

इष्ट पदं सूत्रान्तरादुपवर्तनीयं कथ्यम् ॥ अद्वयानं लोपः । १११६७ प्रसक्त-
गदर्थं लोपश्च स्यात् । तस्य लोपः । १११६८ तस्येति लोपः स्यात् । पाद-
ङ्गादयोः ॥ आदिरन्त्येन सहेता । १११७१ अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्य-
भावा स्वत्य च संज्ञा स्यात् । यथा—अणिति अइउवर्णानां संज्ञा । एवमक् अच् हल्
भोहित्यादयः ॥ उक्तालोऽङ्गस्वदीर्घप्लुतः । ११२२७ उक्त्वं उक्त्वं कश्च वः ।
वा काल इव कालो यस्य सेऽच क्रमादुपवर्तनीयप्लुतसंज्ञः स्यात् । स प्रत्येकमु-
दात्तादिभेदेन त्रिधा ॥ उच्चैरुदात्तः । ११२२६ तात्वादिषु समागेषु स्थानेषु-

प्रागमप्रत्ययवाक्का उपदिष्टाः प्रकीर्तिताः ॥ इत्याहुः । प्रसक्तयेति । साक्षतोऽर्थतश्च
सक्तत्वं आलोच्यारणस्येत्यर्थः । ह्योर्ज्ञानसामान्यार्थकत्वात्तस्य च निषेधाऽस्मभवाद्-
स्वार्णसत्त्वात् एव निषेध इति भावः ॥ योऽर्थोऽप्यार्थ इति । अण् आदियर्थं तेऽप्य-
र्थास्तेऽर्थः प्रयोक्तव्यं येषाम्तेऽप्यर्थः । आदयः—अ क ख प्रसृतयः इत्यज्ञावर्णाः
असाक्षिप्रत्याहारप्रयोजनकाः इति यावत् ॥ आदिरन्त्येन सहेतेति । अन्ते भवः अन्त्यः ।
तेन इत्यस्योच्चारणमात्राः आदिः अण् अच् इत्यादिरूपः संज्ञेत्यर्थः । यस्मात्पूर्वं नास्ति
अन्तरादित एव आदिः । यस्मात्परं नास्ति पूर्वादास्ति सोऽन्तः । इहाद्यन्ताभ्यामत्रयत्वेन
अक्षरान्तरं अक्षरान्तरं मन्मया आक्षिप्यन्ते । अतस्तेषां संज्ञेति कथ्यते । स्व रूप-
मिति पूर्वसूत्रात्स्वमित्यनुवर्तते । तच्च पञ्चान्ततया विपरिणम्यते तदेतद्वाह—अन्त्ये-
त्यादि । स्वस्य चेति । अत्र च स्वशब्देन संज्ञाकोटिप्रविष्ट आदिवेव परासुदृष्टते इति
यः । उक्तान् इति । इत्यदीर्घप्लुतः इति समाहारद्वन्द्वः सौत्रपुस्तकम् । एकविंश-
तिप्रकाराणामुच्चारणकालसदृशोच्चारणकालविशिष्टोऽच क्रमसो इत्यदीर्घप्लुत-
हको भवतीति सूत्रार्थः । आध्यात्मिकारोच्चारणमेव युक्तमिति न च शाङ्गयम् । कश्च
ते उकारे एकविंशतिप्रत्ययसिद्धेरकारस्यानुवर्तते । तां काल इति । यः इति उच्चैरुदात्त-
यमत्वद्वयचनम् । धामिति षष्ठीवद्वयचनम् । वां काल इव कालो यस्येति फलिता-
र्थकथनमिति यावत् । एकमात्रात्मक उच्चैरुदात्तारणकालिको योऽच स इत्यसंज्ञको
भवति । एवं द्विमात्रात्मकोरुच्चारणकालसदृशः कालो यस्याचः स दीर्घसंज्ञको भव-
ति । एवं त्रिमात्रात्मकोरुच्चारणकालसदृशो योऽच स प्लुतसंज्ञको भवति । स प्रत्येक-
मिति । सः (उच्चैरुदात्तसंज्ञकः) इत्यच्, दीर्घः, प्लुतश्च अच् प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन-
उदात्तत्वेन, अनुदात्तत्वेन, स्वरितत्वेन च धर्मविशेषेण त्रिधा त्रिभिः प्रकारैर्वर्तते इत्यर्थः ।
उदात्तसंज्ञामाह—उच्चैरुदात्त इति । नादधर्मविशेषः, उच्चैरुदात्तत्वेन विवक्षितम् ।
उदात्तुच्चार्यमाणे अस्यान्तेः । किन्तु उच्चैः शब्दः अधिकरणशक्तिप्रधानः उच्चैर्भागे
त्यर्थे वर्तते । “उक्तालोऽच” इत्यत अच् इत्यनुवर्तते, तदेतद्वाह—तात्वादिषु समा-
गेषु । समागेषु । सावयवचक्रकथनं उच्चैर्भागे इत्यस्योपपादयार्थम् ।
प्रागमप्रत्ययवाक्का उच्चैर्भागे इत्यनुवर्तते ॥ नीलशब्दः अधिकरणशक्तिप्रधानः, उच्चै-

दूर्धभागे निष्पन्नोऽनुवात्संज्ञः स्यात् । नीचैरनुवाहः । १।२।३०। तात्वाद्ग्रेषु
समाधेयुः स्थानेष्वपी भागे निष्पन्नोऽनुवात्संज्ञः स्यात् । समाहारः स्वरितः । १।
२।३१। उदात्तलघुवात्सत्वे वर्णधर्मो समाहियेते यस्मिन् सोऽन् स्वरितसंज्ञः स्यात् ।
स नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकत्वाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा ॥ मुखनासिकावच-
नोऽनुनासिकः । १।३।१। मुखसहितनासिकयोर्धार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्या-
त् । तद्विस्थम्—अनुवाह एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः । तुवर्णस्य द्वादश ।
तस्य दीर्घाभावात् । एषामपि द्वादश । तेषां ह्रस्वाभावात् ॥ तुल्यास्यप्रत्ययं सर्व-
त्रम् । १।३।३। तात्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नञ्चैतद्वद्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सव-

भागे इत्यर्थे वर्तते, सवाह—नीचैरिति । समाहारः स्वरित इति । पूर्वसूत्राभ्यां उदात्ता-
नुवात्सपदे अनुबुद्धे व्याख्यामात्रं धर्मप्रधाने वक्ष्यमस्तथा च विपरिणम्येते । यस्मिन्
समाहरणं स समाहारः । अधिकरणे धम् । ततश्च उदात्तत्वानुवात्सत्त्वयोर्धर्मयोस्मिन्नपि
भेदकं सोऽन् स्वरितसंज्ञक इत्यर्थः । तदेतत्कस्मिन्माह—उदात्तत्वानुदात्तत्वे इति ।
स नवविधोऽपीति । १ उदात्तह्रस्वः, २ अनुवात्तह्रस्वः, ३ स्वरितह्रस्वः, ४ उदात्तदीर्घः,
५ अनुवात्तदीर्घः, ६ स्वरितदीर्घः. ७ उदात्तप्लुतः, ८ अनुवात्तप्लुतः, ९ स्वरितप्लुतः,
इति रीत्या च एकैकः अन् नवविधः स्थितः स प्रत्येकमनुनासिकत्वेन अमनुनासिकत्वेन
च द्विधा द्व्याभ्यां प्रकाराभ्यां वर्तत इत्यर्थः । मुखनासिकेति । मुखद्वितीया नासिका मुख-
नासिकेति शाकपार्थिधादिस्वादुत्तरपदलोपः । उच्यतेऽसौ वचनः कर्मणि कथं । मुख-
नासिकया वचनः मुखनासिकावचन इति । ननु अष्टादशभेदाः किं सर्वेषामन्वयमवि-
शिष्टाः, नेत्याह—तद्विरणमिति । अष्टादशभेदा इति । अष्टादशप्रकारा इत्यर्थः । दीर्घाभावा-
दिति । तथाच उदात्तलकारदीर्घः, अनुवात्तलकारदीर्घः, स्वरितलकारदीर्घः । ते च अनु-
नासिकाख्यः अननुनासिकाख्य इति षड्भेदानामभावे सति ह्रस्वप्रपञ्चः षड्विधः प्लुत-
प्रपञ्चश्च षड्विध इति लकारस्य द्वादशविधित्वमेवेति भावः । लकारस्य दीर्घाभावे—
होन् लकार इत्यत्र सवर्णदीर्घे कृते होतुकारः इति शकारस्यैव “तुल्यास्य” सूत्रे ‘अकः
सर्वत्र’ इति सूत्रे च भाष्योदाहरणमेव प्रमाणम् । ह्रस्वाभावादिति । यदि एषो ह्रस्वाः
स्युस्तर्हि वर्णसमागन्नाये त एव लाघवात् अ इ उ इत्यादिष्वत् पठ्येरन् । न तु दीर्घाः
गौरवात् । अतः एषो ह्रस्वाः न सन्तीति विज्ञायते । एवञ्च ह्रस्वप्रपञ्चषड्भेदाभावात्
द्वादशविधत्वमेवैषाम् इति भावः । तुल्यास्येति । आस्ये—मुखे भवन् आस्यं तात्वादि-
स्थानम् “क्षरीरावयवाद्यत्” इति भवार्थे यत्प्रत्ययः । प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्नः । आस्यं च
प्रयत्नश्च आस्यप्रत्ययौ, तुल्यौ आस्यप्रत्ययौ यस्य वर्णजालस्य तत् तुल्यास्यप्रत्ययं परस्परं
स्वर्णसंज्ञकं स्वादिति भावस्तदाह—तात्वादीति । मिथ इति । परस्परमित्यर्थः । कस्य
किं स्थानमित्याह—ह्रस्वाः तद्वद्वयस्यापकारि पाणिन्यादिति चावचनात्ने अर्थतः सङ्ग-

पञ्चमः त्वाद । (अक्षरवर्णयोर्मिथः साधर्ष्यं वाच्यम्) अक्षरवर्णयोर्मिथः
कण्ठः । इत्युपशान्तान् । ऋद्धराणां मूर्धः । लृटुलसतां वन्ताः । तृप्पञ्चा-
नीयानामाद्यः । प्रमृणनानां नास्विका च । एदेतोः कण्ठतान् । ओदीतोः
कण्ठोष्ठम् । वकारस्य वन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नास्तिकाऽनु-
स्वारस्य ॥ यत्नो द्विवा-आभ्यन्तरो वाद्यक्षः । आद्यः पञ्चधा, स्पृष्टेष्टमृष्टेपङ्क्ति-
विवृतसंभृतभेदाद् । तत्र स्पृष्ट प्रयत्नं स्पर्शानाम् । ईषत्स्पृष्टमन्तःस्थानाम् । ईष-
द्विवृतमूष्मणाम् । विधृत त्वराणाम् । इन्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संभृतम् । प्रक्रियाः

ह्राति—प्रभृत्थादिना । 'आ' इत्यष्टादशभेदा गुह्यन्ते । 'कु' इति कतद्विषयकत्वात्कः कर्वा ।
अक्ष कुश्च ह्यक्ष विसर्जनीयश्चर्येति विग्रहः । विसर्जनीयस्योऽपि विसर्गप्रयोगः ।
लृटुपसति । 'हृ' इत्यष्टादश भेदाः । 'लृ' इति चवर्गः । इक्ष लृक्ष यक्ष चर्येति विग्रहः ।
ऋद्धरेति । 'ऋ' इत्यष्टादश भेदाः । 'हृ' इति चवर्गः । आ च हृश्च रक्ष चर्येति विग्रहः ।
'कृ' इत्यष्टादश भेदा इति प्रथमैकवचनान्तस्य, वाता इति च । लृटुलसते । 'लृ' इत्यष्टादश भेदाः । 'लृ' इति चवर्गः । आ च लृक्ष लक्ष चर्येति विग्रहः । लृटु-
अनुस्वारपि आ इत्येव प्रथमैकवचनान्तस्य आ, अलो अलः इति । इन्वस्यावर्णस्य
वन्तमूलमदेशो विवक्षितः । अन्यथा भगवन्तस्य तदुच्चारणानुपपत्तेः । प्रप्रेति ।
'उ' इत्यष्टादशभेदाः । 'पु' इति चवर्गः । उक्ष पुक्ष उपपन्नानीयश्चर्येति विग्रहः । उपपन्न-
नीयश्चर्यस्य व्याख्यानमनुपपदेव मूले स्पष्टं भविष्यति । नमस्कृतेति । अक्ष मक्ष
क्षश्च गक्ष नश्चेति विग्रहः । चकारेण स्वस्ववर्णोऽप्यन्यसमुच्चवः । एदेतीरिति ।
मुच्च ऐच्च एदेती । तपरकरणमसन्देहार्थम् । ओदीतीरिति । ओच्च औच्च ओदीती ।
तपरकरणं पूर्ववदसन्देहार्थमेव । जिह्वामूलीयस्येति । × क × ख इति कक्षाभ्यां
आगर्ध्वविसर्गसहस्रो जिह्वामूलीय इति अग्रे मूले एव उक्तम् । अनुस्वारस्येति । स्थानमिति
शेषः । अनुस्वारस्य नास्तिकास्थानमस्तीति भावः । यतो द्विषेति यत्नानामभ्यन्तरस्य
वाह्यत्वं च वर्णोत्पत्तेः प्राग्पूर्वभाषित्वमिति पाणिन्याद्विशिष्टासु स्पष्टम् । यक्ष इति ।
यत्नस्योऽत्र प्रयत्नपरः । आद्य इति । आभ्यन्तरप्रयत्न इत्यर्थः । कथं पञ्चधा
इत्यत्र आह—स्पृष्टेष्टादिना । तत्रेति । स्पृष्ट, ईषत्स्पृष्ट, ईषद्विवृत, विधृत, संभृत एषु सन्धे-
इत्यत्र आह—स्पृष्टेष्टादिना । तत्रेति । स्पृष्ट, ईषत्स्पृष्ट, ईषद्विवृत, विधृत, संभृत एषु सन्धे-
इत्यर्थः । प्रयत्नमिति । प्रयत्न इत्यर्थः । स्थानानामिति । स्पर्शवर्णानामित्यर्थः । के के
अणाः इति मूले स्पष्टाभविष्यन्ति । तथापि निर्विशयन्ते अत्रापि—क स ग व ङ, च छ
ज झ ञ, ट ठ ड ढ ण, त थ द ध न, प फ ब भ म, क ङ्गाद्वारभ्य भवर्णपर्यन्तस्य ।
अन्तःस्थानामिति । यरल्लवानामित्यर्थः । ऊष्माणामिति । ङ ष स ह इत्येतेषामित्यर्थः ।
त्वराणामिति । अ इ उ ऋ ए ओ ऐ औ इत्येतेषामित्यर्थः । प्रयोगे इति । शास्त्रीय-
प्रक्रियाभिः परिनिष्ठितानां रामः कृष्णः इत्यादिवाक्यानां प्रयोगे क्रियमाणे एव इत्य-
त्वावर्णस्य संभृतत्वमित्यर्थः । प्रक्रियेति । शास्त्रीयकार्यप्रवृत्तिप्रसंगे स्पष्ट-आहक

दशानां तु विवृतमेव ॥ बाह्यप्रयत्नस्तत्वेकादशधा । विषयः स्वारः शाले नादोऽ-
घोषो घोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदातोऽनुदातः स्वरितश्चेति । शरो विधाराः श्वास्ता
अघोषाश्च । हशः संवारा नादा घोषाश्च । वर्णाणां प्रथमतृतीयपञ्चमा षण्णव-
लपप्राणाः । वर्गाणां द्वितीयचतुर्थी शलख महाप्राणाः । कादयो मावसानाः स्पर्शाः ।
यणोऽन्तःस्थाः । शल ऊष्माराः । श्रवः स्धराः । ५क ५ख इति कक्षाभ्यां प्रागर्धं
विसर्गसदृशो जिह्वामूलीयः । ५प ५फ इति पक्षाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृश उपध्मा-
नीयः । अं अः इत्यचः परावतुस्वारविसर्गौ ॥ अणुद्वितवर्णस्य चा-
प्रत्ययः । १।१।६।१। प्रतीयते विधीयत इति प्रत्ययः । अविधीयमानोऽणुद्विष सर्वर्णस्य
संज्ञा स्यात् । अत्रैवाण् परेण णकारेण । कुषुद्रुष एते उद्धितः । तदेवम्—अ इत्य-
ष्टादशानां संज्ञा । तबेकारोकारौ । अकारजिह्वातः । एवं लुकारोऽपि । एचो द्वादशा-

इत्यादौ सर्वर्णदीर्घादिकर्तव्ये तु विवृतत्वमेव । तेन सन्निधकार्यं निर्वाचमेव । एतत्सर्वं
“पूर्वप्रासिद्धम्” इत्यनेन शायितमिति सिद्धान्तकौमुद्यां स्पष्टम् । बाक्षेति । व्यर्थेण-
स्वनन्तरजातो यतो बाह्यप्रयत्न इत्युच्यते । खर इति । ख फ ङ उ थ च ट त क प,
स ष स इति वर्णाः । विधारा इति । विधारादिप्रयत्नवन्तः इत्यर्थः । दश इति । ह झ
व र ल ञ म ण न श ष ष ङ ध ज ब ग ङ व इति वर्णा इत्यर्थः । संवारा इति ।
संवारादिप्रयत्नवन्तः इत्यर्थः । अल्पप्राणा इति । क्खळ, चञ्जळ, दंखण, तंखण, पवम,
यरलव इत्येतेषां वर्णानाम् अल्पप्राणाः इति भावः । खम्, खल्ल, ठक, यध, फम शषसह
इत्येतेषां महाप्राणाः इत्यपि शेषम् । कादय इति । कस इत्यादिमप्यन्तमिति । पूर्व-
मुक्ताः वर्णाः इत्यर्थः । क आदियेषां ते कादयः स अवसाने येषांते मावसाना इति ।
यण इति । यण् प्रत्याहारास्तर्गतवर्णाः ‘यरलवाः’ इत्यर्थः । शल इति । शलप्रत्याहारा-
न्तर्गतवर्णाः ‘श ष स ह’ इत्येते । स्वरा इति । स्वेन राजत इति स्वराः ‘अ इ उ ऋ
लृ ए ओ ऐ औ’ इति वर्णा इत्यर्थः । अणुद्वितिति । अण अविधीयमानः सर्वर्णोऽपि
उच्यते विधीयमानोऽपि सर्वर्णोऽपि भवतीत्यर्थः । तेन “ऋत उत्त” इत्यादौ चिन्ती-
यमाने उच्यते न सर्वर्णग्रहणम् । “कुहोऽनुः” “चोःकुः” इत्यादौ विधीयमानेऽपि सर्वर्ण-
ग्रहणमिति भावः । अर्थे वात । अस्मिन्नेव सूत्रे इत्यर्थः । अन्यत्र तु “अणां अणुद्वि” इत्यादौ ।
पूर्वप्राकारेण सह प्रत्याहारः । अत्र व्यपनयनमेव शरणम् । पूर्वप्राकाराः अहाः स्रव प्रत्ययेण-
अहा मताः । ऋतेऽनुद्विःसर्वर्णस्येत्येतद्वेकं परेण तु ॥ इति साम्प्रकारेणोक्तम् । उद्धित इति ।
उद्धितेन रूपेण बोधकाः । त्वेवमिति । तत् “अणुद्वित्” सूत्रम्, एव व्यपनयनाप्रकारेण
फलदीप्तयः । अष्टादशानामिति । (१) हस्वोदात्तानुनासिका । (२) हस्व, उदा० अननु० ।
(३) ह० अनुदा० अननु० । (४) ह० अनु० अननु० । (५) ह० ह्रस्व अ० । (६) ह० ह्रस्व
अननु० ॥ (७) दीर्घ, उ०अ० । (८) दी०उ०अननु० । (९) दी०अ०अनु० । (१०) दी०

नाम् । अनुनासिकाऽननुनासिकमेवेन यवला द्विधा । तैनाऽननुनासिकास्ते त्रयोद्वयो
सङ्गाः ॥ परः सन्निकर्षः संहिता । १।४।१०६। वर्णानामतिशयितः सन्निधिः संहित-
सङ्गः स्यात् । ह्रस्वोऽनन्तराः सयोगः । १।१।७। अभिरव्यवहिता ह्रस्वः सयो-
गसङ्गाः स्युः ॥ सुसिद्धन्तं पदम् । १।४।१४। सुबन्तं तिङन्तं च पदसङ्गं स्यात्
इति सङ्गाप्रकरणम् ॥

॥ अथाचमन्धिप्रकरणम् ॥

इको यणचि । १।१।७७। इकः स्थाने यण् स्यादचि साहेतायां विषये ।
सुषी ज्ञास्य इति स्थिते ॥ तस्मिन्मिति निर्दिष्टे एवस्य । १।१।१६। सप्तमी-
निर्देशेन विधीयमानं कार्यं तर्णान्तरेणान्यवहितस्य पूर्वस्य वीच्यम् ॥ इत्यनेऽ-

अ०७७० (१३) अ०७७० (१२) वी०७७० अ० ॥ (१३) प्लु०७७० (१४) प्लु०
अ०७७० (१५) प्लु०७७० (१६) प्लु०७७० (१७) प्लु०७७० (१८) प्लु०
अ०७७० ॥ इत्येतेषामित्यर्थः ॥ तदेति । अथवा रीत्या इकार उकारयोरपि बोधयम् ।
सकार इति । अनेन प्रकारेण । अकारस्य अङ्गध्वज । लकारस्य दीर्घाभावात् । लकारदीर्घ-
वदर्थं विहाय ङावश । अकारलकारयोः सावर्ण्यात् मिथिवा त्रिसत् इति भावः ॥ प्र-
मिति । पूर्वोक्तप्रकरणेनैव ॥ एव इति । द्वादशानां बोधकाः । तदेवम्-य ओ, ऐ, औ, इति
प्रत्येकं द्वादश इति भावः । ननु स्थानप्रत्यययोस्तद्व्यत्वात् सावर्ण्येन ए ऐकारस्य, ओ
औकारस्य बोधकस्तेन चतुर्ध्वजतेः सङ्गः एकारः एवमोकारः स्यादिति चेत्, न-
“ऐऔव्” इति पृथक् सूत्रत्वेन तयोः सावर्ण्याभावज्ञापकत्वात् ॥ तेनेति । यवलाया
प्रकारद्वयम् । परः मात्रकम् इति ॥ परः अतिलयितः, सन्निकर्षं सामीप्यं अर्धमात्रा-
धिक्यकालप्रवधानाभावः । अर्धमात्राकालव्यवधानस्य अवर्जनैयत्वात् । तदेतदभि-
प्रेत्याह—अतिशयनं दत्त्वादेना । संहितेति । स्वभावसिद्धार्धमात्रातिरिक्तकालव्यवधानशून्यः
संहिता इति भावः । सयोग इति । स्वरसङ्गच्छद्वर्णैर्बोधधानशून्या ह्रस्वार्णाः सयोगसङ्गा
इत्यर्थः । इति स्थितिः । “स्वोऽनमोद्” इति सूत्रे सुहृत्सारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः ।
ननु सप्तमीबहुवचनस्यैवात्र ग्रहणम्, व्याख्यानात् ॥ “तितस्त्वि” इति सूत्रे स्ति
हृत्सारभ्य संहितो लकारेण प्रत्याहारः । सुप् च तिङ् च सुसिद्धौ तावन्ते यस्य तत्
सुसिद्धन्तं शब्दस्वरूपम् इति शब्दशास्त्रप्रस्तावाज्ञम्यते । अन्तशब्दश्च प्रत्येकं सम्बध्यते
तदेतदभिप्रेत्याह—उपन्तामत्यादिना । इति सङ्गाप्रकरणम् ।

इकः स्थाने इति । इकः इति पठ्यी “पठ्यी स्थाने योगा” इति सूत्रेण स्थान इति
कथ्यते । स्थानञ्च प्रसङ्गः । तथाहि—इकामुच्चारणप्रसङ्गे यणामुच्चारणं कर्तव्य-
मित्यर्थः ॥ सुषी इति । य्यै चिन्तायामिति भावोः “ध्यायते सम्प्रसारणञ्च” इति किपि
यकारस्य सम्प्रसारणे इकारे पूर्वरूपे “ह्रस्व” इति दीर्घं वीच्यव्यो निष्पन्नः । शीमना

अन्तरतमः । १।१।५७। प्रसङ्गे सति सद्व्यतम आदेशः स्यात् । सुध् य उपास्य
इति जाते ॥ अन्तश्चि च । १।१।५८। अचः परस्म यरो द्वे वा त्तो न त्वचि ॥
अस्मां जश् भशि । १।१।५९। स्पष्टम् । उति चकारस्य द्कारः ॥ संयोगान्त
स्य लोपः । १।१।६०। संयोगान्तं, यत्पद सन्तस्य लोपः स्यात् ॥ अलोऽन्त्य-
स्य । १।१।६१। षष्ठीनिर्दिष्टोऽन्त्यस्याल आदेशः स्यात् । इति यलोपे प्राप्ते । (यण
प्रतिषेधो वाच्यः) । सुध्पुपास्यः, मध्वरिः, धात्रंशः, लाकृतिः ॥ एचो-
ज्यवायावः । १।१।६२। एचः क्रमादय् अच् आच् आच् एते स्युरचि ॥ यथा-
संख्यमनुवेशः समानाम् । १।३।१०। समसम्बन्धी निधिव्यथासंख्य स्यात् । हरये,

दीर्घेवास्ते सुधियः । सुधीभिः उपास्यः सुध्पुपास्यः ॥ अत्र सुधी उपास्य इति स्थिते
“इको यणचि” इति सूत्रेण अजन्यवहितपूर्वइक्-धकारोत्तरवर्ति ई, तस्य स्थाने “स्थाने-
ऽन्तरतमः” इति सूत्रेण ‘य्’ न तु ‘धरलाः’ आन्तरतम्याभावात् । ‘सुध्पु उपास्य’ इति
जाते “अनश्चि च” इति सूत्रेण धकारस्य द्वित्वे “शलां जश् शशि” इति सूत्रेण प्रथम-
धकारस्य द्कारे सुध्पु उपास्य इत्यवस्थायाम् “संयोगान्तस्य लोपः” इति सूत्रेण
यकारस्य लोपे प्राप्ते “यणः प्रतिषेधो वाच्यः” इति वार्तिकेन यलोपनिषेधे सति सुध्-
पुपास्यः इति रूपं सिद्धम् ॥ मध्वरिः इति ॥ मधोः अरिः मध्वरिः । मधुनाभक्तवैत्यस्य
अरिः वातुः श्रीकृष्ण इत्यर्थः ॥ अत्र साध्यते-मधु-अरिः इति स्थिते “इको यणचि” इति
सूत्रेण अजन्यवहितपूर्वत्वविशिष्ट इक् धकारोत्तरवर्ति ‘उ’ तस्य स्थाने “स्थानेऽन्त-
रतमः” इति परिभाषया (धकारस्य वृत्तोद्धृ-उपपध्मानीयानामोद्धो उभयोः
उकारवकारयोः स्थानसाम्यात्) ‘व्’ जाते ‘मध् व् अरिः’ इत्यवस्थायाम् “अनश्चि च”
इत्यनेन द्वित्वे “शलां जश् शशि” इत्यनेन धकारस्य द्कारे “संयोगान्तस्य लोपः”
इति सूत्रेण लोपे प्राप्ते “यणः प्रतिषेधो वाच्यः” इत्यनेन निषिद्धे सति मध्वरिः इति
रूपं सिद्धम् । धात्रंशः इति । धातुः अंशः धात्रंशः । धातु अंशः इति स्थिते “इको
यणचि” इत्यनेन ऋ स्थाने स्थानेऽन्तरतमपरिभाषया र कृतः । अत्रापि “संयोगान्तस्य
लोपः” इति लोपे प्राप्ते “यणः प्रतिषेधो वाच्यः” इत्यनेन निषिद्धे “धात्रंशः” इति
सिद्धमभवति । लाकृतिरिति । लुरिच आकृतिः यस्य लः इति विग्रहः इति भावः । लृ-
आकृतिः इत्यत्र “इको यणचि” इत्यनेन स्थानत आन्तर्भावो लृ इत्यस्य स्थाने लृ इति,
अत्रापि लोपे प्राप्ते निषिद्धे सति अज्जीनं परेण संयोग्यं लाकृतिः इति रूपं सिद्धम् ॥
समसम्बन्धीति ॥ समानामिति यदि कर्मणि षष्ठी तर्हि स्थान्यादिभिः समसंख्यानां यत्र
विधानं तत्रैव यथासंख्यमित्यस्य प्रवृत्तिः, यथा-“एचो ज्यवायावः” इत्यत्र ननु “समू-
लाकृतजीवेषु हन् कृन् प्रहः” इत्यत्र । तत्र विधेयस्य “णसुल्” इत्यस्य एकत्वात् । अतः
समानामिति सम्बन्धे षष्ठी इति भावः ॥ हरये इति ॥ हरे-प् इति स्थिते “एचो ज्यवा-
यावः” इत्यनेन एच् प्रत्याहारचटकः हरे इत्यत्र रेफोत्तरवर्ती युक्ताः तस्य स्थाने अय

विष्णवे, नायकः, पावकः ॥ वान्तो यि प्रत्यये । ६।१।७६। यकारादौ प्रत्यये परे ओवोतोरवादी स्तः । गव्यम्, नायम् । (अध्वपरिमाणे च) । गव्युतिः ॥ अदेङ् गुणः । १।१।१२। अदेङ् च गुणसंज्ञः स्यात् ॥ तपरस्तकालस्य । १।१।६७। तः परो यस्मात्स च तात्पर्यबोधार्थमाणः समकालस्यैव सज्ञा स्यात् । आदगुणः । ६।१।८७। अवर्गादचि परे पूर्वपरयोरेको गुणादेशः स्यात् । उपेन्द्रः । गङ्गोदकम् ॥ उपदेशे ऽनुनासिक इत् । १।३।१२ । देशेऽनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यात् । प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः । लण्मूत्रस्यावर्णो न सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः सज्ञा ॥

आदेशो जातः । अध्वप्रत्यहारश्चक एकारे परे । तेन 'हरय् ए' इति जाते । अज्जीनं यरेण संयोज्यम्, हरये इति सिद्धम् ॥ विष्णवे इति । विष्णो ए इति स्थिते "एषो-ऽयवायावा" इत्यनेन अचि एकारे परे "विष्णो" अत्रस्यो य ओकारः तस्य स्थाने अच् आवेशः कृतः ॥ विष्णव् ए इति जाते मिळित्वा विष्णवे इति रूपं सिद्धम् ॥ नायक इति । नै-अकः अत्र आम् आवेशः, पौ-अकः अत्र आव् आवेशः "एषोऽयवायावा" इत्यनेन इति भावः ॥ यकारसंवाविति ॥ "यस्मिन्निधित्तवादावल्प्रहणे" इति परिभाषया यकारादौ इत्यर्थस्य आसः इति भावः ॥ गव्यमिति । गोक्षन्दात् "गोपय-सौर्यम्" इत्यनेन विकारायं यति प्रत्यये रूपम् ॥ अत्र गो-यम् इति स्थितौ ओकारस्म अन्धकारत्वाभावात् "एषोऽयवायावा" इत्यनेन आवादेशाप्रार्प्ता "वान्तो यि प्रत्यये" इत्यनेन आदिप्रत्ययः-य इति, तस्मिन् परे 'अव' आदेशे कृते गव्यम् इति रूपं सिद्धम् ॥ नायमिति । 'नौ-यम्' इति स्थिते "वान्तो यि प्रत्यये" इत्यनेन यकारादौ प्रत्यये परे अच् आदेशे कृते 'नायम्' इति भवति । नावा तार्यं नायमिदं ॥ अध्वपरिमाणे वेति ॥ सार्गपरिमाणे अथे गव्यमाने ओकारस्य स्थाने अच् आदेशो भवति यूति शब्दे परे । यथा-गो-यूतिः इत्यत्र "अध्वपरिमाणे च" इत्यनेन आवादेशो गव्युतिः इति रूपं सिद्धम् ॥ "गव्युतिः को क्रोशयुगम्" इत्यमरः । क्रोशयुगस्य संज्ञेवेति भावः । तः परः इति । तपरपदे बहुव्रीहितत्पुरुषसमासद्वयं व्याख्यानावृतो वृत्तावाह-वः परो यस्मात्तात्पर्येति ॥ आदगुण इति । "इको यणचि" इत्यतो अचि इति "एकः पूर्वपरको" इति सम्पूर्णं सूत्रमनुवर्तते अत आह-अचि परे पूर्वपरयोरिति ॥ उपेन्द्र इति । उपेन्द्र इति स्थिते अत्र "आदगुणः" इति सूत्रेण पूर्वपरयोः अकार-इकारयोः स्थाने गुणसंज्ञकः कण्ठतालुस्थानकः एकारो जातः । तेन 'उपेन्द्रः' इति रूपं सिद्धम् ॥ गङ्गोदकमिति । गङ्ग-उदकम् इति स्थिते "आदगुणः" इत्यनेन सूत्रेण पूर्वपरयोः आकार-उकारयोः स्थाने ओकारे कृते गङ्गोदकमिति सिद्धम् ॥ प्रतिज्ञेति । प्रतिज्ञायते इति प्रतिज्ञा । अनुनासिकस्य भावः आनुनासिकस्य । प्रतिज्ञा आनुनासिक्यं येषाम्ते प्रतिज्ञानुनासिक्यम् । लङ्घ-स्येति । 'लङ्घ' सूत्रे तिङ्शितेति लङ्घस्येति स, कास्तौ अर्वाञ्च लङ्घस्येति तत्र लङ्घो-

उरण् रपरः । १।१।११। ऋ इति त्रिशतः संज्ञेत्युक्तं तत्त्वार्थे योऽण् स रपरः सन्नेव प्रवर्तते । कृष्णर्द्धिः, तवल्कारः ॥ खोपः शाकल्यस्य । २।३।११। अवगा-
पूर्वयोः यवान्तयोर्यवयोर्लोपो वाऽशि परे ॥ पूर्वत्रासिद्धम् । २।३।११। तेन सपादस-
ताध्यायी प्रति त्रिपाद्यसिद्धा त्रिपाद्यमपि पूर्वं प्रति पर शाक्यमसिद्धम् । हर इह-हर-
विह विष्ण इह-विष्णविह ॥ वृद्धिरादैच् । १।१।११। आदैश्च वृद्धिमङ्गः स्यात् ।
वृद्धिरादैचि ६।१।२२। आदैचि परे वृद्धिरकावज्ञाः स्यात् । शुणाम्वादः । कृष्णौ-

अवर्गमाप्नो रेफः 'र' इत्येवं रूपः रेफलकारयोस्संज्ञैत्यर्थः । उरिति । उः इति 'अ' इत्यस्य
अष्टम्यकमचनम् । त्रिशत इति । "अणुविस्सवर्णस्य चाप्रत्ययः" इत्यनेनेति भावः । त
स्थाने इति । "स्थानेऽन्तरतमः" इत्यतः स्थानेऽग्रहणमनुवर्तते । "विधौ परिभाषोपति-
ष्ठते नामुवादे" इति परिभाषया "उरण् रपरः" इत्यत्र "षष्ठीस्थानेयोगा" इति परिभा-
षा नोपतिष्ठते इति भावः । रपरः सन्नेवेति । अत्र 'र' इति प्रत्याहारो षाब्दः । तेन रेफ-
शिरस्कः लकारशिरस्कश्च प्रवर्तते । कृष्णर्द्धिरिति । कृष्ण-आर्द्धिः इति स्थिते अत्र "आ-
वर्गुणः" इति सूत्रेण कृष्ण इत्यस्य णकारोत्तरवर्तिः अकारः तस्मात् अन्धि परे, नाम ऋ-
कारे परे पूर्वपरयोः-अकारश्चकारयोः स्थाने गुणे प्राप्ते-गुणसंज्ञकाश्च "अदेकगुणः" इति
सूत्रेण अ ए ओ इति । एषां त्रयाणां मध्ये कः कर्तव्यः ? एकारस्य तु कण्ठबालुस्त्वार्ष
ओकारस्य कण्ठोष्ठस्थानं पृथौ ए ओ इति न भवति । आन्तरतम्याभावात् । किन्तु परि-
क्षेप्स्य श्र एव भवति ! स च "उरण् रपरः" इति सूत्रेण रपरः (रेफशिरस्कः) सन् भ-
वति । तेन कृष्णर्द्धिः इति रूपम् ॥ तवल्कारः इति । 'तव-लकारः' इति स्थिते अत्र
"आवर्गुणः" इति सूत्रेण धकारोत्तरवर्तिः अकारः तस्य लकारस्य च उभयोः स्थाने अ-
रूपगुणे "उरण् रपरः" इति सूत्रेण लपरे च कृते तवल्कारः इति रूपमभवति ॥ लोपः
शाकल्यस्येति । "भोभगो" इत्यतः अपूर्वस्येति अर्थाति चानुवर्तते । "ब्योर्लक्षुप्रत्ययः" इत्य-
तः ब्योरित्यनुवर्तते अत आह-अवर्णोति । "पूर्वत्रासिद्धमिति । पाणिनिप्रणीता अष्टाध्यायी,
तत्र अष्टमाध्याये द्वितीयपादस्येदमादिमं सूत्रम् । इतः प्राप्तं कृत्स्नं सूत्रजालं
सपादसताध्यायीति व्यवह्रियते । उपरितन तु कृत्स्नं सूत्रजालं त्रिपादीति व्यवह-
्रियते इति भावः ॥ हर इह इति स्थिते "एवोऽववायावः" इत्यनेन
अयादैरो कृते 'हरय इह' इति वक्ष्यामः "ओपः शाकल्यस्य" इत्यनेन अवर्णपूर्वक-
त्वात्ते वर्तमानस्य 'य' इत्यस्य विकल्पेन 'ओपः अर्थे 'ह' इति परे । तेन हर इह इति
जाते । अत्र शाक्ये-लोपानन्तरम् 'हर इह' इत्यत्र "आवर्गुणः" इत्यनेन गुणः कथं
न भवति ? उत्तरम्-"पूर्वत्रासिद्धम्" इत्यनेन सूत्रेण सपादसताध्यायीस्यसूत्रद्वया-
"आवर्गुणः" इति सूत्रद्वया, त्रैपादिको "लोमः शाकल्यस्य" इति लोपोऽसिद्धः । तत्र
मलौये जातेऽपि यकारोऽस्तीति भावनया "आवर्गुणः" इति सूत्रार्थो न च्यते इति
भावः । लोपाभावपक्षे-"हरयिह" इति । एवमेव 'विष्ण इह, विष्णविह' इत्यत्रापि

कत्वम्, गङ्गोः देवैश्वर्यम्, कृष्णौत्कण्ठ्यम् ॥ एतद्येधत्पूठसु ६।१।८६। अवर्णा-
वजायोरेत्यधत्थोरुति च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । उपैति, उपैधते, प्रहोहः ।
एजायोः किम् । उपतः, मामहान्प्रेदिधत् ॥ (अक्षादृहिन्यामुपसंख्यानम् ।
अक्षरान्वितेण सेनम् । (प्रावृहोदोदयेष्वेधेषु) प्रोहः, प्रौढः, प्रौढिः, प्रैवः, प्रैव्यः ।

बोध्यम् । कृष्णैकत्वमिति । 'कृष्ण-एकत्वम्' इति स्थिते अत्र "वृद्धिरेचि" इत्यनेन
अवर्णादि-कृष्णवदङ्गणकारोत्तरवर्ति-अवर्णात्, एचि-यच्चप्रत्याहारघटक-एकारे-
'एकत्वम्' इति रूपस्थायैकारे परे पूर्वपरयोः-अ-ए इत्यत्र वृद्धिसंज्ञकः-
'वृद्धि-
इति सूत्रेण-वृद्धिसंज्ञकेषु आ ऐ औ' इत्येतेषु "स्थानेऽन्तरतमः"
इत्यनेन कण्ठस्थानिकाङ्कारस्य कण्ठताल्लस्थानाद्यैकारस्य च स्थाने कण्ठताल्लसंज्ञकः
आन्तरतम्य-ऐ आवेशो जातः, तेन कृष्णैकत्वमिति सिद्धम् । अनेनैव प्रकारेण
गङ्गोः, देवैश्वर्यम्, कृष्णौत्कण्ठ्यम् इति बोध्यम् । सङ्क्षेपस्तु गङ्गा-ओः इति
स्थिते अत्र "वृद्धिरादैच" इति सूत्रेण पूर्वपरयोः आकारस्य ओकारस्य च स्थाने वृद्धि-
संज्ञकः, आन्तरतम्यः औ आवेशः । तेन गङ्गोः इति जायते । 'देव-ऐश्वर्यम्' इत्यत्र
पूर्वपरयोः स्थाने ऐ आवेशो 'देवैश्वर्यम्' इति । कृष्ण-औत्कण्ठ्यम् इति स्थिते तत्र पूर्व-
परयोः स्थाने औ आवेशो 'कृष्णौत्कण्ठ्यम्' इति सिद्धमवति ॥ उपैतीति । उप-एति
इति स्थिते अत्र "एतद्येधत्पूठसु" इत्यनेन अवर्णादिजादे-इण्-घातु पच-घातु ऊठसु
परेषु पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिरूपैकादेशो भवतीत्यर्थकेन, अवर्णात्-उप इत्यत्र एकारो-
त्तरवर्ति-अवर्णात्, एजावि-इण् घातु-एति इति, परे पूर्वपरयोः-अ-ए इत्यत्र वृद्धि-
संज्ञक आन्तरतम्य ऐ आवेशो जातः, तेन उपैति इति भवति । अत्र "एचि पररूपम्"
इत्यनेन पररूपस्य प्राप्तिरासीत्, परं तत्सूत्रमपवादत्वात् "एतद्येधत्पूठसु" इत्यनेन
बाध्यते । एवम्-उप एभते इति स्थितौ "एतद्येधत्पूठसु" इत्यनेन वृद्धौ सत्याम् 'उपै-
धते' इति रूपम् । 'प्रह-ऊहः' इति स्थिते अत्र "आवृणुणः" इत्यनेन गुणे प्राप्ते
"एतद्येधत्पूठसु" इत्यनेन प्रभाव्य वृद्धौ सत्यां रूपम् । 'उप-इहः' मा भवान् प्र इद्धि-
वत् इत्यत्र एजादिपरत्वाभावात् वृद्धिः, किन्तु "आवृणुणः" इत्यनेन गुणे रूपम्-
उपैतः इति, प्रेषिषत् इति च । अक्षरैर्विधीति । अत्र अक्ष-उहनीति वक्ष्यामः "आवृ-
णुणः" इत्यनेन गुणे प्राप्ते "अक्षादृहिन्यामुपसंख्यानम्" 'अक्षज्ञत्वादृहनीशब्दे' परे
वृद्धिः स्यात् इत्यर्थेकवातिर्केन वृद्धौ-अक्षोहिणी' इति । प्रावृहोदेति । प्रहोदत् ऊह-
ऊठ-ऊठि-एण-एण्यशब्दे परे पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिरूपैकादेशो भवति । तथाहि-अ-
ऊहः, प्र-ऊठः, प्र-ऊठिः, इत्यत्र पूर्वपरयोः स्थाने आन्तरतमो वृद्धिसंज्ञकः औकारो जात-
स्तेन प्रौहः, प्रौढः, प्रौढिः, इति । प्र-एषः, प्र-एष्यः, इत्यत्र वृद्धिसंज्ञक आन्तरतम्य ऐ
आवेशः । तेन प्रैवः, प्रैव्यः इति रूपम् । अत्र पूर्वोक्तरूपत्रये "आवृणुणः" इत्यस्य प्र-
एषः, प्र-एष्यः इत्यत्र च "एचि पररूपम्" इत्यस्य प्राप्तिरासीत् तद्वत् अक्षरान्वित

(अद्वे त्र तृतीयासमासे) । सुखेन श्रुतः सुखार्तः । तृतीयेति भिन्न । प्र-
 मर्तः । (प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णवशानामुद्यो) प्रार्णम्, वत्सतरार्णमित्यादि ॥
 उपसर्गाः क्रियायोगे ११।४।५६। प्राव्य क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञाः स्युः । प्र पर
 अप सम् अनु अव निष् निर् दुस् तुर वि आह् नि अधि अति अति सु उव अति
 यति परि उप । एते प्रादयः ॥ भूमावयो यातवः ११।३।१। क्रियावाचिनो भ्यादयो
 धातुसंज्ञाः स्युः ॥ उपसर्गादिति धातौ १६।१।६१। अवर्णान्तादुपसर्गादकारादी
 धातौ पर वृद्धिरैकादशः स्यात् । अर्चति ॥ एकि पररूपम् ११।१।६४। आहुपस-
 र्गोदेकादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् । प्रेजते, उपोषति ॥ अन्वोऽन्त्यादि
 टि ११।१।६५ अन्वा मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्व्यत्यतिष्वं स्यात् । (सकन्धवाचिषु
 पररूपं वाच्यम्) । तत्र देः । शकन्धुः, कर्कन्धुः, मनीषा । आकृतिगणोऽयम् ।
 मर्तः ॥ ओमाकोऽ १६।१।६५। अयि अकि चार्तपरे पररूपमेकादेशः स्यात् ।

“प्राद्वोह” इति वार्तिकमिति भावः । कते चेति । तृतीयासमासबद्धकावर्णात् श्रुतश्च-
 न्दे परे पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिरित्यर्थः । “सुख-श्रुतः” इति स्थिते अत्रावर्णान्-सुख इत्यत्र
 खकारोत्तरवर्ति-अवर्णात्, श्रुतशब्दे परे पूर्वपरयोः ‘अ श्रु’ इत्यत्र वृद्धिसंज्ञक आकारे
 ‘उरण् रपरः’ इत्यनेन रपरे सति प्रवृत्ते ‘सुखार्तः’ इति सिद्धम् । परमर्त इति । ‘पञ्च-
 श्रुतः’ इति स्थितेऽत्र तृतीयासमासाभावात् न वृद्धिः किन्तु “आवर्गुणः” इति गुणे रपरे
 च रूपम् । प्रवत्सतरिति । प्र-वत्सतर-कम्बल-वसन-श्रण-वसान्ताष्वघटकाकारात् श्रण-
 शब्दे परे पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिरूपैकादेशो भवतीत्यर्थः । प्र-श्रणं, वत्सतर-श्रणं,
 कम्बल-श्रणं, वसन-श्रणं, श्रण-श्रणं, सिति स्थिते पूर्वपरयोः स्थाने आकाररूपवृद्धौ
 रपरे च प्रार्णम्, वत्सतरार्णम्, कम्बलार्णम्, वसनार्णम्, श्रणार्णम् इति भवतीत्यर्थः ।
 प्राच्छतीति । ‘प्र-अच्छति’ इति स्थितेऽत्र अच्छतीत्यस्य क्रियावाचकत्वात् “भूमावयो
 यातवः” इत्यनेन धातुसंज्ञायाम् ‘प्र’ इत्यस्य क्रियायोगात् “उपसर्गाः क्रियायोगे”
 इत्यनेन उपसर्गसंज्ञायाम् “उपसर्गादिति धातौ” इत्यनेन पूर्वपरयोः स्थाने आरूपवृद्धौ
 रपरे च प्राच्छतीति सिद्ध्यति । प्रजत इति । ‘प्र-एजते’ इति स्थिते अत्र “वृद्धिरवैष्णु”
 इत्यनेन वृद्धौ प्राप्तायां तां प्रबाध्य “एकि पररूपम्” इत्यनेन पूर्वपरयोः स्थाने पररू-
 पैकादेशो ‘ए’ इत्याकारे कृते ‘प्रेजते’ इति रूपम् । एवम् ‘उप-ओषति’ इत्यस्यापि पूर्व-
 रयोः स्थाने पररूपे सति ‘उपोषति’ इति रूपं सिद्धमभवति । शकन्धुरिति । ‘शक-अन्धुः’
 इति स्थिते अत्र “अकः सवर्ण दीर्घः” इत्यनेन दीर्घे प्राप्ते तं बाह्रित्वा “सकम्बुद्विषु
 पररूपं वाच्यम्” इत्यनेन पररूपे प्राप्ते तच्च पररूपं देः-टिसंज्ञकत्वम् अवशिष्टं । टिसंज्ञ-
 क ‘अन्वोऽन्त्यादि टि’ इत्यनेन ककारोत्तरवर्ति-अकारस्य भवति । एवञ्च “शक-
 अन्धुः” इत्यत्र पूर्वपरयोः स्थाने पररूपे सति ‘शकम्बुः’ इति भवतीति भावः । एकमेव

शिवायोऽन्नः, शिव एहि, अन्तादिवच्च । ६।१।८५। योऽयमकादेशः स पूर्वस्यान्तवत्प-
रस्यादिवत् । शिवेहि ॥ अकः सवर्णे दीर्घः । ६।१।१०१। अकः सवर्णेऽपि परे पूर्व-
परयोर्दीर्घः एकादेशः स्यात् । दैत्यारिः, श्रीशः, विष्णुदयः, होतुकारः ॥ एङः पदा-
न्तादिवत् । ६।१।१०६। पदान्तादेवोऽपि परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेऽव, विष्णो-
ऽव ॥ सर्वत्र विभाषा गोः । ६।१।१२२। लोके वेदे चैकन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभाव
पदान्ते । गोऽग्रम्—गोऽग्रम् । एकन्तस्य किम् ? चित्रग्वग्रम् । पदान्ते किम् ।
मीः ॥ अनेकात्स्थित्सर्वस्य । १।१।५५। इति प्राप्ते ॥ छिन्ध्व । १।१।५३। छिन्-
नेकाल्प्यन्त्यस्यैव स्यात् ॥ अवङ्स्फोटायमस्य । ६।१।१२३। पदान्ते एकन्तस्य

‘कर्क-अणुः’ इत्यत्र “अथोऽन्त्यादि टि” इत्यनेन टिसंज्ञायाम् “अकन्ध्वादिषु पररूपं
वाच्यम्” इत्यनेन पररूपे ‘कर्कण्डुः’ इति भवति । ‘मनस्-ईषा’ इति स्थितेऽत्र “अथो-
न्त्यादि टि” इत्यनेन सूत्रेण ‘अस्’ इत्यस्य टिसंज्ञायाम् पररूपे च ‘मनीषा’ इति
सिध्यति । मार्त-अण्डः’ इति स्थिते प्रकृतवार्तिकेन पररूपे ‘मार्तण्डः’ इति जायते ।
शिवायों नम इति । ‘शिवाय-ओं नमः अत्र “ओमाहोश्च” इत्यनेन अवर्णात् ओमि परे
पूर्वपरयोः स्थाने पररूपे ‘शिवायों नमः’ इति भवति । शिवेहाति । ‘शिव-आ-हृदि’
इति स्थिते अत्र “धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्” इति परिभाषया पूर्वम् ‘आ-हृदि’
इत्यत्र “आद्गुणः” इत्यनेन गुणे एहीति ज्ञाते तत्र “अन्तादिवच्च” इत्यनेन सूत्रेण
अन्तवन्तावमादाय “ओमाहोश्च” इत्यनेन पररूपे कृते सति ‘शिवेहि’ इति रूपसिद्धि-
र्बोध्यः । दैत्यारिरिति । दैत्यानामसुराणाम् अग्निः शत्रुरिति विग्रहः । सिद्धिप्रकारस्तु—
‘दैत्य-अरिः’ इति स्थिते अत्र “अकः सवर्णे दीर्घः” इत्यनेन सूत्रेण सवर्णेऽपि-अकारे परे
पूर्वपरयोः स्थाने सवर्णदीर्घादेशे कृते सति ‘दैत्यारिः’ इति भवति । ‘श्री-ईषाः’ अत्रापि
“अकः सवर्णे दीर्घः” इत्यनेन पूर्वपरयोः-‘ई-ई’ इति स्थाने, सवर्णदीर्घादेशे ‘श्रीशः’
इति भवति । एवमेव ‘विष्णु-उदयः’ इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण सवर्णदीर्घादेशे ‘विष्णू-
दयः’ इति रूपम् । हरेऽवेति । ‘हरे-अव’ इति स्थिते, अत्र “एङः पदान्तादिति” को
वात्र पदान्ते एङ् ? रेफान्तःपात्येकारः पदान्ते एङ्, ततः परः को वा अकारः ? अवे-
यस्याकारः, अत्र पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपादेशः प्राप्तः । को वा पूर्वः ? एकारः, तस्मिन्
ज्ञाते सति ‘हरेऽव’ इति रूपम्भवति । एवमेव ‘विष्णो-अव’ इति स्थिते अत्र “एङः
पदान्तादिति” इत्यनेन सूत्रेण पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपैकादेशे सति ‘विष्णोऽव’ इति
रूपम् । गो अग्रमिति । ‘गो-अग्रम्’ इति स्थिते अत्र “सर्वत्र विभाषा गोः” इत्यनेन
पदान्ते विद्यमानस्य एकन्तस्य गोशब्दस्य अति परे विकल्पेन प्रकृतिभावे सति ‘गोअ-
ग्रम्’ इति रूपम् । विभाषाग्रहणाल्पे “एङः पदान्तादिति” इत्यनेन पूर्वरूपैकादेशे
कृते ‘गोऽग्रम्’ इति रूपम् । चित्रग्वग्रमिति । ‘चित्रगु अग्रम्’ इति द्वाभ्यां तत्र एकन्त-
स्वामावात् न पूर्वरूपम् । नापि प्रकृतिभावः । किन्तु “इको यणचि” इत्यनेन यणं

गारवम् वाऽचि । गवाग्रम्—गोऽग्रम् । पदान्ते किम् ? गवि ॥ इह्मे च । ॥ १६१११ ॥
 गोरवम् स्थाविन्ने । गवेन्द्रः ॥ दूराद्भूते च । ॥ १२१२१४ ॥ दूरस्तम्बोधने वादं
 देः प्लुतो वा ॥ प्लुतप्रगृह्णा अचि नित्यम् ॥ १६११२२५ ॥ एतेऽचि प्रकृत्या
 आगच्छ कृष्णः अत्र गौशरति ॥ ईदूदेद्विवचन प्रगृह्यम् ॥ १११११११ ॥ ईदूदे
 द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् । हरी एतौ, विष्णू इमौ, गङ्गे अमू ॥ अवसतो
 ॥ १११११२१ ॥ अत्मात्परावीदृतौ प्रगृह्यौ स्तः । अमी ईशाः, रामकृष्णावमू आसाते ।
 मारिकम् ? अमुकेऽग्र ॥ चावयोऽसत्वे ॥ ११४१५७ ॥ अद्वयाथावाद्यो नि

रूपम् । पदान्ते किमिति । गोशब्दात् ऋसि प्रत्यये कृते ऋकारेकारयोर्लोपे 'गो-असत्' इति
 वशाया पदान्तात्त्वाभावात् न प्रकृतिभाव इति भावः । सुत्रे पदान्तात्त्वानाश्रयणे
 प्रकृतिभाव आपद्येतोऽतः भावः । प्रकृते 'गो-असत्' इत्यत्र 'ऋसि-असत्' इत्यनेन
 रूपादेशे सति 'गोः' इति रूपम् । गवाग्रमिति । 'गो-अग्रम्' इति वक्ष्याम्यम् 'अ-
 स्तोदायनस्य' इत्यनेन पदान्ते विद्यमानस्य पृथक्तस्य 'गो' इत्यस्य अवकादेशो
 अचि-अग्रमेतद्व्यङ्ग्यकारे परे । स अवकादेशः कुत्र स्यात् ? अवशिष्टे अनेकात्त्वात् ।
 क्काङ्शिप्तु सर्वस्य' इत्यनेन सर्वविशेषे प्राप्ते 'किञ्च' इत्यनेन विदादेशस्यानेका
 ऽपि अन्त्यावृत्त इति गोशब्दस्य गकारोत्तरवर्त्यकारस्य अनुबन्धलोपपूर्वके
 वेशे 'गव-अग्रम्' इति जाते "अकः सवर्णे दीर्घः" इत्यनेन दीर्घं 'गवाग्रम्'
 रूपम्भवति । अत्रायं विचारः—'सर्वत्र विभाषा गोः' इत्यनेन प्रकृतिभावो वि-
 भवति । तदभाव अवकादेशो विकल्पेन । तदभावे च पूर्वरूपमिति गो अग्रम्
 ग्रम् गोऽग्रम्, इति रूपग्रयम् । गवेन्द्र इति । 'गो-इन्द्र' इति स्थितेऽत्र 'इन्द्र'
 इत्यनेन गोशब्दस्य गकारोत्तरवर्त्यकारस्य अवकादेशो सवर्णदीर्घं च सति रूपम् ।
 आगच्छ कृष्णः । 'आगच्छ कृष्णः' अत्र गौशरति इति वाक्ये 'कृष्ण-अग्र' इत्यत्र
 "दूराद्भूते च" इत्यनेन सुत्रेण टिलशकस्य गकारोत्तरवर्त्यकारस्य प्लुतत्वं विधाय
 तप्रगृह्णा अचि नित्यम्' इत्यनेन प्रकृतिभावे 'आगच्छ कृष्णः' अत्र गौशरति
 सिद्ध्यति । हरी एताविति । 'हरी-एतौ' इत्यत्र "ईदूदेद्विवचन प्रगृह्यम्" इत्यनेन
 सुत्रेण प्रगृह्यसंज्ञायाम् "प्लुतप्रगृह्णा अचि नित्यम्" इत्यनेन प्रकृतिभावे 'हरी एतौ'
 निष्पद्यते । एवमेव 'विष्णू-इमौ' 'गङ्गे-अमू' इत्यत्र क्रमेण उकारान्तैकारान्तद्विवच-
 नत्वात् "ईदूदेद्विवचनम्" इत्यनेन प्रगृह्यसंज्ञाया प्रकृतिभावे च 'विष्णू इमौ' 'गङ्गे-
 अमू' इति भवति । अवसतो मादिति । अवसतः इत्यवयवषष्ठी, तेन अदशशब्दावयवमकारान्त-
 वीदृतौ प्रगृह्यसंज्ञौ स्तः । 'अमी-ईशाः' इत्यत्र अदशशब्दावयवमकारान्तप्रत्ययेकार-
 सत्त्वात्प्रगृह्यसंज्ञायाम् "प्लुतप्रगृह्णा अचि नित्यम्" इत्यनेन प्रकृतिभावे 'अमी ईशाः'
 इति रूपम् । एवमेव 'रामकृष्णावमू-आसाते' इत्यत्रापि प्रगृह्यसंज्ञा कृत्वा प्रकृतिभावो
 विधेयः । साह किं ति । अस्ति मावृग्रहणे एकारोऽप्यनुवर्तते । तेन च 'अमुकेऽग्र'

‘युतो’ इत्यत्र लकाराद्वा पूर्वभागे ‘लोपो व्यो’ (सू ८७३) इति लोपिन वकारः
लभ्यते । तेन अयमाणवकारान्त आदेशः स्यात् । वकारो न लुप्यत
इति यावत् । ६४ धातोस्तन्निमित्तस्यैव ६१।८०॥ यादौ प्रत्यये परे

‘ति, व् छन्दसीति च वकारः कुतो न अयत इत्यत आह—लोपो व्योरिति लोपेनेति ।
तर्हि इति शेषः । ननु प्ररक्षे सति किमायातमित्यत आह—वेनेति । अन्तो
सूत्रे वकारात् प्राक् व् इति प्ररिक्तस्यमाणं वान्तस्य विशेषणम् । विशेषणवाच्य
विधौ सति वकारान्त इति लभ्यते । तत्र वान्तस्य पुनर्वातत्ववचनसामर्थ्यात्
माणवकारवान् वान्त आदेशः स्यादिति लभ्यते । गोर्युतावित्यत्र च इवमेव
सप्रहणमनुवर्तते इति तत्रापि अयमाणवकारवान् वान्तादेश इति लभ्यते । गोर्यु-
तावत् प्राक् व् इति प्ररिक्तस्यमाणमपि पूर्वसूत्रादनुवृत्तस्य वान्त
इति विशेषणमिति । तदन्तविधिना वान्तत्वलाभे वान्तस्य पुनर्वातत्ववचनसाम-
र्थ्यं अयमाणवकारवान् इति लभ्यते इत्यर्थः । नन्वेतावता गोर्युतिरित्यत्र अवादेशो
‘इत्य’ अयमाणत्वलाभेऽपि लोपवाङ्मा न परिहृतेत्यत आह—अकारो न लुप्यत इति
तेति । वकारस्य अयमाणत्ववचनं वकारो न लुप्यत इत्यर्थं पर्यवसन्नमित्यर्थः,
अस्यैव लोपशब्दार्थत्वादिति भावः । यद्यपि वान्तो यीति सूत्रे वकारप्ररक्षेपस्य
‘ह्रस्वे’ गोर्युतावित्यत्र प्रयोजनं नास्ति, तत्र अन्ते पदत्वस्य बाधेन उक्तलो-
पात्तेः । लक्ष्यमित्यादौ स्वत एव पदत्वाभावाद्धोपस्थाप्राप्तिः । गामिच्छति
नीत्यत्र कथञ्चन्तेऽपि वकारस्य न लोपप्रसक्तिः, ‘नः कये’ इति नियमेन तत्र पद-
त्वाभावात् । तथापि गोर्युताविति वार्तिके तदनुवृत्तौ गोर्युतिरित्यत्र प्रयोजनम-
स्ति च । एवं च वार्तिक एव तत्प्ररक्षेप उचितः । एतस्मादेवास्वरसात् लकाराद्वेत्स्यु-
त्तः । वस्तुतस्तु वकारप्ररक्षेपोऽनुपपन्नः, तथा सति सूत्रे वार्तिके च प्ररिक्तस्य तस्य
प्रसङ्गात् । न च लोपो व्योरिति लोपात्तव्यवर्णमिति वाच्यम्, वकारलोपस्य
‘रणाभावाद्वाकारग्रहणं न कर्तव्यमिति लोपो व्योरिति सूत्रस्य भाव्यविरोधात् ।
‘ऽत्र प्ररिक्तवकारस्य छान्दस एव लोपो वर्णनीयः । प्रक्रियामकारो तु ‘संज्ञापूर्वको
‘नित्य’ इति वचनात् गोर्युतिरित्यत्र न वकारलोप इत्युक्तम् । अन्ये तु ‘इको
‘वृद्धी’ इति सूत्रे अतो छान्तस्येत्यत्र लुप्तनिर्विद्धो वकार इति भाव्यप्रामाण्यात्
‘अस्ति वकारलोप इत्याहुः ।

ननु ओयते औयत इत्यत्रापि ओकारस्य औकारस्य च वान्तो यीति वान्तादेशः
स्यादित्याशङ्क्य वान्तो यीति सूत्रं नियमयति—वातोस्तन्निमित्तस्यैव । एष इति, वान्तो

१. वार्तिकेन लोपाभावाऽपि निपातयत । ‘वाचकान्येव निपातनानि’ इति सर्वनामसंज्ञा
सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

धातोरेष्वधेहान्तादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैव, नान्यथ । कथम् । अवश्यकाव्यम् ।
 'तन्निमित्तस्यैव' इति किम् । ओयते । ओयते ॥ ६५ अट्यञ्जयौ
 शाक्यार्थे ॥ ११८१॥ यान्तादेशनिपातनार्थमिदम् । सेतुं शक्यं क्षयम् ।

धि प्रत्यय इति धातुवर्तते । सः धादिप्रत्ययः निमित्तं एव सः तन्निमित्तः । धादि-
 प्रत्यये परे धातोरेषो भवन् वान्तादेशः धादिप्रत्ययनिमित्तकस्यैव एवो भवति, नान्य-
 स्त्वेत्यर्थः । तदाह—धादौ प्रत्यय इत्यादिना । कथमिति । लृङ्-क्षेपने । अन्तो यत् ।
 सार्वभानुकार्यधातुकयोरित्यूकारस्य गुणः ओकारः । तस्य धात्ववयवत्वात् धादिप्र-
 त्ययनिमित्तकत्वाच्च वान्तादेशः । अवश्यकाम्यमिति । 'ओरावश्यके' इति लृङो
 ण्यत् । अन्तो णितीत्युकारस्य वृद्धिः औकारः । अवश्यमित्यभ्ययञ् । मयूरभ्यंसका
 दिव्वात्समासः । 'लृङ्पेक्षवश्यमः कृत्ये' इति मलोपः । अत्र औकारस्य धात्ववयवत्वात्
 धादिप्रत्ययनिमित्तकत्वाच्च वान्तादेशः । ननु लृङ्ममवश्यकाम्यमित्यत्र वान्तो धीत्येव
 वान्तादेशः सिद्धः । अतस्तन्निमित्तस्यैवेति नियमार्थमिदं सूत्रमिति स्थितिः । तन्नि-
 यमविधेः किं प्रयोजनमिति पूञ्छति—तन्निमित्तस्यैवेति किमिति । नियमस्य किंप्रयो-
 जनमित्यर्थः । ओयते इति । वेञ्-तन्मुसन्ताने । कर्मणि लृट् । आद्यकर्मणोरित्यात्मने-
 पदम् । यक् । 'वधिस्वपिष्यवादीनाम्' इति वकारस्य सम्प्रसारणञ् उकारः । पूर्वरूपम् ।
 -अङ्गुस्तार्थानुक्तयोः' इत्युकारस्य दीर्घः । आङ्गु सह उकारस्य 'आङ्गुणः' इति गुणः
 ओकारः । तस्य परादिवज्जावेन धात्ववयवत्वेऽपि धादिप्रत्ययनिमित्तकत्वाभावात् न
 वान्तादेशः । नन्वत्र न धातुलोपसूत्रस्य भाष्यरीत्या 'आङ्गुणः' इति गुणस्य ओकारस्य
 पदद्वयापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वात् वान्तादेशो कर्तव्ये असिद्धत्वाद्योकाराभावाच्च वान्तादेश-
 प्रसक्तिरित्यस्वरसादाह—ओयतेति । वेञ्ः केवलात् कर्मणि लृट् । आत्मनेपदादि पूर्व-
 णत् । 'आङ्गुवादीनाम्' इत्याद् । 'आटञ्' इति वृद्धिः औकारः । तस्य परादिवज्जावेन
 धात्ववयवत्वेऽपि धादिप्रत्ययनिमित्तकत्वाभावाच्च वान्तादेशः । नात्र वृद्धेर्बहिरङ्गत्वञ्च
 पदद्वयापेक्षत्वाभावात् । 'सिद्धे सत्प्राप्तयो निबन्धार्थः' इति न्धावेन निबन्धविधिसिद्धेः
 तन्निमित्तस्यैवेत्येवकारस्तु विपरीतनिबन्धस्यावृत्त्यर्थः । एवकाराभावे हि 'धादिप्रत्यय-
 निमित्तकस्य चेदेवोः वान्तादेशस्तर्हि धातोरेवैव' इत्यपि निबन्धः प्रतीयते । तथा च
 बाभ्रव्य इत्यत्र वान्तादेशो न स्यात् । वज्रोरेपत्वं बाभ्रव्यः 'मधुबज्जोर्बाह्वाणकौशिकयोः'
 इति यञ् । 'ओङ्गुणः' इत्युकारस्य गुणः ओकारः । तस्य धादिप्रत्ययनिमित्तकस्य धात्ववय-
 वत्वाभावात् वान्तादेशो न स्यात् । अतः इह नियमावधारणार्थं तन्निमित्तस्येत्येवकारः ।

कथञ्चन्यो शाक्यार्थे । शाक्यार्थे अट्यञ्जयश्चादौ बाभ्रव्यतया वर्तते इत्यर्थः । ननु
 किमपि कार्यं विधेयमत्र न दृश्यते इत्यत्र आह—यान्तेति । प्रातिशिकविधिं दिना
 सिद्धप्रक्रियैव स्रवद्वस्वरूपस्य निर्देशो निपातनात् । ततश्च शाक्यार्थके धादौ प्रत्यये

जेतुं शक्यं जटयम् । 'शक्यार्थे' किम् । जेतुं शक्यं जेत्यं पापं जेत्यं मनः ।
 ६६ कट्यस्तदर्थे ६।१।८२॥ तस्मै प्रकृत्यर्थार्थे तदर्थम् । क्रेतारः क्रीणोपु-
 रिति बुद्ध्या आपणे प्रसारितं कटयम् । क्रेयमन्यत् । कट्यणार्हमित्यर्थः ।
 ६७ लोपः शाक्यस्य ८।३।१२॥ अघर्णपूर्वयोः पदान्तवोर्यवयोर्वा लोपोऽश-

परे चि-क्ये जि-ज्ये इति धातोरेचः अय इति यान्तादेशः स्यादिति विधानमत्र फल-
 ति । शक्यार्थे चिउपोर्यस्त इति प्रातिस्निकविधौ गौरवादेवं निपातनमिति भावः ।
 क्यमित्यभिः 'कृत्वा' इत्यधिकारे सिधातोरेचो षडिति वक्ष्यमाणः । स च 'शाकि किरुच'
 इति शक्यार्थः । शक्यार्थे किरु स्यात् चत् कृत्वा इति तदर्थः । 'सार्वधातुकार्धधातुक-
 योः' इति इकारस्य गुणः एकारः । तस्यान्परकत्वाभावाद्भातः अयादेशः अत्र निपा-
 त्यते । जटयमित्यपि पूर्ववत् । शक्यार्थे किमिति । शक्यार्थे इत्यस्य किं प्रयोजनमिति
 प्रश्नः । जेतुमित्यादि । जेतुं शक्यं जेत्यं पापम् । जेतुं शक्यं जेत्यं मन इत्यन्वयः । अर्हं
 कृत्यतुचक्षेति यत् । स च न शक्यार्थक इति नाम्न यान्तादेश इत्यर्थः । कट्यस्तदर्थम् ।
 इवमपि यान्तादेशनिपातनार्थम् । तदर्थंशब्दं व्याचष्टे—तस्मा इति । कट्यशब्दे यः
 क्रीञ्धातुः यस्प्रत्ययप्रकृतिभूतः तस्य योऽर्थः अभिषेधः द्रव्यविनिमयरूपः कयः सः
 प्रकृत्यर्थः तच्छब्देन विवक्षितः । तस्मै इदं तदर्थं कट्यार्थं वस्तु । तथा च क्रमार्थं
 वस्तुभिः गर्भे क्रीञ्धातोर्वाद्यौ प्रत्यये परे इति फलति । यान्तः क्रीञ्स्तदर्थं इति
 विधौ गौरवादिनिपातनमाश्रितम् । क्रमार्थत्वं चात्र फलोपधायकं विवक्षितमित्याह—
 केदार इत्यादि क्यमित्यन्तम् । योऽर्थतामात्रप्रद्वये तु तदर्थे इत्यव्यावर्तकं स्यादिति
 भावः । क्रीञ् कर्मणि 'अञ्चो यत्' इति यत्' इति यत् । सार्वधातुकेति गुणः एकारः ।
 अत्र एकारस्य अन्परकत्वाभावाद्भातेन अयादेशविधिः । क्रेयमन्यदिति । गृहाद्यौ
 ओञ्कारार्थं सङ्गुहीतं धान्यादीत्यर्थः । 'अर्हं कृत्यतुचक्ष' इति यत् । अत्र अयादेशो
 न भवति, फलोपधानस्य क्रमार्थत्वस्य तत्राभावादित्यर्थः ।

हरे पटि, विष्णो ब्रह्म, भिद्यै लघतः, गुरौ उत्कः, इत्यत्र पूर्वा क्रमेण अथवाधा-
 दादेशेषु कृतेषु वकारवकारयोर्वैकल्पिकं लोपं विधत्ते—लोपः शाक्यस्य । 'ओ भगो'
 इत्यतः 'अपूर्वस्येति' अस्तीति चानुवर्तते । ष्योर्लघुप्रत्ययेत्यतः ष्योरित्यनुवर्तते ।
 वकारवकारयोरित्यर्थः । अपूर्वस्येति च ष्योरित्यस्य विशेषणम् । अवर्णः पूर्वः वक्ष्यमा-
 नः अपूर्वः । अपूर्वस्य वस्य यस्य चेति प्रत्येकमन्वयाभिप्रायमेकवचनम् । पक्षस्येत्य-
 धिक्कृतम् । अवर्णपूर्वकाभ्यां थकारवकाराभ्यां विशेषणम् । विशेषणस्याथ ष्योरिति
 सङ्गता लभ्यते । ततश्च अवर्णपूर्वो यः वकारो वकारश्च तदन्तपक्षस्य लोपः स्यात्
 अशि परत इत्यर्थः । आलोऽन्यपरिभाषया तादृशपदान्तस्येति कथ्यते । शाक्य-
 ग्रहणान्मतान्तरे न भवतीति गम्यते । ततश्च फलितमाह—अवर्णपूर्वयोरित्यादिना ।

परे । 'पूर्वत्राधिद्धम्' (सू. १२) इति लोपः शाब्दस्यासिद्धत्वाच्च स्वरसन्धिः । हर एहि-हरयेहि । विष्णो इह-विष्णविह । श्रिया खयः-श्रियायुधतः । गुरा उत्कः-गुरा-
बुत्कः । 'कानि सन्ति' 'कौ स्तः' इत्यत्रास्तेरल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन यणावादेशौ प्राप्नो 'न पदान्त' (सू. ५१) सति सूत्रेण पदान्तविधौ तन्निषेधाच्च स्तः । ६८

योऽरित्यनुवृत्तावपि वर्णसमासमाये यकारस्य प्राथम्यात् यवयोरित्युक्तम् । न च शाक-
स्यावश्यानामेव पुरुषाणामेतल्लोपाबुसरणं नान्येषामिति पुरुषभेदेन व्यवस्थार्थमेव
शाकस्यग्रहणं कुतो न स्यादिति वाच्यम् , 'न वेति विभाषा' इति सूत्रभाष्ये आचा-
र्यदेशाशीलने न तद्विषयतेति प्रस्तुत्य 'इको ह्रस्वो ऋयो गालवस्य' 'प्राचामनुवृत्तात्'
इत्यादौ गालवाद्याचार्यग्रहणं प्राचामुदीच्यामित्यादिदेशविशेषग्रहणं न अविशेषेण
विकल्पार्थमेव, न तु तत्तद्व्यस्यतत्तद्देशभेदेन प्रयोगव्यवस्थार्थमिति सिद्धान्तितत्वात् ।
ननु हरे पृहीत्यत्र अयादेशो एकारस्य लोपे सति 'ओमाओख' इति पररूपं स्यात् ।
विष्णो इह, श्रियै उधतः, गुरौ उत्कः इत्यत्र अवायावादेशोऽप्यकारस्यलोपे 'आद्-
गुण' इति गुणः स्यादित्यत आह—पूर्वेति । यकारयकारयोर्लोपस्यासिद्धत्वेन तात्पर्यं
व्यवहिततया अक्षपरकत्वाभावादाशङ्कितः अक्षसन्धिर्न भवतीत्यर्थः ।

तदेवमिदं सन्धिरेकसन्धिश्च निरूपितः । तदुभयप्रातिप्रसङ्गमाशङ्क्य समाधत्ते—
कानि सन्ति । यद्यपि तथापीत्यध्याहार्यम् । कानि सन्ति, कौ स्त इत्यत्र यद्यपि
यणावादेशौ प्राप्नो तथापि न भवत इत्यन्वयः । नन्वत्र इकारौकारयोः सकारपरक-
त्वाद्अक्षपरकत्वाभावात् कथं यणावोः प्राप्तिरित्यत आह—अस्तेरलोपस्य स्थानिवद्भावे-
नेति । असधातोरादादिकाल्लुटि प्रथमपुरुषवचने 'सन्ति' इति रूपम् । प्रथमपुरुष-
वचने तु 'स्तः' इति रूपम् । उभयप्रापि 'अस्तेरलोपः' इति आत्मादेरकारस्य लोप
इति स्थितिः । तत्र अक्षलोपस्य स्थानिवत्त्वेनाप्यवादिकारौकारयोरक्षपरकत्वाद्यणावा-
देशौ प्राप्नुत इत्यर्थः । न च स्थानिवद्भावेऽनन्विधवाविति स्थानिवद्भावोऽत्र न
सम्भवति, अक्षलोपस्य स्थानिभूतो यः अकारः तं परं निमित्तत्वेनाश्रित्य प्रवर्तमान-
योऽयणावादेशविषयोः स्थान्यल्लोपस्येति वाच्यम् ; 'अक्षः परस्मिन् पूर्वविधौ'
इति स्थानिवद्भावोपपत्तेः अक्षलोपस्य विकृति परे विधीयमानस्य परनिमित्तकानादे-
शतया तत्स्थानीभूतावकारात् पूर्वस्थेन दृष्टयोरिकारौकारयोऽयणावादेशविधौ अक्षः
परस्मिन्निति प्रवृत्तेरिति भावः । तर्हि कुतोऽत्र यणावादेशौ न भवतः ? इत्यत
आह—न पदान्तेति सूत्रेण पदान्तविधौ तन्निषेधादिति । पदान्तभूतेकारौकारयोः स्थाने
भवतोऽयणावादेशयोः पक्षरमावयवतया तयोः कर्तव्ययोः परिनिमित्तकस्याजादेश-
स्याक्षलोपस्य स्थानिवत्तन्निषेधादित्यर्थः ।

एकः पूर्वपरयोः ६।१।८४॥ इत्यधिकृत्य । ६९ आद्गुणः ६।१।८७॥
अवर्णाद्विचि परे पूर्वपरगोरेको गुण आदेशः स्यात्संहितायाम् । उपेन्द्रः । रमेशः ।
गङ्गोदकम् । ७० उरण् रपरः १।१।५१॥ 'ऋ इति त्रिशतः सङ्गा' इत्युक्तम्,
तत्स्थाने योऽण् स रपरः सन्नेव प्रवर्तते तत्रान्तरतम्यात् 'कृष्णद्धिः' इत्यत्र

अथ एकादेशसन्धिं निरूपयितुमाह—एकः पूर्वपरयोः । इत्यधिकृत्येति । पदद्वयस्य-
कमिदं सूत्रम् उत्तरत्रानुवृत्त्यर्थं पठित्वा कतिपयसम्बन्धो विधास्यन्त इत्यर्थः ।
आद्गुणः । आदिति पञ्चमी, ननु तपरकरणम् । एकः पूर्वपरयोरित्यधिकृतम् । तदाह—
अवर्णादिचोऽस्यादिना । उपेन्द्र इति । उप इन्द्र इति स्थिते पकारादकारस्य तस्मादिका-
रस्य च पूर्वपरयोः कण्ठतालुस्थानकयोः तथाभिध एको गुणः एकारः, आन्तरतम्यात्
अथ प्रत्याहारेषु स्ववाच्येषूक्तां लक्षणां स्मारयितुं दीर्घविषयोदाहरणमाह—रमेश
इति । रमा ईशा इति स्थिते आकारस्य ईकारस्य च स्थाने पूर्ववदेको गुणः एकारः ।
गङ्गोदकमिति । गङ्गा उदकमिति स्थिते आकारस्य उकारस्य च कण्ठोष्ठस्थानकयो-
स्तथाविध एको गुणः ओकारः । कृष्णद्धिरित्यत्र कृष्ण ऋद्धिरिति स्थिते 'आद्गुणः'
इति प्राप्तम् । अत्र अकारः ऋकारश्चेति द्वौ स्थानिनौ । तयोः अकार एकार ओकार-
श्चेति त्रयोऽपि गुणाः प्रसक्ताः, अकारेण स्थानिना त्रयाणामपि कण्ठस्थानसाम्या-
विशेषात् । ऋकारेण स्थानिना तु न कस्यापि स्थानसाम्यम्, तस्य मूर्धस्थान-
कत्वात् एतेषां च तदभावात् । एवं तव लृकार इति स्थिते त्रयो गुणाः प्रसक्ताः, अ-
कारेण तेषां कण्ठस्थानसाम्याविशेषात् । लृकारेण तु स्थानिना न कस्यापि स्थानमा-
म्यम्, तत्र कतमो गुणो भवतीत्याकाङ्क्षायां मिदमारभ्यते—उरण् रपरः । इत्युक्तमिति ।
अणुविस्सूत्रे इति शेषः । उः इति ऋ इत्यस्य षष्ठ्येकवचनम् । 'पृथी स्थाने' इति
परिभाषया स्थाने इति लभ्यते । अनुवादे तत्परिभाषानुपस्थितावपि स्थाने ग्रहणं
ततोऽनुवर्तते । तदाह—तत्स्थाने योऽणिति । 'स्थानेऽन्तरतमम्' इत्यतोऽपि स्थानेग्रहण-
मनुवर्तते । स्थानं प्रसङ्ग इत्युक्तम् । प्रसङ्गावस्थायामित्यर्थो विवक्षितः । तदाह—
रपरः सन्नेव प्रवर्तत इति । अत्र र इति प्रत्याहारो विवक्षितः । ततश्च रेफशिरस्को
लृकारशिरस्कश्च प्रवर्तत इति लभ्यते । तयोर्व्यवस्थां दर्शयति—तत्रेति । रेफलृकार
शिरस्कयोर्मध्ये कृष्णद्धिरित्यत्र अर्, तवदकार इत्यत्र अल्लित्यन्वयः । कुन ह्यं व्य-
वस्थेत्यत आह—आन्तरतम्यादिति । त्रिषु गुणेषु प्रसज्यमानेषु अकारस्य अणो रेफलृ-
कारशिरस्कतया तस्य अर् अल्ल इत्येवमात्मकस्य अकारादेशे स्थानीभूतेन अकारेण-
रेफांशे ऋकारेण, लृकारांशे लृकारेण च स्थानसाम्यावकारादकारयोः स्थाने अरेव
भवति । अकारलृकारयोः स्थाने अलेव भवति । एकारौकारौ तु गुणौ न भवत एव,
तयोः ऋकारेण लृकारेण च स्थानसाम्याभावादित्यर्थः । न च एकार ओकारश्च कथं

अर् । 'तवल्कारः' इत्यत्र अल् । अथो रद्धान्माम्—(सू ५१) इति पक्षे द्वित्वम् ।
 ७१ झरो ऋरि सवर्णे ८।४।६५॥ इलः परस्य झरो लोपो वा स्यात्सवर्णे ऋरि ।
 द्वित्वाभावे लोपे सत्येकत्वम् । असति लोपे, द्वित्वलोपोर्वा द्विचम् । सति द्वित्वे
 लोपे चासति त्रिचम् । कृष्णधिः—कृष्णद्धिः—कृष्णद्धिः । 'यण इति पञ्चमी मय
 इति षष्ठी' इति पक्षे ककारस्य द्वित्वम् । अस्य तु 'अनधि च' (सू ४८) इति ।
 तेन 'तवल्कारः' इत्यत्र रूपचतुष्टयम् ।

द्वित्वं कस्यैव कस्यैव नोभयोऽनयोरेपि ।

तवल्कारादिषु लुधैर्बोभ्यं रूपचतुष्टयम् ॥

रपरौ न स्यातामिति वाच्यम्, पूर्वैर्गैव णकारेण ह्यत्राण् गृह्यते, प्रशास्तृणामित्यादि-
 निर्वृत्तावित्यलम् । पक्षे द्वित्वमिति । ऋच्चातोः किंन ऋचस्तयोरिति तकारस्य अस्वे
 ऋद्धिरिति द्विचकारं रूपं स्वामाविकम् । तत्र अरादेवो रेफात् परस्य चकारस्य अथो
 रद्धान्मामिति कदाचित् द्वित्वमित्यर्थः । झरो ऋरि सवर्णे । 'झरो होऽन्तरस्याम्'
 इत्यतः अन्तरस्यामित्यनुवर्तते । इहो यमामित्यतः इह इति, लोप इति 'आनु-
 वर्तते । सबाह—इलः परस्येत्यादिना । तद्विह रूपत्रयं सम्पन्नमित्याह—द्वित्वाभावा इत्या-
 दिना । रेफात् परस्य ऋच् इति आन्तरस्याम् चकारस्य अथो रद्धान्मामिति द्वित्वा-
 भावे सति झरो झरीति लोपे च सति एकचकारं रूपमित्यर्थः । नसतीति । द्वित्वा-
 भावे इत्यनुकम्प्यते । तस्यैव ऋधेर्चकारस्य द्वित्वाभावे लोपे च असति द्विचकारं
 रूपम् । तथा तस्यैव ऋधेर्चकारस्य द्वित्वे लोपे च सति द्विचकारमेव रूपमित्यर्थः ।
 सतीति । तस्यैव ऋधेर्चकारस्य द्वित्वे सति लोपे च असति त्रिचकारं रूपमित्यर्थः ।
 यद्यपि द्विचपक्षे प्रथमचकारस्य, त्रिचपक्षे मध्यमचकारस्य च 'झळाञ्ज्वा झणि' इति
 अश्वेन चकारो भवति । तथापि प्रक्रियामिप्रायेण भूतपूर्वगत्या वा द्वित्वं त्रिचत्वं
 चेति न शेषः । अथ सवल्कार इत्यत्राह—यण इति । यणः परस्य मथो द्वित्वमिति
 व्याख्यानं ककारस्य द्वित्वं, लकारस्य तु अनधि चेति द्वित्वमित्यर्थः । तेनेति । लकार-
 ककारयोर्द्वित्वविकल्पेनेत्यर्थः । द्वित्वं कस्येवेति । लकारस्य द्वित्वे ककारस्य द्वित्वाभावे
 च सति द्विलकारमेकलकारं च प्रथमं रूपमित्यर्थः । कस्येवेति । ककारस्य द्वित्वे लकार-
 स्य द्वित्वाभावे द्विलकारमेकलकारं च द्वितीयं रूपमित्यर्थः । नानयोरिति । लकारक-
 कारयोऽनयोरेपि द्वित्वाभावे एकलकारमेकलकारं तृतीयं रूपमित्यर्थः । नानयोरपीति ।
 लकारककारयोऽनयोरेपि द्वित्वे द्विलकारं चतुर्थं रूपमित्यर्थः । तवल्कारादिति ।
 आदिना भवत्कारादिसङ्गः हः ।

७२ वृद्धिरेखि ६।१।८८॥ आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । गुणापवादः । कृष्णैकत्वम् । गङ्गाधः । देवैश्वर्यम् । कृष्णौकण्ठयम् । ७३ पत्येधत्पूठ्सु ६।१।८९॥ अवर्णादेज्योरेत्येधत्योक्तं च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । पररूप-गुणापवादः । उपैति । उपैधते । प्रष्टौहः । 'एजायो' किम् । उपेतः । मा भवान्

वृद्धिरेचि । आद्गुण इत्यतः आदिति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते । एकः पूर्वपरयोरित्यधि-कृतम् । तद्वाह—आदेचीत्यादिना । गुणापवाद इति । 'आद्गुणः' इति प्राप्तावेतद्वारम्भा-दिति भावः । कृष्णैकत्वमिति । कृष्णस्य एकत्वमिति षष्ठीसमासः । 'पूरणगुण' इति निवेधस्त्वन्तिथ्य इति तत्रैव मूले वक्ष्यते । कृष्णेति समुद्भूतयन्तं पृथक्पदमित्यन्ये । अत्र अकारस्य एकारस्य च कण्ठतोळस्थानकस्य स्थाने तथाविध ऐकार एकादेशः । गङ्गा ओष इति स्थिते अकारस्य ओकारस्य च कण्ठोष्ठस्थानकस्य स्थाने तथाविध औ-कारः, एवं देवैश्वर्यम् । कृष्णौकण्ठयमित्यत्रापि । वस्तुतस्तु सङ्ख्याविशब्दा न गुण-वचना इति तत्रैव वक्ष्यामः । पत्येधत्पूठ्सु । एतिश्च एचतिश्च ऊठ् चेति विग्रहः । एतीति एधतीति च 'इकरित्तपौ धातुनिर्देशे' इति शितपा निर्देशः । इण् गताविति, एध् वृद्धा-विति च धातु विवक्षितौ । एधीत्यनुवर्तते । 'यस्मिग्विचिः' इति तद्वाविग्रहणश्च । एजा-दाविति लभ्यते । तच्च पत्येधत्पूठरेव विशेषणम् । न तु ऊठः, असम्भवात् । एकः पूर्वपर-योरित्यधिकृतम् । आद्गुण इत्यतः आदिति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते । तद्वाह—अवर्णादित्या-दिना । उपैतीति । इण् धातोर्लट् तिप् क्षप् लुक् । 'साधंधातुक्' इति इकारस्य गुणः एक्यः । उप एतीति स्थिते अनेन वृद्धिः । उपैधत इति । एध्-धातोर्लट् आत्मनेपदं तादेशः क्षप् । 'टित आत्मनेपदानाम्' इत्येवम् । उप एधते इति स्थिते अनेन वृद्धिः । प्रष्टौह इति । प्रष्ट वहतीति प्रष्टवाट् 'वहश्च' इति ण्वि । 'वेरपृक्तस्य' इति वक्षोपः । 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । ततः ससि 'दसोः सम्प्रसारणम्' इत्यतः सम्प्रसारणमित्यनुवृत्तौ 'वाह ऊठ्' इति सम्प्रसारणसम्भक्तस्य ऊठः सम्प्रसारणाच्चेति पूर्वरूपम् । प्रष्ट ऊह् इति स्थिते अनेन वृद्धिः औकारः । नन्वत्र पत्येधतिप्रहणं व्यर्थम्, उपैति उपैधते इत्यत्र वृद्धिरेचीत्यनेनैव वृद्धिसम्भवात् । ऊठ् प्रहणमपि व्यर्थम्, वृद्धिरेचीत्येव सिद्धे । वाह उठ्सूत्रे, 'ऊठ् प्रहणानर्थक्यं सम्प्रसारणेन कृतत्वात् । गुणस्तु प्रत्ययलक्षणत्वात् । एज्प्रहणाद् वृद्धिः' इति वार्तिककृता तथै-वोक्तत्वात् । उठ्प्रहणं न कर्तव्यम् । वाहः इत्येव सूत्रमस्तु । भस्य वाहः सम्प्रसारणं स्यादिति सम्प्रसारणमेव विधीयताम् । ततश्च वकारस्य उकारे सम्प्रसारणे पूर्वरूपे सति उह इति स्थिते प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य ण्विप्रत्यये परे उकारस्य लघूपधगणे ओकारे कृते प्रष्ट ओह इति स्थिते वृद्धिरेचीति वृद्धिरिति वार्तिकार्थः । तस्मादेत्येध-त्पूठ्सु इति सूत्रं व्यर्थमित्यत आह—पररूपगुणापवाद इति । एयेधत्पूठरेचि पररूप-

प्रेदिषत् । पुरस्तादपवादन्यायेनेयं वृद्धिः 'एकि पररूपम्' (सू ७८) इत्यस्यैव

मित्यस्य, ऊटि आद्गुण इत्यस्यापवादपवाद इत्यर्थः । यदि हि बाहः सम्प्रसारणेन विधीयेत न तु ऊट्, तर्हि वस्य सम्प्रसारणेन उल्लेखे कृते पूर्वरूपे सति तस्य लघु-पञ्चगुणो न भवति, तस्मिन् कर्तव्ये बहिर्भूतशस्त्रस्यापेक्षमसम्प्रापेक्षसम्प्रसारणा-श्रितपूर्वरूपस्य बहिरङ्गतया अत्र असिद्धत्वात् । तथा च गुणामावे प्रष्ठ उ आह इति स्थिते पूर्वरूपे प्रष्ठ उह इति स्थिते आद्गुण इति गुणे ओकारे प्रष्ठोह इति स्यात् । सम्प्रसारणसम्पन्नकरण ऊटो विधौ तु प्रष्ठ ऊ आह इति स्थिते पूर्वरूपे लघु-पञ्चगुणस्याप्रसक्ततया ओकारस्याभावादकारस्यैव सत्त्वात् वृद्धिरेधीयस्याप्रसक्ते-राद्गुण इति प्राप्ते एत्येभ्यः यूट्स्विति वृद्धौ प्रष्ठोह इति सिध्यतीत्यूट्प्रहणमावश्यक-मिति 'बाह ऊट्' सूत्रे समुदाहृतवार्तिकं भाष्ये दूषितमित्यास्तां तावत् ।

वपेत् इति । इण्-धातोर्लट् तस्मात् लुक् । 'सार्धधातुकमपि' इति तसो छित्त्वात् तस्मिन् परत इकारस्य न गुणः । अत्र इण्धातोरेजाविवाभावात्तस्मिन् परतो न वृद्धिः । मा भवान् प्रेदिषदिति । एध्-धातोर्णिच् । लुक् तिप् । 'मित्यङ्कितः' इति इकार-कोपः । 'णिञिभ्यस्तुभ्यम्' इति चङ् । 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः' । 'चङि' इत्यजादेर्हि-सीयस्य षिडाव्यस्य द्वित्वम् । अभ्यासे चर्चेति अस्त्वन् । न माङ्योग इत्याद्यभावः । अवच्छब्दयोगात् प्रथमपुरुषः । तच्च त्रिकन्ताधिकारे स्पष्टीभविव्यति । प्रद्विषदिति स्थिते एत्येवतीति न वृद्धिः, एध्-धातोरेजाविवाभावात् । तत्र एजादित्वविशेषणा-भावे तु इहापि वृद्धिः स्यात् । न च 'णौ चङि' इत्येकारस्य ह्रस्वेन इकारे सति नाय-मेध्धातुरिति बाध्यम्, एकादेशविकृतस्यानभ्यावात् । अत्र माङ् विहाय प्रेदिषदिति न प्रत्युदाहृतम् । तथा सति आहजादीनामित्याद्यागमे आट्क्षेति वृद्धौ ऐदिषदिति स्यात् । तत्र एध्धातोरेजाविवाद् वृद्धिरित्यैव । अवच्छब्दवस्तु चिन्त्यप्रयोजनः । ननु आ इहि आद्गुणः एहि, अव एहीति स्थिते एकादेशस्य गुणस्य एकारस्य अन्तादिव्यति पराविवद्भावेन, आद्यन्तवदेकस्मिन्निति व्यपदेशिवद्भावेन च, इण्धातोरेजाविवात्त-स्मिन् परे एकि पररूपमिति पररूपं बाधित्वा एत्येभ्यः यूट्स्विति वृद्धौ अवेहीति स्यात् । अवेहीति इष्टं न स्यात् । न च ओमाङ्क्षेति पररूपेण तन्निर्वाहः शङ्क्यः । एत्येवतीति वृद्धिर्हि यथा एकि पररूपमित्यस्यापवादः, तथा ओमाङ्क्ष्य स्याण्यपवादः । येन नाप्राप्तिन्यायसाम्यात् इत्यत आह—पुरस्तादिति । 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्वि-धीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इति न्यायः । पूर्वपठिता अपवादा अव्यवहितानेवोत्तरान् विधीन् बाधन्ते, न तु व्यवहितानित्यर्थः । प्रकृते च एत्येभ्यः यूट्सु इत्युत्तरं कानिचित् सूत्राणि पठित्वा एकि पररूपमिति पठित्वा पुनः कतिपयसूत्राणि पठित्वा ओमाङ्को-

बाधिका । न तु 'ओमाकोश' (सू ८०) इत्यस्य । तेन 'अधैहि' इति वृद्धिरवाधुरेष । 'अक्षादूर्ध्वान्यामुपसङ्ख्यानम्' । (वा ३६०४) । अक्षौहिणी सेना । 'स्वादीरेरिणोः' (वा ३६०६) । स्वैरः स्वेनेरितुं शीलमस्येति स्वैरी । स्वैरिणी । 'प्रादूर्होढोदयेष्वैषेषु' (वा ३६०५) । प्रौढः । प्रौढः । 'अधैबद्ग्रहणे नानार्थकस्य ग्रहणम्' (प १५)

श्चेति पठितम् । ततश्च उक्तन्यायेन एत्येचतीति वृद्ध्या एङि पररूपमित्येव बाध्यते । न त्वोमाकोशेति पररूपमपीति भावः । वस्तुतस्तु एत्येचतीति वृद्धिः ओमाश्चेत्यस्यापवाद एव न भवति । उपैति इत्यादौ अप्राप्तेऽपि तस्मिन् एत्येचतीति वृद्धेराहमात् । अतः पुरस्तात्पवादा इति न्यायस्य नाथं विषयः । ततश्च अथ पृथीर्यत्र एत्येचतीति बाधित्वा परस्वाद्योमाकोशचेति पररूपं न्याय्यमित्येव वक्तुमुचितम् । अत एव भाष्ये-नाप्राप्ते एङि पररूपं एत्येचतीति वृद्धिरारम्भमाणा भवति तस्यापवादः । आङि पररूपे तु प्राप्ते चाप्राप्ते च आरम्भमाणा वृद्धिर्न तदपवादाः इति स्पष्टमेवोक्तम् । यत्तु भाष्ये पुरान्तरमुक्तम्—अथवा पुरस्तादपवाद् अनन्तरान्विचीन् बाध-
न्ते इत्येवमेत्येचतीति वृद्धिरेङि पररूपमेव बाधते । न त्वोमाकोशचेति पररूपमपि-
इति । तत्तु एत्येचतीति वृद्धेरेङि पररूपोमाकोशचेति सूत्रद्वयापवादत्वाभ्युपगमा-
दमात्रमाश्रित्य बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य वेत्यलं बहूना ।

अक्षादूर्ध्वान्यामुपसङ्ख्यानम् । आदिति, अधीति वृद्धिरिति चानुवर्तते । एकः पूर्वपरयोरिति च । ऊह-वितर्क । ऊहनमूहः सोऽश्वा अस्तीत्यूहिनी । अञ्ज-
ब्दादूर्हिनीशब्दे परे पूर्वपरयोरचोः वृद्धिरेकादेशः स्यादित्यर्थः । अञ्जोहिणीति मत्व-
धीष ह्निः । नान्तरावाङीप । अञ्जामूर्हिनीति विग्रहः । परिणामविशेषविशिष्टा
सेना अञ्जौहिणी । 'पूर्वपदात् संज्ञाबाध' इति णत्वम् । अञ्ज ऊहिनीति स्थिते गुणे
प्राप्ते अनेन वार्तिकेन वृद्धिः । स्वादीरेरिणोः । स्वशब्दादीरशब्दे ईरिन्शब्दे च परे
पूर्वपरयोरचोर्द्विरेकादेशः स्यादित्यर्थः । स्वैर इति । ईर्-गतौ । भावे घञ् । स्वेन
ऊन्देन ईर इति विग्रहः । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः । स्व ईर इति
स्थिते गुणे प्राप्ते अनेन वार्तिकेन वृद्धिः । स्वेनेरितुमिति । स्वेन छन्देन ईरितुं सञ्चरितुं
शीलमस्येत्यर्थं सुप्बजाताविति । णिनिः स्वछन्दचारीत्यर्थः । उपपदसमासः । स्व
ईरिन् इति स्थिते गुणे प्राप्ते अनेन वृद्धिः । प्रादूर्होढोदयेष्वैषेषु । प्र इत्युपसर्गात् ऊह,
ऊह, ऊढि, एष, पृथक् पृथक् परेषु पूर्वपरयोरचोर्द्विरेकादेशः स्यादित्यर्थः । प्रौढ इति ।
ऊह-वितर्क । भावे घञ् । गतिसमासः । प्र ऊह इति स्थिते अनेन वार्तिकेन वृद्धिः ।
प्रौढ इति । बहू प्रापणे क्तः । 'वन्निस्वपि' इति सम्प्रसारणम् । पूर्वरूपम् । 'होढ' इति
वत्वम् । 'सप्तस्तथो' इति धत्वम् । घृत्वम् । ङो ङे ङोपः । 'ढ्रलोपे' इति दीर्घः । प्र
ऊह इति स्थिते गुणे प्राप्ते अनेन वृद्धिः । ननु प्रौढवानित्यत्रापि बह्वचतोः कथत्-

‘प्रथ—’ (सू १९४) इति सूत्रे राजे पृथग्भाजप्रहणाज्ज्ञापकात् । तेनोदप्रहणेन कान्तमेव गृह्यते, न तु ऊपरवन्तस्यैकदेशः । प्रोदवान् । प्रौढिः । ‘इष इच्छार्था तुवादि-’ इष-गतौ दिवादिः । ‘इष-आभीक्ष्ण्ये ऋयादिः’ तेषां घञि ण्यति च ‘एषः’ ‘एष्यः’ इति रूपे । तत्र पररूपे । प्राप्ते अनेन वृद्धिः । प्रेषः । प्रैष्यः । यस्तु ‘ईष-लृक्छे’ रश्च ‘ईष-गतिहिंसादर्शनेषु’ तयोर्दीर्घोपधत्वात् ईषः, ईष्यः । तत्राद्गुणेन प्रेषः प्रैष्यः । ‘ऋते च तृतीयासमासे’—(वा ३६०७) सुखेन ऋतः सुखार्तः । ‘तृतीया’ इति किम् । परमर्तः । ‘प्रवत्सलरकम्बलवस्रमार्णदशानामृणे (वा ३६०८-९)

प्रथये ऋषधत्त्वष्टुस्वढलोपदीघषु प्र ऊढवृत्ति स्थिते प्रादूहोतेति वृद्धिः स्यात्, तत्रापि ऊढशब्दस्य परस्वेन अवणान्वित्यत आह—अर्थवदिति । अर्थवतः कष्वक्ष्य प्रहणसम्भवे अनर्थकस्य कष्वक्ष्य प्रहणं न भवतीत्यर्थः । इय परिभाषा ‘स्व रूपम्’ इत्यत्र रूपप्रहणात् सिद्धेति तत्रैव सूक्ष्मे भाष्ये स्पष्टम् । तेनेति । अर्थवत् एव प्रहणमिषमेनेत्यर्थः । कान्तमेवेति । ऊप्रत्ययवस्तावदर्थवान्, भावकर्मणोरतद्विधामात् कवतुप्रत्ययस्तु कर्तरि विहितः । अतस्तदेकदेशस्य कस्यानर्थकत्वात् प्रादूहोतेत्यत्र ऊढ प्रहणेन प्रहणं न भवति । अतस्तस्मिन् परे वृद्धिर्न भवति, किन्तु गुण एवेत्यर्थः । प्रौढिरिति । वद्-धातोः किन् ऋषधत्त्वष्टुस्वढलोपदीघाः । प्र ऊढिः इति स्थिते गुणं वाधित्वा अनेन वृद्धिः । इष इच्छायामित्यादि । गणत्रयेऽपि ह्रस्वोपधा एव एते धातवः । तेषामिति निर्धारणे षष्ठी । तेषां मध्ये अन्यतमात् घञि ण्यति च सति लघूपधगुणे कृते एष एष्य इति च रूपे सिद्धे । प्र एष प्र. एष्य इति स्थिते एष्टि पररूपं वाधित्वा अनेन वृद्धिः । एतेन वृद्धिरेवात्यनेन एवैष्यप्रहणयोर्गतायंस्वं निरस्तम् । नन्वेवं सति प्रेष इति प्रैष्य इति च कथं प्रयोग इत्यत आह—यस्त्विति । तयोर्दीर्घोपधत्वेन लघूपधगुणान्भावे ईष ईष्य इति च सिध्यति । तयोस्तु एतद्वार्तिके प्रहणाभावात् तयोः परतो वृद्धयभावे आद्गुण इति गुणे प्रेषः प्रैष्य इत्यपि रूपद्वयमस्तीत्यर्थः । एषशब्दसाहचर्यात् एष्यशब्दोऽपि कृदन्त एव गृह्यते । तेन लिङ्गन्ते त्यबन्ते च न वृद्धिः । अग्नये प्रैष्य दूतम्, प्रैष्य गतः ।

ऋते च तृतीयासमासे । तृतीयासमासे अकारात् ऋतशब्दे परे पूर्वपरयोरचोवृद्धिः स्यादित्यर्थः । सुखेन ऋत इति विग्रहप्रदर्शनम् । ऋ-गतौ । ‘गन्थार्थाकर्मक’ इति कर्तरि ऋ । प्रकृत्यादित्वात् तृतीया । सुप्सुपेति समासः । सुख ऋत इति स्थिते गुणे प्राप्ते अनेन वृद्धिः आकारः । रपरत्वे सुखार्त इति रूपम् । समासप्रहणस्य उदाहृतविग्रहवाक्यमेव प्रत्युदाहरणं दर्शिनप्रायमिति तृतीयेत्यंशस्य प्रयोजनं पृच्छन्ति—तृतीयेति किमिति । परमर्त इति । परमश्चासौ ऋतश्चेति कर्मधास्य । आद्गुणः । प्रवत्सलः ।

प्रार्णम् । वरस्रतरार्णमित्यादि । 'ऋणस्यापनयनाय यदन्यदृणं क्रियते तदृणार्णम् । दशार्णो देशः । नदी च दशार्णा । ऋणशब्दो दुर्गभूमौ जने च । ७७ उपसर्गादिति धातौ ३।१।२१॥ अर्वाणान्तादुपसर्गादकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । उपाच्छति । गच्छति । ७५ अन्तादिवच्च ६।१।८५॥ योऽयमेका-

पञ्चम्यर्थे षष्ठी । प, वरस्रतर, कञ्चल, वसन, ऋण, दश, एतेषां ऋणशब्दे परे पूर्वपर-
योरेषोर्बुद्धिरेकादेशः स्यादित्यर्थः । प्रार्णमिति । प्रगतमृणमिति विग्रहे, 'प्रावभो गता-
ण्यर्थे प्रथमया' इति गतिप्रमासः । प्रऋणम् इति स्थिते गुण बाधित्वा अनेन वातिलेन
वृद्धिः आकारः । रपरस्वम् । वरस्रतरः शिशुवत्सः, तस्य ऋणमिति विग्रहः । वरस्रतर-
मचिरम्य वा तद्वत्प्रहणार्थं च । यदृणं गृह्यते तत् वरस्रतरार्णम् । एवमग्रेऽपि दृश्यम् ।
आदिशब्देन कञ्चलार्णं वसनार्णं दशार्णञ्च ऋणार्णमिति च गृह्यते । सर्वत्र षष्ठी-
समासः । ऋणशब्दस्य ऋणशब्दे परे कथमन्वय इत्यत आह—ऋणस्येति 'देशगदी-
विशेषयोः कथं दृष्टार्णशब्दप्रवृत्तिरित्यत आह—ऋणशब्द इति । तथा च दश ऋणानि
दुर्गभूमयः यस्मिन् देशे स दशार्णः देशविशेषः । दशविधानि ऋणानि अत्रानि यस्यां
भक्षां सा दशार्णमिति विग्रहः । उपसर्गादिति । 'आवृणः' इत्यतः आदिति पञ्चम्यन्तमनु-
वर्तते । तस्य उपसर्गविशेषणम्, अतस्तदन्तविधिः—अकारान्तादिति कथ्यते ।
ऋतीति धातोर्विशेषणम् । यस्मिन्वाधिरिति तदावृषिधिः । अकारादाधिति कथ्यते ।
'वृद्धिरेचि' इत्यतो वृद्धिरिति आनुवर्तते । 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यधिकृतम् । तथाह—
अर्वाणान्तादित्यादिना । एकादेश इति । पूर्वपरयोरेचोरिति शेषः । गन्वथा उपसर्गस्य
धातोश्च सप्तोद्देशः स्यात् । उपाच्छति—प्राच्छति । उप ऋणमिति प्र ऋणमिति इति
स्थिते गुणे प्राप्ते अनेन वृद्धिः रपरस्वम् ।

अथ तस्य रेकस्य पदान्ते विहित विसर्गमाशङ्कितुं तस्य पदान्तस्वसाधनायाह—
अन्तादिवच्च । एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रमनुवर्तते । यथासङ्गपरिभाषया अन्तादिवचि-
त्यस्य क्रमेणान्वयः । तत्राप्युपरपर्यायः एकः आदेशः पूर्वस्यान्तपरस्यादिवदिति
कथ्यते । यद्यपि एकादेशस्य द्वौ वर्णौ स्थानिनौ—पूर्वः परश्च, तयोश्च वर्णयोः प्रत्येकमे-
काद्वत्तद्वेक्या एकादेशस्य अन्तादिवचकथनमसङ्गतम् । तथापि पूर्वपरवर्णयोर्भेदो-
कादेशः प्रथमस्यानिघटितसमुदायस्य पूर्वस्य च । अन्तः प्रथमस्यानी । तत्कार्यकारी
अघातः । द्वितीयस्थानिघटितसमुदायस्य उत्तरस्य य आदिः द्वितीयस्थानी । तत्कार्यकारी
अघातीत्यर्थो विवक्षितः । तत्र पूर्वान्तवत्त्वे यथा—धीरपेण । धीरप इह इति स्थिते
आवृण इत्येकादेशः एकारः । तत्र पूर्वान्तवत्त्वेन ये द्वयुपरपदस्य एकाध्याय 'एकाजु-
त्तरपदः' इति गत्व भवति । अत्र एकादेशे स्थानिवत्सूत्रं तु न प्रवर्तते, एकदेशस्या-
निभूतं प्रकारावकारमालम्ब्य ये द्वयस्य एकाजुत्तरपदस्याभयेन प्रवर्तमानस्य गत्वस्य

देशः स पूर्वस्थान्तपरस्यादिवत्स्यात् । इति रेफस्य पदान्तरत्वे । **ख** सानयोर्विसर्जनीयः ८।३।१५॥ खरि अवसाने च परे रेफस्य विसर्जं स्यात्पदान्ते । इति विद्यर्गे प्राप्ते । अन्तर्गद्भावेन पदान्तररेफस्य न विस 'उभययक्षु' (सू ३६२०), 'कर्तरि ऋषिदेवतयो' (सू ३९६७) इत्यादि

स्थान्यलाभ्यत्वात् । यद्यपि एकाग्रुत्तरपदत्वमेव प्राधान्येन जावविधिराश्रय पकारावकारं स्थान्यलं तु तद्विशेषणीभूताभवेनाभवति । तथाप्यनविषया निषेधोऽत्र अवश्येव, यथाकथञ्चित् स्थान्यलाभ्यणस्यैव तत्र विवक्षितत्वात् । अ प्रतिदीव्येत्पत्र कदादेशं त्वपं स्थानिगतवलाद्याध्वंशानुकत्वेनाभिरस्य इकारागमे न अनविषयाविति निषेधाबुपपत्तेः, तत्र वलः प्राधान्येनाभ्ययणाभावात् । एतेन स वत्सूत्रेण गतार्थमिव सूत्रमिति निरस्तम् । परादिवत्त्वे यथा—खट्वा । अत्र स क्षब्दावभाजनहाप् । सवर्णदीर्घ आकारः । तस्य परादिवत्त्वेन टाप्साततः । सोहृण्यदिहोपः । इवमपि स्थानिवन्भावेन अनिर्वाह्यम् । इत्युक्त्यादिहोप स्थान्यलाभ्यताया मूलकृतैव व्यवभामागत्वात् । न खेवं सति यजेर्कं छि उक्तमपुनरु चने इति क्षपि आदुगुणे अष्टागमे अयजे हुन्द्रमित्यत्र गुणस्य एकादेशस्य परादि इकारत्वात्तत्र इकारे परे सवर्णदीर्घः स्यादिति वाच्यम्, इह हि अवपसमुदाय एव प्रातिपदिकत्वसुबन्तत्वप्रत्ययत्वाद्वाः अतिरिश्यते, नतु वर्णमात्रधर्मा इत्येवावश्यः । उक्तं च भाष्ये—'न वा अताद्रूप्यातिदेशात्' इति । अन्तादिवर्णं वृत्तिधर्मानसिवेशादयजे हुन्द्रमित्येवं जातीयकेषु सवर्णदीर्घादिकं न भवतीत्यर्थं कृतमिति विस्तरेण । इति रेफस्येति । उपार्च्छंतीत्यत्र आर् इत्येकादेशस्य पूर्वान्त रेफस्य पदान्तत्वे सति विसर्गे प्राप्ते इत्युत्तरेणान्वयः । कथं विसर्गप्राप्ति आह—खरवसानयोः । रो रीरयतः र इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । तच्च पदस्येत्यभिष्ट विशेषणम् । येन विधिरिति रेफान्तस्येति कथ्यते । खरि अवसाने च परतः रेफः पदस्य विसर्जनीयः स्यादित्यर्थः । अलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य भवति । अभावर चावसानस्य बुद्धिकृतं परत्वम् । फलितमाह—खरि अवसाने चेति । पदान्ते विद्यमानस्येति शेषः । यदि तु अन्यवर्णस्य अवसानसंज्ञा, तदा अवसान योजना विरामोऽवसानमित्यश्रोका । इति विसर्ग इति । उपार्च्छंतीत्यादौ विसर्गे प्राप्ते तत्परिहार उच्यत इत्यर्थः । अन्तवदिति । अन्तवत्त्वेन पदान्तत्वं प्र रेफस्य विसर्गं न भवतीत्यर्थः । कुत इत्यत आह—उभयथादिवति । अन्यथा र विसर्गनिर्देशः स्यादिति शेषः ।

नन्वत्र धाताविति ध्वन्यम्, उपसर्गग्रहणादेव धातावित्यस्य सिद्धेः, छिः

शात् । उपसर्गैर्नैव धातोराच्चेपे सिद्धे 'धातौ' इति योगविभागेन पुनर्बुद्धिविधाना-
थम् । तेन 'ऋत्यकः' (सू. १२) इति पाक्षिकोऽपि प्रकृतिभावोऽत्र न भवति ।
७७ चा सुप्यापिशलेः ६।१।१२॥ अर्णान्तावुपसर्गादकारादौ सुष्वातौ परे
बृद्धिरेकादेशो वा स्यात् । आपिशलिग्रहणं पूजार्थम् । प्रार्थनीयति । प्रर्थनीयति ।
सावर्ण्यात् लुवर्णस्य ग्रहणम् । उपात्कारीयति—उपत्कारीयति । तपरत्वाद्दीर्घो

सत्येव उपसर्गसंज्ञाविधानात् । न च उपगत ऋकारः उपकार इत्यत्र क्रियायोगस्य
सत्त्वावुपसर्गात्वाच्च वृद्धिप्राप्तौ तच्चित्त्वर्थमिह धातुग्रहणमिति वाच्यम्, 'यत्क्रिया-
युक्ताः प्राव्यः तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा, इति परिभाषया गम्यमानगमनक्रियां प्रत्येव
उपसर्गात्वात् प्रकृते च ऋकारादिमिमित्तकोपसर्गत्वस्यैव विवक्षितत्वादित्याशङ्क्याह—
उपसर्गैर्वेद्यादिना । उपसर्गग्रहणेनैव धातोः आच्चेपे अन्यथानुपपत्तिरूपार्थपत्तितो
लामे सति पुनः धाताविति वचनं पुनर्विधानार्थमित्यन्वयः । कथं पुनर्विधानलामः
इत्यत आह—योगविभागेनेति । योगशब्दः सूत्रशब्दपर्यायः, उपसर्गाहतीति धाता-
विति च सूत्रं विमण्यते, तत्र उपसर्गाहतीति पूर्वसूत्रे धातावित्यर्थाङ्गभ्यमादाय
उक्तार्थलामः । धातावित्युत्तरसूत्रेऽपि उपसर्गाहतीति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । तथा च
पूर्वसूत्रसमानार्थकमेतत्सूत्रं सम्पद्यत इति पुनर्विधानलाम इत्यर्थः । किमर्थमिदं पुन-
र्विधानमित्यत आह—तेनेति । पुनर्विधानेनेत्यर्थः । न भवतीति । परोऽपि प्रकृतिभावः
पुनर्विधानसामर्थ्यात् बाध्यत इत्यर्थः । वा नृपि । 'उपसर्गाहति धातौ' इति पूर्वसूत्रम-
नुवर्तते । आद्गुण इत्यत वृद्धिरेचीत्यतश्च आविति वृद्धिरिति चानुवर्तते । आवि-
त्यनेन उपसर्गाविति विशेष्यत इति तद्वन्तविधिः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया सुष्वादेश
सुबन्तप्रकृतिको धातुविवक्षितः । एकः पूर्वपरचोरिति चाधिकृतम् तदाह—अर्णा-
न्तादिद्यादिना । सुष्वाताविति । सुबन्तप्रकृतिकधातौ परत इत्यर्थः, सुबन्तस्य धातोर-
सम्भवात् । एकादेश इति । पूर्वपरचोरचोरिति शेषः । यद्यपि ऋच्छ गतादित्यादीनां
किपि धातुत्वं सुबन्तत्वं च सम्भवति । तथापि तुल्यास्यसूत्रभाष्ये उपात्कारीयती-
त्यादेरेतदुदाहरणत्वेन भाष्ये उक्तत्वात् सुबन्तप्रकृतिके इत्येव व्याख्यानमुचितम् ।
ननु धातुग्रहणादेव सिद्धे आपिशलिग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—आपिशलिग्रहणमिति ।
आपिशलेराचार्यस्याप्ययमर्थः सम्मत इत्यादेर्लामार्थमित्यर्थः । प्रार्थनीयतीति । ऋष-
भमात्मन इच्छतीत्यर्थे, 'सुप आत्मनः वयच्' 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वम् । 'सुपो
धातुप्रातिपदिकयोः' इति सुपो लृक् 'क्यचि च' इति इत्त्वम् । लट्, तिप्, प्राप्,
पररूपम् । प्र ऋषभीयति इति स्थिते अनेन वृद्धिः आकारः रपरत्वम् । प्रर्थनीयतीति ।
वृद्धयभावपक्षे आद्गुणः रपरत्वम् । सावर्ण्यादीति । ऋलुवर्णयोरिति सावर्ण्यादौत्यनेन
लुतोऽपि ग्रहणमित्यर्थः । उपात्कारीयतीति । ऋकारमात्मन इच्छतीत्यर्थे वयसादि-

न । उप ऋकारीयति—उपकारीयति । ७८ एङि पररूपम् ३।१।२४॥ अवर्णा-
न्तावुपसर्गादेकादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् । प्रेजते । उपोषति । इह 'वा
सुपि' इत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । तेनैकादौ सुब्धातौ वा । उपेढकीयति,
उपेढकीयति । प्रोषायति—प्रोषीयति । 'एवे चानियोगे' (वा ३६३१) नियोगोऽव-
धारणम् । क्वेव मोक्षयते । अनवकलृप्तावेवशब्दः । 'अनियोगे' किम् । तवैव ।

पूर्ववत् । लपरस्वन् विशेषः । उपरकारीयतीति । वृद्धिभावपक्षे गुणः लपरस्वम् । तपरस्वा
विति । ऋतीति तपरकरणेन तत्कालस्यैव ग्रहणात् बाधंश्रुकारे परे वृद्धिद्विक्रपोऽयं
न भवति, किं तु गुण एवेत्यर्थः । ऋकारीयतीति । ऋकारमात्मन इच्छतीत्यर्थे क्यजादि
पूर्ववत् वृद्ध्यभावाच्च गुण इति ।

एङि पररूपम् । उपसर्गादिति धाताविति आनुवर्तते । आक्षिप्तजुवृभमुपसर्गादि-
त्यस्य विशेषणमिति तद्वन्तविधिः । यस्मिन् विधिरिति परिभाषया पदादिग्रहणम् ।
एकः पूर्वपरयोरिति चाधिकृतश्च । तदाह—अवर्णान्तादिस्थादिना । एकादेश इति । पूर्वप-
रयोरिति शेषः । प्रेजते इति । एज् बीसौ । प्र एजने इति स्थिते वृद्धिरेपीति वृद्धि-
बाधित्वा अनेन पररूपम् । एकारः । एज कम्पने इति तु परस्मैपदी । उपोषतीति ।
उष बाहे, लट् तिप्, शप् लघूपधगुणः, उष ओषतीति स्थिते वृद्धि बाधित्वा अनेन
ओकारः । ननु एङ्का मेपः, तमात्मन इच्छतीति एङ्कीयति, उप एङ्कीयतीति
स्थिते अनेन नित्यमेव पररूपं स्यात्, इत्येते तु वृद्धिरपि उपेढकीयति उपेढकी-
यतीति । तत्राह—इति । एङि पररूपमित्यत्र या सुपीत्यनुवर्तते । तच्च नैकवा-
क्यतया सम्बध्यते । तथा सति, अवर्णान्तावुपसर्गादेकादौ सुब्धातौ परे पररूप-
मेकादेशो वा स्यादित्येवार्थः स्यात् । एवं सति प्रेजते उपोषतीत्यत्र नित्यं पररूपं न
स्यात् । अतो वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । एङि पररूपमिति प्रथमं वाक्यम् ।
अवर्णान्तावुपसर्गादेकादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यादिति तदर्थः । वा सुपीति
द्वितीयं वाक्यम् । तत्र एङि पररूपमित्यनुवर्तते । धातौ उपसर्गादिस्थादि च ततश्च
उक्तपररूपविषयं सुब्धातौ पर पररूपं वा स्यादिति लभ्यते । तदाह—तेनति ।
उक्तरीत्या वाक्यभेदाभ्युपेक्षेन एकादौ सुब्धातौ पररूपं पाक्षिकं भवति, तावत्तत्तातौ
तु नित्यमित्यर्थः । एव चानियोगे । नियोगशब्द व्याचष्टे—नियोगोऽवधारणमिति ।
अवधारणम् । अन्यथागव्यवच्छेदः । तद्वन्व्यस्मिन्नर्थे यः एवशब्दस्तस्मिन्कारणत्वे
परे पूर्वपरयोः पररूपमेकादेशः स्यादित्यर्थः । केव भाष्यत इति । अत्रेति न निश्चिनुम
इत्यर्थः । ए एव इति स्थिते वृद्धि बाधित्वा अनेन वातिकेन पररूपमेकारः । अनव-
कलृप्ताविति । अनवधारणे इत्यर्थः । तवेवेति । नान्यथेत्यर्थः । अत्र एवशब्दस्य अवधा-
रणार्थत्वात् न तस्मिन् परे पररूपम् ।

७९ अचोऽन्यादि टि १।१।६५॥ अचो मध्ये योऽन्य सः आदिर्यस्य तद्धि-
सङ्गं स्यात् । 'शकन्धादिषु पररूपं वाच्यम्' (वा ३६३२) । तच्च टेः । शकन्धुः ।
कर्कन्धुः । कुलटा । 'सीमन्तः केशवेते' (वा ३६३३) सीमान्तोऽन्यः । मनीषा ।
हलीषा । काङ्गलीषा । पतञ्जलिः । 'सारङ्गः पशुपक्षिणो' (ग १३६) । साराङ्गो-

अथ कश्चित् टेः पररूपं विधातुं विसंज्ञामाह—अचोऽन्यादि टि । अच इति निर्धा-
रणे षष्ठी । ज्ञातावेकवचनम् । अन्ते भवः अन्यः, अन्यः आविः यस्य तत् अन्या-
दीति विग्रहः । फलितमाह—अचो मध्य इत्यादिना । शकन्धादिविनि शकन्धादिषु
विषये तस्मिन्मध्यं पूर्वपरयोः पररूपं वक्तव्यमित्यर्थः । ततश्च शकादिशब्दानां देर-
परे टेश्च परस्याश्च स्थाने पररूपमेकादेश इत्यर्थोऽस्म्यते । आविश्वनुवृत्तौ शक-
न्धादिगणे सीमन्त इत्यादिकतिपयरूपाणमसिद्धेः । नदाह तच्च टेराति । शकन्धा-
दिगण पठति—शकन्धुरित्यादिना । शकानां देशविशेषाणाम् अन्धुः कूप इति विग्रहः ।
शक अन्धुः इति स्थिते मवर्णदीर्घे प्राप्ते अनेन पररूपम् । अत्र शकशब्दे
ह्रावचौ । तत्र अन्यः अच् ककारादकारः, तदादिः अकार एव, 'आद्यन्त-
वदेकस्मिन्' इति वचनात् । एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम् । कर्कन्धुरिति । कर्काणां
राज्ञाञ्च अन्धुरिति विग्रहः । कर्क अन्धुः इति स्थिते पररूपम् । कुलटेति ।
अट गतौ । पचाद्यच्, टाप्, कुलानाम् अटेति विग्रहः । भिच्चाथं व्यभिचा-
रायं वा वा गृहानटति सा कुलटा । कुलान्यटतीति विग्रहे तु कर्मण्यणि
टिङ्हाणमिति ङीप् स्यात् । कुल अटेति स्थिते पररूपम् । सीमन्तः केशवेशे इति ।
गणान्तर्गतवातिकमेतत् । केशानां वेशः सखिवेशविशेषः । तस्मिन् गम्ये सीम-
न्तशब्दस्य देरन् इत्यस्य अन्तशब्दस्यावर्णस्य च स्थाने पररूपमित्यर्थः । आवि-
स्यनुवृत्तौ तु इदं न सिध्येत् । सीमान्तोऽन्य इति । ग्रामान्तप्रदेशः इत्यर्थः । मनी-
षेति । मनस ईषेति विग्रहः । अत्र अस इति टेः ईकारस्य च स्थाने पररूपमीकारः ।
इच गतौ । 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्ययः । टाप् । 'बुद्धिर्मनीषा' इत्यमरः । हलीषेति ।
'ईषा लाङ्गलवणः स्यात्' इत्यमरः । हलस्य ईषेति विग्रहः । करिकलभ इतिवत्
पुनरुक्तिः समाधेया । अत्र गुणे प्राप्ते पररूपम् । एवं लाङ्गलपेयत्रापि । पतञ्जलि-
रिति । पतन् अञ्जलिर्हस्मिन्मसकार्यत्वादिति विग्रहः । अत्र अत इति टेः अका-
रस्य च स्थाने पररूपमकारः । कश्चित्, गान्धाख्यदेश कस्यचिद्वे. सन्ध्योपासनस-
मये अञ्जलेर्निर्गत इत्येतिह्यात् अञ्जलेः पतञ्जलि विगृह्णन्ति । मयूरस्यसकादिश्वाच्च
समासः । सारङ्गः पशुपक्षिणोरिति । इदमपि गणान्तर्गतं वातिकम् । भाष्ये तु न दृश्यते ।
सारशब्दोऽङ्कष्टे । 'सारो षले स्थिरांशे च न्याय्ये छीवे वरे त्रिषु' इत्यमरः ।

ऽन्यः । आकृतिगणोऽयम् । मार्तण्डः । 'ओत्थोद्योः समासे वा' (वा ३६१४.) ।
स्थूलोत्तुः । स्थूलोत्तुः । बिम्बोष्ठः । बिम्बीष्ठः । 'समासे' किम् । तथोष्ठः । ८० ओ-
माकोष्ठ ६ । १ । ९५ ॥ ओमि आकि च आपरे पररूपमेकादेशः स्यात् ।
शिवायो नमः । शिव एहि—शिर्वेहि । ८१ अव्यक्तानुकरणस्यास्य इति
६।१।१८॥ ध्वनेरनुकरणस्य योऽच्छब्दस्तस्मादितौ पररूपमेकादेशः स्यात् ।

साराणि अङ्गानि यस्येति विग्रहः । सार अङ्ग इति स्थिते सवर्णदीर्घे प्राप्ते अनेन
पररूपम् । 'वातके हरिरे पुंसि सारङ्गः यत्रके भिषु' इत्यमरः । आकृतिगणोऽयमिति ।
आकृष्टपा एवंजातीयकतया निर्णेतव्योऽयं गण इत्यर्थः । लोकप्रयोगानुसारेण एवं
जातीयकः । शब्दाः अस्मिन् गणे निवेक्षनीय इति यावत् । तत्फलमाह—मार्तण्ड इति ।
मृत्तम् अण्डं यस्य सः मृत्तण्डः कश्चिद्वचिः । मृत्त अण्ड इति स्थिते सवर्णदीर्घे आधि-
स्था अनेन पररूपम् । ततः अपत्ये सणि मार्तण्डः । 'परामार्तण्डमास्थत्' इति सव-
र्णदीर्घेस्तु छान्त्सः । ओत्थोद्योः । अवर्णात् ओत्थोद्योश्च ओत्थोद्योश्च परे पूर्वपरयोः-
पररूपं चकम्बमित्यर्थः । स्थूलोत्तुरिति । 'ओत्थुबिम्बोत्तु आर्त्तादः' इत्यमरः ।
स्थूल ओत्तुः इति स्थिते वृद्धिं याचित्वा पाक्षिकं पररूपम् । बिम्बोष्ठ इति । बिम्बफलवत्
रक्तवर्णो ओष्ठो यस्येति विग्रहः ।

ओमाकोष्ठ । ओम् च आक्षेपेति विग्रहः । आवृत्ति पररूपमिति चाशुवर्तते, एकः
पूर्वपरयोरिति च तदाह—ओमित्यादिना । द्विपार्थो नम इति । अत्र वृद्धिं याचित्वा पर-
रूपम् । शिर्वेहीति । आ इहीति स्थिते गुणे एहीति रूपम् । ततः शिव एहि इति
स्थिते वृद्धिं याचित्वा पररूपमेकार् । न च शिव आ इहीति स्थिते सवर्णदीर्घे कृते
पश्चाद् गुणे शिर्वेहीति रूपसिद्धेरालम्बनं न व्यर्थमिति याच्यम् । 'वात्पसर्गोः कार्य-
मन्तरङ्गश्च' इति न्यायेन प्रथमम् आद्गुण इति गुणे कृते शिव एहीति स्थिते वृद्धौ
प्राज्ञायां तस्मिन्त्वर्थोवात् । आप्ये तु, आ क्षरवात्, गुणः, अक्षरवात्, अथ अक्षरवात्
अक्षरार्थवित्पत्र सवर्णदीर्घनिवृत्त्यर्थम् आक्षप्रहणमिति स्थितम् । अव्यक्तानुकरणस्य ।
पररूपमित्यनुवर्तते । अव्यक्तः अस्फुटवर्णविभागः सूक्ष्मपतनाद्विजमित्यवनिः । तस्या-
नुकरणं तत्प्रतिपाद्यकस्तत्तद्वत्ताः अपरिस्फुटवर्णविभागः लघुः यस्यावयवः पः
अत् शब्दः तस्मात् इति शब्दे परे अत्शब्दस्य इकारस्य च स्थाने पररूपस्यावित्यर्थः ।
अत्र इतिशब्दे यः प्रथम इकारः तस्मिन्परे इति व्याख्येयम् । अन्यथा इतिशब्दस्य
कृत्स्नस्यादेशप्रसङ्गात् । तदाह—ध्वनेरित्यादिना । अत्र अलोऽन्यस्येति न भवति
'नामर्थबोऽलोऽन्यविधिः' इति निवेदात् । पदम् इतीति प्रक्रियावाक्यप्रवर्तनम् । न तु
पररूपाभावपक्षे रूपमिति अभिमतव्यम्, अत्र पररूपस्य वित्यत्वात् । असंहितायां

पठत् इति पठिति । 'एकाचो न' (वा ३६३७) । अदिति । ८२ नाग्नेहित-
स्यान्त्यस्य तु वा ३।१।९९॥ आग्नेहितस्य प्रागुक्तं न स्यात् । अन्त्यस्य तु
तकारभावस्य वा स्यात् । 'वाचि बहुक द्वे भवता' (वा ४६९७) । इति बहुक-
ग्रहणात् द्वित्वम् । ८३ तस्य परमाग्नेहितम् ८।१।२॥ द्विकस्य पर रूप-
वाग्नेहितसङ्गं स्यात् । पठत्पठेति । ८४ भक्तां जज्ञोऽन्ते ८।२।३९॥ पदान्ते
ज्ञां जशः श्युः । पठत्पठिति । ८५ अकः सवर्णे दीर्घः ६।१।१०१॥

निर्देशो वा । पठतीति । उदाहरणमेतत् । वृक्षः पतित इत्याद्यस्याहार्यम् । अत्र
अधेकाग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकमर्थतः सङ्गृह्णाति—एकाचो नेति । एकः अन्त्य-
स्य सः एकाच् स्यात्तस्याञ्चकारणस्य वक्तुं पररूपं नेत्यर्थः । अदिति । अत्र
एकाचस्याच् न पररूपम् ।

ननु पठत्पठत् इति इत्यत्र पठत्पठेति रूपमिष्यते । तच्चाव्यक्तानुकरणस्येति पर-
रूपे पठत्पठिति इत्येव स्यात् । तत्राह—नाग्नेहितस्य । अव्यक्तानुकरणस्यात् इत्यादिति
पररूपमिति एकः पूर्वपरयोरेति चाबुवर्तते । आग्नेहितस्य अव्यक्तानुकरणस्य अव-
यवः यः अत्सङ्गः तस्य इतिज्ञाने पररूपं न स्यात् । अव्यक्तस्य तु वा । तुरवधा-
रणे । अतश्चाव्यक्तस्य तकारस्यैव इकारस्य च पररूपं वा स्यात् । तत्त्वकारस्यापी-
त्यर्थः । तत्राह—आग्नेहितस्य प्रागुक्तमित्यादिना । ननु पठत् पठत् इत्यत्र कथं द्वित्व-
मित्यत आह—आचोति । 'वाचि बहुक द्वे भवता' इति द्वित्वमित्यन्वयः । ननु 'अव्यक्ता-
नुकरणात् द्वयवधराध्यायिनितौ आच्' इति वाचः कथमिह सम्भवः, इतिज्ञाने परतस्त-
त्पयुंदासः स्यादित्यत आह—बहुकग्रहणादिति । वेत्यनुक्त्वा बहुकग्रहणमधिकविधा-
नार्थम्, बहुवर्थात् छाति गृह्णातीति तद्व्युत्पत्तेरिति भावः । अनियुक्ताद्वाहुः—
'कचिद् प्रवृत्तिः कचिदप्रवृत्तिः कचिद्विभाषा कचिद्व्यवहारे । शिष्टप्रयोगानुसृत्य
लोके विशेषमेतत् बहुकग्रहे तु' इति । ननु किमाग्नेहितं नाम ? तत्राह—तस्य परमा-
ग्नेहितम् । 'सर्वस्य द्वे' इत्यनन्तरमिदं सूत्रं पठ्यते । ततश्च तत्वेत्यनेन द्विकस्येति
कम्यते । अवयववाचिपरशाब्दयोगे अत एव आपकाच् पठ्ठी । तत्राह—द्विकस्येत्या-
दिना पठत्पठेतीति । पठत् पठत् इति इति स्थिते तकारस्य इकारस्य च पररूपम् ।
इकारः ततश्च आद्यगुणः । अयं पररूपाभावपक्षे पठत्पठत् इतीत्यत्र तकारस्य वकारं
विधत्ते—ज्ञां जज्ञोऽन्ते । पठत्पठत्पठत्पठत् इति । पठत्पठतितीति ।
स्यामिष्यामाप् तकारस्य वकारो जज्ञिति भावः । अत्र अत्सङ्गस्य पररूपनिषेधाभावे
तकारमात्रस्य पररूपैकादेशविकल्पविधौ तस्य पररूपाभावपक्षे अत्सङ्गस्य पूर्वसू-
त्रेण पररूपापत्तौ पठत्पठेतीति स्यादिति ध्येयम् ।

अकः सवर्णे । अक इति पञ्चमी । इको षण्चीत्यतः अचीत्यनुवर्तते । एकः पूर्व-

अकः प्रवर्णेऽपि परे दीर्घ एकादेशः स्यात् । वैत्यारिः । श्रोशः । विष्णुद्वयः ।
'अचि' किम् । कुमारी शोते । 'नाञ्जला' (सू १३) इति सावर्ण्यनिषेधस्तु न
दीर्घाकारयोः । प्रहणकशास्त्रस्य सावर्ण्यविधিনিषेधाभ्यां प्रागनिवृत्तेः । 'अकः'
किम् । हरये । 'अकोऽकि दीर्घः' इत्येव सुवचम् । 'ऋति सवर्णे ऋ वा' (वा

परथोरित्यधिकृतम् । तदाह—अकः सवर्णेऽवीत्यादिना । दैत्यारिरिति । वैत्य अरिः इति
स्थिते ह्रस्वोरकारभोरेको दीर्घः आकारः, स्थानसाम्यात् । श्री ईश इति स्थिते ईकार-
भोरेकः ईकारः । विष्णु उच्य इति स्थिते उकारयोरुकारः । अत्राचीत्यनुवृत्तेः किं
प्रयोजनमिति पृच्छति—अचि किमिति । कुमारी शेत इति । अचीत्यनुवृत्तौ ईकारस्य
अकारस्य च तादृस्थानविद्युतप्रथनसाम्येन सवर्णतया तयोर्दीर्घः ईकार एकादेशः
स्यात् । तद्विवृत्यर्थमचीत्यनुवर्तनीयमिति भावः । ननु ईकारशकारयोः स्थानप्रथ-
नसाम्येऽपि न सावर्ण्यम्, नाञ्जलाविति निषेधात् । अतः 'कुमारी शोते' इत्यत्र अक-
स्यसवर्ण इत्यस्याप्रसक्तेः अचीत्यनुवृत्तिर्व्यर्थं वेत्यत आह—नाञ्जलावित्तीति । नाञ्जला-
विति सावर्ण्यनिषेधो वर्णसमाम्नायिकानामेव, ननु दीर्घप्लुतानामपि, 'आदिर-
म्येव सहस' इत्यनेन वर्णसमाम्नायिकानामेव, अक्षब्धवाच्यत्वावगमात् । अत ईका-
रशकारयोः सावर्ण्यत्वात् कुमारी शोते इत्यत्रातिप्रसङ्गः स्यादित्यचीत्यनुवृत्तिराव-
श्यकीत्यर्थः । ननु वर्णसमाम्नायिकानामेव अक्षब्धवाच्यत्वेऽपि अक्षब्धोपस्थितैः
अकारादिभिः ह्रस्वदीर्घप्लुतानामपि प्रहणं भवति, अणुद्विसूत्रत्वात् । अत ईकार-
अकारयोर्न सावर्ण्यप्रसक्तिरित्यनुवृत्तिर्व्यर्थं वेत्यत आह प्रहणकैति । अणुद्विसवर्ण-
स्येति प्रहणकसूत्रं हि लब्धात्मकमेव सत् 'अस्य ऋ' इत्यादौ प्रवृत्तिमहति । नाञ्ज-
लाविति प्रवृत्तिद्वयायां च प्रहणकशास्त्रमिदं न लब्धात्मकम् । तद्वि सवर्णपक्षघटि-
तत्वात् सवर्णपक्षार्थावगमोत्तरमेव लब्धात्मकम् । सवर्णसंज्ञविधायकं च तुल्यास्य-
सूत्रं सामान्यतः स्वार्थं बोधयदपि नाञ्जलाविति अपवादविषयं परिहृत्य तद्व्यतिरेक-
पक्षेऽपि लब्धत्वा स्वकार्यमतामरनुते । उक्तं च—'प्रकल्प्यापवादविषयसुरसर्गो-
ऽभिनिविशते' इति । एवं च अणुद्विसूत्रस्य नाञ्जलाविति निषेधसहिततुल्यास्यसूत्र-
प्रवृत्तेः प्रागलब्धात्मकतया नाञ्जलावित्यत्र अप्रहणेन दीर्घप्लुतानां प्रहणाभावेन
ईकारशकारयोः सावर्ण्यनिषेधाभावेन सावर्ण्यसत्त्वात् कुमारी शोते इत्यत्र अकः सवर्ण
इति प्राप्नोति तद्विवृत्यर्थमचीत्यनुवृत्तिराश्रयणीयेत्यर्थः । तदेतद् 'नाञ्जलाविति साव-
र्ण्यनिषेधो यद्यपि' इति ग्रन्थव्याख्यावसरे प्रपञ्चितम् । अकोऽकि दीर्घ इत्येव सुवच-
मिति । एवं च सवर्णप्रहणं न कर्तव्यमिति लाघवम् । वृथुकार इत्यत्र तु यथासंख्या-
अवगणावितिप्रसङ्गः । ततश्च अचीत्यनुवृत्तिरपि नाश्रयणीयेति भावः ।

'ऋति ऋ वा' इति वार्तिकम्, अकः सवर्ण इत्यतोऽनुवृत्तसवर्णपदेन योजयित्वा
पठति—ऋति सवर्णे ऋ वा । अक इत्यनुवर्तते । एकः पूर्वपरथोरिति च । अकः सवर्णे

३३४०) होतृकारः—होतृकारः । 'लुति सवर्णे लृ वा' (वा ३६४१) । होतृकारः । पक्षे ऋकारः सावर्ण्यतः । होतृकारः । 'ऋति ऋ वा' 'लृति लृ वा' इत्युभयत्रापि विधेयं वर्णद्वयं द्विमात्रम् । आद्यस्य मध्ये द्वौ शैफौ तबोरेका मात्रा, अभितोऽऽभक्षोरपरा । द्वितीयस्य तु मध्ये द्वौ लकारौ शेषं प्राग्वत् । इहोभयत्रापि 'ऋस्यकः' (सू १९) इति पाक्षिकः प्रकृतिभावो वक्ष्यते । ८३ पङ्क्तः पदान्ता-लुति ३ । १ । १०९ ॥ पदान्तादेकोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्वात् । हरेऽव । विष्णोऽव । ८७ छर्वञ्च विभाषा गोः ३ । १ । १२२ ॥ लोके विदे चैक्यस्य

ऋति परे पूर्वपरयोः ऋ इत्येकादेशः स्यादित्यर्थः । होतृकार इति । होतृ ऋकार इति स्थिते अनेन द्वयोः ऋकारयोः स्थाने ऋकारविलक्षणो नृसिंहवत् ह्रस्वनरात्मा ऋकारः रेफद्वयवान् कश्चिद्गुणो भवति । एतदभावपक्षे रूपं दर्शयति—होतृकार इति । अकः सवर्णे इति दीर्घः । लुति सवर्णे लृ वा । अकः सवर्णं लुति परे पूर्वपरयोः लृ इत्येकादेशो वा स्यादित्यर्थः । होतृकार इति । होतृ लृकार इति स्थिते ऋकारस्य लृकारस्य च स्थाने नृसिंहवत् ह्रस्वनरात्मा लृकारः विलकारवान् कश्चिद्गुणो भवति । पक्ष इति । उक्तद्वयन्तरात्मकगोभावपक्षे ऋकारस्य लृकारस्य च स्थाने अकः सवर्णं इति दीर्घो अवन् फलवर्णयोरिति सावर्ण्यादकार एव भवति, लृकारस्य दीर्घाभाववित्ति भावः । अत एव होतृ लृकार इत्यत्र सवर्णदीर्घपक्षे होतृकार इत्येवोदाहृतं भाष्ये । अथ ऋति ऋ वा, लुति लृ यस्येति विधेयवर्णस्वरूपं विविनक्ति—ऋति ऋ वा लुति लृ वेत्युभयत्रापि विधेयं वर्णद्वयं द्विमात्रमिति । तदेषोपपादयति—आद्यस्य मध्ये इति एका मात्रेति । व्यञ्जनानामर्धमात्रतया एकैकस्य रेफस्य अर्धमात्रत्वादिति भावः । अभितोऽऽभक्षोरिति । अभित इत्यनन्तरं रेफाविति शेषः । अवभक्तेरिति सामान्याभिप्रायमेकवचनम् । रेफद्वयस्य पुरस्तादुपरिष्ठाच्च विद्यमानयोः ह्रस्वऋकाराशयोरन्या मात्रेत्यर्थः । द्वितीयस्य इति । विधेयस्येति शेषः । शेष प्राग्वदिति । लकारयोरेका मात्रा, तावभितो विद्यमानयोः लृकाराशयोरन्या मात्रेत्यर्थः । एतच्च तुल्यत्वात्सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । एतेन दीर्घे प्राप्ते ह्रस्वः ऋकारः लृकारश्चात्र विधीयत इति प्राचीनग्रन्थः परास्तः । पाक्षिक इति । वैकल्पिक इत्यर्थः । प्रकृतिभाव इति । निर्विकारस्वरूपेणावस्थानमित्यर्थः । सन्ध्यभाव इति यावत् ।

पङ्क्तः पदान्तादिति । 'अभि पूर्व' इत्यतः पूर्व इत्यनुवर्तते । एकः पूर्वपरयोरित्यधिकृतम् । तदाह—पदान्तादित्यादिना । हरे अव इति स्थिते अवादेशं बाधित्वा पूर्वरूपमेकादेशः विष्णो अवेश्य अवादेशं बाधित्वा पूर्वरूपमोकारः । सर्वत्र विभाषा । पदान्तादि-त्यनुवर्तते । 'प्रकृत्यान्तःपादम्' इत्यतः प्रकृत्येत्यनुवर्तते । प्रकृत्या स्वभावेन निर्वि-

गोरति वा प्रकृतिभावः स्यात्पदास्ते । गो अग्रम्—गोऽग्रम् । एकन्तस्य किम् ।
विभक्त्यग्रम् । 'पदान्ते' किम् । गो । ८८ अवच्छेदोऽयनस्य ६ । १ । १२३ ॥
'अति' इति निवृत्तम् । अति परे पदान्ते गोरवच् वा स्यात् । गवाग्रम् । 'पदान्ते'
किम् । गवि । व्यवस्थितविभाषया गवाक्षः । ८९ इन्द्रे च ६ । १ । १२४ ॥ गोरवच्
स्यादिन्द्रे । गवेन्द्रः ।

कारस्वरूपेण अवतिष्ठत इत्यर्थः । यञ्जुच्युर इत्यतो यञ्जुषीति निवृत्तम् । तत्सूचकाय
सर्वत्रैतदुपात्तम् । तेन लोके वेदे चेति लभ्यते । तदाह—ओक इत्यादि । प्रकृतिभाव
इति । स्वभावेनावस्थानमित्यर्थः । एवं च पूर्वकृपमवादेशश्च न । गो अग्रमिति
प्रकृतिभावे रूपम् । पूर्वकृपे गोऽग्रमिति । अग्र एक इत्यन्यनुवर्तते । ततश्च 'एकदेशावि-
कृतमनन्वयवृत्तवति' इति न्यायेन चित्रत्वप्रमित्यत्र नातिप्रसङ्गः । हे चित्रगोऽग्रमित्य-
त्रापि न प्रकृतिभावः, प्रतिपक्षोक्तस्यैव एको ग्रहणात्, प्रकृते च 'ह्रस्वस्य गुण'
इत्योकारस्य लाक्षणिकत्वात् । गोरिति । गो अस् इति स्थिते गो इत्योकारस्य पदान्त-
त्वाभावाच्च प्रकृतिभावः । न चैवमपदान्तत्वादेकः पदान्तादिति पूर्वकृपमपि दुर्लभ-
मिति वाच्यम्, अत एव कसिञ्छोमेति तत्र पूर्वकृपारम्भात् । अवच्छेदोऽयनस्य,
गवीति निवृत्तमिति । एकः पदान्तादित्यत इति शेषः, न्यायमानादिति भावः । पदान्ता-
दिति, गोरिति, अतीति आनुवर्तते । स्कोटायनस्य ऋषेः अन्ते अवच्छेदः, अन्त्यस्य तु
न । ततश्च विकल्पः सिद्धः । तदाह—अति पर इत्यादिना । छिन्नेत्यन्तादेशः । गवाग्र-
मिति । गो अग्रमिति स्थिते गकारादोकारश्चावच्छेदः । गव अग्र इति स्थिते सवर्णस्वीर्षः ।
न च अग्रशब्दे अकारमन्त्रं परस्येनाभिरूपं प्रयुक्तः अवच्छेदः कथं तन्निर्वातकं सवर्णस्वीर्षं
प्रवर्तयति, सञ्चिपातपरिभाषाविरोधादिति वाच्यम्, सञ्चिपातपरिभाषाया अनित्य-
त्वस्य शास्त्रापर्ययप्रवचनमात्रत्वात् । गवीति । गो इ इति स्थिते ओकारस्य पदान्त-
त्वविवक्षावच्छेदः । नापि पूर्वसूत्राभ्यां प्रकृतिभावपरकृपे । किन्तु अवादेशः । अतीत्य-
नुवृत्तौ तु गवेक्ष इत्यादि न सिध्येत् । व्यवस्थितेति । कश्चित् अवतीत्यंश एव प्रवर्तते,
कश्चित् न अवतीत्यंश एव, कश्चित्सममित्येषं लक्ष्यानुसारेण व्यवस्थया प्रयुज्या
विभाषा व्यवस्थितविभाषा सर्वत्र विभाषा गोरित्यन्नाधीयते । ततश्च गवाक्ष इत्यत्र
निरवमवच्छेद इत्यर्थः । इदं च ।

'देवप्रातो गळो, प्राह, इति योगे च सङ्घिधिः ।

मियस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः, संक्षिप्तमतः ॥'

इति 'गवाक्षोः' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । गवाक्ष इति । गवां किरणानामक्षीवेति
इति । अक्षणोऽक्षणादित्यत्र । पुंस्त्वं लोकात् । 'वातायनं गवाक्षः स्वात्' इत्य-

'न्ते च । गोः, अवच्छेदः, अतीत्यनुवर्तते । तदाह—गोरिति । विकल्पनिवृत्त्यर्थः

'गवेन्द्र इति । गो इन्द्र इति स्थिते अवच्छेद आह्वयः ।

अथ प्रकृतिभावः ॥ ४ ॥

९० प्लुतप्रगुह्या अक्षि नित्यम् ६। १। १२५॥ प्लुता। प्रगुह्याश्च वक्ष्य-
न्ते, तेऽपि परे नित्य प्रकृत्या स्युः । एहि कृष्ण १ अत्र गौक्षरति । हरी एतौ ।
'नित्यम्' इति किम् । 'हरी एतौ' इत्यादावयमेव प्रकृतिभावो यथा स्यात्, 'इको-
ऽसवर्णे—(सु ११) इति ह्रस्वसमुच्चितो मा भूत् । ११ एकोऽसवर्णे शाक-
द्वयस्य ह्रस्वश्च ६ । १ । १२७ ॥ पदान्ता इकोऽसवर्णेऽपि परे प्रकृत्या स्युर्ह्रस्वश्च
वा । 'अत्र ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे विद्धे तदनुकर्षणार्थश्चकारो न कर्तव्यः'

अथ प्रकृतिभाव इति । निरूप्यत इति शेषः । प्लुतप्रगुह्याः । वक्ष्यन्त इति । दूराद्भूते
षेस्याविना ईदूरेविद्याविना षेत्पर्यः । प्रकृत्येति । प्रकृत्यान्तः पादमित्यतस्तदनुकृतेरिति
भावः । प्रकृत्या स्वभावेपावस्थिता स्युरित्यर्थः । संबन्धो न भवन्तीति पाद्यत् । एहि
कृष्ण १ अत्रेति । दूराद्भूते चेति णकारावकारः प्लुता । तस्य अकारे न सवर्णदीर्घः ।
हरी पताविति । ईदूरेवेति रेफादीकारः प्रगुह्या । तस्य यणादेको न भवति । ननु सर्वत्र
विभाषेति पूर्वसूत्रे विभाषेत्यस्य अस्वरितत्वादेव निवृत्तिसिद्धेरेह नित्यग्रहणे किम-
र्थमिति पृच्छति—नित्यमिति किमिति । उत्तरमाह—हरी पताविति । नित्यग्रहणे सत्येव
हरी एतादिव्यादी 'प्लुतप्रगुह्या अक्षि' इत्ययमेव केवलः प्रकृतिभावः स्थावित्यर्थः ।
यथाशाब्दो बोध्यतायाम् । अथमेव प्रकृतिभावः प्राप्तुं शक्यः । स च नित्यग्रहणे सति
प्राप्नुयादित्यर्थः । एवमग्रेऽप्येवंशालीयकेषु । एवशाब्दस्य चक्रेवं यस्मैति—एक इति ।
'इकोऽसवर्णे शाकद्वयस्य ह्रस्वश्च' इति वक्ष्यमाणो ह्रस्वसमुच्चितः प्रकृतिभावः
माभूत् न भवेत् । मालि लुङ् सर्वलकारापवादः । अकृते सति नित्यग्रहणे परत्वात्
शाकलह्रस्वसहितप्रकृतिभावः प्रसज्येत । नित्यग्रहणे कृते तु तत्सामर्थ्यादेव परमपि
शाकलह्रस्वसमुच्चितप्रकृतिभावः प्लुतप्रगुह्या इति केवलः प्रकृतिभावो बाधत इत्यर्थः ।
एकोऽसवर्णे । इक इति षष्ठी । एङ् पदान्तावित्यतः पदान्तावित्यनुवर्तते । तच्च षष्ठ्य-
न्ततया विपतिगम्यते । अशीति आजुवर्तते । ततश्च पदान्तस्वेकः असवर्णेऽपि परे इत्यतः
स्यादित्येकं बाधयन् । चकारात् प्रकृत्यान्तः पादश्च इत्यतः प्रकृत्येत्यनुकृत्यते । ह्रस्वः
इति तत्रापि सम्प्रत्यते । ततश्च उक्तो ह्रस्वः प्रकृत्या स्वभावेन अवतिष्ठत इति बाध्या-
न्तरं सम्प्रत्यते । फलितमाह—पदान्ता इक इत्यादिना । यदि चकारो न क्रियेन
पदान्तस्य इकः असवर्णेऽपि ह्रस्वः स्यादित्येव लभ्येत । तस्य ह्रस्वस्य—
न लभ्येत । ततश्च चक्री अत्रेति स्थिते ईकारस्य ह्रस्वे सति तस्य यणा-
स्येव स्यात् । अक्षि अत्रेति ह्रस्वसमुच्चितप्रकृतिभावविशिष्टं रूपं न र-
तदपि । अतः प्रकृत्येत्यनुकर्षणार्थश्चकार आवश्यक इति सूत्रकारस्य च ।

इति भाष्ये स्थितम् । चकि अत्र—चक्रयत्र । 'पदान्ताः' इति किम् । गौर्यै ।
'न समासे' (वा ३६८४) । वाप्यश्वः । 'सिति च' (वा ३६८४) । पार्वम् ।
९२ अत्ययः ६ । १ । १२८ ॥ अति परेऽकः प्राग्वत् । ब्रह्म ऋषिः—ब्रह्मर्षिः ।

भाष्यकारमतमाह—अत्र ह्रस्वेति । अत्र चकारो न कर्तव्यः, प्रकृत्येत्यनुकर्षस्य
व्यर्थत्वात् । न च विहितस्य ह्रस्वस्य यणिवृत्त्यर्थः स इति वाच्यम्, ह्रस्वविधिसाम-
र्थ्यादेव यणो निवृत्तिसिद्धेः । अन्वयात् यणमेव विवक्ष्यम् । अतः 'प्रकृत्येत्यनुकर्षणा-
यश्चकारो न कर्तव्यः' इति भाष्ये स्थितमित्यर्थः चकि । अत्रेति ह्रस्वसमुच्चितप्रकृति-
भावपक्षे रूपम् । तदभावपक्षे तु यणि चक्रयत्रेति रूपम् । न चात्र ककारस्य 'एकोः
संयोगाद्योः' इति लोपः शङ्क्यः, अथः परस्मिन्निति यणः स्यान्निवृत्त्येन अक्षवेन पदा-
न्तसंयोगाभावात् । न च 'पूर्वश्रासिद्धे न स्यान्निवृत्तिरिति तद्विषयः शङ्क्यः, तस्य दोषः
संयोगादिलोपलक्षणत्वेऽप्यति यच्चनात् । न समाने । वार्तिकमेतत् । समासे उक्तशा-
कलविधिर्न भवतीत्यर्थः । वाप्यश्व इति । वाप्यामश्व इति विग्रहः । शौण्डादेराकान्तग-
णत्वाद् सुपुषुपेति वा समासः । सिति च । सकारः इत् अथ सः सित्, तस्मिन् परे
उक्तः शाकलविधिर्न भवतीत्यर्थः । पार्श्वमिति । पशुं पार्श्वस्थि । पशूनां समूहः पार्श्वम् ।
'पार्श्वो णस् वक्तव्यः' इति णस् । आविवृद्धिः । यणादेशः । अत्र पाशुं अ इति स्थिते
उक्तः शाकलो विधिर्न भवति । ओगुणस्तु न, भवत्येव तद्विधानात् । 'सिति च' इति
पदत्वेन भवत्वाच्चात् । अचो ऋणतीति वृद्धिरपि न भवति । आविवृद्ध्या तद्वा-
चात् । तथा च मूलकारो वक्ष्यति । 'आविवृद्धिरन्त्योपधावृद्धी वाच्यते' इति । अत्र
'नितित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधः' इति वार्तिकम् । नविह द्विचा विभज्य व्याख्या-
तम् । न चैनं मति वाप्यश्व इत्यत्र कथं शाकलप्रतिषेधः, तत्र समासस्य वैकल्पिक-
त्वादिति वाच्यम्, भाष्ये नित्यग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वात् ।

अत्ययः । अकः इति षष्ठी । शाकल्यस्य ह्रस्वक्षेत्र्यभुवर्तते । असवर्णं इति निवृ-
त्तम् । पृष्ठः पदान्तादित्यतः पदान्तादित्यनुवर्तते । तच्च पष्ठयन्ततया विपरिणम्यते ।
ततः पदान्तस्य अकः अति ह्रस्वो वा स्यादित्येकं वाक्यं सम्पद्यते । चकारात् प्रकृ-
त्येत्यनुकर्ष्यते । उक्तो ह्रस्वः प्रकृत्या अवतिष्ठत इति द्वितीयं वाक्यं सम्पद्यते । तत्राह—
अति परे अकः प्राग्वदिति । ब्रह्म ऋषिरिति । स्थिते आकारस्य ह्रस्वः
प्रकृतिभावश्च । ततश्च आङ्गुण इति रपरः अकारो न भवति । अत्र आकारस्य इत्त्वा-
भावादिकोऽसवर्णं इत्यप्राप्ते इत्वं यच्चनम् । ब्रह्मर्षिरिति । उक्तह्रस्वसमुच्चितप्रकृतिभा-
वाभावपक्षे आङ्गुण इति अकारः । रपरत्वम् । 'अत्यस्य' इत्येव तु न सूत्रितम् ।

पदान्ताः' इत्येव । आच्छेत् । समासेऽप्ययं प्रकृतिभावः । सप्त ऋषीणाम्-सप्तर्षी-
णाम् ॥ २३ वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ८ । २ । ८२ ॥ इत्यधिकृत्य ॥ ९४
प्रत्यभिवादेऽशूद्धे ८ । २ । ८३ ॥ अशूद्धविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः

होद् अकार इत्यत्र प्रकृतिप्राचार्थमग्रहणस्यावश्यकत्वात् । पदान्ता इत्येवेति । पदान्त
ग्रहणमत्राप्यनुवर्तनीयमेवेत्यर्थः । आच्छेदिति । श्रु गनौ । लङ् निप् शप् । पात्राग्नेति
श्रृच्छादेशः । इतश्चेति ह्रकारलोपः । आहवाजीनामिराहागमः । आटश्येति वृत्तिः । अ
श्रृच्छदिति स्थिते आकारस्य अङ्कः पदान्तत्वाभावाच्चोक्तः प्रकृतिभावः । 'न सभातो
इति पूर्वसूत्रस्थं निषेधवार्तिकमिह न सम्बध्यत इत्याह—समाप्सोति सप्तऋषीणा
मिति । 'विकसङ्गये सञ्ज्ञायाम्' इति समासः । सप्तऋषीणामिति प्रकृतिसंभवावपत्ते
रूपम् । तदभावपक्षे तु आद्गुण इति गुणे रपरत्वे सप्तर्षीणामिति भवति ।

अथ प्लुतप्रगुणा इति सूत्राकाङ्क्षितप्लुतप्रगुणार्थमध्ये प्रथमोपात्तप्लुतप्रकरण
मारभते—वाक्यस्य टेः । पदस्येत्यधिकृतम् । वाक्यस्य टेः पदान्तपदस्य प्लुतो अवनि
स च उदात्तो भवतीत्यर्थः । अत्र पदस्येत्यनुवृत्तिर्निरक्षय्यप्रणानिर्वाणुत्तरार्था इहा-
नुवृत्तिविधेवे उत्तरत्रानुवृत्तेरसम्भवात् । वाक्यस्येत्यभावे पदस्य टेःरत्युक्ते यावन्नि
वाक्ये पदानि तावतां टेः प्लुतः प्रसज्येत । वाक्यस्येत्युक्ते तु वाक्यस्य टिरस्यस्यैव
पदस्य सम्भवतीति न दोषः । टिग्रहणाभावे प्लुतश्रुत्या अवश्येति परिभाषया
अचः ह्युपस्थितौ तस्य वाक्यविशेषणत्वात् तदन्तविधौ अजन्तस्य वाक्यस्येत्यर्थ
सति अलोऽन्त्यपरिभाषया वाक्यान्तस्याचः प्लुत इति पर्यवसानात् ग्रामं गच्छा-
मिचिरेव इत्यादिह्रस्वन्तवाक्येषु प्लुतो न स्यात् । टिग्रहणे तु तत्सामर्थ्यादेव टिना
अचो विशेषणात् टेःवयवस्याचः प्लुत इत्यर्थो लभ्यत इति न दोष इति भाष्ये
स्पष्टम् । इत्यधिकृत्येति । प्लुतविधय आरभ्यन्त इति शेषः । प्रत्यभिवादेऽशूद्धे । वाक्यस्य
टेः प्लुतः उदात्त इत्यधिकृतम् । अशूद्ध इति ष्वेदः । न शूद्धः अशूद्धः द्विजातिः
तद्विषयः प्रत्यभिवादः विधिवत् अभिवादयमान प्रति विधिवद्वाङ्मोचनम् । भावे
यन् । अहिम्न् प्रत्यभिवादे विषये यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात् । स चोदात्त
इत्यर्थः ।

अभिवादविधिमाह—आपस्तम्बः—'द्विजिण ब्राह्म आश्रयम प्रमार्थं ब्राह्मणोऽस्मि
वावयीत, सःसमं राजन्यः, मध्यसमं वैश्यः, नीचं शूद्रं ।' 'प्राज्जलिः' इति ।
'तिष्ठन् प्रातरभिवादमभिवावयीतासावहं भोः' इति च । अस्माविति स्वतामनिदंश
ऽभिमतः । 'देववत्ताऽहं भोः' इति ब्रह्मन् आत्मनादय आशीर्वाचनं अभिवादयितुं
वक्तव्यत्वेन विज्ञापयेत् । ततश्च यथावत् दक्षिणं बाहुं प्रसार्य 'अभिवादये देववत्ताऽहं
भोः' इति ब्रयादित्यर्थः । अयमभिवादप्रकारः ।

स्यात् , छ बोदात्तः । अभिवाद्ये देवदत्तोऽहम् भोः । आयुष्मान् भव देवदत्त ३ ।
 'क्षियां न' (वा ४८६४) । अभिवाद्ये गार्ग्यहम् । भो आयुष्मती भव गार्गि । नाम
 गोत्रं वा यत्र प्रत्यभिवाद्वाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रैव प्लुत इष्यते । नेह आयुष्मानेवि ।
 'भोर'जन्यविशां वेति वाच्यम्' । (वा ४८६५) आयुष्मानेवि भोः ३ । आयुष्माने-

प्रत्यभिवादनप्रकारस्तु मनुजा वर्धितः—

‘आयुष्मान् भव सौम्येति विप्रो वाच्योऽभिवाद्ये ।

अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः ॥’ इति ।

अत्र ‘नाम्नोऽन्ते’ इति वचनाद् ‘आयुष्मान् भव सौम्ये’त्यन्तरमभिवाद्यमानस्य
 नाम पद्युपयन्तं प्रयोक्तव्यम्’ इति स्मृत्यन्तरसिद्धमनुगृहीतं भवति । अस्य नाम्नः
 अन्ते अकारश्च वाच्यः प्रयोक्तव्यः । तस्मादकारात् पूर्वाक्षरः पूर्वः अच् प्लुतः प्रयो-
 क्तव्य इत्यर्थः । एवं च आयुष्मान् भव सौम्य देवदत्त ३ अ इति प्रत्यभिवाद्वाक्यं
 सम्पन्नमिति सिद्धिः । अभिवाद्ये देवदत्तोऽहमिति अभिवादावाक्यप्रदर्शनम् । भोः
 इत्यस्याप्युपलक्षणम् । आयुष्मान् भव देवदत्त ३ इति प्रत्यभिवाद्वाक्यप्रदर्शनम् ।
 अभिवाद्ये इत्यस्य अभिवाद्मासीर्वचनं वक्तव्यत्वेन विज्ञापयामीत्यर्थः । भवेत्य-
 नन्तरं सौम्यत्वात् देवदत्त इत्यन्तरमकारस्याप्युपलक्षणम् । अत्र देवदत्तस्यैव
 तकारादकारस्य प्लुतः । आयुष्मत्स्य विषयेत्वात् सम्बोधनविम्वक्त्यभावात् । अत्र
 प्रत्यभिवाद्वाक्ये नामान्तं ब्राह्मणस्येत्यादि न भवति, एकोऽप्रगृह्येत्येति सूत्रे नाम्ना-
 दिवाचं विना केवलस्य नाम्नो भाष्ये उदाहरणाद् उक्तमन्वादिस्तुतिविरोधात् ।
 अशूद्र इति किम् ? ‘कुलस्यसि तुल्यक’ इति भाष्यम् । एवञ्च शूद्रविषये आयुष्मान्
 भवेति न प्रयोक्तव्यमिति गम्यते । ‘अशूद्रस्यस्यकेष्विति वक्तव्यम्’ इति वार्ति-
 कम् । शूद्रविषये एव प्लुतप्रतिषेधो न भवति, किन्तु शूद्रस्य स्त्रीविषये अस्यकवि-
 पयेऽपि प्लुतप्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । तत्र शूद्रविषये उदाहृतम् । स्त्री-
 विषये वार्तिकं विमथ्यार्थतः सङ्गृह्णाति—क्षियां नेति । स्त्रीविषयकप्रत्यभिवाद्वाक्ये
 उक्तो विधिर्न भवतीत्यर्थः । अभिवाद्ये गार्ग्यहमिति अभिवादनवाक्यप्रदर्शनम् ।
 आयुष्मती भव गार्गीति प्रत्यभिवाद्वाक्यम्, अत्र न प्लुतः । अस्यके तु उदाहरणं
 भाष्ये स्फुटम् । यद्यपि गार्गीति नाम न भवति, किं तु गोत्रमेव, तथापि भाष्ये
 गार्गीशब्दोदाहरणादेव अभिवाद्प्रत्यभिवाद्वाक्ययोर्नाम्नो गोत्रस्य च विकल्पः ।
 तथाह—नाम गोत्रं वेति । अत्र नामशब्देन द्वावप्यहमिति पिता नाम कुर्यादिति विहितं
 नामैव गृह्यते । अत एव आयुष्मान् भव दण्डिन्नित्यादौ प्लुतो नेति भाष्ये स्पष्टम् ।
 नाम गोत्रं वेति परिगणनस्य प्रयोजनमाह—नेवेति । आयुष्मानेवेति । अस्तेस्सिप-
 दिः, श्वसोरित्येवं, हेर्धिः । श्वसोरप्लोपः । अत्र अकारादिकारस्य न प्लुतः, अना-

धीन्द्रवर्मन् । आयुष्मानेधीन्द्र पाण्डित ॥ ९५ दूराद्धूते च ८।२।८६॥ दूरा-
स्तम्भोवने यद्वाक्यं तस्य देः प्लुतः स्यात् । सकृन्निष देवदत्त ३ ॥ ९६ हैह्ये-
योगे हैह्ययोः ८।२।८५॥ एतयोः प्रयोगे दूराद्धूते यद्वाक्यं तत्र हैह्योरेव प्लुतः
स्यात् । हे ३ राम । राम है ३ ॥ ९७ गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्रा-
चाम् ८।२।८६॥ दूराद्धूते यद्वाक्यं तस्य ऋद्धिजस्यानन्त्यस्यापि गुरोर्वा प्लुतः

मत्वाद्गोत्रत्वाच्च । मोरान्वयिषाम् । मोरशब्दस्य राजन्त्यवैश्याच्चकनाम्नोश्च देः
प्लुतो वा स्वादिति वक्ष्यमिति । मोरशब्दस्य अप्राप्ते ह्रस्वोस्तु नाम्नात्
प्राप्ते विभाषेयम् । तत्र मोरशब्दे षष्ठा—आयुष्मानेधि नोः । आयुष्मानेधि द्व-
दत्त भोः इति भाष्यम् । अत एव प्रत्यभिवाद्वाक्यान्ते भागोऽप्यन्तरं मोरशब्दस्य
भवशब्देन पृथिशब्दस्य च प्रयोगावकाशो गम्यते । राजन्त्ये षष्ठा—आयुष्मानेधि
इन्द्रवर्मन्, इन्द्रवर्मन् । वैश्य यथा—आयुष्मानेधि इन्द्रपाण्डित ३, इन्द्रपाण्डित
इति भाष्यम् । अत एव भाष्यात् प्रत्यभिवाद्वाक्ये क्षमन्तिं ब्राह्मणस्य, क्षमन्तिं
क्षत्रियस्य, पाण्डितास्तं वैश्यस्येति विधयोऽपि प्रवर्तन्त इति गम्यते । वक्ष्यमा-
मन्वादिस्मृतिनिरोधद्विकल्पः । अत्र भाष्ये अपर आहियुक्त्या प्रत्यभिवादे
सर्वस्यैव नाम्नो मोरशब्द आदेशो वक्ष्य इति पठित्वा आयुष्मानेधि भोः इत्ये-
तावदेव सर्वत्र प्रत्यभिवाद्वाक्यमिच्छाम् ।

दूराद्धूते च । यत्र प्रवेशे स्थितस्य प्रवर्तमानादितं शब्दं द्रोणप्रानो ज शृणोति
किं त्वधिकं प्रवर्तमानेषुते तद् दूरम्, ह्रस्वमाह्वानं भावे कः । तच्च समोच्चनमिह
विचक्षितम् । वाक्यस्य देः प्लुत उदात्त इत्यधिकृतम् । तद्वाह—दूरास्तम्भोवने इत्या-
दिना । यद्धि तु आह्वानमेवात्र विचक्षितं स्यात्, तर्हि पाहि देवदत्तेत्यादौ आह्वानवाच-
कपदे सत्येष स्यात् । समोच्चनपरत्वे तु तद्व्यञ्जापि भवतीत्यभिप्रेत्योवाहरनि—
सकृन्निषि । हैह्यप्रयोगे । है हं ह्रस्वव्यये समोच्चनद्योतके । तयोः प्रयोगे हैह्ययोः प्लुतः
स्यादित्यर्थः । पूर्वसूत्रेण गुरोरनृत इत्यनेन च सिद्धे किमर्थमिदमित्याह्वय निष्प्रार्थ-
मिति व्याचष्टे—हैह्योरेवेति । हैह्योरेवेति निष्प्रार्थमिति भावः । पाहि हैह्य राम,
पाहि हैह्य रामेत्यत्र हैह्योरेव प्लुतः, न तु गुरोरनृत इत्यन्त्यस्यापीमेतत् हैह्योरी-
त्यनेन लभ्यत इति यावत् । प्रयोगग्रहणाभावे वाक्यस्य टेरेत्यधिकारात् राम हैह्य
राम हैह्य इत्यत्रैव स्यात् । अतः प्रयोगग्रहणम् । तत्तच्च अन्त्ययोरपि तयोः प्लुतो
भवति । गुरोरनृतोऽनन्त्यस्य । दूराद्धूते चेत्यनुवर्तते । वाक्यस्य देः प्लुत उदात्तः
धिकृतम् । दूरात् समोच्चने यद्वाक्यं तत्र समोच्चमानवाचकं यत् पदं तद्व-
शकारमिदस्य अनन्त्यस्य गुरोः प्लुतः स्यात् । अन्त्यस्य तु गुरोरगुरोश्च स्वा-
देः अपिना समुच्चयात् । तद्वाह—दूरादित्यादिना । देवदत्तेत्यादिषु सर्वत्र पृष्टीति

स्यात् । देवदत्त । देवदत्त । देवदत्त ३ । 'गुरोः' किम् । वकारात्परस्याकारस्य
 माभूत् । 'अनृतः' किम् । कृष्ण ३ । एकैकप्रहणं पर्यायार्थम् । इह 'प्राचाम्' इति
 योगो विभज्यते । तेन सर्वः प्लुतो विकल्प्यते ॥ ९८ अप्लुतवदुपस्थिते ६।१।
 १२० ॥ उपस्थितोऽनार्प इति शब्दः, तस्मिन्परे प्लुतोऽप्लुतवद्भवति (अप्लुत-
 कार्यं यणादिकं करोतीत्यर्थः) । सुश्लोक ३ इति-सुश्लोकेति । 'वत्' किम् । अप्लुत
 इत्युक्तऽप्लुत एव विधीयेत प्लुतश्च निषिध्येत । तथा च प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुत
 स्य श्रवणं न स्यात् । अग्नी ३ इति ॥ ९९ ईदृच्चाकर्मणस्य ६।१।१३० ॥

प्रागप्याहर्तव्यः । अन्यथा एकतिङ् वाक्यमिति वाक्यत्वानुपपत्तेः । पर्यायार्थमिति ।
 अन्यथा सवर्णं गुरुणा युगपत्प्लुतः स्यादिति भावः । इह प्राचामिति । गुरारानृतो-
 ऽनन्त्यस्याप्येकैकस्येत्येक प्राचामित्यन्यत् । अत्र प्लुत इत्येव अनुवर्तते । प्राचां मते
 प्लुतः स्यात्, नाभ्यमते इति फलति । ततः किमिष्यत आह-तेनेति । एवं च 'सर्वः
 प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा वक्तव्यः' इति वार्तिकं न कर्तव्यमिति भावः । प्लुत-
 शास्त्रस्यागामकं साहसमनिच्छतेत्यर्थः । प्लुतशास्त्रेषु अद्याज्यादयं विहायेति यावत् ।

अप्लुतवत् । किमदमुपस्थितं नाम ? अनार्पमिति कृष्णमिति भाष्यम् । अवैदिकः
 इतिशब्द इत्यर्थः । प्लुत इत्यध्याहार्यम् । अवैदिके इतिशब्दे परे प्लुतः अप्लुतवत्
 स्यादिति फलति । तदाह-उपस्थितोऽनार्प इत्यादिना । अप्लुतवद्भावस्य प्रयोजनमाह-
 प्लुतकार्यं प्रकृतिभावं न करोतीति । अप्लुतकार्यं यणादिकं करोतीति पाठान्तरम् ।
 सुश्लोक इति । तैत्तिरीये सुश्लोक इति प्लुतान्तो मन्त्रः पठितः । पदकाले अवग्रहे
 सस्मात् परतः इतिशब्द पदकाराः पठन्ति । तत्र सुश्लोक इति इति स्थिते अप्लुत-
 वद्भावेन प्रकृतिभावाभावे सति आदुगुणे सुश्लोकतीति भवति । अत्र इतिशब्दः पद-
 कारप्रक्षिप्तत्वावैदिकः । तत्रेव सुश्लोकेति इत्युदाहरणं भाष्ये स्थितम् । पदकारास्तु
 सुश्लोक इति सुश्लोक इति इत्येव अवगृह्णन्ति । तदपि संहिताया अविकक्षित-
 स्वाभिवांछम् । सहितायामेव यणादिसन्धिविधानात् । वक्तव्यमिति । अप्लुतवद्विषय-
 वद्ग्रहणस्य किं प्रयोजनमिति प्रश्नः । उत्तरमाह-अप्लुत इत्युक्त इत्यादिना । वद्ग्रहणं
 विहाय अप्लुत उपस्थित इत्युक्ते प्लुतस्य स्यात् अप्लुत एव विधीयेत । अतः प्लुत
 एव निवर्तते । ततश्च अग्राद इत्यत्र सम्बोधनप्रथमाद्विवक्षानन्तर्यानुकरणे प्रगृह्य
 ईकारः त्रिमात्रो न श्रूयते । वक्तव्ये तु प्लुतकार्यस्य प्रकृतिभावस्यैव निवृत्तिरगम्यते
 न तु प्लुतस्यापीति नाच्छब्दोऽऽप्यर्थः । ईदृच्चाकर्मणस्य । ईदृ इति प्लुतस्य कृतप्रथ-
 माविभक्तिको निर्देशः । उपस्थित इत्यश्वरित्वाग्निवृत्तम् । अप्लुतवद्विषयवृत्तते ।

ईकारः प्लुतोऽपि परेऽप्लुतबद्धा स्यात् । चिनु हि ३ इति—चिनुदीति । चिनु हि ३ इदम्—चिनु हीदम् । उभयत्र विभाषेयम् । १०० ईदूदेवृद्धिवचनं प्रगृह्यम् १ । १ । ११ । ईदूदेदन्तं द्विवचनं गृह्यत इति स्यात् । हरी एतौ । विष्णू इमौ । गङ्गे अमू । पचेते इमौ । 'मणीवोष्ट्रस्य लभ्येते प्रियौ वत्सतरो मम' इत्यत्र त्विवार्थे वशब्दो वाशब्दो वा बोध्यः । १०१ अदसो मात् १।१।१२। अस्मा-

हको यणचीत्यत । अचोऽथनुषन्ते । चाकवर्मणमुगेर्मते ईकारः अचि परे अप्लुतवज्र-
वति, न वन्यमत इत्यर्थः । तदाह—प्लुतोऽपि परेऽप्लुतबद्धेति । चिनु हि ३ इति । किं मया कर्तव्यमिति पृष्टस्येवं प्रतिवचनम् । चिनु इति लोडन्तम् । उतस्य प्रत्यया-
विति हेतुर्लक्ष् । हि इति स्थग्यम् । 'विभाषा पृष्टप्रतिवचने हे' इति प्लुतः । चिनु
इत्यतः प्राक् देवदत्तेत्यध्याहार्यम् । इदमिति तु वाक्यान्तरस्यम्, न तु चिनु इत्येतेन
एकवाक्यतामापन्नम् । अन्यथा वाक्यस्य टेरित्यधिकारात् हि शब्दे ईकारस्य प्लुतो
न स्यात् । उभयत्रेते । इतिशब्दे परतो नित्यतया प्राप्ते, तद्वन्मन्त्र अप्राप्ते चारम्भा-
नुभयत्र विभाषेयमित्यर्थः । विभाषाशब्दस्तु अध्ययमिति न अमित्यम्, न वेति
विभाषायामिति आप्यप्रयोगात् । विभाष्यते विकारश्च इति विभाषा । 'गुरोश्च
हलाः' इत्यप्रत्ययः । टाप् ।

ईदूदेद्विवचनम् । ईच्च ऊच्च एच्चेति समाहारद्वन्द्वः । ईदूदेद्विति द्विवचनविशेषण-
त्वात्तदन्तविधिः । द्विवचनमित्यनेन तु प्रत्ययत्वेऽपि न तदन्तं गृह्यते, संज्ञाविधौ
प्रत्ययग्रहणे तद्वन्तग्रहणं नास्तीति तन्निषेधात् । तदाह—ईदूदेदन्तमित्यादिना । हरी
एताविति । अत्र ईकारस्य पराविवश्वाश्रयणात् द्विवचनत्वम् । प्रगृह्यात्वे सति प्लुतप्र-
गृह्या इति प्रकृतिस्मात्वाण यण । विष्णू इमावित्यत्राप्येवम् । गङ्गे अमू इत्यत्र तु अया
देशो न भवति । ईदूदेदन्तमिति तद्वन्तविधेः प्रयोजनं दर्शयितुमाह पचेते इमाविति ।
तद्वन्तविध्यभावे ईदूदेदात्मकं द्विवचनं प्रगृह्यामिति लभ्येत । एवं सति पचेते इत्यत्र
हस्ते इति द्विवचनस्य पदपूर्वभावात् प्रगृह्यात्वं न स्यादिति भावः । ईदूदेदन्तं यद्व-
द्विवचनान्तस्मात् व्याख्याने तु कुमार्योरगार कुमार्यंगारमित्यत्रानिप्रसङ्गः स्यात् ।
ईदूदेदन्तं द्विवचनमिति व्याख्याने तु नातिप्रसङ्गः, ओसो द्विवचनस्य ईदूदेदन्तत्वा-
भावात् । ननु 'मणीवोष्ट्रस्य लभ्येते प्रियौ वत्सतरो मम' इति भारतश्लोके मणा इवेति
ईकारस्य प्रगृह्यात्वे सति प्रकृतिभावे सवर्णदीर्घो न स्यादित्यत आह—मणीवोष्ट्रस्येत्या
दिना । 'व प्रचेतसि जानीयाविवार्थे च तद्वच्यम् ।' इति मेदिनी । 'व वा यथा तथै-
वैवं साम्ये' इत्यमरः ।

अदसो मात् । अदस इत्यवयवपट्टी । अवशब्दावयवान्मकारादित्यर्थः । ईदूद्विति

त्पराधीकृतौ प्रगृह्यौ स्तः । अमी ईशाः । रामकृष्णावमू जायते । 'मात्' किम् ।
अमुकेऽत्र । अस्ति माद्ग्रहणे एकारोऽप्यनुवर्तते । १०२ श्लो १ । १ । १३ ॥ अयं

अस्मात् पराविति । अदृशब्दाद्यवयवमकारात् परावित्यर्थः । इदिति नानुवर्तते, अदृ-
शब्दे मकारात् परस्य प्रकारस्यासम्भवात् । द्विवचनमित्यपि नानुवर्तते, अदृशब्दे
मकारात् परस्य ईकारस्य अमी इति बहुवचनत्वाद् ऊकारस्य च मकारात्परस्य तत्र
द्विवचनान्तेष्वेव सत्वेन व्यवस्थाभावात् । अमी ईशा इति । अदृशब्दाज्जसि त्यदा-
द्यात् पररूपत्वं असरशी आद्गुणः, अदे इति स्थिते एकारस्य एत ईदिति ईत्वं
वस्य च मत्वञ्च, अमी इति रूपम् । अत्र ईकारस्य द्विवचनात्त्वाभावात् पूर्वसूत्रेण प्रगृ-
ह्यसंज्ञा न प्राप्तेत्यनेन सा विधीयते । रामकृष्णावमू इति । पुल्लिङ्गाददृशब्दात् प्रथमा-
द्विवचने औळि, त्यदाद्यात्वं, पररूपत्वं, वृद्धिरेचि, अदौ इति स्थिते, अदसोऽन्तेरित्यौ-
कारस्य ऊत्वञ्च, वस्य मत्वञ्च । अमू इति रूपम् । यद्यप्ययमूकारो द्विवचनं भवति-
तथापि पूर्वसूत्रेण प्रगृह्यत्वे कर्तव्ये उरवमत्वयोरसिद्धतया वकारादौकारस्यैव शास्त्र-
दृष्ट्या सत्त्वात् पूर्वसूत्रेण तस्य प्रगृह्यत्वं न प्राप्तमित्यनेन विधीयते । अदसो मादिति
सूत्रं प्रति तु उरवमत्वे नासिद्धेः; आरम्भसामर्थ्यात् । पूर्वसूत्रस्य तु तत्र न सामर्थ्यञ्च;
हरी पत्नी, विष्णु इमावित्यादौ चरितार्थत्वात् । स्त्रियो फले वा अमू आमाते इति
स्त्रीलिङ्गे नपुंसकलिङ्गञ्च अदृशब्दो नात्रोदाहरणम् । तथा हि स्त्रीलिङ्गाददृशब्दात्
औळि, त्यदाद्यात्वे, पररूपत्वे, टापि, औळ आप इति क्षीभावे, आद्गुणे, अदे इति
स्थिते उरवमत्वयोरमू इति रूपम् । तथा नपुंसकलिङ्गात्समादौळि, त्यदाद्यात्वे, पररू-
पत्वे, नपुंसकाच्चेति क्षीभावे, आद्गुणे, उरवमत्वयोश्चमू इत्येव रूपम् । अत्र पूर्वसूत्रे-
णैव प्रगृह्यत्वं सिद्धम् । उरवमत्वयोरसिद्धत्वेऽप्येकारस्य द्विवचनस्य सत्त्वात् । अतः
पुल्लिङ्ग एव अदृशब्दः अत्रोदाहरणमिति प्रदर्शयितुं रामकृष्णावित्युक्तम् । मात्किमिति
अदस इत्येव सूत्रमस्तु । माद्ग्रहणस्य किं प्रयोजनमिति प्रश्नः । अमुकेऽत्रेति ।
'अवयवसर्वनाम्नामकच प्राक्तेः' इत्यकृष्टि अदृशब्दाज्जसि, त्यदाद्यात्वं, पररूपत्वञ्च,
असरशी, आद्गुणः, उरवमत्वे, अमुके इति रूपम् । अत्र एकारस्य प्रगृह्यत्वनिवृत्त्यर्थं
माद्ग्रहणम् । कृते च तस्मिन् एकारस्य आत्परत्वाभावाच्च प्रगृह्यत्वमिति भावः ।
नन्वेवमपि माद्ग्रहणं व्यर्थम्, एद्ग्रहणमनुवर्त्य ईकृतोरेवात्र प्रगृह्यत्वविधानाभ्युप-
गमेन अमुके इत्यत्र प्रगृह्यत्वप्रसक्तेरेवाभावादित्यत आह-असतीति । अवसो मादित्यत्र
ईकृतेताम् एकसमासपदोपात्तानां मध्ये ईदूतोर्द्वयोरनुवृत्तौपतोऽप्यनुवृत्तिप्रसक्तौ माद्-
ग्रहणादेतोऽनुवृत्तिः प्रतिबद्धा । माद्ग्रहणाभावे तु बाधकाभावादेतोऽप्यनुवृत्तिरित्यात् ।
ततश्च अमुक इत्यत्रापि एकारस्य प्रगृह्यत्वप्रसक्तौ तद्विवृत्त्यर्थं माद्ग्रहणम् । कृते तु
तस्मिन् एतोऽनुवृत्तिप्रतिबन्नादमुके इत्यत्र न प्रगृह्यत्वम् । तथा च एकाराननुवृत्ति-

प्रगृह्यः स्यात् । अस्मे ईन्द्रावृहस्पती । १०३ निपात एकाजनाच् १।१।१३ ॥
 एकोऽपिनपात आहर्षः प्रगृह्यः स्यात् । इ विस्मये । इ वितर्के । इ इन्द्रः ।
 उ उमेशः । अनाच् इत्युक्तेरङिदाकारः प्रगृह्य एव । आ एवं नु मन्यसे । आ
 एवं किञ्च तत् । किन्तु न प्रगृह्यः । ईषकुप्पं ओणम् । 'वाक्यस्मरणयोरङित्' ।
 अन्यत्र 'ङित्' इति विवेकः । १०४ ओल् १ । १ । १५ ॥ ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः
 स्यात् । ओहो ईशाः । १०५ सम्बुद्धौ आकलयन्त्येतावनाब् १ । १ । १६ ॥

फलकं मादप्रहणमिति भावः । शे । एकपदं सूत्रम् । प्रगृह्यमित्यनुवर्तते । छन्दसीत्य-
 नुवृत्तौ 'सुपां सुलुक्पूर्वसर्वाण्येवाद्याजाल' इति विहितः शे इत्येकारान्त
 आदेशः प्रगृह्यः स्वादित्यर्थः । तद्वाह—अयमिति । ओआदेश इत्यर्थः । अस्मे इति । अस्म
 र्भ्यमित्यर्थः । रभसः शे आदेशः । लशक्तद्धित इति, शकार इव, शेपे ओपा, अस्मे-
 इति रूपम् । अद्विचनत्वाद्वाहौ वचनम् । यद्यपि धान्दसमिदं वैदिकप्रक्रियाया-
 मेव निबन्धनम्, तथापि अस्मे इति शे इति इत्याद्यधग्रहे लोकार्थत्वस्यापि सत्त्वादिह
 तन्निबन्धनम्, पदपाठस्याधुनिकत्वात् ।

निपात एकाच् । प्रगृह्यमित्यनुवर्तते । पुंलिङ्गस्य च विपरिणम्यते । एकस्यासाव-
 रधेति कर्मधारयः । तद्वाह—एकोऽनित्यादिना । इ विस्मये इति । इ इति चादित्यादि-
 पातः । स च आक्षेपं वर्तत इत्यर्थः । इ इन्द्रः । उ उमेशः । इ इति उ इति निपातः
 सम्बोधने । उभयोरपि एकाच्वाङ्निपातत्वाच्च प्रगृह्यत्वाच्च सन्निधः । अनाक्षित्यश्च
 ङकारानुबन्धस्य प्रयोजनमाह—अनाक्षित्युक्तेरिति । आ एवमिति । पूर्वप्रक्रान्तवाक्या-
 र्थस्य अन्यथास्वद्योतकोऽयमाकारः । पूर्वमित्थं नामस्थाः, इदानीं त्वेवं मन्यसे इत्यर्थः
 आ एवमिति । स्मरणद्योतकोऽयमाकारः । इहोभयत्रापि आकारस्य क्तिवाभावान्न
 पर्युदासः । क्तिविति । । किन्तु आकारः प्रगृह्यो न भवति अनाक्षिति पर्युदासादित्यर्थः ।
 ओणमिति । आ ङणमित्यत्र आकारस्य क्तिवात् प्रगृह्यत्वाभावे सति आवृणो ।
 अनु प्रयोगवशात् ङकारस्याश्रवणाविशेषात् लिङ्ङिङ्ङिवेकः कथमित्यत्र आह—
 वाक्येति । प्रक्रान्तवाक्यार्थस्यान्यथात्वे स्मरणे च अङित् । अन्यत्र । ईषद्वार्थं गम्ये
 किञ्चित् । विवेकः—ओहोऽवगन्तव्य इत्यर्थः । तथा च भाष्यम्—

'इपदर्थं क्रियायोगे मर्यादाभिधौ च यः ।

एतमातं कितं विद्यात् वाक्यस्मरणयोरङित्' ॥ इति ।

एकः अन् यस्वेति बहुव्रीहिस्तु नाश्रितः । तथा सति प्रेक्षित्यादावतिप्रसङ्गात् ।
 ओप । निपात इत्यनुवर्तते । ओदिति तस्म निबोधनम् । अतस्तदन्तविधिः । प्रगृह्य-
 मित्यनुवर्तते । पुंलिङ्गस्य च विपरिणम्यते । तद्वाह—ओदन्त इत्यादिना । ओहो ईशा

सम्बुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिक इतौ परे । विष्णो इति विष्ण इति विष्णविति । अनाघे इति किम् । ब्रह्मवन्धवित्यब्रवीत् । १०६ उजः १ । १ । १७ ॥ उज इतौ वा प्रागुक्तम् । उ इति-विति । १०७ ऊँ १ । १ । १८ ॥ उज इतौ दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्य ऊँ इत्ययमादेशो वा १०८ । ऊँ इति-विति । १०८ मय उजो षो वा ८ । ३ । ३३ ॥ मयः परस्य उजो षो वा स्याद्वि । किमु उक्तम् , किमुक्तम् । उज्जासिकवासानुस्वारः । १०९ ईदूतौ च सप्तम्यर्थे १ । १ । १९ ॥

इति । अनेकाच्चाप्य पूर्वसूत्रेण अप्राप्तौ वचनम् । सम्बुद्धौ शक्यस्य । सम्बुद्धाविति निमित्तसप्तमी ओहित्यनुवृत्तेन अन्वेति । प्रगृह्यमित्यनुवर्तते । पुंलिङ्गतया च विपरिणश्यते । अर्धिविशः, तदुक्तमुपिणेत्यादौ तथा दर्शनात् । अष्टौ भवः आर्षः, न आर्षः । अनाघेः । अर्धेदिके इति कृत्वे परत इत्यर्थः । शाकल्यप्रहणाद्विकल्पः । तदाह—सम्बुद्धिनिमित्तक इत्यादिना । विष्णो इतीति । अत्र आकारः ह्रस्वस्य गुण इति सम्बुद्धिनिमित्तकः । अत्र ओदन्तत्वेऽपि निपातत्वाभावाद्प्राप्ते त्रिभाषेयम् । विष्णवितितीति प्रगृह्यत्वाभावे रूपम् ।

उज. एकपक्ष सूत्रम् । शाकल्यस्य इतौ प्रगृह्यमिति चानुवर्तते । उ इति अत्र उकारः निपातः । तस्य इति शब्दे परे शाकल्यमते प्रगृह्यसंज्ञा स्यादित्यर्थः । तदाह—उज इतौ वा प्रागुक्तमिति । पूर्वोक्त प्रगृह्यत्वमित्यर्थः । उ इति वित्तीति । निपात एकजिति नित्यं प्राप्ते विकल्पोऽयम् । प्रगृह्यावपक्षे प्रकृतिभावे प्रथम रूपम् । तदभाषपक्षे यणादेशो द्वितीय रूपम् । ऊँ ह्रस्वपक्षरूपदं सूत्रम् । ऊँ इति दीर्घस्य अनुनासिकस्य उकारस्य लुप्तमथमाविभक्तिकस्य निर्देशः । उज इत्यनुवर्तते इतौ शाकल्यस्य प्रगृह्यमिति च । तदाह—उज इत्यादिना । ऊँ इतीति । उक्तविधे ऊँकारादेशो रूपम् । प्रगृह्यत्वात् प्रकृतिभावः । एतदादेशाभावात् पूर्वसूत्रेण प्रगृह्यत्वे सति उ इतीति रूपम् । प्रगृह्यत्वस्याप्यभावे सति यणादेशो वित्तीति रूपमिति त्रीणि रूपाणि कलितावि । तदेवम् उज ऊँ इत्येकमेव सूत्रं विभज्य व्याख्यातम् । एकसूत्रत्वे तु उजः इतौ परे ऊँ इत्यर्थः दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यत्वादेशः शाकल्यमते स्यात् । तदभाषपक्षे तु 'निपात एकाच्' इति नित्यं प्रगृह्यत्वमित्येतावल्लभ्येत । ततश्च ऊँ इति उ इतीति पवह्यमेव स्यात् । वित्तीति रूपं न लभ्येत । अतौ विभज्य व्याख्यातम् । मय उजो वा वा । मय इति पञ्चमः । उज इति षष्ठी, 'उजो ह्रस्वाद्वि' इत्यनः सन्धीश्चानुवर्तते । तदाह—मयः परस्येत्यादिना । किमुक्तमिति । किमु उक्तमिति स्थिते अकारादुकारस्य उजो 'निपात एकाच्' इति नित्यं प्रगृह्यत्वाद् प्रकृतिभावात् यणभावे प्राप्ते वावचनमिवम् । ननु तर्हि इहो यणचीत्यनन्तरमेव मय उजो वेति पठितव्यम् । यप्रहणाभावेन छाववात् त्रिपार्था पाठे यप्रहणस्यापि कर्तव्यत्वेन गौरवादित्यस्य आह—वस्येति । यदि षष्ठस्य

सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नमीदृशान्तं प्रगृह्य स्यात् । सोमो गौरी अधिश्रितः । मामकी तनू इति 'सुपां सुलुक्—' (स ३५६१) इति सप्तम्या लुक् । अर्थग्रहणं किम् । वृत्तवर्णान्तरोपपत्कान्ते मा भूत । बाप्यामशो बाप्यश्चः । ११० अणोऽप्रगृ-

प्रथमे पादे इको यणचोत्यत्रैव मय उभो यणादेशविकल्पो विधीयेत, तर्हि किञ्चु-
क्तमित्यत्र मोऽनुस्वार इति मकारस्य वकारे परे अनुस्वारः स्यात् । त्रिपाद्यां वत्स-
विधौ तु तस्यासिद्धत्वाच्चानुस्वारः । त्रिपाद्यामनुस्वारविषयपेक्षया वत्सविधेः परत्वा-
दिति भावः ।

ईदूतौ च । प्रगृह्यमित्यनुवर्तते । तच्च द्विवचनात्तस्या विपरिणम्यते । शब्दस्व-
रूपस्य विशेष्यत्वात्तदन्तविधिः । ईदूतौ च सप्तम्यावित्येव सिद्धे अर्थग्रहणाद्यत्र सप्त-
म्या लुकि 'यः शिष्यते स लुप्यमानार्थमिधायी' इति न्यायेन प्रकृतेरेव सप्तम्यर्थे
पर्यवसानं तथाविशेषमीदृशान्तयोगम्यते । तथा च सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नावीदृशान्तौ
शब्दौ प्रगृह्यौ स्त इत्युक्तार्थः । फलितमाह - सप्तम्यर्थ इत्यादिना । सोमो गौरी अधिश्रित
इति गौर्यामित्यर्थः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । प्रगृह्यत्वे प्रकृतिभावाच्च मण ।
वातपमीत्यादिसप्तम्यन्तं तु नाशोदाहरणम् , तत्र सप्तम्या लुसत्वाभावेन प्रकृतेः सप्त-
म्यर्थे अप्रवृत्तेः । मामकी तनू इति । मामक्यां तन्वामित्यर्थः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या
लुका प्रगृह्येभ्यः परत इतिशब्दप्रयोगस्य पदकारैर्नियमितत्वात् पदपाठे मामकी
इति तनू इतीत्यत्र प्रगृह्यत्वेफल बोध्यम् । ननु 'ईदूतौ च सप्तम्याः' इत्येव सूत्र्य-
ताम् । पठ्या च अर्थद्वारा सम्बन्धो विवक्ष्यताम् । नतश्च सप्तम्यर्थं विद्यमानमी-
दृशान्तमित्यर्थस्य अर्थग्रहणं विनैव लाभार्थग्रहणं किमर्थमिति पृच्छन्ति— अर्थग्रहणं
किमन कस्मै प्रयोजनायेत्यर्थः । किमित्यवयवम् । वृत्ताविति । अर्थग्रहणसामर्थ्यात्
लुसन्तसप्तम्यां पर्यवसन्नमित्यर्थो विवक्षितः । ततश्च समासवृत्तौ लुससप्तमीके
ईदृशः (एवंपदे सप्तम्यर्थमतिरुद्धय उत्तरपदार्थे प्रवृत्ते सति प्रगृह्यसम्भवा न भवति ।
मा भूति । माह लुक् । सर्वलकारापवादः । बाप्यामशो बाप्यश्च इति । बाप्याम् अश्व
इति विग्रहे सुप्सुपेत समामे बाप्यश्च इति रूपमित्यर्थः । अत्र बाप्यामिनि सप्तम्या
अधिकरणस्यमवगतम् । तच्चाधिकरणकारकं क्रियापेक्षम् । तत्र बाप्यामशो वर्तते
इति क्रियापवादारे वर्तमानक्रियायां बाप्या अधिकरणत्वेन अश्वस्य कर्तृत्वेनान्वया-
त्तयोः परस्परमन्वयाभावादसामर्थ्यात् समामो नोपपद्यते । बाप्यां विद्यमानोऽश्वः
इति विद्यमानपदस्यापवादारेऽपि अश्वपदेनासामर्थ्यात् समामो न सम्भवति । अतः
बाप्यमित्यस्य बाप्यां विद्यमाने अश्वे लक्षणया प्रवृत्तिं पुरस्कृत्य समामो वक्तव्यः ।
एवं च समामे लुससप्तमीकस्य बापोऽश्वस्य सप्तम्यर्थमतिरुद्धय तत्संसृष्टे आधेयभूते
अश्वेऽपि प्रवृत्तेः सप्तम्यर्थमात्रविश्रान्त्यभावाच्च प्रगृह्यत्वमिति भावः । अगोऽप्रगृह्यस्य ।

इत्यानुनासिकः ८।४।५७॥ अग्रगृहस्याणोऽवसानेऽनुनासिको वा स्यात् । दधि
दधि । 'अग्रगृहस्य' किम् । अग्नी ।

॥ इत्यन्धो प्रकृतिभावप्रकरणम् ॥

अथ हल्सन्धिप्रकरणम् ॥ ५ ॥

१११ स्तोः श्चुना श्चुः ८ । ४ । ४० ॥ सकारतवर्गयोः शकारश्चवर्गाभ्यां
योगे शकारश्चवर्गौ स्तः । हरिश्शेते । रामश्चिनोति । सञ्चित् । शान्तिश्चय ।

वा अवसाने इत्यनुवर्तते । तदाह—अग्रगृहस्यादिना । अत्र अण् पूर्वणैव णकारेण
व्याख्यामात् । ततश्च कर्तुं इत्यत्र आनुनासिकः । इत्यन्धोति । अस्यान्तरमिति,
सिद्धमनश्चादिति, कथमनश्चमिति न सुप्रवार्तिकभाष्यप्रयोगादेवजातीयस्थलेषु
असन्देहार्थं सन्ध्यभावोऽभ्यनुज्ञासः । अतोऽत्र कुत्वश्चुत्वयोरभावेऽपि न दोषः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकोमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमायाम् अन्धो प्रकृतिभावप्रकरणं समाप्तम् ।

स्तोः श्चुना श्चुः । सूच तुश्चेति समाहारद्वन्द्वः । पुंस्त्वमार्पम् । इवरेतरयोग-
द्वन्द्वो वा । तथा सत्येकवचनमार्पम् । एषं श्चुना श्चुरित्यत्रापि । श्चुनेति । सहाय
दृतीया । योगे इत्यध्याहार्यम् । ततश्च सहशब्दयोगाभावेऽपि तदर्थस्य गम्यात्वात्-
तीया युज्यते, अस्मादेव निर्वेशात् । तदाह—सकारतवर्गयोरित्यादिना । अत्र स्यान्धा-
वेशानां यथासङ्ख्यं भवति । ततश्च सकारस्स शकारः, तवर्गस्य चवर्गः । तत्रापि त य
व च नानां क्रमेण च छ अ झ ञ इति फलितम् । त य व च नेत्यादिक्रमस्याप्यना-
धिकोक्तसिद्धत्वात् । श्चुना योगे इत्यत्र न यथासङ्ख्यमित्युत्तरसूत्रे वच्यते । ततश्च
सकारस्य तवर्गस्य शकारेण चवर्गेण च यथासम्भवं योगे श्चुत्वं भवति । हरिश्शेते
इति । हरिस् शेते इति स्थिते, शकारेण योगात् सकारस्य शकारः । 'श्चुना योगे
इत्यत्र न यथासङ्ख्यं'मित्यस्य प्रयोजनं दर्शयितुं सकारस्य चकारयोगेऽप्युदाहरति—
रामश्चिनोतीति । रामस् चिनोतीति स्थिते, चवर्गयोगात् सकारस्य शकारः । श्चुना योगे
इत्यत्रापि यथासंख्याभ्यगणे तु इह सकारस्य शकारयोगामावात् शकारो न स्यादिति
भावः । सञ्चित् इति स्थिते, श्चुत्वस्यासिद्धत्वात् अश्वेन तकारस्य
वृत्ते, तस्य श्चुत्वेन णकारे, खरि चेति चत्वेन तस्य चकारे च रूपम् । शान्तिं अधेति

११२ शास्त्रं टा॥४४॥ शास्त्ररस्य तवर्गस्य श्चुत्वं न स्यात् । विरनः, प्रश्न
११३ घुना ष्टुः ८ । ४ । ४१ ॥ स्तोः ष्टुना योगे ष्टुः स्यात् । रामष्पष्ट
रामष्टोक्ते । पेष्टा । तष्टीका । चक्रिण्डौकसे । ११४ न पदान्ताद्दोरन
८ । ४ । ४२ ॥ 'अनाम्' इति लुप्तपञ्चाकं पदम् । पदान्ताद्द्वर्गात्परस्यानामः स
ष्टुर्न स्यात् । षट् सन्तः । षट् ते । 'पदान्तात्' किम् । ईद्रे । 'दोः' किम् स

स्थिते, चवर्गयोगात् नकारस्य श्चुत्वं अकारः । शास्त्रं । न पदान्तादिति पूर्वसू-
त्रेणानुवर्तते । स्तोः श्चुना श्चुरित्यस्यः तोरिति, चुरिति चानुवर्तते । न तु स
कारस्य । शादिति विषयोपपन्नमी । परस्येत्थच्चाहार्थम् । तदाह—शास्त्रस्येत्थावि
विश्वेन इति । विष्णु गतौ । 'यज्ज वाच यत विष्णु प्रच्छ रचो नङ्' इति नङ् ।
श्चुत्' इति छस्य शाः । क्तिवाङ्गुणः । अत्र नकारयोगात् तवर्गीयनकारस्य श्चु-
अकारे प्राप्ते निषेधः । पूर्वसूत्रे श्चुना योगे ह्यत्रापि यथासङ्गुणाश्रयणे तु इह तव
षस्य मस्य चुना योगाभावेन चुरत्स्याप्रसक्तया तक्षिषेधो व्यर्थः स्यात् । प
अस्मादेव निषेधात् पूर्वसूत्रे श्चुना योगे ह्यत्र न यथासङ्गुणाश्रयणमिति विज्ञाय
प्रदान इति । प्रच्छ झीप्स्यानाम् । पूर्ववत् नङादि । अत्र 'प्रहितया' इति सम्प्रस
न । 'प्रने चासन्नकाले' इत्यादिनिर्देशात् । अत्र वर्गपञ्चमानां नासिकास्थाना
क्येऽपि तत्तद्वर्गाद्यैरिति सावर्ण्यमिति तुल्यस्यास्यसूत्रे अवोचाम । 'ष्टुना ष्टुः । स्तं
त्यनुवर्तते । तदाह—स्तोरिति । अत्रापि स्थान्यावेशानां यथासङ्गुणम् । न तु ष्टुः
ह्यत्र । रामष्पष्ट इति । रामस् षष्ट इति स्थिते चकारयोगात् । सस्य ष्टुत्वेन ।
अत्रापि घुना योग इत्यत्र न यथासङ्गुणमित्यस्य प्रयोजनं दर्शयितुं सकारस्य ट
योगेऽपि तदाहरति—रामष्टोक्त इति । टीक गतौ । तट्टोकेति । तस्य टीकेति विप्र
तत् टीका इति स्थिते दुष्टेन तस्य ऋत्वे चत्वंम् । चक्रिण्डौकस इति । टौक गतौ चा
टौकसे इति स्थिते टवर्गयोगाद् नस्य दुष्टेन णत्वंम् ।

न पदान्तात् । अनामिति तोरित्यस्य विशेषणम् । ननु भिन्नविभक्तिकमेत
तद्विशेषणमित्यत्र आह—अनामिति लुप्तपञ्चीकमिति । नामवचनभिन्नस्येत्थर्थः । स्तोः
त्यनुवर्तते । तदाह—पदान्तादित्यादिना । ईद्रे इति । 'ईद्रे स्तुतौ' आत्मनेपदी । ई
इति स्थिते, स्त्रि चेति ऋस्य चत्वंम्, ततः परस्य सकारस्य दुष्टम् । तस्य टव
परत्वेऽपि पदान्तात् परस्वाभावाद् न दुष्टनिषेधः । सर्पिष्टमिति । सर्पिष् तमम् ।
स्थिते 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिसमाश्रित्य वा पदत्वा
षकारस्य पदान्तत्वात्ततः परस्य तकारस्य दुष्टनिषेधो न भवति, पदान्ताद्द्वर्गात्
त्वाभावात् । न च षकारस्य 'मलाज्जोऽम्ते' इति अश्वेन षकारे सति सकार

द्वयम् । 'अनाम्नवतिनगरीणामिति वाच्यम्' (वा ५०१६) । वण्णाम् । वण्ण-
वतिः । वण्णगर्ग्यः ॥ ११५ तोः पि ८ । ४ । ४३ ॥ तवर्गस्य वकारे परे न ष्टु-
त्वम् । सम्बन्धः । 'जकां जशोऽन्ते' (सू ८४) । बागीशः । चिह्नपम् । ११६
यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ८।४।४५॥ यरः पदान्तस्यानुनासिके परेऽनु-
नासिको वा स्यात् । एतन्मुरारिः—एतन्मुरारिः । स्थानप्रत्ययान्ताभ्यामन्तरतमे स्पर्शे
चरितार्थो विधिरियं रेफे प्रवर्तते । चतुर्मुखः । 'प्रत्यये भाषायां नित्यम्' (वा

होः परत्वाद् द्वत्वनिवेधः स्यादेवेति वाच्यम् । 'ह्रस्वात्तादौ तद्धिते' इति षत्वस्यासि-
द्धत्वेन जश्वाभावात् । इह आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं तु न भवति, 'अपदान्तस्य
मूर्धन्धः' इत्यधिकारात् । अनाम्नवति । ष्टुत्वप्रतिषेधे नाम पञ्च पर्युदासो न भवति,
किन्तु नवतिनगरीशब्दावयवजनकाशस्यापि पर्युदासो वक्तव्य इत्यर्थः । वण्णामिति । वष्
वामिति स्थिते 'श्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदान्तत्वात् षस्य जश्वेन वकारे प्रत्यये
भाषायां नित्यम्' इति तस्य गकारः । अत्र तवर्गयोगाद् नकारस्य द्वत्वं । न पदा-
न्तादिति निषेधस्तु न, अनामिति पर्युदासात् । वण्णवतिरिति । षड्विक्रान्नवतिरिति
विग्रहः । अत्रापि नकारस्य न द्वत्वनिवेधः, नवतिशब्दास्यापि पर्युदासात् वण्णगर्ग्य इति ।
पृथक् पदे । न तु कर्मधारयः, 'दिक्लङ्गये संज्ञायाम्' इति नियमात् । अत्रापि न
पदान्तादिति नगरीशब्दे नकारस्य द्वत्वनिवेधो न भवति, नगरीशब्दस्यापि पर्युदा-
सात् । तोः पि । ष्टुरिति नेति आज्ञवर्तते । तदाह तवर्गस्येति । सम्बन्ध इति । अत्र नका-
रस्य पकारयोगात् द्वत्वं प्राप्तं निविध्यते । अस्मादेव ज्ञापकात् ष्टुना ष्टुरित्यत्र ष्टुना
योगे इत्यत्र यथासङ्गं नेति विज्ञायते । 'झलाञ्जशोऽन्ते' इत्यहसन्धिनिरूपणे प्रसङ्गा-
नुपगम्यस्तम् । ह्रस्वन्धिप्रस्तावे पुनस्तदुपगम्यासः ।

यरोऽनुनासिके । न पदान्ताद्वोरित्यतः पदान्तादित्यनुवर्तते । तच्च षष्ठ्यन्ततया
विपरिणम्यते । तदाह—यरः पदान्तस्येति । एतन्मुरारिरिति कर्मधारयः । एतद् मुरा-
रिरिति स्थिते इत्य अनुनासिको नकारः दन्तस्थानसाम्यात् स्पृष्टप्रत्ययान्तावाच्च ।
ननु चतुर्मुख इत्यत्रापि रेफस्य अनुनासिको नकारः स्यात्, रेफगकारयोः स्पृष्टेष-
त्स्पृष्टप्रत्ययान्तेऽपि मूर्धस्थानान्तर्यावित्यस आह—स्थानेदिति । एतन्मुरारिरित्यादौ
स्थानतः प्रथमतस्तान्तरतमे स्पर्शे चरितार्थं लब्धप्रयोगोऽनोऽप्यनुनासिकविधिः
स्थानमात्रेण आन्तर्यमात्राय रेफे न प्रवृत्तिमर्हतीत्यर्थः । 'यूनि लब्धे तु युवतिर्जर्जरे
रमते कथम्' इति न्यायवित्ति आह । प्रत्यये भाषायां नित्यम् । वार्तिकमेतत् । भाषा
लौकिकप्रयोगः । तत्र प्रत्यये विद्यमाने अनुनासिके परतः प्रागुक्तोऽनुनासिको नित्यं

५०१७) तन्मात्रम् । चिन्मयम् । कथं तर्हि 'मयोदयाः ककुद्गन्ता' इति ? यथादि (ग. २५०) गणे दकारनिपातनात् । ११७ तोलि ८ । ४ । ६० ॥ तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात् । तल्लयः । विद्वौल्लिखति । नकारस्यानुनासिको लकारः । ११८ उद्दः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ८ । ४ । ६१ ॥ उद्दः परयोः स्थास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात् । 'आदेः परस्य' (सू ४४) । उत्थानम् । उत्तम्भनम् ,

भवतीत्यर्थः । तन्मात्रमिति । तत् प्रमाणं यस्य तत्तन्मात्रं 'प्रमाणे ह्यसत्त्वमज्ज्ञानाच्च' इति मात्रप्रत्ययः । चिन्मयमिति । 'नित्यं बृहन्नरादिभ्यः' इत्यत्र नित्यमिति योगविभागात्तद्वृत्त्ये मयट् । कथं तर्हि । यदि प्रत्यये परे नित्यमनुनासिकः स्यात्, तदा 'मयोदयाः ककुद्गन्ता' इति कालिदासप्रयोगः कथमिच्छाद्येपः । मनुप प्रत्ययत्वेन तस्मिन् परे दकारस्य अनुनासिकनकारावयवभावादिति भावः । परिहरति—यथावेति । यथाविगणे ककुद्गच्छब्दे दकारस्य निर्देशाच्च तस्यानुनासिकः । (यदि तत्र दकारस्य नकार एव हृष्टः स्यात्, तर्हि नकारमेव काववाक्षिर्विशेदिति भावः ।) तोलि । अनुस्वारस्य यथीत्यतः परसवर्णं ह्यनुवर्तते । तदाह—तवर्गस्येत्यादिना । उल्लय इति । तस्य लय इति विग्रहः । तत् लय इति स्थिते दस्य परसवर्णः परस्मिन्भूतलकारसवर्णो भवति । स च लकार एव, अन्यस्य तत्सावर्ण्याभावात् । नकारस्येति । विद्वौल्लिखनीत्यत्र विद्वान् लिखतीति स्थिते नकारस्य स्थानिनः अनुनासिकस्य परसवर्णो लकारो भवन् आन्तर्वाद्यनुनासिक एव लकारो भवतीत्यर्थः ।

उद्दः स्थास्तम्भोः । 'अनुस्वारस्य षयि परसवर्णः' इत्यत्र समासनिविष्टमपि सवर्णप्रहणमिह निष्कृत्य सख्यते, एकदेशे स्वरितस्वप्रतिज्ञानात् । उद्द इति पञ्चमी । अतस्तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषया उद्दः परयोरिति लभ्यते । तदाह—उद्दः परयोरिति । पूर्वेति । पूर्वनिमित्तस्य उद्दो दकारस्य चः सवर्णः स आदेशः स्यादित्यर्थः । पूर्वसवर्णश्चायमलोऽस्य परिभाषया स्थास्तम्भोरन्तादेशो न भवतीत्याह—आदेः परस्येति । अनया परिभाषया स्थास्तम्भोरन्तवयवस्य सकारस्यैव भवतीत्यर्थः । उत्थानमिति । ष्टा गतिनिवृत्तौ । भावे ह्युट् । उत्तम्भनमिति । 'ष्टमि प्रतिष्टमे' भावे ह्युट् । स्तम्भु रोधने इति श्रुतिवधौ निर्दिष्टः सौत्रो वा चातुः । स्थास्तम्भोरिति पर्वगोयोः पञ्चनिर्देशस्य उभयसाधारणत्वात् । ननु उद्दः स्थानमित्यत्र सकारस्य पूर्वसवर्णविधौ पूर्वनिमित्तं दकारः तत्सवर्णाच्च त य द च नाः पञ्चैव, दन्तस्थानमायात् एष्टमः पञ्चसाम्याच्च । न तु लृकारः सकारश्च । तयोः स्थानसाम्येऽपि विवृतप्रत्ययत्वात् । नापि लृकारः ईषस्पृष्टत्वात् । एतदतिरिक्ताश्च सर्वे वर्णाः भिन्नस्थानकत्वाच्च दकारसवर्णाः । तत्र च पूर्वनिमित्तभूतदकारसवर्णाः त य द च नाः पञ्चापि सकारस्य प्राप्ताः । स्थानीभूतसकारेण दन्तस्थानत आन्तर्यस्य पञ्चस्वप्यविशिष्टत्वात् । आभ्य-

अत्राचोषस्य महाप्राणस्य सस्य तादृश एव यकारः । तस्य 'क्षरो क्षरि-' (सू ७१) इति पाक्षिको लोपः । लोपाभावपक्षे तु यकारस्यैव भ्रवणम् । न तु 'क्षरि च' (सू १२१) इति चत्वंम् ; चत्वं प्रति यकारस्याविद्यत्वात् । ११९ श्रयो होऽन्य-

न्तरप्रत्ययत आन्तर्यस्य च पञ्चस्वव्यभावात् । स्थानीभूतसकारस्य विद्वत्प्रत्ययत्वाद् एतेषां च पञ्चानां स्पृष्टप्रत्ययत्वात् । अतोऽप्य बाह्यप्रत्ययत एवान्तर्यमावाच पञ्चस्व-
व्यतमस्यवस्थामाह—अत्राचोषस्य महाप्राणस्य सस्य तादृश एव यकार इति । अचोषस्ये-
त्यनेन आसवतो विचारवत्त्वमेत्युक्तप्राप्यम् , समनियतत्वात् । स्थानीभूतस्तावत्
सकारः अचोषश्चासविचारमहाप्राणात्मकयत्नचतुष्टयवान् । तस्य तथ दृश्ये तु प्रथम-
तृतीयपञ्चमा न भवन्ति, सेषामवप्राणत्वात् । नापि चतुर्थो भवति, तस्य चोषना-
वसंस्वारयत्नकत्वात् । द्वितीयस्तु यकारः अचोषश्चासविचारमहाप्राणात्मकयत्नचतुष्टय-
वान् । अतः स एव यकारः पूर्वनिमित्तभूतयकारसवर्णः सकारस्य भवतीत्यर्थः । एवं
च उक्त्वा स्थानमिति विद्यते यकारस्य 'क्षरि च' इति चत्वन तकारे सकारस्य पूर्वसवर्णे
यकारे उत्स्थानमित्येकतकारं द्विथकारं च रूपं सिद्धम् । एवम् उत्पत्तम्भनमित्यत्रापि
योऽप्यम् । तत्र द्वितकारमेकयकारं चेति विशेषः । तस्येति । सकारादेशस्य यकारस्ये-
त्यर्थः । एवं च प्रथमयकारस्य लोपपक्षे एकतकारमेकयकारं च रूपमिति भावः । ननु
प्रथमयकारस्य लोपाभावपक्षे एकतकारं द्विथकारं च रूपमित्यनुपपद्यते । प्रथमयका-
रस्य क्षरि चेति चत्वं सति द्वितकारमेकयकारमित्यापत्तेरित्यत आह—लोपाभावेति,
असिद्धत्वादिति । क्षरि चेति सूत्रावेचया उक्त्वा स्थानित्यस्य परत्वाविति भावः । उत्प-
त्तम्भनमिति त्रितकारपाठस्तु ग्रामादिकः, उक्तपक्षिभाषा उभयत्रापि साधारण्यात् ।
केचित्तु 'न मुने' इत्यत्र नेति योगविभागमभ्युपगम्य पूर्वसवर्णस्य यकारस्य चत्वं
प्रत्यसिद्धत्वाभावाच्चत्वं उत्पत्तम्भनमिति त्रितकाररूपं कथञ्चित् साधयामासुः ।
तत्तु मूलकृतो न सम्मतश्च, मूले उभयसाधारण्येनैव प्रक्रियानिरूपणात् । वस्तुतस्तु
'वीर्षादाचार्याणाम्' इत्युत्तरम् अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः, वा पदान्तस्य, तोळि,
उक्त्वाः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य, श्रयो होऽन्यतरस्याम्, क्षरङ्गोऽङीति षट्सूत्रीपाठोत्तरं श्रद्धा-
ज्ज्ज्ञा, अभ्यासे चर्च, क्षरि च, वाऽव पाने, अणाभ्रप्रगृह्यस्थानुनासिकः, इति पञ्च-
सूत्रीपाठ इति हलो यमामिति सूत्रस्थभाष्यसम्मतः सूत्रक्रमः । एवं च क्षरि चेति
चत्वं कर्तव्ये उक्त्वाः स्थास्तम्भोरिति पूर्वसवर्णस्य यकारस्य असिद्धत्वाभावाच्चत्वं
उत्पत्तयानमिति द्वितकारमेकयकारं च रूपम् , उत्पत्तम्भनमिति तु त्रितकारमेक
रूपमिति शब्देन्युपोक्षरे प्रपञ्चितम् ।

श्रयो हः । श्रय इति पञ्चमी । परस्येत्यध्याहार्यम् । ह इति षष्ठी । उक्त्वाः स्थास्व-
म्भोरित्यतः पूर्वस्थेति अनुस्वारस्य ययीत्यतः सवर्ण इति चाशुचर्तते तदाह—

तरस्याम् ८ । ४ । ६२ ॥ क्षयः परस्य हस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात् । घोषवतो नाद-
वतो महाप्राणस्य संवृतकण्ठस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थ एवादेशः । वाग्धरिः—
वाग्हरिः । १२० शश्छोऽटि ८ । ४ । ६३ ॥ पदान्ताज्जयः परस्य शस्य छो वा
स्यादटि । दृश्यं चतुर्वेन जकारे कृते । १२१ खरि च ८ । ४ । ५५ ॥ खरि परे झळां
चरः स्युः । इति जकारस्य चकारः । तच्छिष्यः, तच्छिष्यः । 'छत्वमपीति वाच्यम्'
(वा ५०२५) । तच्छिष्योकेन-तच्छिष्योकेन । अमि किम् । वाक् शच्योतति । १२२

क्षयः परस्येत्यादिना । वाग्धरिरित्युदाहरणम् । वाक्शब्दश्चकारान्नः, कृत्वं जश्त्वम् । वाग्
हरिरिति स्थिते हकारस्य पूर्वसवर्णविधौ गकारः पूर्वनिमित्तम्, तत्सवर्णाः क ख ग
घ ङाः पञ्च । तेषां हकारेण स्थानिना स्थानत आन्तर्यमविशिष्टम् । आभ्यन्तरप्रत्य-
क्षसाम्यं तु पञ्चानामपि हकारेण स्थानिना न विद्यते, स्पृष्टविवृतप्रत्यक्षमेवास्ति । अतः
बाह्यजननः आन्तर्यमावाप्य पञ्चस्वन्त्यतमव्यवस्थामाह—वाग्धरि इत्यादिना । स्थानां
भूतो हकारः घोषनादसवारमहाप्राणाख्ययत्नचतुष्टयवान् । तस्य क ख ग घ ङेषु
प्रथमवृत्तीयपञ्चमाने भवन्ति, नैषामरूपप्राणस्यात् । द्वितीयः खकारो न भवति,
तस्मादापश्चात्ताजवारयत्नकत्वात् । चतुर्थस्तु घकारः घोषनादसवारमहाप्राणवान् ।
अतः स पुत्र घकारो हकारस्य भवतीत्यर्थः । ततश्च वाग्धरिरिति भवति । पूर्वसव-
र्णाभावं पुत्रागृह्यहरिति । शश्छोऽटि । क्षय इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते, स इति पष्ठये-
कत्रजेनम् । तदाह क्षयः परस्य शस्येति । तद् शिव इति स्थिते दकारस्य चतुर्वेन
न हार कृते जकारस्य चकार इत्यन्वयः । केनेत्यत आह खरि च । झळाक्षरक्षशास्यतो
झळांमिति, अस्यामे चर्चस्यतश्चरति चानुवर्तते । तदाह—खरि पर इत्यादिना ।
इति जकारस्य चकार इति । स्थानत आन्तर्यादिति भावः । ततः छत्वम् । न तु प्राणि-
त्यपि बोध्यम् । छत्वस्य चतुर्वर्त्वे प्रत्यसिद्धत्वात् ह्रस्वो यनामिति सूत्रस्य भाव्य-
मंभनसूत्रक्रमे तु चतुर्वेन जकारे कृते शस्य छत्व ततो जकारस्य चर्चम् । न तु छत्वात्
प्राक् चर्चम्, न चर्चं प्रति छत्वस्यासिद्धत्वात् । तच्छिष्य इति । स चासौ शिवश्चेति,
तस्य शिव इति वा विग्रहः । योः कुरिति कृत्वं तु न, श्चुत्वस्यासिद्धत्वात् । छत्वम-
मान वाच्यम् । शश्छोऽटीति सूत्रे अटीति विहाय अभीति वक्ष्यमितिः । शरङ्गो-
ऽपीति सूत्रं पठनीयमिति यावत् । तच्छिष्योकेनेति । स चासौ रळोकश्च, तस्य रळोकः
इति वा विग्रहः । लकारस्य अक्षबहिर्भूतत्वात् तत्परकस्य शकारस्य सूत्रपाठनः छत्वे
अप्राप्ते घातिकमिदम् । वाक्शच्योततीति । अत्र तु कृत्वं भवत्येव चकारस्य स्वाभाविक-
कतया श्चुत्वनिष्पन्नत्वाभावेन असिद्धत्वाभावात् । अत्र घकारस्य अक्षबहिर्भूतत्वात्
तत्परकजकारस्यात्र न छत्वम् ।

मोऽनुस्वारः ८ । २ । २३ ॥ भान्तस्य पदस्यानुस्वारः स्याद्वक्ति । 'अमोऽन्त्यस्य'
(सू ४९) । हरि वन्दे । पदस्य इति किम् । गम्यते । १२३ नश्चापदान्त-
स्य झल्लि ८।३।३४। नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यनुस्वारः । यशासि । आकं-
स्यते । 'झलि' किम् । मम्यते । १२४ अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः
८।४।५८॥ स्पष्टम् । अङ्कितः अङ्कितः । कुठितः, शान्तः । गुम्फितः । 'कुर्वन्ति'

योऽनुस्वारः । पदस्येत्यधिकृतम् । म इति षष्ठ्यन्तं पदस्य विशेषणं तद्वन्तविधिः ।
इति सर्वेभामित्यतो इच्छीत्यनुवर्तते । तद्वाह—मान्नस्येत्यादिना । अलोऽन्त्ययेति । उप-
तिष्ठते इति शेषः । तस्य मान्नस्य पदस्य यः अन्त्यः अलं तस्येत्यर्थः । पदान्तस्य
मस्येति कलितम् । हरि वन्दे इति । हरिम् वन्दे इति स्थिते मस्यानुस्वारः । गम्यत
इति । गम्य गतौ । कर्मणि छट् । 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदे यक् । अत्र मस्य पदा-
न्तत्वाभावाच्चानुस्वारः । नश्चापदान्तस्य झल्लि । चकारान्तस्येत्यनुकूप्यते; अनुस्वार
इति च । तद्वाह—नस्येत्यादिना । यशासीति । यशस्यत्वात् जस्य अशसोऽशिराः ।
'मपुंसकस्य झल्लः' इति नुम् । 'सान्तमहत्' इति दीर्घः । यशान् सि इति स्थिते
मकारस्य अनुस्वारः । आकस्यते इति । कसु पादविशेषे । आहपूर्वात् कर्तरि लृट् ।
'आह उद्गमने' इति लङ्, स्यतासी लृलुटोरिति स्यः । शुक्मोरिति नियमाज्ञेत् ।
आक्रम इति त इति स्थिते मस्य अपदान्तत्वात् पूर्वणाप्राप्ते वचनम् । मन्त्य इति ।
कर्मणि छट् लङ् यक् । अत्र मस्य शरपरकत्वाभावाच्चानेनानुस्वारः । अपदान्त-
त्वाच्च न पूर्वेण । अनुस्वारस्य ययि । स्पष्टमिति । अनुवर्त्यपदान्तराभावादिति भावः ।
अङ्कित इति । 'अष्क पदे लक्षणे च' इति सुरादौ नोपधः । नश्चापदान्तस्येति कृतानुस्वा-
रस्य निर्वेद्य इति केचित् । पयन्तात् कः, इट् । निष्ठायां सेटीति णिलोपः । अनुस्वा-
रस्यानेन परसवर्णः । परनिमित्तमत्र ककारः, तत्सवर्णः, कवर्गः, सः अनुस्वारस्य भवन्
नासिकास्थानसाभ्याम् ककार एव भवति । अङ्कित इति । अङ्गु गतिपूजनयोः ।
नोपधः । तस्मात् कः अङ्गे पूज्यामिति इट् । अङ्गे पूज्यामिति निषेधात् अनि-
दितमिति नलोपो न । अत्र नश्चापदान्तस्येत्यनुस्वारस्य परसवर्णो अकारः ।
कुण्ठन इति । कुठि प्रतिघाते इदिवान्नुम् कः इट् । अत्र नश्चेत्यनुस्वारस्य परस-
वर्णो नकारः । शान्त इति । शम् उपशमे । कः । या दान्तशान्तेत्यादिनिपातनाज्ञेत् ।
अनुनासिकस्य छीति दीर्घः । नश्चेति मस्यानुस्वारः । तस्य परसवर्णः नकारः ।
गुम्फित इति । गुम्फ मन्थे द्वितीयान्तः, नोपधः । कः इट् । 'नोपधात्थफाप्ताद्वा'
इत्यक्षिप्तपक्षे नलोपो न । अत्र नश्चेत्यनुस्वारस्य परसवर्णः मकारः । ननु कृजघा-
तोर्लट्, झिः, झोऽन्तः, तनाविकृम्भ्य ङः, गुणः, रपरस्वम् । 'अत उत सार्वधातुके
प्रथमोकारस्य यण् । न अकुर्यामिति निषेधात् वोरुपधाया इति दीर्घो न । कुर्वं

इत्यत्र णत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वादनुस्वारे परसवर्णे च कृते तस्याभिद्धत्वात् न णत्वम् । १२५ वा पदान्तस्य ८ । ४ । ५९ ॥ पदान्तस्यानुस्वारस्य ययि परे परसवर्णो वा स्यात् । त्वङ्करोषि—त्वं करोषि । सत्येन्ता—संयन्ता । सवर्णस्वरः—सवर्णस्वरः । यँल्लोकम्—यं लोकम् । अत्रानुस्वारस्य पक्षेऽनुनासिका यवला । १२६ मो राजि समः कौ ८ । ३ । ५५ ॥ क्विबन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात् । सत्राट् । १२७ हे मपरे वा ८ । ३ । २६ ॥ मपरे हकारे परे मस्य म एव स्यात् । 'हृल ह्यल चलने' । किं ह्यलयति किं ह्यलयति । 'यवलपरे यवला वेति वक्तव्यम्' (वा ४९०२) । १२८ यथासङ्ख्यमनुदेशः समा-

न्तीति रूपम् । अत्र नकारस्य नश्चापदान्तस्येत्यनुस्वारं वाचिष्या परत्वात् रषाभ्यां मिति णत्वं स्यात् । न च सिपायां नश्चापदान्तस्येत्थपेक्षया रषाभ्यामित्यस्य परत्वात्पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वात् अनुस्वारे सति परसवर्णे च नकारस्यैव श्रवणमिति वाच्यम् । एवमपि परसवर्णविधिना प्राप्तस्य नकारस्य रषाभ्यामिति णत्वप्राप्तेर्दुर्वारत्वाद्भिर्यत् आह—कुर्वन्तीत्यादि । रषाभ्यामित्यपेक्षया परसवर्णस्य परतया णत्वे कर्तव्ये अनुस्वारस्यानिकपरसवर्णस्य नकारस्यासिद्धत्वाच्च णत्वमिति भावः ।

वा पदान्तस्य । 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इत्यनुवर्तते । तद्वाह—पदान्तस्येत्यादिना । त्वङ्करोषीति । त्वम् करोषीति स्थिते मोऽनुस्वारः । परसवर्णा लकारः । तद्भावपक्षे अनुस्वार एव श्रूयते । अत्रेति । सम् यन्तेति स्थिते मोऽनुस्वारः । तस्य परनिमित्तभूतयकारसवर्णः अनुनासिक एव यकारो भवति, आन्तर्धात् । तथा च सत्येन्तेति रूपम् । एव सवर्णस्वर इति स्थिते अनुस्वारस्य परसवर्णः अनुनासिको वकारः । सवर्णस्वर इति रूपम् । यं लोकमिति स्थिते, अनुस्वारस्य परसवर्णोऽनुनासिको लकारः । यँल्लोकमिति रूपम् । परसवर्णाभावपक्षे तु अनुस्वार एवेत्यर्थः । मो राजि । म इति प्रथमान्तम् । मोऽनुस्वार इत्यातो म इति स्थानपष्ठयन्तमनुवर्तते । सम इत्यवयवपष्टी । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया । किग्रहणेन किग्रथयान्तलोभः । तद्वाह क्विबन्त इत्यादिना । म एवेति । न त्वनुस्वार इत्यर्थः । अस्य मविधानमनुस्वारनिवृत्त्यर्थमिति भावः । सत्राडिति । राज् दीप्तौ । सम्पूर्वात् 'सस्त्वृद्धिपद्वहे' र्यादिना क्विप् । अक्षेति पक्षम् । जश्चेन खत्वम् । चत्वंम् । अत्र मोऽनुस्वारो न भवति । हे मपरे वा । मोऽनुस्वार इत्यतो म इति षष्ठयन्तमनुवर्तते । मो राजीत्यतः म इति प्रथमान्तमनुवर्तते । मः परो यस्मादिति विग्रहः । तद्वाह—मपरे इत्यादिना ह्यलयतीति प्यन्ताल्लट् । 'उवल्लल्लल्लनमामनुपसर्गाद्वा' इति मिथ्याणौ मितौ ह्रस्वः । यवलपर । यवलाः पराः यस्मादिति विग्रहः । यवलपरके हकारे परे मस्य म एव वा स्यादित्यर्थः । यथासङ्ख्यम् ।

ण्ठषष्ठः—सुगण्ठषष्ठः—सुगण्ठषष्ठः । १३१ ख सि धुट् ८ । ३ । २९ ॥ डात्परस्य
सस्य धुट् वा स्यात् । षट्सन्तः—षट्सन्तः । १३२ नञ् ८ । ३ । ३० ॥ नका-
रान्तात्परस्य सस्य धुट् वा स्यात् । सन्तः—सन्तः । १३३ सि तुक् ८ । ३ ।
३१ ॥ पदान्तस्य नस्य शी परे तुग्वा स्यात् । 'शरछोऽति' (सू १२०) इति
छत्वविकल्पः । पक्षे 'शरो छरि-' (सू ७१) इति क्लोपः । सञ्छम्भुः—सञ्छम्भुः-

द्वितीया इति, नादिन्याकोश इति सूत्रभाष्यपठितमिदम्, प्राङ् षष्ठ इति कुगभावे
रूपम् । एवं तु कथपि सुगण्ठषष्ठ इत्यादि । ङः सि धुट् । ङ इति पञ्चमी ततश्च
तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषया सीति सप्तमी षष्ठी सम्पद्यते—डात्परस्य सस्येति ।
हे मपरे वेत्यतो वेत्यनुवर्तते । तदाह—डात्परस्येत्यादिना । तस्मिन्निति निर्विष्टे इति
नेह भवति, नभयनिर्देशो पञ्चमीनिर्देशो षष्ठीयान् परत्वादिति न्यायात् । धुट् इति
चतुर्थधकारनिर्देशः । उकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । धुट् इति द्वितीयविधौ तत्साम-
र्थ्याच्चत्वं न स्यात्, अन्यथा तत्कारमेव विवक्ष्यात् । चतुर्थविधेस्तु न तत्सामर्थ्यम्,
प्रथमविधौ तस्म 'चयो द्वितीया' इत्यापत्तौ तद्विवृत्या चरितार्थत्वात् । षट्सन्त इति ।
षष् इति षकारस्य अश्वेन ङः, षट्सन्त इति स्थिते चार्धस्यासिद्धत्वात् डात् पर-
त्वात् सस्य धुट् आद्यवचनः । तस्य चत्वेन तकारः । चयो द्वितीया इति तु न, चार्ध-
स्यासिद्धत्वात् । ततो लघ्यमेवात् ङस्य चत्वेन ङः । नञ् । सि धुट् इति, वेति चानु-
वर्तते । न इति पञ्चमी । तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषया सीति षष्ठी सम्पद्यते ।
तदाह—नकारान्तात् परस्येति । सन्त इति । धुटि तस्य चत्वंम् ।

ननु । पूर्वसूत्राद् न इति पञ्चम्यन्तमनुवृत्तमिह षष्ठ्यन्तमाश्रीयते, शब्दाधि-
काराश्रयणात् । पदस्येयधिकृतश्च अद्ययवषष्ठ्यन्तमाश्रीयते । हे मपरे वेत्यतो वेत्यनु-
वृत्तम् । तदाह—पदान्तस्य नस्येत्यादिना । नान्तस्य पदस्येत्युचितम् । उकारः उच्चार-
णार्थः । सन् शम्भुरिति स्थिते नकारस्यान्नावयवस्तुक् । ननु तुग्रप्रहणं व्यर्थम् । ङः सि
धुट्स्यतः धुट्वाऽनुवर्त्य नकारात् परस्य शस्य विधीयताम् । खरि चेति चार्धे सन्तः
शम्भुरित्यस्य सिद्धिरित्यत आह—शरछोऽति । छत्वविकल्प इति । शकारस्येति शेषः ।
धुटो विधौ तु तस्य परादिवात्पदान्तात्त्वाभावात् छत्वं न स्यात्, छत्वविधेः
पदाधिकारस्यत्वेन पदान्तात् श्रयः परस्यैव शस्य तत्प्रवृत्तेर्भाव्ये सिद्धान्तितत्वात्,
अन्यथा धिस्तुपो विरप्शाज्ञित्यादावपि शस्य छत्वापत्तेः । पक्षे इति । कदाचित् शरो
क्षरति गुक्तस्तकारस्य श्चुत्त्वमापन्नस्य लोप इत्यर्थः । सञ् छम्भुरिति । तकारस्य
जुत्त्वमापन्नस्य लोपे सति नकारस्य च श्चुत्वेन जकारे रूपम् । सञ् छम्भुरिति । श्चुत्त्व-
मापन्नस्य तकारस्य लोपाभावे नकारस्य च श्चुत्वे जकारे रूपम् । तुको अश्वेन तु
न, अश्वे तस्मादित्येवाद् अत एव श्चुत्वोत्तरमपि अश्वं न । सञ् शम्भुरिति ।

म्भुः—मच्छम्भुः मच्छम्भुः ।

मछौ मच्छा मचरा मशावति चतुष्टयम् ।

रूपाणामिह तुक्छवचलोपाना विकल्पनात् ॥

१३४ ऊमो ह्रस्वादाच्च ऊमुणित्यम् ८ । ३ । ३२ । ह्रस्वापरो गोळम्
तदन्तं यत्पद तस्मात्परस्याचो (नेत्यं) ऊमुङागमः । इथात् । प्रत्यङ्ङात्मा सुगण्णी-
शः । सम्नद्युत । १३५ समः सुटि ८ । ३ । ५ ॥ समो ङः स्यात्सुटि ।
'अलोन्त्यस्य' (सु ४२) १३६ अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ८ । ३ । २ ॥

सस्य ह्रस्वाभावे तकारनकारयोश्चुत्वे च रूपस्य सञ्ज्ञाभ्युपगमात् । तुक्ः अभावे नकारस्य
चुत्वे रूपम् । तदिदं रूपचतुष्टयमुक्तकर्म श्लोकेन संगृह्णाति—मछाविति । तुक्छव-
चलोपानां विकल्पनात् अछौ मच्छा मचरा मशाविति रूपाणां चतुष्टयमित्यन्वयः ।
ऊमो ह्रस्वात् । ऊम् प्रत्याहारः । ऊम इति पञ्चम्यन्तम् । तद्विशेषणत्वात् पदस्येत्य-
धिकृतं पञ्चम्यन्ततया विपरिणम्यते । ऊम इति च ह्रस्वादिति विशेषणसम्बन्धमनु-
भूय पञ्चविशेषणत्वं भजत् तद्वन्तपरम् । ऊम इति पञ्चम्यात् असीति सप्तमी
षष्ठर्थे । तवाह—ह्रस्वापरे इत्यादिना । ऊमुङागम इति । टकार इत्, टकार उच्चारणार्थः ।
संज्ञायां कृतं टिप्पणमर्थव्यापकत्वात् संज्ञिभिः सम्बन्ध्यते । ततश्च कुट् शुट् नुट्
इति त्रय आगमाः फलिताः । टिप्पणाच्च आद्यवचनैः यथासङ्गं प्रवर्तन्ते । हे मपरे
वेति वाग्रहणानुवृत्तिश्चाङ्गानुदासार्थं नित्यग्रहणम् । प्रत्यङ्ङात्मेति । प्रत्यङ् आत्मा
इति स्थिते आकारात् प्राक् कुट् । सुगण्णीश इति । गणसंबन्धेन, सुराधिः । पञ्चम्याद्विचि-
णिलोपः । न तु क्प् । 'अनुनासिकस्य कि' इति दीर्घप्रसङ्गात् । ऊमुटि कर्तव्ये णिलो-
पस्तु न स्थानिवत्, पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्युक्तेः । सुगण ईश इति स्थिते ईका-
रात् प्राक् शुट् । सज्ज्युत इति । सन् अज्युत इति स्थिते आकारात् प्राक्नुट् । न च
परमदण्डिनाविशेष परमदण्डिन् औ इति स्थिते प्रत्ययलक्षणेन अन्तर्वर्तिविभक्त्या
पदत्वाच्चुट् स्यादिति वाच्यम् । उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषे-
धात् । यस्तुतस्तु इत्वं यत्रोत्तरपदस्य काचित् तत्रैव प्रवर्तते, अन्यथा पञ्चम्यापे-
पीति निषेधो माषकम्भवापेनेत्यत्र न स्यात् । अतः परमदण्डिन् ह्रस्वस्य ऊमुङ्-
वारणाय नञ् च पदे ह्रस्वतः पदे ह्रस्वनुवर्त्य अजादेः पदस्य ऊमुडिति व्याक्ये-
यमिति शब्देनबुद्धेरे प्रपञ्चितम् ।

समः सुटी । सम इति षष्ठ्यन्तम् । 'भनुवसो ङ सम्बुद्धौ' इत्यतो ङग्रहणमनुवर्तते ।
तवाह—समो ङः स्यात् सुटीति । ङ इत्युकार इत् अलोऽन्यस्येति । उपतिष्ठते इति
शेषः सम्पूर्वात् करोतेस्तुषि 'सम्परिभ्या करोतौ भूषणे' इति सुभागमे सम् स्कर्वेति
स्थिते स्यम इत्यम् । सर् स्कर्वेति स्थिते । अत्रानुनासिकः । 'भनुवसो ङ सम्बुद्धौ'

अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्यानुनासिको वा स्यात् । १३७ अनुनासिकात्परोऽनु-
स्वारः ॥ ८३॥ अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारागमः स्यात् । 'खर-
वसानयोर्विसर्जनीया' (सू ७६) । १३८ विसर्जनीयस्य सः ८ । ३ । २५ ॥
खरि विसर्जनीयस्य सः स्यात् । एतदपवादो 'वा शरि' (सू १५१) इति पाक्षिके
विसर्गे प्राप्ते, 'संपुंकानां सो वक्तव्यः' (वा ४८९९) संस्कर्ता—संस्कर्ता । 'समो
वा कोपमेक' इति आष्यम् । कोपस्यापि रुप्रकरणस्यत्वादनुस्वारानुनासिकाभ्यामेक-

इति रुवविभ्यन्तरमिदं पठितम् । अतः अत्रैत्यनेन रुप्रकरणे ह्यर्थो गम्यते । पूर्वत्वं
च न ह्यपेक्षया ज्ञेयम्, प्रकृतत्वात् । तद्वाह—अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्यानुनासिको वा
स्यादात् । उत्तरसूत्रे अनुनासिकाभावपक्षानुवादादेव विकल्पे सिद्धे वाग्रहण स्पष्टा-
र्थम् । परस्य नित्य रुचम्, पूर्वस्य तु अनुनासिकविकल्प इति वैषम्यस्य सिद्धस्यैव
द्योतनार्थस्तु शाब्दोऽपि स्पष्टार्थ एव । इदमेवाभिप्रेत्य मूले विवरणवाक्ये तु ग्रहण त्वक-
मिति प्रौढमनोरमायां मूलकृतैव उक्तम् । अनेन सूत्रेण सरु इत्यप्य सकारावकारः अनु-
नासिकः । संस्कर्ता । अनुनासिकात् । अनुनासिकादिति ह्यग्लोपे पञ्चमी । विहा-
येति गम्यम् । पूर्वस्येयमुवर्तते । पञ्चम्यन्ततया विपरिणम्यते । पूर्वत्वं च रुवकृत-
रेकापेक्षयाः । परत्वं च रोः पूर्ववर्णस्तदपेक्षया । तद्वाह—अनुनासिकं विहायेति । अनु-
नासिकाभावपक्षे ह्यर्थः । आगमत्वं परशाब्दकम्यम् । ततश्च सकारावकारस्य अनुना-
सिकाभावपक्षे अकारात् परः अनुस्वारागमः । संस्कर्ता । अथ रेकस्य विसर्गविधि
स्मारयति—खरवसानयोरिति । विसर्जनीयस्य सः । खरवसानयोरित्यतो मण्डूकप्लुत्या
खरीत्यनुवर्तते एकदेशे स्वरितत्वं प्रतिज्ञानात् 'केचित्तु विसर्गभ्रमणात् खरीत्याधिकम्,
अवसानस्य तु न सम्बन्धः, व्याख्यानान्दित्याहुः, तद्वाह—खरीति । विसर्जनीयस्य स
इति सिद्धे संपुंकानामिति पुनर्विधानं व्यर्थमिष्यत आह—एतदपवाद इति । पुनर्विधान
वा खरीति पाक्षिकविसर्गबाधनार्थमिति भावः । संपुंकानामिति । सम पुन्र कान्
एतेषां विसर्गस्य सकारो वक्तव्य इत्यर्थः । अनेन वार्तिकेनात्र विसर्गस्य नित्यमेव
सत्यमिति शेषः ।

संस्कर्तैति । अनुनासिकपक्षेरूपकम् । संस्कर्तैति । अनुस्वारपक्षे रूपम् । उभयत्रापि
द्विसकारत्वमेव । समो वेति । समो मस्य सुटि कोपम् एके आचार्या इच्छन्तीत्यर्थः ।
एकशाब्दोऽन्यपर्यायः । 'एके मुक्त्यान्वकेवलाः' इत्यमरः । कोपपक्षेऽपि अनुस्वारानु-
नासिकाभ्यामेकसकारं रूपद्वयमित्याह—कोपस्यापीति । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु
वेत्यत्र रोः पूर्वस्येयुपलक्षणं रुप्रकरणविधेयस्य कोपस्यापि, अन्यथा रुप्रकरणे ह्यर्थ-
कस्य अत्रैत्यस्य वैषम्यात् । एवमनुनासिकात् परोऽनुस्वार इत्यत्र रोः पूर्वस्मादित्य-

सकारं रूपद्वयम् । द्विसकारं तूक्तमेव । तत्र 'अनचि च' (सू ४८) इति सकारस्य द्वित्वपक्षे त्रिसकारमपि रूपद्वयम्, अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्माननीयमानाम-
कारोपरि शर्षु च पाठस्योपसंख्यातत्वेनानुस्वारस्याप्यवस्थात् । अनुनासिकवता
त्रयाणां 'शरः स्वयः' (वा ५०१९) इति कद्वित्वे षट् । अनुस्वारवतामनुस्वार-
स्यापि द्वित्वे षादश । एषामष्टादशानां तकारस्य द्वित्वे वचनान्तरेण पुनर्द्वित्वे चैकत्वं

पि । ततश्च समो मलोपस्यापि रूपकरणस्थतया लोपापूर्ववर्तिनः अकारस्य कदाचिद्-
नुनासिकः । तद्भावेपक्षे अकारात् परः अनुस्वारागमः इत्येवमनुस्वारानुनासिका-
भ्यामेकसकारं रूपद्वयमित्यर्थः । द्विसकार तु उक्तमेवात । रूपपक्षे इति शेषः । ननु लोप-
पक्षे एव अनचि चेति सुट्सकारस्य द्वित्वेन द्विसकाररूपद्वयस्य सिद्धत्वात् । समः
सुट्सीति रूपविधानं व्यर्थमित्यत आह—तत्रेति । तत्र द्विसकाररूपयोर्मध्ये द्वये सति
तत्स्थानिकसकारस्य अनचि चेति द्वित्वपक्षे त्रिसकारमपि रूपद्वयमित्यर्थः । एतद्व-
यमेव रूपविधानमिति भावः । स्कोरिति लोपे तु न, रूपस्यासिद्धत्वात् । न च लोप-
पक्षे एव सुट्सकारस्य अनचि चेति द्वित्वे प्रथममकारस्य तेनैव सूत्रेण पुनर्द्वित्वे त्रिस-
कारमपि रूपद्वयं सिद्धमिति समो रूपविधिर्भ्यर्थ एवेति वाच्यम् । लक्ष्ये लक्षणस्य
सकृदेव प्रवृत्तिरिति न्यायात् । ननु वर्णसमागमाद्ये अनुस्वारस्य पाठाभावाद् अन-
वस्थात् ततः परस्य सकारस्य कथमनुस्वारपक्षे द्वित्वमित्यत आह—अनुस्वारविसर्गेति ।
एतच्च हयवटसूत्रे भाष्ये स्थितम् । अकारोपरीति । इकाराद्युपरिपाठे पयःसु इत्याद्यौ
द्वयः परस्य विहितमादेशप्रत्ययोरिति वचनं स्यादिति भावः । कश्चित् द्वयः च इति
वचनं स्यादिति वचनं च भ्राम, तत्र विसर्गस्यैव वत्वविधेः । एवं च अनुनासिकपक्षे एक-
सकारं द्विसकारं त्रिसकारमिति त्रीणि रूपाणि, एवमनुस्वारपक्षेऽपि त्रीणि रूपाणीति
स्थितम् । अनुनासिकवतामिति । अनुनासिकपक्षे एकद्वित्रिसकाराणां कद्वित्वे त्रीणि,
तद्भावे त्रीणीति वक्ष्येति व्यर्थः । ननु ककारस्य अच. परत्वाभावात् कथमनचि चेति द्वित्व-
मित्यत आह—शरः स्वय इतीति । शरः परस्य स्वयो द्वे वा स्त इति वार्तिकार्थः । एवं च
अनुनासिकपक्षे द्विककाराणि त्रीणि रूपाणि एकककाराणि त्रीणीति षट् रूपाणि
स्थितानि । अनुस्वारपक्षे तु द्वादश रूपाणीत्याह—अनुस्वारवतामिति । अनुस्वारस्यापी-
त्यपिना ककारसंग्रहः । अनुस्वारपक्षे एकद्वित्रिसकाराणां रूपाणामनुस्वारस्य शर्षु पाठ-
स्योपसंख्यातत्वेन शतर्षु द्वित्वविकल्पे सति द्वयनुस्वाराणि त्रीणि (१) एकानुस्वाराणि
त्रीणि (२) इति षट् (५) । अथ षण्णामप्येषां शरः स्वय इति ककारस्य द्वित्वविकल्पे
सति द्विककाराणि षट् (६) एकककाराणि षट् (६) इत्यनुस्वारपक्षे द्वादश (१२)
इत्यर्थः । एवं च अनुनासिकपक्षे षट् (६) अनुस्वारपक्षे द्वादश (१२) इत्यष्टादश रूपा-
णि । एषामिति । उक्तानाम् अष्टादशानां रूपाणां तकारस्य अचो रद्वाभ्यामिति द्वित्व-

द्वितं त्रितमिति चतुष्पञ्चाशत् । अणोऽनुनासिकत्वेऽष्टोत्तरं शतम् । १३९ पुमः
स्त्र्ययङ्गारे ८।३।३। अम्परे खयि पुमश्चदस्य ऋः स्यात् । व्युत्पत्तिश्चे 'अप्र-
त्ययस्य' (सू १५५) इति षत्वपर्युदासात् ऋकः प्रयोः प्राप्तौ, अग्न्युत्पत्तिश्चे तु
षत्वप्राप्तौ, 'संपृष्ठानाम्-' (वा ४८९२) इति सः । पुंस्कोकिलः—पुंस्कोकिलः ।
पुंस्पुत्रः—पुंस्पुत्रः । 'अम्परे' किम् । पुंश्चोरम् । 'खयि' किम् । पुंशामः ।

विकल्पे सति प्रथमस्य तकारस्य अगो मय इति पुनर्हित्वे एकैकस्य एकतं द्वितं
त्रितमिति सङ्कलनया एकतान्यष्टादश (१८) द्वितान्यष्टादश (१८) त्रितान्यष्टादश
इति सङ्कलनया चतुरधिकपञ्चाशद्वागि (५३) सम्पृष्ठानोत्थं । अणोऽनुनासिकत्व
इति । अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति तकारावाकारस्य अनुनासिकत्वविकल्पे सति
अनुनासिकस्य चतुष्पञ्चाशत् (५३) तदभावे चतुष्पञ्चाशत् (५३) इति सङ्कलनया
अष्टाधिकं शतं (१०८) रूपाणि सम्पृष्ठानोत्थं ।

पुनः । उग्रहणमनुवर्तते । अम् परा यस्मादिति विग्रहः । तदाह—अम्परे खयति ।
पुमान् कोकिल इति कर्मधारये सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति लुप्त्वुक्ति संयोगान्तस्य
लोप इति सकारलोपे पुष् कोकिल इति स्थिते मस्य रूपश्च, अनुनासिकाङ्गस्वार-
विकल्पः, विसर्गः, संपुक्तानामिति सः । ननु विसर्जनीयस्य स इत्येव सिद्धे संपुक्ताना-
मित्यत्र पुंमहणं वयमिति स्यात् आह—व्युत्पत्तिश्चे । ऋकः प्रयोः प्राप्तौ संपुक्तानामिति
स इत्यन्वयः । विसर्जनीयस्य न इति स्यात्पञ्चाशद् वृत्तोरुत्पत्तौ चेति विधि
बाधितुं पुंमहणमित्यर्थः । ननु 'द्वुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' इति षत्वविधिः कुप्योरि-
त्यस्यापवादः । अतस्त षत्वविधि बाधितुं पुंमहणमित्येव वक्तुमुचितमित्यत आह—
अप्रत्ययस्येति षत्वपर्युदासादिति । पूजो ह्यनुनासिकस्य कारस्थानिकत्वाद्
विसर्गस्येति भावः । मनु उणादयः अग्न्युत्पत्तिश्चे प्रातिपदिकानीति आयनेवाति
सुप्रथमभाष्यरीत्या औणादिकप्रत्ययान्तेषु प्रकृतिप्रत्ययविभागमावात् कयमिहा-
प्रत्ययस्येति पर्युदास इत्यत आह—व्युत्पत्तिश्चे । औणादिकशब्देषु प्रकृतिप्रत्यय-
विभागव्युत्पत्तिमहित-नास्तीति पञ्चदशमादेशप्रत्यययोरिति सूत्रभाष्ये श्रितम् ।
तत्र व्युत्पत्तिश्चे पुंस्त्र्ययङ्गस्य ह्यनुनासिकप्रत्ययान्ततया तत्र भकारस्थानिक विसर्गस्य
अप्रत्ययस्येति पर्युदासेन द्वुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति षत्वस्य तत्र न प्रसक्तिः । अतः
तत्र कुप्योरिति विधि बाधितुं संपुक्तानामिति पुंमहणमित्यर्थः । अग्न्युत्पत्तिश्चे । औ-
णादिकशब्देषु प्रकृतिप्रत्ययविभागमावात् षत्वस्येति पर्युदासस्याप्राप्त्येति-
द्वुदुपधस्येति प्रसक्त पथं बाधितुं संपुक्तानामिति पुंमहणमित्यर्थः । पुंस्कोकिल इत्य-
नुनासिकपथे रूपम् । पुंस्कोकिल इत्यनुस्वारपथे रूपम् । ननु 'चक्षिण्यकायां वाशि'
अस्मात् ल्युट्, अनादेशः, 'चक्षि' ययाञ्, पुंसः स्थान पुंस्यानमित्यत्रापि पुनो

‘ख्यायादेशे न’ (वा १५९१) पुख्यानम् । १४० नष्टव्यप्रशान् ८।३।७॥ अम्परे छवि नकारान्तस्य पदस्य रुः स्यात्, न तु प्रशान्शब्दस्य । विसर्गः । सत्त्वम् । क्षुत्त्वम् । शान्तिश्छन्वि-शान्तिश्छन्वि । चक्रिन्नायस्व-चक्रिन्नायस्व । पदस्य किम् । हन्ति । ‘अम्परे’ किम् । सन्तस्रः । तस्रः-खल्वभाष्ट । ‘अप्रशान्’ किम् । प्रशान्त-
नोति । १४१ नन्वे ८ । ३ । १० ॥ ‘नृत्’ इत्यस्य रुः स्याद्वा पकारे परे । १४२
कुप्पोऽकःपौ च ८ । ३ । ३७ ॥ क्वर्गे पयर्गे च परे विसर्जनीयस्य क्रमा-

मस्य रुवं स्यादित्यत आह—ख्यायादेशे नति । भाष्ये ‘चक्रिन्, ख्यान्’ इति पठित्वा पूर्वत्रासिद्धमित्यासिद्धकाण्डे रपाभ्यामिति णत्वविधेयनन्तरं ‘सप्ताक्षरस्य यो वा’ इति पठितमिति वक्ष्यते । एव च यत्त्रस्यासिद्धतया त्वकारस्य अग्रपरकत्वाभावात् ‘पुमः स्वयि’ इति रुवं नेत्यर्थः । पुख्यानमिति । ‘मोऽनुस्वारः’ वा पदान्तस्य’ इति परस्वर्णाधिकरणः । न च ‘वर्जने प्रतिषेधः, असनयोक्ते’ति अनादेशे परं प्रतिषेधात् कथमत्र ख्यायादेश इति वाच्यम् । ख्यायादेशप्रयोजनपरवार्तिकं पुख्यानमित्यादि-
प्रयोगोक्तद्वयपक्षैः ।

नष्टव्यप्रशान् । न इति षष्ठ्यन्तं पदस्येत्यधिकृतस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः । अग्रपरे ऋषन्नुच्यते, रु इति च । तदाह—अम्पर इत्यादिना । अप्रशानिति षष्ठ्यर्थे प्रथ-
मा । तदाह—न स्थिति । वितर्ग इति । शान्तिन् छिन्धि, चक्रिन् आयस्व, इति स्थिते नकाराभ्यानेन रुत्वम् अनुनासिकानुस्वारविकल्पः । ततो विसर्गः, सत्त्वः, सत्त्वश्च ननुत्वेन शकार इत्यर्थः । शान्तिर्विद्यतेति । अनुनासिकपक्षे रूपम् । शा श्चिच्छन्वि । अनुस्वार-
पक्षे रूपम् । चक्रिन्नायस्वेत्यनुनासिकपक्षे । अनुस्वारपक्षे तु चक्रिन्नायस्वेति । अङ् पाठने । अङ्पाठात्मानेपर्व । त्राहीति प्राचीनग्रन्थस्तु प्राप्तादिक । ग्रन्थत इति प्रा-
त्रा इवाचरति प्राति ह्रस्वाचारक्रियन्तात् छोट् परस्मैपदार्थनि वा कथञ्चित् सग्राधे
यम् । प्रशानिति । प्रपूर्वात् शास्यते । क्षिप् । अनुनासिकस्य कर्तृत्वाद् दीर्घः । अं ना
धातोर्दिति अस्य नः । तस्यासिद्धत्वाज्जलोपो न नृगे । नृन् इति द्वितीया-तशब्द-
स्वरूपपर षष्ठ्यन्तम् । षष्ठ्याः सौत्रो लुक् । नलोपाभावात्सौत्र पृक् । सनुवसो रु
इत्यतः रु इत्यनुवर्तते । उभयथविद्यत्यतो उभयथेत्यनुवर्तते । कदाचिद् भवति कदा-
चिच्च भवतीत्येवमुभयथा रु प्रत्येत्य इत्यर्थः । विकल्प इति यावत् । तदाह—
नृनित्यस्येत्यादिना । अलोऽन्त्यस्य । नृन् पाहीति स्थिते अस्य रुत्वम् । अनुनासिका-
नुस्वारविकल्पः । खरवसानयोरिति रेफस्य नित्यं विसर्गो प्राप्ते । कुप्पोऽकःपौ च ।
कुप्पोः इति छेदः । ओससस्य रुत्वे तस्य खर्परत्वात् विसर्गः, जिह्मालीयस्य शर्षप-
संख्यातत्वेन खर्वात् । तस्य च विसर्गस्य खर्परे दारि वा विसर्गलोपो वक्ष्य इति
लोपः । अतः सूत्रे कुप्पोरिति न विसर्गः अगते । विसर्जनीयस्य स इत्यतो विसर्जनी-

जिह्वामूलीयोपमानीयो स्तः, आदिसर्गः । येन नाप्राप्तन्यायेन 'विसर्जनीयस्य सः' (सू १३८) इत्यस्यापवादोऽयम्, न तु 'शर्परे विसर्जनीयः' (सू १५०) इत्यस्य । तेन 'वासः क्षौमम्' इत्यादौ विसर्ग एव । नृन्पाहि—नृन्पाहि—नृन्पाहि—नृन्पाहि—नृन्पाहि । १४३ कानाम्नेष्टिते ॥ १२॥ काष्णकारस्य रुः स्यादात्र द्विते परे । 'संपुंकानाम्' (वा ४८९२) इति सः । अत्रा, १४४ कस्याविषु

यस्येत्थनुवर्तते । तदाह—कवर्गे इत्यादिना । कमादिति । यथासंख्यसूत्रलभ्यम् । नादिसर्ग इति । 'शर्परे विसर्जनीयः' इत्यसौ विसर्जनीय इत्यनुकृत्य इत्यर्थः । चकारः पक्षे विसर्गसमुच्चयार्थ इति यावत् । अन्यथा जिह्वामूलीयोपमानीयाभ्यां विसर्गस्य बाध एव स्यादिति भावः । एव च प्रकृते पक्षे परे विसर्गस्य सर्वं बाधित्वा कदाचिदुपमानीयः कदाचिद्विसर्गः । तयोः उच्चारणे भेदः । इहादेशयोः कपावुच्चारणार्थं, न तु विधेयककोटिप्रविष्टौ । ननु कुप्वोरिति जिह्वामूलीयोपमानीयविसर्गविधिना यथा विसर्जनीयस्य सर्वं बाध्यते, तथा शर्परे विसर्जनीय इति केवलविसर्गविधिरपि बाध्यते । तथा च वासः क्षौममित्यत्रापि कुप्वोरिति कदाचित् जिह्वामूलीयः कदाचिद्विसर्गश्च स्याताम् । इत्येते तु केवलविसर्ग इत्यस्य आह—येन नाप्राप्तेति । 'येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्यापवादः' इति न्यायः । प्राप्तेति आधेयः । येनेति कर्तरि तृतीया । कर्तृकर्मणोरिति षष्ठी तु न भवति, न लोकेति निषेधात् । द्वौ नञावावश्यकत्वं द्योतयतः । यस्य विधेरवर्य प्राप्तौ सत्यामित्यर्थः । अनेन न्यायेन कुप्वोरिति विधिः विसर्जनीयस्य इत्यर्थेवापवादः । सर्वे प्राप्त एव तदारम्भात् । शर्परे विसर्जनीय इत्यस्य तु कुप्वोरिति नापवादः । कः करोतीत्याधुं शर्परे खरीत्यप्राप्तेऽपि कुप्वोरित्यस्यारम्भादित्यर्थः । तेनेति । वासः क्षौममृगादां कुप्वोरिति विधिना शर्परे इत्यस्य बाधामात्रेण शर्परे खरीति केवलविसर्ग एव अननीत्यर्थः । नृन्पाहि, नृन्पाहि, इत्युपमानीयपक्षे 'अनुनासिक्ये अनुस्वारे च सति रूपद्वयम् । नृन्पाहि नृन्पाहि, इति विसर्गपक्षे अनुनासिकानुस्वारभ्यां रूपद्वयम् । नृन्पाहीति स्वभावे रूपम् । तथा च पञ्च रूपाणि । सूत्रे ये इत्यकारः उच्चारणार्थः । तथा च नृन्पुनातीत्यादावपि पञ्च रूपाणि भवन्ति । कानाम्नेष्टिते । काविति द्वितीयान्तश्चवृत्त्यपपर षष्ठ्यन्तम् । षष्ठ्याः सौत्रो लुक् । नाळोपाभावोऽपि सौत्र एव । अलोऽन्त्यपरिभाषया कान्शब्दान्तस्वेति लभ्यते । ५ इत्यनुवर्तते । तदाह—काष्णकारस्येत्यादिना । संपुंकानामिति । कान् इत्यस्य वीप्सायां द्विवचने कान् कान् इति स्थिते प्रथमनकारस्य रुवे अनुनासिकानुस्वारविकल्पः । रेफस्य विसर्गः । तस्य विसर्जनीयस्य स इति सर्वं बाधित्वा कुप्वोरिति प्राप्तौ संपुंकानामिति सत्वमित्यर्थः । वस्तुतस्तु संपुंकानामिति वार्तिके काय् इति निष्फलमित्याह—यदेति । कस्कादिपु

क्ष ८।३।४८ २क२पयोरपवादः । एष्विण उत्तरस्य विसर्गस्य षः स्यात् , अन्यस्य तु सः । कौत्स्कान्-क स्कान् । कस्कः । कौत्स्कृतः । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । आकृतिगणोऽयम् । १४५ संहितायाम् ६।१।७२॥ इत्यधिकृत्यः । १४६ छे च ६ । १ । ७३ ॥ ह्रस्वस्य छे परे जुगागमः स्यात्संहितायाम् । जुत्थ स्याद्विद्युत्वाज्जश्वेन दः । तत्तत्त्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं जुत्वेन जः । तस्य चर्त्वेन चः । जुत्थस्यासिद्धत्वात् 'चोः कुः' (सू ३७८) इति कुत्वं न । ह्रस्वच्छाया । शिवच्छाया । १४७ आह्माहोक्ष ६ । १ । ७४ ॥ एतयोरेछे परे तुषस्यात् । 'पदान्ता-

च । ह्रण इत्यनुवर्तते । ह्रण इति पञ्चम्यन्तम् । विसर्जनीयस्य स इत्यतो विसर्जनीय इत्येवमुवर्तते । कस्काद्विधिति विषयसप्तमी । कस्काद्विगणे ह्रणः परस्य विसर्गस्य षः स्याद्वित्यर्थः । सोऽपवादादित्यतः स इति प्रथमान्तमनुवर्तते । कस्काद्विषु अनिणः परस्य विसर्गस्य सत्वं स्याद्वित्यर्थः । तदेवं वाच्यद्वयं सम्पद्यते । कस्काद्विषु तथा विधानामेव कृतत्वस्यत्वानां निर्देशादय विषयविभागः । क२पयोरपवाद गतः । २क२पयोरित्युपलक्षणं कुप्वोरिति विहृतविसर्गरथापि । अन्यस्य तु स इति । प्रकृतं विसर्गस्य ह्रणः परत्वाभावाद् न पश्यम् । किन्तु सत्वमित्यर्थः । कौत्स्कान्जिति अनुमासिकपक्षे रूपम् । कौत्स्कानिति अनुस्वारपक्षे रूपम् । अथ कस्काद्विगणं पठनि-कस्य इत्यादिना । वीप्सायां द्वित्वे पूर्वखण्डे अकारात् परस्य विसर्गस्य सत्वम् । कः कोऽत्र भोः इति प्रयोगे तु संहिताविग्रहात् सत्वाभावः, कस्काद्विषु चेत्यस्य 'तयो-र्वाविवि संहितायाम्' इति संहिताधिकारस्यत्वादित्याहुः । कौत्स्कृत इति । वीप्सायां द्वित्वचने कुतः कुत आगत इत्यर्थे सत आगत इत्यण । अव्ययानां अमात्रे टिलोपः । अत एव निपातनाद् 'अव्ययस्यवि'ति न । सर्पिष्कुण्डिकेति । अत्र ह्रणः परत्वात् पश्यम् । एवं धनुष्कपालं चतुष्कपालमित्यत्रापि । ननु कस्काद्विगणे कौत्स्कानित्यस्य पाठाभावात् कथं सत्वमित्यत आहुः—आकृतिगणोऽयमिति । एवं च कस्काद्विगणे कौत्स्कानित्यस्य सत्वसिद्धेः संपुंकानामित्यत्र कान्प्रहणं न कर्तव्यमिति भावः ।

सादृश्यात् । इत्यधिकृत्येति । छे चोष्णाद् विधीयत इति शेषः । अद्यप्येतद्विको षण्शीत्यष्टैश्च वक्तव्यम्, तथापि सूत्रक्रमानुरोधविहितम् । छे च । ह्रस्वस्य पितोऽथतः इत्यस्येति तुगिति चानुवर्तते । संहितायामित्यधिकृतम् । तद्वाह—ह्रस्वस्येति । तुकः ककार ह्रत् । उकार उच्चारणार्थः । किन्वात् ह्रस्वस्यान्तावयवः । स्वस्य छायेति पष्ठीसमासे सुबलुकि वकाराद्वकारस्य तुकि इत्यु छायेति स्थिते वस्तुगत्या प्रक्रिया-क्रमं दर्शयति—जुत्थस्येत्यादिना जुत्वेन ज इत्यन्तेन । ननु ह्रस्व छायेति स्थिते तुको ह्रस्वावयवस्य पदान्तात्वात् तात्स्थानिकवचकारस्य चोः कुरिति कुत्वं स्याद्वित्याहा-द्वयाद्—जुत्थस्येति । आह्माहोक्ष । छे तुगित्यनुवर्तते । तद्वाह—एतयोरेति । आह्मा-

द्वा' (सू १४९) इति विकल्पापवादः । आच्छादयति । माच्छिद्यत् १४८ दीर्घात् ६।१।७५॥ दीर्घाच्छे परे तु कस्यात् । दीर्घस्यायं तुक्, न तु छस्य, 'सेना-सुराच्छाया' (सू ८२८) इति ज्ञापकात् । चेच्छिद्यते । १४९ पदान्ताद्वा ६ । १ । ७६ ॥ दीर्घात्पदान्ताच्छे परे तु वा स्यात् । लयमोच्छाया कश्चोच्छाया ।

॥ इति हलसन्धिप्रकरणम् ॥

अथ विसर्गसन्धिप्रकरणम् ॥ ६ ॥

'विसर्जनीयस्य सः' (सू १३८) । विष्णुजाता । १५० शर्परे विसर्ज-

कोरित्यर्थः । ननु दीर्घादित्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—पदान्तादेती । विकल्पा-पवाद इति । आच्छादयति । माच्छिद्यदिति । तुकि पूर्ववत् प्रक्षिप्या । दीर्घात् । छे तुगित्य-जुषतते । तद्वाह—दीर्घाच्छे परे तुक् स्यादित्यादिना । 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बली-यान्' इति छकारस्य तुक् अन्तावयवः स्यात् । ततश्च द्विविधातोर्थात्, द्विर्ये, हठा-विशेषे अभ्याससत्त्वे गुणो यच्छुकोरिति अभ्यासगुणे, तच्चि, चे छिद्यते, इति स्थिते, छकारस्याम्बावयवे तुकि, तस्य श्रुत्येन चकारे सति तत्पूर्वस्य छकारस्य खरि चेति चत्वेन चकारे सति, चेच्छिद्यत इति एकारात् द्विचकारमेव रूपं स्यात्, छकारो न श्रूयेतेत्यत आह—दीर्घस्यायं तुगिति । ततश्च छकारात् प्राक् दीर्घस्योपरि तुकि जरष-श्रुत्वचत्वेषु चेच्छिद्यत इति भवति । छकारस्य खर्परकवामावाचत्वं न भवतीति चकारात् छकारश्रवणं निर्वाधम् । ननु दीर्घस्यायं तुगिति कुत इत्यत आह—सेनेति । उत्तरसूत्रे पदान्तदीर्घात् छे तुगित्यक्षपविधानादिद् सूत्रमपदान्तविषयमभि-प्रेष्य उदाहरति—चेच्छिद्यत इति । पदान्ताद्वा । तुक् छे, दीर्घात्, इत्यजुषतते । तद्वाह—दीर्घात् पदान्तादित्यादिना । अयमपि तुक् दीर्घस्यैव न तु छस्य, लक्षणापकात् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविष्णुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमायां हलसन्धिप्रकरणं समाप्तम् ॥

विसर्जनीयस्य सः । हलसन्धिरूपणे प्रसङ्गादिद् व्याख्यातमपि प्रकरणापुरोधात् पुनरुपन्यस्तं विसर्जनीयपदप्राप्त्यतिप्रदर्शनार्थम् । विष्णुजातेति । विष्णुशब्दात् सुप्रत्यये तस्य रुढे विसर्गे सति विष्णुः जातेति स्थिते सत्वम् । शर्परे विसर्जनीयः । विसर्जनी-यस्येत्यजुषतते । खरवसानकोरित्यतः खर्ग्रहण मण्डूकच्छ्रुत्या अजुषतते । कर् परे

नीयः ८।३।३५॥ शर्परे खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयः, न त्वन्यत् । कः स्रक्तः ।
 'घनाघनः क्षोभणः' । इह यथायथं सत्त्वं जिह्मामूलीयश्च न । १५१ खा
 शरि ८।३। ३६॥ शरि परे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव वा स्यात् । हरिः शेते,
 हरिश्शेते । 'खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः' (वा ४९०६) । राम स्याता,
 रामः स्याता । हरि स्फुरति—हरिः स्फुरति । पक्षे विसर्गे सत्त्वे च ग्रैह्यम् ।
 'कुप्पोऽकऽपौ च' । (सू १४२) । कऽकरोति कः करोति । कऽखनति, कः
 खनति । कऽपचति, कः पचति । कऽकळति, कः कळति । १५२ सोऽपदादौ
 ८।३।३८॥ विसर्जनीयस्य सः स्यादपवाद्यो कुप्पोः परयोः । 'पाशकल्पककाम्योऽयति
 पाच्यम्' (वा ५०३३) । पयस्पाशम् । यशस्कल्पम् । यशस्कम् । यशस्कऽम्पाति ।

यस्मादिति बहुव्रीहिः । खर् विवोऽप्यम् । तद्वाह—शर्परे खरोति । विसर्गस्य विसर्ग-
 विवो फलमाह—न त्वन्यदिति । विसर्गस्य विसर्गविधानं तद्विपरिसङ्ख्यानार्थमिति
 भावः । किं तद्व्यतिरिक्तं आह—इह यथायथमिति । 'यथास्वे यथायथम्' इति निपा-
 तितम् । यथासम्भवमित्यर्थः । कः स्रक्तस्त्वस्र सत्त्वम्, घनाघनः क्षोभण इत्यस्र
 कुप्पोरिति जिह्मामूलीयश्च न अवतीत्यर्थः । तथा च सत्त्वस्य कुप्पोरित्यस्य चायमप-
 वाद्य इत्युक्तं भवति । वा शरि । विसर्जनीयस्येति, विसर्जनीय इति चानुवर्तते । विसर्-
 गस्य विसर्गविधानं च तस्य सत्त्वपरिसङ्ख्यानार्थम् । बाग्रहणाच्च सत्त्वपरिसङ्ख्यानं
 पाठिकम् । तद्वाह—शरि परे स्यादिति । हरिः शेते इति । विसर्गस्य विसर्जनीयपक्षे
 सत्त्वपरिसङ्ख्याने रूपम् । हरिश्शेते इति । विसर्गस्य विसर्गविध्यभावपक्षे सत्त्वे सति
 सस्य शत्रुत्वेन शकारे रूपम् । खपरे इति । खर् परो यस्मादिति बहुव्रीहिः । खर् विवो-
 ऽप्यम् । खर्परेके शरि परे विसर्गस्य लोपविकल्पो वक्तव्य इत्यर्थः । लोपाभावपक्षे वा
 शरीति भवति । राम स्यातेति । रामः स्यातेति स्थिते विसर्गलोपं भविसर्गमेकसकारं
 रूपम् । एवं हरि स्फुरतीत्यत्रापि । पक्षे इति । विसर्गस्य लोपाभावपक्षे वा शरीति विसर्गं
 सति सविसर्गमेकसकारं रूपम् । तदुभयाभावे सत्त्वे सति द्विसकारं रूपमिति रूपद्व-
 यम् । ततश्च लोपपक्षसिद्धाविसर्गमेकसकाररूपसङ्कलनया त्रीणि रूपाणीत्यर्थः । कुप्पोऽ-
 कऽपौ च । इहसन्धिरूपेण व्याख्यातमप्येतत् प्रकरणानुरोधात् पुनरप्यन्यस्तम् ।
 कऽकरोतीति जिह्मामूलीयपक्षे । कः करोतीति विसर्गपक्षे । एवमग्रेऽपि सोऽप-
 दादौ । कुप्पोरित्यनुवर्तते । अपवादाविति तद्विवोचनम् । द्वित्वे एकवचनमात्रं प्रत्ये-
 काभिप्रायं वा एकवचनम् । विसर्जनीयस्येति अनुवर्तते । तद्वाह—विसर्जनीयस्येत्या-
 दिना । कुप्पोरित्यस्यायमपवाद्यः । पाशकल्पक इति । एतद्वार्तिकं ग्रन्थकृता न धृतम् ।

‘अनव्ययस्येति वाच्यम्’ (वा ४९०१) । प्रातः कल्पम् । ‘काम्ये रोरेवेति वाच्यम्’ (वा ४९०२) नेह । गीःकाम्यति । १५३ इयाः वः ८ । ३ । ३९ ॥ इणः परस्य विसर्गस्य षकारः स्यात्पूर्वविषये । सर्पिष्पाशम् । सर्पिष्कल्पम् । सर्पिष्कम् । सर्पिष्का-
म्पति । १५४ नमस्पुरसोर्गतयोः ८ । ३ । ४० ॥ गतिसंज्ञयोरनयोर्विसर्गस्य सः कुप्पोः परयोः । नमस्करोति । साक्षात्प्रभृतिस्वात्कृञो योमे विभाषा गतिसंज्ञा । तद-
भावे-नमः करोति । पुरोऽव्ययम् (सू ७६८) इति नित्यं गतिसंज्ञा । पुरस्करोति ।
अगतित्वान्नेह । पूः पुरौ पुरः प्रवेष्टव्याः । १५५ इदुपधस्य चाऽप्रत्ययस्य

पयस्पाशमिति । याम्ये पाशाप् । कुरिसत् पय इत्यर्थः । यशस्कल्पमिति । ईषवसमाप्तौ
कल्पम् । ईषवसमाप्तं पय इत्यर्थः । यशस्कमिति । अज्ञाते कुरिसते इत्यादिना कः ।
यशस्काभ्यमिति । यश आत्मन इच्छतीत्यर्थे सुप आत्मन इत्यनुवृत्तौ काम्यस्येति
काम्यश्च । सनाद्यन्ता इति धातुस्वात्कडादवः । अनव्ययस्य । सोऽपदादाविति विधिः
अव्ययविसर्गस्य न भवतीत्यर्थः । प्रातःकल्पमिति । ईषवसमाप्तौ कल्पम् । ईषवसमाप्तः
प्रातःकाल इत्यर्थः । अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रातश्शब्दस्य वृत्तिविषये शक्ति-
मन्प्रधानत्वं न विरुध्यते, दोषाभूतमहः, दिवाभूना रात्रिरिति वत् । काम्ये रोः । काम्य-
प्रत्यये परतः स्थानिकस्यैव विसर्गस्य सोऽपदादाविति विधिर्भवतीत्यर्थः । गीः काम्य-
तीति । गिरमात्मन इच्छतीत्यर्थे काम्यञादि पूर्ववत् । गृधातोः क्विपि ‘श्रुत इत्यातोः’
इति इत्वे रपत्वे रेफस्य विसर्गः । तस्य च स्थानिकस्याभावात् न सत्वम् । किन्तु
कुरवोरित्येव भवतीत्यर्थः । इणः वः । इण इति पञ्चमी । परस्वेत्यध्याहार्यम् । विसर्ज-
नीयस्येथनुवर्तते । तदाह—इणः परस्येति । पूर्वविषये इति । अत्र कुप्पोरिति मपदा-
दाविति अनव्ययस्येति काम्ये रोरेवेति च सम्बध्यते इति भावः । तेन तच्चैःकल्प,
दोःपाशा, गीःकाम्यतीत्यादौ न सत्वमिति भावः । सर्पिष्पाशमित्यादौ पूर्ववत् पाशा-
वादि । नमस्पुरसोः । इन उत्तरमपदादाविति न सम्बध्यते । विसर्जनीयस्य स इति
कुप्पोरिति चानुवर्तते । तदाह—गतिसंयोगयोरित्यादिना । कुप्पोरित्यस्यायमपवादः ।
नमस्करोतीति । नमस् इति सकारस्य रावे विसर्गं तस्य कुप्पोरिति विधिं बाधित्वा
अनेन सत्वम् । मनु प्रादिषु पाठाभावात् कथं नमश्शब्दस्य गतित्वमित्यत आह—
साक्षादिति । विभाषेति । साक्षात्प्रभृतीति स्येयञ्च विभाषा कृञोत्पत्तौ विभाषैत्यनुवृत्ते-
रिति भावः । तदभाव इति । गतित्वाभावपक्षे कुप्पोरिति जिह्वामूलीये सति नम-
करोतीति रूपमित्यर्थः । पुरः प्रवेष्टव्या इति । ‘पू पाठनपूरणयोः’, आजमासेत्यादिना
क्विप्, उबोष्ठपूर्वस्येत्युत्वं, रपरत्वं, ततो जसि अव्ययत्वेन गतित्वाभावाच्च सत्वम् ।
अनव्ययवत्सूचनार्थमेव पूः पुरौ इत्युक्तम् ।

इदुपधस्य । विसर्जनीयस्येथनुवर्तते । इदुपधस्येति तद्विशेषणम् इदुत्तौ उपधे

टा ३। ४१॥ इकारोकारोपधस्याऽऽप्रत्ययस्य विसर्गस्य घः स्यात्कुप्पोः निष्प्रयुहम् ।
आविष्कृतम् । दुष्कृतम् । 'अप्रत्ययस्य' किम् । अमिः करोति । बाधुः करोति ।

यस्येति । बहुव्रीहिः , कुप्पोरिति आनुवर्तते । मन्त्राह—इकारोकारेति । अप्रत्ययस्येति ।
प्रत्ययावयवभिन्नस्येत्यर्थः । प्रत्ययभिन्नस्य विसर्गस्येत्यर्थे तु कचिभिः क्रममित्यत्रापि
षत्वं स्यात् । तत्र भिन्नः प्रत्ययत्वेऽपि विसर्गमात्रस्य प्रत्ययत्वाभावात् । अथ ह्रदु-
द्गधामप्रत्ययस्येतेतावत्तैव ह्रदुद्गधामुत्तरस्य विसर्गस्येत्यर्थस्य सिद्धत्वादुपधाग्रहणं न
कर्तव्यमिति हयवरटसूत्रे भाष्ये स्थितम्—'उपधाग्रहणं न करिष्यते । ह्रदुद्गधो तु
परं विसर्जनीयं विशेषयिष्यामः' इति । निष्प्रयुहमिति । प्रयुहो विघ्नः तस्याभावः
निष्प्रयुहम् । अर्थाभावे अय्ययीभावः । आविष्कृतमिति । 'प्रकाशे प्रादुराधिः स्यात्'—
इत्यमरः । दुष्कृतमिति । दुस् दुरिति प्रादौ पठितम् । तत्र प्रथमस्य सान्तस्य षत्वं
निर्विवादम् । रेफान्तस्य तु ह्रदुद्गधस्य सकारस्य यो विसर्जनीय इति हयवरटसूत्र-
स्य भाष्यसम्मतपक्षान्तरे षत्वं न भवति, तत्र विसर्जनीयस्य सकारस्यानित्यत्वाभा-
वात् । अग्निः करोतीति । विसर्गस्य षपदेशिवद्भावेन प्रत्ययावयवत्वादिति भावः ।

ननु मातृशाब्दात् पञ्चम्येकवचनं वसिः । अत उद्विति अकारस्य अकारस्य च
उकारः एकादेशः । रपरत्वम् । मातुर स् इति स्थिते रासस्येति सलोपः । मातुः
कृपेयत्रापि षत्वं स्यात् । उर् इत्येकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन अप्रत्ययतया तदवयवरेफ-
स्थानिकविसर्गस्य प्रत्ययावयवत्वाभावात् । नच उ इत्यस्यैव एकादेशतया पूर्वान्त-
त्वेऽपि रेफस्य प्रत्ययावयवत्वमस्तीति वाच्यम् । उरण्पर इत्यत्र आद्यन्तौ टाकना-
विष्यतः अन्तग्रहणानुवृत्तिमङ्गीकृत्य रेफस्य एकादेशान्वसताया भाष्ये सिद्धान्तित-
त्वात् । अत एव च 'रबाभ्या'मिति सूत्रे 'यलि च सेटि' इति सूत्रे च 'गुणो भवति
बुद्धिर्मवतीति रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञकोऽभिनिर्वर्तते' इति भाष्यम् , 'उ' स्थाने अण्
प्रसज्यमान एव रपरो भवति, पूर्वभक्तश्च रेफः' इति कैयटश्च सङ्गच्छते । न च उर्
इत्यस्य परादिष्वे प्रत्ययावयवत्वमस्तीति वाच्यम् । मातृ अस् इत्यस्यां दशामां
हि सकारसंज्ञौ अकारस्य प्रत्ययत्वाभावेन तस्थाने भवन् उर् इत्यादेशः प्रत्ययत्वं
न भजते, प्रत्ययत्वस्य समुदायनिवेशित्वात् । यस्तु कृते उरादेशो भवतिष्टा सकारः
प्रत्ययसंज्ञकः, स तुल्यत पक्षे । अस्तु वा परादिष्वेन उर् इत्यस्य प्रत्ययत्वम् । तथापि
तस्य पूर्वान्तत्वात् अप्रत्ययत्वात् तद्विसर्गस्य षत्वमप्रयुहम् । न च अन्तवधे कर्त-
व्ये षत्वस्यासिद्धत्वाद् न तत्रान्तवधप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानि-
वद्विर्युक्त्या तद्विरतिदेशानां त्रिपाद्यामपि प्रवृत्त्यभ्यनुज्ञात् । अत एव अमी
खारपेयेभ्यश्च ईश्वरणात्वे सिध्यतः । तत्र एकारे अदृशश्चसम्बन्धित्वस्य पे इत्यत्र
एकाजुष्टरपदत्वस्य च अन्तवधाधीनत्वात् । तस्मात् उर् इत्यस्य पूर्वान्तत्वे मातुः

एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य न पश्वम्, कस्कादिषु आतुषुत्रशब्दस्य पाठात्; (४९१५) । तेनेह न । मातुः कृपा । 'मुहुः प्रतिषेधः' (वा ४९११) । मुहुः काम १५६ तिरसोऽन्यतरस्याम् ८ । ३ । ४२ ॥ तिरसो विसर्गस्य सो वा इत्कुप्वो । तिरस्कृता-तिरःकर्ता । १५७ द्वित्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे न । ३ । ४३ ॥ कृत्वोऽर्थे वर्तमानानामेषां विसर्गस्य षकारो वा स्यात्कुप्वोः । 'द्विकरोतीति' । करोति । इत्यादि । 'कृत्वोऽर्थे' किम् । चतुष्कपालः १५८ इष्टुसोः सामर्थ्ये ८ । ३ । ४४

कृत्वस्य च पश्वं दूर्वाश्मिन्धन आह—एकादेशेति । एकादेशशास्त्रसंग्रहरेफस्यानिकसं विमर्गस्य एकादेशशास्त्रनिमित्तकत्वमिति भावः । आतुषुत्रेति । एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्यापि विमर्गस्य पश्वप्रवृत्तौ आतुषुत्रशब्दस्य पाठो व्यर्थः स्यात् । कस्कादि चेति पश्वार्थो हि तत्र पाठः । पश्वस्य च अनेनैव सिद्धौ किं तेनेति भावः ।

मुहुः । पश्वस्येति शेषः । अत्र 'पुंमुहुसोः प्रतिषेधो बलव्यः' इति भाष्ये प तन् । तत्र पुंमहणमनुवादमात्रम् । 'सगुप्तकानां सो बलव्य' इत्यनेन गतार्थत्वात् तिरसो । सोऽपदादाविषयतः स इत्यनुवर्तने, कुप्वोरिति, विसर्जनीयस्येति च । १ इति निवृत्तम्, असम्भवात् । तत्पक्षिणोपात्तं च इति च निवृत्तम् । तदाह—तिर विसर्गस्येत्यादिना । तिरस्कृतेति । कुप्वोरिति प्राप्ते सत्वम् । तदभावे जिह्वामूलीयां सगौ । द्वित्रिश्चतुरिति । इति करणान्तर शब्दानामिति शेषः । विसर्जनीयस्ये कुप्वोरिति अन्यतरस्यामिति हणष्य इति चानुवर्तने । 'संख्यायाः क्रियाभ्यामुपागणने कृत्वसुच' इति कृत्वसुचोऽर्थः कृत्वोऽर्थः । तत्र वर्तमानानां द्विः त्रिः चतुः इ शब्दानां विसर्गस्येत्यन्वयः तदाह—कृत्वोऽर्थे इत्यादिना । द्विकरोतीति । 'द्वित्रिश्च स्येत्सुच' इति कृत्वोऽर्थे सुच । आदिना त्रिकरोतीति चतुष्करोतीति गृह्यते । सः विमर्गस्य प्रत्ययावयवत्वाद्बुदुपधस्येत्यप्राप्ते विभाषेयम् । पश्वभावे कुप्वोरिति जिह्वामूलीयनिसर्गौ । कृत्वोऽर्थे यो विसर्ग इति तु न व्याख्यातम्, तथा सति च षकारोत्पत्त्यस्य अप्याप्तेः, चतुरशब्दे च संयोगान्मलापेन विसर्गस्य तत्र प्रातिपदिक वयवत्वात् । चतुष्कपाल इति । चतुर्षु कपालेषु संस्कृतः पुरोवाश इत्यर्थे 'संस्कृतं भञ्ज इत्यणि विवक्षिते तद्विधितार्थोत्तरपदेति समासः । 'द्विगोलुङ्गमपत्ये' इत्यणो लुक् च चतुरशब्दस्य कृत्वोऽर्थे अवृत्तं तद्विसर्गस्य पश्वविकल्पा, किन्तु इदुपधस्योर्निष्पत्त्येव चात्रम् । ननु तत्र प्रत्ययावयवमिच्छस्येति व्याख्यानं 'चत्तेहरन्' इत्यणो त्रिकप्रत्ययावयवत्वात् विसर्गस्य कथमिह इदुपधस्येति निश्चयं पश्वम् । अतस्तत्प्रत्ययमिच्छस्येत्येव व्याख्यानमुचितम् । एवं चात्र चतुरशब्दविसर्गस्य प्रत्ययत्वाभावादिदुपधस्येति नित्यपक्षं निर्बाधं भविष्यतीति चेत्, नैव शेषः । कविभिः कृत

इससोर्विसर्गस्य ष' व्याहृता कुप्पोः । सर्पिष्करोति, सर्पिः करोति । वतुष्करोति, वतुः करोति । सापथ्यमिह व्यपेक्षा । 'सामर्थ्ये' किम् । तिष्ठतु सर्पिः, पिव त्वमुद-
कम् । १५९ मित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य ८ । ३ । ४५ ॥ इससोर्विसर्गस्या-
नुत्तरपदस्यस्य समासे नित्यं षः स्यात्कुप्पोः परयोः । सर्पिष्कुण्डिका । 'अनुत्तरपद-
स्यस्य' इति किम् । परमसर्पिःकुण्डिका । कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दोऽप्रमासे

मित्यादौ षव्यवारणाच्च प्रत्ययावयवभिन्नस्येव व्याख्यायामुचितत्वात् । चतुरशब्दस्तु
अव्युत्पन्न एव । अतः प्रत्ययावयवभिन्नस्येति पर्युदासस्तत्र न भवति, 'चतुष्पादयो
रजः' इत्यादिनिर्देशावलेन चतुरशब्दे अव्युत्पत्तिपक्षस्यैवाङ्गीकार्यत्वात् । द्विनामा
त्रिनामा च कश्चित् । द्विः करोति त्रिः करोति । अत्रापि न षत्वम्, कूरवोऽर्थे अवृत्तेः ।

इससोः । इणश्च इत्यतः ष इति, कुप्पोरिति, विसर्जनीयस्येति, अन्यतरस्यामिति
जानुवर्तते । तदाह—इससोर्विसर्गस्येति । सर्पिष्करोतीति । व्युत्पत्तिपक्षेऽत्र विसर्गस्य
प्रत्ययावयववत्त्वादिदुदुपधस्येत्यप्राप्तौ विभाषावचनम् । षत्वाभावपक्षे कुप्पोरिति
जिह्वामूलीयविसर्गौ । चतुष्करोतीत्यत्राप्येवम् । ननु एकार्थीभावलक्षणं सामर्थ्यं वृत्ता-
वेव, न तु वाक्ये, इति समर्थसूत्रे भाष्ये कैयटादिषु च स्पष्टम् । एवं च सर्पिष्करोतीति
धनुष्करोतीति वाक्ये कथमयं षत्वविकल्प इत्यत आह—सामर्थ्यमिह व्यपेक्षेति । विशिष्टा
अपेक्षा व्यपेक्षा पदानामाकाङ्क्षायोग्यतासंनिधिशब्दाद् यः परस्परान्वयः सा व्यपेक्षा ।
इदं तु सामर्थ्यं वाक्येषु विद्यते । यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुषः
इत्यादौ । एवं च सर्पिष्करोतीत्यादौ एतादृशं व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यमस्तीति भवत्यु-
दाहरणम् । व्यपेक्षालक्षणमेवात्र सामर्थ्यमाश्रित्य सर्पिष्करोतीति भाष्ये उदाहृतत्वा-
दिति भावः । न च पेषुः काष्ठैः, सवयुः कामः, कविभिः कृतमित्यादौ षत्वं शाक्यम्,
अत्र प्रातिपदिकावयवयोरेव इससोर्ग्रहणात्, मित्यसमास इत्युत्तरसूत्रोदाहरणे तयो-
रेव सम्भवेनार्थविकाराश्रयणात् साहचर्याच्च । तिष्ठत्विति । तिष्ठतु सर्पिरित्येकं वा-
क्यमापि षत्वमुदकमित्यन्यत्वात्तत्र सर्पिरित्यस्य पिव इत्यत्रान्वयाभावाच्च सामर्थ्यम् ।
अतो नायमत्र षत्वविकल्पाः । नापि इदुदुपधस्येति नित्यं षत्वम्, प्रत्ययावयवत्वात् ।
अत एव प्रत्ययभिन्नस्य विसर्गस्येति व्याख्यानं नाश्रितम् । तथा सति तिष्ठतु सर्पिः,
पिव त्वमुदकमित्यत्र विसर्गस्य प्रत्ययेकदेशस्य प्रत्ययभिन्नतया इदुदुपधस्येति षत्वा-
पत्तेः । नित्य समासे । इससोरित्यनुवर्तते, कुप्पोरिति, विसर्जनीयस्येति च । तदाह—
इससोरित्यादिना । सर्पिष्कुण्डिकेति । सर्पिषः कुण्डिकेति विग्रहः । समासे व्यपेक्षालक्षण-
सामर्थ्यस्यापि सत्वाद् 'इससोः सामर्थ्यं' इति षत्वविकल्पे प्राप्ते वचनमिदम् ।
परमसर्पिःकुण्डिकेति । अत्र विसर्गस्य उत्तरपदस्यत्वाच्च षत्वम् । इदुदुपधस्येति षत्व तु

व्यपेक्षाविरहेऽपि षत्वार्थो व्यपेक्षार्थो नित्यार्थश्च । १६० अतः कृकमिकंस-
कुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य ८।३।४६॥ अकारादुत्तरस्यानव्ययस्य विम-
र्गस्य समासे नित्यं सकारादेशः स्यात्करोत्यादिषु परेषु । न तत्तरपदस्यस्य । अय-
स्कारः । अयस्कामः । अयस्कमः । अयस्कम्भः । अयस्पात्रम् । अयस्साहता
कुशा अयस्कृशा । अयस्कृणी । 'अतः' किम् । गीकारः । 'अनव्ययस्य' किम् ।
स्वःकामः । 'समासे' किम् । यशः करोति । 'अनुत्तरपदस्यस्य' किम् । परमयशा-
कारः । १६१ अधश्शिरसी पदे ८।३।४७॥ एतयोर्विसर्गस्य सादेशः स्यात्प-
दशब्दे परे । अधस्पदम् । शिरस्पदम् । समास इत्येव । अधः पदम् । शिरः पदम् ।
अनुत्तरपदस्येत्येव । परमशिरः परम् । कस्कादिषु च । भास्करः ।

॥ इति विसर्गसन्धिप्रकरणम् ॥

—'विसर्गस्यात्र प्रत्ययावयवत्वात् प्रत्ययभिन्नस्य विसर्गस्येति व्याख्याने तु अप्रापि
इदुदुपधस्येति षत्वं स्यात्, अत्र विसर्गस्य प्रत्येकदेशात्तया प्रत्ययभिन्नत्वात् । नन्व
नेनैव सिद्धे कस्कादिषु सर्पिःकुण्डिकाशब्दपाठो व्यर्थ इत्यत आह—कस्कादिष्विति ।
व्यपेक्षाविरहेऽपीति । तिष्ठतु सर्पिः, कुण्डिकां पश्येत्यादावित्यर्थः । अत्र चाममास-
त्वाजित्यं समास इति न भवति, सामर्थ्याभावाच्च इसुसोः सामर्थ्ये इति च न
भवति । प्रत्ययावयवत्वाविदुदुपधस्येत्यपि न भवति । अतस्तत्र षत्वप्राप्त्यर्थं कस्का-
दिषु पाठ इति भावः । व्यपेक्षयामिति । इदं सर्पिःकुण्डिकाया इत्यत्रेत्यर्थः । तत्र
इसुसोःसामर्थ्य इति विकल्पप्राप्तौ नित्यवत्वार्थः कस्कादौ पाठ इति भावः । अतः
कृकमि । अत इति पञ्चमी । 'विसर्जनीयस्य' इति नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य इति
चानुवर्तते तद्वाह—अकारादित्यादिना । अयस्कार इति । कुम्भोरिति । बाधित्वा
संयम् । एवमग्रेऽपि—अयस्साहितेति । अयसो विकार इति तु नोक्तम्, जनपदेशा-
दिना स्त्रीप्रसङ्गात् । अयस्कृणीति । अय इव कर्णो यस्या इति विग्रहः । 'नासिकोदरे'
ति स्त्रीषु । अयश्शिरसी । अयश्शिरसी इति पष्ठमर्थं प्रथमा । विसर्जनीयस्येति, स
इति चानुवर्तते । तद्वाह—एतयोर्गिति । कुम्भोरित्यस्यापवादः । अधस्पदमिति । पद-
स्याधः इति विग्रहः मयूरव्यंसकादिष्वपि समासः । शिरस्पदमिति । शिरसः पदमिति
विग्रहः । सौत्रक्रममनुरूप्य पुनराह—कस्कादिषु चेति । भास्कर इति । अत इति तपर-
करणादतः कृकमीत्यस्य न प्राप्तिरिति सत्वप्राप्त्यर्थं कस्कादौ भास्करशब्दस्य पाठ
इति भावः । इति विसर्गसन्धिः ।

अथ स्वादिसन्धिप्रकरणम् ॥ ७ ॥

‘स्वौजसमौट्’ (सू १८३) इति सुप्रत्यये ‘शिषस् अर्क्यः’ इति स्थिते । १६ ससजुषो रुः ८ । २ । ६६ ॥ पदान्तस्य सस्य ‘सजुष’ शब्दस्य च रुः स्यात् अपवादात् । १६३ अतो रोरप्प्लुतादप्लुते ६ । १ । ११३ ॥ अप्लुताद परस्य रोः उः स्यादप्लुतेऽपि । ‘भौमगोअघो—’ (सू १६७) इति प्राप्तस्य यत् स्यापवादः । उरवं प्रति रुक्त्वस्यासिद्धत्वं तु न भवति, रुक्त्वमनूयोन्यविधेः सामर्थ्यात् १६४ प्रथमयोः पूर्वमवर्णः ६ । १ । १०२ । अकं प्रथमाद्वितीययोरचि परे

समजुषो रुः । ससजुषोः रुः इति छेदात् । ‘रो रि’ रेफलोपात् । सस्य सजु ससजुषौ तयोरिति विग्रहः । रुविधौ उकार इत् । तत्फलं त्वनुपपत्तेरिव वक्ष्यते । इति सकारो विवक्षितः । अकार उच्चारणार्थः । पदस्येयञ्चिकृत सकारेण सजु शब्देन च विशेष्यते । अतस्तदन्तविधिः । सकारान्तं सजुपशब्दात्तं च यत् पदं तत् रुः स्यादिति । स च आलोऽप्यस्येयस्यस्य भवति । ततश्च फलितमाह—पदान् नस्येति । सजुषशब्दस्य चेति । सजुषशब्दान्तं यत् पदं तदन्तस्य सकारस्येयस्यार्थः ततश्च सजुषौ सजुष इत्यस्य सकारस्य न रुत्वम्, पदान्तस्याभावात् । सजुषशब्दान् यत्पदमिति तदन्तविधिना परमसजूरित्यत्र नाश्यासि । न च सजूरित्यत्राश्यासि शङ्क्या, व्यपदेशिवज्जावेन तदन्तत्वात् । ‘व्यपदेशिवज्जावोऽप्रातिपादिकेन’ इति ‘ग्रहणवना प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्न’ इति च परिभाषाद्वयं प्रत्ययग्रहणे यस्मादिति विषयम्, न तु येन विधिरिति विषयमिति ‘अग्नमाय निष्काडिभ्यः’ इति सूत्रे भास्पर्ष्टम् । ननु शिवस इति सकारस्य ‘स्रज्जशोऽन्ते’ इति जश्चेन दकारः स्यात् अश्वे प्रति रुक्त्वस्य परत्वेऽपि अविद्धत्वादिभ्यश्च आह—अपवाद इति । रुक्त्वस्य निरवकाशस्याज्ञासिद्धत्वात्तमिति भावः । तदुक्तं भाष्ये ‘पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य’ इति, अपवादाच्चनोपमागण्यात् इति च । शिवर अश्व इति स्थिते । अतो रोः ‘ऋत उ’द्विरयतः उदित्यनुवर्तते । अतो इति पञ्चमी । एष पदान्तावतीत्यत्र असीयानुवर्तते । तदाह—अप्लुतादिव्यादिना । अन्त्यञ्च उरवं बाधितं भौमगोअघोअपूर्वस्य योऽशि’ इति यत्वं परत्वात् स्यात् । न च यत्वंस्यासिद्धत्वात् उरवं निर्वाधमिति वाच्यं, कृतेऽपि उरवे तस्य श्यानिवृत्तञ्च रुक्त्वस्यावश्यं दुनिवृत्त्वाद् अत आह—यत्त्वस्यापवाद इति । यद्यपि भौ मगो अघो इत्यशो उरवं नापवात तथाप्यपूर्वस्येयस्यो उरवमपवादात्, प्राप्त एव अपूर्वकस्य रोर्यत्वे अतो रोरित्यस्यारम्भ इति भावः । ननु उरवं प्रति रोरमित्त्वात् कथमुत्वं तस्येत्यत आह—उरवं प्रतीति शिव उ अर्क्य इति स्थिते । पथमयोः । अकः सवर्णे ह्ययतः अकः इति, इको यण

पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात् । इति प्राप्ते । १३५ नादिचि ६ । १ । १०४ ॥
अवर्णादिचि परे न पूर्वसवर्णदीर्घः । 'आद्गुणः' (सू ६९) 'एकः पदान्तादिति'
(सू ८६) शिवोऽर्च्यः । 'अनः' इति तपरः किम् । देवा अत्र । 'अति' इति तपरः
किम् । अत्र आगन्ता । 'अप्लुतात्' किम् । एहि मलोत्तरं ३ अत्र स्नाहि । 'प्लुतस्या-
पिद्धत्वाद्गतः परोऽयम् । 'अप्लुतात्' इति विशेषणे न तस्मान्मर्यादासिद्धत्वम् ।

स्त्रीष्वनन्तं अतीति चानुवर्तते । एक पूर्वपरयोस्त्वधिकृतम् । प्रथमयोरित्यवयवषष्ठी ।
प्रथमाद्वितीये सुविषमस्त्री विवक्षिते । तदाह—अकः प्रथमेत्यादिना । इति प्राप्त इति ।
शिव उ इत्यत्र अकारस्य च उकारस्य च स्थाने पूर्वसवर्णे आकारे प्राप्त इत्यर्थः ।
नादिचि । न आदिति छेदः । आदिति पञ्चमी । पूर्णसवर्ण इत्यनुवर्तते । तदाह—
अवर्णादिति । अनेन शिव उ इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधः । आद्गुण इति । शिव उ इति
स्थिते आद्गुण इति गुणं बाधित्वा पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते तस्मिन्निषेधे सति बाधकं
निवृत्ते गुणः पुनरुत्पद्यते । 'देवदत्तस्य हन्तरि हन्ते देवदत्तस्य न पुनरुन्मज्जनम्' इति
न्यायस्तु नात्र प्रवर्तते । देवदत्ते हन्ते सति तद्वन्तुर्हन्ते देवदत्तस्य न पुनरुन्मेष इति
हि तदर्थः । देवदत्तं हन्तुमुद्युक्तस्य हन्ते तु देवदत्तस्य उन्मेषोऽस्त्येव । प्रकृते च पूर्व-
सवर्णदीर्घेण गुणो न हतः । किन्तु हननोद्यममपजानीय प्रसक्तिमात्रं पूर्वसवर्णदीर्घस्य
स्थितम् । पसक्ते च तस्मिन्निषेधे गुणोन्मेषो निर्बाध एवेति स्वादिष्विति सूत्रे कथं
स्पष्टम् । 'अपवादे निषिद्धे उत्सर्गस्य स्थितिः' इति न्यायश्च पतन्मूलक एव । 'तो
सत्' 'भिद्योद्धयौ नरे' इत्यादिनिर्दशाश्वानुक्कला इत्यलम् । ५४ः पदान्तादतीति ।
शिवो अर्थ इति स्थिते ओकारस्य अकारस्य च स्थाने पूर्वरूपम् ओकारः । देवा
अत्रेति । देवास् अत्रेति स्थिते, सस्य रुः; नस्य दीर्घशकारात् परश्चादृतः । परश्चा-
भावादुरथ न, किन्तु भोभगो इति यत्वे लापरश्चाकथयत्येति लोपः । अत्र आगन्तेति ।
अस आगन्तेति स्थिते, सस्य रुः, तस्य ह्रस्वाकारपरकत्वाभावादुरथं न, किन्तु
यत्वं लोपश्च ।

पठति । सुस्रोतः शाब्दः कथञ्चित् संज्ञा । सञ्जुद्धर्षलक्ष्यादिकोपः, दूराद्भूते
चेति टेः प्लुतः सस्य रुः । सुस्रोतश्च अत्रेति स्थिते प्लुतात् परस्य रोः उत्प-
न्नित्येव अप्लुतादिति पदमित्यर्थः । नन्वत्र रोः अतः परस्वामावादेव उत्पन्नित्यु-
त्पत्तिर्न प्लुतादिति व्यर्थमेवेत्यत आह—प्लुतस्यासिद्धत्वादनं परोऽयमिति । उत्पत्ते कुत-
स्ये प्लुतस्यासिद्धत्वादनं परोऽयं रुः । अतस्तरथ उत्पत्ते प्राप्ते तज्जित्त्यर्थमप्लुतादिति
स्वावश्यकमित्यर्थः । नन्वप्लुतादियुक्तेऽपि शोकस्यमत्र दुर्वारम्, तस्ये कर्तव्ये प्लुत-
स्यासिद्धतया अप्लुतात् परस्यस्यापि सत्त्वादित्यत्र आह—अप्लुतादिति विशेषणे तु
तस्मान्मर्यादासिद्धत्वमिति । यदि उत्पत्ते कर्तव्ये प्लुतस्यासिद्धत्वम्, तर्हि अप्लुतादिति

तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यम् , दीर्घनिवृत्त्या चरितार्थत्वात् । 'अप्लुते' इति किम्
तिष्ठतु पथ अश्विनदत्त । 'गुरोरनृत—' (सू ९७) इति प्लुतः । १६६ ह्रदि
छ दीर्।११६॥ अप्लुतादत्त- परस्य रोः उः स्याद्विशि । शिवो वन्धः । रोरित्पु-
कारानुबन्धप्रहणान्नेह । प्रातरत्र । प्रातर्गच्छ 'देवास् इह' इति स्थिते रुत्वम् ।
१६७ भोभगांअघांअपूर्वस्य योऽशि ८ । ३ । १७ ॥ एतत्पूर्वस्य रोर्गोदेशः

विशेषण इत्यर्थमेव स्यात् दत्तंऽपि विशेषणे प्लुतस्यासिद्धतया अप्लुतात् परस्व-
स्यापि सत्त्वेन उत्प्राप्तिसिद्धौषतादवस्थ्यात् । अतः अप्लुतादिति विशेषणसामर्थ्यात्
प्लुतस्य नासिद्धत्वमिति विज्ञायते इत्यर्थः । नन्वेवमपि अप्लुतादिति इत्यर्थम् ।
प्लुतात् परस्य रोः अत इति तपरकरणादेव उत्पन्नित्वसिद्धेः । न च उत्त्वे कर्त्तव्ये
प्लुतस्यासिद्धत्वादत्तः परस्वस्यापि सत्त्वाद्युत्वं स्यादिति वाच्यम् , तपरकरणसामर्थ्या-
देव प्लुतस्यासिद्धत्वाभावविज्ञानेन अकः परस्वामावेनैव उत्पन्नित्वस्यः सम्भवादित्यत
आह— तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यमिति । प्लुतास्यासिद्धत्वाभावसाधने इति शेषः । कुत
इत्यत आह— दीर्घान्वस्येति । देवा अत्रेत्यादौ दीर्घव्यावृत्त्या लब्धप्रयोजनकरादि-
त्यर्थः । येन विना यदनुपपन्नं तत्तस्य गमकम् । यथा दिवा अभुञ्जानस्य पीनस्य
रात्रिभोजनं विना अनुपपद्यमानं रात्रिभोजनस्य गमकम् । प्रकृते प्लुतस्यासिद्ध-
त्वेऽपि अत इति तपरकरणं देवा अत्रेत्यादौ दीर्घव्यावृत्तिरूप प्रयोजनं लब्ध्वा उप-
पद्यमानं कथं प्लुतस्यासिद्धत्वाभावं गमयितुं शक्नुयादिति भावः । तिष्ठतु पथ अश्विन
दत्तेति । अथ पथस् इति स्थिते, तस्य रुः तस्य प्लुतपरकत्वादुत्वं न । ननु दूराद्भूते
चेति वाच्यस्य टेः प्लुतविभानात् कथमिह अश्विनदत्तशब्दे आद्यवर्णस्य प्लुत इत्यत
आह— गुरोरिति ।

इति च । अतो रोरप्लुतादिति पदत्रयमनुवर्तते ऋत उद्दिश्यतः उदिति च । त-
दाह—अप्लुतादित्यादिना । शिवो वन्ध इति शिवस् वन्ध इति स्थिते, सरस्य रुः । तस्य
अपरकत्वाभावात् पूर्वसूत्रेण उत्त्वं न प्राप्तमिति वचनमिवम् । ननु प्रातरत्र प्रातर्ग-
च्छेत्यत्र रेफस्य अतो रोरिति ह्रदि च उत्त्वं कुतो न स्यादित्यत आह— रोरित्यु-
कारेति । उकारः अनुबन्धः इत् यस्य सः उकारानुबन्धः तस्यैव उत्पन्नित्वौ प्रहणात्
प्रातरत्र प्रातर्गच्छेत्यत्र रेफस्य उत्त्वं न भवति । प्रातर इति ही रेफान्तमवययम् ।
न तत्र रेफः उकारानुबन्धवान् । आतृशब्दात् सम्बुद्धिः, सुः 'ऋतो किसर्वनामस्था-
नया' इति ऋकारस्य गुणः अकारो रपरः, वृक्षवादिना सुलोपः । अत्रापि न रेफः
उकारानुबन्धवान् । अत उभयत्रापि रेफस्य उत्त्वं न भवतीत्यर्थः । अथ देवा इहेति
रूपं दर्शयितुमाह— देवास् इह इति स्थिते रुत्वमिति । भोभगां । रोस्सुपीत्यतो रोरित्यनु-
वर्तते । भो भगो अघो अ इत्येषां ह्रन्तः । एते पूर्वे यस्मादिति बहुव्रीहिः । पूर्वस-

स्मादाश परे । असन्धिः सौत्रः । 'लोपशक्यस्य' (सू ६७) देवा इह, देवायिह ।
 'आज' किम् । देवास्सन्ति । यद्यपीह यत्वस्यासिद्धत्वाद्धिसर्गो लभ्यते तथापि विस-
 र्गस्य स्थानिवद्भावेन रुदाद्यत्व स्यात् न । न ह्ययमन्विधिः, रोरिति समुदायकपा-
 श्रयणात् । भोस्, भगोस्, अघोस इति प्रकारान्ता निपाताः । तेषां रोयस्वे कृते ।
 १६८ व्योर्लोप्यपयस्नतरः शाकटायनस्य ८ । ३ । १८ ॥ पदान्तयोर्वकार्यका-

शाकट्यश्च प्रत्येक सम्बध्यते भोपूर्वकस्य भगोपूर्वकस्य अघोपूर्वकस्य अकारपूर्वकस्य च
 रोरिति । तदाह—पतपूर्वकस्येति । अत्र सूत्रे भगो अघो ह्यथत्र अघो अपूर्वस्येत्यत्र
 च एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपमाशङ्क्याह—असन्धिरिति । सन्ध्यभावः सूत्रप्रयुक्तः
 द्वयर्थः । 'कृतलक्ष' इत्यण् । देवाय इह इति स्थिते यलोप स्मारयति—लोपश-
 क्यस्येति । देवा इहेति यलोपपक्षे रूपम् । तदभावे देवायिहेति । देवास्मन्तीति । देवास्
 सन्तीति स्थिते सस्य रुः । तस्य अशपरकत्वाभावाद्यत्वं न । किन्तु विसर्गः । विस-
 र्गमीयस्य सः । नन्विह अशग्रहण व्यर्थम् । न च देवाश्च सन्तीति स्थिते रेफस्य यस्व-
 क्वावृण्यर्थं तदिति वाक्यम्, यस्वस्यासिद्धतया विसर्गो सति सत्वे देवास्सन्तीति
 सिद्धेरिति शङ्कते—यद्यपीति । परिहरति—तथापीति । अस्तु यस्वस्यासिद्धत्वात् रेफस्य
 विसर्गः । तथापि तस्य स्थानिवद्भावेन रुदाद्यत्वं दुर्वारम् । अशग्रहणमावश्यकमिति
 आवः । ननु यस्वविधौ विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन कथं रुवम् । अनन्विधाविति निषे-
 धात् । विसर्गस्थानिभूतं रेफमाश्रित्य प्रवर्तमानस्य यस्वविधेः स्थान्यकाश्रयत्वादि-
 त्वत्वं आह—न ह्ययमन्विधिरिति । कृत इत्यत आह—रोरिति समुदायकपाश्रयणादिति ।
 यद्यपि यस्वविधिः विसर्गस्थानिभूतं रेफमाश्रयति, तथापि नास्ति विधिः । ह्रस्वत्वादि-
 रूपवर्णमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेण स्थान्यकाश्रयस्वस्य तत्र विवक्षितत्वात् । प्रकृते च
 यस्वविधिः सुखेनैव रेफमाश्रयति न तु रेफत्वेन, तथा सति प्रातरन्तरेत्यादावतिव्याप्तेः ।
 यत्वं च रेफोकारसमुदायधर्मः । न तु रेफमात्रवृत्तिः । अतो यस्वविधिः विसर्गस्थानि-
 भूतं न रेफं वर्णमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेणाश्रयतीति नास्ति विधिः । अतो यत्वे कर्तव्ये
 विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन रुदाद्यत्व स्यात् । अतः अस्तीति परनिमित्तमाश्रयतिमिति
 आवः । निपाता इति । चादेशकृतिगणत्वादिति भावः । रोयस्वे कृते इति । भोभगोअघो
 द्वयनेनेति शेषः । ओय् अद्युत इति स्थिते लोपशक्यस्येति न गच्छति, यकारस्य
 अपूर्वत्वाभावात् ।

व्योर्लोप्य । सू च य् च व्यौ तथोरिति विग्रहः । पक्षस्येति विकृतम् । तच्च यकार-
 अकाराभ्यां चितोप्यते, तदन्तविधिः । चास्तस्य यास्तस्य च पक्षस्येति लभ्यते ।
 धातोऽन्त्यस्येति लभ्यस्य अवति । तथा च पदान्तयोर्वकार्योरिति कलितम् । लघुः प्रयोजो

रयोर्लघुच्चारणौ वयौ वा स्तोऽशि परे । यस्योच्चारणे जिह्वाप्रोपाश्रमभ्यमूलानां
शैथिल्यं जायते च लघुच्चारणः । १६९ ओतो गार्ग्यस्य ८।३।२७। ओकारात्पर-
स्य पदान्तस्यालघुप्रयत्नस्य यकारस्य नित्यं लोपः स्यात् । गार्ग्यग्रहणं पूजार्थम् ।
भो अच्युत । लघुप्रयत्नपक्षे भोयक्युत । 'पदान्तस्य' किम् । तोयम् । १७०
उञ्जि च पदे ८ । ३ । २१॥ अक्षरार्णवयोः पदान्तयोर्यवयोर्लोप उञ्जि परे । स उ
एकाग्रिः । 'पदे' किम् । तन्प्रयुतम् । वेजः सम्प्रसारणे रूपम् । यदि तु प्रतिपदोक्तौ

यस्योच्चारणे स लघुप्रयत्नः । भतिनायितः लघुप्रयत्नः लघुप्रयत्नतरः । अन्यपदार्थस्य
च सतिपदार्थप्रकर्षापेक्षः प्रकर्षः । लघुतरप्रयत्नक इत्यर्थः । प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनम् ।
आमन्तर्यात् यस्य यः, वस्य वः । अक्षीत्यनुवर्तते । आकटाखनमुनिग्रहणादिकल्पः ।
तद्वाह—पदान्तयोरित्यादिना । उच्चारणप्रयत्ने लघुतरस्य विशिष्ट्यति—ययेति । ततश्च
भोय् अच्युतेत्यत्र यकारस्य पालिको लघुप्रयत्नो यकारः । वकारोदाहरणं तु 'असा-
क्षादित्य इति वृत्तिः' इति आदेन्दुकोक्षरे । ओतो गार्ग्यस्य । ओतं हृन्ति पलमौ ।
अ्योरित्यतो यग्रहणमनुवर्तते न तु यकारोऽपि, ओतः परस्व तस्याप्यभवात् । पदस्ये-
त्यधिकृतं यकारेण विज्ञेयते । तद्वन्तविधिः । ओकारात् परो यः अक्षरार्णवस्तद्वन्तस्य
पदस्येति लभ्यते । अलोऽन्त्यपरिभाषया पदान्तस्य यकारस्येति कलितम् । ओमगो
हृत्यतः अक्षीत्यनुवर्तते । लोपश्चाकल्पस्येत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । स च पूर्वविहित-
लघुप्रयत्नस्य न भवति, विधानसामर्थ्यात् । तद्वाह—ओकारादित्यादिना । तनु लोपस्य
कथं विवर्यम् । गार्ग्यग्रहणादित्यत आह—गार्ग्यग्रहणं पूजार्थमिति । व्याख्यानाविति
आद्यः । भो अच्युतेन अलघुप्रयत्नपक्षे यकारस्य नित्यं लोपः । लघुप्रयत्नपक्षे भोय
क्युतेति । अत्र लघुप्रयत्नस्य विधिसामर्थ्यादिलोपः । तोयमिति । अत्र यकारस्य पदा-
न्तस्याभावाद्यतो गार्ग्यस्येति च भवति । अनेन अत्र ओमगो इति नाजुवर्तते इति
सूचितम् । उञ्जि च पदे । अपूर्वस्येति, पदस्येति, अ्योरिति, लोप इति पालुवर्तते ।
तद्वाह—अवर्णेति । स उ एकाग्रिरिति । उ इति निपातः । सस्य उ इति स्थिते, सस्य
कः, ओमगो इत्यपूर्वत्वात् यत्वम् । लोपश्चाकल्पस्येति विकल्पनिवृत्त्यर्थमिदम् ।
वकारोदाहरणं तु 'असा उ एकाग्रि'रिति वृत्तिः । पदे किमिति । उजः पदत्वाव्यभि-
चारात् पदे इति तद्विशेषणस्य किं प्रयोजनमिति प्रश्नः । तन्प्रयुतमिति । तन्त्रं तन-
मिति विग्रहः । अयादेशः । अत्र यकारस्य लोपनिवृत्त्यर्थं पदग्रहणमिति धावः । नन्वत्र
उत्परकत्वाभावादेव लोपनिवृत्तिसंभवात् पदग्रहणं व्यर्थमेवेत्यत आह—वेज इति ।
'वेजं तन्मुसन्ताने' इत्यतः त्वप्रयये, वचिस्वपियजादीनाम् इति वकारस्य सम्प्रसा-
रणे उकारे, पूर्वरूपे, उत्तमिति रूपम् । अत्र उत्परकत्वेऽपि तस्य उजः पदत्वाभावा-

निपात उच्यते प्रहोष्यते, तर्ह्युत्तरार्थं पदप्रहणम् । १७१ इति सर्वेषाम्
 ८।३।२२॥ भोभगोअघोअपूर्वस्य लघ्वलघूच्चारणस्य यकारस्य लोपः स्याद्वि सर्वेषां
 मतेन । भो देवाः । भो लक्ष्मि । भो विद्वद्वृन्द । भगो नमस्ते । अघो याहि ।
 देवा नम्याः । देवा यान्ति । 'हलि' किम् । देवायिह—देवा इह । १७२ रोऽ-
 मुपि ८ । २ । ६९ ॥ अह्ना रेकादेशः स्यान्न तु घुपि । रोरपवाद । अहरहः ।

सस्मिन् परे यस्य लोपो न भवतीत्यर्थः । ननु स च एकाग्रिरित्यत्र उच्च प्रतिपदोक्तः,
 चादौ पठितत्वात् । उतमित्यत्र तु उच्च लाक्षणिकः, सम्प्रसारणादिविविचिनिष्पन्नत्वात् ।
 ततश्च 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव प्रहणम्' इति परिभाषया चादिपठितस्यैव
 उचोऽन्न प्रहणं भविष्यति । न तु उतमित्यत्र उचोऽपि । अतः पदप्रहणं व्यर्थमेवेत्यतः
 आह—यदौति । उत्तरार्थमिति । ऊमो ह्रस्वाच्चोत्थर्थमित्यर्थः । एतच्चात्रैव भाष्ये स्पष्टम् ।

हलि सर्वेषाम् । भोभगोअघोअपूर्वस्येत्यनुवर्तते । व्योर्लघुप्रत्ययान्तेत्यतः यकारप्रहण-
 मनुवर्तते । तदाह—भोभगा इत्यादिना । लघ्वलघूच्चारणस्येति । ओकारात् परस्य यस्य
 लघुप्रत्ययान्तरस्यैवानेन लोपः । अलघुप्रत्ययान्तरस्य त्वोकारात् परस्य यस्य ओतो गार्थ-
 स्तेत्येव सिद्धम् । अपूर्वकस्य तु यस्य लघ्वलघूच्चारणस्येति विवेकः । यकारस्येति ।
 यकारस्यैव नानुवर्तते । भोभगोअघोअपूर्वस्य यकारस्याभावादिति वृत्तिः । 'अघ-
 पर' इति निर्देशादिति तदाशयः । वृक्षं वातीति वृक्षवाः, तमाष्टे वृक्षवः, ण्यन्तात्
 क्तिप्, वृक्षवक्तावाट्कोपः, गेरनिटीति णिलोपः, वृक्षं करोतीत्यत्र अपूर्वकस्य यस्य
 सम्भवेऽपि नात्र लोपमसक्तिः, अघीत्यनुवर्त्य अशारमके इलीति भाष्ये व्याख्यात-
 त्वात् । वृक्षं वृक्षतीति तु अस्मादेव भाष्यादस्याधुरित्याहुः । सर्वेषां मतेनेति । सर्वा-
 चार्यसम्मतत्वाद्यं लोपो निरय इति फलितम् । अत्र यदि 'विभाषा भवन्नगधद्वव-
 तामोच्चावस्य' इति धातुकेन 'मतुवसो रु सञ्जुद्धौ' इत्यत्र पठितेन एवामन्तस्य
 सञ्जुद्धौ रुवं वा स्यात्, अव इत्यशस्य ओकारश्चेत्यर्थकेन निष्पन्नाः भोरादिशाब्दा
 एव गुह्येन, तर्हि पुल्लिङ्गैकवचनमात्रे भो हरे इत्यादिसिद्धावपि तदन्धत्र द्विवचनादौ
 स्त्रीनपुंसकयोश्च भो हरिहरौ, भो देवाः, भो लक्ष्मि, भो विद्वद्वृन्द इत्यादौ लोपो न
 सिध्येत् । अतः भोस इत्यादिनिपातानामप्यत्र प्रहणमिदमभिप्रेत्योदाहरति-भो देवा
 इत्यादि । देवा नम्या इति । न चान्न यकारस्य लोपो व्योरित्येव लोपः सिद्ध इति
 वाच्यम्, लोपो व्योरिति लोप प्रति यस्यस्यासिद्धत्वात् । रोऽमुपि । रः अमुपीति
 ज्ञेयः । 'अहन्' इति सूत्रमनुवर्तते तच्च लुप्तपष्ठिकं पदम् । तदाह—अह इत्यादि । न
 तु सुपीति । पर्युदासाश्रयणे तु नजिवयुक्त्यायेन सुकिम्भे प्रत्यये परे इत्यर्थः स्यात् ।
 ततश्च अहर्वा निरयादावेव स्यात् । न त्वहर्भातीत्यादावपि । अतः प्रसवप्रतिषेध
 आभितः । ननु अहन् इत्यस्य रुः स्यात् पदान्ते इत्यर्थकेन अह इति सूत्रेणैव सिद्ध-
 त्वात् किमर्थमिदमित्यत आह—रोरपवाद इति । अहरइरिति । निष्यवीप्स्योरिति

अहर्गणः । 'असुपि' किम् । अहोभ्याम् । अत्र 'अहम्' (सू० ४४३) इति कत्वम् । 'रूपरात्रिरथन्तरेषु कत्वं बाध्यम्' (बा ४८४७) । अहोरूपम् । गतमहो रात्रिरेषा । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । अहोरात्रः । अहोरथन्तरम् । 'अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफा' (बा ४८५१) । विसर्गापवादः । अहर्पतिः । गीर्पतिः । धूर्पतिः । पक्षे विसर्गोपभ्यानीयौ । १७३ रो रि ङ । ३ । १४ ॥ रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात् । १७४ ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः १ । ३ । १११ ॥ ढरेफो लोपयतीति तथा,

द्विर्वचनञ् । अहन् अहन् इति स्थिते रत्वम् । 'न लुभता' इति निषेधात् सुप्परकत्वाभावात् । अहञ्जिति क्त्वे तु अतो रोरल्लुतादिर्युक्त्वं स्यात् । अहर्गण इति । अह् गण इति विग्रहः । अहञ्जिति क्त्वे तु हञि चेत्युक्त्वं स्यात् । अहोभ्यामिति । अहन भ्याम् इति स्थिते नकारस्य सुप्परकत्वाच्च रेफः । अत्रेति । अहञ्जिति क्त्वे हञि चेत्युक्त्वे आवृणुः ।

रूपरात्रि । अहन्नाहस्येति लोपः । रोऽसुपीति रत्वस्यापवादः । अहोरूपमिति अहो रूपमिति विग्रहः । अहन् रूपमिति स्थिते नकारस्य कत्वञ्च, उत्त्वम्, आवृणुः रत्वे तु हञि चेत्युक्त्वं न स्यात् । गतमहो रात्रिरेषेति । अहन् रात्रिरिति स्थिते, कत्वम् उत्त्वम्, आवृणुः । क्त्वे तु उत्त्वं न स्यात् । ननु अहञ्च रात्रिश्चेति द्वन्द्वे, अहस्सर्वक द्वेष्टस्यादिना समासाभ्ये अचि, यस्येति चेति लोपे, अहन् रात्र इति स्थिते, नकारस्य क्त्वे उत्त्वे आवृणुणे, 'रात्राद्वाहाः पुंसि' इति पुंस्त्वे, अहोरात्र इति रूपञ् । अत्र नका रस्य रात्रिर्नाहपरकत्वाभावात् कथं कत्वम् । ततश्च रोऽसुपीति रत्वे उत्त्वं न स्याद्वि श्वस आह—एकदेशेति ।

अहोरथन्तरमिति । अहञ्च रथन्तरं चेति द्वन्द्वः । रथन्तरं सामविशेषः । अह रादीनाम् । ननु अहरादीनामिति रेफविशिष्टस्य उपादानात् रेफस्य रेफविशेष व्यर्थमित्यस्य आह—विसर्गापवाद इति । अहर्पतिरिति । अहो पतिरिति विग्रहः गीर्पतिरिति । गिरां पतिरिति विग्रहः । धूर्पतिरिति । धुरां पतिरिति विग्रहः । उभय ज्ञापि 'बोधपक्षाया' इति दीर्घः । पक्ष इति । रत्वाभावापक्षे विसर्गस्य कुण्डोरिति ङप भ्यानीयविसर्गौ । ह्रदुदुपयस्येति तु तपश्कर्णाच्च ।

रोरि । रः इति षष्ठी । 'छो हे 'लोप' इत्यसौ 'लोप' इत्यनुवर्तते तथाह—रेफस्येति पुनर् रमत्ते इति स्थिते प्रथमरेफस्य लोपः । ढ्रलोपे । ढ्रस्य रेफश्च छौ, नौ लोपयतीति छलोपः । षण्तात्कर्मण्युपपदे अण्, तपपक्षमासः । छलोपमिच्छ रेफलोपनिमित्तं च दिव्यचितम् । तस्य ढकारेकस्मकमेव । छो हे लोपः, रो रीति तयोरेव ढ्रलोपनिमित्त स्यात् । तथा च छलोपनिमित्ते ढकारे, रेफलोपमिच्छे रेफे च परसः पूर्वस्याणो ढी

तस्मिन् वर्णोऽर्थाद् ढकारे रेफात्मके परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । पुनरुच्यते । इरो रम्यः । शम्भू राजते । 'अणः' किम् । तुङः, वृङः । 'तुङ्ग' हिंसायाम् । वृङ्ग-
उच्यते । पूर्वप्रहणमुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्यैव दीर्घार्थम् । अजर्घा । लीडः ।

इति ऋषिः । तदाह—ढरेफाविस्थादिना । ढलोपे रेफलोपे च पूर्वस्याणो दीर्घ इति तु न व्याख्यातम् । तथा सति चयनीयमित्यभीष्टं प्राययान्ते तस्य ङोप इति रेफलोपे यकारादकारस्य, चकार चकारेणादौ अभ्यासे अकारस्य च हलादिशेषेण रेफलोपे दीर्घपक्षेः । पुनरुच्यते इति । पुनरुच्यते इति स्थिते रो रीति रेफलोपः । तस्मिन्ने रेफे परे नकारादकारस्य दीर्घः । इरो रम्य इति । हरिस् रम्य इति स्थिते इत्ये रेफलोपे अनेन दीर्घः । शम्भू राजते इति । शम्भुस् राजते इति स्थिते इत्ये रेफलोपे अनेन दीर्घः । अयाणामुदाहरणात् पूर्वणैव णकारेणायाण् गुणात् इति सूचितम् । तुङः, वृङ इति । अत्र ऋकारस्य दीर्घनिवृत्त्यर्थमग्रहणम् । ऋकारस्यात्र अग्रहणेन न गुणात् । पूर्वणैव णकारेण प्रत्याहारान्नयणात् । अन्यथा दीर्घश्रुत्या अत्र इत्युपस्थितौ किमग्रहणेनेति भावः । ननु तुङो वृङ इत्यत्र ङलोपस्यवाभावात् दीर्घप्रसक्तेरग्रहणं स्वार्थमित्या काङ्क्ष्य तत्र ङलोपं वर्णयितुमाह—तुङ्ग हिंसायाम् । वृङ्ग उच्यते इति आम्भ्यां छप्रत्यये 'हो ङ' इति ङत्वे 'अष्टशतयोः' इति तकारस्य चत्वे, तस्य ङुत्वेन ङकारे, 'हो ङे ङोप' इति पूर्वस्य ङकारस्य ङोपे, तुङः वृङ इति रूपे । अत्र ङलोपनिमित्ते ङकारे परे ऋकारस्य दीर्घनिवृत्त्यर्थमग्रहणमिति भावः । ननु 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इत्येव सिद्धौ पूर्वस्येति किमर्थमित्यत आह—पूर्वप्रहणमिति । ङलोप इति सूत्रस्य 'अनुत्तरपदे' इत्युत्तरपदाधिकारस्यैवाकुत्तरपदस्ययोरेव ङलोपनिमित्तभूतढरेफयोः परतः पूर्वपदस्याणो दीर्घ इत्यर्थः स्यात् । ततश्च 'छिह आस्वाद्ने' 'गुङ्ग संवरणे' आम्भ्यां छप्रत्यये ङत्वचस्यङुत्वढलोपेषु ङकारस्य ङकारस्य च दीर्घो न स्यात् । तत्र ङलोपनिमित्तस्य ङस्य उत्तरपदस्यैवाभावात् ङकारस्य ङकारस्य च पूर्वपदस्यैवाभावात् । इत्यन्ते च लीडो गूढ इति । अतः पूर्वप्रहणम् । कृते तु पूर्वप्रहणे तस्या-
मर्थ्यादनुत्तरपदस्ययोरपि ङरेफयोः परतः अपूर्वपदस्यस्यापि पूर्वस्याणो दीर्घः सिध्यतीत्यर्थः ।

तथा उत्तरपदे इत्यस्यानुवृत्तौ अजर्घाः इत्यत्रापि दीर्घो न स्यात् । गृध्र अमि-
काङ्क्षायाम् । यङ्गुक्, द्विषम्, हलादिः शेषः, अभ्यासस्य ङक्, ङोदश्रुः,
छङ्, सिप्, शप्, लुक्, लघूपधगुणः, रपरत्वम्, इतरचेति ङकारलोपः, हवन्त्यादिना
सुलोपः, जर् गर् ध् इति स्थिते, 'एकावो वषा' इति गकारस्य अभ्यासः चकारः,
अरत्वं वकारः, दक्षेति द्ध, अडागमः, अजर्घर् र् इति स्थिते रो रीति रेफलोपः,
ङलोप इति दीर्घः, विसर्गः, अजर्घाः इति रूपम् । अत्रापि रेफलोपनिमित्तरेफस्य उत्तर-

‘मनस् रयः’ इत्यत्र कृते कृते ‘हशि च’ (सू १६६) इत्युत्वे ‘रो रि’ (सू १७३) इति रेफलोपे च प्राप्ते । १७५ विप्रतिषेधे परं कार्यम् १ । ४ । २ ॥ तुल्य-
बलविरोधे सति परं कार्यं स्यात् । इति रेफलोपे प्राप्ते—‘पूर्वप्रासिद्धम्’ (सू

पदस्यत्वाभावात् तस्मिन् परतः अकारस्य दीर्घो न स्यात् । अत उत्तरपदानुवृत्ति-
निवृत्तये पूर्वग्रहणम् । यद्यपि ढलोपे इत्यत्र ढलोपनिमित्तकारविषये उत्तरपद इत्य-
स्यानुवृत्तिः असम्भवादेव न सम्भवति, तथापि अजर्घा इत्यत्र रेफलोपनिमित्तरेफ-
विषये उत्तरपद इत्यस्यानुवृत्तिनिवृत्तये पूर्वग्रहणम् । तद्यनुवृत्तौ हि नीरकम्, दूरक-
मित्यादावेव स्यात् । अजर्घा इत्यत्र च स्यात्, पुनरमत्त इत्यादौ असमासेऽपि न
स्यात् । उत्तरपदशब्दस्य समासस्वरभावश्च यच्च कृत्वा इत्यलम् । ननु मनोरथ
इत्यत्र मनस् रय इति स्थिते, सस्य रुवे, तस्य रेफस्य हशि चेत्युत्पन्नं रो रिति लोप-
श्चेत्युत्पन्नं प्रसक्तम् । तत्र कतरच् बाध्यमित्यत्र निर्धारयति—मनस् रय इत्यत्रेत्यादिना ।
मनस् रय इत्यत्र रुवे कृते, हशि चेत्युत्पन्ने, रो रिति रेफलोपे च प्राप्ते, त्वमेवे-
त्यन्वयः । ननु परत्वात् रेफलोप एव स्वादिति शङ्कितुमाह—विप्रतिषेधे । विप्रतिपूर्वात्
सेधत्वेर्चमि रूपसंगवशात् परस्परविरोधे विप्रतिषेधशब्दः । विरोधश्च तुल्यबलयोरेव
लोकसिद्धः । न हि मशकसिद्धयोर्विरोध इत्यस्ति । तद्यह—तुल्यबलेति । द्वयोः शास्त्रयोः
ऋषिब्रह्मवाक्यान्तयोरेकत्र लक्ष्ये युगपत्सम्भवस्तुल्यबलविरोधः । कार्यस्य परत्वं
परक्षाद्विहितत्वम् । इति रेफलोपे प्राप्ते इति । हशि चेत्यस्यावकाशः शिवो बन्ध
इति, रेफलोपस्यावकाशः पुनरमत्त इति । तत्र हि रोरित्युकारानुबन्धग्रहणात् हशि
चेत्यप्रसक्तम् । ततश्च तयोस्तुल्यबलयोः त्वरेफलोपयोः मनोरथ इत्यत्र युगपत्
सम्भवाद्यन्वयतरहिमन् बाधनीये सति परत्वादुत्वं बाधित्वा रेफलोपे प्राप्ते इत्यर्थः ।

तामिमां रेफलोपशङ्कां परिहरति—पूर्वत्रेति । तत्र रेफलोपस्यासिद्धत्वादिप्यनु-
बन्धा रोरीत्यस्यासिद्धत्वाविति श्रुचन् पूर्वप्रासिद्धमित्यत्र शास्त्रासिद्धत्वमेवाभ्यु-
पैति । न तु कार्पासिद्धत्वम् । तथा सति हि अतिदेशस्वारोपरूपत्वात् असिद्धत्वारो-
पाक्षरविष्ठानारोपासम्भवेन सूत्रोदाहरणसम्पत्तौ परत्वाङ्गत्वे कार्यप्रवृत्तेरावरण-
कतया परत्वात् त्रैपादिके कार्ये जाते तत्राऽभावप्रतियोगित्वारोपेऽपि देवदत्तस्य न
पुनरन्मज्जनमिति न्यायेन स्थायीभूतरोरभावात् हशि चेत्यस्य प्राप्तिर्न स्यात् ।
शास्त्रासिद्धत्वे तु यद्यत् त्रैपादिकं शास्त्रं प्रचुर्युग्मुखं तत्तच्छास्त्रे एवासिद्धत्वारोपात्
पूर्वशास्त्रप्रतिबन्धकस्य परक्षास्य तच्छेदबुद्धौ सत्यां ‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’ इति न
प्रवर्तते । तदुक्तम्—‘पूर्वप्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावाद्भूतस्य’ इति । ततश्च
स्वामिनो निवृत्तत्वाभावात् पूर्वशास्त्रप्रवृत्तिर्निर्वाणा । एतच्च पूर्वप्रासिद्धमित्यत्र,
अथः परिस्मिन्नित्यत्र, ‘वत्तुकोरसिद्धः’ इत्यत्र च भाष्ये स्पष्टम् । न च ‘तौ सत्’ इत्या-

१२) इति 'शे रि' (सू. १७१) इत्यस्यासिद्धत्वावुत्त्वमेव । मनोरथः । १७६
 एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ६।१।१३२। अकारवोरेतत्तदोः
 सुस्तस्य लोपः स्याद्वलि न तु नञ्समासे । एष विष्णुः । स शम्भुः । 'अकोः'
 किम् । एषको रुद्रः । 'अनञ्समासे' किम् । असरिशवः । 'हलि' किम् । एषोऽत्र ।

विनिर्देशात् देववृत्तहन्तुहृतम्पायो न सार्वत्रिक इति वाच्यम् । हते सति देववृत्ते
 तद्धन्तरि हतेऽपि देववृत्तस्य न पुनरुन्मेषः । हन्तुहन्तरि हतत्वारोपे तु सुतरां
 नोन्मेषः । देववृत्तं हन्तुमुद्युक्तस्य हनने तु देववृत्तस्य जीवनमस्त्येवेति न्यायशरीरम् ।
 तावित्थादौ च वृद्धिहन्तुः पूर्वसवर्णदीर्घस्य हननोद्यमसञ्जातीयं प्रसङ्गमात्रम् । न तु
 हननस्थानीया लक्ष्ये प्रवृत्तिः । अतस्तावित्थादौ नास्य न्यायस्य प्रवृत्तिरिति तौ
 सवित्थाविनिर्देशाः कथमेतत्स न्यायस्यामित्यता बोधयितुमीष्टे । स्पष्टं चैतत् स्वाधि-
 यिति सूत्रे कैषटे । प्रकृते तु निरभिधानारोपासम्भावात् हननसञ्जातीया लक्ष्ये कार्य-
 प्रवृत्तिरावश्यकी, ततश्च प्रवृत्तस्य रेफलोपस्यासिद्धत्वेऽपि देववृत्तहन्तुहृतम्पावेन
 रोरुन्मेषाभावावुत्त्वं न भवतीति शब्दरत्ने प्रपञ्चितम् । न च उर्यकार्थासिद्धत्वा-
 पक्षेऽपि मनोरथसिद्धिरस्त्येव, वर्णानाभावरूपरेफलोपस्याभावरूपासिद्धत्वे सति
 रोरुन्मेषावश्यकत्वात् अमावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वादिति वाच्यम्, एवमपि
 कार्थासिद्धत्वे अमू, अमी इत्याद्यसिद्धेः, यथा चैतत्तथा अद्वस्यन्नद्विगुणपणावसरे
 प्रपञ्चयिष्यते ।

एतत्तदोः । एतत्तदोरित्यत्र 'त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ परपरं तथिद्व्यन्ते' इत्येक-
 शेषस्य त्यदाद्यत्वस्य आभाव आर्षः । सु इति लुप्तचङ्गीकं परम् एतत्तदोरित्यने-
 नाश्वेति—एतत्तदोः सकारस्येति । अत एव सोर्लोपः सुलोपः इति न पट्टीसमासा,
 असामर्थ्यात् । अविद्यमानः ककारः यद्योस्ती अको तथोः अकोरिति बहुव्रीहिः ।
 तदाह—अकारवोरित्यादिना । अनञ्समास इति न पर्युदासः । तथा सति नञिविशु-
 क्तम्पायात् नञ्समाससङ्गो समास एव स्यात्, न तु एष विष्णुरित्यादिवाक्येषु इत्य-
 भिप्रेत्याह—न तु नञ्समास इति । एष विष्णुः, स शम्भुरिति । एषस् विष्णुः, सस
 शम्भुरिति स्थिते सकारस्य लोपः । एषको रुद्र इति । 'अव्ययसर्वनाज्ञामकप्रकटे' इति
 अकच् । अत्र एतच्छब्दस्य सककारत्वाच्च सुलोपा । तच्छब्दे अकचि 'सको रुद्रः' इत्यपि
 प्रत्युदाहरणम् । न च अकचि सति शब्दान्तरत्वात् प्राप्तिरेव नेति वाच्यम् ; 'तन्म-
 ध्यपतितस्तत्प्रहणेन गृह्यते' इति परिभाषया साकच्यस्य अशब्दान्तरत्वात् । परि-
 भाषायां तु इदमेव ज्ञापकम् । असदिश्व इति । न सः अस इति विग्रहः । 'विसर्जनी-
 यस्य स' इति सत्वे श्रुत्वेन सकारः । नञ्समासत्वाच्च सुलोपा । अनेपरिज्ञवा
 इत्यपि प्रत्युदाहरणम् । पयोऽनेति । एषस अनेति स्थिते सस्य कत्वम्, उत्त्वम्,

१ '७ सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् ६ । १ । १३४ ॥ 'सम्' इत्येतस्य सोलौ
स्यादाद्य पादश्चेत्लोपे सत्येव पूर्यते । 'सोमामविर्द्धि प्रभृतिम्', 'य ईशिषे' । '।
श्रुक्पाद एव गृह्यते' इति वामनः । 'अविशेषाच्छ्लोकपादोऽपि' इत्यपरे । ६
दाशरथी रामः । 'लोपे चेत्' इति किम् । स इत्येति । स एवमक्या
'सत्येव' इत्यवधारणान् 'स्थश्छन्दमि बहुलम्' (सू. ३.५.२६) इति पूर्वमत्रावबहु
ग्रहणानुवृत्त्या छद्म्यते । तेनेह न—'मोहमाजन्मशुद्धानाम्' ।

इति स्वादिमन्धिप्रकरणम् ।

ॐ नमः शिवाय

अथाजन्तपुंल्लिङ्गप्रकरणम् ॥ ८ ॥

१७८ अर्थवद्वातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् १ । २ । ४५ ॥ वातुं प्राय

आद्यगुणः, हल्परकत्वाभावाच्च लोपः । अत्र एतत्तदोरिवयवस्य सोरिति न व्याक-
रन्, असम्भवात्, सोः परत्वेन विहितस्य प्रातिपदिकावयवत्वाभावात् । एतत्तद्
परस्य सोरित्वपि न भवति, एतत्तदोरिति वष्टोविरोधात् । एतत्तद्व्यां विहितस्ये
व्याख्याने तु परमेष वदाति, परमस वदातीत्यत्र अस्यासिः; तत्र सोः समासाद्वि
तत्वेन एतत्तद्व्यां विहितत्वाभावात्, अनन्तस्मास इति प्रतिषेधवैयर्थ्याच्च । अ
एतत्तदर्थगतसङ्ख्याभिधायिनः सोरिति व्याख्येयम् । सोऽति लोपे । स इ'
प्रथमैकवचनान्तस्वरूपपरम् । ततः षष्ठ्या लुक् । सप्तशब्दस्येति छद्म्यते । सुलो
इत्यनुवर्तते । तदाह—सस् इत्यादिना । इति स्वादिसन्धिः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
वाक्यमनोरमायां सन्धिप्रथमं समाप्तम् ।

ॐ नमः शिवाय

अथ स्वौजसमौक्षित्यादिना स्वादिप्रत्ययान् वचयति । तत्र क्त्वाप्रातिपदिकाविर-
चिकृतम् । किं तत् प्रातिपदिकमिति जिज्ञासायामाह—अर्थवद्वातु । अर्थोऽस्यास्तीत्य-
र्थवत् । नपुंसकलिङ्गानुसारात् शब्दस्वरूपमिति विशेष्यमध्याहार्यम् । अघातुरिति
अप्रत्यय इति च तद्विशेषणम् । न घातुरघातुरिति अन्तर्गुणः । 'परवर्तिकर्त्तृ-
त्तत्पुरुषयो' इति पुंस्त्वम् । अप्रत्यय इत्यावर्तते । प्रत्ययमिन्नं प्रत्ययान्तमिन्नं
विवक्षितम् । पूर्ववत्पुंस्त्वम् । सङ्गाविधाविति निषेधस्तु प्रत्ययस्य यत्र संज्ञा तदि

प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वाऽर्थवच्छब्दस्वरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् । १७९ कृत-
क्षितसमासाश्च १ । २ । ४६ ॥ कृतक्षितान्तौ समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः ।

यद्य इति भावः । तदाह—वातु प्रत्ययमित्यादिना । अद्युपपत्त्या हिंसादिशब्दा इहोदा-
हरणानि । अर्थवदिति किम् । यन्नं यनमित्यादौ प्रतिवर्णं प्रातिपदिकसंज्ञा मा भूत् ।
सत्यां हि प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रतिवर्णं सुष्ठुपत्तिः स्यात्, सङ्ख्याकारकभावेऽपि प्रत्य-
यैकवचनस्य सोर्द्वारत्वात् प्रथमाविभक्तैः कारकानपेक्षत्वात् तदेकवचनस्य सङ्ख्या-
नवगमेऽपि प्रवृत्तेर्भाष्ये सिद्धान्तितत्वाच्च । न च हस्त्यादिना सुलोपात् प्रतिवर्णं
सोऽप्युपपादयति न क्षतिरिति वाच्यम्, एवमपि नलोपस्य दुर्वारत्वाद् अकारात्
सोः स्वविभक्त्यापेक्षेत्यलम् । अद्यातुरिति किम् । हन्वातोर्लङि, तिप्, ञप्,
लुक्, इतश्चेतीकारलोपः, अडागमः, हस्त्यादिलोपः, अहक्षिति रूपम् । अत्र
वातोः प्रातिपदिकसंज्ञायां सुवपवादे लिङि वरपन्ने लुप्ते तस्मिन् प्रातिपदिक-
संज्ञायाः प्रागुपपत्त्या अनपगमाद् नलोपः स्यात् । न च प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य प्रत्य-
यान्तपर्युवासादेव न प्रातिपदिकत्वमिति वाच्यम् ; एवंमपि प्राप्तप्रवृत्तप्रातिपदिक-
त्वस्थानपगमात् । न चैवमपि कार्यकारणपक्षे नलोपार्थं प्रातिपदिकसंज्ञायां क्रियमा-
णायां प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यादिति वाच्यम् ; तर्हि
हे राज्ञस्त्रियाप्रापि प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वाभावे सति नलोप-
स्याप्रसक्तौ 'न क्लिसम्बुद्धयोः' इति तन्निषेधवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च राज्ञश्चबुद्ध्यो-
गादिककलिप्रत्ययान्तस्य कृतक्षितेति प्रातिपदिकत्वाच्छलोपप्रसक्तौ 'न क्लिसम्बु-
द्धयोः' इति निषेधोऽर्थवानिति वाच्यम् । उणादीनामव्युत्पत्तेपक्षे कृतक्षितेत्य-
स्याप्रवृत्तेः । एव चास्यादेश निषेधात् प्रत्ययलक्षणमाश्रित्याप्रत्ययान्त इति पर्यु-
वाको न प्रवर्तत इति विज्ञायते । एवं च अहन्तित्यप्राप्तप्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपादि-
कत्वप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थमवाप्तुमर्हणम् । अप्रत्यय इति किम् । हरिषु करोषि ह्यत्र
सुप्तिपोरर्थत्वात् अप्रत्ययान्तत्वाच्च प्रातिपदिकत्वे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थमप्रत्यय इति
प्रत्ययपर्युवासः । न चात्र सुप्तिपोरर्थपक्षेऽप्यत्रादेन प्रत्ययान्तत्वात् अप्रत्ययान्तपर्यु-
वासेनैव प्रातिपदिकत्वनिवृत्तिसम्भवात् किं प्रत्ययपर्युवासेनेति वाच्यम्, प्रत्ययग्रहणे
यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणमिति परिभाषया प्रकृतिप्रत्ययसमुदा-
यस्यैव प्रत्ययान्ततया केवलप्रत्यययोः सुप्तिपोः पर्युवासात्माभात् । अप्रत्ययान्त इति
किम् । हरिषु करोषि । अत्र प्रकृतिप्रत्ययसमुदाययोः प्रत्ययमिश्रत्वादर्थवत्त्वाच्च
प्रातिपदिकत्व मा भूत् ।

कृतक्षित । कृत्त तद्धितश्च समासश्चेति विग्रहः । पूर्ववृत्त्या प्रातिपदिकमित्यु-
क्तं तर्ते, बहुवचनान्ततया विपरिणम्यते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया कृतक्षितेति तद्वत्-

पूर्वसूत्रेण सिद्धे समासग्रहणं नियमार्थम् । यत्र सङ्घाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैव । तेन वाक्यस्य न । १८० प्रत्ययः ३ । १ । १ ।

ग्रहणम् । तत्राह—कृतद्वितान्तावित्यादिना । कृतद्वितान्तयोः प्रत्ययान्तत्वात् पूर्वसूत्रेणाप्राप्तौ कृतद्वितग्रहणम् । केवलकयोः कृतद्वितयोः संज्ञायां प्रयोजनान्मावात् संज्ञाविभाविति निषेधोऽत्र न भवति । अस्मादेव पूर्वसूत्रे संज्ञाविभावपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तत्पुस्तकान्मात् प्रत्ययान्तपर्युदासः । केचित्तु अर्थविद्वत्पुत्रवत्स्य तस्मान्मर्थ्यात् तदन्तविभिमार्हः । कृत्वन्ते यथा—कर्ता, भर्ता इत्यादि । तद्धिते यथा—औपगव इत्यादि समासे यथा—राजपुत्र इत्यादि ।

ननु समासग्रहणं स्वार्थं, समासे राजपुत्र इत्यादिसङ्घानां पूर्वसूत्रेणैव प्रातिपदिकरूपस्य सिद्धत्वात् । न च उत्तरपदोत्तरलुप्तप्रत्ययं प्रत्ययलक्षणमिति प्रत्ययान्तपर्युदासः शङ्क्यः, उत्तरपदमात्रस्य प्रत्ययान्तत्वेऽपि समुदायस्याप्रत्ययान्तत्वात् प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहिततत्वादेरेव ग्रहणात् प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य प्रत्ययान्तपर्युदासो न प्रवर्तत इति 'न क्लिप्तमुद्धयोः' इति निषेधेन ज्ञाप्यत इति पूर्वसूत्रे प्रपञ्चितत्वाच्चेत्यस्य आह—पूर्वसूत्रेणेत्यादिना । नियमकारीरं वक्ष्यति—यत्रेति । पूर्वो भागः पदमित्युपलक्षणम् । उत्तरभागस्तु प्रत्ययो नेत्यपि द्रष्टव्यम् । अन्यथा जन्मवानिस्थादौ प्रातिपदिकत्वं न स्यात्, स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इति पूर्वभागस्य पदत्वात् । न चान्न कृतद्वितेति तद्धितग्रहणसामर्थ्यादिषु प्रातिपदिकत्वं सम्भवतीति वाच्यम् । दाहिगित्यादौ तद्धितग्रहणस्य चरितार्थत्वात् । तत्र हि प्रकृति भागो न पदम्, अन्वेन तद्वाधात् पूर्वो भागः पदमित्युक्तौ बहुपदव इत्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यात् । ईषदसमासावित्युक्तौ 'विभाषा सुपो बहुपुरस्तात्' इति सूत्रेण पदव इति प्रथमा बहुवचनान्तात् पूर्वतः बहुवचनप्रत्यये कृते अर्थवदिति प्रातिपदिकत्वात् तदवयवजसो लुकि 'चित्तः सप्रकृतेर्वैङ्कजमर्थम्' इति टकाराहुकारस्य उदात्तत्वे चित्स्वरं कृते पुनर्जसि बहुपदव इति रूपम् । अत्र टकाराहुकार उदात्त इति स्थितिः । असन्तात् पूर्वतो बहुवचनप्रत्यये बहुपदव इति समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावे तु ततो जसन्तरं नोपयेन । न चेष्टापत्तिः, तथा सति बहुवचनप्रकृतिभूतजसन्ते असः प्रातिपदिकावयवत्वाभावेन 'सुपो चातुप्रातिपदिकयोः' इति लुगभाषाबहुपदव इति जसन्तस्यैव बहुवचनप्रकृतिस्तथा चित्तस्सप्रकृतेर्विधीयमानचित्स्वरः जस एवाकारस्य स्यात्, इत्थं तु टकाराहुकारस्य । बहुपदव इति समुदायस्य प्रातिपदिकत्वे तु प्रातिपदिकावयवत्वात् जसो लुकि पदवत्त्वेव बहुवचनप्रकृतिस्तथा टकाराहुकारस्य चित्स्वरं सति पुनर्जसि बहुपदव इति रूपमुक्तं निर्वाधमिति भावः । नियमस्य फलमाह—तेनेति । उक्तनिषेमेनेत्यर्थः । अन्यथा 'देववत्त गामम्याज शुक्लो दण्डेन' इत्यादिवाक्यस्यापि प्रातिपदिकत्वापत्तौ सुबल्लुक स्यात् । न च वाक्यस्य प्रत्ययान्तत्वादेव न प्रातिपदिकत्वमिति वाच्यम् ;

आ पञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् । १८१ परश्च ३।१।२॥ अयमपि तथा । १८२
 कथाप्रातिपदिकात् ४ । १ । १ ॥ क्यन्तादाबन्ताप्रातिपदिकाच्चेत्यापञ्चमपरि-
 समाप्तेरधिकारः । 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' (प ७२) इत्येव
 सिद्धे कथाग्रहणं कथाबन्तात्तद्विस्तृप्त्यर्थं स्यान्कथाभ्यां प्राप् माभूदित्येवम-

प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेरेव ग्रहणादिति भावः । कृत्तद्धितसमासाश्चेति
 चकारः अनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन 'निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या'
 इति वार्तिकं गवायम् ।

प्रत्ययः । तृतीयाध्यायस्यादिमं सूत्रमिवम् । इत् ऊर्ध्वमापञ्चमाध्यायपरिसमाप्तोः
 प्रत्ययशब्दः संज्ञात्वेनाधिक्रियत इत्यर्थः । इनश्च वचः, ई च खान्, नडादीनां कुषच,
 इत्यादीनामावेकागमानां तु य प्रत्ययसंज्ञा, महासंज्ञाकरणात् । परश्च । तृतीयाध्यायस्य
 द्वितीयसूत्रमेतत् । अयमपि तथेति । अयमपि बोगः आ पञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारः
 इत्यर्थः । अवधिनियमे तु व्याख्यानमेव कारणम् । कथाप्रातिपदिकात् । चतुर्थाध्याय-
 स्वादिमं सूत्रमिवम् । ङी च, आप् च, प्रातिपदिकं चेति समाहारद्वन्द्वः । ङी इति,
 ङीप् ङीष् ङीनां सामान्येन ग्रहणम् । आबिति टाप् टाप्वापां ग्रहणम् । प्रत्ययग्रहण-
 परिभाषया तदन्तग्रहणम् । तदाह—क्यन्तादिर्यादिना । आ पञ्चमेत्यवधिनियमे तु
 व्याख्यानमेव कारणम् । ननु प्रातिपदिकादित्येव सूच्यताम्, कथाग्रहणं मास्तु;
 प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया ऊर्ध्वप्रत्ययान्तात् शस्त्र-
 शब्दादिव दृग्निनी अञा खट्वा इत्यादिभ्योऽपि कथाबन्तेभ्यः सुवादिप्रत्ययसममवा-
 दित्यत आह—प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापीति ॥ ङीलिङ्गबोधकङीवादिप्रत्यय-
 पिशिष्टस्येत्यर्थः । यथा स्यादिति । यथेति योग्यतायाम् । कथाबन्तादेव तद्धितः प्राप्तुं
 योग्यः । स च कथाग्रहणे सत्येव स्यादित्यर्थः । इयवच्छेद्यं दर्शयति—कथाभ्यां प्राक्
 माभूदिति । ततश्च लोहितिका आर्यका च सिध्यति । तथाहि—लोहितशब्दस्तावत्
 'वर्णानां तण्डितिनितान्तानाम्' इति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तः । ततश्च ओकारः उवाचः ।
 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति परिशिष्टौ इकाराकारावनुदात्तौ । तथा च 'वर्णावनु-
 दात्तात्तोपधातो नः' इति मणौ विद्यमानाङ्गोहितशब्दात् कीत्वविवक्षायां ङीप्, तस्य
 श्रियोगेन तकारस्य नकारादेशश्च प्राप्तः । 'लोहितान्मणौ' इति स्वार्थिकः कश्चपि
 प्राप्तः । तत्र स्वार्थिकत्वादनन्तरङ्गः परश्च कन् नत्वसंक्षियोगशिष्टं ङीप् बाधित्वा प्रथ-
 तैत्, ततश्च ङीपो न प्रसक्तिः, कोपचत्वेन नोपचत्वाभावात् । ततश्च लोहितक-
 शब्दात् 'अजायतः' इति टापि प्रत्ययस्यादिर्यादिना इत्ये लोहितिकेत्येव स्यात्, न तु
 लोहितिकेति । इत्यन्ते तु रूपद्वयमपि । कथाप्रातिपदिकादित्यत्र ङीग्रहणे तु तरसाम-
 ध्यात् अन्तरङ्गं परमपि कर्तुं बाधित्वा नत्वसंक्षियोगशिष्टे ङीप् कृते, लोहिनीशब्दात्

यम् । १८३ स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङ-
सोस्त्राभ्योस्सुप् ४ । १ । २ ॥ अजन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाश्च परे स्वादयः
प्रत्ययाः स्युः । सुङस्योऽकारेकारौ अशट्ठकारचेतः । १८४ विभक्तिश्च १ । ४ ।

कनि, 'केऽणः' इति ह्रस्वे, लोहिमिकेति रूपम् । वर्णावनुदात्तादित्यस्य वैकल्पिकतया
जत्वसन्नियोगविशिष्टलोभभावे तु लोहितशब्दात् कनि, ह्रस्वे, पुनः कान्तात् टापि,
प्रत्ययस्थादितीक्ष्णे लोहितिकेऽपि सिध्यति । तथा आर्यशब्दात् स्वार्थिके कनि, समु-
दायोत्तरदापैव लोत्स्वबोधनसम्भवावेकाङ्गिद्वयचनन्यायेन कञन्तादेव टापि, कनः पूर्व
टाबभावात्, आस्थानिकस्य अतोऽभावात् उदीचामातस्थाने इति ह्रस्वविकल्प-
स्याप्रवृत्तौ, प्रत्ययस्थादिति वित्यमित्ये आर्यिकेत्येव श्यात्, आर्यिकेति न स्वात् ।
इत्यथेते तून्वमपि । ङयाप्रातिपदिकादित्यत्र आम्ग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात् स्वाधिकं,
कनं चाधित्वा टापि, ततः कनि, केऽण इति ह्रस्वे, पुनः कञन्ताद्वापि, उदीचामात-
स्थाने द्वुतीरविकल्पे रूपद्वयं सिध्यति ।

वस्तुतस्तु ङयापोम्रहणं मास्तु, सुबन्तादेव तद्धितोत्पत्तिः । सुपः प्रागेव च ङयापौ
प्रवर्तते । स्वार्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्याकारककुत्सादिप्रयुक्तकार्याणां कमिःकरत्वात् । तथाहि-
एकार्थः प्रवृत्तिनिमित्तं जात्यादि । तज्ज्ञानं पूर्वं भवति, विशिष्टशुद्धौ विशेषणज्ञानस्य
कारणत्वात् । ततस्तदाश्रयज्ञानम्, धर्मित्वेन प्रधानत्वात् लिङ्गादिभिराकाङ्क्षित-
त्वाच्च । ततः स्वमात्रापेक्षत्वात् लिङ्गस्य ज्ञानम् । ततो विज्ञातीयक्रियापेक्षकारका-
पेक्षया सज्जातीयपदार्थापेक्षसङ्ख्याज्ञानम् । ततः कारकरूपविभक्त्यर्थापेक्षा भवति ।
तन्निवृत्तौ कुत्साविज्ञानमिति कुत्सित इति सूत्रमाप्ये स्थितम् । प्राबद्धरत्ने च
परिष्कृतमेतत् ।

स्वौजसमौट् । सु-औ-जस्, अस्-औट्-शस्, टा-भ्या-भिस्, ङ-भ्या-भ्यस्,
ङसि-भ्या-भ्यस्, ङस्-ओस्-भास्, छि-ओस्-सुप्, इत्येकविंशतिः श्वादयः ।
समाहारद्वन्द्वः, इत्येतरयोगद्वन्द्वो वा, तथा सति सौम्रमेक्यचनम् । ङयाप्रातिपदि-
कादित्यधिकृतं, प्रत्ययः, परेऽपि च । यथायथं च विपरिणम्यते । तदाह—अजन्तादि-
स्यादिना । सुङस्योरिवि । सु-ङसि इत्यनयोऽकारेकारौ, जस्-शस्-ह्रस्वनयोर्जकारश-
कारौ-औट्-टा इत्यनयोऽकारः, ङ-ङसि-ङस्-छि-इत्येतेषां छकारः, सुप् इत्यस्य
पकारः, इत्येते इत्संज्ञकाः प्रत्येतस्या इत्यर्थः । उपदेशेऽजनुनासिक इत्, 'खुद्' 'छ-
कृत्तद्धिते' 'हलन्त्यश्च' इति सूत्रैरिति शेषः । इत्संज्ञायां च छापः । तदुच्चारणकं तु
तत्र तत्र वक्ष्यसे । अथ 'न विभक्तौ तुस्माः' इत्याद्युपयोगिणीं विभक्तिसंज्ञामाह—
विभक्तिश्च । सुप् इति पूर्वसूत्रात् सुब्रह्मणम्, तिङ्लोणीत्यतस्तिङ्ग्रहणं चानुवर्तते,

१०४ ॥ सुप्तिश्चै विभक्तिसंज्ञौ स्तः । तत्र 'सु' 'झौ' 'जस्' इत्यादीनां त्रिकाणां प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां सञ्ज्ञाः, तामिरिहापि व्यवहारः । १८५ सुपः १।४।१०३॥ सुपस्योणि ग्रीणि वचनान्येकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि स्युः । १८६ द्वयेकयोर्द्विवचनैकवचने १ । ४ । २२ ॥ द्वित्वैकत्वयोरेते स्तः । १८७ बहुषु बहुवचनम् १ । ४ । २१ ॥ बहुत्वे एतस्यात् । रुक्विंसर्गौ । रामः ।

एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलात् । तदाह—सुप्तिहाविति । चकारः पुरुषवचनसंज्ञानि समावेशार्थः । तेन एकसंज्ञाधिकारस्थत्वेऽपि पर्यायत्वम् । अन्यथा रामेभ्यः, भवामा, इत्यादौ विभक्तिसंज्ञाविरहेण न विभक्ताविति निषेधो न स्यात् । ननु प्रातिपदिकार्थं लिङ्गपरिणामवचनमात्रे प्रथमा, कर्मणि द्वितीया, कर्तृकरणयोस्तृतीया, चतुर्थी सप्तम्याने, अष्टादाने पञ्चमी, षष्ठी षोडशे, सप्तम्यधिकरणे च इत्यादौ कथं प्रथमादिव्यवहारः, सूत्रकृता पाणिनिना प्रथमादिसंज्ञानामनुक्तत्वादित्यत आह—तत्रेति । तेषु स्वादि-प्रत्ययेषु मध्य इत्यर्थः । इत्यादीनामिति । आदिना औट्-शस्-इत्यादीनां ग्रहणम् । प्राचामिति । पाणिनेः पूर्वेषां स्फोटायनाच्चाचार्याणां शास्त्रे प्रथमाद्याः सप्तम्यन्ताः संज्ञा स्थिता इत्यन्वयः । किं तत् इत्यत आह—तामिरिति । तामिः प्रथमादिसंज्ञानि इहापि पाणिनीयशास्त्रेऽपि व्यवहारः सम्भवतीत्यर्थः । सुपः । सुप् प्रमाहारः । यद्ये-एकवचनम् । 'तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकश' इति सूत्रं तानीतिवर्जमनुवर्तते । एकश इति एकैकमित्यर्थः । 'सङ्ख्यैकवचनमात्रं वीप्सायाम्' इति शस् । शसैव वीप्साया अभिधानात् 'मित्यवीप्सयोः' इति द्वित्वं न । तच्च सङ्ख्यैकवचनमात्रेति सूत्रव्याख्याव-सरे प्रपञ्चयिष्यते । तिकृन्नीणि ग्रीणीत्यतः प्राणि ग्रीणीत्यनुवर्तते । तदाह—सुपस्यो-णीत्यादिना । द्वयेकयोः । द्वयेकयोरिति भावप्रधानो निर्देशः । अन्यथा द्वयेदेष्विति स्यादित्यभिप्रेत्य व्याख्ये—द्वित्वैकत्वयोरिति । बहुषु । पूर्वसूत्रार्थरूप्याय इहापि बहु-शब्दो बहुत्वपर इत्यादि—बहुत्व इति । न चात्र सूत्रे बहुशब्दस्य बहुत्वपरत्वेऽपि बहुत्वस्य एकत्वात् बहुत्वमिति बहुवचनं कथमिति शङ्क्यम्, बहुत्वसकृदाधारत्वव्यगतबहुत्वस्य बहुत्वगुणे आरोपेण ननुपपत्तेः । बहुत्वं च त्रित्वचतुर्त्वादिपरोक्षसङ्ख्याभ्यापकीभूतवचन-विशेषः, ननु त्रित्वाद्यन्यतममित्येकादशस्य प्रथमे बहुवचनेन सर्वप्राप्ते विकल्पः स्यात् इति कपिअर्थाधिकरणे तन्नाप्यवार्तिकयोः स्थितम् । प्रपञ्चितं चास्माभिरुपशमीमां-साकुतूहलवृत्तौ । एवं च बहुरोदन इति वैपुष्यवाचिनो बहुशब्दाद् न बहुवचनम् । द्वयेकयोरित्यादिप्राचपाठवलेन सङ्ख्यानिमित्तस्यैव तथाविधबहुत्वस्यात्र विवचि-तत्त्वम् एकस्यामेव स्यादित्यस्यैव बारा इत्यादिप्रयोगे व्यवयवबहुत्वस्यावयवविन्या-रोपाद्बहुवचनं कोशवृद्धव्यवहारबलादित्यक्तम् । रुक्विंसर्गाविति । रामशब्दात् प्रथमा-

१८८ सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ १। २। ६४॥ एकविभक्तौ यानि सरूपा-

विभक्तौ एकवचने सु प्राये सति, उकारस्य ह्रस्वेन लोपे सत्सुबोरोरिति रुधे, खरवसानबोरिति विसर्ग इत्यर्थः । सु इत्युकारस्तु अवर्णकृताविस्थादौ विशेषणार्थः । असीत्युक्ते हि असकारादावित्यर्थः स्यात् । ततश्च बाजमर्वांसु इत्यत्र अवर्णस्तुविधिर्न प्रवर्तते । न चात्र रोरसुप्पवात् तदन्तस्य पदत्वाभावात् रेफस्य पदान्तत्वाभावात् कथमिह विसर्ग इति वाच्यम् ; स्याद्विषद्भावेन रोः सुप्पवात् । न च स्थानिवद्भावे कर्तव्ये त्रैपदिकस्य रोरसिद्धत्वं शङ्क्यम्, 'इदुवुपधस्य चाप्रत्ययस्य' इति अप्रत्यय-ग्रहणेन स्थागिवत्वातिदेशे रोरसिद्धत्वाभावज्ञापनात् । तत्र ह्यप्रत्ययग्रहणम् अविनष्टं करोति, कविभिः कृतमित्रयादौ विसर्गपठ्यासायम् । स्थानिवधे कर्तव्ये रोरसिद्धत्वे तु तत्र विसर्गस्थैवाभावात् तद्व्यर्थं स्पष्टमेवेत्यलम् । राम इति ।

'रमन्ते योगिनोऽनन्ते सत्यानन्दे चिदात्मनि ।

इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते ॥' इति श्रुतिः ।

'करणाधिकरणयोश्च' इत्यधिकारे 'हलश्च' इत्यधिकरणे घञ् । कृतश्चितेति प्राति-पदिकावम् । लघुपदः सञ्ज्ञाशब्दो वा । तथा सति अर्थव्यतिरिक्ता प्रातिपदिकत्वम् ।

अथ प्रातिपादिकार्थगतद्विवादिबिबक्ष्यामि प्रातिपदिकस्य द्विवादिप्रयोगप्राप्ता-विदमारभ्यते—सरूपाणाम् । एकविभक्ताविति सरूपाणामित्यत्रान्वेति । समान रूपं येषां तानि सरूपाणि । ऽप्योतिर्जनपदेत्यादिना समानस्य सभावः । निर्वारणे षष्ठी । वृद्धो यूनेत्युत्तरसूत्रादेवेत्यपकृत्यते । शिष्यत इति शेषः । कर्मणि घञ् । एकस्यासौ शेषश्चेति पूर्वकालेकेति समासः । एकस्यां विभक्तौ परतः सरूपाणामेव दृष्टानां मध्ये षुकः शिष्यत इति फलति । तदाह—एकविभक्तावित्यादिना । एवेति किम् । मातृवाङ्-स्तावज्जननीवाची, परिच्छेत्तवाची च । तत्र मातृभ्यामिति भ्यामादौ कचित्सारूप्ये सत्यपि, औजसादिषु मातरौ माताराविति वै रूप्यदर्शानान्नैकशेषः । यद्यपि कतिपय-विभक्तौ उक्तयोर्मातृशब्दयोः सारूप्येणैव दर्शनमस्ति; तथापि एकस्यामपि विभक्तौ परतः विरूपाणि न दृष्टान्तीत्यर्थो विवक्षितः । एकद्वयोतनायैव एकविभक्तावित्यत्र एक-ग्रहणम् । एवकारापकर्षसिद्धार्थकथनपरम् एकग्रहणं स्पष्टार्थमेवेति केचित् । एकशेष इत्येकपदोपादानं तु द्विषद्विनामपि शेषो मा भूदित्येतद्व्यर्थम् । शेषपदानुपादाने तु सरू-पाणां स्थाने एक आदेशः स्यात् । ततश्च अश्वश्च अश्वश्चेति द्व्युदात्तवतः स्थाने द्व्युदात्त-स्यानादेशः स्यात् ; तच्चित्तरथं शेषग्रहणम् । एकविभक्ताविति सारूप्ये उपलक्षणम् । न तु विभक्तौ परतः एकशेषो भवतीति व्याख्यानमुचितम्, जननीपरिच्छेत्तृवाचिनोरे-कशेषपत्तेरित्यादि प्रपञ्चितं प्रौढमनोरमायाम् । अत्र 'तिष्ठपुनर्वश्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे' इति वसूत्रात् द्वन्द्व इत्यनुवृत्त्य द्वन्द्वे प्रसक्त इति व्याख्येयम् । ततश्च देवदेवः राजराज-

ण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते । 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' (सू १६४) । 'नादिचि' (सू १६५) । 'वृद्धिरेचि' (सू ७९) । रामौ । १८९ खुट्ट १ । ३ । ७ ॥ प्रत्ययाद्यौ बुद्ध इतो स्तः । इति जस्येत्संज्ञायाम् । १९० न विभक्तौ तुस्माः १ । ३ । ४ ॥ विभक्तिस्थास्तवर्णसकारमकारा इतो न स्युः । इति सकारस्य नेत्थम् । १९१ अतो गुणे ३ । १ । ९७ ॥ अपदान्तादकाराद् गुणे परतः पररूपमेकादेशः स्यात् । इति प्राप्ते । परत्वापूर्वसवर्णदीर्घः । 'अतो गुणे' इति हि 'पुरस्ताद-

ह्रस्वादौ नैकशेषः । द्वान्द्वापवाद् एकशेष इति कलितम् । यद्यप्यनैमित्तिकत्वाद्बन्तरङ्गोऽयमेकशेषः सुबुत्पत्तेः प्रागेष प्रवर्तते । तथापि द्वन्द्वापवाद् एवायम् । असति श्लोकशेषे सुबुत्पत्तिः, पक्षे द्वन्द्वाश्च स्यात् । सति तु अनेकसुबन्तविरहाद् द्वन्द्वापवात्प्राप्तिः कलिता । षटश्च षटश्च षटश्च तेषां समाहार इति समाहारद्वन्द्वविषये तु नास्य प्रवृत्तिः, अनभिधानात् । द्वन्द्वे कृते एकशेष इति तु न व्याख्येयम् । पन्थान ह्रस्वादौ ऋक्पूर्वित्वादिसमासान्तापत्तेः । करादित्वाद् 'द्वन्द्वश्च प्राणिर्तु' ह्रस्वाद्यापत्तेः । पूर्वसूत्रादिह द्वन्द्वग्रहणानुवृत्तौ 'इदितो जुम् धातोः' इत्यत्र इदित इति निर्देशो लिङ्गम् । इत् इकारः इत्संज्ञको यस्य सः इदित्, अत्र इच्छन्वयोरेकविभक्तौ सारूप्येऽपि द्वन्द्वविषयत्वाभावान्नैकशेषः, अन्यथा तथाप्येकशेषः स्यादित्यलम् ।

राम औ इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—प्रथमयोरित्यादिना । वृद्धिं वाधित्वा पूर्वं सवर्णदीर्घं प्राप्त आह—नादिचोति । तस्मिन् प्रतिषिद्धे सति वृद्धेः प्रवृत्तौ रामौ इति रूपमित्यर्थः । देवदत्तहन्तृहृतन्यायस्तु भाग्न प्रवर्तत इति स्वादिसन्धौ मनोरथ इत्यत्र प्रपञ्चितम् । राम जस् इति स्थिते । जुट्ट । 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इत्यतः इदित्यनुवर्तते । तच्च द्विवचनान्ततया विपरिणम्यते । 'आदिर्मिदुडवः' इत्यत आदिग्रहणमनुवर्त्य द्विवचनान्ततया विपरिणम्यते । यः प्रत्ययस्येत्थनुवर्तते तदाह—प्रत्ययाद्याविस्वादिना । इति जस्येति । इत्संज्ञायां 'तस्य लोपा' इति लोपः । जकारस्तु जम्भश्रीत्यादौ शसो निवृत्त्यर्थः । अथ जसः सकारस्य हलन्त्यमित्यसंज्ञायां लोपमात्राद्व्याह—न विभक्तौ । तु स् म पतेषां द्वन्द्वः । इत् इत्यनुवृत्तं बहुवचनान्ततया विपरिणम्यते । तदाह—विभक्तित्वा इत्यादिना । अथ राम अस इति स्थिते अकः सवर्णं दीर्घं इति सवर्णदीर्घस्यापवाद्यं पररूपमाशङ्कितुमाह—अतो गुणे । एङि पररूपमित्यतः पररूपमित्यनुवर्तते । उच्यपदान्तादित्यनुवर्तते । एकःपूर्वपरयोरित्यधिकृतम् । अत्र इति पञ्चमी । तदाह—अपदान्तादित्यादिना । इति प्राप्त इति । न च परत्वाद् 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति कुतो न स्यादिति वाच्यम्, 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति प्राप्त एवारभ्यभाषणपररूपस्य सङ्गपवाद्धत्वात्, पराङ्पवाद्धस्य बलीयस्त्वादिति भावः । परत्वादिति ।

पवाद्। अनन्तरान्विवीन्वाचन्ते नोत्तरान्' (प ६०) इति न्यायेन 'अकः सवर्णे दीर्घः' (सू ८५) इत्यस्यैवापवादः । न तु 'प्रथमयोः' (सू १६४) इत्यस्यापि । रामाः । १९२ एकवचनं सम्बुद्धिः । २ । ३ । ४९१ । सम्बोधने प्रथमाया एकवचनं सम्बुद्धिर्ज्ञा स्यात् । १९३ एकह्रस्वात्सम्बुद्धेः । ६ । १ । ६९१ । एकन्तादप्रस्वान्ताच्चाङ्गदन्तुप्यते सम्बुद्धेः । सम्बुद्ध्याङ्गिमस्याङ्गस्यैकह्रस्वाभ्यो विशेषणान्तेह—हे कतरतकुलेति । हे राम । हे रामौ । हे रामाः । 'एङ्' प्रहणं [३५] ।

अतो गुणे' इत्यपेक्षया 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इत्यस्य परत्वादित्यर्थः । ननु पररूपमिदम् अपवादात्वात् सवर्णदीर्घमिव पूर्वसवर्णदीर्घमपि कृतो न बाधते इत्यत आह—अतो गुण इतीत्यादि । अनन्तरान् अभ्यवहितानित्यर्थः । वत्तरानित । कथं बह्वितानित्यर्थः । अतो गुण इत्युत्तरम् अभ्यक्तानुकरणस्येत्यादि पठित्वा, अकः सवर्णे दीर्घः, प्रथमयोः पूर्वसवर्णः, इति पठितम् । ततश्च पररूपमिव सवर्णदीर्घमेव बाधते, न तु तद्व्यवहितं पूर्वसवर्णदीर्घमपीति आह । वस्तुतस्तु पुरस्तादपवादान्तायस्य नायं विषयः । न हि पररूपमिदं पूर्वसवर्णदीर्घस्यापवादः । मधन्तीत्यादौ अप्राप्तोऽपि पूर्वसवर्णदीर्घे एतस्य पररूपस्यादभ्यावित्यलम् ।

स्थविसर्गो सिद्धवत्कृत्याह—रामा इति । हे राम स् इति स्थिते, 'एकह्रस्वात्सम्बुद्धेः' इति विधास्यन् सम्बुद्धिसंज्ञाभाह—एकवचनम् । प्राप्तपदिकार्थलिङ्गस्यतः प्रथमेत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । सम्बोधने चेत्ततः सम्बोधने इत्यनुवर्तते । तदाह—सम्बोधन इत्यादिना । लुः सम्बुद्धिरित्येव सुवचम् । प्रथमाप्रहणानुवृत्तेः सप्तमीबहुत्वजनस्य सुपो न प्रहणम् । न चात्र प्रत्ययप्रहणपरिभाषया तदन्तप्रहणं सङ्गद्यम् । 'ह्रस्वस्य गुण' इति सम्बुद्धौ परतोऽङ्गस्य गुणविधिवत्त्वात्, संज्ञाविधौ प्रत्ययप्रहणे तदन्तविधिनिषेधाच्च । एतेन तदन्तसंज्ञानिष्ठस्यर्थमेकवचनप्रहणमित्यपास्तम् । एकह्रस्वात् । एकह्रस्वावित्यङ्गविशेषणम् । तदन्तविधिः । सुतित्यपृक्तं हलित्यतो हलिति प्रथमाभ्तमनुवर्तते । तच्चाङ्गादित्यङ्गान्वेति—अङ्गात् परं हलिति । कोपो ष्योरित्यतो लोप इत्यनुवर्तते । तच्च हलित्यनेन सामानाधिकरण्येनान्वेति । लुप्यत इति कोपः । कर्मणि घञ् । सम्बुद्धेरित्यवयवषष्ठी हलित्यङ्गान्वेति । ततश्च एकन्तादप्रस्वान्ताच्चाङ्गात् परं यत् हल् सम्बुद्धयवयवभूतं सल्लुप्यते इति फलति । तदाह—एकन्तादित्यादिना । ननु एकह्रस्वावित्यस्याङ्गाधिकारस्थावाभावात् कथमङ्गस्य विधेयत्वालाभः ? तस्य वा किं प्रयोजनम् ? पङ्क्तौ ह्रस्वाच्च परं सम्बुद्धयवयवभूतं सल्लुप्यत इत्येवास्तु । तत्राह—सम्बुद्ध्याङ्गित्येत्यादि । सम्बुद्धेः प्रत्ययत्वात् तत्प्रकृतेरङ्गत्वमथाङ्गत्वम् । तस्य च पङ्क्तौ ह्रस्वेन च विशेषितत्वात् तदन्तविधौ एकन्तादप्रस्वान्ताच्चाङ्गात् परं सल्लुप्यते इत्यर्थोऽस्मात् इह कोपो नेत्यर्थः । ह्रस्वस्य विशेष्यमाह—हे कतरत कुलेतीति । कतरतश्च

हे हरे, हे, विष्णो । अत्र हि पश्चाजित्प्रत्ययान्व मम्बुद्धिगुणे कृते ह्रस्वात्परत्वं नास्ति । १९६ अमि पूर्वः ६ । १ । १०७ ॥ अकोऽम्बुधि परतः पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । रामम् । रामौ । १९५ लशक्वतद्धितं १ । ३ । ८ ॥ तद्धितवर्ज-

नपुंसकत्वस्फोरणाय गुलकावः । कतरशब्दात्पुसकलिङ्गात् यंबुद्धिः सुः । 'अद्भुत-
रादिभ्यः पञ्चभ्यः' इति तस्य अद्भु आदेशः । ङकार इत् । द्विसप्तमध्याह्नमत्वेऽपि
देरिति रेफादकारस्य लोपः 'वाऽवसाने' इति चत्वंश्च । कतरश्च इति । यदि एङ्ह्रस्वा-
विरथाङ्गस्य विशेष्यत्वं न स्यात्, तदा कतरश्चित्र तकारस्य ह्रस्वो ह्रस्वाङ्का-
रात् परत्वात् सम्बुद्धयवयवत्वाच्च लोपः प्रसज्येत । अङ्गस्य विशेष्यत्वे तु न दोषः ।
अत्र हि दिलोपानन्तरं कतर इति रेफान्तमङ्गम् ; तत्तु न ह्रस्वान्तम् । यत्तु ह्रस्वान्तं
तच्चाङ्गम् । रेफादकारस्य सूर्यानिकाद् ङादेशावयवत्वेन प्रत्ययावयवतया प्रकृतिभा-
गानन्तर्भावात् । नन्विह ह्रस्वप्रहणानुवृत्तिर्वर्धा । एङ्गन्तात् ह्रस्वान्ताच्चाङ्गात् परस्य
संबुद्धेलोपः स्यादित्येव व्याख्यायताम् । अस्तु वा हलनुवृत्तिः । तथापि एङ्गन्ताद्भ-
स्वान्ताच्चाङ्गात् परा या मम्बुद्धिः तदवयवो ह्रस्वुप्यते इति कुतो न व्याख्यात इति
चे १ ? एवं सति हे ज्ञानेति न सिध्येत् । तद्विषमजन्तनपुंसकलिङ्गाधिकारे ज्ञानशब्दप्र-
क्रियावधरे मूल एव स्पष्टीभविष्यति हे हरे, हे विष्णो इति । हरिशब्दाद्विष्णुशब्दाच्च
सम्बुद्धिः सुः । ह्रस्वस्य गुण इति गुणः । हे हरे स्, हे विष्णो स्, इति स्थिते,
ह्रस्वात् परत्वाभावात् सुकोपो न स्यात् । अत एङ्गप्रहणमित्यर्थः । ननु गुणात्पूर्वं हे
हरि स्, हे विष्णु स्, इत्यवधामेय दशायां ह्रस्वात्परत्वादेव सुकोपसम्भवात्
एङ्गप्रहण इत्यर्थमिदम् आह—अत्रेति । सम्बुद्धिलोपापेक्षया अयं गुणः परः, नित्यश्च
अकृतेऽपि सम्बुद्धिलोपे तत्प्रवृत्तेः कृतेऽपि सम्बुद्धिलोपे प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य तत्प्रवृत्तेः,
अतः सम्बुद्धिलोपाप्रागेव ह्रस्वस्य गुणे कृते सति ह्रस्वात्त्वाभावात् सोर्लोपा न
स्यात् । अतः एङ्गप्रहणमित्यर्थः ।

अथ द्वितीया विभक्ति । राम अम्बु इति स्थिते, न विभक्तौ तुस्मा इति मकारस्य
नेत्वम् । अकः सवर्ण इति दीर्घं बाधित्वा अतो गुण इति पररूपं प्राप्तम्, तद्धाविरा
प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घं प्राप्ते । अमि पूर्वः । अकः सवर्णं दीर्घ इत्यतः अक इति पञ्च
म्यन्तमनुवर्तते । एकः पूर्वपरयोः प्रत्ययिङ्गुतम् । इका यणचौरयतः अर्धात्यनुवर्तते ।
तथाह—अकोऽम्बुधि । अमि विद्यमाना योऽच् तन्मिन् पर इत्यर्थः । राममिति सका-
रादकारस्य अवयवकारस्य च पूतरूपमकार एका भवति । अर्वात्यनुवृत्तौ अकः
अमि परे पूर्वपरयोः पूर्वरूपमेकादेशः स्यादिति लभ्येत । तथा साते अमो सकारसहि-
तस्य पूर्वरूपं स्यात् । तस्मा मृदित्यजनुवृत्तिः । रामाविति । राम औट् इति स्थिते
हलन्त्यमिति टकारस्य ह्रस्वज्ञायां लोपः । औटलकारः सुडिति प्रत्याहारार्थः । राम

प्रत्ययाद्या कशकवर्ग इतः स्युः । इति शसः शस्येत्संज्ञा । १९६ तस्माच्छसो नः पुंसि ३।१।१०३॥ कृतपूर्वसवर्णदीर्घात्परो यः शसः सकारस्तस्य नः स्यात्पुंसि १९७ अट्कुप्वाङ्नुम्वयवायेऽपि ८।४।२॥ अट् कवगो पवर्ग आङ् नुम

शस इति स्थिते न विभक्तौ तुस्मा इति सकारस्य नेत्वम्, तत्र शकारस्य अनस्य स्वाद्धलन्यमित्यप्राप्तावाह—कशकवदिते । छ, श, कु इति समाहारवृद्धः । उपदेशोऽजनुनासिक इत्, आदिभिर्दुब्वः, षः प्रत्ययस्य इत्यतः इदिति, आदिभिरिति, प्रत्ययस्मेति चानुवर्तते । अतद्वित इति षष्ठ्यर्थं सप्तमी । तद्वितभिन्नस्य प्रत्ययस्य आदिभूतं लकारशकारकवर्गम् इत्यस्य भवतीत्यर्थः । तदाह—तद्वितवर्गेत्यादिना । अतद्वित इति किम् । ‘कर्णललाटारकनलङ्कारे’ कर्णिका । अत्र ककारस्य तद्वितावयवत्वात्तत्त्वमसति तस्मिन् ‘किति च’ इत्यादिबुद्धिः स्यात् । एतेन प्रयोजनाभावादेव लशादिः तद्वितेषु नेश्वमित्यतद्वितप्रदणं व्यर्थमिति निरस्तम् । इति शस इति । शकारस्य इत्यसंज्ञायां नस्य लोप इति लोपः । शकारोच्चारणं तु जसः शी, तस्माच्छसो नः, इत्यादौ त्रिपयविभागागम्यम् । राम अस इति स्थिते, अकः सवर्णे दीर्घ इति याचित्वा, अतो गुण इति प्राप्ते प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घे, रामास् इति स्थिते ।

नरनाच्छसो । ‘प्रथमयोः पूर्वसवर्ण’ इति पूर्वसूत्रकृतः सन्निहितः पूर्वसवर्णदीर्घः तस्मादित्यनेन परामृश्यते । द्विकशकव्योगे पञ्चम्येषा । परस्येत्यध्याहार्यम् । शस इत्यवयवषष्ठी । स चावयवः परत्वेन विशेष्यते । स चावयवः अर्थात् सकार एव, अग्न्यस्यासम्भवात् । तदाह—कृतपूर्वत्यादिना । कृतपूर्वेति किम् । दीर्घात् परस्य शसवयवस्येत्युक्तौ, एतान् गाः पश्येत्यत्र गोशब्दात् शसः सस्यापि नत्वप्रसङ्गः । अतः कृतपूर्वसवर्णदीर्घादिति । गा इत्यत्र च औतोश्शसोरित्याकार एकावेशः, न तु पूर्वसवर्णदीर्घ इति ततः परस्य न नत्वम् । शसः किम् । रामाः । प्रकृते च नत्वे रामान् इति रूपम् । अत्र नकारस्य णत्वप्राप्तिमाशङ्कितुमाह—अट्कुप्वाङ् । रषाभ्यां नो णः समा-नपदे इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते तत्र न इति षष्ठ्यन्तम् । तेन च सूत्रेण रषाभ्यामव्य-वहितपरस्य णत्वं विहितम् । रामेणेत्यादौ अद्याविव्यवधानेऽपि प्राप्त्यर्थमिवमार-ब्धम् । अट् प्रपञ्चाहारः, कुः कवर्गः, पुः पवर्गः । अट् च, कुश्च, पुश्च, आङ्, च, नुश्च, तैर्ब्यवधानम्, तस्मिन् सत्यपि रषाभ्या परस्य नस्य णत्वं स्यादित्यर्थः । अत्र अद्या-दिभिः समस्तैर्ब्यवधानं रामेणेत्यादिलक्ष्ये क्वाप्यसम्भावितम् । एकैकव्यवायेऽपीति व्याख्यानं तु रामाणेत्यादावभ्यासि । यथासम्भवं मिलितैर्ब्यवायेऽपीति व्याख्यानं नराणामित्यादावैकमात्रव्यवधाने णत्वं न स्यात् । अतः अद्यादिभिर्ब्यवधानं सम्-भवं मिलितैश्च व्यवायेऽपीति व्याख्येयम् । एवं च शुभ्नादिषु चेति णत्वनिषेधसूत्रे शुभ्नाशब्दापठोऽर्थवान् । सरूपाणामित्यादिनिर्देशाश्च उपपन्ना भवन्ति । तदाह—अट्-

एतैर्व्यस्तैर्यथासंभवं मिहितैश्च व्यवधानेऽपि रथाभ्यां परस्म्य नश्य णः स्यात्समान-
पदे । 'पदव्यवायेऽपि' (सू १०५७) इति निषेधं बावितुमाह्मणम् । नुम्प्रहण-
मनुस्वारोपलक्षणार्थम् । तच्चार्कतुं शक्यम् ; अयोगवाहानामनुसूपदेशस्योक्तत्वात् ।
इति णत्वे प्राप्ते । १९८ पदान्तस्य ८ । ४ । ३७ ॥ पदान्तस्य नश्य णत्वं न
स्यात् । रामान् । १९९ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् १ । ४ ।
१३ ॥ यः प्रत्ययो यस्मात् क्रियते तदादि शब्दस्वरूपं तस्मिन्प्रत्यये परेऽङ्गसङ्गं

कवर्गेत्यादिना । विवरणावसरे अट् कवर्गं इत्याद्यविभक्तिकनिर्देशाश्च न दृष्यन्ते,
आष्ये तथा बहुलमुपलभ्यात् । समानपद इति । एकपद इत्यर्थः । अक्षण्डमेव पदमिह
विवक्षितम् । तेन रामनामेत्यादौ नातिप्रसङ्गः । मातृभोगीण इत्याद्यौ णत्वं पपत्तिस्तु
तद्विधाधिकारे वक्ष्यते । आह व्यवाये पर्षाण्डमिदं युक्ताहरणम् । इह आह्मण-
भावे तु उपसर्गादसमासेऽपीत्यत्र । तद्वन्ननुवृत्त्या णत्वं न स्यात् । नन्वव्यवाये इत्येवात्र
णत्वं भविष्यति किमाह्मण्येनेत्यत आह—पदव्यवायेऽपीति । ननु 'ह्वि प्रोणने'
स्युट्, अनादेशा, इतिरिवाङ्गुम् । प्रेग्यनम् । अत्र कुमति चेति नुमा व्यवधानेऽपि
णत्वं स्यात् । किञ्च 'वृद्धि वृद्धौ' स्युट्, इतिरिवाङ्गुम्, सन्नापदान्तस्येव अनुस्वारः ।
वृंहणम् । 'तुंहि हिंसायाम्' स्युट् । स्वाभाविकोऽयमनुस्वारः, वृंहणम् । इहोभयत्रापि
णत्वं न स्यात् । अनुस्वारस्य अद्याद्यनन्तर्भावात् अत आह—नुम्प्रहणमिति । नुम्प्रह-
णेन अनुस्वारो लक्ष्यते । प्रयोगानुसारादित्यर्थः । एवं न नुम्प्रहण प्रत्याख्येयमि-
त्याह—तच्चेति । ननु नुम्प्रहणाभावे तल्लक्षितानुस्वारस्य कथं लाभ इत्याह आह—
अयोगवाहानामिति । न विप्रते योगो येषां वर्णसमागमाय ते अयोगाः, अनुपदिष्टाः
उपदिष्टैर्युद्धीतारचेत्यर्थः । बाह्यमिति प्रयोगं निर्वाहयन्तीति बाह्याः, अयोगाश्च ते
बह्याश्च अयोगवाहाः । अनुस्वारविसर्गादयः । अट्सु उपदेशस्य पाठस्य ह्रस्वसन्धि-
निरूपणावसरे उक्तत्वादित्यर्थः । स्पष्टं चैतत् ह्रस्वरट्सूपभाष्यवार्तिकयोः उक्तं
वाग्नैव सूत्रे भाष्ये—नार्यो नुम्प्रहणेन । अनुस्वारे कृते अव्यवाये इत्येवात्र णत्वं
सिद्धम्' इति । इति णत्व इति । अस्यवयवस्य नकारस्य णकारे प्राप्ते इत्यर्थः । पदान्तस्य
रथाभ्यां णोण इत्यनुवर्तते । न नामूप इत्यतो नेति च । तदाह—पदान्तस्य नत्येत्यादिना
अथ तृतीयाविभक्तिः । तत्र टा इति टकारस्य सुट् इतीत्यङ्गायां ङोपः । टकारो-
च्चारणं तु टाङ्गलक्षणं द्वितीयादौस्तिवत्याद्यौ विशेषणार्थम् । राम आ इति स्थिते अङ्ग-
कार्यं विधात्यङ्गसंज्ञामाह—यस्मात्प्रत्ययविधिः । यस्मादिति प्रकृतिभूतादित्यर्थः ।
यः प्रत्यय इति । यच्छब्दान्तराध्याहारस्तु प्रत्यासत्तिकभ्यः । स च यस्याद्यस्य प्रत्य-
यस्य विधिः सस्मिन्प्रत्यये तदावेरङ्गसंज्ञेत्यर्थकामात्र । तत् प्रकृतिरूपम् आदिर्यस्य
तत् तदादि । नपुंसकवशाच्छब्दस्वरूपमित्यध्याहार्यम् । तदाह—तदादि शब्दस्वरूप-

स्यात् । 'भवा'मि' 'भविष्या'मि' इत्यादौ विकरणविशिष्टस्याङ्गसंज्ञार्थं तदादिग्रहणम् ।
'विधिः' इति किम् । को ह्यती । 'प्रत्यये' किम् । प्रत्ययविशिष्टस्य ततोऽप्यवि-

मिति । प्रकृते च रामशाब्दस्य प्रकृतिमात्रस्य तदादित्वं व्यपदेशिवन्नावाद् बोध्यम् ।
ननु यस्मात् प्रत्ययविधिरस्तदङ्गमित्येवास्तु । किमादिग्रहणेनेत्यत आह— भवामीति ।
भूषातोर्लट् मिप् कर्तरि भविति विकरणसंज्ञः षप् । गुणावादेशौ । अतो दीर्घो यकीति
'भव'इत्यङ्गस्य दीर्घः । भवामीतिरूपम् । तथा भूषातोर्लट् मिप् । 'स्थतासी लृटुटोः'
इति विकरणसंज्ञः स्यः । इट् । गुणावादेशौ । षत्वम् । अतो दीर्घो यकीति भविष्य
इत्यङ्गस्य दीर्घः । भविष्यामीति रूपम् । अत्र आदिग्रहणाभावे मिप्रत्यये परतो भू
इति प्रकृतिमात्रस्य अङ्गसंज्ञा स्यात् भूषाब्दादेव मिप्रत्ययविधेरभावात् । ततश्च अतो
दीर्घो यकीति मिप्रत्यये परतो दीर्घो न स्यात् । अतः आदिग्रहणमित्यर्थः ।

विधिरिति किमिति— यस्माद्यः प्रत्ययः परत्वेन श्रूयते तदादि शब्दरूपं तस्मिन्
प्रत्यये अङ्गसंज्ञमित्येतावत्तत्र सिद्धे विधिग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः । को ह्यतीति । इदं
परिमाणमस्या इत्यथ इदंशब्दात् 'किमिवमभ्या' चो 'च' इति वतुप्, वश्य घञ् ।
तस्य ह्यादेशः । 'इदं किमो' इति इदञ् ईश् । शिखात् सवादेशः । ई ह्यत् इति
स्थिते 'यस्यो'त च' इतीकारलोपः । ह्यत् इति प्रत्ययमात्रमवशिष्यते । उगितश्चेति
कीपि ह्यतीति रूपम् । अत्र विधिग्रहणाभावे की ह्यतीत्यत्र रेफादीकारस्य 'क्षियाः'
इत्यङ्गकार्यमित्यङ् स्यात् । कीशब्दापरत्वेन ह्यदिति प्रत्ययस्य श्रूयमाणत्वात् । न च
यस्येति लोपस्याभीधत्वेनासिद्धत्वाद्वादिप्रत्ययपरकत्वाभावाच्चात्र इत्यङ् । प्राप्तिरिति
वार्यम्, अन्युपानतिरित्समासाश्रये कार्ये कर्तव्य एव आभीयासिद्धत्वरथ प्रयुक्तेः ।
अस्ति च यस्येति चेति शास्त्रापेक्षया क्षिया इति सूत्रे अधिकस्य कीशब्दस्यापेक्षा ।
कृते तु विधिग्रहणे इत्यङ्गत्र न भवति, वतुप् इदम् एवात्र विहितत्वेन तस्मिन् परे
कीशब्दस्याङ्गत्वाभावात् । न च यस्येति लोपस्य इत्यङ् कर्तव्ये अचः परस्मिन्निति
स्थानिवद्भावः शङ्क्यः, पदान्तविधौ तन्निषेधात् । कीशब्दस्य लुपिरूपिताङ्गत्वेऽपि
नेयङ् प्रत्यामस्या अङ्गादिप्रत्ययनिरूपिताङ्गत्वे तत्प्रयुक्तेः । प्रत्यये किमिति । यस्मात्
प्रत्ययविधिस्तदाशङ्कमित्येतावदेवास्तिवत्यर्थः । प्रत्ययविशिष्टस्य ततोऽप्यविकल्प्य वा मा
भूदिति । तदादि शब्दरूपं क्रियादित्यपेक्षायामनिर्गोपात् प्रत्ययविशिष्टं वा ततोऽप्यधिकं
वा निरवधिकमङ्गं स्यात् । न च यस्मात्प्रत्ययेति प्रत्ययस्य श्रुतत्वात् प्रत्ययावधे-
वाङ्गत्वं भविष्यत् न वाच्यञ्च, यस्मात् प्रत्ययविधिरस्तदादीत्यर्थसम्पन्नेन तस्य प्रत्य-
यग्रहणस्य चरितार्थमिति । ततश्च प्रत्ययविशिष्टस्याङ्गत्वे वक्ष्यसेत्यत्र प्रत्ययविशिष्ट-
स्याङ्गत्वेन उरभ्यादेशस्य परनिमित्तत्वाभावाच्च परस्मिन्निति स्थानिवत्वा

कस्य वा मा भूत् । २०० अङ्गस्य ३ । ४ । १ ॥ इत्यधिकृत्य । २०१ टाङ्-
सिङ्सामिनात्स्याः ७ । १ । १२ ॥ अकारान्तादङ्गादीनां क्रमादिनादय आदेशाः
स्युः । णत्वम् । रामेण । २०२ सुपि ख ७ । ३ । १०२ ॥ यकारौ सुपि परे
अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाभ्याम् । २०३ अतो भिस ऐस् ७ । १ । ९ ॥
अकारान्तादङ्गाङ्गिम् ऐस् स्यात् । अनेकार्त्वात्सर्वादेशः । रामैः । २०४ छेयः
७ । १ । १३ ॥ अतोऽङ्गात्परस्य 'ङं' ह्रस्वस्य आदेशः स्यात् । रामाय । इह स्या-

प्रवृत्त्या 'न सम्प्रसारणे' इति सम्प्रसारणनिषेधो न स्यात् । अधिकस्याङ्गत्वे च देवदत्त
ओदममपाक्षीक्ष्यादौ देवदत्तादिशब्दीतरं सुपं निमित्तोक्तस्य लुङ्पर्यन्तमङ्गात्तस्य
लुङ्पर्यन्तेन देवदत्तादिशब्दात्पूर्वमप्यद्यापनिः, अङ्गसङ्गायाः प्रत्ययनिमित्तत्वाभावेन
लुङाद्विनिरूपिताङ्गस्येत्यर्थस्य दुर्लभस्यात् । पत्यये इत्युभौ तु न कोऽपि दोष इत्यलम् ।
टाङ्सिङ्साम् । अङ्गस्येत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणतम् । 'अतो भिस' इत्यस्मात्
अत इति पञ्चम्यन्तमनुवृत्तम् अङ्गस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः । नदाह—अकारान्ता-
दङ्गादिति । परधामिति शेषः । क्रमाद्विनि यथासङ्ख्यसुत्रलक्ष्यम् । टादीनामिति । टाङ्-
सिङ्सामित्यर्थः ।

इनादय इति । इन-आत्-स्य एते द्वयर्थः । राम-इन इति स्थिते आद् गुणः ।
णत्वमिति । अट्कुप्वाङिति नकारस्य अकार इत्यर्थः । राम-भ्याम् इति स्थिते न
विभक्ताविति मस्य नेश्वम् । सुपि च । अतो दीर्घो यजोत्यनुवर्तते । यजोत्यनेन
सुपीति विशेष्यते । यस्मिन् विधिरिति तदादिविधिरिथाष्ट—यच्चादविति । अतोऽङ्ग-
स्येति । अदन्तस्याङ्गस्येत्यर्थः । राम-मिस् इति स्थिते, न विभक्ताविते सस्य नेश्वम् ।
अतो भिस ऐस् । अत इति पञ्चमी । अङ्गस्येत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते । अत
इति तस्य विशेषणम् । विशेषणत्वात्तदन्तविधिः । तदाह—अकारान्तादिति । कश्चिसर्गो
सिद्धवक्तृत्याह—रामैरिति । यद्यपि एसि विहितेऽपि वृद्धौ रामैरित्यादि सिद्धम् । न
च अतो गुण इति पररूपं शङ्क्यम् ; एकारोच्चारणसान्ध्यादेशं तद्वत्प्रभावात्, अन्यथा
इवमेव विवक्ष्यात् । तथापि पूर्वोक्तं क्रिमात्रत्वाविशेषात् प्रक्रियाळावशाच्च ऐसो
विधिः । अलोऽन्त्यस्येत्यन्तादेशमाशङ्क्याह—अनेकार्त्वादिति ।

अप चतुर्थीविभक्तिः । तत्र छ इति लकारस्य लडाक्षेपीसंज्ञायां लोपः । तदुच्चा-
रणं तु वेङ्गितीत्याद्यर्थम् । राम-प् इति स्थिते । छेयः । छेरित्येकारान्तात् षष्ठ्येक-
वचनम्, न तु छि इति सप्तम्येकवचनात्, व्याखयानात् । अतो भिस इत्यतः अत
इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते । तेन च अङ्गस्येत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणतं विशेष्यते ।
तदाह—अतोऽङ्गादिति । अदन्तादङ्गादित्यर्थः । सुपि चेति दीर्घं मत्व आह—रामायेति ।
तनु यादेशस्य सुप्त्वाभावात्परिमन् परतः कथं सुपि चेति दीर्घं इत्यत आह—इति ।

निबद्धावेन यादेशस्य सुप्त्वात् 'सुपि च' (सू २०२) इति दीर्घः । 'सञ्जिपात
लक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य' (प ८६) इति परिभाषा तु नेह प्रवर्तते । 'कष्टा
य क्रमणे' (सू २६७०) इत्यादिनिर्देशेन तस्या अनित्यत्वज्ञापनात् । रामाभ्याम्
२०५ बहुवचने भ्रूयेत् ७ । ३ । १०३ ॥ झलादौ बहुवचने सुपि परे अतोऽङ्ग
त्येकारः स्यात् । रामेभ्यः । 'बहुवचने' किम् । रामः । रामस्य । 'लालि' किम्

नन्वत्र दीर्घो यजादित्वेन सुप्त्वेन च यादेशं परनिमित्तीकृत्य प्रवर्तते । स च यजंरे
अलाभ्यः । तस्मिन् कर्तव्ये यादेशस्य कथमिह स्थानिवज्ज्ञावः । अनविषधाविति तस्मिन्
वेधाविति चेत् ? सत्यम् — इह दीर्घस्य यजादिसुवाश्रयतया आदेशगत्यकाररूपा
लाभ्यस्येऽपि तस्मिन् कर्तव्ये यादेशस्य स्थानिवज्ज्ञावे सुप्त्वं भवत्येव दीर्घस्य
आदेशगत्यकाररूपालाभ्यस्येऽपि स्थान्यलाभ्यत्वाभावात् । 'अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घः'
इति तु वरमप्यत्र नोपन्यस्तम्, अकृतसार्वधातुकयोरिति पठ्युदासखलेन तस्य असु-
प्येव प्रवृत्तेरित्याहुः । स्यादेतत् । सञ्जिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येत्यस्ति
परिभाषा । सञ्जिपातः संश्लेषः लक्षणं निमित्तं यस्य सः सञ्जिपातलक्षणः । विधिः
कार्यम् । तद्विघातस्य सं सञ्जिपातं विहन्तीति तद्विघातः । 'कर्मण्यण्' इति कर्मण्यणु-
पपदे कर्तर्यण् । 'हनस्तोऽधिष्णकोः' इति तकारः । 'हो हन्ते' इति कुत्वम् । सञ्जिपा-
तविघातकस्य न निमित्तमित्यर्थः । उपजीवकमुपजीव्यस्य विघातक न भवतीति
यावत् । प्रकृते च अदन्तसम्बन्धमाश्रित्य प्रवृत्तो यादेशः अदन्तसम्बन्धविघातकस्य
दीर्घस्य कथं निमित्तं स्यादित्याहुः परिरिति — सञ्जिपातलक्षण इत्यादिना । तृतीया-
द्विवचनात् दीर्घं सिद्धवत्कृत्याह — रामाभ्यामिति । स्थिति न विभक्ताविति सत्यं
नेष्वम् । सुपि चेति दीर्घं प्राप्ते — बहुवचने ज्ञस्येत् । अतो दीर्घो यजोत्यतः सुपि चेत्य
तच्च अत इति सुपीति चानुवर्तते । झलीत्यनेन सुपीति विशेष्यते । यस्मिन् विधि-
रिति तदादिविधिरनदाह — झलादाविति । अतोऽङ्गस्येति । अदन्तस्याङ्गस्येत्यर्थः । पृथ्वे-
सि रुक्मविसर्गौ सिद्धवत्कृत्याह — रामेभ्य इति । राम इति । अयोगवाहानामकरोपरि-
चातुं चोपसङ्ख्यातावेन विसर्गस्य झक्त्वात् स्थानिवज्ज्ञावेन सुप्त्वाच्च तस्मिन् परत
प्राप्ते प्राप्तम्, रुक्मविसर्गयोरसिद्धत्वेऽपि राम स् इति वक्तव्यं झलादिसुप्परत्नात् । अतो
बहुवचनग्रहणमित्यर्थः । रामस्येति । बहुवचनग्रहणस्य प्रयोजनान्नरम् । षष्ठ्येकवचनस्य
कसः स्यादेशो तस्य स्थानिवज्ज्ञावेन सुप्त्वात् स्वतो झलादित्वाच्च तस्मिन् परत प्राप्ते
प्राप्ते तस्मिन्त्यर्थं बहुवचनग्रहणमित्यर्थः । सञ्जिपातपरिभाषा तु सर्वेषामिति निर्दे-
शादेत्वविधौ न प्रवर्तत इत्याह । झलि किमिति । 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इत्यतो
झलीत्यनुवर्त्यं हलादौ बहुवचने सुपि पृथमित्येव व्याख्यातुं शक्यते । तावतैव रामः ।

रामाणाम् । 'सुवि' किम् । पञ्चमम् । जश्त्वम् । २०६ वाऽवसाने ८ । ४ । ५६॥
 अवसाने झलां चरो वा स्युः । रामात्-रामाद् । द्वित्वे रूपचतुष्टयम् । रामाभ्याम् ।
 रामेभ्यः । रामस्य । सस्य द्वित्वपक्षे 'झरि च' (१२१) इति चत्वेऽप्यान्तर-
 तम्यास एव, न तु तकारः । अक्षपप्राणतया प्रयत्नभेदात् । अत एव 'घः सि—'

इत्याज्यादिवहुवचने एवनिरासादिति प्रश्नः । रामाणामिति । हलादौ बहुवचने सुवि
 एवमित्युक्तौ रामाणामित्यत्राप्येवं स्यात् । तच्चित्त्यर्थे इत्यप्रहणमित्यर्थः । यथा-
 पञ्च सक्षिपातपरिभाषया हस्वान्ताङ्गसक्षिपातमुपजीन्य प्रवृत्तस्य जुदत्तद्विधातकमेवं
 प्रति निमित्तत्वासम्भवादेव एवं न भविष्यति । तथापि इत्यप्रहणमेवे सक्षिपातपरि-
 भाषाया अप्रवृत्तिज्ञापनार्थम् । तेन हलि सर्वेषाम् इति निर्वृत्ताय सर्वशब्दे एव-
 सिद्धावपि विश्लेषामित्यादावप्येवं भवति । पञ्चममिति । पञ्चमो झलादिवहुवचनस्ये-
 ऽपि सुप्त्वाभावात् तस्मिन् परत एवमित्यर्थः । नच 'बहुवचने झलीक्' इत्येवास्तु
 किर्यादन्तावप्ये आद् गुणे च रामेभ्य इत्यादिसिद्धेरिति वाच्यम्, एवं सति ओसि
 चेत्युत्तरसूत्रेऽपि इगागमविधौ ज्ञानयोरित्यत्र इकोऽचि विभक्त्याविति तुमापत्तेः ।

अथ पञ्चमीविभक्तिः । तच्च 'अपदेशेऽजनुनासिक इत्' इति टसेः इकार इत् । तस्य
 लोपः । लकारस्तु लशब्देवेति इत् । तस्य लोपः । तदुभयोच्चारणं तु 'लसिञ्छोः'
 'वेळिति' इत्याद्यर्थम् । 'टाङ्सिञ्छाम्' इति आत् सवर्णदीर्घः । अत्यमिति । झलां
 जलोऽन्ते' इति नित्यतया जश्त्वं प्राप्तम् । तदपवादश्चत्वेविकल्प आरभ्यत इत्यर्थः ।
 वाऽवसाने । 'झलां जश्झशि' इत्यतो झलागिति 'अभ्यासे चर्त्त' इत्यतश्चरिति चाबुव-
 र्त्तते । तदाह—अवसान इत्यादिना । द्वित्वे रूपेति । तकारश्चकारयोरनचि चेति द्वित्वे तव-
 न्मावे च रूपचतुष्टयमित्यर्थः । तत्र चत्वेपक्षे द्वितकारमेकतकारं च रूपम् । जश्त्वपक्षे
 द्वित्वकारमेकवकारं च । रामाभ्याम् । रामेभ्य इति । चतुर्थीवत् प्रकिञ्चा सुगमेति भावः ।

अथ षष्ठीविभक्तिः । लसो लकारस्य लशक्तसिद्धिर् इति इत्वं, लोपः । लकारोच्चा-
 रणं तु किति इत्यश्लेषाद्यर्थम् । टाङ्सिञ्छामिति श्वादेशं सिद्धवत्कृत्वाह—रामस्ये-
 ति । नन्विह सकारस्यानचि चेति द्वित्वे पूर्वसकारस्य झरि चेति चत्वेन दन्तस्थान-
 तोऽन्तरतमे तकारे सति रामस्येति श्वादिस्थित आह—सस्य द्वित्वेति । स पदेति ।
 स्वकार एवेत्यर्थः । एवकारस्यावर्त्यमाह—न तु तकार इति । ननु दन्तस्थानतः श्वासा-
 धोषविचारामकवाद्यप्रयत्नतश्चास्त्यै तकारेऽप्यविशिष्टमित्यत आह—अक्षपप्राणतयेति ।
 स्वकारः स्थानी महाप्राणः । तकारस्तु अक्षपप्राणः । अतो बाह्यप्रयत्नमेवायं तकारो न
 भवति । इदमुपलक्षणम् । आभ्यन्तरप्रयत्नमेवायं सकारस्य तकारो न भवतीति ब्रह्म-
 कथम् । अत एवेति । 'वस् निवासे' इत्यादिष्वातोर्वस्यतीत्यादौ सकारस्य सकारे परे
 स्वकारो विधीयते । यवि तु तत्र झरि चेति सकारस्य तकारः श्वात्तर्हि तद्विधातम-

(सू. २३४२) इति तादेश आरभ्यते । २०७ ओसि च ७ । ३। १०४॥ ओसि परे अतोऽङ्गस्येकारः स्यात् । रामयोः । २०८ ह्रस्वनद्यापो जुट् ७ । १ । ५४ ॥ ह्रस्वान्ताद्यन्तादायिन्नाच्चाङ्गात्परस्यामो जुङागमः स्यात् । २०९ नामि ६ । ४ । ३ ॥ नामि परेऽङ्गन्तस्याङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाणाम् । 'सुपि च' (सू. २०९)

वर्कं स्यादित्यर्थः । 'राम ओस्' इति स्थिते वृद्धौ प्राप्तायाम् । ओसि च । अतो दीर्घो बलीयतोऽत इत्यनुवर्तते । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । बहुवचने ऋषयेक्षित्यत एक्षित्यनुवर्तते । तद्वाह—ओसि पर इति ।

अतोऽङ्गस्येति । अव्यन्ताङ्गस्येत्यर्थः । 'राम ओस्' इति स्थिते अयादेशं कृत्व-
विसर्गो च सिद्धवाक्यस्याह—रामोरिति । 'राम आम्' इति स्थिते सवर्णदीर्घे प्राप्ते ।
ह्रस्वनद्या । ह्रस्वस्य नदी च आप्वेति समाहारद्वन्द्वद्विधयोगे पञ्चमी । 'परस्य'
इत्यप्याहार्यम् । 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्य ह्रस्वादिभिर्विशेष्यते,
अतस्तदन्तविधिः । 'आमि सर्वनाम्नः' इत्यतः 'आमि' इत्यनुवर्तते । तच्च 'उभय-
निर्वेशे पञ्चमीनिर्वेशो बलीयान्' इति न्यायात् 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति पष्ठयन्तं
सम्पद्यते तद्वाह—ह्रस्वान्तादिरयादिना । आम् अत्र षष्ठीबहुवचनमेव न तु केरा-
मित्यादिविहितम् इति भाष्ये स्पष्टम् । जुटि टकार इत् । उकार उच्चारणार्थः ।
टिबाहाद्यवयवः । 'राम-नाम्' इति स्थिते ।

नामि । 'ह्रस्वोप' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । 'दीर्घभ्रूया च 'अच' इत्युपस्थितम् ।
तेन चाङ्गं विशेष्यते । अतस्तदन्तविधिः । तद्वाह—अव्यन्तस्येति । 'जुटि' इति न सूत्रि-
तम् । 'भृञ्किन्नुट् च' इत्यौणादिकगमप्रत्ययान्ते मृङ्गस्ये ऋकारस्य दीर्घापत्ता ।
अङ्गनां पामनामित्यादौ तु न दीर्घः, अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया अर्थवत् एव नामो
ग्रहणात् पामादिलक्षणे न प्रत्ययेऽपि द्वितीयैकवचने अमि कृते त्रयाणामपि प्रत्ययानां
प्रत्येकमर्थवत्त्वेऽपि समुदायस्यानर्थकत्वात् । ननु नामोति सनकारग्रहणं मास्तु
'आमि' इत्येव सूच्यताम् । न च राम आम् इत्यस्यां दशायां दीर्घे सति ह्रस्वान्तरत्वा
भावात् 'ह्रस्वनद्यापः' इति जुट् न स्यादिति वाच्यम् । 'ह्रस्वान्तान्जुट्' इति वचन-
सामर्थ्यात् कृतेऽपि दीर्घे भूतपूर्वगत्याभ्रयणेन जुहुपपत्तेरिति चेन्न, सनकारनिर्वेशस्य
नोपचाया इत्युत्तरार्थत्वात् । यद्वि हि आमीत्येवोच्येत तर्हि 'नोपचायाः' इत्युत्तर-
सूत्रेऽपि आमीत्येवानुवर्तते । ततश्च नान्तस्योपचाया दीर्घः स्यादामीत्येव कथ्येत ।
एवं सति चर्मणा चर्मणामित्यादावपि दीर्घः स्यात् । अतो नामोति सनकारनिर्वेशः
इति भाष्ये स्पष्टमित्यलम् । 'अट्कुप्वाक्' इति गत्वं सिद्धवाक्यस्याह—रामाणामिति ।
मन्त्रपरत्वात् 'सुपि च' इति दीर्घ एवोपेक्ष्यसंन्याः, न तु 'आमि' इति दीर्घः, फल-
विशेषाभावेऽपि न्यायाजुरोपेक्षैव शास्त्रमवृत्तेः 'इको ऋक्' इति सूत्रे भाष्ये प्रपञ्चित-

इति दीर्घो यद्यपि परस्वत्थापीह न प्रवर्तते, सन्निपातपरिभाषाविरोधात् । 'नामि' इत्यनेन त्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषा बाध्यते । रामे । रामयोः । सुप्येत्वे कृते । २१० अपदान्तस्य मूर्धन्यः ८ । ३ । ५५ ॥ आपादपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् । २११ इण्कोः ८।३।५७॥ इत्यधिकृत्य । २१२ आदेशप्रत्यययोः ८।३।५९॥

स्यात् इति कङ्कते—सुपि चेति दीर्घो यद्यपि पर इति । परिहरति—तथापीति । सन्निपा-
तेति । इत्थान्तसन्निपातमुपपन्नोऽयं प्रवृत्तस्य जुटः इत्यविधातकं 'सुपि च' इति दीर्घं
प्रति निमित्तात्वासम्भवविति भावः । नन्विह 'नामि' इति दीर्घप्रवृत्तावपि सन्निपात-
परिभाषाविरोधस्तुल्य इत्यत आह—नामीत्यनेन विधिति । यद्यत्र नामीति दीर्घो न
स्यात्तर्हि तदारम्भो व्यर्थः स्यात् । तत्रश्च निरवकाशत्वाद्व्याजानामित्यादौ नामीति
दीर्घः सन्निपातपरिभाषा बाधित्वा प्रवर्तते । सुपि चेति दीर्घस्तु रामान्यामित्यादौ
सावकाशत्वाद्व्याजानामित्यादौ नामि परे सन्निपातपरिभाषा न बाधितुमर्हति । तस्मा-
द्व्याजानामित्यादौ नामि परे दीर्घप्रवृत्तौ सन्निपातपरिभाषा बाधितुं नामीति दीर्घा-
रम्भः । यत्तु नामीति दीर्घो निरवकाशत्वासन्निपातपरिभाषा बाधत इत्युक्तम्,
यत्र इत्थान्तसन्निपातमुपपन्नोऽयैव जुटः प्रवृत्तिस्तत्र सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्त्यैव
नामीति दीर्घप्रवृत्तेः सावकाशत्वात् । यथा—कसीनामित्यत्र । तत्र हि 'वदन्तुभ्यां'
इति जुटः । षट्सङ्गकेभ्यश्चतुरश्र परस्पाऽऽमो जुट् स्यादिति हि तदर्थं इति चेत् ?
एवं हि सति कतेर्नामीत्येव सूत्रेण । अजन्तस्याङ्गस्य नामि दीर्घं इत्येवंपरं नामीति
सामान्यसूत्रं नारम्भेत । उक्तं हि भाष्ये—'न होकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति'
इति । एकस्य शब्दस्य साधनाय सामान्यसूत्रं नाराभणीयमित्यर्थः । अन्यथा
मुद्रावगित्यनुपपत्तेरिति कैयटः । न चैवं सति कतिशब्दस्याधिकस्य प्रवेशे गौरव-
मिति वाच्यम्, 'न तिसृचतस्र' इति नामि दीर्घनिषेधाकरणेन लाजवात् । एवं च
कतेर्नामीत्यनुकथा नामीति सामान्यसूत्रारम्भसामर्थ्याद्व्याजानामित्यादावपि नामीति
दीर्घः सन्निपातपरिभाषा बाधित्वा निविशते इति युक्तम् । एवं च आरम्भसामर्थ्या
विति मूलमपि कतेर्नामीत्यनुकथा नामीति सामान्यसूत्रारम्भसामर्थ्याविति व्याक्ये-
यमित्यलं विस्तरेण ।

अथ सप्तमीविभक्तिः । केर्ककार इत् । राम इ इति स्थिते आद्गुण इति मत्वाह—
राम इति । रामयोरिति । षष्ठीद्विवचनवत् । सुप्येत्वे कृत इति । पकारस्येत्वे, कोपे, 'बहु-
वचने सप्तयेत्' इत्येत्वे कृत इत्यर्थः । 'रामे-सु' इति स्थिते आदेशप्रत्ययोरिति पदं
विधास्यन्नाह—अपदान्तस्य । मूर्धन्यः—मूर्धस्थानकः । अष्टमाध्यायस्य तृतीयपादौ
मध्यत इत्वं सूत्रं पठितम् । इति आरम्भैतत्पादसमाप्तिपर्यन्तमिदमधिक्रियत इत्यर्थः ।
इण्कोः । इत्यधिकृत्येति । उत्तरत्र विधिष्वनुवर्त्य इति भावः । इण् च कुमेति समाहार-

‘सहेः साढः सः’ (सू. ३३५) इति सूत्रात् ‘सः’ इति पठ्यन्तं पदमनुवर्तते । इण्कवर्गाभ्यां परस्यापदान्तस्यादेशः प्रत्ययावयवश्च यः सकारस्तस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् विवृताधोवस्य सस्य तादृश एव यः । रामेषु । इण्कोः किम् । रामस्य । ‘आदेशप्रत्यययोः’ किम् । सुपीः । सुपिसौ । सुपिसः । ‘अपदान्तस्य’ किम् । हरिस्तत्र । एवं कृष्णमुकुन्दादयः । २१३ सर्वादीनि सर्वनामानि १ । १ । २७ ॥ सर्वादीनि शब्दस्व-

ङ्गः । पुस्त्वमार्थश्च । इतरेतरयोगङ्गद्वे त्वेकवचनमार्थश्च । इणिति परणकारेण प्रत्याहारः । कुः कवर्गः । अथ षष्ठविधायकं सूत्रमाह—आदेशः । पठ्यन्तमिति । ‘सहे साढः सः’ इति सूत्रे स् इत्यस्मात् षष्ठ्येकवचने सति सः इति निर्दिष्टमिति भावः । तच्चेह द्विवचनान्ततया विपरिणम्य आदेशप्रत्ययोरित्यत्र सम्बध्यते । ततश्च इण्कवर्गाभ्यां परयोः पदान्तयोरादेशात्मकप्रत्ययावयवात्मकयोः सकारयोर्मूर्धन्यः स्यादिति श्रुतिः । फलितमाह—इण्कवर्गाभ्यामित्वादिना । प्रौढमनोरमायां तु आदेशप्रत्यययोरित्येकापि षष्ठी प्रत्ययविषये अवयवार्थिका, आदेशविषये चाभेदाधिका । तथा च आदेशस्य प्रत्ययावयवस्य च सकारस्येति लभ्यत इति प्रत्ययशब्दस्य लक्षणां विनोक्तम् । सहविवर्गमावेऽपि सौमो द्वन्द्व इति च स्वीकृतम् । यद्यपि तु आदेशविषयेऽपि अवयवषष्ठी स्यात्—आदेशावयवस्य सस्य च इति, तर्हि तिष्ठः, तिष्ठणाभित्यादौ दोषः । न च त्रिचतुरोः स्त्रियामित्यत्रादेशो सकारोच्चारणसामर्थ्याच्च तत्र षष्ठमिति वाच्यम् ; तिष्ठ इत्यत्र ‘न रपरसुपिस्फुटिस्फुटिस्फुटिसवनोदीनाम्’ इति षष्ठनिषेधेन चरितार्थत्वात् विसं विसमित्यादौ सकारस्य आदेशावयवतया षष्ठापत्तेश्च, निश्चयीत्सयोरित्याद्यभिमतिरिष्येयमनस्यादेशरूपताया वच्यमाणत्वात् । प्रत्ययो यः सकारस्तस्येति व्याख्यानं तु जिगीषुरित्यादावेव स्यात् । रामेषु इत्यादौ न स्यात् । अतः आदेशा प्रत्ययावयवश्च यः सकारस्तस्येति व्याख्यातम् । प्रत्ययावयवलक्षणायां च हकि सर्वशमिति निर्देशो लिङ्गश्च ।

विवृताधोवस्येति । मूर्धन्यस्यश्च । ऋट्टरषेष्वाविशिष्टम् । विवृतस्वरूपाभ्यन्तरप्रयत्नतः अधोवरूपवाद्यप्रयत्नवतश्च सकारस्य तदुभयारमकः सकार एव भवतीत्यर्थः । टकारनिवारणाय विशेषणम् । ऋकारवारणाय द्वितीयम् । रामेष्विति । ननु सु इत्यस्य अपदेशवद्भवेन सुबन्तत्वेन पदत्वात् सात्पदाद्योरिति षष्ठनिषेधः स्यादिति चेन्न, प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदाक्षरेव प्रहणादित्यलम् । सुपिसाविति । पिस गतौ, कृप्, पातुसकारोऽयम् । न आदेशः, नापि प्रत्ययावयव इति भावः । अथ सर्वादिशब्देषु सर्वनामकार्यं विधास्यन् सर्वनामसन्ज्ञामाह—सर्वादीनि । सर्वः आदिः प्रथमावयवः येषां तानि सर्वादीनि । सर्वशब्दः स्वरूपपरः । नपुंसकवशात् शब्दरूपाणीति विशेष्यमप्याहार्यम् । तदाह—सर्वादीनि शब्देत्यादिना । ननु बहुव्री-

रूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । तदन्तस्यापीयं सङ्गा । 'द्वन्द्वे च' (सू २२४) इति ज्ञापकात् । तेन 'परमसर्वत्र' इति ब्रह्म 'परमभवकात्' इत्यत्राकचच सिध्यति ।

हेरन्यपदार्थप्रधानत्वात् सर्वशब्दस्य च समासवर्तिपदार्थावयवपदार्थाभावाद्धि-
शब्दविशब्दानामेव सर्वाविशब्देन बहुव्रीहिणाऽवगमात् सर्वनामसंज्ञा स्यात्, न तु सर्व-
शब्दस्यापीति चेत्, उच्यते—सर्वः आदिर्यस्य समुदायस्येति विग्रहः । सर्वशब्दघटितः
समुदायः समासार्थः । समुदाये च प्रवर्तमाना सर्वनामसंज्ञा कश्चिदपि अप्रयुज्य-
माने तस्मिन् वैयर्थ्याधानर्यस्यासङ्गेष्विति न्यायेनावयवेष्ववतरन्ती अविशेषात्
सर्वशब्देऽपि भवति । एवं चात्र सर्वशब्दस्य स्वरूपेण वर्तिपदार्थता, समुदायरूपेण
त्वन्यपदार्थप्रवेशः । न च समुदायस्यान्यपदार्थत्वे सर्वादीनीति बहुवचनामुपपत्तिः
शङ्का, सर्वशब्दघटितस्य विवक्षितावयवसङ्ख्यस्य समूहस्यान्यपदार्थात्वात् । उक्त-
तावयवमेवः समुदायः समासार्थ इति कैयटोक्तेरप्ययमेवायं । अतो न बहुवचनस्यो-
ज्युपपत्तिः । तदेवं व्याख्याने हृदि सर्वेषामित्यादिनिर्वेशः प्रमाणम् । सर्वशब्दस्य सर्व-
नामत्वाभावे तु सर्वेषामित्यादौ सर्वनामकार्याणि सुबादीनि न स्युः । तथा च सर्वा-
दीनीति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । तस्यान्यपदार्थस्य गुणाः विशेषणानि वर्तिप-
दार्थरूपाणि तेषां संविज्ञानं क्रियान्वयितया विज्ञानं यत्र सः तद्गुणसंविज्ञान इति
व्युपपत्तिः । यत्र संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेनान्यपदार्थं वर्तिपदार्थान्वयः तत्र प्रायेण
तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । यथा—द्विवासा देववृत्तो मुक्तके, लम्बकर्णं भोजयेत्यादौ ।
तत्र हि वाससोः कर्णपोक्ष भुजिक्रियान्वयमावेऽपि सङ्ग्रहितत्वमात्रेण तद्गुणसंवि-
ज्ञानत्वम् । प्रकृते च समुदाये अन्यपदार्थं सर्वशब्दस्य समवायान्तर्गतारोपितावय-
वावयविभावसम्बन्धसत्वात्तद्गुणसंविज्ञानत्वम् । स्वस्वामिभावादिसंबन्धेनान्यपदार्थं
वर्तिपदार्थान्वयं स्वतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । यथा—चित्रगुमानयेत्यादावित्य-
क्तम् । ननु सर्वं विश्व इत्येवं सर्वाविशब्दानां केवलानामेव सर्वादिगणे पाठात् परम-
सर्वाविशब्दानां कथं सर्वनामतेत्यत आह—तदन्तस्यापीति । द्वन्द्वे चेतीति । द्वन्द्वे चेत्य-
नेन सर्वाविशब्दान्तद्वन्द्वस्य सर्वनामसंज्ञा प्रसिद्धिर्वाच्यते वर्णाश्रमेतराणामित्यादौ ।
यदि केवलानामेव सर्वादिगणपठितानां सर्वनामता, न तु तदन्तानामपि, तर्हि तत्प्र-
तिषेधो ष्यर्थः स्यात् । अतस्तदन्तस्यापीयं संज्ञेति विज्ञायत इत्यर्थः । ननु परमसर्वा-
विशब्देषु गणपठितानां केवलानामेव सर्वाविशब्दानामस्तु सर्वनामता, मास्तु तदन्ता-
नामपि; 'सर्वनामः स्मै' इत्यादिसर्वनामकार्पाणामङ्गाधिकारस्थत्वेन पदाङ्गाधिकारे
तस्य च तदन्तस्य चेति परिभाषया परमसर्वस्मै इत्यादिषु सिद्धेरित्यत आह—
तेनेति । तदन्तस्यापि संज्ञाश्लेनेत्यर्थः । सिध्यतीति । सप्तम्यास्त्रिकृति सप्तम्य-
न्तात् सर्वनामो विधीयमानश्चाह 'अभ्ययसर्वनामनामकश्च प्राबो' इत्यज्ञातायर्थेषु

२१४ जसः शी ७। १। १७॥ अदन्तात्सर्वनाम्नः परस्य जसः शी स्यात् ।
अनेकास्त्वत्सर्वादेशः । न च 'अवर्णस्तु' (सू ३६४) इत्यादाविव, 'नानुबन्ध-
कृतमनेकास्त्वम्' (प ६) इति वाच्यम् ; सर्वादेशस्याप्रागित्संज्ञाया एवाभावात् ।
सर्वे । २१५ सर्वनाम्नः स्मै ७। १। १४॥ अतस्सर्वनाम्नो के ह्रस्वस्य स्मै
स्यात् । सर्वस्मै । २१६ कसिञ्ठयोः स्मात्स्मिनौ ७। १। १५॥ अतस्सर्व-

विधीयमानोऽकञ्च सिध्यतीत्यर्थः । चकारात् पञ्चमास्तसिद्धिर्ति तसिच् च । न
चावयवगतसर्वनामत्वेन तत्सिद्धिरिति वाच्यम्, 'कृत्सिते' इति सूत्रस्य भाव्यरीत्या
सङ्ख्याकारकाभ्यां पूर्णार्थस्य इतरान्वयेन सुबन्तादेव तद्विशोऽप्यवगमेन सर्वनाम-
प्रकृतिकसुबन्तार्थकृत्साविविधवाचां सर्वनामावयवघटेः प्रागकञ्चित्पर्यवसानात्-
दन्तसंज्ञाभावे तद्विशिष्टेरिति भावः ।

सर्वशब्दात् जसि पूर्वसवर्णधीर्घे प्राप्ते—जसः शी । अतो भिन्न इत्यस्मात्तत्तत् इत्य-
नुवर्तते । 'सर्वनाम्नः स्मै' इत्यतः सर्वनाम्न इत्यनुवर्तते । तदाह—अदन्तादित्यादिना ।
शी इति दीर्घाच्चारणं भणुसकाच्चेत्युत्तरार्थम् । तेन वारिणी इति सिध्यति । अनेका-
स्त्वादिति । न तु शिष्यप्रयुक्तं सर्वादेशत्वमत्रेति भावः । ननु 'नानुबन्धकृतमनेका-
स्त्वम्' इत्यस्ति परिभाषा । अनुबन्धः इत्, तत्प्रयुक्तमनेकास्त्वत्वं सर्वादेशनिमित्तं
न भवतीत्यर्थः । ततश्च शी इत्यत्र शाकारस्य लशक्तसिद्धिर् इति ह्रस्वसंज्ञकत्वात् कथं
तत्प्रयुक्तमनेकास्त्वम् । अत एव 'अवर्णस्तत्सावनजः' इत्यत्र ऋकारमितमावाय तु
इत्यादेशस्य नानेकास्त्वम् । अन्यथा तस्यापि सर्वादेशत्वापत्तेः । अतः शिष्यप्रयुक्तमे-
वात्र सर्वादेशत्वमाश्रितुं युक्तमित्याशङ्क्य निराकरोति—न चेत्यादिना । 'अवर्णस्तु'
इत्यादाविव नानुबन्धकृतमनेकास्त्वमिति नेत्यन्वयः । शी इति शाकारस्य 'लशक्त-
सिद्धिर्' इति ह्रस्वसंज्ञा वक्तव्या । तेन च सूत्रेण प्रत्ययादिभूतानां लशक्तवर्गाणामि-
त्संज्ञा विहिता । प्रकृते च शी इत्यस्य प्रत्ययाधिकारस्याभावाच्च स्वतः प्रत्यय-
त्वम्, किन्तु जसादेशत्वेन स्थानिवद्भावात् प्रत्ययत्वं वक्तव्यम् । स्थानिवद्भावश्च
आदेशभावमापन्नस्य शी इत्यस्य भवति । एवञ्चादेशत्वसिद्धेः प्रागादेशविधिदशायां
शी इति शाकारस्य ह्रस्वसंज्ञाया असिद्धेरनेकास्त्वमप्रतिहतम् । अत एव शिष्यात्
सर्वादेश इत्यपि निरस्तम् । तु इत्यत्र तु आदेशभावात् प्रागेव ऋकारस्य ह्रस्वसंज्ञ-
कत्वाच्च तत्प्रयुक्तमनेकास्त्वमिति वैषम्यमित्यभिप्रेत्य परिहरति—सर्वादेशत्वाप्रागिति ।
शीभावे सति सर्वं ई इति स्थिते आदृगुण सिद्धत्वेऽङ्ग्याह—सर्वं इति । सर्वशब्दात्
अतुल्यैकवचने 'केयं' इति प्राप्ते । सर्वनाम्नः स्मै । अतो भिन्न इत्यस्मात्तत्तत् इत्य-
नुवर्तते । केयं इत्यतो केरिति च । तदाह—अतः सर्वेत्यादिना । सर्वशब्दात् पञ्चशब्दे-
कवचने ङाकसिञ्ठसामिति प्राप्ते—कसिञ्ठयोः । कसिञ्च ङिश्चेति द्वन्द्वः । अतो

नाम एतयोरेतौ स्तः । सर्वस्मात् । २१७ आभि सर्वनाम्नः सुट् ७ । १ ।
५२ ॥ अवर्णान्तात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः स्यात् । एत्वपरत्वे ।
सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । शेषं रामवद् । एवं विक्षाद्योऽप्यदन्ताः । सर्वाद्यश्च
पञ्चत्रिंशत् । सर्वे निश्च तम तमय उत्तर उत्तर अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम

भिस् इत्यस्मादत् इति, सर्वनाम्नः स्मै इत्यतः, सर्वनाम्न इति चाबुवर्तते । तदाह—
अतः सर्वेति । एतयोरिति । कसिद्धयोरित्यर्थः । एतावति । स्मास्मिन्नावित्यर्थः । स्माया-
देशस्य स्थानिवद्भावेन विभक्तिस्त्वाच्च विभक्ताविति तकारस्य नेषमिति मत्वाह—
सर्वस्मादिति । सर्व आम् इति स्थिते 'ह्रस्वनद्यापः' इति नुटि प्राप्ते—आभि सर्वनाम्नः ।
'आज्जमेरमुक्' इत्यतोऽनुवृत्तेन आदिति पञ्चम्यन्तेन अङ्गस्थेयषिकृतं पञ्चम्या
विपणिणतं पिशेष्यते, तद्धन्तविधिः, परस्येत्थस्याहार्यम् । 'उभयनिर्देशे पञ्चमी-
निर्देशो बलीयान्' इति न्यायेन 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषया आमीति
सप्तमी आम् इति षष्ठ्यन्तमापद्यते । सर्वनाम्न इति तु विहितविशेषणम् ।
ततश्च अवर्णान्तादङ्गात् परस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः स्यादित्यर्थः
स्वरपद्यते । तदाह—अवर्णान्तादित्यादिना । अवर्णान्तादित्यन्तरम् अङ्गादिति शेषः ।
अवर्णान्तात्सर्वनाम्नो विहितस्याम इति व्याख्यानं तु येषां तेषामित्यादौ सुडागमो
न स्यात् । तत्र आमो वृत्तान्ताद्विहितत्वात् । सर्वनाम्नः परस्येति तु न व्याख्या-
तम् । तथा सति वर्णाश्रमेतराणामित्यसिद्धेरित्यग्रे मूल एव स्पष्टीभविस्यति । एत-
वत् इति । बहुवचने शक्येदित्येत्यम् । सन्निपातपरिभाषा एव न प्रवर्तते इति बहु-
वचने शक्येदित्येत्येत्यम् । 'आदेशप्रत्यययोः' इति सर्वं, सुटोऽपि 'यडागमास्तमहणेन
गृह्यन्ते' इति प्रत्ययावयवत्वादिति भावः । सर्वेषामिति । नन्वामीति सप्तमीनिर्देश-
स्यामर्थ्यात्तस्मादित्युत्तरस्येति न प्रवर्तते । ततश्च आभि परे प्रकृतेरेव सुडागमो युक्त
इति चेन्न, सप्तमीनिर्देशस्य 'प्रेक्ष्यः' इत्युत्तरार्थमावश्यकत्वादिति भावः । सप्तम्येक-
वचनस्य कसिद्धयोरिति स्मिन्नादेशं सिद्धवत्कृत्याह—सर्वस्मिन्निति । शेषमिति । निश्चय-
इति शेषं कर्मणि वच् । 'घमजघन्ताः पुसि' इति तु प्रायिकमिति भावः । एवमिति ।
सर्वशब्दवदित्यर्थः । न च सर्वशब्दस्य बहुवचनपक्षसर्ववात्मकधर्मविशेषप्रवृत्तिनि-
मित्तकत्वात् बहुवचनमेव न्याय्यमिति वाच्यम् । सर्वशब्दो हि बहुवचनवारन्ध्र-
मुद्भाये वर्तते । नञ् यदा अनुद्धनावयवः समुदायो विधत्तः तदा अवयवेकवचनम् ।
यथा सर्वो लोक इति । अनुद्धृतत्वम् अविवक्षितमङ्गुयाक्तवम् । यदा तु अनुद्धृता-
वयवको समुदायो तदा द्विवचनम् । यथा सर्वो व्युद्भाविता । यदा तु उद्धृतनावयव-
समुदायः नदा बहुवचनम् । यथा सर्वे जना इति ।

अथ के ते सर्वाद्यः शब्दाः ? कति च ते ? इत्यत्राह—सर्वाद्यश्च पञ्चत्रिंशदिति ।

सममि । 'पूर्वपदावरदक्षिणोत्तराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्' (ग सू १)
 'स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्' (ग सू २) 'अन्तरवह्नियोगोपसंख्यानयोः' (ग सू ३)
 इत्येव तद्वत् एतद्वत् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् । इति । त
 उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः । अत एव नित्यं द्विवचनान्तः । तस्यैह पाठस्
 'उभकौ' इत्यकत्रयः । न च कप्रत्ययेनेष्टसिद्धिः । द्विवचनपरत्वाभावेन 'उभयत

पञ्च च त्रिशच्चेति द्वन्द्वः, पञ्चाधिकास्त्रिंशदिति शाकपार्थिवाविस्वादि तत्पुरुषो वा
 सङ्ख्यायास्तत्पुरुषयोपसङ्ख्यानमिति ङङ्तु समासान्तो न भवति । अन्यत्राधिप्र
 लोपात्त्रियुक्तः ।

पूर्वपरावरति । गणान्तरांतं सूत्रम् । व्यवस्थायामसंज्ञायो च पूर्वादीनि सा
 मर्षादिगणप्रविष्टानि वेदितव्यानीत्यर्थः सर्वनामसज्ञा तु 'सर्वादीनि सर्वनामानि
 इत्येव सिध्यति । 'स्वमज्ञातो'ति, 'अन्तरवह्नि'रिति च गणसूत्रद्वयमेव योज्यम्
 व्यवस्थादिशब्दाः अग्रे मूल एव व्याख्यास्यन्ते । इति शब्दः सर्वादिगणसमाप्ति
 द्योतनायः । तत्र निश्चयशब्दोऽपि सर्वशब्दवदेव । उभशब्दे तु विशेषमाह—नयति
 सर्वादिषु मध्य इत्यर्थः । अत्र एवेति । द्वित्वविशिष्टवाचकत्वादेशेऽप्यर्थः । नित्य
 मिति । सर्वत्रा द्विवचनान्त इत्यर्थः । द्विवचनान्त एव न स्वेकवचनबहुवचने इति
 यावत् । तेन तावादि न निवार्यते । नन्वेवं सति 'तम' जी' 'सर्वनाम्नः स्म' 'ङिति
 ऊयोः स्मास्मिनो' 'आमि सर्वनाम्नः' मुट्' इत्युक्तानां सप्तनामकार्याणां द्विवचने
 नभावादुभशब्दस्य सर्वादिगणे पाठो व्यर्थ इत्यत आह—तस्येहेति । तस्य उभशब्दस्य
 इह सर्वादिगणे पाठस्तु उभकाविशेष 'अथयसर्वनाम्नामकप्रपाठेः' इत्यकप्र-
 त्ययार्थ इत्यर्थः । ननु मास्तु उभशब्दस्य सर्वादिगणे पाठः । मास्तु च सर्वनामना ।
 मास्तु च तत्प्रयुक्तः अकच । उभशब्दात् स्वाधिके कप्रत्यये सत्यपि उभयकाविति
 रूपसिद्धेः । न च काकचोः स्वरभेदः शङ्क्यः । 'तद्धितस्य' इति प्रत्ययस्वरेण वा,
 'चिनः सप्रकृतेः' इति विश्वस्येण वा अन्तादात्तस्य विशेषाभावात् । उक्तं च भाष्ये
 'काकचोः को विशेषः ?' इति । तत्राह—न चेति । कप्रत्ययेन उभकावित्तिरूपसि-
 द्धिर्न चेत्यन्वयः कुत इत्यत आह—द्विवचनेति । द्विवचनपरत्वाभावे उभशब्दादयश्च
 विहितः । अकचि तु सति 'तन्मध्यपतितस्तत्प्रकृतेन गृह्यते' इति न्यायेन उभशब्देन
 उभकशब्दोऽपि गृह्यते । तस्य च उभक औ द्वयस्यां वशायां द्विवचनपरत्वादयकप्र-
 त्ययो न भवति । कप्रत्यये तु सति तस्य उभशब्दात् परतो विहितत्वेन तन्मध्यपति-
 तन्यायाप्रवृत्त्या उभकशब्दस्य उभशब्देन ग्रहणाभावात् उभशब्दस्य कप्रत्ययव्य-
 वधानेन द्विवचनपरत्वाभावात् अयश्च उभयकौ इति स्यात् । यथा उभयतः उभय-
 त्रेत्यत्र द्विवचनपरत्वाभावादयकप्रत्ययोऽस्ति तद्वदित्यर्थः । द्विवचने सति अयकप्र-

उभयत्र' इत्यादाविवायकप्रसङ्गात् । तदुक्तम्—'उभयोऽन्यत्र' (वा २३२) अन्यत्र द्विवचनपरत्वाभावे । उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयटः । अस्तीति हरदत्तः । तस्माद्व्ययजादेशस्य स्थानिवद्भावेन तथ्यप्रत्ययान्ततया 'प्रथमचरम'

त्ययो नेत्यत्र किं प्रमाणमिष्यत आह—'तदुक्तमिति । वार्तिककृतेति शेषः । द्विवचने सति अथ्यप्रत्ययो नेति यद्विहितं तत् 'उभयोऽन्यत्र' इति वदना वार्तिककृता उक्तमित्यर्थः । अन्यत्रेत्येतद्व्याचष्टे—अन्यत्र द्विवचनपरत्वाभावे इति । उदाहृतवार्तिके अन्यत्रेत्यनेन द्विवचनादन्यस्मिन् परे इत्यर्थो विवक्षितः, 'अन्याभाषो द्विवचनटा- विवक्षयत्वात्' इति पूर्ववार्तिके द्विवचनस्यैव प्रस्तुतत्वादिति भावः । टावप्रहणं तु तत्राविवक्षितमिति कैयटादिषु स्पष्टम् । ततश्च सर्वनामतानिमित्तकाकजर्थं उभ- शब्दस्य सर्वाविषु पाठ इति स्थितम् । अत्र यद्वक्तव्यं तत्तद्विस्तप्रक्रियायाम् 'उभा- दुवाचो निश्चयम्' इत्यत्र वक्ष्यते ।

अथोभयशब्दे विशेषमाह—उभयशब्दस्येति । उभौ अवयवौ यस्यावयविनः स उभयः मणिः । उभादुवाचः' इत्ययम् । अवयववृत्तेः सङ्ख्यावाचिन उभशब्दावय- विन्यर्थं अथ्यप्रत्ययः स्यादिति तथ्यः । द्वयवयवारब्धो मणिरित्यर्थः । मणेरवयविन एकत्वादुभयः इत्येकवचनम् । उभयश्च उभयश्च उभयश्चेत्येवं द्वयवयवारब्ध्यादिम- णिविवक्षायां तु बहुवचनम् उभये षण्य इति । उभयश्च उभयश्चेति द्वयवयवारब्ध- द्विमणिविवक्षायांमुसौ मणी इति द्विवचनं तु न भवति, उभयोऽन्यत्रेत्युदाहृतवार्तिके उभयशब्दस्य द्विवचनान्तादन्यत्रैव प्रयोगविधिवगमात् । न च तत्र वार्तिके स्वार्थि- कायजन्तस्यैवोभयशब्दस्य ग्रहणं स्वार्थिकायजन्तोभयशब्दोपक्रमेणैव तद्वार्तिकप्र- वृत्तेरिति वाच्यम्, एतद्वार्तिकपाठ्यावसरे उभयो मणि, उभये देवमनुष्याः, इति भाष्ये उदाहृतत्वेन तथ्यप्रमाणार्थकायजन्तस्यापि तत्र ग्रहणावगमात् । एतदेवाभि- प्रेक्ष्य 'तद्विस्तश्चासर्वविभक्तिः' इत्यवयवत्वमुभयशब्दस्य द्विवचनाभावेनासर्वविभ- क्तित्वेऽपि न भवति, तसिद्धावयः प्राक्पाशपा, शस्त्रप्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः, अम्, आम्, कृत्वोर्धाः, तसिद्धती, नानाभौ, इति परिगणितत्वादिति कैयटे- नोक्तम् । तदाह—कैयट इति । एवं च उभयः उभये । उभयश्च, उभयान् । उभयेन, उभयैः । उभयस्मै, उभयेभ्यः । उभयस्मात्, उभयेभ्यः । उभयस्य, उभयेषाम् । उभयस्मिन्, उभयेषु—इत्येव रूपाणि न तूभयावित्याद्विवच- नान्तप्रयोग इति सिद्धं भवति । हरदत्त इत्यश्वरसोद्भावमम् । तद्वीजं तु उभयोऽ- न्यत्रेति प्रागुक्तवार्तिकभाष्यविरोध एवेत्यन्यत्र विस्तरः । उभयशब्दात् जसि सर्वादीनीति मित्या सर्वनामसंज्ञा बाधित्वा परत्वात् 'प्रथमचरमतयावार्थकतिपय- नेमाश्च' इति सर्वनामसंज्ञाविकल्पप्राप्तिमाशङ्क्य परिहरति—तस्मादित्यादिना ।

(म् ३२६) इति विकल्पे प्राप्ते विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्ग बाधित्यैव संज्ञा भवति । वभये । इतरद्वतमौ प्रत्ययौ । प्रत्ययग्रहणे तदन्ता प्राप्ताः (प २४) यद्यपि 'संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति' (प २८) 'सुप्तिङन्तम्' (सू २९) इति ज्ञापकत । तथापीह तदन्तग्रहणम् । केवल्योः सज्ञायाः प्रयोजनभावात् ।

तस्मात् उभयशब्दात् जसि सति प्रथमचरमेति विकल्पे प्राप्ते निरर्थैव संज्ञा भवतीत्यर्थः । सर्वादीनीत्यनेनेति शेषः । ननु प्रथमचरमाविष्यनन्तर्भावात् कथमुभयशब्दस्य प्रथमचरमेति विकल्पप्राप्तिरित्यत आह—तयप्रत्ययान्तमेति । ननु तयपः अक्षवाणात् कथमुभयशब्दस्य तयप्रत्ययान्तत्वमित्यत आह—अयमादेशस्य त्वानिवशावेनेति । उभादुवात् इति सूत्रे 'सङ्ख्यायाया अवयवे तयप्' इति उभयशब्दाद्विहितस्य तयपोऽयमादेशः 'तयग्रहणमनुवर्त्य अयप्स्वतन्त्रा, प्रत्ययो वा, इति पञ्चद्वयं भाष्ये स्थितम् । तत्र प्रथमपञ्चाभिप्रायेणात्र सर्वनामसंज्ञाविकल्पशङ्का बोध्या । ननु प्रथमचरमेति विकल्पस्य परत्वात् कथमिह सर्वादीनीति निरर्थैव 'संज्ञे'त्यत आह—अन्तरङ्गत्वादिति । तदेवोपपादयति—विभक्तिनिरपेक्षत्वेनेति । प्रथमचरमेति जसि विकल्पविधिः असपेक्षत्वेन विभक्त्यपेक्षत्वात् बहिरङ्गः । सर्वादीनीति निरर्थसंज्ञाविधिरु तद्वयपेक्षत्वात् अन्तरङ्गः, अक्षपापेक्षमन्तरङ्गमिति न्यायात् । अतोऽप्रपरमपि प्रथमचरमेति विकल्पं बाधित्वा सर्वादीनीति निरर्थैव संज्ञा भवति, परादन्तरङ्गस्य बलीयस्त्विति भावः । तथा च शीभावो निरर्थ इत्याह—वभये इति ।

ननु इतरद्वतमशब्दयोः कापि प्रयोगादर्शनात् किमर्थस्तयोः पाठ इत्यत आह—इतरद्वतमौ प्रत्ययाविति 'किंस्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य इतरत्वं' वा बहुनां जातिपरिग्रहे डतमच्' । 'एकाच्च प्राचाम्' इति तद्विज्ञाधिकारविहितौ इतरद्वतमौ प्रत्ययौ, 'प्रत्ययः' इत्यधिकृत्य तद्विधेः । अतः प्रत्ययग्रहणपरिभाषया इतरग्रहणेन कतराविशब्दाम् इतरमग्रहणेन कतमादिशब्दानां च ग्रहणमिति भावः । जङ्कते—यद्यपीति । सुप्तिङन्तमिति । यद्वा संज्ञाविधौपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषा प्रवर्तते, तर्हि सुप्तिङ्पवमित्येव सूत्र्येत, प्रत्ययग्रहणपरिभाषयच सुप्तिङन्तमित्यर्थलभात् । अतः सन्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणपरिभाषा न प्रवर्तते इति विज्ञायते । एवञ्च प्रकृते सर्वनामसंज्ञाविधौ इतरद्वतमग्रहणे प्रत्ययग्रहणपरिभाषानुपस्थानात् कथं तदन्तग्रहणमित्याक्षेपः । परिहरति—तथापीति । अन्यच्च सन्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणेन तदन्तग्रहणाभावेऽपि ह्रह सर्वनामसंज्ञाविधौ इतरद्वतमग्रहणे तदन्तग्रहणमस्त्येवेत्यर्थः । कुत इत्यत आह—केवल्योरिति 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या, नापि केवला प्रत्ययः' इति न्यायेन केवलप्रत्यययोर्द्वतरद्वतमयोः प्रयोगानाहत्वेन तयोः सर्वनामसंज्ञायां फलाभावादित्यर्थः । तस्मात् इतरद्वतमग्रहणेनात्र कतरकतमादिशब्दानां ग्रहणमिति स्थितम् ।

अन्यतरान्यतमशब्दाव्युत्पन्नौ स्वभावाद् द्विवहुविषये निर्धारणे वर्तते । तत्रान्यतम-
शब्दस्य गणे पाठाभावाच्च संज्ञा । 'त्वं' 'त्वं' इति द्वावप्यन्तावन्यपर्यायी, एक
व्यक्तोऽपरोऽनुदात्त इत्येके । 'एकस्तान्तः' इत्यपरे । नेम इत्यर्थः । समा सर्व-
पर्यायी, तुल्यपर्यायस्तु नेह गृह्यते, 'यथासङ्गयमनुदेशः समानाम्' (सू० १२८)
इति ज्ञापकात् । 'अन्तरं बहियोग' (ग सू ३) इति गणसूत्रे 'अपुरीति वक्त-

नञ् उतरप्रत्ययेनैव सिद्धे सर्वाङ्गिणे अन्यतरशब्दपाठो व्यर्थः । अन्यतमशब्द-
स्यापि ऋतमप्रत्ययान्तत्वात् सर्वनामत्वापत्तिश्चेत्यत आह—अन्यतरान्यतमशब्दाव्युत्प-
न्नाविति । द्विरथाङ्गशब्दवत् प्रकृतिप्रत्ययविभागविहीनावित्यर्थः । किञ्चतदेकेभ्य एव
उतरऋतमविधानादिति भावः । मन्वेधं सत्यन्यतरान्यतमशब्दाभ्यां द्विवहुनिर्धार-
णावगमः कथमित्यत आह—स्वभावादिति । एवञ्चान्यतमशब्दस्य न सर्वनामत्व-
मित्याह—तत्रेति । एतयोर्मध्ये इत्यर्थः । अन्यतरशब्दस्य तु उतरप्रत्ययान्तत्वा-
भावेऽपि सर्वाङ्गिणे पाठादेव सर्वनामत्वमित्युक्तप्रायम् । अथ त्वत्वेत्येकप्रातिप-
दिकञ्मं वारयन् अप्रसिद्धार्थत्वाद्वाच्ये—स्व त्व इति द्वावप्यन्तावन्यपर्यायाविति ।
अन्यशब्दसमानार्थकश्चित्यर्थः । द्वयोरन्यदन्तरे अन्यतरपाठवैयर्थ्यं परिहरति—
एक इति । इत्येक इति । इति कतिपये वृत्तिकृदादयः मन्थन्त इत्यर्थः । 'एतं त्वं मन्थे'
इत्युदात्तत्वस्य 'उत त्वः परयन्' इत्यादावनुदात्तत्वस्य च ऋग्वेदे दर्शनादिति
भावः । एकस्तान्त इति । सहितापाठे त्वत् इति छेदमाश्रित्य प्रथमस्तकारान्तः,
द्वितीयः अङ्गन्त इत्यपरे मन्थन्त इत्यर्थः । अन्यथा एकभ्रूया वा स्वरविनिर्मुक्तं वा
सकृदेव पठेत्, तावतैव द्वयोरपि कामात् 'स्वत्वसमसिमेष्यञ्चानि' इति फिट्-
सूत्राच्च । 'स्तरास्त्वज्जवति सूत उ त्वत्' इति ऋग्व्याक्यावसरे वेदभाष्ये 'त्वदिति
सर्वादिपठितः अनुदातोऽयम् अन्यपर्यायः' इत्युक्त्वाच्च । 'स्वद्वरमधुरमधूनि
पिबन्तम्' इति जयदेवप्रयोगाच्च । तत्र हि स्वद्वद्वद्वोऽन्यपर्यायः । ततः अघर इति
विग्रहः । अन्यस्या अघर इत्यर्थो न तु तवाघर इति विवक्षितम्, 'परयति द्विषि
द्विषि रहसि अवन्तम्' इति पूर्ववाक्येनान्वयस्यानुपपत्तेः । नेम इत्यर्थः इति । वर्तते इति
शेषः । 'प्रनेमस्मिन् दृष्टो सोमो अन्तः' इत्यृचि तथा दर्शनादिति भावः । सम इति ।
सर्वशब्दसमानार्थक एव समशब्दः सर्वाङ्गिणे पठित इत्यर्थः । तुल्यपर्यायस्त्विति । तुल्य-
शब्दसमानार्थक इत्यर्थः । ज्ञापकादिति । अन्यथा तत्र समेषामिति निर्दिशेदिति भावः ।

नञ् अष्टापर्यायीपठिते 'अन्तरं बहियोगोपसंस्थानयो' इति जसि सर्वनामसंज्ञा-
धिकरणविधायके सूत्रे 'अपुरीति वक्तव्यम्' इति वार्तिकपाठो भाष्ये द्रव्यते । एवञ्चा-
न्तराः पुर्याः इत्यत्र जसि सर्वनामसंज्ञानिवेधेऽपि, अन्तरायां पुरीत्यत्र तन्नि-
वेचनाभावाद् अन्तरस्यामिति इयादित्यत आह—गणसूत्र इति । यद्यपीदं वार्तिकं

व्यम्' (वा २४०) अन्तरायां पुरि । २१८ पूर्वपरावरदक्षिणोत्तराप-
रावराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् १ । २ । ३४ ॥ एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां
सर्वनामसंज्ञा गणपाठासर्वत्र या प्राप्ता सा जसि वा स्यात् । पूर्वे-पूर्वाः । स्वाभि
धेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था । व्यवस्थायां किम् ? दक्षिणा गायकाः कुशला
हृत्यर्थः । असंज्ञायां किम् ? उत्तरा कुरवः । २१९ स्वमञ्जालिघनाख्यायाम्

जसि विकल्पविधिप्रकरणे पठितं तथापि 'अन्तरं बहिः' इति गणसूत्रस्यैवायं
शेषो नस्वप्ताध्यायीपठितस्य 'अन्तरं बहिः' इत्यस्य जसि विधायकस्य शेषः,
जसश्चो इत्यत्र अत इत्यनुवृत्त्या टाबन्तात्तरासि विरहात् । ततश्च पुर्यां विशेष्य
भूतायाम् अन्तरशब्दः सर्वादिगणे पाठं न लभते इत्येतद्भातिकार्थः पर्यवस्यति ।
एवञ्च जसोऽन्यत्रापि अन्तरशब्दस्य पुर्यां विशेष्यभूतायां सर्वनामत्वं नेति
लभ्यते । अतः अन्तरायां पुरीत्यादौ सर्वनामकार्यस्याद्यादि न भवतीत्यभिप्रेत्यो
दाहरति—अन्तरायां पुरीति । यद्यप्यन्तरशब्द एव सर्वादिगणे पठितः, न तु टाबन्तः
तथापि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वा एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्वा सर्वनामत्वप्रा-
प्तिर्बोध्यते । सिमन्तशब्दस्तु 'सिमः कृत्स्ने च शक्ते च स्थान्मयाश्वावचक्षुयोः' इति कोशे
प्रसिद्धः । अथ सर्वादिगणान्तर्गतत्रिसूत्रीसमानाकारामष्टाध्यायीपठितां पूर्वपरेत्यादि-
त्रिसूतीं पुनरुक्तिशङ्कां बभूवस्यन्वयावष्टे—पूर्वपरेति । सर्वनामानांति विभाषा जसीति
चानुवर्तते । तदाह—एतेषामिति । पूर्वाक्षिसप्तानामित्यर्थः । गण इति । सर्वादिगण
इत्यर्थः । या प्राप्तेति । सर्वादिनीत्यनेन निरुद्धा सञ्ज्ञा या प्राप्तेत्यर्थः । अनेन पूर्वपरेति
सूत्रं गणपठितं जसोऽन्यत्र निरुद्धतया सर्वनामसंज्ञार्थम् । अष्टाध्यायीपठितं तु जसि
तत्त्विकरूपार्थमिति न पौनरुक्त्यमिति सूचितम् ।

स्वाभिधेयेति । अपेक्षयत इत्यपेक्षः कर्मणि चञ् । स्वस्य पूर्वाक्षिशब्दस्याभिधेय
वाच्यं तेन अपेक्षस्यापेक्ष्यमाणस्य अवधेर्नियमः व्यवस्थाशब्देन विवक्षित इत्यर्थः ।
ततश्च नियमेनावधिसापेक्षार्थं वर्तमानानां पूर्वाक्षिशब्दानां जसि सर्वनामसंज्ञाविकल्प
इति फलति । व्यवस्थायां किमिति । पूर्वाक्षिशब्दानां नियमेनावधिसापेक्ष एवार्थं विधा-
मानत्वादिति प्रश्नः । दक्षिणा गायका इति । अत्र दक्षिणशब्दो नावध्यपेक्ष इति भावः ।
दक्षिणपार्श्ववर्तिनो गायका इत्यत्र कस्मादित्यवध्यपेक्षा अस्यैवेत्यत आह—कुशला
इत्यर्थः इति । यद्यपि पार्श्वीण्यमपि कस्मादित्यवध्यपेक्षमेव, तथापि उत्तरे प्रत्युत्तरे च
शक् इत्यादि प्रत्युदाहरणं बोध्यमित्याहुः । असंज्ञायां किमिति । 'संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु
न सर्वावयवः' इति वच्यमाणतया संज्ञायां सर्वनामत्वस्याप्रसक्तेरिति प्रश्नः । उत्तराः
कुरव इति । कुरुशब्दो देशविशेषे नित्यं बहुवचनान्तः । सुमेरुमवधीकृत्य तत्रोत्तरशब्दो
वर्तत इत्यस्तीह व्यवस्था, किं तु संज्ञाशब्दस्वाकारण सर्वनामता । पूर्वाक्षिशब्दानां
तु विष्णु अनाविरसङ्केत इति न ते संज्ञाशब्दाः । कुरुषु उत्तरशब्दस्याधुनिकसङ्केत

१।१।३५॥ ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जप्ति वा स्यात् ।
 स्ने—स्वाः । आत्मीया इत्यर्थः । आत्मान इति वा । ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः,
 ज्ञातयोऽर्थी वा । २२० अन्तरं बहिर्योगोपसंख्यानयोः १।१।३६॥ बाह्ये
 परिधानाये चाऽर्थेऽन्तरशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जप्ति वा स्यात् । अन्तरे—अन्त-
 र्वा वा पृष्ठा । बाह्या इत्यर्थः । अन्तरे—अन्तरा वा शाटकाः । परिधानीया इत्य-
 र्थः । २२१ पूर्वोद्विष्यो नक्षत्रयो वा ७।१।३६ । एषो नक्षत्रयो बहिःकृतोः
 समास्मिन्नी वा स्तः । पूर्वस्मात्—पूर्व । पूर्वस्मिन्—पूर्व । एवं परादीनामपि । शेषं

पुत्रेभ्यं संज्ञाशब्द इति मन्यते । केचित्संज्ञायामित्यभावे नञ्ज्ञात्वामेव पूर्वोद्विष्य-
 नामप्राप्तविभाषा स्यादित्याहुः । त्वमज्ञातीति । अत्रापि सर्वनाम्नानीति विभाषा जप्तीति
 चानुवर्तते । ज्ञातिश्च धनं च ज्ञातिधने तयोराख्या ज्ञातिधनाख्या न ज्ञातिधनाख्या
 अज्ञातिधनाख्या तस्याम् अज्ञातिधनाख्यायाम् । स्वमिति शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंस-
 कत्वम् । तथाह—ज्ञातिधनान्येति । स्वे स्वा इति । सर्वनामस्वे णीमावः, तद्भावे
 नञ्भाव इति भाव । आत्मा आत्मीयं ज्ञातिः धनं चेति स्वशब्दस्य चत्वारोऽर्थाः ।
 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्व त्रिष्वामोये स्वोऽस्त्रिया धने' इत्यमरः । अत्र स्वो ज्ञाता-
 वात्मनीयेक वाक्यम् । ज्ञातावात्मनि च स्वशब्दः पुंस्त्रिङ्ग इत्यर्थः । एवं त्रिष्वामोये
 इति द्वितीयं वाक्यम् । आत्मीये स्वशब्दो विशेष्यनिष्पन्न इत्यर्थः । स्वोऽस्त्रिया धने
 इति तृतीयं वाक्यम् । धने स्वशब्दः पुंनपुंसक इत्यर्थः । 'स्वः स्यात् पुंस्यात्मनि
 ज्ञातौ, त्रिष्वामोयेऽस्त्रिया धने' इति मेदिनीकोशः । तत्र ज्ञातिधनयोः पशुंदासात्
 आत्मनि आत्मीये च सर्वनामत्वं जप्ति विरुद्धतया इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—आत्मीया-
 इत्यर्थः, आत्मान इति वेति । ज्ञातिधनपशुंदासस्य प्रयोजनमाह—ज्ञातिधनवाचिनस्त्विति ।
 ज्ञातिवाचिनः धनवाचिनश्च सर्वनामत्वपशुंदासात् जप्ति स्वाः इत्येव रूपमित्यर्थः ।
 न च ज्ञातिधनयोरप्यात्मीयत्वपुरस्कारे सर्वनामत्वं न स्यादिति वाच्यम्, आख्या-
 ग्रहणबलेन ज्ञातिधनत्वपुरस्कार एव पशुंदासप्रकृतेः । अन्तरम् । अत्रापि सर्वनामा-
 नीति विभाषा जप्तीति चानुवर्तते । बहिः अनावृतपदेशः, तेन योगः सन्तःश्च यस्य
 स बहिर्योगः बहिर्विद्यमानाऽर्थ इति यावत् । उपसंख्यानये परिधीयत इति उप-
 सख्यानम् अन्तरीयं वक्ष्यम् । तथाह—बाह्य इत्यादिना । पूर्वोद्विष्यो । कसिष्ठयोः
 समास्मिन्नावित्यनुवर्तते इत्याह—एव इति । पूर्वपरेत्यादिनिर्दिष्टाः पूर्वोद्विष्य
 ह्येव विवक्षिताः । एषाद्वयो ह्यन्ताधिकारे व्याख्यास्यन्ते । एकशब्दः सङ्ख्यामिति ।
 अर्थान्तरे तु द्विवचनबहुवचने अपि स्तः ।

‘एकोऽन्यार्थं प्रधाने च प्रथमे केवले तथा ।

साधारणे समानेऽल्पे सङ्ख्यायां च प्रयुज्यते ॥’ इति कोशः ।

सर्ववत् । एकशब्दः सङ्ख्यायां नित्यैकवचनान्तः । २२२ न बहुव्रीहिं
१।१।२९॥ बहुव्रीहौ चिकीर्षिते सर्वनामसंज्ञा न स्यात् । त्वकं पिता यस्य :
स्वत्कपितृकः । अहकं पिता यस्य स मत्कपितृकः । इह समासात्प्रागेव प्रक्रियावाक्यं
सर्वनामसंज्ञा निविध्यते । अन्यथा लौकिकविग्रहवाक्य इव तत्राप्यकट्टप्रवर्तते

स्यादेतत् । स्वत्कपितृकः मत्कपितृक इति बहुव्रीहिः । त्वकं पिता यस्य, अह
पिता यस्येति लौकिकविग्रहवाक्यम् । लौकिकत्वं प्रयोगार्हत्वम् । युष्मदस्मदोरज्ञा
ताद्यर्थे 'अयमसर्वनाम्ना'मित्यकचि युष्मकद् स्, अस्मकद् स इति स्थिते, 'हं प्रथ
मयोः' इत्यमि' स्वाहौ सौ' इति स्वादेशे अहादेशे च सति 'बोषे लोपः' इति लोपे
'अतो गुणे' 'अमि पूर्व' च त्वकम् अहकम् इति रूपम् । युष्मद् स्-पितृ स्, अस्मद्
स्-पितृ स्, इत्यलौकिकं विग्रहवाक्यम् । प्रयोगानर्हत्वम् अलौकिकत्वम् इति
स्थितिः । तत्र स्वत्कपितृको मत्कपितृक इति बहुव्रीहिवशायां कप्रत्ययो न सम्भवति
युष्मदस्मदोः सर्वनामत्वे नाकप्रसङ्गात् । तत्रेदमारभ्यते न बहुव्रीहौ । सर्वादीनि
सर्वनामानात्पञ्चवर्तते । बहुव्रीहौ सर्वादीनि सर्वनामानि न स्युरित्यर्थः प्रतीयते
एवं सति सूत्रमिव व्यर्थम्, प्रियसर्वादेशादीनां बहुव्रीहिवर्तिनां सर्वादीनां स्वार्थो
पसङ्क्रान्ताद्यान्तरप्रधानकतया उपसर्जनत्वादेव सर्वनामत्वनिषेधसिद्धेः, 'सज्ञोप
सर्जनीभूतास्तु न सर्वाद्याः' इति वक्ष्यमाणत्वात् । अतो क्वाचष्टे—बहुव्रीहौ चिकी
र्षित इति । बहुव्रीहाविति विषयसम्बन्धग्रयणाद् अयमर्थो लभ्यते । तथा च बहुव्रीहौ
प्रसक्ते सति ततः प्रागेव विग्रहवाक्येऽयं निषेधोऽर्थवान् । एकार्थभावात्मकसाम-
र्थ्यस्य समासद्वश्यामेव सत्येन विग्रहवाक्ये तदभावेन तदानीमुक्तोपसर्जनत्वस्या-
भावादिति भावः । अथ लौकिकविग्रहवाक्यं दर्शयन्, लक्ष्यभूत बहुव्रीहिं दर्शयति—
त्वकं पितरपादिना । सर्वनामत्वाभावात् कप्रत्यये 'प्रथमोत्तरपदवाक्य' इति स्वभावेन
स्वत्कः मत्क इति च रूपम् । ननु बहुव्रीहिप्रवृत्तेः प्राक् अलौकिकविग्रहवाक्ये सर्व-
नामत्वनिषेधात् त्वकं पितेति कथं लौकिकविग्रहवाक्यप्रदर्शनमित्यत आह—इति ।
न बहुव्रीहानित्यस्मिन् सूत्र इत्यर्थः । प्रक्रियावाक्य इति । युष्मद् स्-पितृ स्, अस्मद्
स्-पितृ स्, इत्यलौकिकविग्रहवाक्य एवेत्यर्थः । लौकिकविग्रहवाक्ये तु नाथ निषेधः,
बहुव्रीहिवत्तस्य स्वार्थे परिनिष्ठत्वेन स्वतन्त्रप्रयोगार्हतया बहुव्रीहेस्तत्र चिकीर्षित-
त्वाभावात्, अलौकिकविग्रहवाक्ये प्रक्रियावाक्य एव तस्य चिकीर्षितत्वात् । यथा
चैतत्तथासमासनिरूपणे वक्ष्यते । ननु अलौकिकविग्रहवाक्ये मास्तु सर्वनामतानिषेधः,
को बोधः ? तत्राह—अन्येति । न बहुव्रीहावित्यलौकिकविग्रहवाक्ये निषेधाभावे
सतीत्यर्थः । तत्रापीति । अलौकिकविग्रहवाक्येऽपीत्यर्थः । नन्वलौकिकविग्रहवाक्ये भव-

कारस्तु त्वकत्पितृकः मकत्पितृक इति रूपे इष्टापत्ति कृत्वैतत्सूत्रं प्रत्याचक्षौ । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् । 'संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादिगः' (वा २२५) महासंज्ञाकरणेन तदनुगुणानामेव गणे सञ्जिवेशात् । अतः संज्ञाकार्यमन्तर्गणकार्यं च तेषां न भवति । सर्वो नाम कश्चित्स्मै सर्वाय देहि । अतिक्रान्तः सर्वमति-
सर्वस्तु मै अतिसर्वाय देहि । अतिकतरं कुलम् । अतितत् । २२३ तृतीया-
समासे १।१।३०॥ सर्वनामता न स्यात् । मासपूर्वाय । तृतीयासमासार्थ-

अकृतव्यूहपरिभाषाया अप्रवृत्त्या सर्वनामत्वं विज्ञायते । एतदर्थमेव न बहुव्रीह्याविति सूत्रमित्यभ्यस्र विस्तरः । पर्याचक्ष्याविति । निराकृतवानित्यर्थः । सूत्रभाष्ययोश्चभयो-
रपि श्रुतिस्वाविशेषाद्विकल्पमाशङ्क्याह—यथोत्तरमिति । सूत्रकाराद्वार्तिककारस्य
अमान्यामपि भाष्यकृत इत्येव मुनीनामुत्तरोत्तरस्य ग्रन्थस्य प्रामाण्यं पूर्वपूर्वस्या-
प्रामाण्यमिति वैधाकरणसमय इति भावः । न चाकृतव्यूहपरिभाषाया उत्तराया
अनित्यत्वज्ञापनार्थमेतत्सूत्रमिति वाच्यम् । अकृतव्यूहपरिभाषाया निर्मूलत्वस्य
निष्फलत्वस्य च हलन्ताधिकारे सेविवस्त्राद्विकल्पे 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यत्र
च वच्यमाणत्वात् ।

संज्ञोपसर्जनीभूता इति । आधुनिकसङ्केतः संज्ञा । अन्यविशेषणत्वेन स्वार्थोपरधा-
पकमुपसर्जनम् । न सर्वादय इति । सर्वादिगणे पठिता न भवन्तीत्यर्थः । महासंज्ञेति ।
द्विष्टुभाषिवेकाक्षरसंज्ञासङ्ख्या सर्वेषां नामानीत्यन्वर्थसंज्ञाकरणबलेन प्राधान्येनोप-
स्थितस्वीयसर्वार्थवाचकत्वस्य सर्वनामशब्दप्रवृत्तिमिसत्त्वमित्यवगततया तथा-
विधानामेव सर्वादिगणे पाठानुमानादित्यर्थः । प्राधान्येनोपस्थितेत्यनेन उपसर्जन-
भ्यावृत्तिः । प्राधान्येनोपस्थितसर्वार्थवाचकत्वमित्युक्ते पूर्वोक्तशब्देष्वभ्यासिः, अतः
स्वीयेति । सर्वार्थेत्यनेन संज्ञाशब्दभ्यावृत्तिः, संज्ञाशब्दानामेकैकव्यक्तिविषयकत्वात् ।
संज्ञाकार्यमिति । सर्वनामसंज्ञाकार्यं शीरमायादिकमित्यर्थः । अन्तर्गणिति । सर्वादिगणे
अन्तर्गते गणेः अन्तर्गणः तदीय कार्यम् 'अद्वन्द्वरादिभ्यः' 'त्यदादानामः' इत्यादि-
कमित्यर्थः । सर्वाय देहाति । संज्ञाशब्दत्वात् । स्मायादेशो न । अतिकतरमिति । कतरमति-
क्रान्तं कुलम् अतिकतरमित्यत्र कतरशब्दस्य उपसर्जनत्वाज्ज्ञाद्वादेशः । अतितदिति ।
तमतिक्रान्तो ब्राह्मणः अतितदित्यत्र त्यदाद्यत्वं, 'तदोः सरसो' इति च न भवति ।
तृतीयासमासे । सर्वादीनीत्यतः सर्वनामग्रहणम्, न बहुव्रीह्यावित्यतो नेति चानुवर्तत
इत्यभिप्रेत्याह—इति । मासपूर्वमिति । मासेन पूर्वः इति विग्रहः । हेतौ तृतीया । पूर्व-
सदशेति । तृतीयात्पुरुषसमासः । मासात् पूर्वभावीत्यर्थः । 'विभाषा विषयमासे
बहुव्रीहौ' इत्यतः समासग्रहणे अनुवर्त्तमाने पुनः समासग्रहणं तृतीयासमासीय-

वाक्येऽपि न । मासेन पूर्वाय । २२५ द्वन्द्वे च १।१।३१॥ द्वन्द्वे तत्तत्संज्ञा न । वर्णाश्रमेतराणाम् । समुदायस्यैवायं निषेधः, न त्ववयवानाम् । न चैव तदन्तविधिना सुट्प्रसङ्गः, सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुद्धिति व्याख्यातत्वात् ।

लौकिकविग्रहवाक्यरूपगौणसमासस्यापि परिग्रहार्थम् । तत्तच्च कलितमाह—तृतीयः समासार्थेति ।

द्वन्द्वे च । सर्वादीनीत्यतः सर्वनामग्रहणं 'न बहुव्रीहौ' इत्यतो नेति चाजुषर्तते । तद्वाह—द्वन्द्वे तत्तत्संज्ञा नेति । सर्वनामसंज्ञा नेत्यर्थः । वर्णाश्रमेतराणामो ग्रहि भ्रमनिषेधतः' इति याज्ञवल्क्यस्मृतिः । वर्णाश्रमाश्रमाश्च इतरे चेति द्वन्द्वः । अत्र सर्वनामत्वाभावात्सर्वनाम्न इति न सुट् । समुदायस्येति । द्वन्द्वे विद्यमानानि यानि सर्वादीनि तानि सर्वनामानि न स्मुरिति नार्थः, विद्यमानि क्रियाप्राहारे गौरवात् ; किन्तु द्वन्द्वे सर्वनामसंज्ञा न भवतीति प्रधानभूतया निषेधभवनक्रियैव द्वन्द्वस्याधारतयाऽन्वयः । द्वन्द्वाधारा सर्वनामसंज्ञा न भवतीत्युच्यते । द्वन्द्वस्य सर्वनामसंज्ञा नेति कलितम् । वर्णाश्रमेतरेत्यादिसमुदायस्यैव द्वन्द्वता, न तु तदवयवानाम् । एवं च वर्णाश्रमेतरेत्यादिसमुदायस्यैव सर्वनामत्वनिषेधः, न तु तदवयवानामिति वस्तुस्थितिकथनम् । ननु द्वन्द्वावयवानां सर्वनामत्वनिषेधाभावे वर्णाश्रमेतरशब्दे इतरशब्दस्य सर्वनामत्वतया ततः परस्यामः सुद्धि वर्णाश्रमेतरेषामिति स्यात् । न च अवर्णान्तात् सर्वनाम्नोऽङ्गात् परस्यामः सुद्धिविधानादिह चाभि परे इतरशब्दस्य सर्वनामत्वेऽप्यङ्गत्वाभावाच्च ततः परस्यामः सुट्प्रसङ्गिरिति वाच्यम् । सुद्धिविच्छिन्नमङ्गाधिकारस्य । तत्तच्च 'पञ्चाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च' इति परिभाषया सर्वनामान्तादन्तादङ्गात् परस्यामः सुद्धिविधीयते । ततश्च वर्णाश्रमेतरशब्दस्य समुदायस्य द्वन्द्वतया सर्वनामत्वनिषेधेऽपि तदवयवस्य इतरशब्दस्य सर्वनामत्वतया तदन्ताङ्गात् परत्वात्तदामः सुट् स्यात् । न चैवं सति द्वन्द्वस्य तन्निषेधो व्यर्थः स्यादित्याशङ्क्यम्, पञ्चाङ्गाधिकारादन्यत्र तन्निषेधलादिविधौ तन्निषेधस्यायं वशादित्याशङ्क्य परिहरति—न चैवमित्यादिना । एवमित्यनन्तरं सतीति शेषः । एवं समुदायस्यैव निषेधे सति तदन्तविधिना सुट्प्रसङ्गो नेत्यन्वयः । कुन इत्यत आह—सर्वनाम्नो विहितस्येति । अवर्णान्तादङ्गात् । परस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुद्धिति व्याख्यानादित्यर्थः । प्रकृते च वर्णाश्रमेतरशब्दात् समुदायादाम् विहितः, न च स समुदायः सर्वनामसंज्ञकः, द्वन्द्वस्य तन्निषेधात् । इतरशब्दस्तु सर्वनामसंज्ञकः, न ततो विहितः आम्, आमः समुदायादेव विधानात्, अतो न सुद्धिर्भावात् । अवर्णान्तादङ्गात् सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुद्धिति व्याख्याने तु येषां तेषामित्यत्रास्यासिः । अतः अवर्णान्तादङ्गात्

२२५ विभाषा जसि १।१।३२। जसाधारं यत्कार्यं शीभावाह्यं तत्र कर्तव्ये
द्वन्द्वे उक्ता सङ्गा वा स्यात् । वर्णाश्रमेतरे—वर्णाश्रमेतराः । शीभावं प्रत्येव विभा-
षेत्युक्तम्, अतो नाकच, किं तु कप्रत्यय एव । वर्णाश्रमेतरकाः । २२६
प्रथमचरमतयाहपार्थक्यतिपयनेमाश्च १।१।३३ । एते जसः कार्यं प्रत्युक्तसंज्ञा
वा स्युः । प्रथमे, प्रथमाः । शेषं रामवत् । तयः प्रत्ययस्तत्तदन्ता प्राज्ञाः ।

अस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुद्धिष्वेव व्याख्येयम् । विभाषा जसि । सर्वनामग्रह-
णमनुवर्तते, द्वन्द्व इति च । जसि ह्यस्य विभक्तिको निर्वशः । जसः ह्यः जसिः तस्मिन् ।
कार्यं सप्तम्या लुक् । इति शब्द इवर्णपरः सन् शी ह्तीकारमाचष्टे । ततश्च जसादेशे
शीभावे कर्तव्ये इति फलितम् । तदाह—जसाधारमिति । जस् आधारो यस्येति बहु-
व्रीहिः । असंस्थानिकमित्यर्थः । तज्जु जसि परतो द्वन्द्वे सर्वनामसङ्गा वा स्यादित्येष
जुतो न व्याख्यायत इत्यत आह—शीभाव प्रत्येवेत्यादिना । यदि तु लङ् लृट् एवाह,
तर्हि तस्याव्ययवधायकत्वाच्छीभावः प्रसज्यते । कप्रत्यये तु सति तेन व्यत्ययानाज्जास्त-
लोप इत्याह—वर्णाश्रमेतरका इति । न चाकचि कर्तव्ये विकल्पभावेऽपि सर्वादीनाति-
मिथ्या सर्वनामसंज्ञा कुतोऽत्र न स्यादिति वाच्यम्, 'द्वन्द्वे च' इति तस्याः निरर्थानये-
त्वात् । न च द्वन्द्वे चेति निषेधस्य उत्तरीत्या अवयवेषु प्रकृत्यभावात्प्राप्तिश्रमेतराद्व-
ल्लुलाये इतरशब्दस्यावयवस्य सर्वनामस्थानपायादकुटुम्बार इति वाच्यम्, 'द्वन्द्वा-
वयवभावे सुन्वराद्विज्ञेयणाम्ब्यामायवत कुत्सादिविवक्षाया अभ्यावान् । समुदाये
बह्विज्ज्ञाया समुदायोत्तरप्रत्ययेन अवयवगतकुत्सादेरपि बोधेनोक्तार्थावयवसंभ्य-
पृथक् तदनुपपत्तेः । अन्यथा अवयववेभ्यः पार्थक्यं कप्रत्ययापत्तेः । एतदेवाभिप्राशोक्त-
माख्ये—'वर्णाश्रमेतरशब्दे अकचं न अवति' इति । एवञ्च यदा इतरशब्देन द्वन्द्वं जसा
कुत्सिता वर्णाश्रमेतरा इति कुत्सायोगः क्रियते तदा कप्रत्यये सति वर्णाश्रमेतरका
इत्येव रूपम् । यदा तु कुत्सिता इतरः इतरक इति अकचं कृत्वा वर्णाश्र आश्रमाश्च
इतरकश्चेति द्वन्द्वः क्रियते, तदा शीभावविकल्पः स्यादेव ।

प्रथमचरमतया । विभाषा जसीत्यनुवर्तते, सर्वनामान्नीति च । तदाह—एत इति ।
प्रथमावयव इत्यर्थः । उक्तसंज्ञा इति । सर्वनामसंज्ञका इत्यर्थः । तत्र नेमशब्दस्य जसि
सर्वनामसंज्ञा गणे पाठाश्रित्या प्राप्ता, तद्विकल्पोऽत्र विधीयते । नेमशब्दव्यतिरि-
क्तानां प्रथमादिशब्दानां तु गणे पाठाभावादप्राप्तैव सर्वनामसंज्ञा जसि विकल्पेन
विधीयते । अतः नेमशब्दव्यतिरिक्तानां प्रथमादिशब्दानां जसोऽन्यत्र न सर्वनामका-
र्यमित्याह—नोप रामवदिति । तयशब्दो न प्रातिपदिकमित्याह—तयः प्रत्यय इति ।
'संख्याया अवयवे तयप्' इति विहित इति शेषः । तत इति । तस्मात् प्रत्ययस्या-

द्वितये, द्वितयाः । शेषं रागवत् । नेमे नेमाः । शेषं सर्ववत् । 'विभाषा प्रकरणे
तीयस्य द्विपुसङ्ख्यानाम्' (वा २४२) । द्वितीयस्मै, द्वितीयाय इत्यादि । एवं
तृतीयः । अर्थवद्वप्रहणान्नेह—पटुजातीयाय । निर्जरः । २२७ जराया जरस्-
न्यतरस्याम् ७।२।१५१॥ जराशब्दस्य जरस् वा स्यादजादौ विभक्ती । 'पदाज्ञा-

ज्ञेतोः प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्ताः तथ्यन्ता प्राज्ञा इत्यर्थः । द्वितये द्वितया द्वि-
द्वाव्ययवावस्येत्यर्थं तयप् । यथ्यप्रत्ययवसमुदायः अवयवीतयवर्धः, तस्य च एकस्मिन्
देकवचनमेव युक्तम्, तथापि यदा बहुभूतावयवभेदः समुदायस्तयवर्धः, उद्भूतस्य च
विचक्षितसङ्ख्याकारणम्, तदा अवयवबहुत्वाभिप्रायम् अवयविनः अवयवान्नेहान्निप्राय-
चा बहुवचनमिति न दोषः । अत्र च तयग्रहणमेव प्रमाणम् । अन्यथा तयवन्ताज्ज्ञा-
य्याभावात् किं तेन ? अरमे अरमाः, अरये अवपाः, अर्थे अर्धाः, कतिपये कतिपयाः
इत्यपि प्रथमशब्दबहुवाच्यम् । अर्थशब्दस्येकदेशवाची पुच्छिङ्गः । समांशवार्त्ता तु
नपुमकलिङ्गः । 'वा पुंस्त्वोऽर्थं समेऽशके' इति कोशान् । शेषं सर्ववदिति । नेमशब्दस्य
सर्वाद्विगणे पाठादिति भावः । विभाषाप्रकरण इति । विभाषा जसौश्चकारे तीया-
न्तस्य के डमि-डस्-ङि-इत्येतेषु क्तिन्सु परेषु सर्वनामसंज्ञावचन कर्तव्यमिति ।
द्वितायस्मं द्वितीयायेति । द्वयोः पूरणो द्वितीयः । द्वेऽनीय इति पूरणे तीयप्रत्ययः ।
इत्यादीनि । द्वितीयस्मात्, द्वितीयात्, द्वितीयस्मिन् द्वितीये इति आदिशब्दार्थः । पद-
तृतीय इति । क्तिन्सुवाच्य इति शेषः । 'त्रेः सम्प्रसारणं च' इति पूरण तीयप्रत्ययः ।
रेफस्य सम्प्रसारणम् ञकारः 'सम्प्रसारणाञ्च' इति पूर्णरूपम् । ननु 'प्रकारवचने
जातायर्' इति पटुशब्दात् जातीयरि पटुजातीयशब्दः, तस्यापि तीयान्तस्यापि
क्तिन्सु सर्वनामत्वविकल्पः स्यादित्यत आह—अर्थवदिति । 'अर्थवद्वप्रहणे नानर्थक्यम्'
इति परिभाषया अर्थवालेव तीयोऽत्र गृह्यते । जातीयरि तु समुदायरन्वेवार्थवत्त्वं न
तु तदेकदेशस्येति शब्दः ।

निष्क्रान्तो जराया निर्जरः । 'निर्वाक्यः स्क्रान्तश्च' इति समासः । 'गाञ्जिपाः'
इति इश्वरशब्दः । निर्गता जरा यस्मादिति यदुवाचिर्वाः । अस्य निर्जरशब्दस्य विशेष-
सूत्राणि तु आह—जराया इति । 'अष्टम आ विभक्तौ' इत्यतो विभक्त्याविरयनुवृत्तम् 'अष्ट-
ए षष्ठ्या' इत्यतोऽनुवृत्तेन अर्थावयवेन विशेष्यते । 'यस्मिन् विधिः' इति तदा
द्विविधः । तदाह—जराशब्दस्येत्यादिन । ननु जराशब्दस्य विधीयमानो जरसा-
देशः, कथं निर्जरशब्दस्य अवेदित्यत आह—पदेति । पदाधिकारे अङ्गाधिकारे च
यस्य यद्विहितं तत् तस्य तदन्तस्य च भवतीत्यर्थः । जरासादेशश्चायमङ्गाधिकार-
स्येवाप्य जराशब्दस्य तदन्तस्य च भवति । जरसाविर्यादौ तु व्यपदेशिवन्नायेन

धिकारे तस्य च तदन्तस्य च' (प ३०) । अनेकार्वासासर्वादेशे प्र
'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' (प १३) । एकदेशविकृतस्यानन्तरात् जज्ञाब्द
जरस् । निर्जरसौ । निर्जरसः । इनादीन्वाधित्वा परत्वाज्जरस् । निर्जरसा । निः
रसे । निर्जरसः । पञ्चे ह्कादौ च रामभवत् । वृत्तिकृता तु 'पूर्वविप्रतिषेधेनेनात्

तदन्तर्यं बोध्यम् । यद्यपि जराया इत्यस्य अङ्गविशेषणत्वादेव तदन्तविधिः सिद्ध
तथापि येन विधिरित्यस्य प्रपञ्चभूतस्य परिभाषेत्यदोषः । अत एव 'पदमङ्ग' च विशेष
विशेषणेन च तदन्तविधिः' इति प्रौढमनोरमायामुक्तम् । ननु जराशब्दान्तर
विधीयमानो जरसादेशः निर्जरशब्दस्य कृत्स्नस्य स्यात्, अनेकार्वासाविशेषाच्चि
समाधत्ते—अनेकार्वासादिति । निर्विद्यमानस्यादेशा भवन्तीति । प्रत्यक्षनिर्दिश्यमानस्य
वेत्यर्थः । अनया परिभाषया जराशब्दस्यैव जरस् । जराशब्द एव ह्यत्र स्थानो प्राप्त
श्च निर्विद्यः । जराशब्दान्तस्य तु निर्देशस्तदन्तविधिरित्यस्यात् आनुमानिक इ
मावः । इत्यत्र परिभाषा 'पञ्चो स्थानेयोगा' इति सूत्रसिद्धार्थक्यनपरेति तत्रैव भा
स्पष्टम् । ननु निर्जरशब्दस्य जराशब्दान्तत्वाभावात् कथमिह जरसादेश इत्य
आह—एकदेशेति । 'द्विषेऽपि पुच्छे श्वा श्वेद, न चाश्वो न तु गर्धभ' इति न्यायादि
मावः । निर्जरसौ । निर्जरस इति । प्रथमाद्वितीययोः द्विवचने बहुवचने च रूपम् । अ
निर्जरसमिथुवाहार्यम् । ननु तृतीयैकवचने पञ्चम्येकवचने च, निर्जर आ, निज
अस इति स्थिते इनातोः कृतयो. जरसादेशो निर्जरसिन निर्जरसादिति प्राप्तम्, त
चतुर्थ्यैकवचने पष्ठ्येकवचने च, निर्जर ए, निर्जर अस, इति स्थिते यादेशो स्यादे
च सति अजाद्विभक्त्यभावात् जरसादेशाभावे निर्जराय निर्जरस्येति प्राप्तम्
तत्रात—इनादीनि । इन-य-आत्-स्य इत्यादेशान् नुटं च परत्वात् बाधित
जरादेशः । ततश्च अदन्तत्वाभावात् इनाद्यो न भवन्तीत्यर्थः । निर्जरसेति । नृन्
यैकवचनम् । निर्जरमे इति । चतुर्थ्यैकवचनम् । निर्जरस इति पञ्चम्येकवचने पष्ठ्यव
चने च रूपम् । निर्जरसोः निर्जरसा निर्जरसीत्युदाहार्यम् । पक्ष इति । जरसा
शाभाव पक्ष इत्यर्थः । ह्कादौ चेति । भिस ऐमादेशो निर्जरसिन्धेव रूपम्, न तु ज
सादेशो -निर्जरसैरिति । अदन्तमङ्गमाश्रित्य प्रवृत्तरय ऐसः सन्निपातपरिभाषय
नद्विधातकजरसादेशनिमित्तत्वायोगात् ।

अथ वृत्तिरूपेणैव मत्तान्तरं दूषयितुम् अनुवर्दति—वृत्तिकृता त्वत्यादिना
पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यादि केष्विदित्यन्ता वृत्तिप्रत्ययः । वृत्तिकृता तु इनातोः कृतयोः जर
कृते निर्जरसिन निर्जरसादिति रूपम्, न तु निर्जरसा निर्जरस इति केष्विदित्युक्तमि
त्यन्वयः । ननु इनादेशमादादेशश्च परत्वाद् बाधित्वा जरमि कृते अदन्तत्वाभावा
कथमिनात् । स्यातामित्यत आह—पूर्वविप्रतिषेधेनेति । विप्रतिषेधे पूर्वस्य प्रवृत्तिर्य

कृतयोः सञ्ज्ञिपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य जरसि कृते निर्जस्रिण निर्जरसाद् इति रूपे, न तु निर्जरसा निर्जरसः इति केचित्' इत्युक्तम् । तथा भिक्षि निर्जरसैः इति रूपान्तरमुक्तम् । तदनुसारिभिश्च षष्ठ्येकवचने 'निर्जरस्य' इत्येष रूपमिति स्वीकृतम् । एतच्च भाष्यविरुद्धम् । २२८ पदञ्चोमास्तुञ्जिशासम्युपपन्नो-

बोध्यते तत् पूर्वप्रतिषेधम्, 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति सूत्रं तेनेत्यर्थः । तत्र पर-
शब्दस्येष्टवाचित्वमाश्रित्य विप्रतिषेधे कश्चित् पूर्वस्य कार्यस्य प्रवृत्त्यभ्युपगमेनेति
यावत् । ननु इनातोः कृतयोः कथं जरसादेशः, सञ्ज्ञिपातपरिभाषाविरोधादित्यत
आह—सञ्ज्ञिपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रियेति । तथेति । मिस ऐसादेशो जरसादेशाभा-
वपक्षे निर्जरैरिति रूपम्, सञ्ज्ञिपातपरिभाषाया अनित्यत्वात् जरसि कृते तु निर्जरसै-
रिति रूपान्तरमुक्तमित्यर्थः । तदनुसारीति । निर्जरसिनेत्यादि रूपं यदुक्तं तदनुसारि-
भिरित्यर्थः । निर्जरस्येत्येवेन । पूर्वविप्रतिषेधेन स्यादेशो कृते अजादिविमक्ष्यभावाच्च
जरस् । इनातोः पूर्वविप्रतिषेधे आश्रिते सति एकसूत्रोपासत्वात् स्यादेशविषयेऽपि
पूर्वविप्रतिषेध आश्रयितुमुचितः । अतः निर्जरस्येत्येकमेव रूपं न तु निर्जरस इत्य-
पीति भावः । एतच्चेति । वृत्तिकृदुपपन्नं केवाचिन्मतं तदनुसारिमतं श्रेयर्थः ।
मध्यविरुद्धमिति । 'टाडसिङ्गसामिनास्याः' इत्यत्र नादेश एव विधेयः । इकारोच्चारणं
मास्तु । तथा अदादेश एव विधेयः, न तु दीर्घ आक्षिपति । रामेनेत्यत्र एकस्त्वो योग-
विभागात् भवति । तथाहि 'बहुवचने ऋयेत्' 'ओसि च' 'आक्षि चाप' सम्बुद्धौ च'
इति सूत्रक्रमः । तत्र आक्षिपति योगविभागः क्रियते । अत एकारः स्यात् आक्षि ।
रामे ग । आपः सम्बुद्धौ चेत्यन्यो योगः । आप एकारः स्यात् सम्बुद्धौ आक्षि ओसि
च । हे रामे, रमया, रमयोः । छमेरदादेशो अकारोच्चारणसामर्थ्यात् 'अतो गुणे' इति न
पररूपमित्यादि टाडसिङ्गसामिति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । निर्जरमिन् निर्जरसादिति
रूपस्यैव एतद्भाष्यामङ्गतिः स्पष्टैव । अत्र इकारस्य आकारस्य च श्रवणाय इनादेशो
अदादेशो च इकाराकारोच्चारणावश्यकत्वात् । किञ्च गोनदीयस्त्वाह—अनिर्जरैरित्येव
अनित्यस्य सञ्ज्ञिपातपरिभाषया हनि 'जराया जरसन्धनरस्याम्' इति सूत्रे भाष्ये
स्थितम् । निर्जरसैरिति रूपमभ्युपगमे एतदसङ्गतिः स्पष्टैव । अतः पूर्वविप्रतिषेधेने-
त्यादिमतान्तरमशुद्धमित्यर्थः ।

अथ पादशब्दस्य शाखावै विशेषं वर्णयितुमाह—पदत्रयं । पदं इत्-नस् मास्-
ह्व-निष्-जसन्-यूपन्-दोपन्-यकन्-झकन्—उवन्—आसन् इत्येषां समाहार-
ब्रह्मः । शस् द्वितीयाबहुवचनं प्रभृति-आदिः येषामिति तद्गुणसंज्ञिनाम् बहु-
व्रीहिः । 'अनुदात्तस्य चतुर्पञ्चन्यतरस्याम्' इत्यतः अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते ।

अथकञ्जकनुवन्नासञ्जस्वभूतिषु ३।१।६३॥ पाद दन्त नासिका मास हृदय
विंशः सप्तजं यूप षोष् यकृत शकृत तद्वत् आस्य एषां पदादय आदेशाः स्युः
पादादौ पा । यत् 'आस्यजशब्दस्यालजादेशः' इति काशिकायामुक्तं तत्प्रामादि-
कम् । पादः । पादौ । पादाः । पादम् । पादौ पद-पादान् । पदा-पादेने-
त्यादि । २२९ सुखनपुंसकस्य १ । १। ७३॥ सुखिति प्रयाहारः । स्वादिपञ्च-
वचनानि सर्वनामस्थानपञ्चानि एतदप्युच्यते । २३० स्वादिपञ्चसर्वनाम-
स्थाने १।७।१७॥ उपप्रत्ययावधिषु दक्षिणसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पदसङ्गं
प्राप्तम् । २३१ यच्चि भम् १।७।१८॥ यकारादिष्वजादिषु च उपप्रत्ययावधिषु

जासादिषु परेषु पदादय आदेशा वा व्युत्पत्त्यर्थः । पादास्त्रादेशौ स्वामुक्त्वाऽस्यानिज
आदिपञ्चते । तद्वाह—पाददन्तेत्यादिना । अथासङ्ग्यपरिभाषया पादादीनां क्रमेण
पदादय आदेशाः प्रत्येतव्याः । न च प्रामादिकमिति । अममूलकमित्यर्थः । 'हृदया-
जुह्वान आसति' इति मन्त्रे 'आसत्यं प्राणमूचुः' इत्यादौ च आस्यार्थकत्वस्यैव दर्श-
नादिति भावः । दन्तशब्दस्य सुटि रामवत् । नासि पृथ्विति वृत् आदेशः । दत् अस्
इति स्थिते तकारस्य 'क्षलां जशोऽन्ते' इति पदान्ते विधीयमानजश्वमात्राङ्गितुं पञ्-
संज्ञाविधासकं सूत्रं वषषिति—स्वादिपञ्चसर्वनामस्थान इति । तत्र किं सर्वनामस्थानमि-
त्यत आह... सुखनपुंसकस्य । 'क्षि सर्वनामस्थानम्' इत्यतः सर्वनामस्थानमित्यनुवर्तते ।
अप्युच्यते नपुंसकमिषुप्रातिपदिकं, तस्य सुट् सर्वनामस्थानसङ्गं स्यादित्यर्थः । तत्र
सुट्शब्दप्रसिद्धार्थत्वाद् स्यात्तद्वे—सुखिति प्रयाहार इति । सु इत्यारम्भ औट्टकारे-
णेति शेषः । न तु टाटकारेण, प्रथमातिक्रमणे कारणाभावात् । तदेतद्वाह—स्वादपञ्च-
वचनानीति । स्वादिपञ्चसर्वनामस्थाने । असर्वनामस्थान इति बहुवचनेऽप्येकवचनमप्युच्यते ।
कप्रत्ययावधिष्विति । पञ्चमाध्याधान्ते विधीयमानकप्रत्ययोत्तरावधिकेतिव्यत्यर्थः । तत्र
च व्याख्यानमेव कारणम् । एवं च दत् अस् इत्यत्र दत्तशब्दस्य सुखन्तत्वाभावेन
पदत्वाभावेऽपि अनेन सूत्रेण पदत्वात् 'क्षलां जशोऽन्ते' इति तकारस्य जश्वं स्या-
दित्याद्येषः सूचिनः । असंज्ञया पदसंज्ञाभावात् न जश्वमिति समाधातुं असंज्ञासूत्र-
माह—यचि भम् । यच्च अङ्घ्रितुसमाहारद्वन्द्वः । 'स्वादिपञ्चसर्वनामस्थाने' इत्यनुवृत्तं
यच्चैत्यनेन विशेष्यते । यस्मिन् विधिरिति तद्वादिविधिः । तद्वाह—यकारादिष्वजा-
दिना । एवं च दत् अस् इत्यत्र दत् इत्यस्य असंज्ञया पदसंज्ञाभावाच्च जश्वमिति
भावः । ननु पदसंज्ञयोरेह समावेशः कुतो न स्यात् । न च विप्रतिषेधे, परं कार्य-
मिति परैव असंज्ञा गवतीति वाच्यम्, विरोधो हि विप्रतिषेधः । न ह्यत्र द्वयोश्चि
संज्ञयोः समावेशो विरोधोऽस्ति तद्व्यत्ययानीवरादौ कृत्स्नप्रत्ययादिसंज्ञासमावेश-

स्वादिश्वसर्वनामस्थानेषु परतः । पूर्वं भवज्ज्ञं स्यात् । २३२ वा कङ्कारादेकः
सञ्ज्ञा १।४।१॥ इत ऊर्ध्वं 'कङ्काराः कर्मधारये' (लू ७५१) इत्यतः प्रागेकः
स्यैवैव सञ्ज्ञा ज्ञेया । या परा अनवकाशा च । तेन शशादावधि भवज्ज्ञैव, न
पदत्वम् । अतो जश्वं न । दतः । दता । जश्वम्—दङ्गयामित्यादि । मासः ।
मासः । भ्यामि कृते यत्वे च यलोपः । माभ्याम् । मामिश्रित्यादि । २३३ भन्व

वर्णनादिस्थत आह—आ कङ्कारादिनि । आङ्मर्यादायामित्याह—कङ्काराः कर्मधारय इत्यतः
प्रागिति । आङ्किह नाभिधिया, कङ्कारशब्दस्यापि प्रवेशो प्रयोजनाभावात् । प्राङ्-
कारादिति कङ्कारशब्दस्तु नोत्तरावधिः । 'कङ्काराः कर्मधारये' इति कङ्कारशब्दस्य
उत्तरावधिविधे अधिकलाभात्, प्राङ्कारावित्युत्तरं तत्पुरुषः द्विगुरवेति चकाराच्च ।
सञ्ज्ञाद्वयसमावेशार्थो हि चकारः । तत्रैकसंज्ञाया नियमाप्रवृत्तौ किं तेन ? नन्वस्त्वित्वा
एकैव संज्ञा, तथापि विनिगमनाविरहात् असंज्ञैवेति कुतो लाभः ? तत्राह—या
परा अनवकाशा चेति । विरोधाभावेन विप्रतिषेधसूत्रस्य सामान्याद्विरोधबलीयस्त्वस्थ
आप्रवृत्तावपि परत्वनिर्वाकाशत्वयोः अन्यत्र बलवत्त्वेन दृष्टवादिहापि ताभ्यां व्यत्य-
स्या युज्यत इति भावः । द्वयोः सावकाशयोः परा संज्ञा बलवती । अन्यतरस्था
निर्वकः शस्ते तु सैवेति बोध्यम् । तत्र परा यथा—धनुषा शरैर्विध्यतीत्यत्र शराणां
विश्लेषं प्रत्यवधिभूतस्यैव धनुषो व्यधनं प्रति साधकतत्त्वात्पादान्तात्वे करणत्वे च
पासे परा करणसंज्ञैव भवति । अनवकाशा यथा—अततच्छदिति । अत्र तकाराङ्-
कारस्य 'संयोगे गुरु' इति गुरुसंज्ञैव अनवकाशात्वात् भवति, न तु लघुसंज्ञा तस्याः
असंयोगे परे स्वरितार्थत्वात् । अतः सन्वञ्जगुनीति तत्र न प्रवर्तते । नेनेति । अनवका-
शात्वेनेत्यर्थः । अत इति । पदत्वाभावात् जश्वं नेत्यर्थः । जश्वमिति । दत् भ्यामिति
स्थिते 'स्वादिश्वसर्वनामस्थाने' इति पदान्तरत्वात् 'सर्ला जशोऽन्ते' इति जश्वमि-
त्यर्थः । इत्यादीति । दत्तिः दत्ते इत्यादिरादिशब्दार्थः । 'खरि च' इति चत्वं दत्सु ।
पक्षे शमवत् । मास इति । मासशब्दस्य कसि पञ्च इति मास् इत्यादेशो रूपम् ।
आसेति वृत्तीत्येकवचनम् । यस्य इति । मास् भ्याम् इति स्थिते स्वादिश्वदिति पदत्वात्
'ससञ्जयोः' इति लः । 'ओअगो' इति तस्य यकारे 'दृष्टि सर्वेषाम्' इति तस्य लोपे
माभ्यां मामिश्रिति रूपमित्यर्थः । इत्यादीति । माभ्यः इत्यादिरादिशब्दार्थः । मास्
लु इति स्थिते कश्चे 'खरखसानयोः' इति विसर्गे 'वा शरि' इति सप्तविकल्पः
मास्लु—मास्लु ।

भस्य इति । इत्यादिभ्यो रूपेण । यूषशब्दो मण्डवाची । 'मुक्तामलकयूपस्तु
भेदी क्षीपनपाचनः' इत्यादि वैद्यशास्त्रे प्रसिद्धम् । तस्य शसि 'पक्ष' इति यूषशा-

द्वा॥१२९॥ इत्यधिकृतम् । २३४ अल्लोपोऽनः ६॥१३४॥ अङ्गावयवोऽन
वर्तनामस्थानयजादिश्चादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपः स्यात् । २३५ रषा-
भ्यां नो णः समानपदे ८॥१३५॥ एकपदस्थाभ्यां रेफप्रकाराभ्यां परस्य नभ्य
णः स्यात् । यूष्णः । यूष्णा । 'पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावाः' इति पक्षे तु

देशे यूषन् अस् इति स्थिते । अल्लोपोऽनः । अत् इति लुप्तवृद्धीकं भिन्नं पदम् । अन
इत्यवयवव्युत्पन्नम् अतो विशेषणम्-अनोऽवयवो योऽकारः तस्य लोप इति । अङ्ग
स्येयधिकृतम् इहावयवव्युत्पन्नमाश्रीयते । तस्मान्न इत्यत्रान्वेति-अङ्गावयवो योऽन्
तदवयवस्य अकारस्य लोप इति । मन्वेत्यधिकृतम् अन इत्यनेनान्वेति । तन्श्चान्न
असर्वनामस्थानयजादित्रादिपरम् लभ्यते । तदाह-अङ्गावयव इत्यादिना । अजन्तस्य
भस्याङ्गस्याकारस्य लोपः स्यादिति प्राचा व्याख्याने तु तत्तन्नेत्यत्र तकारादकारस्यापि
लोपपसङ्गः । सस्याङ्गस्यानोऽकारस्य लोप इति व्याख्याने तु अनसा मनमेत्यत्राति
व्याप्तिः । अन इत्यावस्य अजन्तस्य भस्याङ्गस्यानोऽकारस्य लोप इति व्याख्याने
तु अनस्तत्तन्नेत्यत्रातिव्याप्तिरेव । तस्मादुक्तैव व्याख्येयमन्यत्र विस्तरः । यूषन् अप
इत्यत्र प्रकारादकारस्य लोपे यूषन् अस् इति स्थिते-रपाभ्याम् । रपाभ्यामिति
विश्रयोगे पञ्चमी । परस्येयभ्याहायम् । समानशब्द एकपदार्थः । यथा-समानग्रामा
वयमिति । आचारसप्तमीबलात् विद्यमानाभ्यामिति लभ्यते । नः इति पठो ।
तदाह-एकपदस्थाभ्यामिति । एकत्र चेहाखण्डत्वं धिक्कृतम्, पदे इत्येतावतैव सिद्धे
समानप्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा रामनामोभ्यादौ 'अटकुप्वाङ्' इति गणवापत्तिः ।
एतस्यैव समानपदशब्दस्य तत्राप्यनुवृत्तेः । यानृभोगीणः इत्यत्रणत्वं तु तद्धिताधि-
कारे वच्यते । यूष्ण इति । शप्ति रूपम् । यूष्णेति । तृतीयैकवचनम् । न आल्लोपस्य
स्थानिवद्भावात् नकारस्य शात् परस्व नन्ति शङ्क्यम्, 'रषाभ्याम्' इति शात्परस्य
हि नभ्य णावे कर्त्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवद्भावो नापेक्षितः किन्तु णत्वाभावे तद्व-
पेक्षा, णत्वाभावश्चाक्षाक्षीयत्वात्प्रातिदेश्यः । स्थानिनि सति यकार्यं भवति तदेव
हि स्थानिवत्सूत्रेणातिदिश्यते । स्थानिनि सति यक्ष भवति तदाक्षोऽपि न भवती-
त्येव कार्याभावश्चक्षाक्षीयत्वात्प्रातिदिश्यते इति स्थानिवत्सूत्रे अवोचाम ।

यद्यपि 'अचः परस्मिन्' इत्यत्र अशास्त्रीया कार्याभावोऽप्यनिदिश्यत इत्यभ्य-
धायि तथापि नेह तस्यापि सूत्रस्य प्रवृत्तिरस्ति, स्थानिभूतादचः पूर्वमेव इष्ट-
स्यैव विधौ तत्प्रवृत्तेः । इह आल्लोपस्थानिभूतादकारात् परस्यैव णत्वविधानादिति
भावः । ननु 'अचः परस्मिन्' इति सूत्रे स्थानिभूतादचः पूर्वरेमात् परस्य विधायजा
देशः स्थानिवादि पक्षोऽपि भाष्ये स्थितः, एवं चात्र लोपादक्षस्थानिभूतादकारात्

‘अलङ्घ्यवाये’ इत्येवात्र गत्वम् । ‘पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्’ (वा ४३३) इति विवह नास्ति । ‘तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वगत्वेषु’ (वा ४४०) इति निवेधात् । २३६ न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य ८ । २ । ७ ॥ नेति प्रातिपदिकेति

पूर्वो यः षकारः तस्मात्परस्य नकारस्य गत्वविधौ लोपस्य स्थानिवद्भावे सति अकारेण व्यवधानात् वात्परवाभावात् कथं गत्वमित्यत आह—पूर्वस्मादिति । पञ्चे स्थित्या दिना अस्य पक्षस्यानित्यत्वं सूचितम् । अत एव प्रविगणय्येति आस्ये प्रयुक्तं मङ्गच्छते । चुरादौ ‘गण सङ्क्रुपाने’ इत्यदन्तो घातुः । गिष् । अतो लोपः । अङ्गो-पस्य स्थानिवद्भावात् ‘अत उपधायाः’ इति वृद्धिर्न । पद्यन्तात् कसो वयपि गिळोपं बाधित्वा ‘वयपि लघुपूर्वात्’ इति गेरयादेशः । पूर्वस्मात् परस्य विधौ स्थानिवद्भावस्य नित्यत्वे हह ‘वयपि लघुपूर्वात्’ इति गेरयादेशो न स्यात् । लोपस्यानिभूतादनः पूर्वस्मात् परस्य गेरयादेशविधावङ्गोपस्य स्थानिवद्भावे सति अना व्यवहितत्वेन गेर्लघुपूर्वात् नकारात् परवाभावात्, तस्मात् ‘अचः परस्मिन्’ इत्यत्र पूर्वस्मात् परस्य विधौ स्थानिवद्भावस्यानित्यत्वं विज्ञायते । एवं च गोशब्दात् सम्बुद्धौ ओतो गित्वे वृद्धौ हे गौरिति सिध्यति । अन्यथा औकारस्य स्थानिवद्भावात्कारात् पूर्वो यो नकारः तस्मान् परस्याः सम्बुद्धौर्लोपविधौ स्थानिवद्भावे औकारादेकः परवात् सम्बुद्धिलोपः स्यादिति शब्देन्दुसोत्रे स्पष्टम् । अह-पथाये इत्येवेति । ‘अटकुप्वाङ्’ इति सूत्रेणैवेत्यर्थः । पाठव्यवहितपरस्य नस्य गत्वविधाबुद्धाहरणं पुष्पातीत्यादि बोध्यम् । यस्तु तस्तु ‘तत्रापि षट्त्वेनेव मिद्धे वग्रहणम् उत्तरार्थम्’ इति स्पष्टमाकरे ।

नन्वङ्गोपस्य गत्वे कर्तव्ये कथं स्थानिवद्भावः ? पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवद्विति निषेधात् गत्वस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वादित्यत आह—पूर्वत्रेति । संयोगादिलोपे लप्ते गत्वे च कर्तव्ये तस्य-पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यस्य दोषो-बाधः अप्रवृत्तिरिति यावत् । संयोगादिलोपे यथा—चक्रयत्र । हह ‘अचः परस्मिन्’ इति यणादेशस्य स्थानिवद्भावात् ‘क्षोस्सयोगाद्योः’ इति ककारलोपो न । लप्ते यथा—निगाहयते । अत्र गिळोपस्य स्थानिवत्वात् ‘अचि विभाषा’ इति लत्वम् । गत्वे यथा—माषवपती । वपतेर्युट्, अनादेशः, उगित्वात् क्लीप्, ‘यस्येति च’ इति नकारात् अकारस्य लोपः । हह अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वेन नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावात् ‘प्रातिपदिकान्तनुविमक्षिपु च’ इति गत्वं न । यूपन् भ्यामिति स्थिते । न लापः । न इति स्थानपष्ठपठं पृथक्पठम् । आर्षः षष्ठ्या लुक् । नकारस्य लापः स्यादित्यर्थः । अन्त-स्येति नकारस्य विशेषणम् । अत एव च षस्य विशेषणस्यापेक्षत्वात् लोपशब्देन-समासो न भवति, अस्मादर्थ्यात् । कस्यान्त इत्यपेक्षायां पदस्येवधिकृतम् अवयव-षष्ठ्यन्तमन्वेति । पदस्य योऽयमन्तावयवः तस्य नकारस्य लोप इति । कीदृशं पद-

च लुप्तपष्ठोके पदे । प्रातिपदिकसङ्गकं यत्पदं तदन्तस्य नकारस्य लोपः स्यात् ।
नलोपस्यासिद्धत्वादीर्घ ऐस्त्वमेत्वं च न । यूष्मभ्याम् । यूष्मभिः । यूष्मभ्य इत्यादि ।
इत्थे विभाषा क्रिययोः ६ । ४ । १३६ । अज्ञानयवोऽसर्वनामस्थानयजादिसत्त्वा
दिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपो वा स्यात् क्रिययोः परयोः । युष्णि मृषणि ।
पक्षे रामवत् । 'पक्षो—' (सू २.२८) इति सूत्रे प्रभृतिग्रहण प्रकारार्थम् । तथा
च औङः यथापि होषणादेशः अत एव आप्ये 'ककुहोषणी' इत्युदाहृतः । तेन
'पदत्रिंशदणोऽस्त्रियाम्' स्वान्तं हन्सान्तं मनः' इत्यादि च सङ्गच्छते । 'आप्तन्य
प्राणमूचु' इति च । आस्ये भवः स्वाप्तन्यः । होषणशब्दस्य नपुंसकत्वमत एव

सिध्यपेक्षा प्रातिपदिकेति लुप्तपष्ठवन्मन्वन्त्येति । प्रातिपदिकसङ्गकं यत्पदं त-
योऽप्यन्तावयवो नकारः तस्य लोपः स्यादिति । अत एव प्रातिपदिकान्तस्थेति न
स्वसप्तमके पदम् । तस्य पक्षान्देनान्वितेनान्तस्वसप्तमाश्रमर्थेति । तदाह नेति
प्रातिपदिकेति च लुप्तपष्ठोके पदे इति । तदन्तस्थेति । तस्य पक्षस्य अन्तावयवो नकारः
तस्येति । प्रातिपदिकग्रहणं किम् ? 'अहन्' इति तिङन्तस्य न भवति । एवमज्ञान
किम् ? राजानौ । ननु मलोपे सति यूष्मभ्यामित्यत्र 'लुपि च' इति दीर्घः । यूष्म-
भ्यामित्यत्र 'अतो मिस ऐल्' इति ऐसादेशः स्यात् । यूष्मभ्य इत्यत्र 'अहदचने हस्येद
इति पक्षं स्वादिस्थत आह—नलोपस्यासिद्धत्वादिति । इत्यादीति । यूष्मं यूष्मः यूष्मोः
यूष्माश् इति आदिषाड्दर्थः । यूष्न् कि इति स्थिति 'अहोपोऽनः' इति स्थिते अहोपो-
प्राप्ते—विभाषा क्रियाः । अहोपोऽन इत्यनुवर्तते । अङ्गस्थेति भव्येति आधिक्यम् ।
भस्येतिभेदेन च असर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरत्वं पूर्ववद्वनो लभ्यते । तदाह—
अज्ञावयव इति । क्रियोरिति । क्रिय शी चेति विग्रहः । 'नपुंसकान' इति विहित
एवात्र शी गृह्यते न तु जज्ञासोरिहाः, शिमन् परे भव्यासम्भवात् । पक्षे इति । यूष्म-
आदेशाभावापक्षे इत्यर्थः ।

अथ कश्चित् सप्ताह्मिभ्योऽन्त्यप्रापि पदायादेशं साधयित्वाह—पक्षो इति सू-
त्रेति । प्रकरोति । प्रकारः साधयश्च । सप्त प्रत्ययत्वेन बोध्यम् । प्रभृतिग्रहणस्य प्रका-
रार्थत्वे प्रमाणं दर्शयति—अत एवेति । प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थकत्वादेवेत्यर्थः । ककु-
होषणी याचते महादेशः' इत्येवं आप्ये औकादेशभूतस्त्रीभावे परतः उदाहृतो दौष
आदेशः अत एव सङ्गच्छते इत्यन्वयः । तेनेति । प्रकारार्थकप्रभृतिग्रहणेनेत्यर्थः । पद-
त्रिंशदित्यत्र पदिति प्रथमैकवचनम्, स्वान्तं हदित्यत्र हदिति च सङ्गच्छत इत्यर्थः ।
आदिना निष्ठादिसङ्ग्रहः । आसन्त्य प्राणमिति । आसन्त्यं प्राणमूचुरिति च अत एव
सङ्गच्छते इत्यन्वयः । आसन्त्यशब्दस्य आसत्तादेश इति अत्र वारयति—आस्ये भवः

भाष्यात् । तेन 'दक्षिणं द्योर्निशावरः' इति सङ्गच्छते । 'भुजबाहु प्रवेष्टे द्यौः' इति साहचर्याभ्युत्थमपि । 'द्यौर्षं तस्य तत्राविषत्स्य भजतः' इति । द्वयोर्द्वयोर्भयो द्वयङ्गः । २३८ सङ्ख्याविधिसाधपूर्वस्याहस्याहभ्यन्तरस्यां ङौ ६।३।११०॥ सङ्ख्याविधिर्यस्याहस्याहसादेशो वा स्यात् ङौ । द्वयङ्गि—द्वयङ्गि—द्वयङ्गे । विगतमह-
व्यङ्गः व्यङ्गि—व्यङ्गि—व्यङ्गे । अङ्गः सायः सायङ्गः । सायाङ्गि—सायाङ्गि—सायाङ्गः ।
उदयङ्गः ।

अङ्गि । प्राणसद्वत्समभिप्राहारादिवमेव व्युत्पत्तिरिति भावः । 'सरीराकषबाह' इत्या-
व्यङ्ग्यत्वात् अत्रार्थे यत्प्रत्यये आसन्नादेशः । 'ये चात्राकर्मणोः' इति प्रकृतिभावात्
प्रकृत्यङ्गि' इति सिद्धोपो न । प्रकृतिप्रत्ययस्य प्रकृत्यङ्ग्यभावे तु इह आसन्नादेशो
न स्यात्, यत्प्रत्ययस्य ससाक्षिषु सुप्सु ध्वन्यन्तर्भावविति अङ्गः । ननु द्योषणी इति
आपो ननुपकर्मयोगोऽभ्युपपन्नः । 'द्यौर्षं तस्य तत्राविषत्स्य' इत्यादौ पुंस्त्वस्यैव प्रयोग-
वर्तमानादित्यत आह—द्यौष्वस्यस्येति । अत एवेति । कङ्कुद्योषणी इति भाष्यादेव ज्ञेयमि-
त्यर्थः । तेन दक्षिणमिति । 'अमुपाग्रवदुपस्य दक्षिणं द्योर्निशावरः' इति रघुवंशः । दक्षिणं
होत्रस्य सनुपाग्रवदित्यन्वयः । द्यौष्वस्यस्य द्वितीयेकपदार्थं द्यौः इति, पुंस्त्वे द्यौ-
मिति स्वाविति भावः । ननु भाष्यानुसारात् द्यौष्वस्यस्य नपुंसकत्वमेव स्वादित्यत
आह—भुवेति । 'भुजबाहु प्रवेष्टे द्यौः' इति कोशात् पुंस्त्वमपीत्यर्थः । नन्वयं कोशः
द्यौष्वस्यस्य नपुंसकत्वेऽभ्युपपन्न इत्यत आह—साहचर्याविति । पुंस्त्विद्वितीयेक-
साहचर्यादित्यर्थः, 'साहचर्याच्च कुञ्जवित्' इति कोशे परिभाषितत्वादिति भावः ।
द्यौष्वस्यस्य पुंस्त्वमप्यने फलं वर्त्तयति—द्यौर्षं तस्येति । 'द्यौर्षं तस्य तत्राविषत्स्य भज-
तः प्रापस्य गृह्यत् गुणम्' इति श्रीहर्षः । द्यौर्षं हरतं दूषणं च भजतश्चापस्य गुणं
श्रीर्षोऽमतिभयं च गृह्यत्स्यस्यचः । अत्र द्यौषमिति द्यौष्वस्यस्य पुंस्त्विद्वितीयेक-
वचनसः । अत्र सुप्रकृतित्विति वाक्ये सप्तमृतिरिति वचनात् सुप्ति कर्त्तव्येव
पदाभावेना इति गम्यते । द्वयोर्द्वोरिति । तद्विनाशेति समासः । 'काल्पद्रुम्' इति
उजः । 'विनोर्लुगणपत्ये' इति लुक् । 'रात्राहस्सस्त्रिभ्यङ्गम्' इति । टच् । 'अट्टोऽङ्ग-
पुतेभ्यः' इत्याहोदेशः । रामवाण्डवद्रूपाणि । ङौ बिलेभ्यमह—सङ्ख्याविधिसौ ।
सङ्ख्या च विद्य साधक्य सङ्ख्याविधिसायाः ते पूर्व जस्मादिति विग्रह इवभिमिश्रस्य
आह—सङ्ख्येत्वादिना । सङ्ख्यापूर्वमुदाहरति—द्वयङ्गि द्वयङ्गनीति । अङ्गोपे तदभावे
च रूपम् । द्वयङ्गे इति । अहङ्गादेस्ताभावे रूपम् । पूर्व विपूर्वमुदाहरति—विगतमिति ।
'मादयो गताद्यर्थे प्रथमया' इति समासः । पूर्वव्यङ्गातेः । पूर्व सत्यं पूर्वमुदाहरति—
अङ्गः सायः स्यादित्या । अत एव ज्ञापकादेकदेविसमासस्य ॥ इत्यङ्गन्तमङ्गस्य ॥

विश्वपाः । २३९ दीर्घाजसि च ६ । १ । १०५ ॥ दीर्घाजसि इवि च परे
पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् । वृद्धिं विश्वपौ । सवर्णदीर्घः-विश्वपाः । यद्यपीह
औकि 'नादिचि' (सू १६५) इत्येव निद्रम् । जसि तु सत्यपि पूर्वसवर्णदीर्घं
अतिर्नास्ति; तथापि 'गौर्यो' 'गौर्य' इत्याद्यर्थे मन्त्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् ।
२४० आतो धातोः ६ । ४ । १४० ॥ आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याप्रत्यय

अथ आकारान्ता निरूप्यन्ते-विश्वपा इति । आवन्तत्वाभावात् न सुलोपः । एतद्
र्थमेव ह्रस्व्याविसूत्रे सत्यपि दीर्घग्रहणे आहप्रवृत्तमिति भावः । विश्वं पाति इक्षतीत्यर्थे
'आतोऽनुपसर्गो कः' इति प्राप्ते आऽसत्प्रत्ययाद्येन 'आतो मनिन्कनिव्वनिपश्च' इति
चकाराद्विच । यद्यपि तत्र 'विजुपे छन्दसि' इत्यतो छन्दस्मीत्यनुवर्तते, तथापि वेदे
अनेन विच्; लोके तु 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विच् । अन्ये तु 'क्षिप्च' इति
सूत्रेण क्षिप्माहुः । 'द्युमास्था' इतीत्यं तु न, 'वकाशे ईस्वप्रतिषेधः' इति वार्तिकत्वात्,
कनिपि पावान् इत्येतदर्थं तस्यावश्यकत्वात् । 'क्षिप्स्वाद्गन्तेभ्यो भाष्यानुक्तकि-
न्म्योऽनभिधानमेव' इति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । अत एव भाष्ये पावानः इत्यत्र
वनिपा रूपसिद्धिमाश्रित्य 'ईस्वमवकारादाविनि वक्तव्यम्' इति धार्मिकं प्रत्याख्या-
तम् । ततश्च विश्वपाः इत्यत्र विज्ञेव । विश्वपा और इति स्थिते 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः'
इति प्राप्ते । दीर्घाजसि च । 'प्रथमयोः' इत्यत पूर्वसवर्ण इति 'नादिचि' इत्यतो
नेति दृष्टीति च अनुवर्तते । नदाह-दीर्घादित्यादिना । नन्विदं सूत्रं व्यर्थम्, 'ना-
दिचि' इत्येव सिद्धेरिति शङ्कते-यद्यपीह औकि नादिचोत्येव मित्रमिति । ननु जसि
विश्वपा असु इति स्थिते पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधार्थमिदं सूत्रमावश्यकम्, तत्र 'नादिचि'
इत्यस्याप्रवृत्तेरित्यत आह-जसि त्विति । मास्तु पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधः; पूर्वसवर्णदीर्घं
सत्यपि जसि विश्वपाः इति सिध्यति; तन्निषेधे सत्यपि 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति
कृतेऽपि विश्वपाः इत्येव रूपं सिध्यति, अतः किं तन्निषेधेनेत्यर्थः । परिहरति-तथा
पीति । इत्यादीति । आदिना लक्ष्म्यावित्याविसूत्रग्रहः । तत्र 'नादिचि' इत्यस्याप्रस-
क्त्या तन्निषेध आवश्यक इति भावः । ननु 'दीर्घाजसि च' इति सूत्रं यदि गौर्यो
इत्याद्यर्थमेव, तर्हि ईदृन्ताधिकारे गौरीशब्दनिरूपणावसर एव तदुपन्यासो युक्त
इत्यत आह-इहापि न्याय्यत्वादिति । विश्वपावित्यत्र 'नादिचि' इत्यस्य 'दीर्घाजसि
च' इत्यस्य च प्राप्ती परस्वेन 'दीर्घाजसि च' इत्यस्यैव उपन्यासौचित्यावित्यर्थः ।
'असि पूर्वः'-विश्वपाम् । औटि-विश्वपौ ।

वासि-विश्वपा असु इति स्थिते पूर्वसवर्णदीर्घं प्राप्ते । आतो धातोः । अङ्गस्येति
भस्येति च अधिकृतम् । धातोरित्यात् इति षष्ठ्यन्तेन विशेष्यते । तदन्तविधिः ।

लोपः स्यात् । 'अलोऽन्त्यस्य' (मू १२) । विश्वप । विश्वपा । विश्वपाभ्यामित्यादि । एवं शङ्खध्मादयः । 'धातोः' किम् ? हाटान् । टा सवर्णदीर्घः-हाहा । ऊ वृद्धिः-हाहै । ङसिङ्सोदीर्घः-हाहा । ओभि वृद्धिः-हाहौ । औ आद्गुणः-हांह । शेषं विश्वपावत् । 'आतः' इति योगविभागादधातोर्ऌप्याकारलोपः । क्वचिन् । क्वः । शनः ॥ इत्यादन्तः ॥

'अल्लोपोऽनः' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । तदाह —आकारान्तो य इति । अलोऽन्त्यस्येति । अन्त्यस्याऽऽकारस्य लोप इति शेषः । विश्वपाभ्यामिति । अभावाद्वाह्यापो नेति भावः । इत्यादीति । विश्वपाभिः । विश्वपे । विश्वपो । विश्वपाभ् । विश्वपि । विश्वपो । विश्वपासु । एव शङ्खध्मादय इति । शङ्खेन शङ्ख वा भ्रमतीति । शङ्खध्माः । 'ध्माशब्दाग्निसंयोगयोः, पूर्ववत् विच क्त्वा । 'आग्निना सोमपादिसङ्ग्रहः । सोमं पिबतीति सोमपाः । कीलाहं पिबतीति कीलाहपाः । तारिपद्यायेषु 'पयः कीलाहममृतम्' इत्यमरः । मधु पिबतीति मधुपाः इत्यादि । धाताः किमिति । 'अतोऽनापः' इत्येव सूत्र्यताम्, तावतैव रमा इत्याद्याद्यन्तेषु लोपव्यावृत्तेरिति श्रुतिः । हाहानिति । पूर्वसवर्णदीर्घे 'तस्माद्धस' इति नवम् । हाहा इति गन्धर्वविशेषवाचकमभ्युत्पन्नं प्रातिपदिकमेतत् । 'हाहाहुहृथैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिद्विंशत्कसाम्' इत्यमरः । सुटि विश्वपावत् । शसि हाहा अत्र इत्यत्रापि 'आतोऽनापः' इत्याल्लोपः स्यात्, अतो धातुग्रहणमित्यर्थः । टा सवर्णदीर्घ इति । टा इत्यविभक्तिकनिर्देशः प्रक्रियावशाया न दुष्यति । तृतीयैकवचने सवर्णदीर्घ इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । योज्यम् । ऊ वृद्धिरिति हाहा ए इति स्थिते 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धिरित्यर्थः । ङसिङ्सोरिति । हाहा अस् इत्यत्र सवर्णदीर्घ इत्यर्थः । ओसि वृद्धिरिति । हाहा ओम् इत्यत्र 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धिरित्यर्थः । औ आद्गुण इति । हाहा ह् इत्यत्र 'आद् गुणः' इति गुण एकार इत्यर्थः । क्वः, आ इति प्रत्ययौ अकारान्तो विश्वपावत् । नन्वधातुत्वात् कथमिह आलोप इत्यत आह—आन् इति । योगेति । 'आतो धातोः' इत्यत्र आन् इति विभज्यते । आकारान्तस्य भस्याङ्गस्य लोपः स्यादित्यर्थः । तेन क्वः अ इति शसि रूपं सिध्यति । धातोरिति योगान्तरम् । आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याङ्गस्य लोपः स्यादित्यर्थः । आश्वन्तव्यावृत्त्यर्थं हाहादिव्यावृत्त्यर्थं चेदम् । आत् इति योगविभागस्तु क्वः अ इत्यादौ क्वचिदाहोपार्थः । ननु मालेवाचरति मालाः । आचारक्लिबन्तात् कर्तरि क्प् । सुवृत्तिः । अत्र कृतेऽपि धातुग्रहणे शमाद्वाह्यापो दुर्वारः, 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात् आदन्तत्वाच्च । न च 'अनाप इति वक्तव्यम्' इति वार्तिकादावन्तेषु नाहोप इति शङ्क्यम्, उक्तरीत्या योगविभागमभ्युपगम्य 'अनाप' इति वार्तिकस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वादिति चेन्मैवम्, एतद्वार्तिकभाष्यप्रामाण्यादेव

हरिः । 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' (म १६४) हरौ । २४१ जसि च ७ । ३ ।
 १०९ ॥ ह्रस्वान्तस्याप्तस्य गुणः स्याज्जसि परे । ह्रस्वरयः । २४२ ह्रस्वस्य
 गुणः ७ । ३ । १०८ ॥ ह्रस्वस्य गुणः स्यात्सम्बुद्धौ । 'एङ्ह्रस्वान्त-' (सू ११३)
 इति सम्बुद्धिलोपः । हे हरे । हरिम् । हरी । हरीन । २४३ शेषोऽप्यसि
 १ । ४ । ७ ॥ अनदीसञ्ज्ञौ ह्रस्वौ याविवर्णोवर्णौ तदन्तं मन्दिर्वर्णं घिसञ्ज्ञं ह्यात् ।
 'शेषः' किम् ? मत्तै ? एकसञ्ज्ञाधिकारातिमदं शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् । 'ह्रस्वौ' किम् ?

अनन्तेभ्यश्च आचारक्षिप्यभाषयोधनादिति शब्दद्वन्द्वशेखरे प्रपञ्चितम् । इत्यादन्त
 अक्षरशब्दम् ॥

अथ वृकारान्ता निरूप्यन्ते—हरिरिति । हरिश्चन्द्रात् सुः ह्रस्वविसर्गौ । न च
 विसर्जनीयस्य अकारादपि अणस्यकारेणाच्चात् नञ्जन परेण अकारादिकारस्य
 यणादेशः नञ्नुप, अणादेशे कर्णस्य निम्नर्जनायस्थानसिद्ध्यात् । प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति ।
 त्रिषु औ इति स्थिते अनेन पूर्वसवर्णं दाघं सति हरी इति व्यभिच्यत्यर्थः । जसि हरि
 षत् इति स्थिते पूर्वसवर्णोतीर्षं प्राप्ते । जसि च । 'ह्रस्वस्य गुणः' इत्यणुगतेति । अङ्गस्ये-
 त्यङ्गिभूत ह्रस्वेन चिञ्चिष्यते । नञ्जनविधः । नदाह—नञ्जात्यस्येत्यादिना । इत्य इति ।
 अलोऽन्त्यपरिवासा अन्त्यपर गुणः, इकारस्य ताभ्युपशान्त्यासनादिकारः, अयादिभ्यः,
 षःसर्ववक्षर्णाविति आद्यः । (ने) द्वार म इति स्थिते ह्रस्वरय गुणः । 'मन्दिर्वर्णौ' च
 इत्यतः लघुभूताधिस्यनुवर्तते । नदाह—ह्रस्वस्येत्यादिना । अनेन अक्षरविकारस्य गुण
 एकारः । सम्बुद्धिलोप इति । एङ्गपरस्यादिनि भावः । न अत्र ह्रस्वोपरत्वं सति, पर
 स्वाधिस्यच्चाश्च अक्षरवृद्धौ कृते ह्रस्वात् परत्वाभावात् । हरिमिति । अस्मि पूर्वरूपे
 रूपम् । हरानिति । पूर्वसवर्णदीर्घं 'तस्माच्छ्रमः' इति नञ्वचः ।

मृतीयेकवचने हवि आ ह्री इति स्थिते घिञार्थं वाच्यम् विषयज्ञासाह—शेषः । 'यू
 रगाक्षयौ' इत्यतः यू इत्यनुवर्तते । इत्य उच्च यू इवर्णश्च उवर्णश्च । 'इति ह्रस्वश्च'
 इत्यणो ह्रस्व इत्यनुवर्तते । नञ् मृत्तया प्रत्येकमन्वेति । उक्तात् नदीसञ्ज्ञाया
 अन्यः शेषः । म च यूयसौ प्रत्येकमन्वेति । आत्वरूपविषयस्याहार्यं यूयसौ विज्ञे-
 यते । तद्वत्प्रविशः । नदाह—अनन्तसंज्ञातिर्यादिना । शेषः किमिति । अनदीसञ्ज्ञकत्व-
 विशेषणं किमर्थमिति प्रश्नः । मत्तै इति । शेषग्रहणाभावे 'इति ह्रस्वश्च' इति नदीसञ्ज्ञ-
 पक्षेऽपि विषयज्ञा स्यात् । नतश्च 'आपनद्याः' इत्याद्यास्ये वृद्धौ 'पेक्षिति' इति गुणे
 अयादेशे अनयै इति स्वादिनि भावः । शेषग्रहणाभावेऽपि मत्तै इत्यत्र विसंज्ञा न
 भवति 'आ ककारादेका संज्ञा' इत्यनवकाशया नदीसंज्ञया याधादित्यत आह—एक-

वातप्रम्ये । 'यू' किम् ? मात्रे । २४४ आङो नाऽखियाम् ७ । ३ । १२० ॥
 घेः परस्याङो ना स्यादखियाम् । आङिति टासञ्ज्ञा प्राचाम् । हरिणा 'अखि-
 याम्' किम् ? मत्या । २४५ घेङिति ७ । ३ । १११ ॥ विसञ्ज्ञकस्य ङिति सुपि
 गुणः स्यात् । हरये । 'घेः' किम् ? सख्ये । 'ङिति' किम् ? हरिभ्याम् । 'सुपि'

सङ्केति । वातप्रम्ये इति । ह्रस्वग्रहणाभावे वातप्रमी ए इति स्थिते ईकारान्तस्यापि
 विसंज्ञा स्यात् । ततश्च 'वेङिति' इति गुणे अयादेशे च वातप्रम्ये इति स्यात्,
 अतो ह्रस्वग्रहणमिति भावः । मात्रे इति । यू इत्यभावे माह ए इति स्थिते ऋकारा-
 न्तस्यापि विसंज्ञायां 'वेङिति' इति गुणे अकारे रपरत्वे मात्रे इति स्यात्, अतः
 इधुताविति भावः । वस्तुतस्तु इधुताविति व्यर्थमेव । मात्रे इत्यत्र ऋकारान्तस्य
 विसंज्ञेऽपि 'वेङिति' इति गुणे न भवति 'ऋतो ङिवर्णनामस्थानयोः' इत्यत्र छिप्रह-
 णात् ज्ञापकात् । तद्धि मातरि इत्यादौ सप्तम्येकवचने गुणार्थम् । ऋकारान्तस्यापि
 विसंज्ञे तु वेङिति इत्येष गुणसिद्धौ किं तेन ? आङो नाऽखियाम् । घेः परस्येति । 'अञ्च
 घेः' इत्यतो चिप्रहणानुवृत्तेरिति भावः । हरिणेति । नादेशे 'अटकुण्डाङ्' इति गत्यम् ।
 ननु आङो विहितो नाभावः कथं टा इत्यस्य स्यादित्यत आह—भाङिरीति ।
 प्राचामाचार्याणां शास्त्रे सञ्ज्ञितेत्यर्थः । मत्येति । 'स्त्रियां ङिन्' इति छिन्नन्तमति-
 शब्दस्य स्त्रीलिङ्गवाचाभावे नेति भावः । हरिभ्याम् । हरिभिः । हरि ए इति स्थिते
 वेङिति । 'सुपि च' इत्यतः सुपीति 'ह्रस्वस्य' इत्यतो गुण इति चानुवर्तते । तदाह—
 विसञ्ज्ञकस्येत्यादिच । यतोऽपवादः । हरये इति । गुणे अयादेशे । सुपि किं पठतीति । 'कोतो
 गुणवचनात्' इति ङीष् । नस्य ङित्वेऽपि सुप्त्वाभावात् तस्मिन् परतो न गुण इत्य-
 र्थः । न च 'वेङि' इत्येव सूच्यताम्, इदं ग्रहणं न कर्तव्यम् 'यस्मिन् विधिः' इति परि-
 भाषया ऋकारादौ सुपीत्यर्थलाभादिति वाच्यम्; एवं सति 'आणनञ्चा' इत्यत्रापि
 ङीत्येवानुवृत्तौ ऋकारादेराम आङ् विधीयेत; ततश्च मत्यामित्यत्र आणञ् स्यात्,
 आमो ङाङित्वाभावात् । न च स्थानिवद्भावेन ङादित्वं शङ्क्यम्, अङित्वाभावात्
 स्थानिनो ङेङकारस्यादित्वेनाश्रयणात् । इदं ग्रहणे तु स्थानिवद्भावः सम्भवति । अनु-
 बन्धकार्यं कर्तव्ये अनङित्वाविति निषेधाभावात् आमादेशशङ्कायां ङेङकारस्य
 इत्यज्ञातोपाध्यामपहनत्वेन आस्थान्यस्त्वाभावात् अनुबन्धानामनेकान्तत्वात् ।
 एकान्तरपक्षेऽपि अतं ग्रहणेन अनुबन्धस्य ग्रहणं न भवति, 'अनेकाविशसवस्य'
 इत्यत्र चिदं ग्रहणात् ज्ञापकान् । अन्यथा इदम् इति स्यादिति शक्येणानुबन्धेन
 सहानेकाल्पादेव सिद्धे किं तेन ? अत एव तिबाद्यादेशेषु पित्वादि सिध्यति । अत
 एव 'सेङ्गपिञ्च' इत्यत्र अपिदित्यर्थवत् । अन्यथा पित्कार्यस्याङित्वाभावात् स्थानि-

किम् ? पट्वी । 'धेकिंति' इति गुणे कृते । २४६ ङसिङ्सोश्च ६ । १ । ११० ॥
 एङो ङसिङ्सोरिति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेः । हयोः । हरोणाम् ।
 २४७ अञ्च धेः ७ । ३ । ११९ ॥ इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौत्स्याद् घेरन्तादेशश्चा-
 कारः । वृद्धिः, हरौ । हयोः । हरिषु एषं श्रीपत्यग्निरविक्रम्यादथः । २४८
 अनङ् सौ ७ । १ । ९३ ॥ सख्युरङ्गस्यानङ्गादेशः स्यादसम्बुद्धौ सौ परे । 'ङिच्'
 (सू ४३) इत्यन्तादेशः । २४९ अलोऽन्त्यात्पूर्वं उपधा १ । १ । ६५ ॥
 अन्त्यादलः पूर्वो वर्ण उपधासञ्ज्ञः स्यात् । २५० सर्वनामस्थाने आस-

वन्नावस्यैवाप्रसक्त्या हेः पितृवस्यैवाप्रसक्तौ किं तद्विषयेन ? तदिदं स्थानिवत्सुत्रे
 शब्देभ्युत्सरे प्रपञ्चितम् ।

गुणे कृत इति । ङसिङ्सोरिति शेषः । हरे अस् इति स्थिते अपदान्तरात् 'पङ्कः
 पदान्तात्' इति पूर्वरूपे अप्राप्ते अद्यादेशे प्राप्ते—ङसिङ्सोश्च । 'पङ्कः पदान्तात्'
 इत्यतः पङ्क इति, अतीति चानुवर्तते । 'अभि पूर्वः' इत्यतः पूर्व इत्यनुवर्तते । 'पङ्कः
 पूर्वपरयोः' इत्यधिकृतम् । तदाह—एङो ङसिङ्सोरित्यादिना । हरेः इति । पूर्वरूपे कव-
 विसर्गौ । पञ्चम्येकवचनस्य षष्ठ्येकवचनस्य च रूपमेतत् । यद्यपि ङसिङ्सो द्वौ, एङौ
 च द्वौ, तथापि न यथासङ्गमिष्यते 'यथासङ्गमनुवेशस्समानां स्वरितेन' इति
 सूत्रच्छेदमभ्युपगम्य यत्र स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं तत्रैव यथासङ्गविज्ञानादिति यथा-
 सङ्गसूत्रभाष्ये स्पष्टम् ; 'अञ्च धेः' 'उपसर्गो धोः किः' इत्यादिनिर्देशाच्च । हयो
 रिति । षष्ठीद्विवचने यणादेशे रूपम् । हरीणामिति । 'ह्रस्वनयापः' इति नुट्, 'नामि'
 इति दीर्घः, 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वम् । हरि इ इति स्थिते 'धेकिंति' इति गुणे
 प्राप्ते । अञ्च जेः । 'ङेराम्' इत्यतो ङेरित्यनुवर्तते । 'इदुद्भ्याम्' इति 'औत्' इति
 च सूत्रमनुवर्तते । तदाह—इदुद्भ्यामित्यादिना । अन्तादेश इति । अलोऽन्त्यात्पूर्वभाषा-
 लभ्यमेतत् । वृद्धिरिति । हर औ इति स्थिते 'वृद्धिरेषि' इति वृद्धौ हरौ इति रूप-
 मित्यर्थः । हरिष्विति । 'आदेशप्रथययोः' इति षत्वम् । अथ सखिषाब्दात् सुः, सखि
 स् इति स्थिते । अनङ् सौ । 'सख्युरसम्बुद्धौ' इत्यनुवर्तते । 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतम् ।
 तदाह—सख्युरङ्गस्येत्यादिना । सौ इति प्रथमैकवचनम्, न तु सप्तमीबहुवचनम्, अस-
 म्बुद्धाविति यदुवासात् । अनङ्कि ङकार इत् । नकारादकार उच्चरणार्थः । अनेकाश्वात्
 सर्वादेशस्वमाशङ्क्य आह—ङिच्चेति । सखन् स् इति स्थिते उपधाकार्यं वच्यन् उपधा-
 संज्ञामाह—अलोऽन्त्यात् । अल इति पञ्चमो अन्त्यादिति सामानाधिकरण्यात् ।
 अक्षप्रत्याहारः वर्णपर्यायः । पूर्वोऽप्यलेव गुह्यते, साज्जात्यादित्याह—अन्त्यादल इत्या-
 दिना । अलः किम् ? शिष्ट इत्यत्र शास्त्रातौ अस् इति सङ्घातात् पूर्वशाकारस्य उप-

म्बुद्धौ ६ । ४ । ८ ॥ नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे ।
 २५१ अपृक्त एकात्मप्रत्ययः १ । २ । ४ १ ॥ एकात्मप्रत्ययो यः सोऽपृक्तसङ्गः स्यात् ।
 २५२ हल्ङ्याभ्यां दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् ६ । १ । ६ ८ ॥ हलन्तात्परं
 दीर्घो यौ ऋयापौ तदन्ताच्च परं सु ति सि इत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते । 'हल्ङ्या-
 भ्याः' किम् ? ग्रामणीः । 'दीर्घात्' किम् ? निष्कौशाश्विः । अतिखट्वः ।

धात्वं न भवति । अन्यथा 'शाम् ह्वल्हलोः' इति शकारस्य श्कारप्रसङ्गः । वर्णप्र-
 हणं किम् ? शासधातौ शा इति समुदायस्य उपधात्वं न भवति । अभ्यथा शा इति
 समुदायस्य श्कारः स्यात् । न चालोऽस्यपरिभाषया आकारस्यैव श्कारो भवतीति
 वाच्यम्, 'नानर्थकेऽलोऽस्यविधिः' इति तन्निषेधात् । सर्वनामस्थाने । 'नोपधायाः'
 इति सूत्रमनुवर्तते । न इति लुप्तवर्तीकं पदम् । तेनाङ्गस्येत्यवयवषष्ठ्यन्तं विशेष्यते ।
 तद्वन्तविधिः । 'हलोपे' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । तदाह—नान्तस्येत्यादिना । सखाञ्
 स इति स्थिते अपृक्तकार्यं वचयन् अपृक्तसंज्ञामाह—अपृक्त इति । एकाङ्किति कर्म-
 धारयः । अत्रैकशब्दोऽसहायवाची । 'एके मुख्याभ्येकेवलाः' इत्यमरः । स इत्यस्या-
 पृक्तसंज्ञायाम् ।

हल्ङ्याभ्यां । हल् च ङी च आप् च इति द्वन्द्वः । द्विर्योगे पञ्चमी । परमित्यध्या-
 हार्यम् । समासैकदेशोरपि ऋयापोरेव दीर्घादिति विशेषणम्, न तु हल्, असम्भ-
 वात् । एवं च दीर्घादिति द्वित्वे एकवचनमार्थम् । हल्ङ्याभ्याम् इत्यस्य सुतिस्याच्चित्त-
 प्रकृतिविशेषणतया प्रत्ययग्रहणपरिभाषया च तद्वन्तविधिः । ततश्च हलन्ताच्च दीर्घ-
 ऋयावन्ताच्च परमिति लब्धम् । सुतिसि इति समाहारद्वन्द्वः । अपृक्तमिति हल्लिति
 च सामानाधिकरण्येनाभ्येति । उकारे श्कारे च लुप्ते परिशिष्टः सकारस्तकारश्च सुतिसि
 इत्यनेन विवक्षितः । ततश्च हलित्यनेन सामानाधिकरण्यं न विरुध्यते । 'लोपो ऽयोः'
 इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । तच्च इह कर्मसाधनमाश्रीयते । लुप्यत इति लोपः । कर्मणि
 घञ् । तदाह—हलन्तात्परमित्यादिना । हल्ङ्याभ्याः किमिति । राम इत्यादावदीर्घा-
 न्तत्वाच्च दोष इति प्रश्नः । ग्रामणीरिति । ग्रामं नयतीति विग्रहः । 'जीञ् प्रापणे'
 'सस्मृद्विष' इत्यादिना कृप् । 'अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्यः' इति गत्वम् । हल्ङ्या-
 वन्तत्वाभावाच्च सुलोपः । दीर्घात् किमिति । ऋयापोदीर्घवाच्यमिच्कारात् किमर्थं दीर्घत्व-
 विशेषणमिति प्रश्नः । निष्कौशाश्विः । अतिखट्व इति । निष्क्रान्तः कौशाभ्याम्,
 खट्वामतिक्रान्त इति विग्रहे 'निराद्यः क्रान्ताद्यर्थे' पञ्चम्या 'अस्याद्यः' क्रान्ताद्यथ
 द्वितीयया' इति समासः । 'गोत्रियोः' इति ह्रस्वत्वम् । अत्र ऋयापोर्ह्रस्वत्वाच्च

‘सुतिसि’ इति किम् ? अमैत्सीत् । तिपा सहचरितस्य सिपो ग्रहणा-
स्सिचो ग्रहणं नास्ति । ‘अपृक्तम्’ इति किम् ? विभर्ति । ‘हल्’ किम् ?
विभेद । प्रथमहल् किम् ? राजा । नलोपादिर्न स्यात्, संयोगान्तलोप-
स्यासिद्धत्वात् । सखा । हे सखे । २५३ सख्युरसम्बुद्धौ ७ । १ । १२ ॥

सुलोपः । सुतिसि इति किम् अमैत्सीदिति भिदैर्लुङि सिप् । अत्र तकारात् सकारस्य
लोपो न, सुतिस्त्वन्त्यतमत्वाभावादित्यर्थः । ननु सिचस्सिरेवायमित्यत आह—तिपेति ।
तिपा सहचरितस्य विभक्तिरूपस्यैव ग्रहणात् सिचो ग्रहणं नेत्यर्थः । अपृक्तमिति किं
विभर्तीति । अत्र ति इति समुदायस्य न हृत्त्वम् । तकारस्तु यद्यपि तेरवमयो हल्,
तथापि तस्य नापृक्तत्वम् । वस्तुतस्तु ङकारे ङकारे च लुते परिशिष्ट सकारस्तका-
रश्च सुतिसि इत्यनेन गृह्यते, ह्रस्वाब्दसामानाधिकरण्यादित्युक्तम् । नात्र ङकारलोपो-
ऽस्ति अतो ह्रस्वग्रहणेनैव विभर्तीत्यत्र लोपाभावसिद्धेः अपृक्तग्रहणस्य नेवं प्रत्युदा-
हरणम् । द्वितीयह्रस्वग्रहणस्य प्रयोजनं पृच्छति—इल् किमिति । विभेदेति । भिदैर्लुङि
सिप् णळ । णळः अकारस्य ह्रस्वाभावाच्च लोपः । प्रथमहल् किमिति । राजन् स इति
स्थिते ङपञ्चादौर्ध्वं संयोगान्तलोपेनैव राजेत्यादिसिद्धेरिति प्रश्नः । नन्विदं राजेति
कथं प्रत्युदाहरणम् । संयोगान्तलोपेनैव अन्यथासिद्धत्वादित्यत आह—नलोपादिर्न
स्यादिति संयोगान्तलोपे सति नलोपो न स्यादिति भावः । अभिनोऽग्रेत्यत्र उत्त्वमा-
विष्ण्वर्थः । भिदैर्लुङि सिप् । ‘इतश्च’ इति ङकारलोपः । ‘सिपि भातो क्वा’ इति
रूपम् । सलोपः । अत्र ‘अतो रोरण्छतात्’ इत्युत्वं न स्यात् । कुत इत्यत आह—
संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति । ह्रस्वादिलोपस्तु नासिद्धः, बहुप्रथमपञ्चस्थत्वादिति
भावः । अत्र कश्चित् पुस्तकेषु ‘बीर्जात् किमित्थारश्च संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्’
इत्यन्तः सन्दर्भो न दृश्यते । युक्तं चेत्, मूलकृतैव प्रौढमनोरमायामस्य सन्वर्भस्य
प्रवर्धितत्वादिति शब्देन्दुबोद्धे व्यक्तम् ।

सखेति सुलोपे सति ‘न लोपः’ इति नकारलोपः । न चेह सुपमाश्रित्य अनङि
कृते तल्लकारमाश्रित्य सोर्लोपो न सम्भवति, सक्षिपातपरिभाषाविरोधादिति वाच्यम्,
‘स्वतन्त्रः कर्ता’ इत्यादिनिर्देशेन अनङो नकारमाश्रित्य सुलोपे कर्तव्ये सक्षिपातपरि-
भाषाया अप्रवृत्तेरित्याहुः । हे सखे इति ‘अनङ् सौ’ इत्यत्र असम्बुद्धावित्यनुवृत्तेरनङ-
भावे ह्रस्वस्य गुणे ‘एकह्रस्वात्’ इति सुलोपे रूपम् । सखि औ इति स्थिते णिाकार्यं
वृद्धिं वचयन् णिङ्गावेद्वर्धयति—सख्युरसम्बुद्धौ । सख्युरिति दिव्ययोगे पञ्चमी । ‘अङ्गस्य’
इत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते । परमित्यपञ्चाद्वर्धम् । ‘इतोऽस्य सर्वनामस्थाने’
इत्यतः सर्वनामस्थाने इत्यनुवर्तते । असम्बुद्धावित्यभेदेनान्वेति । ‘गोतो णिप्’
इत्यतो णिदिति प्रथमान्तमनुवृत्तम् । तस्मान्नानाधिकरण्यात् असम्बुद्धाविनि सर्व-

सक्युरङ्गात्परं सम्बुद्धिर्जं सर्वनामस्थानं णिद्वत्स्यात् । २५४ अचो णिति ७ ।
 २ । ११५ ॥ अिति णिति च परेऽनन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात् । सखायौ । सखायः ।
 सखायम् । सखायौ । विसंज्ञाभावात् तत्कार्यम्—सख्या । सख्ये । २५५ क्यस्या-
 त्परस्य ६ । १ । ११२ ॥ खितिशब्दाभ्यां खीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्यां पर-
 स्य ङसिङ्सोरत उत्पत्त्यात् । सख्युः । २५६ औत् ७ । ३ । ११८ ॥ ह्रुञ्ज्यां पर-
 स्य ङेरौत्स्यात् । उकारानुवृत्तिरुत्तरार्था । सख्यौ । शेषं हरिवत् । शोभनः सखा

नामस्थाने इति च सप्तम्याः प्रथमा कल्प्यते । तदाह—सक्युरङ्गादित्यादिना । णिद्वदिति ।
 णित्कार्यकृत् स्यादित्यर्थः । णिङ्ङुप्स्तत्कार्यातिदेशार्थं इति भावः । अचो णिति ।
 अ च ण च ञौ तौ इतो यस्य तत् णित् । ‘अचो’ इत्यतो वृद्धिरित्यनुवर्तते । अङ्-
 स्येत्यधिकृतमेषा विशेष्यते । तद्वन्तविधिः । तदाह—अजन्ताङ्गस्येत्वादिना । स्थानसा-
 म्याधिकारस्य वृद्धिरङ्कारः, तस्य अयादेशः इत्थमिमेत्य आह—सखायाविति । एवं
 सखायः, सखायम्, सखायौ । सखीन् इति ङसि हरिवद्रूपम्, असर्वनामस्थानत्वाणि-
 र्थाभावात् न वृद्धिः । विसंज्ञाभावादिति । ‘अचो व्यसखि’ इत्यत्र असखीति पर्युदासा-
 दिति भावः । न तत्कार्यमिति । चिप्रयुक्तकार्यं नेत्यर्थः । सख्येति । सखि आ इति स्थिते
 चित्वाभावात् ‘आङो नाऽखियाम्’ इति नाभावाभावे यणि रूपम् । सख्ये इति । सखि
 ए इति स्थिते चित्वाभावात् ‘वेङिति’ इति गुणाभावे यणि रूपम् ।

ङसिङ्सोः सखि अस् इति स्थिते चित्वाभावात् ‘वेङिति’ इति गुणाभावे यणि
 सख्यस् इति स्थिते । क्यत्वात् परस्य । ‘खिखी’ इत्यनयोः ‘तिती’ इत्यनयोश्च कृतयणा-
 देशयोः ‘क्यत्य’ इति निर्देशः । यकारावकार उच्चारणार्थः । ‘पङ्कः पदान्तात्’ इत्यतः
 अतोत्यनुवर्तते । तच्च परस्येति सामानाधिकरण्यात् षञ्ज्यन्तं विपरिणम्यते । ‘ङसि-
 ङ्सोश्च’ इत्यतो ङसिङ्सोरित्यनुवर्तते । अवयवषष्ठ्येषा । ततश्च ङसिङ्सोरवयवस्य
 अत इति लभ्यते । ‘अत उत’ इत्यतः उदित्यनुवर्तते । ‘पङ्कः पूर्वपरयोः’ इति तु
 निवृत्तम् । परग्रहणसामर्थ्यात् । अथवा क्यत्यादिति पञ्चमीनिर्देशादेव सिद्धे किं
 तेन ? तदाह—खितिशब्दाभ्यामित्यादिना । सख्युरिति । सख्यस् इति स्थिते यकाराव-
 कारस्य उकारे रुचबिसर्गौ । औ सखि इ इति स्थिते चित्वाभावात् ‘अञ्च वेः’ इत्य-
 स्याप्रवृत्त्या सवर्णदीर्घे प्राप्ते । औत् । ‘ह्रुञ्ज्याम्’ इति सूचमनुवर्तते । ‘ङेराम्’ इत्यतो
 ङेरिति च; तदाह—ह्रुञ्ज्यामित्यादिना । ननु धिसञ्ज्ञेषु हरिकम्यादिषु ‘अञ्च वेः’ इति
 प्रवर्तते । नदीसंज्ञकेषु तु ‘ह्रुञ्ज्याम्’ इति पूर्वसूत्रं प्रवर्तते । अतः सूत्रद्वयविषया-
 दन्यौ सखिपतिशब्दौ पदास्य सूत्रस्य विषयौ इति व्यक्तम् । एवं च उकारानुवृत्ति-
 र्यथैत्यत आह—उकारेति । उकारानुवृत्तिः ‘अञ्च वेः’ इत्युत्तरसूत्रेऽनुवृत्त्यर्थेत्यर्थः ।

सुसखा । सुसखायौ । सुसखायः । अनङ्गिद्वन्नावयोराज्जत्वात्तदन्तेऽपि प्रवृत्तिः । समुदायस्य सखिरूपत्वाभावात् 'असखि' (सू २३४) इति निषेधाप्रवृत्तेर्धिसंज्ञा । सुसखिना । सुसखये । कसिक्कसोरुणे कृते कृतयणादेशत्वाभावात् 'क्यत्वात्—' (सू २५५) इत्युत्त्वं न । सुसखेः । सुसखावित्यादि । एषमतिशयितः सखा अतिसखा । 'परमः सखा यस्य' इति विग्रहे परमसखा परमसखायौ इत्यादि । गौणत्वे-

सख्यौ इति । छेरौष्वे यणि रूपमिति भावः ।

सुसखेति । प्राविसमासः । 'राजाहस्सखिभ्यश्च' इति टच् तु न भवति, 'न पूजनात्' इति निषेधात् । अनङ्गसौ, उपधादीर्घः ह्रस्वधाविलोपः, 'न लोपः' इति नकारलोप इति भावः । सुसखायौ सुसखाय इति । णिद्वन्नावो वृद्धिः आयादेश इति भावः । नन्वनङ्गिद्वन्ने सखिशब्दस्य विधीयमाने कथं सुसखिशब्दे स्यातामित्यत आह— अनङ् इत्यादि । अङ्गाधिकारस्थसया 'पदाङ्गाधिकारे' इति परिभाषया सखिशब्दान्तेऽपि प्रवृत्तिरित्यर्थः । नन्वेवं सति सुसखिशब्दे असखि इति पर्युदासात् चित्वाभावे नात्वादि न स्यादित्यत आह—समुदायस्येति । न च सुसखिशब्दस्य सखिशब्दरूपत्वाभावेऽपि सखिशब्दान्तत्वादसखीति पर्युदासोऽपि दुर्निवार इति वाच्यम्, 'शेषो भ्यसखि' इत्यस्य पदाङ्गाधिकारस्थत्वाभावाविति भावः । सुसखिनेति । चित्वाङ्गात्वे रूपम् । सुसखये इति । 'वेळिति' इति गुणे अयादेशः । कसिति । कसिक्कसोः 'वेळिति' इति गुणे कृते 'क्यत्वात्' इत्युत्वं नेत्यम्बयः । कुत इत्यत आह—कृतयणादेशत्वाभावादिति । 'क्यत्वात्' इत्यत्र कृतयणादेशनिर्देशेन यत्र यणादेशप्रवृत्तिस्तत्रैवोपप्रवृत्तेरिति भावः । सुसखेरिति । कसिक्कसोरेतद्रूपम् । सुसखाविति । 'अच वेः' इत्यौस्वम् । एवमिति । सुसखिशब्दवदित्यर्थः । अतिसखेति । प्राविसमासः 'न पूजनात्' इति न टच् ।

वस्तुतस्तु उदाहृते सुसखिशब्दे अतिसखिशब्दे च धिसंज्ञा न भवत्येव । 'शेषो भ्यसखि' इत्यत्र हि असखीति शेषविशेषणम् । तद्वत्सविधिः । सखिशब्दान्तभिधः शेषो धिसंज्ञक इति लभ्यते । अत एव 'यस्येति च' इति सूत्रे 'ईकारे परतः इकारलोपे किमुदाहरणम् ? सखीति । अत्र 'सवर्गशिश्नीति भाषायाम्' इति छोपि इकारलोपः । न च सवर्णादीर्घेण निर्वाहः शङ्क्यः । सखीमतिक्रान्तः अतिसखिः । प्राविसमासः । 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वः । अतिसखेरागच्छति इत्यत्र इकारलोपाभावात् सवर्णादीर्घतस्य एकादेशस्य पूर्वान्ततया सखिग्रहणेन प्रहणात् असखीति पर्युदासे धिसंज्ञाप्रतिषेधापत्तेः । इकारलोपे तु सति छोपो ह्रस्वत्वे कृते नायं सखिशब्दः, छीषस्तवयवत्वाभावाद् इति भाष्यं सङ्गच्छते' इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । परमसखेति । बहुव्रीहिवाच्यपुरुषत्वाभावाच्च टच् । ननु बहुव्रीहौ सखिशब्दस्य गौणत्वात् कथम्-

ऽप्यनङ्गिण्ये प्रवर्तते । सखोमतिक्रान्तोऽतिसखि । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वाच्च टच् । हरिवत् । इहानङ्गिण्ये न भवतः, 'गोस्त्रियोः-' (सू० ६५६) इति ह्रस्वत्वेन सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वात् । 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात्' (प ११४) । २५७ पतिः समास एव १ । ४ । ८ ॥ पतिशब्दः समास एव धिसंज्ञः स्यात् । पत्या । पत्ये । पत्युः । पत्युः । पतीनाम् । पत्यौ । जेपं हरिवत् । समासे तु भूपतये । कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः २५८

नङ्गिण्ये, गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः इति श्यावात् । इत्यत आह—गौणत्वेऽपीति । 'मिब्वोऽन्यात्' इति सूत्रे 'गुञ्जत् क्रोष्टृ' । 'स्त्रियो च' इति सूत्रयोश्च भाग्यकैषट्योस्तथा दृष्टत्वादिति भावः । अतिसखिरिति । 'अस्याद्यः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समासः । 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वः । 'राजाह्रस्वस्त्रिभ्यश्च' इति टच् तु न भवति, तस्मिन् कर्तव्ये ह्रस्वस्य बहुपेक्षतया बहिरङ्गतया असिद्धत्वेन ईकारान्तरत्वात् । नन्वेवमपि 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषया सखीशब्दान्तादपि टच् स्यादित्याशङ्क्य आह—लिङ्गविशिष्टेति । 'शक्तिकाङ्गलाङ्कुश' इति वार्तिके षट् षट्ठीग्रहणात्तस्याः अनित्यत्वमिति भावः । ननु हरिवदिति कथम्, अनङ्गिण्यङ्गाच्चयोः प्रवृत्तौ रूपभेदादित्यत आह—इहेति । कुतो न भवत इत्यत आह—गोस्त्रियोरिति । लाक्षणिकत्वादिति । लङ्गणं शास्त्रं तत्र भवः इत्यर्थे 'बहुषोऽन्तोदात्तात्' इति वा अध्यामाविस्थाद्वा ठञ् । अतिसखिशब्दस्वरूपस्य सामान्यतरशास्त्रादुच्चेयत्वादिति यावत् । सखिशब्दस्तु नैवम् । समानं खयायते जनैरित्यर्थे इणिति क्विच्चेति षलोप इति चानुवर्तमाने 'समाने वयः स चोदात्तः' इति श्यावात्तोरिणश्च विशिष्योपादानेन षपुरपादितत्वेन तस्य प्रतिपदोक्तत्वादिति भावः । ननु लाङ्गणिकस्यापि ग्रहणं कुतो नेत्यत आह—लङ्गणेति । लङ्गणशब्देन लाङ्गणिकं विवक्षितम् । विशिष्यप्रत्यक्षोपदिष्टं प्रतिपदोक्तमित्युच्यते । तयोर्मध्ये प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति परिभाषितत्वादित्यर्थः । प्रतिपदोक्तं सट्ठित्युपस्थितिकम् । लाङ्गणिकं तु लङ्गणानुसन्धानाद्विलम्बितोपस्थितिकम् । प्रतिपदोक्तमादाय शास्त्रस्य चरितार्थत्वाच्च लाङ्गणिके प्रवृत्तिरिति श्यायसिद्धा चेयं परिभाषा ।

अथ पतिशब्दे विशेषं दर्शयति—पतिः समास एव । 'शेषो भ्यसखि' इत्यतो घीत्यनुवर्तते । तदाह—पतिशब्द इत्यादिना । पत्या । पत्ये इति । चित्वाभावाच्चास्वगुणाभावे यणि रूपम् । पत्युरिति । 'खयस्यात्' इत्युच्यम् । पत्याविति । चित्वाभावात् 'अच्च घे' इत्यभावे 'औत्' इति छेरीत्ये यणि रूपम् । आरम्भसामर्थ्यादेव नियमार्थत्वे सिद्धे एवकारस्तु पतिरेव समासे धिरिति विपरीतनियमस्यावृत्त्यर्थः । तेन सुहरिणोत्यादि सिद्ध्यति । समासे तु भूपतये इति । भूपतिनेत्याद्युपलङ्गणम् । 'सीनायाः

बहुगणवतुङति सङ्ख्या १।१।२३ ॥ एते संख्यासंज्ञाः स्युः । २५९
ङति च १।१।२५ ॥ इत्यन्ता सङ्ख्या षट्संज्ञा स्यात् । २६० प्रत्ययस्य
लुक्श्रुलुपः १।१।६१ ॥ लुक्श्रुलुपान्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्सत्संज्ञं

पतये नमः' इत्यादि स्वार्थम् । अथ कतिशब्दे विशेषं दर्शयति—कतिशब्दो नित्यं बहु-
वचनान्त इति । 'किम् सङ्ख्यापरिमाणे' इत्यनेन किञ्चन्दाद् बहुत्वसङ्ख्यावच्छिन्न-
सङ्ख्येयविषयग्रहण एव इति, इति भाष्ये स्पष्टत्वादिति भावः । अथ षट्संज्ञाकार्यं
वक्ष्यन् षट्संज्ञोपयोगिनीं सङ्ख्यासंज्ञामाह—बहुगण । बहुश्च, गणश्च, वतुश्च, ङतिश्च
इति समाहारद्वन्द्वः । एतत् सङ्ख्यासंज्ञः स्यादित्यर्थः । फलितमाह—एते इति । बह्ना-
व्य इत्यर्थः । बहुगणक्षब्दाविह । त्रित्वाविपराबांस्तसङ्ख्याभ्यापकधर्मविशेषवाचिनौ
गृह्येते, न तु वैगुण्यसङ्ख्याचिनौ, सङ्ख्यायतेऽनयेति अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् । वतु-
ङती प्रत्ययौ । संज्ञाविधावपि इह तद्वन्तग्रहणम्, केवलयोः प्रयोगानहत्वात् । वतु-
रिह 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्' इति तद्धितप्रत्ययो गृह्यते, न तु 'तेन तुस्यं
क्रिया चेद्धतिः' इति धातिरपि, उकारानुबन्धात् । ङतिरपि । 'किम् सङ्ख्यापरिमाणे
ङति च' इति विहितः तद्धित एव गृह्यते, वतुना साहचर्यात् । न तु भातेऽवतु-
रिति विहितः कृदपि । ननु 'सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यामृत्तिगणने कृत्वसुच्' इत्यादिसङ्ख्या-
प्रदेशेषु बह्नादीनमेव वतुर्णां ग्रहणं स्यात्, न तु लोकप्रसिद्धसङ्ख्याधावचकानामपि;
'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययः' इति म्यायात् । ततश्च 'पञ्चकृत्व' इत्यादि
न स्यादिति चेन्न 'सङ्ख्याया अतिशक्ततायाः कन्' इत्यत्र तिङ्ङन्तपर्युदासबलेन
सङ्ख्याप्रदेशेषु कृत्रिमाकृत्रिमभ्यामाप्रवृत्तिज्ञापनात् । नहि विंशतित्रिंशदाविंशन्नामां
कृत्रिमा सङ्ख्यासंज्ञाऽस्ति । न चैवं सति बहुगणग्रहणवैयर्थ्यं शङ्क्यम्, तयोर्नियत-
विषयपरिच्छेदकत्वाभावेन लोकप्रसिद्धसङ्ख्यात्वाभावात् । अत एव भाष्ये 'एतत्सुत्र-
मतिवैशार्यं यद्वचमसङ्ख्यौ सङ्ख्येत्याह' इत्युक्तं सङ्गच्छत इत्यास्तां तावत् । इति च ।
ङतीत्यविमर्शको निर्देशः । प्रत्ययत्वात्तद्वन्तग्रहणम् । पूर्वसूत्राद् सङ्ख्येरप्यनुवर्तते ।
'ष्णाप्ता षट्' इत्यतः षडिति च । तदाह—इत्यन्तेति । सङ्ख्येति किम् ? पति ।

अथ षट्संज्ञाकार्यं लुक् वक्ष्यन्माह—प्रत्ययस्य लुक् । 'अदर्शनं लोपः' इत्यतोऽवर्श-
नमित्यनुवर्तते । प्रत्ययस्यावर्शनं लुक्श्रुलुपसंज्ञकं स्यादित्यर्थः प्रतीयते । एवं सति
एकस्यैव प्रत्ययावर्शनस्य तिङोऽपि सञ्ज्ञाः स्युः । ततश्च हन्तीत्यत्र शबलुकि 'श्रौ'
इति श्रित्वं स्यात्, जुहोतीत्यत्र श्रौ सति 'उतो वृद्धिलुकि हलि' इति वृद्धिः स्यात्;
अतो नैवमर्थः किं तु लुक्श्रुलुप इत्यावर्तते । ततश्च लुक् श्रु लुप् इत्युच्चार्यं
विहितं प्रत्ययावर्शनं यथासङ्ख्यापरिभाषया क्रमात् लुगादिसंज्ञं स्यादिति लभ्यते ।
अतो नोक्तसंकर इत्यभिप्रेत्य आह—लुक्श्रुलुपान्दैरित्यादिना । फले लुक्, जुहोत्या-

स्यात् । २६१ षड्भ्यो लुक् ७ । १ । २२ ॥ षड्भ्यः परयोर्जशसोर्लुक् स्यात् ।
२६२ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् १ । १ । ६२ ॥ प्रत्यये लुप्तेऽपि तदाश्रितं
कार्यं स्यात् । इति 'जसि च' (सू २४१) इति गुणे प्राप्ते । २६३ न लुमताङ्गस्य
१ । १ । ६३ ॥ लुक् श्लु लुप् एते लुमन्तः । लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तम्-
ङ्कार्यं न स्यात् । कति । कति । कतिभिः । कतिभ्यः । कतिभ्यः । कतीनाम् ।
कतिषु । अस्मद्युष्मद्वृत्तमङ्गादिषु सङ्ख्याः । त्रिशब्दो नित्य बहुवचनान्तः ।

विभ्यः श्लु, जनपदे लुप् इत्यादिविधिप्रदेशेषु 'अस्य सूत्रस्य शाटकं वय' इतिष-
ज्ञाविस्मयाविज्ञानात् नाम्योन्माश्रयः । तदेवं कतिशब्दस्य षट्संज्ञायाम् । षड्भ्यो
लुक् । शशसोरित्यनुवर्तते । तदाह—षड्भ्यः परयोरित्यादिना । जसि लुप्तेऽपि 'जसि
च' इति गुणमाज्ञाङ्गितुमाह—प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । प्रत्ययः लक्षणं निमित्तं यस्य
तत् प्रत्ययलक्षणम् । प्रत्ययस्य लोपे सति प्रत्ययनिमित्तकं कार्यं स्यादित्यर्थः ।
कलितमाह—प्रत्यये लुप्तेऽपीत्यादिना । स्थानिवद्भावादेव सिद्धे अस्मिन्प्रत्ययेऽपि
सूत्रम् । यत्र प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं प्रयोजकं तदेव कार्यं प्रत्ययलोपे सति
भवतीति नियमार्थं चेति भाष्यादिषु स्पष्टम् । इति जसि चेतीति । अनेन सूत्रेण लुप्तं
प्रत्ययमाश्रित्य 'जसि च' इति गुणे प्राप्ते इत्यर्थः । न लुमताङ्गस्य । प्रत्ययलोपे प्रत्य-
यलक्षणमित्यनुवर्तते । लुप्त्येकदेशोऽस्वास्तीति लुमान् लुक्शब्दः श्लुशब्दः लुप्ता-
वृद्धः । तेन शब्देन प्रत्ययलोपे विहिते सति प्रत्ययनिमित्तकमङ्गकार्यं न स्यादित्यर्थः ।
तदाह—लुक्श्लु इत्यादिना । अङ्गस्य ह्रस्वनुक्तौ पञ्च सप्त इत्यादौ 'सुप्तिङन्तम्' इति
पदसंज्ञा न स्यात्, जशसोर्लुका लुप्तत्वात् । ततश्च 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य'
इति न लोपो न स्यात् । अतोऽङ्गस्येत्युक्तम् । एव च जसि लुका लुप्ते प्रत्ययलक्ष-
णाभावान् 'जसि च' इति गुणो न भवति इत्यभिप्रेत्योदाहरति—कतीति । प्रसङ्गा-
दाह—अस्मदिति । त्रिविति । पुस्तीनपुंसकेष्वित्यर्थः । सङ्ख्या इति । समानानि रूपाणि
येषामिति विग्रहः लिङ्गविशेषबोधकटाबाधभावादिति भावः । न चैवं सति 'अलिङ्गे
युष्मदस्मदी' इति 'साम् आकम्' इति सूत्रस्यभाष्यविरोध इति वाच्यम्, पदान्तर-
संनिधानं विना लिङ्गविशेषो युष्मदस्मद्व्याख्यायां न प्रतीयत इति हि तदर्थः । अत
एव 'न षट्स्वकाविभ्यः' इति पञ्चदशविषट्संज्ञकेभ्यः टाढीगिनषेधः सङ्गच्छते ।
अन्यथा स्त्रीत्वाभावाद्देव तदभावे सिद्धे किं तेन ? अत एव च 'छे प्रथमयोः' इति
सूत्रे भाष्ये युष्मानित्यत्र 'तस्माच्छ्लो नः पुंसि' इत्युपन्यासः सङ्गच्छते । अत एव
च 'नेतराच्छन्दसि' इति सूत्रे शिशिनुमाविभिर्युष्मदस्मदाद्यादेशानां विप्रतिषेधपरं
वार्तिकं तस्मात् च सङ्गच्छत इति दिक् ।

प्रयः । ग्रीन् । त्रिभिः । त्रिभ्यः । त्रिभ्यः । २६४ श्रेष्ठयः ७ । १ । ५३ ॥ त्रिश-
ब्दस्य त्रयादेशः स्यादामि । त्रयाणाम् । परमत्रयाणाम् । गौणत्वे तु नेति केचित् ।
प्रियत्रीणाम् । वस्तुतस्तु प्रियत्रयाणाम् । त्रिषु । द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः ।
२६५ त्यदादीनामः ७ । २ । १०२ ॥ एषामकारोऽन्तादेशः स्याद्विभक्तौ । 'द्विप-
र्यन्तानामेवेष्टि' (वा ४४६८) द्वौ । द्वौ । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वयोः ।
द्वयोः । 'द्विपर्यन्तानाम्' इति किम् ? भवान् । भवन्तौ । भवन्तः संज्ञायामुपस-

त्रिशब्दे विशेषमाह—त्रिशब्द इति । त्रि आम् इति स्थिते नुटि दीर्घे णत्वे त्रीणा
मिति प्राप्ते । श्रेष्ठयः । 'आमि सर्वनाम्नः' इत्यतः आमीत्यनुवर्तते । तदाह—त्रिशब्द-
स्येत्यादिना । अनेकास्त्वात् सर्वादेशः । नुट् दीर्घश्च । तदाह—त्रयाणामिति । 'श्रेष्ठयः'
इति तु नोक्तम्, इयङ् अणङ् इत्यादिवत् ङकारात्पूर्वस्य अकारस्य उच्चारणार्थस्व-
राङ्गाप्रसङ्गात् । अङ्गाधिकारस्थत्वात् 'पदाङ्गाधिकारे' इति परिभाषया श्रेरिति
तद्वन्तग्रहणमित्यभिप्रेत्योदाहरति—परमत्रयाणामिति । परमाश्च ते त्रयश्चेति विग्रहः ।
प्रियाः त्रयो यस्य इति प्रियत्रिशब्दो बहुव्रीहिः । तस्यान्यपदार्थप्रधानत्वादेकद्विव
बहुवचनानि सन्ति । अतो हरिवत्तस्य रूपाणि । तत्र त्रयादेशमाशङ्क्य आह—गौणत्वे-
त्थिति । त्रिशब्दस्य उपसर्जनत्वे 'श्रेष्ठयः' इति न भवतीति केचिदाहुरित्यर्थः, 'गौण-
मुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः' इति न्यायाद् इति भावः । वस्तुतस्त्विति । प्रियत्रया-
णामित्येव रूपं वस्तुत्वेन ज्ञेयमित्यर्थः । प्रामाणिकमिति यावत् । गौणमुख्यव्या-
यस्त्वत्र न प्रवर्तते, तस्य पदकार्य एव प्रवृत्तेः । अत एव उपसर्जनानां सर्वनामस्व-
प्रतिषेध आरब्धो वार्तिककृता । अत एव च प्रियतिस्रोत्यादौ तिस्रादयः भाष्ये
उदाहृताः सङ्गच्छन्त इत्यप्यत्र विस्तरः ।

अथ द्विशब्दे विशेषमाह—द्विशब्द इति । तस्य द्विस्वनियतत्वादिति भावः । द्वि
औ इति स्थिते । त्यादादीनामः । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतो विभक्ताविषयनुवर्तते ।
एषामिति । त्यादादीनामित्यर्थः । त्याद् आक्षिप्येवामिति विग्रहः । अन्तादेश इत्यङोऽ-
न्यपरिभाषालभ्यः । विभक्तौ किम् ? यत् फलम् । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति
लुकि अस्वं न । द्विपर्यन्तानामिति । सर्वादिगणे ये त्यादादयः पठिताः तेषामिह
द्विपर्यन्तानामेव ग्रहणे भाष्यकारस्य हृच्छेत्त्यर्थः । द्विशब्दस्य द्विवचनेषु परतोऽ-
स्वे कृते रामशब्दवद्गुपाणीत्याह—दावित्यादि । द्विपर्यन्तानामिति किमिति । युष्मदस्म-
दोरास्वयस्वलोपैर्बाध्यात् किमः कादेशविधानाच्च तेषां त्यादादिवचनतभावेऽपि न दोष
इति प्रश्नः । भवान् । भवन्ताविति । भवत् स् इति स्थिते 'दगिद्वचाम्' इति नुमि
हृच्छ्यादिलोपे संयोगान्तलोपे 'अवसन्तस्य च' इति दीर्घे भवानिति रूपम् । द्विप-

जनत्वे च नात्वम् । सर्वार्थान्तर्गणकार्यत्वात् । द्विर्नाम कश्चित् । द्विः । द्वी । द्वयः ।
 द्वावतिकान्तोऽस्तिद्विः । हरिवत् । प्राधान्ये तु परमद्वावित्यादि । औडुलोमिः । औडु-
 लोमी । बहुवचने तु उडुलोमाः । 'लोन्तोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः' (वा
 २५६०) । बाह्वादीनोऽपवादः । औडुलोमिम् । औडुलोमी । उडुलोमान् । इति
 इदन्ताः ॥ 'वातप्रमीः' (उ ४४१) इत्युणादिसूत्रेण माह ईप्रत्ययः, स च कित् ।
 वातं प्रमिमीते इति वातप्रमीः । 'दीर्घाजसि च' (सू २३९) । वातप्रम्यौ । वात-

पन्तानामित्यभावे तु भवत् स् इति स्थिते तकारस्य अत्वे कृते 'अतो गुणे' इति पर-
 रूपे 'उगिदचायम्' इति नुमि 'सर्वनामस्थाने' इति दीर्घे सुलोपे नलोपे भवा इति
 स्यात् । तथा भवत् औ इति स्थिते पूर्ववत्तकारस्य अत्वे पररूपे नुमि दीर्घे च भवा-
 नाविति स्यादिति भावः । अथ बहुक्त 'संज्ञोपसर्जनीभूतानां सर्वादिगणकार्यमन्त-
 र्गणकार्यं च न भवति' इति, तत् स्मारयति—संज्ञायामित्यादिना । दिनमिति । नामे-
 त्यव्ययं प्रसिद्धौ । द्विरिति प्रसिद्धः कश्चित् इत्यर्थः । अत्र च संज्ञाभूतस्य द्विशब्दस्य
 एकद्विबहुवचनानि सन्ति, एकद्विष्यादिविष्वपि द्विसंज्ञकत्वसम्भावित्वमित्येव आह-
 द्विः द्वी द्वय इति । अतिद्विरिति । 'अस्याव्या' इति समासः । परमद्वाविति । कर्मधार-
 योऽयम् । संज्ञोपसर्जनस्वामावाविह अत्वं भवत्येष, आह्वयेन पदाङ्गाधिकारपरि-
 भाषया तदन्तप्रहणादिति भावः ।

उडुमि नक्षत्राणीष लोमानि यस्य स उडुलोमाः । तस्यापत्यमौडुलोमिः 'बाह्वा
 दिभ्यश्च' इति हल् । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । आविवृङ्क्षः । अस्य एकवचनद्विवच-
 नयोः सर्वत्र हरिवद्रूपम् । तदाह—औडुलोमिः । औडुलोमी इति । बहुवचने तु उडु-
 लोमा इति । ननु तथा रूपं कथम्, बाह्वादिगणस्थत्वेन ह्यः प्रसङ्गादित्यत आह—
 लोन्तोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः । लोमन्तश्चाद्य बहुष्वपर्येषु विवक्षितेषु अकारः
 प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । बाह्वादीन इति । बाह्वादिगणाद्विहितस्य ह्योऽपचाद्य
 इत्यर्थः । उडुलोमन् अ इति स्थिते 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । णिस्वामावात्
 कित्वाभावाच्च नादिवृद्धिः । उडुलोमशब्दः अकारान्तः । तस्य सर्वत्र बहुवचनेषु
 रामवद्रूपमिति भावः । इति इदन्तप्रकरणम् ।

अथेदानीमीकारान्ता निरूप्यन्ते । तत्र वातप्रमीशब्दो द्विधा । 'माह्वाने' इति
 घातोरीप्रत्ययान्तः क्तिवन्तश्च । तत्र प्रथमं व्युत्पादयति—वातप्रमीरित्यादिना । किदित्यन-
 न्तरं निपात्यत इति शेषः । वातमिति । वातमित्युपपदे कर्तरि माह्वानोरीप्रत्यये
 कित्वात् 'आतो लोप इटि च' इत्याहोपे 'उपपदमतिङ्' इति समासे तस्मात् सुब्रुवत्तौ
 वातप्रमीरिति प्रथमैकवचनम् । अह्वयन्तश्चात्र सुलोपः । एतदर्थमेव ह्यस्याविसूत्रे

प्रम्यः । हे वातप्रमीः । 'अमि पूर्वः' (सू १९४)-वातप्रमीम् । वातप्रम्यौ । वातप्रमीन् । वातप्रम्या । वातप्रमीभ्याम् । वातप्रम्ये । वातप्रमीभ्याम् । वातप्रम्यः । वातप्रमीभ्याम् । वातप्रम्यः । वातप्रम्योः । वातप्रम्याम्-दीर्घत्वाच्च नुट् । औ तु सवर्णदीर्घः-वातप्रमी । वातप्रम्योः । वातप्रमीषु । एवं ययीपप्यादयः । यान्त्यनेनेति ययीमार्गः । पाति लोकमिति पपीः सर्थः । 'यापोः किद् द्वे च' (उ ४३९) इति ईप्रत्ययः । किञ्चन्तवातप्रमीशब्दस्य त्वमि शसि औ च विशेषः-वातप्रम्यम्, वातप्रम्यः, वातप्रम्यि । 'एरनेकाचः—' (स २७२) इति वक्ष्यमाणो यण्, प्रधी-

सत्यपि दीर्घग्रहणे ङीष्ग्रहणमिति भावः । और्वादि । वातप्रमी औ इति स्थिते 'दीर्घा-जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घं निषिद्धे 'इको यणचि' इति यणि वातप्रम्याविति रूप-मित्यर्थः । हे वातप्रमीरिति । वीर्षान्तरत्वात् 'ह्रस्वस्य' गुणः इति न । अमीति । वातप्रमी अम् इति स्थिते 'अमि पूर्वः' इति पूर्वरूपे वातप्रमीमिति रूपमित्यर्थः । 'एरनेकाचः' इति यणु न, ईप्रत्ययान्तस्य धातुत्वाभावात् । वातप्रमीमिति । पूर्वसवर्णदीर्घे 'नस्माच्छ्रुत्वा' इति नश्चम् । वातप्रम्येति । अचित्त्वात् 'आहो नाऽस्त्रियाम्' इति नाभावस्याभावे यण् । वातप्रम्ये इति । अचित्त्वात् कञ्सिद्धस्य 'वेर्द्धिति' इति गुणो न । वातप्रम्यामिति । आमि यणादेशे रूपम् । दीर्घत्वाच्च नुट्, 'ह्रस्वनच्चापः' इति ह्रस्वग्रहणादिति भावः । औ त्विति । वातप्रमी इ इति स्थिते परत्वाज्जादेशां बाधित्वा सवर्णदीर्घं वातप्रमी इति रूपम् । अचित्त्वादिद्वयन्तत्वाभावाच्च 'अच्च वे' इति, 'औत्' इति च न भवति । वस्तुतस्तु 'ईदूतौ च सप्तम्यर्थे' इति सूत्रे सप्तम्यन्तमीदूतन्तं लोके नास्ति । अतः 'सोमो गौरी अधिकृतः, मामकी तनू इति वेद एव तदुदाहरणम्' इति भाष्यविरोधाद्वातप्रमी इति सप्तम्यन्तस्य लोके प्रयोगो नैत्यनुमीयत इति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । यापोरिति । 'यापोः किद् द्वे च' इति औणाविकसूत्रम् । याघातोः, पाघातोश्च ईप्रत्ययः स्यात्, स किट् । प्रकृतिभूतयोर्द्वित्वं सेव्यर्थः । कित्वात् 'आतो छोप इदि च' इत्याहोपः । अम्भासह्रस्वः । किञ्चन्तवातेति । 'माङ् माने' इत्यस्मात् कर्तरि क्पि 'सुमास्था' इति ईत्वे वातप्रमीशब्द इति केचित् । तच्च, 'ईत्वमवकारादौ' इति धार्तिकविरोधात् । मीञ् हिंसायाम् इति मीधातोः क्पि तु वातप्रमीशब्दो निर्बाधः । वक्ष्यमाणो यणिति । अमि पूर्वरूपं, शसि पूर्वसवर्णदीर्घं औ सवर्णदीर्घं च बाधित्वा धरत्वात् 'एरनेकाचः' इति यण्, ईकारान्तधातुत्वादिति भावः । प्रधीवदिति । प्रकृष्टं ध्यायतीति प्रधीः । 'ध्यायतेः सम्प्रसारणं च' इति क्पि यकारस्य सम्प्रसारणमिकारः । 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम् । 'हलः' इति दीर्घः । अस्य च ईकारान्तधा-

वत् । बहुषः श्रेयस्यो यस्य सः बहुश्रेयसी । दीर्घकथन्तत्वात् 'हल्ङ्थाप्—' (सू १५२) इति सुलोपः । २६६ यू स्याख्यौ नदी १ । ४ । ३ ॥ ईदन्तौ नित्य-
स्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः । 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' (वा १०३६) । पूर्व स्याख्यस्थोप-

तुत्वात् अमि शसि औ च 'परनेकाचः' इति यणादेशः ।

नह्य इति । 'बहुविभ्यश्च' इति स्त्रीप् । श्रेयस्य इति । अतिप्रकास्ता इत्यर्थः ।
'द्विवचनविभज्योपपदे' इति ईयसुन् । 'प्रकास्यस्य भ्रा' इति झः । 'उगितश्च' इति
स्त्रीप् । बहुश्रेयसीति । 'स्त्रियाः पुंवत्' इति पुंवत्वम् । 'गोस्त्रियो' इति ह्रस्वस्तु न
'ईयसो बहुव्रीहेर्नेति वाच्यम्' इति तन्निषेधात् । बहुश्रेयसी स् इति स्थिते प्रक्रियां
वर्धयति—दीर्घकथन्तत्वादिति । ननु श्रेयसीशब्द एव कथन्तः, प्रत्ययग्रहणे यस्मात्
स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात् । न च 'स्त्रीप्रत्यये न तदादिनियमः' इति निषेधाच्चेह
तदादिनियम इति वाच्यम्, अनुपसर्जन एव स्त्रीप्रत्यये हि 'न तदादिनियमः' इति
प्रतिषेधः । इह उपसर्जनत्वात्तदादिनियमोऽस्त्येवेति चेत् ? अस्तु श्रेयसीशब्दस्यैव
कथन्तत्वम्, य तु बहुश्रेयसीशब्दस्य; तथापि हल्ङ्थाविच्छेपोऽत्र निर्वाचः । सोः
कथन्तात् श्रेयसीशब्दापरत्वस्य असपायात् । नहि हल्ङ्थावभ्य इति विहितविशेष-
णम्, प्रमाणाभावात् वा सा का इत्यादावभ्यासेश्च । तत्र सोऽष्टावन्ताद्विहितत्वाभावात्
यत्तत्किमिति हल्ङ्थेभ्यस्सुबुत्पत्तौ त्यदाद्यत्वे (किमः कत्वे च) सत्येव टापः प्रवृत्तेः ।
न च तत्र हल्ङ्थाद्विहितत्वेन निर्वाहः शङ्क्यः यः सः कः इत्यादावतिभ्यासे, कर्ता
सखा इत्यादावभ्यासेभ्येत्यास्तां तावत् । 'दीर्घाञसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे
पणि बहुश्रेयस्यौ । बहुश्रेयस्यः । हे बहुश्रेयसी स इति स्थिते नदीकार्यं वषयन् नदी-
संज्ञाभाह—यूस्याख्यौ नदी । ईश्च ऊश्च यू । पूर्वसवर्णदीर्घः । 'दीर्घाञसि च' इति
निषेधाभावश्चाङ्गत्वसः । व्याख्यानार्थीर्षयोरेव ग्रहणम् । स्त्रियमाचक्षते स्याख्यौ ।
शब्दावित्थ्याल्लभ्यते । यू इति तद्विशेषणम् । तदन्तविधिः । स्त्रियमित्येव सिद्धे आ-
ख्याग्रहणं नित्यस्त्रीलिङ्गलाभार्थम् । द्वित्वे नदीत्येकवचनं छान्वसम् । तदाह—'ईदू-
दन्तावित्यादिना' । यू किम् ? मात्रे । 'आणनद्याः' इति न भवति । स्त्रीलिङ्गाविति किम् ?
वातप्रत्ये । नित्येति किम् ? ग्रामण्ये । ननु प्रकृते बहुश्रेयसीशब्दस्य पुंलिङ्गत्वात् कथं
नदीसंज्ञेत्यत आह—प्रथमलिङ्गग्रहणं चेति । वास्तिकमेतत् । प्रथमस्य समासाविवृत्तिप्र-
वृत्तेः पूर्व प्रवृत्तस्य स्त्रीलिङ्गस्य 'यू स्याख्यौ' इत्यत्र ग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः ।
नन्वेवं सति समासाविवृत्यभावे गौर्यादिशब्दानां नदीत्वं न स्यादित्याशङ्क्य अपि-
शब्दमप्याहृत्य व्याचष्टे—पूर्वमित्यादिना । समासाविवृत्तिप्रवृत्तेः पूर्व स्त्रीलिङ्गस्य
सतः वृत्तिवशांयामुपसर्जनतया स्त्रीलिङ्गत्वाभावेऽपि नदीत्वं वक्तव्यमिति वास्तिकार्थं

सर्जनवेऽपि इदानीं नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । २६७ अम्बार्थनघोर्हस्वः ७ ।
 ३ । १०७ ॥ अम्बार्थानां नयन्तानां च ह्रस्वः स्यात् सम्बुद्धौ । हे बहुश्रेयसि ।
 शसि बहुश्रेयसीन् । २६८ आप्नद्याः ७ । ३ । ११२ ॥ नयन्तात्परेषां क्तितामाडा-
 गमः स्यात् । २६९ आटश्च ६ । १ । ९० ॥ आटोऽचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् ।
 बहुश्रेयस्यै । बहुश्रेयस्याः । बहुश्रेयस्याः । नयन्तात्परत्वाद्भुट्-बहुश्रेयसीनाम् ।
 २७० केराज्जघाज्जीभ्यः ७ । ३ । ११६ ॥ नयन्तादाबन्ताजीशब्दाश्च केराज्

इति भावः । अम्बार्थनघोर्हस्वः । अम्बार्थानामिति । अम्बापर्यायाणामित्यर्थः । नयन्ता-
 नामिति । अङ्गाधिकारस्थरवात्तदन्तविधिः । मुख्यन्यायत्वाद्गम्बार्थानामित्यत्रापि
 तदन्तविधिर्बोध्यः । सम्युदाविति । 'सम्बुद्धौ च' इत्यतस्तत्पुनरुत्तेरिति भावः । अम्बा-
 गौर्याद्विश्वदेवसु ह्रस्वत्वं तु व्यपदेशिशब्दावेन तदन्तत्वात् ज्ञेयम् । हे बहुश्रेयसि इति ।
 ह्रस्वे सति 'पङ्कह्रस्वात्' इति सम्बुद्धिलोपः । ह्रस्वे गुणस्तु न, प्रक्रियाळाववाय
 'अम्बार्थनघोर्हस्वः' इत्यनुक्त्वा 'अम्बार्थनघोर्गुणः' इति वाक्ये ह्रस्वविधिसामर्थ्या-
 दिति स्पष्टं भाष्ये । बहुश्रेयस्यौ । बहुश्रेयस्यः । 'दीर्घाज्जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घ-
 निवेधे वण् । 'अभि पूर्वः-' बहुश्रेयसीम् । बहुश्रेयस्यौ । बहुश्रेयसीन् इति । पूर्वसवर्ण-
 दीर्घे सति 'तस्माच्चसः' इति नत्वमिति भावः । बहुश्रेयस्या । अघिस्त्वाच्चाभावो न,
 किन्तु यणादेशः । बहुश्रेयसीभ्याम् । बहुश्रेयसीभिः । बहुश्रेयसी ए इति स्थिते चित्वा-
 भावाच्च तत्कार्यम् । यणि बहुश्रेयस्ये इति प्राप्ते । आप्नद्याः । अङ्गस्थेत्यधिकृतं पञ्चम्या
 विपरिणम्यते । नद्या इति पञ्चम्यन्तेन विशेष्यते । तदन्तविधिः । वेर्द्धिति इत्यतः
 क्तितीत्यनुवृत्तं चञ्चया विपरिणम्यते । तदाह—नयन्तादित्यादिना । टिस्त्वावाधवयवः ।
 बहुश्रेयसी आ ए इति स्थिते । आटश्च । 'ह्रको यणचि' इत्यतः अर्धोति 'वृद्धि-
 रेचि' इत्यतः वृद्धिरिति चानुवर्तते । 'पङ्कः पूर्वपरयोः' इति चाधिकृतम् ।
 तदाह—आटोऽचोत्यादिना । बहुश्रेयस्यै इति । बहुश्रेयसी आ ए इति स्थिते 'आटश्च'
 इति वृद्धौ यणादेशे च रूपमिति भावः । यद्यपि 'वृद्धिरेचि' इत्येव सिद्धम्,
 तथापि ऐक्य इत्याद्यर्थम् 'आटश्च' इति सूत्रम् इहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् ।
 बहुश्रेयस्या इति । कसिङ्सोर्वहुश्रेयसी आ अस् इति स्थिते 'आटश्च' इति वृद्धौ
 आकारे यणि रूपमिति भावः । अत्रापि सवर्णदीर्घेण सिद्धम् । न्याय्यत्वात् ।
 'आटश्च' इति वृद्धिः । नयन्तात्परत्वादिनि । श्रेयसीशब्दस्य ईकारान्तनित्यस्त्रीलिङ्गन्तया
 नदीत्वेन बहुश्रेयसीशब्दस्य नयन्तत्वादिति भावः । बहुश्रेयसी इति स्थिते 'अख-
 वेः' इति 'इषुप्' इत्याम् इति च न भवति दीर्घत्वात् । सवर्णदीर्घे प्राप्ते—केराज्जघाज्जी-

स्यात् । इह परत्वादादा जुङ् बाध्यते । बहु श्रेयस्याम् । शेषमीप्रत्ययान्तवातप्रमी-
वत् । अकथन्तत्वाच्च सुलोपः—अतिलक्ष्मीः । शेषं बहुश्रेयसीवत् । कुमारीमि-
च्छन् कुमारीवाचरन् वा ब्राह्मणः कुमारी । कथजन्तादाचारकिबन्ताद्वा कर्तरि
किप् । 'हृक्क्याप्—' (भू २५२) इति सुलोपः । २७१ अचि श्रुधातुध्रुधां

स्यः । आकृत्यात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया च तद्वन्तविधिम् अभिप्रेत्य आह—नचन्तादि-
स्यादिना । छेरिति सप्तम्येकवचने, व्याख्यानात् । नन्वामि कृते 'ह्रस्वनाद्यापः' इति
नुटि 'यथागमा' इति न्यायेन नामोऽप्याग्रहणेन ग्रहणात् 'आप्नद्याः' इति आडा-
गमः स्यादित्याशङ्क्य आह—इह परत्वादिति । न च कृतेप्याडागमे नुट् किं न स्या-
दिति वाच्यम्, 'विप्रतिषेधेन यद्वाचितं तद्वाधितमेव' इति न्यायादिति भावः । शेष-
मीप्रत्ययान्तेति । वातप्रमीशब्दस्यापि ह्रस्वान्तधातुत्वाभावेन अमि वासि छौ च 'ए-
नेकाचः' इति यणः प्राप्यमावादिति भावः । 'लक्षेमुट् च' इति लक्षधातोरीप्रत्यये
तस्य मुटि च लक्षमीशब्दः लक्षमीमतिष्ठान्त इति विग्रहे 'अस्यादयः क्रान्ताद्यर्थे'
इति समासः । अस्मीप्रत्ययान्तवाञ्छोपसर्जनह्रस्वः । अकथन्तत्वादिति । औणादिक-
प्रत्ययान्तत्वादिति भावः । शेषं बहुश्रेयसीवदिति । 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इति नदी-
त्वादिति भावः ।

अथ धातुत्वमापन्ने कुमारीशब्दे पुंलिङ्गे श्रेयसीशब्दवैलक्षण्यं दर्शयितुमाह—
कुमारीमिच्छन्तित्यादिना । कथजन्तादिति । कुमारीमात्मनः इच्छन्तीत्यर्थे 'सुप आरमनः
कथच्' इति कथच् । कथावितौ । 'सनाद्यन्ताः' इति कथजन्तस्य धातुत्वात् तद्वचयव-
सुपः अमः 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति लुक् । ततः 'किप् च' इति कर्तरि किप् ।
कपावितौ । इकार उच्चारणार्थः । अतो लोपः, 'लोपो ष्योः' इति यलोपः । 'वेरपृ-
क्तस्य' इति वलोपः । कुमारी इति रूपम् । आचारकिबन्तादिति । कुमारीवाचरतीत्यर्थं
'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिष्वा वक्तव्यः' इति किप् । कपावितौ । 'वेरपृक्तस्य' इति
वलोपः । 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात् कर्तरि किप् । तस्य च पूर्ववत् कृत्तलोपः ।
कुमारीति रूपम् । न च क्तिवर्थं प्रति कुमारीशब्दस्य उपसर्जनत्वात् 'गोस्त्रियोः'
इति ह्रस्वः शङ्क्यः, 'गोस्त्रियोः' इत्यत्र शास्त्राद्योपसर्जनस्यैव ग्रहणात् कृत्रिमाकृत्रिम-
योः कृत्रिमस्यैव ग्रहणात् । इत्क्याविति सुलोप इति । न च कथजन्ते कथं सोर्लोपः पूर्व-
स्माद्विधावलोपस्य स्थानिवद्भावादिति वाच्यम्, 'कौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति
निषेधादिति भावः । कुमारी औ इति स्थिते 'इको यणचि' इति यणपवाद्भूमिगल्मा-
शङ्कितुमाह—अचि श्रु । इश्च उश्च यू तयोः श्वोः ह्रस्वगोवर्णयोरित्यर्थः । श्रुश्च
धातुश्च अश्चेति द्वन्द्वः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया श्रुप्रत्ययान्तं विवक्षितम् । श्वोरिति
धातोरेव विशेषणम् । तद्वन्तविधिः । श्रुश्रुवोस्तु निश्चयमुवर्णान्तत्वाच्च नद्विषेष्ट-

य्वोरियङ्कुवङ्कौ ६। ४। ७७। शुप्रत्ययान्तस्य इवर्णोवर्णान्तस्य धातोः 'ध्रू' इत्यस्य चाङ्गस्येयङ्कुवङ्कौ स्तोऽजादौ प्रत्यये परे । 'क्षिब्ध' (सू ४३) इत्यन्तादेशः । आन्तरतम्यादेरियङ्, ओरुवङ् । इतीयङि प्राप्ते । २७२ परनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ६। ४। ८२॥ धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्थानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ प्रत्यये परे । इति यण् । कुमार्यौ ।

णम् । इवर्णान्तरत्वं तु असम्भवाच्च तद्विशेषणम्, 'सम्भवस्यमिचाराभ्यां स्याद्विशेषणमर्थवत्' इति म्यायात् । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । ततश्च प्रत्यये परत इति लभ्यते । अचीति तद्विशेषणम् । तदादिविधिः । तदाह—शुप्रत्ययान्तस्येत्यादिना । उवोः किम् ? चक्रतुः । अचीति किम् ? आप्नुयात् । इयङ् उवङ् इत्यनयोरनेकास्त्वात् सर्वादेशास्त्वमासङ्ग्य आह—षिच्चेत्यन्तादेश इति । न च 'शुधातुभ्रुवाम् इवर्णोवर्णयोः' इत्येवं व्याख्यायतां स्तिवं च न क्रियतामिति वाच्यम्, एवं सति 'क्षिपति' इत्यादाविति स्यात्तेः । न च अजादिप्रत्यये परत इत्यनेन तन्निरासः शङ्क्यः, अङ्गाक्षिसप्रत्ययपरकत्वात् । अङ्गविशेषणताया एषोक्षितत्वादित्यलम् । आन्तरतम्यादिति । तालुस्थानकस्य इवर्णस्य तादृश एव इयङ्, ओष्ठस्थानकस्य उवर्णस्य तादृश एवोवक्षित्यर्थः । इतीयङि प्राप्ते इति । कुमारी औ इत्यादाविति शेषः ।

परनेकाचः । 'हणो यण्' इत्यतः यणित्यनुवर्तते । एरिति षष्ठ्यन्तम् । इवर्णस्येत्यर्थः । पूर्वसूत्रे 'शुधातुभ्रुवाम्' इति द्वन्द्वनिर्देशोऽपि धातोरिति पृथक्कृत्य षष्ठ्यन्तमनुवर्तते न तु शुधातुभावापि, तत्र इवर्णाभावात् । धातोरित्यनुवृत्तं चावर्तते । एकमवयवषष्ठ्यन्तम् । अन्यत् स्थानषष्ठ्यन्तम् । एरिति च धातोरिति षष्ठ्यन्तस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः । इवर्णान्तधातोरित्यर्थः । अवयवषष्ठ्यन्तकृतधातोरित्येतत् असंयोगपूर्वस्येत्यत्र संयोगादो अग्वेति । धात्ववयवसंयोगः पूर्वं यस्मात् स धात्ववयवसंयोगपूर्वः तद्विधः असंयोगपूर्वः तस्येति इवर्णविशेषणम् । अङ्गस्येत्यधिकृतं स्थानषष्ठ्यन्तधातुना विरोप्यते । तदन्तविधिः । अनेकः अप् यस्य तस्य अनेकाश्च इति अङ्गान्वापि । 'अषि शुधातुभ्रुवाम्' इत्यतोऽचीत्यनुवर्तते । तच्चाङ्गाक्षिसस्य प्रत्ययस्य विशेषणम् । तदादिविधिः । तदाह—धात्ववयवेत्यादिना । हरिं हरीन् इत्यादौ यणिनृगर्थं धातोरित्यङ्गविशेषणम् । अन्यथा प्रथमिस्थादाविधे पूर्वरूपादीन् बाधित्वा यण् स्यात् । धात्ववयवेति संयोगविशेषणस्य तु प्रयोजनम् उष्ठीशब्दनिरूपणावसरे मूल एव स्फुटीभवित्यति । अनेकाचोऽसंयोगादित्येव सुषचम् । उवोरित्यनुवर्तते । धात्ववयवसंयोगात् परौ न भवतः यौ इवर्णोवर्णौ तदन्तस्येत्यर्थलभः । 'ओः सुपि' इति तु नियमार्थः—उवर्णस्य सुष्वेव यणिति । ततश्च 'लुलुपतु' इत्यादौ त्वतिप्रसङ्गाभावात् इत्यलम् । इति यणिति । कुमार्यौ, कुमार्यः, इत्यत्र 'परनेका-

कुमार्यः । हे कुमारि । अमि शसि च कुमार्यम् , कुमार्यः । कुमार्यै । कुमार्याः ।
कुमारीणाम् । कुमार्याम् । कुमार्योः । प्रधीः । प्रध्यौ । प्रध्यः । प्रध्यम् । प्रध्यः ।
उन्नयतीत्युक्तीः । धातुना संयोगस्य विशेषणादिह स्यादेव यण्-उन्न्यः ।
हे उक्तीः । उन्न्यम् । हेराम्-उन्न्याम् । एवं ग्रामणी । 'अनेकाचः' किम् ?
नीः । नियौ । नियः । अमि शसि च परत्वादियङ्-नियम् । नियः ।

चः' इति ह्यङ्पवावो यणित्यर्थः । नन्वन्तर्वर्तिसुपा अमा कथजन्तस्य कुमारीशब्द-
स्य पदत्वात् । 'इकोऽसवर्णे' इति प्रकृतिभावः स्यात् । अङ्गोपस्य स्थानिवद्भावेऽपि
तमाश्रित्यैव स कुर्वार इति चेत् ? मैवम्, 'नः कये' इति कयञि नान्तस्यैव पदत्व-
नियमात् । अमि शसि चेति । अमि पूर्वरूपं शसि पूर्वसवर्णदीर्घं च बाधित्वा ह्यङ्कि
प्राप्ते तदपवादे 'एरनेकाचः' इति यणि अमि-कुमार्यम्, शसि-कुमार्यः इति रूपम् ।
'तस्माच्छसः' इति नत्वं तु न, कृतपूर्वसवर्णदीर्घात् परत्वाभावात् । तथा च बहुश्रे-
यसीशब्दापेक्षया अमृशस्तरेव रूपे विशेष इति भावः ।

प्रधीरिति । प्रधायतीति प्रधीः । 'ध्यायतेः सम्प्रसारणं च' इति क्तिप् । प्रसारस्य
सम्प्रसारणमिकारः । 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम् । 'हल्' इति दीर्घः । कृदन्त-
त्वेन प्रातिपदिकत्वात् सुबुत्पत्तिः । अङ्गन्तत्वाच्च सुलोपः । अजादौ सर्वत्र 'एरने-
काचः' इति यणेश्च अस्तीत्वाच्चदीकार्यं न । हे प्रधीः । प्रध्यौ । प्रध्यः । प्रध्यम् । प्रध्यः ।
प्रध्या । प्रध्ये । प्रध्योः । प्रध्यि । प्रकृष्टा धीर्यस्य स इति विप्रहे तु धीशब्दस्य स्थि-
तीत्वात् 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इति नदीत्वाच्चदीकार्यम् । अङ्गन्तत्वाच्च सुलोपः ।
प्रधीः । शेषमुदाहृतकिबन्तकुमारीशब्दवत् । हे प्रधि । प्रध्यौ । प्रध्यः । प्रध्यम् । प्रध्यौ ।
प्रध्यः । प्रध्या । प्रध्ये । प्रध्याः । प्रधीनाम् । प्रध्याम् । उक्तीरिति । 'सत्सु द्विव'
इत्यादिना उत्पूर्वाग्रीधातोः क्तिप् । सुबुत्पत्तिः । अङ्गन्तत्वाच्च सुलोपः । अजादौ
तु प्रत्यये परे 'एरनेकाचः' इति यण् । नन्वत्र ह्वर्णस्य संयोगपूर्वकत्वात् कथमत्र
यणित्यत आह—धातुनेति । धात्ववयवसंयोगपूर्वस्यैव यण् पशुदस्यते, न चात्र
संयोगो धात्ववयव इति भावः । हे उक्तीरिति । अस्तीत्वादनदीत्वात् । 'अमृशार्थ'
इत्यादिना नदीकार्यं नैति भावः । उन्न्यमिति । पूर्वरूपापवावो यणिति भावः । शसादौ
उन्न्यः । उन्न्या । उन्न्ये । उन्न्यः । उन्न्योः । हेरामिति । नदीत्वाभावेऽपि 'हेराम्'
इति सूत्रे नदीशब्दस्य पृथग्रहणादाम् आङ्गत्वेन नदीशब्दान्तादपि भवतीति भावः ।
एवं ग्रामणीरिति । ग्रामं नयति नियच्छतीति ग्रामणीः । 'अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो'
वाच्यः' इति णत्वम् । अनेकाचः किमिति । 'एरनेकाचः' इत्यत्रेति शेषः । नीरिति ।
नीधातोः केवलात् पूर्ववत् क्तिप् । अनेकात्त्वाभावाच्च यण् । किन्तु 'अधि रनुधातु'

हेराम् नियाम् । 'असंयोगपूर्वस्य' किम् ? सुभ्रियौ । यवक्रियौ । गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते (वा ५०३४) । शुद्धधियौ । परमभियौ । कथं तर्हि 'दुर्धियः' 'वृक्षिकभियः' इत्यादि ? उच्यते । 'दुःस्थिता धीर्येषाम्' इति विग्रहे 'दुर्' इत्यस्य धीशब्दं प्रति गतित्वमेव नास्ति । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्त प्रत्येष गत्युपसर्गसंज्ञाः । वृक्षिकशब्दस्य बुद्धिकृतमपादानत्वं नेह विवक्षितम् । वृक्षिकसम्बन्धिनी भीर्ध्वि-

इति इयञ् । एतावदेव उज्जीशब्दादस्य वैलक्षण्यमिति भावः । सुभ्रियाविति । 'अिञ् सेवाम्' । 'किञ्चि' इत्यादिना क्प् प्रकृतेर्दोषश्च । सु अयतीति शोभना धीर-
स्येति वा सुधीः । ततः अजादिप्रत्यये यण् न भवति, इवर्णस्य धात्ववयवसंयोग-
पूर्वकत्वादिति भावः । यवक्रियाविति । यवान् क्रीणातीति यवक्रीः । क्रीण्धातोः क्पि
रूपम् । अत्रापि धात्ववयवसंयोगपूर्वकत्वाच्च यणिति भावः । 'परनेकाचः' इति सूत्रे
'गतिकारकपूर्वस्यैवेत्यते' इति वार्तिकं पठितम् । तस्मात्पर्यतः सङ्गृह्णाति—गतिकार-
केतरेति । यथाश्रुते तु उवाहृतक्विबन्तकुमारीशब्दे यण् न स्यात् । शुद्धधियाविति । शुद्धा
धीर्यस्येति विग्रहः । अत्र शुद्धशब्दस्य गतिकारकेतरत्वात् तत्पूर्वकस्य न यणिति
भावः । शुद्धं ब्रह्म ध्यायतीति विग्रहे तु स्यादेव यण्-शुद्धयौ इत्यादि ।

कथं तर्हीति । यदि गतिकारकेतरपूर्वस्यैव यण् पर्युदस्यते गतिकारकपूर्वस्य
तु अवश्यं यण् नवा दुर्धियः वृक्षिकभियः इत्यादि कश्चमित्यन्वयः । आदिना
दुर्धियौ वृक्षिकभियौ इत्यादिसङ्ग्रहः । दुःस्थिता धीर्येषामिति विग्रहः । 'प्रादिभ्यो
घातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' इति बहुव्रीहिः पूर्वपदे उत्तरखण्डस्य
लोपश्च । वृक्षिकात् भीरिति विग्रहः । अत्र दुरो गतिस्त्वात् वृक्षिकस्यापादानत्वाच्च
गतिकारकपूर्वत्वात् पर्युदासाभावे सति इयरूपवादोऽत्र यण् दुर्धार इत्यालोपः ।
उच्यते इति । परिहार इति शेषः । गतित्वमेव नास्तीति । 'उपसर्गाः क्रियायोगे'
'गतिश्च' इति प्रादीनां क्रियान्वये गत्युपसर्गसंज्ञे विहिते । धीशब्दश्च बुद्धिगुण-
वाची, न तु क्रियावाची । अतो न तं प्रति दुरो गतिस्त्विति गतिपूर्वकत्वाभावात्
नात्र यण् किन्तु इयङ्नेत्यर्थः । ननु लुप्तस्य स्थिताशब्दस्य क्रियाप्रवृत्तिनिमित्त-
कत्वात् तं प्रति दुरो गतिस्त्वमस्येत्यन आह—यत्क्रियेति । यथा क्रियया युक्ताः
प्रादयः तंप्रत्येव तद्वाचकशब्दं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञका इत्यर्थः । न चैवमप्यत्र स्थिता-
शब्दं लुप्तं प्रति प्रवृत्तं दुरो गतिस्त्वमादाय दुर्धोशब्दस्य गतिपूर्वकत्वमस्येवेति
वाच्यम् । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयः, तत्क्रियावाचकं प्रत्येव गत्युपसर्गत्वम्, तथावि-
धक्रियावाचकस्यैव च गत्युपसर्गकार्यमित्यर्थस्य विवक्षितत्वात् । 'यत्क्रियायुक्ताः'
इति च प्रत्यासत्तिन्यायलभ्यम् । वृक्षिकेति । वृक्षिकशब्दस्यापादानत्वं नेह विव-
क्षितमित्यन्वयः । कुत इत्यत आह—बुद्धिकृतमिति । आरोपितमित्यर्थः । अपादा-

कमोरित्युत्तरपदलोपो वा । २७३ न भूसुधियोः ६ । ४ । ८५ ॥ एतयोर्यण् न स्यादचि सुपि । सुधियौ । सुधियः इत्यादि । सखायमिच्छति सखीयति । ततः किप् अल्लोपयलोपौ । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्यणि प्राप्ते 'कौ लुप्तं न स्थानि-

नत्वं हि विश्लेषावधित्वम् । न ह्यत्र वृक्षात् पर्णं पततीत्यत्र पर्णविश्लेषे वृक्षस्येव भयविश्लेषे वृक्षिकस्य अवधित्वमस्ति, वृक्षे पर्णवत् भयस्य वृक्षिके संश्लेषाभावात् विश्लेषस्य संश्लेषपूर्वकत्वात् । उक्तं च भाष्ये—'विषक्षातः कारकाणि भवन्ति' इति । प्रकृते च वृक्षिके अपादानत्वारोपस्य ध्वजप्रधीनत्वात् । इह च तद्वानारोपात् सम्बन्धमात्रविषय्या षष्ठीमाश्रित्य वृक्षिकस्य भीरिति षष्ठीसमासे वृक्षिकभीशाब्दस्य ध्रुवपत्तिराश्रीयते । ततश्च कारकेतरपूर्वकत्वात् नात्र यणिति भावः । नच वृक्षिकाङ्गीरित्यादौ बुद्धिकृतमेवापादानत्वमात्राय पञ्चग्युपपत्तेः 'भीत्रार्थानात्' इतिव्यर्थमिति वाच्यम्, तस्य सूत्रस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वेन इहापत्तेरित्यलम् । परिहारान्तरमाह—वृक्षिकसम्बन्धिनीति । उत्तरपदेति । वृक्षिकसम्बन्धिनीति पूर्वपदे उत्तरखण्डस्य सम्बन्धिनीतिवत्स्य लोपः । शाकपार्थिववित्त्वादित्यर्थः ।

सुष्ठु ध्यायतीति सु शोभना धीर्यस्येति वा विग्रहे सुधीशब्दः । अत्र अजादौ परे 'प्रनेकाचः' इति प्राप्ते न भूसुधियोः । 'इणो यण्' इत्यतः यणिति 'जोः सुपि' इत्यतः सुपीति 'इको यणचि' इत्यतः अचीति चानुवर्तते । तदाह—एतयोरित्यादिना । एतयोरिति सूत्रोक्तभूसुधियोः परामर्शः । अचीति । अजाद्वित्यर्थः । यणि प्रतिषिद्धे इयङ्मभिप्रेत्य आह—सुधियामिति । आदिना अजादिसर्वसङ्ग्रहः । प्रधीषद्रूपाणि । इयङ्गेव विशेषः । अचीति वस्तुस्थितिः, अनजादौ यणः प्रसक्त्यभावात् । सुपीति किम् ? सुधीभिरुपास्यः सुभ्युपास्यः । वस्तुतस्तु सुपीति नानुवर्तनीयम् । 'प्रनेकाचः' इति यणो ह्यत्र न प्रसक्तिः, तस्य अजाद्विप्रत्यये विधानात् उपास्यशब्दस्य प्रत्ययत्वाभावात् । 'इको यणचि' इति तु भवत्येव 'अनन्तरस्य' इति न्यायेन 'प्रनेकाचः' 'ओः सुपि' इति च विहितयण एव प्रतिषेधात् । सुधिया उपास्यः सुभ्युपास्यः इत्यत्र तु अन्तर्धर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य 'प्रनेकाचः' इति यणो 'न भूसुधियोः' इति प्रसिद्धेऽपि षपास्य इत्यचमाश्रित्य 'इको यणचि' इति यण् भवत्येव 'अनन्तरस्य' इति न्यायेन तस्यात्र प्रतिषेधाभावादित्यलम् । सखीयतीति । 'सुप आत्मनः' इति सखिशब्दात् क्यचि कृते 'अकृत्सार्वभौमकयोः' इति द्विर्वे सखीयतीति रूपम् । ततः क्विति । तस्मात् सखीयशब्दात् 'सनाद्यभूताः' इति धातुसंज्ञकात् 'किण्व' इति सूत्रेण क्वित्वर्थः । अल्लोपयलोपाविति । 'अतो लोपः' इति यकारादकारस्य लोपः, 'लोपो व्योः' इति यलोप इत्यर्थः । यलोपे कर्तव्ये अल्लोपस्तु न स्थानिवत्, 'न पदान्त' इति यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधात् । स्थानिवत्त्वादिति । 'अचः परस्मिन्' इत्य-

वत्' (वा ४३१) । एकदेशविकृतस्यानन्यतयाऽनङ्गित्वे-सखा । सखायौ । सखा-
यः । हे सखीः । अग्निं पूर्वरूपात्परत्वाद्यणि प्राप्ते ततोऽपि परत्वाद् 'सख्युरसम्बु-
द्धौ' (सू २५३) इति प्रवर्तते । सखायम् । सखायौ । शसि यण्-सख्यः । सह
खेन वर्तत इति सखः । तमिच्छतीति सखीः । सुखमिच्छतीति सुखीः । सुतमिच्छ-
तीति सुतीः । मख्यौ । सुख्यौ । सुत्यौ । 'ख्यत्याद्' (सू २५५) इति दीर्घ-
स्यापि प्रहणादुकार । सख्युः । सख्युः । सुत्युः । लूनमिच्छतीति लूनीः । क्षाम-

नेनेति शेषः । यणि प्राप्ते इति । खकारादीकारस्य 'इको यणचि' इत्यनेनेति शेषः । न
चान्तवर्तिसुपा पदान्तत्वात् 'न पदान्त' इति निषेधः बाहुयः, 'नः क्ये' इति क्यचि
नान्तस्यैव पदत्वात् । कौ लुप्तमिति । न पदान्तसूत्रे 'क्लिगुपधास्वचक्षुपरनिर्ह्रासकुर्ये-
वूपसङ्ख्यानम्' इति वार्तिके क्लिगित्यंशस्यायमनुवादः तत्र लुगिति लोपो
विवक्षित इति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । लुप्तमिति भावे कः । किंप्रत्ययपरको लोपो न
स्थानिवक्ष्यर्थः । ततश्च खकारादीकारस्याप्यपरकत्वाभावात् न यणिति भावः ।
यद्यपि 'न पदान्त' इति सूत्रे कौ लुप्तं न स्थानिवक्षिति निराकृत्य कौ विधिं प्रति
न स्थानिवक्षित्येव स्वीकृतम्, तथापि गोमयतेः क्विपि गोमानिति भाष्यात् कौ लुप्तं
न स्थानिवक्षित्यपि क्वचिद्वर्तीति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । ततश्च सखायमिच्छ-
तीत्यर्थे सखी इति ईदन्तं रूपं स्थितम् । ततः सुबुत्पत्तिः ।

अनङ्गित्वे इति । 'अनङ् सौ' 'सख्युरसम्बुद्धौ' इत्युभाभ्यामिति शेषः । ईदन्तस-
खिशब्दस्य विधीयमाने अनङ्गित्वे कथं सखीशब्दस्य ईदन्तस्य भवेतामित्यत
आह—एकदेशेति । हे सखीरिति । अङ्गन्तत्वाच्च सुलोपः । स्त्रीत्वाभावाच्चदीर्घाभावात्
नदीकार्थं न भवति । यणि प्राप्ते इति । 'परनेकाचः' इत्यनेनेति शेषः । शसि यणिति ।
पूर्वसवर्णदीर्घापवादो यण् । कृतपूर्वसवर्णदीर्घत्वाभावाच्चत्वं नेति भावः । सख्या ।
सख्ये । सख्युः । सख्योः । सख्यौ । सह खेनेति । खमाकाश खकारो वा । 'तेन सहे-
ति सुखयोगे' इति बहुव्रीहिः । 'वोपसर्जनस्य' इति सभावः । तमिच्छतीति । सख-
मात्मन इच्छति इत्यर्थे 'सुप आत्मनः' इति क्यच् । 'क्यचि च' इतीत्वं, 'सनाद्यन्ता'
इति धातुरत्वात् क्विपि अस्मापयलोपयोः सखीशब्दः । एवं सुखीशब्दः, सुतीशब्दश्च ।
सखीरिति । अङ्गन्तत्वाच्च सुलोपः । मख्यावित्यादि । अजादौ 'परनेकाचः' इति यणि-
ति भावः । सख्यम् । सख्यः । सख्या । सख्ये । दीर्घस्यापीति । एतदर्थमेव तत्र कृत-
यणा निर्देश इति भावः । सखयाम् । सखिय । सुखीसुतीशब्दयोरप्येवम् । लूनोरिति ।
लून् छेदने कः । 'ख्यादिभ्यः' इति नत्वम् । क्यचि ईत्वम् । अङ्गन्तत्वाच्च सु-
लोपः । 'छे क्ये' कः । 'आदेच उपदेशोऽङ्गिति' इत्याख्यम् । 'क्षायो मः' इति

मिच्छतीति क्षामीः । प्रस्तीममिच्छतीति प्रस्तीमीः । एषां ऋसिऋसोर्यण् । नखम-
त्वयोरसिद्धत्वात् 'ह्यत्यात्' (सू २५५) इत्युत्वम् । लून्धुः । क्षाम्युः । प्रस्ती-
म्युः । शुष्कीयतेः क्तिप् । शुष्कीः । पक्वोः । इयङ् । शुष्कियौ । शुष्कियः । ऋसि-
ऋसोः शुष्कियः इत्यादौ । इति ईदन्ताः । शम्भुर्हरिवत् । एवं विष्णुवायुमान्वा-
दयः । २७४ तुज्वत्क्रोष्टुः ७ । १ । २५ ॥ क्रोष्टुस्तृजन्तेन तुल्यं वर्तते अस्-
म्बुदौ सर्वनामस्थाने परे । क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टुशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ।
२७५ क्रतो ऋसर्वनामस्थानयोः ७ । ३ । ११० ॥ कौ सर्वनामस्थाने च परे

मत्वम् । क्यजादि पूर्ववत् । प्रस्तीमीरिति । 'स्त्यै ह्यै शब्दसङ्घातयोः' कः । 'आदेव'
इत्याश्वम् । 'प्रस्त्योऽन्यतरस्याम्' इति मः । 'स्त्यः प्रपूर्वस्य' इति सम्प्रसारणम् ।
'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम् । 'हलः' इति दीर्घः । क्यजादि पूर्ववत् । सखी
सुतीत्यादिवद्भाषिणि । ऋसिऋसोर्यणि । 'प्रनेकाचः' इत्यनेनेति शेषः । 'असिद्धत्वादि-
त्यनन्तरं' 'स्यात् परत्वाच्च' इति शेषः । शुष्कीयतेरिति । 'इकृशितपौ आनुनिर्देशो' इति
शितपा निर्देशोऽयम् । शुष्धातोः कः शुष्कः । 'शुष्ः कः' इति कत्वम् । शुष्कमात्मन
इच्छतीत्यर्थं क्यजन्तात् शुष्कीयधातोः क्तिप् शुष्कीरिति रूपमित्यर्थः । अङ्घ्रन्तत्वाच्च
सुलोपः । सखी-सुतीत्यादिशब्दवत् शुष्कीशब्दः । शुष्कियावित्यादि । संयोगपूर्वत्वाच्च
यण् किं तु इयङिति विशेष इति भावः । ऋसिऋसोः शुष्कियः इति । न च कत्वस्या-
सिद्धत्वाच्च स्यात् परत्वाद्युत्वं शङ्क्यम्, इयङादेशो सति कृतयणादेशत्वाभावात् इति
भावः । इति ईदन्तप्रकरणम् ।

अथ ऋजन्ता निरूप्यन्ते शम्भुर्हरिवदिति । तत्र पूर्वसवर्णदीर्घ ऊकारः, गुणस्तु
ओकारः, अच् इत्याद्यो विशेषास्त्वान्तरतन्मात् सङ्गता हान भावः 'क्रुश आह्वाने
नोदने च' इति धातोः 'सितनिगमिमसितस्यविचान्क्रुशिम्यस्तुन्' इति तुम्प्रत्यये 'ब्रश्'
इति शस्य षकारे घृथेन टकारे च क्रोष्टुशब्दः । क्रुशधातोः कर्तरि रुचि तु क्रोष्टुशब्दः ।
द्वावपि श्रृगालवाचिनौ । तयोरविशेषेण सर्वत्र प्रयोगे प्राप्ते विशेषं दर्शयितुमाह—
तुज्वत्क्रोष्टुः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तुष् इति तुजन्तं गृह्यते । 'तेन तुल्यम्' इति
तृतीयान्ताद्धृतिः । 'इतोऽप्यसर्वनामस्थाने' इत्यतः सर्वनामस्थाने इति 'सवयुरसम्बुदौ'
इत्यतोऽसम्बुद्धाविति आनुवर्तते । तद्वद्वाह—क्रोष्टुस्तृजन्तेनेत्यादिना । 'कार्त्वरूपनिमित्ता-
र्थशास्त्राधारम्यज्ञवित्तः । व्यपदेशश्च सप्तैतानतिदेशान् प्रपद्यते ।' इति अतिदेशाः
सप्त । तत्र प्राधान्यादिह तुजन्तरूपमेव अतिविरयते । तच्च न कर्तुं भवति इत्यादि
तृजन्तरूपम्, किन्तु क्रोष्टु इत्येव तुजन्तरूपम् अतिविरयते । क्रुशधातोरुपस्फितत्वाच्च
अर्थत आन्तर्याच्च इत्यभिप्रेत्य फलितमाह—क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने इति । निमित्तादीना-
मुदाहरणानि तु तत्र तत्र प्रदर्शयिष्याम । क्रोष्टु स् इति स्थिते—अतो ऋ । 'इत्स्व-

ऋदन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । इति प्रति । २७६ ऋदुशनस्पुदंसोऽनेहसां
 च ७ । १ । २४ ॥ ऋदन्तानामुशनसादीनां चानङ् स्यादसंयुद्धौ सौ परे । २७७
 अप्त्तुन्तृच्छ्वत्तुनप्तृनैष्टृषष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृणाम् ६ । ४ । ११ ॥ अबा-
 दीनामुपधाया दीर्घः स्यादसंयुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । नप्त्रादिप्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे
 नियमार्थम्—उणादिनिष्पन्नानां तृन्तृजन्तानां संज्ञाशब्दानां चेद्भवति तर्हि
 नप्त्रादीनामेव । तेन पितृभ्रातृप्रभृतीनां न । उद्गातृशब्दस्य तु भवत्येव, 'समर्थ—'

स्य गुणः' इत्यतो गुण इत्यनुवर्तते । अङ्गस्येत्यधिकृतम् ऋत इत्यनेन विशेष्यते ।
 तदन्तविधिः । तद्वाह-कौ सर्वस्यादिना । ऋदुशनस् । 'सक्युरसंयुद्धौ' इत्यतः असंयु-
 द्धाविति 'अनङ् लौ' इत्यतः अनङिति चानुवर्तते । अङ्गस्येत्यधिकृतम् ऋदाविभिर्वि-
 शेष्यते, तद्वाह—ऋदन्तानामित्यादिना । उशनसादिष्वपि तदन्तविधिर्बोध्यः । अनङि
 ङ्कार इत्, नकारादकार उच्चारणार्थः । 'ङिष्' इत्यन्तादेशः । ओष्टन् स् इति
 स्थिते । अप्त्तुन् 'नोपधाया' इत्यतः उपधाया इत्यनुवर्तते । 'सर्वनामस्थाने चासंयु-
 द्धौ' इति चकारवर्जमनुवर्तते । तद्वाह—मवादीनामिति । अत्र अष्टाध्याय्या तावत् 'तृन्'
 इति सूत्रेण 'ण्डुल्लुचौ' इति सूत्रेण च कर्तरि तृन्तृचौ विहितौ । तथा उणादिषु 'तृन्तृ-
 चौ शंसिचदादिभ्यः संज्ञायां चाभिदौ' 'बहुलमन्यत्रापि' इति सूत्राभ्यां तृन्तृचौ
 विधाय 'नप्तृनेष्टृषष्टृहोतृपोतृप्रशातृणामातृपितृहुहितृ' इति सूत्रेण नप्त्रादयो निपाति-
 ताः । ततश्च संज्ञाशब्दाः तृन्तृजन्ताः औणादिका इति स्थितिः । तत्र तृजन्तादेश
 सिद्धे नप्त्रादिप्रहणं व्यर्थमित्यत आह—नप्त्रादिप्रहणमिति ।

नियमशरीरमाह—उणादीति । तेनेति । औणादिकेषु नप्त्रादिसप्तानामेव तृन्तृज-
 न्तानां दीर्घ इति नियमेन तद्वितरेषां पितृभ्रातादीनां न दीर्घ इति भावः । न च
 प्रशास्तृशब्द औणादिको न भवतीति अस्मितव्यम्, तस्यापि संज्ञाशब्दस्य शंसिच-
 दादिगणप्रविष्टत्वेन औणादिकत्वात् । अत्र मूले ऋद्युत्पत्तिपक्षे इत्युक्त्वा अद्युत्पत्ति-
 पक्षे नप्त्रादिसप्तानां तृन्तृजन्तत्वाभावादप्राप्तौ नप्त्रादिप्रहणमथवत् । तद्वितरपितृ-
 मात्रादिशब्दानां तु औणादिकानामद्युत्पत्तयः तृन्तृजन्तत्वाभावादेव न दीर्घ इति
 सूचितम् । मन्वेबं इति उद्गातृशब्दस्यापि संज्ञाशब्दस्य शंसिचदादित्वेन औणादि-
 कत्वात् तच्च च नप्त्रादिसप्तत्वनन्तर्भावात् कथं दीर्घ इत्यत आह—उद्गातृशब्दस्येति ।
 'ण्डुल्लुचौ' इति सूत्रस्थसाम्ये तु अप्त्तृ इत्येवास्तु, तृन्तृचोर्ग्रहणं मासिष्वति प्रपञ्चि-
 तम् । वृद्धिर्भाष्ये तृन्तृचौ 'ऋषिबु चानुपसर्गस्य' इति वक्तव्यम् । होता ।
 पोता । अनुपसर्गस्य किम् ? प्रशास्ता । प्रतिहता । औणादिकतृजन्त एवायम् ।
 नयतेस्त्वं वक्तव्यः पुक्च । चेष्टा । स्थितेर्देवतायां तु वक्तव्यः अकारलोपधायाः

(मू. ६४७) सूत्रे 'उद्गातारः' इति भाष्यप्रयोगात् । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । क्रोष्टृन् । २७८ विभाषा तृतीयाविध्वञ्चि ७ । १ । ९७ ॥ अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टृर्वा तृष्वत् । क्रोष्ट्रा । क्रोष्ट्रे । २७९ श्रुत उत् ६ । १ । १११ ॥ ऋदन्तान्स्सिञ्जसोरिति परे उकार एकादेशः स्यात् । रपरत्वम् । २८० रात्सस्य ८ । २ । २४ । रेफात्संयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य । इति

अनिट्त्वं च । त्वष्टा । 'तृदक्ष युक्ते तृन् नक्तव्यः' । वृत्ता । इत्येवं द्वोत्पुत्रेष्टृत्वं । ऋत्तृत्वादिनाः । तन्मते तु सेनां पञ्चानामिह ग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । मन्त्रप्रशास्तुग्रहणमेव उक्तनिबन्धार्थमित्यन्वयः विस्तरः ।

क्रोष्टेति । क्रोष्टृन् स् इति स्थिते एकदेशाधिकृतस्यानन्यतया तृजन्तत्वादीर्घः । हृक्त्वादिना सुलोपः । नलोपः । यद्यपि 'सर्वनामस्थाने च' इत्येवात्र दीर्घः सिध्यति तथापि परत्वाद्भूतित्वे दीर्घो न्यायः । क्रोष्टारविति । क्रोष्टु औ इति स्थिते तुष्व-ज्ञावे 'कृतो ङि' इति गुणे अकारे रपरत्वे एकदेशाधिकृतस्यानन्यतया तृजन्तत्वादीर्घे रूपम् । एवं क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । हे क्रोष्टो । असम्बुद्धाभिर्यनुवृत्तेन तुष्व-ज्ञावः । ङसि शम्भुवद्रूपम् । क्रोष्टृमिति । सर्वनामस्थाने इत्यनुवृत्तेः न तुष्वज्ञावः । क्रोष्टु आ इति स्थिते । विभाषा तृतीयाविध्वञ्चि । तुष्वक्क्रोष्टुरित्यनुवर्तते । अपीति तृतीयादिभिर्मक्तिविशेषणम् । तदादिभिभिः । तदाह-अजादिष्विति । क्रोष्ट्रेति । तुष्व-ज्ञावे क्रोष्टु आ इति स्थिते ऋकारश्च ङण् रेफः । एवं क्रोष्ट्रे इति । तुष्वज्ञावाभा-वपञ्चे क्रोष्टृना, क्रोष्टवे शम्भुवत् । ङसिञ्जसोरित्युष्वे क्रोष्टृ अस् इति स्थिते श्रुत उत् । 'एङ् पदान्तादति-ङ्सिञ्जसोश्च' इत्यन्ता अपीति ङसिञ्जसोरिति चानुवर्तते । ङसिञ्जसोरित्यवयवघटी भवतीत्यन्तान्वेति । अङ्गस्येयधिकृतम् श्रुत इत्यनेन विशेष्यते । तत्त्वविधिः । तदाह-ऋदन्तादित्वादिना । रपरत्वमिति । ऋकारस्य अकारस्य च स्थाने प्राप्नुवत उकारश्च ऋकारश्चाधिकृत्यानपायादिति भावः । उचितं तपर-करणं द्विमात्रनिवृत्त्यर्थम् । न च 'आम्ब्राम्बोऽण् सवर्णान् न गृह्णाति' इत्येव तन्नि-वृत्तिः सिध्यतीति बाष्पम्, तत्त्वानित्यत्वादिह द्विमात्रप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थत्वात् । तद-नित्यत्वं तु अनेनैव तपरकरणेन ज्ञाप्यते । ततश्च 'यथलपरे बबला वा' इति मकारस्य अनुनासिका एव भवन्तीति 'ङ्गो' इति सूत्रे कथनः । यस्तु तपरत्वं 'दङ्गो' इति दीर्घनिवृत्त्यर्थमिति, तच्च, 'उरण् रपर' इति सूत्रे 'ङ्क रपर' इति भाष्यप्रयोगविरो-धात् 'सुप्रज्ञवाहिता वाणा ज्वलिता इव पञ्चगाः । नैर्ऋतोरस्वभाव्यन्त सविद्व-रश्मयो यथा ॥' इति रामायणप्रयोगविरोधाच्चेत्युक्तम् । क्रोष्टुर् स् इति स्थिते—रात्सस्य । संयोगान्तस्य लोप इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह—सत्यैवेति । तेन

रेफस्य विसर्गः । क्रोष्टः । आमि परत्वात् तुज्झावे प्राप्तं 'नुमच्चिरतुज्झावेभ्यो
नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन' (वा ४३७४) । क्रोष्टनाम् । क्रोष्टरि । क्रोष्ट्रोः । पक्षे हलादौ
च शम्भुवत् । इत्युवन्ताः ॥ ह्रह्रः ह्रह्रौ ह्रह्रः । ह्रह्रम् ह्रह्रौ ह्रह्रन् इत्यादि । अति च-
मूशब्दे तु नदीकार्यं विशेषः । हे अतिचमु । हे अतिचम्बै । अतिचम्बाः । अतिच-
म्बाः । अतिचमूनाम् । अतिचम्बाम् । खलपूः । २८१ ओः सुपि ६ । ४ । ८४ ॥
धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य
यण् स्यादजादौ सुपि । 'गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते' (वा ५०३४) । खलपूर्वौ ।

ऊर्क् इत्यादौ न संयोगान्तलोपः । रेफस्य विसर्ग इति । 'खरवसानयोः' इति विसर्गं
इत्यर्थः । परत्वादिति । पराधान्नुटं बाधित्वा तुज्झावे कृते ततो नुटि 'नामि' इति
दीर्घे णत्वे कृते क्रोष्टृणामिति स्यादित्यर्थः । न च नुट् निरय इति वाच्यम्, तुज्झावे
कृते सञ्चिपातपरिभाषया नुटो बुल्लभत्वात् । नुमच्चिरिति । अचिरेत्यनुकरणम् । 'अचिर'
इति विहितो रेफो विधत्तः । प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति त्वनित्यम् । ततश्च अचि-
रेत्यस्य समासप्रवेशोऽपि न लुक् । क्रोष्टनामिति । तुज्झावं बाधित्वा नुटि कृते नामि
इति दीर्घे रूपम् । क्रोष्टरीति । तुज्झावे क्रोष्टृ इति स्थिते 'क्रतो ङि' इति गुणे रप-
रावे रूपम् । क्रोष्टरीति । तुज्झावे ऋकारस्य यण् रेफः । पक्षे इति । तृतीयादिष्वजा-
रिषु तुज्झावाभावपक्षे इत्यर्थः । ननु तुज्झाक्रोष्टः, स्त्रियां च, विभाषा तृतीयादिष्वचि
इति त्रिसूत्री व्याख्या । शृगालवाचिनोः क्रोष्टृक्रोष्टृशब्दयोः स्वतन्त्रयोः सत्त्वादिति
चेत्, शृणु-सर्वनामस्थाने स्त्रियां च ऋदन्तस्यैव क्रोष्टृशब्दस्य प्रयोगः । तृतीया-
दिष्वजाविषु तु उभयस्य वासि हलादिषु च उदन्तस्यैवेति नियमायां त्रिसूत्रीति ।
इति उवन्ताः ।

अथ ऊवन्ता निरूप्यन्ते । ह्रह्ररिति । गन्धर्वविशेषवाचि अभ्युपगन्तं प्रातिपदिक-
मेतत् । ह्रह्रौ ह्रह्रः इत्यादि । दीर्घाजसि च इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधः । इको यणचि
इति यणि रूपम् । हे ह्रह्रः । ह्रह्रम् ह्रह्रौ ह्रह्रन् । ह्रह्रः । ह्रह्रे । ह्रह्रः । ह्रह्रोः । ह्रह्राम् ।
ह्रह्रि । अतिचमूशब्दे स्थिति । चमूमतिक्रान्तः अतिचमूः । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे' इति
समासः । औप्रत्ययान्तत्वाभावात् 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वे न भवति । नदीकार्यमिति ।
'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इति वचनादिति भावः । खलपूरिति । खलं पुनातीति क्तिप् । खलपू
औ, खलपू अस् इति स्थिते 'अचि रनुधातु' इति उवङि प्राप्ते-भोः सुपि । 'परनेकाचः'
इति सूत्रम् परितिवर्जमनुवर्तते । 'अचि रनुधातु' इत्यतः अचीत्यनुवृत्तम् । तेन सुप्रीति
विशेष्यते । तदादिविधिः । 'ह्रणो यण्' इत्यतः यणित्यनुवर्तते । तदाह-भात्ववयवेत्या-
दिना । गतिकारकेति । इदमपि वार्तिकम् अत्रानुवर्तत इति भावः । खलपूर्वौ खलम् इति ।

खलप्वः, इत्यादि । एवं सुल्वादयः । अनेकावः' किम् ? लूः लुवौः लुवः ।
 'धात्ववयव—' इति किम् ? उल्लूः उल्लवौ उल्लवः । 'असंयोगपूर्वस्य' किम् ?
 कटप्रः कटप्रवौ कटप्रवः । 'गति—' इत्यादि किम् ? परमलुवौ । 'सुपि' किम् ?
 लुलुवतुः । स्वभूः । 'न भूसुधियोः' (सू २७३) स्वभुवौ । स्वभुवः । एवं स्वय-
 म्भूः । २८२ वर्षाभ्वश्च ६ । ४ । ८४ ॥ असंयोगस्य यण् स्यादवि सुपि । वर्षा-
 भ्वौ । वर्षाभ्वः । दमतीति दम्भूः । 'अन्वदम्भूजम्भूकफेलूककन्धूदिधिषुः' (उ १३)
 इत्युणादिसूत्रेण निपातितः । दम्भवौ दम्भवः । दम्भुम् दम्भवौ दम्भून् । शेषं दृष्ट-

कारकपूर्वकत्वादिह यणिति भावः । हे खलप्ः । खलप्वम् खलप्वौ खलप्वः । खल-
 प्वा । खलप्वे । खलप्वः । खलप्वः । खलप्वोः । खलप्वि । इह अत्रादौ 'परनेकावः'
 इति यणः असम्भवात् उवङि प्राप्ते अनेन सूत्रेण यणिति भावः । उवङोऽपवादो
 यणिति फलितम् । इयङुवङौ 'परनेकावः' इति 'ओः सुपि' इति यण् च सर्वत्र
 पूर्वरूपसवर्णदीर्घापवादाः । पर्व सुल्वादय इति । सुष्ठु लुनातीति सुल्लः । गतिपूर्वक-
 त्वादिहापि यण् । आदिना केदारल्लुस्थितिसंग्रहः । कटप्रति । 'म् गतौ' 'किञ्चि'
 इत्यादिना किप् उकारस्य दीर्घश्च । परमलुवाविति । परमल्लासौ ल्लुश्चेति विग्रहः ।
 गतिकारकेतरपूर्वकत्वाच्च यण् । लुलुवतुरिति । अनुसि लुल्ल इत्यस्य अनेकाव्येऽपि
 सुप्परकत्वाभावाच्च यणिति भावः । स्वभूरिति । स्वस्मात् भवतीति किप् । कारकपूर्व-
 कत्वाद्यणि प्राप्ते आह—न भूसुधियोरिति । वर्षासु भवति वर्षाभूः । वर्षतान्त्रपञ्च
 इत्यर्थः । वर्षाशब्दो नित्यस्त्रीकिङ्कबहुवचनान्तः, 'अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणां
 बहुत्वं च' इति किङ्कानुशासने स्थधिकारे सूत्रकसोक्तेः । 'वर्षाभूद्विरे पुमात्' इति
 यादवः । 'न भूसुधियोः' इति निषेधे प्राप्ते । वर्षाभ्वश्च । 'ओः सुपि' इत्यनुवर्तते ।
 'अचि शनुषातु' इत्यतः अचीति 'इणो यण्' इत्यतः यणिति चानुवर्तते । तदाह—
 अत्येति । वर्षाभूशब्दस्येत्यर्थः । दमतीति । 'दमी ग्रन्थे' तुवादिः । शविकरणस्य 'सार्व-
 धातुकमपि' इति छिन्वाच्च गुणः । निपातित इति । कृप्रत्ययो नुम् चेह निपात्यते
 इत्यर्थः । 'निश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वारः, 'अनुस्वारस्य ययि' इति तस्य परसवर्णो
 भकारः । अत्र च ऊकारो न धात्ववयवः । अतः उवङ्, 'ओः सुपि' इति यण् च न,
 किन्तु 'ह्रको यणवि' इत्येव यण् । स च 'असि पूर्वः इत्यनेन बाध्यत इत्याशयेनाह—
 दम्भूति । शसि दीर्घाज्जसि च इति निषेधाप्रवृत्त्या पूर्वसवर्णदीर्घेण 'ह्रको नणवि'
 इति यण् बाध्यत इत्यभिप्रेत्याह—दम्भूनि । दम्भवा । दम्भ्वे । दम्भवः । दम्भवः
 दम्भवोः दम्भवाम् । इह तु 'हन्कर' इति यण् न भवति, भूशब्दस्यायवत्त एव तत्र प्रह-
 णात् इह च भूशब्दस्य अनर्थकत्वात् । इति नान्तमभ्ययं हिंसायां वर्तते । तस्मिन्-

वत् । 'दन्' इति नान्ते हिंसायैऽव्यये भुवः क्त्विप् । दन्भूः । 'दन्करपुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः' (वा ४११८) दन्भवम् दन्भवः इत्यादि खलपूर्वत । करभूः । करभवम् । करभवः । दीर्घपाठे तु कर एव कारः । स्वार्थिकः प्रज्ञायण् । कारभवम् । कारभवः । पुनर्भूयौगिकः पुंसि । पुनर्भवौ इत्यादि दम्भूकाराभूशब्दौ स्वयंभूवत् ॥ इत्युदन्ताः ॥ धाता । हे धातः । धातारौ । धातारः । 'ऋवर्णात्रस्य णत्वं

पपदे भूधातोः क्तिबित्यर्थः । इन् हिंसायाम्, भवते प्राप्नोतीति विग्रहः । दन्मूरिति । तद्विशेषः । सर्वविशेष इत्यन्ये । स्वाभाविक एवात्र नकारः । तस्य पदान्तात्वात् 'नश्चापदान्तस्य' इति नानुस्वारः । अत एव न परसवर्णः । 'न भूसुधियोः' इति निषेधे प्राप्ते—दन्करपुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः । दन्भवमिति । यणा पूर्वस्य व्याधत्त इति भावः । दन्भव इति । शसि यणा पूर्वसवर्णदीर्घौ व्याधत्त इति भावः । करात् करे वा भवतीति करभूः दन्भूवदित्यभिप्रेत्याह—करभवम् करभव इति । 'दन्कर' इत्युदाहृतत्वात् दीर्घमव्यकारशब्दपाठ इति मतान्तरम् । तत्राह—दीर्घेति । स्वार्थिक इति । स्वस्याः प्रकृतेरर्थः स्वार्थः, तत्र भवः स्वार्थिकः । अच्चात्मादित्वाद्गुणः । प्रज्ञायणिति । 'प्रज्ञादिभ्योऽण्' इति प्रज्ञादिभ्यः स्वार्थे अपिवधानादिति भावः । दीर्घपाठे करपूर्वस्य उवहेव, ह्रस्वपाठे करपूर्वस्य यणेवेति विवेकः । पुनर्भवतीति पुनर्भूः । ननु 'पुनर्भू-विधिविरूढा' इति कोशात् पुनर्भूशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् स्त्रीलिङ्गाधिकार एव तन्निष्पन्नं युक्तमित्यत आह—पुनर्भूयौगिकः । पुंसोति । पुनः भवतीति क्रियानिमित्तस्य पुनर्भूशब्दस्य पुंलिङ्गमप्यस्तीत्यर्थः । दम्भू इति । दम्भो भवतीति दम्भूः । कारायां भवतीति काराभूः । कारा बन्धनालयः । स्वयम्भूवदिति । तत्र 'न भूसुधियोः' इति यणः प्रतिषेधात् प्रतिप्रसवाभावाच्चेति भावः ॥ इत्युदन्ताः ।

अथ ऋवर्णा निरूप्यन्ते । धातेति । 'ब्रुधाञ् धारणपोषणयोः' तत्र तृत् तृज्वा स्यात् । क्रोष्टृशब्दवनङ्दीर्घसुलोपनलोपाः । हे धातरिति । 'ऋतुधानस्' इत्यत्रासम्बुद्धावित्यनुवृत्तेर्नानङ् । 'ऋतो ङि' इति गुणः अकारः, रपरत्वं ह्रस्वव्याधिलोपः, विसर्गः । 'अप्त्तृ' इति दीर्घस्तु न, असम्बुद्धावित्यनुवृत्तेः । धाताराविति । क्सिर्वनामस्थानयोः 'ऋतो ङि' इति गुणः अकारः, रपरत्वम्, 'अप्त्तृ' इति दीर्घश्च । धातारः । धातारम् धातारौ । शसि पूर्वसवर्णदीर्घौ ऋकारः, नत्वम् धातृन् । टा यण् । धात्रा । हे यण् । धात्रे । क्सिङ्गोः 'ऋत उव' रपरत्वम्, सलोपः, विसर्गः । धातुः । धातुः । धात्रोः । धात्रोः । आसि 'ह्रस्वनापा' इति नुट् । 'नासि' इति दीर्घः । नकारस्य रेफकाराभ्यां परत्वाभावाद्भाप्ते जत्वे । ऋवर्णात्रस्य णत्वं वाच्यम् । ऋवर्णात् परस्येत्यर्थः । इदं तु वार्तिकं णत्वविधायकसूत्राणां सर्वेषां शेषभूतम् । औ 'ऋतो ङि' इति

वाच्यम्' (वा ४९६९) धातुणामित्यादि । एवं नप्रादयः । उद्गातारौ । पिता । व्युत्पत्तिपक्षे नप्रादिग्रहणस्य नियमार्थत्वाच्च दीर्घः । पितरौ, पितरः । पितरम्, पितरौ । शेषं धातुवत् । एवं जामातृभ्रात्रादयः । ना नरौ नरः । हे नः । २८३ नृ च ६ । ४ । ६ ॥ 'नृ' इत्येतस्य नामि वा दीर्घः स्यात् । नृणाम्-नृणाम् ।

गुणः अकारः, रपरत्वम् । धातरि । धातुषु । न च धातुशब्दस्य हिरण्यगर्भसंज्ञाशब्दत्वाद् औणादिकशंसिचवावितृन्तुन्नन्तत्वादिह कथम् 'अप्त्नु' इति दीर्घः ? औणादिक-तृन्तुजन्तेषु नप्रादिसंज्ञानामेव दीर्घ इति नियमादिति वाच्यम्, धात्वधातोः शंसिच-वादिष्वकल्पनायां प्रमाणाभावेन धातुशब्दस्य औणादिकत्वाभावादिति भावः । एवं नप्रादय इति । नप्त्नेष्टृत्वष्टृत्वाद्द्वौतृपोतृप्रशास्तृशब्दाः धातुशब्दवदित्यर्थः । उद्गातृ-शब्दस्य औणादिकतृन्तुजन्तस्य नप्रादिष्वनन्तर्भावेऽपि समर्थसूत्रे 'उद्गातार' इति भाष्यप्रयोगादेव दीर्घ इत्युक्तं प्राक् । तदेतत् स्मारयति—उद्गातारादिति ।

धितेति । धातुवदनङादि । सर्वनामस्थाने तु 'ऋतो छि' इति गुणः अकारः, र-परत्वम् । 'अप्त्नु' इति दीर्घस्तु नेत्याह—व्युत्पत्तीति । पातीति पिता । तुष्प्रत्ययः, इट् आकारलोपश्चेति व्युत्पत्तिर्बोध्या । अव्युत्पत्तिपक्षे तु अप्त्नुज्जादिष्वनन्तर्भावात् दीर्घशङ्कैव नास्तीति भावः । पितरौ पितरः । पितरम् पितरौ पितृन् इत्यादि धातु-वत् । एवं जामातृभ्रात्रादय इति । उणादिषु 'नप्त्नेष्टृत्वष्टृद्वौतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृ-दुहितृ' इति सूत्रे पितृजामातृभ्रातृशब्दाः व्युत्पादिताः । तत्र पितृशब्दस्य व्युत्पत्ति-रुक्ता । अजेस्तुनि तुष्वि वा जलोपः—आता । जायां मातीति जामाता । तृन्प्रत्ययः, तृज्वा यालोपश्च । अनयोरप्यौणादिकयान्नप्रादिष्वनन्तर्भावात् न दीर्घ इत्यर्थः । धाविना मन्तृ-हन्तृ-इत्यनयोः ग्रहणम्, तयोरुणादिषु 'तृन्तृचौ शंसिचवादिभ्या' इति प्रकरणे 'बहुलमन्यप्रापि' इत्यत्र उदाहृतत्वात् । नेति । नृशब्दो मनुष्यवाची, तस्मात् नृः । 'ऋतुशानस्' इत्यनङ् । 'अप्त्नु' इति सूत्रे अनन्तर्भावात् 'सर्वनाम-स्थाने च' इति नान्तत्वप्रयुक्तो दीर्घः । हल्ङयादिलोपः । नलोपः । ना इति रूपम् । नरौ नर इति । 'ऋतो छि' इति गुणो रपरः । अप्त्नुज्जाद्यनन्तर्भावात् नाम्न्तत्वाभावाच्च न दीर्घः । हे नः इति । 'ऋतो छि' इति गुणो रपरः ह्रस्वयादिलोपो विसर्गश्च । नरम् नरौ । शंसि पूर्वसवर्णदीर्घं अकारः, नत्वम्, नृन् । टादावचि यणि रेफः—ज्रा । ज्ञे । छसिछसोः ऋत उच्, रपरः सलोपः त्रिसर्गश्च । नृः । नृः । ज्ञोः । नामि नृद् 'नामि' इति नित्यं दीर्घं प्राप्ते । नृ च । नृ इति लुप्तषष्ठीकम् 'नामि' इति सूत्रमनुवर्तते । 'ह्रलोपे' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । 'छ्रस्वस्युभयथा' इत्यतः उभयथेत्यनुवर्तते । तथाह—नृ इत्येतत्सेत्यादिना । नृणाम् नृणाम् इति । 'ऋवर्णाच्चस्य' इति नत्वम् । छौ 'ऋतो छि' इति गुणः रपरत्वम्—नरि ज्ञोः नृषु । इत्युक्तम् ।

इत्युदन्ताः ॥ 'कृ' 'तृ' अनयोरनुकरणे 'प्रकृतिवदनुकरणम्' (प ३७) इति वैकल्पिक-
कातिदेशादिस्वे रपरत्वे क्रीः किरौ किरः । तीः तिरौ तिरः, इत्यादि गीर्वत् । इत्वा-
भावपक्षे तु 'ऋदुशनस्-' (सू २७६) इति 'ऋतो ऋ—' (सू २७५) इति च
तपरकरणादनङ्गणौ न । कृः कौ कः । कृम् कौ कृन् । क्रा । के इत्यादि ॥
इत्युदन्ताः ॥ 'गम्लृ' 'शक्लृ' अनयोरनुकरणे अनङ् । गमा । शका । गुणविषये

अथ अदन्ता निरूप्यन्ते । कृ इत्यादिना । कृतृ इत्यनयोरनुकरणे इत्ये रपरत्वे
इत्यन्वयः । 'कृ विकृते' 'तृ प्लवनतरणयोः' कृतृ इत्याभ्यां शब्दाभ्याम् अनुकरणे
क्रियमाणे अनुकरणभूताभ्यां ताभ्यां धातुपाठपठितौ कृ तृ इत्येतौ विवक्षितौ । अत
एवानुकरणस्य अनुकार्यमर्थः । अनुकार्यं च अनुकरणात् भिन्नमिति 'मतौ ह्यः' इति
सूत्रभाष्ये स्थितम् । आनुपूर्वीव्यत्ययेऽपि वाचकसाधर्यात् अर्थोपस्थापकत्वमिति
अत्र कैयटे, 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यत्र भाष्ये च स्पष्टमेतत् । ततश्च अनुकार्याभ्यां कृतृ
इत्याभ्याम् अनुकरणमूलयोः कृतृ इत्येतयोरर्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वात् सुबुत्पत्तिः ।
ननु अनुकरणभूतयोरनुकार्यशब्दस्वरूपवाचकत्वात् क्रियावाचकत्वाभावेन धातुत्वा-
भावात् 'ऋत इच्छातोः' इति कथमित्थम् ? न च 'प्रकृतिवदनुकरणम्' इति वचनाद्
अनुकरणभूतयोः धातुत्वमिति वाच्यम्, एवं सति अघातुरिति धातुपुर्व्यास्तात्
प्रातिपदिकत्वानुपपत्तेरित्यत आह—प्रकृतिवदनुकरणमिति । वैकल्पिकातिदेशादिति ।
'यस्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्' इत्यत्र त्यदाद्यत्विर्देशात् 'त्यदादीनि सर्वेर्निर्गम्य'
इत्येककोषाकरणात् 'प्रो यङि' 'क्षियो दीर्घात्' इत्यादौ धातुनुरागे विभक्तिनिर्देशाच्च
प्रकृतिवदनुकरणमिति पाक्षिकम् । ततश्चाप्रातिदेशभावमादाय धातुत्वात् 'ऋत
इच्छातोः' इतीषम् अतिदेशाभावमादाय धातुत्वाभावात् प्रातिपदिकत्वात् सुबुत्प-
त्तिश्च न विरुध्यत इति भावः । कीरिति । कृधातुरित्यर्थः । ऋकारस्य इत्ये रपरत्वे
'वोरूपधायाः' इति दीर्घः । सोऽहंरूपधादिलोपः, विसर्गश्च । किराविति । अपवान्तत्वात्
'वोः' इति न दीर्घः । तीरिति । तृधातुरित्यर्थः । गीर्वदिति । गीःशब्दवद्गुणानीत्यर्थः ।
किरम् किरौ किरः । किरा क्रीभ्याम् क्रीभिः । किरैः किरः । किरौः । क्रीर्षु । ध्यामादौ
'स्वादिप्सवसर्वनामस्याने' इति पक्षत्वात् दीर्घः । इत्याभावेति । प्रकृतिवदनुकरणमित्य-
स्यः नित्यत्वात् अनुकरणस्य धातुत्वाभावात् 'ऋत इच्छातोः' इति ह्रस्वाभावे सती-
त्यर्थः । अनङ्गणौ नेति । 'ऋत उल्' इत्युत्थमपि तपरकरणाच्चेति द्रष्टव्यम् । अत एव
'प्रो यङि' इत्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते । करिति । कृधातुरित्यर्थः । कौ । कः इत्यादौ
यण् । इत्यादीति । क्रः । क्रः क्रोः क्राम् । क्रि । इत्युदन्ताः ।

अथ अदन्ताः निरूप्यन्ते । गम्लृ शक्लृ इति । 'गम्लृ गतौ' 'शक्लृ शक्तौ' अजन्तौ
धान् । अनङिति । ऋदुशान्स् इत्यनेनेति शेषः । ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यादिति भावः ।

तु लपरत्वम् । गमलौ गमलः । गमलम् गमलौ गमून् । गम्ला । गम्ले । ङसि-
ङ्सोस्तु 'ऋत उत' (सू २७९) इत्युत्वे लपरत्वे 'संयोगान्तस्य लोपः' (सू ५४) ।
गमुल् । शङुल् इत्यादि । इति लुदन्ताः ॥ इना सह वर्तते इति सेः सयौ सयः ।

गुणविषये त्विति । ङौ सर्वनामस्थाने च 'ऋतो ङि' इति गुणः अकारः लपर इत्यर्थः,
'उरण् रपरः' इत्यग्रप्रत्याहारग्रहणादिति भावः । गमूनिति । लुवर्णस्य द्वीर्षाभावात्
ऋवर्ण एव । पूर्वसवर्णदीध नत्वमिति भावः । ङसिङ्सोस्त्विति । गम्ल् अस् इति
स्थिते 'ऋत उत' लपरः । गमुल् स् इति स्थिते 'संयोगान्तस्य लोपः' गमुल् इति
रूपम् । इत्यादीति । गम्ल्भ्याम् । गम्ल्भिः । गम्ल्भ्यः । गम्ल्भ्यः । आमि तु
गम्लूणाम् । गमलि गम्लोः गम्लेषु । वस्तुतस्तु 'उरण् रपरः' इत्यत्र अजितिवक्तव्ये
अग्रग्रहणसामर्थ्यात् अण् पूर्वेणैवेत्युक्त भाष्ये । यदि लृकारस्य अण् लृकारः स्यात्
तर्हि लपरत्वात् परेणाग्रग्रहणस्यावश्यकत्वात् तदसङ्गतिः स्पष्टैव । तस्मादेवञ्जातीय-
कानां प्रयोगो न भाष्यसम्मत इत्याहुः । इति लुदन्ताः ।

अथ पृदन्ता निरूप्यन्ते । इनेति । अः विष्णुः तस्यापत्यम् इः अत इष् ।
'यस्येति च' इत्यकारलोपः । इना सहेत्यर्थे 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः ।
'वोपसर्जनस्य' इति सत्वम् । 'आवृणुः' से इति रूपम् । ततः सुः, रुवविसर्गौ—
सेः । एवं स्मृतेः । स्मृतः इः कामो येनेति विग्रहे 'अनेकमन्वपवार्थे' इति बहुव्रीहिः ।
न च एकादेशस्य पूर्वान्तत्वात् से इत्यस्य अव्ययत्वात् 'अव्ययावाप्सुपः' इति लुक्
शङ्क्य, अव्ययमिति महासंज्ञया लिङ्गाद्यनन्वितार्थकस्यैव अव्ययत्वात् । अत्राद्यौ
अयादेशं मत्वाह—सयौ सय इति । 'एङ्ङ्स्वात्' इति सम्बुद्धिलोपः—हे से । नन्वेवं सति
हे हरे इत्यत्र सम्बुद्धिलोपो न स्यात् । सम्बुद्धिं परनिमित्तमाश्रित्य प्रवृत्तस्य गुणस्य
सम्बुद्धिविधातकं सुलोपं प्रति सन्निपातपरिभाषया निमित्तत्वायोगात् । न चैवं
सत्येङ्ग्रहणवैयर्थ्यं शङ्क्यम्, हे से इत्यत्र चरितार्थत्वादिति चेत् ? शृणु—हे हरे
इत्यत्र सम्बुद्धिरूपस्य स्वोपजीव्यगुणविधायित्वमेव, नास्ति, सत्यपि तद्धोपे प्रथम-
लक्षणमाश्रित्य संबुद्धिसंवात्, तेन च गुणस्य निर्वाधत्वात् । केष्वितु 'गुणात् संबुद्धः'
इत्यनुक्त्वा 'एङ्ङ्स्वात्' इत्युक्तेः सन्निपातपरिभाषां बाधित्वापि सम्बुद्धिलोपः
प्रवर्तते इत्याहुः । न च जास सयः इति कथम् अन्तर्वर्तिविभक्त्या से इत्यस्य पद-
त्वेनायादेशं बाधित्वा एङ् पदान्तात् इति पूर्वरूपापत्तिरिति वाच्यम् 'उत्तरपदस्ये
चापदादिविधौ' इति प्रतिषेधात् । उत्तरपदस्य तद्धितस्य वा पदस्ये कर्तव्ये अन्तर्व-
र्तिविभक्तेः प्रथमलक्षणं नास्तीति हि सर्वर्थः । सेनासेवकाविशब्दगतस्य से इत्यस्य
अनुकरणं वा अस्तु । तत्र जसि अयादेशस्य निर्वाधत्वात् । इत्येदन्ताः ॥

स्मृतेः स्मृतयौ स्मृतयः ॥ इत्येदन्ताः ॥ २८४ गोतो णित् ७ । १ । २० ॥
 गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णित्त्स्यात् । गौः गावौ । गावः । २८५ औतो-
 ऽम्मासोः ६ । १ । २३ ॥ 'आ ओतः' इति छेदः । ओकारादम्मासोरचि परे अकार
 एकादेशः स्यात् । शसा साहचर्यात्सुवेव अम् गृह्यते नेह—अचिनवम् । अस-
 नवम् । गाम् गावौ गाः । गवा । गवे । गोः इत्यादि । औतो णिदिति वाच्यम् ।

अथ ओवन्ता निरूप्यन्ते । गोस् हृति स्थिते गोतो णित् । गोत इति तपरकरणम् ।
 'हृतोऽयं सर्वनामस्थाने' इत्यतः सर्वनामस्थाने हृत्यनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते ।
 तदाह—गोशब्दादित्यादिना । णित्त्स्यादिति । णिति परे यत् कार्यं तत्कार्यकारीत्यर्थः ।
 गौरिति । 'णिह्रस्वे 'अचो ण्णिति' इति वृद्धिः औकारः । ह्रस्विसर्गाविति भावः ।
 गावौ गाव इति । णिह्रस्वे वृद्धिः आवादेशश्चेति भावः । हे गौः । वृद्धौ एकः परत्वाभावात्
 न सम्बुद्धिलोपः । अमि गो अम् इति स्थिते णिह्रस्वात् वृद्धौ प्राप्तायाम् औतो-
 ऽम्मासोः । छेद इति । आ ओत इति ष्वेङ्, व्याख्यानादिति भावः । ओत इति तपर-
 करणम् । ओकारावित्थयः । अम् च शस् च अम्मासौ, तयोरिति विग्रहः । अवयव-
 चङ्चन्तमेतत् । 'इको यणचि' इत्यतः अचीत्यनुवर्तते । 'एकः पूर्वपरयो' इत्यधिकृतम् ।
 तदाह—ओकारादित्यादिना । शस् इव सुवेव गृह्यते न तु बहुवचनार्थादिति तद्धितः
 शस्, अचीत्यनुवृत्तेः तद्धितस्य च शसः अजादित्वासम्भवात् 'लशक्तद्धिते' इत्यत्र
 तद्धितपर्युदासात् । ननु 'चिञ् चयने' लुङ्, अडागमः, उत्तमपुरुषो मिप् । 'तस्थ-
 रथमिपाम्' इति तस्य अमादेशः । अनुर्विकरणः 'सार्वधातुकार्चधातुकयोः' इति गुणः
 ओकारः । अचिनो अम् इति स्थिते अवादेशो अचिनवमिति रूपम् । तत्र अचिनो अम्
 इति स्थिते अवादेशं बाधित्वा 'औतोऽम्मासोः' इत्यास्वे 'अचिनान्' इति स्यादित्यत
 आह—शसेति । गामिति । परापि 'अचो ण्णिति' इति वृद्धिरिह न भवति आत्वस्य
 निरवकाशतया तदपवादत्वादिति भाष्यम् । न हि वृद्धिविषयादन्यत्र आत्वस्य प्रवृत्ति-
 रस्तीति तदाशयः । न च घोशब्दादमि आत्वं सावकाशं 'गोतो णित्' इति णित्वस्य
 तत्राभावे वृद्धेरप्रसक्तेरिति वाच्यम्, अस्मादेव भाष्यात् 'औतो णित्' इति णित्व-
 स्य वचयमाणत्वेन तस्यापि वृद्धिविषयत्वादिनि भावः । गा इति । असर्वनामस्थान-
 त्वाच्च णित्वस्यम् । नापि वृद्धिः । 'औतोऽम्मासोः' इत्यास्वमिति भावः । टादावचि
 अवादेशं मत्वाह—गवा गवे इति । गौरिति । 'हसिङ्सोश्च' इति पूर्वरूपमिति भावः ।
 इत्यादिति । गवोः गवाम् । गवि इति आदिशब्दार्थः । घोशब्दः ओकारान्तः स्त्री-
 लिङ्गः । 'सुरलोको घोदिवौ द्वे स्त्रियाम्' इत्यमरः । सु घोमना यौः यस्येनि बहु-
 व्रीहौ पुंलिङ्गः । सुघो स् इत्यादिसर्वनामस्थाने गोतो णित् इत्यप्राप्ते औतो णिदिति

विहितविशेषणं च । तेन सुद्यौ सुधावौ सुद्यावः । सुयामित्यादि । 'ओकारान्ता-
द्विहितं सर्वनामस्थानम्' इति व्याख्यातान्तेह । हे भानो । हे भानवः । उः-शम्भुः
—स्मृतो येन सः—स्मृतौः स्मृतावौ स्मृतावः । स्मृताम् । स्मृतावौ स्मृताः, इत्यादि ।
इत्योदन्ताः ॥ २८६ रायो हलि ७ । २ । ८५ ॥ रैशब्दस्य आकारोऽन्तादेशः
स्याद्वलि विभक्तौ । राः अच्चायादेशः—रायौ रायः । रायम् रायौ रायः ।

वाच्यम् । गोत इति गकारमपनीय 'ओतो गित्' इति वाच्यमित्यर्थः । तत्र प्रमाणम-
नुपदमेवोक्तम् । न सिद्द वार्तिकम् । तत्र ओत इति तत्परकरणम् । ओकारात् सर्वना-
मस्थानं णिदिति लभ्यते । त्रिदितेति । ओकाराद्विहितं सर्वनामस्थानमित्येवमोत इत्ये-
तद्विहितविशेषणमाश्रयणीयमित्यर्थः । तेनेति । 'गोतः' इति गकारमपनीय ओत' इति
वचनेनेत्यर्थः । सुयामित्यादीति । गोशब्दवद्गुपाणीति भावः । हे भानो इति । ओकारात्
परं सर्वनामस्थानं णिदिति व्याख्याने तु भानुशब्दात् सम्बुद्धौ 'ह्रस्वस्य गुणः' इति
गुणे ओकारे सति सोः ओकारात् परत्वात् णिद्वस्वे वृद्धौ औकारे एङ् परत्वाभा-
वात् सुलोपाभावे ह्रस्वविसर्गयोः 'हे भानौ' इति स्यात् । अतो विहितविशेषणमित्य-
र्थः । ननु 'एङ् ह्रस्वात् सम्बुद्धे' इत्यत्र एङ्ग्रहणसामर्थ्यादेव 'हे भानो' इत्यत्र णिर्वा
तत्प्रयुक्तवृद्धिश्च न भवति । अन्यथा 'एङ्ग्रहणात्' इत्येव ब्रूयात् । अतो विहितविशे-
षणमनर्थकमित्यस्वारस्याबाह—हे भानव इति । तत्र 'जसि च' इति गुणे भानो अस्
इति स्थिते ओतः परत्वाणिद्वस्वे वृद्धौ आवादेशे भानावः इति स्यात् । अतो
विहितविशेषणमिति भावः । वस्तुतस्तु लक्षणप्रतिपदोक्तपारिभाषया हे भानो
हे भानव इत्यत्र णिद्वस्वाभाषोपपत्तेः विहितविशेषणत्वाश्रयणं व्यर्थमेव । उः
शम्भुरिति । उः इत्यस्य विवरणं शम्भुरिति । उः स्मृतो येनेति विप्रहं बहुव्रीहिः ।
'निष्ठा' इति स्मृतशब्दस्य पूर्वनिपातः । आद्गुणः । स्मृतो इति रूपम् ।
ततः सुबुत्पत्तौ गोशब्दवद्गुपाणि । वस्तुतस्तु 'गीतो गित्' इति सूत्रोपेतया
'घोश्च वृद्धिर्वक्तव्या' इत्येव वार्तिकं भाष्ये दृश्यते । 'ओतोऽशसोः' इत्यत्र
ओतो णिविति तु न दृश्यते । अतोऽन्यदोकारान्तं प्रानिपदिक् नास्तीत्याहुः ।
इत्योदन्ताः ।

अथैवन्ता निरूप्यन्ते । रैशब्दो धनवाचो । 'अथरै विभवा अपि' इत्यमरः । तस्य
हलादिविभक्त्यु विशेषं दर्शयति—रायो इति । राय इति रैशब्दस्य षष्ठ्यन्तम् ।
'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतः आ इति विभक्ताविति चानुवर्तते । हलाश्रयणेन विभक्ता-
विति विशेष्यते । तदादिविधिः । तदाह—रैशब्देत्यादिना । द्वग्रहणादपि आत्वं
न, किं तु आयादेश एवेत्यत आह—अचीति । राः—आत्वे ह्रस्वविसर्गौ । आचि

राया राभ्यामित्यादि । इत्यैदन्ताः । ग्लौः ग्लावौ ग्लावः ॥ ग्लावम् ग्लावौ ग्लावः इत्यादि । 'औतोऽम्शसोः' (सू २८५) इतीह न प्रवर्तते, 'ऐ औच्' (म०सू ४) इति सूत्रेण औदौतोः सावर्ण्याभावज्ञापनात् । इत्यौदन्ताः ॥

इत्यजन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् ।

अथाजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ॥ ९ ॥

रमा । २८७ औङ आपः ७ । १ । १८ ॥ आबन्तादङ्गात्परस्यौङः शी

आयादेशमुदाहरति—रायौ राय इति । इत्यादीति । राभिः । राये राभ्याम् राभ्यः । रायः राभ्याम् राभ्यः । रायः रायोः रायाम् । रायि रायोः रासु । रैशब्दः छान्दस इति भाष्यम् । कयजन्त एव छान्दस इति पञ्चान्तरम् ॥ इत्यैदन्ताः ॥

अथ औदन्ता निरूप्यन्ते । ग्लौशब्दश्चन्द्रवाची । 'ग्लौमृगाङ्कः कलानिधिः' इत्य-
मरः । तस्य हलादौ न कश्चिद्विकारः । अचि तु आवादेश इति मन्वाह—'ग्लौ ग्लावौ ग्लाव इति । ग्लावम् ग्लावौ ग्लावः । ग्लावा ग्लौभ्याम् ग्लौभिः । ग्लावे ग्लौभ्याम् ग्लौभ्यः । ग्लावः ग्लौभ्याम् ग्लौभ्यः । ग्लावः ग्लावोः ग्लावाम् । ग्लावि ग्लावोः ग्लौषु । ननु 'औतोऽम्शसोः' इत्यत्र ओवृत्प्रहणेन सावर्ण्यादौकारस्यापि ग्रहणात् अगशासोग्लौशब्दस्य आत्वं कुतो न स्यादित्यत आह—औतोऽम्शसोःरितीह न प्रवर्तते इति । ऐऔजित्यादिग्रन्थस्तु संज्ञाप्रकरणे व्याख्यातः । एवं जनानवतीति जनौः । किप् । जवरत्नरेखूट् । एत्येधतीति वृद्धिः । जनावौ जनावः इत्यादि । इत्यौदन्ताः ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमायां अजन्तपुंलिङ्गनिरूपणं समाप्तम् ॥

अथ अजन्तस्त्रीलिङ्गा निरूप्यन्ते । रमेति । रमत इति रमा । 'रमु कीडायाम्' इति पवाद्यचि 'अजाद्यतष्टाप्' । प्रत्ययान्तत्वावप्रातिपदिकत्वेऽपि 'ङ्याप्प्रातिपदिकत्वात्' इति ङ्यापोः पृथग्रहणात्, किङ्गविशिष्टपरिभाषया वा स्वादयः । 'ह्रस्वङ्याप्' इति सुलोपः । अथ रमा औ इति स्थिते । औङ आपः । आप इति पञ्चमी । प्रत्ययग्रहण परिभाषया आबन्तं विवक्षितम् अङ्गस्थेऽधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते । आङ् इति षष्ठी । 'जसः शी' इत्यतः शीत्यनुवर्तते तदाह—आबन्तादित्यादिना । औङ-

स्यात् । औङ् इत्यौकारविभक्तोः सङ्गा । रमे । रमाः । २८८ सम्बुद्धौ च ७ ।
 ३ । १०६ ॥ आप एकारः स्यात्सम्बुद्धौ । 'एवह्वात्वात्—' (१९३) इति
 सम्बुद्धिलोपः । हे रमे हे रमे हे रमाः । रमाम् रमे रमाः । क्लीत्वाद्यत्वाभावः ।
 २८९ आङि चापः ७ । ३ । १०५ ॥ आङि ओसि च परे आबन्तस्याङ्गस्यैकारः
 स्यात् । रमया रमाभ्याम् रमाभिः । २९० याङापः ७ । ३ । ११३ ॥ आपः
 परस्य द्विचनस्य याङागमः स्यात् । 'बृद्धिरेचि' (सू ७२) रमायै । सवर्ण-
 दीर्घः—रमायाः । रमायाः रमयोः रमाणाम् । रमायाम् रमयोः रमासु । एवं

प्राक्कस्याप्रसिद्धार्थत्वाद्वाह—औङ्गिति । सञ्ज्ञेति । प्राचां शास्त्रे स्थितेति शेषः । रमे
 इति । रमा औङ् इति स्थिते षीभावे तस्य स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययत्वात् 'लशक्त-
 द्विते' इति शस्येत्संज्ञायां लोपे 'आवृणुणः' इति एकारः । 'यस्येति च' इति लोपस्तु
 न, अभवात् । जसि सवर्णदीर्घं मत्वाह—रमा इति । पूर्वसवर्णदीर्घस्तु न भवति,
 'दीर्घाजसि च' इति निषेधात् । हे रमा स् इति स्थिते । सम्बुद्धौ । 'बहुवचने
 स्रत्येव' इत्यतः एदिति 'आङि चापः' इत्यतः आप इति चानुवर्तते । तद्वाह—
 आप इत्यादिना । जायन्तस्येत्यर्थः । 'अलोऽन्त्यस्य' । हे रमे स् इति स्थिते प्रक्रियां
 दर्शयति—एवह्वात्वादि । ह्रस्वधादिलोपस्तु न, परत्वात् प्रतिपदोक्तत्वाच्च एवे कुत्से
 ह्रस्वधादिलोपस्याप्राप्तेः 'एवह्वात्वात्' इति लोपस्यैव परत्वेन न्याय्यत्वेनेति आपः ।
 रमामिति । 'अभि पूर्वः' इति पूर्वरूपम् । औङ्गः षीभावे आवृणुणं मत्वाह—रमे
 इति । क्लीत्वादि । जसि रमा अस् इति स्थिते पूर्वसवर्णदीर्घे सति कृतपूर्वसवर्ण
 दीर्घात् परत्वेऽपि 'तस्माच्छ्रुतः' इति नखं क्लीकित्वात्वा भवतीत्यर्थः । रमा आ
 इति स्थिते—आङि चापः । ओसि च इत्यनुवर्तते । आप इति षष्ठी । अङ्गस्येत्यधिक-
 तम् । तदन्तविधिः । 'बहुवचने स्रत्येव' इत्यतः एदित्यनुवर्तते । तद्वाह—आङि ओसि
 नैत्यादिना । आङिति टासञ्ज्ञा प्राचाभिर्युक्तम् । अलोऽन्त्यस्य एवे अयादेशः इत्याह-
 रमयेति । रमामिति । 'अतो भिसः' इति तपरकरणादैस् न । रमा ए इति स्थिते
 याङापः । आप इति पञ्चमी । 'वेडिनि' इत्यतो ङितित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते ।
 तद्वाह—आपः परत्येत्यादिना । टित्वादाद्यवयवः । बृद्धिरेचिति । या ए इति स्थिते
 आकारस्य एकारस्य च स्थाने ऐकार एकादेश इति भावः । सवर्णेति । ङसिङ्सोः
 रमा अस् इति स्थिते याङागमे 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति सवर्णदीर्घ इति भावः ।
 यदित्येव सुवचम् । 'अतो गुणे' इति पररूपं तु ५, अकाराच्चारणमभ्यर्थात् । रमयो-
 रिति । 'आङि चापः' इत्येयेवे अयादेश इति भावः । रमाणामिति । 'ह्रस्वचयापः' इत्या
 आब्रह्मण्यनुटि पर्जन्यवल्लङ्घनप्रवृत्त्या 'नाभि' इति दीर्घे 'अट्कुप्वाच्' इति णत्—
 भावः । रमायामिति । रमा इ इति स्थिते 'छेराङ्गान्नीभ्या' इत्याभावे—

दुर्गादयः । २९१ सर्वनाम्नः स्याद्ध्रस्वश्च ७ । ३ । ११४ ॥ आबन्तात्सर्वनाम्नः परस्य क्तिः स्याद् स्यादापश्च ह्रस्वः । याटोऽपवादः । सर्वस्यै । सर्वस्याः । सर्वस्याः । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन प्रहणात् 'आमि सर्वनाम्नः—' (सू २१७) इति सुट्—सर्वासाम् । सर्वस्याम् सर्वयोः सर्वासु । एवं विश्वादयोऽप्याबन्ताः । २९२ विभाषा विक्रमसासे बहुव्रीहौ । १ । १ । २८ ॥ अत्र सर्वनामता वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै—उत्तरपूर्वायै । 'दिङ्नामान्यन्तराले' (सू ८४५) इति प्रति-

गमे सवर्णदीर्घ इति भावः । 'न विभक्तौ' इति मस्य नेत्वम् । सर्वशब्दाद्यापि सर्वाशब्दः । सोऽपि प्रायेण रमावत् । किन्तु 'याद्यापः' इति प्राप्ते सर्वनाम्नः स्याद्ध्रस्वश्च । 'याद्यापः' इत्यत आप इति पञ्चम्यन्तमनुवृत्तम् । तेन सर्वनाम्न इत्येतद्विधोऽप्यते । तद्वन्तविधिः । 'वेळिति' इत्यसौ छितीत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । ततश्च आबन्तात्सर्वनाम्नः परस्य क्तिः स्याद् स्यादित्यर्थः । द्विश्वादाद्यवयवः । ह्रस्वश्चेति वाक्यान्तरम् । आप इत्यनुवृत्तमावर्तते । षष्ठ्यन्ततया च विपरिणम्यते तच्च ह्रस्व इत्यत्रान्वेति । आपः स्थाने ह्रस्वो भवतीति तदर्थः । तद्वाह—आबन्तादिति । याटोपवाद इति । येन माप्राप्तिन्यायादिति भावः । सर्वस्यै इति । सर्वा ए इति स्थिते स्याद् । वकारादाकारस्य ह्रस्वः, वृद्धिरिति भावः । सर्वस्याः इति । क्तिङ्क्षोः सर्वा अस् इति स्थिते स्याद्, आपो ह्रस्वः, सवर्णदीर्घ इति भावः । ननु आबन्तस्य सर्वाशब्दस्य सर्वाविगणे पाठाभावात् कथं सर्वनामत्वमित्यत आह—एकदेशस्येति । वकारादाकारस्य आपश्च योयस्मेकादेशः सवर्णदीर्घः तस्येत्यर्थः । ननु एकादेशनिष्पन्नस्य आकारस्य पूर्वान्तत्वे आप्त्वव्याघासात् आबन्तत्वं व्याहृतम् । न च परादिवत्त्वेन आबन्तत्वमपीति वाच्यम्, उभयपक्षे आश्रयणे नान्तादिवत् इति निषेधादिति चेत् ? तस्यम् लिङ्गविशिष्टपरिभाषया आबन्तस्य सर्वनामत्वम् । आबन्तत्वं तु परादिवत्त्वेनेत्याहुः । सर्वस्यामिति । कौ सर्वा इ इति स्थिते 'कैराम्' इत्याम् सुट् बाधित्वा परत्वात् स्याद् ह्रस्वश्च । सकृद्वृत्तिन्यायाच्च पुनः सुट् । एवमिति । सर्वाविगणपठितविश्वाद्यः आबन्तत्वं प्राप्तः सर्वाशब्दवदित्यर्थः ।

उत्तरस्माच्च पूर्वस्माच्च विशेष्यवन्तरालम् उत्तरपूर्वा । 'दिङ्नामान्यन्तराले' इति बहुव्रीहिविशेषोऽयम् । तत्र विशेषं दर्शयितुमाह—विभाषा विक्रमसासे । 'सर्वादीनि' इत्यतः सर्वनामप्रहणमनुवर्तते तद्वाह—अत्रेति । द्विक्रमसासे इत्यर्थः । 'न बहुव्रीहौ' इत्यलौकिकविग्रहवाक्ये निरूपितविधे प्राप्ते विक्रमार्थमिति केचित् । शौण्खाक्षप्राप्ते विभाषेयमित्यन्ये । सर्वनामत्वपक्षे तद्वाहरति—उत्तरपूर्वस्यै इति । स्याद्ध्रस्वौ । उत्तरपूर्वास्यै इति । सर्वनामत्वाभावपक्षे याट् । उत्तरपूर्वस्याः—उत्तरपूर्वायाः ।

पदोक्तस्य दिक्समासस्य ग्रहणाच्चेह—योत्तरा सा पूर्वा यस्याः उन्मुखायास्तस्यै उत्तरपूर्वायै । बहुव्रीहिप्रहणं स्पष्टार्थम् । अन्तरस्यै शालायै । बाह्यायै इत्यर्थः । ।
‘अपुरि’ इत्युक्तेर्नेह—अन्तरायै नगयै । २६३ विभाषा द्वितीयातृतीया-
भ्याम् ७ । ३ । ११५ ॥ आभ्यां क्तिः स्याद् स्यादापञ्च ह्रस्वः । ह्रस्वं त्यक्तुं
शक्यम् , तीयस्य क्तिस्त्वपसङ्ख्यानानात् । द्वितीयस्यै—द्वितीयायै । द्वितीयस्याः—द्विती-
यायाः । द्वितीयस्याः—द्वितीयायाः । द्वितीयस्याम्—द्वितीयायाम् । शेषं रमावत् ।
एवं तृतीया । ‘अम्बायै’ इति ह्रस्वः’ (सू २६७) । हे अम्ब । हे अक्क । हे अक्क ।

उत्तरपूर्वासाम्—उत्तरपूर्वाणाम् । उत्तरपूर्वस्याम्—उत्तरपूर्वायाम् । ‘सर्वनाम्नो वृत्ति-
मात्रे पुंल्लिङ्गावः’ इति मात्रप्रहणात् सम्प्रति असर्वनामत्वेऽपि पूर्वपदस्य पुंल्लिङ्गम् ।
ननु उत्तरा दिगिति मत्वा मोहवशात् पूर्वा विक् यस्याः सा उत्तरपूर्वा ‘अनेकमन्य-
पदार्थे’ इति बहुव्रीहिः । अत्रापि दिक्शब्दव्यतिरसमासत्वात् । सर्वनामताविकल्पे
उत्तरपूर्वस्यै—उत्तरपूर्वायै इति रूपद्वयं स्यात् । स्यादागमस्तु नेष्यते । तत्राह—विक्-
नामनीति । ‘दिक्नामाभ्यन्तराले’ इति बहुव्रीहिः प्रतिपदोक्तौ दिक्समासः, दिक्श-
ब्दमुच्चार्य विहितत्वात् । न तु ‘अनेकमन्यपदार्थे’ इति बहुव्रीहिरपि । ततश्च लक्ष-
णप्रतिपदोक्तपरिभाषया न तस्य ग्रहणमित्यर्थः । योत्तरेति । उत्तरशब्दस्य पूर्वाशब्द-
स्य च सामानाधिकरण्यं द्योतयितुं यत्तच्छब्दौ । सामानाधिकरण्याभावे ‘अनेकम-
न्यपदार्थे’ इति बहुव्रीहेरसम्भवात् , ‘बहुव्रीहिः सामानाधिकरणानां वक्तव्यः’ इति
वचनात् । उन्मुखाया इति । तेन पूर्वोत्तरयोर्विरोधात् कथं सामानाधिकरण्यमिति शङ्का
भिरस्ता । ननु ‘विभाषा दिक्समासे’ इत्येवास्तु, बहुव्रीहिप्रहणं न कर्तव्यम् । प्रति-
पदोक्तत्वेन ‘दिक्नामानि’ इति बहुव्रीहेरेव ग्रहणसिद्धेरित्यत आह—बहुव्रीहिप्रहणं
स्पष्टार्थमिति । बाह्यायै इत्यर्थः इति । ‘अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिमेदतावर्धे’ ।
क्षिद्रास्त्रीयविनाबहिरवसरमप्येऽन्तरात्मनि च ॥’ इति कोशात् । अर्थान्तरपरत्वे तु
सर्वनामत्वाभावात् न स्यादिति भावः । अपुरीत्युक्तेरिति । ‘अनन्तरं बहिर्योग’ इति
गणसूत्र इति शेषः । विभाषा । ‘वेर्किंति’ इत्यतो क्तितीत्यनुवृत्तं पठ्या विपरिणम्यते ।
‘बाह्यापः’ इत्यत आप इति, सर्वनाम्नः स्याद् इत्यतः स्यादिति इत्थ इति चानु-
वर्तते । तदाह—आभ्यामित्यादिना । इवमिति । ‘विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम्’ इति सूत्रं
न कर्तव्यमित्यर्थः । कुत इत्यत आह—तीयस्येति । विभाषाप्रकरणे तीयप्रत्ययान्तस्य
क्तिस्तु सर्वनामत्वोपसङ्ख्यानान्नित्यर्थः । न च तीयस्य क्तिस्त्वपसङ्ख्यानमेव त्यजता-
मिति वाच्यम् १ पुञ्जपुंसकार्यं तस्यावश्यकत्वात् । अम्बार्थेति । व्याख्यातमिदं पुंसी-
दन्ताधिकारे । तत्र नदीविषये उदाहृतम् । अम्बार्थानुदाहरति—हे अम्बेत्यादि । शेषं

‘अर्धयुक्ता ये ङलकास्तद्गतां ह्रस्वो न’ (वा ४५९२) । हे अम्बाळे । हे अम्बालो । हे अम्बिके । जरा । जरसी—शीभावात्परत्वाच्चरस् । आमि नुटः परत्वात् जरस्—जरसामित्यादि । पक्षे हलादौ च रमावत् । इह पूर्वप्रतिषेधेन शीभावं

रमावत् । अत्र भाष्ये ‘ङलकवर्तीनां प्रसिधेयो वक्तव्यः’ । हे अम्बाळे । हे अम्बालो । हे अम्बिके । तद्विदं वार्तिकं न कर्तव्यमित्युक्त्वा द्व्यधकस्यैवाम्बार्थस्य ह्रस्व इति स्थितम् । यथाश्रुतवार्तिके तु हे अङ्ग इत्यत्राग्यातिः स्यादिति तद्वाक्यम् । तद्वन्न फलितमाह—अर्धयुक्ता इति । द्व्यधकानामम्बार्थानां ह्रस्वः इत्यस्याङ्गत्वात्सदन्तविधिः । अतः अग्रावम्ब इत्यत्र द्व्यधकाग्रवात्तरत्वात् भवति ह्रस्वः ।

जरेति । ‘अणुं षणोद्धानौ’ । ‘चिन्निवादिभ्यः’ इत्यङ् । ‘ऋदृशोऽङि’ इति गुणः, परत्वात् । अङ्गन्तत्वात् टाप्, लुः, ह्रस्ववादिना सुलोप इति भावः । जरसाविति । ‘जराया जरसन्त्यतरस्याश्च’ इति अजावौ जरसादेश इति भावः । ननु शीभावे कृते सति आबन्तसन्निपातमुपजीव्य प्रवृत्तस्य तस्य सन्निपातपरिभाषया आबन्तत्वविधातकजरसादेशनिमित्तत्वात्सम्भवेन जरसादेशाभावे आङ्गुणे अरे इत्येव स्यादित्यत्र आह—शीभावादिति । जरसि कृते तु आबभावाच्च शीभाव इति भावः । जरसः । जरसम् जरसौ जरसः । टा जरसा । न चात्र जर आ इति स्थिते जरसादेशं बाधित्वा परत्वात् ‘आङि चापः’ इत्येत्वे अयादेशे जरयेत्येव युक्तमिति वाक्यम्, एकदेशवि-कृतम्यायेन कृतेऽप्येत्वे प्रवृत्तस्य जरसादेशस्य नित्यतया तस्यैव प्रवृत्तेः, पराक्षित्यस्य वक्तव्यात् । कृते तु जरसि आबभावादेशं न । ऊ जरसे । न चात्र जरा ए इति स्थिते जरसादेशं बाधित्वा परत्वात् पाटि बृद्धौ जरायै इत्येव युक्तमिति वाक्यम्, अन्तरङ्गत्वेन जरसादेशस्यैव प्रवृत्तेः परावन्तरङ्गस्य ङलवरत्वात्, आपः परस्य क्तितः सुपो विहितस्य पाटो बह्वाभ्रयत्वेन बहिरङ्गत्वात् । कसिङ्गलोः—जरसः । अत्रापि पूर्ववत्पाट् न । जरसोः—एत्वं बाधित्वा नित्यत्वात् जरस् । आमि जरसाम् । नन्वामि नुटि कृते अजादिविभक्त्यभावात् कथं जरसादेश इत्यत्र आह—आमि नुट इति । कौ जरसि । परमपि केरामं पाटं च नित्यत्वावन्तरङ्गत्वाच्च क्रमेण बाधित्वा जरस् । पक्षे हलादौ च रमावदिति । जरसादेशाभावपक्षे हलादावपि रमावदित्यर्थः ।

मताम्तरं दूषयितुमनुवदति—इह पूर्वत्यादिना । इह—जरापाठे । जरा अं इति स्थिते शीभावमाश्रित्य जरसी इति केषिदाहुविरयम्बयः । आश्रित्येत्यनन्तरं जरसा-देशो कृते इति शेषः । ननु शीभावं बाधित्वा परत्वात् जरसादेश एव युक्त इत्यत्र आह—पूर्वविप्रतिषेधेनेति । विप्रतिषेधे परमित्यत्र परशब्दस्य हृष्टवाचितामाश्रित्य कश्चित् पूर्वस्य प्रवृत्त्याश्रयणेनेत्यर्थः । ननु आबन्तसन्निपातमुपजीव्य प्रवृत्तस्य शीभा-वस्य सन्निपातपरिभाषया आबन्तसन्निपातविधातकजरसादेशनिमित्तत्वं न सम्भ-

कृत्वा सशिपातपरिभाषाया अनित्यतां चाश्रित्य 'जरसी' इति केषिदाहुः । तन्निर्मूलम् । यद्यपि जरसादेशस्य स्थानिवद्भावेनावन्ततामाश्रित्य 'औष्ठ आपः' (सू २८७) 'आष्ठि चापः' (सू २८९) 'याढापा' (सू २९०) 'ह्रस्वनथापः—' (सू २०८) 'हेराम्—' (सू २७०) इति पञ्चापि विधयः प्राप्ताः । एवं नस्निशृष्टु । तथाप्यनन्विधावित्युक्तेर्न भवति । 'आ आप' इति प्रश्लिष्याकार-

वतीत्यत आह—सशिपातपरिभाषाया अनित्यतां चेति । तन्निर्मूलमिति । पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणस्य भाष्यापरिगणितेष्वप्रवृत्तेः सशिपातपरिभाषायाः सर्वत्रानित्यत्वाश्रयणे प्रमाणाभावाच्चेति भावाः ।

स्यादेतत् । जरसौ, जरसामित्यत्र 'औष्ठ आप' 'ह्रस्वनथापो नुट्' इत्यपेक्षया परत्वाद्भुत् जरसादेशः, अस्तु च छेकसिद्धस्तु जरसे जरसः इत्यत्र घाटमन्तङ्गत्वात् बाधित्वा जरसादेशः, अस्तु च छौ जरसि इत्यत्र नित्यत्वाद्भासम् अन्तरङ्गत्वाघाटं च बाधित्वा जरसादेशः, तथापि तस्य जरसादेशस्य स्थानिवरधेन आद्यन्तत्वात् तदाश्रित्य प्रवृत्तीभावचाङ्नुडागमाः कृतो न स्युः । किञ्च शनैर्नैव न्यायेन नासिकाशब्दस्य, निशाशब्दस्य पृतनाशब्दस्य च प्रवृत्तीभावचाङ्नुडागमान् बाधित्वा 'गृह्णो' इत्यादिना नस् निशृ पृष्ठ इत्यादेशेषु क्रमेण कृतेषु तेषां स्थानिवद्भावेन आद्यन्तत्वमाश्रित्य प्रवृत्तीभावचाङ्नुडागमाः प्रसज्येरक्षितिः सङ्कृते—यक्षपीत्यादिना । परिहरति—तथापीति । स्थानिभूताद्यन्ताश्रयविधयः एते प्रवादिविधयः । अतस्तेषु कर्तव्येषु जरसाद्यादेशानां स्थानिवरधं न सम्भवति, अनन्विधाविति तन्निषेधात् । ततश्च जरसाद्यादेशानामाद्यन्तत्वालाभात् प्रवादिविधयो न भवन्तीत्यर्थः । मनु अक्ष्वभ्याप्याकारत्वादिधर्मपुरस्कारेण स्थान्यलमाश्रित्य प्रवर्तमानो विधिरखिविधः, न तु यथाकथञ्चिज्ज अलाभ्यविधिरपि; रामात्सेत्यत्र 'सुपि च' इति दीर्घमात्रप्रसङ्गात् । तत्र हि दीर्घो यथादिसुपि परतो विधीयते । यादेशस्य च सुप्त्वं स्थानिवरधलभ्यम् । यादेशस्य च एकारा अलु स्थानी । ततश्च दीर्घस्य स्वनिमित्तभूतसुप्त्वांशे तदाश्रयत्वादनन्विधाविति निषेधात् दीर्घे कर्तव्ये यादेशस्य स्थानिवरधाभावेन सुप्त्वाभावात् तस्मिन् परतो दीर्घो न स्यात् । अक्ष्वभ्याप्याकारत्वादिधर्मपुरस्कारेण स्थान्यलमाश्रित्य प्रवर्तमानो विधिरखिविधिरित्याश्रयणे तु न दोषः । दीर्घो हि यादेशस्थानिभूतस्य एकारमेकारत्वेन नाश्रयति, किन्तु सुप्त्वेन च । सुप्त्वं चाक्ष्वभ्याप्यं न भवति, भ्यामादावपि तत्रात् । ततश्च दीर्घस्थानविवधित्वात् तस्मिन् कर्तव्ये यादेशस्य स्थानिवरधेन सुप्त्वसम्भवात् दीर्घो निर्विधः । प्रकृते च प्रवादिविधयः जरसादेशस्थानिभूताद्यन्तत्वपुरस्कारेण सम्भवत्प्रवृत्तिकाः । आप्तं च समुदायस्य धर्मः, नत्वाकारमाश्रय । ततश्च प्रवादिविधीनामनन्विधित्वात्तेषु कर्तव्येषु जरसादेशस्य स्थानिवरधे-

रूपस्यैवापः सर्वत्र ग्रहणात् । 'हल्ङ्वाप्—' (सू २५२) इति सूत्रेऽपि 'आ
याप्' 'की ई' इति प्रश्लेषात्, 'अतिखट्वः' 'निष्कौशाग्निः' इत्यादिसिद्धेर्दीर्घग्रहणं
प्रत्याख्येयम् । न चैवमपि 'अतिखट्वाय' इत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं स्थानिवद्-

भावस्तत्त्वं दुर्भारमित्याशङ्क्याह—आ आवित्यादिना । 'आङ्कि चापः' इत्यादिविषु सवर्ण-
दीर्घेण आ आप इति प्रश्लिष्य आकाररूपावन्ताश्रयणेन प्रवादयो विधीयन्ते । ततश्च
ते आकारस्वरूपेणाप्यापमाश्रयन्तीति सेवामाश्रयित्वात् तेषु कर्तव्येषु अरसादेशस्य
स्थानिवत्त्वादावन्तत्वं न सम्भवति । ततश्च प्रवादिविधयोऽत्र न भवन्तीत्यर्थः । प्रस-
ङ्गादाह—एवमिति । यथा 'आङ्कि चापः' इत्यादिविषु आ आविति प्रश्लेषः । पूर्वहल्ङ्वा-
भ्याम् । इत्यत्र की ई, आ आविति सवर्णदीर्घेण प्रश्लेषात् दीर्घग्रहणं प्रत्याख्येयमित्य-
न्वयः । ननु तत्र दीर्घग्रहणाभावे 'अतिखट्वः', निष्कौशाग्निरित्यत्रापि सुलोपः
स्यात् । तथाहि खट्वाशब्दावन्तः खट्वामतिक्रान्तः अतिखट्वः । अत्वात्पः
क्रान्ताद्यर्थ' इति समासः । कुशाभ्येन निर्बुत्ता नगरी कौशाग्नी । 'तेन निर्बुत्सम्'
इत्यण् । 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप् । निष्क्रान्तः कौशाग्भ्याः निष्कौशाग्निः । 'निश्वयः
क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' इति समासः । उभयत्रापि 'गोच्छ्रियोः' इति आपो ङीपश्च ह्रस्वः,
ततः घुञ्जत्पत्तिरिति स्थितिः । अत्र स्थानिवत्त्वेनाकाररूपावन्तत्वस्य ईकाररूपकथ-
न्तत्वस्य चामपायात् सोऽहंङ्ङादिलोपे प्राप्ते तद्विद्युत्स्यर्थं दीर्घग्रहणमावश्यकमेवेत्यत
आह—अतिखट्वः, निष्कौशाग्निरित्यादिसिद्धेरिति । अयमाश्रयः—की ई, आ आविति
प्रश्लेषे सति आत्वरूपेण ईत्वरूपेण च ङयापावाभित्य सुलोपप्रवृत्तिर्बलवत्या । ईत्वा-
त्वयोश्च अस्त्वभ्याम्यधर्मत्वात् तत्पुरस्कारेण प्रवर्तमानलोपविधेरस्त्वित्वाच्च स्थानि-
वत्त्वेन ङयावन्तत्वमस्तीति न सुलोप इति । एवञ्च दीर्घग्रहणप्रयोजनस्य प्रश्लेषेणैव
सिद्धत्वात् हल्ङ्वाप्सूत्रे दीर्घग्रहणं न कर्तव्यमित्यन्वयः प्रविष्टः ।

स्यादेतत् । 'याङापः' इत्यत्र आ आविति प्रश्लेषे सत्यपि अतिखट्वावेत्यत्र
याङ्दुर्भारः । खट्वामतिक्रान्तः अतिखट्वः । 'अत्वात्पः' इति समासे 'गोच्छ्रियोः'
इति ह्रस्वत्वे रूपम् । ततो केयादेशे 'युपि च' इति दीर्घे अतिखट्वावेति रूपम् ।
तत्र 'याङापः' इति याट् स्यात् । दीर्घे सति स्थानिवत्त्वेनाकाररूपावन्तस्य सत्वात् ।
न चाकारत्वस्य अस्त्वभ्याम्यधर्मत्वात् तत्पुरस्कारेण प्रवर्तमानयाङ्विधेरस्त्वित्वा-
त्वात् न दीर्घस्य स्थानिवत्त्वेनाकारत्वाच्छिङ्गाप्यधर्ममिति वाक्यम् । याङ्विचिर्हि
आकाररूपाश्रयः । तत्र आकाररूपत्वं दीर्घस्य स्वत एव सिद्धमिति न तत् स्थानिव-
त्त्वलक्षणम्, किन्तु आप्यमेव स्थानिवत्त्वलक्षणम् । आप्यं च समुदायधर्मं एव, न
त्वत्त्वधर्मप्यधर्मः । तेन रूपेण स्थान्यलक्षणस्येऽपि अस्त्वित्वाभावाद्याङ्विधौ
स्थानिवत्त्वं दुर्भारमिति सङ्गामुक्ताभ्य परिहरति—न चेति । एवमपीति । 'या-

भावेनापत्वं चाश्रित्य याट् स्यादिति वाच्यम् । आबन्तं यदङ्गं ततः परस्य याङ्विधानात् । उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमात् । 'पद्मो—' (स २२८) इति नामिकाया नम् । नमः । नसा । नोभ्यामित्यादि । पक्षे सुटि च रमावत् । निशाया निश् । निशः । निशा । २९४ ब्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छरां

डापः' इत्यत्र अकारप्रश्लेषे सस्यपीत्यर्थः । स्वाश्रयमिति । स्वः आकारः आश्रयो यस्याकारत्वस्य तत्स्वाश्रयम् । स्वतस्मिन्नुपमिति यावत् । एवमपीत्यारभ्य याट् स्यादित्यन्तः सन्वर्धः शङ्कापरः । इति च न वाच्यमित्यन्वयः । कुत इत्यत आह—आबन्तं यदङ्गमिति । 'याडापः' इत्यत्र हि आबग्रहणेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया आबन्तं गृह्यते । अङ्गस्येति तद्विशेषणं भवति । ततश्चाबन्तादङ्गात् परस्य ङितो याडविधीयते । यस्मात् शब्दात् यः प्रत्ययो विहितः ताडनाप्रकृतिभूतशब्दरूपाद्यवयवकस्य तत्प्रत्ययरूपान्तावयवकस्य समुदायस्य ग्रहणमिति परिभाषार्थः । प्रत्ययग्रहणे प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य ग्रहणमिति पर्यवसन्नार्थः । प्रकृते चातिखट्वायेत्यत्र खट्वशब्दादन्ताद् टाडविधानात् खट्वा इत्येष टाडन्तम्, तत्तु क्षितं विभक्तिं प्रति नाङ्गम्, अतिखट्वशब्दादेव ङितो विधानात् । ययङ्गम् 'अतिखट्व' इति, न तद्वा-
न्तम् । अतः स्थानिवशेन आप्त्ये सस्यपि न याङिति भावः । ननु 'व्यङ्गः सप्र-
सारणम्' इत्यत्र भाष्ये स्त्रीप्रत्यये वाचनिकस्तदादिनियमप्रतिषेधः पठितः । तत्
कथमत्र तत्प्राप्तिरित्यत आह—उपसर्जनेति । तत्र भाष्ये 'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न'
इति उपसर्जनान्वयत्रैव सदादिनियमनिषेधस्य उक्ततया प्रकृते स्त्रीप्रत्यये उपसर्जने
तदादिनियमस्य निर्वाधत्वादिति भावः । नन्वेवमप्याबग्रहणेन प्रत्ययग्रहणपरिभाष-
या तद्वन्ते गृहीते तेनाङ्गस्य विशेषणात् आबन्तान्तं यदङ्गमित्यर्थात् अतिखट्वा-
येत्यत्र स दोषस्तद्वन्त्य इति वाच्यम्, अङ्गस्य विशेषणत्वाश्रयणात् । अत एव
'छायाग्रहणे अदीर्घ आदेशो न स्थानिवदि'ति वार्तिककारमतं ह्रस्वे फलाभावेन
स्थानिवद्भावाप्रसक्त्या कथं तत्स्थानिके दीर्घे तस्मात् इति भाष्यकारेण दूषितम् ।

अथ नामिकाशब्दे विशेषमाह—पह्निति । शसि नसः । टा नसा । नोभ्यामि-
त्यादौति । नस भ्यामित्यत्र 'स्वादिषु' इति पक्षे 'ससञ्चो रुः' इति रुवे 'हशि च'
इत्युभे गुणे नोभ्याम् नोभिः इत्यादि रूपमित्यर्थः । नस्तु । पक्षे इति । शसादौ
नसादेशाभावपक्षे इत्यर्थः । अथ निशाशब्दे विशेषं दर्शयति—निशाया निशिति ।
शसादौ 'पद्मो' इत्यनेनेति शेषः । निश भ्यामिति स्थिते ब्रश्चभ्रस्ज । ब्रश्चाद्यः
सस धातवः । छशौ वणौ, ताभ्यां शब्दरूपविशेष्यमादाय तदन्तविधिः । 'शक्ते शलि'
इत्यसौ शक्तीत्यनवर्तते । पक्षस्येवधिकृतम् । 'रुकोः संयोगाद्योरन्ते च' इत्यतः अन्ते

प्रः ८।२।३६॥ ब्रह्मादीनां सप्तानां छशास्तयोश्च षकारोऽन्तादेशः स्याज्जलि पदा-
न्ते च । षस्य जरत्वेन छः-निङ्भ्याम् । निङ्भिः । सुपि 'छः सि धुट्' (सू० १३१)
इति पक्षे धुट् । चत्वंम् । तस्यासिद्धत्वात् 'चयौ द्वितीया—' (वा ५०१३) इति
उतयोष्ठयौ न । 'न पदान्तादोः—' (सू० ११४) इति वृत्त्वं न । निट्सु-निट्सु ।
२९५ षटोः कः सि ८ । २ । ४१ ॥ षस्य षस्य च कः श्वास्वकारे परे ।
इति तु न भवति, जरत्वं प्रत्यसिद्धत्वात् । केचित्सु ब्रह्मादिस्त्रे 'दादेशातोः—'
(सू ३२५) इति सूत्रात् 'घातोः' इत्यनुवर्तयन्ति । तन्मते जरत्वेन जकारे
(नञ्भ्याम् । निङ्भिः । 'चौ कुः' (सू ३७८) इति कृत्वं तु न भवति, जरत्व-
स्यासिद्धत्वात् । जरत्वम् । रचुत्वम् । चत्वंम्—निच्यु । निच्यु । 'भांसपृतना-

इत्यनुवर्तते । तच्चाह—ब्रह्मादीनामिति । अन्तादेश इत्यल्लोऽन्यसुब्रह्मण्यम् । षस्य
जरत्वेन छ इति । प्रकृतसूत्रेण षस्य षत्वे तस्य षकारस्य 'श्वादिषु' इति प्रदत्त्वात्
'झलाञ्छसोऽन्ते' इति जरत्वेन श्वात्तसाम्याज्जकारे निङ्भ्यामित्यादि रूपमिदं ।
सुपीति । निङ् सु इति स्थिते 'ब्रह्म' इति षत्वे तस्य जरत्वेन छकारे 'छस्सि धुट्'
इति क्वाचित् धुडागमः । चत्वंमिति । छषयोः इति शेषः । श्वात्तसाम्यात् षस्य टः,
षस्य सः । तस्येति । चत्वंमस्येत्यर्थः । उच्यतेति । धुडभाषपक्षे षस्य टो न, धुट्पक्षे
तस्य थो नेत्यर्थः । 'नादिभ्याकोषो' इति सूत्रस्याभावे 'नचो द्वितीयाः' इत्यस्य
पाठान्तरानात् तदपेक्षया चत्वंमस्य परत्वम् । अथ तकारस्य षत्वेन टकारमाकाङ्क्ष्य
आह—न पदात्तादिति । श्वादिषु इति पदत्वं बोध्यम् । निट्सु इति । धुट्पक्षे रूपम् ।
तदभाषपक्षे तु निट्सु ।

तत्र धुडभाषपक्षे निङ् सु इति स्थिते 'ब्रह्म' इति षत्वे तस्य षकारस्य जरत्वात्
प्राक् ऋकारमाकाङ्क्षितमाह—षटोः कः सि । षञ्छत्वेति इच्छः । सि इति सप्तमी ।
तच्चाह—षत्येत्यादिना । इति तु न भवतीति । षकारस्य षकारो न भवतीत्यर्थः । जरत्वं
प्रत्यसिद्धत्वादिति । 'झलाञ्छसोऽन्ते' इत्यपेक्षया 'षटोः कः सि' इत्यस्य परत्वादिति
भावः । श्वादिषु निशादेशाभाषपक्षे सुटि च समासः । ब्रह्मादिस्त्रे मतान्त-
रमाह—केचित्पिति । 'पृकाचो घशा' इत्युत्तरसूत्रे घातोश्चित्यस्यानुवृत्त्या मध्येऽपि
तदनुवृत्तेरौचित्यादिति भावः । अनुवृत्तं च घातोश्चित्यस्य छषयोरेव विशेषणम्,
ब्रह्मादिषु धातुस्वाभ्यामिच्चारत् । जरत्वेनेति । निङ् भ्यामित्यादौ निङ् इत्यस्य धातु-
स्वाभावात् षत्वाभावे 'झलाञ्छसोऽन्ते' इति जरत्वेन षकारस्य श्वात्तसाम्यात्
जकार इत्यर्थः । निङ् भ्यामित्यत्र कृत्स्नमाकाङ्क्षाह—कृत्वं तु नेति । जरत्वस्यासिद्धत्वा-
दिति । कृत्वं प्रतीति शेषः । निच्यु इति । निङ् सु इति स्थिते षस्य जरत्वेन छः

सानूनां मास्पृत्तयो वाच्याः शसादौ वा' (३४९६) । पृताः । पृता ।
पृङ्गयाम् । पक्षे सुटि च रभावत् । गोपा विश्वपावत् । इत्यादन्ताः ॥ मतिशब्दः
प्रायेण ह्रिवत् । स्त्रीत्वात्त्वाभावः—मतीः । नास्व न—मत्या । २९६ छिति
ह्रस्वश्च १ । छ । छ । ६ ॥ इयङ्वङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदृतौ ह्रस्वौ
चेवर्णोवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो छिति परे । 'आणनथाः' (सू २६८) ।

सस्य शुश्वेन शः, जस्य जस्वेन चः, शस्य छ्रस्वविकल्पः । मांसपृतना । मांस पृतना
सानु इत्येतेषां मांसं पृत् स्तु इत्यादेशा वाच्या इत्यर्थः । 'पङ्क्षो' इति सूत्रे धातिक-
मेतत् । अत एवाह—शसादौ वेति । पङ्क्षिति सूत्रस्य शसादौ विकल्पेन प्रवृत्तेरिति
आद्यः । मांससानुशब्दयोरस्त्रीलिङ्गात् पृतनाशब्दस्यैव शसादौ पृदादेशमुदा-
हरति—पृत् इति । पक्षे इति । पृदादेशाभावपक्षे इत्यर्थः । गोपा विश्वपावदिति । आद्य-स-
त्वाभावात् न सुलोप इत्यर्थः । इत्यादन्ताः ॥

अथ ह्रवन्ता निरूप्यन्ते । मतिशब्दः प्रायेण हरिवदिति । प्रायशब्दो बहुलपर्यायः ।
'प्रायो भूयि' इत्यमरः । इह तु ईषद्वन्त्वे वर्तते । प्रकृत्याक्षित्वात्तृतीया । मतिशब्द
ईषद्वनहरिशब्दवत् प्रत्येतस्य इत्यर्थः । शसि क्षिपोपगाह—स्त्रीत्वात्त्वाभाव इति ।
'तस्माच्छसो नः पुंसि' इति नस्वस्य पुंस्त्वे विधानादिति भावः । तृतीयैकवचने
क्षिप्यात्त्वाभावमाशङ्क्याह—नास्व नेति । 'आच्छो नाऽस्त्रियाम्' इति नारदविधौ अस्त्रि-
यामिति पर्युदासादिति भावः । ह्रवन्तात्वात् 'यू स्यात्प्राप्ति' इति नदीदेवे अप्राप्ते
क्षिप्सु तद्विकल्पं दर्शयितुमाह—छिति ह्रस्वश्च । अत्र चकाराद्वाक्यद्वयमिदम् । तथा
हि—'यू स्यात्प्राप्ति नदी' इत्यनुवर्तते । ईश्च ऊश्च यू 'दीर्घाजसि च' इति पूर्वसवर्ण-
दीर्घनिषेधाभावरक्षान्दसः । स्त्रियमेवाचक्षते स्यात्प्राप्ति नित्यस्त्रीलिङ्गाविति यावत् ।
'नेयङ्वङ्स्थानावस्त्री' इति सूत्रं नञ्वर्जमनुवर्तते । इयङ्वङ्कोः स्थानं स्थितिर्यथ-
स्तदिति विग्रहः । इयङ्वङ्वङ्प्राप्तियोग्यादित्यर्थः । 'वामि' इत्यतो वेत्यनुवर्तते ।
तनश्च इयङ्वङ्वङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदृतौ नदीसंज्ञौ वा स्तो छिति
परे इति वाक्यमेकं सम्प्रपञ्चे । पुनरपि यू इत्यनुवर्तते । इश्च उश्च यू । ह्रस्व इति तत्र
प्राथम्यमेवेति । स्यात्प्राप्ति चानुवर्तते । स्त्रीलिङ्गाविष्येतावदेश विवक्षितम् । न तु
नित्यस्त्रीलिङ्गाविति, यथाख्यानात् । 'वामि' इत्यतो वेति चानुवर्तते । ततश्च स्त्रीलिङ्गौ
ह्रस्वौ चेवर्णोवर्णौ नदीसंज्ञौ वा स्तो छिति परे इति वाक्यान्तरं सम्प्रपञ्चे । तदाह—
इयङ्वङ्वङ्स्थानावित्यादिना । द्वितीयवाक्येऽपि स्त्रीलिङ्गे नित्यस्वविशेषणे तु ह्रस्वशब्द-
रणिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां पटुसृहुप्रभृतीनां त्रिलिङ्गानां च छिति नदीष्वविकल्पो न
स्यादिति बोध्यम् । तत्र ह्रस्वयोरप्राप्ते दीर्घयोस्तु 'नेयङ्वङ्वङ्स्थानौ' इति निषेधा-

मन्यै—मनये । मत्याः—मतेः । मत्याः—मतेः । नदीत्वपक्षे 'औत' (सू २५६) इति डेरौश्चे प्राप्ते—२९७ इदुबुभ्याम् ७ । ३ । ११७ ॥ नदीसंज्ञकाभ्यामिदु-
बुभ्यां परस्य डेराम् स्यात् । पक्षे 'अच्च घेः' (सू २४७) । मत्याम्—मता ।
एवं श्रुत्यादयः । २९८ त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ७ । २ । २९ ॥ जीलि-
ङ्गयोरेतयोरेतावादेशौ स्तो विभक्तौ परतः । २९९ अचि र ऋतः ७ । २ । १०० ॥
तिसृ चतसृ एतयोर्ऋकारस्य रेफादेशः स्यादचि । गुणदीर्घोऽस्वानामपवादः । तिस्रः ।
तिस्रः । तिस्रभिः । तिस्रभ्यः । आमि 'नुमचिर—' (वा ४३७४) इति नुट् ।
३०० न तिसृचतसृ ६ । ४ । ४ ॥ तिसृ चतसृ एतयोर्नामि दीर्घो न स्यात् ।

दप्राप्ते नदीत्वे विभाषेयम् । नदीत्वपक्षे आह—आप्नथा इति । मति ए इति स्थिते
आटि वृद्धौ यणि च सिद्धं रूपमाह—मन्यै इति । मनये इति । नदीत्वाभावपक्षे 'घोषो
ध्यसखि' इति घिरवात् वेङ्कित्वादि गुणे अयादेशे हरिश्चव्द्वपम् । नदीत्वपक्षे कसि-
कसोराटि वृद्धिराकारः, यण्—मत्याः । नदीत्वाभावे—मतेः । आमि नदीत्वाभावेऽपि
इत्स्वान्तत्वानुटि दीर्घा—मतीनाम् । औ विशेषमाह—नदीत्वपक्षे इति । नदीत्वपक्षे
घिरवाभावात् 'अच्च घेः' इति अत्वसन्निधोगशिष्टमौखं न भवति, किन्तु छेरामिति
प्राप्तं; तद् बाधित्वा औदिति केवलमाख्ये परत्वात् प्राप्ते सतीत्यर्थः । इदुबुभ्याम् ।
'छेराम्' इति सूत्राक्षदीप्रदणं छेराम् इति चानुवर्तते । तदाह—नदीसंज्ञकाभ्या-
मित्यादिना । पक्षे इति । नदीत्वाभावपक्षे 'अच्च घेः' इत्यथसन्निधोगशिष्टमौख-
मित्यर्थः । मत्याम्, मताविति । नदीत्वे तदभावे च रूपम् । मत्यामित्यत्र सन्निपात-
परिभाषाया अनित्यत्वाद्यण् । एव श्रुत्यादय इति । आदिना स्मृत्यादिसङ्ग्रहः ।

त्रिचतुरोः । एतयोरेताविति । त्रिचतुरोः तिसृ चतसृ इत्येतावित्यर्थः । विभक्ताविति ।
'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । जशसोः—तिसृ अस् इति स्थिते
आच र ऋतः । पूर्वसूत्रात् तिसृचतसृ इत्यनुवर्तते । तस्येह छुत्तषष्ठीकमाश्रीयते ।
तदाह—तिसृ इत्यादिना । ननु 'इको यणचि' इत्येव सिद्धमित्यत आह—गुणदीर्घोऽस्वा-
नामपवाद इति । 'ऋतो ङि' इति गुणस्य 'प्रथमयोः' इति पूर्वसवर्णदीर्घस्य 'ऋत उय्'
इत्युत्पत्त्ये च रत्वमपवाद इत्यर्थः । तिल इति । जशसोः रूपम् । तत्र जसि 'ऋतो
ङि' इति गुणस्य रत्वमपवादः । असि तु 'प्रथमयोः' इति पूर्वसवर्णदीर्घस्य रत्वमप-
वादः । आमीति । तिसृ आम् इति स्थिते नुट् बाधित्वा 'अचि र ऋतः' इति रत्वे तिस्रा-
मिति प्राप्ते 'नुमचिरसृज्वद्वावगुणैभ्यो नुट् पूर्वार्थप्रतिषेधन' इति रत्वं बाधित्वा नुङि-
त्यर्थः । तिसृ नामिति स्थिते 'नामि' इति दीर्घ प्राप्ते—न तिसृचतसृ । तिसृचतसृ
इति छुत्तषष्ठीक पवम् । 'ब्रूढोपे' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । 'नामि' इति सूत्रं चानु-

तिसृणाम् । तिसृषु । 'क्षियाम्' इति त्रिचतुरोर्विशेषणाच्चेह—प्रियास्त्रयस्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः । मतिशब्दवत् । आभि तु 'प्रियत्रयाणाम्' इति विशेषः । 'प्रियास्तिस्रो यस्य सः' इति विग्रहे तु—प्रियतिस्रा प्रियतिस्रो प्रियतिस्रः । प्रियतिस्र-मित्यादि । प्रियास्तिस्रो यस्य तत्कुलं प्रियत्रि । स्वमोर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणा-भावाच्च तिस्रादेशः । 'न लुमता—' (सू २६३) इति निषेधस्यानित्यत्वाम्पन्ने प्रियतिस्र । 'रत्नामूर्धविप्रतिषेधेन नुम्' (वा ५०३६) । प्रियतिसृणो प्रियतिसृणि ।

वर्तते । तद्वाह—तिस्र इत्यादिना । तिसृणामिति । 'ऋवर्णास्य' इति णस्त्वम् । ननु 'अचि र' इति रत्वम् 'ऋत उत्' इति उत्त्वस्य कथमपवादः स्यात् उत्त्वस्य कसिद्धतोरेव प्राप्तेः त्रिचतुरशब्दयोश्च निष्यं बहुवचनान्तत्वेन कसिद्धसोरभाववित्ति चेत् ? न, 'प्रियतिस्रः' इत्यादिबहुव्रीहौ तत्सरवात् । सच्चानुपदमेव वच्यते । ननु प्रियाः त्रयः त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः इति बहुव्रीह्यावपि तिस्रादेशः कुतो न स्यादित्यत आह—क्षियमित्यादि । प्रियत्रिशब्दो हि स्त्रीलिङ्गः, न तु त्रिशब्दः । क्षियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणम्, न तु तदन्तयोः, प्रमाणाभावात् । न चाङ्गत्वात्तदन्तलाभ इति वाच्यम् ? एवमपि त्रिचतुरोरेव प्रत्ययश्च्युतत्वेन क्षियामित्यस्य तद्विशेषणताया एवो-चितत्वादिति भावः । 'छिति इस्वश्च' इति नदीवविकल्पं मत्वाह—मतिशब्दवदिति । आभि त्विति । पक्षीबहुवचने 'त्रेक्षयः' इति त्रयादेशस्य आङ्गत्वेन तदन्तेऽपि प्रवृत्तरिति भावः । एवं च क्षियामित्यस्य त्रिचतुरन्ताङ्गविशेषणत्वे प्रियत्रिशब्दे पुंनपुंसक-लिङ्गत्रिशब्दगर्भवहुव्रीहौ अतिष्यासिः स्यादिति त्रिचतुरोरेव क्षियामिति विशेषण-मिति स्थितम् ।

अथ स्त्रीलिङ्गत्रिशब्दगर्भवहुव्रीहौ अस्यासिनिरासार्थमपि क्षियामिति त्रिचतु-रोरेव विशेषणम्, न तु तदन्तयोरिति मत्वाह—प्रियास्तिस्र इत्यादि । प्रियतिसेति । समासे सति अन्तर्वर्तिविभक्त्येर्लुका लुप्तत्वात् तिस्रादेशनिवृत्तौ प्रियत्रिशब्दात् सुः । अत्र प्रियत्रिशब्दस्य पुंलिङ्गत्वेऽपि त्रिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात्तिस्रादेशः । 'ऋदुशनस्' इत्यनङ् । 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घः । नलोपः । क्षियामित्यस्य त्रिचतुरन्ता-ङ्गविशेषणत्वे स्वत्राव्यासिः स्यादिति भावः । ननु त्रिचतुरन्ताङ्गविशेषणत्वेऽपि नात्राव्यासिः प्रियास्तिस्रो यस्येति विग्रहवाक्ये प्रवृत्तस्य तिस्रादेशस्य समासेऽ-प्यनुवृत्तिसम्भवात् इति चेत् ? मैवम्, लौकिकवाक्यं हि परिनिष्ठितत्वात् समासस्य न प्रकृतिः किन्तु अलौकिकमेव प्रक्रियावाक्यम् । ततश्च प्रिया अस् त्रि अस् इत्यलौकिक-प्रक्रियावाक्ये समासप्रवृत्तौ 'अन्तरङ्गानपि विभ्रीन् बहिर्ङ्गो लुम्बाधत्ते' इति परिभा-षया तिस्रादेशं बाधित्वा विभक्तिभिरिति प्रियत्रिशब्दात् समासात् सुबुध्पत्तौ त्रिचतुरो-

तृतीयादिषु वक्ष्यमाणपुंवद्भावविकल्पात्पर्यायेण नुम्रभावौ । प्रियतिसृणा—प्रिय-
तिस्रा इत्यादि । द्वेरत्वे सत्याप् । द्वे द्वे । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वा-

प्रियस्याङ्गत्वात् तदन्तविधावपि 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति परिभाषया
त्रिशब्दस्य तिस्रादेशः । स च क्षियामित्यस्य त्रिचतुरन्ताङ्गविशेषणत्वे सति न स्यात्
प्रियत्रिशब्दस्याङ्गस्य पुँल्लिङ्गत्वात् । सति चात्र तिस्रादेशो 'नष्टश्च' इति कप् तु न ।
न हि समासान्तत्वात् समासवद्लौकिकविग्रहवाक्ये प्रवृत्तिमर्हति । तदानीं च उक्त-
रपदस्य त्रिशब्दस्य ऋवन्तत्वाभावाच्च कप् । अन्तर्वर्तिविभक्तैर्लुङ् लुप्तत्वेन प्रत्यय-
लक्षणाभावाच्च असन्निमित्तकतिस्रादेशस्याभावात् । न चाकृते समासान्ते कपि प्रियत्रि-
शब्दात् सुबुत्पत्तौ तिस्रादेशो सति कप् शङ्क्यः । अकृते कपि समासान्ते समासव-
त्स्यैवानिष्यस्या ततः सुबुत्पत्तेरसम्भवादित्यास्तां नावत् । प्रियतिस्राविदि । गुणं बाधि-
त्वा रत्वम् । प्रियतिस्र इति । जसि पूर्वसवर्णदीर्घं बाधित्वा रत्वम् । प्रियतिस्रमिति ।
अमि पूर्वरूपं गुणं च बाधित्वा रत्वम् । 'गुणदीर्घोऽवानामपवादः' इति पूर्वरूपस्या-
प्युपलक्षणम् । इत्यादीति । प्रियतिस्रौ । प्रियतिस्रः । प्रियतिस्रा । प्रियतिस्रो । कसिङ्सोः
प्रियतिस्रः इत्येष । 'ऋत यत्' हरयुत्वं बाधित्वा रत्वम् । प्रियतिस्रोः । अमि
त्रयादेशं बाधित्वा परत्वात्तिस्रादेशो सति रत्वं बाधित्वा 'नुमचिर' इति नुट्—प्रिय-
तिसृणाम् । प्रियतिस्रि—'भूतोऽङि' इति गुणापवादो रत्वम् । प्रियतिस्रोः । ननु प्रिया
स्तिशो यस्य तत् कुलं प्रियत्रि इति कथम् ? त्रिशब्दस्य ऋलिङ्गत्वेन तिसृभाव-
प्राप्तेः इत्यत आह—स्वमोर्लुङिति । 'स्वमोर्भुपुंसकात्' इति स्वमोर्लुङ् लुप्तत्वेन 'न
लुभता' इति प्रत्ययलक्षणाभावात् विभक्तिपरकत्वाभावाच्च तिसृभाव इत्यर्थः । अनि-
त्यत्वादिति । 'न लुभता' इत्यस्यानित्यत्वम् 'ङ्कोऽङि विभक्तौ' इत्यङ्ग्रहणात् इति
नपुंसकाधिकारे वक्ष्यते । अजाद्विभक्तौ 'नपुंसकस्य झलच्चः' इति नुमपेक्षया परत्वात्
'अवि र ऋतः' इति रत्वमाशङ्क्याह—रत्वाविति । त्यङलोपे पञ्चमी । पूर्वप्रतिषेधेन
रत्वं बाधित्वा नुमिष्यर्थः । प्रियतिसृणी इति । रत्वं बाधित्वा नुमि णत्वम् । प्रियतिसृणि
इति । जश्शसोऽशिवाः । रत्वं बाधित्वा नुम् । शोः सर्वनामस्थानत्वान्तलक्षणदीर्घः ।
णत्वम् । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रे प्रियतिसृणी, प्रियतिसृणि इति भाष्योदाहर-
णात् पूर्वविप्रतिषेधमाश्रित्य नुमा रत्वबाध इति बोध्यम् । प्रियतिसृणेति । टाया पुत्र-
त्वाभाषपक्षे नुमि रूपम् । प्रियतिस्रेति । पुंवत्त्वे नुमभावात् रत्वम् । इत्यादौति ।
आदिना प्रियतिस्रे, प्रियतिसृणे इत्यादि बोध्यम् । द्वेरत्वे इति । त्रिशब्दाङ्गिभक्तौ
सत्यां श्वाद्याद्यत्वे 'अजाद्यतः' इति टाभिर्यर्थः । द्वे इत्यादि । टापि सति सवर्णदीर्घं
द्वाशब्दस्य रभावद्रूपाणीति भावः । इति इक्ष्ताः ॥

भ्याम् । द्वयोः द्वयोः ॥ इति इदन्ताः ॥ गौरी गौर्यौ गौर्यः । नदीकार्यम्—
हे गौरि । गौर्यै इत्यादि । एवं वाणीनयादयः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि
प्रहणादनङ्गि णिङ्गमात्रे च प्राप्तं 'विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाप्रहणम्' (प ७४) ।
सखी सख्यौ सख्यः इत्यादि गौरीवत् । अन्त्यन्तत्वाच्च सुलोप — लक्ष्मी. शेषं
गौरीवत् । एवं तरीनन्त्यादयः । ज्ञा । हे हि । ३०१ स्त्रियाः ६ । ४ । ७२ ॥
स्त्रीगणदस्येयञ् स्यादजादौ प्रत्यये परे । स्त्रियौ स्त्रियः । ३०२ वाऽऽशस्तोः

अथ ईदन्ता निरूप्यन्ते । गौरीति । गौरीशब्दात् गौरादिलक्षणस्त्रीषि 'यस्येति च'
ह्रस्वकारलोपे गौरीशब्दः । तस्मात् सुः, ह्रस्ववाचिलोप इति भावः । गौर्यादिति ।
'दीर्घाज्जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे यणिति भावः । गौर्य इति । 'दीर्घाज्जसि च'
इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे यणिति भावः । नदीकार्यमिति । 'अम्बार्थनघोर्ह्रस्वः' 'आण-
घाः' 'ह्रस्वनघापो नुट्' 'ऊराज्जघाज्जघाभ्या' इति विहितमित्यर्थः । 'यू स्यात्स्यौ' इति
नदीत्वम् । बहुभ्रयसीवत् । एव वाणीनयादय इति । 'वण् शब्दे' वण्यते शब्दते इति
वाणी । 'ह्रस्व वपादिभ्यः' इति ह्रस्व । 'कृदिकारादक्तिनः' इति स्त्रीषि । 'नवट्' इति
पश्चाद्गौरीवत् टिप्पणं स्त्रीषि । आदिना कर्त्रा षृण्विनी इत्यादिसंग्रहः । 'सख्यसि-
खीति आपायाम्' इति सखिगणदस्य स्त्रीषि 'यस्येति च' इति ह्रस्वकारलोपे सखीशब्दः ।
तस्य 'अनङ् स्त्री' इत्यनङ्गम्, 'सख्युरस' 'बुद्धौ' इति णिङ्गत्वं चाङ्गते—प्रातिपदिकेति ।
विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम् । 'युवोरनाकौ' इत्यत्र 'अवाप्रातिपदिकात्' इत्यत्र च
भाष्ये द्वयं परिभाषा पठिता । विभक्तिनिमित्तके कार्ये कर्तव्ये प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्ग-
विशिष्टस्य ग्रहणं नास्तीत्यर्थः । तथा च अनङ्, णिङ्गत्वं च न भवतीति भावः । सखीति ।
अन्त्यन्तत्वात् सुलोपः । सख्य इत्यादिति । गौरीवदेव रूपाणीत्यर्थः 'लक्ष्मुट् च'
इति लक्ष्मातोरीप्रत्यये मुदागमे लक्ष्मीशब्दः । तस्य विशेषमाह—अन्त्यन्तत्वादिति ।
'कृदिकारादक्तिनः' इति स्त्रीषि तु सुलोपो भवत्येव । शेषं गौरीवदिति । अम्बार्थेत्यादि-
कार्यमित्यर्थः । एव तरीनन्त्यादय इति । 'अवितस्मृतन्त्रिभ्य ई' इति ईप्रत्यये नरीः
स्त्रीः तन्त्री. इत्यादि । अत्राप्यन्त्यन्तत्वाच्च सुलोपः । 'कृदिकारात्' इति स्त्रीषि तु सु
लोपः । शेषं गौरीवत् । स्त्री इति । 'स्यै शब्दसङ्घातयोः' । स्यायतः सङ्घते भवतः अस्यां
शुक्लशोणिते इति स्त्री । स्यायतेः दृट् । दृटावितौ । अस्वस्माभ्यामप्यादभस्यापि टेलोपः ।
लोपो व्योदिति यलोपः । टिप्पणं स्त्रीषि । ह्रस्ववाचिलोप इति भावः । हे हि इति ।
अम्बार्थनि ह्रस्वः । स्त्री औ इति स्थिते अर्धात्विकारत्वात् 'अचि रनुधातु' इति
इत्यङ्ग्रहणात् । स्त्रिया । अचि रनुधात्विक्त्यतः अचीति इत्यङ्गिति चानुवर्तते । तदाह—
स्त्रीशब्दस्येत्यादिना । स्त्रियौ स्त्रिय इति । औजसोः रूपम् । अमि जसि च स्त्रियम् स्त्रियः

६।४।८० ॥ अमि शसि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात् । क्रियम्—क्रीम् । क्रियौ ।
क्रियः—क्रीः । क्रिया । क्रियै । क्रियाः । क्रियाः । क्रियोः । परत्वाद्भुट्—क्रीणाम् ।
क्रियाम् क्रियोः क्रीषु । क्रियमतिक्रान्तोऽतिस्त्रिः । अतिस्त्रियौ ।

गुणनाभावौस्वनुद्भिः परत्वात्पुंसि बाध्यते ।
क्रीवे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयङित्यवधार्यताम् ॥

‘जसि च’ (सू २४१) अतिस्त्रियः । हे अतिस्त्रि हे अतिस्त्रियौ हे अतिस्त्रियः ।
‘वाऽम्शसोः’ । अतिस्त्रियम् अतिस्त्रिम् अतिस्त्रियौ अतिस्त्रियः—अतिस्त्रीन् । अति-

इति नित्यमियङि प्राप्ते । वाऽम्शसोः । वा अम्शसोः इति च्छेदः । स्त्रिया इति इय-
ङिति चानुवर्तते । तदाह—अमि शसि चेत्यादिना । क्रियमिति । इयङि रूपम् ।
क्रीमिति । इयङ्भावे अमि पूर्वः । क्रियाविति । औटि रूपम् । क्रियः—क्रीः इति । शसि
‘वाऽम्शसोः’ इति इयङि तद्भावे च रूपम् । क्रियेति । इयङ् । क्रियै इति । आपनया
इत्याट्, वृद्धिः, इयङ् । क्रियाः इति । कसिकसोराट्, वृद्धिः, इयङ् । क्रियोरिति ।
ओसि इयङ् । परत्वान्नुङिति । अमि ‘स्त्रियाः’ इति इयङ् बाधित्वा परत्वाद्भुट् । क्रीणा-
मिति । कृते नुटि अजादिविभक्त्यभावाच्चेयङ् । क्रियामिति । केराम् । इयङ् ।

अथ प्रसङ्गात् पुंसि नपुंसके च स्त्रीशब्दस्य विशेषं दर्शयति—क्रियमतिक्रान्तोऽति-
स्त्रिरिति । ‘अत्याद्यः क्रान्ताद्यर्थे’ इति समासः । गोत्रियोरिति ह्रस्वत्वम् । दीर्घस्य-
न्तत्वाभावाद् ईकाररूपस्यन्तत्वाभावाद्वा इत्युक्त्यादिलोपो न भवति । अतिस्त्रिया-
विति । ‘स्त्रियाः’ इत्यस्याङ्गत्वात्तदन्तेऽपि प्रकृदेशविकृतन्यायेन प्रवृत्तेरियङिति भावः ।
अथ जस्, टा, ठे, कसि, कस्, आम्, ङि इत्येतेषु अतिस्त्रीशब्दस्य इयङ् नेत्येतत्
श्लोकेन सङ्गुह्यति—गुणनाभावेत्यादिना । पुंसि गुणनाभावौस्वनुद्भिः, क्रीवे नुमा
च परत्वात् स्त्रीशब्दस्य इयङ् बाध्यते, इत्यवधार्यतामिदमन्वयः । जसि चेति घेङि-
तीति च गुणः, ‘आङो नाऽस्त्रियाम्’ इति नात्वम्, ‘अङ्घे’ इत्यौस्त्वम्, ‘ह्रस्वन-
थापः’ इति नुट्, ‘इकोऽचि विभक्तौ’ इति नुम्, एतेषामियङ्पक्षेऽप्यप्यपत्त्या परत्वादित्यर्थः ।
‘जसि च’ इत्यनन्तरम् इति गुण इति शेषः । अतिस्त्रियः इति । इयङ् बाधित्वा गुणे
अप्यादेशे रूपम् । हे अतिस्त्रि इति । ‘ह्रस्वस्य गुणः’ इति गुणे ‘एङ्ह्रस्वात्’ इति सम्भुङ्-
लोपः । वाऽम्शसोः इत्यनन्तरं इयङ्विकल्प इति शेषः । अतिस्त्रियमिति । अमि इय-
ङ्पक्षे रूपम् । अतिस्त्रिमिति । इयङ्भावापक्षे ‘अमि पूर्वः’ । अतिस्त्रिय इति । ‘वाऽम्शसोः’
इति इयङ् । अतिस्त्रोमिति । इयङ्भावे पूर्वसवर्णदीर्घे ‘तस्माच्छसः’ इति शत्वम् ।
टा अतिस्त्रिणा । इयङ् बाधित्वा परत्वात् ‘आङो नाऽस्त्रियाम्’ इति नात्वम् । म्यासा-
ङिष्वविकृतम् । के अतिस्त्रिये । इयङ् बाधित्वा परत्वात् ‘घेङिति’ इति गुणे अप्या-

लेखा । 'वेङ्किते' (सू २४५) अतिस्त्रिये । अतिस्त्रेः । अतिस्त्रेः, अतिस्त्रियोः प्रतिल्लीणाम् । 'अच्च धेः' (सू २४७) अतिस्त्रौ । अतिस्त्रियोः ।

ओस्यौकारे च नित्यं स्यादम्शसोस्तु विभाषया ।

इयादेशोऽपि नान्यत्र स्त्रिया पुस्त्युपजने ॥

ह्रीन्ने तु नुम् । अतिस्त्रि अतिस्त्रिणी अतिस्त्रिणि । अतिस्त्रिणा । अतिस्त्रिणे । प्रभृतावजादौ वक्ष्यमाणपुंवद्भावात्पक्षे प्राग्वद्रूपम् । अतिस्त्रिये-अतिस्त्रिणे । अति-
त्रे-अतिस्त्रिण । अतिस्त्रेः-अतिस्त्रिणः । अतिस्त्रियोः-अतिस्त्रिणोः इत्यादि ।

देशः । कसिद्धसोः अतिस्त्रेः । परश्वात् 'वेङ्किते' इति गुणे 'कसिद्धसोश्च' इति पूर्व-
रूपम् । अतिस्त्रियोः इत्यङ् । आसि इत्यङ् बाधित्वा परश्वानुटि नास्तीति वीर्धे णश्च-
त्—अतिस्त्रिणाम् । इत्यङ् बाधित्वा परश्वात् 'अच्च धेः'—अतिस्त्रौ अतिस्त्रियोः अति-
स्त्रेषु । अथ पुंसि पूर्वश्लोकसिद्धमेवार्थं बालबोधाय लघुनरोपयेन संगृह्णाति ओस्यौ-
कारे चेदित्यादिना । उपसर्जनत्ववशात् पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्य अचि यः इया-
देशः 'स्त्रियाः' इति सूत्रविहितः सः ओसि षष्ठीसप्तमीद्विवचने, औकारे च प्रथमा-
द्वेतीयाद्विवचने च नित्यं स्यात्, अम्शसोस्तु विभाषया विकल्पेन स्यात्, उक्तं
च सुभ्योऽन्यत्र तु अधि सर्वत्र इयादेशो न स्यादिति योजना ।

ह्रीन्ने तु नुमिति । इत्यङ् बाधते इति शेषः । अतिस्त्रि इति । स्त्रियमतिक्रान्तं
रूपम् अतिस्त्री । 'स्वर्मानुपसकार' इति सुलुक् । अतिस्त्रिणी इति । अतिस्त्रि औ इति
स्थेते 'नपुंसकाच्च' इत्यौः शीभावः । इत्यङ् बाधित्वा परश्वात् 'इकोऽधि विभक्तौ'
इति नुम् । असर्वनामस्थानत्वात् दीर्घः । णश्चम् । अतिस्त्रिणीति । जश्शसोः शिः ।
क्षेया इति इत्यङ् जरि च इति गुणं च बाधित्वा नुम् । 'शि सर्वनामस्थानम्' इति
सर्वनामस्थानत्वात् दीर्घः । णश्चम् । टा-अतिस्त्रिया । इत्यङ् नुमं च बाधित्वा ना-
शब्दः । छेप्रभृतावजादविति । के कसि द्धस् आम् कि ओस् इत्येतेषु 'वृत्तीयादिषु
गणित' इति पुंवद्भावस्य वक्ष्यमाणत्वात् पुंवद्भावपक्षे पुंस्त्रिणातिस्त्रिशब्दवद्द्रूपम् ।
[वश्वाभाषणं नुमि वारिवद्रूपमित्यर्थः । टायां तु पुंश्चैतदभावे च नास्त्रे रूपे विशेषो-
भावात् छेप्रभृताविद्युक्तम् । अतिस्त्रिये इति । पुंश्चै 'वेङ्किते' इति गुणे अयादेशः ।
अतिस्त्रिणे इति । पुंश्चैताभावे नुमि रूपम् । इहोभयत्रापि गुणेन नुमा च इत्यङ् बाधते ।
अतिस्त्रेरिति । कसिद्धसोः पुंश्चैपक्षे 'वेङ्किते' इति गुणे 'कसिद्धसोश्च' इति पूर्व-
रूपम् । अतिस्त्रिणे इति । कसिद्धसोः पुंश्चैताभाषणं नुमि रूपम् । इहोभयत्र गुणानु-
भ्यामित्यङ् बाध्यते । अतिस्त्रियोः—अतिस्त्रिणोरिति । पुंश्चैताभावे नुम् । पुंश्चै
इत्यङ् । इत्यादीति । आसि पुंश्चै तदभावे च इत्यङ् बाधित्वा नुमेव, न तु नुम्, 'नुम-

क्रिया तु प्रायेण पुंवत् । शसि अतिस्त्रीः । अतिक्रिया । 'क्षिति ह्रस्वश्च' (सू. २९६) इति ह्रस्वान्तस्त्वप्रयुक्तो विकल्पः । 'अस्त्री' इति तु इयङ्बुक्स्थानावित्यस्यैव पर्युदासः, तत्सम्बद्धस्यैवानुवृत्तेः दीर्घस्यायं निषेधः, न तु ह्रस्वस्य । अतिक्रिये-अतिक्रिये । अतिक्रियाः-अतिक्रियेः । अतिक्रियाः-अतिक्रियेः । अतिक्रियाणाम् । अतिक्रियाम्-अतिस्त्री । श्रीः श्रियो श्रियः । ३०३ नैयङ्बुक्स्थानावस्त्री १।४।४॥

चिर' इति वचनात् । 'नामि' इति दीर्घः । अतिस्त्रीणाम् । अतिस्त्री-अतिस्त्रिणि । अतिस्त्रियोः-अतिस्त्रिणोः ।

तदेवमुपसर्जनस्त्रीशब्दस्य पुंनपुंसकविषये रूपाणि प्रदर्श्य प्रकृतभनुरति-क्रियां विवृति । स्त्रियमतिक्रान्तेति विग्रहे 'अत्याद्ययः' इति समासे 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वत्वे सति अतिस्त्रीशब्दः । नस्य प्रायेण उदाहृतपुंस्त्रिङ्गातिस्त्रीशब्दभूपाणित्यर्थः । शसि अतिस्त्रीरिति । 'वाऽऽशम्भोः' इति इयङ्गभावे पूर्वसवर्णदीर्घस्यपि स्त्रीलिङ्गत्वात् 'तस्मा-श्चक्षुः' इति नत्वं नेति भावः । अतिक्रियेति । स्त्रीलिङ्गत्वाच्चात्माभावे इयङ् । ह्रस्वान्तत्वेति । 'क्षिति ह्रस्वश्च' इत्यत्र इयङ्बुक्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदृतौ नदीसंज्ञौ वा स्तः, इति प्रथमं वाक्यम् । ह्रस्वाच्चिषणौ चिषां नदी संज्ञौ वा स्तः इति द्वितीयं वाक्यम् । तत्र द्वितीयवाक्याद् अतिस्त्रीशब्दस्य क्लिप्तु नदीत्वविकल्प इत्यर्थः । ननु 'नैयङ्बुक्स्थानावस्त्री' इत्यतः अस्त्रीत्यस्यानुवृत्तेः कथमिह नदीत्वविकल्प इत्यत आह-अस्मा इति विवृति । इयङ्बुक्स्थानावित्यादिप्रथमवाक्यविहित नदीत्वम्येवास्त्रीति पर्युदासः, न तु ह्रस्वावित्यादिद्वितीयवाक्यविहितनदीत्वस्यापीत्यर्थः । कुत ह्येत आह-तत्सम्बद्धस्यैवानुवृत्तरिति । नैयङ्बुक्स्थानावित्यतः अस्त्रीत्यस्यानुवृत्तिर्वक्तव्या । ततश्च इयङ्बुक्स्थानाविति यत्रान्वेति, तत्रैव तत्सम्बद्धस्य अस्त्रीत्यस्यानुवृत्तिरुचिता । एवं च ह्रस्वादिवाक्ये इयङ्बुक्स्थानावित्यस्य अनुवृत्त्यभावाद् अस्त्रीत्यस्यापि तत्र नानुवृत्तिरिति भावः । अतिक्रिये इति । नदीत्वपक्षे आट वृद्धिः । अनिक्रिये इति । नदीत्याभावे चित्वात् । 'चोर्जात' इति गुणे अयादेशः । अतिक्रियाः-अतिक्रियेति । नदीपक्षे आट् । तदभावे गुणः । 'क्षसिद्धसोश्च' इति पूर्वरूपम् । अनिक्रियामिति । नदीत्वपक्षे छेत्ताम्, आट् । अनिस्त्राविति । नदीत्याभावापक्षे 'अच्छेत्ता' । श्रीरिति । अयमन्येतामिति श्रीः । 'क्रिडवचिप्रश्नधातुस्तु कटप्रभुश्रीणा दीर्घोऽसम्प्रसारणं च' इति क्तिप्, प्रकृतेर्दीर्घश्च । श्रीशब्दात् सु । अक्षयन्तस्त्वस्य सुलोपः । श्रियो श्रिय इति । 'दीर्घाज्जामि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे 'इको यणचि' इति यणि प्राप्ते षात्रवचपवेवर्णासत्त्वात् 'अचि रनुधातु' इत्याह । एकास्त्वात् संयोगपूर्वकत्वाच्च यणम् । 'यू स्यान्मयौ' इति नदीत्वात् 'अम्यार्थ' इति ह्रस्वे प्राप्ते नैयङ्बुक् । 'यू स्या-

इयङ्वङ्कोः स्थितिर्योस्तावीदृतौ नदीसंज्ञौ न स्तः न तु स्त्री । हे श्रोः । श्रियम् श्रियौ श्रियः । श्रियै-श्रिये । श्रियाः-श्रियः । ३०४ वाऽऽमि १ । ४ । ५ ॥
इयङ्वङ्स्थानौ स्याद्व्यौ यू आमि वा नदोसंज्ञौ स्तः, न तु स्त्री । श्रीणाम्-श्रियाम् ।
श्रियाम्-श्रियि । प्रधीशब्दस्य तु वृत्तिकारादीनां मते लक्ष्मीवद्गुणम्, 'पदा-

व्यौ नदी' इत्यतो यू नदीत्यनुवर्तते । स्थानशब्दो भावे ह्युच्यते । इयङ्वङ्कोःस्थानं स्थितिर्योरिति बहुव्रीहिः । इयङ्वङ्कोऽग्याविति यावत् । तदाह—इयङ्वङोरित्यादिना । हे श्रीरिति । अज्ञादावियङ्कोऽग्यत्वात् नदीत्वनिषेधात् 'अन्वर्थनयोः' इति ह्रस्वो नेति भावः । श्रियमिति । अमि पूर्वरूपं बाधित्वा इयङ् । श्रियौ श्रिय इति । औट्शब्दोः पूर्वंवत् । टा-श्रिया । श्रियै इति । 'ङिति ह्रस्वस्येति ङिति नदीत्वपक्षे आट्, वृद्धिः । श्रिये इति । नदीत्वाभावे इयङ् । श्रियाः इति । ङसिङ्सोः नदीत्वे आट्, वृद्धिः । श्रियः इति । नदीत्वाभावपक्षे इयङ्केव । ङित्वाभावात् आमि 'ङिति ह्रस्वस्येति' इति अप्राप्ते । वाऽऽमि । यू स्याद्व्यौ नदीत्यनुवर्तते । 'नेयङ्वङ्स्थानावङ्गी' इति नञ्वर्जमनुवर्तते । वा आमीति छेदः । अमि नदीकार्याभावात् । तदाह—इयङ्वङ्स्थानावित्यादिना । श्रीणामिति । नदीत्वपक्षे 'ह्रस्ववशापः' इति नुट् । श्रियामिति । नदीत्वाभावे इयङ् । श्रियाम्-श्रियीति । नदीत्वे स्त्राम्, आट्, इयङ् । नुट् तु न, 'आटा नुट् आपद्यते'. इत्युक्तत्वात् । नदीत्वाभावे तु इयङ्केव । श्रियोः । श्रीषु ।

प्रधीशब्दस्य त्विति । प्रध्यायतीत्यर्थे 'ध्यायतेः सम्प्रसारण च' इति क्तिपि यकारस्य सम्प्रसारणे इकारे 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे 'हलः' इति दीर्घे निष्पन्नस्य । प्रधी शब्दस्य वृत्तिकारहरवत्तादिमते लक्ष्मीवद्गुणाणि । तत्र 'परनेकाचः' इति यणा इयङ्को बाधितत्वेन इयङ्स्थानत्वाभावात् 'नेयङ्वङ्स्थानौ' इति नदीत्वनिषेधाभावात् 'यू स्याद्व्यौ' इति नित्यनदात्वे सति 'अन्वर्थ' इत्यादिनदीकार्यप्रवृत्तेरिति भावः । तत्र अमि अमि च पूर्वरूपं पूर्वसवर्णदीर्घं च बाधित्वा यणेवेति विशेषः । ननु प्रध्यायतेः क्तिपि निष्पन्नस्य प्रधीशब्दस्य प्रकर्षेण ध्यातृत्वप्रवृत्तिनिमित्तकरस्य लिङ्गप्रयसाधारणत्वात् नित्यस्त्रीलिङ्गत्वाभावात् नदीत्वाभावात् कथं नदीकार्याणीत्यत आह—पदान्तरं विनापीति । पदान्तरसममिषाहाराभावेऽपि यः शब्दः स्मारूपार्थबोधकः सः नित्यस्त्रीलिङ्गः इति विवक्षितः । अत एव ब्राह्मण्यम् आधीशब्दस्य आध्वे इति रूपमास्थितं भाव्ये । स्त्रियामेव यो वर्ततेऽस एव नित्यस्त्रीलिङ्ग इत्यभ्युपगमे तु तत्सङ्गतिः स्पष्टैव । आधीशब्दस्य क्रियाशब्दतया त्रिलिङ्गत्वात् । अतः पदान्तरविनापि स्त्रियां वर्तमानत्वमेव नित्यस्त्रीत्वम् । इदं तु प्रधीशब्दस्य सम्भवत्वेव, प्रकर्षेण ध्यातृत्वं निमित्तीकृत्य स्त्रियां वृत्तिसम्भवात् । परन्तु प्रधीरित्युक्ते पुंसः स्त्रियाच्च प्रतीतिप्रसक्तौ अन्यतरव्यवच्छेदाय ब्राह्मणः ब्राह्मणी इत्यादिपदान्तरसम-

नन् इति च विद्या वर्तमानत्वं निव्यक्तीत्वम्' इति स्वीकारात् । 'लिङ्गान्तरानभि-
 प्रादयत्' इति कैयटमते तु पुंवद्वयम् । 'प्रकृष्टा धीः' इति विग्रहे तु लक्ष्मी-
 वत् । अमि शमि च—प्रथम्, प्रथमः इति विशेषः । सुष्ठु धीर्यस्याः, सुष्ठु ध्यायति
 इति प्रदे तु वृत्तिकारमते मुधीः श्रीवत् । मनान्तरे तु पुंवत् । सुष्ठु धीः इति
 विशेषे न श्रीवदेव । ग्रामणीः पुंवत्, ग्रामनयनस्योत्पन्नः पृथ्वीतया पदान्तरं

भिन्नाहारावेका । नैतावतास्य पदान्तरमभिध्याहाराभावे स्त्रियां वृत्तिरप्येति ।
 अत्र प्रधीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् नवीकार्यं निर्वाधमिति भावः । लिङ्गान्तरेति ।
 'स्त्रीलिङ्गान्वलिङ्गानभिधायकत्वमेव नित्यस्त्रीशब्दम' इति कैयटमतम् । 'स्त्रीविषया-
 वेव यौ यू नयोरेव नवीमंजा' इति 'यू श्याययौ' इत्यत्र भाष्यादिति तदाशयः ।
 पुंवद्वयमिति । उद्गाहत्प्रधीशब्दस्य त्रिलिङ्गतया नित्यस्त्रीत्वाभावात् पुंसीव स्त्रिया-
 मपि अन्तर्धात्वादिति भावः । प्रकृष्टेति । प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे प्रादिसमासे प्रधीश-
 ब्दस्य मतद्वयरीत्यापि नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् लक्ष्मीवद्वयमित्यर्थः । अमि शमि चेति ।
 प्रथम्यनीति, प्रकृष्टा धीरिति च विग्रहे प्रधीशब्दात् अमि शसि च पूर्वरूपं पूर्वसवर्ण-
 ईर्त्तं च बाधित्वा 'पश्नेकाचः' इति यण् ; इत्येतावान् विशेषो लक्ष्मीशब्दापेक्षये-
 त्यर्थः । कैयटमते ब्राह्मण्याम् 'आप्यै' इति आप्यप्रयोगस्तु बहुव्रीह्यभिप्रायेण नेयः ।
 अत्र एव भाष्यात् 'नष्टमन्त्र' इति कप नेत्याहुः ।

लृट् कर्त्तव्या इति । सुष्ठु धीर्यस्या इति सुष्ठु ध्यायतीति उभयविधविग्रहेऽपि
 पदान्तरं विना स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति वृत्तिकारादिमते सुधीशब्दस्य
 नित्यस्त्रीलिङ्गत्वे 'नेयद्वयवृत्त्यानावस्त्री' इति नवीत्वनिषेधात् 'छिति इस्वश्च' इति
 'वाऽऽमि' इति च श्रीशब्दवृत्त्यानि प्रयेन स्याति । 'न भूसुधियोः' इति यणिवेधे ह्यलृ-
 ष्व प्रवृत्तेरिति भावः । नान्तरे तु पुंवदिति । लिङ्गान्तरानभिधायकात् निव्यक्तीत्व-
 मिति कैयटमते तु त्रिलिङ्गतया नवीत्वाभावात् पुंवदेव रूपमित्यर्थः । ननु सुधी-
 शब्दे बहुव्रीहिप्रवृत्तेः प्राक् धीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इति
 नवीत्ववृत्तीरमिति चेत् ? सत्यम्—यस्य वृत्तेः प्राक् नवीत्वं दृष्टं तस्य उपसर्जनस्ये-
 पि नवीत्वमतिदिरपते । इह च वृत्तेः प्राक् धीशब्दस्य केवलस्य एकाचवाच्यभावे
 ह्यप्रयोगस्यतया 'नेयद्वयवृत्त्याना' इति नवीत्वनिषेधात् वृत्तावपि न तद्वतिरेका इत्या-
 हतां गावत् । सुष्ठु धीरिति तु विग्रहे तु श्रीवदेवेति । मतद्वयेऽपि नित्यस्त्रीलिङ्गत्वादिति भावः ।
 ग्रामनीः पुंवदिति । स्त्रियामिति शेषः । ननु ग्रामं नयति नियमयतीति ग्रामणीशब्दस्य
 प्रधीशब्दवत् पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वात् । नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् नवीकार्य-
 सत्त्वात् पुंवदिति कथमस्यत आह—ग्रामनयनस्येति । ग्रामनयनस्य लोके उत्स-
 नैकः सामान्यतः पुंमतेतया (पुरुषकर्तव्यतया) ब्राह्मणीत्यादिपदान्तरसमभिव्यक्तः

विनापि स्त्रियामप्रवृत्ते । एवं खलपवनादेरपि पुंघर्मत्वमौत्सर्गिकं बोध्यम् ॥ इति ईदन्ताः ॥ धेनुः मतिवत् । ३०५ स्त्रियां च ७ । १ । ९६ ॥ स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तवद्रूपं लभते । ३०६ ऋन्तेभ्यो ऊीप् ४ । १ । ५ ॥ ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् स्यात् । क्रोष्ट्री क्रोद्रूयौ क्रोष्ट्रयः । इत्युदन्ताः ॥ वधूः गौरीवत् । ध्रूः श्रीवत् । हे सुध्रूः । कथं तर्हि 'हापितः कासि हे सुध्रू' इति भट्टिः । प्रमाद एवायमिति बहवः । खलूः पुंवत् । पुनर्भूः । 'हन्कर—' (वा ४११८)

हारं विना स्त्रीलिङ्गाप्रतीतेः वृत्तिकारादिमतेऽपि नित्यस्त्रीलिङ्गत्वाभावाच्चदीर्घं नैवर्थः । एवमिति । खलपवनकटप्रवणादिक्रियाणामपि पुरुषकर्तृत्वत्वम् औत्सर्गिकं सामान्यतः सिद्धम् । अतः खलपूः कटप्रः इत्यादिसङ्गानामपि स्त्रियां वृत्तिकारादिमतेऽपि नित्यस्त्रीत्वं न । अतः पुंवदेव रूपमित्यर्थः । इति ईदन्ताः ।

अथ उक्ता निरूप्यन्ते । धेनुर्मतिवदिति । उकारस्य ओकारो गुणा, अवादेश इत्यादिविशेषस्तु सुगम इति भावः । अथ क्रोष्टुशब्दस्य स्त्रियां विशेषमाह—स्त्रियां च । 'तृजन्क्रोष्टुः' इत्यनुवर्त्तते । रूपातिदेशोऽयमित्युक्तम् । तदाह—स्त्रीवाचोत्पादिना । तथा च स्त्रियामुपवन्तः क्रोष्टुशब्दो नास्त्येव । किन्तु क्रोष्ट इति ऋदन्त एवेति फलितम् । ऋन्तेभ्यो ऊीप् । ऋतश्च नाश्चेति द्वन्द्वः । स्त्रियामित्यधिकृतम् । 'कृष्णाप्रातिपदिकात्' इत्यतः प्रातिपदिकग्रहणमनुवृत्तम् ऋक्षकारैर्विशेष्यते । तद्वन्तविधिः । तदाह—ऋदन्तेभ्य इत्यादिना । कृपावितौ । क्रोष्ट ई इति स्थिते यणि क्रोष्टीशब्दात् सुबुत्पत्तिः । गौरीवद्रूपाणीत्याह—क्रोष्ट्री इत्यादि । इत्युदन्ताः ।

अथ उक्ता निरूप्यन्ते । वधूगौरीवदिति । 'वहो धश्च' इत्युपसर्गः इत्थ-धश्च । धात्ववयवोवर्णाभावात् नोवङ् । उकारस्य यण् वकार इत्यादिविशेषस्तु सुगम इति भावः । ध्रूः आवदिति । 'ऋमेध्रूः' इति ह्रस्वयान्तोऽयम् । 'अधि श्रुधात्तुवाक्' इत्युवङ् इत्यादिविशेषस्तु सुगम इति भावः । सु शोभना अयस्याः सा सुभ्रूः । अस्त्रीप्रत्ययान्तत्वात् 'गोस्त्रियो' इति ह्रस्वो न भवति । 'नेयवृत्तस्थानावस्त्री' इति ऋक्षब्दस्य तदन्तस्य च निषेधात् नदीत्वं न । ततश्च 'अम्बार्थ' इत्यादिनदीकार्यं नैवमिमेत्याह—हे सुभ्रूरिति । कथं तर्हि । यदि सुभ्रूशब्दे नदीकार्यं न स्यात् तदा 'हापितः कासि हे सुध्रू' इति कथं भट्टिराहेत्यर्थः । रावणेन सीतापहरोत्तरं रामविलापोऽयम् । हे सुभ्रू इत्याह हापितोऽस्मि-विधिर्नैवर्थः । हापित इत्यस्य त्याजित इत्यर्थः । प्रमाद इति । 'अम्बार्थ' इति ह्रस्वस्य करणादिति भावः । नर्व इति । कतिपये सामान्ये नपुंसकत्वमाश्रित्य कथञ्चित् समावधुः । खलपूः पुंवदिति ।

इति यणा उवञो बाधनात् 'नियङ्ङवङ्'—(सू ३०२) इति निषेधो न । हे पुनर्भु । पुनर्भ्वम् । पुनर्भवौ । पुनर्भ्वः । ३०७ एकाजुत्तरपदे णः ८ । ४ । १२॥
 एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन्समासे पूर्वपदस्थाभिमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्तनुम्बि-
 भक्तिव्यस्य षष्ठ्य चित्य णस्त्वं स्यात् । आरम्भसामर्थ्याभित्यत्वे सिद्धे पुनर्णग्रहणं
 स्पष्टार्थम् । यणं बाधित्वा परत्वान्नुट्—पुनर्भूणाम् । वर्षाभूः । भेकजातौ नित्य-
 स्त्रीत्वाभावात्—हे वर्षाभूः कैयटमते । मतान्तरे तु हे वर्षाभू । 'भेक्यां पुनर्नवायां
 खलपवसस्य उत्सर्गतः पुंषर्मतया पदान्तरं विना स्त्रियां वर्तमानत्वाभावेन नित्यस्त्री-
 त्वाभावात् नदीत्यं मेति भावः ।

पुनर्भूरिति । 'पुनर्भूर्बिधिषूकडा द्वि' इत्यमरः । तस्य 'नियङ्ङवङ्' इति निषेधमा-
 षङ्क्याह—वृत्करेति । अशशसोः पूर्वरूपं पूर्वस्वर्णवीर्षं च बाधित्वा 'ङ्ङकर' इति
 यणिति मस्याह—पुनर्त्वं पुनर्भ्वमिति । पुनर्भवौ । पुनर्भ्वः । नञन्तत्वात् नुटि दीर्घ
 पुनर्भूनामिति स्थिते रेफाक्षकारस्य भिन्नपदस्थत्वात् 'अट्कुप्वाङ्' इत्यप्राप्ते
 एकाजुत्तरपदे णः । समासस्य अरमावयवे कृतेन उत्तरपदशब्देन समासे इति लभ्यते ।
 एका अच् यस्मिन् तत् एकाच्, तत् उत्तरपदं यस्य सः एकाजुत्तरपदः, तस्मिन्
 समासे इति बहुव्रीहियामौ बहुव्रीहिः । 'रषाभ्यां नो णः' इत्यनुवर्तते । 'पूर्वपदात्
 संज्ञायाम्' इत्यतः पूर्वपदादित्यनुवर्तते । पूर्व पदं यस्य तत् पूर्वपदम् । एकस्वमवि-
 वक्षितम् । पूर्वपदस्याभ्यामिति लभ्यते । 'प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु च' इत्यनुव
 र्तते । विद्यमानस्येति शेषः । तदाह—एकाजुत्तरपदमित्यादिना । नन्विह णकारग्रहणं
 व्यर्थम्, 'रषाभ्यां नो णः' इत्यत एव तदनुवृत्तिमिच्छेः । न च 'प्रातिपदिकान्तनुम्बि-
 भक्तिषु च' इति विकल्पनिवृत्त्यर्थं पुनर्णग्रहणमिति वाक्यम्, आरम्भसामर्थ्यादेव
 नित्यत्वसिद्धेरित्यत आह—आरम्भेति । यणमिति । 'ङ्ङकर' इति यणमित्यर्थः । पुनर्भू-
 णामिति । रेफस्य 'हशि च' इत्युत्वं तु न, रोरेवन्तद्विधानात् । केरास्—पुनर्भ्वम् ।
 वर्षाभूशब्दे विशेषमाह—भेकेति । 'बह्वाविभ्यश्च' इति स्त्रीषो वैकल्पिकत्वात् स्त्रीषभावे
 वर्षाभूशब्दः । स च भेकजातौ द्विलिङ्गः ।

'भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्वर्तुं पुमान्' इति यादवः ।

वर्तुंशो भेकः । एवं च 'लिङ्गात्तरानभिधायकत्वम्' इति कैयटमते नित्यस्त्रीलिङ्ग-
 त्वाभावात् नदीत्वाभावे सति 'अश्वार्थ' इति ह्रस्वाभावे सति हे वर्षाभूरिति रूप-
 मिशयर्थः । मतान्तरेति । 'पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वस' इति वृत्तिकारा
 वीर्णा मते तु वर्षाभूशब्दस्य आतिशब्दतया पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानतया
 नित्यस्त्रीत्वाच्छदीत्ये 'अश्वार्थ' इति ह्रस्वे सति हे वर्षाभू इति रूपमित्यर्थः । ननु
 'शिष्टी गण्पृपदी भेकी वर्षाभ्वी कमठी वृत्तिः' इत्यमरकोशे वर्षाभूशब्दस्य भेकजातौ

स्त्री वर्षाभूददुर्गै पुमान्' इति यादव । 'वर्षाभ्वक्ष' (सू. २८२) वर्षाभ्वौ-वर्षाभ्वः । स्वयम्भूः पुंषत् । इत्युदन्ताः ॥ ३०८ न षट्स्रस्त्रादिभ्यः ४ । १ । १० ॥ षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्त्रादिभ्यश्च ङीप्तापौ न स्तः ॥

'स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ।

याता मातेति सप्तैते स्वस्त्रादय उदाहृताः ॥'

'अप्त्तुन्—' (म ३७७) इति दीर्घः । स्वसा स्वसारौ स्वसारः । माता पितृ-
षत् । शशि—मातृः । इत्युदन्ताः ॥ शौः गोविन् । इत्योदन्ताः ॥ राः पुंषत् ॥ इत्यै-

स्त्रीलिङ्गमात्रावगमात् कथटमतेऽपि नित्यस्त्रीत्वं कुतो न स्यादित्यत आह—मेक्या-
मिति । यावद्वकोशानुसारात् अमरकोशे स्त्रीग्रहणमुपलक्षणमिति भावः । यद्वा अमर-
मतरीत्या कैयटमतेऽपि नित्यस्त्रीत्वमस्तु । अजादौ 'परनेकाच्च' इति यणः 'न भूसु-
धियोः' इति निषेधे प्राप्ते 'वर्षाभ्वक्ष' इति यणः प्रतिप्रसव उक्तः । तं स्मारयति—
वर्षाभ्वक्षेति । स्वयम्भूः पुंषदिति । स्वयम्भूश्चावदस्य चतुरानने रुद्धवाद्यं तस्य यौगि-
कस्य पद्मान्तरं चिना स्त्रियामवृत्तेः न वृत्तिमते । नित्यस्त्रीत्वम् । कैयटमते तु अनेक-
लिङ्गत्वात् न नित्यस्त्रीत्वमिति भावः । इत्युदन्ताः ॥

अयं ऋदन्ता निरूप्यन्ते 'सावसेर्ऋन्' इति सौ उपपदे असंज्ञातोः ऋन्प्रत्यये
स्वसृशब्दो भगिनीवाची । 'ऋक्षेभ्यः' इति ङीप् प्राप्ते । न षट् । षट् इत्यनेन षट्स-
ञ्ज्ञका गृह्यन्त इत्याह—षट्संज्ञकेभ्य इति । ङीप्तापाविति । 'ऋक्षेभ्यः' इत्यतो ङीबिति,
'टावृचि' इत्यतष्टादित्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः । स्वस्त्रादीन् पठति—स्वसा तिस्र
इत्यादिना । अथ 'तिस्रश्चतस्रः' इत्यनयोः पाठो न कर्तव्यः 'न तिस्रश्चतस्रः' इति नामि
दीर्घनिषेधादेव लिङ्गात् स्त्रीवभाषसिद्धेरिति 'कृन्मेजन्तः' इति सूत्रे कैयटः । न मन्व-
सीति ननान्दा । 'नञि च नन्देः' इति ऋन्, वृद्धिश्च । 'ननान्दा तु स्वसा पर्यु'
इत्यमरः । बोधयति कुहिता । 'मप्सुनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ'
इति दुहेस्तृप्, इट् गुणाभावश्च निपातितः । मान्यते पश्यते इति माता । मान्
पूजायाम् । वृत्ति मकोपश्च । यतते । इति याता । 'यतेर्दृद्धिश्च' इति ऋन् उपधावृ-
द्धिश्च । 'भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परश्च' इत्यमरः । अप्ठुन्निति ।
स्वसृशब्दात् सुः, 'ऋदुशमस्' इत्यवक्, तुप्रत्ययान्तरत्वाभावेऽपि 'अप्त्तुन्' इति सूत्रे
स्वसृग्रहणात् दीर्घ इति भावः । माता पितृवदिति । 'अप्त्तुन्' इति सूत्रे औणादिक-
मुत्पुञ्ज्यन्तेषु नप्रादीनामेव दीर्घनियमनादिति भावः । इत्युदन्ताः ।

अयं ओवृन्ता निरूप्यन्ते । औगोवदिति । 'ओतो णित्' इति णिङ्गस्वातिदेशात्
'अचो णिति' इति वृद्धिः । 'ओदिवौ द्व स्त्रियामभ्यम्' इत्यमरः । इत्योवन्ताः ।

दन्ताः ॥ नौः श्लोवत् ॥ इत्यौदन्ताः ॥

इत्यजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

अथ अजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ॥ १० ॥

३०९ अतोऽम् ७ । १ । २४ ॥ अतोऽङ्गात्क्वीबाटस्वमोरम्ययात् 'अमि पूर्वः'
(सू १९४) ज्ञानम् । 'एकह्रस्वात्-' (सू १९३) इति हल्मात्रलोपः— हे ज्ञान ।

अथ ऐदन्ता निरूप्यन्ते । राः पुंवदिति । 'रायो हलि' इत्यात्वम् । 'राः स्त्रीत्येके'
इति शीरस्वाभ्युक्तेः स्त्रीलिङ्गोऽप्ययमिति भावः । इत्यैदन्ताः ।

अथ औदन्ता निरूप्यन्ते । नौः श्लोवदिति । 'स्त्रियां नौस्तरणिस्तारिः' इत्यमरः ।
इत्यौदन्ताः ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमायामजन्तस्त्रीलिङ्गनिरूपणं समाप्तम् ।

अथाजन्तनपुंसकलिङ्गा निरूप्यन्ते । ज्ञानशब्दात् सुः 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति तस्य
लुकि प्राप्ते—अतोऽम् । अत इति पञ्चमी । अङ्गस्येयधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते ।
अत इत्यनेन विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्यनुवर्तते । तदाह—
अतोऽङ्गादिति । अदन्तादङ्गादित्यर्थः । ज्ञानमिति । सोरमि कृते अमि पूर्वरूपम् इति
भावः । अमोऽग्निविधानं तु 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुक्प्रत्ययम् । ननु अतः स
इत्येव द्वेदोऽस्तु, सोर्मकारादेशे ज्ञानमिति सिद्धे; अमि च 'आदेः परस्य' इति
अकारस्य मकारे अन्त्यस्य मकारस्य संयोगान्तलोपेनैव ज्ञानमिति सिद्धेरिति चेत् ?
मैवम्—एवं सति ज्ञानमित्यत्र 'सुपि च' इति दीर्घापत्तेः न च अदन्तसन्निपातमा-
भिरप्यप्रवृत्तस्य भावेष्वस्य सन्निपातकदीर्घमिति च त्वं न सम्भवति; सन्निपातपरिभाषा-
विरोधादिति वाच्यम्, 'सुपि च' इति दीर्घे कर्तव्ये सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तरि-
त्युक्तावावृत्त्यलम् । हे ज्ञानेति । हे ज्ञान स इति स्थिते सोरमि कृते पूर्वरूपे 'एकह्र-
स्वात्' इति मकारलोपे हे ज्ञानेति रूपम् । ननु एकह्रस्वावित्यत्र सम्बुद्धधातिस्य
सम्बुद्धधैवाण्यय उचितः । ततश्च एकह्रस्वाद्भ्रस्वान्ताच्चाङ्गात् परा या सम्बुद्धिः तद्व-
चस्य ह्रस्वो लोप इति लभ्यते । ततश्च प्रकृते पूर्वरूपे कृते तस्य पूर्वोन्तत्वाभावेण
ज्ञान इत्यदन्तमङ्गम् । ततः परा सम्बुद्धिर्नास्ति मकारभाष्यस्यासम्बुद्धित्वात्, सुस्था-
निकस्वाम एव सम्बुद्धित्वात्, अर्थविकारेण एकदेशविकृतम्बाधानवताराच्च । न च

३१० नपुंसकाच्च ७ । १ । १९ ॥ क्लीबात्परस्यौः शी स्यात् । भसङ्गायाम् ।
 ३११ यस्येति च १ । ४ । १४८ ॥ भस्येवर्णावर्णयोर्लोपः स्यादौकारे तक्षिते
 च परे । इत्यकारलोपे प्राप्ते 'औः श्यां प्रतिषेधौ वाच्यः' (वा ४१८९) ।
 ज्ञाने । ३१२ जश्शसोः शिः ७ । १ । २० ॥ क्लीबादनयोः शिः स्यात् ।
 ३१३ शि सर्वनामस्थानम् १ । १ । ४२ ॥ 'शि' इत्येतदुक्तसंज्ञं स्यात् ।
 ३१४ नपुंसकस्य झलच्चः ७ । १ । ७२ ॥ झलन्तस्याजन्तस्य च क्लीबस्य

पूर्वरूपात् प्राक् 'एङ्हस्वात्' इत्यस्य प्रवृत्तिः किं न स्यादिति वाच्यम्, परत्वात्
 पूर्वरूपस्यैव पूर्व प्रवृत्तेः । न च पूर्वान्तरत्वात् पूर्वरूपस्याङ्गान्तर्भावात् ज्ञान इत्यव-
 न्तमङ्गम्, पदादित्वाच्च अस् इत्यस्य सम्बुद्धित्वं चेत्याश्रित्य तद्वचयवहलो मकार-
 मात्रस्य 'एङ्हस्वात्' इति लोपो निर्बाध इति वाच्यम्, 'उभयत आश्रयणे नाम्ना-
 दिवत्' इति निषेधादित्यत आह—एङ्हस्वादिति । इत्मात्रलोप इति । पूर्वरूपे कृते सम्बु-
 द्धर्मकारमात्र यत् परिशिष्टं तस्य 'एङ्हस्वात्' इति लोप इत्यर्थः । लक्ष्यातुरोधात्
 सम्बुद्ध्याक्षिप्तमङ्ग सम्बुद्धौ नान्वेति; किन्तु सम्बुद्धपदवचयवहल्येवान्वेति । ततश्च
 एङ्गन्तात् इत्यान्मात्राङ्गात् परो यः सम्बुद्धपदवचयवहल् तस्य लोप इति लभ्यते ।
 प्रकृते च पूर्वरूपे कृतेऽपि इत्यन्ताङ्गात् परत्वं सम्बुद्धपदवचयवस्य मकारमात्रस्य
 अस्येवेति तस्य 'एङ्हस्वात्' इति लोपो निर्बाध इत्यन्यत्र विस्तरः ।

नपुंसकाच्च । 'जसः शी' इत्यतः शीति 'औः आपः' इत्यतः 'औः' इति शानु-
 वर्तते । तदाह—क्षीवादिति । औक्षित्यौकारविभक्तेः संज्ञेत्युक्तम् । ज्ञान ई इति
 स्थिते—यस्येति च । यस्य ईतीति छेदः । इक्ष अक्षतयोः समाहारः य तस्य ह्वर्णस्य
 अवर्णस्य चेत्यर्थः । भस्येव्यधिकृतम् । 'मस्तद्धिते' इत्यतः तद्धिते इत्यनुवर्तते । तदा-
 ह—भस्येत्यादिना । इत्याकारलोपे प्राप्ति इति । 'मुठनपुंसकस्य' इति पशुधासेन शीभाव-
 स्यात्सर्वनामस्थानतया तस्मिन् परतो भस्वादिति भावः । औः व्यामिति । औः यः
 शीभादेशः तस्मिन् परतः 'यस्येति च' इति लोपस्य प्रतिषेधो वक्ष्य इत्यर्थः ।
 श्यामिति निर्वेद्यादेव नित्यस्त्रीत्वं बोध्यम् । औः इति तु व्यर्थमेव । सर्वे इत्यादौ
 'जसः शी' इत्यस्य आधिकारेणैव व्यावृत्तिसिद्धेः । ज्ञाने इति । ज्ञान ई इति स्थिते आ-
 वृणुण इति भावः अश्शसोः शिः । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्यतो नपुंसकादित्यनुवर्तते ।
 यदाह—क्षीवादिति । ज्ञान शि इति स्थिते श्यानिवश्वेन प्रत्ययत्वात् 'लशक्तद्धिते'
 इति शकार इत् । शि सर्वनामस्थानम् । उक्तसंज्ञमिति । सर्वनामस्थानसंज्ञकमित्यर्थः ।
 अनपुंसकस्येति पशुधासात् शि इत्यस्य सर्वनामस्थानत्वे अप्राप्ते वचनम् नपुंसकस्य
 झलच्चः । झल् च अच्चेति समाहारद्वन्द्वः । तेन च अङ्गस्येत्यधिकृतं विबोध्यते । तदन्त-

नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे । उपधादीर्घः । ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् । शेषं
 रामवत् । एवं धनवनफलादयः । ३१५ अद्भुतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ७ । १ ।
 २५॥ एभ्यः ङीवेभ्यः स्वमोरद्धादेशः स्यात् । ३१६ टेः द्वा॥ १४३॥ इति
 परे भस्य टेलोपः स्यात् । 'वाऽवसाने' (सू २०६) । कतरत्-कतरद् कतरे कत-
 राणि । 'भस्य' इति किम् ? पञ्चमः । टेलुप्तत्वात् 'प्रथमयोः—' (सू १६४) इति
 पूर्वसवर्णदीर्घः 'एङ्ङस्वात्—' (सू १९३) इति सम्बुद्धिलोपश्च न भवति—हे
 कतरत् । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । कतमत । इतरत् । अन्यत् । अन्यतरत् ।
 अन्यतमशब्दस्य तु अन्यतममित्येव । 'एकतरान्प्रतिषेधो वक्तव्यः' (वा ४२८७) ।

विधिः । 'इविनो नुम्धातो' इत्यतो नुमित्यनुवर्तते । 'उगिद्वषाश्च' इत्यस्यः सर्वनाम-
 स्थाने इत्यनुवर्तते । तद्वाह—अकृतस्येत्यादिना । मिश्राद्वन्त्याद्वचः परः । उपधादीर्घ-
 इति । ज्ञानम् इ इति स्थिते 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घ इत्यर्थः । पुनस्तद्विति ।
 अमौट्ठास्सु ज्ञानं ज्ञाने ज्ञानानि इति क्रमेण रूपाणीत्यर्थः । शेषं रामवदिति । शिष्यस्य
 इति शेषम् । कर्मणि घञ् । 'घञजबन्ताः पुंसि' इति प्रायिकमिति भावः ।

अद्भुतरादिभ्यः । अद्भुतरादिभ्य इति छेदः । वृष्य छत्वेन ङकारः । ङस्य संयो-
 गान्नलोपश्च आदेशस्वरूपावगतये न कृत इति कैयटः । इतर, इतम्, अन्य, अन्यतर,
 इतर इति इतरावयवः सर्वाविगणपठिताः । अत्र इतरइतमौ प्रत्ययौ । अतस्तद्वन्तग्रह-
 णम् । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति सूत्रमनुवर्तते तद्वाह—एभ्य इत्यादिना । ङकार इत् ।
 कतर अद् इति स्थिते—टेः । अङ्गोपोऽन इत्यस्माङ्गोप इति 'ति विंशतेर्द्विति' इत्य-
 तः द्वितीति चानुवर्तते । भस्येभ्यधिकृतम् । तद्वाह—द्वितीत्यादिना । कतर अद् इत्यत्र
 रेकाङ्कारस्य लोपः । चार्त्थविकल्पं स्मारयति—वाऽवसाने इति । ननु पररूपेण कतरवि-
 ति सिद्धेः अद्भो द्विकरणस्य किं प्रयोजनमित्यत आह—टेलुप्तत्वादिति । टेलुप्तत्वात्
 पूर्वमवर्णदीर्घो न भवतीत्यन्वयः । द्विषाभावे 'टेः' इति लोपस्याप्राप्त्या पररूप बाधि-
 त्वा पूर्वसवर्णदीर्घः प्रसज्येत इति भावः । ननु पूर्वसवर्णदीर्घाभावाच्च ङकार एवादेशः
 क्रियतामित्यत आह—पङ्क्तत्वादित्यादि । सोर्द्विकारादेशे सति तस्य स्थानिवशेन सम्बु-
 द्धित्वाद् ह्रस्वान्तावङ्गाच्च परत्वाच्च लोपः प्रसज्येत । अद्भादेशे तु टिलोपे सति 'कतर-
 इत्यङ्गम्, न तद्वन्तत्वात् । यत्तु ह्रस्वान्तं कतर इति, न तदङ्गम्, रेकाङ्कारस्य
 प्रत्ययावयवत्वेन तद्वन्तस्य प्रत्ययपरकत्वाभावेन अङ्गत्वाभावात् । अनङ्गिलोपप्रवृत्तये
 अद्भादेशविधिरिति भावः । पुनस्तद्विति । प्रथमावत् द्वितीयेत्यर्थः । शेषं पुंवदिति ।
 सर्ववदित्यर्थः । अन्यतमशब्दस्य विधिः । तस्याभ्युपगमातिपदिकात्वेन इतमप्रत्ययान्त-
 त्वाभावेन तत्राद्भादेशो नेत्यर्थः । 'एकाच्च प्राप्चम्' इति इतरजन्तादेकतरशब्दात्

एकतरम् सोरमादेशो कृते सन्निपातपरिभाषया न जरस् । अजरम् । अजरसी-
अजरे । परत्वाज्जरसि कृते झलन्तत्वान्नुम् । ३१७ सान्तमहृतः संयोगस्य ।
६ । ४ । १० ॥ सान्यसंयोगस्य महृतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घ स्यादसबुद्धौ
सर्वनामस्थाने परे । अजरांसि-अजराणि । अमि लुकोऽपवादमम्भावं बाधित्वा पर-

स्वमोरद्वादेशो प्राप्ते आह—एकतरादिति । एकतरशब्दात् परयोः स्वमोद्वादेशप्र-
तिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ।

अविद्यमाना जरा यस्य कुलस्येति विग्रहे 'नञोऽस्त्यर्थानाम्' इति बहुव्रीहौ
विद्यमानपदलोपे 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वत्वे अजरशब्दः । तस्य प्रक्रियां दर्शयन्ति—
सोरिति । सोरमादेशो कृते अजरमित्यन्वयः । जरसादेशमाशाङ्क्याह—सन्निपातेति ।
अदन्तसन्निपाताश्रयस्य अमः । अदन्तत्वविघातकजरसादेशं प्रति निमित्तत्वायो-
गादिति भावः । अजरसी इति । 'नपुंसकाच्च' इति शीभावे जरसादेशो रूपम् । अजरे
इति । जरसादेशाभावे रूपम् । जरसि रूपं दर्शयितुमाह—परत्वादिति अजर षस्
इति स्थिते 'जरशसोः शिः' इति शिभावात् परत्वाज्जरसि कृते ततः शिभावे झलन्त-
त्वान्नुमित्यर्थ इति केचित् । तदेतत् 'जराया जरस्' इति सूत्रे अजरांसीत्यत्र 'नुञ्ज-
रसोः प्रासयोः विप्रतिषेधेन जरस्' इति भाष्यविरुद्धत्वादुपेक्ष्यम् । शिभावात्
पूर्वमेव परत्वात् जरसः प्रवृत्तौ हि तदा जरसः सर्वनामस्थानत्वाभावेन नुम एवाप्रसक्तः
तद्वसंगतिः स्पष्टैव । सर्वविप्रतिषेधमाश्लिष्य जरसः पूर्वमेव शिभावे तु तज्ज्ञाप्यं
सङ्गच्छते । एवञ्च जरसः पूर्वमेव शिभावे कृते तस्य सर्वनामस्थानत्वात् एस्मिन्
परे नुञ्जरसोः प्रासयोः नुमपेक्षया परत्वात् जरस्, ततो झलन्तलक्षणो नुमित्येव
व्याख्येयम् । यदि हि जरसादेशात् प्रागेव अजन्तलक्षणो नुम् स्यात्, तदा अजरन्
इ इति स्थिते 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति म्यायेन जर इत्यस्य जरसि कृते
अजरस् इ इति स्थिते सान्तसंयोगाभावात् 'सान्तमहृतः' इति वच्यमाणदीर्घो
न स्यादित्यादि शब्देन्दुशेखरे निर्जरशब्द्विनिरूपणे अत्र च प्रपञ्चितम् । उभयथापि
अजरन् स् इति स्थिते नान्तत्वाभावात् 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घे अप्राप्तः । सान्त-
महृतः । 'सर्वनामस्थाने चामम्बुद्धौ' इति, 'नोपधायाः' इति चानुवर्तते । नेति लुप्त-
वष्टीकं पदम् । 'हलोपे पूर्वस्य' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । नकारस्य उपधायाः दीर्घ
इति लभ्यते । संयोगस्येत्यत्र वषष्ठयन्तं नकारे अन्वेति । सान्तेति वषष्ठयन्तं पृथ-
क्पदम् । आर्वः षष्ठया लुक् । सान्तस्येति लभ्यते । तच्च संयोगे अभेदेनान्वेति—
सान्तो यः संयोगः इति । अत एवासामर्थ्यान्महच्छब्देन तस्या न समासः । महत
इत्यन्वयवचषष्ठयन्तम् । तच्च नकारे अन्वेति । तद्याह—सान्तसंयोगस्येत्यादिना ।
अजरांसिति । दीर्घे सति 'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वारः । अत्र उपधाया इति पूर्वत्व-

त्वाज्जरस् । ततः सञ्चिपातपरिभाषया न लुक् । अजरसम्-अजरम् । अजरसी-अजरे । अजरासि-अजराणि । शेषं पुंवत् । 'पृष्ठ'— (सू २२८) इति हृदयो-दकास्यानां हृद् उदन् आसन् । हृन्दि । हृदा । हृद्भ्यामित्यादि । उदानि । उप्ता । उद्भ्यामित्यादि । आसानि । आसना । आसभ्यामित्यादि । मांमि । मांसा । मान्भ्या-

मात्रोपलक्षणम्, परिभाषिकोपधात्वस्थानसम्बन्धः । अथ द्वितीयैकवचने रूपं दर्शयितुमाह—अमि लृक् इति । अजर अम् इति स्थिते 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लृक् प्रातः, तं बाधित्वा तद्वपवाद् 'अतोऽम्' इत्यम्भावः प्रातः, तं बाधित्वा 'विप्रतिषेधे परम्' इति परत्वाज्जरम् । अजरसमिति । वस्तुस्थितिकथनमेतत् । ननु 'लुगपवादस्याम्भावस्य जरसादेशेन बाधितत्वात् 'अपवादे निषिद्धे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिः' इति न्यायेन अमो लृक् कुतो न स्यादित्यत आह—तन इति । ततो न लुगित्यन्वयः । जरसादेशानन्तरं अमो लृक् न भवतीत्यर्थः । कुत इत्यत आह—मन्निपातेति । अजसञ्चिपातमाश्रित्य प्रवृत्तस्य जरसः तल्लुकि निमित्तत्वाभावादिति भावः । शेषं पुंवत् । अजरसा-अजरेण । अजरसे-अजराय । अजरसः-अजरात् । अजरसः-अजरस्य । अजरसोः-अजरयोः । अजरमि-अजरे ।

हृदयोदकास्थशब्दाः सुटि ज्ञानवत् । शसादौ विशेषमाह—पृष्ठिति । हृन्दीति । हृदयशब्दात् शसः शिभावे हृदादेशे 'मपुंसकस्य झलचः' इति श्रुकारात् परतो नुमि 'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वारे तस्य परस्वर्णे नकारे रूपम् । इत्यादीति । हृदे । ह्रुवः । हृदः । ह्रुवोः । ह्रुवाम् । हृदि । ह्रुवोः । ह्रुसु । ह्रुभावपक्षे ज्ञानवत् । उदकशब्दः सुटि ज्ञानवत् । शसादौ विशेषमह—उदानीति । शसः शिभावे उदकादेशे 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घः । 'अल्लोपोऽनः' इति तु न, शोः सर्वनामस्थानत्वात् । उदनेति । उदक आ इति स्थिते उदकादेशे अल्लोपः । उदभ्यामिति । उदकादेशे 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपः, 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदत्वात् । इत्यादीति । उदने । उदन् । उदनः । उद्वनोः । उदनि-उद्वनि । उद्वनोः । उद्वन्नभावपक्षे ज्ञानवत् । आस्यशब्दः सुटि ज्ञानवत् । शसादौ विशेषमाह—आसानीत्यादीना । उद्वन्नादेशवद्रूपणि । इत्यादीति । आस्ने । आस्नः । आसनः । आसोः । आस्नि-आसनि । आसोः । आससु । आसन्नभावपक्षे ज्ञानवत् । मांसशब्दोऽपि सुटि ज्ञानवत् । 'मांसपृत्तनासानूनाम्' इति शसादौ मांस् आदेशः । अत्र नकारस्य 'नश्चापदान्तस्य' इति कृतानुस्वारस्य निर्देशः । अत एवाह—मान्भ्यामिति । मांस् आदेशे सकारस्य संयोगान्तलोपे मिति निमित्तापाद्यात् अनुस्वारनिवृत्तौ रूपम् । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वा-ल्लोपो न ।

मित्यादि । वस्तुतस्तु प्रवृत्तिप्रहणं प्रकारार्थमित्युक्तम् । अत एव भाष्ये 'मांस-
चन्या उल्लायाः' इत्युदाहृतम् । अयस्मयादित्वेन भत्वात्संयोगान्तलोपो न । 'पह-
न—' (सू० २२८) इत्यत्र हि 'छन्दसि' इत्यनुवर्तितं वृत्तौ । तथापि 'अपो भि'
(सू० ४४२) इत्यत्र 'मांसश्छन्दसि' (वा ४६३४) इति वार्तिके छन्दोप्रहणसामर्थ्या-
ल्लोकेऽपि कचित् इति कैयटोक्तरीत्या प्रयोगमनुसृत्य पदादयः प्रयोक्तव्या इति बो-

अयं सुव्यपि हृदाद्यादेशं साधयितुमाह—वस्तुनस्तिविति । इत्युक्तमिति । 'ककुहो-
षणी' इति भाष्यप्रयोगात् प्रवृत्तिप्रहणस्य प्रकारार्थत्वम् अजन्तपुंस्त्रिङ्गधिकारे स्वय-
मुक्तमित्यर्थः । ननु प्रवृत्तिप्रहणस्य प्रकारार्थत्वेऽपि प्रत्ययत्वेन सादृश्यविवक्षायां
प्रथमैकवचने हृत् इति प्रयोगोऽनुपपन्नः, सोर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणस्याप्यभावात्
तद्वनित्यत्वाश्रयणे च मानाभावादित्यत आह—अत एवेति । मांसपचन्या इति । पच्यते
अस्यानुल्लायामिति पचनी । अधिकरणे वयुट्, अनादेशः । टिप्पत् स्त्रीप् मांसस्य
पचनीनि षष्ठीसमासः । अत्र कसो लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणभावे प्रत्ययपरत्वा-
भावात् मांस आदेशो न स्यात् । अता हृदाद्यादेशविधौ 'न लुमता' इति निषेधस्या-
नित्यत्वमाश्रयत इत्यर्थः । ननु मांसपचन्या इत्यत्र अन्तर्वर्तिनं कस लुप्तमाश्रित्य
मांस इत्यस्यास्ति पदत्वम्, 'सुसिङ्गन्तम्' इति पदसङ्ज्ञायाः प्रवृत्तिप्रत्ययधर्मत्वेन
केवलान्धमत्वाभावेन अत्र 'न लुमता' इति निषेधस्याप्रवृत्तेः । अन्यथा राजपुत्रश्च
इत्यत्र कथं नलोपः । ततश्चात्र सकारस्य संयोगान्तलोपो दुर्वार इत्यत आह—
अत्वात् संयोगान्तलोपो नेति । ननु यजदित्वादित्ययत्वे परे विधीयमानायाः असङ्ज्ञायाः
केवलान्धमत्वात् तत्र लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणनिषेधात् कथमिह असङ्ज्ञेत्यत आह—
अयस्मयादित्वेनेति । मांस आदेशस्य अयस्मयाविगणपठितत्वात् 'अयस्मयादीनि' छन्द-
सि' इति भत्वमित्यर्थः । शङ्कते—पद्वनित्येति । पदन् इति सूत्रे 'क्षीर्षन् छन्दसि'
इत्यतः छन्दसीत्यनुवृत्तिः वृत्तिग्रन्थे प्रदर्शितेत्यर्थः । ततश्च वैदिकप्रक्रियायामेव तदु-
पन्यायो युज्यत इत्याक्षेपः । परिहरति—तथापीति । 'पहन्' इति सूत्रे छन्दोप्रह-
णानुवृत्तापि लोकेऽपि कचिदित्यन्वयः । कुतो लोकेऽपि प्रयोग इत्यत आह—अपो-
मीत्यादि । 'अपो भि' इति सूत्रम् । अपस्तकारः स्यात् भावौ प्रत्यये परे इत्यर्थः ।
तत्रास्ति वार्तिकम्—'मांसश्छन्दसि' इति । मास् इत्यस्य तकारः स्यात् आदिप्रत्यये
परे छन्दसि इति तदर्थः । ऋग्वेदे 'माजिः शरभिः' इत्यादिमन्त्रमुदाहरणम् । यच्च
'पहन्' इति छन्दोमात्रविषयं स्यात् तच्च मास् इत्यादेशस्य छन्दोमात्रविषयत्वात्-
लौकिकत्वात् मांसश्छन्दसीति तस्य तकारविधौ छन्दोप्रहणं व्यर्थं स्यात् । अतो
लोकेऽपि कचिदिति कैयटोक्तरीत्या 'पहन्' इत्यस्य लोकेऽपि प्रवृत्तिमनुसृत्य पदाद्या-
देशाः प्रयोगस्तु योस्या इत्यर्थः । इत्यदन्ताः ॥

भ्यम् । इत्यदन्ताः ॥ ३१८ ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य १ । २ । ४७ ॥
 क्लोवे प्रातिपदिकस्याजन्तस्य ह्रस्वः स्यात् । श्रोप ज्ञानवत् । श्रोपाय । अत्र सञ्जि-
 पातपरिभाषया 'आतो धातोः' (सू २४०) इत्याकारलोपो न । इत्यादन्ताः ॥
 ३१९ स्वमोर्नपुंसकात् ७ । १ । २३ ॥ क्लोबादज्ञात्परयोः स्वमोर्लुक् स्यात् ।

अथ आदन्ता निरूप्यन्ते । अयं पातीति श्रीपाशब्दो विश्वपाशब्दवत् विजन्तः
 क्तिवन्तो वा । तस्य नपुंसकत्वे ह्रस्वविधानमाह—ह्रस्वो नपुंसके । ह्रस्वश्च्युता उपस्थि-
 तेन अथ ह्रस्वेन प्रातिपदिकस्य विशेषणात् तदन्तविधिरित्याह—क्लोव इत्यादिना ।
 न च कुले इति द्विवचने एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् अजन्तप्रातिपदिकत्वाद्भ्रस्वः
 स्यादिति वाच्यम्, 'अर्धवदधातुः' इत्यतः प्रातिपदिकग्रहणानुवृत्तौ पुनः प्रातिपदिक-
 ग्रहणेन अन्तवज्जायतः प्रातिपदिकत्वे ह्रस्वाभावबोधनात् । ज्ञानवदिति । ह्रस्वविधानात्
 दीर्घान्तरवप्रयुक्तं न कश्चिद्विशेष इति भावः । जश्शसोः शिः श्रीपाणीति रूपम्,
 भिन्नपदस्थान्तेऽपि 'पृकाञ्चुत्तरपदे णः' इति णत्वप्रवृत्तेः । श्रीपेण-इनादेशे गुणे तस्य
 पूर्वान्तत्वाद्बुत्तरपदस्य एकाच्चात्स्यादेव णत्वम् । श्रीपायेति । श्रीपाशब्दस्य 'ह्रस्वो न-
 पुंसके' इति ह्रस्वत्वे ल्येयदेशे 'सुपि च' इति दीर्घं रूपम् । सञ्जिपातपरिभाषा तु कष्टा-
 येति निर्देशात् न प्रवर्तत इति प्रागुक्तम् । अन्वघ्न इत्येव कृतेऽपि प इत्यस्य एकदेश-
 विकृतन्यायेन धातुत्वानपायात् दीर्घे कृते आकारान्तत्वाच्च 'आतो धातोः' इत्याहो-
 पः स्यात्, यादेशस्य स्वतो यकारादितया स्थानिवशेन स्वाविप्रत्ययतया च तस्मिन्
 परे भ्रस्वस्यापि स्रवादित्यत आह—अत्र सञ्जिपानेति । ननु उपजीव्यविघातक प्रति
 उपजीवकं निमित्तं न भवतीति सञ्जिपातपरिभाषया लभ्यते । प्रकृते च अदन्तमुप-
 जीव्य प्रवृत्तस्य यादेशस्य आहोपं प्रति कथं न निमित्तत्वम् । यादेशस्य आकारमुप-
 जीव्य प्रवृत्तत्वाभावेन आकारलोपं प्रति निमित्तत्वे बाधकाभावादिति चेत् ? मैवम्—
 यादेशस्तावत् ह्रस्वमवर्णमुपजीव्य प्रवर्तते, तद्विधावत् इत्यनुवृत्तेः । ततश्च ह्रस्वत्व-
 मवर्णत्वं च समुदित यादेशस्य उपजीव्यम् । तत्र कष्टायेति निर्देशात् सञ्जिपातपरि-
 भाषां बाधित्वा कृतेऽपि दीर्घे ह्रस्वत्वांश एव निवृत्तः । अवर्णत्वांशस्वनुवृत्त एव ।
 तस्याप्याहोपेन निवृत्तौ उपजीव्यविघातः स्यादेवेति भवेदेव सञ्जिपातपरिभाषावि-
 रोधः । अतो न भवत्याहोप इति कौस्तुभे समाहितम् 'इको गुणवृद्धौ' इत्यत्र ।
 वस्तुतस्तु आतो धातोरिवत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया प्रतिपदोक्त एवाकारान्त-
 धातुर्गृह्यते । इह तु पाधातोर्ह्रस्वत्वे तु पुनर्दीर्घं सति अवगम्यमानपास्वरूपं लाञ्छनि-
 कमेवेति न तस्यात्र ग्रहणमित्यास्तां तावत् । इत्यादन्ताः ॥

अथ ह्रदन्ता निरूप्यन्ते । अथ पारिशब्दप्रक्रियां दर्शयितुमाह—स्वमोर्नपुंसकात् ।

वारि । ३२० इकोऽचि विभक्तौ ७ । १ । ७३ ॥ इगन्तस्य क्लीबस्य नुमागमः
स्यादचि विभक्तौ । वारिणी । वारीणि । 'न लुमता—' (सू २६३) इति निषेध-
स्यामित्यन्वयात्पक्षे सम्बुद्धिनिमित्तो गुणः—हे वारे—हे वारि । 'आको ना—' (सू
२४४) वारिणा । 'वेर्जिति' (सू २४५) इति गुणे प्राप्ते 'बृद्धयौस्वतृज्बद्धावगुणेभ्यो

'षड्भ्यो लुक्' इत्यनो लुगिस्थनुवर्तते इत्याह—छोबादित्यादिना । वारीणि । सौरमन्त्र
लुक् रूपम् । न च 'आहेः परस्य' इति अमः अकारस्यैव लुक् स्यात्
न तु मकारस्यापीति शङ्क्यम् , प्रत्ययस्य लोप एव हि लुगियुक्त्यते ।
अम इति समुदाय एवेह प्रत्ययः ; न तु तदेकदेशभूतमकारमात्रम् । अतो लुगमः
सर्वादेश एव भवति । इकोऽचि । 'इदितो अम् धातोः' इत्यतो नुमित्यनुवर्तते ।
'नपुंसकस्य सलचः' इत्यतो नपुंसकस्येत्यनुवर्तते । अङ्गस्येत्यधिकृतम् इका विशेष्यते ।
तदन्तविधिः । तद्वाह—इगन्तस्येत्यादिना । अचि विभक्ताविति । अजादौ विभक्तावित्यर्थः ।
'इकोऽचि सुपि' इत्येव सुवचम् । विभक्तौ किम् ? मधु-मधम् , तस्येवं माधवम् ।
अणि परे नुमि द्विलोपे माधमिति स्यात् । वारिणी इति । वारि औ इति स्थिते शी-
भावे नुमि 'अटकुप्वाङ्' इति गत्वे रूपम् । वारीणि इति । अश्वसोः क्षिभावे नुमि
'सर्वनामस्थाने च' इति दौर्घे गत्वे रूपम् । हे वारि सु इत्यत्र सोर्लुकि प्रक्रियां वर्ण-
यति—पक्ष इति । 'ह्रस्वस्य गुणः' इति सम्बुद्धिनिमित्तको गुणः क्वाचिन्नवतीत्यर्थः ।
नन्विदं सम्बुद्धेर्लुका लुप्तत्वात् 'न लुमता' इति प्रत्ययलक्षणाविषेधात् कथं गुण इत्यत
आह—न लुमतेति निषेधस्यामित्यन्वाविति । अत्र च 'इकोऽचि विभक्तौ' इत्यन्वाग्रहणं
ज्ञापकम् । हलाविषु भ्यामाविषु सत्यपि नुमि 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति
तस्य लोपसम्भवावचीति व्यर्थम् । न च सम्बुद्धिग्राह्यव्यर्थम् अग्रहणम् , तत्र नुमि
सति 'न लिसम्बुद्धयोः' इति निषेधे सति नकारश्रवणप्रसङ्गादिति वाच्यम् ; सम्बुद्धे-
र्लुका लुप्ततया प्रत्ययलक्षणाभावेन तत्र नुमः प्राप्तेरेवाभावात् । 'न लुमता' इति
निषेधस्यानित्यत्वे तु सम्बुद्धौ प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तं नुमं वारयितुमग्रहणम् अर्थव
दिति भवत्यग्रहणं 'न लुमता' इत्यस्यानित्यत्वे लिङ्गमित्याहुः । अत एव 'इकोऽचि'
इति सूत्रे हे श्रपो इति 'पृच्छत्वात्' इति सूत्रे हे श्रपु इति च भाष्यं सङ्गच्छते ।
आको नेति । रूपे विशेषाभावेपि नुमपेक्षया परत्वेन नाभावस्यैव न्याय्यत्वादिति
भावः । लसिक्तसोर्विशेषमाह—वेरिति । नुमं बाधित्वा परत्वात् गुणे प्राप्त इत्यर्थः ।
बृद्धयौस्वेति । वार्तिकम् । बृद्धयादीनां क्रमेण 'गावो, हरौ, क्राष्टा, हरये' इत्यवकाशः ।
नुमोऽवकाशः—वारीणि इति । अतिसत्त्वादि इत्यत्र अश्वसोः 'सक्युरसम्बुद्धौ' इति
णित्वाद् बृद्धिः परत्वाद् नुमं बाधित्वा प्राप्ता । वारिणि इत्यत्र औ तु 'अच्य वे' इति
इत्यौस्वे प्राप्तम् । म्रियक्रोष्टूनि इत्यत्र अश्वसोः तुजवर्षं प्राप्तम् । वारिशब्दात्

नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन' (वा ४३७३) वारिणे । वारिणः । वारिणः । वारिणोः । 'नुमचिर-'
(वा ४३७४) इति नुट् । 'नामि' (सू २०९) इति दीर्घः- वारीणाम् । वारिणि ।
वारिणोः । हलादौ हरिवत् । ३२१ तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद् गात्र-
वस्य ७ । १ । ७४ । प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कमिगन्तं क्लीबं पुंवद्वा स्याद्वा-
दावचि । अनादये-अनादिने इत्यादि । शेषं वारिवत् । पीलुर्बृक्षः, तत्फलं पीलु,

कदादौ गुणः प्राप्तः । अत्र पूर्वविप्रतिषेधामेवेत्यर्थः । वारिणे इति । क्वचि गुणं बाधि-
त्वा जुमि गणवे रूपम् । वारिण इति । क्लिष्टसोर्गुणं बाधित्वा जुमि गणवे रूपम् ।
वारिणोरिति । ओसि यणं बाधित्वा जुमि गणवे रूपम् । वारि आमित्यत्र परत्वाभ्रुटं
बाधित्वा जुमि प्राप्ते आह-नुमचिरिति नुक्ति । नुमुनोः को विशेष इत्यत आह-
नामीति । दीर्घ इति । जुमि तु सति तस्याङ्गभक्त्याद् 'नामि' इति दीर्घो न स्यादिति
भावः । वारिणीति । क्ली 'अच्छ वेः' इत्यौत्वं परमपि बाधित्वा 'बृद्धयौत्वं' इति पूर्व-
विप्रतिषेधाक्षम् ।

न विद्यते आधिः उत्पत्तिः यस्य सः अनाधिः ईश्वरः । अनादिः अविद्या । अना-
दि ब्रह्म । त्रिलिङ्गोऽयं विशेष्यमित्रः । तस्य नपुंसकत्वे प्रथमाद्वितीययोर्वारिवद्रूपाणि ।
टादिषु अचि विशेषमाह-तृतीयादिषु । भाषितः पुमान् येन प्रवृत्तिनिमित्तेन तत्
भाषितपुंस्कं प्रवृत्तिनिमित्तं, तद्वत्स्वास्तीति अर्श आद्यश्च । शब्दस्वरूपं विशेष्यम् ।
पुंसत्वे नपुंसकत्वे च एकप्रवृत्तिनिमित्तकमिति यावत् । 'ह्रकोऽचि विभक्तौ' इत्यतः
ह्रकोऽचीति 'नपुंसकस्य झलच्' इत्यतो नपुंसकस्येति चानुवर्तते । षष्ठी च प्रथमया
विपरिणम्यते । तदाह-प्रवृत्तिनिमित्तैक्य इत्यादिना । पुंवद्वेति । गात्रवग्रहणादिति भावः ।
अचीति । अजादावित्यर्थः । पुंवत्वे ह्रस्वनुमोरभावः फलति । घटपटादिशब्दा-
स्तावत् घटवपटव्यादिरूपेणैव तत्तद्व्यक्तिं प्रत्याययन्ति न तु द्रव्यस्वपृथिवी-
त्वादिरूपेणेति निविवाद्यम् । ततश्च यद्विशेषणं पुंस्कृत्य घटादिशब्दाः तत्तद्व्य-
क्तिषु प्रयुज्यन्ते तद्विशेषणं प्रवृत्तिनिमित्तमित्युच्यते । वाच्यतावच्छेदकमिति
यावत् । एवं च नपुंसकत्वे लिङ्गान्तरे च यस्य एकमेव वाच्यतावच्छेदकं तत् शब्दस्व-
रूपं भाषितपुंस्कशब्देन विवक्षितम् । अनादिशब्दश्च उत्पत्त्यभावात्मकप्रनावृत्त्यं
पुरस्कृत्य क्लीपुंस्कतत्तद्व्यक्तिप्रत्यायक इति भवति तस्य प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये
भाषितपुंस्कता । अतस्तस्य टादावचि पुंस्वरविकल्प इत्यभिप्रेत्योदाहरति-अना-
दये-अनादिने इति । पुंवत्वे जुमः अप्रवृत्तेः 'घेर्छिति' इति गुणः, पुंवत्वाभावे तु
जुमिति भावः । शब्दादौति । अनादेः-अनादिनः । अनाद्योः-अनादिनोः । आमि तु
अजादीनामित्येव । शेषं वारिवदिति । प्रथमाद्वितीययोः भ्यामादौ हलि च वारिवदि-
त्यर्थः । प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये ह्रस्वस्य प्रथोजनं दर्शयितुमाह-पीलुर्बृक्ष इत्यादि । यदा

तस्मै पीलुने—अत्र न पुंषत्, प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् । ३२२ अस्थिवृ-
त्सकथ्यक्षणाग्रनकुदात्तः ७ । १ । ७५ । एषामनङ् स्यादादावचि, स चोदात्तः ।
'अस्लोपोऽन' (सू २३४)—दध्ना । दध्ने । दध्नाः । दध्नः । दध्नोः । दध्नाम् ।
दध्नि—दध्नि । दध्नोः । शेषं वारिषत् । एवमस्थिसकथ्यक्षीणि । तदन्तस्याप्य-
नङ्—अतिदध्ना ॥ इति इदन्ताः ॥ सुधि । सुधिनी । सुधीनि । हे सुधे—हे सुधि ।
सुधिया—सुधिना । सुधियाम्—सुधीनाम् । प्रध्या—प्रधिना । इति ईदन्ताः ॥
मधु । मधुनी । मधूनि । हे मधो—हे मधु । एवमन्वाद्यः । सानुशब्दस्य स्तुर्वा ।

वृक्षविशेषः पीलुशब्दवाच्यस्तदा पुंषलङ्कः पीलुशब्दः । यदा पीलुजन्यफलं पीलुश-
ब्दवाच्यं तदा नपुंसकलिङ्गः । 'फले लुक्' इत्यणो लुक् । अत्र फले वाच्ये पुंषत्वं ने-
त्यर्थः । कुत इत्यत आह—प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति । वृक्षत्वव्याप्यजातिविशेषात्मकं पीलु-
त्वं वृक्षविशेषे वाच्ये प्रवृत्तिनिमित्तम् । फलविशेषे तु वाच्ये फलत्वव्याप्यजातिविशे-
षात्मकं पीलुत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमिति प्रवृत्तिनिमित्तभेदविशेषार्थः । तदुक्तम्—'पीलुवृक्षः
फलं पीलु पीलुने न तु पीलवे । वृक्षे निमित्तं पीलुत्वं तज्जत्वं तत्फले पुनः ।' इति ।

अस्थि, दधि, सक्थि, अक्षि एतेषां प्रथमाद्वितीययोर्वास्त्वद्रूपाणि । टाहावचि
विशेषमाह—अस्थिदधि । तृतीयादिविति अस्तीति चानुवर्तने । तदाह—एषामि-
त्यादिना । सुमोऽपवादः । अनङ्गि लकार इप्, अकार उच्चारणार्थः । द्विवाद-
भेदादेशः । दध्नि दध्नि इति । 'विभावा छिश्योः' इत्यञ्चोपविकल्प इति भावः ।
तदन्तस्यापीति । आङ्गवाविति भावः । अतिदध्नेति । दधि अतिष्ठान्तं कुलमतिदधि ।
अत्रापि नपुंसकस्येति सम्बध्यते । ततश्च धातुः 'आह्वगमहन' इति किप्रत्यये दक्षि-
शब्दस्य पुस्वे दधिनेत्येव । नपुंसकस्येति श्रूयमाणमस्थ्यादिमिरेवाग्येति । तेनाति-
दध्ना आह्वनेत्यादि सिद्धम् । इति इदन्ताः ।

अथ ईदन्ता निरूप्यन्ते । सु ध्यायतीति, सु शोभना धीर्यस्येति वा विग्रहे
सुधीशब्दस्य 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वत्वे वारिवद्रूपाणीत्याह—सुधि सुधिनी इत्यादि ।
परत्वान्नुमा इयङ् वाच्यत इति भावः । सुधिया सुधिनेति । सुध्यात्वाच्चस्य शोभन-
ज्ञानवत्त्वस्य वा प्रवृत्तिनिमित्तस्य पुंसि नपुंसके च एकत्वात् पुंषत्त्वविकल्पः । एवं
प्रधीषादः । तत्र 'न भू सुधियोः' इति निषेधाभावात् 'परनेकाच्चः' इति यण् ।
इति ईदन्ताः ।

अथ उदन्ता निरूप्यन्ते । मध्विति । 'मधु मधे पुष्परसे' 'मधुर्वसन्ते चैत्रे च'
इति कोशाभ्यनुशास्वस्य पुंनपुंसकयोः मधत्त्ववत्सत्त्वादिरूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदाद्
न पुंषत्त्वविकल्पः । सृष्टीकाधिकारवाचिनो मधुशब्दस्य तु निश्चयनपुंसकत्वाच्च पुंष-
त्वमिति विवेकः । सानुशब्दस्य स्तुर्वेति । 'पहन्' इति सूत्रे 'मांसपृतनासानूनां मांस्य-

स्नूनि—सानूनि । प्रियक्रोष्टु । प्रियक्रोष्टुनी । तुज्वद्वावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्-
प्रियक्रोष्टुनि । टादौ पुंस्त्वक्षे प्रियक्रोष्टू-प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्टू-प्रियक्रोष्टवे ।
अन्यत्र तुज्वद्वावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुमेव । प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्टुने । 'नुम-
चिर' (वा ४३७४) इति नुट्-प्रियक्रोष्टुनाम् ॥ इत्युदन्ताः । सुलु सुलुनी
सुलूनि । पुनस्तद्वत् । सुल्वा-सुलुना । इत्युदन्ताः ।

स्नवो वाच्याः' इति वार्तिकादिति शेषः । स्नूनि सानूनीति । शसि रूपम्, क्षमा-
दावेव श्रुविधेः । प्रभृतिप्रहणस्य प्रकारार्थत्वे सुव्यपि स्तुर्भवति । अस्य च 'स्तुः
प्रत्यः सानुरक्षियाम्' इति पुंनपुंसकत्वाद् भाषितपुंस्कारवानुस्येव पुंस्त्वविकल्पः ।
प्रियक्रोष्टु प्रियक्रोष्टुनी इति । प्रियः क्रोष्टा यस्येति विग्रहः । असर्वनामस्थानत्वाच्च तुज्व-
त्वम् । अथ जरशसोः क्षिभावे सति सर्वनामस्थानत्वाद् नुमं बाधित्वा परत्वाच्च
तुज्वत्वे प्राप्ते आह--तुज्वद्वावादिति । 'बुद्धयौत्व' इति वार्तिकादिति भावः । प्रियक्रो-
ष्टुनीति । जरशसोः क्षिभावे नुमि 'सर्वनामस्थाने च' इति बोध रूपम् । न च निष्प-
त्वादेव नुम् सिद्धेः किं पूर्वविप्रतिषेधेनेति वाच्यम्, नित्यात्मानुमि कृतेऽपि-
'यदापमाः' इति न्यायेन 'तुज्वक्रोष्टुः' इत्यस्य नुम्विशिष्टस्य प्रहणापत्तौ पुनस्तु-
ज्वत्वापत्तेः । पूर्वविप्रतिषेधमाश्रित्य तुज्वत्वं बाधित्वा नुमि कृते तु न पुनस्तुज्वत्वम्,
'विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव' इति न्यायादित्यलम् । पुंस्त्वक्षे इति । तत्रापि
तुज्वत्वपक्ष इत्यर्थः । प्रियक्रोष्टेति । पुंस्त्वे तुज्वत्वे च सति रूपम् । अनपुंसकत्वाच्च
नुम् । प्रियक्रोष्टुनेति । 'पुंस्त्वे, तत्त्वभावे च तुज्वत्वाभावे रूपम् । पुंस्त्वाभावपक्षेऽपि
नुमं बाधित्वा परत्वाच्चावमेव । प्रियक्रोष्टू इति । पुंस्त्वे तुज्वत्वे यण् । अनपुंसकत्वाच्च
नुम् । प्रियक्रोष्टवे इति । पुंस्त्वे तुज्वत्वाभावे रूपम् । अन्येनेति । पुंस्त्वाभावपक्ष
इत्यर्थः । प्रियक्रोष्टुनेति । पुंस्त्वतुज्वत्वयोरभावे रूपम् । तथा कृषि त्रीणि रूपाणि ।
एवं कसिद्धसोः—प्रियक्रोष्टुः प्रियक्रोष्टोः प्रियक्रोष्टुनः । प्रियक्रोष्टोः प्रियक्रोष्टोः
प्रियक्रोष्टुनोः । आमि विक्षेपमाह—नुमचिरिति नुडिति । तुज्वत्वं नुमं च बाधित्वेति
शेषः । पुंस्त्वे तुज्वत्वं बाधित्वा नुट् । पुंस्त्वाभावे तु तुज्वत्वं बाधित्वा नुम्, तदपि
बाधित्वा नुडिति विवेकः । प्रियक्रोष्टरि-प्रियक्रोष्टौ-प्रियक्रोष्टुनि । भ्यामादौ हलि
मधुवत् । इत्युदन्ताः ।

अथ ऊदन्ता निरूप्यन्ते । सुर्विति । सुष्टु लुलानीति क्तिप् । 'ह्रस्वो नपुंसके' इति
ह्रस्वः । सुलुनी इति । 'ओः सुपि' इति यणं बाधित्वा परत्वाच्च नुम् । तुर्वेति । शोभन-
लवनकतृत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमेकमिति पुंस्त्वविकल्पः । पुंस्त्वे ह्रस्वाभावेऽपिस्त्वाद्
नाभावो न, नुमभादश्च 'ओः सुपि' इति यण् । पुंस्त्वाभावपक्षे तु यणं बाधित्वा

धातु धातुणी धातृणि । हे धातः—हे धातृ । धात्रा—धातृणा । एवं ज्ञातृकर्त्रादयः ।
हृत्पृथ्वीन्ता । ३२३ एष इन्द्रस्यादेशो १ । १ । ४८ ॥ आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु
एच इगोष स्यात् । प्रथु प्रथुनी प्रथुनि । प्रथुनेत्यादि । इह न पुंषत्, यदिगन्तं

सुख, केप्रभृतिषु तु पुंवरवाभावे 'घृद्धयौष' इति पूर्वविप्रतिषेधेन नुमि सुलुने, पुंवरवे
तु सुखवे ह्रस्वादि रूपद्वयम् । हृत्पृथ्वीन्ता ॥

अथ ऋद्धन्ता निरूप्यन्ते । धातृ इति । सधातीति धातृ । 'न लुमता' इति निषेधा-
दनङ् न । धातृणी इति । 'इकोऽचि' इति नुमि 'ऋवर्णाक्षस्य' इति गणत्वम् । धातृणि
इति । जश्मसोः शिभावे नुमि 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घे गणत्वम् । 'न लुमता' इति
निषेधस्यानित्यात्वात् सम्बुद्धिनिमित्तको ह्रस्वस्य पक्षे गुण इत्याह—हे धातः हे धातृ
इति । धारणकर्तृत्वरूपमवृत्तिनिमित्तक्यात् टावाचशि पुंवत्वविकल्प इत्याह—धात्रा
धातृणा इति । धात्रे—धातृणे । धातुः—धातृणः । धात्रोः—धातृणोः । 'नुमिचर' इति नुट् ।
धातृणाम् । धातरि—धातृणि । हृत्पृथ्वीन्ता ॥

अथ ओङ्गन्ता निरूप्यन्ते । प्रकृष्टा औ । यस्येति बहुव्रीहौ प्रथोशब्दस्य 'ह्रस्वो नपुं-
सके' इति ह्रस्वः प्राप्नुवन् एषां ह्रस्वाभावात् तेषां द्विस्थानत्वेन अ, इ, उ, ऋ, ॠ,
ह्रस्वेषां ह्रस्वानामन्तरतमत्वाभावाद् अन्यतरस्थानसाम्याश्रयेण अवर्णादिषु यस्य
कस्यचिन्नियमेन पर्यायेण वा प्राप्तविद्यमानस्यते—एच इक् । आदिश्यते ह्रस्वादेशः ।
कर्मणि घञ् । तस्य ह्रस्वपदेन सह कर्मधारयः । विशेष्यस्यार्थः पूर्वनिपातः । आदेश
इति निर्धारणसप्तमी । सौत्रमेकवचनम् । तद्वाह—आदिश्यमानेष्वित्यादिना । मध्ये
ह्रस्वपपाठः, तथोगो पष्ठया पूर्वोचित्यात् । इगेवेति । तेन अकारव्यावृत्तिः फलतीति
भावः । यद्यपीकक्षवारः एचोऽप्येवम्, तथापि स्थान्यादेशानां यथासङ्गत्वं न
भवति । न ह्ययमपूर्वविधिः किन्तु नियमविधिः । यथाप्राप्तमेव नियम्यते । एषां हि
पूर्वभागः अवगम्यतः, उत्तरभागस्तु ह्रस्वर्णवर्णसदृशः । तत्र पूर्वभागसादृश्यमवर्ण-
स्यास्ति । तस्य च इन्द्रमेनेन निवृत्तौ ह्रस्वर्णसादृश्यमात्रमादाय एकारस्य ऐकारस्य
च ह्रस्वर्णः, उवर्णसादृश्यात् ओकारस्य औकारस्य च उवर्णः इति व्यवस्थान्याय-
प्राप्ता । यथाप्राप्तमेव नियम्यत इति न यथासङ्गत्वं । ततश्च प्रथोशब्दे ओका-
रस्य उकारः ह्रस्व इत्यभिप्रेत्योदाहरति—प्रथु इत्यादि । ननु पुंनपुंसकयोः प्रकृष्टस्वर्ग-
वर्णमेकमेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति टादौ पुंवरविकल्पः कुतो नेत्यत आह—इह न
पुंषदिति । कुत ह्रस्वत आह—यदिगन्तमिति । प्रथोशब्द ओङ्गन्तः पुंसि । प्रथुशब्दस्तु
उङ्गन्तो नपुंसके । तथा च पुंसि प्रथोशब्दस्य भाषितपुंसकत्वेऽपि नपुंसके प्रथुशब्दस्य
तदपेक्षया भिन्नत्वेन भाषितपुंसकत्वाभावात् पुंवरवमित्यर्थः । केचित्तु पुंसि यः प्रथो-

प्रणु इति, तस्य भाषितपुंसकत्वाभावात् । एवमग्रेऽपि ॥ इत्योदन्ताः प्ररि प्ररीणि प्ररीणि । प्रदिण । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् 'रायो हलि' (सू. २८६) इत्यात्वम्—प्रराभ्याम् । प्ररभिः । 'नुमचिर—' (वा ४२७४) इति नुव्यात्वे—प्रराणाम् इति भाष्यम् । वस्तुतस्तु सन्निपातपरिभाषया नुव्यात्वं न । 'नामि' (सू. २०९) इति दीर्घस्त्वारम्भसामर्थ्यात्सन्निपातपरिभाषा बाधत इत्युक्तम् । प्ररीणाम् ॥ इत्यैदन्ताः ॥ सुनु सुनुनि सुननि । सुनुना । सुनुने ॥ इत्यादि ॥ इत्यौदन्ता ॥

इत्यजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ।

शब्द ओदन्तः, स एवेवानी नपुंसकः, तस्य ह्रस्वान्तत्वेऽपि एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । अतः पुंस्त्वविकृतपोऽस्येवेष्टाहुः । एवमग्रेऽपीति । प्ररि सुनु इत्यादावपीत्यर्थः । इत्यौदन्ताः ।

अथ ऐवन्ता निरूप्यन्ते । एकारान्तस्योदाहरणं तु स्मृतः हः येन सः स्मृतेः । सु शोभनः स्मृतेर्यस्य तत् सुस्मृति इत्यादि बोध्यम् । प्ररीति । प्रकृष्टो राः चर्नं यन्य इति बहुव्रीहौ प्ररैशब्दः । तस्य नपुंसकह्रस्वत्वेन इकारः । नुटि धारिवत् । सोर्द्धतत्वात् 'रायो हलि' इत्यात्वं न । दादावचि पुंस्त्वविकृतपः प्रवृत्तशब्दवत् । भ्यामावौ हलि विशेषमाह—रायो हलीत्यात्वमिति । ननु रैशब्दस्य ऐवन्तस्य विहितमात्वं कथमिदन्त-स्येत्यत आह—एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादिति । आमि विशेषमाह—नुमचिरिति । नुटि 'रायो हलि' इत्यात्वे प्रराणामित्यन्वयः । ननु प्ररि आमिनि स्थिते नुटं बाधित्वा परत्वान्नुमि तस्याङ्गभक्तत्वात् हलाविविभक्त्यभावात् कथमावमित्यत आह—नुमचिरिति । पूर्वविप्रतिषेधान्नुम बाधित्वा नुव्यात्वं निर्वाधमिति भावः । सन्निपातेति । ह्रस्वान्तत्वमुपजीव्य प्रवृत्तस्य नुटस्तद्विघातकमात्वं प्रति निमित्तत्वासम्भवात् इति भावः । ननु तर्हि ह्रस्वान्तत्वमुपजीव्य प्रवृत्तस्य नुटः तद्विघातकं 'नामि' इति दीर्घं प्रति कथं निमित्तत्वमित्यत आह—नामीति दीर्घस्थितिः । इत्युक्तमिते । रामशब्दाधिकारे इति बोधः । इत्यैवन्ताः ।

अथ औदन्ता निरूप्यन्ते । सु शोभना नौर्येति विग्रहे बहुव्रीहौ 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्व उकार इति मत्वाह—सुनु इति । इत्यौदन्ताः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितचिदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

याज्ञमनोरमायाञ्च अजन्तनपुंसकलिङ्गनिरूपणं समाप्तम् ।

अथ हलन्तपुल्लिङ्गप्रकरणम् ॥ ११ ॥

३२४ हो ङः ८ । २ । ३१ ॥ हस्य ङः स्याज्झलि पदान्ते च । 'हस्य्याप्' (सू १५२) इति सुलोपः । पदान्तत्वाद्दस्य ङः । अरत्त्वच्चे । छिट्-छिह्, छिहो, छिहः । छिहम् छिहो छिहः । छिहा छिह्याम् हस्यादि । छिट्सु-छिट्सु । ३२५ वादेर्धातोर्घः ८ । २ । ३२ ॥ उपदेशे वादेर्धातोर्हस्य चः स्याज्झलि पदान्ते च । उपदेशे किम् ? अघोग् इत्यत्र यथा स्यात्, दामलिहमात्मन इच्छति दाम-

अथ हकारान्ता निरूप्यन्ते । सत्र वर्णसमागम्यक्रममनुसृत्य हकारान्तमाधौ निरूपयितुमाह—हो ङः । ह इति षष्ठ्यन्तम् । 'झलो झलि' इत्यतो झलीत्यनुवर्तते । पदस्थेऽप्यधिकृतम् । 'रङोः संयोगाद्योरन्ते च' इत्यतोऽन्ते इत्यनुवर्तते । तद्वाह इत्येति । झलीति । झलि परतः पूर्वस्य हकारस्य, पदान्ते विद्यमानस्य हकारस्य चेत्यर्थः । न च हकार एव कुतो न विहित इति वाच्यम्, 'वा दुद्' इत्यत्र वच्यमानत्वात् । पदान्तत्वादिति । सुलोपे सति प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य झलपरत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । किञ्चित् । 'छिह आस्वावने' छिप् । हस्य्यादिना सुलोपः । हस्य ङत्वे 'वाऽवसाने' इति चत्वं-विकल्प इति भावः । छिह्यामिति । 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदत्वात् 'झलो जलोऽन्ते' इति अरत्त्वमिति भावः । इत्यादीति । छिह्मि । छिहे । छिह्याः । छिहः । छिहः । छिहोः । छिहाम् । छिट्सु इति । छिह् सु इति स्थिते हस्य ङः । तस्य अरत्वेन ङः । 'खरि च' इति चत्वंस्यासिद्धत्वात्ततः प्रागेव 'ङः सि' इति शुद् । ततो ङस्य चत्वेन ङः । ध्रुवश्चत्वंसम्पन्नस्य तकारस्यासिद्धत्वात् 'चयो द्वितीयाः' इति च भवति । 'न पदान्तात्' इति तकारस्य ध्रुवं न । छिट्सु इति । ध्रुवभावे रूपम् । हस्य ङः । तस्य अरत्वेन ङः । तस्य चत्वेन ङः । तस्यासिद्धत्वात् 'चयो द्वितीयाः' इति न । 'न पदान्तात्' इति तस्य न ध्रुवमिति भावः ।

दुहधातोः किवन्तासुलोपे दुह् इत्यत्र ङत्वे प्राप्ते ङत्वं कश्चिदप्यवदति—वादेर्धातोः । 'हो ङः' इत्यतो ह इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । झलि इति, पदस्थेति, अन्ते इति च पूर्ववदनुवर्तते । धातोरित्यावर्तते । एकं धातुग्रहणमवयवषष्ठ्यन्तं हकारेऽन्वेति—धातोरवयवस्य इत्येति । वादेरित्येतत्तु धातोरित्यत्र सामानाधिकरण्येनान्वेति । दाः आदिर्यस्येति बहुव्रीहिः, धातोरिति द्वितीयं धातुग्रहणं तु धातोरुपदेशकाळे लक्षयति । ततश्च फलितमाह—उपदेशे इत्यादिना । धातुपदेशकाळे यो द्काराविधातुः तदवयवस्य हस्येत्यर्थः । आधुतधातुग्रहणलक्ष्योपदेशग्रहणस्य फलं पुच्छति—उपदेशे किमिति । अयोगिति । 'दुह प्रप्रणे' लङ्, अङागमा, तिप्, णप्, तस्य छुक्, लङूपधगुणः, हस्य्यादिना तिपो लोपः, 'दादेः' इति हस्य चः, 'पुकाचो वशाः' इति अन्भावेन

श्रुतीति निवृत्तम्, स्वोर्महणसामर्थ्यात् । तेनेह न—दुग्धम्, दोग्धा । व्यपदेश-
वद्भावेन धात्ववयवत्वाद्भावात्, जश्चत्वे—धुक्—धुग्, दुहौ, दुहः । धत्व-
चत्वे—धुक् । ३२७ वा प्रुहमुहणुहणिहाम् ८ । २ । ३३ ॥ एषां हस्य वा
वः स्याज्झलि पदान्ते च । पक्षे ङः । धुक्—धुग्—धुट्—धुष दुहौ, दुहः । धुग्भ्याम्—

इति भावः । अत्र प्राचीनैः श्रुतीत्यनुवर्तितम् । तद्युक्तमित्याह—श्रुतीति निवृत्तमिति ।
सामर्थ्यादिति । श्रुतीत्यनुवृत्तौ तद्वैयर्थ्यादिति भावः । ननु श्रुतीत्यस्यानुवृत्तिरेवास्तु
स्वोर्विशेष्येव क्रियतामित्यत आह—तेनेति । श्रुतीत्यनुवर्तनेनेत्यर्थः । दुग्धमिति ।
दुहेः कः । किरवात् न लघूपधगुणः । ‘दादेः’ इति हस्य घः । ‘क्षयस्तथोर्धोऽधः’ इति
तकारस्य धः । ‘श्रुतां जशा क्षशि’ इति घस्य गः—दुग्धमिति रूपम् । दोग्धेति । दुहे-
स्तृप् । लघूपधगुणः । ‘दादेः’ इति हस्य घः । ‘क्षयस्तथोः’ इति तकारस्य धः । ‘श्रु-
तानस्’ इत्यनङ् । ‘सर्वनामस्थाने च’ इति दीर्घः । ह्रस्वत्वादिहोपः । ‘न कोपः’ इति
तकारलोपः—दोग्धा इति रूपम् । श्रुतीत्यनुवृत्तौ इहोमन्त्रापि घत्वे कृते भवभावः
स्यादिति भावः ।

ननु दुहेः क्बन्तात् सोर्लोपे ‘दादेः’ इति घत्वे कृते दुष् इति क्षयन्तमेकाक्षकम् ।
तस्य धातुत्वात् धात्ववयवत्वाभावात् कथमिह वकारस्य भवभावेन वकारः स्यादि-
त्यत आह—व्यपदेशिवद्भावेनेति । विशिष्टः अपदेशः व्यपदेशः मुख्यव्यवहारः, सोऽस्या-
स्तीति व्यपदेशी, तेन मुख्यं व्यपदेशिवत् । धातावेव धात्ववयवत्वाव्यवहारो गौणः,
राहोर्शिशरः इत्यादिवदिति भावः । इदं च ‘आद्यन्तवदेकस्मिन्’ इति सूत्रे भाष्ये
स्पष्टम् । धुक् धुगिति । क्पिः प्राक् प्रवृत्ताया धातुसम्प्रदाया अनपायाद् ‘दादः’ इति
घत्वे कृते क्षयन्तत्वात् भवभावे चत्वंविकल्प इति भावः । दुहौ दुहः । दुहन् दुहौ
दुहः । दुहा । भ्यामादौ ‘दादेः’ इति घत्वे कृते स्वादिव्यति पदत्वात् पदान्तत्व-
प्रयुक्तो भवभावः । ‘श्रुतां जशाऽन्ते’ इति जश्चम्—धुग्भिः । दुहे धुग्भ्याम् धुग्भ्यः ।
दुहः । दुहः । दुहोः दुहाम् । दुह् सु इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—पस्वेति । घत्वे कृते
भवभावे ‘श्रुतां जशाऽन्ते’ इति जश्चत्वेन गकारः । तस्य ‘खार च’ इति चत्वंस्यासिद्ध-
त्वात् ‘आदेशप्रत्यययोः’ इति पस्वे कृते चत्वं धुक् इति रूपमिति भावः । दुह् जिघां-
सायाम्, मुह् वैचित्ये, णुह् उद्गिरणे, णिह् प्रीतौ पभ्यः क्बन्तेश्च । सोर्लोपे
दुहेर्दादिवाद् ङत्वं बाधित्वा निवृत्त घत्वे प्राप्त इत्येवमदादिवाद्भावे घत्वे इव-
आरभ्यते—वा दुह । ‘दादेः’ इत्यसौ घ इत्यनुवर्तते । श्रुतीति पक्षेऽपि अन्ते इति
पूर्ववदनुवर्तते । तदाह—एवमिति । दुहादीनां चतुर्णामित्यर्थः । धुक्—धुगिति । धात्वपक्षे
भवभावे चत्वंविकल्प इति भावः । धुट्—धुगिति । धात्वाभावपक्षे ‘हो ङः’ इति ङत्वे

ध्रुव्याम् । ध्रुव-ध्रुव-ध्रुव । एवं ध्रुव-ध्रुव-ध्रुव । ३२८ इत्यणः सम्प्रसारणम् १ । १ । ४५ ॥ यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स सम्प्रसारणसंज्ञः स्यात् । ३२९ वाह ऊट् ६ । ४ । १३२ ॥ अस्य वाहः सम्प्रसारणमूट् स्यात् । ३३० सम्प्रसारणाच्च ६ । १ । १०८ ॥ सम्प्रसारणाच्च पूर्वकपमेकादेशः स्यात् ।

अभावे चार्थविकल्पः । अत्र अभावाद्यर्थमेव 'होहः' इति सूत्रे ङ एव विहितः, न तु ङः । तथा सति क्षयस्तत्त्वाभावाद् अभावो न स्यात् । अत्रि सुपि-मुहम् इत्यादि । ध्रुव्यामिति । अत्रापक्षे अभावात् । ध्रुव्यामिति । अत्राभावापक्षे ङस्य ङस्य रूपम् । एवं भित्तिभ्यसि च रूपद्वयम् । मुहः । मुहः मुहोः मुहाम् । भ्रुविति । अत्र अभावे 'आदेशप्रत्यययोः' इति शब्दे 'स्वति च' इति शब्दम् । भ्रुविति । अत्राभावापक्षे ङस्य अभावे, ङस्य ङस्य, भ्रुति शब्दे ङस्य चार्थम् । चार्थस्यासिद्धत्वात् 'चयो द्वितीयाः' इति तकारस्य यो न भवति । 'न पदान्तात्' इति ङुत्वं न । भ्रुविति । ध्रुवभावे रूपम् । इत्य ङः, अभावात्, ङस्य ङस्येन ङः, सस्य चार्थेन ङः । पयमिति । अभावा-वर्जमिति शेषः ।

विश्वं बहुतीत्यर्थे 'अञो णिवः' इत्यतो णिवरित्यनुवृत्तौ 'बहुञ्च' इति णिवः । णकार इत्य । वेलोपः । 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । उपपवसमासः । विश्ववाह इति रूपम् । ततस्सोर्हवक्याविति कोपे 'हो ङः' इति ङस्य 'वाऽवसाने' इति चार्थ-विकल्पे विश्ववाद्-विश्ववाद्, विश्ववाहौ, विश्ववाहः । विश्ववाहम् विश्ववाहौ इति सुटि रूपाणि सुगमत्वादुपेक्ष्य ज्ञासादौ अत्रि संप्रसारणकार्यं वचनम् सम्प्रसारणसंज्ञां वृत्तयति—इत्यणः सम्प्रसारणम् । यणः स्थाने इति । व्याख्यानात् स्थानार्थलाभः । 'वष्टी स्थानेयोगा' इति तु नेह भवति, अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेः, वष्टीध्रुतौ सर्वत्र व्याख्यामादेव स्थानार्थलाभसम्भवात् 'वष्टी स्थानेयोगा' इत्येतत् 'निर्दिश्यमा-नस्यादेशा भवन्ति' इत्येवमर्थमिति भाष्ये सिद्धान्तितत्वाच्च । सम्प्रसारणसंज्ञ इति । ततश्च 'वसोः सम्प्रसारणम्' इत्येवमर्थमिति भाष्ये सिद्धान्तितत्वाच्च । सम्प्रसारणश्रुतौ यणस्था-निक इत्युपस्थितो भवति । तन्नाम्नरतम्बायस्य हकारः, चकारश्च उकारः, रेफस्य ऋकारः, कस्य लृकार इति ज्ञेयम् । वाह ऊट् । 'अस्य' इत्यधिकृतम् 'वसोः सम्प्रसार-णम्' इत्यतः सम्प्रसारणमित्यनुवर्तते । तच्च ऊट् इत्यनेनाभवेति । तद्वाह—अस्येत्या-दिना । सम्प्रसारणमिति । तेन वाहो यो यण् चकारस्तस्य ऊट् इति लभ्यते । सम्प्रसार-णमित्यनुवृत्तौ 'अलोऽन्त्यस्य' इति हकारस्य स्यात् । तदनुवृत्तौ तु ऊटो यणस्था-निकत्वाभावात् भालोऽन्त्यस्येति भवति । विश्व ऊ आह् अस् इति स्थिते—सम्प्रसार-णाच्च । 'ह्रस्वे यणसि' इत्यतः अचीति 'अभि पूर्वः' इत्यतो पूर्व इति चानुवर्तते ।

‘एत्येकपृष्ठसु’ (सू ७१) । विश्वोहः । विश्वोहेत्यादि । ‘छन्दस्येव णिवः’-इति पक्षे णिजन्ताद्विच् । ३३१ चतुरनङ्कुहोरासुवाप्तः ७ । १ । १८ ॥ अनयोराम् एषा-
सर्वनामस्थाने परे, स चोदात्तः । ३३२ सावनङ्कुहः ७ । १ । ८२ ॥ अस्य नुम्

‘यकः पूर्वपरयोः’ इत्यधिकृतम् । तदाह—सम्प्रसारणादिस्मादिना । विश्व ऊह् असहृति स्थिते आदगुणमात्राद्वाह—एत्येकपृष्ठस्त्विति । अनेन गुणापवादो वृद्धिरिति शेषः । विश्वोहः । विश्वोहा । इत्यादीति । विश्ववाङ्म्याम् । विश्ववाङ्मिः । विश्वोहे । विश्ववाङ्म्यः । विश्वोहः । विश्वोहा । विश्वोहोः । विश्वोहाम् । विश्ववाट्सु विश्ववाट्सु ।

ननु बहुवचसि णिवविधौ ‘छन्दसि सहः’ इत्यतः छन्दसीति केचिदनुवर्तयन्ति । सम्मते विश्ववाह्वाङ्म्यस्य लोके कथं प्रयोग इत्यत आह—छन्दस्येव णिवरिति पक्षे णिवन्ताद्विजिति । विश्ववाह्यतोत्यर्थं वाह् इति ण्यन्तात् ‘अन्येभ्योऽपि इत्यते’ इति विधि ‘नेह्वशि कृति’ इति इहभावे णिलोपे आभूत्कलोपे उपपन्नसमामे विश्ववाह्-
शब्दो लोके प्रयोगार्हः । किन्तु तस्य ऊह् न भवति, ‘अथः परस्मिन्’ इति णिलो-
पस्य स्थानिवशेन ससि तस्य भव्याभावात् । वाह्यते. किपि विश्ववाह्शब्दस्य तु ऊह् मिर्बांध एव, ‘कौ लुप्तम्’ इति णिलोपस्य स्थानिवशेन भावेन तस्य भव्यानपा-
यात् । अत एव ‘विभाषा पूर्वाह्वापराह्वाभ्याम्’ इति सूत्रे प्रष्टौहः आगतं प्रह्वाङ्कूप-
मिति लौकिकविग्रहवाक्ये ‘प्रष्टौहः’ इति प्रयोगः संगच्छते । कश्चित् पुस्तके ‘छन्द-
स्येव णिवरिति प्रामाणिकाः’ इति पठ्यते । ‘कव्यपुरीष’ इत्याद्युत्तरसूत्रे तदनुवृत्तेरा-
धश्यकरवादिति तद्वाक्यः ।

अनः शकट बहुतीत्यर्थं अनसि घट्टेः ‘अनसो ङश्च’ इति किप्, सरप ङश्च । घञि-
स्वपियजादीनां किति’ इति यजादिस्वाद् वकारस्य सम्प्रसारणम् उकारः । सम्सार-
णाच्च’ इति पूर्वकूपम् । अनङ्कुह इति रूपम् । सतः सुङ्कुपत्तिः । अनङ्कुह स् इति
स्थिते—चतुरनङ्कुहोः । अनयोरिति । चतुरनङ्कुहोरित्यर्थः । सर्वनामस्थान इति । ‘इतोऽस-
र्वनामस्थाने’ इत्यतः सर्वनामस्थाने इत्यनुवृत्तेरिति भावः । आमि मकार इत् । मि-
त्वादन्याद्वचः परः । उकारस्य यण् चकारः । अनङ्वाह स् इति स्थिते—सावनङ्कुहः
अस्येति । अनङ्कुहशब्दस्येत्यर्थः । नुम् स्यादिति । ‘आषष्ठांशोऽनुम्’ इत्यतो नुमिद्यत्-
वृत्तेरिति भावः । नुमि मकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । मित्रादन्त्याद्वचः परः । अन-
ङ्वाह स् इति स्थितम् । ननु आस्तुमौ एतौ मित्रादन्त्याद्वचः तकारात् परौ
प्राप्तौ । तत्र ‘चतुरनङ्कुहोः’ इत्याम् सर्वनामस्थाननिमित्तकः सामान्यविहितः । ‘स-
वनङ्कुहः’ इति नुम् तु सर्वनामस्थानविशेषे सौ विहितत्वाद्दिशेषविहितः । स च निर-
वकाशत्वात् सामान्यविहितमामं बाधेत, सोरन्यत्राग्निबधेश्चरितार्थत्वात् । तथा च

स्यात्सौ परे । 'आत्' इत्यधिकारादवर्णात्परोऽयं नुम् । अतो विशेषविहितेनापि नुमा
ग्राम् न बाध्यते । ग्राम् च नुम् न बाध्यते । सोऽलोपः । नुम्विविसामर्थ्यात् 'वसु-

अनङ्गु' इति स्यात् । अनङ्ग्वान् इति न स्यात् । किञ्च सम्बुद्धौ हे अनङ्गु ह् स् इति
स्थिते 'अम् सम्बुद्धौ' इत्यभागागमः आमपवावोऽनुपदमेव वक्ष्यते । तत्र 'सर्वनङ्गुहः'
इति नुमपि प्राप्तः । स च सम्बुद्धावसम्बुद्धौ च विहितत्वात् सामान्यविहितः । 'अम्
मङ्गुद्धौ' इत्यस्य तु सम्बुद्धावेव विहितत्वाद् विशेषविहितः । स च निरवकाशात्वात्
सामान्यं विहितं नुमं बाधेत, असम्बुद्धौ सौ नुमिशधेश्वरितार्थत्वात् । ततश्च हे अनङ्-
वक्षिति न स्यात् । 'हो हः' इति ह्ये हे अनङ्गवट् इति स्यादित्याकाङ्क्षादाह—आदित्य-
धिकारादित्यादि नुम् न बाध्यत इत्यन्तम् । 'साधनङ्गुहः' इति नुमिवधौ तावत् 'आशङ्गी-
नयोः' इत्यत आदिति पङ्कम्यन्तमनुवर्तते । अतः अनङ्गुहः अवर्णात् परो नुमिति ला-
भात् विशेषविहितेनापि 'सावनङ्गुहः' इति नुमा 'चतुरनङ्गुहो' इति सामान्यविहितः
ग्राम् न बाध्यते, अवर्णात् परश्चेत विधीयमानं नुम प्रति आम उपजीव्यत्वात् उप-
जांष्योपजीवकयोर्विरोधाभावेन बाध्यबाधकभावविरहात्, प्रत्युत आमभावे नुमा प्रवृ-
त्त्यसम्भवात् । तथा 'अम् सम्बुद्धौ' इत्यमा च विशेषविहितेन 'सावनङ्गुहः' इति नुम्
न बाध्यते, नुम उपजीवकत्वेन विरोधाभावात्, प्रत्युत अमभावे नुमः प्रवृत्त्यसम्भ-
वादिशब्धः ।

ननु 'सावनङ्गुहः' इति नुमिवधौ आदिभ्यनुवर्ततां नाम । तथापि आमुपजीवकत्वं
नुमो न लभ्यते अनङ्गुहि नुमो नकाराकारात् परत्वेऽपि आदिभ्यनुवृत्तेरविरोधादिति
षेद्, मैवम्—'सावनङ्गुहः' इति नुमिवधौ मिश्रादन्त्यात् च इत्युपस्थितम् । तत्र च
आदिभ्यनुवृत्तमप्येति । ततश्चानङ्गुहि यः अन्त्यरूपः अवर्णः तस्मात् परो नुमिति
लभ्यते । नकाराकारस्तु नैवविध इत्यामुपजीवकत्वं नुमो निर्बाधमेव । पुं व सम्बुद्धौ
अमुपजीवकत्वमपि ज्ञेयम् । कचित्पुस्तके 'आमा च नुम् न बाध्यत' इति पठ्यते ।
तत्रयं योजना । ननु बह्वनङ्गुवाहि कुलातीत्यत्र 'नपुंसकस्य झल्लः' इति नुमपेक्षया
परत्वादाय स्यात् । कृते त्वामि पुनर्नुम् न भवति, विप्रतिपेधेन यद्वाचिनं तद्वा-
चिनमेव इति न्यायादित्यत आह—आमा च नुम् न बाध्यत इति । 'पुनः प्रसङ्गवि-
ज्ञानात् सिद्धम्' इति कश्चिद्विप्रतिपेधेन बाधितस्य पुनरुन्मेपादामि कृतेऽपि 'नपुंस-
कस्य झल्लः' इति नुम् निर्बाध इति भावः । सोऽलोप इति । अनङ्ग्वान् ह् स् इत्यत्र
हलङ्गवाचिनेति शेषः । ननु कृते सुलोपे हकारस्य संबोगान्तलोपे नुमो नकारस्य पदा-
न्तत्वाद् 'वसुत्वंसुध्वंस्वनङ्गुहा दः' इति दत्वं कुतो न स्यादित्यत आह—नुम्विवीति ।
यदि एतन्न नुमो नस्य दत्वं स्यात् तर्हि अनङ्गवाद् इत्यत्र नुमभावेऽपि इत्य दत्वे-
नैव अनङ्गवाद् इति सिद्धेः नुम्विविरतर्थकः स्यात् । अतो नुमो नस्य दत्वं नेति

असु— (सू ३३४) इति दत्तं न । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । अन-
 ड्वान् । ३३३ अम् सम्बुद्धौ ७ । १ । २९ ॥ चतुरनङ्गुरोर्म् स्यात्सम्बुद्धौ ।
 थामोऽपवादः । हे अनङ्वन् । अनङ्वाहौ । अनङ्वाहः । अनङ्गुहः । अनङ्गुहा ।
 ३३४ वसुक्षंसुध्वंस्वनङ्गुहां दः ८ । २ । ७२ ॥ सान्तवत्स्वन्तस्य संसादेश्च
 दः स्यात्पदान्ते । अनटुक्ष्भ्यामित्यादि । सान्त इति किम् ? विद्वान् । पदान्त इति
 किम् ? सस्तम् । व्वस्तम् । ३३५ सङ्घेः साङः सः ८ । ३ । ५६ ॥ साङ्कपस्य

विज्ञायत इति भावः । अनु अनङ्वान् ह स् इत्यत्र सुलोपे संयोगान्तलोपे च कृते
 नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वात् पदान्तत्वाच्च 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति
 नलोपो किं न स्यात् । न च नुम्विधिसामर्थ्यात्त्र नलोप इति वाच्यम्, नलोपा-
 भावस्थले सम्बुद्धौ 'हे अनङ्वन्' इत्यत्र नुम्विधेश्चरितार्थत्वात् । तत्र 'न क्लिप्त-
 सम्बुद्धयोः' इति नलोपप्रतिषेधादित्यत आह—संयोगान्तेति । हकारलोपस्यासिद्धत्वे
 सति नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावात् पदान्तत्वाभावाच्च नलोपो नेत्यर्थः ।
 अनङ्वानिति । अनङ्गुह् स् इति स्थिते आम्, यण्, नुम्, सुलोपः संयोगान्त-
 लोपश्च । अथ सम्बुद्धौ अनङ्गुह स् इति स्थिते 'चतुरनङ्गुरोः' इत्यामागमे प्राप्ते—
 अम् सम्बुद्धौ 'चतुरनङ्गुरोः' इत्यनुवर्तते । तदाह—चतुरनङ्गुरोरिति । अमो मकार
 हत् । मित्वाङ्गन्त्यादयः परः । हे अनङ्वानिति । 'अम्, यण्, नुम्, सुलोपः, संयोगा-
 न्तलोपश्च । अनङ्वाहाविति । सर्वनामस्थानत्वाद्धाम् । नुम् तु न. तस्य सावेव
 विधानात् । अनङ्गुह इति । शमादावपि अधिकृत एवानङ्गुह्वाङ्ग इति भावः ।

भ्यामादौ हलि विशेषमाह—वसुक्षंसु । वसुः प्रत्ययः तेन तदन्तं गृह्यते । 'क्षंसु-
 ध्वंसु अवक्षंसने' इति धात् । 'संसजुषो रुः' इत्यतः स इति लुप्तषष्ठीकमनुवृत्तम् ।
 तेन च वसुर्विशेष्यते । तदन्तविधिः । सान्तवत् क्षंसुध्वंस्वोर्न विशेषणम्, ध्वम्यभि-
 चारात् । नाप्यनङ्गुहः, असम्भवात् । पदस्येत्यधिकृतं बहुवचनान्तत्वेन विपरिणम्यते ।
 'अलोऽन्त्यस्य' इति तदन्तस्य भवति । फलितमाह—सान्तेत्यादिना । यथासम्भवं
 श्वत्त्वबोधोपवाद् । अनङ्गुक्ष्यामिति । 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदस्येति
 भावः । इत्यादीति । अनङ्गुक्षिः । अनङ्गुहे । अनङ्गुक्षयः । अनङ्गुहः । अनङ्गुहः ।
 अनङ्गुहोः । अनङ्गुहाम् । द्रवे 'खरि च' इति चर्त्तम्—अनङ्गुरसु । सान्तेति किमिति ।
 वसोरपि सान्तत्वाद्यभ्युच्चाराप्रश्नः । विद्वानिति । विद्वस् ए इति स्थिते 'अत्वम-
 न्तरस्य' इति दीर्घे 'ठगिष्वायम्' इति नुमि सुलोपे संयोगान्तलोपे च रूपम् । अत्र
 वसोः सकारान्तत्वाभावाच्च इत्वमिति भावः । सन्तं ध्वस्तमिति । कपस्ययान्तम् ।
 अत्र पदान्तत्वाभावाच्च इत्वम् । विद्वान्त्सौ, अनङ्वाहादित्यापि प्रत्युदाहार्यम् ।

सहः सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । तुराषाट्—तुराषाट् तुरासाहो तुरासाहः । तुरा-
षाड्भ्यामित्यादि । तुरं सहत इत्यर्थे 'छन्दसि सहः' (सू ३४०९) इति ण्वि ।
लोके तु साहयतेः क्तिप् । 'अन्येषामपि—' (सू ३५३९) इति पूर्वपदस्य दीर्घः ।
॥ इति हान्ताः ॥ ३३६ दिक् औत् ७ । १ । ८४ ॥ दिविति प्रातिपदिकस्य

तुरासाह्णब्दात् सोर्हण्यलोपे हस्य ण्ये कृते विशेषमाह—सहः साहः सः ।
'हक्शितपो धातुनिर्वैशे' इति 'वह मर्धणे' इति धातोरिकप्रत्यये 'धात्वादेः षः सः'
इति षस्य सस्ये सहिषण्वः । वहधातोरित्यर्थः । साह् इति कृतत्वत्त्वबुद्धेर-
नुकरणम् । तदाह—साड् रूपस्येति । मूर्धन्येति । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इति तदधिकार-
ादिति भावः । मूर्धनि भवः मूर्धन्यः, मूर्धन्यानक इत्यर्थः । तुराषाट्, तुराषाडिति ।
सुलोपे ण्ये, जडत्वेन ङावे सस्य मूर्धन्यः प्रकारः, विवृतप्रत्ययसाम्बन्धात् 'वाड्वासाने'
इति चत्वर्यपदेऽपि मूर्धन्यो भवत्येव, सूत्रे साह इति कृतजन्यनिर्वैशास्य पदान्तोप-
लक्षणत्वादिति भावः । तुरासाहिति । अपदान्तत्वाच्च मूर्धन्य इति भावः । इत्या-
दीति । तुराषाड्भिः । तुरासाहे । तुराषाडभ्यः । तुरासाहः । तुरासाहः । तुरासाहोः ।
तुराषाट्सु-तुराषाट्सु । अथ तुराषाट् णब्दं व्युत्पादयति—तुरं सहते इत्यर्थे छन्दसि सह
इतीति । कर्मण्युपपदे सहैण्विः स्यात् छन्दसीति तत्पर्यः । णकार इत्, उपधावृद्धिः,
अपृक्तलोपः । ननु ण्विप्रत्ययस्य छन्दोविषयत्वेन तुरासाह्णब्दस्य कथं लोके प्रयोग
इत्यत आह—लोके त्विति । सहैण्वन्तात् किपि णिलोपे अपृक्तलोपे च सति लोके
प्रयोक्तव्य इति भावः । ननु 'नहिदृतिष्विष्यधिषचिसहितनिषु कौ' इति हि सहौ
क्रियन्ते पर एव पूर्वपदस्य विहितो दीर्घः कथमिह स्यादित्यत आह—अन्येषामपीति ।
सहः किम् ? ङकारेण सहितः सहः मृदादिषण्वः, सः यस्य नाम सोऽपि लक्षणया
सहः तस्यापस्य साहिः । अत इत् । 'यस्येति च' इत्यकारलोपः, आदिबुद्धिः । साहि-
रिति रूपम् । अत्र न मूर्धन्य इति भाष्ये स्थितम् । इति हान्ताः ।

अथ वकारान्ता निरूप्यन्ते । दिव्यशब्दः स्त्रीलिङ्गः । 'द्यौर्विदौ द्व स्त्रियामञ्चं स्थोम
पुष्करमन्त्रम्' इत्यमरः । सु शोभना द्यौर्यस्येति बहुव्रीहौ पुंसि सुदिव् स् इति स्थिते-
विब औत् । 'साधनबहुहः' इत्यतः सौ इत्यनुवर्तते । दिव इति पष्ठयन्तम् । 'दिवेद्विविः'
इत्यौणादिकम् अभ्युत्पन्नं वा प्रातिपदिकं गृह्यते, न तु 'दिवु क्राडावौ' इति धातुः
'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकरस्य' इति न्यायात् । तदाह—दिविति प्रातिपदिक-
स्येति । औदिति तकार उच्चारणार्थः न स्वादेशो तकारः ग्रह्यते । एवं चानेकात्म्य-
प्रयुक्तं सर्वविशेषं न । तकारस्य इत्संज्ञा तु न, फलाभावात् । तिरस्वरितस्य तु
नात्र सम्भवः, 'तिति प्रत्ययग्रहणम्' इति वार्तिकाय । ननु सुदिव् स् इत्यत्र वकार-

अथैत्याद्यौ परे । अविधिविधेन स्थानिवत्त्वाभावाद् 'ह्रस्व्याप्—' (स २५२)
इति सुलोपो न । सुर्वाः सुदिवौ सुदिवः । सुदिवम् सुदिवौ । ३३७ दिव उत्
६।१।१३१॥ दिवोऽन्तादेशः उकारः स्यात्पदान्ते । सुद्युभ्याम् । सुद्युभिः—इत्यादि ।
॥ इति वान्ताः ॥ चत्वारः । चतुरः । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः । चतुर्भ्यः । ३३८
षट्चतुर्भ्यश्च ७ । १ । ५५ ॥ षट्संज्ञकैभ्यश्चतुरश्च परस्यामो जुबागमः स्यात् ।
गत्वम्, द्वित्वम्—चतुर्णाम् । ३३९ रोः सुपि ८ । ३ । १६ ॥ सप्तमीबहुवचने

स्योत्थे इकारस्य यणि, औकारस्य स्थानिवत्त्वेन ह्रस्वाद् ह्रस्व्यादिना सुलोपः
स्यादित्यत्र आह—अविधिविधेनेति । औकारादेस्तथानिभूताद् वकारात्मकह्रस्वः परस्व-
माभित्य प्रवर्तमानस्य सुलोपस्याखिवधित्वादिति भावः । सुधोरिति । आङ्गत्वात्
तदन्तस्याप्योत्थे यण् । ह्रस्वविसर्गो । सुदिवाविति । अजाविषु सुदिव्शब्दः अविहृत
पृथेति भावः । भ्यामादौ ह्रस्वि विशेषमाह—विधे उक्त्वा । अन्तादेश इति । अलोऽभ्य-
सूत्रलभ्यम् । पदान्त इति । पदान्तादित्यनुवृत्तं सप्तम्या विपरिणम्यते इति भावः ।
उत्तरतपरत्वं तु 'भाभ्यमान उकारः सवर्णग्राहकः' इति ज्ञापनार्थमिति 'तित्स्वरितम्'
इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । सुद्युभ्यामिति । वकारस्य उरवे इकारस्य यण् । अत्र उका-
रस्य 'ह्रस्वः' इति दीर्घस्तु न, वकारस्थाने उकारस्य सम्प्रसारणत्वान्नवतासात् । सम्प्र-
सारणशब्देन विहितस्यैव यणस्थानिकस्य इकः सम्प्रसारणत्वाद् इति 'हरयणः' इति
सूत्रे शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । इत्यादौति । सुदिवे । सुद्युभ्यः । सुदिवः सुदिवोः सुदि-
वाम् । सुद्युषु । इति वान्ताः ।

अथ रेफान्ता निरूप्यन्ते । 'चतेहरन्' इत्युणादिषु चतुर शब्दो न्युत्पादितः नित्यं
बहुवचनान्तः । चत्वार इति । जसि रूपम् । 'चतुरनञ्छुहोः' इत्युकाराद् आम् । उका-
रस्य यणिति भावः । चतुर इति । शसादौ सर्वनामस्थानत्वाभावात् । चतुर आम्
इति स्थिते ह्रस्वाद्यन्तत्वाभावाद् जुव्यप्राप्ते-षट्चतुर्भ्यश्च । षट्चतुर्भ्य इति पञ्चमी ।
'आमि सर्वनाम्ना' इत्यतः आमीत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । षडिति षट्संज्ञकं
गृह्यते न तु षष्शब्दः, 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः' इति श्यायात् । तच्चाह—षट्संज्ञकैभ्य श्या-
दिना । नुदि उकार इत्, उकार उच्चारणार्थः । दिश्यादाद्यथयः । गत्वमिति । 'रपा-
भ्याम्' इत्यनेनेति शेषः । द्वित्वमिति । 'अथो रद्वाभ्याम्' इति णकारस्येति शेषः ।
द्वित्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं गत्वे कृते ततो गस्य द्वित्वम् । नच 'पूर्ववासिद्धमद्विवचने'
इति निषेधः शङ्क्यः, द्वित्वे कतमे अन्यदसिद्धं नेति हि तदर्थः, न तु द्वित्वस्याप्य-
सिद्धत्वं नेति तदर्थं इति गत्वोत्तरमेव द्वित्वमिति भावः । चतुर सु इति स्थिते रेफस्य
विसर्गो प्राप्ते—रोः सुपि । खरीत्यनुवृत्ते सप्तमीबहुवचनमेवात्र सुप्, 'खरवसानयोः'

रोरेष विद्यजंतीयो नान्यरेफस्य । षस्यम् । षस्य द्वित्वे प्राप्ते—३४० शरोऽ-
खि ८ । ४ । ४९ ॥ अचि परे शरो न द्वे स्तः । चतुर्षु । प्रियचत्वाः । हे प्रिय-
चत्वाः । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः । गौणत्वे तु जुद् नेष्यते—प्रियचतुराम् ।
प्राधान्ये तु स्यादेव । परमचतुर्णाम् ॥ इति रेफान्ताः । कमलं कमला वा
आचक्षणः कमल् कमलौ कमला । षस्यम्-कमलषु ॥ इति लान्ताः ॥ ३४१

हृत्वेव सिद्धे नियमार्थं एवैष विधिरित्याह—रोरेवेति । विपरीतनिश्चयस्तु न, 'ह्रलोऽन-
न्तरा, सयोगः' इति निर्देशात् । इत्यमिति । 'आदेशप्रत्यययोः' इत्यनेनेति शेषः । रेफस्य
ह्रण्येन तत्ता परत्वादिति भावः । षस्य द्वित्व इति । अचो रह्याभ्यामित्यनेनेति शेषः ।
शरोऽखि । 'अचो रह्याभ्याम्' इत्यतो द्वे इति 'नादिन्याक्रोशे' इत्यतो नेति चानुव-
र्तते । तदाह—अचि परस्यादिना । तथा च चतुर्षु हृत्येकषकारमेव रूपम् । नच सत्यपि
द्वित्वे 'शरो सरि सवर्णे' इति लोपादेय एकषकाररूपसिद्धेरिदं व्यर्थमिति वाच्यम्,
लोपस्य वैकल्पिकत्वादिति भावः । प्रियाः चत्वारो यस्येति बहुव्रीहौ 'प्रियचतुर्' शब्दो
विशेष्यनिश्चन एकद्विषदुपचान्ताम् । तस्य सौ रूपमाह—प्रियचत्वारिति । प्रियचतुर्
स इति स्थिते 'चतुरनङ्गोः' इत्युकारादाम् । तस्याङ्गत्वेन तद्वन्तेऽपि प्रवृत्तेः, तत्
उकारस्य यण । ह्रस्वपादिलोपश्चेति भावः । हे प्रियचत्वारिति । 'अम् संजुद्धौ' इत्य-
मिति भावः । प्रियचत्वारविति । सुटि सर्वनामस्थानत्वात् । प्रियचत्वारः । प्रिय-
चत्वारम् । प्रियचत्वारौ । सासादावाम् न—प्रियचतुरः । प्रियचतुरा प्रियचतु-
र्णाम् प्रियचतुभिः । प्रियचतुरे । प्रियचतुर्भ्यः । प्रियचतुरः । प्रियचतुरोः । आम्
'षट्चतुर्भ्यश्च' इति जुट्माशङ्क्याह—गौणत्वे त्विति । 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति बहुवचन-
निर्देशात् तदर्थप्राधान्य एव जुडिति भावः । प्रियचतुरि । प्रियचतुर्षु । परमचतुर्णां-
मिति । कर्मधारयः । आङ्गत्वात्तद्वन्तावपि जुडिति भावः । इति शान्ताः ॥

अथ लकारान्ता निरूप्यन्ते । कमलमिति । कमलं पञ्चम् । कमला लक्ष्मीः । कमल-
माचष्टे इत्यर्थे कमलशब्दात् कमलामाचष्टे इत्यर्थे कमलाशब्दात् 'तत्करोति तदा-
चष्टे' इति णिचि 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात् तद्वयवस्य सुपो लुकि 'णाविष्टवत्
प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वत्पादिलोपे कमल इति रूपम् । कमलाविति । औजसादिषु
न कोऽपि विकार इति भावः । कमलम् कमलौ कमला । कमला कमलस्याम् कम-
लिभः । कमले । कमलस्यः । कमलः कमलोः कमलाम् । सुपि विशेषमाह—पक्षं
कमलविति । लकारस्य ह्रण्यत्वादिति भावः । तोयमाचष्टे तोय इत्यादिषकारा-
न्तास्तु न सन्त्येव, क्विपि 'लोपो ष्योः' इति यलोपस्य दुर्धारात् । णिलोपस्य
स्थानिवत्वं तु न भवति, यलोपे तद्विधेयात् । वस्तुतस्तु 'न पदान्ता ह्यो यणः

मो नो धातोः ८।२।८४॥ मान्तस्य धातोर्नः स्यात्पदान्ते । नत्यस्याधिष्ठत्वाज-
लोपो न । प्रशाम्यतीति प्रशान् प्रशामौ प्रशामः । प्रशान्भ्यामित्यादि । ३४२
किमः कः ७। २। १०३ ॥ किमः कः स्याद्विभक्तौ । अकचसहितस्याप्ययमादेशः ।

सन्ति' इति लृणसूत्रस्य भाष्यादनभिधानमेव आतीयकानामिति हरदत्तः । 'मोभगो'
इति सूत्रे घृण्व् करोतीति भाष्यं तु एकदेशयुक्तिरिति तद्वशात् इत्यलम् ।
इति छान्ताः ।

अथ मकारान्ता निरूपयन्ते । अथ प्रपूर्वात् समुधातोः क्षिपि 'अनुनासिकस्य किञ्चलोः
विधिति' इति दोर्वै मति निष्पन्ने प्रशास्त्रवदे विशेषमाह—मो नो धातोः । स इति
षष्ठ्यन्तं धातोरित्यस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः । पदस्येयमधिकृतम् । 'स्कोः संयो-
गाद्योः' इत्यतः अन्ते इत्यनुवर्तते । तदाह—मान्तस्य धातोरित्यादिना । 'अलोऽन्त्यस्य'
इति मकारस्य भवति । तत्र सोऽहंलृण्यदिलोपे सति मकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वात्
पदान्तत्वाच्च 'न कोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपमाशङ्क्याह—नत्यस्येति । प्रशा-
निति । स्वरदिपाठेऽप्यस्य नात्ययत्वम्, सप्तवाचिरवात् । असप्तवाचिरवे तु स्वरा-
दिपाठादध्ययत्वमेवेति भावः । प्रशान्भ्यामिति । भ्यामादौ ह्रि 'स्वादिष्वसर्वनाम-
स्थाने' इति पदवाच्यत्वमिति भावः । इत्यादीति । प्रशान्तिमः । प्रशामे । प्रशान्भ्यः ।
प्रशामः । प्रशामः प्रशामोः प्रशामाभ्यः । प्रशामि । प्रशान्भ्यः—प्रशान्भ्यः । 'नश्च' इति
शुद्धिकल्पः । अथ कावतेर्हिमिरिति निष्पन्नः किञ्चलः प्रष्टव्ये वर्तते । तस्य विशेष-
माह—किमः कः । विभक्तविति । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः ।
ननु 'इम' इत्येव सूत्र्याम् । 'त्यदादीनामः' इत्यनुवृत्तौ-त्यदादीनाम् इमः अकारः
स्यादित्यर्थलामात् । द्विपर्यन्तानामिति तु न सम्भवति, द्विपर्यन्तेषु त्यदादिषु ह्रमो-
ऽसम्भवात् । एवं च किञ्चले इम इत्यस्य स्थाने अकारे सति क इत्यवन्तत्वं सि-
ध्यति । न च 'अलोऽन्त्यस्य' इति किञ्चले ह्रमो मकारस्येव अकारः स्यात् । ततश्च
ह्रकारस्य अणि क्य इति न्यादिति वाच्यम्, 'नामर्थकेऽलोऽन्त्यविधिः' इति निषेधेन
अलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्तौ ह्रमः कृत्स्नस्य स्थाने अकारे सति क इत्यस्य निन्दे
रित्यत आह—अकचसहितस्येति । त्यदादिभिः अकारविधौ 'अध्ययसर्वनाम्नाम्' इति
किञ्चलस्य अकचि कृते कफिम इति स्थिते ह्रमः अकारे कृते कक इति रूपं स्यात् ।
'किमः कः' इत्युक्तौ तु साकचस्यापि किञ्चलस्य 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते'
इति न्यायेन किञ्चलधातुस्य कादेशे सति क इत्येव रूपं सिध्यतीति भावः । अत्र
त्यदादीनामित्यनुवर्थं वचनविपरिणामेन त्यदावेः किमः क इति व्याख्येयम् । अतः
सर्वाग्र्यसर्गणकार्यत्वाद्गुपसर्जनस्य कादेशो न भवति । एवञ्च विभक्त्युपसर्तौ कादेशे

कः कौ के । कम् कौ कान् इत्यादि सर्ववत् । ३४३ इदमो मः ७ । २ । १०८ ॥
 इदमो मस्य मः स्यात्सौ परे । त्यदाद्यत्वापवादः । ३४४ इदोऽय् पुंसि
 ७ । २ । १११ ॥ इदम इदोऽय् स्यात्सौ पुंसि । सोर्लोपः । अयम् । त्यदाद्यत्वं पर-
 रूपत्वं च । ३४५ वश्च ७ । २ । १०९ ॥ इदमो वस्य मः स्याद्विभक्तौ । इमौ
 इमे । त्यदादेः सम्बोधनं नास्ति इत्युत्तर्गः । ३४६ अनाप्यकः ७ । २ । ११२ ॥

सर्वशब्दवद्रूपाणीत्याह—कः कावित्यादि । 'मास्ते वेवसि ज्यप्ते पुंसि कः कं शिरोऽभ्यु-
 जोः' इत्यमरः । तत्र कश्चिद्वचसं किंशब्दवाभावाद् न सर्वनामत्वम् । वेवसि तु किं
 शब्दोऽप्यस्ति । तस्य सर्वनामत्वमस्ति नास्तीति पञ्चद्वयम् 'कस्वेव' इति सूत्रे भाष्ये
 स्थितम् । काचं वृषिरित्यत्र यदि किमः कादेशः, यदि वा शब्दान्तरम् उभयथापि
 कस्मा अनुग्रहीति भवितव्यम् । सर्वस्य सर्वनामसंज्ञा । सर्वश्च प्रजापतिः । प्रजापतिश्च
 कः अपर आह—उभयथापि कायादुग्रहीत्येव । संज्ञेया तत्र भवत इति ।

अथ ह्रस्वशब्दे विशेषमाह—इदमो मः साविति । 'तदोः सः सौ' इत्यतस्तदनुवृत्ते-
 रिति भावः । 'अतोऽम्यस्य' इत्यम्यस्य मस्य मः । ननु मस्य मविधिर्नर्थः इत्यत
 आह—त्यदाद्यत्वापवाद इति । इदम् स इति स्थिते—इदोऽय् पुंसि । इव इति स्थान-
 चट्टौ । इदम् इदपञ्चवर्तते अचयवचहयेषा । 'यः सौ' इत्यतः सावित्यनुवर्तते । तदाह
 इदम इति । इदम् शब्दस्यावचयो य इव तस्येत्यर्थः । अयम् स इति स्थिते—सोर्लोप
 इति । ह्रस्वयादिनेति शेषः । अवमिति । सुलोपे प्रत्ययकण्ठभाषित्य मकारस्यानुस्वा-
 रस्तु न, मकारविधिसामर्थ्यात् । अम्यथा अनुस्वारमेव विदध्यात् 'वर्णाभवे नास्ति
 प्रत्ययकण्ठम्' इति निषेधाच्च । अथ औञ्जसादिषु विशेषमाह—त्यदाद्यत्वमिति । इवस
 औ इति स्थिते 'त्यदादीनामः' इति मस्य अकार इत्यर्थः । पररूपत्वमिति । इव अ औ
 इति स्थिते 'अतो गुण' इति अकारभोरेकं पररूपम् अकार इत्यर्थः । इव औ इति
 स्थिते—दक्ष । 'इदमो मा' इत्यनुवर्तते । व इति षष्ठौ । इदमो वकारस्य इति लभ्यते ।
 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतः अतिव्यवहितमपि विभक्त्यावित्येतद् मण्डूकश्रुत्या अनु-
 वर्तते 'तदोः सः सौ' इत्यतः साविति तु सन्निहितमपि जानुवर्तते, सौ इदमो
 वस्याभावात्, 'वः सौ' इत्युत्तरसूत्रे सौग्रहणाच्च । तदाह—इदमो वस्येत्यादिना । तथा
 च इम औ इति स्थिते रामवद्रूपाणीत्याह—इमावित्यादि । त्यदादेः सम्बोधनं नास्तीति ।
 प्रचुरप्रयोगादर्शनादिति भावः । मन्वेवं सति 'तदोः सः सौ' इति सूत्रे हे स इति
 आप्यविशेष इत्यत आह—वत्सगं इति । प्राधिकमित्यर्थः । डादावपि विशेषमाह—
 अनाप्यकः । अन्, आपि, अक्कः इति ज्ञेयः । न विद्यते क् यस्य सः अक्, तस्य अकः
 ककाररहितस्येत्यर्थः । 'इदमो मा' इत्यत इदम् इति 'इदोऽय् पुंसि' इत्यत इव इति

अककारस्येदम् इदोऽन् स्यादापि विभक्तौ । आप् इति टा इत्यारभ्य सुपः पकारेण
प्रत्याहारः । अनेन । ३४७ ह्रस्वि स्तोपः ७ । २ । ११३ ॥ अककारस्येदम् इदो
लोपः स्यादापि हलादौ । 'नानथ केऽन्तेऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे' (वा ४९०) ।
३४८ आद्यन्तञ्चदेकस्मिन् १ । १ । २१ ॥ एकस्मिन्क्रियमाणं कार्यमादाविवान्त

चानुवर्तते 'अहन आ विभक्तौ' इत्यतो विभक्ताविति तदाह—अककारस्येत्यादिना ।
आपीत्यनेन टापृष्ठापचापां प्रहणं नेत्याह—आदित्यादिना । टा इत्याकारमारभ्येत्यर्थः ।
विभक्तावित्यनुवृत्तिसामर्थ्याद् न टायादिप्रहणमिति भावः । अनेनेति । इदम् आ इति
स्थिते त्यदाद्यत्वे पररूपत्वम् । इदः अनादेशः । अन् आ इति स्थिते इनादेशे गुण इति
भावः । म्यामादौ त्यदाद्यत्वे पररूपे च कृते 'अनापवकः' इति प्राप्ते—इति कोपः ।
आप्यक इति पूर्वासूत्रादनुवर्तते । 'इदमो मः' इत्यत इदम् इति 'इदोऽन् पुंसि' इत्यत
इद इति 'अहनः' इत्यतो विभक्ताविति चानुवर्तते । इत्तीति विभक्तिविशेषणम् । तदा
विविधिः । तदाह—अककारस्येत्यादिना । अलोऽन्त्यपरिभाषया इदो वकारस्य कोपमा-
नाह्वयाह—नानथेक इति । परिभाषेयमुपचासंज्ञासूत्रे भाष्ये स्थिता । इदम् वादे इद
इत्यस्थानर्थकत्वात् तदन्तस्येति न ऊरुपते । ततश्च इदं इत्यस्य कृत्स्नस्यैव कोप इति
भावः । अनभ्यासविकार इत्यनुक्तौ विभर्तीत्यादौ 'मृजामिन्' 'अतिपिपत्योश्च' इती-
त्यं कृत्स्नस्याभ्यासस्य स्यात्, द्वित्ये सति समुदायस्यैवार्थवत्त्वात् । 'इति कोपः'
इत्यत्र कोपप्रहणमपनीय 'इत्यक्ष' इत्येव सूत्रयितुमुचितम् । शिरत्वा इदः कृत्स्न-
स्याकारे पररूपे 'सुपि च' इति दीर्घे आभ्यामित्यादिसिद्धेः ।

ननु इदम् म्याम् इति स्थिते त्यदाद्यत्वे पररूपे इदो कोपे च कृते अ स्यात् इति
स्थिते अङ्गस्याकारात्मकत्वात् अवन्तस्याभावात् कथं 'सुपि च' इति दीर्घ इत्यत आह—
आद्यन्तञ्चदेकस्मिन् । आदित्वाद्यन्तयोर्निरयमभ्यासापेक्षादेकस्मिन् तत्प्रयुक्तकार्याणा-
मप्राप्तौ तत्प्राप्तवर्गमिदमारभ्यते । एकशब्दः असहायवाची । 'एके सुवधाम्यकेषां'
इत्यमरः । सप्तम्यन्तात् 'तत्र तस्येव' इति सति, एकस्मिन्क्रियमाणे सप्तमीवृत्त-
त्वात् । सतिश्च द्वन्द्वभ्ये भूयमाणात्वात् प्रत्येकं सम्बध्यते । तदाह—एकस्मिन् क्रियमाणं
कार्यमादाविवान्त इव च स्यादिति । तदादितदन्तयोः क्रियमाणं कार्यं तदादौ तदन्त इव
च असहायेऽपि स्यादित्यर्थः । एकस्मिन्निति किम् ? वरिष्ठतोः 'प्रच' इति न । आ-
दिवत्प्रककम्—औपशब्द इत्यादौ अणप्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । आभ्यामित्यादौ अन्तवत्त्वात्
दीर्घादिर्भवति । भाष्ये तु आद्यन्तञ्चदित्यपनीय 'व्यपदेशवदेकस्मिन्' इति सूत्रपाठः
सिद्धितः । तेन इत्याद्येत्यादौ 'एकाचो द्वं प्रथमस्य' इति द्विर्भावः, शुक् इत्यत्र व्यपदे-
शिवश्वेन धात्ववयवत्वात् अपभाषश्च सिद्धयति । निमित्तः अपदेशः व्यपदेशः मुख्यो
। बह्वहारः खोऽस्यास्तीति व्यपदेशी मुख्य इति यावत्, एकस्मिन् तदादिवत्तदन्तत्व-

इव च स्यात् । आभ्याम् । ३४६ नेदमदसोरकोः ७ । १ । ११ ॥ अकारयो-
रिदमदसोभिस् ऐस् न स्यात् । एत्वम्—एभिः । अत्वम्, नित्यत्वाद् केः स्मै,
पञ्चाक्षलि लोपः—अस्मै आभ्याम् एभ्यः । अस्मात् आभ्याम् एभ्यः । अस्य
अनयोः एषाम् । अस्मिन् अनयोः एषु । ककारयोगे तु—अयकम् इमकौ इमके ।
इमकम् इमकौ इमकान् । इमकेन इमकाभ्याम् इत्यादि । ३५० इदमोऽन्वादे-
शोऽनुवास्तृतीयादौ २ । ४ । ३२ ॥ अन्वादेशविषयस्येदमोऽनुदानोऽन्वादेशः

तद्वयवस्थाविप्रत्ययकार्ये स्यादिति फलितम् । इदम् भिस् इति स्थिते त्यदाद्यत्वे
पररूपे 'हलि लोपः' इति इदो लोपे अ भिस् इति स्थिते 'अतो भिस् ऐस्' इति
प्राप्ते—नेदमदसोरकोः । 'अतो भिस् ऐस्' इत्यतो भिस् ऐस्त्वबुवर्तते । अकौरिति
पृष्ठी । न विद्यते ककारो ययोरिति बहुव्रीहिः । तदाह—अकारयोरित्यादिना एषमिति ।
बहुवचने हलि इत्यनेनेति शेषः । कृधि विशेषमाह—अवमिस्यादि । अस्वं केः स्मै
इत्यन्वयः । इदम् ए इति स्थिते त्यदाद्यत्वे पररूपे इद ए इति स्थिते छर्वादेशाच्चित्वा
'सर्वनामनः स्मै' इति स्मैभावः इत्यर्थः । ननु इष ए इति स्थिते स्मैभानात् परत्वा
व्यादेशो 'विप्रतिषेधे यद्वाचितं सद्वाधितमेव' इति न्यायेन पुनः स्मैभावो न स्यादिति
व्यत आह—नित्यत्वादिति । कृते अकृतेऽप्यन्वादेशो प्रवृत्तियोग्यतया स्मैभावस्य नित्य-
त्वादान्वाद्यात् प्रागेव स्मैभावे कृते अनादेशस्य हलि लोपेन बाध इति भावः । आभ्या-
मिति । पूर्ववत् । पश्य इति । त्यदाद्यत्वं, पररूपत्वं, हलि लोपः, 'बहुवचने ऋषयेत्'
इत्येवं चेति भावः । अस्मादिति । त्यदाद्यत्वं, पररूपत्वं, हलि लोपः । 'कसिकथोः' इति
स्मादिति भावः । अस्वेति । त्यदाद्यत्वं, पररूपत्वं स्यादेषः हलि लोपश्चेति भावः ।
अनयोरिति । त्यदाद्यत्वं, पररूपत्वम्, 'अनाप्यकः' 'ओसि च' इत्येवम्, अयादेशश्चेति
भावः । एषामिति । अमि—त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं, सुट्, हलि लोपः, एषवचने । अस्मि-
न्निति । अस्वं, पररूपत्वं, स्मिन्, हलि लोपश्चेति भावः । एष्विति । अस्व, पररूपत्वं
हलि लोपः, एषवचने इति भावः ।

ककारयोगे तिबति । 'अवयवसर्वनामनामकञ् प्राकृतेः' इत्यनेन इदंशब्दस्य अकारि
स्तीत्यर्थः । अवयवमिति । अकारि ममि निष्पन्नस्य इदंशब्दस्य तन्मध्यपतितन्यायेन
'इदमो मा' इत्याद्याविदंशब्देन ग्रहणान्मत्वाधिकमिति भावः । 'अनाप्यक' इति
'हलि लोप' इति, 'नेदमदसोरकोः' इति च नेह प्रवर्तते । ककारयोगे तत्त्वेषादि-
त्याक्षयेनाह—इत्येन इमकाभ्यामिति । इत्यादीति । इमकौ । इमकस्मै । इमकस्यः ।
इमकस्मात् । इमकस्य इमकयोः इमकेषाम् । इमकस्मिन् इमकेषु । इदमोऽन्वादेशे ।
अन्वादेशे अह इति ऋषेः । अन्वादेशो इदम् । अह् स्यात् तृतीयादिविमर्शौ, स

स्यात्तृतीयादौ । अश्वचनं साकचकार्यम् । ३५१ द्वितीयादौस्त्वेनः २ । ४ । ३४ ॥ द्वितीयायां टौसोरच परत इदमेतदोरेनादेशः स्यादन्वादेशे । किञ्चित्कार्य-
विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः । यथा 'अनेन व्याकरण-
मधीतम् एनं छन्दोऽध्यापय' इति । 'अनयोः पवित्रं कुलम् एतयोः प्रभूतं स्वम्'
इति । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः । इति मान्ताः ॥ गणयतेर्विच् । सुगण्
सुगणौ सुगणः । सुगण्ट्मु-सूगण्ट्मु-सुगण्टु । किप् , 'अनुनासिकस्य किञ्चलोः'—

आनुदात्त इति स्पष्टोऽर्थः । 'आशास्ते य यजमानोऽसौ । आधुराशास्ते' इति प्रस्तुत्य
'तदस्मै देवा राधन्ताम्' इत्युदाहरणम् । तद् आधुरादि अस्मै यजमानाय देवाः
साधयन्तिवच्यर्थः । अत्र अस्मै इत्युदाहरणम् । इदं स्मै इति स्थिते प्रकृतेरक्षादेशो
अनुदात्ते सति 'अनुदात्तौ सुप्तिपतौ' इति स्मै इत्येकारः अनुदात्तः । तथा च अस्मै
इति सर्वाणुदात्तः । एवमाभ्यामिन्वादावपि हठादावुदाहरणम्, द्वितीयादावपि
टौसोरेनादेशस्य विशिष्य विधानात् । ननु अनुदात्तावमेवात्र विधीयताम्, न
त्वशादेशोऽपि; त्वदाद्यत्वे इति लोपे च अस्मै, आभ्याम् इत्यादिरूपस्यान्वादेशोऽपि
सिद्धेरत आह—अश्वचनं साकचकार्यमिति । 'इमकाभ्यां रात्रिरधीता, अधो आभ्याम-
हरण्यधीतम्' इत्यन्वादेशो इमकाभ्याम् इति न भवति । अत्र अ अ इति प्रक्षिप्त-
निर्देशाद् अनेकाभ्याम् सप्तविंशत्यसिद्धे । शिस्करणं न कर्तव्यमिति भाष्ये स्पष्टम् ।
द्वितीयादौस्त्वेनः । द्वितीया च टाश्च ओश्च द्वितीयादौसः, तेष्विति ह्रस्वः । 'ह्रस्वोऽ-
न्वादेशो' इत्यत इदम् इति, अन्वादेश इति आनुवर्तते । 'एनद्वयत्तसोः' इत्यत एतद्
इति च । तथाह—द्वितीयायामित्यादिना । 'अन्वादेशसप्तकं' इत्याचष्टे—किञ्चिदिति ।
विधातुमिति । अपूर्वं बोधयितुमिर्यर्थः । अन्वादेशमुदाहृत्य दर्शयति—वयेति । तदा
हरणप्रदर्शने यथाशब्दः । 'ईषवर्थं क्रियायोगे मर्त्यामिविधो च यः । एतमातं कृतं
विधात्वाक्यस्मरणयोगोऽस्ति ।' इत्यत्र तु एनादेशो न, पूर्वार्थस्य अष्टद्वययोगेन अनुवा-
त्त्वात् । किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य इत्यत्र च पूर्ववाक्ये यथाकथञ्चित्तुपादानं
विधातव्यम्, न त्विदमेवेत्याशङ्क इति भाष्ये स्पष्टम् । इति मान्ताः ।

अथ गणकारान्ता निरूप्यन्तः । गणयतेर्विचि । 'गण-सङ्ख्याने' इति चुरादि-
अङ्गः । ततः संपूर्वात् स्वार्थं णिच् । अङ्गोपस्य स्यामिवत्वाद् मोपधाङ्ङिः ।
तस्माद्विच्, 'अन्वेऽयोऽपि दृश्यते' इति वचनात् । णिङोपा, अपृच्छोपः, ततः
सुबुत्पत्तिः, ह्रस्वादिना सुलोपा, सुगण् इति रूपम् । सुगणौ, सुगणः इत्याद्यवि-
कृतमेव । सुपि 'ङ्णोः कुक्कुकारि' इति दुग्निक्कारः । 'चओ द्वितीयाः' इति दस्य ठा
इत्यभिप्रेत्याह—सुगण्ट्मु इति । द्वितीयाभाष्ये रूपमाह—सुगण्ट्मु इति । दुग्भाष्ये
रूपमाह—सुगण्ट्मु इति । सुगाणिति । गणधातोर्वन्ताद् णिच्, अङ्गोपा । तस्य

(सू २६६६) इति दीर्घा—सुगाण् सुगाणौ सुगाणः । सुगाण्डसु-सुगाण्डसु—
सुगाण्डसु । इति शान्ताः ॥ परत्वादुपधादीर्घः, हल्कथादिलोपः, ततो नलोपः—
राजा । ३५२ न क्सिम्बुद्धयोः ८ । २ । ८ ॥ नस्य लोपो न स्याद् कौ सम्बुद्धौ
च । हे राजन् । औ तु छन्दस्युदाहरणम् । 'सुपा हलुक्--' (सू ३५६१) इति
केलुक् । निषेधसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणम् । 'परमे व्योमन्' । 'कावुत्तरपदे प्रतिषेधो
वक्तव्यः' (वा ४७८५) । औ विषये उत्तरपदे परे 'न क्सिम्बुद्धयोः' इत्यस्य

स्थानिवत्त्वाद् नोपधादुद्धिः । तस्मात् क्विप्, गिलोपः, अनुलोपः, 'अनुनासिकस्य
क्विलोपः' इति दीर्घः, सुगाण् इति रूपम् । सुगाणौ सुगाणः इत्यादि । न च दीर्घे
कृतव्ये गिलोपाद्धोपयोः स्थानिवत्त्वं कश्चिद्वत्, दीर्घविधौ तस्मिन्वात्, कौ विधि
प्रति तस्मिन्वात् । इति णाम्नाः ।

अथ नकारान्ता निरूप्यन्ते । अथ राजन्प्रत्यये विशेषमाह—परत्वादिति । एतत्कथा
द्विलोपायेऽप्या परत्वात् पूर्वमेव 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति दीर्घः । ततो
द्वल्लवादिलोप इत्यर्थः । न च विप्रतिषेधे यद्वाञ्छितं तद्वाञ्छितमेव' इति न्यायात्
कथमिह द्वल्लवादिलोप इति वाच्यम्, 'पुनः प्रसङ्गविज्ञानाय सिद्धम्' इति 'विप्र
तिषेधे यद्वाञ्छितम्' इत्यस्य असाधनिकत्वादिति भावः । नकोप इति । 'न लोपः
प्रातिपदिकान्तरस्य' इति नकारस्य लोप इत्यर्थः । हे राजन् सू इति स्थिते द्वल्लवा
द्विना सुलोपे सति नकारस्य परत्वात्त्वाद् प्रातिपदिकान्तरस्याच्च लोपे प्राप्त—न
क्सिम्बुद्धयोः । 'न लोपः प्रातिपदिकान्तरस्य' इत्यतो न लोप इत्यनुवर्तते । तत्र नेलि
ल्लवपञ्चीकम् । तदाह—नस्येयादिना । हे राजन्नि । 'सर्वनामस्थाने च' इति
दीर्घस्तु न, असम्बुद्धावियुक्तेः । नन्वत्र क्विप्रहणं व्यर्थम्, राजनीत्यत्र भवत्वापद
स्थाभावाच्चलोपस्याप्रसङ्गेतिर्यत आह—कौ तु छन्दसीति । छन्दस्येवेत्यर्थः । ननु
छन्दस्यपि कौ परतो भवत्वात् परत्वाभावात् कथं 'नकारस्य लोपप्रसङ्गः' येन तस्मिन्ने
व्योऽर्थवान् स्यादित्यत आह—सुपामिति । ननु 'परमे व्योमन्' इत्यादौ केलुका लुप्त-
त्वात् प्रत्ययलक्षणाभावात् कथं तत्र 'न क्सिम्बुद्धयोः' इत्यस्य प्रवृत्तिरित्यत आह—
निषेधसामर्थ्यादिति । छन्दस्यपि किलुकि प्रत्ययलक्षणाभावे सति 'न क्सिम्बुद्धयोः'
इत्यप्रवृत्तौ तद्व्यवर्थादिति भावः । ननु यदि छन्दसि 'परमे व्योमन्' इत्यादौ केलुका
लुप्तत्वेऽपि प्रत्ययलक्षणाभावात् 'न क्सिम्बुद्धयोः' इत्यस्य प्रवृत्तिरभ्युपगम्यते, तर्हि
चर्मणि तिङा अस्य चर्मैतिङः, ब्रह्मणि निष्ठा अस्य ब्रह्मनिष्ठः इत्यत्रापि समासे किलुकः
प्रत्ययलक्षणमस्त्विति 'न क्सिम्बुद्धयोः' इति नकारस्य लोपनिषेधः स्यादित्यत्र आह—
कावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्य इति । उत्तरपदे परतो वा किः तस्मिन् परे 'न क्सिम्बुद्धयोः'

निषेधो वाच्य इत्यर्थः । चर्म्मणि तिला अस्य चर्मतिलः । ब्रह्मनिष्ठः । राजानो । राजानः । राजानम् । राजानौ । 'अहोपोऽनः' (सू २३४) । श्चुत्वम् । न । 'वाल्होपः स्थानिवद्' पूर्वत्रासिद्धे तन्निवेधात् । नापि बहिरङ्गतया असिद्धः, यथाद्देशपक्षे पाठो परिभाषा प्रति श्चुत्वस्यासिद्धतयाऽन्तरङ्गाभावे परिभाषाया अप्रति निषेधस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । एवं च चर्मतिल इत्यस्य उत्तरपक्षे परतः 'न हिसम्बुद्धयोः' इति प्रतिषेधाभावाद् नकारस्य लोपो निर्वाह इति आह ।

आद्ये तु कुन्द्सि 'परमे षोमम्' इत्यथ 'अयस्मयादीनि कुन्द्सि' इति भव्यात् पदयोऽभावात्कारलोपस्याप्रसक्त्यै प्रतिषेधो न कर्तव्य इति द्विप्रहणं प्रत्याख्यास्य । न च राजन्यतोऽप्यत्र लोके राजनीवाचरतीत्यर्थे 'अधिकरणाच्च' इति वयसि 'सनायन्ता' इति आत्ववचनत्वात् 'दुपो बासुप्रासिपक्षिकयोः' इति लोटुकिं राजन्य- इत्यस्मात् तेषि राजन्यतोऽप्यत्राचरतीतिविभक्त्या पदत्वमाश्रित्य नकारस्य लोपोऽप्राप्तौ तत्प्रतिषेधार्थं द्विप्रहणस्यावश्यकत्वात्तरयाख्यायान्माप्यमनुपपन्नमिति वाच्यम्, यत्तत्राचरमात्राणां देव राजनीवाचरतीत्यर्थे 'अधिकरणाच्च' इति क्यचोऽनभिधाना- श्चुपगमादित्यलम् । राजानौ इत्यादौ लुटि 'सर्वनामस्थाने च' इति शीर्षः । अत्रि विवेषमाह—अहोपोऽन इति । अनेन लुप्तेन नकारादकारस्य लोप इत्यर्थः । राजन् अस इति स्थिते—श्चुत्वमिति । ततश्च नकारस्य नकारे राज् इति सिद्धम् । नञ् 'अचः परस्मिन्' इत्यल्लोपस्य पूर्वस्मादपि चिञो स्थानिकत्वात् कथमिह श्चुत्वमित्यल- आह—न चालोपः स्थानिवदिति । कुत इत्यल आह—पूर्वत्रेति । 'पूर्वत्रासिद्धे' इति श्चुत्वे कर्तव्ये स्थानिवच्चनिषेधात् इत्यर्थः । नञ् अहोपो असञ्ज्ञापेक्षो बहिर्भूतत्वा द्विप्रहणपक्षो बहिरङ्गः । श्चुत्वं तु श्चुयोगमात्रापेक्षत्वाच्चरङ्गम् । ततश्च 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति परिभाषया श्चुत्वे कर्तव्ये बहिरङ्गस्यालोपस्यासिद्धत्वात्कार- रेण व्यवधानात् कथमिह श्चुत्वमित्यल आह—नापीति । यथोद्देशेति । यथोद्देशे सञ्ज्ञापरिभाषामित्येकः पक्षः । उद्देशाः उत्पत्तिप्रदेशाः, ताननसिक्तस्य यथोद्देशात् । यत्र प्रदेशे सञ्ज्ञापरिभाषयोत्तरपक्षः, तत्रैव ते स्थिते प्रतिविधि ज्याप्रियेते इत्यर्थः । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति परिभाषेयं वक्ष्याम्यामे 'वाह ऊद्' इति लुप्ते ज्ञापितेति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । ततश्च इयं वाङ्मो परिभाषा त्रैपादिके श्चुत्वे कर्तव्ये अन्तर- ङ्गेऽपि न प्रवर्तते । तां प्रति श्चुत्वस्य अन्तरङ्गस्यासिद्धतया तद्वद्वया श्चुत्वस्यैवा- भावेन तद्विषये तस्याः परिभाषायाः प्रचुरवसम्भवात् । तथा च श्चुत्वे कर्तव्ये बहि- रङ्गस्याप्यलोपस्यासिद्धत्वाभावादिह श्चुत्वं निर्वाधमिति आह । 'कार्यकारं सञ्ज्ञापरिभाषम्' इत्यप्यतिस पञ्चाशत्तरम् । प्रतिविधिप्रदेश प्राप्य सञ्ज्ञापरिभाषे ज्याप्रियेते इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे यद्यपि श्चुत्वमन्तरङ्गे पुरस्कृत्य 'असिद्धं बहिरङ्ग-

कृतेः । जयोर्ज्ञः-राहः । राक्षा । ३५३ नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुविधिषु
कृति ८ । २ । २ ॥ सुविधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृति तुविधौ च नलोपो-
ऽविद्धः, नान्यत्र, 'राजाक्षः' इत्यादौ । इत्यसिद्धत्वादात्वमेवमैस्त्वं च न । राज-

मन्तरङ्गे' इति परिभाषाऽत्र प्रवृत्तिमहति, तथापि लक्ष्यानुरोधात् कार्यकाळपक्षो
नेहास्तीयत इत्यलम् । जयोर्ज्ञ इति । ज्ञज्योरे तादृशस्वनेर्लोकेवेदसिद्धत्वादिति भावः ।
नत्विच्च वर्णांतरम्, किञ्चादावर्क्षणात् । अत एतज्ज्ञानमिति श्रुत्वसिद्धिरित्याहुः ।
राहः । राहेति । आसादावधि भस्वाद्वहोपे नकारस्य श्रुत्येन नकार इति भावः ।

ननु राजन् भ्यामिति स्थिते 'स्वादिषु' इति पदत्वात् कृते नलोपे 'सुपि च' इति
दीर्घः प्राप्नोति । तथा राजन् भिस् इति स्थिते नलोपे 'अतो भिसः' इत्येस् प्राप्नोति ।
तथा राजन् भ्यस् इति स्थिते नलोपे 'बहुवचने झस्येत्' इत्येत्वं प्राप्नोति ।
न च नलोपस्यासिद्धत्वाविद् दीर्घः ऐस् एत्वं च नेति बाध्यम्, नलोपविषये 'पूर्वत्रा-
सिद्धम्' इत्यस्य प्रवृत्तौ राजाक्षो दण्डयश्च इत्यादावपि नलोपस्यासिद्धत्वात् सवर्ण-
दीर्घचक्षणाद्यापत्तेरित्यत आह—नलोपः सुप् । नस्य लोपो नलोपः । विधिष्वदो भाव-
साधनः । विधानं विधिः । सुप्स्व स्वरश्च सम्ज्ञा च तुल्य तेषां विषय इति सम्बन्ध-
सामान्यवष्टया समासः । कृतीति तु तुल्यैव सम्बन्धते, अन्यत्रासम्भवात् । तदाह—
द्विधाविपरिगतिना । सुपो विधिः सुविधिः । सम्बन्धसामान्यं विवक्षितम् । सुबाभय
विधाविति यावत् । स्वरस्य विधिः । कर्मणः शेषस्वविषयया षष्ठी । स्वरे विधेये इति
यावत् । एवं सम्ज्ञाविधावित्यपि कर्मणः शेषस्वविषयया षष्ठी । सम्ज्ञायां विधे-
यायामिति यावत् । कृति परतो यस्तुक् तस्य विधिः कृति तुविधिः । इहापि कर्मणः
शेषस्वविषयया षष्ठी । कृति परे यस्तुक् तस्मिन् विधेये इति यावत् । 'पूर्वत्रासिद्धम्'
इत्येवमित्युक्तं अन्यनिवृत्तिफलकनियमार्थमेतदित्याह—नान्यथेति । अन्यत्रेत्येतदुदाहरण
वर्णयति—राजाक्ष इत्यादाविति । आदिना दण्डयश्च इत्यादिसङ्ग्रहः । अत्र सवर्णदी-
र्घयणादिविधीनां सुविधयाद्यनन्तर्भावात् तेषु कर्तव्येषु नलोपस्यासिद्धत्वाभावे सति
नकारलोपस्य सवर्णदीर्घादिकं निर्वाधमिति भावः । प्रकृते राजन्भ्याम् राज-
भिः राजन्भ्यः इत्यत्र दीर्घावि न भवत्येवेत्याहुः—इत्यसिद्धत्वाविति । रुपि परतो दीर्घ-
विधिः, भिम ऐस्विधिः, भ्यसि एस्वविधिश्च सुबाभयविषय इति तेषु कर्तव्येषु
परिसङ्ख्याविधिलभ्यासिद्धत्वनिवेधाभावे सति 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति नलोपस्या-
सिद्धत्वात्तन् दीर्घादिकमित्यर्थः । अस्तुतस्तु अन्यनिवृत्तिफलकसिद्धविषयावचित्वमेव
नियमविधिष्वम् । अत एव 'पञ्च पञ्चनखा भययाः' इत्यत्र पञ्चानां पञ्चनखप्राणिनां
अचणनियमे तद्विपरिपञ्चनखानां अचणप्रतिषेधो गम्यते इति परंपराद्विक्रमाभ्ये
प्रपञ्चितम् । तदाह—एवसिद्धत्वादिति ।

भ्याम्, राजभिः । राजे । राजभ्यः । राज्ञः राज्ञोः राज्ञाम् । राज्ञि-राजनि । प्रति-

ननु दण्डिश्चित्यत्र नलोपे कृते इणः परत्वात् सस्य षत्वमिति स्थितिः । तत्र षत्व-
विधेः सुधाश्रयविधित्वात् तत्र कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वात् कथं षत्वमिति चेत् ?
मैवम्-न हि षत्वविधिः सुविधिः । सुप्त्वं तद्व्याप्त्यधर्मं वा पुरस्कृत्य प्रवर्तमानो
विधिर्हि सुविधिरिह विवक्षितः । न च षत्वविधिस्तथा । अतस्तत्र नलोपस्य सिद्ध-
त्वमस्येवेति षत्वं निबोधम् । अस्तु वा षत्वविधिरपि सुविधिः । तथापि तस्मिन्
कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वं न भवत्येव । न च सिद्धत्वं हि किं 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेना-
पाद्यते, उत 'नलोपः सुप्स्वर' इत्यनेनेव ? न तावदाद्या, नलोपविधेः षत्वविध्यपेक्षया
पूर्वत्वेन तस्य षत्वे कर्तव्ये असिद्धत्वासम्भवात् । न द्वितीयः, 'नलोपः सुप्स्वर' इत्य-
नेन हि राजभ्याभिरगादौ नलोपस्यासिद्धत्वमपूर्वं न विधीयते, किन्तु 'पूर्वत्रासिद्धम्'
इत्यनेन प्राप्तमेव नियमार्थं पुनर्विधीयते राज्ञाश्च इत्यादौ सुप्स्वरसम्भ्रातृविधिमि-
श्रसर्वणदीर्घादिविधिसिद्धये । दण्डिश्चित्यत्र तु नलोपस्यासिद्धत्वं 'पूर्वत्रासिद्धम्'
इत्यनेन प्राप्तं न भवतीति तस्य 'नलोपः सुप्स्वर' इति सूत्रविषयत्वं न सम्भवति ।
अन्यथा सुविधाविषयेन दण्डिश्चित्यादौ षत्वे कर्तव्ये नलोपासिद्धत्वमपूर्वं विधी-
येत । राजभ्यामित्यादौ तु दीर्घादौ कर्तव्ये सिद्धमेव नियमार्थं विधीयत इति विधि-
वैकल्यमापद्येत । तस्मादण्डिश्चित्यादौ षत्वे कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वाभावाद् नलो-
पस्य सत्त्वादिणः परत्वानपाद्यात् षत्व निषीधमिति षाद्धेन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् ।

प्रकृतभजुसरामः । स्वरजिधौ यथा-पञ्चमम् । अत्र नलोपस्यासिद्धत्वाद्कारा-
न्तत्वाभावाद् 'अस्मै' चावर्णं ह्यस्यञ्च' इति पूर्वपवाद्युदात्तत्वं न भवति । सञ्ज्ञा-
विधौ यथा-दण्डिद्वसौ दत्तदण्डिनौ । अत्र 'हृद्धे चि' इति पूर्वनिपातनिषमो न
भवति, चित्सञ्ज्ञाविधौ नलोपस्यासिद्धत्वेन हृदन्तस्वविरहात् । कृति तु विधौ यथा-
बृहदभ्याम् बृहदभिः । अत्र 'ब्राह्मभ्रणवृद्धेषु क्तिप्' इति विहितं क्तिपमाश्रित्य 'ह्रस्वस्य
पिति कृति तुक्' इति न तुक्, नलोपस्यासिद्धत्वेन ह्रस्वस्य नकारग्नयवहितत्वात् ।
कृतीति विशेषणात् 'छे च' इति तु विधौ नलोपस्य नासिद्धत्वम् । तत्र च बृहदभ्य-
ञ्चम् । इह ह्मादेव 'छे च' इति तुक् । आग्ये तु बृहदभ्यामित्यादौ नलोपस्य सत्त्वेऽपि
सञ्ज्ञिपात्रपरिभाषया 'ह्रस्वस्य पिति'-इति तुक् न भविष्यतीति तु विधिग्रहणं
प्रत्याख्यातम् ॥ 'स्वादिषु' इति पदस्वद्वारा स्त्रीसञ्ज्ञिपात्रनिमित्तको नलोपस्तद्विवानकं
न प्रवर्तयतां (त्याग्यः) । ननु बृहदभ्यनसित्यत्र तुभ्यावृत्तयौ तु विधिग्रहणमावश्यकम्,
पञ्चात्तर्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य प्रवृत्तं पदत्वमादाय प्रवृत्तस्य नलोपस्य सञ्ज्ञिपा-
त्रनिमित्तकत्वाभावादिति चेन्न, तु विधिग्रहणप्रत्याख्यानपरमाग्यप्रामाण्येन तादृश-
रक्षिपात्रानिमित्तकनलोपविषयाणां बृहदभ्यनमित्यादीनामनभिधानकवपनादिस्था-
नां तावत् । राज्ञि राजनीति । 'विभाषा किरयोः' इत्यल्लोपविकल्प इति भावः ।

दीव्यतीति—प्रतिदिषा प्रतिदिचानौ प्रतिदिषानः । अस्य भविष्येऽङ्गोपे कृते ।
 ३५४ हलि च ८ । २ । ७७ ॥ रेफवान्तस्य धातोरुपधाया द्वे दीर्घः । स्या-
 दलि । न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम्, दीर्घविधौ तज्जिषेधात् । बहिरङ्गपरिभाषा
 तूक्त्यायेन न प्रवर्तते । प्रतिदीन्ः । प्रतीदीन्वा इत्यादि । यज्वा यज्वानौ यज्वा-
 नः । ३५५ न संयोगाद्व्यमन्तात् ६ । ४ । १३७ ॥ वकारमकारान्तसंयोगा
 परस्याऽनोऽकारस्य लोपो न स्यात् । यज्वनः । यज्वना यज्वभ्याम् इत्यादि ।
 प्रह्वणः । प्रह्वणा प्रह्वभ्याम् इत्यादि । ३५६ इङ्ङन्पूर्वार्थद्वयां शौ

प्रतिदिषेति । विष्णु क्रीडादौ । तस्मात् 'कनिन्युवृथितश्चि' इत्युणादिसूत्रेण कनिन्प्र-
 त्ययः । कनावितौ । प्रकार उच्चारणार्थः । प्रतिदिङ्ङन्वादात् सुबुत्पत्तिः । 'सर्वनाम-
 स्थाने च' इति दीर्घः । इत्यद्यादिना सुलोपे प्रतिदिषा इति रूपम् । सुदि राजवत् ।
 व्ययेति । प्रतिदिषन्नादस्य नासादावचि 'अङ्गोपोऽन' इत्यल्लोपे सतीत्यर्थः । हलि च ।
 'कौरुपधाया दीर्घ इका' इत्यनुवर्तते 'सिपि धातोः' इत्यतो धातोरिति च । तच्च
 'योः' इत्यनेन विशेष्यते । तद्वन्तविधिः । उदाह—रेफवान्तस्येत्यादिना । रेफान्तस्य
 कोप्यंतियुदाहरणम् । अपवाञ्छत्वात् 'कौरुपधायाः' इत्यप्राप्ते विधिः । प्रकृते च प्रति
 दिङ् न् अस् इति स्थिते मकारे हलि परे वान्तस्य विवृणात्तोरुपधाया प्रकारस्य दीर्घं
 इति भावः । मज्जु 'अच्चा परस्मिन्' इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्कारेण कवचधानाद्
 एवपरिभाषायात् कणसिह दीर्घं इत्याल्लोप परिपूरणि—न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वमिति ।
 कृत इत्यत आह—'दीर्घविधौ तज्जिषेधादिति । 'न यवाम्' इति सूत्रेण दीर्घविधौ स्था-
 निवत्त्वनिषेधादित्यर्थः । नन्वेवमपि असम्भवादेस्तस्याल्लोपस्य यद्विभूतप्रत्ययावेत्तत्वेन
 बहिरङ्गतादन्तरङ्गे दीर्घं कर्तव्ये असिद्धत्वावकारेण पञ्चधानाद् इत्यपरिभाषायात्
 कथमिह दीर्घं इत्यत आह—बहिरङ्गेति । यथोद्देशपक्षे पाठो परिभाषा प्रति शस्य-
 स्यासिद्धतया भान्तस्त्राभावे परिभाषाया अप्रवृत्ते इति गङ्गावस्थोक्त्यायेन दीर्घ-
 स्वासिद्धतया तद्विधौ 'असिद्धं बहिरङ्गम्' इति परिभाषा न प्रवर्तते इति भावः ।
 प्रतिदीन् इति । 'न अकुङ्कु'रात्' इति विधेःसु बान्तस्याभावादेति भावः । इत्यादीति ।
 प्रनिदीन्ते । प्रतिदीन्ः । प्रतिदीन्तोः । उयामादौ हलि राजवदित्यर्थः । यज्वन्नादौ
 सुदि राजवदित्याह—यज्येति । इति अल्लोपे प्राप्ते—न संयोगाद्व्यमन्तात् । एवम्
 लोपौ, तौ अन्तौ यस्मेति विग्रहः । 'अङ्गोपोऽन' इत्यनुवर्तते । तदाह—वकारेत्यादिना ।
 एतन्तग्रहणं स्पष्टार्थम्, सम्योः संयोगविशेषणत्वादेव तद्वन्तलाभात् । वस्यादीति ।
 यज्वने यज्वनः यज्वनोः । ययामादौ हलि राजवदित्यर्थः । अन्तसंयोगस्योदाहरण
 आह—प्रह्वण इति । नासादावचि नाङ्गोपः येष राजवदिति भावः । 'वेदस्तस्यं तपो
 ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः । इत्यमरः ।

६ । ५ । १२ ॥ एषां शावेवोपधाया दीर्घः, नान्यत्र । इति निषेधे प्राप्ते । ३५७ सौ
 च ६ । ७ । १३ ॥ इडादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सौ परे । वृत्रहा । हे
 वृत्रहन् । 'एकाजुत्तरपदे—' (सू ३०७) इति णत्वम्—वृत्रहणौ । वृत्रहणः ।
 वृत्रहणम् । वृत्रहणौ । ३५८ ह्यो हन्तेर्ङिणनेषु ७ । ३ । ३४ ॥ अिति गिति च
 प्रत्यये नकारे च पर हन्तेर्हकारस्य कृत्वं स्यात् । ३५९ हन्तेः दाडा॥२॥ उप-
 सर्गस्याभिहितत्वरस्य हन्तेर्नस्य णत्वं स्यात् । प्रहण्यात् । ३६० अर्धपूर्वस्य

बुद्धौ काम अनुसृज, न एतन्नाविशये 'घञ्जगद्भ्यो कृप्' इति कृप् । कपाधितौ ।
 अपृच्छोप । उपपदसमासः । 'बुद्धौ जातु' इत्यमो लुङ्, अपृच्छश्चाठः, तस्मात् सुबु-
 द्धपतिः । सौ विशेषमाह—वृत्रहन् । 'बुद्धौ' इत्यमो दीर्घ इत्यनुवर्तते । 'नोपधाया'
 इत्यत उपधाया इति । तदाह—एषाधिति । इत् इत् पूषन् अर्थम् इत्येतानामि-
 त्यर्थः । अङ्गविशेषणत्वेन तद्व्यतिथिः । 'सर्वनामस्थाने च' इति सिद्धे निषेधार्थ-
 मित्याह—जावेवेति । नान्यत्रेति । धोरण्यत्रेत्यर्थः । इति निषेधे प्राप्त इति । वृत्रहणोऽह-
 न् इत्यस्यापि जावेव दीर्घ इति निषेधात् सौ परतः 'सर्वनामस्थाने' इति दीर्घ-
 कप्राप्ते लक्षित्यर्थः । भौ च । पूर्वसूत्रजन्यवर्तते तदा गदनुवर्तते न च । तदाह—इन्नादी-
 नांमिति । असङ्गाधिति । 'सर्वनामस्थाने च' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति आहः । 'एषाद्वृत्तौ'
 इत्यस्याप्युपधायाः । हे वृत्रहिति । असङ्गस्याविशयतुल्यत्वे दीर्घः । मितपदवाधाह—
 पकाधिति । वृत्रहणाधित्यादि । जावेवेति निषेधात् दीर्घः । कालादावपि अष्टौपे कृते ।
 णो हन्तेः । ह । इति स्थावचछी, हन्तेरित्यवयवपक्षी । अ वा न च जगौ, नौ इति यजोस्तौ
 णितौ । इत्युक्तम् । प्रत्येकं लटवचसे । णितौ च नञ् णित्याः नेतिविति दिप्रहः ।
 अङ्गाधिकारात् प्रत्ययस्य णितोर्लभ्यते । 'उच्यतेः तु णित्यतोः' इत्यतः कुपदप्यनुव-
 र्तते । तदाह—यितोत्पादिना । हन्तेरिति द्वितया निर्देशः । वृत्रहालोऽित्यर्थः । अहन्ते
 इकारस्य नकारपरस्यान् कृतत्वात् । तदा योपशतो जावन्मो महाप्राणस्य संधुमकण्डस्य
 इत्य तादृशो वर्गपदार्थो व्यक्ताः । वृत्रहः वृत्रहा इत्यादि तिरुह । नञिह कथं न
 गावम् । भिन्नपदस्येऽपि 'एकाजुत्तरपदे न' इति णत्वस्य पूर्वात्स्यात्, हन्तेऽप्यलोपे
 तस्य पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवरवाकुत्तरपदस्य एकावस्यात्, स्थानिवरवाभावेऽपि 'पाति-
 पदिकान्तजुस्विभक्तिश्च' इत्यस्य 'कृमिति च' इत्यस्य च कुर्वारस्यादिति प्राप्ते तदा-
 र्णार्थम् 'हन्तेरपूर्वस्य' इति सूत्रं विभक्त्य व्याचष्टे—पतेः । 'रथाभ्यां नो न' इत्य-
 नुवर्तते । 'उपसर्गादिमहासेऽपि' इत्यत उपसर्गादित्यनुवर्तते । तादृश्याप्युक्तम् ।
 उपसर्गस्थादिति लभ्यते । उपस रणयोः प्रत्येकजन्तेति । तदाह—उपसर्गस्याभिहिता-
 दिवादिना । निमित्तवाद्येव रेकः प्रकारश्च विवक्षितः । प्रहण्यादिति । अत्र निष्पद्यस्य-

८।४।२२ ॥ हन्तेरत्पूर्वस्यैव नस्य णत्वम्, नान्यस्य । प्रव्रजन्ति । योगविभाग-
सामर्थ्यात् 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' (प ६२) इति न्यार्थं वाधित्वा
'एकानुत्तरपदे' (सू ३०७) इति णत्वमपि निवर्तते । नकारे परे
कुत्वविधिसामर्थ्यादलोपो न स्थानिवत् । वृत्रघ्नः । वृत्रघ्ना इत्यादि । यत् वृत्रघ्नः
इत्यादौ वैधर्त्यकं णत्वं माधवेनोक्तं, तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धम् । एवं शान्तिन्,

एवाद्भाष्ये णत्वे वचनम् । प्रकृतोपयुक्तमाह—अपूर्वस्य । हन्तेरित्यनुवर्तते 'रषाम्भ्यो
लो णा' इति च । उपसर्गादिति तु निवृत्तम् । हन्तेरत्पूर्वस्य नस्य णा स्यादिति
लभ्यते । सिद्धे सत्याश्रयो नियमार्थः । तदाह—हन्तेरत्पूर्वस्येवेत्यादिना । प्रव्रजन्तीति ।
हन्तेर्लट्, लिङ्, ङोऽन्तः, षप्, लुक् 'गमहन' इत्युपधालोपः । 'हो हन्तेः' इति
कुत्वम् । प्रव्रजन्तीति रूपम् । अत्र उपसर्गस्थरेकात् परत्वात्, 'हन्तेः' इत्यनेन प्राप्तं
णत्वम् 'अत्पूर्वस्य' इति नियमाच्च भवति । वृत्रघ्न इत्यत्र 'प्रातिपदिकान्त' इत्या-
दिणत्वं निवर्तते ।

ननु प्रातिपदिकान्तमुविमक्तिषु च, एकानुत्तरपदे णा, कुमति च हन्तेरत्पूर्वस्य,
इति सूत्रपाठक्रमः । ततश्च 'अनन्तरस्य विधिः' इति न्यायेन 'अत्पूर्वस्य' इति नियमेन
प्रव्रजन्तीत्यत्र हन्तेरित्यव्ययवहितणत्वमेव निवर्तते न नक्षत्रव्यतिरिक्त आह—योगेति ।
यदि 'अत्पूर्वस्य' इत्यनेन 'हन्तेः' इति णत्वमेव व्यावर्त्यत, तर्हि हन्तेरत्पूर्वस्य इत्ये-
कमेव सूत्रं स्यात्, उपसर्गस्थाश्लिषिष्ठात् परस्य हन्तेरत्पूर्वस्य नस्य णत्वम् इत्येता-
वतैव प्रव्रजन्तीत्यत्र णत्वमिदृशिसम्भवात् परस्य हन्तेरत्पूर्वस्य तस्य णत्वम् इत्येता-
वतैव प्रव्रजन्तीत्यत्र णत्वमिदृशिसम्भवात् । अतो योगविभागसामर्थ्यात् णत्वमात्र
स्यायं नियम इति विज्ञायत इत्यर्थः । एकानुत्तरेति । 'कुमति च' इत्यस्य 'प्रातिपदि-
कान्त' इत्यस्य चोपलक्षणम्, अल्लोपस्य पूर्वस्माद्विधे विधौ स्थानिवत्त्वादेकाश्व-
मुत्तरपदस्य बोध्यम् । न च 'पूर्वस्यसिद्धे न स्थानिवत्' इति वाच्यम्, 'तरय बोधा
संयोगादिलोपलक्षणत्वे' इत्युक्तेः । ननु वृत्रघ्नः इत्यत्र 'हो हन्तेः' इति कथं कुत्वम् ?
पूर्वस्य विधावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादित्यत आह—नकारे पर इति । साधवमतं ह्य-
यितुमनुवदति—यद्विधेति । तुः पूर्ववैषम्ये । वैकशिकमिति । 'प्रातिपदिकान्त' इति
विहितमित्यर्थः । तद्भाष्येति । "कुत्ववाये हादेशेषु प्रतिषेधो व्यक्त्यर्थः किं प्रयोजनम् ?
वृत्रघ्नः । सग्नः । प्राधानि । 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इति सूत्रे अत्पूर्वप्रहृगं न कर्तव्यम्' इति
अटकुत्वाच् इति सूत्रे भाष्यम् । अत्र णत्वप्रकरणे हादेशकुत्ववाये प्रतिषेधविज्ञानात्
'प्रातिपदिकान्त' इति णत्वमपि हादेशकुत्ववाये न भवतीति विज्ञायते, तद्दिशोभाद्
माधवमतमुपेक्ष्यमित्यर्थः । एवमिति । वृत्रहन्शब्दवदित्यर्थः । 'हन्तृपूर्वार्थम्णां शौ'
'शौ च' इति दीर्घनिबन्धमात्रे दृष्टान्ते न तु कुत्वाद्यौ, असम्भवात् । चाङ्गमस्यास्ती-
त्यर्थे 'अत इनिठनौ' इति मत्वार्थस्य इति । यद्योऽस्यास्तीत्यर्थे 'अस्मायामेवाञ्जना-

यशस्विन्, अर्यमन्, पूषन् । यशस्विन्निति विन्प्रत्यये इनोऽनर्थकत्वेऽपि । 'इन्हन्-- (सू ३५६) इत्यत्र ग्रहणं भवत्येव । 'अग्निनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधि प्रयोजयन्ति' (प १७) इति वचनात् । अर्यग्नि-- अर्यमणि । पूष्णि-पूषणि । ३६० मघवा बहुलम् ६ । ४ । १२८ ॥ मघ-वनशब्दस्य वा तु इत्यन्तादेशः स्यात् । ऋ इन् । ३६१ उगिद्वां सर्व-नामस्थानेऽधातोः ७ । १ । ७० ॥ अधातोः उगितो नलोपिनोऽल्लतेरच नुमागमः स्या-

इति विनिः । 'तसौ मत्वर्थे' इति आत्माञ्ज कृतम् । नन्वर्थवत्परिभाषया 'इन्हन्' इत्यत्रार्थवान एव इनो ग्रहणम् । तत्र विन्प्रत्यये इनोऽनर्थकत्वात् सस्य कथं ग्रहण मित्याशङ्क्य परिहरति—यशस्विन्नित्यादिना । अग्निनस्मन्निति । एतच्च 'येन विधिः' इति सूत्रे भागे स्थितम् । राज्ञः इत्यत्र अन् अर्थवान्, दास्यः इत्यत्र तु अनर्थकः । शार्ङ्गो इत्यत्र इन् अर्थवान्, यशस्वी इत्यत्र तु अनर्थकः । सुपयाः इत्यत्रास अर्थवान्, सु-स्रोताः इत्यत्र तु अनर्थकः । अपमनत्वादीर्घाः । सुमर्मेरपत्र मन् अर्थवान् सुपथिमा इत्यत्र तु अनर्थकः । 'मन' इति न लोप् । अर्यमन्पाठे पूषन्पाठे च अलोपे विशेष इत्याह—अर्यग्नि इत्यादि । 'विभाषा क्रियोः' इत्यल्लोपविकल्पः । शसावावचि तु नियमल्लोप उच्यते इति भावः ।

मघाते पूज्यत इत्यर्थे कनिप्रत्ययः । ककार उच्चारणार्थः । ककार इत् । अन् इति प्रत्ययः शिष्यते । धातोर्नुमागमः । तत्र ककार इत् । उकार उच्चारणार्थः । किंवाद् आवाचयः । मघधातोर्हस्य घञ इति ग्रथं निपात्यते । अन्नुच्चनूपपन्लोहन्क्लेदन्-स्नेहन्सूर्धन्मज्जन्मन्विश्वप्सन्परिउमन्मातरिश्वन्मघवन्' इत्युणादिसूत्रेण निष्पन्ने तस्मिन् मघव-पाठे विशेषोऽस्माद्-मघवा बहुलम् । 'अवर्णकसौ' इत्यतः तु इत्यनुवर्तते । तच्च लुप्तप्रथमाकम् । मघवेति तु षष्ठ्यर्थं प्रथमा । तदाह-मघवन्शब्दम्येत्यादिना । ऋ इति । 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इति ऋकार इत्संज्ञक इत्यर्थः । ऋ इत्यविस-क्रिको निङ्गः प्रक्रियासमये न वृष्यति । 'अलोऽन्यस्य' इति तकारस्य तकारः । सवादीहस्तु न, नानुबन्धकृतमनेकाहदम् इति वचनात् । मघवत् स् इति स्थिते ङगदचाम् । अधातोः इति छेदः । उक् इत् येषां ते उगितः । अच् इति लुप्तमकारस्य 'अच् गतिपृथनयोः' इति धातोर्ग्रहणम् । अधातोः रित्युगिर्द्विषेणम्, न एवज्ञाने, अस्मभवात् । 'इदितो नुम धातोः' इत्यतो नुमिभ्यनुवर्तते । तदाह-अधातोर्गुण इत्यादि-ना । नुमि मकार इत् । उकार उच्चारणार्थः मिश्रावन्त्यादयः परः । अचिचि अच् प त्याहारो न गृह्यते, व्याख्यानात् 'नपुंसकस्य झलचः' इत्यवग्रहणाच्च । अन्यथा 'उगि वचाम्' इत्येव सिद्धे तद्वैयर्थ्यात् वृद्धिः गुणः इत्यादिनिर्दोषाश्च । अधातोः रित्येतत्

तन्वनामस्थाने परे । उपधादीर्घः । मघवान् । इह दीर्घे कर्तव्ये मयोगान्तलो-
पन्नामिद्वयं न भवति बहुलग्रहणात् । तथा च 'धन्नुक्षन्' (उ १७७)
एति निपातनामघशब्दान्तुपा च भाषायामपि शब्दद्वयसिद्धिमाश्रित्यैतत्सूत्रं
प्रत्याग्यान्ताकारः । 'हविर्जसिति निःशङ्को मघेषु मघवानामो' इति भट्टिः । मघ-

अये गो'सञ्छन्दसिपणावमरे ब्रूल एव व्याख्यास्यते । मयोजनं च तत्रैव व्यस्यते ।
उपधादीर्घः । मघनन् तु न् इति स्थिते इष्टवादिना सुलोपे संयोगान्तलोपे च
एति 'मघनामस्थाने च' इति दीर्घ इत्यर्थः । नन्विह दीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्या-
सिद्धिश्चाद् नान्तावाभावात् पञ्चमिदादिविध दीर्घो न सम्भवतीत्यत आह—दीर्घ-
मर्त्य इति । बहुलग्रहणादिति ।

'कश्चिप्रवृत्तिः कश्चिप्रवृत्तिः कश्चिद्भावा कश्चिद्व्यदेव ।

गोपयान्तानुसृत्य लोके विज्ञेयमेतद्बहुलग्रहे तु ॥' इति स्थितिः ।

अत्र दीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्य गालिख्यस्य, पञ्चमिदादौ तु असिद्धस्य-
नेति बहुलग्रहणात्प्राप्त्यत इत्यर्थः । ननु प्रादेशपक्षे मघशब्दोक्त्यास्तु, बहुलग्रहणेन
गोपयान्तलोपस्यासिद्धत्वाभावात्प्राप्त्या प्रमाणाभावात् । चेदे तु यज्ञेन मघजानि-
'प्रादौ दीर्घः' आम्बुसो अविषतीत्यत आह—नया चेति । प्रादेशपक्षे संयोगान्तलोप-
स्यासिद्धत्वाभावात्प्राप्त्यत इत्यर्थः । निपातनादिति । कश्चिप्रवृत्तस्य, अद्युपाधमस्य,
आकृष्ट इति त्रयाणां निपातनादित्यर्थः । तथा च नागो मघवन्मृगः सिध्दयतीति
आमः । मघनादिति । अनपराङ्मिदित्यर्थः । मघः घनमस्यास्तीत्यर्थे मनुषि 'आकुपधा-
'मा' इति वादे ताम्नो मघवन्बुद्धः सिद्ध इति भावः । भाषायामपीति । लोके छन्दसि
च इत्यर्थः । शब्दइयेति । मघवन्मृगो मघवन्मृगश्चेति शब्दद्वयस्य 'मघवा बहुलम्'
इत्यन्तं कण्ठः । तस्य सिद्धिमाश्रित्येत्यर्थः । आकर इति । 'केषाद्' इति भूमे कैयट-
ग्रन्थ इत्यर्थः । नम्र ऐश्वर्यम्—'मघवा बहुलम्' इत्येतत् कर्तव्यम् । 'धन्नुक्षन्'
एति निपातनाद् मघशब्दान्तुपा च भाषायामपि शब्दद्वयस्य सिद्धिश्चाद् इति ।
प्रादेशपक्षे गालिख्यलोपस्यासिद्धत्वाद् दीर्घाभावाश्रये मघवसिद्धिः रूपम्, अनु-
पि तु 'धन्नुक्षन्' इति दीर्घे मघवानिति रूपमिति रूपभेदापत्त्या तद्वत्प्रकृतिः स्पष्टं
एति भावः । वस्तुतस्तु कर्मणस्तस्य प्रत्ययस्वरणान्तोदात्तत्वम्, मनुषि तु 'हरवन्बुद्ध्या'
मनुष्य' इति मनुषुदात्तत्वस्य 'न गोक्षन्' इति प्रतिषेधे साति पिश्वानुदात्तत्वे घका-
रादकारस्य फिट्स्वरेण वडात्तावमिति फलमेवात् कथटप्रत्ययश्चिन्त्य पक्षः । मघवानिति
वाचः शिष्टतममप्येवाह—इतिरिति । मघेषु यज्ञेषु निःशङ्कोः असौ मघवान् इति
निति—अश्वयतीत्यर्थः । मघवन्तावित्वादि । सुटि ज्ञावेको ज्ञावेति भावः । ज्ञासादौ

ग्रन्तौ मघवन्तः । हे मघवन् । मघवन्तम् मघवन्तौ मघवतः । मघवता मघव-
न्नायाम् इत्यादि । तुत्वाभावे-मघवा । 'छन्दसोवनिपौ च' इति वनिवन्तं मघ्योदानं
हन्त्येव, ग्रन्तोदात्तं तु लोकेऽपीति विशेषः । मघवानौ मघवानः । षुटि राज-
न्तः । ३६२ इत्युक्तमर्थोनामतद्धिते ६ । ४ । १३३ ॥ अग्रन्तानां अयंज्ञ-

आदेशो न तु कुम्भ, अत्यर्चनामप्यथावस्थित्यभिप्रेत्याह—मघवत इति । मघवन्नयामि-
त्यादि । आदेशे 'स्वादिषु' इति पक्षत्वाज्जरथम् । सुपि आदेशे जश्चे चरवं मघवत्सु ।

तृत्वाभावे मघवेति । नात्रास्मात् लोरे राजवद्रूपमिति आशयः । ननु 'मघवा बहुकम्'
इति सूत्रे 'अर्चणञ्च अलोञ्च न किञ्च्यं छान्दसं हि तत्' इति वार्तिकभाष्यकथनेषु
मघात् 'अञ्च' इत्युक्तं कुम्भोमात्रविषयस्याद्यगमात् कथं तस्य लोके प्रयोग इत्यत आह—
छन्दसीवनिपायित्यादि । 'तस्यस्यास्यस्मिन्निति जलप' इत्यधिकारे 'केसाहोऽन्धतर-
न्नाम्' इति सूत्रे 'कुम्भोमात्रविषयौ च' इति वार्तिकम् । 'छन्दसि ईद्वनिपौ च
चक्राद्यौ चञ्च जलप' । रथीरन्तमुद्गच्छानी गविष्ठौ, सुमङ्गलोदिय वधुः, महतवानं
अजवान्जीमवे' इति सूत्रं भाष्यम् । नञ्च वनिमघवन्तान्ते मघवन्नाम्ने मघवन्नाम्ने
वकाराद्यकार वधात् । मघवन्तः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः, 'अनुदात्तं पदमेकवर्णम्' इति
शिष्टस्वरेण अकारादकारः वकाराद्यकारानुदात्तः 'उदात्तावनुदात्तस्य स्वरितः'
इति वकाराद्यकारः स्वरितः । सञ्चा च मघवन्ति रूपं अधोदात्तं सप्रत्यये ।
प्राग्वहमघवन्नाम्ने विषयकं वान्कारवाचिषाजम् । कथ्यन्ते तु मघवन्नाम्ने वकारा-
दकारः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । शिष्टस्वरेण मकारादकारो वकारादकारश्च अनुदात्तो ।
तथा च मघवन्ति रूपमन्तोदात्तमिति स्थितिः । एतादृशमघवन्नाम्ने लोकेवेद-
साधारणः, तस्य छन्दोमात्रविषयस्य प्रमाणाभावात् । किं च 'वन्ता र च' इति सूत्रे
भाष्यम्—'अघवन्नाम्नेः अघवन्नाम्ने प्रातिपदिकमिति । अघमपि मघवन्नाम्नेः फिट्
स्वरेणान्तोदात्तः लोकेवेदसाधारण एव कुम्भोमात्रविषयस्य प्रमाणाभावादिति आशयः ।
तदुदात्ते तु 'न शिषां छान्दसं हि तत्' इत्युवाहृतभाष्यवार्तिकयोः सामान्यप्र-
वृत्तयोः मघ्योदात्तमात्रविषयलंकोषे प्रमाणं न किञ्चिदस्ति । कविप्रयोगाणां तु 'तं
तस्थितं नगरोपकण्ठे' इत्यादिविषये बहुषः प्रमाददर्शनात् तेषामपि नार्पवचन-
सङ्कोचता । अतो मघवन्नाम्ने सवर्ण्यापि लोके असाधुत्वमेवेति प्रपञ्चितम् ।
सुटि राजवदिति । तुत्वाभावेपक्षे आत्मस्वादीये इति आशयः ।

अस्मादावचि मघवन् अस् तुत्याविस्थिते 'अस्त्रोपोऽनः' इति प्राप्ते । अयुवमघो-
नामतद्धिते । यथा च युधा च अघवा च इति छन्दः । 'वतोः सप्रसारणम्' इत्यत्र
सप्रसारणमित्यनुवर्तते । 'अस्य' इत्यधिकृतम् । 'अस्त्रोपोऽनः' इत्यतः अत्र इत्यपङ्क-
व्यये । अत्र अयुवमघोनां प्रत्येकं विशेषणं, तद्वत्त्वविधिः । फलितमाह—मघवन्ना-
मित्यादि । 'मघवन्ता सप्रसारणम्' इति प्रकारस्य सप्रसारणमुकारः । मघ उ धन् इति

कानामेयामतद्धिते परे सम्प्रसारणं स्यात् । 'सम्प्रसारणाच्च' (सू० ३३०) । 'आ-
द्गुणः' (सू० ६९) मघोनः । अक्षन्तानाम् किम् ? मघवतः । मघवता ।
स्त्रियां मघवती । अतद्धिते किम् । माघवनम् । मघोना । माघवभ्याम् इत्यादि ।
शुनः । शुना श्वभ्यामित्यादि । युवनशब्दे वस्योत्वे कृते । ३६३ न सम्प्र-
सारणे सम्प्रसारणम् ६।१।३७। सम्प्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः सम्प्रसारणं न
स्यात् । इति यकारस्य नैवम् । अत एव ज्ञापकादन्त्यस्य यणः पूर्व सम्प्रसारणम् ।

स्थिते पूर्वरूपमुक्तं स्मारयन्ति—सम्प्रसारणाच्चेति । मघ उ न् इति स्थिते गुणं स्मार-
यति—आद्गुण इति । अक्षन्तत्वां किमिति । श्वयुवमघोनामक्षन्तत्वाभ्यामिचारात् किम्-
र्थमक्षन्तत्वविशेषणम्, मघवत्शब्दे नकारस्य आदेशपक्षेऽपि एकदेशविकृतस्यानन्त्य-
तया अक्षन्तत्वसत्त्वादिति प्रश्नः । मघवत इति । आदेशपक्षे मघवत्शब्दे सम्प्रसार-
णनिवृत्त्यर्थम् अक्षन्तत्वविशेषणम् । यद्यप्येकदेशविकृतस्यानन्त्यतया अक्षन्तत्वम्
सत्येव, तथापि विशेषणसामर्थ्यात् अयमाणनकारान्नन्त्येव सम्प्रसारणमित्याहुः ।
स्त्रियां मघवतीति । मघवतः स्त्री मघवती, पुंयोगेन स्त्रियां वृत्तौ 'उगितस्त्र' इति स्त्रीप् ।
अत्राप्यक्षन्तत्वविशेषणात् न सम्प्रसारणमिति भावः । अत्र 'उगित्वाचम्' इति ब्रुव तु
न, स्त्रीपा व्यवधानेन तान्तस्य उगितः सर्वनामस्थानपरकत्वाभावात् । लिङ्गविशिष्ट-
परिभाषा तु नेह प्रवर्तते, विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणमित्युक्तिरिति भावः । माघवनमिति ।
'साडस्य देवता' इति मघवत्शब्दात् अणि आदिबुद्धिः । अत्राणस्तद्धितत्वात् तस्मिन्
परे न सम्प्रसारणमिति भावः । मघवभ्यामिति । भ्यामादौ हलि नलोप इति आह ।
इत्यादौति । मघोने । मघोनः । मघोनोः । मघोनाम् । मघोनि । अन्तशब्दः प्रायेण राजवत्
कासादावधि 'श्वयुव' इति सम्प्रसारणं वकारस्य वकारः । छ अन् इति स्थिते 'सम्प्र-
सारणाच्च' इति पूर्वरूपमिति अत्राह—शुनः शुनेति । इत्यादौति । शुने । शुनः । शुनोः
शुनाम् । शुनि । युवनशब्देऽपि प्रायेण राजवत् । कामादावधि विशेषमाह—युवनशब्द
इति । युवन् असु इत्यादौस्थित 'श्वयुव' इति वकारस्य सम्प्रसारणे वकारे यु उ अन्
इति स्थित 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे यु उ न् इति स्थिते लवर्णदीर्घे यून् इत्या-
दिक्रमेण सिद्धे बु, यकारस्यापि सम्प्रसारणे प्राप्त इत्यर्थः । 'लघवे लघुणस्य सङ्घट्टेव
प्रवृत्तिः' इत्यस्य तु नाय विषयः, कामाश्रयवर्णभेदेन लघयमेवात् । अन्यथा संस्कृत-
स्यादौ 'जनवि च' इत्यादेशसङ्घट्टशानुपपत्तेरिति भावः ।

न सम्प्रसारणे । इति यकारस्येति । सवर्णदीर्घनिष्पन्नस्य वकारस्य 'अघः परस्मिन्'
इति स्थानिवशेन सम्प्रसारणतया यकारस्य सम्प्रसारणपरकत्वात् न सम्प्रसारणमि-
कार इत्यर्थः । ननु वकारस्य स्थानिकस्य वकारस्य स्थानिवशे सति तस्य वकार-

यूनः । यूना । युवभ्यामित्यादि । अर्वा । हे अर्दन् । ३६४ अर्वणस्त्रसाध-
नम् । ६ । ७ । १२७ ॥ नञा रहितस्यार्वणित्यस्याङ्गस्य तु इत्यन्तादेशः स्यात्
न तु सौ । लग्नवान्नुम् । अर्वन्तो अर्वन्तः । अर्वन्तम् । अर्दन्तौ अर्वतः ।
अर्वता अर्वद्भ्याम् इत्यादे । अनयः किम् ? अनर्वा यज्वदत् । ३६५ पथि-
मथ्यभुक्षामात् ७ । १ । ८५ ॥ एमाभाकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे । आ आत्

यात्मकनया प्रथमेन प्रकारेण व्यवधानात् सम्प्रसारणपरत्वाभावात् कथमिह निषेधः ।
'येन तावद्व्यवधानम्' इति न्यायस्य तु नाय निषेधः, विषये इत्यादौ 'व्यथो छिटि' इति
वकारस्याव्यवहितसम्प्रसारणपरत्वे निषेधस्य अतिरिक्तत्वाद् इति चेन्मैवम् । एवं हि
सति न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति निषेधस्य 'व्यथो छिटि' इति सम्प्रसारणमा-
त्रविषयकत्वमापद्येन । एवं च सति 'व्यथो यो छिटि' इति वकारग्रहणेनैव त्रिदे 'न
सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति सूत्रमनर्थकमेव स्यात् । अतः 'अयुव' इति सम्प्रसा-
रणनिषेधकत्वमस्यावश्यकमिति व्यवहितेऽपि सम्प्रसारणे परे यून् इत्यादौ निषेधो
निर्बाधः, 'यूनस्तिः' इत्यादिनिर्देशाच्चेत्यलम् । ननु सकृत्प्रवृत्त्यैव युवम्भावे व्यथोः
सम्प्रसारणे जाते निषेधो व्यर्थः, निमित्तस्थानुपपत्तिश्च । यद्वा प्रथमं वकारस्व सम्प्र-
सारणमस्तु । तदानीं सम्प्रसारणपरत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्तेः । अनन्तरं तु वकारस्यापि
सम्प्रसारणमस्तु । तत्राह—अत एव द्वापकादिति । अग्न्या एतद्विषेधार्थमवैयर्थ्यापा-
तादिति भावः । इत्यादीति । यूने । यूना । यूनोः । यूनि ।

आलो मणिष्कनिवर्तिपक्ष' 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति श्रुतातोः वनिपि गुणे
रपरत्वे अर्वणशब्दः अर्थे योगकृतः । तस्य सौ राजवद्रूपं मत्वाह—अर्वा हे अर्वजिति ।
अर्वणस्त्रसाधनयः । तु असौ इति द्वेदः । न विद्यते नञ् यस्येति बहुव्रीहिः । अङ्गस्येत्थ-
धिकृतम् अर्वणा विशेष्यते । तद्वाह—नञा रहितस्यस्यादिना । श्रुकार इत् । 'अलोऽन्त्य-
स्य' इति अस्य रा । लग्नवान्नुमिति । 'उगिद्व्याम्' इत्यनेनेति भावः । अर्वन्तावेति ।
नुमो नस्य 'नस्थापद्वात्तस्य' इति अनुस्वारः । परसवर्ण इति भावः । शसादावचि
अस्त्वर्वागमस्थानस्यान्वान्नुम् नो न मत्वाह—अर्वत इति । अर्वद्भ्यामिति । 'स्वाविषु' इति
पदधाज्जश्चमिति भावः । इत्यादीति । अर्वजि । अर्वते । अर्वन्नयः । अर्वतः अर्वतोः
अवताम् । अर्वति । अर्वद्भु । अनयः किमिति । अनयः इत्यस्य किं प्रधानमिति स्वर्थः ।
अनर्वा यज्वदिति । अनवर्णशब्दो यज्वदित्यर्थः । शसादावचि 'न संयोगाङ्गमन्वाद्'
इत्यङ्गोपो वेति भावः ।

पथिन्, मथिन्, श्रुथिन्, एते न ककारान्ताः । तेषु विशेषमाह—पथिमथ्यभुक्ष-
मात् । पन्थाश्च मन्थाश्च श्रुथुश्चाश्च पथिमथ्यभुक्षानः तेषामिति विग्रहः । 'साधन-

इति प्रत्ययेण शुद्धाया एव व्यक्तेर्विधानाशानुनासिकः । ३६६ इतोऽन्त्य-
नामस्थाने ७ । १ । ८६ ॥ पथ्यादेरिक्कारस्याकारः स्यात्सर्वनामस्थाने परे ।
३६७ यो न्यः ७ । १ । ८७ ॥ पथिमयोत्पथस्य न्यादेशः स्यात्सर्वनामस्थाने
परे । पन्थाः पन्थानौ पन्थाय । पन्थानम् पन्थानौ । ३६८ अथ्य टेलोपिः

ब्रुह्' इत्यतः साविस्थानुवर्तते । आदित् तपरकरणम् । आकार एव विधेयः । ननाह-
पवामित्यादिना । 'अलोऽभ्यस्य' इति नकारस्य आकारः । ननु नकारस्य आन्तरन्य
भ्याद् अनुनासिक एव आकारः प्राप्नोति । न च निरनुनासिकस्यैवाकारस्योच्चार-
णाय शुद्ध एव आकार इति वाच्यम्, गुणानामभेदकत्वाद् भेदकत्वेऽपि तपरकरणेन
अनुनासिकस्याप्याकारस्य ग्रहणात्, व्यक्तिपथे तपरसूत्रस्य अन्वयस्य दीर्घप्लुतेषु पि-
व्यर्थत्वात् । न च ग्रहणकमूत्रे चार्णसमागनायिकत्वेन निश्चित्यतयाप्राहृत्य अत्रत्य-
इत्यस्य च तपरसूत्रे अनुवृत्तेराकारस्येहानवभावाद् विधीयमानत्वात् न शक्य-
इति वाच्यम्, तपरसूत्रे अग्रग्रहणस्य अपत्यग्रहणस्य चानुवृत्तौ मानाभावा-
दित्यत आह—आ आदिति । सर्वर्णदीर्घाकारान्तरं प्रक्षिप्यते । तन्मन्त्रानुनासिक
रूप आकारो भवतीति लभ्यते । न च सर्वर्णसत्त्वं लभ्यते । न च सर्वर्णसत्त्वं विधीयते,
विशेषणविशेष्यभावेनान्वयः प्रपञ्चमेन अननुनासिकाकारस्येकत्वेन विधानादिति
आहः । भाष्ये तु अनुनासिकविधेः समतत्वे प्रतिपत्तिस्तच्चयाय अनुनासिकस्यैव 'अणः'
ऊँ इत्यग्रेव नञ्कार्यं विष्णुसन्निवात्तदनुच्चारणाच्छुद्ध एव आकार इह विधेय इत्यु-
क्तम् । तपरकरणं तु उच्चारणार्थमेव । वस्तुतस्तु 'भाव्यमानेन सर्वर्णानां ग्रहणं न'
इति परिभाषयैव अनुनासिकाकारनिराससम्भवाद् आकारप्रत्येकवलेतो व्यर्थः । 'भाव्य-
मानोऽणं सर्वर्णानां शुद्धाति' इति पाठस्तु प्राभाषिकः, 'उवाहादीचसः' इति सूत्रे
'आदिति तपरनिर्देशेनेयं परिभाषा ज्ञाप्यते—भाव्यमानेन सर्वर्णानां ग्रहणं न' इत्येव
भाष्ये पाठाद् अनुवृत्तस्य भाष्येऽप्यग्रग्रहणरहिताया एवास्याः परिभाषायाः पाठव्या-
नास्येत्यास्तां तावत् । नकारस्य आरभे पथि आ स् इति स्थिते—इतोऽय । 'पथिम-
व्युत्पन्नम्' इत्यनुवर्तते । इति तपरकरणं स्पष्टार्थम्, पथ्यादिषु सिद्ध दीर्घप्लुत
योरसम्भवात् । भाष्यमानत्वादेव सर्वर्णाग्राहकत्वे भिद्धे अद्वितितपरकरणमपि स्पष्टा-
र्थमेव । तद्वाह—पथ्यादेरित्यादिना । पथ आ स् इति स्थिते—यो न्यः । यः न्य इति
ल्लेदः । यः इति षष्ठी । आदेशो अकारतच्चारणार्थः । पथिमग्रग्रहणमनुवर्तते । अस्तु-
विग्रहणं निवृत्तम्, तस्य यकाराभावात् । 'इतोऽन्त्यनामस्थाने' इत्यतः सर्वनाम-
स्थानग्रहणमनुवर्तते । तद्वाह—पथिमयोरित्यादिना । पन्थाः इति । नकारस्य आरभे इका
रस्य अस्वे यकारस्य न्यादेशो पन्था आ स् इति स्थिते सर्वर्णदीर्घ इवविधर्गाविति
भावः । पन्थानाविति । पथिन् औ इति स्थिते साविद्युक्तेरारभम्, 'इतोऽय' इति इका-

७ । १ । ८८ ॥ असंज्ञकस्य पथ्यादेष्टेल्लोपः स्यात् । पथः । पथा पथिभ्यामित्यादि । एवं मन्थाः ऋभुक्षाः । त्रिया नान्तलक्षणे ईपि भत्वाटिलोपः—सुपथी । सुमथी नगरी । अमृभुक्षी सेना । आत्वं नपुंसके न भवति 'न सुमता—' (स २६३)

रस्यात्वे थकारस्य न्यादेष्टे 'सर्वनामन्धाने च' इति दीर्घं रूपमिति भावः । पृथं पन्थानः पन्थानम् । पन्थानौ । ज्ञायादावचि विशेषमाह—नस्य टेल्लोपः । पथ्यादेरिति । पथिमथ्यभुक्षाम् इत्यनुनतं न इति भावः । पथः पथेति । पथिन् अत् पथिन् छा इति स्थिते हनो लोपे रूपद्वयमिति भावः । पथिस्वामिति । नलोपे रूपम् । इत्यादीति । पथिभिः । पथे । पथिष्ठः । पथः पथो. पथाश्च । पथि पथोः पथिषु ।

एव मन्थाः ऋभुक्षाः इति । मन्थदण्डवाचो मथिन्हादयः । तस्य आत्वं, अत्वं, मथादेशः, टिलोपश्च । मन्थाः । मन्थानौ । मन्थानः । मन्थानम् । मन्थानौ मथः । मथा । मथिभ्याम् । मथे । मथः । मथोः । मथाश्च । मथि । मथिषु । ऋभुक्षिन्हा इवस्तु हन्द्वाची । तत्र 'थो म्थाः' इतिवर्जमात्रादि भवति, चापरम्बावनात् च । ऋभुक्षाः ऋभुक्षानौ इत्यादि । सप्त ध्वञ्च "पन्थानमात्मनः हृष्टुति पथीयसि 'सुप्त आत्मनः कथम्', 'नः कथे' इति पदत्वात् नलोपः । 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति लोर्वा । 'सनाथन्ताः' इति धातुत्वम् । ततः क्विप् । अल्लोपयलोपो । एकदेशविहृतस्यानन्यत्वात् 'पथिमथि' इत्यात्वं, 'थो म्थाः' । पन्थाः । 'हनोऽत्' इत्यत्वं नु तत्परकरणात् भवति । 'परनेकाच्च'—इति यण ञाधिरत्वा परत्वात्किञ्चिन्नाञ्च 'थो म्थाः' । ततः संयोगपूर्वत्वाच्च यण । किञ्चिद्यल्लेव । पन्थिभ्यौ । 'अस्य टेल्लोपः पथः' इत्यादि प्रौढमनोरमात्तद्वशोविन्यादाजुक्तम् तदेतदनुनासिकविधौ सति प्रतिपत्तिस्त्वानुनासिकस्यैव उच्चारणे कार्यं सत्तनुच्चारणाजुक्तस्यैव विधानमिति भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । 'पथीयतेः क्विपि हि ईकारस्य शुद्धकारार्थम् अनुनासिकानुच्चारणस्याच्च श्यक्त्वे तत्संगतिः स्पष्टैव । तस्मात् पथीयतेः क्विपः अनभिमानमेदोचितमिति काव्देनबुधोत्तरं स्पष्टम् । प्रसङ्गादाह—स्वामिति । सु शोभनः पन्थाः अस्या इति बहुव्रीहिः । 'अग्नेभ्यः'—इति लोप् । 'अस्य टेल्लोपः' इति हनो लोपः । सुपथीति रूपम् । ऋभूः—इत्यप् न, 'न पूजनात्' इति निषेधात् । अ चैवमपि 'न पूजनात्' इति निषेधस्य षच्चा प्रागेव प्रवृत्तेर्वच्यमानत्वात् हनः क्रियाम् इति कप् कुर्वरि पृषेति वाच्यम्, 'युवांरनाकी' इत्यत्र सुपथीति भाष्यप्रयोगेण तस्यानित्यत्वज्ञापनात् । न च लिङ्गविशिष्टपरिभाषया 'पथिमथि'—इत्यात्वं थो म्थाश्च कृतो नेति वाच्यम्, विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणात् । सुमथी इति । सु शोभनः मन्थाः यस्या इति विग्रहः । ङीवादि पूर्ववत् । अमृभुक्षी सेनेति । अविद्यमानः ऋभुक्षाः यस्या इति विग्रहः । 'नजोऽस्त्यर्थानाम्'—इति समासः । ऋभुक्षाः स्वामी ।

अथ सु शोभनः पन्थाः अस्य वनस्येति बहुव्रीहौ सुपथिन्हाद्वानुनासिकत्वात् स्वभो-

इति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् । सुपथि वनम् । 'सम्बुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः' (वा ४७८६) । हे सुपथिन्—हे सुपथि—'नलोपः सुप्स्वर' (सू ३५३) इति नलोपस्यासिद्धत्वाद्भ्रस्वस्य गुणो न । द्विवचने भत्वाद्दिलोपः—सुपथो । शौ सर्वनामस्थानत्वात्—सुपन्थानि । पुनरपि सुपथि सुपथो सुपन्थानि । सुपथा । सुपथे सुपथिभ्यामित्यादि । ३६९ णान्ता षट् १ । १ । २५ ॥ पान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात् । 'षड्भ्यो लुक्' (सू २६१) पञ्च । पञ्च । संख्या किम् ? विप्रुषः । पामानः । शतानि सहस्राणि इत्यत्र सन्निपातपरिभाषया

नपुंसकात्' इति सोर्लुकि प्रत्ययलक्षणभाषित्य सुप्परस्वत्वात् 'पथिमथि' इत्याश्च भाषाङ्गवाह—भाषं नपुंसके इति । सम्बुद्धानिति । यद्यपि भाष्ये नपुंसकानामित्येव पठितम्, तथापि हे चर्मन् हे चर्मन्ति भाष्ये सम्बुद्धावेव उदाहरत्वात् तन्मात्रविषयत्वमस्येति भावः । सम्बुद्धलुङ्का लुप्तत्वात् सम्बुद्धिपरत्वाभावात् 'न किंसम्बुद्धयो' इति निषेधाप्रवृत्तेः नित्य नलोपप्राप्तौ विकल्पायांऽयमारम्भः । ननु नलोपपक्षे 'ह्रस्वस्य गुणः' इति सम्बुद्धौ परतः गुणे कर्तव्ये 'न लुमता' इति निषेधस्यानित्यत्वात् हे वारे हे वारि इतिवत् गुणविकल्पः स्यादित्यत आह—नलोपः इति । द्विवचने इति । सुपथिन्वाद्धात् औक्षः क्षीभावे सति असर्वनामस्थानत्वेन भावात् 'भस्य देर्लोपः' इति इनो लोपे सुपथी इति रूपमित्यर्थः । क्वचित् । सुपथिन्वाद्धात् जशशोः क्षिभावे सति तस्य सर्वनामस्थानत्वात् 'इतोऽच्' इत्यस्त्वे, 'यो ण्यः' इति बस्य न्यादेर्लोपान्तरत्वात् दीच सुपन्थानि इति रूपमित्यर्थः ।

पञ्चमशब्दो नित्यं बहुवचनमाप्तः । तस्य षट्संज्ञाकार्यं लुक् विधास्यन् षट्संज्ञा माह—णान्ता षट् । एष नञ् णौ षट्त्वेन णः । णौ अन्ती षस्याः सा णान्ता । 'बहुगणवतुडति सङ्ख्या' इत्यतः सङ्ख्येत्यनुवर्तते । तच्च पूर्वसूत्रे बहुगणवतुडतिपरमपि शब्दाधिकासादिह पञ्च पक्षित्यादिप्रसिद्धसङ्ख्याशेषकशब्दपरमाधीयते, बहुगणवतुडतिषु ण्यान्तत्वासम्भवात् । तदाह—पान्तेत्यादिना । षड्भ्यो लुक् इति । अनेन जशशोर्लुङ्गिति शेषः । एष पठेति । जशशोर्लुङ्कि नलोप इति भावः । सङ्ख्याकिमिति । सङ्ख्याग्रहणानुज्ञासेः किं फलमिति प्रश्नः । विप्रुषः पामान इति । विप्रुषशब्दस्य पामानशब्दस्य च ण्यान्तत्वेऽपि सङ्ख्याशेषकत्वाभावेन षट्संज्ञाविरहात् ततः परस्य लोपो न लुङ्गिति भावः । ननु जतशब्दात् जशशोः क्षिभावे 'नपुंसकरय कलचा' इति नुमि 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घं शतानीति रूपम् । एषं सहस्राणीत्यपि रूपम् । तत्र 'अट्कुण्ठात्'—इति गणं विशेषः । इह 'यद्गमना'—इति न्यायेन नुमः अङ्गभक्तत्वात् शतशब्दसहस्रशब्दयोः नान्तसङ्ख्याशब्दत्वात् षट्संज्ञायां

न लुक् । सर्वनामस्थानसन्निपातेन कृतस्य नुमस्तदविधातकत्वात् । पञ्चमिः । पञ्चम्यः । पञ्चम्यः । 'षट्चतुर्भ्यश्च' (सू ३३८) इति नुट् । ३७० नोप-
धायाः ३।४।७। नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यान्नामि परे । नलोपः । पञ्चानाम् ।
पञ्चतु । परमपञ्च । परमपञ्चानाम् । गौणत्वे तु न लुङ्नुटौ । प्रियपञ्चा प्रियप-
ञ्चानौ प्रियपञ्चानः । प्रियपञ्चाम् । एवं सप्तन् नवन् दशन् । ३७१ अष्टन
आ विभक्तौ ७ । २ । ८४ ॥ अष्टन आत्वं स्यादलादौ विभक्तौ । ३७२ अष्टाभ्य
औश् ७ । १ । २१ ॥ कृताकारादष्टनः परथोर्जशसोरौश् स्यात् । 'अष्टभ्यः' इति

सत्त्वा 'षड्भ्यो लुक्' इति जशसोर्लुक् स्यादत आह—इतानीत्यादि । सर्वनामेति ।
सर्वनामस्थानं परत्वेन उपजीव्य प्रवृत्तस्य नुमः सन्निपातपरिभाषया सर्वनामस्थान
भूतजशसोर्लुक् प्रति निमित्तत्वाभावादित्यर्थः । पञ्चमिः । पञ्चम्य इति । नलोपे
रूपम् । पञ्चन् आम् इति स्थिते 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति नुटि नलोपे तस्यासिद्धत्वात्
'नामि' इति दीर्घं अप्राप्ये आह—नोपधाया । नेति लुप्तपञ्चीकम् अङ्गस्येत्यधिकृतस्य
विशेषणम् । तदन्तविधिः । 'ठलोपे' इत्यसौ दीर्घं इत्यनुवर्तते, 'नामि' इति सूत्रं च ।
विशेषणम् । तदन्तविधिः । 'ठलोपे' इत्यसौ दीर्घं इत्यनुवर्तते, 'नामि' इति सूत्रं च ।
तदाह—नान्तस्येत्यादिना । नलोप इति । नलोपस्यासिद्धत्वात् प्रथमं दीर्घं ततो नलोप
इत्यर्थः । परमेति । परमाश्च ते पञ्च चेति विग्रहः । 'षड्भ्यो लुक्' इत्यस्य 'षट्चतुर्भ्य-
श्च' इत्यस्य चाऽऽङ्गत्वात् तदन्तेऽपि प्रवृत्तिरिति भावः । 'प्रियाः' पञ्च यस्येति बहुव्री-
हौ प्रियपञ्चन्नादौ विशेष्यनिष्ठा । त्रिकिङ्गः । तस्य पुंस्ये विशेषमाह—गौणत्वे स्थितिः ।
'षड्भ्यो लुक्' इति 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति च बहुवचननिर्देशेन षट्चतुरर्थप्राधान्यावग-
मादिति भावः । प्रियपञ्चेति । सुटि हलादौ च राजवत् शसादावचि तु 'अलोपोऽना'
ङ्गस्यकारलोपे नस्य श्चुत्वेन जकारः । चकारे तु परे अनुस्वारस्य परसवर्गे जकारः
स्थित एव । तथा च जकारद्वयमध्ये चकारः ।

अष्टन्नादौ निर्यं बहुवचनान्तः । तस्य विशेषमाह—अष्टन आ विभक्तौ । 'रायो
हलि' इत्यमः हलि इत्यपकृत्यते । तच्च विभक्तेर्विशेषणम् । तदादिविधिः । तदाह—
अष्टन आत्समित्यादिना । ग्रहणकसूत्रे अणग्रहणेन वार्णसमासनायिकानामेव ग्रहणादा
कारस्यानगत्वात् आद्यमानस्याच्च शुद्ध एव नकारस्य आकारः । अष्टाभ्य औश् ।
'जशसोः' शिः इत्यतः जशसोरित्यनुवर्तते । अष्टाभ्य इति पञ्चमो । तस्मादित्यु-
त्तरस्येत्युपतिष्ठते । अष्टा इत्याकारान्नशब्दो विवक्षितः । तदाह—कृताकारादित्या-
दिना । नकारस्यावे कृते सति यः अष्टानन्दः तस्यादित्यर्थः । शिषत्वात् सवर्देशः ।
'आदौ परस्य' इति तु नात्र प्रवर्तते, 'अनेकाक्षित्वा'—इति परेण तस्य आधात् । औशा
त्रैशोऽयं 'षड्भ्यो लुक्' इत्यस्यापवादः । ननु जशसोः परतः अष्टन्नादस्यात्वं ना-

वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशो जरशसोर्विषये आरब्धं ज्ञापयति । वैकल्पिकं चेदमष्टन
आत्वम्, 'अष्टनो दीर्घात्' (सू ३७१८) इति सूत्रे दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकात् ।
अष्टौ । अष्टौ । परमाष्टौ । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः । अष्टाभ्यः । अष्टानाम् । अष्टासु ।
आत्वाभावे अष्ट अष्ट इत्यादि पञ्चवत् । गौणत्वे स्वात्वाभावे राजवत् । शभि—

इत्येव, 'अष्टन आ विभक्तौ' इति आत्वविधौ ह्रस्वपक्षस्य उक्तात्वात् । ततश्च जरश-
सोरोविधौ कृताकारात् अष्टन इत्यनुपपन्नम् । तत्राह—मध्य इति वक्तव्य इत्यादि ।
असि अष्टभ्यः अष्टाभ्यः इति रूपद्वये सत्यपि औषिधौ लाघवाद्दृश्य इत्येव निर्देश
उचितः, आकारनिर्देशात् जरशसोरसि परतोऽप्यारब्धं भिज्ज्ञायत इत्यर्थः । ननु 'अष्टन
आ विभक्तौ' इति ह्रस्वविभक्तौ अष्टनो नित्यमात्वविधानात् अष्टाभ्य इत्येव निर्दे-
श्यम्, प्रामाणिकशौरवरयादोषत्वात् ततश्च औषिधौ अष्टाभ्य इति निर्देशः जरश-
सोरष्टनः कथमात्वं ज्ञापयेदित्यत आह—वैकल्पिकं चेदिति । ज्ञापकादिति । 'अष्टनो
दीर्घात्' इति सूत्रम् । दीर्घान्तादष्टन्शाब्दात् परा असर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता स्या-
दिति तथैव । अष्टाभिविकर्षतीत्यत्र भकारादिकार उदात्ता । 'अनुदात्तं पदमेकवर्जं
म्' इति सिद्धमनुदात्तम् । दीर्घादिति विशेषणान् अष्टभिरित्यत्र आत्वाभावस्यले-
भिस उदात्तात् न भवति किन्तु मध्योदात्तत्वमेव, 'क्षय्युपोत्तमम्' इत्यस्य प्रवृत्तः ।
षट्चतुर्थ्यो या ह्रस्वविभक्तिस्तदन्ते पदे विद्यमानमुपोत्तममुदात्त स्यादिति तथैव ।
यदि तु अष्टन आत्वं नित्यं स्यात् तर्हि अष्टभिरिति ह्रस्वान्नव्यावृत्तये क्रियमाणं
दीर्घग्रहणमनर्थकं स्यात्, व्यावर्थाभावात् । आत्वस्य विकल्पितत्वे तु तदभावपक्षे
अष्टभिरिति व्यावर्त्यस्य सरशात् दीर्घग्रहणमर्थवत् । अतो दीर्घग्रहणमष्टन आत्वस्य
वैकल्पिकत्वे ज्ञापकमित्यर्थः । अष्टादिति । अष्टन्शाब्दात् जरशसोरौषः । शरत्वात् सर्वा
वैषाः । अष्टाभ्य इति निर्देशात् नकारस्याऽऽत्वम्, सवर्णदीर्घः वृद्धिरिति भावः । परमा-
ष्टादिति । 'अष्टाभ्य औषः' इत्यस्य आकारत्वात्तदन्तेऽपि प्रवृत्तिरित्यर्थः । अष्टाभिरिति ।
ह्रस्वादौ आत्वे सवर्णदीर्घः । अष्टानामिति । आदौ नुटि कृते सति ह्रस्वित्वादात्वम् ।
न च नान्तात्त्वप्रयुक्तवत्सङ्गकसञ्चिपातमुपजीव्य प्रवृत्त्यस्य नुटः तद्विघातकमात्वं
प्रति कथं निमित्ताद्यमिति वाच्यम्, न हि षट्सञ्चिपातेन जातस्य नुटः आत्वेऽपि तद्वि-
घातकत्वम्, कृतात्वेऽपि स्थानिवरूपेण षट्ससत्वात् 'शामामष्टानां दीर्घः शयनि'
इत्यादिनिर्देशेन अत्र सञ्चिपातपरिभाषायाः अनित्यत्वाद्यवयवाच्चेति भावः । आत्वा-
भावे इति । 'अष्टनो दीर्घात्' इति दीर्घग्रहणेनात्वविकल्पस्य ज्ञापितत्वादिति भावः ।
यद्यपि 'अष्टनो दीर्घात्' इति सूत्रे ह्रस्वविभक्तिस्तु परतः स्वरविधायके दीर्घग्रहणं
ह्रस्वविधेयत्वात्त्वविकल्पं ज्ञापयितुं क्षमवोति, न तु असि; तथापि ज्ञापकस्य सामान्या-
वेष्टत्वाज्ज्ञाप्यात्वविकल्प इति भावः ।

प्रियाष्टनः इह पूर्वस्मादपि विधावहोपस्य स्थानिवद्भावात् ष्टुत्वम्, कार्यकालपक्षे बहिरङ्गस्यालोपस्यासिद्धत्वाद्वा । प्रियाष्टना इत्यादि । अश्शधोरनुमीयमान-

प्रियाः अष्टौ यस्येति बहुव्रीहौ प्रियाष्टनाब्दो विशेष्यनिधनः एकद्विवहुवचनान्तः तत्र विशेषमाह—गोणस्थे स्थिति । अष्टनाब्दार्थस्याप्राधान्ये सतीत्यर्थः । आत्माभावे इति । 'अष्टनो वीक्षात्' इति दीर्घग्रहणेनास्त्वस्य वक्षिपकत्वज्ञापनादिति भावः । रात्रवदिति । प्रायेणेति शेषः । प्रियाष्टा । प्रियाष्टानौ । प्रियाष्टानः । प्रियाष्टानम् । प्रियाष्टानौ । ऋषिः प्रियाष्टनः इति । 'अहोपोऽन्' इत्यकारलोपः । ननु कृते अहोपे नकारस्य ष्टुत्वेन णत्वं कृतो न स्यादित्यत आह—इति । इहाहोपस्य स्थानिवद्भावात् ष्टुत्वमित्यन्वयः । अहोपस्य स्थानिवत्त्वे सति अकारव्यवहितत्वात् ष्टुत्वमिति भावः । ननु स्थानिनि सति यत्कार्यं तद्देवादेशोऽतिदिश्यते, स्थानिनि सति यत्कार्यं न भवति तद्देवादेशे न भवति इत्येवं कार्यभावस्तु भातिदिश्यते । अन्यथा नायक इत्यादौ आधाद्यभावप्रसङ्गादिति स्थानिवत्सूत्रे स्थितम् । तस्मादहोपस्य स्थानिवत्त्वात् न ष्टुत्वमित्यनुपपन्नम् । 'अथः परस्मिन्' इति सूत्रे तु यद्यपि स्थानिनि सति यत्कार्यं न भवति तद्देवोऽपि न भवतीत्येव कार्यभावस्यातिदेशकम् ; तथापि न तस्यात्र प्रवृत्तिरस्ति, स्थानिभूतावचः पूर्वस्येव विधौ तत्प्रवृत्तेः, इह च स्थानिभूतावचः परस्यैव ष्टुत्वप्रवृत्तेरित्यत आह—पूर्वस्मादपि विधाविति । स्थानिभूतावचः पूर्वस्मात् परस्यापि विधौ स्थानिवत्त्वाभ्युपगमादित्यर्थः । न च 'पूर्वस्मादिति न स्थानिवत्' इति निषेधः शङ्क्यः, 'तस्य दोषः संयोगादिषोऽपक्षणात्वेऽपि' इति तच्चिन्नेचात् । 'अट्कुप्वाच्' इति णत्वं तु न शङ्क्यम्, टकारेण व्यवधानात् । शब्दकोस्तुमेतावत् 'तस्य दोषः' इत्यत्र णत्वग्रहणं मास्तिवत्युक्तम् । तद्गोत्याप्याह—बहिरङ्गस्याहोपस्यासिद्धत्वादिति । अहोपः अहोपस्यज्ञानसंज्ञापेक्षत्वात् बहिरङ्गः । ष्टुत्वं तु तत्पक्षेऽप्यप्राप्तत्वात्वात्पक्षेऽपि । तस्मिन् कर्तव्ये बहिरङ्गस्याहोपस्यासिद्धत्वाद्वाकारव्यवहितत्वात् न ष्टुत्वमित्यर्थः ।

ननु यथोद्देशपक्षे 'असिद्धं बहिरङ्गम्' इति चाष्टौ परिभाषां प्रति ष्टुत्वस्यासिद्धतया अन्तरङ्गमावेन परिभाषाया अप्रवृत्तेः कथमिहाहोपस्यासिद्धत्वमित्यत आह—कार्यकालपक्षे इति । लक्षयानुरोधादिह यथोद्देशपक्षो नास्तीत्येव इत्यन्यत्र विस्तरः । अथ प्रियाष्टनाब्दस्यात्वपक्षे विशेषमाह—अश्शधोरिति । 'अष्टान् औष्' इति अश्शधोरौष्तादेशनिधौ कृतास्त्वनिर्देशात् ज्ञान्यमानमास्त्वमहोपस्य प्राधान्ये सत्येव भवति न तुपसर्जनत्वेऽपि, अष्टान्य इति बहुवचननिर्देशात् । अन्यथा 'हाहा' इति पञ्चम्यन्तवत् 'अष्टा औष्' इति निर्दिशेत् इति 'वगान्ता षट्' इति सूत्रे भाष्ये

भात्वं प्राधान्य एव, न तु गौणतायाम् । तेन प्रियाष्टनो हलादवेव वैकल्पिकमा-
त्वम् । प्रियाष्टाः । प्रियाष्टाभ्याम् । प्रियाष्टाभिः । प्रियाष्टाभ्यः । प्रियाष्टाभ्यः ।
प्रियाष्टासु । 'प्रियाष्टनो राजवत्सर्वं हाहावन्वापरं हलि' ॥ इति नान्ताः ॥
अभ्यासः । अस्त्यस्त्वै । सुत् भुद्, बुधौ, बुधः । बुधः । भुङ्गाम् । भुङ्क्षु ।

उपहृम् ततः किमित्यत आह—उनेति । अष्टन्शब्दस्य गौणतायां जरकासोविषये
आत्माभावेवेत्यर्थः । इकादावेवेति । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यत्र अष्टन् इत्येकवचन-
निर्वक्षेण अष्टन्शब्दार्थस्य प्राधान्याप्रयगे मानाभावादिति भावः । 'गौणबुधप्रयोर्मुख्ये
कार्यसंग्रहप्रत्ययः' इत्यपि नाम प्रवर्तते, तथा सति 'अष्टाभ्य औक्' इत्यत्र बहुवचन-
वैषम्यादिति बोध्यम् । इकादावेवेत्येककारेण जरकासोरप्याश्वस्य पक्षेऽपि ध्यावृत्ति-
रुक्तैवानुपपत्तेः । औकादौ तु हलादित्वाभावादेव आश्वस्य न प्रसक्तिः । प्रियाष्टा इति ।
सौ हलि 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यात्वे संवधिसर्गौ इति भावः । 'पठ्भ्यो 'लुक्' इति
'पठ्भ्योऽनुभ्यः'—इति च गौणतायां न प्रवर्तत इति च प्रागुक्तं न विस्मर्तव्यम् । तथा
च अजायौ सर्वत्र राजवदेव रूपाणि । इकाविषु पक्षे आश्वमिति स्थितम् ।

तदेतत्सङ्गुह्यति—प्रियाष्टनो राजवदिति । प्रियाष्टन् शब्दस्याजाविषु विभक्तिषु सज
वदेव सर्वं रूपम् ; इकाविषु विभक्तिषु तु हाहाशब्दवद्व्यञ्ज्य रूपम् । चकारात्राजव-
दपि । तद्विषयमत्र रूपाणि—प्रियाष्टा-प्रियाष्टाः । प्रियाष्टानौ । प्रियाष्टानः । प्रियाष्टा-
जम् । प्रियाष्टानौ । प्रियाष्टानः । प्रियाष्टाना । प्रियाष्टाभ्याम्-प्रियाष्टभ्याम् । प्रिया-
ष्टाभाः-प्रियाष्टभिः । प्रियाष्टभ्ये । प्रियाष्टाभ्याम्-प्रियाष्टभ्याम् । प्रियाष्टभ्याः-प्रियाष्ट-
भ्यः । प्रियाष्टनः । प्रियाष्टाभ्याम्-प्रियाष्टभ्याम् । प्रियाष्टाभ्यः-प्रियाष्टभ्यः । प्रियाष्टनः
प्रियाष्टनो प्रियाष्टानम् । प्रियाष्टनि-प्रियाष्टनि प्रियाष्टनोः प्रियाष्टासु-प्रियाष्टसु ।
'वस्तुतस्तु 'प्यान्ता वट्' इति सूत्रे भाष्ये 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यत्र हलीत्यपकर्ष-
मुक्त्वा प्रियाष्टौ प्रियाष्टाः इति न सिध्यति, प्रियाष्टानौ प्रियाष्टान इत्येव प्राप्नोति
इति शङ्किते 'यथाकणमप्रयुक्त' इति समाहितम् । 'नैव वा कणमप्रयुक्तं प्रव-
र्तते, प्रयुक्तानामेवास्वाक्यानात्' इति कैयटः । एवं च एवात्मनभिधानमेषोचितम् ।
अत एव 'अष्टाभ्य औक्' इति सूत्रे भाष्ये 'अष्टन आत्वम् इह वैकल्पिकम्, यदयमा-
श्वभूतस्य ग्रहणं करोति अष्टाभ्यः' इति । अन्यथा अष्टन इत्येव ज्ञायत् इत्युक्तम् ।
प्रियाष्टन्शब्दस्य लोके प्रयागसंज्ञे तु तत्र गौणे औकादे शप्रवृत्त्यभावाच्च बहुवचननिर्व-
कास्यावश्यकत्वात् तद्वसङ्गतिः स्पष्टैव । तस्मात् प्रियाष्टन्शब्दप्रयोगविचारः सर्वेऽपि
अभिसिद्धिप्राप्तित इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । इति नान्ताः ।

अथ चकारान्ता निरूप्यन्ते । 'बुध अवगमने' कर्तरि क्तिप् । बुध इति चकारान्तः
शब्दः । तत्र सुबुत्पत्तिः । सौ विशेषमाह—नभाव इति । हलक्यादिना सुलोपे सति

हति धान्ताः । ३७३ ऋत्विग्दधृक्स्त्रिगुणिर्युजिकुञ्जाः । च
३।२।५६॥ एभ्यः किवन् । स्यात् । अलाक्षणिकमपि किञ्चित्कार्यं निपातनाल्लभ्यते ।
निरूपपदाद्युजेः किन् कनावितौ । ७७७ कृदतिक् ३ । १ । ९३ ॥ सन्निहिते
धात्वधिकारे तिङ्मिन्नः प्रत्ययः कृत्वन्तः स्यात् । ३७५ वेरपृक्तस्य ६ । १ ।
६७ ॥ अपृक्तस्य वस्य लोपः स्यात् । 'कृत्तद्धित' (सू १७९) इति प्रातिप-

प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य लकारपरकत्वाद्वा पदान्तरत्वाद्वा 'एकाचो वसः'—इति लकारस्य
अभ् भकार इत्यर्थः । जस्यचर्ये इति । 'वाऽघसाने' इति चरविविक्तस्य इति भावः ।
भ्यामाद्यौ 'स्वादिषु' इति पदत्वात् अभ्जस्यत्वम्—मुञ्जयात् । मुञ्जिः । मुञ्जयः ।
मुञ्जुः इति धाताः ।

अथ लकारान्ता निरूप्यन्ते । अथ युञ्जन्तस्य इत्युपसर्गि दर्शयितुमाह—ऋत्वि-
ग्दधृक् । धानोरित्यधिकृतम् । 'रघुञोऽनुक्ते किन्' इत्यतः किञ्चित्पुनर्वर्तते । पञ्चम्यर्थ
बद्धं । तदाह—एभ्यः इति । ऋतौ ऽपपदे युञ्जधातोः, चयधातोः, सृञ्धातोः,
विश्धातोः, णिह्धातोः, अञ्ज-धातोः, युञ्जधातोः, कृञ् वातोश्चेत्यर्थः । ननु ऋत्विक्,
दधृक्—इत्यादौ कुत्वद्विस्वादि कुत इत्यत आह—अलाक्षणिकमपीति । लक्षणानि
सूत्राणि तद्विहितं कार्यं लाक्षणिकम् । सूत्रतः प्रत्ययानुपदिष्टमपि कार्यं निपातनात्
सिद्धरूपनिर्देशात् लभ्यत इत्यर्थः । तत्र ऋताद्युपपदे यजेः किन् तस्य किञ्चात् 'चञि-
स्वपियजादीनाम्' इति स्पष्टप्रारणं 'जञ्—इति पश्चात्पश्चात् कृत्व च, ष्येः किनि,
द्विस्वमन्तोदात्तश्च च, सृजेः कर्मणि किन् अमागमश्च, विशेः कर्मणि किन्, उत्पत्तात्
सिहः किन् उदो दक्षोपः पत्न च, अञ्जेः सुप्युपपदे किन् युजेः केवलात् किन्,
कृञ्जः किन् नलोपाभावश्च निपात्यते । यद्यपि अञ्जेः केवलस्यैवापादानम् तथाप्यु-
ष्णिक्लक्षदस्यास्येति सोपपत्त्येत्येवार्थग्रहणमित्याहुः । निरूपपदादिति । किञ्चिद्वि-
कृतं हि जुभं नश्य कुत्वमेव । जुञ् च असमासे एव वक्ष्यते । समासे तु सुपु-
गित्यादौ अस्य 'जोः कुः' इति कुत्वेनेव सिद्धतया किनि किपि च विशेषाभावादिति
भावः । कनावित्वादि । 'कृत्तद्धित' इति 'दृढत्वस्थिति' नि च सूत्राभ्यामिति शेषः ।
लकारादेकाररम्भं जन्यारणार्थः । अथ किञ्चिन्तस्य 'कृत्तद्धित'—इति प्रातिपदिकस्य
वक्तुं किन् । क्रामजाः कर्त्तव्येति—कर्त्तव्य । धातोरित्यधिकृतम् प्रत्यय इति च ।
धातोरित्यधिकृतवक्ष्यमज । धातोः विहितः प्रत्यय इति लभ्यते । धातोरित्यधिकृतस्य
त्रिगुण इति यावत् । तदाह—सन्निहिते धात्वधिकारे इति । तेन णिजादिनिरासः । युञ्
च् इति स्थिते—अपृक्तस्य । 'लोपा भयो' इत्यतः लोप इत्यनुवर्तते । उत्सृष्टाद्युक्त्या
सर्वं किञ्चाद्यो वसित्यनेन गृह्यन्ते । हकार उच्यते अणार्थः, अपृक्तग्रहणात् । तदाह—
अपृक्तस्य वस्येति । अपृक्तस्येति किम् ? आगुविः । किवन्तः कृतसंज्ञायाः प्रथोजनमाह—

दिकत्वात्स्वादयः । ३७६ युजेरसमासे ७ । १ । ७१ ॥ युजेः सर्वनामस्थाने
नुम्यादसमासे । सुलोपः संयोगान्तलोपः । ३७७ किन्प्रत्ययस्य कुः ८ । २ ।
३२ ॥ किन् प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गोऽन्तादेशः स्यात्पदान्ते । नस्य कुत्वेनानुना
सिन्धो ङकारः । युक् । 'नश्चापदान्तस्य—' (सू १२३) इति नुमोऽनुस्वार-
परसवर्णः । तस्यासिद्धत्वात् 'चोः कुः' (सू ३७८) इति कुत्वं न । युञौ । यजः ।
युजम् । युञौ । युजः । युजा । युग्म्याम् इत्यादि । 'असमासे' किम् ? ३७८
चोः कुः ८ । २ । ३० ॥ चवर्गस्य कवर्गः स्यात् झलि पदान्ते च । इति कुत्वम् ,

कृत्वातेति । युजेरसमासे । 'उशिद्ध्याम्' इत्यतः सर्वनामस्थान इत्यनुवर्तते 'हृदिषो
नुम् भातोः' इत्यतो नुमिति च । तद्वाह—नुम्यादिरयादिना । युन् ज्स् इति स्थिते
प्रकिपां वर्णयति—सुलोपः इति । परस्वात्पूर्वं नुमि ततो ह्रस्वयादिलोप इति भावः ।
संयोगान्तलोप इति । ङकारस्येति शेषः ।

किन्प्रत्ययस्य कुः । पदस्य इत्यधिकृतम् । 'झलाञ्छोऽन्ते' इत्यतः अन्य इत्यनु-
वर्तते । किञ्च प्रत्ययो यस्मात् सः किञ्चप्रत्ययः तस्येति बहुमीदृहिः । किञ्चन्तस्येति
तु नार्थः । तथा सति विवचनः कुरित्वेव ब्रूयात्, प्रत्ययप्रहणपरिभाषया किञ्च-
न्तस्येयर्थलभ्यात् । तद्वाह—किन्प्रत्ययो यस्मादिरयादिना । बहुमीदृहेः प्रयोगं तु
धृतम्पूरकवन्निरूपणे मूल एव वच्यते । कुरिति कवर्गो गृह्यते, उदिस्वात् । अणु
दिस्वत्रे अग्रस्यच इत्येतत् अनेव सम्बध्यते च तु उदिता, उदिकरणसामर्थ्यात् । तेन
कुरिति विधीयमानोऽपि सवर्णग्राहकः । ननु मकारस्य कुत्वे कृत्वागच्छाः पञ्चापि
पर्यायेण प्राप्स्युः । एयान्त आन्तर्धस्य पञ्चस्वव्यभावात् स्फुटप्रवृत्तत आन्तर्धस्य
पञ्चस्वव्यविशिष्टत्वात् घोषसंघारनाद्वत्ता अल्पप्राणवता च नकारेण गकारस्यापि
आन्तर्धसंवात्, अत आह—नस्येति । नासिकास्थानत आन्तर्धादिति भावः ।
युक्तिः । युजिर् योते । रुधादिः । युनक्तोति युक् । नुमि कृते तदीयमकारस्य 'चोः
कुः' इति कुत्वं न प्राप्नोतीति किञ्चप्रत्ययस्येत्वारम्भः । अथ औजसादिषु विशेष-
माह—नवचेति । नुम इति । 'युजेरसमासे' इति विहितस्येति शेषः । परसवर्ण इति ।
'अनुस्वारस्य ययि'—इति परसवर्णो ङकारः नासिकास्थानत आन्तर्धादिति भावः ।
तेन युञ्जामिःयादि सिद्धम् । नन्विह मकारस्य झलि ङकारे परे 'चोः कुः' इति कुत्वं
कुतो न स्यादित्यत आह—तस्येति । परसवर्णस्येयर्थः । युग्म्यामिति । 'स्वादिपुं—
इति पदवाङ्मकारस्य गकार इति भावः । युञ्जु ।

असमास इत्यस्य व्यावर्त्यं सुयुवशाब्दं कथयिष्यन् तत्र विशेषमाह—चोः कुः ।
'झलो झलि' इत्यतो झलीत्यनुवर्तते । पदस्येयधिकृतम् । 'स्कोः संयोगाणोः'—इत्य-
तोऽन्ते इत्यनुवर्तते । तद्वाह—चवर्गस्येति । ननु 'चोः' इत्यत्र ङकारस्य उपदेशाभावात्

किंप्रत्ययस्य--' (सू० ३७७) इति कृत्वस्यासिद्धत्वात् । सुयुक्-सुयुग् । सुयुजौ सुयुजः । 'युजेः' इति धातुपाठपठितेकारविशिष्टस्यानुकरणम् , न त्रिका निर्देशः । तेनेह न । युज्यते समाधत्ते इति युक् । 'युज समाधौ' दैवादिक आत्मनेपदी । संयोगान्तलोपः । खन् । खजौ । खज हत्यादि । 'व्रश्च--' (सू २९४) इति षत्वम् , जश्चत्तर्वे-राट्-राड् । राजौ । राजः । राट्सु-राट्सु । एवं विभ्राट् ।

इत्वाभावेन ऊद्विषामावात् कथमिह सवर्णग्रहणमिति चेत् ? न, चोः इत्युकाराभ्य-
ग्रहणसामर्थ्यादेव तत्र उकारस्य ह्रस्वाभ्यनुज्ञानात् । अन्यथा 'चः कुः' इत्येव न्यात् ।
इति कुत्वमिति । सुयुक्शब्दे अकारस्य कृत्वं गकारः, घोषसंवादानादाप्यप्राणसा-
ग्यात् ययामकस्यपसूत्रात्वेति भावः । नन्विह 'किंप्रत्ययस्य' इत्येव कृत्वं कुतो न
स्यात् । यद्यपि सुपूर्वाद्युजेः 'सस्त्विय' इत्यादिना किपि उपपत्तमासे सुयुक्शब्दो, न
किञ्चन्तोऽयम्, निरुपपदाद्युजेः किञ्चित् अनुपदमेवोक्तत्वात् , तथापि किन् प्रत्ययो
यस्मात् इति बहुधाशङ्क्यमाणात् सम्प्रति किञ्चन्त्येऽपि अनेनैव कृत्वमित्यत आह—
किंप्रत्ययस्येति । कुत्वस्यासिद्धत्वादिति । तथा 'चोः कुः' इत्येव न्यायमिति भावः ।
सुयुक्-सुयुगिति । 'वाडवसाने' इति चार्थविकल्पः । ननु युक् 'इत्यपि रूपमिह कथं
सिद्ध्येत् । किं निनुमि युक्त्येवापत्तेः । न च 'श्रुत्विक्'-इत्यादिसूत्रे 'युजेरसमासे' इति
सूत्रे च युजोति इकारविशिष्टस्यैव निर्देशात् 'युज समाधौ' इति देवाविकल्प अकारा-
भ्यस्याग्रहणात् ततः 'किप च' इति किपि सुमभावे कृत्वे युक् इति सिद्ध्यतीति
वाच्यम्, 'ह्रित्तपो धातुनिर्देशे' इति ह्रस्वप्रत्ययान्तत्वस्य उभयत्रापि सम्भवेन
उभयाभ्यां किनि नुमि युक्त्येवापत्तेरित्यत आह—युजेरिति । 'युजेरसमासे' इति
सूत्रे युजोति श्रुत्विगादिसूत्रे युजोति च धातुपाठे 'युजिर् योगे' इति इकारविशिष्टः
यः पठितः तस्यैव रेफाभिरस्कतया ग्रहणम्, न त्रिका निर्देशः, यदाक्यानादित्यर्थः ।
ततः किमित्यत आह—तेनेति । 'खज गतिवैकृत्ये' । किप । ह्रित्तपोऽनुम् । 'नञ्चा-
पदान्तस्य'-इत्यनुस्वारः, परसवर्णो अकारः खञ्जशब्दः । तस्य चिबोषमाह—सयोगा-
न्तेति । ह्रस्ववादिना सुलोपे जकारस्य सयोगान्तलोपः । ततो निमित्तापावात् अनु-
स्वारपरसवर्णमोर्निवृत्तिः । खन् इति रूपमित्यर्थः । 'अनिदिताम्' इति लोपोपन्तु न-
ह्रित्वात् । 'राजृ दोसौ' इत्यस्मात् किपि राज्ञशब्दः । तस्य विशेषमाह—मन्वेति ।
ह्रस्ववादिना सुलोपे 'प्रश्च'-इति षत्वम् । जश्चैन उकारः । 'वाडवसाने' इति चार्थविक-
ल्पः । 'ययामाहौ' 'स्वादियु' इति षत्वत्वात् षत्वं जश्च च । राड्स्यमित्यादि । 'डः सि घट्'
इति विकल्प मत्वाह-राट्सु राट्सिविति । एवं विभ्राडिति । राज्ञशब्दवत् क्त्वादीत्यर्थः ।
'द्विजानृ दोसौ' किप् । विशिष्य आजस इति विभ्राट् । देवान् यजतीति देवे ।

- विश्वराजौ । विश्वराजः । विश्वाराड्भ्याम् इत्यादि । ३८० स्कोः संयोगा-
द्यारन्ते च ॥२॥२९॥पदान्ते अलि च परे यः संयोगस्तदायोः सकारककारयोर्लोपः
- स्थान् । भृट्-भृङ् । सस्य रघुन्वेन शः । तस्य जघन्वेन जघन्वेन ञः भञो । भञः ।
'जृत्विग्' (सू ३७३) इत्यादिना ऋतावुपपदे वजोः क्तिन् । किञन्तत्वात्कुन्त्वम् ।

विश्वराजविति । अपदान्तत्वाच्च दीर्घ इति भावः । 'अस्ज पाके' क्तिप् । 'अहिज्ज'—
इति सम्प्रसारणं रेफस्य ऋकारः । 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम् । भृज्ज्ञब्धः ।
ततः सुबुधपतिः । तत्र विशेषमाह—स्कोः संयोगाद्योः । पदस्येस्यधिकृतम् । चकारात् 'झलो
झळि' इत्यतो झलीयनुवर्तते, पदस्याग्रे इति झलीति च संयोगेननेन सम्बध्यत ।
संयोगेति लुप्तपष्ठोक्तं पृथक्पदम् । स च क् च स्कोः, संयोरिति विग्रहः । 'संयोगा-
न्तस्य लोपः' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । सदाह—पदान्त इत्यादिना । 'अत्र काष्ठशक्
स्यातेत्यत्र झषपरसंयोगाविस्थात् ककारस्य लोपप्राप्ती तसिधुरस्यार्थं वार्तिकं पठितम्—
झलीत्यपहाय 'सङ्कोति वक्तव्यम्' इति । सनः सकारमारभ्य महिष्ठो ङकारेण
प्रत्याहारः । तद्विद् वार्तिकं भाष्ये प्रत्याख्यातम्—'काष्ठशगेव नास्ति कुतः काष्ठशक्
स्थाता' इति । ककारान्तेभ्यो नास्ति क्तिप्, अन्विबानादित्याशयः । न च पृथक्
स्थानेत्यत्र ककारस्य लोपनिवृत्तये 'सङ्' इति वार्तिकमावश्यकमिति वाच्यम्, तत्र
त्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्यादेव आत्मीयकसंयोगादिलोपप्राप्तिवोच्योदाहरणानामप्रयो-
गावगमादिति' शब्देभ्युल्लेखे स्पष्टम् ।

भृट्-भृङिति । भृज् स् इति स्थिते ह्रस्वश्चादिलोपे 'स्कोः—इति सकारलोपे जका
रस्युल्लेखादिना पत्वे अश्वचर्त्ते इति भावः । यद्यपि अकारस्य संयोगान्तलोपेऽपि
लकारस्य 'म्र' इति यत्पे जघन्वेन संयोगोः—भृट्-भृङ् इति विभक्तिः, तथापि तदा
त्वादिह संयोगादिलोप एव अत्र भवति । तस्येति । भृज् ओ ह्रस्वादावचिपदा न्यह
रसंयोगादित्वाभावाच्च संयोगादिलोपः । 'झलो अश्र्झलो' इति जघन्वेन स्यात्सुखराज
सकारस्य श्रुत्वमिति भावः । तस्येति । आधारेभ्यो म्रः । तालुस्थानकत्वात् अकारस्य
जकारः । न च जघन्वेन स्यात्सुखराज सकारस्य अश्वेति यत्नं । तस्येति । अत्र प्रति
श्रुत्वस्याधिकृतत्वात् । 'यामादौ नु स्यादिति' इति पठ्यत्वात् संयोगादिलोपः । अश्वेति
पत्वे अश्वं च—अनुपपत्तयेत्यादि । अस्मिन्नाप्यदिनेति । 'अ गतो' अंगपारिकपत्तुः ।
अतु गमनं प्राप्तिः । अस्मिन्नाप्यदिनायो दिवसिनि । इतिमस्मिन्निं यत्तस्मिन् यमिश
व्यापारं कुर्वन्मस्मिन् अस्मिन्नुपपदे नजघातोः क्तिन् 'वचिहस्ये'—इति सकारस्य सस्य
सारगमिकारः पूर्वरूपस्य वणादेशश्च, ऋत्विज् इति रूपम् । सनः आह्रस्वश्चादिलोपः
एनावत् सिद्धयश्चाह—किञन्तत्वात्कुत्वमिति । किञ्अस्य अश्वेतिनेति भावः

ऋत्विक्--ऋत्विग् ऋत्विजो ऋत्विजः । 'रात्सस्य' (सू १८०) इति नियमाज्
 मयोगानलोपः--'ऊर्क् ऊर्ग' । ऊर्जो । ऊर्जः ॥ इति जान्ताः ॥ त्यदायत्वं
 परन्पत्वं च । ३८१ तदोः सः सावनन्त्ययोः ७ । २ । १०६ ॥ त्यदा-
 दीना तकारदकारयोरनन्त्ययोः सः स्यात्सौ परे । स्यः त्यौ त्ये । त्यम् त्यौ
 नान । मः तौ ते । परमसः परमतौ परभते । द्विपर्यन्तानामित्येव । नेह त्वम् ।
 न च तकारोच्चारणसामर्थ्यान्नेति वाच्यम्, अतित्वमेति गौणे चरितार्थत्वात् ।

प्रत्ययमेव किम्विधानमिति भावः । न च क्विपि 'चोः कुः' इति कुवेबेवैतस्मिन्-
 तांति वाच्यम्, 'चोः कुः' इति कुत्वं हि 'ब्रह्म' इति पत्वेन अपवादात्वात् आधेत ।
 किमप्यस्येति कुत्वं तु किम्विधिसामर्थ्यादेव न वाच्यते, यथेयादौ चविधेः-
 रितार्थादिति भावः । ऊर्क्-ऊर्ग' इति । 'ऊर्ज' पक्षप्राणनयोः' सुरादिपुंन्तात्
 'आजमास'-इत्यादिना विषप्, णिङोपः । ऊर्ज् इति रूपम् । ततः सोर्हृत्प्रादि-
 ङोपः । 'चोः कुः' इति अस्य कुत्वं गकारः । 'वाऽवसाने' इति चत्वं विकल्पः । न च
 कृत्ये कर्तृये णिङोपस्य स्थानिवश्च शङ्क्यम्, पक्षान्तविधौ तद्विधेयात्, 'पूर्ववा-
 सिद्धीवे न स्थानिवत्' इति वचनाच्च इति जान्ताः ।

अथ दकारान्तानिरूप्यन्ते । त्यदशब्दस्तदशब्दपर्यायः । तस्य विशेषमाह-त्यथा-
 च पररूपमिति । सर्वत्र विभक्त्युरपञ्चायां 'त्यदादीनामः' इति दकारस्यान्त्यस्य अकारः
 'अतो गुणे' इति पररूप चेत्यर्थः । ततश्च अक्षरतत्त्वप्रूपणीति भावः । स्य स् इति स्थि-
 ने-तदोः सः सावनन्त्ययोः । त्यदादीनामिति । 'त्यदादीनामः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति
 भावः । तकारदकारयोरेति । सूत्रे तच्च द् चेति विग्रहः । तकारादकार उच्चारणार्थ इति
 भावः । मः स्यादिति । आदेशोऽपि अकार उच्चारणार्थः । स्यो इति । साविस्फुक्तेन
 मत्वमिति भावः । स्ये इति । सर्वनामत्वात् जमः शोभाव इति भावः । स्मायादीनाम-
 प्युपलक्षणमिदम् । त्यम् त्यौ त्यान् । त्वेन त्याभ्याम् त्वौ । त्यस्मै त्याभ्याम् त्येभ्यः ।
 त्यस्मात् । त्यस्य त्ययोः त्येषाम् । त्यस्मिन् त्येषु । एवं तद् शब्दः । परमसः इति ।
 अथादीनामाङ्गत्व'तदन्तेऽपि प्रवृत्तेरिति भावः । ननु युष्मच्छब्दस्यापि त्यदादिस्वा-
 त्तस्यापि प्रथमैकवचने त्वमित्यत्र 'तदोः मः सौ' इति सत्त्वं कुतो न स्यादित्यत्र आह-
 'तदपदान्तेति । 'त्यदादीनामः' इत्यत्र पठितं 'द्विपर्यन्तानामेवेत्यते' इति वार्तिकं 'तदोः सः
 सौ' इत्यत्राप्यनुवर्तनं प्रवेत्यर्थः । ततः किमिष्यत आह-नेहेति । इहशब्दविवक्षितामाह-
 त्वमिति । युष्मच्छब्दस्य द्विशब्दानुपर्येष मर्थाविगणे पाठादिति भावः । ननु 'त्याहौ
 सौ' इति तकारोच्चारणसामर्थ्यादेव त्वमित्यत्र सत्त्वं न भवति । अन्यथा 'त्याहौ सौ'
 द्वयेकं प्रपाद । अतो द्विपर्यन्तानामित्यनुवृत्तिरिह व्यर्थेत्याशङ्क्य निराकरोति-नचेति ।

संज्ञायां गौणत्वे चात्वसत्त्वे न । त्यद् त्यदौ त्यदः । अतित्यद् अतित्यदौ अति-
त्यदः । यः यौ ये । एषः एतौ एते । अन्वदेशे तु—एनम् एनौ एनान् । एनेन ।
एनयोः । एनयोः । ३८२ छे प्रथमयोरम् ७ । १ । २८ ॥ युष्मदस्मद्व्यां
परस्य छे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चामादेशः स्यात् । ३८३ मपर्यन्तस्य
७ । १ । ९१ ॥ इत्यधिकृत्य । ३८४ स्वाहौ सौ । ७ । २ । ९४ ॥ युष्मदस्मदोर्म-
पर्यन्तस्य त्व अह इत्येतावादेशौ स्तः सौ परे । ३८५ शेषे लोपः

तकारोच्चारणसामर्थ्याविह सत्त्वं नेति न वाच्यमित्यवयवा । अतित्वमिति । द्विपर्य-
न्ताभ्यामित्यनुवृत्तौ त्वमित्यत्रापि सत्त्वं स्यात् । न च 'स्वाहौ सौ' इति तकारो-
च्चारणानर्थक्यम्, त्वामितिक्रान्तः अतित्वमिति गौणे युष्मच्छब्दस्य त्वादेशे स्वाहा-
विति तत्कारोच्चारणस्य लक्ष्यप्रयोजनत्वादित्यर्थः । न च अतित्वमित्यत्रापि सत्त्व-
प्रवृत्तेषु द्वारत्वात् स्वाहाविति तत्कारोच्चारणानर्थक्यं द्वाररमिति वाच्यम्, सत्त्वस्य
सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वेन गौणे तस्याप्रवृत्तेः । अत एवाह—संज्ञायामिति । त्वमिति । कस्य
विज्ञानमेवम् । अतित्वमिति । त्वमतिक्रान्त इति विग्रहः । यः इति । यद्वाञ्छितस्य त्वदा-
द्यत्वे पररूपत्वे सर्वशब्दवद्रूपाणि । तत्काराभावाच्च सत्त्वम् । एषः इति । एतद्वाञ्छितस्य
त्यदाद्यत्वे पररूपत्वे सर्ववदेव रूपाणि । सौ तु तत्कारस्य सत्त्वमिति विशेषः । अन्वा-
देशे त्विति । 'द्वितीयाद्यौस्त्वेन' इत्यस्य एतद्वाञ्छितेऽपि प्रवृत्तेरिति भावः ।

अथ युष्मदस्मदशब्दयोः प्रक्रियां दर्शयति—छे प्रथमयोरम् । 'युष्मदस्मद्व्यां छे
सोऽङ्' इत्यतो युष्मदस्मद्व्यामित्यनुवर्तते । परशब्दोऽप्याहर्तव्यः । छे इति लुप्त
षष्ठीकं पृथक्पदम् । प्रथमयोरिति प्रथमाद्वितीयाविभक्तयोर्लुग्निकमिति आप्त्यम् ।
तथाह—युष्मदस्मद्व्यामित्यादिना । सोरमादेशो कृते 'न विभक्तौ' इति मस्य नेत्वम् ।
युष्मद् अम्, अस्मद् अम् इति स्थितम् । अधिकृत्येति । कार्याणि वचयन्त इति शेषः ।
स्वाहौ सौ । त्वश्च अहश्च स्वाहौ । मपर्यन्तस्येत्यधिकृतम् । 'युष्मदस्मदोरनादेशो'
इत्यतो युष्मदस्मदोरित्यनुवर्तते तद्वाह—युष्मदस्मदोरित्यादिना । त्व अद् अम्, अह
अद् अम् इति स्थितम् । यद्यप्यत्र 'त्वमावेकनचने' इत्येष्व युष्मदशब्दस्य त्वादेशः
सिद्धः, तथापि युष्मान्तिक्रान्तः अतित्वमित्यत्र त्वादेशार्थमिह युष्मदस्त्वविधा-
नम् नहि तत्र 'त्वमावेकनचने' इत्यस्य प्रवृत्तिरस्ति, अत्र युष्मदशब्दस्य बहुवचि-
शिष्टे वृत्तेः । एकवचनशब्दो हि तत्र एकवचिनिष्ठवृत्तिवाची न तु एकवचनसङ्गप्रत्य-
यधाचीत्यनुपपत्तेरवचयते । शेषे लोपः । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतः 'विभक्तौ' इत्य-
नुवर्तते विभक्त्यावित्यनुवृत्तं शेष इत्यनेनाज्येति । 'युष्मदस्मदोरनादेशो' 'द्वितीयायां
च' 'प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायां' 'योऽचि' इत्याख्यारवयोः प्रागुक्तवाक्यद्विवचयति-

॥ २ । ६० ॥ आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरन्त्यस्य लोपः स्यात्
 'अतो गुणे' (सू. १९१) । 'अमि पूर्वः' (१९४) त्वम् । अहम् । ननु
 'त्वम् स्त्री' 'अहम् स्त्री' इत्यत्र 'त्व अम्' 'अह अम्' इति स्थिते अमि पूर्वस्य
 परमपि वाधित्वान्तरङ्गत्वाद्वा प्राप्नोति । सत्यम् । अलिङ्गे युष्मदस्मदी । तेन
 स्त्रीत्याभादान्न टाप । यद्वा शेष इति सप्तमी स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया ।

रिक्तविभक्तिविह गोपशब्दार्थः । युष्मदस्मदोक्तिं चानुवृत्तम् । तदाह—आत्मव्यति ।
अन्त्यव्यति । अष्टोऽन्त्यपरिभाषाकृत्यम् । गोपप्रहणमिह विभक्तिविशेषं स्वार्थमेव,
विशेषविहितभाष्यामात्मव्यतिव्याप्त्या स्थविष्ये बाधसम्भवाद् इति प्रकृतवृत्ते 'युष्मद-
स्मद्व्याप्तौ कसोऽन्' इति सूत्रे च भाष्यकैर्यतोः स्पष्टम् । अतो गुणे इति । पूर्वयोः रका-
रयोः पररूपमिति भावः । एव अम्, अह अम् इत्यत्र पूर्वस्येवंदीर्घमात्राङ्गाह—
अमि एवं इति ।

अत्र साङ्गते—नन्विति । 'ननु च स्याद्विरोधोऽसौ' इत्यमरः, साङ्ग्यामिति यावत् ।
अन्तरङ्गाविति । 'अजायता'—इति दाया परनिमित्तानपेक्षतया पररूपावन्तरङ्गात्वं
योऽध्यय । अथाङ्गीकारेण परिहरति—सत्यमिति पररूपावन्तरङ्गादित्यङ्गीक्रियते । इह
प्रवृत्तिस्तु तस्य नाङ्गीक्रियते इत्यर्थः । अक्रिहे युष्मदस्मदी इति । 'साम आकम्' इति
सूत्रे आण्ये पठितमेतत् । युष्मदस्मदी इति अन्वयस्वरूपपरत्वात्नपुलके । शब्दस्वरूप
परत्वादेव च 'त्यवादीनि सर्वैर्नित्यम्' इत्येकशेषोऽपि न, अत एव भाष्यप्रयोगात् ।
तेनात । अलिङ्गस्तेनेत्यर्थः । ननु 'हे प्रथमयोः'—इति सूत्रे आण्ये पुंसि युष्मानस्मानि
रश्मि तस्माच्छसो नः पुंसि' इति नक्षस्य मित्वात् 'शसो न' इति नखविधिव्यं-
भ्यमाश्रय्य क्रिया नपुंसके च युष्मान् वाह्यानीः पश्य, अस्मान् ब्राह्मणीः पश्य, युष्मान्
ब्राह्मणकुलानि पश्य, अस्मान् ब्राह्मणकुलानि पश्य, इत्यत्र नक्षस्य 'शसो न' इति
नखविधानादित्यादि स्थितम् । किञ्च 'स्वस्येनपुंसकानि'त्यधिकारे 'अनराच्छब्दसि' इति
नृप, 'नपुंसकानि तेजो' युष्मदस्मदीति स्वत्वादेता विप्रतिषेधन' इति ज्ञातकलदा-
यत्नाः । 'जसो न' इत्युपनिर्गन्पुंसकानि तेनस्मदस्मादित्युक्तं तद्वत्त्वादेतानां विप्रतिषेध उप-
पन्नः । अतः तस्मदस्मदीति तत्त्वव्युत्पन्नम् । 'साय आकम्' इति सूत्रे 'अक्रिहे
युष्मदस्मदी' इति भावः तु पुंसानपुंसकक्रियतान्तरङ्गपरिष्कारं विना किञ्च
स्वतन्त्रा युष्मदस्मद्वृत्ताभ्यां न पश्यते एतेनप्यस्म इति भ्रमेण साण्ये स्पष्टम् ।
एव च युष्मदस्मदीः क्रीडिङ्गस्तेनात् दाया पुनरप्यप्यस्मादाह—यदेति । अधिकरण-
त्वावस्थायने । 'विषदाताः फारकाणि अवन्ति' इति वचनानुपपत्तिभावः । यदि हि
'तात् प्रति' विभक्तिविशेषणं स्यात्, तर्हि त्वर्थमेव स्यात्, आवत्सत्वाभ्यां विशेषविहि-

तेन मपर्यन्ताच्छेषस्य 'अद्' इत्यस्य लोपः । स च परोऽप्यन्तरङ्गे अतो गुणे कृते प्रवर्तते । अदन्तत्वाभावात् टाप् । परमन्वम् । परमाहम् । अतित्वम् । अन्यहम् । ३८६ युवावौ द्विवचने ७ । २ । ९२ ॥ द्वयोक्तौ युष्मदोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ । ३८७ प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ७ । २ । ८८ ॥ इह युष्मदस्मदोराकारोऽन्तादेशः स्यात् । युवाम् । आवाम् । 'औटि' इत्येव सुव-

ताम्भौ स्वविषये लोपस्य बाधपरमवात् । अतः शेषस्येत्यर्थः आस्येषः । ततः किमि त्यत माह—तेनेति । शेषस्य स्थाने इत्यर्थाश्रयणेनेत्यर्थः । मपर्यन्तादिति । मपर्यन्तस्ये- त्यपकृष्टं पञ्चम्यन्ततया विपरिणम्यत इति भावः । एतच्च 'एवादीनाम्' इति सूत्रे 'दिलोपश्चभावायः कर्तव्य इति स स्मृतः । अथवा शेषसप्तम्या शेषे लोपो विधीयते ।' इति वातिकतन्नाययोः स्पष्टम् । न च मपर्यन्तस्य एव इति अह इति चादेशे कृते शिष्टस्य अद् इत्यस्य मपर्यन्तापरत्व नास्तीति वाच्यम्, स्वाहादेशयोः कृतयोः अदो लोपप्रवृत्तिवेत्तार्या मपर्यन्ताच्छेषत्वाभावेऽपि स्वाहादेशप्रवृत्तेः पूर्वकाणि कमपर्यन्तशेषत्वमादाय तदुपपत्तेः । नन्वस्तु मपर्यन्ताच्छेषस्य अद्वाङ्मस्य लोपः । तथापि एव अद् अम्, अह अद् अम् इति स्थितं पररूपपेक्षया परत्वाद्वा लोपे अद् स्तरत्वात् टाप् दुर्वाह इत्यत आह—स चेति शेषे लोप इत्यर्थः । अन्तरङ्गे इति । 'अतो गुणे' इत्यस्य बहिर्भूतविभक्त्यपेक्षलोपापेक्षया अन्तरङ्गत्वं बोध्यम् । अदन्तत्वाभावा- दिति । एव अद्, अह अद् इत्यत्र पररूपे मनि एवद् अहद् इति स्थिते अनो लोपे ख् अह् इत्यनयोदन्तत्वाभावात् टाप् इत्यर्थः । परमत्वमिति । 'के प्रथमयोः' इत्यादीनां भाङ्गत्वात् तदन्तनिधिरिति भावः । अतित्वमिति । 'के प्रथमयोः' इत्यादीनां गौणे अप्रवृत्तौ मानाभावादिति भावः ।

युष्मद् औ, अस्मद् औ इति स्थिते 'के प्रथमयोः' इत्यभि कृते युष्मद् अम्, अस्मद् अम् इति स्थिते—युवावौ द्विवचने । 'युष्मदस्मदोराकारो' इत्यतो युष्मदस्मदोरित्य- नुवर्तते । मपर्यन्तस्येत्यधिकृतम् । उक्तिर्वचनम् । द्वयोः वचनं द्विवचनम् । तत्र सप्त- म्योरेत्यर्थः । द्विवचिनिधिर्यवादिनोरिति यावत् । न तु द्विवचनसम्बन्धे प्रथमे परे इत्यर्थः, वचनग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा द्विवे इत्येव ब्रूयात् । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतो विभक्ताविषयबुक्तौ सप्त्यां द्विवे या विभक्तिस्तस्यां परतः इत्यर्थकत्वात् । तद्वाह—द्वयोक्त्यादिना । द्वयोक्त्यादित्याश्रयणस्य फलमग्रे मूले एव स्पष्टीभवि- ष्यति । युव अद्, आव अद् इति स्थिते 'शेषे लोपः' इति प्राप्ते—प्रथमायाश्च द्वि- वचने भाषायाम् । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतः आग्रहणमनुवर्तते । 'युष्मदस्मदोरा- र्वावो' इत्यतो 'युष्मदस्मदोः' इति च । तद्वाह—इति । बाषायां प्रथमाद्विवचने परे

चम् । आषायाम् किम् ? युवं वज्राणि । मपर्यन्तस्य (सू ३८३) किम् ? साक
 च्कस्य मा भूत्—युवकाम् , आवकाम् । 'त्वया' 'मया' इत्यत्र 'त्वा' 'म्या'
 इति मा भूत् 'युवकाभ्याम्' 'आवकाभ्याम्' इति च न सिध्येत् । ३८८

इत्यर्थः । आषायाम् इत्यस्य तु लोकिकव्यवहारे इत्यर्थः । युवास् आवामिति । युव अद्
 अम्, आद्य अद् अम् इत्यत्र द्कारस्य आत्वे पूर्वघोरकारयोः पररूपे ततः सवर्णदीर्घ
 'अमि पूर्वः' इति भावः । बीजोऽयम् सुवचमिति । द्वितीयाद्विवचनेऽप्यास्वस्य इष्टत्वा
 दिति भावः । युवं वज्राणीति । युष्मद् औ इति स्थिते मपर्यन्तस्य युवादेशे सति
 शेषलोपे रूपम् ।

मपर्यन्तस्य किमिति । युष्मद्भूमदो' सपस्तथोरेव युवावादेशयोः कृतयोरपि आत्वे
 पूर्वरूपे च युवास् आवामिति सिद्धेरिति प्रश्नः । साकच्यस्येति । 'अव्ययसर्वनाम्नाम्'
 इति टेः प्रागकचि युष्मकद् औ, अस्मकद् औ इति स्थिते 'हे प्रथमयोः' इत्यमि
 'युवावी द्विवचने' इति समस्तयोः साकच्ययोस्तन्मध्यपतितन्वायेन युवावादेशयोः
 'प्रथमायाश्च' इति अकारस्य आत्वे अमि पूर्वे च युवास् आवाम् इत्येव स्यात् ।
 ककारो न श्रूयेत । अतो मपर्यन्तस्येति वचनमित्यर्थः । ननु समुदायादेशात्वेऽपि
 'ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्, अव्यय सुवन्तस्य टेः प्राक्'
 इति व्यवस्थाया वच्यमाणत्वाद्युवामावामिति परिमिहितसुवन्तयोऽष्टेः प्रागकचि
 युवकाम् आवकामिति सिध्यत्येव, अत्र साकच्ययोर्युवावादेशप्राप्तकेरित्यस्वरसा-
 द्वाह—त्वया मयेति । यदि मपर्यन्तस्येति न स्यात् तदा 'त्वमावेकवचने' इति स्वमा-
 वेदौ समस्तयोः स्याताम् । ततश्च तृतीयकवचने 'युष्मद् आ, अस्मद् आ' इति स्थिते
 समस्तयोः स्थाने स्वमादेशयोः स्व आ, म आ इति स्थिते 'योऽचि' इति अकारस्य
 आत्वे तया म्या इति स्यात् । अतो 'मपर्यन्तस्य' इति वचनम् । सति तस्मिन् मप-
 र्यन्तस्य स्वमादेशयोः कृतयोः स्व अद् आ, म अद् आ, इति स्थिते अकारयोः पर-
 रूपे द्कारस्य आत्वे च त्वया मया इति सिध्यतीत्यर्थः । ननु 'योऽचि' इति सूत्रस्थाने
 'अव्ये' इति सूत्रमस्तु । अनादिबिभक्तौ युष्मद्भूमदोरभ्यस्य पकारः स्यादिति
 तदर्थः । तथा च स्वमयोः समस्तादेशात्वेऽपि तदभ्यस्य अकारस्य आत्वे तथादेशे च
 कृते त्वया मयेति सिध्यतीत्यस्वरसाद्वाह—युवकाभ्यामावकाभ्यामिति च न सिध्येदिति ।
 असति मपर्यन्तवचने इति शेषः । ओकारसकार इत्यादिवचनेन भ्यामिऽटेः प्रागकचि
 तन्मध्यपतितन्वायेन साकच्ययोः स्थाने युवावादेशयोः युवाभ्यामावाभ्यामित्येव
 स्यात् । ककारो न श्रूयेत । युष्मकद् अस्मकद् इत्यत्र मपर्यन्तस्यैव युवावादेशमोऽसु
 'युष्मद्भूमदोरनादेशे' इत्यात्वे यवकाभ्याम् आवकाभ्यामिति निबोधमित्यर्थः ।

यूयधयौ जसि ७।२।६३॥ स्पष्टम् । यूयम् । वयम् । परमयूयम् । परमवयम् ।
अतियूयम् । अतिवयम् । इह शेषे लोपोऽन्त्यलोप इति पक्षे जसः शी प्राप्तः 'अङ्ग-
कार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यम्' (प ९३) इति न भवति । 'हे प्रथमयोः-' (सू ३८२)
इत्यत्र मकारान्तरं प्रश्लिष्य 'अम् मान्त एवावशिष्यते, न तु विक्रियते इति व्या-

'हे प्रथमयोः' इति जसः अमि कृते विशेषमाह—यूयधयौ जसि । स्पष्टमिति । युष्म-
द्वस्मदोर्मपर्यन्तस्य यूय वय इत्यादेशौ स्तो जसि परतः इमि सुगममिष्यर्थः । 'यूय
अद् अस्, वय अद् अस् इति स्थिते पररूपे 'शेषे लोप' इति अपर्यन्ताच्छेषस्य अवो
लोपे परिनिष्ठितं रूपमाह—यूयस् वयमिति । परमयूयमिति । यूयवयविधेराङ्गत्वात्वा-
न्तविधिरिति भावः । अनियममिति । गीणस्वेऽपि तदङ्गवृत्ता मीमाणाविति भावः ।
अत्र श्रीभावभाङ्गकृत् परिहरति—इति । इह 'हेवे लोपः' इत्यन्त्यलोप इति पक्षे
एकारस्य लोपे सति अवर्णान्नात् सर्वनाम्न परत्वात् जनः श्रीभावः प्राप्तो न भव-
तीत्यन्वयः । कुत इत्यत आह—अङ्गकार्ये इति । अङ्गाधिकारविहिते कार्ये कृते सति
पुनः अङ्गाधिकारविहित कार्यं न भवतीत्यर्थः । तेन स्वमिष्यत्र पररूपे कृते 'अमि
पूर्वः' इत्यस्य नाशुपपत्तिः । 'ज्यादादीयम्' इति सूत्रे 'जाजोर्जा' इति सूत्रे च
'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधि' इति परिभाषा स्थिता । सा चात्र अर्थतः उपनिबद्धा ।
न च ह्याभ्यामित्यत्र स्पदाद्याये कृते 'सुपि च' इति दीर्घो न स्यादिति वाच्यम्, 'द्वयो-
रेकस्ये'त्यादिनिर्देशेन तदन्तित्यव्यङ्ग्यपत्तात् । प्रकृते च शपलोपस्य अङ्गस्य प्रवृत्तत्वा-
दाङ्गः श्रीभावो न भवतीति भावः । ननु 'अङ्गकार्य' इति परिभाषा नात्र प्रवर्तते,
श्रीभावस्य अङ्गाधिकारविहितत्वेऽपि अङ्गाधिकरणत्वाभावात् ; 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्ताव-
विधि' इति परिभाषास्वारस्येन तथैव प्रतीतेः । अतोऽत्र श्रीभावो दुर्बल इत्यस्वर-
मादाह—हे प्रथमयोरिति । 'हे प्रथमयोरम्' इत्यत्र अस् स इति मकारान्तरं प्रश्लि-
ष्यते । अम् च स चेति द्वन्द्वः । अन्ययो मकारः संयोगान्तलोपेन सुप्तः । प्रश्लिष्य
मकारः अमो विशेषणञ्च, तदन्तविधिः । मकारान्तः अम् स्यादिति लभ्यते । मका-
रान्तस्य अमः पुनर्मान्तविधानात् अम् मान्त एव भवति न तु तस्य विकारो
भवतीति लभ्यते, अतो न श्रीभाव इत्यर्थः । वस्तुतस्तु मकारान्तरप्ररक्षेयो भाष्ये
अदर्शनादुपपन्नः । मस्त्रिपातपरिभ्रम्येष्वपि श्रीभावो न भवति । एकारस्य शेष
लोपो हि आत्यन्तानिमित्तेतरात्मकशेषविभक्त्यात्मकस्य अमः युष्मद्वस्मद्वोश्च नाङ्ग-
पातभाषितस्य प्रवृत्तः ; ततः श्रीभावे तु आवृणुषा यूये ऋं धृति स्यात् । तत्र एकादेश-
स्य पूर्वान्तत्वे प्रकृत्वानुपप्रेक्षात् प्रत्ययसन्निपातभङ्गः । परादिष्वे तु युष्मद्वस्मद्वोश्च
पातविरोध इत्यलम् ।

ख्यानाद्वा । ३८९ त्वमावेकवचने ७ । २ । १७ ॥ एकस्योक्तौ युष्मदस्मदोर्मप-
र्यन्तस्य त्वमी स्तो विभक्तौ । ३९० द्वितीयायां ख ७ । २ । ८७ ॥ युष्मदस्मदो-
राकारः स्यात् । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् । ३९१ शसो न ७।१।२६॥
नेत्यविभक्तिर्व पदम् । युष्मदस्मद्व्यां परस्य शसो नकारः स्यात् । अमोऽपवादः ।
'आदेः परस्य' (सू ४४) । 'संयोगान्तस्य लोपः' (सू ५४) । युष्मान् । अस्मान् ।

अथ द्वितीयैकवचनस्य अस्म 'हे प्रथमयोः' इत्यमि कृते युष्मद् अस्, अस्मद्
अस् इति स्थिते—त्वमावेकवचने । 'युष्मदस्मदोर्नादेशो' इत्यमो युष्मदस्मदोर्नादेशो
वर्तते । 'मपर्यन्तस्य' इत्यधिकृतम् । एकवचनशब्दो यौगिक एव, वचनग्रहणसाम-
र्थ्यात् । तदाह—एकस्येत्यादिना । स्त अद् अस्, म अद् अस् इति स्थिते द्वितीयायां
च । शेषपुरणेन सूत्र व्याचष्टे—युष्मदस्मदोरिति । 'युष्मदस्मदोर्नादेशो' इत्यतः तदनु-
वृत्तेरिति भावः । आकार इति । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यनस्तदनुवृत्तेरिति भावः ।
तथा च द्वितीयाविभक्तौ परतः युष्मदस्मदोराकारः स्यादिति फलति । 'अलोऽन्त्यस्य'
इति दकारस्य भवति । त्व अ आ अस् म अ आ अस् इति स्थिते पररूपे, सवर्ण-
दीर्घे, अमि पूर्वकूपे च परिनिष्ठितं रूपमाह—त्वाम् मामिति । युवाम् आवामिति । पूर्ववत्
'द्वितीयायां ख' इत्यादीममि विशेष, 'प्रथमायाश्च' इत्यस्य अत्राप्रवृत्तेः । अथ
अमि विशेषमाह—अमो न । 'हे प्रथमयोः' इत्यतः अमित्यनुवर्तते । युष्मदस्मद्व्या-
मिति च । युष्मदस्मद्व्यां परस्य शसः अस् न स्यादिति लभ्यते । तथा च अमभावे
'द्वितीयायां ख' इत्याद्ये पूर्वसवर्णदीर्घ 'तस्माच्छसो नः पुंसि' इति नस्ये युष्मानिति
यद्यपि पुंसि रूपं मिष्यति । तथापि युष्मान् ब्राह्मणोः परस्य, अस्मान् ब्राह्मणीः
परस्य, युष्मान् ब्राह्मणकुलानि परस्य, अस्मान् ब्राह्मणकुलानि परस्य इति क्रीतपुसक-
योऽं सिध्यत् । अतो सेव सूत्र नाम, अस् निषेधपरम् । किन्तु शसो नकारोऽत्र विधी-
यते इत्यभिप्रेत्य, तद्धि शसो नः इति प्रथमा कुशो न ध्यते इत्याशङ्क्य आह—
नेत्यविभक्तिर् पराभि । नुप्रथम्याविभक्तिर्मात्रार्थः । ततश्च फलितमाह—युष्मदस्म-
द्व्यामिति । अमोऽपवाद इति । 'हे प्रथमयोः' इति प्राप्ते एव नान्यविधेस्तद्व्या-
दता । युष्मद् अस्, अस्मद् अस् इति स्थिते 'द्वितीयायां ख' इत्याद्ये अनेन शसो
नकारः । स ख 'अलोऽन्त्यस्य' इति नान्यस्येत्याह—आदेः परस्येति । संयोगान्तस्येति ।
अत्रावस्य नकारे कृते लकारस्य लोप इति भावः । यद्यपि शसः अमि कृतेऽपि लकार-
स्य नकारे लकारस्य संयोगान्तलोपे युष्मान् अस्मानिति सिध्यति । तथापि 'सत्यपि
नरभवे बाधनं भवति' इति न्यायाश्रयस्य अमपवादत्वमाश्रितम् । किञ्च अमि कृते
'हे प्रथमयोः' इत्यत्र मकारान्तप्रत्ययेपक्षे अकारस्य नकारे मकारस्य संयोगान्तलोपो
न स्यादित्यलम् ।

३९२ योऽचि ७ । २ । ८९ ॥ अनयोर्धकारादेशः स्यादनादेशोऽज्ञादौ परतः ।
त्वया । मया । ३९३ युष्मद्भस्मदोरनादेशो ७ । २ । ८६ ॥ अनयोराकारः ।
स्यादनादेशो हलादौ विभक्तौ । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः ।
३९४ तुभ्यमह्यो क्यि ७ । २ । १५ ॥ अनयोर्धपर्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्तो क्यि ।
अमादेशः । 'शेषे लोपः' (नृ ३८५) । तुभ्यम् । मद्यम् । परमतुभ्यम् । परममद्यम् ।
अतितुभ्यम् । अतिमद्यम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । ३९५ भ्यसो भ्यम्
७ । १ । ३० ॥ भ्यसो भ्यम् अभ्यम् वा आदेशः स्यात् । आद्यः शेषे लोपस्यान्त्य-

अथ तृतीया विभक्तिः । यष्मद् आ अस्मद् आ इति स्थिते—योऽचि । 'युष्मद्-
स्मदोरनादेशः' इत्यनुवर्तते । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतः विभक्ताविति चानुवर्तते ।
अपीति विभक्तिविशेषणम् । तद्वाङ्मिविधिः । तद्वाह—अनयोरिति । युष्मद्भस्मदोरभ्य-
स्येत्यर्थः । क्यि किम् ? युवाभ्याम् । अनादेशो किम् ? त्वप्, मप् । 'पञ्चम्या अत्'
> इत्यन्नादेशो सति न यश्चम् । यष्मद् आ, अस्मद् आ इत्यत्र 'त्वमावेकवचने' इति
मपर्यन्तस्य त्वमादेशयोर्द्वन्द्वस्य यत्वे परस्मै च रूपमिति भावः । युष्मद्भस्मदोरना-
देशो 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यन आ इति विभक्ताविति चानुवर्तते । 'रायो हलि'
इत्यतो हलीत्यनुवृत्तं विभक्तिविशेषणम्, तद्वाङ्मिविधिः । तद्वाह—अनयोरिति । युष्म-
द्भस्मदोरभ्यस्येत्यर्थः । वस्तुनस्तु हलीति नानुवर्तनीयम्, 'योऽचि' इत्यज्ञादौ यत्त्व-
विधानेन परिक्षेपादेव नसिद्धेः । युवाभ्याम् । आवाभ्यामिति । युष्मद् भ्याम्, अस्मद्
भ्याम् इति स्थिते युवावादेशयोर्द्वन्द्वस्य आत्वे सवर्णदीर्घ इति भावः । अत्र हली-
त्यनुवृत्तौ 'योऽचि' इत्यत्रग्रहणं मास्तु । हलावावात्स्यस्य विशेषविहितत्वादेव यत्त्व-
निवृत्तिसिद्धेरिति भाष्ये स्पष्टम् । युष्माभिः—अस्माभिरिति । 'युष्मद्भस्मदोरनादेशः,
इत्यात्वे सवर्णदीर्घ इति भावः ।

अथ चतुर्थी विभक्तिः । युष्मद् ए, अस्मद् ए इति स्थिते 'त्वमावेकवचने' इति
प्राप्तं—तुभ्यमह्य । क्यि । छे इत्यस्य सप्तम्येकवचनं क्यति । 'युष्मद्भस्मदोरनादेशो'
इत्यतो युष्मद्भस्मदोरित्यनुवर्तते । मपर्यन्तस्येत्यधिकृतम् । तद्वाह—अनयोरिति ।
युष्मद्भस्मदोरित्यर्थः । अमादेश इति । 'छे प्रथमयोः' इत्यनेनेति शाखा । शेषे लोप इति ।
अदौ दस्य वा लोप इत्यर्थः । 'अस्मि पूर्वः' इति मत्वाह—मह्यमिति । परमतुभ्यमिति ।
तुभ्यमह्यावयोराङ्गत्वात्तदन्तेऽपि प्रवृत्तिरिति भावः । अतितुभ्यमिति । गौणत्वे तद्-
प्रवृत्तौ मानाभावाविति भावः । युवाभ्याम् । आवाभ्यामिति । वृत्तौवाङ्मिवचनवदिति
भावः । भ्यसो भ्यम् भ्यम् अस्यामिति वा छेव । तद्वाह—भ्यस इति । युष्मद्भस्म-
दोरनादेशो, 'युष्मद्भस्मदोरनादेशो' इत्यतस्तदनुवृत्तेः । ननु म्यामादेशापे

लोपत्व एव । तत्राङ्गवृत्तपरिभाषया एष्वं न । अभ्यम् तु पक्षद्वयेऽपि साधुः
 युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । ३९६ एकवचनस्य च ७ । १ । ३२ ॥ आभ्यां पक्ष
 म्येकवचनस्य अत् स्यात् । त्वत् । मत् । 'ऊसेष्व' इति सुवचम् । युवाभ्याम् ।
 आवाभ्याम् । ३९७ पञ्चम्या अत् ७ । १ । ३१ ॥ आभ्या पञ्चम्या भ्यसोऽत्स्यात् ।
 युष्मत् । अस्मत् । ३९८ तवममौ ङसि ७ । २ । ९६ ॥ अनयोर्मपर्यन्तस्य तव-
 ममौ श्तो ङसि । ३९९ युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् ७ । १ । २७ ॥ स्पष्टम् ।
 तव । मम । युवयोः । आवयोः । ४०० साम साकम् ७ । १ । ३३ ॥ आभ्यां

'शेषे लोपः' इत्यदो लोपे युष्मदस्मदभ्यमिति सकारादकारो न श्रूयतेत्यत आह—
 आद्य इति । लघ्वानुरोधादिह अन्यलोपपक्ष एवाश्रयणीयः । नन्वन्त्यलोपपक्षे ङका-
 रस्य लोपे सति 'ऽहुवचने श्रूयेत्' इत्येष्वं ङादित्यत आह—तत्राङ्गवृत्तेति । 'अङ्गवृत्ते
 पुनर्बुत्तावविधिः' इति परिभाषयेत्यर्थः । अङ्गे वृत्तं धर्तनं यस्य तद् अङ्गवृत्त, तस्मिन्
 कार्ये प्रवृत्ते सति अन्यस्य अङ्गकार्यस्य वृत्तौ प्रवृत्तिविषये अवधिः, विधिर्नास्तीत्य-
 र्थः । प्रवृत्ते च शेषलोपे अङ्गकार्यं प्रवृत्ते सति अन्यत् अङ्गकार्यमेव न भवतीति
 भावः । अभ्यम् त्विति । अभ्यमादेशस्तु टिलोपपक्षे अन्यलोपपक्षे च अनुकूल इत्यर्थः ।
 तत्र अन्यलोपपक्षे अभ्यसो ङादिस्वाभावात्तस्मिन् परे एष्वं न, किन्तु पररूपे
 सति युष्मभ्यम् अस्मभ्यम् इति सिध्यति । टिलोपपक्षे तु अङ्गस्य अदन्तत्वाभावा-
 दपि एष्वं न ।

अथ पञ्चमी विभक्तिः । एकवचनस्य च । 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्' इत्यतो युष्मद्
 स्मद्भ्यामित्यनुवर्तते 'पञ्चम्या अत्' इति च । तदाह—माभ्यामिति । युष्मदस्मद्भ्यामि-
 त्यर्थः । अनेकास्वात् सर्वादेशः । 'न विभक्तौ' इति तस्य नेष्वम् । त्वत् मत् इति ।
 युष्मद् अस्, अस्मद् अद्य इति स्थिते त्वमादेशयोः कृतयोः ङसेः अदादेशे सति पर-
 रूपे 'शेषे लोपः' इति टिलोपः । अन्यलोपपक्षे ङकारलोपे सति त्रयाणामकाराणां
 पररूपमिति भावः । सुवचमिति । लाघवादिति भावः । पञ्चम्या अत् । 'युष्मदस्मद्भ्यां
 ङसोऽश्' इत्यतो युष्मदस्मद्भ्यामित्यनुवर्तते । भ्यसो भ्यम् इत्यतो 'भ्यस' इति ।
 तदाह—आभ्यामिति । युष्मदस्मद्भ्यामित्यर्थः । युष्मद् अस्मदिति । युष्मद् भ्यस्,
 अस्मद् भ्यस् इति स्थिते भ्यसः अदादेशः शेषलोपश्च ।

अथ षष्ठी विभक्तिः । त्वमसौ ङसि । 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतो युष्मदस्मदो-
 रित्यनुवर्तते । मपर्यन्तस्येत्यधिकृतम् । तदाह—अनयोरिति । युष्मदस्मदोरित्यर्थः ।
 'त्वमावेकवचने' इत्यस्यापवादः । युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् । स्पष्टमिति । युष्मदस्मद्भ्यां
 परस्य ङसः अङ्गस्यादिति सुगममित्यर्थः । क्षिप्वात् सर्वादेशः । तव ममेति । युष्मद्

परस्य साम आकम् स्यात् । भाविनः सुटो - निवृत्त्यर्थं ससुट्कनिर्देशः । युष्माकम् ।
अस्माकम् । त्वयि । मयि । युवयोः । आवयोः । युष्मायु । अस्मायु ॥

समस्यमाने द्व्येकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी ।

अस्, अस्मद् अस् इति स्थिते मपर्यन्तस्य त्वममादेशयोः कृतयोः अन्नादेशो द्वा-
रात् पूर्वयोरकारयोः पररूपे अदो लोपः । अन्यलोपपक्षे द्वाकारलोपः, त्रयाणामका-
राणां पररूपमिति भावः । युवयोः । आवयोरिति । युष्मद् ओस्, अस्मद् ओस् इति
स्थिते मपर्यन्तस्य शुभावादेशयोः 'योऽचि' इति द्रव्य यस्य पररूपमिति भावः । साम
आकम् आभ्यामिति । 'युष्मदस्मद्व्यां छसोऽङ्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । साम
इति । मकारेण सहितः आङ् साम् तस्येत्यर्थः । ससुट्कस्य आम इति यावत् । ननु
युष्मद् आम्, अस्मद् आम् इति स्थिते अवर्णात् परत्वाभावात् सुटो न प्रसक्तिः ।
न च शेषे लोपः' इति द्रव्य लोपे कृते अवर्णात् परत्वमस्तीति वाच्यम् । आकमादे-
ष्वात् प्राक् अनादेशात् । शेषलोपस्यैवात्राप्रमत्तः ससुट्कनिर्देशोऽनुपपन्नः । व्यर्थश्चेत्यत
आह—भाविन इति । भविष्यत इत्यर्थः । यदि तु आम आकम् द्व्येवोच्येत, तर्हि
आम आकमादेशे कृते द्वाकारस्य शेषलोपे सति स्थानिवत्त्वेन आकमादेशस्य आ-
म्वात् तस्य च अवर्णात्परत्वात् सुहागमः स्यात् । तत एवपरव्योऽयुष्माकम्
अभेदाकमिति स्यात् । अतः ससुट्कनिर्देशः । यद्यपि आकमादेशप्रवृत्तिकाळे सुटो
न प्रसक्तिः' तथापि आकमादेशोत्तरं द्वाकारलोपे कृते स्थानिवत्त्वेन यः सुट् भविष्य-
ति, तस्यापि स्थानपट्ट्याः स्वीकरणाद्वृत्तिर्भवति । अन्यथा ससुट्कनिर्देशव्यर्थ्या-
दिति भावः । यदि तु शेषस्य लोप एवाङ्गीयते, तदा कृतेऽप्याकमादेशे अदो लोपे
अवर्णात् परत्वाभावादेव सुटः प्रसक्त्यभावात् ससुट्कनिर्देशो मास्तु । युष्माकम् ।
अस्माकमिति । आकमादेशे कृत अदो लोपे रूपम् । द्वाकारलोपे तु सवर्णदीर्घः । एत-
द्वर्धमेव दीर्घोच्चारणम् । अन्यथा पररूपापत्तः । न चाकारोच्चारणसामर्थ्यादेव पररूप-
निरास इति वाच्यम्, कमादेशे प्राप्ते 'यहुवचने क्षययेत्' इत्येवनिवृत्त्या चरितार्थं
स्यादित्युक्तम् ।

त्वयि मयीति । युष्मद् इ, अस्मद् इ इति स्थिते, मपर्यन्तस्य त्वमादेशयोः 'योऽचि'
इति द्रव्य यस्य पररूपे रूपमिति भावः । युवयोः । आवयोरिति । प्राग्वत् । युष्मायु
अस्मात्त्विति । 'युष्मदस्मद्वोरनादेशो' इति द्वाकारस्य आवे सवर्णदीर्घ इति भावः ।

'त्वमावेकत्वचने' इत्यत्र 'युवावौ द्विवचने' इत्यत्र च एकवचनद्विवचनशब्दौ
योगिकौ, न तु प्रत्ययपराविति स्थितम् । तत्फलं श्लोकचतुष्टयेन सङ्गृह्यते—समस्य-
मान इति । तत्र प्रथमश्लोके चेदित्यनन्तरम्, अपीत्यप्याहार्यम् । यदि समस्यमाने
युष्मदस्मदी द्व्येकत्ववाचिनी तदा समासार्थः अन्यसङ्ख्यपरत्वेऽपि युवावौ त्वमावपि

समासार्थोऽन्यसङ्ख्यश्चेत्स्तौ युवावौ त्वमावपि ॥ १ ॥

सुजस्र्केऽसु परत आदेशाः स्युः सदैव ते ।

त्वाहौ यूययौ तुभ्यमहौ तवममाविति ॥ २ ॥

एते परत्वाद् बाधन्ते युवावौ विषये स्वके ।

त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥ ३ ॥

स्तः इत्यन्वयः । त्वाम् मां वा अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ अतिक्रान्ताः इति युवा-
मावां वा अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ताः इति च विग्रहे 'अप्याद्यः कान्ता-
ज्ये द्वितीयया' इति समासं ज्ञममाने युष्मदस्मदी द्वित्वैकत्वान्यतरविशिष्टार्थ-
वाचिनी यदा, तदा समासार्थो मुखविशेषभूतः अन्यसंख्येदपि युष्मदस्मद्व्यं-
गतसंख्यापेक्षया अन्यसंख्याकश्चेदपि युष्मदस्मद्व्यंगतद्वित्वे युवावौ तद्व्यंगतकवे
त्वमौ च द्वित्वचनेकवचनप्रत्ययपरत्वाभावेऽपि भवता, युवावादेशविधौ द्वित्वचन
सङ्ख्यस्य, त्वमावेशविधौ एकवचनकान्तस्य च यौगिकवाच्यतात् । एकवचने प्रत्यये
परतत्त्वमादेशौ द्वित्वचने प्रत्यये परतौ युवावादेशौ द्वित्वचनश्रवणे तु त्वाम् मां वा
अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ताः इति विग्रहे अतियुष्मद् वाधे अप्यस्मद्व्यङ्ग्ये च युष्मद-
स्मद्वौ द्वित्वचने बहुवचने च प्रत्यये परे त्वमौ न स्याताम् तथा युवामावां वा
अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ अतिक्रान्ताः इति विग्रहे युष्मदस्मद्वौ एकवचने बहुवचने
च प्रत्यये परे युवावौ न स्यातामित्यव्याप्तिः स्यादित्यर्थः ।

ननु युष्मदस्मद्वौ द्वयर्थकत्वे युवावौ, एकार्थकत्वे तु त्वमौ इति किं सार्वत्रिकम् ?
नेत्याह—सुजस्र्केऽसु इति । द्वितीयश्लोकेऽस्मिन् उत्तरार्धे त्वाहाविरत्यादि सप्तसूत्र
प्रतीकग्रहणम् । इतीत्यनन्तरं ये इत्यप्याहार्यम् । 'त्वाहौ सौ यूययौ जसि, तुभ्य-
महौ जयि, तवममौ जसि' इति सुजस्र्केऽसु ये आदेशा विहिताः ते अतियुष्मद-
व्यस्मद्व्यङ्ग्यमात्रम् एकद्विसङ्ख्यवृत्तिर्वेऽपि द्युतिरित्यर्थः । ननु तत्रापि द्वयर्थकत्वं यु-
वावौ, एकार्थकत्वे त्वमौ कृतौ नेत्यत आह—एते इति तृतीयश्लोके पूर्वार्धमेकं वा-
च्यम् । एते त्वाहावयवः, स्वके स्वीये विषये सुजसादौ युवावौ बाधन्ते । कृतः ? पर-
त्वात्—युवावापेक्षया एतेषां परत्वादित्यर्थः । नन्वरस्वेवं त्वाहादिभिर्युवावयोर्बाधः ।
त्वमौ तु नेभ्यः परौ कथं तेषां धेतामित्यत आह—त्वमावपीति । पूर्वेति । विप्रतिषेधे
सति पूर्व-पूर्वविप्रतिषेधः 'सुप्सुपा' इति समासः । तृतीयान्तात्तसि । विप्रतिषेधसूत्रे
परस्परव्यत्यय इत्यवशिष्टत्वा कश्चिद्विप्रतिषेधे पूर्वकार्यस्य प्रदूषणाश्रयणादिति भावः ।
'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रभाष्ये तु 'त्वमावेकवचने' इति सूत्रे 'सोष' इत्यनुवच्य
'सुजस्र्केऽसुभिन्नविभक्तिषु' इति व्याख्यातम् ।

द्वयेकसङ्ख्यः समासार्थो बहुयै युष्मदस्मदी ।

तयोरद्वयेकतार्थत्वाच्च युवावौ त्वमौ च न ॥ ४ ॥

त्वाम् मां वा अतिक्रान्त इति विप्रहे-अतित्वम् । अत्यहम् । अतित्वाम् । अतिमाम् । अतियुयम् । अतिवयम् । अतित्वाम् । अतिमाम् । अतित्वाम् । अतिमाम् । अतित्वान् । अतिमान् । अतित्वया । अतिमया । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वा मः । अतिमाभिः । अतितुभ्यम् । अतिमहम् । अति-
त्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वभ्यम् । अतिमभ्यम् । ऋषिभ्यसोः—अति-
त्वत् । अतित्वत् । अतिमत् । अतिमत् । भवामि प्राभवत् । अतितव । अनिमम ।

तदेवम् त्वमावेकवचने 'युवावौ द्विवचने' इत्यत्र एकवचनद्विवचनसङ्ख्ययो-
र्यौगिकत्वाश्रयणस्य अभ्यासिपरिहारार्थमुक्त्वा अतिभ्यासिपरिहारार्थमेवाह—
द्वयेकसङ्ख्य इति । चतुर्थश्लोकेऽस्मिन् यदा तद्व्यव्याहार्यम् । यदा युष्मान् अस्मान्
वा अतिक्रान्तौ अतिक्रान्तः इति विप्रहे समासे तति द्विवेकव्यविशिष्टः समासार्थः
समासस्य मुख्यविशेष्यमूनाः, युष्मदस्मदां तु बहुवचने, तदा युवावौ त्वमौ च न
स्तः, तयो युष्मदस्मदोः द्विवेकव्यविशिष्टार्थकत्वाभावात् । युवावविधौ त्वमविधौ
च युष्मदस्मदोर्द्विवेकव्यविशिष्टवाचित्ये सत्येव प्रवृत्तेराश्रयणात् । द्विवचने एक-
वचने च प्राप्ये परतः इत्यर्थाश्रयणे तत्रातिभ्यासिः स्यादित्यर्थः । अत्र 'प्रत्ययोत्तर-
पदयोश्च' इति सूत्रे भाष्ये 'त्रिचतुर्युष्मदस्मदप्रहमेष्वर्थप्रहणम्' इति वार्तिकव्या-
ख्यातशब्दे 'युवावौ द्विवचने' 'त्वमावेकवचने' इत्यत्र द्विवचनैकवचनसङ्ख्ययोर्यौगि-
कत्वाश्रयणमुपपत्तिर्य युवाव् आवां वा अतिक्रान्तः अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ताः इति
विप्रहान् प्रदर्श्य, त्वाम् मां वा अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ताः इति च
विप्रहान् प्रदर्श्य, अतियुष्मद्वयस्मदसङ्ख्ययोः सुजसृङ्कसङ्ख्योऽन्यत्र सर्वासु विभक्ति-
षु एकद्विवचनवचनेषु सर्वत्र युवावादेशौ त्वमादेशौ च उदाहरणं प्रदर्शितौ । सुजस्
ङ्कसु तु स्वाहौ, यूयवयौ, तुभ्यमहौ, तवममौ इत्येव एवादेशाः उदाहरणाः । तथिदं
श्लोकचतुष्टयेन स्पष्टीकृतम् ।

नन्दिनो नक्षत्रपञ्चनपरभाष्यानुवारेणोदाहरणं प्रदर्शयति—त्वाम् मां वा अति-
क्रान्तः इत्यादिना । अतिक्रान्तौ अतिक्रान्ताः इति च विप्रहयोरुपलक्षणमिदम् । विप्रहे
इत्यनन्तर 'रूपाणि जषयन्त' इति शेषः । सुजसृङ्कसङ्ख्योऽन्यत्र सर्वासु विभक्तिषु
एकद्विवचनवचनेषु मपर्यन्तस्य त्वमावेव भवतः । अत्र शेषवक्रियास्तु केवलकयुष्मदस्म-
दङ्ख्यया । सुजसृङ्कसु तु स्वाहौ, यूयवयौ, तुभ्यमहौ, तवममौ इत्येव एवादेशाः
पूर्वविभक्तिपेधान् त्वमौ वाचित्वा भवन्ति । ततश्च सुजसृङ्कसु केवलकयुष्मदस्मदङ्ख्येव

अतित्वयोः अतिमयोः । अतित्वाकम् । अतिमाकम् । अतित्वयि । अतिमयि ।
 अतिन्त्वयोः । अतिमयोः । अतिस्त्वायु । अतिमायु ॥ युवाम् आवा वा अतिक्रान्त
 इति विप्रहे सुजस्तेऽस्सु प्राग्वत् । औअम् औट्सु—अतियुवाम् । अतियुषाम् ।
 अतियुवाम् । अत्यावाम् । अत्यावाम् । अत्यावाम् । अतियुवान् । अत्यावान् ।
 अतियुवया । अत्यावया । अतियुवाभ्याम् ३ । अत्यावाभ्याम् ३ । अतियुवामिः ।
 अत्यात्वामिः । अयसि—अतियुवभ्यम् । अत्यावभ्यम् । हसिभ्यसोः—अतियुवत् ।
 अतियुवत् । अत्यावत् । अत्यावत् । ओसि—अतियुवयोः । अतियुवयोः । अत्या-
 वयोः । अत्यावयोः । अतियुधाकम् । अत्यावाकम् । अतियुवयि । अत्यावयि ।
 अतियुवामु । अत्यावामु ॥ युष्मानस्मान्वा अतिक्रान्त इति विप्रहे सुजस्तेऽस्सु
 प्राग्वत् । औअम् औट्सु—अतियुष्माम् । अतियुष्माम् । अतियुष्माम् । अन्यस्माम् ।
 अत्यस्माम् । अत्यस्माम् । अतियुष्मान् । अन्यस्मान् । अतियुष्मया । अन्य

रूपाणांति निष्कर्षः । अतित्वाकम् अतिमाकमिति । तन्नु 'साम जाकम्' इति न सुट्कृति-
 र्देहाद्यत्र आम्ः सुट्सम्भवः तत्रवाकम्, न चात्र सुट् सम्भाष्यते, इह युष्मदस्मदो-
 रूपसर्जनत्वेन सर्वनामत्वाभावात् सुटः सर्वनाम्नः परस्मैभ्यो विहितत्वादिति चेत् ?
 मैवम्—समुट्कृतस्य सम्भावनाभावविषयत्वात् । एव च सुट् यत्र सम्भविष्यति तत्र
 सुटो निवृत्त्यर्थं समुट्कृतिर्देहा, यत्र तु सुट् न सम्भवति, तत्र केवलस्य आम्ः सुट् ।
 अत्र च 'प्राशयोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रे अतित्वाकमितिमाकमिति । आप्ये तदुदाहरणं
 प्रमाणमिच्छास्तां तावत् । तदेवमुपसर्जनयोः युष्मदस्मदोक्तार्थवाचित्वं उदाहरण-
 म्युक्त्वा द्वयर्थाचित्वे उदाहरति—युवाम् आवा वा अतिक्रान्त इति । अतिक्रान्तौ,
 अतिक्रान्ताः इति विप्रह्योरुपलक्षणम् । अत्र युष्मदस्मदोक्तद्वयार्थवृत्तिवात् सुजमके
 ऋस्योऽन्यत्र सर्वासु विभक्तिषु एकद्विवहुवचनेषु मपर्यन्तस्य युवावावेव भवतः, अव-
 शिष्टास्तु प्रक्रियाः केवलयुष्मदस्मद्वच्येयाः । सुजसकेऽस्सु तु त्वाहौ, यूयवयौ, तुभ्य-
 मद्यौ, तवममौ इत्येते एवावेताः परस्वायुवावादेशौ बाधित्वा प्रवर्तन्ते । सुजसकेऽस्सु
 केवलयुष्मदस्मद्वचनं रूपाणीति निष्कर्षः । अथ युष्मदस्मदोरुपसर्जनयोर्वद्वयार्थाचित्वे
 उदाहरणम्याह—युष्मान् अस्मान्वेति । युष्मानस्मान्वा अतिक्रान्तः, 'अतिक्रान्तौ,
 अतिक्रान्ताः इति विप्रह्येतिवार्थः । द्वयैकसङ्ख्येयः समानार्थः इति चतुर्थश्लोकस्योदा-
 हरणान्येताम् । अत्र युष्मदस्मदोक्तद्वयार्थाचित्वाभावात् सुजसकेऽस्सु अन्यत्र
 मपर्यन्तस्य क्वापि न रूपमौ नापि युवावौ । 'क्वे प्रथमयोः' इत्याद्यास्तु भवन्त्येव ।
 सुजसकेऽस्सु तु त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमद्यौ तवममौ इत्येते भवन्त्येव, तेषामेकद्वयार्थ-
 विशेषनिबन्धनत्वाभावात् । प्राग्वदिति । केवलयुष्मदस्मद्वचित्वार्थः ।

स्मया । अतियुष्माभ्याम् ३ । अत्यस्माभ्याम् ३ । अतियुष्माभिः । अत्यस्माभिः ।
 भ्यमि—अतियुष्मभ्यम् । अत्यस्मभ्यम् । ऽसिभ्यसोः—अतियुष्मत २ । अत्य-
 स्मत २ । ओसि—अतियुष्मयोः । अतियुष्मयोः । अत्यस्मयोः । अत्यस्मयोः । अति-
 युष्माकम् । अत्यस्माकम् । अतियुष्मयि । अत्यस्मयि । अतियुष्मायु । अत्यस्मायु ।
 ४०१ पदस्य ८ । १ । १६ ॥ ४०२ पदात् ८ । १ । १७ ॥ ४०३ अनु-
 दात् सर्वमपादादौ ८ । १ । १८ ॥ इत्यधिकृत्य । ४०४ युष्मदस्मदोः
 षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वानावौ ८ । १ । १२० ॥ पदात्परयोः पादादौ स्थित-
 योरनयोः षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वा नौ इत्यादेशौ स्तः, तौ चानुदात्तौ । ४०५ बहुवच-
 नस्य वस्त्वसौ ८ । १ । २१ ॥ उक्तविषयोरनयोः षष्ठ्यादिबहुवचनान्तयोर्वस्त्वसौ
 स्तः । वानावोरपवादः । ४०६ तेमयावेकवचनस्य ८ । १ । २२ ॥ उक्तविषयो-
 रनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्ते मे एतौ स्तः । ४०७ त्वागौ द्वितीयायाः
 ८ । १ । २३ ॥ द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वा मा एतौ स्तः ।

श्रीशस्त्वावतु मापीह दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः ।

पदस्य । पदात् । अनुदात्त सर्वमपादादौ । इत्यधिकृत्येति । विषयो वचनन्त इति शेषः ।
 अष्टमस्य प्रथमे पादे ह्रस्वाणि सूत्राणि पठितानि । तत्र 'पदस्य' इत्येतत् 'अपदान्तस्य
 मूर्धन्यः' इत्यतः प्रागधिक्रियते । 'पदात्' इत्येतत् 'कुरस्ते च 'सुप्यगोत्रादौ' इत्यतः
 प्रागधिक्रियते । 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ' इति पदत्रयं तु आ पादसमाप्तेः अञ्चिक्रि-
 यते इति भाष्यादिषु स्पष्टम् । युष्मदस्मदोः षष्ठी । षष्ठ्यादिविशिष्टयोरिति । षष्ठीचतु-
 र्थीद्वितीयाभिः सह तिष्ठत इति षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थौ, तयोरिति विग्रहः । षष्ठ्या
 दिविशिष्टयोरिति पावत् । षष्ठीचतुर्थीद्वितीयासु परतः तिष्ठत इति विग्रहस्तु न भव-
 ति, 'पदस्य' इत्यधिकारविरोधात् । पदस्येत्यनुवृत्तं हि द्विवचनेन विपरिणत षष्ठीच-
 तुर्थी द्वितीयास्थयोरित्यस्य विशेषणम् । न हि षष्ठ्यादिविशिष्टेषु परतः पदत्वम-
 भि, भ्यामादौ तत्सर्वेऽपि तद्विपरिणत द्वितीयादौ तदभावात् । स्थग्रहणस्य तु प्रयो-
 जनं मूल एव वचयते । बहुवचनस्य वचनसौ । उक्तविषयोरिति । षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्धुष्म-
 दस्मदोरित्यर्थः । तेमयावेकवचनस्य । षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोरिति । अष्ट द्वितीयाग्रहणं
 नानुवर्तते, तत्र त्वाभादेशयोर्वच्यमाणत्वात् । 'तेमयौ' इति सूत्रे तेष्वेव मेऽपि तेमया-
 चिति विग्रह इति भावः । अयमपि वानावोरपवादः । स्वामी द्वितीयायाः । स्वाश्व
 माश्व इति विग्रहः । एकवचनस्येत्यनुवर्तते । तदाह—द्वितीयेत्यादिना ।

अथ विभक्तिक्रमवत्सद्वितीयाचतुर्थीषष्ठीक्रमेण एकद्विबहुवचनक्रमेण चोदाहर-
 ति श्रीशः इत्यादि श्लोकाद्वयेन । तत्र 'श्रीशस्त्वावतु मापीह' इति प्रथमः पादः । शि-

स्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः ॥ १ ॥

सुखं वा नौ ददात्वांशः पतिर्वामपि नौ हरिः ।

सोऽग्याहो नः शिवं वो नो दद्यात्सेव्याऽत्र वः स नः ॥ २ ॥

पदात्परयोः किम् ? वाक्यादौ मा मत् । त्वा पातु । मां पातु । अपादादौ किम् ? 'विदैरशेषैः संवेद्योऽस्मान्कृष्णः सर्वदाऽवतु ।' स्थप्रहणाच्छ्रूयमाणविभक्ति-

याः ईशाः पतिः विष्णुः त्वा मा अपि पातु इत्यन्वयः । अत्र त्वात्, माम् इति द्विती-
यैकवचनान्तयोः त्वा मा इत्यादेशौ । वृत्तात्ते मेऽर्जुनं स इति । स श्रीशः ते मेऽपि
अर्जुनं सुखं दद्यादित्यन्वयः । 'दुःखात्तु वाने' आगिषि कोटि दत्तादिति रूपम् । दद्या-
दिति कश्चित् पाठः । अत्र तुभ्यम् ममम् इति चतुर्थैकवचनान्तयोः ते मे इत्यादेशौ ।
स्वामी ते मेऽपि स हरिरिति अत्र तव मम इति पष्ठैकवचनान्तयोः ते मे आदेशौ ।
अतु वामपि नौ विभुरिति । विभुः सवव्यापकः वां नौ अपि पातु इत्यन्वयः । अत्र यु-
वाम् आवाम् इति द्वितीयाद्विवचनयोः वां नौ इत्यादेशौ । सुखं वां नौ ददात्वांश इति ।
नौ इत्यनन्तरमपिज्ञब्दोऽध्याहार्यः । अत्र युवाभ्याम् आवाभ्याम् इति चतुर्थी द्विवच-
नान्तयोः वांनावौ । पतिर्वामपि नौ हरिरिति अत्र युवयोः आवयोः पठौ द्विवचना-
न्तयोः वांनावौ । सोऽग्याहो न इति । सः हरिः वः नः अपि अव्यात् एषात् इत्यर्थः ।
अत्र युष्मान् अस्मान् इति द्वितीयावद्विवचनान्तयोः वन्नसौ । शिवं वो नो दद्यादिति ।
शिवमिति ध्रुममुच्यते । न इत्यनन्तरम् अपीत्यध्याहार्यम् । अत्र युष्मभ्यम्, अस्म-
भ्यम् इति चतुर्थीवद्विवचनान्तयोः वन्नसौ । सेव्योऽत्र वः स नः इति । स हरिः वः नः
अपि सेव्यः भजनीय इत्यर्थः । 'कृत्यानां कर्तरि वा' इति पष्ठौ । अत्र युष्माकम्,
अस्माकम् इति पष्ठौवद्विवचनान्तयोः वन्नसौ । त्वा पातु मां पारिविति । अत्र युष्मदस्म-
दोः पदात् परस्वामावात् 'स्वामौ द्वितीयाया' इति न भवनीत्यर्थः । अथप्यत्र अस्म-
श्चद्वचन्य पारिविति पदात् परस्वमस्ति, तथापि भिन्नकारणं वाक्यद्वयमिह विवक्षित-
मित्यदोषः । सवेवाऽस्मानिति कस्मास्मच्छब्दस्य पादादौ स्थितत्वात्तादेशः । यथा-
प्यनुष्टुप्छन्दस्कोऽयं श्लोकः । तत्र एकैकं पादः अष्टाक्षः इति स्थितिः । तत्र सन्ध्य-
भावे 'अस्मान् ऋणः सर्वदाऽवतु' इत्यस्य नवाक्षरत्वाच्च पादत्वम् । कृते तु सन्धौ ।
ओकारस्य परादिष्वे सति अष्टाक्षरत्वभावात् सवेद्य इत्यस्य पदत्वाभावात् अस्मदः
पदात् परस्वभावश्च । पूर्वान्तस्थे तु इमानित्यस्य पादाद्विद्यित्यस्य नास्मच्छब्द-
रूपता, तथापि सवेद्यो इत्येकादेशविशिष्टस्य पूर्वान्तत्वात् पदत्वम्, इमानित्यस्य तु
एकदेशविकृतन्यायेन द्वितीयाभ्यास्मच्छब्दरूपत्वम् । वस्तुतस्तु ओकारस्य पूर्वान्त-
त्वात् 'सवेद्यो' इत्यस्य पदत्वम्, इमानित्यादेरष्टाक्षरत्वं च । परादिवाचास्म-

कथोरेव । नेह—इति युष्मत्पुत्रो ब्रवीति । इम्यस्मत्पुत्रो ब्रवीति । 'समानवाक्ये निघात-
युग्मदस्मदादेशा वक्तव्याः' (४७१४) । 'एकनिष् वाक्यम्' (वा ११९९) [
तेनेह न--ओदनं पच, तव भविष्यति । इह तु स्यादेव--'शाळोनां ते ओदनं
दास्यामि इति । 'एते वानावादय आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्याः' (वा
४७१७) । अनन्वादेशे तु नित्यं स्युः । धाता ते भक्तोऽस्ति, धाता तव भक्तो-
ऽस्तीति वा । तस्मै ते नम इत्येव । ४०८ न चवाहद्वैवयुक्त ८ । १ । २४ ॥

वृद्धवरूपता । 'उभयतः प्राश्नयणे नाम्नादिष्वत्' इति तु नास्तीति वृष्णानौ निरूप-
यिष्यामः । केचित्त अपादादौ किम् ? 'युष्मान् रक्षतु गोविन्दोऽस्मान् कृष्णरत्नं
दास्यतु' इति प्रयुदाहरान्तः । तत्र, युष्मानित्यस्य पदात् परस्वाभावादेवाप्राप्तेः
अस्मानित्यस्य तु पदात् परत्वेऽपि समानवाक्यस्यपदात् परस्वाभावात् ।

ननु 'युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयातयो' इत्येव सूच्यताम्, किं स्थग्र
हणेन ? स्थग्रहणेऽपि कथञ्चित्तस्यवाच्यस्य कामादिष्वत् आह—स्थग्रहणाविति ।
स्थाघातुः अहानौ वतसे समये निष्ठ सुधाव' इति यथा । मन्थे-मन्थद्वारा विषये
अनुवृत्ति सा हातीरिति गम्यते । ततश्च षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाः तिष्ठतः न परित्यजतः
इति व्युत्पत्तिर्विवक्षिता । षष्ठ्यार्द्विवर्त्तीरपरित्यज्यजनोरित्यर्थः । अलुप्तषष्ठ्यादिवि-
भक्तिविशिष्टयोरिति कथ्यतीति भावः । इति युष्मत्पुन इति । पदात् पराव संपाद-
यितुम् इति शब्दः । युवथोर्युष्माकं वा पुत्रः, आवयोरस्माकं वा पुत्र इति विग्रहः ।
अत्र विभक्त्युक्ता लुप्तत्वात् अयमाणाविभक्तिरवाभावाच्चादेशप्रवृत्तिः । तव पुत्रो
मम पुत्र इति विग्रहस्तु न, 'प्रययोत्तरपदयोश्च' इति तत्र स्वमादेशयोर्वचमा-
णत्वात् । समानवाक्ये इति । निमित्तनिमित्तिनोरेकवाक्यस्थत्वे इत्यर्थः । निघातशब्दः
अनुदात्तवाची । एकमिहिति । तिष्ठत्यनेन तिष्ठन्त विनञ्जितम् । एकः निष्कस्येति
विग्रहः । इदं च वाक्यलक्षणमेतच्छास्त्रीपयोग्येव । तेन 'पश्य सृष्टो ध्यावति' इत्यादौ
जायस्यतिरिति समर्थस्तुत्र भाष्ये स्पष्टम् । ओदनमिति । ओदनं पचत्येक वाक्यम् ।
तव भविष्यतीत्यपरं वाक्यम् । ततश्च तवेति युष्मद्वृद्धदस्य भिन्नवाक्यस्थत्वेनेक
वाक्यस्यात् पदात् परस्वाभावाच्चादेश इति स्यात् । शाळोनामिति । ओहीणमित्यर्थः ।
प्रकृतिविकारभावे षष्ठी । इति वानावादः इति । इयं च 'सपूर्वायाः' इति सूत्र भाष्ये
रिथतम् । नातेति । महादेवं प्रति वचनमेतत् । अनन्वादेशे तु नित्यमित्यस्योदा-
हरणमाह—तस्मै ते नम इत्येवेति । अत्र 'योऽग्निर्हव्यवाट्, य इन्द्रो वज्रबाहुः'
इत्यादि पूर्ववाक्यं द्रष्टव्यम् । एवं च किञ्चित्कायं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं
बोधयितुं पुनरुपादानानन्वादेशोऽयमिति तत्र नित्य एवादेश इति भावः ।

न चवाह । च इत्यस्ययं समुच्चये इति विकल्पे, हा इत्यङ्गुते, अह इति

चादिपञ्चकयोगे नैते आदेशाः स्युः । हरिस्त्वा मा च रक्षतु । कथं त्वा मां वा न रक्षेदित्यादि । युक्तप्रहणात्साक्षाद्योगेऽयं निषेधः । परम्परासम्बन्धे त्वादेशः स्यादेव—हरो हरिश्च मे स्वामी । ४०९ पश्याथैश्वानालोचने ८ । १ । २५ ॥ अचाक्षुषज्ञानार्थैर्धातुभिर्योगे एते आदेशा न स्युः । चेतसा त्वा समीक्षते । परम्परासम्बन्धेऽप्ययं निषेधः । भक्तस्तव रूपं ध्यायति । आलोचने तु भक्तत्वा पश्यति चक्षुषा । ४१० सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ८ । १ । २६ ॥ विद्यमानत्वात्

खेदे, एव इत्यवधारणे, एतेषां द्वन्द्वः । युक्त इति भावे कः । तदाह—चादिपञ्चकयोगे इति । पञ्चानामन्यतमेन धोर्ये इत्यर्थः । एते इति । वानावाद्य इत्यर्थः । 'युष्मत्समोः वद्यो' इत्यादिमुत्रैभ्यस्तदनुवृत्तेरिति भावः । इत्यादीति । कृष्णो मम हा प्रसीदति । अमृतमिव मित्यर्थः । कृष्णो ममाह न प्रसीदति । अहेति खेदे । कृष्णो ममैव सेवकः । ननु 'न चवाहाहैवः' इत्येवास्तु, मास्तु युक्तप्रहणम् । 'वृद्धो यूना' इत्यादिवत् तुनी-
यदेव तज्ज्ञानार्थित्यत आह—युक्तप्रहणादिनि । यत्र आद्यर्थः समुच्चयादिभिर्युष्मत्-
स्मदर्थयोः साक्षाद्यन्वयः तत्रैवायं निषेध इत्यर्थः । हरो हरिस्त्वेति । अत्र चक्षुष्य
हरिहरयोः साक्षादन्वयः । समुच्चिनयोर्हरिहरयोः स्वामीत्यन्वयः । स्वामीत्यय
मे इत्यनेनान्वयः । ततश्च चक्षुष्यस्य अस्मच्छब्देन साक्षादन्वयाभावात् । मे आदे-
शस्य निषेधो ज्ञेयः । पश्याथैश्वानालोचने । दर्शनं पश्यः । 'दृशिर् प्रेक्षणे' इत्य-
स्मादत एव निपातनात् । भावे क्षप्रत्ययः । 'पाप्मा' इति पश्यादेशः । पश्यः दर्शनम्
अर्थो येषां ते पश्याथः, तेरिति विग्रहः । आलोचनं चाक्षुषं ज्ञानं, तन्निष्ठमनालो-
चनम्, तत्र विद्यमानः दर्शनार्थकरित्यर्थः । पश्येति दर्शना ज्ञानसामान्यं विव-
क्षितम्, अनालोचने इति चाक्षुषपर्युदासात् । तदाह—मचाक्षुषेत्यादिना । चेतसेति ।
देवेत्यप्याहार्यम् । हे देव जनसा त्वां चिन्तयतीत्यर्थः । परम्परेति । 'न चवाहा' इत्यत्र
युक्तप्रहणात्साक्षात् साक्षात्सम्बन्धविवक्षा युक्तः । इह तु तद्विवक्षायां मानाभावात्
परम्परासम्बन्धेऽपि स्यादेव निषेध इत्यर्थः । भक्तस्तवेति । देवेत्यप्याहार्यम् । इह
तथैव परम्परासम्बन्धः न तु साक्षात् ध्यायतिनेति भावः । अनालोचने इत्यस्य
प्रत्ययनमाह—नालोचनं इति ।

नपूर्वायाः । नानाभाषायां ज्ञानात्मत्वादेनोपनिष्ठायाः, अन्तर्ज्ञानेन तु । तस्या दृश्युक्तम् ।
अन्तर्ज्ञानेऽपि कश्चिद्विचक्षणार्थमिदम् । सहजशब्देऽत्र सलोभक इत्यादिवत् विद्यमान-
वार्त्ता । विद्यमानं पूर्वं यस्या इति विग्रहः, तेन अहेति तुल्ययोगे इति सहस्य समा-
सः तुल्ययोगवचनं प्रायिकम् इति वचनमात्रत्वात् । प्रथमेत्यनेन तदन्तं गृह्यते । तदा-

प्रथमान्तात्पर्योरनयोस्त्वादेशेऽप्येते आदेशा वा स्युः । भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरि-
स्त्वां श्रायते स माम् । त्वा मा इति वा । ४११ सामन्त्रितम् २।३।४८॥ सन्वो-
धने या प्रथमा तदन्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात् । ४१२ आमन्त्रितं पूर्वमविद्य-
मानवत् ८ । १ । ७२ ॥ स्पष्टम् । अग्ने तव । देवास्मान्पाहि । अग्ने नय । अग्न
इन्द्र वरुण । इह युष्मदस्मदोरादेशस्तिष्ठन्तनिघातः आमन्त्रितनिघातश्च न ।

इ—वद्यमानस्यादिना । परयोस्तिष्ठन्तत्वरं युष्मदस्मदोऽपि शेषः । भक्तस्त्वमिति । देव
वृत्तेत्यप्युपाहार्यम् । हे देवदत्त स्वमपि अग्नः । अहमपि अग्नः इत्यप्युपाहार्यः । नेनेति ।
अदन्तत्वेत्यर्थः । श्रायते इति । पाठ्यनीत्यर्थः । अत्र पूर्ववाक्योपात्तयुष्मदस्मदर्थयो-
रिष्ट ध्वनिरुपादानादन्त्रादेशोऽयम् । अत्र तेनेत्येतत् पूर्व विद्यमान पक्षं, ततः परं
'हरि' इति प्रथमान्तं, ततः परस्य युष्मदस्मदस्यान्त्रादेशोऽपि स्वादेशाधिकरणः । तथा
'श्रायत' इत्येतत् पूर्व विद्यमान पक्षम्, ततः परं 'मः' इति प्रथमान्तम्, ततः परस्य-
'स्मदस्मदस्यान्त्रादेशोऽपि स्वादेशाधिकरणः । 'श्रायतः' इत्येतत् मध्यमजिन्यायेन उभ-
यत्र मध्यम्यते । तेन निमित्तमिति नित्योः समानवाक्यस्यत्वं, अतः इत्यस्य विद्यमान
पूर्वत्वं च बोध्यम् । सामन्त्रितम् । प्रातिपदिकार्थसूत्रोपात्ता प्रथमा 'सा' इत्यनेन
परामुश्रयने । 'संबोधने च' इत्यतः संबोधने इत्यनुवर्तने । तद्वाह-मन्त्रोपने इत्यादिना ।
तदन्तमिति प्रत्ययग्रहणपरिभाषाव्ययम् । महासंज्ञाकरणात् संज्ञाविधादपि तदन्त-
ग्रहणम् । अत एव हे हे ओ इत्यादीनामपि संज्ञा सिद्धा । आमन्त्रितं पूर्वमविद्य-
मानवत् । स्पष्टमिति । अनुवर्तनीयपदाभिरभावादिति आह । अग्ने नवेति । 'अग्ने तव
अवो वषा' इत्यृचि अग्ने इत्यविद्यमानवत् । देवास्मानित्यत्र देववाक्यः अविद्यमान-
वत् । 'अग्ने नय' इत्यृचि अग्ने इत्यविद्यमानवत् । 'अग्न इन्द्र वरुण' इत्यृचि अग्ने
इत्यविद्यमानवदिति भावः । ततः किमिष्यत आह—इति । अग्ने तवेत्यत्र तैशा-
स्मानित्यत्र च युष्मदस्मदोः तेनसावादेशौ न भवतां, तत्र अस्मानित्यनयोः पदात्
परस्वाभावात् पादादौ स्थितत्वात् । 'अग्ने नय' इत्यत नवेति तिष्ठन्तस्य 'निष्ठ-
निष्ठ' इत्यनुदात्तत्वं न भवति । अतिष्ठन्तात् पदात् परं तिष्ठन्त निष्ठन्त्येते इति हि
तदर्थः । इह च अग्ने इत्यतिष्ठन्तस्य अविद्यमानवत्पदातिष्ठन्तात् परस्वाभावात्
नानुदात्तत्वम् । अग्न इन्द्र वरुणेत्यत्र तु 'आमन्त्रितस्य च' इति सर्वानुदात्तत्वं न
भवति । पदात् परमामन्त्रितं तिष्ठन्त्यस्य इति हि नवर्थः । इह च अग्ने इत्यतिष्ठन्तस्य
मात्रवत्त्वेन पदात् परस्वाभावात् इन्द्रशब्दस्य नानुदात्तत्वम् । एव वरुणशब्दोपापि
नानुदात्तत्वम्, ततः प्राचीनयोः अग्ने इन्द्र इत्यनयोरविद्यमानवत्पदात् ।

मनु 'सर्वदा रक्ष देव मा' इत्यत्र कथं नसादेशः, देवेशस्याविद्यमानवत्पदादिरप

‘सर्वदा रक्ष देव नः’ इत्यत्र तु देवेत्यस्याविद्यमानवद्भावेऽपि ततः प्राचीनं रक्षेत्येत-
दाश्रित्यादेशः । एवम् ‘इमं मे गङ्गे यमुने’ इति मन्त्रे यमुन इत्यादिभ्यः प्राचीनाना-
मामन्त्रितानामविद्यमानवद्भावेऽपि मेशब्दमेवाश्रित्य सर्वेषां निघातः । ४१३ नाम-
न्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ८ । १ । ७३ ॥ विशेष्य समानाधि-
करणे विशेषणे आमन्त्रिते परे नाविद्यानवत्स्यात् । हरे दयालो नः पाहि । अग्ने

आह—नर्बदेति । ‘लक्ष्मीपते तेऽङ्घ्रियुग स्मरामि’ प्रनायकश्च ते ष्यातिः’ इत्यादौ
तु ते इति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्, तत्र आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वात् युष्मदश-
ब्दस्य पादादित्यत्राह । एवमिति । इमं मे गङ्गे यमुने’ इति मन्त्रे सर्वेषां निघात
इत्यव्ययः । ‘आमन्त्रितस्य च’ इत्यनुदात्तार्थमित्यर्थः । सर्वशब्दविवक्षितः—यमुन
इत्यादिभ्यः प्राचीनानामिति । इति आविर्भावमिति विग्रहः । आदिना सरस्वतींशु-
द्धीयन्तयोरग्रहणम् । तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । यमुने, सरस्वति, शुतुद्रि इत्येतेषु
एकैकस्मात्प्राचीनानां गङ्गे, यमुने, सरस्वति इत्येषां सर्वेषां निघात इत्यर्थः । शु-
द्धिर्वाक्यस्य तु अनुदात्तत्वे नेत्यविधादम्, तस्य द्वितीयपादादित्यत्राह । ‘आमन्त्र-
तस्य च’ इत्यत्र पदस्य, पदात्, अनुदात्त सर्वमपादादौ इत्यनुवृत्तः । इमं मे इत्युचो-
जगतीष्वृद्धकृतया सरस्वतीत्यन्तप्रथमपादस्य द्वादशाक्षरस्य समान्तेः । ननु गङ्ग
इत्यस्यानुदात्तत्वमुचितम्, तस्य मे इति पदात् परत्वात् । यमुने सरस्वति इत्य-
नयोस्तु नाजुदात्तत्वसंभवाः, ततः प्राचीनयोः गङ्ग यमुने इत्यनयोरविद्यमानवत्त्वेन
पदात् परत्वाभावादित्यत आह—आमन्त्रितानामविद्यानवद्भावेऽपि मेशब्दमेवाश्रित्येत ।
आमन्त्रितानां मध्ये गङ्गे यमुने इत्यनयोरविद्यमानवद्भावेऽपीति योजनीयम् । एवं च
इत्यादिस्य इति सर्वेषामिति च बहुवचनमनुपपन्नमित्यपास्तम् । कश्चित् पुस्तकेषु
यमुन इत्यादिप्राचीनानामन्त्रिताविद्यमानवद्भावेऽपीति पाठो दृश्यते । तत्र आदिना
सरस्वतीत्येतदुच्यते । यमुने सरस्वतीत्याख्या गावानयोरामन्त्रितयोरविद्यमानवद्भा-
वेऽपीति सुगममेव । अयं च निघातः पदकाले स्पष्टं भूयते ।

तामन्त्रिते । आमन्त्रितश्च अविद्यमानवदित्यनुवर्तते । सामान्यवचनमित्यनेन विशेष-
ण्यस्यैकः शब्दो विवक्षितः, विशेष्यस्य विशेषणपेक्षया सामान्यरूपत्वात् । तेन च
विशेषणमाश्लिष्यते । समानाधिकरणे इति तन्प्राग्दर्शनम् । समानम् अधिकरणं यस्येति
विग्रहः समानशब्द एकत्वपरः । विशेष्यबोधकवाक्येन धर्मोद्देशस्यैव एकार्थवृत्तित्वं
विवक्षितमित्याशयेनाह—विशेष्यमित्यादिना हरे दयालो इति । अत्र दयालो इति
समानाधिकरणविशेषणे परे हरिशब्दो नाविद्यमानवत् । ततश्च दयालो इत्यस्याविद्य-
मानवत्त्वेऽपि हरे इति पदात् परत्वाच्चसाव्यस्य इति भावः । अग्ने तेजस्विन्निति । इह

तेजस्विन् । 'विभाषितं विशेषवचने' (स ३६५५) । अत्र भाष्यम् 'बहुवचनमिति वक्ष्यामि' इति । बहुवचनान्त विशेष्यं समानाधिकरणे आमन्त्रिते विशेषणे परे अविद्यमानवद्वा । यूयं प्रभवः, देवाः शरण्याः, युष्मान्भजे, वो भजे इति वा-इहा-न्वादेशोऽपि वैकल्पिका आदेशाः । सुपात-सुपाद् । सुपादौ । सुपादः । सुपादम् । सुपादौ । ४१४ पादः पत् । ६ । ४ । १३० ॥ पाच्छब्दान्तं यदङ्गं मं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः स्यात् । सुपदः । सुपदा । सुपादभ्यामित्यादि । इति दान्ताः ॥ अग्निं मन्थतीत्यग्निमत्—अग्निमद् । अग्निमथौ । अग्निमथः । अग्निम-द्रूपमित्यादि । इति यान्ताः ॥ 'ऋन्विग्—' (सू ३७३) इत्यादिसूत्रेणाञ्जेः सुप्युपपदे किन् । ४१५ अनिदितां हल उपधायाः विकृति ६ । ४ । २४ ॥

तेजस्विस्त्रिति विशेषणे परे अग्ने इत्यस्य अविद्यमानवत्त्वाभावात् पदात् परत्वात्तेजस्विस्त्रित्यस्य निघात इति भावः । सु शोभनौ पादौ यस्येति बहुव्रीहौ 'संख्यासुपूर्वस्य' इति पादशब्दाभ्यलोपे सुपादशब्दः । तस्य सुटि रूपाण्याह—तुपादिरयाविना । शसि विशेषमाह—पादः पद । अस्य अङ्गस्येति चाधिकृतं पाद इत्यनेन विशेष्यते । तदन्त-विधिः । यवाह—पाच्छब्दान्तमिति । पाच्छब्दस्येति । पाच्छब्दान्तस्य विधीयमानोऽपि पदादेशः 'निर्विशयमानस्यादेशा भवन्ति' इति पादशब्दस्यैव सर्वादेशो भवति, न तु तदन्तस्येति भावः । इत्यादौति । सुपदे । सुपदः । सुपदः । सुपदोः । सुपदि । इति दान्ताः ।

अथ यकारान्ता निरूप्यन्ते । अग्निमदिति । 'मन्थ विलोढने' इति स्वादौ । 'मन्थ विलोढने' इति कृपादौ । उभाभ्यामपि क्विपि 'अनिदिताम्' इति मलोपे अग्नि मथ् इति रूपम् । ततः सुब्रुवन्ति । सौ जश्चत्स्वं इति भावः । भ्यामादौ अश्चन यस्य वः—अग्निमन्त्रयामित्यादि । सुपि 'जश् च' इति चत्स्वं—अग्निमासु । 'मथे विलोढने' इत्यस्याप्येतदेव रूपम् । 'मथि हिंसासंक्लेशानयोः' इति इदितस्तु मलो-पाभावात् अग्निमन् अग्निमन्थावित्यादि । इति यान्ताः ॥

अथ यकारान्ता निरूप्यन्ते । श्रितिवगित्यादिसूत्रेणेति । प्रअञ्जतीत्यर्थे 'अञ्जु गतिपू जनयोः' इति गत्ययंकाद्धातोः नोपश्चात् क्तिवित्यर्थः । पूजार्थस्य स्वप्ने वक्ष्यते । क्तिनि 'हृक्न्त्यश्च' इति नकार इत् । हकार उच्चारणार्थः । 'लक्षकतद्धिते' इति ककार इत् । 'वेत्पृक्तस्य' इति वकारलोपः । प्र अञ्च् इति स्थिते—अनिदिताम् । अङ्गस्येति अधिकृतं बहुवचनेन विपरिणम्यते । हल इति तद्विशेषणम् । तदन्तविधिः । 'अनिदिताम्' इत्यपि तद्विशेषणम् । इत् इत्स्व इकारः, इत् इत्संज्ञकः येषां तानि इद्विन्ति, न इद्विन्ति अनिद्विन्ति, तेषामिति विग्रहः । अवयवचतुष्टयमेतत् उपधारा-

हलन्तानामनिदितामज्ञानामुपधायाः नस्य लोपः स्यात्किति ऋति च । 'उगिदच्चा-
म्—' (सू ३६१) इति तुम् । 'संयोगान्तस्य लोपः' (सू ५४) तुमो नकारस्य
'किन्प्रत्ययस्य कुः' (सू ३७७) इति कुत्वेन ककारः । प्राच् । अनुस्वारपरस-
वर्णौ—प्राचौ, प्राचः । प्राचम्, प्राचौ । ४१६ अक्षः ६ । ४ । १३ ॥ लुप्तनका-
रस्याधतेर्भस्याकारस्य लोपः स्यात् । ४१७ चो ६।३।१३८॥ लुप्ताकारनकारेऽ-
धतौ परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । प्राचः । पाचा, प्राग्भ्यामित्यादि । प्रत्यच्,
प्रत्यक्षौ, प्रत्यक्षः । प्रत्यक्षम्, प्रत्यक्षौ । 'अचः' (सू ४१६) इति लोपस्य विषयेऽ-

इत्यत्रान्वेति । उपधाया इत्यस्यवयवद्वयान्तम् । तच्च 'आञ्छलोपः' इत्यतो नेत्य
नुवृत्ते लुप्तपञ्चके अभवेति । क् च छ च कञौ, तौ इतौ यस्येति विग्रहः । तदाह हलन्ता-
नामित्यादिना । इति चकारात्पूर्वस्य नकारस्य लोपः । प्र अच् प्राच् इति स्थितम् ।
तस्मात् सुब्रुत्पत्तिः । सुदि विशेषमाह—उगिदच्चाभिति । तुमिति । सौ विशेषमाह—
संयोगान्तस्य लोपः इति । हलन्त्यादिना मुलोपे सतीति शेषः । कुत्वेन ककार इति ।
नासिकास्थानसान्ध्याभिति भावः । अनुस्वारपरसवर्णाविति । प्राच् औ इति स्थिते
तुमि 'नञ्चापदान्तस्य' इति नकारस्यानुस्वारः । 'अनुस्वारस्य ययि' इति तस्य
परसवर्णो अकारः । नस्य श्नुत्वं तु न भवति, अनुस्वारं प्रति तस्यासिद्धत्वादित्यर्थः ।
आसादावधि तुमसावाद् प्र अच् अस इति स्थिते—अचः । अच इत्यनुधातोः 'अनि-
दिताम्' इति लुप्तनकारस्य वृद्धयन्तम् । अस्थेयधिकृतम् । 'अञ्छोपोऽनः' इत्यतः
अञ्छोप इत्यनुवर्तते । तदाह—ब्रुतेति । इत्यकारलोपे प्र च् अस इति स्थिते—चौ ।
अञ्छुधातोश्चकारान्तस्य लुप्तनकाराकारस्य चाविति सप्तम्यन्तम् । 'हलोपे' इत्यतः
'पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इत्यनुवर्तते । तदाह—ब्रुतेति । प्राचः इति । यद्यपि 'अचः' इत्य-
ञ्छोपस्य 'चौ' इति दीर्घस्य चाभावेऽपि सवर्णदीर्घेण प्राचः इति सिध्यति, तथापि
प्रतीत्यः इत्याद्यर्थं सूत्रम् । प्राग्भ्यामिति । प्राच भ्याम् इति स्थिते 'चोः कुः' इति
कुत्वम्, 'किन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । इत्यादीति । प्राग्भिः । प्राचे ।
प्राचः, प्राचोः, प्राचुः ।

प्रत्यच् इति । प्रतिपूर्वाद्भवेः किन्, यण्, 'अनिदिताम्' इति नलोपः, सुब्रुत्पत्तिः ।
'उगिदच्चा' इति तुम्, हलन्त्यादिना मुलोपः, चकारस्य संयोगान्तलोपः, तुमो नका-
रस्य 'किन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वेन ककार इति भावः । प्रत्यच्चाविति । प्रत्यच् औ
इति स्थिते 'उगिदच्चा' इति तुमि तल्लकारस्य अनुस्वारे तस्य परसवर्णो अकार
इति भावः । एवं प्रत्यक्षः । प्रत्यक्षम्, प्रत्यक्षौ । ननु प्रति अणच् इति स्थिते
'अन्तरङ्गत्वापि कृते 'अविदिताम्' इति नलोपे प्रत्यच् इत्यस्मात् नासि असवर्णान-

न्तरङ्गोऽपि यण् न प्रवर्तते 'अकृतव्यूहाः--' (प ५७) इति परिभाषया ।
प्रतीचः । पतीचा । 'अमुमद्यति' इति विग्रहे 'अदस् थञ्' इति स्थिते । ४१८
- विष्वग्देवयोश्च टेरद्वयञ्चतावप्रत्यये ६ । ३ । ९२ ॥ अनयोः सर्वनाम्नश्च
टेरद्वयादेशः स्यादप्रत्ययान्ते अक्षरौ परे । 'अददि अञ्' इति स्थिते—यण् ।
४१९ अदसोऽसेर्दीवुदो मः ८ । २ । ८० ॥ अदसोऽसान्तस्य दान्परस्य उदूतौ
स्तो दस्य मश्च । उ इति ह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वन्द्वः । आन्तरतम्यादुप्रस्वव्यञ्ज-

स्थानत्वाद् 'उगिद्वयाम्' इति नुमभावे 'अच्' इत्यकारलोपे 'चौ' इति दीर्घो न
भवति, पूर्वस्याणोऽभावात् । ततश्च प्रत्युचः इति स्याद्विद्यत आह—अच इति कोप-
स्थेयादि । 'अच्' इति लोपेन यणिनमित्स्याकारस्य त्रिनासोन्मुखत्वादिह यण
भवति ततश्च प्रति अच् अस् इति स्थिते 'अच्' इत्यकारलोपे सति 'चौ' इति
ह्रकारस्य दीर्घं प्रतीच इति रूपं निर्णयश्च । एतद्वर्थमेव 'अच्' इति 'चौ' इति चार-
वञम् । पाचः परयेत्यत्र अङ्गापदीर्घयोरभावेऽपि सवर्णदीर्घणैव रूपसिद्धेः । भाष्ये
तु 'चौ' इत्यारम्भसामर्थ्यादेवात्र यण् नेति समाहितम् । न च प्राचः परयेत्यादौ
सावकाशत्वमिति वाच्यम्, सवर्णदीर्घणैव निर्वाहात् 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति परि-
भाषया 'अच्' इत्यलोपे सति सवर्णदीर्घासिद्धेः; इत्यन्यत्र विस्तरः ।

अदस् अञ् इति स्थित इति । किंनि उपपदसमासे सुब्लुकि च सति अदस् अञ्
इति स्थिते अनिवृत्ताम्, इति नलोपे कृते अदस् अञ् इति स्थिते, सतीत्यर्थः ।
विष्वग्देवयोश्च । अद्वि इति लुप्तप्रथमाकम् । अनयोरिति । विष्वग्देवयोश्चोरित्यर्थः ।
सर्वनाम्न इति । चकारेण 'आ सर्वमानः' इत्यतस्तदनुकर्षादिति भावः । अप्रत्ययान्त
इति । सूत्रे अप्रत्यय इत्यत्र नित्यम् अक्षयमाणत्वादविद्यमानः प्रत्ययः किंवादीर्यस्मा-
दिति बहुव्रीह्याश्रयणादिति भावः । प्रकृते अदसष्टेरद्वयादेशमुदाहृत्य दर्शयति—अददि
अन् इति स्थित इति । अद्वयादेशोऽयम् 'अनिवृत्ताम्' इति नलोपे कृते प्रवर्तते, नलोपस्य
परत्वादिति बोध्यम् । यणिति । रेफादिकारस्येति शेषः । अद्वयञ्च इत्यतः सुबुपपत्तिः ।
अदसो । अदसः असेः दात् उ दः मः इति ऋद्धेः । अदस इत्यवयवपठयन्तम् । असेरिति
तद्विशेषणम् । न विद्यते सिः यस्य सः असिः, तस्येति विग्रहः । ह्रकार उच्चारणार्थः ।
दादिति विग्रहोपे पञ्चमी । परस्येत्यप्याहार्यम् । तदाह—अदसोऽसान्तस्येति । असेः
किम् ? अदस्येति । दात् किम् ? अमुया । अत्र 'अलोऽण्य' इति यकारस्य न
भवति । ननु उदूताविति कथम्, उ इत्यस्यैव अवणादित्यत आह—उ इतीति । उञ्च
ऊञ्च तयोः समाहार इति विग्रहे द्वन्द्वे सति सुब्लुकि सवर्णदीर्घं 'स नपुंसकम्' इति
नपुंसकत्वे 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वत्वे समाहारस्यैकत्वादिकवचनस्य

नयोर्ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः । असुमुयच् असुमुयञौ असुमुयञः । असुमुयञम्
असुमुयञौ असुमुईचः । असुमुईचा, असुमुयभ्यामित्यादि । सुत्वस्यासिद्धत्वाच्च
यण् 'अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्य' (प १०४) इति परिभाषामाश्रित्य परस्यैव सुत्वं

सोः 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुकि ष इति रूपमिष्यर्थः । आन्तरतम्यादिति । अर्धमात्र-
स्य व्यञ्जनस्य ईषत्सङ्गो मात्रिको ह्रस्व उकारः, ह्रस्वस्य तु मात्रिकस्य मात्रिकस्य-
साहचर्यावुकारो ह्रस्वः, दीर्घस्य तु द्विमात्रस्यसाहचर्यात् द्विमात्र उकार इत्यर्थः । अमु-
मुयकिति । अद्भ्यश्च स् इति स्थिते 'दृगिद्वयम्' इति जुमि इष्यत्वाधिकोपे चकारस्य
संयोगान्तकोपे, जुमो नकारस्य 'किन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वे अवद्भ्यश्च इति
स्थिते प्रथमवृत्तकारस्य मरवे तदुत्तरस्याकारस्य उत्वे द्वितीयवृत्तकारस्य मरवे तदुत्तरस्य
रेफस्य उत्वे च कृते असुमुयकिति रूपमिति भावः । प्रक्रियाक्रमस्तु सूत्रपूर्वापर्य-
ज्ञानवतां सुगमः । असुमुयञाविति । प्राञ्जावितिवृत्तपञ्च । उत्समरवे पूर्ववत् । असुमु इ
अञ्च् औ इति स्थिते यणित विशेषः । असुमुईच इति । असुमु इ अच् अस् इति
स्थिते 'अन्तरङ्गोऽपि यण् 'अच्' इति लोपविषये न प्रवर्तते' इत्युक्तरीत्या अकृते
यणि 'अच्ः' इत्यकारलोपे 'चौ' इति इकारस्य दीर्घ इमि भावः । असुमुयभ्यामिति ।
'चोः कुः' इति कुत्वमिति विशेषः । इकारे परे मकारावुकारस्य यणमात्राच्च आह-
सुत्वस्यासिद्धत्वाविति । असुमुईचे । असुमुईचः । असुमुईचोः । असुमुयञ्च ।

मतास्तादृमाह—अन्त्यबाध इति । अलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्त्या अन्त्यस्य
कार्याभावे सति अन्त्यसमीपवर्तिनः कार्यं भवतीत्यर्थः । प्रकृते च अवस इति नाव-
यवषष्ठी, किन्तु स्थानषष्ठी । ततश्च 'अलोऽन्त्यस्य' इत्युपतिष्ठते । अस्मात्स्य अवसः
अन्त्यस्य वात्परस्य उत्वं द्रस्य च म इति फलितम् । अवसश्चान्त्यवर्णः । सकाशे
वात्परो न भवति । अप्रथादेशे कृते तु इकारः अन्तः, सोपि वात्परो न भवति । ततश्च
अलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्त्या अन्त्यस्य आवेशबाधे सति अन्त्यसमीपवर्तिन एव
वात्परस्य उत्वस्य, द्रस्य च मः, न तु ततः प्राचीनयोरपि इकारतदुत्तरवर्णयोर्भुत्व-
मित्यर्थः । नन्वेवं सति 'जो नः' इति चात्वादेर्णकारस्य विहितं नत्वं नेता-इत्यत्रैव
स्यात् नमसीत्यत्र न स्यादिति चेत् ? नैवम्—'अलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्त्या
अन्त्यसदेशानन्त्यसदेशाद्योर्गुणपरिभाषाया अन्त्यसदेशस्यैव भवतीति परिभाषा' इति
'व्यङ्गः सप्रसारणम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं प्रपञ्चितत्वात् । यद्यपि 'व्यङ्गः सप्रसार-
णम्' इति सूत्रे प्रकृतसूत्रे च 'अनन्त्यविकारे अन्त्यसदेशस्य' इति परिभाषा पठिता
तथापि सैवाप्रार्थतः संयुहीता । अन्त्यस्य विकार आदेशः अन्त्यविकारः । अन्त्य-
विकारस्याभावे अनन्त्यविकारे अर्थाभावेऽप्यर्थोभावेन सह नञ्त्तरपुरुषो विकल्प्यते
इति चक्षमाजस्तात्पर्यपुरुषः । अन्त्योभाषपक्षे तु 'द्वितीयासम्बोर्बहुलम्' इत्यत्रमा-

वदतां मते 'अदमुयब्' । 'अः सेः सकारस्य स्थाने यस्य सः असिः, तस्य असेः' इति व्याख्यानात् 'त्यदाद्यत्वविषय एव मुत्वं नान्यत्र' इति पक्षे 'अदद्गयब्' । उक्तं च (भाष्ये)—

‘अदसोऽद्रेः पृथक्मुत्वं केचिद्विच्छन्ति लत्ववत् ।

केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते ॥’ इति ।

‘विष्वग्देवयोः’ किम् ? अश्वाची । ‘अश्वतौ’ किम् ? विष्वग्युक् । ‘अप्रत्यये’ किम् ? विष्वगञ्जनम् । अप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति—‘अन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिः’ इति । तेनायस्कारः । ‘अतः कृकमि—’ (सू० १६०) इति सः । उदब्, उदबी,

वाभावः अलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्त्या अन्त्यस्य आदेशाभावे सतीति भावः । अदमुयङिति । अत्र पूर्वस्य दकारस्य लङुचराकारस्य च न सुत्वमिति विशेषः ।

मसाम्तरमाह—अः सेः सकारस्येति । सेरित्यस्य विवरणं सकारस्येति । असेरिति नाथं नञ्त्तपुरुषः, किन्तु अः सेः यस्य सः असिः, तस्य असेरिति विग्रहः । सेरिति स्थानवद्भी, इकार उच्चारणार्थः, सकारस्यानिकाकारवत् इत्यर्थः । अदसाम्बुदस्य त्यदाद्यत्वे कृते सकारस्यानिकाकारवत्त्वम् । अतः त्यदाद्यत्ववत् पञ्चादसाम्बुदस्य मुत्वं नान्यस्य इति फलितम् । अतः अत्र्यादेशे सति सकारस्यानिकाकारवत्त्वाभावाच्च मुत्वमित्यर्थः । तदिदं पञ्चम्यमपि भाष्यसंमतमित्याह—उक्तं चेति । अदसः सेः अङ्गे-विधी सति अदद्गयब् इत्यत्र प्रथमद्वितीययोः दकारयोः पृथक्मुत्वं लङुचरयोः अवर्ण-रेफयोरेकं च युगपदेव । कत्ववत् । चलीकृष्यते इत्यत्र चरीकृष्यते इति स्थिते रेफ-अकारयोर्ग्रन्थं ‘कृपो रो लः’ इति कत्वम्, तथा केचिद्विच्छन्ति । अन्त्यसदसस्यैव केचिद् कत्वमिवच्छन्ति । अत्र्यादेशे सति प्रथमयोर्द्वितीययोश्च मुत्वं नैव केचिद्विच्छन्ति, हि यतः असेः सकारस्यानिकाकारवत् एव मुत्वं दृश्यते, अः सेः यस्येति बहुव्री-हिणा प्रतीयत इति योजना । विष्वग्देवयोः किमिति विष्वग्देवयोर्येति किमर्थमित्य-र्थः । अथाचोति । अत्र विष्वग्देवयोः सर्वनाम्नभावाच्चात्र्यादेश इति भावः । अप-त्यये किम् । विष्वगञ्जनमिति । अत्र अन इति श्युडादेशस्य अयमाजतया अञ्जेरप्रत्य-यान्तत्वं नेति भावः । ननु उत्तरपदाधिकारावन्तु रूपे उत्तरपद इत्यर्थाद्विष्वगञ्जनमि-त्यत्र अत्र्यादेशस्याप्रसक्तः किमप्रत्ययग्रहणेनेत्येव आह—अप्रत्ययग्रहणमिति । तेनेति । अन्यथा ‘अतः कृकमि’ इत्यत्र ‘चित्थं समासे’ इत्यतोऽनुवृत्तसमासग्रहणेन उत्तर-पदाक्षेपात् कृधातुरूपे उत्तरपदे इत्यर्थकामाद्यस्कुदित्यत्रैव सर्वं स्यात् अयस्कार इत्यत्र न स्यादित्यर्थः ।

उदाहति । उद अश्वतौति विग्रहे क्क्वादिरिति भावः । ससाद्धो ‘अवः’ इति ङोपे

उदधः । शसादावधि । ४२० उद् ईत् ६ । ४ । १३९ ॥ उच्छब्दात्परस्य
लुप्तनकारस्याश्वतेर्भस्याकारस्य ईत्स्यात् । उदीचः । उदीचा । उदग्भ्यामित्यादि ।
४२१ समः समि ६ । ३ । ६३ ॥ अप्रत्ययान्तेऽश्वतौ परे समः समिरादेशः
स्यात् । सम्यङ्, सम्यङ्घौ, सम्यङ्चः । समीचः । समीचा । ४२२ सहस्य
सभिः ६ । ३ । ९५ ॥ अप्रत्ययान्तेऽश्वतौ परे । सधयङ् । ४२३ तिरसस्तिर्य-
लोपे ६ । ३ । ६४ ॥ अलुप्ताकारेऽश्वतावप्रत्ययान्ते परे तिरसस्तिर्यादेशः स्यात् ।
तिर्यङ् तिर्यङ्घौ तिर्यङ्चः । तिर्यङ्घम् तिर्यङ्घौ, तिर्यङ्चः । तिर्यङ्घा, तिर्यङ्भ्यामि-
त्यादि । ४२४ नाञ्जः पूजायाम् ६ । ४ । ३० ॥ पूजार्थस्याश्वतेरुपधाया नस्य
लोपो न स्यात् । अलुप्तनकारत्वाच्च नुम्—प्राङ्, प्राङ्घौ, प्राङ्चः । नलोपाभावाद-

प्राप्ते—उद् ईत् । ‘अचः’ इति सूत्रमनुवर्तते, अञ्चोप इत्यतः अच् इति च । अस्त्येत्य-
धिकृतम् । तदाह—उच्छब्दादित्यादिना । सम अश्वतीति विग्रहे किष्वादि । समः समि ।
समीति लुप्तप्रथमाकम् । अश्वतावप्रत्यय इत्यनुवर्तते । तदभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं
व्याचष्टे—अप्रत्ययेति । समीच इति । ‘अचः’ इति लोपे ‘चौ’ इति द्विर्घः । सहस्य
सभिः । सहस्य सभिः स्यादप्रत्ययान्ते अश्वतौ पर इति व्याख्यानं सुरामवाहुपेक्षि-
तम् । सधयङिति । सह अश्वतीति विग्रहे किष्वादि पूर्ववत् । सहस्य सधयादेशे यण् ।
तिरसस्तिर्यलोपे । तिरि इति लुप्तप्रथमाकम् । अश्वतावप्रत्यये इत्यनुवर्तते । न विद्यते
‘अचः’ इत्यञ्चोपो यस्य सः अञ्चोपः, तस्मिन्निति विग्रहे । तदाह—अलुप्तेत्यादिना ।
तिर्यङिति । तिरः अश्वतीति विग्रहे किष्वादि । तिरसस्तिर्यादेशे यण् । तिरश्च इति
शसादावधि ‘अचः’ इत्यञ्चोपसत्त्वाच्च तिर्यादेशः सस्य श्चुत्वेन वा इति भावः ॥

पूजार्थान्पुधातोः किन् ‘अनिदिताम्’ इति नलोपे प्राप्ते—नान्वेः । ‘अनिदि-
ताम्’ इति सूत्राद् उपधायाः विकृतीत्यनुवर्तते ‘आञ्चलोपः’ इत्यतो न लोप इत्य-
नुवर्तते तत्र नेति लुप्तषष्ठीकम् । तदाह—पूजार्थस्येत्यादिना । पूजाया गम्यत्वे सती-
त्यर्थः । न त्वन्नाम्पुधातोः पूजार्थत्वमेव इह विवक्षितम् । अथ पञ्च अश्वितं गच्छति
इत्यत्र नलोपो न । अश्वतेरत्र समाधानमर्थः । समाहितो भूत्वा गच्छतीति गम्यते ।
समाधानं च अव्याकुलत्वम्, अव्याकुलं गच्छतीत्यर्थः । अव्याकुलगमने च पूजा
गम्यते । न त्वश्वतेरेव सोऽर्थ इति ‘अञ्चोऽनपादाने’ इति सूत्रे मास्यकैपटयोः स्पष्टम् ।
प्राङिति । प्रपूर्वादश्वतेः किन् । प्रकर्षेण पूजनमश्वेरर्थः । नलोपाभावे प्राङ् इत्यतः
सुदुपपत्तिः । दृक्त्वविकलोपः, संयोगान्तलोपः, ततः अनुस्वारपरसवर्णनिष्ठौ नकार-
स्य ‘किं प्रच्य यस्य कुः’ इति कुत्वेन छकार इति भावः । प्राञ्चाविति । स्वाभाविकनका-
रस्य अनुस्वारपरसवर्णाविति भावः । अलुप्तेति । ‘अनिदिताम्’ इत्यत्र नलोपिनोऽश्वते-

कारलोपो न—प्राश्चः । प्राश्च, प्राक्भ्याम् इत्यादि । प्राक्भ्यु-प्राक्भ्यु-प्राक्भ्यु । एव पूजार्थे प्रत्यङ्गादयः । 'क्रुक् कौटिल्याम्पीभावयोः' । अस्य 'ऋत्विग्' (सू ३७३) आदिना नलोपाभावोऽपि निपात्यते । क्रुक् क्रुक्, क्रुक् । क्रुक्भ्यामित्यादि 'चोः कुः' (सू ३७८) पयोमुक्-पयोमुग् पयोमुचौ, पचोमुचः । 'प्रश्च—' (सू २९४) इति षत्वम्, 'स्कोः' (सू ३८०) इति सकोपः, जरत्वचत्वै-

रेव ग्रहणाद्युम् न । तत्तत्र नकारद्वयभवनं न शङ्क्यमिति भावः । नलोपाभावविति । शासादावचि 'अचः' इति लोपो न भवति । छुस्रनकारस्यैवाञ्चतेस्तत्र ग्रहणादिति भावः । प्राश्च इति प्र अङ्भ्य अस् इति स्थिते सवर्णदोषे रूपमिति भावः । 'नाञ्चे' पूज्यायाम् इत्यनारम्भे सुटि जुमेव रूपसिद्धावपि शासादावचि नकारभवनं न स्यात्, 'अनिदिताम्' इति लोपप्रसङ्गात् । अतस्तु । मस्थानतया 'उगिद्वचाम्' इति जुमञ्चा-प्रसक्तेरिति बोध्यम् । प्राक्भ्यामिति । 'स्वादिषु' इति पत्वत्वात् चकारस्य संयोगा-न्तलोपे अनुस्वारपरसवर्णानिबृत्तौ नकारस्य 'किम्प्रत्ययस्य' इति कुत्वेन छकारः इति भावः । इत्यादीति । प्राक्भिः । प्राश्चे, प्राक्भ्याम् प्राक्भ्यः । प्राश्चः प्राश्चोः, प्रा-छाम् । प्राश्चि, प्राश्चोः । प्राक्भ्यविति । 'छणोः कुक्द्वक्' इति वा कुक् । 'चयो द्वितीया' इति पञ्चे स्वस्य बोध्यः । एवमिति । सुटि पूर्ववदेव रूपाणि । शासादावचि प्रत्यङ्गा, प्रत्यङ्गा । प्रत्यङ्ग्याम् । अमुमुयञ्चः । अमुमुयञ्च्याम् । उद्वञ्चः । उद्वञ्च्यामि-त्यादि ज्ञेयम् ।

क्रुक् कौटिल्येति । नलोपाभावोऽपीति । 'अनिदिताम्' इति नलोपाभावः निरुप-पात् किञ्चपि निपात्यत इत्यर्थः । सति तु नलोपे चकारो न अग्रेत 'उगिद्वचाम्' इति जुञ्जः सर्वनामस्थानेऽप्यग्रहणे । वस्तुतस्तु स्वाभाविकजोपचस्यैव धातुपाठे निर्देशाच्च नलोपस्यात्र प्रसक्तिरेव नास्ति । अत एव 'परेञ्च धाङ्गयोः' इति सूत्रे भाष्ये क्रुक्-एव चकारे परे 'चोः कुः' इति कुत्वमाशङ्क्य ऋत्विगिस्वादिषुत्रे क्रुक्वेति निपातनात् कुत्वं नेत्युक्तं सङ्गच्छते । यदि तु नस्यानुस्वारपरसवर्णाभ्यां अकारो निर्दिश्येत, तर्हि तस्य 'चोः कुः' इति कुत्वप्रसक्तिरेव नास्तीति तदसङ्गतिः स्यात्, कुत्वे कृतं परस-वर्णस्यासिद्धत्वादित्यास्तां तावत् । नोपधत्वमभ्युपेत्य आह—कच् इति । ह्रस्वधा-दिलोपे पयोगान्तलोपे नकारस्य 'किम्प्रत्ययस्य' इति कुत्वम् । कुत्त्वमिति । संयो-गान्तलोपे नकारस्य कुत्वं छकारः । अत्र प्रथमैकवचने भ्यामादावपि कुत्वं निपात-गादेव न भवति, चवर्गपञ्चमनकार एव सर्वत्रेति 'परेञ्च धाङ्गयोः' इति सूत्रभाष्यकैण-दत्तवचनः । पयोमुपिति । 'मुक्लृ मोक्लृ' क्तिप् । सुपूर्वात् 'ओब्रश्च छेवने' इति धातोः क्तिपि ग्रहिण्या' इति सम्प्रसारणे सुवृश्चपाठः । तस्य विशेषमाह—ब्रजेति पठ-मिति । ह्रस्वधादिना सुलोपे कृते चकारस्य पत्वमित्यर्थः । सकोप इति । धातुपाठे ब्रह्म-

सुवृट्-पृष्ठ, सवृधौ, सवृधः । सुवृट्सु-सुवृट्सु । इति चान्ता । 'वर्तमाने पृष-
द्वृहन्महज्जगच्छतुषच' (उ० २४१) एते निपात्यन्ते, शतृषचैषां कार्यं स्यात् ।
उगित्त्वान्नुम् । 'सान्त महतः—' (सू ३१७) इति दीर्घः । मस्यते पूजयत इति
महान्, महान्ता, महान्तः । हे महन् । महतः । महता, महद्भ्यामित्यादि ।
४२५ अत्वसन्तस्य चाधानोः ६ । ४ । १४ ॥ अत्वन्तस्योपधाया दीर्घः
स्यादातुभिषासन्तस्य चासम्बुद्धौ सौ परे । परं नित्यं च तुमं बाधित्वा वचनसा-
मर्थ्यादादौ दीर्घः । ततो तुम् । धीमान्, धीमन्ता, धीमन्तः । हे धीमन् । शमादौ

इति सस्य श्चुत्वे कृते ऋच् इति निर्वेधा । तत्र श्चुत्वस्यासिद्धत्वात् 'स्कोः' इति
सकारस्य लोप इत्यर्थः । 'वाऽवसाने' इति चत्वं यस्य ङः । तद्भावे अश्वेन ङ इत्य-
र्थः । सुवृट्स्त्विति । चत्वंस्यासिद्धत्वात् पूर्वं 'ङः सि' इति वा ध्रुट् । ततश्चत्वंमिति
भावः । इति चान्ता ।

अथ तकारात्मा निरूप्यन्ते । अथ महच्छब्दे विशेषं वक्तुमाह—वर्तमाने । उणादि-
सूत्रमेतत् । निपात्यन्ते इति । तत्र 'पृष्ठ सेचने' 'वृद्धि बृद्धौ' अनयोर्गुणाभावः, महेः
कर्मणि अतिप्रत्ययः, गमेर्जगादेशश्चेति विशेषः । शतृषचित्ति । शतृप्रत्ययान्तश्च
द्वितीयः । उगित्वादिति । शतृषज्जावेन सुटि उगित्त्वान्नुमित्यर्थः । सान्तेति । सुटि
महत्स्वप्, औ इत्यादिस्थितौ नकारात् पूर्वस्य अकारस्य दीर्घ इत्यर्थः । मस्यते
इति । 'कर्तरि कृत्' इति कर्मर्थं बाधित्वा निपातनात् 'मह पूजायाम्' इति धातोः
कर्मणि अनिप्रत्ययाः, इति भावः । महानिति । तुमि दीर्घे सुलोपे संयोगान्तलोप
इति भावः । महान्त्विति । तुमि दीर्घे अनुस्वारपरसवर्णाविति भावः । हे पद-
ञ्चिति । असम्बुद्धावित्यनुवृत्ते 'सान्तमहन्' इति दीर्घो नेति भावः । महत
इति । असर्वनामस्थानस्याण्डसादौ न दीर्घः । धीः अस्वास्तीत्यर्थे धीसम्बन्धान्मुप-
पकार इत्, उकार उच्चारणार्थः । तद्धितामस्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात् सुबुत्पत्तिः ।
धीमत् स् इति स्थिते—अत्वसन्तस्य । अतु इति छुत्पञ्चोक्तं पृथक्पदम् । अङ्गविशेषण-
त्वाच्चवृत्तविधिः । अथातो रित्यसन्तविशेषणम् । नोपधाया' इत्यतः उपधाया इत्य-
नुवर्तते । अत्वन्तस्य धातुभिषासन्तस्य च उपधाया इति लभ्यते । 'सर्वनामस्थाने
चासंबुद्धौ' इत्यतः असंबुद्धाविति 'सौ च' इत्यतः साविति 'ढलोपे' इत्यतो दीर्घ इति
आह्रवर्तते । तदाह—अत्वन्तस्येत्यादिना । ननु कृते अकृते च दीर्घं प्रवृत्त्यर्हं तुमो
नित्यत्वात् परत्वाच्च मकाराकारात् तुमि कृते अत्वन्तत्वाभावात् कथमिह दीर्घ इत्यत
आह—परमिति । वचनसामर्थ्यादिति । अन्यथा निरवकाशात्वापत्तिरिति भावः । ततो
तुमिति । दीर्घ कृते तुमित्यर्थः । 'विप्रतिषेधे बह्वाचितं तद्व्याधितम्' इति त्वमित्यम्,

महद्वत । धातोरभ्यत्यन्तस्य दीर्घः । गोमन्तमिच्छति, गोमानिवाचरतीति वा क्य-
जन्तादाचारक्लिबन्ताद्वा कर्तरि क्तिप् । 'उगिद्वचाम्—' (सू २६१) इति सूत्रेऽ-
उग्रहणं नियमार्थम्—'धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यश्चतेरेव' इति । तेन 'अत्' 'ध्वत्'
इत्यादौ न । 'अघातोः' इति त्वधातुभूतपूर्वस्यापि नुमर्थम् । गोमान् गोमन्तौ

'पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्' इत्युक्तरिति भावः । नीमानिति । दोषे नुमि
दृक्क्यादिकोपे सयोगान्तकोपे रूपमिति भावः । हे नीममिति । अस्मद्वद् इत्युक्तेः
न दीर्घ इति भावः । महद्वदिति । असर्वनामस्थानतया वासादौ नुमभावादिति भावः ।
आवसोरिति वक्तव्ये अन्तप्रहणं तु अस्वन्तमात्रप्रहणार्थम् । अन्वया उपदेशो ये अस्व-
न्तास्त एव गृह्येरन्, न तु मनुष्यादयः । न ह्येते उपदेशे अस्वन्ता इत्याहुः । नन्वधा-
तोरित्येतत् अस्वन्तस्येव अस्वन्तस्यापि विशेषणं कुतो नेत्यत आह—धातोरपीति ।
अस्वन्तस्य धातुत्वेऽपि दीर्घार्थम् अघातोरित्येतस्य अस्वन्तविशेषणत्वं नाभि-
तमित्यर्थः ।

ननु धातुपाठे अस्वन्तधातुरप्रसिद्ध इत्यत आह—गोमन्तमिति । आचरतीति वेत्य-
नन्तरम् इत्यर्थ इति शेषः । गोमन्तमिच्छन्तीत्यर्थं 'लुप आरमभः क्यच्' इति क्यचि
'नः क्ये' इति नियमात् पक्षबाभावाज्जराभावे गोमन्तसङ्ख्यात् 'सनाद्यन्ताः' इति
धातुत्वात् कर्तरि क्विप् 'पक्ष ह्रकः' 'अतो जोपः' इति यङोपाङ्गोपयो गोमत् स-
ङ्ख्यात् सुबुभक्षिः । गोमानिवाचरतीत्यर्थं तु 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विक्वा वक्तव्यः'
इति क्विप् 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात् कर्तरि क्विप् सुबुभक्षिरिति भावः । एव-
विधात् गोमत्सङ्ख्यात् सौ 'अस्वसन्तस्य' इति दीर्घ सति 'उगिद्वचाम्' इति नुमि
दृक्क्यादिकोपे गोमानिति रूपं वक्ष्यति । तत्र गोमचक्रुद्वत् क्यजन्तस्य आचार-
क्लिबन्तस्य च 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात् कथमस्य 'उगिद्वचाम्' इति नुमागमा,
अघातोरेव उगितो नुमिधानादित्यासङ्ख्याह—उगिद्वचामिति सूत्रे इति । उगितः
सर्वनामस्थाने इत्येतावदेव सूत्रमस्तु अज्जतेरुगिवादेव सिद्धेः । अतः अग्रहणमिति
रिच्यमानं मिथमार्थमित्यर्थः । नियमवारीरमाह—धातोश्चेदिति । 'धातोश्चेदुगितः'
कार्यं स्यात् सहि अज्जतेरेव नतु आस्वन्तस्येति नियमार्थम् इति पूर्वगान्धवः । निय-
मस्य फलमाह—तेनेति । 'अन्तु ध्वन्तु गतौ' इत्युगितौ धात्, ताभ्यां क्विप् 'अनि-
दिनां ह्रक उपधायाः' इति लकोपे सुबुभक्षौ सोर्हृद्वक्तव्यादिकोपे 'बलुञ्जलुञ्जस्वनलुङ्हा, वः'
इति द्रव्ये खत् ध्वत् इति रूपमिहम् । उगितः सर्वनामस्थाने इत्युक्तं तु अत्रापि नुम
स्यात् । कृते स्वग्रहणे लङनियमलाभाच्च नुम् न भवतीत्यर्थः । तर्ह्येतावदेव सिद्धे
अघातोरिति किमर्थमित्यत आह—नवानोरिति रिपिति । अघातुः पूर्व भूतः अघातुभूतः
पूर्वः, पूर्वम् अघातुभूतस्यापि नुमर्थमघातोरित्येतदित्यर्थः । ततश्च उगिद्वचां सर्वनाम-

गोमन्तः इत्यादि । 'भातेर्भवतुः' (उ ६३) भवान्, भवन्तौ, भवन्तः । शत्र-
न्तस्य त्वत्त्वन्तत्वाभावात् दीर्घः-भवतीति भवन् । ४२६ उभे अभ्य-
स्तम् ६।१।५॥ षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते । उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः ।
४२७ नाभ्यस्ताच्छ्रुतः ७।१।७८॥ अभ्यस्तात्परस्य शतुर्बुम् न स्यात् । ददत्-

स्थाने ह्रस्वेकं वाक्यम् । तत्र अघातोदित्वभावेऽपि अवग्रहणादघातोदित इति क्काभा-
वघातोदितो नलोपिनोऽङ्गतेऽञ्जुमागमः स्यादित्यर्थः । 'अघातोदित्यपरं वाक्यम् ।
उक्तो जुमागमः अघातुभूतपूर्वस्यापि भवतीत्यर्थः । प्रकृते च क्यञाचारविधुत्प-
पनन्तरं धातुत्वे सत्यपि क्यञाद्यत्पत्तेः पूर्वम् अघातुत्वसंस्थानुम् निर्वाच्य इत्यर्थः ।
एतत् सर्वम् 'उगिद्वचाम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अत्र क्यञपदे दीर्घं जुमि च
कर्तव्ये अङ्गोपो य स्थागिबत्, दीर्घविंशौ तन्निवेद्यात्, दशौ छुन्तं न स्थानिव-
विर्युक्तेष्व ।

अथ अवच्छब्दे विरोधमाह—भातेर्भवतुरिति । उणादिसूत्रमेतत् । अघातोर्भवतुः
स्यादित्यर्थः । उकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । द्वित्वसामर्थ्यादभ्यस्यापि डेर्लोपः ।
भवत् इति रूपम् । भवामिति । अवच्छब्दत्वात् सुः । 'अथसंस्तस्य' इति दीर्घः, 'उगिद्व-
चाम्' इति जुम्, ह्रस्व्यादिलोपः, संयोगास्तलोपश्चेति भावः । सप्रतस्य किति ।
'लटः कर्तृवाचनौ' इति भूधातोर्लटः कर्तृ आदेशः । ककार इत्, ञकार इत्, झप्,
गुणः, अवादेशः, पररूपम्, भवत् इति रूपम् । तस्य तु अथन्तस्थामावाह्रस्वसम्-
स्येति वीर्षो न भवति । तत्र उकारानुबन्धप्रहणादित्यर्थः । भवामिति । लौ जुमि
ह्रस्व्यादिलोपे संयोगास्तलोपः । भवन्तावित्यादि तु पूर्ववदेवेति भावः । द्वाभ्यातोः
लटः । कर्त्तादेशे झप् । छुहोत्यादिभ्यः श्रुः । 'श्रौ' इति द्वित्वम्, अभ्यासह्रस्वा,
'रताभ्यस्तथोरातः' इत्यङ्गोपा, वदत् इति रूपम् । तस्य सुबुत्पत्तिः । 'उगिद्वचाम्'
इति जुमि प्राप्ते 'गभ्यस्तात्' इति तन्निवेद्यं वचयन् अभ्यस्तसंज्ञामाह—उभे अभ्य-
स्तम् । 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इत्यतो द्वे इत्यनुवर्तते । उभेग्रहणं समुदायप्रतिपत्त्य-
र्थम् । द्वे इत्यनेन च षष्ठाध्यायविहितमेव द्वित्वं विवक्षितम्, 'अनन्तरस्य विविधा
भवति प्रतिषेधो वा' इति न्यायात् । तद्वाह—भातेत्यादिना । समुदिते किम् ? नेनि-
जतीत्यत्र प्रत्येकमभ्यस्तसंज्ञायाम् 'अभ्यस्तानामादि' इत्युदात्तः प्रत्येकं स्यात् ।
नाभ्यस्ताच्छ्रुतः । इदितो जुम् धातोः इत्यतो जुमित्यनुवर्तते । तद्वाह—अभ्यस्तादित्या-
दिना । दददिति । वदत्शब्दात् सुः । ह्रस्व्यादिलोपः । 'नाभ्यस्तात्' इति निवेद्यात्
'उगिद्वचाम्' इति जुम् न । अथन्तस्थामावाच न दीर्घ इति भावः ।

'अञ्ज भञ्जणहस्ययोः, आगृ निद्राञ्चये, दरिद्रा दुर्गतौ, चकाद्य वीर्यौ, क्कामु अमु
मिष्टौ, दीधीक् दीप्तिदेवनयोः, वेवीक् वेतिना तुल्ये' इति सप्त धातवः अवादी पठिता

ददद्, दक्तौ, दतः । ४२८ जक्षित्यादयः षट् ३ । १ । ३ ॥ षट्
धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तमः एतेऽन्यस्तसङ्गाः स्युः । जक्षत्-जक्षद्, जक्षतौ,
जक्षतः । एषं जाप्रत्, दरिप्रत्, शासत्, चकासत् । दीधीवेभ्योर्बिभेऽपि छान्द-
सत्वाद्द्वयत्ययेन परस्मैपदम् । दीव्यत्, वेव्यत् । इति तान्ताः । गुप् गुब्, गुपौ,
गुपः । गुब्भ्यामित्यादि । इति पान्ताः । ४२९ त्यदादिषु दृशोऽनालो-
चने कञ् ३ । २ । ६० ॥ त्यदादिषूपपदेष्वाङ्गानार्थाद् दृशोर्धातोः कञ् स्यात्, चात्

लुपिकरणाः । तेभ्यो कटः सप्तादेशो षष्ठ्युक्तं सुष्ठुपक्षौ 'नाम्यस्ताष्वत्' इति निषेध
हस्यते । अन्त्यस्तसम्प्रज्ञायाश्च - द्वित्वनिष्पन्नत्वादिहाप्राप्तविद्यमान्यते—अक्षित्या-
दयः षट् । अन्त्यस्तमित्यनुवृत्तं बहुवचनान्ततया विपरिणम्यते । तत्र अक्षितिः आक्षि-
यैषामिति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहौ सति अक्षधातुमारभ्य वण्णामेव ग्रहणं स्यात्,
वेवीक्षो न स्यात् । अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहौ तु आगृ ह्रस्वारभ्य वण्णौ ग्रहणं
स्यात्, न तु अक्षैः । अतो व्याचष्टे—बद्धधातवोऽन्ये अक्षितिश्च सप्तम इति । अत्र विवरण-
वाक्ये अक्षितिरिति रितपा निर्देशः, अक्षधातुरित्यर्थः । 'कदादिभ्यः सार्वधातुके' इति
इडागमे रूपम् । सुप्ते अक्ष इति पृथक्पदम् । इतिना अक्षिः परात्परयते । इति आक्षिः
येषामित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः । ततश्च ह्रस्वाच्चः षट् इत्यनेन अक्ष धातोः
अन्ये आगृ ह्रस्वारभ्य षट् धातवो विवक्षिताः । च स्रब्धः अथवाहार्यः । एषं च अक्ष
धातुश्च आगृधातुमारभ्य षट् धातवश्चेत्येवं सप्त धातवः । अन्त्यस्तसम्प्रज्ञाः स्युरिति
फलतोऽर्थः । लुक्च आभ्ये स्पष्टम् । अक्षविति । अन्त्यस्तत्वाग्निषेधे इति भावः ।
ननु दीधीवेभ्योर्बिभेत् 'अनुदात्तश्चित' इति आत्मनेपदसम्प्रज्ञक एव कटः ज्ञानजादेशः
स्यात् न तु सप्तादेश इत्यत आह—दीधीवेभ्योरिति । दीधीवेभ्योः कृद्भ्योमात्रविषयत्वं
तिल्लन्ताधिकारे वक्ष्यते । ततश्च 'भ्यस्ययो बहुलम्' इति ज्ञान्दसं परस्मैपदम् ।
अतः पानजसप्तम्यात् सप्तादेश एवेत्यर्थः । दीव्यद् वेव्यदिति । दीधी वेवी ह्रस्वाभ्यां
कटः सप्तादेशो कृते षष्ठ्युक्तिं यथादेशः । अन्त्यस्तत्वाच्च जुम् नेति भावः तान्ताः ।

अथ पकारागता निरूप्यन्ते । गुपिति । 'गुप्, हृक्णे' क्तिप् । 'आयाद्व आर्चधातुके
वा' इति वैकल्पिकरवादाद्यप्रत्ययो नेतिभावः । गुब्भ्यामिति । 'स्वादिषु' इति पदत्वाद्
भ्यामादौ अश्त्वमिति भावः । इति पान्ताः ।

अथ सकारागता निरूप्यन्ते । तादृशस्रब्धं श्रुत्वादिषुमाह—त्यदादिषु । चका-
रात् 'श्रुशोऽनुवक्ते क्तिन्' इत्यतः क्तिन् अनुवृत्त्यते । आलोचनमिह ज्ञानसामान्यं
विवक्षितम् । तत्राह—त्यदादिवित्यादिना । अनालोचने क्तिञ् ? तं पश्यति तद्दर्शः ।

किन् । ४३० आ सर्वनाम्नः ६ । ३ । ६१ ॥ सर्वनाम्नः आकारोऽन्तादेशः
स्यादृग्दृग्शृङ्गेषु । कृत्वस्याधिद्धत्वात् 'ब्रह्म—' (सू २९४) हेति षः । तस्य
जश्चेन उः । तस्य कृत्वेन गः । तस्य चत्वेन पक्षे कः । तादृक्-तादृग्-तादृशौ
तादृशः । 'पत्वापवादात्कृत्वेन खकारः' इति कैयटहवदत्तादिमते तु चत्वाभाव-
पक्षे ख एव श्रूयते, न तु गः, जश्त्वं प्रति कृत्वस्याधिद्धत्वात् । 'विगादिभ्यो यत्'

कर्मण्यण् । कनि तु कित्वाद् गुणो न स्यात् । तद्वाक्ये अपपदे किनि अपपदसमासे
सुबुद्धिं तद् इत् इति स्थिते—आ सर्वनाम्नः । आ इत्यविभक्तिकमिर्देशः । 'दृग्दृक्-
शृङ्गेषु' इति सूत्रमनुवर्तते । तद्वाह—सर्वनाम्न इति अन्तादेश इति । अलोऽग्यपरि-
भाषाकर्मण्यण्यम् । शकारस्य भाव्ये सवर्णदीर्घः । तादृक् इति रूपम् । ततः शुबु-
त्पत्तिः । कृत्वन्त्येति तादृक् स इति स्थिते इत्कृत्वाधिकोपे 'किन्प्रत्ययस्य कुः' इति
कृत्वस्याधिद्धत्वात् 'ब्रह्म' इति च इत्यर्थः । तस्येति । 'ब्रह्म' इति सप्तमस्य चकार-
स्येत्यर्थः । तस्य कुरातेनेति । शकारस्य 'किन्प्रत्ययस्य कुः' इति कृत्वेन गकार इत्यर्थः ।
तस्य चत्वेनेति । गकारस्य 'वाऽज्जसामे' इति चत्वाविकल्प इत्यर्थः । तादृगिति । स इव
इत्यत इति न विग्रहः 'कर्तरि कृत्' इति कर्तरि कृत् किन्विधानात् । किन्तु कर्मकर्तरि
किन् । स इवायं परयति, ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थः । 'होरेत्र ज्ञानविषयत्वापत्तिमात्र-
वृत्तिवाद्दक्षानायता' इति 'त्यदाविषु होरे' इति सूत्रे भाव्ये स्पष्टम् । रूढशब्द
एवायमिच्छन्त्ये ।

अथात्र कैयटादिमतं दूषयति—पत्वापवादादिति । यद्यपि दृग्दृग्शृङ्गेषु जिकिन्नुषु
अप्राप्तेऽपि ब्रह्मादित्वे 'किन्प्रत्ययस्य कुः' इति कृत्वमारभ्यते । तथापि किपेव
सिद्धे 'स्पृशोऽनुपदे के किन्' 'त्यदाविषु इतोऽनाकोचने कञ् च' इति विधिविधानं
'किन्प्रत्ययस्य कुः' इति कृत्वार्यं क्रियमाणं घृतस्पृक् तादृक् इत्यादिषु अपवृत्तौ निरव-
काशमेव स्यात् । अतस्तद्विषये कृत्वस्य फलतः पत्वापवादात्त्वमिति भावः । विधिवि-
धानं 'विध्वन्प्रत्ययस्य कुः' इति कृत्वार्यमेव इति 'स्पृशोऽनुपदे' इति सूत्रे भाव्ये
स्पष्टम् । अनवकाशात्वादेव च शकारविषये कृत्वस्य नासिद्धत्वमपि । अन्यथा 'स्पृ-
शोऽनुपदे विध्वन्' इत्यादिना स्पृशादेः विधिविधिवैयर्थ्यात् । उक्तं च 'पूर्वप्रासिद्धम्'
इत्यत्र भाव्ये—'अपवादो वचनप्रामाण्यात्' इति । खकार इतीति । अवेषमहाप्राणसा-
भ्यादिति भावः । ख एवेति । तादृक्, तादृग् इति रूपद्वयमिष्टम् । शकारस्य कृत्वेन
खकारे सति तस्य 'वाऽज्जसामे' इति चत्वापक्षे तादृक् इति रूपसिद्धावपि चत्वाभावपक्षे
तादृक् इत्येव स्यात्, तादृग् इति गकारो न श्रूयतेत्यर्थः । नन्वस्तु शकारस्य खकारः ।
अथापि तस्य चत्वाभावपक्षे जश्चेन गकारो निर्वाध इत्यत आह—जश्त्वं प्रतीतिः ।

(सू १४२९) इति निर्देशाभाविद्धत्वमिति वा बोध्यम् । 'ब्रध्'—(सू २९४)
इति पत्यम्, जश्त्वचर्त्वे । विट्-विड, विशौ, विशः । ४३१ नशोर्वा
८ । २ । ६३ ॥ नशोः क्यगोऽन्तादेशो वा स्यात्पदान्ते । नक्-नग्-नट्-नड्
नशौ, नशः । नग्भ्याम् नड्भ्यामित्यादि । ४३२ स्फुटोऽनुदके किन् ।
३ । २ । ५८ ॥ अनुदके सुप्युपपदे स्पृशोः किन् स्यात् । (घृतस्पृक्-घृतस्पृग्, घृत-
स्पृशौ, घृतस्पृशः । किन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणाकित्यपि कुन्वम् ।

अश्वेन शकारे कर्तव्ये शकारस्थानकस्य कुत्वसम्पन्नकारस्यासिद्धतया श्लोऽभा-
येन जश्वासम्भवादित्यर्थः । अथ कैयटाक्षिते उक्तदोषं निरस्यति—दिगादिभ्यो
यदिति । 'विश प्रवेक्षते' क्तिप् विश् इति रूपम् । तस्य विशेषमाह—अश्वेति
परमिति । विश् स् इति स्थिते ण्वक्तव्यादिलोपे 'ब्रध्' इति शकारस्य शकार
ह्रस्वार्थः । अश्वत्त्वचर्त्वे इति पत्यम् अश्वेन शः । 'वाऽवसाने' इति चर्येण पक्षे टा
ह्रस्वार्थः । विट्भ्याम् । विट्सु विट्सु ।

'णश् प्रवेक्षते' क्तिप् । भश् इति रूपम् । तत् । सुष्ठुत्पत्तिः । सोर्हृत्पदादिलोपे
यक्षादिना नित्य णवे प्राप्ते—नशोर्वा । 'किन्प्रत्ययस्य कुः' प्रत्यतः कुरित्यनुवर्तते,
'दको संयोगाद्योः' इत्यतः अन्ते इति च । 'पक्ष्स्व' इत्यधिकृतम् । तद्वाह—नशोः
क्यगं ह्रस्वादिना । अन्तादेश इत्यश्लोऽन्त्यसूत्रलभ्यम् । पक्षे 'ब्रध्' इति पत्यम् ।
नक् नगिति । कुरत्वपक्षे जश्त्वचर्त्वाभ्यां रूपे । नड् नडिति । पत्यपक्षे जश्त्वचर्त्वाभ्यां
रूपे । नग्भ्याम्-नड्भ्यामिति । कुत्वपक्षे अश्वेन शकारः । पत्यपक्षे तु जश्वेन शकारः ।
'मश्जिज्जसोर्हृत्' इति जुम् तु न, धातोर्विहिते प्रत्यये एव तत्प्रवृत्तेर्बुध्यमानत्वात् ।
स्पृशोऽनुदके । अनुदके सुपीति । उक्कककवभिन्ने सुबन्ते इत्यर्थः 'सपि स्या' इत्यतः
सुपीत्यनुवर्तते इति भावः । घृतस्पृक् घृतस्पृगिति घृतं स्पृशतीति विग्रहे किन् । उपपद-
समासः । सुष्ठुक् । घृतस्पृशान्दात् सुष्ठुत्पत्तिः । सोर्हृत्पदादिलोपः । 'किन्प्रत्य-
यस्य' इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं 'ब्रध्' इति षः । तस्य जश्वेन शः । तस्य
कुत्वेन गः । तस्य चर्त्वाविकल्प इति भावः । घृतस्पृग्भ्याम् । घृतस्पृशु । अथ 'किन्प्र-
त्ययस्य कुः' इत्यत्र किनः कुः इत्येतावतैव विवक्षन्तस्येति लब्धे प्रात्ययग्रहणं
क्विवन् प्रात्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याभावेत्युक्तं युज्जवद्विनिरूपणावसरे । तस्य
प्रयोजनमाह—किन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणात् कित्यपीति । सति भवतीति
शेषः । अनुदके सुप्युपपदे तावत् स्पृशोः क्विवन् विहितः । अतो निरपसर्गात्
स्पृशोः क्विवेव । तस्य समप्रति विवक्षन्तत्वाभावेऽपि कुत्वं भवत्येव, बहुव्रीह्याश्रय-
नेन कदाचित् क्विवक्षन्तत्वमात्रेणापि क्विवन्प्रात्ययान्तत्वयोग्यताकामादिति भावः ।

स्पृक् । षडङ्गाः प्राग्वति । इति शान्ताः । 'निधृषा प्रागल्भ्ये' । अस्मात्
'ऋत्विग्' (सू. ३७३) आदिना क्तिन् द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते ।
कुत्वात्पूर्व जश्चेन डः गः कः । धृष्णोतीति दधृक् दधृग्, दधृषौ, दधृषः । दधृ-
भ्यामित्यादि । रञ्जानि मुष्णातीति रजमुट्--रजमुड्, रजमुषौ, रजमुषः ।
'षड्भ्यो लुक्' (सू. २६१) षट्--षड् । षडभिः । षड्भ्यः । षड्भ्यः । 'षट्चतु-
र्भ्यश्च' (सू. ३३८) इति लुट् । 'अनाम्' इति पर्युदासाज्-ष्ट्वनिषेधः । 'अरोऽनु-
नासिके--' (११६) इति विकल्पं बाधित्वा 'प्रत्यये भाषायां नित्यम्' (वा.
५०१७) इति वचनाजित्यमनुनासिकः । षण्णाम् । षट्सु-षट्सु । तदन्तविधिः
परमषट् । परमषण्णाम् । गौणत्वे तु प्रियषषः । प्रियषषाम् । रुत्वं प्रति षत्वस्या-

षडङ्गाः प्राग्वदिति । षत्वञ्जश्चकृष्वचत्वेरिति भावः । इति शान्ताः ।

अथ षकारान्ता निरूप्यन्ते । दधृक्कादस्य व्युत्पत्तिं दर्शयति—निधृषेति । 'आदि-
निधृषव' इति निः इत् । आकारस्तु 'उपदेशोऽजनुनासिक' इति इत् । ऋत्विगादि-
नेति । क्तिन्नादिष्वयं निपात्यते । किमि लुप्ते षच ह्रस्वस्य द्वित्वम् । 'उरत्' रपरत्वम् ।
हृकादिः शेषः । किराद्य लघूपधगुणः, दधृक् इति रूपम् । 'भिनत्यादिर्नित्यम्' इत्या-
द्युदासनिकृष्वयमन्तोदात्तनिपातनम् । कुत्वात्पूर्वमिति । अश्व प्रति कृत्स्वस्यासिद्ध-
त्वात् प्रथमं जश्चेन षत्वञ्चकार इत्यर्थः । गः कः इति । 'किन्प्रत्ययस्य' इति इत्स्य
कृत्वेन गकारः, तस्य चत्वेन ककार इत्यर्थः । रजमुडिति । 'मुष स्तेमे' नियप्, उपपश्-
समासाः सुल्लुक्, ह्रस्वधाविकोपः, अश्वचत्वे इति भावः । षचकृष्वो नित्यं बहु-
वचमास्तः । तस्य बहुवचनेष्वेव रूपाणि दर्शयति—षड्भ्यो लुगिति । अनेन अश्वतो-
लुकि अश्वचत्वे इति शेषः । तदन्तविधिरिति । 'षड्भ्यो लुक्, षट्चतुर्भ्यश्च' इत्य-
नयोराहृत्वादिति भावः । मिषाः षट् चत्वेति बहुव्रीहौ मिषषषषादस्य एकद्विबहु-
वचनानि सन्ति । प्रियषट् प्रियषट्, प्रियषषौ, प्रियषषः इत्यादि रजमुषषादवत् ।
तत्र 'षड्भ्यो लुक्' इति 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति च लुक्कुशावाशाद्वय आह—गौणत्वे
विविधेति । 'षड्भ्य' इति, 'षट्चतुर्भ्य' इति च बहुवचननिर्देशवलेन तद्व्यप्राधान्य एव
लुक्कुशोः प्रवृत्तरिति भावः । पठितुमिच्छतीत्यर्थे 'पठ इत्यकारा वाचि' इति चातोः
'चातोः कर्मणः समानकर्तृकादिष्ठायां वा' इति सम्प्रत्यये 'सन्वकोः' इति द्विवे-
दकाविशेषे 'सन्वतः' इत्यभ्यासस्य इत्त्व, सन इट्, 'सनाद्यन्ता' इति धातु-
त्वम् । पिपठिष इत्यस्मात् किप्, 'अतो कोपा' पिपठिष् इति षकारान्तम् । कृष-
न्तत्वात् प्रातिपदिकत्वं, सतः सुः, तत्र विशेषं दर्शयति—रत्वं प्रतीति । 'बवौ लुप्तं न

सिद्धत्वात् 'ससजुषो युः' (सू १३२) इति क्त्वम् । ४३३ वोरूपधाया दीर्घः
इकोः ८ । २ । ७६ ॥ रेफान्नस्य धातोरूपधायाः इको दीर्घः स्यात्पदान्ते ।
पिपठीः पिपठिषौ पिपठिषः । पिपठीभ्याम् । 'वा शरि' (सू० १५१) इति वा
विसर्जनीयः । ४३४ नुम्विसर्जनीयशब्दवायेऽपि ८ । ३ । ५८ ॥ एतैः प्रत्येकं
व्यवधानेऽपि इण्कुभ्यां परस्य सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । ष्टुत्वेन पूर्वस्य षत्वम् ।
पिपठीषु-पिपठीःषु । 'प्रत्येकम्' इति व्याख्यानादनेकव्यवधाने षत्वं न-निस्त्वम् ।

स्थानिषत् इति निषेधात्सङ्ख्याविज्ञोपे कृते 'ससजुषो रुः' इति क्त्वम् । न च सका
राभावः सङ्ख्या, इत्वं प्रति अथस्यासिद्धत्वावित्यर्थः ।

वोरूपधाया । र च व च वौ तयोरिति विग्रहः । 'सिपि आतोर्वा' इत्यतो आतो
रित्यनुवर्तते । वोरिति तद्विरोधणम् । तदन्तविधिः । 'पदस्य' इत्यधिकृतम् । 'रकोः
संयोगाद्योः' इत्यतः अन्ये इत्यनुवर्तते । तदाह-रेफस्यादिना । पिपठीरिति । ठकारा-
दिकारस्य दीर्घे रेफस्य विसर्ग इति भावः । पिपठीभ्यामिति । 'स्वादिषु' इति पद-
धात् 'वोरूपधायाः' इति स्थानादौ पदान्तावच्छरणो दीर्घ इति भावः । सुपि विरो-
धमाह-वा शरीति । पिपठिषु सु इति स्थिते अथस्यासिद्धत्वात्पूर्वे दीर्घे विसर्जनीये
तस्य सत्त्वं बाधित्वा 'वा शरि' इति विकल्पेन विसर्जनीयः । तदभावपक्षे विसर्ज-
नीयस्य सत्त्वमित्यर्थः । तत्र विसर्जनीयपक्षे पिपठीःष इति स्थिते इण्कवर्गाभ्यां
परत्वाभावात् 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे अप्राप्ते-नुम्वितर्जनीयः । इणकोः इति,
मूर्धन्यः इति आनुवर्तते । तदाह-एतैः प्रत्येकमित्यादिना । अत्र प्रत्येकमेव नुमादिभि-
र्यवधानं विवक्षितम्, न तु 'अट्कुप्वाक्' इतिवत् यथासम्भवं व्यवधानमिति भाव्ये
स्पष्टम् । ततश्च प्रकृते विसर्जनीयपक्षे तेन व्यवधानेऽपि अर्थमिति भावः । विसर्जनी-
यस्य सत्त्वपक्षे आह-ष्टुत्वेनेति । पिपठीषु सु इति स्थिते प्रथमसकारेण दारा
प्रवायमाश्रित्य ईकारादिभिः परत्वात् द्वितीयसकारस्य षत्वे सति पूर्वस्य सकारस्य
ष्टुत्वेव सकारः, न तु 'आदेशप्रत्यययोः' इति वा । अपदान्तस्य इत्यनुवृत्तेरिति भावः ।
एवं च 'नुम्विसर्जनीयग्रहणं' इत्येव सिद्धे विसर्जनीयग्रहणं व्यक्तमित्याहुः । अयोग-
वादानां शब्दपि पाठादिह विसर्जनीयग्रहणं भाव्ये प्रस्थाप्यताम् । निस्त्वेति । 'गिसि
सुग्वने' छुत्विकरणः । 'जो नः' इति णस्य नः । इति स्थानानुम् । अनुवासेवादात्मने-
पदम् । कोणमध्यमपुरुषैकवचनं धात् । धासः से । 'सवाभ्यां वामौ' इत्येकारस्य
वचनम् । निन्स्त्वम् इति स्थिते 'नन्नापदान्तस्य' इत्यनुस्वारे निस्त्वेति रूपम् ।
अत्र यथासम्भवं व्यवधानमाश्रयणे तु नुम्विनानिकाभुस्वारेण सकारेण च व्यवहितस्य
द्वितीयसकारस्य षत्वं दद्यात् । अतः प्रत्येकं व्यवधानमाश्रितमिति भावः । निस्ते

निस्वे । नुम्रग्रहणं नुम्रस्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थं, व्याख्यानात् । तेनेह न-सुहि-
न्मु । पुंसु । अत एव न शर्प्रहणेन गतार्थता । 'रात्सस्य' (सू २८०) इति
सलोपे विसर्गः-चिकीर्षः । चिकीर्षौ । चिकीर्षः । 'रोः सुपि' (सू २२९) इति
नियमाच्च विसर्गः-चिकीर्षु । 'दमेर्होस्' (उ २२७) द्विस्वसामर्थ्यादिलोपः ।
पत्वस्यासिद्धत्वद्रत्वविसर्गौ । दोः, दोषौ, दोषः । 'पद्वन्तो—' (सू २२८) इति

इति । उक्तधातोर्लङ्गमध्यमपुरुषैकवचनं थास् । तस्य 'थासः सै' इति से भावेऽशः निस्से
इत्यत्रापि द्वितीयासकारस्य चत्वं न भवति प्रत्येकमेव व्यवधानाभ्युपगोपयित्वा ।
'हिसि हिसायाम्' । 'सुपूर्वाद्स्मात् किप्, ह्रस्वानुन्, ततः सप्तमीबहुवचने सुहिन्-
स्सु इति स्थिते प्रथमसकारस्य संयोगान्तलोपे सुहिन्सु इति रूपम् । 'स्वादिबु'
इति पदान्तरत्वात् 'नञ्नापदान्तरस्य' इत्यनुस्वारो न । किं च पुम्रग्रहात् सप्तमी
बहुवचने पुंससु इति स्थिते प्रथमसकारस्य संयोगान्तलोपे पुंसु इति रूपम् । तत्र
सुहिन्सु इत्यत्र नुमा व्यवधानात् चत्वं स्यात् । नुम्रग्रहणस्यानुस्वारोपलक्षणार्थं
पुंसु इत्यत्र चत्वं स्यादित्यत आह—नुम्रग्रहणमिति । व्याख्यानादिति प्रकृत मूत्रे 'हय-
घरट्' सूत्रे च भाष्ये तथा व्याख्यानादित्यर्थः । नुम्रग्रहणं नुम्रस्थानिकानुस्वारोपल-
क्षणाद्यमित्येतद् सूत्राच्चरानुगतमित्याह—अत एव न शर्प्रहणेन गतार्थतेति नुम्रग्रह-
णस्य नुम्रस्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थत्वादेव शर्प्रहणेन नुम्रग्रहणस्य गतार्थता लक्ष्य-
योजनता वेत्यर्थः । नुम्रग्रहणस्य केवलानुस्वारोपलक्षणार्थत्वे तु शर्प्रहणेनैव सिद्ध-
त्वात् तद्वग्रहणमनर्थकं स्यात्, अनुस्वारस्य कर्षपि पाठादिति भावः ।

चिकीरिति । कृषातोस्समि 'इको झल' इति सनः किराडकारस्य गुणमाधे
'अजस्रनगमो सवि' इति दीर्घः । ततः 'झन ह्रस्वातोः' इति ह्रस्वम्, 'हकि च' इति
दीर्घः । ततः 'सम्यकोः' इति द्वित्वम् । हलाविशेषः । ह्रस्वः । 'ऊहोश्च' इत्यभ्याससका-
रस्य श्चुत्वं, सस्य चत्वम् । चिकीर्ष इति रूपम् 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात्ततः किप् ।
'अतो लोपः' चिकीर्ष इत्यस्मात् वकारान्तात् सुब्रुवचौ सोर्ह्रस्वधाविलोपे चिकीर्ष
इति स्थितम् । एतावत् सिद्धवत्कृत्य 'रात्सस्य' इति नियमात् वकारस्य संयोगा-
न्तलोपाभावमात्राण्येव स्याह—रात्सस्येति । पत्वस्यासिद्धत्वाविति भावः । एव चिकी-
र्यामित्याणांम् । विसर्गमाशङ्क्य आह—रोः सुपीति । प्रकृते रपरस्वसम्पत्तय रस्य
रुधाभावादिति भावः । दमेर्होसिति । औणादिकमेतत्सुप्रम् । 'बसु उपज्ञामे' इत्येव
स्माद्धातोर्होस्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । रुकार इत् । द्विस्वसामर्थ्यादिति । 'देः' इति अस्य
विहृत्वद्विलोप इह भव्याभावेऽपि द्विस्वसामर्थ्यात् भवतीत्यर्थः । सकारस्य प्रव-
यावयवत्वात् पत्वं, दोष् इति वकारान्तं रूपम् । ततः सोर्ह्रस्वधाविलोपः । एतावत्

वा दोषन्—दोष्णः । दोष्णा । दोषः । दोषा । 'विश प्रवेशने' सन्नन्तात् क्तिप् । कत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः । 'प्रथ—' (सू ३९४) इति षः । जश्चत्वे । विविट्—विविड्, विविक्षौ, विविक्षः । 'स्कोः—' (सू ३८०) इति कलोपः—तट्—तड्, तक्षौ, तक्षः । गोरट्—गोरड्, गोरक्षौ, गोरक्षः । तक्षिरक्षिभ्यां ण्यन्ताभ्यां क्तिपि तु 'स्कोः—' (सू ३८०) इति न प्रवर्तते णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् । 'पूर्द—' 'आसिद्धे न स्थानिवत्' (वा ४३३) इति त्विह नास्ति 'तस्य दोषः संयोगादि-लोपलक्षणत्वे' (वा ४४०) इति निषेधात् । तस्मात्संयोगान्तलोप एव ।

सिद्धत्वरूपं आह—यस्यस्यासिद्धत्वात् यत्नविसर्गाविति । यत्नस्यासिद्धत्वाद्भुत्वे सति विसर्गः । वा दोषजिति । ज्ञप्तावाविति दोषः । दाग्न इति । ज्ञप्ति दोषभावेनो 'अलोपोऽनः' इत्यकारलोपे 'रषाभ्याम्' इति णवमिति भावः । दोषु दोष्यु । विविङ्-शब्दं द्युरपादयति—विशेति । सन्नन्तादिति । वेष्टुमिच्छतीति विप्रहे विशोः सन् 'हलन्ताश्च' इति सनः किरबाश्च लघूपचगुणः । 'सन्त्यलोः' इति द्वित्वश्च । हल्लादिः शेषः । शकारस्य सत्वपरकत्वात् 'प्रथ' इति षः । 'बदोः कः सि' इति षस्यः कः । प्रत्ययाद्ययत्वात् मस्य यत्त्वम् । 'मसाद्यन्ताः' इति धातुत्वात् क्तिप् 'अतो लोपः' विविङ् इति प्रकारान्तं रूपमित्यर्थः । कत्वस्येति विविङ् इत्यस्मात् सोहृलृयाविलोपे शकारस्य संयोगान्तलोपः । 'स्कोः' इति ककारलोपस्तु न बाह्या, संयोगादिलोपे कत्वस्ये 'बदोः कः सि' इति कत्वस्यासिद्धत्वादित्यर्थः । प्रदत्ते षः इति । संयोगान्तलोपे सति शकारस्य निमित्तस्य निवृत्त्या कत्वस्यापि निवृत्तौ सत्वपरत्वनिवृत्त्या पूर्वप्रवृत्तयत्वाद्यापि निवृत्तौ पदान्तत्वाद् 'प्रथ' इति शास्यं च इत्यर्थः । अश्वत्वेन इति । यस्य जश्चत्वेन छः, तस्य चार्धविकल्प इत्यर्थः ।

स्कोरिति । 'तच्छ तनूकरणे' अस्मात् क्तिप् तत्तत्सोहृलृयादिलोपे 'स्कोः' इति कलोपे यस्य जश्चत्वेन छः, तस्य चार्धविकल्प इत्यर्थः । तद्व्याप्तम् । मटस्व तटम् । गोरक्षिनि । 'रक्ष पाकने' इत्यस्मात् कर्मण्युपपदे अणि प्राप्ते वाऽन्यरूपन्यायेन क्तिपि सुबुधसौ तच्छशब्दवद्वपम् । तस्मिन्निष्पत्तिः । हका निर्देशोऽयम् । तच्छ रच् पात् भ्यां 'द्वेयमिति च' इति णिच्, चकार इत्, 'बुद्ध' इति णकार इत् । ततः 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात् क्तिपि 'जेरनिटि' इति णिलोपे क्तिपि लुप्ते तच्, रच् इति चकारान्ते रूपे । ततः सुक्रोपे सति संयोगान्तलोपापवादः 'स्कोः संयोगाद्यो' इति ककारस्य लोपो न प्रवर्तने इत्यर्थः । णिलोपस्येति । 'जेरनिटि' इति णिलोपस्य 'अभ्यापरसिम्' इति स्थानिवद्भावित्यर्थः । तस्य दोष इति । तस्मादिति । 'स्कोः' इत्यस्याप्रवृत्तेरित्यर्थः । सति च चकारस्य संयोगान्तलोपे ककारस्य अश्वत्वेन इत्यभिप्रायः

तक्-तग् । गोरक्-गोरग् । 'स्कोः-' (सू ३८०) इति कलोपं प्रति कृत्वस्या-
सिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः-पिपक्-पिपग् । एषं विषक् । दिषक् ॥ इति पान्ताः ॥
'पिष गतो' सुष्ठु पेक्षतीति सुपीः, सुपिसौ, सुपिसः । सुपिसा, सुपीभ्याम् ।
सुपीःषु-सुपीष्णु । एषं सुतः । 'सुस खण्डने' । विद्वान्, विद्वांसौ, विद्वांसः ।
हे विद्वान् । विद्वांसम्, विद्वांसौ । ४३३ वसोः सम्प्रसारणम् ६ । ४ । १३१ ॥
वत्स्वन्तस्य भस्य सम्प्रसारणं स्यात् । पूर्वरूपं, वत्वम्-विदुषः । विदुषा । 'वसु-

आह—तक्-तग् । गोरक्-गोरगिति । 'द्वुपचक् पाके' अस्मात् सभि 'सन्मकोः' इति
द्विष्वम् । इत्यादिः शेषः । 'सम्पत्तः' इत्यभ्यासाकारस्य इवम् । 'वोः कुः' इति चका-
रस्य कृत्वम् । प्रत्ययावयवत्वात् सस्य वः । पिपक् इति रूपम् । ततः लोकोपे 'स्कोः'
इति ककारस्य लोपमाशङ्क्य आह—कृत्वस्यासिद्धत्वादिति चकारस्यानिकस्येति
शेषः । सति च चकारस्य संयोगान्तलोपे ऋपरस्वनिवृत्त्या पूर्वप्रवृत्तककारस्य निवृत्तौ
पदान्तात्वात् कृत्वे ऋत्वचत्वं इत्यभिप्रेत्य आह—रिपक् पिपगिति । पिपचौ, पिपचः
इत्यादि । एवं विषगिति । चक्षुमिच्छतीति विग्रहे 'वच परिभाषणे' इत्यस्माद् विव-
क्ष्यब्दः पिपचसम्बन्धित्वार्थः । दिषगिति । वक्षुमिच्छतीत्यर्थे 'वह अस्मीकरणे' इत्य-
स्मात्सनि, द्विष्वे, इत्यादिशेषे, भस्यासेत्वे, दिवृहस् इति स्थिते 'वादैर्धातोर्घः' इति
इस्य चत्वे 'एकाचो घनाः' इति वकारस्य धत्वे विचवृत्त इति, वकारस्य चत्वेन ककारे
प्रत्ययावयवत्वात् सस्य घत्वे ततः क्विपि लसो लोपे दिषक् इति रूपम् । तस्मात्
सुतुपसौ लोकोपे चत्वंस्यासिद्धत्वात् 'स्कोः' इत्यभावे चकारस्य संयोगान्तलोपे ऋ-
परस्वानावात् पूर्वप्रवृत्तककारस्य निवृत्तौ पदान्तात्वात् ऋत्वचत्वं इति भावः ।
दिषक्चौ दिषक्चः इत्यादि । इति पान्ताः ।

अथ लकारान्ता निरूप्यन्ते । सुपीरिति । 'वैर्दपभाषाः' इति दीर्घः । एवं सूरिति ।
विद्वानिति । 'विद् ज्ञाने' अवादिः, लटः वान्नादेवो 'विदे' ऋतुर्वृत्तुः' शिरवात् सार्वधातु
फत्वात् णप्, सुक् । 'सार्वधातुकमपित्' इति शिरवाच्च ऊर्ध्वगुणः । कृवन्तत्वात्
प्रातिपदिकत्वं धिह्रस्सङ्गः । तस्मात् सुः, ङगिरषाङ्गुम्, 'साम्प्रतमहत्' इति दीर्घः,
सुकोपः, सस्य संयोगान्तलोपः, तस्यासिद्धत्वाच्चलोपो नेति भावः । सान्तरवाभा
धात् 'वसुखंषु' इति क्त्वं न । विद्वासाविति । सुटि लुमि कृते 'सान्तमहत्' इति
दीर्घः, 'नश्च' इत्यनुस्वार इति भावः । वासादावाच्च विशेषप्राह—वसोः सम्प्रसारणम् ।
प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वसोरिति तद्वृत्तग्रहणम् । भस्येत्यधिकृतम् । तद्वाह—वत्स्व-
न्तस्येति । पूर्वैति । शसि चकारस्य ऋवे विदु अस् इति स्थिते 'सम्प्रसारणाच्च' इति
पूर्वरूपे विदुस् । इति स्थिते प्रत्ययावयवत्वात् सस्य वत्वमित्यर्थः । 'वत्वतुकोरसिद्ध'

संसु—' (सु ३३४) इति दत्तम्—विद्वद्भ्याम् इत्यादि । सेदिवात्, सेदिवांसौ
सेदिवासः । सेदिवासम् । अन्तरङ्गोऽपीडागमः सम्प्रसारणविषये न प्रवर्तते
'अकृतव्यूहाः—' (प ५७) इति परिभाषया । सेदुषः । सेदुषा, सेदिद्वद्भ्याम्

इति पृथक्पस्यासिद्धत्वं न शङ्क्यम्, पदान्तपदाद्योरेकादेश एव तत्प्रवृत्तेः । सुपि
दृष्टे चरत्वं विद्वत्सु । सेदिवानिति । 'षत्सु विद्वरणगस्थवसावनेषु' 'आश्वादेः षः
सः', 'भाषायां सदवसश्च' इति छिटः कसुः, उकावितौ, 'छिटि आतोः' इति द्वि
त्वञ्च, इलाविशेषः, 'अत एकह्रस्वश्च' इत्येवमास्यासलोपो, 'वस्वेकाञ्चसाम्' इति
इट्, सेदिवस्त्वब्दः । तता भुः, उगिरवान्नुम्, 'सान्तमहतः' इति दीर्घः, सुलोपः,
सस्य संयोगान्तलोपः, तस्यासिद्धत्वाच्चलोपो न । सान्तवस्त्वन्तत्वाभावाच्च दत्त
मिति भावः । सेदिवासाविति । नुमि 'सान्तमहतः' इति दीर्घः । ननु उक्तीत्या
निष्पन्नात् सेदिवस शब्दात् शसि 'वसोः सम्प्रसारणम्' इति वकारस्य उभे पूर्वकूपे
वकारस्य यणि सेदुषः इति स्यात् । ततश्च सेदुषः इति वच्यमाण रूपमयुक्तम् । न च
शसि भविष्यति भविष्यत्सम्प्रसारणरूपकार्यं पर्वालोच्य पूर्वमेव इट् न प्रवर्तते,
पदावधिकान्वाख्यानान्युपगमादिति वाच्यम्, एवमपि बहिर्युक्तयष्टासर्वनामस्था
नस्याविप्रत्ययनिमित्तकभ्रमव्यापेक्षतया सम्प्रसारणव्याप्तिश्च बहिरङ्गत्वेन ह्यङ्गाम-
स्यैवागतरङ्गत्वात् प्रथमं प्रवृत्तेः परादन्तरङ्गस्य बलवत्त्वादित्यत आह—अन्तरङ्गोऽपी-
ति । अकृतेति । भविष्यता सम्प्रसारणेन बलादित्यस्य विनाशोन्मुखत्वादिति भावः ।
वस्तुतस्तु प्रथममपि सेदिवसशब्दादेव सुबुत्पत्तिरस्तु । तथापि वकारस्य सम्प्र
सारणे, उभे कृते, यत्र सत्यपि सम्प्रसारणस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् 'लोपो व्योः'
इति लोपे सेदुषा इति रूपं सिद्धम् । न च 'नाजानन्तर्यं बहिर्युक्तयष्टासिः' इति निषेधः
शङ्क्यः, उत्तरकाष्ठप्रवृत्तिके अजानन्तर्यं एव तत्प्रवृत्तेर्युपगमात् । इह च उत्तर
काष्ठप्रवृत्तिके यत्र लोपे तदभावात् । किञ्च कृते इति सम्प्रसारणप्रवृत्तावपि बलादि
त्वरूपनिमित्तनिवृत्त्या इदो निवृत्तौ सेदुषः इति निर्वाधम्, 'निमित्तापाये नैमिति
कस्याप्यपायः' इति न्यायात् । किञ्च पदावधिकान्वाख्यानेऽपि सेद्वस् अस् इति
स्थिते इदसम्प्रसारणयोः प्राप्ता प्रतिपद्विधित्वेन क्रीडोपस्थितिकत्वात् प्रथमं सम्प्र
सारणे बलादित्वाभावादिदः प्राप्तिरेव नास्तीति सेदुषः इति निर्वाधमिष्याहुः । नेषु
पा सेदिवद्भ्यामिष्यातीति । सेदिवत्सु । 'हिमि हिंसायाम्' इदिरवान्नुम्, सुपूर्वा
त्किप्, इदिरवाञ्चलोपो न, 'नश्च' इत्यनुस्वारः, सुद्विस्त्वब्दासलोपः, सकारस्य
संयोगान्तलोपः, तस्यासिद्धत्वाच्चलोपो न, नापि 'सर्वनामस्थाने च' इति क्षीर्घः ।
निमित्तापायाद्यनुस्वारनिवृत्तिः । सुहिन् इति सौ रूपं वच्यति । तत्र 'सान्तमहतः'

इत्यादि । 'सान्तमहतः—' (सू ३१७) इत्यत्र सान्तसंयोगोऽपि प्रातिपदिकस्यैव गृह्यते, न तु धातोः । महच्छब्दसाहचर्यात् । सुष्ठु हिनस्तीति सुहिन्, सुहिसौ, सुहिसः । सुहिन्भ्याम् इत्यादि । सुहिन्सु—सुहिन्सु । ध्वत्-ध्वद् । ध्वसौ । ध्वसः । ध्वद्भ्याम् । एवं सत् । ७३६ पुस्तोऽसुक् ७ । १ । ८९ ॥ सर्वनामस्थाने विवक्षिते पुंसोऽसुक् स्यात् । असुक् उकार उच्चारणार्थः । 'बहुपुंसी' इत्यत्र, 'वगितश्च' (सू ४५५) इति शेषार्थे कृतेन 'पूजो जुम्सुन्' इति

इति दीर्घमासङ्ख्य आह—सान्तेति । सुहिन्भ्यामिति । 'श्वादिषु' इति पदान्तत्वात् सस्य संयोगान्तलोपे निमिष्पापायाधनुस्वारनिवृत्तिरिति भावः । सुहिन्सिति । संयोगान्तलोपे अनुस्वारनिवृत्तिः । सुपः सकारमाश्रित्य पुनरनुस्वारस्तु न, पदान्तत्वात् । ध्वदिति । 'ध्वंसु अवचंसने' कृतानुस्वारनिर्देशः । किप् । अनुस्वारस्यासिद्धत्वात् 'अनिविताम्' इति नलोपः । लोर्लोपः । 'बहुपुंल्लु' इति दत्वम् । 'वाऽवसाने' इति चार्धधिकषप इति भावः । पवमिति । 'खंसु अवचंसने' क्तिवादि पूर्ववदिति भावः ।

'पम् पवने' अस्मात् 'पूजो जुम्सुन्' इति उणाविसृष्टेन जुम्सुन्प्रत्ययः । ङकारो नकार उकारश्च इत् । द्विवसामध्याध्वमस्थापि टेलोपः । पुंसङ्गत्वात् सुङुत्पत्तिः । तत्र सुटि विशेषमाह—पुंसोऽसुक् । 'द्वतोऽत् सर्वनामस्थाने' इत्यतः सर्वनामस्थाने इत्यनुवृत्ति-मभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्र व्याचष्टे—सर्वनामस्थाने इति । पुंसः असुक् स्यात् सर्वनामस्थाने इति ककितम् । ननु तत्पूरुषात् परमपुंसङ्गत्वात् सुटि असुङ्गादेशात् प्रागेव 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तरत्वं पकाराबुकारस्य स्यात्, सर्वनामस्थानोरपत्तेः प्रागेव समासस्वरस्य अन्तरङ्गत्वात् प्राप्तेः । इष्यते तु असुकि कृते परमपुमस इत्यत्र मकाराबुकारस्य । अत आह—विवक्षिते इति । 'पुंसोऽसुक्' इत्यत्र सर्वनामस्थान इति न परसप्तमी किन्तु विवक्षिते इत्यध्याहृत्य सर्वनामस्थाने प्रयोक्तुमिष्टे सति ततः प्रागेव असुक्तिवर्थ आश्रीयते । एवं च सर्वनामस्थानोरपत्तेः प्रागेव असुकि कृते 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तरत्वं परमपुमस् इत्यत्र मकाराबुकारस्य भवतीति न दोष इति भावः । न च परसप्तमीपक्षेऽपि सर्वनामस्थानोरपत्तेः प्रागन्तरङ्गोऽपि समासस्वरः पकाराबुकारस्य अकृतम्यूहपरिभाषया न भवति, असुकि कृते पकाराबुकारस्य समासास्ततायाः प्रमङ्कपरादादिति दाव्यम् । विवक्षित इत्यर्थाश्रयणेनैव सिद्धे अकृतम्यूह परिभाषया अर्थोकायत्वादिति भावः ।

अथ असुकि ङकार इत् उविरकायां इति प्राचीनमतं दृषयितुमाह—असुक् उकार उच्चारणार्थः इति । न त्वित्सङ्गकः, प्रयोजनाभावादिति भावः । ननु उविरकारमसित प्रयोजनमित्यत आह—पूजो जुम्सुन्प्रति प्रत्ययस्य शक्तित्वेनैव ।

प्रत्ययस्योगित्वेनैव जुम्बिद्धेः । पुमान् । हे पुमान् । पुमांसौ । पुमांसः । पुंश्च । पुंसा । पुम्भ्याम् । पुम्भिः इत्यादि । पुसि । पुंसु । 'ऋतुशन—' (सू २७६) इत्यनङ्—उशना, उशनसौ, उशनसः । 'अस्य सम्भुद्धौ वाऽनङ् नलोपश्च वा वाच्यः' (वा ५०३७) । हे उशनस—हे उशन—हे उशनः । उशनोभ्यामित्यादि ।

जुम्बिद्धेरिति । ननु विनिगममाधिरह इत्यत आह—ननुपुंसीत्यत्र ऋगितश्च इति जीवर्ष कृतेनेति । अहवः पुमांसो यस्याम् इति बहुव्रीहौ सुष्ठुकि निमित्तापायादसुष्ठो निवृत्तौ बहुपुंसशब्दादुगित्वात् ऋपि बहुपुंसीशब्दः । अत्र ऋपः असर्वनामस्थानत्वात्सस्मिन् विवक्षिते असुष्ठुः प्राप्तिरेव नास्ति । ह्रस्वसुन ऋगित्वादेव ऋप् वक्ष्यते । तदर्थं ह्रस्वसुन ऋगित्वावश्यकम् । तेनैव जुमोऽपि सिद्धत्वाद् असुष्ठुः उकार उच्चारणार्थ इति भावः । अद्यप्युणादिषु 'पातेहंसुम्' इति वच्यते । तथापि पाठान्तरमिवं प्रष्टव्यम् । 'शियाम्' इति सूत्रमाध्यकैयटयोस्तु सूतेः सस्य पः, उकारस्य इत्यवः, स्तुन् प्रत्यय इत्युक्तम् । पुमानिति । जुंस्तुन् इति कृतानुस्वारनिर्देशः । तस्य पुंस् शब्दात् सौ विवक्षिते असुष्ठुः । उकार इत्, उकार उच्चारणार्थः, 'किञ्च' इत्यन्तादेशः । निमित्तापायादनुस्वारनिवृत्तौ पुमस सु ऋगित्वाच्च, 'सान्तमहत्' इति दीर्घः, ऋःःःःःः सस्य संयोगान्तलोपः तस्यासिद्धत्वाच्चलोपो नेति भावः । हे पुमश्रिति । 'सान्तमहत्' इत्यत्र 'असम्भुद्धौ' इत्यनुवृत्तेः न दीर्घ इति भावः । पुपांसाविति । असुष्ठु पुमस् औ इति स्थिते जुमि 'सान्त' इति दीर्घः । 'नञ्' इति जुमोऽनुस्वार इति भावः । पुंसः । पुंसेति । शसादावसर्वनामस्थानत्वाद्सुष्ठुभावे रूपम् । परपरत्वाभावाच्च परसवर्ण इति भावः । पुम्भ्यामिति । सस्य संयोगान्तलोपे निमित्तापायादनुस्वारनिवृत्तौ अकारमाश्रित्य पुनरनुस्वारे परसवर्णे रूपमिति भावः । इत्यादौति । पुंसे । पुंश्च । पुंसोः । पुंसीति । अत्र परपरत्वाभावाच्च परसवर्णः । जुमस्यानिकानुस्वारस्यैवोपकृतात् 'पुंस्विस्वर्जनीय' इति वचं नेति भावः ।

'वश कान्तौ' अस्मात् 'वशोः कनसि' इति कनसिप्रत्ययः ककार इत् । इकार उच्चारणार्थः । 'प्रहिज्या' इति सप्रसारणम् । उञ्जलसंज्ञकः, तस्य सौ विशेषमाह—ऋदुञ्जनेत्वनकिञ्चि । उकार इत्, अकार उच्चारणार्थः, किञ्चावन्तादेशः । उशनम् इति स्थित उपाधादीर्घः, ऋक्यादिना सुलोपः, नलोपः, उशना इति रूपमिति भावः । यथाप अमधात्तुरञ्जन् इति लुग्विधकरण वच्यते, तथापि तत् प्रायिकम्, 'नष्ट भागुरिः' इत्यादिनिर्देशात्, 'उशना आर्गवः कविः' इति कौशाचम् । अस्य सम्भुद्धादिति । एतच्च वृत्तौ पठितम् । वशधातौ माधवस्तु 'सम्वाधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्त तथा नान्तमध्यप्यदन्तम्' इति श्लोकवार्तिकमित्याह । आप्यादृष्टत्वादिदमप्राप्ति-कमेवेति प्रामाणिकाः । हे उशनम् इति । अनङ् नलोपाभावे रूपम् । हे उशनेति ।

अनेहा, अनेहसौ, अनेहसः । हे अनेहः । अनेहोभ्यामित्यादि । वेधाः । वेधसौ । वेधसः । हे वेधः । वेधोभ्यामित्यादि । अघातोरित्युक्तेर्न दीर्घः—सुष्ठु वस्ते सुवः, सुवसौ, सुवसः । पिण्डं प्रसते पिण्डग्रः । पिण्डग्रलः । 'प्रसु ग्लसु अदने' । ४३७ अदस औ सुलोपश्च ७ । २ । १०७ ॥ अदस औकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे सुलोपश्च । 'तदोः सः सौ'—(सू ३८१) इति दस्य सः । असौ । 'औत्वप्रतिषेधः साकृत्कस्य वा वक्तव्यः साहुत्यं च' (वा ४४८२) । प्रतिषेधस-

अनञि नलोपे रूपम् । हे वृश्चन इति । अनञभावे रूपम् । उच्चनोभ्यामिति । सस्य कृत्वे 'इति च' इत्युक्ते 'आवृणुणः' । उच्चनःसु-उच्चनस्सु । अनेहेति । 'नञि हन एह च' इति नञि उपपदे हन्धातोरसुच्, प्रकृतेर्वेधादेशश्च उपपदसमासः, 'नलोपो नञ' 'तस्मान्नुच्चि' अनेहसूच्य । ततः सुः, अनञ्, सुलोपः, उपधादीर्घः, नलोप इति भावः । हे अनेहः । अनेहोभ्यामित्यादि । वेधा इति । 'बिधाञो वेधश्च' विपूर्वाद् धावधातोरसुच् प्रकृतेर्वेधादेशश्च । असुनि ङकार उच्चारणार्थः । उगिरवाभावात् सुच्, ततः सुः, असन्तरेणाद् दीर्घः, सुलोपः, कृत्वविसर्गाच्चिति भावः । 'वस आच्छा वने' छुम्बिकरणः । सुपूर्वावस्मात् 'किप्, सुवसूच्यः, ततः सुः, इत्युच्चादिलोपः, कृत्वविसर्गौ, सुव इति रूपं वचयति । अत्र 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घमात्राद्व्य आह-अघातोरित्युक्तेर्न दीर्घ इति । न च सुवसूच्यस्य असन्तरेणादधातुत्वाच्च दीर्घो दुर्वार इति वाच्यम्, धात्ववयवमिच्छो यः अस तदन्तस्य दीर्घ इत्याश्रयणात् । सुवोभ्यामित्यादि । 'वस निवासे' इति औवादिकस्य तु नेदं रूपम्, तस्य वजाहित्वेन सप्रसारणप्रसङ्गात् । पिण्डप्रसूच्यः सुवसूच्यश्च ।

अदससूच्यात् सौ त्वधाद्यत्वे प्राप्ते—अदस औ । अदस इति षष्ठी । औ इत्य विभक्तिकनिष्ठाः । 'तदोः सः सौ' इत्यत्र साविध्यनुवर्तते । तदाह—अदस औकार इति । अन्तादेश इत्यलोऽन्त्यपरिभाषाकृत्यम् । सकारस्य औत्वे कृते हलः परत्वाभावाद् इत्यलोऽलोपे अप्राप्ते सुलोपविधिः । दस्य स इति । सुत्वापवाद इति भावः । नञौ इति । अदस् स् इति स्थिते सकारस्य औत्वे सुलोपे दस्य सत्वे च रूपम् । अयं 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इत्यकचि अदकसूच्यत्वात् सौ विशेषमाह—औत्व-प्रतिषेध इति । 'अदस औ सुलोपश्च' इत्यत्र अदरक्ष्यतेन तन्मध्यपतितम्भायेन अदकसूच्यस्यापि ग्रहणादौत्वे प्राप्ते विकल्पेन तत्प्रतिषेधो वक्तव्यः । 'तदोः सः सौ' इति ङकारस्य सकारे कृते तस्मात् सकारात् परस्य अकारस्य उकारश्च वा वक्तव्य इत्यर्थः । एतच्च अवकस् स् इति स्थिते औत्वभावे दस्य सत्वे सति सकारात् परस्य अकारस्य उत्वे सति त्वधाद्यत्वे पररूपे कृत्वे विसर्गो असुक्ता इति रूपम् ।

नियोगशिष्टमुत्थं तदभावे न प्रवर्तते । असकौ-असुकः । त्वदाद्यत्वं बुद्धिः, 'अदसोऽसे'--(सू ४१९) इति मत्वोत्वे--अमू । 'असः शी' (सू २१४) 'आद्गुणः' (सू ६९) । ४३८ एत ईद्वबहुवचने । ८ । २ । ८१ ॥ अदसो दात्परस्य एत ईत्स्यादस्य च मो बहुयोकौ । अमी । 'पूर्वत्रासिद्धम्' (सू १२) इति विभक्तिकार्यं प्राक्, पश्चादुत्वमत्वे । अमुम्, अमू, अमून् । मुख्ये कृते

औत्त्वप्रतिषेधाभावपक्षे अवकस् ए इति स्थिते सकारस्य औत्वे सुकोपे दस्य सत्वे असकौ इति रूपं वक्ष्यति । तत्र औत्त्वप्रतिषेधाभावपक्षे औत्वे कृते सकारादकारस्य ण्यविकल्पः कृतो न स्यादित्यत आह-प्रतिषेधेति । 'सन्धियोगसिद्धानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः' इति न्यायाविति भावः । अमुकः अमुकशर्म इत्यादि स्वसाध्वेवे-स्याहुः । केचित्तु अवसन्नावपयायः अमुकशब्दः अयुत्पन्न इत्याहुः । अदस् औ इति स्थिते प्रक्रियां वक्ष्यति--त्वदाद्यत्वमिति । पररूपमपि बोधयन् । मत्वोत्वे इति । अदौ इत्यत्र दात् परस्य औकारस्य दीर्घं लकारः दस्य मत्वं चेत्त्वर्थः । असि त्वदाद्यत्वं पररूपं च निवृत्तकृत्य आह--जसद्वीति । आद्गुणे अवे इति स्थितम् । तत्र वकारादकारस्य ऊत्वे प्राप्ते-एत ईद्वबहुवचने । 'अदसोऽसेदाहु वो मः' इत्यस्मात् 'अदसो दादिति' 'दो मः' इति चानुवर्तते । तत्राह--अदसः इत्यादिना । बहुयोकविति । सूत्रे बहुवचनशब्दो यौगिकः । पारिभाषिकस्य ग्रहणे तु अमीभिरित्याविसिद्धावपि अमी इति न सिध्येत्, अदे इत्येकारस्य बहुवचनतया तत्परकत्वाभावाविति भावः । ननु औजसाधिपु त्वदा-द्यावे पररूपे च तस्य मत्वबोः कृतयोः अमुऔ अमुषः इत्यादि स्यात् । मुख्यत्वासिद्ध-त्वाच्च यणित्याशङ्क्य आह--पूर्वत्रेति । विभक्तिकार्यमिति । त्वदाद्यत्वादिकमित्यर्थः ।

यदि तु 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यत्र कार्यासिद्धत्वमिच्छेत, तर्हि अमू अमी इत्यादि न सिध्येत् । तथा हि 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति सिद्धे असिद्धत्वारोप उच्यते । निरविज्ञा-नश्चासिद्धत्वारोपो न सम्भवति । ततश्च कार्यासिद्धत्वपक्षे सूत्रोदाहरणसम्पत्त्यै परत्वाच्छब्दे कार्यप्रवृत्तेरावश्यकतया परत्वात् त्रैपादिके मुख्ये कृति सति उत्त्वस्था-निनोऽकारस्यापहारे सति, पश्चात् मुख्येऽभावप्रतियोगित्वारोपेऽपि, 'वेवदत्तस्य हन्तरि हते सति वेवदत्तस्य न पुनरुत्पन्नस्य' इति न्यायेन स्थानिभूतस्य वकारा-दकारस्याभावात् वृद्धिगुणादि न स्यात् । शास्त्रासिद्धत्वपक्षे तु पण्य त्रैपादिकं शास्त्रं प्रवृत्त्युत्पन्नं तत्तद्व्याख्या एवाभावारोपसम्भवात् पूर्वशास्त्रप्रतिबन्धकरत्वं परशास्त्रस्य दृष्टेर्वज्जुतौ सत्यां 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति न प्रवर्तते । तदुक्तं 'पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावाकृत्तरस्य' इति । ततश्च स्थानिभः अकारस्य निवृत्त्यभावात् वृद्धिगुणादिप्रवृत्तिनिर्वाधा । एतच्च 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यत्र 'अचः परस्मिन्' इत्यत्र 'वत्त्वतुकोरसिद्धः' इत्यत्र च भाष्ये स्पष्टम् । प्रपक्षितं

चिसंज्ञायां नामावः । ४३९ न मु ने ८ । २ । ३ ॥ नामावे कर्तव्ये
कृते च मुभावो नासिद्धः स्यात् । अमुना । अमूभ्याम् १ । अमीभिः ।
अमुष्मै । अमीभ्यः १ । अमुष्मात् । अमुष्य, अमुयोः, अमी-

च कस्येन्दुसेकारे सञ्चरत्ये च इत्यास्तां तावत् । अमुमिति । अद्स् अस् इति स्थिते
त्वदाद्यत्वं परकपम् 'अमि पूर्वः' उत्त्वमत्ये इति भावः । अम् इति । द्वितीयाद्विवचनं
प्रथमाद्विवचनवत् । अमुमिति । अस्ति त्वदाद्यत्वं परकपं पूर्वसवर्णदीर्घः नत्वम्
कत्वमत्ये इति भावः ।

तृतीयैकवचने अद्स् आ इति स्थिते त्वदाद्यत्वं परकपम् उत्त्वमत्ये च सिद्धम्-
त्कृत् आह—मुख्ये कृते चिसंज्ञायां नामाव इति । 'बोवो व्यसस्ति' इति चिसंज्ञायाम्
'आको नाडकिपाय' इति नामाव इत्यर्थः । नमु 'पूर्वभासिद्धम्' इति विभक्तिकार्यं
प्राक् पश्चात् उत्त्वमत्ये इति प्रागुक्तम् । सम्प्रति तु मुख्ये कृते चिसंज्ञायां नामाव
इत्युच्यते । तद्विधं पूर्वापरविशद्विमिति चेत् ? सत्यम्, यद्विभक्तिकार्यं प्रति मुख्यं
निमित्तं न भवति, तदेव विभक्तिकार्यं प्राक् भवति, न त्वम्यदिति विवक्षितम् । इह
च नामाव प्रति मुख्यं निमित्तमिति प्रथमं मुख्यमङ्गलेस्त्विरोधः 'न मु ने' इत्यारम्भ-
सामर्थ्यादित्युक्तम् । नमु कृतेऽपि प्रथमं मुख्ये नामावो न सम्भवति तस्मिन् कर्तव्ये
मुख्यस्य असिद्धतया येः परत्वाभावादित्यत आह—न मु ने । असिद्धमित्यङ्गवर्तते ।
अ च कस्मैति समाहारद्वन्द्वम्, ने इति ना ह्रस्वस्य सप्तम्येकवचनम् । विषयसप्तमी
स्तत्सप्तमी च पश्चात् । तथा च नामावे कर्तव्ये कृते च इति कम्पते । तदाह—नामाव
इत्यादिना । प्रकृते च नामावे कर्तव्ये मुख्यस्यासिद्धत्वाभावात् येः परत्वाभावावो
निर्वाहः । यदि तु नामावे कर्तव्ये मुभावो नासिद्ध इत्येवाधीयते, तर्हि प्रकृते नामावे
कृते 'सुपि च' इति दीर्घः प्रसज्येत, दीर्घं कर्तव्ये मुख्यस्यासिद्धतया अकारसत्वात् ।
अतः कृतेऽपीत्याश्रितम् । ततश्च प्रकृते नामावे कृतेऽपि दीर्घं कर्तव्ये मुख्यस्यासिद्ध
त्वाभावाद्दकाराभावात् न दीर्घ इति भावः । अमर्यामिति । त्वदाद्यत्वे परकपे 'सुपि
च' इति दीर्घे ह्रस्व मत्वम् आकारस्य ऊत्वम् इति भावः । अमीभिरिति । त्वदाद्यत्वं,
परकपं, 'नेदमद्वसोरको' इति पेस्निषेधः, 'बहुवचने कस्येत्' इत्येवम्, 'पत ईद्वद्व
वचने' इति ईद्वमत्ये इति भावः । अमुष्मै इति । त्वदाद्यत्वं, परकपं, केः स्मै, उत्त्व-
मत्ये, वत्वमिति भावः । अमीभ्य इति । त्वदाद्यत्वं, परकपं, 'बहुवचने कस्येत्' इत्ये-
वम्, ईद्वमत्ये इति भावः । अमुष्मादिति । त्वदाद्यत्वं, परकपं, कसेः स्मात्, उत्त्व-
मत्ये, वत्वमिति भावः । अमुच्येति । त्वदाद्यत्वं, परकपं, कसः स्यादेका, उत्त्वमत्ये,
वत्वमिति भावः । अमुभोरिति । ओसि त्वदाद्यत्वं, परकपम्, 'ओसि च' इत्येवम्,
अथादेका, उत्त्वमत्ये इति भावः । अमीभामिति । अमि त्वदाद्यत्वं, परकपम्, अमि

याम् । अमुष्मिन् , अमुषोः अमीषु ॥ इति सान्ताः ॥

इति हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् ।

अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ॥ १२ ॥

५५० नहो घः ८ । २ । ३४ ॥ नहो हस्य घः स्याज्जलि पदान्ते च । उपा-
नत्-उपानद् , उपानहौ , उपानहः । उपानद्ग्रहाम् । उपानत्सु । उपपूर्वात् 'ष्णिह
प्रीतौ (घा १२०१) इत्यस्मात् 'ऋतिपग—' (सू ३७३) आदिना विवन् ,
निपातनाह्लोपश्च । विवज्जन्तत्वात्कुत्वेन हस्य घः, जश्चत्वे । उष्णिक् उष्णिग् ,

सर्वनाम्ना' इति सुट् , पृथग् , ईशब्दं , मत्वं , जत्वमिति भावः । नमुष्मिन्निति । औ
स्यदाद्यत्वं ; पररूप, कः क्षिमादेशः , जत्वमत्वे , जत्वमिति भावः । नमीष्विति । सुपि
स्यदाद्यत्वं , पररूपश्च , पृथग् , ईशब्दमत्वे , जत्वमिति भावः । इति साम्नाः ।

इति औदात्तदेवर्षीकितविद्वा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीभाष्येयायां
वाक्यमनोरमाभाष्यां हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणं समाप्तम् ।

अथ हलन्तस्त्रीलिङ्ग इकारान्ता निरूपयन्ते । 'णह् बन्धने' 'णो नः' उपनहते इति
विग्रहे उपपूर्वात् सम्प्रदादिर्भावः कर्मणि क्तिप् , 'न हिङ्गति' इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः ।
उपानहृशब्दः स्त्रीलिङ्गः , 'पाठुका । पाठुशुपानहृती' इत्यमरः । नहो घः । 'हो कः'
इत्यतो हः इत्यनुवर्तते । पदस्य इत्यधिकृतम् । 'रकोः संबोधा—' इत्यतः अन्ते इत्य-
नुवर्तते । 'सलो झकि' इत्यतः झकि इत्यनुवर्तते । तदाह—नहो इत्येवादिना । 'हो
कः' इति ह्रस्वापवादः । उपानदिति । उपानहृशब्दात् सोर्हृशब्दादिकोपः , इत्य घः,
जश्चत्वे इति भावः । अत्र इकार एव तु न विहितः । तथा सति नङ्गमित्यत्र 'रदा-
भ्याम्' इति नत्वप्रसङ्गादित्यलम् । उपानद्ग्रहामिति । हस्य भत्वे जश्चमिति भावः ।
उपानदित्यति । भत्वे 'खरि च' इति चत्वेमिति भावः । उष्णिहृशब्दः कृन्वोविशेष-
वाचो स्त्रीलिङ्गः । तं श्युपाद्वितुमाह—ष्णिह प्रीतादित्यादिना हलोपश्च इति । उहो
इकारस्य लोपः सस्य चत्वे च निपात्यत इत्यर्थः । न च 'घाश्वादेः घः सः' इति
कृतमकारस्य 'घाश्वाप्रत्यययोः' इत्येव चत्वेतिद्वयं किं तस्मिन्निपातनेन इति वाच्यम्,
'सात्पदयोः' इति निषेधवाचनार्थं यत्तन्निपातनस्यावश्यकत्वाद् । न च उष्णिहृश-
ब्दात् समासात् सुबुत्पत्तेः पूर्वं खिह इत्येतत् न पदम् नतरां सकारस्य पदादित्त्वं

उष्णिहो, उष्णिहः । उष्णिगभ्याम् । उष्णिष्ठु ॥ इति हान्ताः ॥ यौः, विधौ, दिवः । शुभ्याम् । शुभ्रु ॥ इति बान्ताः ॥ गीः, गिरौ, गिरः । एवं पूः । चतुरश्वतस्त्रादेशः—
चतस्रः । चतस्रः । चतस्रणाम् ॥ इति रेफान्ताः ॥ किमः कादेशो टाप् । का, के काः ।
सर्वावत् । ४४१ यः सौ ७ । २ । ११० ॥ इदमो दस्य यः स्यात्सौ । 'इदमो मः'

मिति वाच्यम्, पदादादिरिति पक्षे षत्वनिर्णयप्रसक्तेरित्याहुः । इत्यथ इति । घोष-
नादसंवारमहाप्राणसाभ्यादिति भावः । न च 'किन्प्रत्ययस्य' इति कुत्त्वस्यासिद्ध-
त्वात् 'हो ङः' इति ङत्वमेवोचितमिति वाच्यम्, षत्वापवादः कुत्त्वमिति कैयटादिमते
तुल्यन्यायतया षत्वस्येव ङत्वस्यापि कुत्वेन बाधात् । अश्वत्वे इति । न च अश्वे
कर्तव्ये 'किन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्त्वस्यासिद्धत्वं नाङ्ग्यम्, 'उष्णिगभ्यु' इति निर्दे-
शेन अश्वे कर्तव्ये कुत्त्वस्यासिद्धत्वाभावावशापनात् । वस्तुतस्तु 'किन्प्रत्ययस्य कुः'
इति कुत्वं षत्वापवादो न भवति' इति मूलकारमते तुल्यन्यायात् ङत्वस्यापि नाप-
वादः । तत्तत्र तद्रीत्या ङङका इति बोध्यम् । इति हान्ताः ।

अथ वकारान्ता निरूप्यन्ते । यीरिति । दिवशाब्दः क्रीलिक्रः । 'घो दिवौ द्वे
क्रियाम्' इत्यमरः । तस्मात् सुः, 'दिव औत्' इति वकारस्य औकारः, इकारस्य यञ्
कारविसर्गौ, सुकोपस्य औत्त्वस्थानिभूतवकाराश्रयत्वेनाविविधत्वात् स्थानिवत्त्वा
भावात् न हस्तयादिकोप इति भावः । शुभ्यामिति । श्यामाद्यौ हलि 'दिव उत्' इत्यु-
त्पत्तिमिति भावः । इति बान्ताः ।

अथ रेफान्ता निरूप्यन्ते । गीरिति । 'गु निगरणे' किप्, 'घल ह्रदातोः' इति ह्रस्व,
रपरश्च, गिराश्चात् सुबुपसिः, सोर्लोपा, 'बोर्बुपधायाः' इति दीर्घा, रेफश्च विसर्गः
इति भावः । श्यामाद्यौ तु हलि 'बोः' इति दीर्घः—गीर्भ्यामित्यादि । गीर्भुः । एवं पूरिति ।
गीर्भ्वित्यर्थः । 'प पाठनपूरणयोः' किप्, 'ढबोष्ठयपूर्वस्य' इत्युत्वं रपरश्चम् । पुर्-
वाच्चादात् सोर्लोपा, 'बोः' इति दीर्घा, रेफश्च विसर्ग इति भावः । चतुरश्वतस्त्रादेश इति ।
अश्वतोः क्रीलिक्रस्य षतुर्लब्धस्य 'त्रिषतुरोः क्रियाम्' इत्यनेनेति भावः । चतस्रः इति ।
परत्वात् 'चतुरगङ्गहो' इत्यामं बाधित्वा चतस्रभावे यञ् । चतस्रभावे कृते आम् हु
न 'विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद्वाचितमेव' इति न्यायादिति स्थानिवत्सुत्रे भाष्ये
स्पष्टम् । चतस्रणमिति । 'न तिष्ठचतस्र' इति दीर्घनिषेधः । इति रेफान्ताः ।

अथ मकारान्ता निरूप्यन्तः । किम इति । किम् शब्दात् स्त्रीलिक्राङ्गिभक्तौ 'किमः काः'
इति प्रकृतेः कादेशो कृते भदन्तत्वात् टाभित्यर्थः । सर्वावदिति । सर्वाशब्दवदित्यर्थः ।
'सर्गनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवन्भावः' इति न, शब्दस्वरूपपरस्य गौणतया कदापि सर्व-
नामत्वाभावादिति भावः । अथ ह्रस्वशब्दस्य स्त्रीत्वे विशेषमाह—यः सौ । 'इदमो
मः' इत्यतः 'इदमः' इत्यनुवर्तते, 'दम्' इत्यतः 'दा' इति च षष्ठ्यन्तमनु-

(सू ३४३) इयम् । त्यदायत्वं, टाप् 'व्य' (सू ३४५) इति मः । इमे, इमाः । इमाम्, इमे, इमा । अनया । 'हलि लोपः' (सू ३४७)—आभ्याम् ३ । आभिः । अस्यै । अस्या', अनयो', आसाम् । अस्याम्, अनयोः, आमु । अन्वादेशे तु एनाम्, एने. एनाः । एनया । एनयोः । एनयोः ॥ इति मान्ताः ॥ 'ऋत्विग्—' (सू ३७३) आदिना सृजैः किन् अमागमस्य निपातितः ।

वर्तते । तद्वाह—इदमो दस्येति । पुंसि तु नेवं प्रवर्तते, 'इदोऽय् पुंसि' इति विशिष्य-विधेः । नापि कछीधे, तस्य सोः लुका लुप्तत्वात् । ततश्च परिकेषात् क्रियामेवेवम् । इयमिति । इदम् स् इति स्थिते-दकारस्य यत्वे, इयम् स इति स्थिते त्यदायात्वं बाधित्वा 'इदमो मः' इति मकारस्य मकारे कृते इदम्यादिना लुकोप इति भावः । इदम् औ इति स्थिते प्रक्रियां दक्षयति—त्यदायात्वं सति पररूपे अवन्तत्वात् टापि 'द्व्य' इति दकारस्य मत्वे इमा औ इति स्थिते—'औक आपः' इति वीमावे, आदृगुणे इमे इति रूपम् । इमा इति जसि त्यदायात्वं, पररूपम्, टाप्, 'द्व्य' इति मः, पूर्वसवर्णदीर्घः इति भावः । अत्र विभक्तौ सत्यां त्यदायात्वं, पररूपं, टाप् च सर्वत्र भवन्तीति बोध्यम् । इमाः इत्यत्र—इमा अस् इति स्थिते पूर्वसवर्णदीर्घः । 'असः वी' इति तु न, टापि कृते अवन्तात् परत्वाभावात् । इमामिति । अत्वपररूपटाकमत्वेषु कृतेषु 'अभि पूर्वः' इति भावः । इमे इति । औटि औबत् । इमा इति । अत्वपररूपटाकमत्वेषु पूर्वसवर्णदीर्घः, औत्वात्त्वाभाव इमि भावः । जनयेति । इदम् आ इति स्थिते—अत्वं, पररूपम्, टाप्, 'अनात्त्वका' इति इद् इत्यस्य अन् आदेशः, अन् आ आ इति स्थिते 'आकि चापः' इत्येत्वे, अयादेश इति भावः । टाप्रभृत्य-आदौ सर्वत्र अण् आदेश इति बोध्यम् । इकि कोपः इति । अमादादौ इकि इद् इत्यस्य कोप इत्यर्थः । आभ्यामिति । इदम् अमा इति स्थिते इदो लोपे अत्वे पर-रूपे टापि च रूपमिति भावः । आभिरित्यप्येवम् । अस्ये इति । इदम् ए इति स्थिते अत्वपररूपटाप्सु स्यादागमे इत्येत्वे इदो लोप इति भावः । अस्याः इत्यप्येवम् । जनयोरिति । इदम् ओस् इति स्थिते इदमः इदः अनादेशो अत्वपररूपटाप्सु 'आकि चापः' इत्येत्वे अयादेश इति भावः । आसामिति । इदम् आम् इति स्थिते अत्वपर-रूपटाप्सु सुटि इदो लोप इति भावः । अस्यामिति । इदम् इ इति स्थिते अत्वपर-रूपटाप्सु ङरामि स्यादागमे इत्येत्वे इदो लोपः इति भावः । आस्विति । इदम् सु इति स्थिते अत्वपररूपटाप्सु इदो लोप इति भावः । अन्वादेशे स्विति । 'इत्तीया-टौस्त्वेनः' इत्येनादेशो टापि रमावन्नूपाणि इति भावः । इति मान्ताः ।

अथ अकारान्ता निरूप्यन्ते । अज्ज्ञाद्व श्रुत्यादयति—ऋत्विगिति । 'सुअ विसग' अस्मात् किन्, अकारात् परा अमागमः, मकारः इत्, अकारस्य ण् रेफः, अज्ज्ञाद्वः

क्-स्रग्, स्रजौ, स्रजः । स्रग्भ्याम् । स्रष्टु ॥ इति ज्ञान्ताः ॥ त्यदायरथं टाप्-स्या,
ये, स्याः । एषं तद्, यद्, एतद् ॥ इति ज्ञान्ताः ॥ वाक्-वाग्, वाचौ, वाचः ।
वग्भ्याम् । वाष्टु ॥ इति ज्ञान्ताः ॥ अप्रशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । 'अप्तुन्—'
(सू २७७) इति दीर्घः—आपः । अपः । अष्टर अपो मि ७ । ४ । ४८ ॥
पस्तकारः स्याद्भादौ प्रत्यये परे । अग्निः । अद्भ्यः । अद्भ्यः । अपाम् ।
प्सु । इति पान्ताः ॥ दिष्—दिग्, दिशौ, दिशः । दिग्भ्याम् । दिष्टु ।
यदादिषु— (सू ४२९) इति दशैः किन्निषानादन्यत्रापि कृत्वम् । दक् = दग्,

किङ्गः । 'माक्ष्यं माका स्रजौ मूर्ध्नि' इत्यमरः । स्रक् सगिति । 'किन् प्रत्ययस्य'
'इति कुत्वं अस्त्वचत्वे' इति भावः । इति ज्ञान्ताः ।

अथ वकारास्ता निरूप्यन्ते । तद्वशात्तस्य प्रकिञ्चिं दर्शयति—त्यदायरथमिति
प्रकी—आत्वे परकृपे टापि स्या इति रूपम् । सर्वत्र ततः सर्वावगूपाणि । सौ सु।
होः सः सौ' इति तकारस्य स इति विशेषः । यमिति । तद् यद् एतद् एतेभ्यो
नक्षौ अथपररूपवाप्सु सर्वावगूपाणि । तत्त्वस्य तु तकारस्य सत्वम् । एत
मस्य तु तकारस्य सात्वे 'मादेसप्रत्यययोः' इति यत्वमिति विशेषः ॥ इति ज्ञान्ताः ॥

अथ पकारास्ता निरूप्यन्ते । नागिति । यथैः 'किञ्चि' इत्यादिना किप् दीर्घश्च,
वस्त्वपि' इति सम्प्रसारणाभावश्च, वाच् इति रूपम् । सुलोपः 'चोः कुः' अश्व-
'इति भावः ॥ इति ज्ञान्ताः ॥

अथ पकारास्ता निरूप्यन्ते । अप्सव इति । 'अप्सुजनस्समासिकतावर्णां बहुत्वं
इति स्वधिकारे किङ्गाष्टुणासनसूत्रात् नित्यं बहुवचनान्तत्वं कीत्वं येत्यर्थः ।
इति । असीति शेषः । अप इति । 'अप्सुन्' इत्यत्र 'सर्वनामस्त्वाने चासम्बुद्धौ' इत्य-
र्थे नासि न दीर्घ इति भावः । अपो मि । 'अच् उपसर्गात्' इत्यस्मात् स इत्य-
'ते । अङ्गाधिकारस्त्वभिषम् । ततश्च अङ्गाधिसप्रत्ययो मि इति सम्प्रत्ययेन चित्ते
तदादित्रिभिः । तदाह—अपस्तकार इत्यादिना । प्रत्यये किम् ? अवमचः । अग्नि-
। पकारस्य तकारे अश्वमिति भावः ॥ इति पान्ताः ॥

अथ शकारास्ता निरूप्यन्ते । दिगिति । 'दिक् अतिसर्जने' अग्निवगादिना किन्,
रः, 'मक्ष' इति चः, तस्य जशवेन छः तस्य 'किन्प्रत्ययस्य कु' इति कुत्वेन
नस्य चार्धविकल्प इति भावः । इत्यन्ते अर्था अनयेति विग्रहे सम्प्रदादिन्नाप्य
किप् । ततः सुलोपे 'मक्ष' इति परवमाशङ्क्य आह—त्यदादिष्विति । अन्यत्रा-
त्यदाद्युपपदाभावेऽपीत्यर्थः, किन् प्रत्ययो यस्माद्विहित इति बहुव्रीह्याश्रय-
सि भावः । इति । वक्षगकाः प्राग्वत् । इति ज्ञान्ताः ॥

इशौ, दशः ॥ इति शान्ताः ॥ त्विट्-त्विट्, त्विषौ त्विषः । त्विट्भ्याम् । त्वि-
दुस्तु-त्विट्सु । सह जुषत इति सजूः, सजुषौ, सजुषः । सजूभ्याम् । सजूष्-
सजूषु । पत्वस्यासिद्धत्वाद्भवम्—आशीः, आशिषौ, आशिषः । आशीभ्याम् ।
आशीभिः ॥ इति शान्ताः । असौ । त्यदाद्यत्वं, टाप्, औः शो, उत्त्वमत्वे—
अमू । अमूः । अमूम्, अमू, अमूः । अमुया, अमूभ्याम्, अमूभिः । अमुष्यै,
अमूभ्याम्, अमूभ्यः । अमुष्याः । अमुष्याः, अमुयोः अमूषाम् । अमुष्याम्,
अमुयोः, अमूषु ॥ इति शान्ताः ॥

इति ह्रस्वन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ॥

अथ चकारान्ता निरूप्यन्ते । त्विति । 'स्विष दीप्तौ' क्तिप्, सुलोपः, जश्चत्वत्वे
इति भावः । सजुरिति । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः क्तिप्, 'सहस्य सः संज्ञायाम्' इति वा
'ससजुषो' इति निपातनाद्वा सहस्य समावः, सुलोपः, 'ससजुषो रु' इति षस्य ह्रस्वं,
'वोऽपचायाः' इति दीर्घः । 'आक्षः क्षासु इच्छायां' क्तिप्, 'आक्षामः क्तावपसज्जुषा-
नम्' इत्युपचाया इत्वं, 'आक्षिपसिषलीनां च' इति सस्य वा, भाषिचक्षब्दात् लोर्लो-
पः । एतावत् सिद्धवत्कृत्य आक्ष—पत्वत्वेति । आक्षीरिति । षस्य ह्रस्वे कृते 'वोऽप
चाया' इति दीर्घ इति भावः ॥ इति शान्ताः ॥

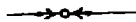
अथ सकारान्ता निरूप्यन्ते । असाविति । अदसकब्धस्य स्त्रियामपि पुंनवेव सौ
रूपमित्यर्थः । अदस् औ इति स्थिते प्रक्रिया दर्शयति—त्यदाद्यत्वमित्यादिना । अत्वे
पररूपे टापि औक्षः क्षीमावे आर्गुणे अवे इति स्थिते एकारश्च दीर्घत्वादूर्ध्वं दस्य
मत्वं धेत्यर्थः । विभक्तौ सत्याम् अत्वं, पररूपं, टाक्षित्येत् सत्वं च ज्ञेयम् । अमूरिति ।
असि—अत्त्वपररूपटाप्सु पूर्वसवर्णदीर्घे सत्त्वमत्वे । टापि सति अदन्तत्वाभावात्
असः क्षीमावे न । एकाराभावाच्चेत्यम् । अमूमिति । पुंनत्, ऊर्णं तु विशेषः । अमू
इति औटि औवत् । अमूरिति असि जसीव रूपम् । इत्नीत्यात्वाभावः । अमुयेति ।
अदस् आ इति स्थिते अत्त्वपररूपटाप्सु 'आक्षि चापः' इत्येत्वे अथादेशे डत्वमत्वे
इति भावः । अमूषामिति । अत्त्वपररूपटाप्सु, ऊर्ध्वमत्वे इति भावः । एवममूमिरिति ।
अमुष्यै इति । अदस् ए इति स्थिते अत्त्वपररूपटाप्सु, रयाङ्गुत्त्वौ, डत्वमत्वे, पाव-
मिति भावः । अमूभ्या इत्यपि उच्चावत् । टापि अदन्तत्वाभावादेशे न । अमुष्या
इति । कसिङ्गसोर्ध्वत्वं ह्रस्वविसर्गौ तु विशेषः । अमुयोरिति । ओसि अत्त्वपररूपटाप्सु
'आक्षि चापः' इत्येत्वे अथादेशे मृत्वमिति भावः । अमूषामिति । आमि अत्त्वपररूप
टाप्सु सुति ऊर्ध्वमत्वे सस्य पत्वमिति भावः । अमुष्यामिति । अदस् इ इति स्थिते

अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ॥ १३ ॥

स्वमोर्लुक्, दत्तम्—स्वनडुव-स्वनडुव्, स्वनडुही । 'चतुरनडुहोः—' (सू ३२१) इत्याम्—स्वनड्वाहि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् ॥ इति हान्ताः ॥ 'द्विष उत्' (सू ३२७) अहर्विमलद्यु । अन्तर्धर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य पूर्वपदस्येवोत्तरखण्ड-

भावपररूपटाप्सु केरामि स्याद्द्वौ भूत्वमिति भावः । भूत्वमिति । सुपि भावपर रूपटाप्सु ऊधमात्वे चत्त्वमिति भावः । इति सान्ताः ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विश्वितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालममोरमाख्यायां हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गे हकारान्ता निरूप्यन्ते । सु शोभनाः भनड्वाहः यस्य कृकस्येति बहुव्रीहौ स्वनड्वाहस्येवात् नपुंसकलिङ्गात् सुबुत्पत्तिः । ननु तत्र सौ परतः 'चतुरनडुहो' इत्याम्, 'अम् संसुद्धौ' इत्याम्, 'सावनडुहो' इति जुम् च स्यात् । हतव्याविकोपं सुकोपेऽपि प्रत्ययकृष्णसत्त्वादित्यत आह—स्वमोर्लुगिति । परत्वात् हतव्याविकोपं चाधित्वा 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुक् । ततश्च लुका लुप्तत्वेन प्रत्यय-कृष्णाभावाद्वापि न भवतीति भावः । दत्तमिति । 'वसुच्छसु' इत्यनेनेति शेषः । द्वेषविधेः पञ्चाधिकारस्थत्वेन तदन्तेऽपि प्रबुत्तेरिति भावः । न च तत्रापि 'न लुमता' इति निषेधः शङ्क्यः । इत्यस्य सुबन्तत्वरूपपदत्वनिमित्तकतया अङ्गकार्यत्वाभावा-विस्थाहुः । स्वनडुदिति । इत्ये चत्त्वविकल्पः । 'उरःप्रभृतिभ्यः कप्' इति तु न शङ्क्यम्, तत्र गणे भनड्वाहान्त्येकवचनस्यैव पाठादिति बहुव्रीह्याधिकारे मूळ एव वचयते । स्वनडुही इति । 'नपुंसकात्' इत्यौकः शोभावः । स्वनड्वाहीति । 'अरशसोः शिः' इति शिभाये तस्य सर्वनामस्थानत्वात् 'चतुरनडुहो' इत्यामि 'नपुंसकस्य अकचः' इति जुमि 'नरच्' इत्यनुस्वार इति भावः । अत्र यद्वाक्यं तस्युल्लिङ्गनिरूपणे षकम् । इति हान्ताः ।

अथ वकारान्ता निरूप्यन्ते । विमला शोः-आकाश यस्य अङ्गः इति बहुव्रीहौ सुबुत्पत्ति-विमलद्विषस्येवात् सोर्लुक् । एतावत् सिद्धत्वात् आह—द्विष उदिति । अहर्विमलद्यु इति । यस्य तस्ये हकारस्य यणिति भावः । अहर्ग्रहणं नपुंसकत्वसूचनार्थम् । ननु विमलद्विष औ इति स्थिते 'नपुंसकात्' इति शोभाये विमलद्विषी इति रूपं वचयति ।

स्यापि पदसंज्ञायां प्राप्तायाम् 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः' (वा ४८०) इति प्रत्ययलक्षणं न । विमलदिवौ, विमलदिवि । 'अपदादिविधौ' किम् ? द्वि-
त्रेचौ । इह षत्वनिषेधे कर्तव्ये पदत्वमस्यैव । उत्तरस्य कृत्वे तु न ॥ इति वान्ताः ॥

तद्युक्तम्, 'दिव उत्' इत्युत्प्रेषणम् । न च विमलदिवौ इति समुदायस्यैव
ब्रुवन्ततया पदत्वाच्च वकारस्य विश्वान्वरूपपदान्तत्वमिति वाच्यम् ? 'सुपो धातु'
इति लुप्तं द्विवचनद्वयस्य विभक्तिः, प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य दिव् इत्यस्य पदत्वात् । न
च लुक् लुप्तत्वात् न प्रत्ययलक्षणमिति वाच्यम्, पदमज्ञायाः सुबन्तधर्मतया अत्र-
न्तत्वाभावेन तत्र 'न लुप्तता' निषेधाप्रवृत्तः । अन्यथा राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः इत्यादौ
पूर्वभागे नलोपाधिकं न स्याद्विधावाङ्मय आह-अन्तर्वर्तिनीमित्यादि । उत्तरपदत्वे चेति ।
समासे उत्तरखण्डस्य पदसंज्ञायां कर्तव्यायाम् अन्तर्वर्तिविमलदिवौ प्रत्ययलक्षण-
प्रतिषेधो वक्तव्यः पदादिविधिं वर्जयित्वा इत्यर्थः । वार्तिकमेतत् । विमलदिवौ इति ।
औक्चि रूपम् । विमलदिवि इति । शसि सति 'अश्वसोः निः' इति शिभावे रूपसिद्धिः,
अक्षलन्तराच्च ननु ।

द्विषेचाविति । सिञ्चतेः क्तिप् । दृष्टः सेचौ द्विषेचौ । समासे पूर्वोत्तरपदावय-
वसुपोल्लिङ्गि समासात् पुनः सुबुत्पत्तिरिति स्थितिः । तत्र उत्तरखण्डादुत्तरां विभक्ति-
लुप्तं प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य सेच् इत्यस्य पदत्वेन तत्सकारस्य पदादितया 'सात्प-
दायोः' इति षत्वनिषेध इष्टः । 'उत्तरपदत्वे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः' इत्येतावत्येवोक्तं
तु सेच् इत्युत्तरखण्डस्य पदसंज्ञायां कर्तव्यायां प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः स्यात् । तथा
च सेच् इत्यस्य सुबन्तत्वाभावेन अपदतया तत्सकारस्य पदादिविधाभावेन षत्व
निषेधो न स्यात् । अतः अपदादिविधिविरुद्धम् । षत्वनिषेधस्य पदादिविधितया
तस्मिन् कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य सेच् इत्यस्य पदत्वात् तत्सकारस्य 'सात्पदायोः'
इति षत्वनिषेधो निर्वाच्यः । ननु सेच् इत्युत्तरखण्डस्य पदत्वे चकारस्य कृत्वं
स्यादित्यत आह-वकारस्य कृत्वे तु चेति । कृत्वे कर्तव्ये तु सेच् इत्यस्य पदत्वं नास्त्येव,
कृत्वस्य पदान्तविशिष्टत्वेन पदादिविभिन्नतया तस्मिन् कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणप्रतिषेध-
सत्त्वेन पदत्वाभावादिति भावः । ननु द्विषि सिञ्चत इति मोपपदाद्विधि उपपदसमासे
षत्वं दुर्वारम्, 'गतिकारकोपपदानां कृञ्जि सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः' इति
वचनमाश्रित्येन सेच् इत्यस्य अन्तर्वर्तिसुबन्तत्वाभावेन अपदान्ततया 'सात्पदायोः' इति
निषेधस्य तत्राप्रवृत्तेरिति चेत् ? अत्र सोपपदात् सिञ्चेः विच्चः अनभिधानमिति भावः
इति कैयटः समाहितवान् । पदात् आदिः पदादिरिति पञ्चे तु उपपदसमासेऽपि
षत्व सुपरिहरम् । न चैवमपि परमध्वासी दण्डी च परमदण्डी, सा प्रियः यस्य सा
परमदण्डिप्रियः इत्यस्य अवान्तरतत्पुरुषस्य उत्तरखण्डे नलोपाजुपपत्तिः 'उत्तर-
पदत्वे च' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेन तस्य पदत्वाभावादिति वाच्यम्, मध्यप

वाः । वारो । अक्षलन्तत्वाच्च नुम्—वारि । चत्वारि ॥ इति रेफान्ताः ॥ 'न लुमता—' (सू २६३) इति कादेशो न—किम्, के, कानि । इवम्, इमे, इमानि । 'अन्वादेशे नपुंसके एनद्वक्तव्यः' (वा १५६९) । एनत्, एने, एनानि । एनेन । एनयोः । एनयोः ॥ इति भान्ताः ॥ ब्रह्म, ब्रह्मणी, ब्रह्मणि, 'सम्बुद्धौ नपुंसकानां

वृत्त्वानाम्भान्तस्यैव उत्तरकण्ठस्य विप्रचित्तत्वादित्यास्तां सावत् । इति चान्ताः ।

अथ रेफान्ता निरूप्यन्ते । वारिति । वार् शब्दो रेफान्तो नपुंसकलिङ्गः । 'भावा-
ली मूनि वार् वारि' इत्यमरः । वार् शब्दात् स्वमोर्लुक् रेफस्य विसर्ग इति भावः ।
चत्वारिति । चतुर् शब्दो निर्यं बहुवच्यः, तस्य अक्षसोऽश्वाः, तस्य सर्वनाम-
स्थानावात् 'चतुरभस्रहोः' इति प्रकृतेः आम् । स च मिश्रवाद्यन्याद्यच्च ङकारात् परः,
ङकारस्य यञ्, अक्षलन्तत्वाच्च नुम् इति भावः । इति रेफान्ताः ।

अथ मकारान्ता निरूप्यन्ते । किम्शब्दात् स्वमोर्लुकि प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य
विभक्तिपरकत्वात् कादेशमाशङ्क्य आह—न लुमतेति । सारमन्त्राभ्यस्य कादेशो सर्वश-
ब्दवृत्तपाणीत्याह—के, कानोति । इति मिति । स्वमोर्लुकि रूपम् । 'इवमो मा, वक्ष'
इत्यादिविधयो न भवन्ति, न 'लुमता' इति निषेधादिति भावः । इमे इति । औङि
अथ पररूपम्, 'वक्ष' इति वक्ष्य मः, 'नपुंसकाच्च' इति क्रीमाभावः, गुण इति भावः ।
इमानीति । अक्षसोऽश्वाः, अथ, पररूपं, 'वक्ष' इति मः, 'नपुंसकस्य स्रक्च' इति
नुम्, 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घ इति भावः । अन्वादेशे नपुंसके एनद्वक्तव्य इति ।
'इदमेतदोः' इति शेषः । इत् च अग्रेव भवति । तथा च मास्ये 'एनद्विति नपुंसकै-
कवचने वक्तव्यम्' इति पठिष्या 'कुण्डमानय प्रकाशयेनत्' इत्युदाहृतम् । औट्भसोः
त्रायाम् ओसि च 'द्वितीयादौस्त्वेन' । इत्येनादेश एव इति मखा आह—एने इत्यादि ।
वस्तुतस्तु 'द्वितीयादौस्त्वेनत्' इत्येव सूच्यताम् । नपुंसके अमो लुकि एनद्विति
लिप्यति । एनम्, एनौ, एनान् । एनेन, एनयोः इति तु त्रयवाच्यत्वेन-सिद्धमिति
माश्रयं श्रियतम् । परमार्थनस्तु नपुंसकैकवचने अमि एनद्वेषाः । एनम्, एनौ
इत्याद्यर्थे 'द्वितीयादौस्त्वेन' । इत्यत्र एनादेशो विधातव्यः । येन नाप्राप्तिस्थानेन
एनद्वेषास्य त्रयवाच्यत्वात्प्राप्तवत् त्रयवाच्यत्वमभ्यगदिति शब्देऽङ्गोत्तरे स्थितं
माध्यमर्थापेक्षितं प्रपञ्चितं च । इति भान्ताः ।

अथ नकारान्ता निरूप्यन्ते । ब्रह्मेति चेदाहैत्र-कये ब्रह्म त्रयम्, नपुंसकलिङ्गः । 'वेद-
स्तत्र नपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः' इत्यमरः । स्वमोर्लुकि नञोप इति भावः ।
ब्रह्मणी इति । औङि ङी, 'भट्कुप्वाक्' इति णवम् । 'विभाषा किर्यो' इत्यङ्गोपस्तु
न, 'न संयोगाहमन्तात्' इति निषेधादिति शाचः । ब्रह्मणीति । अक्षसोऽश्वाः, तस्य

नलोपो वा वाच्यः । हे ब्रह्मन्—हे ब्रह्म । 'रोऽसुपि' (सू १७२) । अहर्भाति । विभाषा 'क्षियोः' (सू २३७) । अङ्घ्रि-अहनी, अहानि । ४४३ अहन् ८।२।६८॥ अहन् इत्यस्य रुः स्यात्पदान्ते । अहोभ्याम्, अहोभिः । इह 'अहः' 'अहोभ्याम्' इत्यादौ रत्वस्त्वयोरसिद्धत्वाजलोपे प्राप्ते 'अहन्' इत्यावर्त्य एकेन नलोपाभावं निपात्य द्वितीयेन रुषिधेयः । तदन्तस्यापि रत्वस्त्वे । दीर्घाण्यहानि यस्मिन् स दीर्घाह । निदाघः । इह हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन 'असुपि' इति

सर्वनामस्थानत्वात् नाप्तलक्षणो दीर्घः । हे ब्रह्मन् । 'सम्बुद्धौ नपुंसकानाम्' इति नलोपविकल्प इति भावः । अथ अहन्शब्दात् स्वमोर्लुकि 'अहन्' इति रुत्वे प्राप्ते आह—रोऽसुपीति । लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावादिति भावः । अहर्भातीति । अत्र रुत्वे तु 'हृषि च' इत्युपवे गुणे अहो भातीति स्यात् । रेकविधौ तस्य तथैव न, रोऽस्युकारानुबन्धग्रहणादिति भावः । अहानीति । जरसतोः णि, सर्वनामस्था- नत्वात् उपधादीर्घः, अलोपस्तु न, सर्वनामस्थानत्वादिति भावः । दावावचि अलोपः, अङ्गा, अङ्गे इत्यादि । म्यामादौ हलि विशेषमाह—अहन् । 'सप्तसुपो रुः' इत्यतो रुरित्यनुवर्तते, 'रुकोः संयोगाघोः' इत्यतः 'अन्त' इति च पदस्थेऽथधिकृतम् । 'अहन्' इति लुप्तपष्ठोक्तम् । तदाह—अत्रित्यस्येत्यादिना । अहोभ्यामिति । नकारस्य रुत्वे, 'हृषि च' इत्युपवे, गुण इति भावः ।

ननु अहः, अहोभ्यामित्यत्र रत्वस्त्वयोरसिद्धत्वाजलोपः स्यात् । न च रत्वस्त्वे नलोपापवादादिति वाच्यम्, 'न क्षिपन्बुद्धयोः' इति नलोपनिषेधस्थले हे अहरित्यत्र, दीर्घाणि अहानि यस्मिन् स दीर्घाह । हे दीर्घाहो निदाघ इत्यत्र च नलोपे अस्यपि रत्वस्त्वयोरारम्भाद् इत्याशङ्क्य निराकरोति—इति । एकनेति । आवृत्तयोः प्रथमेन 'अहन्' इति सूत्रेण पदान्ते अहस्त्वित्वात् स्यात्, न तु नलोप इत्यर्थकेनेत्यर्थः । द्वितीयेनेति । 'अहस्त्वित्स्य रुः क्त्वात् पदान्ते' इत्यर्थकेनेत्यर्थः । एवं च 'अलो नलोपप्रतिषेधः' इति वार्तिकं न कर्तव्यमिति भावः । तदन्तस्यापीति । अहन्शब्दान्तस्यापि रत्वस्त्वे भवत्, पदाधिकारस्येति भावः । 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तद्धृतविधिर्नास्ति' इति निषेधस्तु प्रत्ययविधिमपविष्य इति 'असमासे निष्कादित्यः' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । तद्धृते रुत्वप्रवृत्तिं दर्शयति—दीर्घाव निराव इति । दीर्घाहन्शब्दात् पुंलिङ्गात् सौ परवाद्बुधधादीर्घं कृते हल्ङ्यादिना सुलोपः । 'अहन्' इति रुत्वे, 'भोभगो' इत्यपूर्वत्वाद्यत्वे 'हलि सवचाम्' इति यलोपे, रूपमिति भावः । ननु सुलोपे कृते 'रोऽसुपि' इति रुत्वे तस्य यत्वं न भवति । यत्त्वविधौ रोः इत्युकारानुबन्धग्रहणात् । तथा च दीर्घाहानिदाघ इत्येव युक्तमित्यत आह—इह हल्ङ्यादीत्यादि । ननु नाप्तलक्षणदीर्घस्य परत्वेऽपि अकृत- व्यूहपरिभाषया हल्ङ्यादिलोपात् प्राक् प्रवृत्तिर्न सम्भवति, रुत्वेन नकारस्य

निषेधाद्वत्वाभावे कः, तस्यासिद्धत्वाच्चान्तलक्षण उपधादीर्घः । सम्बुद्धौ तु हे दीर्घाहो निदाघ । दीर्घाहानौ, दीर्घाहानः । दीर्घाहा । दीर्घाहोभ्याम् । दण्डि, दण्डिनी, दण्डीनि । स्रविष, स्रविणी, स्रवीणि । वारिम, वारिमनि, वारमीनि । बहुवृत्रहाणि । बहुपूषाणि । बहुर्यमाणि ॥ इति नाम्ताः ॥ अस्तुः पदान्ते

विशाशोऽमुखादित्यत आह—तस्यासिद्धत्वाविति । प्रवृत्तस्य कस्यस्यासिद्धत्वाच्चान्त-
लक्षणो दीर्घो निर्बाध इति भावः । वस्तुतस्तु अकृतव्यूहपरिभाषाया निरूप्यत्वाविह
हृत्कृत्वाविकोपात् पूर्वमेव परत्वावुपधादीर्घ इत्येवोक्तमित्यलम् । सम्बुद्धो विविति ।
सोरत्र हृत्कृत्वाविकोपात् प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य असम्बुद्धौ इति प्रवृत्तेः । उपधावी
छाभावे कृत्वे 'हृशि च' इत्युक्ते, आद्गुणे, हे दीर्घाहो निदाघ इति रूपमित्यर्थः ।
अत्र 'रोऽसुपि' इति रत्वविशेषतन्त्रेऽपि प्रवृत्तौ कलं तु नपुंसके दीर्घाहनिदाघजा-
लमित्यादि बोध्यम् ।

दण्डीति । दण्डोऽस्यास्तीत्यर्थे 'अत इमिठनौ' इति इनिः । दण्डिन्नाम्नात् स्वमो-
र्लुक्, नस्य छोप इति भावः । दण्डिना इति । औकरणी । असर्वनामस्यानत्वात्
'हृन्हन्' इति नियमाच्च न दीर्घ इति भावः । दण्डीनीति । 'अशशसोः शिः' 'हृन्हन्'
इति दीर्घ इति भावः । खकीति । 'अस्मायामेचाक्षत्रो विनि' इति अत्राशब्दात्
मत्वर्थयो विनिः । स्रज् इत्यस्य अन्तर्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य पदात्वात् अस्य कृत्वं
आविशशब्दात् सुबुत्पत्तिः । दण्डिवद्ग्राणि । अत्र इनः अनर्थकत्वेऽपि 'हृन्हन्' इत्यत्र
प्रहणं भवत्येव, 'अनिनस्मन्' इति वचनादिति बोध्यम् । वागीति । 'वाचो विप्रनिः'
इति विप्रनिः । तद्धितत्वाच्च शकार इत्, चकारस्य जरत्वम्, कृष्वम्, वारिम-
नाम्नात् सुबुत्पत्तिः, आविववद्ग्राणि । बहुवः वृत्रहणो यस्मिन् मन्वन्तरे इति
बहुव्रीहौ बहुवृत्रहशब्दात् स्वमोर्लुकि, नलोपे, बहुवृत्रहेति रूपम् । औकः श्याम्,
अलोपे, 'हो हन्तेः' इति कृत्वे, बहुवृत्रह्री इति रूपम् । 'आपूर्वस्य' इति नियमाच्च
णत्वम् । पतापसिद्धवत्कृत्य अशशसोराह-बहुवृत्रहाणिति । शोः सर्वनामस्थानत्वेन
तस्मिन् परे अलोपाभावात् 'हृन्हन्' इत्युपधादीर्घे 'एकाञ्चत्तरपदे णा' इति णत्वमिति
भावः । बहुपूषाणीति बहुवः पूषणो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । बहुपूष, बहुपूषणी
'रषाभ्याम्' इति णत्वम् । अशशसोस्तु शिः, शौ दीर्घः, 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वम् ।
बह्वर्यमाणीति । बहुवः अर्यमणो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः, बहुपूषवद्ग्राणि ।
इति नाम्ताः ।

अथ जकारान्ता निरूप्यन्ते । शरीरं यदा वरपद्यते तदैव सृज्यते न वृन्तादिवन्मथे
इत्यर्थे सृज्यतोः नञपूर्वात् सप्रदावित्वात् क्तिप् । उपपदसमासे 'नलोपो नञः'

कुत्वम्, सृजेः किनो विधानात् । विश्वसृडादौ तु न, 'सृजिदृशोः—(सू २४०५) इति सूत्रे 'रञ्जुसृङ्भ्याम्' इति भाष्यप्रयोगात् । यद्वा 'व्रश्' (सू २९४) आदि-सृजे सृजियज्योः पदान्ते षत्वं कृत्वापवादः । स्रगृत्विक्छन्दयोस्तु निपातनादेव कुत्वम् । असृक्छन्दस्तु अस्यतेरौणादिके ऋजप्रत्यये बोध्यः । असृक् असृग्,

इति नकारलोपे असृङ्गच्छन्दो रक्तपर्यायो नपुंसकलिङ्गः । 'रक्षिरासृङ्गोहितास्वरक्तं कृतवशोणितम्' इत्यभरः । तस्य स्वमोर्लुकि विशेषमाह—असृङ्गः पदान्ते कुत्वमिति । 'किम्प्रत्ययस्य' इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् 'चोः कुः' इति प्राप्तं कुत्वं चाक्षित्वा तदपवादे ब्रह्मादिष्वेव कृते, तस्य 'किम्प्रत्ययस्य' इति कुत्वेन खडादः, अवोषमासविचारमहाप्राणवसाग्मादित्यर्थः । न च अथस्य निरवकाशात्वं साङ्ग्यम्, सृष्टमित्यादौ अपदान्ते 'किम्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वाभावस्यैव षत्वस्य चरितार्थात् । ननु किञ्चन्तत्वाभावाविह 'किम्प्रत्ययस्य' इति कुत्वं कुन इत्यत आह—सृजेः किनो विधानादिति । अस्तिगाविसृजेण इति शेषः । तथा च किन् प्रत्ययो यस्मादिनि अतद्वगुगचद्विधा-अथगाविहापि कुत्वनिर्वाधमिति भावः । भाष्यप्रयोगादिति । न च रञ्जुसृङ्भ्याम् इति भाष्यप्रयोगात् विश्वसृडादौ कथं कृत्वाभाव इति वाच्यम्, आपकस्य सामाभ्यापेक्षत्वात् । न चेवं सति असृङ्गच्छन्देऽपि कुत्वं न स्यादिति वाच्यम्, अनवयवपूर्वपक्षस्यैव सूत्रेर्भाष्यप्रयोगात् कृत्वाभावबोधनादिति भावः । ननु उदाहृतभाष्यप्रयोगात् विश्वसृङ्गरञ्जुसृडादौ षत्वसिद्धावपि देवान् यजतीति देवेद् इत्यादौ 'चोः कुः' इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् ब्रह्मादिना षत्वे, तस्य 'किम्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वं हुर्वारमित्यस्वरसादाह—यदेति । षत्वं कृत्वापवाद इति । यद्यपि सृष्टमित्यादौ अपदान्ते षत्वं पावकाशम् । तथापि यजिसृज्योः पूर्वोत्तरसाहचर्येण पदान्तेऽपि विशिष्यविहितत्वा-क्षेपकाशत्वाच्च पदान्तविषये षत्वं कृत्वापवादः । तथा च विश्वसृडादौ देवेडादौ च षत्वं निर्वाधम् । अत एव 'सृजिदृशोः' इति सूत्रे रञ्जुसृङ्भ्यामिति काव्यविधिसूत्रे उपपत्तिकाव्यतीति च भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छत इति भावः । 'अथैवं सति स्रगृत्विक्छन्दयोरेपि 'किम्प्रत्ययस्य' इति कुत्वं चाक्षित्वा ब्रह्मादिना षत्वं स्यादित्यत आह—स्रगृत्विक्छन्दयोरिति । अस्तिगाविसूत्रे अस्तिक् स्रक् इति निपातनादेव कुत्वमित्यर्थः । न च खडा यद्वा इत्यादौ अपदान्ते निपातनात् कृत्वापसरिति वाच्यम् । निपातनेन प्रनयोः अपवादभूतषत्वस्य अपवृत्तिमात्रं बोध्यते, कुत्वं तु स्वभास्त्रेणैव यथायथं गतीति न दोषः । ननु तर्ह्यसृक्छन्देऽपि कृत्वापवादः षत्वं स्यात्, अस्तिगाविसूत्रे त्रकसृङ्गस्यैव कुत्वनिपातनात् इत्यत आह—असृक्छन्दस्त्विति । असु नैपणे इत्यस्मात् रौणादिके ऋजप्रत्यये सति विषपञ्चस्य असृक्छन्दस्य 'व्रश्' इति षत्वाविषयत्वात् 'चोः कुः' इति कुत्वे सति असृक्छन्दो बोध्य इत्यर्थः । असृजीति । 'अरक्षसोः सिः',

असृजौ, असृजि । 'पह्जौ—' (सू २२८) इति वा असन् । असानि । असृजा-अस्ना, असृग्भ्याम्-असभ्यामित्यादि । ऊर्क-ऊर्ग, ऊर्जी, उर्नर्जि । नर-जानां संयोगः । 'बहूर्जि नुम्प्रतिषेधः' (वा ४३३१) 'अन्त्यात्पूर्वो वा नुम्' (वा ४३३२) । बहूर्जि-बहूर्जिज वा कुलानि ॥ इति जान्ताः ॥ त्यन्-त्यद्, त्ये, त्यानि । तत्—तद्, ते, तानि । यत्—यद्, ये, यानि । एतन्-एतद्, एते, एता-नि । अन्वादेशे तु एनत् । वेभिद्यतेः क्षिप् । वेभिन्—वेभिद्, वेभिदी । शाव-

स्रलन्तात्वाङ्गुम्, 'नश्च' इत्यनुस्वारः, तस्य परसवर्णो जकार इति भावः । अमानोति । जमशिशः, नान्तात्वादीर्घ इति भावः । अस्नेति । तृतीयैकवचने असस्मादेशे जलोपः । असृग्भ्यामिति । असस्मादेशोभावे कृत्वे जश्चमिति भावः । असम्यामिति । श्यामादौ असस्मादेशे नलोप इति भावः ।

ऊर्गिति । ऊर्गं बलप्राणनयोः' क्षिप्, स्वमोर्लुक्, कुम्भेन गाः, तस्य चार्थविकल्प इति भावः । बर्होति । जशसोः शिः स्रलन्तात्वाङ्गुम्, य च मिथादन्त्याद्यः उकारात् परो भवति । तदाह-नरजानांसंयोग इति । बहूर्कं कृद्गोऽपि प्रायेण ऊर्गवैव । जशसोः शिभावे कृते, स्रलन्तकण्ठानुमि उकारादुपरि प्राप्ते, 'बहूर्जि प्रतिषेधो वक्तव्यः, अन्त्यात् पूर्व नुममेक इच्छमि' इति च व तिकं प्रवृत्तम् । नदेनवर्धतः मपु-क्षति—बहूर्जोति । बहूर्जं शब्दे अन्त्याद्य उकारात् ऊपरि नुमः प्रतिषेधो वक्तव्यः, किन्तु अन्त्याद्वर्णात् पूर्वो नुम् वा स्यादित्यर्थः । बर्होति । जशसोर्नुमभावे रूपम् । बर्होति । उकारात् पूर्व रेफादुपरि नुमि कृते श्चुत्वस्यासिद्धत्वात् 'नश्च' इति तस्या-नुस्वारे, तस्य परसवर्णो जकारे रूपं बोध्यम् । 'अत्र 'बहूर्जि प्रतिषेधः' इति प्रथमवा-तिकं न कर्तव्यम्, 'नपुंसकस्य स्रलन्तः' इति सूत्रस्य अर्थः परो यो स्रलन्तदन्त्यस्य क्लीबस्य नुम् स्यादिति ध्यात्माने सति नुम एवात्राप्रसक्तेः । न चैवं मति घनाभी-त्यादावव्याप्तिः शङ्क्या, 'ह्रोऽचि विभक्तौ' इत्यतः अचोऽप्यनुवर्त्य अजनन्तस्य क्लीबस्य सर्वनामस्थाने परे नुम् स्यादिति वाक्यान्तराप्रयणादिति भाष्ये स्थितम् । एवञ्च ऊर्क् शब्दे शौ 'नरजानां संयोगः' इति मूलभाष्यविरुद्धत्वादुपेक्ष्यमेव, तत्र अर्थः परस्य स्रलः अभावेन नुमः अप्रसक्तेः । इति जान्ताः ॥

अथ उकारान्ता निरूप्यन्ते । स्यदिति स्यत्, तद्, यद्, एतद् पूर्वां स्वमोर्लुक् लुप्तत्वात् स्यदाद्यर्थं पररूप, 'नदोः स सौ' इति सत्व च न भवति । इतरव तु सर्वत्र स्यदाद्यर्थे पररूपे च अदन्तवद्भाषि, सर्वनामकार्यं च इति बोध्यम् । अन्वादेशे स्वेनदिति । अन्वादेशे नपुंसकैकवचने एनद्विधानादिति भावः । औष्ठि जशसोश्च-एने, एनानि । वेभिद्यतेरिति । शिनवा निर्वक्षोऽयम् । वेभिद्य इति यङन्ताद्भातोऽित्यर्थः । 'भिद्विर् विदारणे' अस्मात् यङि 'सङ्गच्छोः' इति द्वित्वे, इडादिबोधे, 'अश्वासे

छोपस्य स्थानिवत्त्वादन्तत्त्वात् नुम् । अजन्तलक्षणस्तु नुम् न, स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावात् । बभिदि ब्राह्मणकुलानि । चेच्छिदि । इति दान्ताः ॥

गवाक्छन्दस्य रूपाणि क्लीबेऽर्चागतिभेदतः ।

असन्ध्यवह्पूर्वरूपेर्नवाधिकशतं मतम् ॥

‘चर्च’ इत्यभ्यासमकारस्य जरत्वेन वकारे, ‘गुणो यङ्लुकोः’ इति गुणे, वैभिय इति रूपम् । तस्मात् ‘सनाद्यन्ताः’ इति चातुष्वात् क्रिप, अतो छोपः, ‘यस्य हलः’ इति यछोपः । वैभिद्वातदात् स्वमोलुङ्क, जरत्त्वचर्च वैभित् वैभिद् इति रूपमिति भावः । वैभिरी इति । औः रयां रूपम् । जरशसोरशौ मलन्तलक्षणनुममाशङ्क्य आह— श्रविति । स्थानिवत्त्वादिति । ‘अचः परस्मिन्’ इत्यनेनेति शेषः । न चात्र अल्लोपस्य निभूतादृशः पूर्वो वकार एव, न व्हिकारः तस्य वकारेण व्यवधानात्, तथा च तस्य नुम्विधिः स्थानिभूतादृशः पूर्वस्य विधिनस्ति वाच्यम्, ‘अचः परस्मिन्’ इत्यत्र व्यवहितपूर्वस्यापि ग्रहणस्योक्तत्वात् । ‘कौ लुप्तं न स्थानिवत्’ इति तु न सार्वाधिकमिति ‘दोषीवेदोदाम्’ इत्यत्र कैयटे स्पष्टम् । मन्वच्छोपस्य स्थानिवत्त्वात् मलन्तलक्षणनुमोऽभावेऽपि अजन्तलक्षणो नुम् दुर्वार इत्यत आह—अजन्तलक्षणस्तु नुम् नेति । कृत इत्यत आह—स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावादिति । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्यमिवाहम्यावृत्तः परः प्रवर्तमानो हि नुम् वकारोपरितनस्य अकारोपलक्षितवेकशेषोपरि प्रवृत्तिमर्हति तथा च छोपस्थानिभूतस्य स्वस्यैवाश्रयानुगविधिः । तस्मिन् कर्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं सम्भवति, स्थान्यपेक्षया पूर्वस्यैव विधौ ‘अचः परस्मिन्’ इत्यस्य प्रवृत्तेः । स्थानिवत्त्वमपि स्थानिभूतस्य स्वस्य कार्यविधौ न प्रवर्तते, अनस्य विधिविति निषेधादित्यर्थः । ‘अचः परस्मिन्’ इति सूत्रे पूर्वविधाविशेषणीय ‘अपरविधाविति वक्ष्यं स्वविधौ स्थानिवत्त्वार्थम्’ इति वार्तिकं तु भाष्ये प्रत्याख्यातमित्यवशेषः । इति दान्ताः ।

अथ चकारान्ता निरूप्यन्ते ॥

‘जायस्ते नद्य तौ तथामि च नद्य श्यामिसूत्रस्यां संगमे

पट्सङ्ख्यानानि नवैव सृप्यथ जसि श्रीण्येव तद्वच्छ्रुति ।

चात्वार्यन्यवचस्यु कश्य विवृधाः शब्दस्य रूपाणि त-

जानन्तु प्रतिभाऽस्ति चेज्जिदिस्तु बाणमासिकोऽप्रावधिः ॥

इति प्राचीनस्य कश्यचित् प्रक्षस्य श्लोकद्वयेन उत्तरमाह—गवाक्छन्दस्येति । अर्चागतिभेद इति । ‘अनिदिताम्’ इत्यन्वेषात् नकारस्य छोपः, पूजायां तु ‘नाच्चेः पूजायाम्’ इति निषेधाच्चस्य छोपो नेत्येवं गतिपूजारमकार्यभेदनिश्चयनकोपतदभावा-

स्वमुपु नव षड् भादौ षट्के स्युःकोणि जशशतोः ।

चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय ॥

तथाहि । गामञ्जतीति विग्रहे 'ऋत्विग्—' (सू ३७३) आदिना क्रिन् ।
गतौ नलोपः । 'अवङ् स्तोडायनस्य' (सू ८८) इत्यवङ्, गवाक्-गवाग् ।
'सर्वत्र विभाषा—' (सू ८७) इति प्रकृतिभावे-गोअक्-गोअग् । पूर्वरूपे-गो-
डक्-गोडग् । पूजायां नस्य कृत्वेन कः । गवाङ् गोअङ् गोडङ् । अम्यप्येतान्-

न्यामिति यावत् । असन्धीति प्रकृतिभावो विवक्षितः । असंख्यवङ्पूर्वरूपैरित्यनन्तरं
चक्षवोऽप्याहृतव्यः । शतमित्यनन्तरमितिषाड्ब्र । तथा च गत्यर्थपूजार्थभेदनिष-
म्भनलोपतवभावाभ्याम्, असंख्यवङ्पूर्वरूपैश्च गवाक्छवङ्स्य रूपाणि नवाधिकश-
तमिति मतं सम्मतमित्यर्थः । एतेन 'विशत्याद्याः सङ्केतवे संख्यासंख्येयसंख्ययोः'
इति कोशात् शतशब्दस्य संख्यापरत्वे गवाक्छवङ्स्य रूपाणामिति भावपम्, संख्येय-
परत्वे तु मतमित्येकवचनानुपपत्तिरिति निरस्तम् । संख्येयपरत्वमाश्रित्य इति शब्द
मभ्याहृत्य नवाधिकशतं रूपाणीति मतमित्यर्थोऽभ्यगतात् । यद्वा शतशब्दस्य संख्येय-
परत्वेऽपि शतमित्येकवाभिप्रायं मतमित्येकवचनमित्यदोषः । नवाधिकशतमित्येतत्
प्रपञ्चयति—स्वमुपु नवेति । प्रत्येकमिति शेषः । रूपाणीति सर्वत्रान्वेति । षड् भादौ
षट्के स्युरिति । भित्ति न्यामये, न्यसूद्वये च प्रत्येकं षड्वित्यर्थः । कोणि जशशतोरिति ।
प्रत्येकमिति शेषः । चत्वारि शेषे दशक इति । प्रत्येकमिति शेषः । स्वमुपु नवेत्येतदु-
पपादयति—तथाहीति । गामञ्जतीति गां गच्छति पृथयति वेत्यर्थः । क्रिन् उपपद-
समासे सुबहुकि गो अञ्ज इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—गौ नलोप इति । गत्यर्थ-
कत्वे 'अनिविताम्' इति नस्य लोप इत्यर्थः । गवाक्-गवागिति । गो अञ् स् गो अञ्
अम् इति स्थिते स्वमोल्लङ्कि, अल्लोभस्येति पयुंदासात् सर्वनामस्थानत्वाभावेन
'अगिब्रवाम्' इति लुप्तभावे, ओकारस्य अवकादेशे सर्वर्णदीर्घः, अश्वचरत्वे इति भावः ।
सर्वत्रेति । अवकादेशस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे 'सर्वत्र विभाषा' इति प्रकृतिभावात्
'पृक् पदान्तादति' इति पूर्वरूपस्याप्यभावे सतीत्यर्थः । पूर्वरूपे इति । अवकः, प्रकृति
भावस्य चाभावे 'पृक् पदान्तात्' इति पूर्वरूपे सतीत्यर्थः । तदेव गत्यर्थकत्वे
षड् रूपाणि ।

पूजायामिति । 'नाञ्जे पूजायाम्' इति नलोपाभावात् गो अञ्ज इत्यस्मात् स्वमो
ल्लङ्कि, चकारस्य संयोगान्तलोपे नकारस्य 'क्रिन्प्रात्यस्य कुः' इति कृत्वेन चकारः ।
ततः अवकि प्रकृतिभावे षड् रूपे च त्रीणि रूपाणीति भावः । पूर्वोदाहृतचङ्पूर्वसङ्-

न्येव नव । औः शी, भत्वात् 'अचः' (सू ४१७) इत्यलोपः गोची ।
पूजायां तु गवाक्षी-गोअक्षी-गोऽक्षी । 'जशसोः शि' (सू० ३१२) रोस्सर्द-
नामस्थानत्वान्नुम्, गवाक्षि-गोअक्षि-गोऽक्षि । गतिपूजनयोस्त्रीण्येव । गोचा-
गवाक्षा-गोअक्षा-गोऽक्षा । गवाग्भ्याम्-गोअग्भ्याम्-गोऽग्भ्याम्-गवाङ्भ्याम्-
गोअङ्भ्याम्-गोऽङ्भ्याम् इत्यादि । सपि तु ङान्तानां, पक्षे 'ङ्णोः
कुक्-' (सू० १३०) इति कुक् । गवाङ्क्षु-गोअङ्क्षु-गोऽङ्क्षु । गवाङ्क्षु-
गोअङ्क्षु-गोऽङ्क्षु । न चेह 'चयो द्वितीयाः' (वा २३) इति पक्षे ककारस्य

छनया सौ नव रूपाणि । औः द्वितीयाः । गत्यर्थकत्वे नलोपे औक्शरीभावे च सति-
अङ्गीभवत्येति पर्युवासावसर्वनामस्थानतया भत्वात् 'अचः' इत्यलोपे गोची इत्ये-
कमेव रूपम् अकारस्य छुप्तत्वेन अवकाशसंभवात् । पूजायां स्थिति । अलुप्तनकारत्वात्
'अचः' इत्यलोपो नेति भावः । तथा च औक्षी त्रीणि रूपाणि । पूर्वोदाहृतैकरूपसं-
छनया प्रत्येकं चत्वारि रूपाणि । ओः सर्वनामेति । गत्यर्थकत्वे नलोपे सति, औ 'उणि-
वचाम्' इति जुमि, तस्य 'नश्च' इत्यनुस्वारः, परसवर्ण इति भावः । पूजार्थकत्वे तु
अलुप्तनकारत्वाच्च न । किन्तु स्वाभाविकनकारस्य अनुस्वारः परसवर्ण इति भावः ।
गतिपूजनयोः सौ अवशिष्टाभ्यामेव त्रीणि रूपाणीत्याह—गतिपूजनयोस्त्रीण्येवेति गोचेति ।
गत्यर्थकत्वे लुप्तनकारत्वात् 'अचः' इत्यलोपे एकमेव रूपमिति भावः । पूजार्थत्वे तु
अलुप्तनकारत्वात् 'अचः' इत्यलोपाभावे अवक्षि, प्रकृतिभावे, पूर्वरूपे च, त्रीणि
रूपाणीत्याह—गवाक्षा गोअक्षा गोऽक्षति । श्यामि गत्यर्थकत्वे नलोपे सति चस्य
जस्ये कृत्वे अवक्षसन्निधपूर्वरूपः त्रीणि रूपाणि । पूजार्थत्वे तु नलोपाभावात् चकारस्य
संयोगान्तलोपे नकारस्य 'किन्प्रत्ययस्य' इति कृत्वेन लकारे अवक्षसन्निधपूर्वरूपैः
त्रीणि रूपाणीत्यभिप्रेत्याह—गवाग्भ्यामित्यादिना इत्यादीति । गवाग्भिः गोअग्भिः
गोऽग्भिः । गावङ्भिः गोअङ्भिः गोऽङ्भिः । गोचे गवाङ्गे गोऽङ्गे । श्यामि,
म्यसि च, प्राग्वत् षड्रूपाणि । कसौ, गोचा गवाङ्चा-गोअङ्चा-गोऽङ्चा । श्यामि,
म्यसि च, प्राग्वत् । कसौ, गोचा-गवाङ्चा गोअङ्चा-गोऽङ्चा । गोचो-गवाङ्चो-गो-
अङ्चो-गोऽङ्चो । गोचाम्-गवाङ्चाम्-गोअङ्चाम् गोऽङ्चाम् । गोचि गोवाङ्चि-गोअङ्चि-
गोऽङ्चि । असि प्राग्वत् । सुपि स्थिति । पूजार्थकत्वे नलोपनिषेधात् चकारस्य संयोगा-
न्तलोपे नकारस्य 'किन्प्रत्ययस्य' इति कृत्वेन लकारः । तस्य अवक्षसन्निधपूर्वरूपैः त्रयाणां
रूपाणां लकारान्तानां कुगागम इत्यर्थः । कुगभावे तु गवाङ्क्षु-गोअङ्क्षु-गोऽङ्क्षुत्विति
त्रीणि रूपाणि सुगमत्वाच्चोक्तानि । गतौ तु नलोपे सति तस्य कृत्वेन लकारे अवक्ष-
सन्निधं रूपैः त्रीणि रूपाणि दर्शयति—गवाङ्क्षु-गोअङ्क्षु-गोऽङ्क्षुत्विति । तथा च सुपि नव

खकारेण षण्णामाधिक्यं शङ्क्यम् । चर्त्तोरस्यासिद्धत्वात् । कुक्पक्षे तु तस्याधिष्ठत्वा-
ज्जश्वाभावे पक्षे च यो द्वितीयादेशाङ्गीणि रूपाणि वर्धन्त एव ॥

ऊह्यमेषां द्विर्वचनानुनासिकविकल्पनात् ।

रूपाण्यश्वाक्षिभूतानि (५२७) भवन्तीति मनीषिभिः ॥

रूपाणि । नन्वेषां मध्ये ककारवस्तु पञ्चरूपेषु 'चयो द्वितीयाः' इति ककारस्य खकार
पक्षे पञ्चरूपाणि सखकाराप्यधिकानि द्युरित्याशङ्क्य निराकरोति—न चेहेति । चर्त्त-
स्वेति । गतौ मलोपे सति, खकारस्य कुत्वे, तस्य जरत्वेन गकारे, तस्य 'खरि च'
इति चर्त्तवेन ककारे, गवाङ्गु-गोमङ्गु-गोऽङ्गिनि त्रीणि रूपाणीति स्थितिः । तत्र
'चयो द्वितीयाः' इति शास्त्रादप्या चर्त्तृशास्त्रस्यासिद्धत्वात् ककारो नारम्भेव, किन्तु
गकार एवास्ति, तस्य चर्त्तृवाभावात् 'चयो द्वितीयाः' इति न भवतीत्यर्थः । तथा च
गतौ त्रयाणामाधिक्यं निरस्तम् । गूजायां तु कुक्पक्षे गवाङ्गु-गोमङ्गु-गोऽङ्गु
इति त्रिषु ककारस्य द्वितीये सति खकारवती त्रयाणामाधिक्यमिष्टमेवेत्याह कुक्-
पक्षे स्थिति । न चैवं सति नवाधिकशतमिति विरोध, गङ्गाय, नवाधिकशतमिति
सूत्रकारस्य मतमित्यर्थात् ।

ऊह्यमेषामिति । प्रदर्शितानां द्वादशाधिकशतरूपाणामित्यर्थः । अश्वाक्षिभूतानीति ।
सप्तविंशत्यधिकपञ्चशतानीत्यर्थः । अश्वाशब्दे हि सप्तत्वं सङ्ख्यावच्छिन्नलक्षकं,
'सप्ताश्वा हरितः सूर्यस्य' इति दर्शनात् । अक्षिशब्दस्तु द्वित्वसङ्ख्यावच्छिन्नलक्षकं,
मनुष्यादिषु प्रायेणान्यगोः द्वित्वात् । भूतशब्दस्तु पञ्चत्वं सङ्ख्यावच्छिन्नलक्षकं । पृथि-
व्यप्तेजोवाय्वाकाशानां भूतशब्दवाचयानां पञ्चत्वात् । तत्राश्वाशब्देन प्रथमनिर्दिष्टेन
सप्तत्वं 'स्यैव विवक्षिता । अक्षिशब्देन तु द्वितीयनिर्दिष्टेन सूचितया द्वित्वसङ्ख्याया
वृत्तशब्दात्मिका विंशतिसङ्ख्या विवक्षिता । भूतशब्देन तु तृतीयनिर्दिष्टेन सूचितया
पञ्चत्वं सङ्ख्याया पञ्चशतं लक्षयते । उक्तं च उच्यतेति चेन्न—

'एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः ।

अधुदमञ्जं सर्वनिर्लक्ष्यमहापद्मशङ्खवस्तस्मात् ॥

जलविश्रान्तं मयं परार्धमिति वरागुणोत्तराः संज्ञाः ।' इति ॥

अत्र अश्वाशब्दसूचितां सप्तत्वं सङ्ख्यायामादौ लिखित्वा तदुत्तरतः अक्षिशब्दसूचितां
द्वित्वसङ्ख्या लेखया । तदुत्तरतस्तु भूतशब्दसूचितां पञ्चत्वं सङ्ख्या लेखया । 'अङ्गानां
वामनो गतिरिति' वचनात् इत्यादिपणकसम्प्रदायप्रवर्तकालावस्थाविप्रन्यतो ज्ञेयम् ।
तथा च सप्त च विंशतिश्च पञ्चशतानि च रूपाणि सवन्तीति मनीषिभिरूह्यमित्यर्थः ।
तथाहि सौ नवानां रूपाणामन्यवर्णस्य 'अनचि च' इति द्वित्वे तदभावे च अष्टादश

रूपाणि । प्रथमाद्विवचने चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां अकारस्य 'अनधि च' इति द्वित्वे तदभावे च षट् रूपाणि । 'अणोऽप्रगृह्यस्य' इति तु न, प्रगृह्यत्वात् । गतौ त्वेकमेव । सङ्कलनया सप्त । अस्मि तु त्रयाणां अकारस्य द्वित्वे तदभावे च षट् रूपाणि, षण्णामेवामन्त्यस्य इकारस्य 'अणोऽप्रगृह्यस्य' इत्यनुनासिकपक्षे षट्, अनुनासिकत्वाभावापक्षे तु षट् स्थितान्येव, सङ्कलनया अस्मि द्वादश । तथा च प्रथमायां विभक्तौ सप्तविंशत् । एवं द्वितीयायां विभक्तावपि सप्तविंशत् । तृतीयैकवचने तु चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां अकारद्वित्वे तदभावे च षट् रूपाणि, गतौ त्वेकमेव । सङ्कलनया सप्त । एषां सप्तानामन्त्यस्य आकारस्य अनुनासिकत्वपक्षे सप्त । तदभावे तु सप्त स्थितान्येव, सङ्कलनया चतुर्दश । इयामि तु षण्णां मध्ये गतौ गकारस्य, पूजार्थां ककारस्य च द्वित्वे षट्, तदभावे षट् स्थितान्येव । सङ्कलनया द्वादश । एषु यकारस्य 'यणो मयः' इति द्वित्वे द्वादश, मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठीत्याश्रयणात् । यकारद्वित्वाभावे तु द्वादश स्थितान्येव । सङ्कलनया चतुर्विंशतिः । एषु मकारस्य द्वित्वे चतुर्विंशतिः, तदभावे चतुर्विंशतिः, स्थितान्येव, सङ्कलनया इयामि अष्टाचत्वारिंशत् । अस्मि तु षण्णां मध्ये गतौ गकारस्य पूजार्थां ककारस्य च द्वित्वे षट्, तदभावे षट् स्थितान्येव सङ्कलनया द्वादश । एषु विसर्गस्य द्वित्वे द्वादश । अयोगवाहानाम् अट्पुशुर्बु चोप सङ्ख्यानत्वेन विसर्गस्य यत्वात् । तस्य तु द्वित्वाभावे द्वादश स्थितान्येव, सङ्कलनया अस्मि चतुर्विंशतिः । तथा च तृतीयाविभक्तौ षडशीति । चतुर्थ्यैकवचने चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां अकारद्वित्वे तदभावे च षट् । गतौ त्वेकमेव । सङ्कलनया कपि सप्त । एकारस्य अनणवाहानुनासिकः । इयामि तु प्राग्वदेव अष्टाचत्वारिंशत् । इयति तु षण्णां मध्ये गतिपूजनयोः प्रत्येकं त्रयाणां गङ्गोद्वित्वे षट् । तदभावे तु षट् स्थितान्येव । सङ्कलनया द्वादश । एषु यकारस्य 'यणो मयः' इति द्वित्वे द्वादश, तदभावे तु द्वादश स्थितान्येव, सङ्कलनया चतुर्विंशतिः । एषु विसर्गस्य द्वित्वे चतुर्विंशतिः, तदभावे तु चतुर्विंशतिः स्थितान्येव, सङ्कलनया इयति अष्टाचत्वारिंशत् । तथा च चतुर्थ्यां विभक्तौ षडधिकं शतम् । कसौ तु पूजार्थां त्रयाणां रूपाणां अकारद्वित्वे तदभावे च षट्, गतौ त्वेकं स्थितमेव, सङ्कलनया सप्त । एषु विसर्गद्वित्वे सप्त, तदभावे तु सप्त स्थितान्येव, सङ्कलनया कसौ चतुर्दश । इयामि इयति च प्राग्वत् प्रत्येकम् अष्टाचत्वारिंशत् । तथा च पञ्चम्यां विभक्तौ दशधिकं शतम् । कसि तु कसि चचतुर्दश । ओस्मि तु चतुर्णां मध्ये पूजार्थां त्रयाणां अकारस्य द्वित्वे तदभावे च षट्, गतौ त्वेकं, सङ्कलनया सप्त । एषु विसर्गस्य द्वित्वे तदभावे च चतुर्दश । आस्मि तु चतुर्णां मध्ये पूजार्थां त्रयाणां त्रिषु अकारस्य द्वित्वे षट्, गतौ त्वेकं, सङ्कलनया सप्त । एषु मकारस्य द्वित्वे तदभावे च चतुर्दश । तथा च षष्ठ्यां द्विचत्वारिंशत् डो

तिर्यक्, तिरश्ची, तिर्यञ्चि । पूजायां तु—तिर्यक्, तिर्यश्ची, तिर्यञ्चि ॥ इति

पूजायां त्रयाणां अकारस्य द्वित्वे तदभावे च षट्, गतावेकं, सङ्कलनया सप्त, एषु अन्यस्य हकारस्य अनुनासिकत्वे तदभावे च चतुर्वक्ष । ओसि प्राग्वच्चतुर्वक्ष । सुपि तु द्वादशानां मध्ये पूजायां कुगभावपक्षे ककारस्य द्वित्वे त्रीणि, तदभावे तु त्रीणि स्थितान्येव, सङ्कलनया षट् । कुगपक्षे तु 'चयो द्वितीयाः' इति द्वितीयादेशे खकारवन्ति त्रीणि, तदभावे तु ककारवन्ति त्रीणि, सङ्कलनया षट् । षण्णामेषां ककारद्वित्वे षट्, तदभावे तु षट् स्थितान्येव, सङ्कलनया द्वादश । एषां द्वादशानां 'खयः शराः' इति षकारद्वित्वे द्वादश, तदभावे तु द्वादश स्थितान्येव, सङ्कलनया चतुर्विंशतिः । 'शरोऽचि' इति निषेधस्तु न, तस्य सौमद्वित्वमात्रविषयत्वात् । तथा च कुगपक्षे चतुर्विंशतिः, कुगभावे तु षट् स्थितान्येव, सङ्कलनया पूजायां त्रिंशत् । गतौ तु त्रयाणां ककारस्य द्वित्वे त्रीणि, तदभावे तु त्रीणि स्थितान्येव, षण्णामेषां 'खयः शराः' इति षकारद्वित्वे षट्, तदभावे तु षट् स्थितान्येव । सङ्कलनया द्वादश । तथा च सङ्कलनया गतौ पूजायां च द्विचत्वारिंशत् । एषामन्यस्यानुनासिकत्वे तदभावे च सुपि चतुरशीतिः ।

एव च सु अष्टादश (१८), औ सप्त (७), जस् द्वादश (१२), आहृत्य प्रथमायां सप्तत्रिंशत् (२८) । अम् अष्टादश (१८), ओट् सप्त (७), णस् द्वादश (१२), आहृत्य द्वितीयायां सप्तत्रिंशत् (३७) टा चतुर्वक्ष (१४), अयाम् अष्टाचत्वारिंशत् (४८), भिस् चतुर्विंशतिः (२४), आहृत्य तृतीयायां षडशीतिः (८१) । केमस् (७) अयाम् अष्टाचत्वारिंशत् (४८), अयस् अष्टाचत्वारिंशत् (४८), आहृत्य चतुर्थ्यां त्र्यधिकं शतम् (१०३) क्ति चतुर्वक्ष (१४), अयाम् त्र्यस्रोः अष्टाचत्वारिंशत् २ (४८) आहृत्य पञ्चम्यां दशाधिकं शतम् (११०) । ऋस् चतुर्वक्ष (१४), ओस् चतुर्वक्ष (१४), आम् चतुर्वक्ष (१४), आहृत्य षष्ठ्यां द्वाचत्वारिंशत् (४२) कि चतुर्वक्ष (१४), ओस् चतुर्वक्ष (१४) सुप चतुरशीतिः (८५), आहृत्य सप्तम्यां द्वादशाधिकं शतम् (११२) । ततश्च सङ्कलनया पञ्च शतानि च, विंशतिश्च सप्त च (५२०) रूपाणि । इति गणनकण्डप्रक्रिया । तिर्येगिति । तिरः अञ्जति इति विग्रहे 'ऋत्विक्' आविना क्तिन् । गतौ 'अ' विनाम् 'इति नलोपः । तिरस् अच् ह्रायस्मात् सुबुरपत्तिः, स्वमोर्लुक्, प्रत्ययलक्षणविरहात् असर्वनामस्थानत्वाच्च न नुम । अमत्वात् 'अचः' इत्यङ्गोपो न । तिरसस्तियादेशः, यण्, 'क्लिप्प्रप्रत्ययस्य' इति कुत्प्रस्यासिद्धत्वात् चकारस्य 'चोः कुः' इति कुत्प्रम, जश्चत्प्रार्थे इति सावः । तिरश्चीति । तिरस् अच औ इति स्थिते औक्ः श्याम् भत्वात् 'अचः' इत्यङ्गोपो । 'अलोपो' इत्युक्तेन तियादेशः । सस्य श्चुत्वेन श इति आचः । तिर्यञ्चीति । तिरस् अच् ह्रायस्माच्चति 'जश्चत्प्रार्थे' शिः' सर्वनामस्थानत्वाच्च नुम अनुस्वा-

चान्ताः ॥ यकृत, यकृती, यकृन्ति । पदन्—' (सू २२८) इति वा यकन् ।
यकानि । यकना-यकृता । शकृत, शकृती, शकृन्ति-शकानि । शकना-शकृता ।
ददत्, ददती । ४४४ वा नपुंसकस्य ७ । १ । ७९ ॥ अभ्यस्तात्परो यः
शता तदन्तस्य कृतीषस्य नुम् वा स्यात्सर्वनामस्थाने परे । ददन्ति-ददति । तुदत् ।
४४५ आच्छीनद्यानुम् ७ । १ । ८० ॥ अवर्णान्तादङ्गात्परो यः शतुरवयवस्त-

रपरसवर्णौ, तिरसस्तिरिः षण् । अभावात् 'अचः' इत्यङ्गोपो नेति भावः, पूषायां तु
तिर्यङित्विति । स्वमोर्लुक् अभावात् अलुप्तनकारत्वात् 'अचा' इत्यङ्गोपामावात्तिर्यङिदेशः,
चकारस्य संयोगान्तलोपः, नस्य कुप्तेन ककार इति भावः । तिर्यङो इति । औङः
श्यां रूपम् । अलुप्तनकारत्वाच्च इत्यङ्गोपामावात् तिः । तिर्यङि इति । अशशोः
शिः । शेषं पुंवत् । इति चान्ताः ।

अथ तत्कारान्ता निरूपयन्ते । यकृदिति । मातृपिण्डविशेषो यकृष्णाम याज्ञिक-
प्रसिद्धः । स्वमोर्लुक्, अश्वत्थत्वं इति भावः । यकृती इति । औङशो । यकृन्तीति ।
अशशोः शिः, कृत्तन्त्याम्नुम्, अनुस्वारपरसवर्णोविति भावः । शालादौ विशेष-
माह—पदभित्ति वा यकृत्ति । यकानीति । आस्रिज्ञः, यकञादेशः सर्वनामस्थानत्वात्
नाम्नलक्षण उपधादीर्घ इति भावः । यकोति । टायां यकञादेशो अल्लोपः । यकने ।
यकः । यकनो । यक्नि—यकनि । यकसु । यकञभावे यकृज्यामित्यादि । यकृदिति ।
'यकृच्छब्दः । निष्ठावाची' यकृद्वत् । वर्य ददती इति । तादृश्यान्तोऽयं ददच्छब्दः
पुंलिङ्गनिरूपणे द्युत्पादितः । तस्य स्वमोर्लुक् । औङशो । नुम् तु न, असर्वनाम
स्थानत्वात् नाभ्यस्ताच्छतुः इति निषेधाच्च । शौ 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नित्यं
नुमिषेधे प्राप्ते—वा नपुंसकस्य । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति सूत्रे नभ्यज्जमनुवर्तते ।
नपुंसकस्येति व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थं षष्ठी । 'इदितो नुम् धातोः' इत्यतो नुमिति ङगि-
वचाभ्' इत्यतः सर्वनामस्थाने इति च अनुवर्तते । तदाह—अभ्यस्तादिस्थादिना ।
वदन्तीति । नुमि अनुस्वारपरसवर्णौ । तुददिति । 'तुद व्यत्यये' अस्माच्छतुप्रत्यये
'तुदादिभ्यश्च' इति शः क्षपोऽपवादः, 'अतो गुणे' इति शतुरकारेण पररूपे तुद-
च्छब्दः, तस्मात् स्वमोर्लुक्, प्रत्ययलक्षणविरहात् असर्वनामस्थानत्वाच्च न नुम्,
अश्वत्थत्वं इति भावः । तुदच्छब्दादौङः श्याम्, असर्वनामस्थानत्वाङ्नुमि अप्राप्ते-
आच्छीनद्यानुम् । 'नाभ्यस्तात्' इत्यतः शतुरिति, 'वा नपुंसकस्य इत्यतो वेति चानु-
वर्तते । आविति पञ्चमी । अङ्गस्य इत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते, तच्च आदि-
त्यनेन विशेष्यते तदन्तविधिः । परस्य इत्यध्याह्रियते । शतुरित्यनन्तरमवयवस्ये-
त्यध्याह्रियते, तेन च अङ्गस्येति पठ्यन्तं विशेष्यते, तदन्तविधिः । अङ्गस्येत्यस्य-
आवृत्तिर्बोध्यम् । तदाह—अवर्णान्तादित्यादिना । 'इदितो नुम्' इत्यतः अनुवृत्तौ च

दन्तस्याङ्गस्य नुम् वा स्याच्छीनयोः परतः । तुदन्ती-तुदती । तुदन्ति । भात् , भान्ती-भाती । भान्ति । पचत् । ४४६ शप्श्यनोर्नित्यम् ७ । १ । ८१ ॥ शप्श्यनोरात्परो यः शतुरव्ययस्तदन्तस्य नित्यं नुम् स्याच्छीनयोः परतः । पचन्ती, पचन्ति । दीव्यत् दीव्यन्ती, दीव्यन्ति ॥ इति तान्ताः ॥ स्वत्-स्वप् स्वपी ।

सिद्धं नुम्ग्रहणं स्पष्टार्थम् ' तुदन्ती-तुदन्ती इति । औङ्ः श्यां नुमि, तदभावे च रूपम् । वाविकरणे कृते अतुरकारेण पररूपे एकादेशे सति तुद इत्यवर्णांस्तमङ्गम्, तदाविग्रहणेन विकरणविशिष्टस्याप्यङ्गत्वात् । ततश्च तुदत् इत्यभ्यस्तकारः शतुरव्ययः, तुव इत्यवर्णांस्तादृक्त्वात् पररूपेति नुमिति भावः । अवर्णांस्तादृक्त्वात् परो यः शतुरव्ययः इत्याश्रयणे तु अत्र नुम् न स्यात् । वाविकरणाकारस्य अतुरकारस्य च एकादेशे कृते तस्य पूर्वस्थित्ये अतुरवर्णांस्तादृक्त्वात् परत्वाभावात्, परादिभ्ये अवर्णांस्ताङ्गाभावात्, उभयत आश्रयणे च अन्तादिवस्वनिषेधादित्यलम् । तुदन्तीति । जश्शसोऽरिशाः, सर्वनामस्थानत्वाङ्गनुमिति भावः । आदिति । 'आ दीप्तौ' छुविकरणः । छटः शतरि कृते सर्वर्णदीर्घे भात् इति रूपम् । तस्मात् स्वमोर्लुक्, जश्स्वचोर्ध्व इति भावः । भान्ती भाती इति । 'औङ्ः शी, 'आच्छीनयोर्नुम्' इति वा नुमिति भावः । भान्तीति । जश्शसोऽरिशाः, सर्वनामस्थानत्वाङ्गनुमिति भावः । पचदिति । पचजातोः छटः शतरि शप, 'असो गुणे' इति पररूपम् । पचत् इत्यस्मान् स्वमोर्लुगिति भावः । औङ्ः श्याम् 'आच्छीनयोः' इति विकल्पे प्राप्ते—शप्श्यनोर्नित्यम् । 'आच्छीनयोर्नुम्' इत्यनुवर्तते । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इत्यतः शतुरित्यनुवर्तते । अव्यय इति चाप्याह्वयते । तदा--शप्श्यनोरादित्यादिना । पचन्ती इति । औङ्ः श्यां नुमि रूपम् । पचन्तीति । जश्शसोऽरिशाः सर्वनामस्थानत्वाङ्गमि रूपम् । दीव्यदिति । दिवुषातोः छटः शतरि श्यन् । 'हलि च' इति दीर्घः । दीव्यच्छब्दात् स्वमोर्लुगिति भावः । दीव्यन्ती इति । औङ्ः श्यां नुमि रूपम् । 'शप्श्यनोः' इति नित्यं नुमिति भावः । दीव्यन्तीति । जश्शसोऽरिशाः सर्वनामस्थानत्वाङ्गनुमिति भावः । इति तान्ताः ।

अथ पकारात्ता निरूप्यन्ते । स्वमिति । सु शोभनाः आपो यस्मिन् सरतीति बहुव्रीहिः । 'आवपूरब्धुः' इति भस्मासान्तस्तु न भवति, 'न पूजनात्' इति निषेधात् । 'द्वयन्तश्चपमर्गेभ्योऽप ईत्' इति न भवति, तत्र अप इति कृतमसामान्यमज्ञात् । स्वप्शब्दात् स्वमोर्लुगिति भावः । स्वपी इति । औङ्ः श्यां रूपम् । असर्वनामस्थानत्वाद् न नुमिति भावः । जश्शसोऽरिशाः स्वप् इति स्थिते 'अच्युन्' इति दीर्घः, अलङ्गलङ्घणनुमि, अनुस्वारे, परसवर्णे, स्वादिप इति वक्ष्यति । तत्र 'अच्युन्' इति दीर्घे वाविरा परत्वाभित्यत्वाच्च नुमि कृते अकारस्य उपधात्वाभावात् कथं दीर्घः

नित्यात्परादपि नुमः प्राक् 'अप्त्नु'—(सू २७७) इति दीर्घः, प्रतिपदोक्तत्वात् नुमः, स्वाम्पि । 'निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्वम्' इति पक्षे तु प्रकृते तद्विरहानुमेव । स्वाम्पि । स्वपा । 'अपो भि' (सू ४४२) । स्वङ्गयाम् । स्वङ्गिः ॥ इति पान्ताः ॥ 'अतिपूर्वपि'—(उ २७४) इत्यादिना धनेरुस्, षत्वस्यासिद्धत्वाद्बुत्वम् । धनुः, धनुषी । 'सान्त'—(सू ३१७) इति दीर्घः । 'नुन्विसर्जनीय'—(सू ४३४) इति षत्वम् । धनूंषि । धनुषा, धनुर्भ्याम् । एवं चक्षुर्हविरादयः । पिपठिषतेः क्तिप्, 'घोः'—(सू ४३३) इति दीर्घः । पिपठीः, पिपठिषी । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाज्झन्तलक्षणो नुम् न, स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावादज्झन्तलक्षणोऽपि नुम् न, पिपठिषि । पिपठिर्भ्यामित्यादि पुंवत् ॥ इति पान्ताः ॥ पयः पयसी, पयांसि । पयसा,

इत्यत आह—नित्यादित्यादि । प्रतिपदोक्तत्वादिति । 'अप्त्नु' इति दीर्घस्य अणवद्-मुच्यार्थं विहितत्वात्निरवकाशः । ननु निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्वमिति 'छविरुपविषके-वञ्' इति सूत्रे 'दोषाद्विभाषा' इति सूत्रे च भाष्ये स्थितम् । 'अप्त्नु' इति दीर्घस्तु न निरवकाशः, आपः इत्यत्र सावकाशात्वात् । अतोऽत्र नित्यत्वात् परावाचक पूर्व नुमागमे कथं दीर्घं इत्याशङ्क्य दृष्टापत्त्या परिहरति—निरवकाशत्वमित्यादि । स्मरणीति । दीर्घं चाधित्वा नुमि अनुस्वारपरस्वरणाविति भावः । केषित् 'अप्त्नु' इति दीर्घस्य निरवकाशात्प्रतिपदोक्तत्वाभावेऽपि प्रतिपदविशिष्टेन शीघ्रोपस्थितिकृतया प्रथमं प्रवृत्तौ स्वाम्पि ह्रास्वे युक्तमिषाहुः ॥ इति पान्ताः ।

अथ चकारान्तां निरूप्यन्ते । धनुश्चादृक् द्युत्पादयति—वनेरिति । 'अनेरुस्तिः' इत्यतः उसिरित्यनुवर्तमाने 'अतिपूर्वपिपयजितनिघनितपिम्भो नित' इत्यौगादिकसूत्रेण 'घन घान्ये' इत्यस्माद्धातोः उम्प्रत्यय इत्यर्थः । प्रत्ययावयवत्वात् सस्य षत्वे धनुश्चादृक् । तस्मात् स्वमोर्लुक् । तत्र चकारस्य कथं कृतमित्यत आह—वत्त्वस्येति । वनुरिति । 'वोरुपचायाः' इति दीर्घस्तु न, रेफान्तस्य अधातुत्वात् । धनूंषीति । 'नश्च' इत्यनुस्वारः । एवं चक्षुर्हविरादय इति । 'चक्षेद्विशेष' इत्युसिः । शिष्येन सार्वधातुकत्वात् कशाज्जादेशो न । 'अर्चिष्टुचिहुसुवि' इत्यादिना धातोरिस्, सार्वधातुकार्थधातुकयोः' इति गुणः, अवादेशः । आदिना सपिरादयो प्राङ्गाः । पिपठिषतेः कानति । 'पठ उपकायां चाप्ति' सन्, इट्, द्विषं, हलादिशेषः, जभ्यामाकारस्य एत्वं, प्रत्ययावयवत्वात् षत्वं, 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वम् । पिपठिष इत्यस्मात् क्तिप्, अतो कोपः, पिपठिष इत्यस्मात् स्वमोर्लुक्, षत्वस्यासिद्धत्वाद्बुत्वम् । एतावदित्यवयवस्य आह—वोरिति दीर्घ इति । पिपठिषी इति । औक्कः श्यां रूपम् । शौ विशोषमाह—अल्लो-पस्येति । वेमिदृशब्दरूपणे व्याख्यातमेतदनुपपद्यमेव प्राक् । इति पान्ताः ॥

पयोभ्याम् इत्यादि । सुपुम्, सुपुंसी । सुपुमांसि । अदः । विभक्तिकार्यम्, उत्त्वमत्वे ।

अम्, अमूनि । शेषं पुंषत् ॥ इति ॥ सान्ताः ॥

इति हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ॥

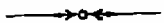

अथाव्ययप्रकरणम् ॥ १४ ॥

४४७ स्वरादिनिपातमव्ययम् १ । १ । ३७ ॥ स्वरादयो निपा-
ताव्याव्ययसंज्ञाः स्युः । स्वर । अन्तर् । प्रातर् । पुनर् । सनुतर् ।

अयं सकारान्ता निरूप्यन्ते । पय इति । 'पयः क्षीरं पयोऽङ्गु च' इत्यमरः । पयः-
सीति । सौ नुम् । 'साम्त' इति क्षीरं, अनुस्वार इति भावः । पयोभ्यामिति । कथे,
'हृषि च' इत्युपे, गुण इति भावः । सुपुमिति । सु शोभनः पुमान् यस्य गृहस्य इति
बहुव्रीहौ, सुपुंमन्बद्धात् स्वमोर्लुक्, संयोगान्तकोपः । सुपुंसी इति । औङः शयं
रूपम् । सुपुमांसीति । शोः सर्वनामस्यानन्वात् 'पुंसोऽसुक्' इत्यसुक् । सुपुमस् इति
स्थिते, झलन्तकण्ठनुमि, 'साम्तमहता' इति क्षीरं, 'नक्ष' इत्यनुस्वारश्चेति भावः ।
अदः इति । अदस् षड्भात् स्वमोर्लुक्, क्वविषागौ, साम्तभात् न मुत्वम्, लुका
लुप्तत्वात् स्यवाच्यत्वं नेति भावः । औङादावाह-विभक्तिकार्यमिति । स्यवाच्यत्वादि-
मित्यर्थः । सत्वमत्वे इति । 'पूर्वघासिद्धम्' इति विभक्तिकार्योत्तरम् उत्त्वमत्वे इत्यर्थः ।
अम् इति । औङः क्षी, स्यवाच्यत्वं, पररूपं, गुणः, ऊत्वमत्वे इति भावः । अमूनीति ।
अरशसोरिङः, स्यवाच्यत्वं, पररूपम्, अङ्गन्तत्वात् नुम्, ङपधादीर्घा, ऊत्वमत्वे इति
भावः । इति साम्ताः ।

इति श्रीबाह्वदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बाळमनोरमाखयायां हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथ अव्ययानि निरूप्यन्ते । स्वरादिनिपातमव्ययम् । स्वर आदि । येषां ते स्वरा-
दयो, ते च निपाताश्चेति समाहारद्वन्द्वः । फलितमाह स्वरादय इति । स्वरादीन् पठति-
स्वरित्यादिना । स्वरादीनां चादीनां च प्रवक्ष्यामि । 'निपाता आद्यदासाः', इति स्वरभे-
दार्थः, चादीनामसप्तवचिनामेवाऽव्ययत्वम् स्वरादीनां तु सप्तवचिनामसप्तव-
चिनां च तदिति व्यवस्यार्थश्च । स्वर-स्वर्गे पारमिकसुखविशेषे, परलोके च । अन्तर्-
मध्ये । प्रातर्-प्रत्युषे । पुनर्-अप्रथमे विशेषे च । सनुतर्-अन्तर्धाने । स्वराद्याः पञ्च
रेफान्ताः । तेन स्वयंति प्रातर्प्रेत्यादौ 'हृषि च' इत्युपे न, तत्र 'शो' इत्युकारानुव-

उच्येत् । नीचैस् । शनैस् । ऋधक् । ऋते । युगपत् । आरात् । पृथक् । ह्यस् ।
श्वस् । दिवा । रात्रौ । सायम् । चिरम् । मनाक् । ईषत् । जोषम् । तूष्णीम् ।
बहिस् । अवत् । समया । निकषा । स्वयम् । वृथा । नक्तम् । नन् । हेतौ । इद्धा ।
अद्धा । सामि । 'वत्' (ग ४) । ब्राह्मणवत् । क्षत्रियवत् । सना । सनत् । सनात् ।
वपधा । तिरस् । अन्तरा । अन्तरेण । ज्योक् । कम् । शम् । सहसा । विना ।
नाना । स्मस्ति । स्वधा । अलम् । वषट् । औषट् । वौषट् । अन्यत् । अस्ति ।
उपांशु । क्षमा । विहायसा । दोषा । मृषा । मिथ्या । मुधा । पुरा । मिथो ।

न्धग्रहणात् । उच्येत् महति । नीचैस् अवपे । शनैस् क्रियमान्धे । ऋधक्-सत्ये । विद्योऽण
सौम्यतामीत्यलाववेधिस्यन्धे । ऋते वर्जने । व्युगपत् एककाले । आरात्-दूरसमीपयोः
पृथक् भिन्ने । ह्यस् अतीतेऽह्नि । श्वस् अनागतेऽह्नि । दिवा-दिवसे । रात्रौ-निशि । सा-
यम्-निशासुखे । चिरम् बहुकाले । मनाक्, ईषत्-हृषं ह्रयमवपे । जोषम्-सुखे, मौने च ।
तूष्णीम्-मौने । बहिस्, अवस्, हृषं ह्रयं बाह्ये । समया समीपे, मध्ये च । निकषा अन्तिके
स्वयम्-आत्मनेत्यर्थे । वृथा-व्यर्थे । नक्तम्-रात्रौ । नन्-निषेधे ।

‘तत्सादर्यमभावश्च तदन्यत्वं तद्वपता ।

अप्राकार्यं विरोधश्च नवर्थाः षट् प्रक्रीतिताः ॥’ इत्यन्ये ।

हेतौ-निमित्ते । इद्धा-प्राकार्ये । अद्धा-स्फुटावधारणयोः, तत्प्रातिपदिकयोश्च ।
सामि-अर्थे, सुगुप्तिसे च । वत्-इत्यनेन ‘तेन वृष्यं क्रिया चेद्वृत्तिः’ तत्र तत्त्वे च ‘तद्वर्हम्’
इति वृत्तिप्रत्ययो गृह्यते । ‘उपसर्गाच्चन्द्रसि धात्वर्थे’ इति वृत्तिस्तु न गृह्यते, ‘पराव
तो निवत वृत्तश्च’ इत्यप्राप्त्यभावाभावात् । वस्तुतस्तु ‘तद्धितश्चासर्वविभक्तिः’ इत्येव
सिद्धे वृत्तिग्रहणमिह व्यर्थमेव । ब्राह्मणवत्, क्षत्रियवत् इति वृत्तिप्रत्ययान्तस्योदाहर-
णम् । केवलप्रत्ययस्य अवयवत्वे प्रयोजनाभावात् । सना, सनत्, सनात्-एतत्प्रत्ययं
निरर्थे । वपधा-भेदे । वत्-अन्तर्धौ, विषयार्थे, परामने च । अन्तरा-मध्ये, विनार्थे च ।
अन्तरेण-वर्जने । वस्तुतस्तु ‘अन्तराऽन्तरेण युक्ते’ इति सूत्रे भाष्ये अन्तरा, अन्तरेण
इत्यनयोः निपातयोस्तेरनयोः स्वरविभु पाठः प्रक्षिप्त इति बोध्यम् । ज्योक् कालभूयस्य
अस्ते, क्षीघ्रायं, सगप्रति इत्यर्थे च । कम्-वारिमुर्धनिन्दामुखेषु । शम्-सुखे । महता-
आकस्मिकाविमर्शयोः । विना-वर्जने । नाना-अनेकविनार्थयोः । स्वस्ति-मङ्गले । स्वधा-
पितृहविर्दाने । अलम्-भूषणपर्वसिद्धिद्वाराणनिषेधेषु । वषट्, औषट्, वौषट्-एतत्प्रत्ययं
देवहविर्दाने । अन्यत्-अन्यार्थे । अस्ति-सत्तायाम् । ‘उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च
इति चाद्यन्तर्गणसूत्रादेव अस्तिशब्दस्य विभक्तिप्रतिरूपकस्य अवयववसिद्धेरिदं
स्वरादिगणे तस्य पाठो व्यर्थ इति मतसुखे भाष्यकैयटयोः रितम् । उपांशु-

मिषस् । प्रायस् । मुहुस् । प्रवाहुकम् । प्रवाहिका । आर्यहलम् । अमीक्षणम् ।
साकम् । सार्धम् । नमस् । हिक् । धिक् । अथ । अम् । आम् । प्रताम् ।
प्रशाम् । प्रतान् । मा । माक् । आकृतिगणोऽयम् । इति स्वरादयः । च । वा । ह । अह ।

अप्रकाशोच्चारणे, रहस्ये च । क्षमा-ज्ञातौ । विहायसा-आकाशे । दावा-रात्रौ ।
मृषा, मिथ्या-इवं द्वयं वितथे । मषा-व्यर्थे । पुरा-अविरते, चिरातीते, भविष्यदा-
सन्ने च । मिथो, मिथस्-इवं द्वयं रहसि, सहाय्ये च । प्रायस्-बाहुक्ये । मुहुस् पुन-
रर्थ । प्रवाहुकम्-समानकाले, ऊर्ध्वार्थे च । प्रवाहिका-इति पाठान्तरम् । आर्यहलम्-
बलाकारे । आश्रयान्नस्तु आर्येति प्रतिबन्धे, हलमिति निवेद्यानुवादयोरित्याह ।
अमीक्षणम्-गौमःपुन्ये । साकम् सार्धम्-इवं द्वयं सहाय्ये । नमस्-नतौ । हिक्-वर्जने ।
धिक्-निन्वाभरसंनयोः । अम्-शौघ्रये, अक्षये च । आम्-अङ्गीकारे । प्रताम्-गलानौ ।
प्रशाम्-समानार्थ । प्रतान्-विस्तारे । अत्र प्रतान् इति नाम्नस्य पुनः पाठसामर्थ्यात्
प्रतान्, प्रशाम् इति पूर्वयोः 'ओ ओ धातोः' इति नखं न । पशान् इति नाम्नपाठस्तु
अन्त्यप्रदायिकः । 'कुन्मेजन्ता' इति सूत्रभाष्यस्वरसोऽप्येवमिति वाक्येन्दुसोक्षरे स्थि-
तम् । मा, माक् एतौ निवेद्ये । आकृतिगणोऽयमिति । तत्तत्र अन्येऽप्येवजातीयका । स्वरा-
दिगणे ज्ञेयाः । तथाहि—क मन्-स्वाच्छन्द्ये । प्रकामम्-अतिक्षये । भूयस् पुनरर्थ । सा-
प्रतम्-न्याय्ये । परम्-किञ्चिदर्थ । साक्षात्-प्रायश्चे । सार्च-तिथ्यर्थ । सारयम्-अर्धा-
ङ्गीकारे । मरुक्ष, आशु-इवं शौघ्रये । सवत्-वर्ष । अवश्यम्-निश्चये । सपदि-शौघ्रये ।
वलवत्-अतिशये । प्रावुस्, आविस्-इवं द्वयं प्रकाशे । अजिज्ञम्, निश्चयम्, सदा, अज्ञम्
सन्तनम्-एतत्पञ्चकं सातत्ये । वषा-रात्रौ । रोदसी-वावापृथिव्यर्थे । ओम्-अङ्गीकारे
ब्रह्मणि च । अत्र अक्ष उक्ष म् चेति समाहारद्वन्द्वे ओम्शब्दः । ब्रह्मत्रिण्युगिवात्मक
ब्रह्मवाची । 'अवनेष्टिलोपक्ष' इत्युणादियुःरक्षस्तु ब्रह्मण्यङ्गीकारे चेति विवेकः । अव-
नेष्टिलोपक्ष' इत्यस्यायमर्थः—अवधातोमन् र्यात् प्रत्ययस्य टिलोपश्चेति । अव म्
इति स्थिते 'उवरावरा' इति वकारस्य उपधाभूतस्याकारस्य च ऊट्, ऊकारद्वयस्य
सर्वश्रीर्षः 'माषांयानुक' इति तस्य गुणः, ओमिति रूपम् । उभयोरपि स्वरादिरव्यम्
न औणादिकस्य 'कुन्मेजन्ता' इत्येव सिद्धमिति वाच्यम्, उणादौ हि, 'चिरव्ययम्'
इति पठ्यते । च्यन्तानां निपातवादेव सिद्धे नियमार्थमिदम्—'उणाद्विपठितानां
चादिस्वरादिपठितानां चेद्व्ययत्वं तद्दि चिरेवाव्ययत्वं नेतरदि'ति । तत्तत्र ओमित्यस्य
औणादिकस्याप्यस्ते अव्ययत्वे स्वरादिपाठ इत्यलम् । भूः—पृथिव्याम् । भुवर्-अन्त-
रिचे । क्षतिनि, प्राक्, तरसा-प्रथमिवं शौघ्रये । सुष्ठु-प्रज्ञासाधाम् । दुष्ठु-निष्ठये । सु-
पञ्चयाम् । आ,=आक्षय्यं । कु-कुलिते, ईषदर्थं च । अजसा-तत्त्वे क्षीमायै च । मिथु-
द्विविध्यर्थं । अस्तम्-विनाशे । स्थाने-युक्तार्थे । राजक्-शौघ्रये । चिराय, चिरान्नाय, चि-

एव । एवम् । नूनम् । शश्वत् । युगपत् । भूयस् । कूपत् । सूपत् । कुवित् । नेत् ।
चेत् । चण् । कश्चित् । किञ्चित् । यत्र । नह । हन्त । माकिः । माकिम् । नकिः ।
आकिम् । नाकिम् माक् । नञ् । यावत् । तावत् । त्वै । द्वै । न्वै । रै । औषट् ।
वौषट् । स्वाहा । स्वघा । वषट् । तुम् । तथाहि । खलु । किल । अथो ।
अथ । सुष्ठु । स्म । आदह । उपसर्गविभक्तिस्वरपतिरूपकाश्च' (ग १६) । अवदत्तम् ।

रस्य, चिरस्य, चिरेण चिरात् इति षट्कं चिरार्थकम् । वरम् ईषदुष्कषं । आनुषक् आनु-
पूर्ये । अनुषक् अनुमाने । अमेनः श्रीमन्माग्निमिकयोः । मुदि शुक्लपथे । यदि कृष्ण-
पथे इत्यादि । इति स्वराद्यः ॥

अथ चाक्षीमाह—च वा इत्यादिना । च समुच्चयाच्चायेतरेतरयोगसमाहारेषु ।
वा विकल्पपादिषु । 'वा स्थाहिकल्पोपमयोविधार्थऽपि समुच्चये ।' इ प्रसिद्धौ । अह
अद्भुते, खेदे च । पथ अवधारणे अनवकलुप्तौ च । पथम् उक्तपरामर्शे । नूनम् निश्चये,
तर्के च । शश्वत् पौनः पुन्ये, निरये सहाये च । युगपत् एककाले । भूयस् पुनरर्थे, आधि-
क्ये च । कूपत् प्रशने, प्रशंसायां च । कुवित्-सूयर्थं, प्रशंसायां च । नेत् कष्टायां, प्रति-
षेधविचारसमुच्चयेषु च । नेत् अर्थं चेदर्थे दृष्टिस्, समुच्चयादिध्वन्युच-
यकः । स्वरे भेदः फलम् । कश्चित् इष्टप्रशने । यत्र अनवकलुप्त्यमर्षाहार्थेषु । नाव-
कल्पयामि, न मर्षये, गहं, आश्चर्यं वा यत्र भवान् वृषल यातयेत् । नह प्रथारम्भे ।
हन्त हव, विधावे, अनुकम्पायां, वाक्यारम्भे च । माकिः माकिम् नकिः इदं त्रयं वर्जं
ने । माकनञौ स्वरादिवृत्तौ । अन्त्यतरस्र पाठ इति युक्तम् । उभयत्र पाठस्तु व्यर्थं
एव । न च निपातस्वरार्थो इह पाठ इति वाक्यम्, 'किञ्चोऽन्त उदात्तः' इत्येव तसि-
द्धेः । न च सप्तवचनत्वेऽप्यव्ययत्वार्यं स्वरादिपाठ इति वाक्यम्, तथा सति लक्ष्मी-
वाचकस्यापि साक्षरव्ययव्ययत्वापत्तः । तस्माच्चाद्विषये साकनञौ पाठ्याविश्याहः ।
यावत्, तावत् इव द्वयं साकल्यवाच्यमानावधारणेषु । स्वे विशेषवितर्कयोः । द्वं वितर्कं ।
ग्वे इति पाठात्तरम् । रै दाते, अनावरे च । औषट्, वौषट्, स्वाहा इव त्रयं देवहवि-
र्दाने । स्वघा पितृदाने । औषट्वाहीनामतेकाणां त्रयाणां स्वरभेदार्थं उभयत्र पाठः ।
तुम् । तुङ्कारे । तथाहि निदर्शने । खलु निषेधवाक्यालङ्कारनिश्चयेषु । किल इवार्थं वा-
तायाम्, अक्षीके च । अथ अयं मङ्गलानन्तरारम्भप्रसङ्गात्स्वार्थिकारप्रतिज्ञामभु-
क्येषु । अथ स्वरादात्मनि । तेन मङ्गलवाचकस्य सत्त्वायैकत्वेऽप्यव्ययत्वम् । तथा च
श्रीहर्षः—'यथाकुलाश्रमथावनीन्द्रा पुरन्निध्वर्गः क्षपयाग्भूज ताम् ।' इति ।
अथ क्षपयाग्भूज । इत्यस्य मङ्गलानान्तरारम्भकार्यमासेत्यर्थः । निपातश्चाथलदः । मृद-
कादिध्वानवत् मङ्गलम् । सुष्ठु स्वरभेदार्थः पुनः पाठः । स्य असीते, पादप्रशने च ।

अहंयुः । अस्तिक्षीरा । अ । आ । इ । ई । उ । ऊ । ए । ऐ । औ । औ । पशु ।
शुक्लम् । यथाकथाच । पाट् । प्याट् । अन्न । है । हे । ओः । अये । य । विषु । एकपदे ।
युत् । आतः । चादिरप्याकृतिगणः । इति चादयः ४४८ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ।

आवह उपक्रमहिंसाकृतसन्धे । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च । चादिगणसूत्रमेतत् । उप
सर्गप्रतिरूपकाः विभक्त्यन्तप्रतिरूपकाः अप्रतिरूपकाश्च चादिगणे पाठ्या इत्यर्थः ।
तत्रोपसर्गप्रतिरूपकमुदाहरति—अवदत्तम् इति । अत्र अवैर्युपसर्गप्रतिरूपकं, न तुप
सर्गः । ततश्च ‘अच्छरपसर्गास्तः’ इति तो न भवति । तादृशे तु अवचमिति श्यात् ।
अहंयुरिति । अहमिति सुबन्तप्रतिरूपकम् अहङ्कारे । ‘अहंशुमभोर्युसं’ इति मत्व-
र्थीयो युस् । यत्र अहमिति न अरुमच्छन्दस्य प्रथमैकवचनम् । तथा सति ‘प्रत्ययोत्त-
रपव्योश्च’ इति मपयश्चस्य मवादेशे मधुरित्यापत्ते । अस्तिक्षीरेति । अस्ति क्षीरं
यस्याः इति बहुव्रीहिः, अत्र अस्तीति तिङन्तप्रतिरूपकमध्यघं, ननु तिङन्तम् । तथा
सति बहुव्रीहानुपपत्तेः । अनेकमन्यपदार्थं इति बहुव्रीहिविधौ सुविध्यनुवृत्तेः । एवं
च बहुव्रीहिविधौ ‘अस्तिक्षीरेषुपसंख्यानम्’ इति वार्तिकं न कर्तव्यमिति ‘अनेकम्
न्यपवाधे’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । स्वरप्रतिरूपकानुदाहरति—अ इत्यादिना च
सम्बोधने । आ वाक्पस्मरणयोः । इ सम्बोधनञ्जगुप्ताविस्मयेषु । ई, व, ऊ, ए, ऐ, ओ,
औ, इति सप्तकं सम्बोधने । पशु सस्यगर्धे । शुक्लं शैघ्रये । यथाकथाच सङ्घातोऽव-
मनावरे । पाट्, प्याट्, अन्न, है, हे, ओः, अये एते सप्त सम्बोधने । च हिंसाप्रातिख्य-
पादपूरणेषु । विषु नामाथ । एकपदे अक्षरमादित्यर्थः । युत् कृत्स्नायाम् । आत इतोऽर्थः ।
चादिरप्याकृतिगण इति । यत् तत् । इयं द्वेत्तौ । अहोस्त्वित् विकल्पे । सम् सर्वतो-
भावे । कम् पादपूरणे । शुक्लम् अतिसये । अतु वितर्कः । शम्भत् अन्तः करणे
आभिमुख्ये च । च पादपूरणे इवार्थे च । चट् चाट् द्वय प्रियवाक्ये । इम्
अस्मिन्ने । इव सादृश्ये । अथर्वे इवानिमित्यर्थे इत्यादि । अत्र स्वरादिषाद्योरा-
कृतिगणस्येऽपि येषां निपातस्वरः इहा ते चादिषु, अथ्ये तु स्वरादिषु । स्वरा-
इयमाजन्तु वचनग्र बोध्याः ॥ इति चादयः ॥

अथ स्वरादिचादिभिन्नाभ्यन्यायान्याह—तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । असर्वविभक्तिरिति
बहुव्रीहिः । यत्र सर्वाः विभक्तयः । यस्माच्च भवन्तीति बहुवचनान्तविग्रहो न सम्भवति,
अभ्यन्येभ्यः सप्तानां विभक्तीनाम् उत्पत्त्यनुपगमात् । तथाहि ‘तद्धितश्च’ इति प्रकृ
तसूत्रे भाष्ये तावत् ‘द्व्येकधोर्विवचनैकवचने’ बहुषु बहुवचनम् इति सूत्रविन्यासं
भङ्गत्वा ‘एकवचनम्’ द्व्योर्विवचनम्, बहुषु बहुवचनम् इति सूत्रन्यासं कृत्वा
एकवचनमुत्सर्गतां करिष्यते, द्विवहोरर्थयोः तस्य द्विवचनबहुवचने बाधके इत्यादि
स्थितम् । ततश्च एकवचनमित्यनेन कथाप्रतिपदिकात् एकवचनं भवतीति सामान्य-

१ । १ । ३८ ॥ यस्यात्सर्वा विभक्तिनोत्पद्यते स तद्धितान्तोऽव्ययं स्यात् । परिगणनं कर्तव्यम्—तसिलादयः प्राक्पाशपः, शस्त्रप्रभृतयः प्राक्समासान्तेभ्यः, अम्, आम्, कृत्वोऽर्थाः, तसिवती, नानाभाविता । तेनेह न—पचतिकल्पम्, पचतिरूपम् । ४४६ कृन्मेजन्तः १ । १ । ३६ ॥ कृद्यो भान्त एज्जन्श्च तदन्तमव्ययं स्यात् । स्मारं स्मारम् । जीवसे । पिबध्वै । ४५० क्त्वातोऽसुक्कसुनः १ । १ । ४० ॥

विभिना द्विवचनद्वैवाभावे एकवचनमिति छद्म्यते । एवं च द्विवचनद्वैवाभावे सति एकत्वे तदभावे च एकवचनमिति फलति । तत्र द्विवचनद्वैवयोः द्विवचनबहुवचनो-
क्त्यैव ततोऽन्यत्र एकवचनस्य सिद्धत्वात् 'एकवचनम्' इति सूत्रं कर्मधाद्यभावेऽपि प्रापणार्थं सम्पद्यते । तथा च अलिङ्गसंख्येभ्योऽव्ययेभ्यः एकवचनं पचतेमानं विनि-
गमनाविरहात् सर्वविभक्त्येकवचनं भवति । अत एव 'अव्ययादाप्सुप' इत्यत्र प्रत्या-
हारप्रहणमर्थवत् । तस्मात्सर्वा विभक्तयो यस्मादिति न विप्रहः । किन्तु सर्वगन्तो-
ऽत्र मर्षः पदो द्रव्य इतिवत् अवयवकार्थं वर्तते । एव च सर्वा वचनत्रयाग्निका-
विभक्तिः यस्माद्वोत्पद्यते, किन्त्वेकवचनान्येषोत्पद्यन्ते, स तद्धितान्तोऽव्ययसंज्ञः-
स्यादिति फलतीयमिप्रेत्याह—यस्मादिति । सर्वेति । वचनत्रयाग्निकेयमर्थः । नोत्पद्यत-
इति । किन्त्वेकवचनान्येषोत्पद्यन्ते इति शेषः । स्यादेतत्—निकश्चेत्यनुवृत्तौ 'प्रश-
सायां रूपम्' इति रूपप्रसवये 'हृचदमसासौ कल्पम्' इति कल्पप्रसवये च पचतिकल्पं-
पचतिकल्पमिति कल्पम् । प्रशस्तं पचति, हृषत् पचतीत्यर्थः । अत्राप्यव्ययत्वं स्यात्,
असर्वविभक्तितद्धितान्तत्वात् । किञ्च दभ्यशब्दे अतिष्यासिः, तस्याप्यसर्वविभक्ति-
तद्धितान्तत्वादित्यत आह—परिगणनमिति । वार्तिकमेतत् । तसिलादय इति । पञ्चम्या-
स्तसिक् इत्यारभ्य 'द्विभ्योश्च' धमुञ् इत्यमता इत्यर्थः । शस्त्रप्रभृतय इति । 'बहुवचार्थात्',
इत्यारभ्य 'अव्यक्ताज्जुकरणात्' इति ङाजम्ता इत्यर्थः । अम्, आमिति । 'अमु च
बहुवचसि' इत्यम्, 'किमेसिक्बवश्च' इत्याम् च गृह्यते । कृत्वोऽर्था इति । 'संख्याया-
क्रियाभ्यामृसिगणने कृत्वधुश्च, द्वित्रिचतुर्भ्यस्तु च विमाषा बहुर्वा' इति त्रय-
इत्यर्थः । तसिवती इति । 'तेनैकविकृप्, तसिक्' इति तसिः 'तेन तुल्यम्' इत्यादि-
विहितो वतिश्च गृह्यते । 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः' इत्यस्य तु शस्त्रप्रभृतिवादेव
सिद्धम् । एवं च स्वरादिषु वदितव्यस्य प्रयोजनं चिन्त्यम् । नानाभाविता । 'विनम्भ्या-
जानाजौ न सह' इति विहितौ नानाजौ । इति परिगणनं कर्तव्यमिति ध्वन्यः । गणे
परिगणनेनैव सिद्धे 'तद्धितश्च' इति सूत्रं न कर्तव्यमिति भावः ।

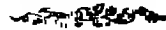
कृन्मेजन्तः । कृद् मेजन्त इति छेदः । न च एष मेवौ ती अन्ते पश्येति बहुव्रीहिः ।
सदाह—कृद्यो भान्त इति । तदन्तमिति । केवलस्य कृतः प्रयोगागर्हत्वात् संज्ञाविधावि-
तवन्तविधिरिति भावः । स्मार स्मारमिति । 'आभीषण्ये गमुल् च' इति स्मृतातोर्न-

एतदन्तमव्ययं स्यात् । कृत्वा । उदेतोः । विसृपः । ४५१ अव्ययीभावश्च ।
१ । १ । ४१ ॥ अधिहरि । ४५२ अव्ययादाप्सुपः २ । ४ । ८२ ॥ अव्ययाद्विहि-
तस्यापः सुपश्च लुक् स्यात् । तत्र शालायाम् । अथ । विहितनिशेषणान्नेह—अत्यु-
च्चैसौ । अव्ययमज्ञाया यद्यपि तदन्तविधिरस्ति, तथापि न गौणे । आद्यग्रहणं
व्यर्थमभिज्ञत्वात् (वा १६३३) ॥

मुल 'अथो णिति' वृद्धिः, इपरत्वम्, 'नित्यवीचस्योः' इति द्वित्वं मान्त-
कृष्टन्तत्वादव्ययत्वम् । अत्रेते इति । 'तुमर्थे सेसेनसे' इत्यादिना असेप्रत्ययः । पिबत्ये-
ति । 'तुमर्थे से' इत्यादिना णाथ्येप्रत्ययः । शिखात् सार्वधातुकरत्वम् । 'पात्राध्मा-
स्यानादाणहश्चर्तिमर्निष्ठादस्याम्' इति पित्रादेश इति भावः । आप्तु न, कर्त्रर्थे
सार्वधातुके तद्विधेः, 'अव्ययकृतो भावे' इति सिद्धान्तविरत्याहुः । कर्त्तातोमुक्तमुनः ।
कृत्वेति 'समानकर्तृकयोः' इति कर्त्ता । उदेतोः । उत्पूर्वादिणः 'भावकण्ठे' इत्या-
दिना तोसुप् । विसृप इति । 'सुपितृयोः कसुन्' । अव्ययीभावश्च । अव्ययसम्पञ्चाः इत्यादिति
शेषः । अधिहरति । अन्तरगत्यर्थेऽव्ययीभावः, हरवित्त्वर्थः । अव्ययादाप्सुपः । आप्
च सुप् च आप्सुप् तस्य आप्सुपः, समाहारद्वन्द्वत्वात् षष्ठी । 'पञ्चस्रियाय' इत्यतो
लुगित्यनुवर्तते । तदाह—अव्ययाद्विहितस्येति । तत्र आकाशमिति । तत्रेत्यस्याव्यय-
त्वात् आपो लुक् । कोरवधोधनाय आकाशमिति । अयेति । अथ सुपो लुक् । विहि-
तोः । अव्ययात्परस्योद्यनुवत्वा अव्ययाद्विहितस्येति व्याख्यानादिति भावः । अत्यु-
च्चैसाविति । उच्चरतिक्लान्त इति विग्रहे 'अस्यादयः क्लान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति
समासः । अक्षिकरणशक्तिप्रधानान्यव्यायानि वृत्तिविषये क्लिप्तप्रधानानि भवन्ति ।
यथा दोषामन्यमहः, दिवाभूता रात्रिरिति । अतो द्वितीयासम्भवात् 'अत्यादयः'
इति द्वितीयासमासस्याविरोधः । अथ समासाद्विहितस्य सुपः अव्ययभूतादुच्चैरश-
ब्दात् परत्वेऽपि ततो विहितत्वाभावात् न लुक् । अत्युच्चैरिति समुदायस्य तु नाव्य-
यत्वम्, स्वरादिगणे उच्चःशब्दस्य केवलस्य पाठवित्ति भावः । ननु स्वरादिगणे
केवलोच्चैरशब्दस्य पाठेऽपि 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' इति अव्ययसम्पञ्चा भवत्येव
'प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसम्पञ्चायाम्' इति वचनादित्याशङ्कते—अव्ययसम्पञ्चायां यद्यपि
तदन्तविधिरस्यानि । परिहरति—तथापि न गौणे इति । सर्वनामसम्पञ्चायामुपमज्जेत्य
नेति प्रकृतः प्रतिषेधः अव्ययसम्पञ्चाविधिवनुवर्तते इति 'तद्विहितस्यासर्वविभक्तिः' इति
सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति भावः ।

आद्यग्रहणं व्यर्थमिति । 'अव्ययादाप्सुपः' इति सूत्रे इति शेषः । अक्षिकृतविति ।
अव्ययानां लिङ्गाभावादित्यर्थः । तथा च वार्तिकम्—'अव्ययादाबलुवचनाभ्यर्थक्यं

‘सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
 वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ।
 इति (भाष्योक्ता) श्रुतिर्लिङ्गकारकसङ्ख्याभावपरा ॥
 ‘वष्टि भागुरिरक्षोपमवाप्योऽपसर्गयोः ।
 आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥’
 वगाहः—अवगाहः । विधानम्—अविधानम् ॥
 इत्यव्ययप्रकरणम् ॥

लिङ्गाभावात्’ इति । तथा ‘तद्धितश्चासर्वविभक्तिः’ इति सूत्रे भाष्येऽप्युक्तम्—‘क्षी-
 पुनपुंसकश्वानि सश्वगुणाः, एकवह्नित्ववहुत्वानि च । एतानर्थान् ये न विद्यन्ति तव-
 व्ययम्’ इति । ननु भाष्येयानां लिङ्गाभावे ‘सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु’ इत्याथर्वणश्रुतिविशेष
 इत्याशङ्क्य परिहरति—सदृशमिति । त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु सर्वेषु वचनेषु च
 यत् न व्येति विकारं न प्राप्नोति, किन्तु सदृशम् एकप्रकारमेव भवति । तदव्ययमिति
 आथर्वणश्रुतिर्योऽपि । अत्र विभक्तिवचनशब्दौ कारकसङ्ख्यापरी, न तु प्रात्ययपरी,
 अन्त्यतरग्रहणवैयर्थ्यात् । लिङ्गकारकेति । लिङ्गकारकसङ्ख्याभावः परात्प्रात्ययविषयभूतो
 व्यस्य इति विग्रहः । लिङ्गविषयाविषु सप्तमी हि ‘वष्टा चानावर’ इति विहितः ।
 तथा च लिङ्गकारकसङ्ख्याः अनादस्य यन्न व्येति विकारं न प्राप्नोति, किन्तु सदृशम्
 एकप्रकारमेव भवति, तदव्ययमित्युदाहृतश्रुतेरर्थः । ‘तद्धितश्चासर्वविभक्तिः’ इति सूत्र-
 भाष्ये ‘क्षीपुनपुंसकश्वानि सश्वगुणाः, एकवह्नित्ववहुत्वानि च । एतानर्थान् ये न
 विद्यन्ति तदव्ययम्’ इत्युपनिषत् तत्र प्रमाणतया अस्याः श्रुतेरुदाहृतत्वादिति
 भावः । अथ च लिङ्गकारकसङ्ख्याभावनिश्चयो निपातानामेव, स्वरादीनां तु कतिप-
 यानां लिङ्गकारकसङ्ख्यान्यवयवोऽस्त्येव, ‘स्वरादीनिपातमव्ययम्’ इति सूत्रे भाष्ये ‘चा-
 दीनामसङ्ख्यवचनानामेव सङ्ख्या । स्वरादीनां तु सङ्ख्यवचनानामसङ्ख्यवचनानां च’
 इत्युक्त्वात् स्वस्ति वाचयति, स्वस्ति वाच्य इति, ऋजो पुण्य स्वः पतति, प्रातर्था
 जते इत्यादीनां कर्मकारयोगवर्णनाच्च । अथ प्रसङ्गादाह—वदोति । अथ अपि इत्युप-
 सर्गयोः अकारस्य ऋषिं हलन्तानाम् आपं ‘च भागुरिनामक आचार्यां वष्टि इत्यु-
 तीत्यर्थः । एवमवदन्तु पादपूरणः । अव्येयुपसर्गो आवेदेवाकारस्य ऋषो नाम्न्यस्य,
 अपिना आह्वयत्वात् । भागुरिनामकं दम्भोद्यत्वादि केचित्पठन्ति । तत्रवर्षाधिपता
 तु पर्वगन्तुर्थादिः पठितः । शब्देऽहुतोऽप्येवम् । यथा वाचेति । परिगणनमिति
 केचित् । उदाहरणमात्रमित्यप्येव । यद्यपि ‘वशं कान्तौ’ इत्यस्य कुन्दोमात्रविषयस्य

वचयते, तथापि अस्मादेव किङ्गाह्लोकेऽपीत्याहुः । वस्तुतस्तु षष्ठि भागुरिरिति श्लोको भाष्ये न दृश्यते । प्रत्युत 'कथाप्रातिपदिकात्' इति सूत्रस्थमाश्वपयीलोचनया वास्तीत्येव युक्तम् । तत्र श्लोकेषुक्तम्—आम्प्रहणं न कार्यम् खट्वा माकेत्यादौ अन्तर्वातेन प्रातिपदिकत्वादेव सिद्धम् इत्युक्त्वा क्रुञ्चा उष्णिहा देवविशेति हलन्तात् टापः स्वाद्यर्थमात्रप्रहणमस्त्विति आक्षिप्य 'क्रुञ्चा नाकमेत उष्णिहककुम्भौ देवविशं च' इति अकारान्तादेव तत्रापि टावित्युक्त्वा 'टाङ्कुभ्यामभ्यतरस्याम्' इति बहुव्रीह्या, बहुराजे, बहुराजाः इत्यर्थम् आम्प्रहणमिति समाहितम् । तस्मात् 'आपं चैव हलन्तानाम्' इत्यामित्रे वाचा निष्ठा विशेत्युक्तम् । अत्र निष् विशोरिगुपञ्च छत्वे के अवन्तत्वाद्यापि निष्ठा इत्यादिरूपसम्भवेऽपि वाचाशब्दः असाधुरेवेति वाग्देव्युल्लेखे स्थितम् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविरुषा विरचितानां सिद्धान्तकौमुदीश्याववाथा

वाक्यमनोरमावध्यायम् अवधयनिरूपणं समाप्तम् ॥

अथ स्त्रीप्रत्यया निरूप्यन्ते । तदेवम् 'कथाप्रातिपदिकात्' इत्यधिकृत्य 'स्त्रीजसौट्' इति सूत्रं मप्रपञ्चं निरूप्य तदुत्तरमनुक्रान्तान् स्त्रीप्रत्ययाधिकृत्यपितुमाह—स्त्रियाम् । अधिकारोऽयमिति । 'अजाद्यतष्टाप्' इत्याद्युत्तरसूत्रेष्वनुवृत्त्यर्थमिदं सूत्रं न तु स्वतन्त्रविधिरित्यर्थः । किमपर्यन्तमयमधिकार इत्यत आह—समर्थेति । यावदित्यवधौ । 'समर्थानां प्रथमात्' इत्यतः प्रागित्यर्थः । अत्रेदमवधेयम् :—

'स्तनकेकावती स्त्री रयाह्लोमज्ञः पुरुषः स्मृतः ।

तमयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम् ॥'

इति छत्वनकाक्षितम् अवधयवसंस्थानविशेषात्मकं लौकिकं स्त्रीपुंसयोर्लिङ्गम् । तदभावे तयोरुभयोरभावे सति बहुभयोरन्तरं सदृशं तच्चपुंसकमित्यर्थः । तद्विद् लौकिक किङ्गमस्मिन् शास्त्रे नोपयुज्यते, तस्य अवेतने खट्वाभाळादौ बाधात् स्त्रीप्रत्यया नापत्तेः द्वाग्नित्यादौ 'तस्माच्छ्रुतो नः पुंसि' इति नत्वानापत्त्यः, किन्तु सत्त्वरजस्तमसो माकृतगुणानां वृद्धिः पुंस्त्वम्, अपत्यः स्त्रीत्वम्, स्थितिमात्रं नपुंसकत्वम् । अत एव उरकर्षापकर्षसत्वेऽपि स्थितिमात्रमादाय 'सामान्ये नपुंसकम्' इति प्रभावः । उरकर्षापकर्षस्यात्मकावस्यान्वयसाधारणस्थितिमात्रविवचायां नपुंसकं भवतीति तदर्थः । ईदृशमवस्थाप्रपञ्चं केवलाभ्यय, अयं पदार्थः, इयं व्यक्तिः, इदं वस्तु इति न्यवहारस्य सार्वत्रिकत्वात् । तच्चेवं किङ्गमर्थनिष्ठमेव । तद्वक्तं भाष्ये—'युकार्थे शब्दान्तरत्वात् इहं किङ्गाद्यवमवयवान्तरत्वाच्च' इति । 'एकस्मिन्नेवाव

अजाघतष्टाप् ४ । १ । ४ ॥ अजादीनामकारान्तस्य च वाच्यं यस्मिन् तत्र योत्ये

पुनः तारका नक्षत्रम् इति शब्दनामास्वर्शनात्, कुटीकुटीरादौ रेफाद्यवयवोपजनने
‘किङ्गमेवर्शनात्’ स्तनकेशवतीरिक्तमेव किङ्गमित्यर्थः’ इति कैयटः । पुंलिङ्गः शब्दः
ह्यादिष्वहोरास्तु वाच्यवाचकयोरेवोपचाराद्बोध्यः । न च उपचयादिष्वर्शाणां
विरुद्धत्वादेकत्र समावेशोपादेकस्य द्वित्रिकिङ्गताऽनापत्तिरिति वाच्यम्, एकै-
कस्मिन् वस्तुनि षण्भेदेन त्रयाणां चर्माणामपि समावेशोपपत्तेः । उक्तं च भाष्ये—
‘कश्चिदपि सर्वादिष्वर्शः कश्चिन्मुहूर्त्तमपि नावतिष्ठते, यावदनेन वर्धितमप्यमपायेन
वा युज्यते’ इति ।

न चैवं सति युगपत् द्वित्रिकिङ्गत्वानापत्तिरिति वाच्यम्, नहि व्यवहारे स्वस-
मकालिकपदार्थसत्ता प्रयोजिका । तथा सति भूतभविष्यद्व्यवहारोच्छेदापातात् ।
तत्र कश्चिच्छब्दः एक किङ्गविशिष्ट एवार्थे प्रयोक्तव्यः, कश्चित् द्विकिङ्गे, कश्चित् त्रिकिङ्गे
ह्येतत्त किङ्गानुशासनशास्त्रादवगम्यम् । एषां पुंलिङ्गपुंसकशब्दानां वृत्त्यादिशा-
ब्दव्यवस्मिन् शास्त्रे संकेतश्च किङ्गानुशासनस्य एव ज्ञेयः । उक्तं च भाष्ये ‘अवश्यं
तावत् कश्चित् स्वकृताम्ब आख्येयः’ इति । वैवाकरणसिद्धान्त इत्यर्थः । ‘कृतान्तौ
यमसिद्धान्तौ’ इत्यमरः । तत्र दिव्यभाषिसंज्ञावज्जघुसंज्ञामकृत्वा महासंज्ञाकरणसा-
मर्थ्यान् सति संभवे स्तनकेशवतीत्याविलौकिकं किङ्गमप्यन्वर्थायते । अन्यथा
‘पशुना यजेत’ इत्यत्र स्त्रीत्वकावपि सत्त्वाद्युपचयात्मकपुंस्त्वाद्यनपायात् ‘आहो
नाऽश्चियाम्’ इति नामावस्थ्याविरोधात् स्त्रीपशुरप्यालभ्येत । तदेतच्चतुर्थस्य प्रथम-
पादे ‘तयकिङ्गम्’ इत्यधिकरणे अश्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तावयोराम । त्रिविधमपि-
एतद्विज्ञं आतिथ्यकियत् प्रातिपदिकार्थ एव । प्रत्ययार्थत्वे प्राधान्यपत्तौ अजा-
घट्वा इत्यादौ स्त्रीत्वविशिष्टतादात्म्यावच्छिन्नाजाविषोषोऽनुभवसिद्धो विरुध्येत ।
किञ्च मातृदुहितृस्वसृगवादिशब्देषु विनापि दावाद्विप्रत्ययं स्त्रीत्वविशिष्टार्थस्य बोधात् ।
प्रातिपदिकस्य तत्र सप्तस्यावश्यकत्वे दावादीनामपि शक्तिकल्पने गौरवम् । ‘अक-
रान्ता मातृदुहितृस्वसृधातृनमान्वरः, प्राबुद्धविप्रबुद्धकृतिवः’ इत्यादिकिङ्गानुशासन-
सूत्राण्यपि प्रकृतिविषयाण्येव वदन्ते । अत एव च ‘कृदिकारादकिनः’ इत्यत्र
अकिन इत्येतदर्थवत् । अन्यथा किनैव स्त्रीत्वस्योक्तत्वात् ङीपोऽप्राप्तेः तद्वैषम्यं
स्पष्टमेव । न चैवमपि प्रकृत्यैव स्त्रीत्वस्योक्तत्वात् कथं दावाद्य इति, वाच्यम्,
दाविस्थादिष्वत् प्रकृत्युक्तस्याव्यवर्तकत्वात् । अन्यथा दावादिविविधैष्वर्थात् । तथा
च स्त्रीत्वमिह प्रातिपदिकस्यैव वाच्यम् । दावाद्यस्तु तद्व्योतकाः । तथा च दावादिषु
सत्सु अवश्यं स्त्रीत्वयोऽव इति नियमः न तु दावादिषु सत्येवेति नियम इति ।

अजाघतष्टाप् । अजाः आदिष्वेषां ते अजादयः । ते य अजोति समाहार इत्यादौ षष्ठी ।

टाप् स्याद् । अजाद्युक्तीर्षो जीपक्ष बाधनाय । अजा । अतः—खट्वा । अजादिभिः
स्त्रीत्वस्य विशेषणान्नेह—पञ्चाजी । 'द्विगोः' (सू ४७९) इति जीप् । अत्र हि समा-

'कथाप्रातिपदिकात्' इत्यतः प्रातिपदिकाविषयानुवृत्तं पठया विपरिणतम् अजादिभिः
अता च विशेष्यते । तदन्तविधिः । तत्राद्विषये 'समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधेः प्रति-
वेधो वक्तव्यः' इति निषेधो न, 'उगिहर्णप्रहणवर्जम्' इत्युक्तं । कथाप्रहणं तु नानुब-
र्तते 'स्त्रियाम्' इत्यधिकारे तयोर्विधेयत्वात् । न च अजादिभिः प्रातिपदिकस्य विधे-
ष्येऽपि तदन्तविधिर्नास्ति, 'समासप्रत्ययविधौ' इति निषेधात्, 'प्रहणवता प्रातिप-
दिकेन तदन्तविधिर्नास्ति' इति च निषेधादिति वाच्यम्, 'यूना नाम २ त्री जातिः'
इत्यत्र अमहत्पूर्वेति वचनेनास्य तदन्तविधिज्ञापनात् । किञ्च स्त्रियां व्यक्तौ गम्यमा-
नायामिति आर्थः, तर्हि अजा खट्वेत्यादौ अत्रवाद्याकारेण वस्तुतः स्त्रीव्यक्तौ गम्य-
मानायां टावादिप्रत्ययाः स्युः । ततश्च टावादिप्रत्ययेषु प्रयुज्यमाने स्त्रीत्वस्य भानं
न नियतं स्यात् । अतः स्त्रियामिति भावपक्षानो निर्द्वयः स्त्रीत्वे हि वाच्यः । तदाह—
अजादीनामित्यादिना । अजाद्यस्तानामित्यर्थः । बोधे इति । उक्तरोत्या स्त्रीत्वस्य प्राति-
पदिकार्थवादिति भावः । उक्तं च भाष्ये—'स्त्रियां यत् प्रातिपदिकं वर्तते तस्माद्वा-
चाद्यो भवन्ति स्वार्थः' इति । टाप् स्यादिति । प्रत्ययः परस्व इत्यधिकृतम् । कस्मात्
परो भवतीत्याकाङ्क्षायां सन्निधानात् अजादिभ्यः अदन्ताच्चेति बोध्यम् ।

ननु अजाद्विगणे अज, अस्य इत्यद्यदन्तपाठो ग्धर्था, अदन्तत्वादेव सिद्धेरित्यत-
आह—अजाद्युक्तिरिति । 'वयसि प्रथमे' 'जातेरस्त्रीविज्ञात्' इत्यवियस्यमाणस्य जीपो
जीपक्ष अदन्तटावपनादस्य बाधनार्थमजाधिप्रहणमित्यर्थः । एवं च अदन्तटावपनादौ
जीपक्षौ, तयोरप्यजाविटावपवाद इति फलति । अजशब्दः क्षाणजातौ वर्तते ।
'अजा क्षाणी तुमष्ठाणवस्तच्छृगलका अजे' इत्यमरः । अजशब्दात् टाप् टपावितौ,
सबर्जदोर्घः । व्यपदेशिष्यत् अजान्तत्वम् । अत इति । उदाहरणं वचत इति शेषः ।
खट्वेति 'खट् काङ्क्षायाम्' 'अशू भुषिकटिकणिखटिविधिभ्याः कन्' खट्वशब्दा-
अदन्तः तस्मात् टापि सबर्जदोर्घः । 'वाचनं मक्षपचङ्कपसङ्का खटवया समा' इत्य-
मरः । ननु 'प्रत्ययः परस्व' इत्यनुवृत्तौ द्विगोपपक्षस्या युक्तत्वात् अजादिभ्यः अतश्च
टाप् स्यात् स्त्रीत्वे बोधे इत्यर्थं एव युक्तः । तथा च 'अजाद्यतः' इति पष्ठयाश्रयणम-
युक्तमित्यत आह—अजादिभिरिति । अजाद्यत इति पष्ठोमाभ्य अजादीनाम् अदन्त-
स्य च वाच्ये स्त्रीत्वे टावित्येवम् अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणादित्यर्थः । पञ्चाजीति ।
पञ्चानामजानां समाहारः इति विग्रहे 'तस्मिन्नार्थ' इत्यादिना द्विगुः । 'अकारान्तो-
त्तरपाथो द्विगुः स्त्रियामिहः' इति स्त्रीत्वम् । 'द्विगोः' इति जीप् । 'यत्वेति च' इत्य-
कारलोपः । नम्यत्र समासे अजशब्दस्यवाच्यत्वाच्चमेव स्त्रीत्वमित्यत आह—अत्रेति ।

सार्धसमाहारनिष्ठं श्रोतव्यम् । अजा । एवका । अश्व । चटका । मूषिका । एषु जातिलक्षणो ङीष् प्राप्तः । बाला । बत्सा । होडा । मन्दा । विलाता । एषु 'वयसि प्रथमे' (सू ४७८) इति ङीप् प्राप्तः । 'सम्भ्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्' (वा २४९९) । सम्फला । भल्लफला—'क्यापोः—' (सू १००१) इति ह्रस्वः । 'सदृक्पाण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्' (वा १४९६) । सत्पुष्पा । प्राक्पुष्पा । प्रत्यक्पु-

दि यतः अत्र पञ्चाज्जगदे समासार्थभूतो यः समाहारः तद्विधं क्त्विं पञ्चाजेनि समुदायस्य वाच्यं न त्वज्जगद्वत्स्य, अतोऽत्र न टावित्यर्थः । न 'चोक्तरीत्या तदन्तः विधितस्त्वादज्जगद्वत्स्य पञ्चाजेति समासस्य ग्रहणात् तद्वाच्यतत्त्वं श्रोतव्येति वाच्यम्, सत्यपि तदन्तविधौ अजादीनां श्रुतत्वेन स्त्रीत्वस्य तद्विशेषणताया एव न्याय्यत्वात् । अजादिम्यहापु स्त्रीत्वे श्रोत्ये इति व्याख्यानं तु स्त्रीत्वस्य अजादि-जगद्वत्वाच्चशाकामात् समाहारनिष्ठमपि स्त्रीत्वमादाय टाप् स्यादिति भावः ।

अजाजादीनुदाहरति—मजेत्यादिना । एकैति । 'मेदोश्चोरोर्णोर्णायुर्मैववृष्णाय एकै' इत्यमरः । अस्य स्त्रीत्वे कोशान्तरं श्रूयम् । अद्वेति । 'वाग्मन्वा धन्वा' इत्यमरः । चटकेति । चटकः पक्षिजातिविशेषः । अस्य जातिज्ञाद्वत्स्य स्त्रीत्वमपि श्रूयम् । अमरस्तु 'चटकः कलविह्वः स्यात्तस्य स्त्री चटका' इत्याह । मूषकेति । 'सुसुन्दरी गन्धमूषी दीर्घवेदी तु मूषिका' इत्यमरः । एषु जातोति । अजादिपञ्चसु 'जातेरस्त्री' इति ङीष् प्राप्तः, सः अजादिटापा वाच्यत इत्यर्थः । बालादयः द्विप्रथमवयोषचनाः, तत्र होडादि त्रयस्य प्रथमवयोषाचित्वे कोसो श्रूयः । पक्षिति । चालादिपञ्चसु 'वयसि प्रथमे' इति ङीप् प्राप्तः, सः अजादिटापा वाच्यत इत्यर्थः । सम्प्रत्येति । 'पाककर्ण' इति सूत्रभाष्ये पठितमिदं वार्तिकमर्थतः पङ्क्तुहीतम् । सम्, अस्त्र, अजिन, शग, पिण्डः एतेभ्यः परो यः फलज्ञाद्वः तस्मादपि 'पाककर्ण' इति खाच् न भवति, किन्तु टावेवेत्यर्थः । सम्फलेति । सम्भ्राजनि फलानि यस्या इति विग्रहः । लल्लफलेति । भस्त्रेव फलानि यस्या इति विग्रहः । 'भस्त्रा चर्मप्रसेविका' इत्यमरः । ननु भस्त्राज्ञाद्वत्स्य नित्यस्त्रीत्वात् भाविनपुंसकस्याभावात् 'स्त्रियाः पुवत्' इति पुंसवस्यप्रसक्तः कथं ह्रस्व इत्यत्र आह—'क्यापोरिति । 'क्यापोः सञ्ज्ञाचल्लदसोर्गङ्गुलम्' इति ह्रस्व इत्यर्थः । अजितफला, भगफला, पिण्डफला, ओषधिविशेषसंज्ञा । सदृक्पाण्ड । अयमपि 'पाककर्ण' इति सूत्रपठितवार्तिकार्थमल्लग्रहः । सत्, अश्व, काण्ड, प्राण, शन, एक, एतेभ्यः परो यः पुष्पज्ञाद्वः तस्मादपि 'पाककर्णपर्वपुष्पफळमूलवालोत्तरपदावच' इति ङीष् न भवति, किन्तु टावेवेत्यर्थः । सत्पुष्पेति । सन्ति पुष्पाणि यस्या इति विग्रहः । अच् इति छुसतकारः अम्बुवातु, गृह्यत इत्यभिप्रेत्य उदाहरति—प्राक्पुष्पाति ।

स्या । 'शूद्रा वामहृत्पूर्वा जातिः' (वा २४००-२४०१) पुंयोगे तु शूद्रा । 'अम हृत्पूर्वा' किम् ? महाशूद्रा । कृषा । उष्णिहा । देवविशा । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्य-
मेति पुंयोगेऽपि । कोकिला जातावपि । 'मूलाक्षयः' (वा २५००) । अमूला ।

प्राञ्चि पुष्पाणि यस्य इति विग्रहः । प्रत्यक्पुष्पेति । प्रत्यञ्चि पुष्पाणि यस्य इति
विग्रहः । काण्डपुष्पा । क्षतपुष्पा । एकपुष्पा ।

शूद्रा वामहृत्पूर्वा जातिः । 'अजायत' इति प्रकृतसूत्रे पठितं वार्तिकमेतत् । शूद्र
जातिः वाक्या चैत् अमहृत्पूर्वः शूद्रशब्दः स्त्रियां टाप् कभते । जातिः लङ्गणस्त्रीयो-
ऽपवादः । शूद्रात् स्वभार्यायां विधिना कृतायामुत्पत्त्या स्त्री शूद्रा । जातिरित्यस्य
प्रयोजनमाह—पुंयोगे तिथिः । शूद्रस्य स्त्री इत्येषं पुंयोगात् मिश्रयां वृत्तौ जातिवाचि-
त्वाभावाच्च टाप्, किन्तु 'पुंयोगादात्तयानम्' इति लीयेवेत्यर्थः । महाशूद्रीति । महती
च सा शूद्रा चेति विग्रहः । कर्मधारयः । 'पुं' वत् कर्मधारयः इति पुंत्ववञ्च । अथ मह-
त्पूर्वत्वाच्च टाप्, किन्तु जातिलङ्गणस्त्रीवेव । 'आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः',
समा' इत्यमरः । नृपाच्छूद्रायामुत्पत्त्या उभ्रा, तस्यां ब्राह्मणावुत्पत्त्या आभीरा, स्त्री
वेदाभीरी । अथ जातिग्रहणस्य अमहृत्पूर्वग्रहणस्य च प्रयोजनविचारः शब्देन्दुसौख्ये
भाष्यप्रदीपोद्घोषे च स्फुटः । कुन्वेति । कुञ्जशब्दः चकारान्तः 'ऋरिवक्' इत्यादिना
क्लिन्नन्तः पञ्चजातिविशेषे वर्तते । 'यश्चोच्चमिधुनादेकमवधीः काममोहितश्च' इति
शामाज्ये । ण्विण्दृवाब्दो हकारान्तः छन्दोविशेषे 'ऋरिवक्' इत्यादिना क्लिन्नन्त
पुव । देवविश्वशब्दः सकारान्तः गणविशेषात्मकमकरसु वर्तते 'मरुतो वै देवानां विशा'
इति श्रुतेः । एतेषामवन्तत्वाभावादग्राप्ते टापि तद्विधानार्थमजादिवृ पाठः । 'कथा-
प्यातिपदिकात्' इति सूत्रभाष्ये शेषो ग्रयाणामवन्तत्वम् आरिषतमिति 'वष्टि भागु
द्विरङ्गोपम्' इति श्लोकव्याख्यावत्सरे प्रपञ्चितमनुपवमेन । ज्येष्ठेति । यदा ज्येष्ठादि-
शब्दाः प्रथमोत्पत्त्यावौ वर्तन्ते, तदा अवन्तत्वादेव टाप सिद्धः । यदा तु ज्येष्ठस्य
स्त्रीत्वाद्विवचना, तदापि पुंयोगलङ्गणं लीयं वाधित्वा टावर्थमिह पाठ इत्यर्थः ।
कोकिलेति । कोकिलशब्दस्य जातावपि जातिलङ्गणलक्ष्यं वाधित्वा टावर्थमिह पाठ
इत्यर्थः । मूलाक्षय इति । 'पाककर्ण' इति सूत्रे पठितं वार्तिकमेतत् । नञः परो यः
मूलशब्दः तस्मात् 'पाककर्ण' इति लीयन् न भवति, किन्तु टावेवेत्यर्थः । नमूलेति ।
अविद्यमानं मूलं यस्य इति विग्रहे 'नञोऽस्यर्थ्यानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः',
इति बहुव्रीहिः ।

अथ 'समस्त्रेति, सवृक्काण्डेति, मूलाक्षयः' इति च धार्तिकत्रयं 'पाककर्ण' इति
सूत्रभाष्यपठितमपि फले विशेषाभावादावगमये मूले प्रपञ्चितम् । न चैतान्यजाय
भर्तृगणसूत्राणीति अमितव्यम् । अजाविराकृतिगणः । तेन 'न कुं ने' इति सूत्रभाष्ये

‘अन्नेभ्यो जीप्’ (सू ३०६) कर्त्री । दण्डिनी । ४३५ उगितश्च ४।१।६॥ उगि-
दन्तात्प्रातिपदिकात्त्रिन्वा जीप्स्यात् । भवति । पचन्ती । ‘शप्श्यनोः-’ (सू ४४६)
इति जुम् । ‘उगिदच्चाप्—’ (सू ३६१) इति सूत्रेऽऽग्रहणेन ‘धातोश्चेदुगित्कार्यं
तर्ह्यन्तेरेव’ इति नियम्यते । तेनेह न । उखासत् । क्विप् । ‘अनिदिताम्—’ (सू

टायामादेश इति भाष्यप्रयोगः सिद्धः । अत एव च पूर्वमीमांसायां द्वितीयस्य प्रथ-
मपादे ‘स्तुतवास्त्रयोस्तु संस्कारो वाज्यावहेवतामिधानत्वात्’ इति स्तुतवास्त्राधिकरणे
‘वशावद्वा गुणार्थं स्यात्’ इति गुणसूत्रस्याकषावसरे क्वावरमाप्यभट्टवार्तिकयोः
‘क्षागास्य वपाया जेवसः’ इति प्राकृतमन्त्रस्य ‘वाचव्यामजो वशाभाकमेत’ इत्यत्र
क्षागापावपाया इत्युदात्तकमणं सङ्गच्छते । अत एव च ब्रह्ममीमांसायां प्रथमस्य
चतुर्थपादे ‘यमसवद्विशेषात्’ इत्यधिकरणे बाह्वरमाप्यवाचस्पत्ययोः अजायां
क्षागेति टावन्तः प्रयोग उपपन्नः, अग्न्या आतिकृष्णकीष्पसङ्गादित्यास्तां तावत् ।
‘क्लृप्तेऽभ्यः’ इति सूत्रमन्तस्त्रील्लिङ्गाधिकारे प्रसङ्गात् व्याख्यातम् । इह तु सूत्रकमात्
पुनस्तदुपन्यासः ।

उगितश्च । उक्त प्रत्याहारः । उक् इत् यस्य सः उगित् । उगित इति पञ्चम्यन्तम् ।
तेन प्रातिपदिकादित्येतत् विशेष्यते, तदन्तविधिः । ‘उगिद्वर्णप्रहणवर्जम्’ इत्युक्तः
‘समासप्रत्ययविधौ’ इति प्रतिषेधो न । पूर्वसूत्रात् क्षीयत्यनुवर्तते । तदाह—उगिद-
न्नादिति उगित् द्विविधं प्रातिपदिकं प्रत्ययम् । तत्र प्रातिपदिकमुदाहरति—यवनीति ।
सर्वादिगणे भवतु इति अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं पठितम्, तस्य व्यपदेशिष्यत्वेन उगि-
दन्तत्वाद् ङीप् । उपावितौ, ‘आच्छीनद्योर्जुम्’ ‘आप्श्यनोर्नित्यम्’ इति जुम् न,
ज्ञानास्तत्वाभावात् । ‘अनिदच्चाप्’ इत्यपि न, सर्वनामस्थानत्वाभावात् । अथ द्वितीय-
मुगितमुदाहरति—पचन्तीति । पचेर्लटः क्षतरि ञापि पररूपे पचवज्जुदः । तत्र ञावृ-
प्रत्ययः उगित्, तद्वन्तं पचत् इति प्रातिपदिकमिति । तस्मात् ङीपि ‘आप्श्यनो-
र्नित्यम्’ इति जुमिति भावः । यदि तु सर्वादिगणे पठितं भवतु इत्येतत् ‘भातेर्द्वयजुः’
इति व्युत्पाद्यते, तदा उगित्प्रत्ययान्तस्यैवोदाहरणं बोध्यम् । भूधातोः क्षतरि ञापि
उकारस्य गुणे अयादेशो भवत्युदात्तत्वात् ङीपि तु ‘आप्श्यनोर्नित्यम्’ इति जुमि अ-
न्तीति रूपम् । न च भवत्युदात्तत्वं अव्युत्पन्नस्येत्येतत् तस्य कथं व्यपदेशिष्यत्वेन उगिद-
न्तत्वम्, व्यपदेशिवज्ञावोऽप्रातिपदिकेन’ इति वचनादिति वाच्यम्, प्रातिपदि-
कस्य तत्सत्यरूपेण ग्रहण एव तत्प्रसूतेः । ‘उगिद्वचाम् इति सूत्रे’ इत्यादिग्रन्थः
हकम्नाधिकारे शोमश्रुतश्च निरूपणे व्याख्यातः । तेनेति । अन्तुस्यतिरिक्तजातोऽगि-
त्कार्याभावलाभेनेत्यर्थः । अस्तेति । उखा कृण्वी, उखायाः कंसते, कृणां च्वंसते इति
विग्रहः । ‘पिठरं स्याद्युखा कुण्डम्’ इत्यमरः । ‘जंसु च्वंसु अवजंसते’ । सुपीत्य-

४१५) इति नलोपः । पर्णध्वत् । अक्षतेस्तु स्यादेव । प्राची । प्रतीची । ४१६ वनो र ख ४।१।७॥ वषन्तात्तदन्ताच्च प्रातिपदिकास्त्रियां ङीप्स्यात्, रश्चान्तादेशः । वञ्जिति वृत्तिनिष्कवनिष्कनिपां सामान्यग्रहणम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् (प २४) । तेन प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तान्तमपि लभ्यते । सुत्वानमतिक्रान्ता-अतिसुत्वरौ । अतिधीवरौ । शर्वरी । 'वनो न

नुवृत्तौ 'किप् च' इति किप् उपपद्यमाना सुब्लिक्, अनिवृत्ताम्' इति नलोपः, हवञ्यादिना लोर्लोपः, 'वसुञ्ज'सु' इति हवमिति भावः । स्यादेवेति । कीविति शेषः । प्राचीति । प्रपूर्वात् अक्षते । 'ऋष्विक्' हस्यादिना किन्, 'अनिवृत्ताम्' इति नलोपः, वगिरवात् ङीप्, 'अचः' ह्यकारलोपः, 'चौ' इति वीर्चः । एवं प्रतीची ।

वनोर चः । वनः र च इति छेदः । र इति लुप्तप्रथमाकम्, अकार वञ्चारणार्थम् । चकारात् ङीप् समुच्चयीयते । वन इति पञ्चम्यन्तम् । तेन वनप्रत्ययान्तं तदुन्तं च विवक्षितम् । प्रातिपदिकादित्यधिकृतम् । तदाह—वषन्तादित्यादिना । अन्तादेश इति । प्रकृतेरिति शेषः । नाप्ताद्यादेव ङीप् प्राप्तः, तत्तत्त्रियोगेन रेफमात्रमिह विधेयम् । सामान्येति । अनुवन्धविनिर्मुक्तवन्ग्रहणस्य त्रिविधं साधारणत्वाविति भावः । ननु वषग्रहणेन वषप्रत्ययात् तदुन्तं च कथं लभ्यत इत्यत आह—प्रत्ययग्रहणे इति । यस्मात् प्रकृतिभूतात् शब्दात् यः प्रत्ययो विहितः तदादेः सः प्रकृतिभूतः शब्दः आदित्यस्य तस्य, तदन्तस्य स प्रत्ययः अन्तो यस्य समुदायस्य तस्य च ग्रहणम् । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य तन्मध्यवर्तिनश्च ग्रहणमित्यर्थः । 'तिङ्प्रकृतिकः' इत्यत्र तिङ्-ग्रहणेन शब्दादिविकरणस्यापि ग्रहणार्थं तदादिग्रहणम् । 'यस्मात्' 'प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्' इति सूत्रे ह्यं परिभाषा भाष्ये स्थिता । तेनेति । वषन्तेन प्रातिपदिकादित्यधिकृतस्य विशेषणात् पुनस्तदन्तविधिकाभावादिति भावः । न चैवं सति वषन्तस्य कथकाञ्च इति वाच्यम्, 'येन विधिरस्तदन्तस्य' इत्यत्र 'एवं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा' इत्यतः स्वमित्यनुवर्त्य विभक्तिपरिणामेन ह्यस्य चेति वञ्चयानादिति भावः । तदेतदपिशब्देन सूचितम् । वषन्तमेव व्यपदेशितत्वेन वषन्तान्तमिति केचित् । 'ग्रहणयता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति' इति तु 'स्त्रियाम्' इत्यस्मिन् अधिकारे न प्रवर्तते, 'शूद्रा चामहर्पूर्वा जाताः' इत्यत्र अमहर्पूर्वेति लिङ्गात् । अथ वषन्तान्तमुदाहरति—सुत्वानमिति । 'पुन् अमिषवे' 'सुयकोक्' वनिप्' इत्यस्य पिति कृति' इति सूक् । सुस्वन् शब्दः । सुत्वानमतिक्रान्ता इति विग्रहे 'अस्याद्या' इति समासः । सुब्लिक्, ङीप्, नकारस्य रत्वम्, अतिसुत्वरिति रूपम् । अतिधीवरिति । 'सुध्वान

हृश इति वक्तव्यम्' (वा २४०५) । हृशन्तास्त्रातोर्विहितो यो वन् तदन्तासदन्ता-
न्तात्स्व प्रातिपदिकान्तीप् रश्च नेत्यर्थः । 'ओणृ अपनयने' वनिप्, 'विह्वनोः—'
(सू २९८२) इत्यात्वम् । अथावा ब्राह्मणी । राजयुष्वा । 'बहुव्रीहौ वा' (वा
२४०७) । बहुधीवरी बहुधीवा । पक्षे ङात्वस्यते । ४५७ पादोऽन्यतरस्या-

कारणपोषणयोः । 'आतो मनिन्कनिम्बनिपक्ष' 'अभ्येभ्योऽपि हरयते' इति आषाया-
मपि कनिप् 'धुमास्था' इति ईरन्म् । धीवानमतिक्रान्ता इति विग्रहे 'अस्याद्या'
इति समासः । ङीप् रश्च, अतिधीवरीति रूपम् । आभ्ये तु ष्याद्यतेः कनिपि सम्प-
सारणे 'वल्' इति दीर्घ इति स्थितम् । शर्वरीति । 'वा हिंसायाम्' 'आतो मनिन्क-
निम्बनिपक्ष' 'अभ्येभ्योऽपि हरयते' इति आषायास्यपि वनिप्, सार्वधातुकार्धधा-
तुकार्धः इति गुणा, 'वनो र च' इति ङीप् रश्च । वक्षन्तस्योदाहरणमेतत् । अतिशयं
रीति पाठे तु हृशमपि वक्षन्तात्स्योदाहरणम् । सुत्तरी, धीवरी, शर्वरी इति वक्ष-
न्तस्योदाहरणानि ।

वनो नेति । पूर्ववत् वक्षन्तं वक्षन्तात् च गुह्यते । हृश इति पञ्चमी । तेन च वा-
सोरित्यधिकृत्य विहितेन वना आश्रितं आतोरित्येतत् विशेष्यते, तदन्तविधिः ।
ङीबिति रश्चेति आनुवर्तते । तदाह—हृशन्तादिरयादिना । विहितविशेषणस्य प्रयोजन-
वर्धायन् वक्षन्तोदाहरणं वक्षन्तिमुदाह—ओणृ इत्यादिना । वनिबिति । 'अभ्येभ्योऽपि
हरयते' इत्येवेति शेषः । अत्रावेति । ओण्—इत्यस्मात् वनिपि, 'विह्वनोरनुनासिक-
स्यात्' इति णकारस्य आभ्ये ओकारस्याच्चादेशो अवावन्शब्दः । स्त्रीत्वस्फोरणाय
ब्राह्मणीति विशेष्यम् । अत्र ओण् इति आतोः हृशान्तात् वन् विहितः, तदन्तत्वात् न
ङीग्रन्थे, किन्तु राजवृत्तम् । हृशन्तात् आतोः परो यो वन् इति व्याख्याने तु आभ्ये
सति वो ह्राः परत्वाभावात् निषेधो न स्यादिति भावः । वक्षन्तात्तद्युदाहरति—
राजयुष्येति । राजानं योजितवतीरन्धः । भूते कर्मणि क्रियत्यनुवर्त्तमाने 'राजनि युधि
कुम्भ' इति कनिप् कर्मोभूने राजनि उपपदे युधेः कृन्तश्च कनिबिति तदर्थः । उपपद-
मासे सुबलुक्, राजयुष्वन्शब्दः । अत्र हृशो विहितो वन्, तदन्तो बुध्वन्शब्दः । तद्
न्तो राजयुष्वन्शब्दः अतो न ङीग्रादेशावित्यर्थः । गृह्णीहो । इदं जानिकम् । 'वनो
र च' इति विधिः बहुव्रीहौ वा स्यादित्यर्थः । 'अनो बहुव्रीहेः' इति निषेधस्यापवादः ।
बहुधीवरीति । वृहवो धोवानो यस्या इति विग्रहः । गृह्णावेति । ङीग्रन्थयोदभावे राज-
वृत्तम् । न च बहुनि पर्वणि यस्याः सा बहुपक्ष्यप्रापि ङीग्रन्थविकल्पः स्यादिति
वाच्यम्, 'अल्लोपोऽयः' इति उपधाकोपयोग्यस्थल एव एतद्वार्तिकस्य प्रवृत्तेः सा
प्ये वक्षन्तात् बहुपक्ष्वन्शब्दे च 'न संयोगाङ्गमन्तात्' इत्यल्लोपनिषेधात् । पक्षे एति ।

म् ४।१।८ । पाच्छब्दः कृतसमासान्तस्तदन्ताप्रातिपदिकात् जीष्वा स्यात् । द्विप-
दी—द्विपाद् । ४५८ टावृचि ४ । १ । ९ ॥ ऋचि वाच्यायां पादन्ताष्टाप् स्यात् ।
द्विपदा ऋक् । एकपदा । 'न षट्स्वप्नादिभ्यः' (सू ३०८) पञ्च । चतस्रः । 'पञ्च'

जीवत्वाभावपक्षे 'हापुआभ्याम्' इति ङाप वक्ष्यत इत्यर्थः । उपावितौ बहुधीवन् आ
इति स्थिते 'टो' इति टिलोपे बहुधीवाकब्दात् सोहृषक्यादिलोपे बहुधीवा इति रमा-
वर्धपम् । जीवत्वयोः ङापश्चाभावे नौ बहुधीवेष्वेव रूपम् । जीवत्वयोः बहुधीवरीति ।
औजसादिषु तु बहुधीवर्यो-बहुधीवे-बहुधीवानौ इत्यादि रूपत्रयमिति भावः ।

पादो । कृतसमासान्त इति । अन्नलोपात्मके समासान्ते कृते परिशिष्टः पादशब्दः
इह गृह्यत इत्यर्थः । उद्ग्राहति । पाच्छब्दान्तादिष्वर्थः । पाद् इति पञ्चम्यन्तेन
'प्रातिपदिकात्' इत्यधिकृतस्य विशेषणादिति भावः । ङाया स्यादिति । 'ऋभ्यः'
इत्यात् । तदनुवृत्तेरिति भावः । द्विपदोति । द्वौ पादौ यस्या इति बहुव्रीहिः । 'सङ्ख्या
सुपूर्वस्य' इति पादशब्दान्तस्याकारस्य लोपः । ङीपि भस्वात् 'पाद्ः पत्' द्विपदीति
रूपम् । ङीषभावे तु-द्विपादिति । टावृचि । पादन्तादिति । प्रातिपदिकादिति शेषः । 'पा-
दोऽन्यतरस्याम्' इत्यतः अनुवृत्तेन पाच्छब्देन प्रातिपदिकादित्यधिकृतस्य विशे-
षणादिति भावः । 'पादोऽन्यतरस्याम्' इति ङीपोऽपवादोऽयम् । द्विपदा ऋगिति । द्वौ
पादौ यस्या इति चिग्रहः । एकपदेति । एकः पादो यस्या इति चिग्रहः । उभयत्रापि
ढापि 'पाद्ः पत्' । 'ङाप्प्रातिपदिकात्' इति सूत्रभाष्ये तु पादशब्दस्य मानार्थकं पद्
शब्दमवष्टभ्य प्रत्याख्यातमेतत् । न च ऋचि वाच्यायां द्विपदौ द्विपादिति प्रयोगव्या-
वृत्तये पतसूत्रमिति वाच्यम् । एताज्जाप्यापाप्येन तथाविधप्रयोगव्यापेक्षत्वा-
दित्युक्तम् ।

न षट्स्वप्नादिभ्य इति । इदमजन्ताधिकारे ऋकारान्तनिरूपणे व्याख्यातम् ।
पक्षेति । इहाम्बरङ्गत्वात् नान्तलक्षणङीपि प्राप्तं षट्स्वाधिविद्धे 'वङ्ङ्यो लुक्' इति
जशालुर्लुकि नलोप इति भावः । चतस्र इति । यतसुभावे मनि ऋदन्तलक्षणलोच न,
स्थावादिरेवात् । ननु 'न षट्स्वप्नादिभ्यः' इति ङोवेन प्रतिषिध्यनाम्, किं टावृ-
च्यया ? नान्तस्वात् ङापः प्रायः प्रसक्तभावेन नञिवेष्वेववर्थादित्यत आह-पक्षेत्यत्रेति ।
पक्षेत्यत्र 'न षट्स्वप्नादिभ्यः' इति न टावृचिस्त्वयः । अदन्तलक्षणञादिति शेषः ।
नान्तलक्षणङीपि प्रातिपिद्धं मनि जशालुर्लुकिनलोपे कृते अदन्तत्वात् प्राप्तस्य ङापः
प्रतिषेधार्थमिह टावृचुत्तिरावश्यकं नि यानत् । न च नलोपस्याधिङ्ङवान् ङाप
प्रसक्तिरेव नेति वाच्यम्, सुप्स्वरलङ्कातुमिवधिषु टावृचिधेरनन्तभावेन नस्मिन् कर्तव्ये
नलोपस्याधिङ्ङत्वाभावात् । ननु 'न षट्स्वप्नादिभ्यः' इत्यत्र सत्यामपि टावृचुत्तौ
कथमितं नट्स्वप्नादिभ्यश्चनन्तप्रियेभ्यः, नलोपे कृते षट्सञ्जाविरहात् । न च टावृचिपेधे

इत्यत्र नलोपे कृतेऽपि 'णान्ता षट्' (सू ३६९) इति षट्संज्ञाप्रति 'नलोपः सुप्स्वर—' (सू ३५३) इति नलोपस्यासिद्धत्वात् 'न षट्स्यञ्जादिभ्यः' (सू० ३०८) इति न टाप् । ४५९ मनः ४ । १ । ११ ॥ मञ्जन्ताञ्ज ङीप् । सीमा । सीमानौ । ४६० अनो बहुव्रीहेः ४ । १ । १२ ॥ अञ्जन्ताद्बहुव्रीहेर्न ङीप् । बहुयज्वा । बहुयज्वानौ । ४६१ डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ४ । १ । १३ ॥ सूत्रद्वयोपाताभ्यां डावा स्यात् । सीमा, सीमे-सीमानौ । दामा, दामे-दामानौ । 'न पुंसि वाम'

कर्तव्यं नलोपस्यासिद्धत्वं जङ्गमश्च, दाग्निस्येषऽय सुप्स्वरसंज्ञादुपविधिषु अनन्तभावावित्यत आह—नलोपे कृतेऽपीत्यादि असिद्धत्वादित्यन्तम् । दाग्निस्येषविधिरयं षट्संज्ञामपि विधत्ते, कार्यकालपक्षाभ्यपत्त्या । ततश्च तस्मिन् कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वेन षट्संज्ञायां निर्बाधतया षट्संज्ञानिबन्धनस्याप्रतिषेधोऽत्र निर्बाध इति भावः । वस्तुतस्तु नलोपस्यासिद्धत्वेऽपि भूतपूर्वषट्संज्ञायामाश्रित्य दाग्निस्येष उपपद्यते । अत एव 'षट्संज्ञायां नलोपासिद्धत्वस्य न फलम्' इति 'नलोपः सुप्स्वर' इति सूत्रभाष्ये उक्तमित्याहुः ।

मनः । 'न षट्स्यञ्जादिभ्यः' इत्यतः नेति 'शृङ्गेभ्यः' इत्यतो ङीविति आबुवर्तते । मन इति प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तं गृह्यते । तद्वाह—मन्तात्ता ङाविति । सीमेति । 'विभ् बन्धने' औणादिको मनिम् प्रकृतेर्दीर्घश्च । सीमन्शब्दात् ङीपि निषिद्धे राजवद्रूपम् । ङीपि सति तु अलोपे सोऽप्ताति स्यादिति भावः । ननु वक्ष्यमाणहापि सीमेति सौ रूपसिद्धेः किं ङीग्निस्येषेनेत्यत आह—सीमानाविति । हापि तु सति सीमे इत्येव स्यादिति भावः । अनो बहुव्रीहेः । अन इति बहुव्रीहेरित्यस्य विशेषणम्, तद्वन्तविधिः । नेति ङीविति च पूर्ववदनुवर्तते । तद्वाह—अञ्जन्तादिति । बहुयज्वा, बहुयज्वानाविति । बहुवो यज्वानो बस्या इति त्रिप्रहः । नान्तकृच्छ्रणङीपः प्रतिषेधे राजवद्रूपाणि । 'न सयोगात्' इति निषेधाज्जायमुपधाङीपो । अतोऽत्र 'अन उपधाङीपिनः' इति विकल्पो न प्रवर्तितुमर्हति । डावुमाभ्याम् । डाभाभ्यामिष्वेतद्व्याचष्टे—तूत्रद्वयोपाताभ्यामिति । 'मन इति 'अनो बहुव्रीहेः' इति च सूत्रद्वयोपात्तात् मञ्जन्ताद्व्यन्तवद्व्रीहेः इत्यर्थः । नमिष्वान्यतरस्या प्रहणं व्यर्थम् । न च तदभावे डाग्निस्यस्यादिति वाच्यम्, डापो निष्यस्ये तेनैव डापो निवृत्तिसम्भवेन डाग्निस्येषवैष्येयात् । एवं च ङीप् निषेधडापोर्बन्धनपाम्प्यदिव विकल्पसिद्धेः अन्यनरस्यां प्रहणं व्यर्थमिति चेत् ? स्पष्टार्थमिति केचित् । आप तु 'अन्यतरस्याम्' इति योगविभागाभाश्रित्य बहुव्रीहौ वा' इति वार्तिकं प्रत्याख्यातम् । सीमेति । सीमन्शब्दात् हापि, टिलोपे सीमाशब्दात् सोर्हवक्याङ्गिलोपः । डावभाष्यपक्षेऽपि 'मन' इति डाग्निस्येषे सौ सीमे

इत्यमरः । बहुयञ्वा, बहुयञ्वे—बहुयञ्वानौ । ४६२ अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् ४। १ । २८। अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा जीप्स्यात् । पक्षे ङाङ्गीभिन्येधौ । बहुराशी-बहुराजा । बहुराशौ-बहुराजे-बहुराजानौ । ४६३ प्रत्ययस्थात्कारात्पूर्वस्यात् इवाप्यसुपः ६ । ३। ४४। प्रत्ययस्थात्कारात्पूर्वस्यात्कारस्येकारः स्यादापि परे, स आप् सुपः परो न चेत् । सधिक । कारिका । अतः

त्येष राजवद्रूपम् । तर्हि ङाङ्गिषेः ङि फलमित्यत्र आह—सीमे सीमानाविति । मन्त्रविषये उवाहरणान्तरमाह—दामेति । वाचासोरौणादिको नमिन् । 'द्विरणमयं दामदक्षिणा' इत्यादौ दामकत्वस्य नपुंसकत्वदर्शनाद्वाह—न पुंसीति । दाममन्त्रकत्वः पुंसि न, किन्तु स्त्रीनपुंसकयोरेत्यर्थाः, 'निषिद्धकिङ्गं शेषार्थम्' इति परिभाषितत्वात् । अत्रान्तबहुव्रीहेरुवाहरति—बहुयञ्वेति । बहुयो यध्वानो यस्या इति त्रिप्रहः । द्वापि टिलोपे बहुयञ्वाकत्वात् सोर्हृत्क्यादिलोपः । ङीभिन्येधे सौ एतदेव राजवद्रूपम् । द्वापः फलमाह—बहुयञ्वेति । बहुयञ्वानाविति । कसि बहुयञ्वनः । यत्र अङ्गोपस्तु न भवति, 'न सयोगाङ्गमन्तात्' इति निषेधात् । अत एव 'अन उपधालोपिनः' इत्यस्य नात्र विषयः ।

अथ बहुयो राजानो परधा इति बहुव्रीहौ बहुराजन्तत्वात् 'अनो बहुव्रीहेः' इति ङीभिन्येधे 'ङाबुआयाम्' इति द्वापि च मान्तर्यमाकारान्तत्वं च प्राप्तम्, ङीभन्तावमपीष्यते, तद्वर्षमिदंभारभ्यते—अन उपधा इव सूत्रे नाम प्रकरणे पठितम्, किन्तु 'वामहायनामन्ताश्च' इत्युत्तरं पठितं प्रसङ्गादत्रोपपन्नम् । बहुव्रीहेरुपधासौ ङीप् इत्यतो बहुव्रीहेरित्यनुवर्तते, 'संख्याधर्यादेर्ङीप्' इत्यतो ङीभिति च । प्रातिपदिकादिशब्धिकृतम् अन इत्यनेन विशेष्यते, तदन्तविधिः । तद्वाह—अत्रन्तादिस्थादिना । पक्षे ङाङ्गीभिन्येधाविति । कदाचित् ङीभिन्येधः कदाचित् द्वाप चेत्यर्थः । अन्यतरस्यात्प्रहणस्य प्रयोजनमिवम् । अकृते त्वन्यतरस्यात्प्रहणे बहुयञ्वादिशब्दे अनुपधालोपिनि सावकाशस्य 'अनो बहुव्रीहेः' इति ङीप्प्रतिषेधस्य 'ङाबुआयाम्' इति द्वापश्च बहुराजन्तावुपधालोपिनि अनवकाशेन ङीपा बाधः स्यात् । बहुराजीति । ङीपि अङ्गोपे सोर्हृत्क्यादिलोप इति भावः । बहुराजेति । द्वापि ङीभिन्येधे च सौ रूपम् । बहुराश्याविति । ङीप्पक्षे औङि यञ् । बहुराजे इति । द्वापपक्षे औङि रूपम् । बहुराजानाविति । ङीभिन्येधे औङि रूपम् ।

परस्यस्यात् । ककाराविति । क् इति वर्णादित्यर्थः । अकार उच्चारणार्थः । 'वर्णास्कारा' इत्युक्तेः । एवञ्च सूत्रे कादियञ्च अकार उच्चारणार्थ इति सूचितम् । स आविति । इत्यविधौ यः परनिमित्तत्वेनोपासः स आदित्यर्थः । सुपः परो न चेदिति । सूत्रे

किम् ? नौका । प्रत्ययस्थात् किम् ? शक्नोतीति शका । आसुपः किम् ? बहुपरिब्रा-
जका नगरी । कात् किम् ? नन्दना । पूर्वस्य किम् ? परस्य मा भूत् । कटुका ।
५ अत इति तपरः किम् ? राका । अपि किम् ? कारकः ? मामकनरकयोरुपसंख्या-

असुपः इति पञ्चम्यन्तम् असमर्थसमाप्तः । अपि सुपः परस्मिन् सति इत्वं न भव-
तीत्यर्थो विवक्षित इति भावः । सविनेति । सर्वज्ञत्वाद्वापि स्ववर्णदीर्घं सर्वाशब्दः,
एकादेशस्य पूर्वास्तत्वेन प्रवृणात् सर्वनामकार्यम् । ततश्च 'अस्ययसर्वनामान्' इति डेः
प्रागक्ष । तत्र ककारादकार उच्चारणार्थः । चकार इत् । अक् इति ककाराभ्याः प्रत्य-
यः डेः प्रागभवति । सर्वकाशब्देऽस्मिन् ककारापूर्वस्य अत इत्वे सविनेति रूपम् ।
ननु ककारापूर्वस्य अकारस्य कथमिरवम् ? ककारेण व्यञ्जिततया आप्परकत्वा-
भावादिति चेत् ? न, 'येन नाप्यवधानम्' इति न्यायेन तद्व्यवधानस्य अबाधकत्वात् ।
कारिकेति । कृणो ण्वुल्, अकादेशः 'अचो ञ्णिति' इति ऋकारस्य वृद्धिः, एपरत्वं
कारकशब्दात् टाप्, स्ववर्णदीर्घः, कारपूर्वस्य रेफादकारस्य इत्त्वम् । काचित् संवात्-
प्रवृत्ते तु एतिका इति च सिध्यति । एतच्छब्दे डेः प्रागक्षि एतकशब्दात् जसि,
स्यदाद्ये पररूपे अवन्तत्वाद्वापि कारपूर्वस्य इत्वे एतिका इति रूपम् । अत्राक-
क्षि अकारस्य उच्चारणार्थतया प्रत्ययस्थकस्यत्वाभावात् इत्वं न स्यात्, ककाराद्-
सरावर्णस्याकजनवयवत्वात् । न चाकक्षि अकारस्य नोच्चारणार्थत्वमिति वाङ्मन्यं,
एवं सति निरित्यस्यैकक्षि नकिर् इति न स्यात् । अतः काचित्येन ककारादि-
त्येव विवक्षितम् । यका सकेत्यत्र 'न वास्योः' इति इत्वनिषेधाद्विज्ञापच । अग्न्या
तत्र प्रत्ययस्थककाराभावेन इत्त्वस्याप्राप्तेः किं सप्रिषेधेनेत्यलम् ।

नौकेति । नौकात्वात् स्वार्थिकः कः, टाप् । अत्र ककारात् पूर्वस्य औकारस्य इत्वं
निवृत्त्यर्थमेत इति वचनम् । शक्तेति । 'शक्नु शक्नौ' पचाद्यच्, टाप् । अत्र ककारस्य
धात्ववयवस्य प्रत्ययस्थत्वाभावात् ततः पूर्वस्य इत्त्वम् । बहुपरिब्राजकेति । परिपूर्वा
वृद्धजेः ण्वुल् । बहवः परिब्राजकाः यस्यामिति बहुव्रीहिः । सुपो लुकि बहुपरिब्राजक-
शब्दात् टाप् । अत्राकारस्य कारपूर्वस्य इत्वं न, प्रत्ययलक्षणेन आपः सुवपेक्षया पर
त्वात् । 'न लुमता' इति निषेधस्तु न, तस्य लुमता लुक्ते प्रत्यये यदङ्गस्य कार्य एव
प्रवृत्ते । इत्वं तु टाप्प्रजाङ्गकार्यमिति नात्र तन्निषेधः । यवि तु 'मसुपः' इति पर्युवास
आग्रीयेत, तर्हि बहुपरिब्राजक इति समुदायस्य सुविभक्तत्वाद्वापः ततः परत्वादित्वं
द्वारं स्यादिति भावः । पूर्वस्य किमिति । एकादेशे कृते परस्य इत्त्वस्याभावात् पूर्वस्ये-
त्यर्थनिश्चयमिति प्रश्नः । कटुकेति । कटुशब्दात् स्वार्थे कः, टाप्, स्ववर्णदीर्घः । पूर्वस्ये-
त्यनुक्तौ अत्र स्ववर्णदीर्घात् पूर्व वाणादाङ्गस्य वळीयस्थादुपवादात्वात् द्वितीयकका-
रादुत्तरस्य अकारस्य अपि परे, इत्वं स्यादिति भावः । अत इति तपरः किम् ? राका

नम्' (वा ४५२४) । मामिका । नरान्कायतीति नरिका । 'त्यक्त्वपोष' (वा ४५२५) । दाक्षिणात्यिका । इहत्तिका । ७६४ न यासयोः ७।३।४५। यत्-
दोरस्येज स्यात् । यका । सका । यकाम् । तकाम् । 'त्यनकश्च निषेधः' (वा

इति । 'कृदाकारार्थिकमन्यः का' इति राधातोः औणादिका कप्रत्ययः । 'उणादयो बहुकम्' इति बहुकप्रहणात् 'केऽणः' इति इत्थो न, ककारस्य च नेष्वम् । टाप्, स्त्रीत्वं कोकात् । 'कळादीने साङ्गमतिः पूर्णे राका निष्ठाकरे' इत्यमरः । अत्र ककारात् पूर्व-
स्य दीर्घाकारत्वान्नेष्वमिति भावः ।

मामकेति । मामकनरकज्ञबन्धोः कात्पूर्वस्य इत्थं वक्तव्यमित्यर्थः । मामकेति । मने-
षमिति विग्रहे 'युष्मद्वस्मदोरन्धनरस्यां स्त्रज च' इत्यणि 'तवकममकावेकवचने' इति
ममकावेक्षे आदिहृदि, टाप् । 'दिङ्ठाणञ्' इत्यादिना स्त्रीप् न, 'केवळमाक' इत्या-
दिना सञ्ज्ञावृत्तदोरेव मामकज्ञादात् औनिवन्मात् । ततश्चात्र ककारस्य प्रत्यय-
स्थत्वाभावात् 'प्रत्ययस्थात्' इत्यप्राप्तौ वचनमिदम् । नरानिति । कैलब्धे 'आदेश उप-
वेशे' इत्यात्वे 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्यये 'आतो लोप इति च' इति आलोपः,
उपपदसमासः, सुपो लुक्, टाप् । अत्रापि ककारस्य प्रत्ययस्थत्वाभावात् 'प्रत्यय-
स्थात्' इत्यप्राप्तौ वचनम् । एतत्त्वपोषेति । त्याग्यते त्यजन्ते च प्रत्ययस्थात्कात्पूर्व-
स्थाकारस्य इत्थं वक्तव्यमित्यर्थः । उदीचामातः स्थाने' इति विकल्पस्थापनादः
दाक्षिणात्यिकेति । दक्षिणस्यां दिशि अदूरे इति विग्रहे 'दक्षिणादाच्' इत्याच्
'तद्विषयासर्वविभक्तिः' इत्यव्ययस्यम् । दक्षिणाशब्दात् भवाद्यर्थे 'दक्षिणापस्यात्पुन-
रस्त्यक्' इति त्यक्, 'किति च' इत्यादिहृदि, दाक्षिणात्यशब्दात् टाप् । ततः स्वा-
धिकः का, 'केऽणः' इति टापो ह्रस्वः, पुनश्चाप्, इष्वमिति भावः । 'दक्षिणस्यां दिशि
भवेति विग्रहे दक्षिणाशब्दात् टावन्तादेव त्यक्त्वं' इति मतं तु प्रौढमनोरमायां दृशि-
तम् । इहत्तिकेति । 'अव्ययस्यप्' इति त्यप्, टाप्, स्वाधिकः का 'केऽणः' इति
ह्रस्वः पुनः टाप् ।

न यासयोः । नाम्न कृतटापोः प्रथमाश्रयोनिर्देशा, यत्तदोरित्येव विवक्षितमिति
भाष्ये स्पष्टम् । 'प्रत्ययस्थात्' इत्यतः अत इति इदिति आनुवर्तते । तदाह यत्तदो-
रिति । यका । सका इति । 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इति यत्तत्त्वबन्धोऽप्येव प्रागकश्च सौ
त्यदाद्यात्, परकृपं, टाप्, इवञ्चादिना सुलोपः । तच्चब्धे 'तवो सः सौ' इति तकारस्य
सकारः । उन्धयत्रापि 'प्रत्ययस्थात्' इति प्राप्तमिष्वमत्र सूत्रे निविध्यते । अथ 'न
यासयोः' इत्यस्य प्रथमान्ताजुकरणस्य किं बाधकमित्यत आह—यकाम् तकामिति ।
त्यकनश्च निषेध इति । त्यकप्रत्ययान्तस्यापि 'प्रत्ययस्थात्' इति इष्वप्रतिषेधो वक्तव्य

४५२६) । उपत्यका । अघित्यका । 'आशिषि वुनश्च न' (वा ४५२८) । जी-
वका भवका । 'उत्तरपदलोपे न' (वा ४५२९) । देवदत्तिका देवका । 'क्षिप-
कादीनां च' (वा ४५३०) । क्षिपका । ध्रुवका । कन्यका । चटका । 'ता-
रका ज्योतिषि' (वा ४५३१) । अन्यत्र तारिका 'वर्णका तान्तवे' (वा ४५३२)

इत्यर्थः । उपत्यका अघित्यकेति । 'उपाधिभ्यां त्यक्त्वासंज्ञाकृतयोः' इति त्यक्त्वा,
टाप्, लोह्वकृत्वादिलोपः । 'उपत्यकाऽग्रेरासन्ना भूमिरूपवन्मवित्यका' इत्यमरः । ननु
रवकमिषौ अकारस्य वृत्त्यारणसाम्यपादेव ह्रस्वं न भवति । अन्यथा स्थिकनमेव
विवक्ष्यात्, अतः किं तन्निषेधेनेति चेत् ? मैत्रम्, पञ्चोपत्यको प्राप्त इत्यत्र अकारश्च
वर्णार्थावहित्यलम् । आशिषोति । आशिषि यो वुन्, तस्य योऽप्यमकादेशः, तद्वकारस्य
प्रत्यवस्थात् इति ह्रस्वं नेति वक्तव्यमित्यर्थः । जीवका । भवकेति । जीवतात् भवता-
दित्यर्थः । जीवतातोः भूवातोश्च 'आशिषि च' इति वुन्, 'युषोरनाकौ' इति तस्य
अकादेशः, 'सार्वचातु कार्षचातुकयोः' इति भूवातोर्कारस्य गुणः अवादेशश्च । उत्तरप-
दकेति । उत्तरपदलोपेऽपि ह्रस्वं नेति वक्तव्यमित्यर्थः । देवकेति । देवदत्तशब्दात् स्वार्थे
का । 'अत्रादायुषं द्वितीयादयः' 'अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः' इति दत्तश-
ब्दलोपः । देवकशब्दात् टाप् । देवदत्तकेति तु दत्तपदस्य लोपाभिन्त्यक्तये उपत्यकत-
म् । क्षिपकादीनां चेति । क्षिपकादिशब्दानामिदं नेति वक्तव्यमित्यर्थः । क्षिपकादिगणं
पठति—क्षिपकेति । क्षिप प्रेरणे । 'हृणुपञ्चामीकिरः कः' । क्षिपश्च लघूपवगुणः, क्षि
पाक्षब्दात् स्वार्थे कः, 'केऽणः' इति ह्रस्वः, पुनहाप् भ्रुवकेति । 'भ्रुव स्वयै' कुटादिः,
क्षिपकेतिवद्भूपम् । यद्वा 'भ्रुस्वयै' पचायच् 'गाङ्गुटादिभ्यः' इति क्षिपश्च गुणः, उव-
क, भ्रुवक्षब्दात् टाप्, ततः स्वार्यका, का, 'केऽणः' इति ह्रस्वः पुनहाप् । कन्यकेति ।
कन्याशब्दात् का, 'केऽणः' इति ह्रस्वः, पुनहाप् । चटकेति । 'चट भेदने' पचायच्,
टाप्, स्वार्थे का, 'केऽणः' इति ह्रस्वः, पुनहाप् । चिरकादिराकृतिगमः । तेन अलका
हृत्का इत्यादि ।

तारका ज्योतिषोति । वार्तिकमिदम् । ज्योतिषि वाच्ये तारकेति भवति, इत्थं न
भवतीति यावत् । 'तच्छवनसन्तरणयोः' ण्युक, अकादेशः श्चकारस्य वृद्धिः, रपरधम्
टाप् । ज्योतिरित्यनेन नक्षत्रम् अथवा कनीनिका च विवक्षिते । 'नक्षत्रभृच्च भं तारा
तारकाऽपि' इति 'तारकाऽप्यणः कनीनिका' इति चामरः । अन्यत्रेति । ज्योतिषोऽप्यत्र
वाच्ये तारिकेत्येव भवतीत्यर्थः । वर्णका तान्तव इति । इदमपि वार्तिकम् । तान्तवे
गम्ये वर्णकेति भवति, ह्रस्वं नेत्यर्थः । तन्मूलां विकारस्तान्तवम् । 'ओरञ्' । वर्ण-
केति प्रावरणविशेषः । 'वर्णं वर्णक्रियावित्सारगुणवचनेषु' चुरादि । पञ्चम्यात् ण्युक,

अन्यत्र वर्णिका । 'वर्तका शकुनौ प्राचाम्' (वा ४५३३) । उदीचां तु वर्तिका । 'अष्टका पितृदेवत्ये' (वा ४५३४) । अष्टिकान्या । 'सूतकापुत्रिकावन्दारकाणां वेति वक्तव्यम्' (वा ४५३५) । इह वा अ इति छेदः । कात्पूर्वस्याकारादेशो वेत्यर्थः । तेन पुत्रकाशब्दे वीनः इवर्णस्य पक्षोऽकारः । अन्य-

अकादेशः, णिलोपः, टाप् । अन्यत्रेति । तान्तवाङ्मयत्र वर्णिकेति ह्रस्वमित्यर्थः । वर्णिका स्तोत्रीत्यर्थः । वर्णिकेति ग्रन्थविशेषस्य संज्ञा वा । वर्तका शकुनौ प्राचामिति । ह्रस्वमपि वार्तिकम् । शकुनिः पक्षी, तत्र गम्ये प्राचां मते वर्तकेति भवति इत्वं न भवतीत्यर्थः । प्राचां ग्रहणस्य प्रयोजनमाह—उदीचां रिति । उदीचां मते तु शकुनौ गम्ये वर्तिकेति ह्रस्वं भवतीत्यर्थः । वर्तयतेर्ण्युद्धं अकादेशः, णिलोपः, टाप् । 'कोषट्टिकृष्टिभक्तो वर्तको वर्तिकादयः' इत्यमरः । शकुनेरम्यत्र तु नित्यमेवेत्यम् । अष्टका पितृदेवत्ये इति । ह्रस्वमपि वार्तिकम् । पितरश्च ता देवताश्च पितृदेवताः तदर्थं पितृदेवत्यम् । 'देवतान्ताप् तावस्यं यत्' इति यत् । पित्र्ये कर्मणि वाच्ये अष्टकेति भवति 'प्रत्ययस्थाप्' इति ह्रस्वं नेत्यर्थः । अहनमिति पित्र्यं ब्राह्मणा यस्यामिति विप्रद्वे 'अह सो अने' इत्यस्मात् 'ह्रस्वशिभ्यां तकन्' इति तकन् प्रत्ययः, 'अह' आदिना शस्य वा, तकारस्य ह्रस्वेन टः, अष्टकशब्दात् टाप् । अष्टिकान्येति । णलौ अन्त्याया परिमाणमत्वा अष्टिका पाणिनीयाष्टाध्यायी, 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' इति सूत्रेण णलौ इति सुबन्तात् कन् प्रत्ययः, सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तेः सिद्धान्तः पिथ्यमाणत्वात् । ततस्तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात् 'सुपो चातुप्रातिपदिकयोः' इति जसो लुकि निमित्तापायात् अष्टन आरत्रमिदृशौ, अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वञ्चकारलोपे, अष्टकशब्दात् टापि 'प्रत्ययस्थाप्' इति ह्रस्वं भवत्येव । न चान्तर्वर्त्यं पदत्वञ्चकारलोपे, अष्टकशब्दात् टापि 'प्रत्ययस्थाप्' इति ह्रस्वं भवत्येव । न चान्तर्वर्त्यं तिसुपः परत्वं टाप् । शङ्खयम्, ककारेण व्यवहानात् । असुपः इत्यस्मिन् बहुपरिभाजका जगरी इत्यत्र अव्यवहिते सुपः परे टापि चरितार्थत्वात् । अत एव 'क्षिपकादीनां च' इति निषेधोऽर्थवान् । अन्यथा क्षिपाशब्दात् सुबन्तात् स्वाधिके कप्रत्यये सुपो लुकि अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य टापि सुबन्तत्वा परत्वादसुपः । इति निषेधसिद्धेः किं तेनेत्यलम् ।

'वा सूतकापुत्रिकावन्दारकाणाम्' इति वार्तिकमर्पतः पठति—सूतकेति । अत्र पुत्रिकाशब्दः इकारमध्यः न त्वकारमध्यः, क्षियां पुत्रशब्दस्य साङ्करवाचित्वेन वीन न्तत्वादिति कैयटः । अत्रेवविकल्पभ्रमं वारयति—इह वा अ इति । सवर्णदीर्घं सति वा इति निर्देश इति भावः । अत्र अ इति लुप्तप्रथमाकं, कारपूर्वस्येत्यनुवर्तते, अत् इति निवृत्तम्, पुत्रिकाशब्दे असोऽभावात् । तथाह—कारपूर्वत्वेति । नन्वत्र इत्यवि-
कल्प एव कृतो न विधीयत इत्यत आह—तेनेति । अस्मिन्वातेनेत्यर्थः । पुत्रशब्दात्

त्रेस्वबाधनार्थमकारस्यैव पक्षेऽकारः । सूतिका—सूतका इत्यादि । ४६५ उवी-
चामातः स्थाने यकपूर्वायाः ७ । ३ । ४६ ॥ यकपूर्वकस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य
स्थाने योऽकारस्तस्य कापूर्वस्येवा स्यादापि परे । 'केऽणः' (सू ८३४) इति ह्रस्वः ।
आर्यका—आर्यिका । चटकका—चटकिका । आतः किम् ? साह्याये भवा

वाङ्मरवाक्षित्यात् स्त्रीमि स्वाधिके कप्रत्यये 'केऽणः' इति ह्रस्वे टापि पुत्रिकास्तद्वत् ।
अत्र इकारस्य ह्रस्वविकल्पविधौ पुत्रिका पुत्रीकेति इमस्य ईमस्यश्च स्यात् । अत्र-
विधौ तु पुत्र का पुत्रिकेति अकारमध्यः इकारमध्यश्च भवतीति भावः । ननु सूत-
कासद्वये वृद्धारकासद्वये च कापूर्वस्याकारस्य अकारविधिः किमर्थमित्यत आह—
अन्वयेति । सूतकासद्वये वृद्धारकासद्वये च प्रत्ययस्यात् इति नित्यमित्ये प्राप्ते तद्वि-
कल्पार्थमित्यर्थः । 'पुम् प्राणिगर्भविमोचने' आत्वर्थेनोपसङ्गग्रहावकर्मकः । 'गत्वर्थी-
कर्मक' इत्यादिना कर्तरि कः, टाप्, स्वार्यिकः कः, 'केऽणः' इति ह्रस्वः, पुनश्चाप् ।
अत्राकारस्य अन्वाभावपक्षे 'प्रत्ययस्यात्' इति ह्रस्वम् । वृद्धमस्यास्तीति अत्वर्थे
'पुम्पुष्पवाभ्यामारकन्' इति आरकप्रत्ययः । अमरेण तावत् देवतावाचो वृद्धारक-
शब्दाः 'अमरा निर्जरा देवाः' इत्यादिना पुंलिङ्गेष्वनुकान्तः । रूपिवाची मुख-
वाची च त्रिकिङ्गा । 'मिषूतरे' इत्युपक्रम्य 'वृद्धारकौ रूपिमुखयौ' इत्यमरः । शिवा
टाप् । अत्राप्यकारस्य अन्वाभावपक्षे ह्रस्वम् ।

वकीकामातः । 'प्रत्ययस्यात्' इति सूत्रमनुवर्तते । यश्च कश्च यकी तौ पूर्वी यस्या
इति विग्रहः । यकेति वर्णग्रहणम्, अकारावुच्चारणार्थः । यकपूर्वाया इत्येतत्
आत इत्यस्य विशेषणम् । तेन अर्थगतं स्त्रीत्वमाकारे आरोप्य यकपूर्वाया इति
स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । तेन आकारस्य स्त्रीवाचकत्वं लभ्यते । तदाह—यकपूर्वस्येत्यादिना ।
'उवीचां ग्रहणं विकल्पार्थमेव न तु देशतो व्यवस्थार्थम्' इति 'न वेति विभाषा'
इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । न च 'षष्ठो स्थाने योगा' इत्येव सिद्धेरिह स्थानेग्रहणं
व्यर्थमिति वाच्यम्, अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थिते । तत्र च इदमेव स्थानेग्रहणं
ज्ञापकम् । अत एव 'बुद्धिर्यस्याचामाक्षित्यद् वृद्धम्' इत्यत्र यस्यादिः बुद्धिरित्य-
नुवादे इकपरिभाषा न प्रवर्तते । तत्प्रवृत्तौ तु साक्षात्तद्वत् 'वृद्धतञ्जा न स्यात्,
साकारादाकारस्य ह्रस्वस्थानिकत्वाभावात् । ततश्च साक्षीय इति 'बुद्धाच्छ' इति क्तः
न स्यात्, औपगवीय इत्याद्यनेव स्यादित्यलम् । केऽण इति ह्रस्व इति । आर्यासाक्षदात्
स्वार्यिके कप्रत्यये यकाराकारस्य 'केऽणः' इति ह्रस्व इत्यर्थः । पुनश्चापि आर्यकास्तद्वत् ।
तत्र यकारादकारस्य आकारस्थानिकत्वाक्षिप्तविकल्पः । 'प्रत्ययस्यात्' इति नित्यस्य
ह्रस्वस्यापवादः । तदाह—आर्यका आर्यिकेति । यकारपूर्वस्य उवाहरणमिवम् । अथ
यकारपूर्वस्य उवाहरति—चटकका चटकिकेति । चटकास्तद्वत् स्वार्ये कः, 'केऽणः' इति

साङ्कारयश्रियका । यक इति किम् ? अश्रियका । त्रीप्रत्यय इति किम् ? शुभं याती-
ति शुभंया । अज्ञाता शुभंयाः शुभंयिका । 'धात्वन्तयकोस्तु नित्यम्' (वा
४५३५) । सुनयिका । सुपाकिका । ४६६ मन्त्रैषाज्जासाङ्कारास्था नञ्पू-
र्वाणामपि ७ । ३ । ४७ ॥ स्वेत्यन्तं लुप्तवष्टीकं पदम् । एषामत इद्वा स्यात् ।

ह्रस्वः, पुनष्टाप्, ह्रस्वविकल्प इति भावः । साङ्कारयिकेति । साङ्कारो न निवृत्तं नगरं
साङ्कारयम् । 'हुम्बुल्ठव्' ह्रस्वादिना साङ्कारादिभ्यो ण्यः, आदिह्रस्विः, 'यस्येति
च' ह्रस्वकारलोपः । साङ्कारयकाङ्गात् भवार्थे 'धन्वयोपधाद् हुम्' अकादेशः
'यस्येति च' ह्रस्वकारलोपः, टाप्, 'प्रत्ययस्थात्' इति नित्यमिश्रम् । इह यकारा
वृकारस्य आकारस्थानिकत्वाभावाद्विवविकल्पो न भवतीति भावः । ननु स्त्रीबोध
कस्य अत इद्वा स्याद्विशेषास्तु, आत इति मास्तु । साङ्कारयकाङ्गदे यकारावृकारस्य
बुभावैकावयवत्वे स्त्रीबोधकत्वाभावादिति चेत्, तर्हीत इति स्पष्टार्थमित्याहुः ।

अधिकेति । असाङ्कारात् का, 'केऽणः' इति ह्रस्वाः पुनष्टाप्, असाङ्कारात् । अत्र
अकारस्य आकारस्थानिकत्वेऽपि एकपूर्वकत्वाभावाद्विवविकल्पो न, किन्तु 'प्रत्यय
स्थात्' इति नित्यमिश्रमिति भावः । स्त्रीवत्त्व इति किमिति । यकपूर्वाया इति स्त्री
छिन्ननिर्देशकाङ्गं स्त्रीप्रत्ययस्येति किमर्थमिति प्रश्नः । शुभयिकेति । शुभमिति मान्त
मन्ययम् । तस्मिन्नुपपदे 'या प्रापणे' इति धातोः । 'अन्वेष्योऽपि ह्रस्यते' इति विष्-
हृभंयाङ्गाङ्गात् स्वार्थे कः 'केऽणः' इति ह्रस्वाः, टाप्, हृभंयकाङ्गात् । अत्र यकारा
वृकारस्य धात्वन्तयस्य स्त्रीबोधकत्वाभावाद्विवविकल्पो न, किन्तु 'प्रत्ययस्थात्'
इति नित्यमेवमिति भावः । 'एकपूर्वं धात्वन्तमतिवेषः इति धात्विकमर्थतः सं-
ज्ञाति—धात्वन्तयकोस्तु नित्यमिति । यत्र कश्चेति विग्रहः । धात्वन्तयकारककारयोश्च
परि विद्यमानस्य अकारस्य नित्यमिश्रम्, न तु विकल्प इत्यर्थः । सुनयिकेति । णीष्-
धातोः पचाद्यच् । 'सार्वधातुकाधं धातुकयोः' इति गुणे अयादेशो नयकाङ्गः । सु शोभनः
भवः यस्याः सा सुनया ततः स्वार्थे का, 'केऽणः' इति ह्रस्वाः, पुनष्टाप्, सुनयका
ङ्गात् । अत्र यकारस्य धात्वन्तत्वात् ततः परस्याकारस्य नेश्वविकल्पः, किन्तु 'प्रत्य-
यस्थात्' इति नित्यमिश्रमिति भावः । सुपाकिकेति । पच धातोर्धनि 'चञोः कु
बिण्यतोः' इति चकारस्य कुत्वे षपचावृद्धौ पाककाङ्गः । सु शोभनः पाको यस्याः
सा सुपाका । स्वार्थे कः, 'केऽणः' इति ह्रस्वाः, पुनष्टाप्, सुपाककाङ्गात् । अत्र
ककारस्य धात्वन्तत्वात् ततः परस्याकारस्य नेश्वविकल्पः, किन्तु 'प्रत्ययस्थात्' इति
नित्यमिश्रमिति भावः ।

मन्त्रैषा । एकपूर्वत्वान्नात् 'तद्विचान्' इत्यप्राप्तौ वचनमिच्छम् । स्वेत्यन्यमिति ।
अन्वा, एषा, अन्वा, ज्ञा, ह्रा, स्वा, एषा वण्णां ह्रन्वाः तदा वण्णो आर्षो लृक् ।

तदन्तविधिनैव सिद्धे नञपूर्वाणामपीति स्पष्टार्थम् । अस्माग्रहणमुपसर्जनार्थम् । अन्यस्य तूत्तरसूत्रेण सिद्धम् । एषा ह्य एतयोस्तु सर्वयोगोन्तत्त्वम् । अन्तर्वर्तिनी

अस्मैवाज्ञाज्ञाहस्वानामिति विवक्षितमिति भावः । एषामिति । अस्त्रादीनामित्यर्थः । अत इति । पूर्वसूत्रादुदीचीनां ग्रहणस्य 'प्रत्ययस्यात्' इति सूत्रात् इदित्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः । नञ्वाङ्गवाच्यतद्वन्तविधौ अस्त्राद्विशब्दानामिति लभ्यते, व्यपदेशिवत्वेन केवलानामपि लभ्यते । एवं च नञपूर्वाणां तन्निष्ठपूर्वाणां केवलानां च सिद्धे नञपूर्वाणामपीति स्वर्थमिष्यत आह—तदन्तविधिनैवेति । ननु तदन्तविधिना अस्त्राद्विशब्दानां नञपूर्वाणामनञपूर्वाणां च प्राप्तौ नञपूर्वाणामेवेति नियमार्थं नञ् पूर्वग्रहणम् । तथा सति केवलानां अस्त्राद्विशब्दानां ग्रहणव्यावृत्तिः स्यादित्यपि शङ्क्य इति व्याख्यातुमुचितमिति चेत् ? न, एवं सति निर्मलिकेत्याद्यसिद्धेः । तस्मात् नञपूर्वाणामिति स्पष्टार्थमेवेति भाष्ये स्पष्टम् । ननु अस्त्राद्विशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् 'अभाषितपुंस्काच्च' इत्युत्तरसूत्रेणैव इत्यविकल्पसिद्धेरिह अस्त्राग्रहणं स्वर्थमिष्यत आह—अस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थमिति । निर्मलिका इत्युपसर्जनत्वे त्रिलिङ्गत्वात् आषितपुंस्कत्वेन तत्र 'अभाषितपुंस्काच्च' इत्यस्य अप्रवृत्तेरिति भावः । अन्यस्य स्थितिः । उपसर्जनावश्यकस्य अस्त्राद्विशब्दस्य तु अलिका परममलिकेत्यत्र नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् 'अभाषितपुंस्काच्च' इत्युत्तरसूत्रेणैव पाश्चकमित्यर्थं सिद्धम् । अतः 'अस्मैवा' इत्यत्र अस्त्राग्रहणं तदर्थं न भवतीत्यर्थः ।

ननु अनेषका, परमेषका, अङ्गके, परमङ्गके इत्यत्रापि पाश्चकमेतदित्यर्थं स्यादित्यत आह—एषा इति । एषा ह्य एतयोस्तु पूर्वपदसहितयोरित्यर्थं पाश्चकमित्यर्थं नेत्यर्थः । कुल इत्यत आह—अन्तर्वर्तिनीमिति । 'हृवापसुपः' इत्यनुवर्तते । इह तु दाप् सुपः पर इति भावः । ननु दावत्र सुपः परो न भवति । तथाहि—एतच्छब्दस्य डेः प्राक् 'अवयवसर्वनामानाम्' इत्यकश्चि प्लुतवृत्तत्वात् सौ 'तयोः सा सौ' इति तकारस्य सत्वे, 'आदेशप्रत्यययोः' इति चत्वे, त्यदाचार्ये, परक्ये, स्त्रियामदन्तत्वात् दापि, सवर्णदीर्घे, ह्रस्वयाद्विक्रोपे, एषकेति रूपम् । सतः न एषकेति विग्रहे नञस्त्युपये कृते, नञोपो नञः' इति नञो नकारस्य लोपे, 'तस्मान्मुडश्चि इति वृद्धि, अनेषकेति रूपम् । तथा परमा एषकेति कर्मचारये, परमेषकेति रूपम् । अत्र सौ परे प्रवृत्तस्य दावत्सिद्धमदन्तत्वमाश्रित्य प्रवृत्तत्वात् कथं सुपः परः स्यात् । न च नञस्त्युपये सौ सामासिके लुकि सति, सत्यस्य दावत्सिद्धादिनवृत्तौ, समासात् पुनः सौ, सत्यस्य दावत्सिद्धात्पु कृतेषु, ह्रस्वयाद्विक्रोपे, अनेषकेत्यत्र समासात् प्राक् प्रवृत्तात् सुपः पर एव द्यधिति वाच्यम्, सामासिकलुगपेक्षया ह्रस्वयाद्विक्रोपस्यैवागन्तरङ्गत्वात् प्रवृत्तेः । ततश्च लुप्तेऽपि सौ प्रत्ययलक्षणसत्वेन निमित्तानपायात् पूर्वप्रवृत्तसत्त्वस्यादावत्सिद्धादपि निह

विभक्तिमाश्रित्य 'असुपः' इति प्रतिषेधात् । अनेषका । परमैषका । अद्वके । परमद्व
स्वशब्दग्रहणं संज्ञोपसर्जनार्थम् । इह हि 'आतः स्थाने' इत्यनुवृत्तं स्वशब्दस्य

तिर्नास्ति । स च ङाप न सुपः पर इति चेत्, अत्र भूमा—'अन्तरङ्गानपि विधीन् न
रङ्गो लुक् बाधते' इति परिभाषया 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति सुब्लुग्वि
अन्तरङ्गोऽपि ह्रस्वपादिकोपो न प्रवर्तते । अतः राजकुमारीत्यादौ ; अन्यमाने
सुपि समासः प्रवर्तते । एव च गोमात् प्रियो यस्य सः गोमश्रियः । ह्यत्र गोमः
गदात् सोलुंका लुसत्वात् ङगिदधात्' इति जुसुपधादीर्वादिक् न इति 'प्रत्ययो'
पक्षयोश्चे'ति सूत्रभाष्ये स्थितम् । 'कृतञ्जित' इति सूत्रे ग्रीवमनोरमायां परिण
मेतत् । एवञ्च नन् सु पुतकद् सु इति स्थिते नञ्त्स्युरूपे कृते, 'अन्तरङ्गानपि' ।
न्यायेन त्यदाद्यत्वे प्रवृत्तेः प्रागेव सामासिकलुकि, अनेतकदृशब्दात् समासात्पुनः
सत्वे, त्यदाद्यत्वे, पररूपे, ङापि, सवर्णवीर्धे, सोर्ह्रस्वपादिकोपे, अनेषकेति भवः ।
अत्र सवर्णवीर्धप्रवृत्तेः प्राक्समासापूर्वोपसुपः पर एव ङाप भवतीत्यास्तां ताव
अद्वके इति । न सु इति औ इति स्थिते नञ्त्स्युरूपे 'अन्तरङ्गानपि' इति
येन त्यदाद्यत्वे प्रवृत्तेः प्रागेव समासे औलो लुकि कृते, अद्वकिशब्दात् समा
स्युपरीकि, त्यदाद्यत्वे, पररूपे, ङापि, औत्स्यवीर्धे, आद्गुणे, अद्वके इति भवः
अत्रापि समासापूर्वोपकादीकः सुपः पर एव ङापिति भावः । एवं परम
इत्यत्रापि ।

स्यादेतत्—आत्मास्मीयज्ञातिधनवाची स्वशब्दः । तत्र ज्ञातावात्मनि च पुंलि
पुव, आत्मीये तु विभोऽप्यनिना स्त्रीलिङ्गः । अने तु पुंनपुंसकलिङ्गः, एवो ज्ञाता
स्मिन् स्वं मिथ्यास्मीये एवोऽस्मिन् अने ।' इति कोशात् । यथा तु स्त्रीऽप्यस्मिन्
वस्य स्वशब्दः संज्ञा, तदापि स्त्रीलिङ्गः । तत्र 'स्वमज्ञातिधनवाच्यमात्रम्' इत्यु
ज्ञातिधनवाचित्वे सर्वनामत्वं नास्ति । आत्मास्मीयवाचिन एव सर्वनामत्वा, सा
जुपसर्जनस्यैव भवति, 'संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वाद्या' इत्युक्तेरिति स्थिति
तत्रास्मीयायां वाच्ययां सर्वनामत्वात् अकश्चि, ङापि, 'प्रत्ययस्यात्' इति नि
मित्ते, स्थितेऽप्येवेत्यते । तस्य न युज्यते 'अस्त्रैषा' इत्यादिना ह्रस्वविकल्पस्य कु
रत्वात् । न चात्र अकञ्कारस्य आस्थानिकत्वाभावाच्चापमिश्रविकल्प इति धातु
पुत्रामत इह्या स्यादिति विवरणवाक्ये आताः स्थाने ह्रस्वपुत्रोत्तरदर्शनादित्यस्य आह
स्वशब्दग्रहणं संज्ञोपसर्जनार्थमिति । स्वशब्दस्य संज्ञाभूतस्य सर्वनामत्वाभावाच्च
भावे, रिश्रया ङापि, सौ कृते, स्वार्थिककप्रत्यये, ङकरीत्या 'अन्तरङ्गानपि विध
बहिरङ्गो लुक् बाधते' इति परिभाषया ह्रस्वपादिकोपं बाधित्वा प्रातिपदिकावय
त्वात् सोलुंकि, 'केऽङा' इति ह्रस्वे, कप्रत्ययान्तात् पुनश्चापि, स्वकाशब्दः । मि

विशेषणम्, न तु द्वैषयोरसम्भवात् । नाप्यन्येषाम्, अभ्यभिचरात् । स्वशब्द-
स्त्वनुपसर्जनमात्मीयवाची अकजहः । अर्थान्तरे तु न स्त्री । संज्ञोपसर्जनीभूतस्तु

स्वस्या हनि विग्रहे 'निरादयः क्तावाद्यर्थे पञ्चम्या' इति समासे सुब्लुकि, 'गोत्रि-
चो' इति ह्रस्वे, टापि, सुपि, स्वाधिके कप्रत्यये, 'केऽणः' इति ह्रस्वे, पुनश्चापि नि-
स्वकाशब्दः । एतद्वृत्त्यमेव 'अस्त्रेण' इति स्वशब्दस्य उदाहरणम् । आत्मीयायां तु
स्वशब्दो न संज्ञाभूतः, नाप्युपसर्जनीभूत इति नोदाहरणमित्यर्थः । कृत इत्यत
आह—इहोति । इह 'अस्त्रेण' इति सूत्रे 'उक्तीनाम्' इति वृत्त्यात् आतः स्थाने
इत्यनुवृत्तम्, तथा स्वशब्दस्यैव अतो विशेषणम् । एवं च स्वशब्दस्य आस्थानिकस्य
अत इह्या स्यादिति कथ्यते । एतद्विशेषविषयस्यैव एवामत इह्या स्यादिति विवरण-
वाक्ये आतः स्थाने इत्यस्यानुवृत्तिर्न प्रदर्शितेति भावः । न तु 'दैवयोरिति । इहा एवा
इत्येतयोस्तु विषये आतः स्थान इति न सम्भवत्यत इत्यर्थः । कृत इत्यत आह—
असम्भवादिति । एवा हेति सर्वार्थान्तराण्यदादित्वप्रयुक्तसत्त्वात्त्वभिर्द्वैशेन सर्वनामत्वा
व्यपकारवाक्यम् । तद्वकारस्य आस्थानिकत्वस्याप्रसक्तेश्चैव । नाप्यन्येषामिति ।
अस्त्राज्ज्ञाशब्दानामपि आतः स्थान इति विशेषणं नेत्यर्थः । कृत इत्यत आह—
अभ्यभिचरादिति । अस्त्राज्ज्ञाशब्दानां सर्वनामत्वाभावेनाकजहत्तया कप्रत्ययात्-
तया सेतु'केऽणः' इति ह्रस्वसम्पन्नस्य अतः आस्थानिकत्वनिश्चयेन सविशेषण-
वैयर्थ्यादित्यर्थः ।

ननु आतः स्थाने इत्यनुवृत्त्यं स्वशब्दस्य अतो विशेषणमस्तु, तावता आत्मी-
यायां स्विका इत्यत्र इत्यधिकत्वपक्षक्याः किमायातमित्यत आह—स्वशब्दस्त्विति ।
अनुपसर्जनात्मीयवाची स्वशब्दस्तु सर्वनामत्वादकजहः । अतस्तद्वकारस्य आस्था-
निकत्वाभावाच्च प्रकृतसूत्रेणैवविकल्पपक्षक्या, किन्तु 'प्रत्ययस्थात्' इति नित्यमेव
इत्यमित्यर्थः । ननु स्वशब्दस्य आत्मात्मीयज्ञातिष्यत्वाच्चिनः आत्मीयायामुदाहरण-
त्वाभावेऽपि आत्मज्ञातिष्यत्वाच्चिनस्तस्य उदाहरणत्वसम्भवात् स्वशब्दप्रहणं संज्ञो-
पसर्जनार्थमित्यनुपपन्नमित्यत आह—अर्थान्तरे तु न स्त्री इति । आत्मज्ञातिष्यतेषु स्व
शब्दो न स्त्रीलिङ्गः । उदाहृतकोशरीत्या आत्मज्ञातिष्यत्वाच्चिनः स्वशब्दस्य नित्यपुंलि-
ङ्गत्वात् चनवाचिनस्वरूपं पुनपुंसकलिङ्गत्वाच्चैत्यर्थः । तथा च 'टापि' परे इत्यस्या-
भावाज्जोदाहरणत्वप्रसक्तिः । 'प्रत्ययस्थात्' इत्यतः आपीरयनुवृत्तेरिति भावा ।
इत्यनुपपन्नम् । आत्मनि वाक्ये, स्वशब्दस्य सर्वनामत्वेन अकजहत्तया तद्वकारस्य
आस्थानिकत्वाभावाच्चैवपि ब्रह्मम् । ननु सम्ज्ञोपसर्जनीभूतस्यापि स्वशब्दस्य
कथमुदाहरणत्वम् । तस्याप्यकवि तद्वकारस्य आस्थानिकत्वाभावादित्यत आह—
संज्ञोपसर्जनीभूतस्त्विति । सम्ज्ञोपसर्जनीभूतस्य स्वशब्दस्य असर्वनामतया अकजहः-

(सू ५३१) इत्यभिधाय्य । अयमेव श्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयति ।

७७० टिड्ढाणकृत्प्रत्ययसज्जनन्मात्रकृतयष्टकूटकृत्करपः ४ । १ १५ ॥

अनुपसर्जनं यद्विदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकं ततः क्रियां ङीप् स्यात् । कुरु-
चरी । नवट्-नदी । उपसर्जनत्वान्नेह-बहुकुरुचरा । वक्ष्यमाणेत्यत्र दिस्वादिभिः—

इत्यादिना विधीयमानानां ङीवादिप्रत्ययानां प्रसक्तिरेव नास्ति, समासप्रत्ययविधौ
सद्वन्तविधिप्रतिषेधात् । तस्मादनुपसर्जनाधिकारो व्यर्थ इत्यत आह—नयमेवेति ।
अनुपसर्जनाविषयविकार एवायं स्त्रीप्रत्ययेषु सद्वन्तविधिं ज्ञापयतीत्यर्थः । एतच्च
भाष्ये स्पष्टम् । तत्फलं तु 'यनो र च' इत्यत्र वक्ष्यमाणकाम इत्यादि ज्ञेयम् । ननु
स्त्रीप्रत्ययेषु सद्वन्तविषयभावेऽपि नव इवाचरति नदा स्त्री इत्यादिषु आचारकिबन्त
प्रकृतिककर्तृकिबन्तेषु ङीवादिनिवृत्तये अनुपसर्जनाधिकारस्यावरयकरत्वात् कथं तस्य
स्त्रीप्रत्ययविधिषु तद्वन्तविधिज्ञापकतेति चेत्, न—अनुपसर्जनाधिकारस्य ङीप्राप्त
यविधिषु तद्वन्तविधिज्ञापनार्थत्वापरभाष्यप्रामाण्येन स्त्रियामाचारकिबन्तप्रकृतिक-
कर्तृकिबन्तानामनभिधानोक्तयनाविषयकम् ।

टिड्ढाणम् । टित्, ढ, ञ, अन्, ह्रस्वसच्, वृत्तसच्, मात्रसच्, स्यप्, ठक्, ठञ्,
कञ्, करप् एषां ङावसानां समाहारद्वन्द्वत्वात् पञ्चश्लेषकत्वम् । ङावसाः एषावस्य
प्रत्ययाः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तद्वन्तग्रहणम् । टित् प्रत्यया अग्रत्ययश्च । टिङ्वा-
दिभिश्च प्रातिपदिकादित्यधिकृतं विशेष्यते, विशेषणत्वात् तद्वन्तविधिः । ततश्च टिड्
स्ताद् ङाणादिप्रत्ययान्तास्तास्य प्रातिपदिकादिति । कथ्यते । 'अजाघतङ्गाप्' इत्य-
स्मावतः इत्यनुबुद्धम्, तेनापि प्रातिपदिकं विशेष्यते । तद्वन्तविधिः । 'अनुपसर्ज-
नात्' इत्येतत् श्रुतेषु टिङ्वादिष्वेवाभ्येति, न तु तद्वन्तेषु । स्त्रियामित्यधिकृतम् ।
तद्वाह—अनुपसर्जनं यद्विदादीत्यादिना । तद्वन्तमिति । टिवन्तं ङादिप्रत्ययान्तं चेत्यर्थः ।
टित् त्रिविधः—प्रत्ययः, प्रातिपदिकश्च, धातुश्च । तन्नाथमुदाहरति—कुरुचरीति ।
कुरुचु चरतीति अधिकरणे उपपदे 'चरेष्ट' इति कर्तरि ङ । टकार इत् । उपपदस-
मासः । न च प्रत्ययस्यैवात्र टित्वात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया चरेत्येव टिवन्तम्, न तु
कुरुचरकम्, तद्वादिभियमादिति वाच्यम्, नवट् ऐवट् इत्यादेरप्रत्ययस्यापि टितः
सत्येन तत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया अप्रवृत्तौ 'येन विधिः' इति टिवन्तत्वस्य कुरुचर-
कम्बे सत्वात् । अथ द्वितीयं टितमुदाहरति—नदिति । पञ्चादिभिः पठितं प्रातिपदि-
कमेतत् । तृतीयं तु कुरुचरे स्तनम्बधीत्युदाहरित्येति । अनुपसर्जनत्वविशेषणस्य प्रयो-
गमाह—उपसर्जनत्वान्नेवेति । बहुकुरुचरेति । बहुचः कुरुचरः । यस्यामिति विग्रहः ।
बहुङ्गीहिर^२ अन्यपदार्थप्रभावः । ततश्च टितः ङप्रत्ययस्य उपसर्जनत्वात् ङीप् । अनु-
पसर्जनत्वस्य प्रातिपदिकविशेषणस्ये तु ङीवञ्च कुरुचरः । अत एव च आपिनाकिना

त्वाच्च लोप्राप्तः यामुटो हित्वेन 'लाभयमनुबन्धकार्यं नादेशानाम्' (प ७०)

प्रोक्तमधीते आपिशला ब्राह्मगीत्यत्रापि न लीप् । तत्र हि आपिशलिना प्रोक्तमित्यर्थे, 'तेन प्रोक्तम्' इत्यपि आपिशलशब्दः । आपिशलमधीते इत्यर्थे 'तदधीते तद्वद्' इत्यपि 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुप्ते स्त्रियामदन्तत्वाद्वापि आपिशलेति रूपम् । अनुपसर्जनादित्यस्य प्रातिपदिकविशेषणत्वे प्रोक्ताणञ्चस्यानुपसर्जनत्वात् स्त्रियां वर्तमानत्वात् अणन्तत्वनिरन्धनो लीप् पूर्वार्हः स्यात् । तस्य च श्रुतटिप्ताद्यन्वये तु प्रोक्ताणः उपसर्जनत्वाच्च दोषः । अन्येऽपि तु लुप्तः, अणो योऽकारः इति व्याख्यानान्न वर्णाः अथतया प्रत्ययलक्षणाभावात् । न च 'स्त्रियाम्' इत्यस्य श्रुतटिप्तादिविशेषणत्वात् प्रोक्ताणश्च स्त्रियामवर्तनादेव न लीपः प्रसक्तिरिति नाशयम्, ज्ञापिते तदन्तविधौ प्राधान्यात् 'स्त्रियाम्' इत्यस्य लीप्प्रकृतिविशेषणताया एव दक्षितत्वात्, अन्यथा अनुपसर्जनाधिकारवैयर्थ्याच्च । अत एव लीपवानमतिक्रान्ता अतिधीवरीत्यादि सिद्धमित्येकम् ।

स्थावेतत्—'वच परिभाषणे' । अस्मात् कर्मणि कृट् : 'कृटः सङ्गा' इति तस्य ज्ञानजवेष्टा, 'स्पतासी कृलुटोः' इति स्याः कुरवत्त्वे, आने मुकः । जत्वम्, टाप्, वचयमाणेति रूपम् । अत्र कृटावेष्टास्य स्थानिनश्चेन टित्वाङुगिरवाच्च 'टिङ्गो-णश्' इति 'ठगितश्च' इति च लीप् प्राप्नोति । न च स्थानिनो कृट्टकारस्य श्चकारस्य च इत्याश्रयणात् लीपिविधेरसिधित्वादनसिधित्वाविति निषेधः 'सङ्ख्या, घुमास्या-गापाजहातिसां हक्ति' इति विकृति विहितस्य ईश्वरस्य 'न स्यपि' इति निषेधेन क्लृप्तेन अनुबन्धकार्ये ज्ञानविशेषाविति निषेधभावज्ञापनात् । अनुबन्धकार्येऽप्यन-सिधित्वाविति निषेधप्रवृत्तौ हि वस्त्वावेष्टस्य स्यपः किरत्राप्रसक्तेस्तस्मिन् परतः ईश्वरस्याप्रसक्त्या तद्विषेधवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अतो वचयमाणेत्यत्र स्थानिवत्त्वेन ज्ञानश्च टित्वाङुगिरवाच्च लीप् पूर्वार्ह इत्याशङ्क्य परिहरति—वचयमाणेत्यादिना । वचयमाणेत्यत्र टित्वाङुगिरवाच्च लीप् प्राप्नो न ईश्वरतीत्यन्वयः । कुतो नेत्यत आह—यामुट इत्यादि ज्ञापनादित्यन्तम् । 'यामुट् परस्मैपदेषूवाचो छिप्य' इति क्लृप्तावेष्टानां तिप्, तस्, छि इत्यादिपरस्मैपदानां यामुटागमस्य जिह्वं विहितम् । 'ववागमाः' इति न्यायेन यामुटागमो क्लृप्तावेष्टावयवः । ततश्च स्थानिवत्त्वेनैव छिप्यसिद्धेयामुटस्तत्ति-जिनैत्यर्थं स्यात् । अतः 'लाभयमनुबन्धकार्यमादेशानां न' इति विज्ञायते । ततश्च वचयमाणेत्यत्र कृटावेष्टास्य ज्ञानश्च टित्वाङुगिरवाच्च लीपि कर्तव्ये स्थानिवत्त्वमावाप्त्य-लीपित्वार्थः । ननु 'लाभयमनुबन्धकार्यमादेशानां न' इति ज्ञापनेऽपि वृत्तादित्यत्र 'मुव' ईव् इति पितो विधीयमान ईडागमो पूर्वार्हः । तस्य तिप्ताश्रयत्वेऽपि लाभ-त्वाभावेन तस्मिन् कर्तव्ये तातकाः स्थानिवत्त्वेन पितृवस्य निर्वाच्यत्वादित्यस्वरसा-

इति ज्ञापनाज्ञ भवति । अः शानचः शिश्वेन कचिदनुबन्धकार्येऽप्यनन्विधाविति निषेधज्ञापनाद्वा । सौपर्ण्यो । ऐन्द्री । औत्मी । ऊरुद्वयसो-ऊरुद्वी-ऊरुमात्री १५ ।

दाह । शनः शानच इति । शना इत्यस्मात् षष्ठ्येकवचने आह्नोपे शन इति रूपम्, 'आतो घातोः' इत्यत्र आत इति योगविभागमाश्रित्य अघातोऽपि कचिदाह्नोपाभ्युपगमात् । 'हृक् शनः शानउक्षौ' इति शनाप्रत्ययस्य शानजादेशो विधीयते । तत्र स्थानिवरत्वेनैव सिद्धत्वात् शानचः सिक्त्वं ध्यर्थम् । न चानन्विधाविति निषेधः शङ्क्या, 'न ह्यपि' इति लिङ्गेन अनुबन्धकार्ये अनन्विधाविति 'निषेधामात्रस्यानुपपत्त्येवोक्तत्वात् । एवं च कचिदनुबन्धकार्येऽपि अनन्विधाविति निषेधप्रवृत्तिर्विज्ञायते । तथा च वचनमाशेषत्र तिङ्गुणिकार्यं ह्यपि अनन्विधाविति निषेधप्रवृत्त्या स्थानिवरत्वाभावेन टिश्वोगिरवयोरमानात् न स्त्रीध्वर्थः । वस्तुनस्तु 'लास्यमनुबन्धकार्यं नादे-वाभाम्' इत्यत्र यासुटो क्त्वि न ज्ञापकम्, तस्य तिस्रिभिरवयवत्वात् । नहि लिङ्गादेशादेऽपि तिस्रिभिरमपि क्त्वि स्थानिवरत्वं न्यस्य, 'हृक् शनः शानउक्षौ' इति सूत्रे भाष्ये 'क्त्वि पिङ्ग, पिङ्ग छिन्न' इति प्रपञ्चितत्वात् । तथा शनश्शानचा क्त्विमपि न लिङ्गम्, तत्र गिरवस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् प्रयुत गिरवस्य ज्ञापकत्वे 'सेष्टपिङ्ग' इति हेरपित्वस्य तातङ्को क्त्विष्य च वैयर्थ्यमिति भाष्ये दृष्ट्याभिधानाच्च । तस्मात् वचनमाशेषत्र ह्येव युक्ता, टाप् एवसाधुरेव । अजादित्वाद्धानिति वा कथञ्चित् समाधेयमित्यास्तां नावत् ।

सौपर्ण्योति । सुपर्णाः अपर्यं ह्यो इत्यर्थे 'लोभ्यो ढक्' इति ढक् 'आयनेय' इत्येयादेशः । 'यस्येति च' इतीकारलोपा, 'किति च' इत्यादिबुद्धिः । सौपर्ण्यशब्दात् ङीप्, 'यस्येति च' इत्यकारलोपा, सौपर्ण्योति रूपम् । न च 'निरनुबन्धकप्रहणे न सानुबन्धकस्य' इति परिभाषया 'शिङ्गायाकः' 'उरुङ्गुद्वसि' इत्यनयोरेव प्रहणमिति वाच्यम्, तयोः स्थिप्रामप्रवृत्तेरगतरथा सानुबन्धकस्य ढस्वामप्रहणाविति भाष्ये स्पष्टम् । ऐन्द्रीति । इन्द्रो देवता अस्या आमिच्छाया इति विग्रहः, 'साऽस्य देवता' इत्यणि, 'यस्येति च' इत्यकारलोपा, आदिबुद्धिः, ऐन्द्रशब्दात् ङीप्, 'यस्येति च' इत्यकारलोपाः । इन्द्रस्येति वा विग्रहः, 'नस्येदम्' इत्यम् । औत्सीति । 'उत्सा प्रस्रवण चारि' इत्यमरः । च्छिप्रावेष्टो वा उत्साः । उत्स्येति विग्रहः । 'उत्सादिभ्योऽङ्' इत्यस्य 'च' ङीप् । उत्सस्यायस्येत्तो ओत्सो इति तु नोदाहरणम् । आलोस्विनु-वृत्ता 'आह्नोद्वयसो ह्यनु' इत्यव सिङ्गः, 'गोत्र च वर्योः सह' इत्यवस्यप्रत्ययान्तस्य आनिच्चादिभ्यल्लङ् । ऊरुद्वयसो ऊरुद्वी ऊरुमात्रीति । ऊरु प्रमाणमस्या इति विग्रहः ।

पञ्चतयी । आक्षिकी । लावणिकी । यादृशी । इत्वरी । 'ताच्छीलिके णेऽपि' (प ६८) । चोरी । नञ्जनीकस्त्र्युंस्तरुणतलुनानामुपसङ्ख्यानम् (वा २४२५) । लैणी । पौत्नी । शाक्की । आढयङ्करणी । तरुणी । तलुनी । ६७१ यञश्च

'प्रमाणे द्वयसङ्घनञ्जाप्रचः' । ङोप् । पञ्चतयीति । पञ्च अवयवा यस्या इति विप्र-
हः । 'सङ्ख्याया अवयवे तयप्' । ङोप् । आक्षिकीति । अक्षेर्दीर्घ्यतीति विप्रहः । 'तेन
दीर्घ्यति खनति जयति जितम्' इति ठक्, आविवृद्धिः, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः ।
आक्षिकशब्दात् ङीप्, 'यस्येति च' । लावणिकीति । लवणं पण्यमस्या इति विप्रहः ।
'लवणाटठन्', 'ठस्येकः', आविवृद्धिः, 'यस्येति च', लावणिकशब्दात् ङीप्, 'यस्येति
च' । ठेयवे । सङ्क ठक्ठञोः पूयग्रहणं तु ठनो जिठस्य च षपाचुरग्रथम् । दण्डोऽस्य
स्याः दण्डिका 'अत इमिठनौ' कारया भवा कान्तिका 'कारयादिभ्यष्ठञजिठौ' इति
जिठः । यादृशीति । 'स्यदाविषु दशाः' इति यञ्छब्दे उपपदे कञ्, 'आ सर्वनाम्नः' इति
यञ्छब्दस्याकारः ङोप्, 'यस्येति च' । इत्वरीति । 'इण गती' 'इणतज्ञाजिसतिभ्यः
करप्' 'इत्वरस्य पिति कृति' इति तुक्, इत्वरशब्दात् ङोप् 'यस्येति च' 'स्थेशभास'
इति वरशो ध्यावृत्तये ककारानुबन्धप्रहणम् । 'विण्यस्तभञ्जकमहौषजिरीशरायाः'
इति भारनिः । 'सैनमीश्वरामवह' इति वेदे । करपि अन्त्यतरानुबन्धेनैव वरशो ध्या-
वृत्तिसिद्धेः अनुबन्धद्वयोपादानं स्पष्टार्थम् । ईश्वरी तु ईश्वरशब्दात् ईश्वरस्य कोनि
गुणो ङीप् । अथवा 'अश्रोतेराशुकर्मणि वरट् च' इति वरट्शब्दात् दिश्यात् ङोप् ।
यद्वा 'आतो मनिष्कनिष्कनिष्क' 'अन्येभ्योऽपि वरयते' इति कनिपि वनिपि वा
'वनो र च' इति ङीप्रौ ।

ताच्छीलिके णेऽपि । ताच्छीलिके भवस्ताच्छीलिकः । ताच्छीलार्थक इति यावत् ।
तस्मिन् गम्यस्थे सति तद्वन्तादपि ङोप भवतीत्यर्थः । ज्ञापकसिद्धयेत्यत् । तथाहि-
शीकमित्यनुवृत्तौ 'छन्नादिभ्यो णः' इति विहिते गम्यस्थे अणकार्यं भवति, 'कामंस्ता-
च्छीक्ये' इति ज्ञापकात् । कर्म शीलमस्येति विप्रहे छन्नादिश्चात् गम्यस्थे, 'नस्त-
द्धिते' इति ठिङोपे, कामं इति भवति । न तु 'अन्' इति सूत्रेण अण्यन् प्रहृत्या
स्यादित्यर्थकेन प्रकृतिभाव इति तदर्थः । अत्र अणि विहितस्य प्रकृतिभावस्य
गम्यस्थे परतः प्रतिषेधात् ताच्छीलिके गम्यस्थे अणकार्यं विज्ञायते । अतस्ताच्छी-
लिकगम्यस्थभातादणकार्यं ङोप भवतीति भावः । चोरीति । चुरा शीलमस्या इति
विप्रहः । छन्नादिश्चात् णः, आविवृद्धिः, 'यस्येति च' शौरशब्दात् ङोपि, 'यस्येति च' ।
नञ्स्तरम् । नञ्, स्त्रञ्, ईकक्, खयुन्, तरुण, तलुन एतेषामपि ऊर्ध्वधो भवन
कर्तव्यमित्यर्थः । नजादयश्चत्वारः प्रत्ययाः, अतस्तद्वस्तुनिधिः । ऊर्णो पौत्नीति । को-
पुंसम्याम् इति नञ्जनी । तत्र को शब्दालाजि आविवृद्धिः, गत्वञ्, ङोप्, यस्येति च

७।१६॥ यन्तास्त्रियां लीप्स्यात् । अकारलोपे कृते । ४७२ हलस्तद्धित-
स्य ६।७।१५०॥ हलः परस्य तद्धितयकारस्योपधाभूतस्य लोपः स्यादिति परे ।
गार्गी । 'अनपत्याधिकारस्याज लीप्' (वा २४२६) । द्वीपे मया द्वैप्या । अधिकारग्रह-

पुंसकम्बात् स्मञि आदिबुद्धिः, लीप्, 'यस्येति च' । शाकोकीति । शक्तिः आयुध-
विशेषः प्रहरणम् अस्या इति विग्रहः । 'शक्तियन्त्रोरीकक्' आदिबुद्धिः, लीप् 'यस्ये-
ति च' । बाट्याहरणोति । अनाख्यः आख्यः क्रियते अनयेति विग्रहः । 'आख्यसुभग'
इत्यादिना । स्युन् । 'युवोः' इत्यनादेशः । 'अरुद्विषत्' इति मुञ्, जत्वम्, लीप्,
'यस्येति च' । तरणीं तल्लनीति । यद्यप्यनयोः 'ववसि प्रथमे' इत्येव लीप् सिद्ध-
तथापि गौरादिबु पाठात् लीपि प्राप्ते ह्रस्वं वचनम् । गौरादिपाठात् कापि स्वरे विशेष-
इति भावः ।

पञ्च । यञ इति प्रत्ययत्वात्तदन्तग्रहणम् । 'अन्नेभ्यः' इत्यतो लीपिभ्यनुव-
र्तते । सिप्रयामिष्यधिकृतम् । तदाह—यन्तादिति । यद्यपि 'दिङ्हाणञ्' इति पूर्वसूत्र-
एवग्रहणं कर्तुमुचितम् । तथापि 'प्राचां ष्फ तद्धित' इत्युत्तरसूत्रे यञ एवायुध-
स्ये पृथक् सूत्रमिति भावः । अकारलोपे कृते इति । गार्गीयुवाहरणं वक्ष्यति । गर्ग-
स्यापस्यं स्त्री इत्यर्थे 'गर्गादिको यञ्' इति यञ्, आदिबुद्धिः, 'यस्येति च' इति
गकारादिकारस्य लोपः । गार्ग्यकम्बात् लीपि 'हलस्तद्धितस्य' इति यकारलोपात्
परत्वात् 'यस्येति च' इति यकारादिकारस्य लोपे कृते सति प्रक्रिया वक्ष्यत इत्यर्थः ।
हलस्तद्धितस्य । हल इति द्वियोगे पञ्चमी । परस्येत्यस्याहार्थम् । 'यस्येति च' इति
सूत्रात् ईतीत्यनुवर्तते, 'सूर्येतिभ्यागस्य' इत्यतः 'उपधाया' इति, 'य' इति वल्लभस्तं
च 'वे लोपोऽकम्बात्' इत्यतः 'लोप' इति च तदाह—हलः परस्येत्यादिना । अकार-
लोपात् प्रागेन यकारलोपो न सम्भवति, अकारे सति यकारस्य ईकारपरकत्वाभा-
वात् । ननु कृते अकारलोपे कथं यकारस्य उपधात्वम् । न च अलोपस्य स्थानिवरु-
शङ्क्यम्, यलोपविधौ तद्विवेकादिति चेत्, न—यलोपे कर्तव्ये अलोपस्याभीय-
त्वेनाविज्ञतया यकारस्य उपधात्वसम्भवात् । उपधाग्रहणाननुवृत्तौ तु अलोपस्या-
सिद्धत्वाच्चकारस्य ईकारपरकत्वाभावात् लोपो न स्यात् । यदा तु सूत्रारम्भसाम-
र्थ्यादेवाकारस्यवधानेऽपि यकारस्य लोपः सम्भवतीत्युच्यते, तदा उपधाग्रहणानु-
वृत्तिर्भास्तु । गार्गीति । इह 'गोत्रं च चरणं सह' इति आतिथेऽपि 'जातेरलोवि-
पयात्' इति न लीप्, योपकत्वात् ।

अनपत्याधिकारोति । 'तस्यापत्यम्' इत्यपत्याधिकारविहितमिष्ययन्ताच्च लीपिति
वक्ष्यन्मित्यर्थः । द्वैप्येति । द्वीपे भवेति विग्रहे 'द्वीपाद्भुलस्युञ्ज यञ्' इति । यञ् । आ-
दिबुद्धिः । 'यस्येति च' इति सवर्णलीपिः । अस्य यञ् । अपत्याधिकारविहितत्वाभा-

णात्--देवस्यापत्यं दैव्या । 'देवाद्यजनौ' इति हि यच् प्राग्दीव्यतीत्यः, न त्वपत्या-
धिकारपठितः । ४७३ प्राचां एफ तद्धितः ४ । १ । १७ ॥ यजन्तात्फो वा स्या-
त्त्रियाम्, स च तद्धितः । ४७४ षः प्रत्यस्य १ । ३ । ६ ॥ प्रत्यस्यादिः ए
इत्स्यात् । ४७५ आयनेयीनीयियः फलखलुधां प्रत्ययादीनाम् ७ । १ । २ ॥
प्रत्ययादिभूतानां फादीनां क्रमादायभादय आदेशा स्तुः । तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदि-
कत्वम् । विश्वसामर्थ्यात्फेनोक्तेऽपि स्त्रीत्वे 'विद्वीरा--' (सू ४९८) इति वक्ष्य-

वाक् ङीषति भावः । नन्वनपत्याङ् ङीषित्येतावतैव द्व्येयप्रातिप्रसङ्गनिरासाद्-
धिकारग्रहणं किमर्थमित्यत आह--अधिकारग्रहणादिति । इह नेति शेषः । देवास्या-
पत्यमिति विग्रहे 'देवाद्यजनौ' इति यच्, आदिबुद्धिः, 'यस्तेति च' । दैव्यशब्दात्
डाप्, सधर्णदीर्घः, द्वैत्येति रूपम् । अनपत्याङ् ङीषित्युक्ते स्वस्य यञ आपत्यात्वात्
ङीषिमेषो न स्यात् । अधिकारग्रहणे तु अत्रापि निषेधः स्यादेव, अरथ यञ आप-
त्यात्वेऽपि 'तस्यापत्यम्' इत्यधिकारहिभूतत्वात् । तदेतदुपपादयति--देवादिति ।
२. 'देवाद्यजनौ' इति तु 'तस्यापत्यम्' इत्यधिकारात् प्रागेव 'प्राग्दीव्यतोऽङ्' इत्यधि-
कारपठितः । स चाप्रत्यादिधिकारान्तार्थेषु साधारणत्वात् अपत्यार्थकोऽपि भवति, न
रूपत्याधिकारपठित इत्यर्थः । यद्यपि 'यजश्च' इति सूत्रे 'आपत्यग्रहणं कर्तव्यम्'
इत्येव भाष्ये द्रव्यते, तथापि तत्र आपत्यपदम् अपत्याधिकारविहितपरमिति मनो-
रमायां चाश्वरत्ने च प्रपञ्चितम् ।

प्राचां एफ तद्धितः । यञ इत्यनुवर्तते, निग्रयामित्यधिकृतम् । एफेति लुप्तप्रथमा
कम् । तदाह--यजन्तादिति । षः प्रत्यस्य । 'आदिजिह्वः' इत्यत आदिरित्य-
नुवर्तते । 'उपदेशेऽनुवाकिक इत्' इत्यत इदिति च । तदाह--प्रत्यस्यादिरिति ।
वकारस्य ह्रस्वञ्चायां तस्य लोपः । आयनेयीनीयियः । आयञ्, एय्, ईञ्,
ईय्, इय् एषां द्वन्द्वान् प्रथमावबुवचनम् । फ, ड, ख, छ, च, एषां द्वन्द्वान्
षष्ठीवबुवचनम् । फादिभ्यकार उच्चारणार्थः । यथासंख्यपरिभाषया क्रमेणाव-
यः तदाह--प्रत्यादिभूतानामित्यादिना । आयनो नस्य द्वैत्ये निस्सरोपयोगेऽपि
नेष्वम, फिनो नाकरणात् ज्ञापकात् । तस्माद्वच्योदीनोऽपि नस्य नेष्वम । एथा
दिषु च यस्य नेष्वम, प्रयोजनमाभावात् । नाञ् एफस्य तद्धितसंज्ञा किमर्थमित्यत आह--
तद्धितान्तत्वादिति । एफान्तरस्य प्रातिपदिकत्वे प्रयोजनमाह--(षड्गौरेत वक्ष्यमाणो
ङीषति । पिवगौरादिभ्यश्च' इत्यत्र प्रातिपदिकादियनुवृत्तम्, ततश्च एफान्तस्य
प्रातिपदिकत्वाभावे ङीष् न स्यादिति भावः । नञ् एफप्रत्ययेनैव स्त्रीत्वस्य धोतित-
त्वात् 'दक्षाध्यानामप्रयोगः' इति श्यायावृत्त कथं ङीषित्यत आह--वित्तसामर्थ्यादिति ।

माणो ङीप् । गार्ग्यायणो । ४७६ सर्वत्र लोहितादिकनन्तेभ्यः ङ । १ । १८
लोहितादिभ्यः कतशब्दान्तेभ्यो यनन्तेभ्यो नित्यं णः स्यात् । लौहित्यायनी
कान्यायनी । ४७७ कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च ङ । १ । १९ ॥ आभ्यां ण
स्यात् । क्रमेण टाड्डीपोरपवादः । 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' (सू ११७५) । कौरव्य
यणी । 'ढक् च मण्डूकात्' (मू ११२२) इत्यण् । मण्डूकायनी । 'आमुरेरुप
सङ्ख्यानम्' (वा २४३३) अमुरायणी । ४७८ षयसि प्रथमे ङ । १ । २० ।

पक्षेण ङीप्तिरेऽपि स्त्रीत्वे चित्करणसामर्थ्यात् ङीचिप्रथमं ।

गार्ग्यायणीति । गार्गस्यापत्यं स्त्री इति विग्रहः । गार्गादियञन्तात् गार्ग्यसङ्ख्या
ष्फः, षकार इत्, फकारस्य आयस्त्रादेशः, 'यस्येति च' यकारादकारस्य ङोपः
'ह्रस्वस्तद्धितस्म' इति तु न भवति, ईतीत्यनुवृत्तेः । 'आपत्यस्य च' इत्यपि न
अनातीति निषेधात् । चित्वात् ङीप् । णत्वमिति भावः ।

सर्वत्र । लोहितादिः गार्गाद्यन्तर्गणः । लोहितः आदिः येषामिति, कतः अन्तं
येषामिति च विग्रहः । कतन्तेत्यत्र शकन्त्वादिवात् पररूपम् । यञ इत्यनुवृत्तं बहु
वचनान्ततया विपरिणम्यते । 'प्राचां षफ तद्धितः' इति सूत्रं प्राचां वर्जमनुवर्तते
सर्वत्रेति सर्वेषु मनेष्वित्यर्थः । नित्यमिति यावत् । तद्वाह—लोहितादिभ्य इत्यादिना
जोहियायनीति । लोहितस्यापत्यं ङी इति विग्रहः । लोहितसङ्ख्यात् गार्गादियञन्तात्
ष्फः, ष इत्, फकारस्यायन्, 'यस्येति च' इति यकारादकारस्य ङोपः, तद्धित
इत्यप्यनुवृत्तेः चित्वात् ङीचिति भावः । कान्यायनीति । पूर्ववत् प्रक्रिया बोध्या ।

कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च । आभ्यामिति । कौरव्यमाण्डूकाभ्यामित्यर्थः । क्रमेणेति
कौरव्यसङ्ख्यात् टापः मण्डूकसङ्ख्यात् ङीचश्चापवाद इत्यर्थः । कौरव्यसङ्ख्यात् यञन्त
त्वात् मण्डूकसङ्ख्यात् अणन्तत्वाच्च ङीपोऽपवाद इत्युचितमिति भ्रमं वारयितुमाह
कुर्वादिभ्य इत्यादिना । कौरव्यायणीति । कुरोरपत्यं ङी इति विग्रहः । 'कुर्वादिभ्यो
ण्यः' इति ण्यः । णकार इत्, 'जोगुणाः', आदिबुद्धिः, 'गोत्र च चरणैस्सह' इति
जातिस्त्वेऽपि योपज्ञत्वात् 'जातेरस्त्रीविषयात्' इति ङीचभावे टापः प्राप्तः । त
वाधित्वा षफः, ष इत्, आयन्, 'यस्येति च' इत्यकारङोपः । चित्वात् ङीप्
'यस्येति च' इति भावः । मण्डूकायनीति । मण्डूको नाम ऋषिः, तस्यापत्यं ङी इति
विग्रहः । 'ढक् च मण्डूकात्' इत्यण्, आदिबुद्धिः, 'यस्येति च', 'गोत्रं च चरणैस्सह'
इति जातित्वात् ङीप् प्राप्तः, तं वाधित्वा षफः, ष इत्, आयन्, 'यस्येति च',
चित्वात् ङीप्, 'यस्येति च' इति भावः । टाड्डीपोरपवाद इति पाठस्तु प्रामादिकः ।
आमुरेरपसङ्ख्यानमिति । षफत्येति शेषः । आमुरायणीति । आमुरस्यापत्यं ङी इति

प्रथमवयोवाचिनोऽदन्तात्स्त्रियां ङीप्स्यात् । कुमारी । 'वयस्यचरम इति वाच्यम्' (वा २।४३५) । वधूटो । चिरण्टी । वधूटचिरण्टशब्दौ यौवनवाचिनौ । अतः किम् ? शिशुः । कन्यायाः न, 'कन्यायाः कनीन च' (सू० १११९) इति निर्देशात् । ४७९ द्विगोः छ । १ । २१ ॥ अदन्तात् द्विगोर्ङीप्स्यात् । त्रिलोको । अजादित्वा-
त्रिफला । श्यनीका सेना ॥ ४८० अपरिमाणविस्तारितकम्बलये-

विग्रहः । 'अन इम्', आवितृद्धिः, ण्फ', च इत्, आयन् । 'यस्येति च' । पितृवात् ङीष्, 'यस्येति च', जत्वमिति भावः । वयसि प्रथमे । प्राणिनां कालकृतावस्थाविशेषो वयः । तच्च कौमारं यौवनं वार्धक्यं चेति त्रिधा ।

'पिया रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रस्तु ह्याविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥'

इति दर्शनात् । अतुर्विधं वय इत्यभे ।

'आद्ये वयसि नाधीतं द्वितीये नाजितं धनम् ।

तृतीये न तपस्तप्तं अतुर्ये किं करिष्यति ॥'

इति दर्शनात् । प्रथमे वयसीत्यनन्तरं विद्यमानादिति शेषः । अत्रायन्नाप्' इत्यत अत इत्यनुबुत्तेन प्रातिपदिकादित्यधिकृतं विशेष्यते । तदन्तविधिः । स्त्रियां मित्यधिकृतम् । 'अस्त्रेभ्यः' इत्यतो ङीष् इत्यनुवर्तते । तदाह—प्रथमवयोवाचिन इत्यादिना । कुमारीति । अप्राबुर्भूतयौवनेत्यर्थः । वृद्धकुमारीति तु वृद्धायामेव कुमारीत्या रोपाद् बोध्यः । वयस्यचरम इति । चरमम् अन्त्यं वयः, तद्विषयम् अचरमं । प्रथमे इत्य एनीय अवसरे इति वक्तव्यमित्यर्थः । किमर्थमित्यत आह—वधूटो चिरण्टीति । अन योद्धितीयवयोवाचिवाद्भासिरिति भावः । अमयोद्धितीयवयसि अमविद्धत्वादाह—वधूटचिरण्टशब्दौ यौवनवाचिनाविति भाव्यप्रामाण्यादिति भावः । शिशुरिति । शिशु शब्दस्य प्रथमवयोवाचिस्त्वेऽपि अवगतरत्वाभावात् न ङीषिति भावः । कन्याया नेति । ङीषिति शेषः । कुत इत्यत आह—कन्यायाः कनीन चेति । न च द्विवर्षां स्त्री इत्यादावपि ङीप् शब्दाः, साक्षादावपि प्रयोगसत्त्वेन द्विवर्षस्यादेः प्रथमवयोवाचित्वाभावात्, पञ्चाशत्तरसमभिव्याहारप्रकरणाच्च अनपेक्ष्य यः वयावाची तस्यैव विवक्षितत्वात् । द्वयोः । 'स्त्रिया'मिति 'अत' इति 'ङी'षिति आनुवर्तते । तदाह—अदन्तादिति । त्रिलोकोति । अयाणां लोकानां समाहार इति विग्रहः । तद्विस्तार्योत्तरपदसमाहारे च इति द्विगुसमाखः । 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगु स्त्रियामिष्टः' इति खोरवम् । त्रिलो कम्बवाद् टावपवाद् ङीप् । 'यस्येति च' इति भावः । ननु त्रिफला श्यनीका इत्यत्रापि ङीप् प्राप्नोतीत्यत आह—अजादित्वात् त्रिफला श्यनीकेति । अद्यतीति शेषः ।

भ्यो न तद्धितलुकि ४ । १ । १२ ॥ अपरिमाणान्ताद्विस्तार्यन्ताच्च द्विगोणीज
न्यात्तद्धितलुकि सति । पञ्चमिरश्चैः क्रीता पञ्चाश्वः । आर्हीयष्टक् । तस्य 'अथर्व'—
(सू १६९२) इति लुक् । द्वौ विस्तौ पचति द्विविस्ता । द्वाचिता । द्विकम्बल्या ।

त्रयाणां फलानां समाहार इति, त्रयाणामनीकानामिति च विग्रहे 'तद्धितार्थ' इति
द्विगुः । 'अकारान्तोत्तरपदः' इति स्त्रीत्वम्, 'द्विगोः' इति क्रीपं बाधित्वा अजादि-
त्वाद्वाचिति भावः । अनीकशब्दः ऐश्वर्यावधारणस्ये शुकाग्रस्ये आग्रयणग्रस्ये च
वर्तते इति अनीकाधिकरणे मीमांसकाः ।

अपरिमाण । 'द्विगोः' इति क्रीविति चानुवर्तते । प्रातिपदिकादित्यधिकृतमपरि-
माणाद्विमिश्रितोच्यते । तद्वत्तद्विधिः । तदाह—अपरिमाणान्तादित्यादिना । अपरिमा-
णान्तमुदाहरति—पञ्चमिरिति । तद्धितलुक् दर्शयति—आर्हीयष्टक्, अथर्वेति लुगिति ।
पञ्चमिरश्चैः क्रीतेति विग्रहे 'तद्धितार्थ' इति द्विगुः । 'आर्हीयष्टोप्यष्टसङ्ख्यापरिमा-
णाट्ठक्' इत्यधिकारे 'नेन क्रीतम्' इति ठक्, 'अथर्वपूर्वाद्द्विगोलुगसंज्ञायाम्' इति
तस्य लुक् । अत्र 'द्विगोः' इति क्रीप् न भवति, अपरिमाणान्तद्विगुत्वात् । नन्व-
'द्विगोः' इति प्राप्तक्रीडिन्येधेपि 'टिड्ढाणञ्' इति ठगिमिसत्को क्रीप् दुर्धरः ।
द्वाभ्यां क्षताभ्यां क्रीता द्विषतेत्यत्र 'सङ्ख्यायां अतिशब्दभाषाया' इति कनः 'अथर्व' इति
लुकि 'अपरिमाण' इति निषेधस्य चरितार्थत्वात् इति चेत् ? तस्यच,
'टिड्ढाणञ्' इत्यत्र प्रत्यासत्त्या टिड्ढाणञादीनां यः अकारः तद्वत्तमिति विवक्षि-
तम् । पञ्चाश्वशब्दद्वयार्थं ठगवयवाकारान्तो न भवतीति न दोषः । न च प्रत्ययलक्ष-
णेन ठगवयवाकारान्तत्वं शङ्क्यम्, वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाभावात् । विस्तारिका-
ब्दानां तु परिमाणविशेषवाचित्वात् 'अपरिमाण' इत्यनेन अप्रान्तेः पृथगुपादानम् ।
द्वौ विस्तौ विस्ती । 'सुवर्णविस्तौ हेमोऽश्चे' इत्यमरः । 'गुञ्जापञ्चायमायकः । ते यो-
काचः' इति च । गुञ्जापञ्चकं मापपरिमाणम् । मापचोदकाकम् अक्षपरिमाणम्, तच्च
अक्षीतिगुञ्जात्मकम् । तस्मिन् हेमविषये अक्षपरिमाणे सुवर्णविस्तकाब्धावित्यर्थः ।
द्वौ विस्तौ पचतीति विग्रहे 'तद्धितार्थ' इति द्विगुः । 'सम्भवस्यवहरतिपचति' इति ठक्,
तस्य 'अथर्व' इति लुक् । 'द्विगोः' इति क्रीपि अनेन प्रतिषिद्धे सति दापि-द्विविस्तौ
मृषा । द्विविस्तपरिमाणकद्विरण्यं द्वावयतीत्यर्थः । पचिरिह द्वावने दृष्टव्यः । द्वाचि-
तेति । 'आचितो दश मारा' इत्यमरः । 'शुका स्त्रियां पलसतं मारः स्याद्वि-
स्तीः पुमान्' इति च । द्वावाचितौ बहुतीत्यर्थः । 'मातृकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम्' ।
'द्विगोऽष्ट' इति खट्वनोरभावे प्राप्ततीत्यष्टम् । 'अथर्व' इति तस्य लुक् । अनेन
'द्विगोः' इति क्रीपि निषिद्धे दापि द्वाचिता शक्येति । द्विकम्बलस्य प्रकृतं
तिभूतं द्वाभ्यं कम्बलस्य लृणांपलसतम् । 'तदर्थं विकृतेः प्रकृते' इत्यर्थे 'कम्बलाश्च

परिमाणान्तात् द्वयादकी । तद्धितलुकि किम् ? समाहारे पञ्चाक्षी । ४८१
काण्डान्तात् क्षेत्रे ४।१।२३॥ क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न ङीप् तद्धितलुकि ।
हे काण्डे प्रमाणमस्या द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । प्रमाणे द्वयस्व— (सू १८३८)
इति विहितस्थ मात्रच्च 'प्रमाणे लः, द्विगोर्नित्यम्' (वा ३१२९-३०) इति लुक् ।
क्षेत्रे किम् ? द्विकाण्डी रज्जुः । ४८२ पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम् ४।१

संज्ञायाम्' इति यत् । द्व्याभ्यां कश्चस्याभ्यां क्रीतेति विग्रहे 'तेन क्रीतम्' इति ठाण् ।
'अप्यर्थ' इति लुक् । 'द्विगोः' इति ङीप् अनेन प्रतिविष्टे टाप । नञ्चन 'न तद्धित-
लुकि' इत्येवास्तु । नावतैव पञ्चमिरस्यैः कीता पञ्चाखेति सिद्धेः 'अपरिमाण' इति
मास्तु । एवं च द्विविस्ताद्वयाचिता द्विकश्चस्येत्यपि सिद्धेर्विस्ताद्विग्रहणमपि मारिष्य-
त्यत आह—परिमाणान्ताविति ।

'गुञ्जाः पञ्च तु माषाः स्यात्ते सुवर्णस्तु षोडश ।

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तितम् ॥

पलद्वयं तु प्रसृतं द्विगुणं कुडवं मतम् ।

चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वार आढकः ॥" इति स्मृतिः ।

द्वावादकी पद्यतीति विग्रहे 'आढकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम्' 'द्विगोर्लुक्'
इति खडनोरमावे प्राच्यतोयपुष्प । 'अप्यर्थ' इति लुक् । 'द्विगोः' इति ङीप् । द्व्या-
दकीति रूपम् । 'न तद्धितलुकि' इत्येतावत्येतेषां अत्रापि ङीपो निषेधा स्यात् ।
अतोऽपरिमाणान्ताद्विगुणोक्तिरिति वक्तव्यम् । तावद्युक्ते द्विविस्तेषां परिमाण-
स्याङ्गोऽङ्गिनषेधो न स्यात् । अतो विस्ताद्विग्रहणमपीति भावः ।

काण्डान्तात् क्षेत्रे । 'द्विगोः' इति, न तद्धितलुकीति चानुवर्तते । तदाह—क्षेत्रे य-
दस्यादि । हे काण्डे इति । चाढकारस्यायामो वण्डः काण्डमिति स्मृतिः । हे काण्डे
प्रमाणमस्या इति विग्रहे 'तद्धितार्थ' इति द्विगुणमात्रे द्विकाण्डशब्दस्य क्षेत्रवर्ति-
नपुंसकत्वशङ्कादयुक्तायां क्षेत्रभक्तिरिति विशेष्योपादानम् । तद्धितलुक् दर्शयितुमाह-
प्रमाणे द्वयमिति । न च काण्डादिरस्य प्रतिपदिकविशेषगतया तदन्तक्रमादन्तप्र-
हण इत्यर्थमिति वाच्यम्, अपरिमाणप्रहणे क्षेत्र इत्येतत् काण्डस्य विशेषणं स्यात् ।
अनन्त्यात् । क्षेत्रे यः काण्डशब्दः तदन्तानिति लभ्येत । 'एव च द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः'
रित्यत्र द्विकाण्डशब्दस्यैव क्षेत्रवर्तित्वात् काण्डशब्दस्य प्रमाणवाचित्वात् ङीप्-
विधौ न स्यात् । द्व्याभ्यां काण्डाभ्यां काण्डप्रमितक्षेत्राभ्यां क्रीता द्विकाण्डी वक्तव्य-
त्रैवङ्गिनषेधः स्यात् । अतः अन्तप्रहणम् । द्विकाण्डी रज्जुति । पूर्ववत् मात्रयो-
लुकि 'द्विगोः' इति ङीप् । क्षेत्रवृत्तिस्वाभावात् न तद्विषेध इति भावः । ननु, अप-

२४ ॥ प्रमाणे यः पुरुषस्तदन्तात् द्विगोर्ध्वं स्यात्तद्वितलुकि । द्वौ पुरुषौ प्रमाण-
मस्याः सा द्विपुरुषो द्विपुरुषा ना परिखा । ४८३ ऊचसोऽनङ् ५ । ४ । १३१ ॥
उधोऽन्तस्य बहुव्रीहेरनङदेशः स्यात् क्षियाम् । इत्यनङि कृते डाढीन्निषेधेऽपि

रिमाण' इति पूर्वसूत्रे परिमाणशब्देन किं परिच्छेदकमात्रं विवक्षितम्, उक्त 'ऊर्ध्व-
मानं किलोम्मानं परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्' इति धातिकांश-
सारेण परितः सर्वतः आरोहतः परिणाहतश्च येन मीयते तत् परिमाणमित्या-
हककुडवाच्ये आयामभ्यामृप्तं विवक्षितम् ? नाहः, तथा सति द्वौ हस्तौ प्रमाणमस्या
इति विग्रहे द्विहस्ताभित्तिरित्यर्थापूर्वब्रह्मात्रयो लुकि ङीष्निषेधो न स्यात् । न द्वितीया,
तथा सति काण्डशब्दस्यायामप्रमाणपरतया उक्तपरिमाणपरत्वमात्रेण 'अपरिमाण'
इत्यत्रैवैव द्विकाण्डा चैवमक्तिः इत्यत्रापि ङीष्निषेधसम्भवेन 'काण्डान्तात् चेत्रे'
इति सूत्रारम्भवैयर्थ्यादित्युक्तमपत्तः पाप्ता रञ्जुरिति चेत्, सत्यम्—'अपरिमाण'
इति पूर्वसूत्रे पारिभाषिकमेव परिमाणं विवक्षितं, न त्वायामोऽपि । ततश्च द्विहस्ता
भित्तिरित्यत्र 'अपरिमाण' इति ङीष्निषेधो निबन्धः । काण्डान्तादिति सूत्रं तु काण्डा-
न्तात् चेत्र एव ङीष्निषेधः, नान्यत्र द्विकाण्डी रञ्जुरित्यादाविति नियमार्थमस्य
न्यत्र विस्तरः ।

पुरुषात् । द्विगोरिति तद्वितलुकीति ङीषिति आनुवर्तते । तदाह—प्रमाणे य इत्या-
दिना । प्रमाणमायामः, 'आयामस्तु प्रमाणं स्यात्' इति वचनात् । द्वौ पुरुषाविति ।
अहस्तायामः पुरुष इत्युच्यते, 'पञ्चारत्नः पुरुषः' इति श्रवणसूत्रात् । द्वौ पुरुषौ
प्रमाणमस्या इति विग्रहे 'तद्वितार्थ' इति द्विगुसमासः । 'प्रमाणे द्वयसङ्घटनमा-
त्रम्' इति विहितस्य मात्रत्र 'प्रमाणे लः', 'द्विगोनिश्वस्य' इति लुक् । अत्र ३५६-
रीत्या पुरुषप्रमाणस्य आयामात्मकस्य 'अपरिमाण' इति निश्चयः ङीष्निषेधे प्राप्ते
विकल्पार्थमिदं वचनम् । अन्ये तु 'तदस्य परिमाणम्' इति ठकः ठञो वा 'अप्यर्थ'
इति लुक् । तत्र हि उत्तरसूत्रानुरोधेन परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं गृह्यते इत्या-
हुरित्यास्तां तावत् । द्विपुरुषो द्विपुरुषा वा परिखेति । तिर्यक् द्विपुरुषावत्येत्यर्थः । द्वौ
परितः तत्परिच्छेदार्थो जलाशयः परित्वा ।

अथ कुण्डमिव ऊचो यस्या इति बहुव्रीहौ कुण्डोऽप्युक्तः । तत्र विशेषमाह—
ऊचसोऽनङ् । 'बहुव्रीहौ सप्तम्यणोः' इत्यतो बहुव्रीहान्वित्यनुवृत्तं पठ्या विपरिणम्यते,
ऊचसः इत्यनेन विशेष्यते, तद्वत्तद्विधिः । तदाह—ऊचाऽन्तरर्थेति । स्वाम्ना-गणकर-
णस्यत्वेऽपि छिन्नादस्यादेक्षत्वं बोध्यम् । इत्यनङि कृते इति । अर्नाङि सकार इत् ।
अकार उच्चारणार्थः, 'क्षिप्' इत्यन्यस्य सकारस्य धन्, पररूपस्य, 'ऊचोऽधन्' इति
स्थिते सतीत्यर्थः । डाढीन्निषेधेति । 'डाढीन्निषेधे' इति चैकक्षिके अपि,

प्राप्तेषु । ४८४ बहुव्रीहेरुपसो ङीष् ४ । १ । २५ ॥ ऊषोऽन्ताद्व-
हुव्रीहेर्ङिष् स्यात्स्त्रियाम् । कुण्डोष्णी । स्त्रियाम् किम् ? कुण्डोषो धेनुकम् । इहा-
नङ्कपि न । तद्विधौ 'स्त्रियाम्' (वा ३३६७) इत्युपसङ्ग्यानात् ॥ ४८५ सङ्-
ख्यादययादेर्ङिष् ४ । १ । २६ ॥ ङीषोऽपवादः । द्व्यूष्णी । अत्यूष्णी । बहुव्रीहे-
रित्येव । ऊषोऽतिक्रान्ता अत्यूषाः । ४८६ दामहायनान्ताच्च ४ । १ । २७ ॥
सङ्ख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामान्ताद्यायनान्ताच्च ङीप्स्यात् । दामान्ते ङाप्रतिषेधयोः प्राप्त-

'अन उपपञ्चलोपिनाः' इति वैकल्पिके ङीपि, तदुभयाभावे 'अन्नेभ्यः' इति प्राप्तस्य
ङीपः 'अनो बहुव्रीहेः' इति निषेधे च प्राप्ते इत्यर्थः बहुव्रीहे । ऊषस इति बहुव्री-
हेर्विशेषणम्, तदन्तर्विधिः स्त्रियामित्यधिकृतम् । तवाह—ऊषोऽन्तादिति । कुण्डो-
ष्णीति । अनङ्किकृते ङीपि 'अङ्गोपोऽनः' इति भावः । 'ऊषस्तु वलीयमापीनम्, इत्य-
मरः । ङीप्विधेरस्तु स्वरे विशेषः फलम् ।

त्रियां किमिति । ङीप्विधौ स्त्रियामित्यनुवृत्तिः किमर्थेति प्रश्नः । कुण्डोषो धेनुक-
मिति । कुण्डमित्य ऊषो यस्येति विग्रहः । नपुंसकत्वस्फोरणाय धेनुकमिति विशेष्यश्च
धेनुनां समूह इत्यर्थः । 'अचित्तहरितधेनोष्ठक' 'इसुसुक्रान्तात्मकः' । 'आविबुद्धिः',
फलवत्वं लोकात् । अत्र स्त्रीत्वाभावाच्च ङीपरित्यक्तं । ननु मास्तु ङीप्, अनङ्क तु कृतो
च स्यात्, समासगतप्रकरणस्य ऊषसोऽनङ्कविधौ 'स्त्रियाम्' इत्यभावादित्यत आह-
तद्विधौ । ऊषसोऽनङ्कविधौ 'स्त्रियाम्' इत्युपसङ्ग्यानादित्यर्थः । 'बहुव्रीहेः किम् ?
अनः प्राप्ते नि विग्रहे 'प्राप्तापन्ने च द्वितीयया' इति समासे प्राप्तोपाः ।

सङ्ख्यादययादेर्ङिष् । सङ्ख्यादययादेरुषोऽन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यादित्यर्थः । ङीषोऽ-
पवाद इति । 'बहुव्रीहेरुपसो ङीष्' इत्यस्यापवाद इत्यर्थः । स्वरे विशेषः । सङ्ख्यादे-
रुषाहरति—द्व्यूष्णीति । द्वे ऊषसी यस्या इति विग्रहः । अनङ्कि ङीपि अङ्गोप इति
भावः । अथवादेरुषाहरति—मभ्यूष्णीति । अनिशयितमूषो यस्या इति विग्रहः । बहु-
व्रीहेरित्येवेति । बहुव्रीहेरित्यनुवर्तत एवेत्यर्थः । ऊषोऽतिक्रान्तेति । 'अयादया क्रान्ता-
पार्थे द्वितीयाया' इति समासस्य अयबहुव्रीहेरिवान्न ङीष् । अत एव नानङ्क, नापि ङीप् ।
दामहायनान्ताच्च । सङ्ख्यादेः ङाप् इति चानुवर्तते । तवाह—संख्यादेरिति । अथप्य-
अष्टन तु नावुधत्तं, अस्वरितत्वात्तिति भावः । बहुव्रीहेर्विशेषणत्वादेव सिद्धे अन्त-
ग्रहणं स्पष्टार्थम् । दामान्ते इति । द्विदामन्शब्दे दामान्ते 'दाह्यमाभ्याम्' इति ङापि,
'अन उपपञ्चलोपिनाः' इति ङीपि, 'अनो बहुव्रीहेः' इति ङीप्प्रतिषेधे च प्राप्ते, द्विदा'
अनीत्यत्रापि हायनान्ते अदन्तत्वाद्वापि प्राप्ते 'दामहायनान्ताच्च' इति वचनमित्यर्थः ।

~ ~ ~ ~ ~
 कोर्हायनान्ने टावि प्राप्ते वचनम् । दिशन्नी । अव्ययप्रहणाननुद्गोक्तहामा वड
 वेन्यत्र डाग्निषेधावपि पक्षे स्तः । द्विहायनी षाला । 'त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य णट
 वाच्यम्' (वा ५०३८) । 'वयोवाचकस्यैव हायनस्य ङीष्णत्वं चेष्टयते' (व
 २४४१) त्रिहायणी । चतुर्हायणी । वयमोऽन्यत्र द्विहायना, त्रिहायना, चतुर्हायन
 शाला । ४८७ नित्यं संज्ञाछन्दसोः ४ । १ । २९ ॥ अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालो
 पितो ङीप्स्यात्सञ्ज्ञाछन्दसोः । सुराक्षी नाम नगरी । अन्यत्र पूर्वैण विकल्प एव
 वेदे तु शतपूर्णी ॥ ४८८ केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्थकृतसु-
 मङ्गलभेषजाच्छ ४ । १ । ३० ॥ एभ्यो नित्यं ङीप्स्यात्सञ्ज्ञाछन्दसोः ।
 'अथोत इन्द्रः केवलोर्विशः' 'मामको तनु' । भागधेयी । पापी । अपरी । समानी ।

द्विदाम्नीति । द्वे दामनी यस्या इति विग्रहः । कोपि 'अक्षापोऽना' इति भावः । ननु
 अव्ययप्रहणानुवृत्तौ किं बाधकमित्यत आह—नश्यपग्रहणेति । उदाहरेति । षट्काण्डं
 दाम यस्या इति विग्रहः । डाग्निषेधावपीति । अपिना 'अन उप' इति ङीप् गृह्यते,
 अनुग्रहणं अनर्थकस्यापि ग्रहणम् । अथ हायनान्तस्य उदाहरति—द्विहायनी षालेति ।
 द्वौ हायनौ यस्या इति विग्रहः । अथ त्रिहायणीत्यत्र भिन्नपदवाच्यत्वात्सावाह—
 त्रिचतुर्भ्यामिति । नन्ववमपि द्विहायना शाला इत्यत्रापि डाव् स्यात्, त्रिहायना
 षालेति च ङीप् ग्रावं च स्थानामित्यत आह—वयोवाचकस्येति । इत्यते इति । भाव्य
 कृतेति शेषः ।

केवलमामक । 'नित्यं संज्ञाछन्दसोः' इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । एवं च 'अन उप
 षाङोपिनोऽन्यतरस्याम्' इति अन्यतरस्यां ग्रहणं निवृत्तम् । 'संज्ञाव्ययार्थेर्ङीप्' इत्य-
 त्वादिप्रबन्धवर्तते । तदाह—एभ्य इति । केवल, मामक, भागधेय, पाप, अपर, समान,
 आर्यकृत, सुमङ्गल, भेषज—इत्येतेभ्यो नवस्य इत्यर्थः । छन्दस्युदाहरति—अथात इन्द्रः
 केवलोर्विशः । नामको तनु इति । नर्क्षीयायामित्यर्थः । 'युष्मदस्मदोऽन्यतरस्यां' खञ् च
 इत्यगि 'तत्त्वक्रममकार्यकचने' इति प्रकृतेर्ममकादेशः, ङीप्, 'सुपौ सुलुक्' इति
 सप्तम्या लुक् । 'भिन्नावरुणयोर्भागधेयी स्थ', 'भागरूपनामस्यो धेय' इति स्वार्थिको
 धेय प्रत्ययः । भागशब्दस्य पुंलिङ्गत्वेपि 'स्वार्थिकाः प्रकृतेः कश्चिद्विज्ञवचनान्यति-
 यतन्ते' इति लोभस्य, ङीप् । 'तन्वः सन्तु पापी' । पापमस्यास्तोत्यर्थे अर्गं आद्य-
 चत्वारः ङीप् । 'उत वापरोऽयो मववा विजिग्ये' । अपरशब्दः पश्चादवधाय ।
 'समानोऽयं अकृतिः' । आर्यकृताति कश्चित् वेदे अन्वेषणीयम् । एवं सुमङ्गलाति च ।
 'सुमङ्गलोर्विचं वधू' इत्यत्र 'अन्वसीदनिषौ च' इति मत्वर्थे ईप्रत्ययः । 'शिवा-
 न्दश्व भेषजी' । भेषजशब्दः रोगनिवर्तके औषधे प्रसिद्धः । अत एव सूत्रात् लो-

आयकृती । मुमङ्गली । भेषजी । अन्यत्र केवला इत्यादि । मामकग्रहणं नि-
यमार्थम् अण्णन्तत्वादेव सिद्धेः । तेन लोकेऽसंज्ञायां मामिका । ४८६ अन्त-
र्घटपतिवतोनुरुक् ४ । १ । ३२ ॥ इत्योः खियां नुक्स्यात् । 'ऋन्नेभ्यो ऋप्' (सु
३०६) । गमिण्यां च जीवद्भर्तृकायां च प्रकृतिभागो निपात्येते । तत्रान्तरस्त्यस्यां
गर्भं इति विग्रहे अन्तःशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतयाऽस्ति समानाधिकरणत्वाभावा-
दप्राप्तो मतुब्निपात्येते । 'पतिवत्नी' इत्यत्र तु वत्वं निपात्येते । अन्तर्घटनी । पति-
वत्ता । प्रत्युदाहरणं तु अन्तरस्त्यस्यां शालायां घटः । पतिमती पृथिवी । ४८०
पर्युर्नो यद्वसंयोगे ४ । १ । ३३ ॥ पतिशब्दस्य नकारादेशः स्याद्यज्ञेन सम्बन्धे ।

एवमपि । यद्वा भिषजः इयमित्यर्थं अणि इकारस्य एकारः अत एव निपातपात् ।
सम्ज्ञायामप्येवमेव सर्वत्र होबुदाहार्यः । सम्ज्ञाश्चक्रुदोभ्यामभ्यत्र तु केवला मामिका
इत्यादि । नन्वण्णन्तत्वादेव 'टिड्ढाणञ्' इति ऋपि सिद्धे मामकग्रहणं स्वार्थमित्यत
आह—मामकग्रहणमिति । लोके असम्ज्ञायां च कानि नुक्स्यन्मिति भावः । एवं भेषज-
शब्दस्य अण्णन्तत्वेऽपि ज्ञेयम् । एतदर्थमेव वैदिकप्रक्रियायां इदं नोपपद्यते ।

अन्तर्घटपतिवतोनुरुक् । एतयाः खियां नुगिति । किञ्चसामर्थ्यात् अवभागमः, न तु
प्रत्यय इति भावः । किञ्चादन्तावपचः । अन्तर्घट् न्, पतिवत् न् इति स्थिते आह—
ऋन्नेभ्यो ऋपिति । गमिण्यामिति । गमिण्यां जीवद्भर्तृकायां च खियां अन्तर्घट् पतिवत्
इति प्रकृतिभागो नुक्मन्निधयोगेन निपात्यते इत्यर्थः । वार्तिकमेतत् । कतरस्मिन् किं
निपात्यत इत्यत आह—नेति । त शर्मस्य इत्यर्थः । अन्तरस्त्यस्यां गर्भं इति विग्रहे
अप्राप्तो मतुब् निपात्यत इत्यन्वयः । कथमप्राप्तिर्मतुप् इत्यत आह—अन्तःशब्दस्ये-
त्यादि, अभावादिस्त्यन्तम् । 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्' इति सूत्रेण अस्ति स्वमानाधि-
करणत्वात् कर्तृकारकप्रधानप्रथमान्तात् मतुप्प्रत्ययो विहितः । यथा गौरस्यास्तीति
गोमानित्यादौ । प्रकृतं तु प्रथमान्तः कर्तृकारकप्रधानो गर्भशब्द एवास्ति समाना-
धिकरणा, न तु अन्तःशब्दः, तस्याधिकरणकारकप्रधानतया अस्ति समानाधिकर-
णत्वात् । अतःऽत्र अप्राप्तो मतुब्निपात्यत इत्यर्थः । ततश्च 'मादुपधायाश्च
मतोर्वा' इति मकारस्य वत्वे अन्तर्घट् इति प्रकृतिभागात् संप्रपद्यत इति भावः ।
वत्त्वमिति । पतिरस्या अस्तीति विग्रहे 'तदस्यास्त्यस्मिन्' इति मतुपो मकारस्य
मादुपधात् परत्वाभावेन 'मादुपधायाः' इति वत्त्वमप्राप्तं निपात्यत इत्यर्थः । पर्युदा-
हरणं विधिः । गमिण्यामेव मतुब्निपातनादन्तरस्त्यायां शालायां घट इति विग्रहावा-
च्यमेव, न तु मतुब्नित्यर्थः । पतिमती पृथिवीति । जीवद्भर्तृकायामेव वत्त्वनिपातनाद्विह-
वत्त्वाभाव इति भावः । पर्युर्नो । पर्युरिति वही । 'न' इत्यकार उच्चारणार्थः । खि-

वसिष्ठस्य पत्नी । तत्कर्तृकस्य यज्ञस्य फलभोक्त्रीत्यर्थः, दम्पत्योः सहाधिकारात् ।
४६१ विभाषा सपूर्वस्य ४ । १ । ३४ ॥ पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिक-
स्य नो वा स्यात् । गृहस्य पतिः गृहपतिः—गृहपत्नी । ‘अनुपसर्जनस्य’ इतिहोतरा-
र्थमनुवृत्तमपि न पत्युर्विशेषणम्, किन्तु तदन्तस्य । तेन बहुव्रीहावपि । दृढपत्नी,
दृढपतिः । वृषलपत्नी—वृषलपतिः । अथ ‘वृषलस्य पत्नी’ इति व्यस्ते कथमिति

वामिश्रधिकृतम् । तदाह—पतिशब्दस्येति । यच्चेनेति । यज्ञसम्बन्धः यज्ञेन सह स्वा-
मितया सम्बन्धः । यज्ञकर्मभोक्त्वमिति यावत् । तदाह—तत्कर्तृकस्येति । वसिष्ठक-
र्तृकस्येत्यर्थः । ननु वसिष्ठकर्तृकयज्ञस्य वसिष्ठ एव फलभोक्तेरपुञ्चितम्, न तु
तत्स्यपि, ‘स्वर्गकाशः’ इत्यादि पुञ्जिज्ञानाद्भेदः पुंस एवाधिकारावगमात् इत्यत आह—
दम्पत्योः सहाधिकारादिति । एतच्च प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अत एव पूर्वमीमांसायां
चण्डस्य प्रथमपादे ‘छिन्नविशेषनिर्देशात् पुपुष्कमैतिहायम्’ इत्यधिकरणे ‘स्ववतोऽस्तु
वृषनादैककस्य स्यात्’ इत्यधिकरणे च दम्पत्योः सहाधिकारः सिद्धान्तितः । प्रपञ्चितं
चेत्तद्वामिश्रवरमीमांसाकुपुहकवृत्ती ।

विभाषा सपूर्वस्य । एतन्न इत्यनुवर्तते । प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तं वक्ष्या विपरिणतं
एतुरित्यनेन विशेष्यते, तदन्तविधिः । सपूर्वस्येत्येतत् परिसङ्वाप्तप्रातिपदिके
अन्वेति । पूर्ववचनसहितस्येत्यर्थः । तदाह—पतिशब्दान्तस्येत्यादिना । यज्ञसंयोगाभा-
वेऽपि अग्रान्तविभाषेयम् गृहपतिः—गृहपत्नीति । नवपदे ‘श्रद्धेय’ इति ङीप् । अत्र
गृहपतिशब्दः पतिशब्दान्तो गृहकार्यात्मकपूर्वावयवसहितश्चेति भावः । न च ‘ग्रह-
णयता प्रातिपदिकेन’ इति निषेधः कङ्कषा, शूद्रा ‘वामहःपूर्वा’ इति छिन्नेन तस्य
त्रिषामित्यधिकारे अप्रवृत्तेरुक्तत्वात् । ननु इतः पतिः पत्या इति बहुव्रीहौ दृढपतिः
दृढपत्नीति नवविकल्प इत्यतः, स तु न सम्भवति, ‘अनुपसर्जना’ दित्यधिकारात्,
पतिशब्दस्याग्नौपसर्जनत्वात् । न च अनुपसर्जनात् इति मात्र सम्बध्यते इति
वाच्यम्, वत्तरानुवृत्तये इहापि तदनुवृत्तेरावश्यकत्वादिष्यत आह—अनुपसर्जनस्ये-
त्यादि । किन्तु तदन्तस्येति । सपूर्वस्येति पत्यन्तस्य अतस्त्वेन तद्विशेषणताया एव
न्यायत्वात् । अवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरमेव अनुपसर्जनस्यविशेषणप्रवृत्त्या तरकाळे
सपूर्वस्य अतस्त्वेन तेनैव सम्बन्धे जाते सति पश्चात् पतिशब्देऽपि पुनर्यापारे माना-
भावादिति भावः । तेनेति । अनुपसर्जनस्यस्य पत्यन्तविशेषणत्वेनेत्यर्थः । यज्ञसंयो-
गग्रहणमनुवर्त्य प्राप्तविभाषा कुतो न स्यादित्यत आह—वृषलपत्नीति । पाति रक्षसीति
पतिः, वृषलस्य पतिः ङी इति विग्रहः । अपशूद्राधिकरणे शूद्राणां यज्ञाधिकारनि-
राकरणादिह यज्ञसंयोगाभावावप्राप्तमेव नव्वं विभाव्यत इति भावः ।

आचिपति—अथेति । आचिपारभद्योतकोऽयशब्दः, प्रशब्दोत्तको वा । ‘मङ्गल-

चेत् ? पत्नीव पत्नीत्युपचारात् । यद्वा, आचारविषयन्तात्कर्तरि क्विप् । अस्मिन्
पक्षे—पत्नियौ, पत्नियः इतीयद्विषये विशेषः । सपूर्वस्य किम् ? गवां पतिः स्त्री ।
४९२ नित्यं सपत्न्यादिव ४ । १ । ३५ ॥ पूर्वविकल्पापवादः । समानस्य सभा-
वोऽपि निपात्यते । समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नी । एकपत्नी । वीरपत्नी । ४९३

नन्तराश्रमप्रवर्तनकारण्येभ्यो अथ ।' इत्यमरः । न्वस्ते इति । विग्रहवाक्ये इत्यर्थः ।
ततश्च सपूर्वभाभावात् न प्रकृतसूत्रेण नत्वविकल्पः यज्ञसंयोगाभावाच्च न पूर्व-
सूत्रेण, अतो ध्रुवकस्य पत्नीत्यनुपपन्नमित्याद्येयः । इति चेत्तेति । इत्यादिपति चेत्
नेतच्छक्तमित्यर्थः । परनोवेति । यज्ञसंयुक्तायां द्विजभाषायां यः परनीकस्यो द्युपपावितः
तस्येव शूद्रस्त्रियामपि अयञ्चसंयुक्तायां पाणिग्रहणादिवर्मपुरस्कारेण गौण्या दृष्ट्या
प्रयोगः । यथा गङ्गायामिति स्त्रीलिङ्गस्य तीरे प्रयोगः । उक्तं च भाष्ये—'तुपजकस्य
पत्नीत्युपमानास्त्रिजम्' इति । यदेति । प्रौढिवाद्मात्रमिदम्, स्त्रियामाचारविवक्षित-
प्रकृतिकविषयवत्तद्वद्भावात् न सम्भोति 'अनुपसर्जमात्' इत्यत्रोक्तत्वात् । सपूर्वस्येति
किमिति । प्रातिपदिकविशेषणतया पतिशब्दस्य तद्वन्तकामे खति पतिशब्दा-
न्तस्य सपूर्वत्वाच्चमिचारात् सपूर्वस्येति किमर्थमिति प्रश्नः । गवां पतिः स्त्रीति ।
स्वामिनी, रक्षित्री इत्यर्थः । असमस्तत्वात् गवामित्यस्य न पूर्वावयववर्ममिति भावः ।
यद्यपि 'यत्र सङ्ख्याते पूर्वो भागः पक्षं तत्र चेत् प्रातिपदिकसङ्ख्या भवति तर्हि समास-
स्येव' इति नियमेन गवां पतिः इति समुदायस्य परत्यन्तत्वेऽपि प्रातिपदिकभावादे-
वात्र नत्वविकल्पो न भवति, तथापि गवां पतिरित्यत्र पतिशब्दस्यैव त्वपदेक्षित्वरवेक-
तदन्ततया नत्वविकल्पप्रसङ्गो तन्निवृत्त्यर्थं सपूर्वस्येति वक्ष्यमिति भावः । वस्तुतस्तु
'व्यपदेशिवन्नावोऽप्रातिपदिकेन' इति निषेधादिह केवलपतिशब्दस्य पतिशब्दात्त-
त्वाभावादेव नत्वविकल्पनिवृत्तिसिद्धेः सपूर्वस्येति स्पष्टार्थमित्याहुः ।

नित्यं सपत्न्यादिव । विषयमन्तमेव । सपत्न्यादिविषये तत्सिद्धयर्थं नित्यं नत्व-
मित्यर्थः । पूर्वविकल्पेति । 'विभाषा सपूर्वस्य' इति विकल्पस्यापवाद इत्यर्थः । आर-
म्भसामर्थ्यादेव नित्यस्येति सिद्धे नित्यग्रहणं स्पष्टार्थम् । ननु समानः पतिर्यस्याः सा
सपत्नीति वक्ष्यति । तत्र समानशब्दस्य सभावोऽनुपपन्नः, अतः सङ्गपक्षेण सह-
शब्देनैव बहुव्रीहिर्वाश्रयणीयः । एवं च 'वोपसर्जनस्य' इति वैकल्पिकः सभाव इत्यत-
आह—समानस्येति । हृह गणे समान, एक, वीर, आव, पुत्र इति समानादयः पठिताः ।
अतः समानशब्देनैव बहुवाहिरुचितः । तस्य च निपातनादेव नित्यं सभाव इति
भावः । समानः पतिरिति । अत्र समानशब्द एकपर्यायः, पतिशब्दस्तु विवाहनिमित्तजन-
मर्तुशब्दपर्यायः । वीरपत्नीति । वीरः पतिर्यस्या इति विग्रहः । सपत्न्यादिव्याख्यम् ।

पूतकृतोरै च ४।१।३६॥ अस्य क्षियामै आदेशो ङीप्च । 'इयं त्रिसूत्री पुंयोग
बवेध्यते' (वा २४४६) । पूतकृतोः क्षी पूतकृतायी । 'यया तु कृतवः पूताः
स्यात्पूतकृतुरेव सा' । ४९४ वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः ४।१।३७॥
एषामुदात्त ऐ आदेशः स्यान्ङीप्च । वृषाकपेः क्षी वृषाकपायी । 'हरविष्णू
वृषाकपी' इत्यमरः । 'वृषाकपायी श्रीगौर्योः' इति च । अग्नयायी । कुसितायी—कुसि-
दायी । कुसितशब्दो ह्रस्वमध्यो न तु दीर्घमध्यः । ४६५ मनोरौ वा

कृतकृतोरै च । ऐ इति लुप्तप्रथमाकम् । पूतकृतसम्बाद् क्षियां ङीप्चस्यात्, प्रकृते
रैकारोऽन्तादेशश्चेत्यर्थः । इयं त्रिसूत्रीति । वार्तिकमिदम् । पूतकृतोरित्याविसृज्यत्रयं
पुंयोगात् क्षियां वृषावेवेत्यर्थः । पूतकृतायीति । पूतः कृतः येन सः पूतकृतः, तस्य
क्षीत्यर्थे ङीप्, तत्कारावुकारस्य ऐकारः, तस्य आयादेश इति भावः । पुंयोग इत्यस्य
प्रयोजनमाह—यथेति । वृषाकप्यग्नि । ऐ चेत्यनुवर्तते । तद्वाह—पशामिति । वृषाक-
पायीति । ङीप्, प्रकृतेरुदात्तः ऐकारोऽन्तादेशः, तस्य आयादेशः, तस्य ऐकारस्थानि-
कत्वात् तदाकारोऽनुदात्तः, अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति अवशिष्टानामच्चांमनुदात्त-
त्वम् । उदात्त इति किम् ? 'लघावन्ते द्वयोश्च बङ्गवो गुरुः' इति वृषाकपिशब्दो मध्यो-
दात्तः, 'नाहमिन्द्राणि शरणं सञ्जुष्यमाणः' इति यथा । अन्ते एकस्मिन् लघौ
सति द्वौषौ लघ्वोः सतोः पूर्वं बङ्गकस्य गुरुः उदात्तः स्यादिति तदर्थः । ततश्च
पकारादाकारस्य उदात्तत्वे 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्यवशिष्टानामच्चांमनुदात्तत्व-
मिति स्थितिः । तथा च पकारादिकारस्यानुदात्तत्वात् तत्स्थाने ऐकोरः अनुदात्तः
स्यात् । ततश्च तदादेशमूनायादेशाकारस्याऽनुदात्तत्व स्यात् । अतोऽत्र उदात्तत्व,
विधिः । अग्नयायीति । 'अग्निर्मूर्धा' इत्यादौ अग्निशब्दः अन्तोदात्तः, ततो ङीप्,
प्रकृतेरैकारोऽन्तादेशः, स च भवश्चास्त्यानुदात्त एव भवति । अतस्तदादेशायादेशा-
कारस्य उदात्तत्वसिद्धेरुदात्त इत्येतदग्निशब्दे अन्वयं न लभते, प्रयोजनाभावात् ।
कुसितायी कुसितायाति । कुसितकुसिदे अष्टयुष्मप्रातिपदिके देवताविशेषस्य नामधेये,
फिट्स्वरेणातोदात्ते । ततो ङीप् ऐकारश्चान्तादेशः, स च भवश्चास्त्यानुदात्त एवेति
कुसितकुसिदशब्दयोरपि उदात्त इत्यस्य नाश्वय इति वृत्त्यादिग्रन्थेषु स्थितम् । अतः
पश्चाह—कुसितशब्दो ह्रस्वमध्यो न तु दीर्घमध्य इति । दीर्घमध्यत्वे हि 'लघावन्ते'
इति मध्योदात्ततया सिट्स्वरेण दकारादिकारस्यानुदात्ततया तत्स्थाने ऐका-
रस्यानुदात्ततया तत्स्थाने आयाकारस्यानुदात्तत्वापरमा तच्चिद्वचर्थं तत्रा-
प्युदात्तग्रहणस्यावश्यकत्वाद्वाहृतवृत्त्यादिग्रन्थविरोधः स्पष्ट एवेति भावः ।

४।१।३८। मनुशब्दस्यौकारादेशः स्यादुदात्तैकारश्च वा, ताभ्यां सञ्ज्ञियोगशिष्टो
 ङीप् । मनोः ङी मनायी-मनावी-मनुः । ४९६ वर्णादनुदान्तासोपधास्तो
 नः ४ । १ । ३९ ॥ वर्णवाचो योऽनुदात्तान्तस्तोपधस्तदन्तादनुपमर्जनात्प्रातिपदि-
 काद् वा ङीप्स्यात् तकारस्य नकारादेशश्च । एनी । एता । रोहिणी । रोहिता । 'वर्णानां

मनोरो वा । ऐ चेति, उदात्त इति, ङीबिनि चानुवर्तते । तदाह—मनुशब्दस्येति । उदा-
 त्तैकारश्च वेत् । औकारा, उदात्त ऐकारश्च वा स्यादित्यर्थः । उदात्तैकार इति समास-
 निर्देशादुदात्त इत्यौकारेण न सम्भवत्यत इति सूचितम्, एतच्च वृत्तिपदमन्वयः
 स्पष्टम् । चकारात् ङीप् ऐकारौकाराभ्यां समुच्चयीयते । तदाह—ताभ्यामिति । ऐकारौ-
 काराभ्यां समुच्चयेनैव विहित इत्यर्थः । ततश्च तदुभयमावापये ङीबपि नेति लभ्य-
 ते, 'सञ्ज्ञियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः' इति परिभाषावशादिति
 भावः । इयं तु परिभाषा 'एतत्कृतोरे च' इति सूत्रभाष्ये स्थिता । मनायीति । 'यङ्गे-
 किं च मनुर्वदत्' इत्याद्यौ मनुशब्दः । 'भिन्यादिर्निश्चयम्' इत्याद्युदात्तः । 'धाभ्ये
 नित्' इत्यतो निदिप्यनुवृत्तौ 'झृभृस्तिहि' इत्यादिना मनेरुपस्थयविधेः । ततश्च
 शिष्टस्वरेण नकारादुकारः अनुदात्तः । तस्य स्थाने उदात्त ऐकारः, तस्यायादेशः
 ङीप् चेति भावः । मनायीति । अत्रौकारोऽनुदात्त एव । मनुरिति । ऐकारस्य औका-
 ररूप आभावे तत्सञ्ज्ञियोगशिष्टो ङीबपि नेत्युक्तमेव ।

वर्णानु । वेति ङीबिति चानुवर्तते । अनुदात्तादिति वर्णादित्यस्य विशेषणम्,
 तद्वन्तविधिः । तोपधादित्यपि वर्णादित्यन्वयेति, तकारः उपधा यस्येति विग्रहः ।
 तकारावकार उच्चारणार्थः । वर्णादित्यस्य 'स्वं रूपं शब्दस्य' इति वर्णशब्दादिति
 नार्थः, तोपधात्वासम्भवात्, किन्तु वर्णवाचिनः शब्दादित्यर्थो विवक्षितः । वर्णादि-
 स्येतत्प्रातिपदिकादित्यस्य विशेषणम्, तद्वन्तविधिः । त इति षष्ठी, तकारस्ये-
 त्यर्थः । न इत्यत्र नकारादकार उच्चारणार्थः, नकार इत्यर्थः । तदाह—वर्णवाचीत्या-
 दिना । तदन्तादनुपसर्जनादिति । अनुपसर्जनादित्यनुवृत्तं वर्णान्ते अन्वेति, न तु वर्णा-
 दित्यत्रेति भावः । एनी । एतेति । स्थेतेत्यर्थः । एतशब्दात् ङीप्, तकारस्य नकारश्च ।
 ङीबभावे तावेव । नत्वं तु न भवति, ङीपा सञ्ज्ञियोगशिष्टत्वात् । एतशब्दः श्वेतप-
 चाय इति कल्पसूत्रस्याव्युत्पत्तौ धृतं स्वामिभक्त्यामिरुद्रवृत्तप्रभृतयो याज्ञिकाः ।

रोहिणी-रोहितेति । रोहितशब्दो रक्तवर्णपर्यायः । ङीबि जत्वे रोहिणीति ।
 तदभावे टाप् । अनुदात्तान्तरत्वं गमयितुमाह—वर्णानामिति । ताभ्येत्यत्र तकारावकार ।
 उच्चारणार्थः । त, ज, ति, नि, द् इत्यन्तानाम् आदिभूता इत्यर्थः । एतः, शोणः,
 क्षितिः पुरिना, पूषत् इति क्रमेणोदाहरणानि । प्रकृते एतशब्दे ऐकारस्य, रोहित-

तणतिनिनान्तानाम्' (कि ३३) इति किटसूत्रेणाद्युदात्तः । 'ज्येष्ठा च शक्त्या' इति गृह्यमन्त्रम् । श्रीयेतान्यस्या इति बहुव्रीहिः । अनुदात्तात् किम् ? श्वेता । 'घृतदीनां च' (कि २१) इत्यन्तोदानोऽयम् । अन् इत्येव । शितिः स्त्री । 'पिशङ्गादुपसङ्ख्यायाम्' (वा २४५५) । पिशङ्गा । पिशङ्गा । 'अमितपलितयोर्न' (वा २४५३) । असिता । पलिता । 'छन्दमि कनमेके' (वा २४५४) असिकनी । पलिकनी । अवदातशब्दस्तु

शब्दे ओकारस्य चोदात्तत्वे 'अनुदात्तपदमकवर्जम्' इति शिष्टस्वरेण अवशिष्टानामनुदात्तत्वाद्भूतानुदात्तत्वमित्यर्थः ।

ननु 'अनुपसर्जनात्' इत्यनुब्रुतस्य अनुवर्गविशेषणत्वमेव युक्तम्, न तु तदन्तविशिष्टवर्णान्तविशेषणत्वमित्यत आह—ज्येष्ठेति । आणि एताधि श्वेतानि अवयवसंस्थानानि यस्या इति बहुव्रीहौ श्वेतशब्दः । तत्र एतशब्दस्य वर्णवाचिनः उपसर्जनत्वात् स्त्रीत्वमेव न स्याताम् । अनुपसर्जनादित्यस्य वर्णान्तविशेषणत्वे तु श्वेतशब्दस्यानुपसर्जनत्वाच्च दोष इति भावः । शब्दस्वेति । शब्दकावयमूगविशेषस्य अङ्गगृहा सूचीं श्लोकाति याज्ञिकप्रसिद्धिः । गृह्यमिति । गृह्यन्ते सगृह्यन्ते जीपासनाः सिद्धाव्यकर्माण्यत्रेति ध्रुवपथा आपस्वन्वाचकायनादिप्रगीतकृत्पसृजविशेष उच्यते । ज्येष्ठेति गणत्वमार्थम् । यजुर्वेदे तु 'अग्निं पृथ्या शक्त्या निवर्तयेत्' इति पठितम् । तत्र अग्निं एतानि श्वेतानि यस्या इति विग्रहः । यणभावो गत्व च आर्षमिति वेदभाष्ये बहुभास्करः । ननु 'वर्णानां नगनि' इति श्वेतशब्दस्याद्युदात्तत्वात् शिष्टस्वरेणानुदात्तान्तत्वमेवेत्यत आह—घृतादीनामिति ।

अन इत्येवेति । 'अजाद्यनष्टाप्' इत्यस्मादत्त इत्यनुवर्तते एवेत्यर्थः । शितिः स्त्रीति । 'शितौ चवकमेचकौ' इत्यमरः । पिशङ्गोति । 'छावावन्ते' इति पिशङ्गशब्दस्य मध्योदात्तत्वात् शिष्टस्वरेणानुदात्तान्तत्वेऽपि तोषवशाभावात् अप्राप्तौ क्रीडुपलङ्घ्यापते । 'अन्वतो ङोप्' इति वचपमाणस्त्रीषोऽपवादः । स्वरे विशेषः । अतितेति । वार्तिकेतेतम् । असितशब्दस्य कृष्णवाचकत्वात् पलितशब्दस्य श्वेतवाचकत्वात् च 'वर्णादनुदात्तात्' इति प्राप्ते कान्तत्वे निविध्यते । छन्दमि कनमेके इति । इदमपि वार्तिकम् । असितपलितयोस्तकारस्य ङोप्प्रसिद्योगेन जनादेशम् अन्ये आचार्या इच्छन्तीत्यर्थः । असित्तीति । असितशब्दात् ङोप् नकारस्य जनादेशे पररूपे 'यन्वेति च' इत्यकारलोपः । फन् इति नकारान्तप्रादेशा इत्यन्ये । एव पलिक्रोत्यपि । 'पलितं जरसा शौक्ल्यम्' इत्यमरः । ननु 'अवदातः सिचो गौरा' इति कोशादवदातशब्दस्य वर्णवाचित्वात् 'छावावन्ते' इति मध्योदात्तत्वात् अनुदात्तान्तरत्वेऽप्यवशाच्च 'वर्णादनुदात्तात्' इति स्त्रीत्वमेव स्यातामित्यत आह—अवदातशब्दस्त्विति । 'अवदातः सिचो पति शब्दे' इति कोशात् 'द्विप् ङोभवे'

न वर्णवाची, किंतु विशुद्धवाची । तेन अवज्ञाता इत्येव । ४९७ अन्यतो
 क्षीब् ४ । १ । ४० ॥ तोपघमिजाद्वर्णवाचिनोऽनुदात्तान्तात्प्रातिपदिकान्त्रियां
 ५ कोऽस्यात् । कल्माषी । सारज्ञो । 'लघावन्ते द्वयोश्च बहुषो गुहः' (कि ४२) इति
 मध्योदात्तावेतौ । अनुदात्तान्तात् किम् ? कृष्णा । कपिला । ४९८ विदुर्गौरा-
 दिभ्यश्च ४ । १ । ४१ ॥ विदुभ्यो गौरादिभ्यश्च ङीष्स्यात् । नर्तको । गौरी ।
 'आमनहुहः स्त्रिया वा' (वा ४३७८) अनहुहो—अनड्वाही । 'पिपल्या-
 दयश्च' (ग ४७) । आकृतिगणोऽयम् । ४९९ सूर्यतिथ्यागस्त्यमत्स्यानां

इत्यस्मात् तप्त्यये अवज्ञातात्वात्स्य इत्युत्पत्तेरिति भावः । एतच्च 'पुंयोगादास्य-
 याम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । 'अवज्ञातः सितो गौरा' इति कोशस्तु छन्दस्साध-
 र्थात् बोध्यः ।

अन्यतो ङीप् । पञ्चम्यास्तसि । वर्णादिति, अनुदात्तादिति तोपघादिति चानुवर्तते ।
 ५ सत्र कस्माद्वन्धत इत्यपेक्षया तोपघादिति प्रतियोगित्वेनान्वेति—नोपज्ञापेक्षया अन्यत
 इति । तदाह—तोपघमिजादिति । कल्माषीति । शिघ्रवर्णेत्यर्थः । शिघ्रं किमरिष्यमावज
 षळेत्यक्ष कर्तुरे' इत्यमरः । नाङ्कोति । 'सारङ्गः षळे त्रिषु' इत्यमरः । 'किरोऽस्त
 उवाचः' इत्यन्तोदात्तत्वमङ्कां उद्युक्षयति—लघाविति । एतत्सूत्रं 'कुवाकपी'नि सूत्रस्या-
 स्यावसरे ष्याख्यातम् । कृष्णा कपिलेति । किटश्चरेणास्तोदात्ताविताविति भावः ।
 विद्वोरादिभ्यश्च । ष इत् येषां ते वित्रः, गौरी आदिः येषां ते गौरादयः, पितश्च गौराद्
 यश्चेति द्वन्द्वः । नर्तकीति । 'नृनां नाप्रविशेये' 'शिषिपनि वुवु' 'षः प्राययस्य' इति
 षकार इत् 'हळन्थम्' इति नकारश्च इत् 'युशोरनाकौ' इति अकारेण लघूपध
 गुणः, रपरत्वम् । नर्तकभावाद् छाष, टापोऽपवादः, 'यस्येति च' इत्यकारलोप इति
 भावः । गौरीति । श्वेत्येत्यर्थः । किटश्चरेण अन्तोदात्तत्वाद् 'अस्यतो ङीष्' इत्यप्राप्ते
 रिह विधिरिति भावः । सङ्गावबो वाऽयम् । 'उमा कात्यायनो गौरी' इत्यमरः ।
 'यक्षवर्षा भवेद् गौरी' इति स्मृतिः । अनहुहो—अनड्वाहीति । अनहुहः क्षीत्यर्थः ।
 अनो वहनीति यौगिको ष । गौरादिगणे निपातनादेव ङीपि आश्विकल्पः । एव
 च 'अनहुहः स्त्रियाम् आम् वेति वक्तव्यम्' इति वार्तिकं न कर्तव्यमिति भावः ।
 पिप्पल्यादयश्चेति । अत्र गौर, मत्स्य, मनुष्य, शृङ्ग, शष्य, हय, मुक्य, गौतम, अन
 ड्वाही, अनुहुह्री, तरुण, सङ्खन, अन्—इति पठित्वा 'पिप्पल्यादयश्च' इत्युक्त्वा—पिप्प-
 ली, हरीतकी, कोशातकी, पुचित्री, मातामही इत्यादि पठितम् । पिप्पलीशब्दस्य
 जातिवाचित्वेऽपि निवृत्तलीलिङ्गत्वाद् ङीषोऽप्राप्तेरिह पाठः । अन्तादेशस्य तु 'अ-
 न्नेस्या' इति ङीपि प्राप्ते ङीषर्थ इह पाठः । स्वरे विशेषः । आकृतिगणोऽयमिति । गौ,

य उपधायाः ६ । ४ । १४९ ॥ अङ्गस्योपधाया यस्य लोपः स्यात्त चेद्यः सूर्याद्य-
वयवः । 'मत्स्यस्य कथाम्' (वा ४१९८) । 'सूर्यागस्त्ययोः स्ते च कथां च' (वा
४१९९) । 'तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति वाच्यम्' (वा ४२००) । मत्सी ।
'मातरि विचच' (वा २७१०) इति विस्वादेव सिद्धे गौरादिषु मातामहोशब्द-
पाठादनित्यः विता ङीष् । दंष्ट्रा । ५०० जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनाग-
काक्षमीलकुशकामुककबराद्वृत्त्यमत्रावपनाकुम्भमाभ्राणास्थौल्यवर्णना-
कृच्छादनायोविकारमैथुनेकृच्छाकेशवेशेषु ४।१।५२। एभ्य एकादशभ्यः प्राति-
रादिरित्यर्थः । पिप्पल्यादेरघान्तराण्ये प्रयोजनं चित्स्यम् ।

मत्स्यशब्दात् गौरादिविचच ङीष् विशेषं दर्शयितुमाह—सूर्यतिष्यागस्त्य । 'हे लो-
पोऽकवृत्ताः, इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । य इति षष्ठी, अङ्गस्येत्यधिकृतमवयववचन-
न्तम्, तच्च उपधायामन्वेति । अङ्गस्य उपधाभूतो यो प्रकारः तस्य लोपः स्यादिति
कथ्यते । सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानामित्यवयववचनान्तं यकारेऽन्वेति, न त्वङ्गविशेष-
णम् । सबाह—अङ्गस्येत्यादिना । मत्स्यस्य कथामिति । तेनेह च-मत्स्यस्येवं मात्स्यम् ।
सूर्यागस्त्ययोः स्ते च कथां चेति । सूर्यागः । सूर्या । अगस्त्यागः । अगस्त्या । नेह-सौर्यम्,
आगस्त्यम् । तिष्येति । 'नक्षत्रेण युक्तः काळः' सन्निधवेलाद्यनुनक्षत्रेऽभ्योऽण् इति च
विहिते नक्षत्रसम्बन्धिष्वि लणि परतः तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्रेण इत्यर्थः । तत्र तिष्यस्य
यलोपो निचम्यते । पुष्यस्य त्वप्राप्तो विधीयते । तिष्येण युक्तः पूर्णमासः, तिष्ये भवो
या तैषः । एवं पौषः । नेह—तिष्यस्य पुष्यस्य वाऽयं तैष्यः, पौष्यः । मरतीति ।
मत्स्यशब्दात् गौरादिविचच यलोपः, 'यस्यति च' इत्यकारलोपः । ननु 'पिप्पल्यामासु
कमातामहपितामहाः' इति सूत्रे मातुः पिता पितुः पितेति विग्रहे मातृपितृभ्यां हाम -
इचि टिलोपे मातामहपितामहशब्दौ निपातितौ । तत्र मातृमाता पितृमातेति विग्रहे
हामहचः विश्वं विहितम्—'मातरि पिचच' इति, ततश्च विश्वविज्ञानादेव, ङीष्-
सिद्धः गौरादिषु मातामहोशब्दपाठो न कर्तव्यः न च 'मातरि पिचच' इति न क्रिय-
तामिति वाच्यम्, पितामहीत्यत्र ङीषर्थं तस्यावश्यकत्वादित्यत आह—मातरीति ।
दंष्टेति । वंशोः 'क्षत्रीक्षत्र' इति करणे द्वन् । अत्र चित्त्वे सत्यपि न ङीषिति भावः ।
सूर्यादीनामङ्गानामुपधाभूतस्य यकारस्य लोप इति तु न ग्याययातम् । तथा सत्वि
सौरी वलाकेति न सिध्येत् । 'सूर्येणैकदिक्' इत्यर्थे 'तेनेकदिक्' इत्यणि तदस्ताद् ङीप्
अणन्तमङ्गम्, न तु सूर्यशब्द इति तदसिद्धिः । यच्च न सूर्या कुन्तोत्यत्र चरितार्थ-
मित्यन्यत्र विस्तरः ।

जानपद । जानपदेत्यादि कबरादित्यन्तमेकं पदम् । समाहारद्वन्द्वात् पञ्चमी ।

पदिकेभ्यः क्रमादङ्गस्यादिवर्षेषु ङीष् स्यात् । जानपदी वृत्तिश्चेत्, अन्या तु जान-
पदी । उत्साहित्वादयन्तत्वेन 'टिड्ढा—' (सू ४७०) इति ङीष्पाशुदासः । कुण्डो
अमत्रं चेत्, कुण्डान्या । 'कुडि दाहे' । 'गुरोश्च हलः' (सू ३०८०) इत्यप्र-
त्ययः । यस्तु 'अमृते जारजः कुण्डः' इति मनुष्यजातिवचनस्ततो जातिलक्षणो
ङीष् भवत्येव । अमत्रे हि स्त्रीविषयत्वादप्राप्तो ङीष् विधीयते, न तु नियम्यते ।
गोणी आवपनं चेत्, गोणान्या । स्थलो अङ्गत्रिमा चेत्, स्थलाऽन्या । माजी
श्राणा चेत्, माजान्या । नागी स्थूला चेत्, नागाऽन्या । गजनाची नागशब्दः

जानपदीति । जानपदे भवेत्यर्थः । वृत्तिश्चेदिति । ङीष्किा गम्या चेदित्यर्थः । ननु
उत्साहित्वादयि ङीष्पेव सिद्धे ङीष्पविधिव्यर्थ इत्यत आह उत्साहित्वादिति । 'अनु-
दासो सुविपत्तौ, इति ङीष्पाशुदासवचनम्, ङीष्पे तु मनुष्यस्वरेणान्तोदात्तत्वमिति
भेद इत्यर्थः । कुण्डीति । पिठरं ग्यादयुक्ता कुण्डम्' इत्यमरः । 'पात्राऽमत्रे च माज-
नम्' इति च । कुण्डशब्दस्य ङीष्पमपि ङीष्पविधिमामग्यात् । 'पिठरे तु न मा कुण्डम्'
इति विध्यः । कुण्डाऽन्येति । दहनीयेत्यर्थः । तदेव विशदयति—कुडि दाहे इति ।
गुरोश्चेति । गुरुमतो हलन्तादातोः अप्रत्ययः स्यात् भावकर्मणोः स्त्रियामिति तद्व-
र्थः । ननु 'अमृते जारजः कुण्डा मृते मर्तरि गोलकः' इति मनुष्यजातिविशेषवाची
कुण्डशब्दोऽपि प्रयुदाहरणं किं न स्यादित्यत आह—यस्तिथिः । जातिलक्षण इति ।
'जातेरङ्गीविषयात्' इति जातिनिमित्तक इत्यर्थः । ननु अमत्रेऽपि वाच्ये कुण्डश-
ब्दात् जातिलक्षणङीष्पि सिद्धे तद्वचनं व्यर्थम् । न च अमत्र एव ङीष्पिति नियमार्थं
तदिति वाच्यम्, एवं सति मनुष्यजातिविशेषवाचित्वे ङीष्पोऽनुपपत्तेरित्यत आह—
अमत्रे हि ङीष्पियत्वादिति । 'जातेरङ्गीविषयात्' इत्यनित्यङीष्पिङ्गात् ङीष्पं विहितम् ।
अमत्रे कुण्डशब्दो नित्यङ्गीलिङ्गः, पदान्तरं विना स्त्रियां वर्तमानस्य नित्य
ङीत्वम्' इति स्वीकारात् । 'कुण्डो कमण्डलौ जारात् पतिपत्नीसुते पुमान्' इति
मेदिनीकोशात् । तथा च कुण्डशब्दात् जातिलक्षणङीष्पमात्रं एव विधीयते, न तु
नियम्यते । अनो मनुष्यजातिवाचित्वेऽपि ङीष्पं निर्वाच्य इति भावः ।

आवपनं चेदिति । ङीष्पदे निष्पद्यते नस्मिन्नित्यर्थे आङ्पूर्वाङ्गपेक्षयुक्तं । गोणा-
न्येति । कस्याश्चिद्वदं नाम । अङ्गत्रिमा चेदिति । इदानीन्तनपुरुषपरिष्कृतम् । भूमिः
कृत्रिमा, तद्विज्ञेत्यर्थः । स्थलाऽन्येति । कृत्रिमेत्यर्थः । 'स्थलयोदकं परिगृह्णन्ति' इति
यजुर्वेदे । माजीति । भज्यते सेव्यते इति कर्मणि घञ् । 'अमज्जवन्ता । पुंसि' इति तु
प्रायिकम् । आणा चेदिति । 'यवागूहृणिङ्का श्राणा' इत्यमरः । माजाऽन्येति । अमाजे-
त्यर्थः । आ पाके कः । संयोगादेरातो जातोर्बण्वतः' इति निष्ठानत्वम्, ण्वत्वं च ।

स्थौल्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्त उदाहरणम् । सर्ववाचो तु वैभ्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्ता प्रत्युदाहरणम् । काली वर्णश्चेत् , कालान्या । नीली अनाच्छादनं चेत् 'नीलान्या नीलया रक्ता शादीत्यर्थः । 'नीलया अन्वक्तव्यः' (वा २६८०) इत्यन् । अनाच्छादनेऽपि न सर्वत्र, किं तु 'नीलादोषधौ' (वा २४५६) । नीली । प्राणिनि च' (वा २४५८) नीली गौः । 'संज्ञायां वा' (वा २४५७) नीलो-नीला । कुशी अयो-विकारश्चेत्, कुशाऽन्या । कामुको मैथुनेच्छा चेत्, कामुकाऽन्या । कबरी केशानां सजिवेशश्चेत्, कबराऽन्या । शित्रेत्यर्थः । ५०१ शोणात्प्राचाम् ४१।५२ ॥

एवकेत्यर्थः । नागशब्दस्य स्थौल्ये काव्यप्रसिद्धेराह—गणवाचोति । वर्णश्चेदिति । वर्णः प्रवृत्तिविमितं चेदित्यर्थः । वर्णविशिष्टा चेदिति यावत् । अन्यथा कालकाव्यस्य 'गुणे ह्यवकादयः पुंसि' इति पुंस्त्वापातात् । सूत्रे वर्णा इति शब्देः । अक्षं आद्यजन्ताडाप् । काकान्येति । कौर्षमुक्तस्यर्थः । संज्ञाशब्दो वा । अनाच्छादनं चेदिति । वक्षसि चं गवादिकमित्यर्थः । नीलाऽन्येति । नन्वप्राच्छादनस्य विशेष्यत्वे स्त्रीत्वानुपपत्तिः । पदी-त्यस्य विशेष्यत्वेऽपि नीलवर्णवती पदीत्यर्थे स्त्रीत्वः अप्रसक्तिरेव, 'नीलादोषधौ, प्राणि-नि च' इति नियमस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यत आह—नीलया रक्तेति । नीलया ओषध्या रागविशेषं प्राप्तेत्यर्थः । ननु कथमयमर्थो कथयत इत्यत् आह—नीलया अनिति । 'तेन रक्तं रागात्' इत्यत्र इत्वं वार्तिकम् । नीलीकावदाव्प्राप्तये सति 'यस्येति च' इति लोपे नीलकावदः, तस्य नीलीरक्तवाचकस्य विशेषणतो ओषधिव्याचकत्वसम्भवात्, 'नीला-दोषधौ' 'प्राणिनि च' इति नियमे सत्यपि स्त्रीत्वः प्राप्तेस्तद्धितवृत्त्यर्थमनाच्छादनग्रहण-मिति भावः । ननु नीला कुण्डीत्यत्रापि अनाच्छादनत्वात् स्त्रीत्वस्य व्याख्या अह—अनाच्छादनेऽपीति । 'नीलादोषधौ, प्राणिनि च' इति वार्तिकमेतत् । नीलात् अनाच्छादनेऽपि भवन् स्त्रीत्व ओषधौ प्राणिनि चैव स्यात्, न त्वन्यत्रेत्यर्थः । एवञ्च नीला कुण्डीत्यादौ च स्त्रीत्वमिति भावः । 'संज्ञायां वा' इत्यपि वार्तिकम् । संज्ञाया-मुक्तविषये यवम्यत्रापि स्त्रीत्वं वा स्यादित्यर्थः । अयोविकारश्चेदिति । फाला इति प्रसिद्धः । कुशाऽन्येति । कुशोद्यसूत्रे 'प्रस्तोता तु कुशाः कारयेद्यज्ञियस्य वृक्षस्य सवि-रस्य दूर्वासत्रेण्येके प्रादेकमात्रीः कुशपुष्पाश्चकस्समामजते' इति प्रसिद्धा । कामुकीति । कामयितुं स्त्रीत्वमस्या इति विग्रहे 'कषपत्' इत्यादिना कमेत्यकम् । मैथुनेच्छावती चेदित्यर्थः । अक्षं आद्यजन्ताडाप् । कामुकाऽन्येति । अनादीच्छावतीत्यर्थः । शोणात् प्राचाम् । 'रोहितो ह्योहितो रक्तः शोणः कोकनद्वज्जिवः ।' इत्यमरः । 'वर्णावां तण्डितमितान्कानाम्' इति शोणशब्दः आद्यवाचः अनुदात्तात् । 'अप्यतो स्त्री' इति नित्यं स्त्रीत्वमिति प्राप्ते विकल्पार्थमिदम् ।

शोणी-शोणा । ५०२ षोतो गुणवचनात् ४ । १ । ४४ ॥ उदन्ताद् गुणवाचिनो वा ङीप् स्यात् । मृद्वी—मृदुः । उतः किम् ? शुचिः । गुण इति कम् ? आह ।

षोतो गुणवचनात् । प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तम् । वा उत इति ऋषेः । षतो गुणव-
चनस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणत्वं तद्वन्तविधिः । तदाह—उदन्तादिति । वा ङीप्ति
ङीप्तिनाम्नानुवर्तते । 'गुणवचनाद् ङीष्वाद्यस्यार्थः' इति वार्तिकमिति भावः ।
मृद्वीति । मृदुत्ववत् ङीप् षण । यत्—

'सत्ये निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु हरयते ।

आधेयस्याक्रियाजस्य सोऽसत्त्वमकृतिर्गुणः ।'

इति भाष्ये गुणवचनमुक्तम् । सर्वं द्रव्यं समवायिकारणं तत्रैव निविशते सम-
वेति यः स गुण इत्यन्वयः । द्रव्यमात्रसमवेत इति यावत् । मात्रपक्षात् सत्ताजानि
कर्मवश्विद्यते, तस्या द्रव्यगुणक्रियावृत्तित्वात् । अथ द्रव्यस्ये अतिव्याप्तिवारणाय
आह—अपैतीति । कतिपयद्रव्येषोऽपगच्छतीत्यर्थः । द्रव्यत्वस्य सर्वद्रव्यवृत्तित्वा
जातिव्याप्तिरिति भावः । एवमपि गोक्षे अतिव्याप्तिवारणाय आह—पृथग्जातिषु
हरयते इति । पृथक् भिन्नाः जातयः येषां ते पृथग्जातयः । भिन्नजातीयद्रव्यवृत्तिरिति
यावत् । गोत्वस्य गोजातीयेष्वेव सत्त्वात् भिन्नजातीयेषु अस्यादित्यसत्त्वात्तात्पार्या-
प्तिरिति भावः । एवमपि क्रियायामतिव्याप्तिवारणाय आह—आधेयस्याक्रियाजस्ये
ति । आधीयते ह्यपाद्यते इत्याधेयः ह्यपाद्यः अक्रियाजः अनुत्पाद्यः । उपपाद्यत्वानु-
त्पाद्यत्वाभ्यां द्विविध इति यावत् । गुणो नित्यानित्यभेदेन द्विविधो भवति । नित्य-
गणानां गुणानां नित्यत्वात्, अनित्यगणानामनित्यत्वात् । क्रियायास्तु सर्वस्या
अनुत्पाद्यत्वात्तात्पार्याप्तिरिति भावः । एवमपि द्रव्ये अतिव्याप्तिः, तस्य अवयवद्रव्य-
समवेतत्वात् असमवायिकारणसंयोगनाशे तत्रोपायात् विजातीयपार्थिववायव्येषु
सत्त्वात्, नित्यानित्यभेदमपवाच । अत आह—असत्त्वमकृतिरिति । अद्रव्यत्वभाव
इत्यर्थः । द्रव्यमिच्छ इति यावत् । अत्र मात्रपक्षेन सत्ताजातेः, अपैतीत्यनेन द्रव्यत्वस्य
पृथग्जातिषु हरयते इत्यनेन गोत्वादजातेष्व निरासात् तद्विधत्वमिति कञ्चम् ।
आधेयस्याक्रियाजस्य इत्यनेन क्रियानिरासात् क्रियामिच्छत्वं कञ्चम् । असत्त्वमकृतिः
इत्यनेन द्रव्यस्य निरासात् द्रव्यमिच्छत्वं कञ्चम् । तथा च जातिभिन्नत्वे सति क्रिया-
मिच्छत्वे सति द्रव्यमिच्छत्वे सति समवेतत्वं गुणकञ्चनं निष्कण्टं वेदितव्यम् । समवेत-
त्वाभावाद्भावनिरासः । अत्र 'नित्यद्रव्यवृत्तयो विशेषास्त्यनन्ता एवं' इति तार्कि-
कमिमतविशेषपदार्थाङ्गीकारे तद्विधत्वमपि निवेश्यम् । 'आकट्टारादेका संज्ञा' इति
सूत्रभाष्ये तु 'समासकृन्ततद्विज्ञानताद्वयसर्वनामजातिसंख्यासंज्ञासंबन्धितिरिक्-
मर्थवश्वद्वयरूपं गुणकञ्चनसंज्ञं भवति' इत्युक्तम् । तद्विवं प्रकृतसूत्रभाष्यस्य कञ्चनस्या-

‘खरुसंयोगोपधान्’ (वा २४६०) । ‘खरुः, पतिवरा कन्या’ । पाण्डुः । ५०३ बह्वादिभ्यश्च ४ । १ । ४५ ॥ एभ्यो वा ङीप्स्यात् । बह्वी—बहुः । ‘कृदिकारादक्किनः’ (ग ५०) । रात्रिः—रात्री । सर्वतोऽक्तिजर्थादित्येके’ (ग ५१) । शकटिः—शकटी । अक्तिजर्थात् किम् ? अजननिः किञ्चिन्तत्वादप्राप्ते विध्यर्थे

स्थोक्तस्य प्रपञ्चनपरं वेदितव्यम् । परन्तु आकटारसूत्रभाष्ये सकृदाशब्दभिराश्वमभ्यु-
पासम् । तत्प्युक्तलक्षणे निवेदयम् । न चैवमपि सूत्रपट्यादिकशब्दानां गुणविशिष्टद्रव्य-
वाचिवात् गुणवचनत्वाभाव इति वाच्यम् । गुणवचनेत्यर्थसंज्ञया गुणोपसर्जनद्र-
व्यवाचित्वस्यैव विवक्षितत्वात् । एवञ्च रूपशब्दस्य न गुणवचनता, तस्य प्राधान्येन
रूपवाचितया रूपवति प्रयोगाभावात् । रूपादिकशब्दापि गुणवचनशब्देन ग्रहणे
‘गुणवचनेभ्यो मनुपोलुगिष्ठः’ इत्यत्रापि रूपादिकशब्दानां ग्रहणापत्तौ रूपो षट् । इत्या-
दिप्रयोगापत्तौ । प्रपञ्चितं चैतदङ्गणाधिकरणेऽस्माभिराश्वमीमांसाकुलहकचरौ ।

शुचिरिति । शुक्लेश्वर्यः । ‘शुक्लशुभ्रशुचिरिवेतविशदश्येतपाण्डुराः ।’ इत्यमरः ।
न च शुचिवातोः ‘इगुपवात् कित्’ इत्यौणादिके इत्यर्थे ङप्रत्यक्षे शुचिशब्दस्य आ-
कटारसूत्रे भाष्ये कृदन्तस्य गुणवचनत्वपर्युदासादेवात्र ङीप् न भविष्यतीति वाच्यम्,
उणादीनाम् अभ्युपसिपद्याश्रयणात् । आहुरिति । मूषिकेश्वर्यः । आहोस्तु जालिनि-
शिष्टद्रव्यवचनत्वात्कुलगुणवचनत्वाभावाच्च ङीप् । ‘खरुसंयोगोपधान्’ इति वार्तिकम् ।
खरुश्च संयोगोपधत्ते समाहारद्रव्यः । खरुशब्दात् संयोगोपधावच ‘वोतो गुणवच-
नात्’ इति ङीप् नेत्यर्थः । खरुशब्दमप्रसिद्धत्वात् व्याचष्टे—पतिवरा कन्येति पति-
कामोक्त्यावतीत्यर्थः । औक्लष्ठयक्रुणोपसर्जनद्रव्यवाचितया गुणवाचिवात्
प्राप्तिः । पाण्डुरिति । रवेतेत्यर्थः । संयोगोपधात्वात् न ङीप् । बह्वादिभ्यश्च । गुणवचन-
त्वादेव सिद्धे बहुग्रहणं व्यर्थमेवेति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु अनुपशोदाहृताकटारसूत्रभाष्य-
रीत्या सकृदाशब्दानां गुणवचनत्वाभावात् अप्राप्तस्य ङीपो विधानार्थं बहुग्रहणमि-
त्याहुः । बह्वी बहुरिति । वैपश्यवाची बहुशब्दोऽयम् त्रित्वाविसमविवतसङ्ख्याविशेष-
वाचित्वे तु एकवचनानुपपत्तेः । वैपश्यवाचित्वेऽपि ‘बहुगणवमुक्तं सङ्ख्या’ इति
सङ्ख्याशब्दशेषात् न गुणवचनत्वमिति न वैयर्थ्यमिति भावः । ‘कृदिकारादक्किनः’ इति
बह्वाद्यन्तर्गणसूत्रम् । कृतो य इकारस्तत्पश्चात् प्रातिपदिकात् ङीप् वा स्यात्, न तु
क्किञ्चानादित्यर्थः । रात्रिः रात्रीति । ‘रात्राविभ्यां त्रिप्’ इति रात्रातोरीणादिकस्त्रिप् ।
गुणवचनत्वाभावात् ङन्तत्वाभावाच्चाप्राप्ते वचनम् । ‘सर्वतोऽक्तिजर्थादित्येके ।
इत्यपि बह्वाद्यन्तर्गणसूत्रमेव । कृदिकारात्तादह्विकारात्तादपि ङीप् वा स्यात्, न तु
क्किञ्चकप्रत्ययान्तादित्यर्थः । शकटिः शकटीति । शकटिशब्दस्य अभ्युत्पन्नप्रातिपदिक-
त्वात् कृदन्तत्वाभावात् सर्वत इति वचनम् । अभ्युत्पत्तिपक्षे रात्रिशब्दोऽप्युदाहरणं

पद्धतिशब्दो गणे पठ्यते । 'हिमकाषिहृतिषु च' (सू १९४) इति पञ्चावः । पद्धतिः पद्धती । ५०४ पुंयोगादाख्यायाम् ४ । १ । ४८ ॥ या पुमाख्या पुंयोगाद्विद्या वर्तते ततो जीवस्यात् । गोपस्य स्त्री गोपी । 'पाककान्ताज' (वा २४६१)

बोधयन् । अत्रनिरिति । 'क्षियां किम्' इत्यधिकारं 'आक्रोशे नम्यनिः' इति नमि उपपदे अनेरानप्रत्ययः, अकिन् इत्युक्तौ अत्र निषेधो न स्यात् । अतः अकिञ्चर्थादि त्युक्तिरिति भावः । ननु हन्त्रातोः क्षियां कर्मणि किन् 'अनुदासोपदेश' इत्यादिना नलोपे हृतिशब्दः तस्य किञ्चनत्वात् कथं पद्धतिसम्बन्धो जीवित्यत आह—किञ्चनत्वादिति । गणे इति । बह्वाविगण इत्यर्थः । ननु पादार्थ्या इतिरिति विग्रहे 'कर्तृक-रणे कृता बहुलम्' इति वृत्तीवासमासे सुबलुकि पाद् इति । इति स्थिते कथं पदा-देक्षः, 'पाद्ः पद्' इत्यत्र कृतसमासान्तोपस्थेयं पादशब्दस्य ग्रहणात् अस्याभा-वात् । 'पादस्य पदाभ्यासिगोपहृतेषु' इत्यपि न सम्भवति, तस्य आउयाविष्येव परेषु प्रवृत्तेरित्यत आह—हिमकापीति । हिमाविषु परेषु पादशब्दस्य पदादेशः स्या-दिति तदर्थः ।

पुंयोगात् । पुंयोगादिति हेतौ पञ्चमी । आख्यायामिति पञ्चम्याः सप्तम्यादेशः, 'सुपां स्थाने सुपो भवन्तीति वक्तव्यम्' इत्युक्तेः । आख्येयत्वेन वाचकः शब्दो विव-क्षितः, कस्य वाचकः इत्येवमायां पुंयोगादिसुपस्थितत्वात् पुंस इति कथ्यते । तथा च आख्यायामित्यनेन पुंसि प्रसिद्धात् शब्दादिति कथ्यते । पुंयोगादिति क्षियामित्यप्राप्ते-ति । तथा च पुंयोगमाश्रित्य लक्षणया स्त्रियां वर्तमानादिति कथ्यते तद्वाह—या पुमाख्येयादिना । कोपिति । 'अभ्यतो कोप्' इत्यत्रस्तदनुवृत्तेरिति भावः । 'योसो-गुणवचनात्' इति पूर्वसूत्रे तु 'गुणवचनात् कोबाधुवास्तार्थः' इति वार्तिकात् कोप्-कञ्च इति न तत्रास्यानुवृत्तिः । गोपस्य स्त्रीति । गाः पादंति गोपा, 'आतोऽनुपसर्गे-क' । नञायायां तु गोदक्षणाभावेऽपि तज्जायात्वात् तद्व्यपदेशः । ततश्च पुंयोगमा-श्रित्य लक्षणया क्षियां वर्तमानत्वात् कोपि 'यस्येति च' इत्यकारलोप इति भावः । हरेः स्त्री, शम्भोः स्त्री इत्यादौ न कोप, स्त्रीप्रत्ययविधिप्रकरणे अत इत्यनुवृत्तेः । या तु स्वयमेव गाः पाति, न तु गोपस्य स्त्री, सा तु गोपा, तत्र गोपशब्दस्य स्वत एव स्त्रियां वृत्त्या पुंयोगानुवृत्तेः । न च गोपस्य माता श्वधः मातृकात्री वा गोपीति स्या-दिति वाच्यम्, 'अकुर्वन्ती पाप भर्तृकृतान् वचनमन्वावीन् यथा कभसे एवं तच्छब्दमपि' इति भाष्यस्वरस्येन आयापरप्राप्तकस्यैव पुंयोगस्य विवक्षितत्वात् । ब्रुहितरि केकयी देवकी इत्याद्यस्तु गौरादौ पाठ्या इति शब्देऽनुशोकरे स्थितम् । आख्याग्रहणं किम् ! प्रसूता । अयं हि शब्दो जातप्रसवमाह । स च प्रसवः पुंयोगनिमित्तकः, एगिनिमित्ता-या स्य स्त्रियां वृत्तिः, न स्वयं पुंसि प्रसिद्धः, अतो न कोप् ।

गोपालिका । अथपालिका । 'सूर्याद्देवतायां चाभ्वाच्यः' (वा २४७१) । सूर्यस्य स्त्री
देवता सूर्या । देवतायाम् किम् ? सूरौ कुन्ती । मानुषीयम् । ५०५ इन्द्रवज्र-
भयशर्षकम् मृद्वहिमारण्ययवयवनमान्नाखायाण्यामानुक् ४ । १ । ४९ ॥
एषामानुगागमः स्यान्धीप्च । इन्द्रादीनां णां मानुलाचार्ययोश्च पुंयोग एवेष्यते ।

अथ 'गोपालकादीनां प्रतिषेधः' इति वार्तिकम् । अत्र आदिपदेन नक्षपालिके-
स्याद्यः पाककान्ता एव गृह्यन्ते, मास्ये सेवामेवोदाहरणात् । तदाह—पाककान्ता-
न्तेति । पुंयोगलङ्घनीयमिति शेषः । गोपालिकेति । गोपालकस्य स्त्रीत्यर्थः । ननु पाक-
यतीति पाककः, कर्तारि पञ्च, 'युवोरवाकौ' इत्यकादेशः । 'गेरनिटि' इति णिकोपः ।
गवां पाकक इति विग्रहे षष्ठीसमासे सुपो लुकि गोपालकशब्दः । तत्र किं शेषे षष्ठी,
उत 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि षष्ठी । न तावदाद्याः, प्रत्ययलङ्घनमाश्रित्य टापः
समासावयवात् पाककशब्दात्तरपन्नसुपः परत्वेन असुप इति निषेधात् 'प्रत्ययस्यात्'
इति इवानुपपत्तेः । न चास्तु कर्मणि षष्ठोति द्वितीयः पञ्च, 'गतिकारकोपपदानां
कृत्तिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः' इति षच्चेन सुबुत्पत्तेः प्रागेव पाककशब्देन
प्रातिपदिकेन गवामिति षष्ठ्याः समासे सति समासात् षट्पदस्य टापः सुपः परत्वा-
भावेन इष्यस्य निष्ठावत्त्वादिति वाच्यम् 'युक्तकर्म्यां कर्तरि' इति कारकषष्ठ्याः
समासनिषेधादिति चेत् ? भवम्, गाः पाकयतीति गोपाकः । कर्मण्यण् । उपपद-
समासः । गोपाक एव गोपाककः, स्वाधिकः कः । तद्धितावयवत्वात् सुब्लुक् ।
गोपाककस्य स्त्री गोपालिकेति ष्युत्पत्त्याश्रयणात् । नञ्नाट टापः सुपः परः, केन
व्यवहानात् । अस्तु वा शेषषष्ठ्या समासः । एवमपि न टापः सुपः परः शेषत्वविवक्षा-
यामपि वस्तुतः कारकतया सुबुत्पत्तेः प्रागेव शेषषष्ठ्या समासपवृत्तेः । अत एव
प्रकृतसूत्रे 'उपपदमतिष्' इति सूत्रे च मास्ये कृमकारपदे सुबुत्पत्तेः प्रागेव कृमः,
स्वेति शेषषष्ठ्या समास उपपन्नस्तः सङ्गच्छत इति सम्बन्धदुष्टोदारे प्रपञ्चितम् ।
सूर्याद्देवतायामिति । देवतामृतायां स्त्रियां पुंयोगाद्वसंमानात् सूर्यशब्दात् चाप्-
वक्तव्य इत्यर्थः । 'पुंयोगात्' इति लोकोऽपवादः । अपावितौ । सूर्येति । यावि
सर्वर्णहीर्षः । देवतायां किमिति । सूर्यस्त्रियां देवतास्वाभ्यभिचारान् प्रश्नः । सूरौ
कुन्तीति । लीवि 'सूर्येतिष्य' इति षकारलोपा, यस्येति च' इत्यकारलोपः । मानुषीय-
मिति । इहं कुन्ती मानुषी, न तु देवतेत्यर्थः । एतच्च महाभारतादौ स्पष्टम् । न च
'सूर्याद्देवतायां न' इत्येवोच्यताम्, लीवि निषेधेः टापैव सूर्येति सिद्धेरिति वाच्यम्
वापि हि सति पिशवादनुदात्तत्वम्, 'अनुदात्तो, सुपिप्ता' इत्युक्तेः । आपि तु 'क्षिता'
इत्यम्बोदात्तत्वमिति भेदः ।

इन्द्रवज्र । आनुगागम इति किंवाद्यागमकिञ्चादिति भावः । लीप् चेति । 'अभ्यसते

तत्र ऋषि सिद्धे आनुगागममात्रं विधीयते । इतरेषां चतुर्णामुभयम् । इन्द्राणी ।
हिमाराण्ययोर्महत्त्वे (वा २४७२) । महद्भिर्हिमानी । महद्वरण्यम् अरण्यानी ।
'यवाहोषे' (वा २४७३) । दुष्टो यवो यवानी । 'यवनाक्षिप्याम्' (२४७४) । यव-
नानां क्षिपिर्यवनानी । मातुलोपाध्याययोरानुम्बा । मातुलानी-मातुली । उपाध्या-
यानी उपाध्यायी । 'या तु स्वयमेवाध्यापिका तत्र वा ऋषिवाच्यः' । उपाध्यायी-
उपाध्याया । 'आचार्यादणत्वं च' (वा २४७७) । आचार्यस्य स्त्री आचा-

ऋषि इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । पुंयोग एवेत्येति । पुंयोगादित्यनुवृत्तेः, तेषां
ऋषिष्वे पुंयोगं विना अपवृत्तेरयेति भावः । मध्येषं पुंयोगादित्येव सिद्धे ऋषिष्वि-
ष्यर्थे इत्यत आह—तथेति । तत्र इन्द्रादिषु षट्सु मातुलानां चतुर्षु पुंयोगादित्येव
ऋषि सिद्धे तत्पञ्चयोगेन आनुगागममात्रं विधीयत इत्यर्थः । इतरेषामिति । हिमा-
रण्यायवयवनानां तु आनुक् ऋषि चेत्युभयं विधीयते, तत्र पुंयोगस्यासम्भवादिति
भावः । इन्द्राणीति । आनुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः, किष्वावन्तावयवाः,
सषण्महीर्षः, णत्वमिति भावः । वरुणानी, अवानी, वरुणी, रुद्राणी, रुद्राणी इत्यु-
च्चारणानि, सुगमत्वाद्युपेक्षितानि । वीर्योच्चारणं विना अनुविधौ तु परकपापतिः,
अकारोच्चारणस्य अङ्गोपविधौ चरितार्थत्वात् । जुगित्तौ तु अङ्गोपापसिस्त्वन्वय-
विस्तरः । हिमाराण्ययोर्महत्त्वे । इति वार्तिकम् । महद्वर्यायोगे स्त्रीत्वमत एव शेषम् । अर-
ण्यानीति । महद्वरण्यमित्यर्थः । यवाहोषे । इति वार्तिकम् । आनुक् ऋषाविति शेषः ।
दुष्टयवे दूतौ इतीत्यमत एव शेषम् । यवनाक्षिप्याम् । इत्यपि वार्तिकम् । क्षिपिरश्च
विश्यासः । तत्र लङ्गण्या दूतौ आनुक् ऋषावित्यर्थः । मातुलोपाध्याययोरानुवृत्तेति ।
इदमपि वार्तिकम् । अत्र पुंयोगादिति सम्बन्धते, हिमाक्षिपिवात्र असम्भवाभावात् ।
अत्र आनुगेव तु विकल्पयते, आनुगभावेऽपि पक्षे ऋषि मत्वैव । मातुलानि प्राप्ते
उपाध्यायाद्यप्राप्ते विभाषेयम् । मातुलानी मातुलीति । मातुलस्य स्त्रीत्वर्थः । उपाध्यायानी
उपाध्यायीति । उपाध्यायस्य स्त्रीत्वर्थः । या तु स्वयमेवेति । इदं तु वार्तिकं पृथीयस्य
पृथीये 'इह' इति सूत्रे पठितम् । या स्वयमेवाध्यापयति न उपाध्यायस्य स्त्री, तत्र
पुंयोगाभावेऽपि केवलऋषिचिकषणो वाच्य इत्यर्थः । 'पुगाभ्यन्तरे ब्रह्मवादिभ्यः क्षिप्यः
सन्ति' तद्विचयमिदम् ।

'पुरा युगेषु नारीणां मौञ्जीवन्धनमिष्यते ।

अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथा ॥'

इति स्मरणात् । आचार्यादणत्वं च । इत्यपि वार्तिकम् । चकारः आनुक् ऋषोः

जानी । पुंयोग इत्येव । आचार्या, स्वयं व्याख्यात्री । 'अर्थक्षत्रियाभ्यां वा स्वायै' (वा १४७८) । अर्याणी-अर्या । स्वामिनी वैश्या वेत्यर्थः । क्षत्रियाणी-क्षत्रिया । पुंयोगे तु-अर्या, क्षत्रिया । कथं 'ब्रह्माणी' इति । ब्रह्माणमानयति जीवयतीति कर्मण्यण् (सू २९१३) । ५०६ क्रीतात्करणपूर्वात् ४ । १ । ५० ॥

समुच्चयार्थः । आचार्यानीति । आचार्यस्य स्त्रीत्यर्थः । 'अट्कुप्वाच्' इति गणं न भवति ।

‘उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः ।

सकल्पं सरहस्यं च समाचार्यं प्रचक्षते ॥’

‘एकदेशसमुपाध्यायः’ इति स्मृतिः । पुंयोग इत्येवेति । पुंयोगप्रहणमनुवर्तत एवेत्यर्थः । तत्प्रयोगनमाह—आचार्येति । अत्र पुंयोगाभावं विहायवृत्ति-स्वयं व्याख्यात्रीति । बर्माणदेशीत्यर्थः । ‘यस्मात्कर्मानाशिनोति स आचार्यः’ इति स्मरणादिति भावः । नर्य-क्षत्रियाभ्यां वा । इति वार्तिकम् । ङानुङ्गीषाविति शेषः । स्वायं इति व्याख्यानक-म्यम् । तेन पुंयोगनिरासः । अत एव आध्याय-अर्याणी अर्या इत्येवोक्तम् । पुंयोग एव प्रवृत्तौ तु उपाध्यायीतिवत् अर्याति क्षीयमेवोदाहरेत् । अर्थसम्बन्धं व्याचष्टे—स्वामिनी वैश्य वेत्यर्थ इति । ‘अर्थः स्वामिवैश्ययोः’ इति निपातनादिति भावः । क्षत्रियाणी-क्षत्रियेति । क्षत्रियात् क्षत्रियाया आचार्याद्युत्पन्नेत्यर्थः ‘सवर्णस्य सवर्णास्तु जायन्ते हि सजातयः’ इत्युपक्रम्य ‘विज्ञास्थेषु विधिः स्मृतः’ इति स्मरणात् । विज्ञास्त्रि-त्यस्य छटास्त्रिचर्यः । पुंयोगे तु नर्या क्षत्रियीति । अर्थस्य स्त्री अर्या, क्षत्रियस्य स्त्री क्षत्रिया, वैश्या शूद्रा वेत्यर्थः । कथमिति । ‘हमन्त्रवधेन’ इत्यादिषु च ब्रह्मन्त्र-व्यस्य अग्रहणात् ब्रह्मणः स्त्रीत्यर्थे ब्रह्माणीत्यानुङ्गीषौ कथमिति प्रश्नः, उत्तरमाह—ब्रह्माणमिति । आनयतीत्यस्य व्याख्यानं जीवयतीति । ‘अन प्राणने’ प्राणनं जीवनम् । अस्माद्धातोर्हेतुमणिषि रूपवाच्यौ त्रिषि ऋषि गुणायादेशौ आनयतीति रूपम् । भर्तृजीवनस्य आयासीमङ्गस्यासत्त्वात् तत्तत्र ब्रह्माणमानयतीति विग्रहे आनि इति व्यन्तात् ‘कर्मवधेन’ इत्यणि ‘जेरनिठि’ इति जिकोपे आनस्येन ब्रह्माणमित्यस्य उपपदसमासे सुगुह्यं गकोपे सवर्णशीर्षे ब्रह्माणवात्वात् ‘दिङ्ढाणम्’ इति ङीष् ‘अस्तेति च’ इत्यकारकोपे ‘पूर्वपदात् संज्ञापाम्’ इति गण्ये ब्रह्माणीति रूपमिति भावः । ‘एकानुत्तरपदे’ इति तु न, अणि सति प्रातिपदिकस्य द्वयवक्तृत्वात् छप्तेऽ-प्यणि कोपस्य स्थानिवत्त्वात् । ‘पूर्वजासिद्धीने न स्थानिवत्’ इति तु न, तस्य दोषः’ इत्युक्तेः ।

क्रीतात्करणपूर्वात् । प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तमत्र इत्यनुवृत्तेन क्रीतादित्यनेन च

क्रीतान्ताददन्तास्करणादेः क्षियां कीप्स्यात् । वस्त्रक्रीती । कश्चित्—वनक्रीता ।
५०७ कावृषपाख्यायाम् ४।१।५।१॥ करणादेः कान्ताददन्तास्त्रियां कीप् स्या-
दल्पत्वे योत्ये । अत्रक्षिप्ती यौ । अल्पाख्यायाम् किम् ? चन्दनक्षिप्ता अत्रना ।
५०८ बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ४ । १ । ५२ ॥ बहुव्रीहेश्चान्तादन्तोदात्तादद-
न्तास्त्रियां कीप्स्यात् । ‘जातिपूर्वादिति वक्तव्यम्’ (वा २४८४) । तेन बहुन-

विशेष्यते, तदन्तविधिः ।—तदाह क्रीतान्तादित्वादिना । करणमादिष्यं स्येति विग्रहः ।
प्रातिपदिकस्यैव विशेषणम्, तेन करणादेरिति पुंस्यनुपपन्नम् । वक्ष्योतीति । बहु-
वक्ष्येण क्रीतेति टाबन्तेन विग्रहे ‘कर्तृकरणे कृता बहुलम्’ इति समासस्यैव प्रातिप-
दिकमाप्तमेव, न तदन्तमिति कथमत्र कीचिति चेत् ? सत्यम्, समासस्य ताव-
दौक्तिकविग्रहवाक्यं प्रकृतिः । वक्ष्य भिन्न क्रीत इति स्थिते ‘गतिकारकोपपदानां
कृत्ताः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः’ इति परिभाषया सुबुत्पत्तेः प्राग्वे क्रीत-
सम्बन्धेन समासे ‘सुपो वातु’ इति सुबुद्धिः क्रीतक्रीतेति प्रातिपदिकस्य अद्वन्तत्वं
विशेषणमिति भावः । एतच्च ‘पुष्योदात्ताख्यायाम्’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तर्हि
वनक्रीतेत्यत्रापि कोषस्यादित्यत आह—कश्चितेति । ‘कर्तृकरणे कृता बहुलम्’ इति
बहुलप्रहमेन ‘गतिकारकोपपदानाम्’ इत्यस्य कश्चिद्वचनवचनमादिह सुबन्तेन
समासः । तच्च च सुपः प्राग्वेवात्तरङ्गात्वात् अपि सति तत् । सुपि टाबन्तप्रकृतिकसु-
बन्तेन समासे सुबुद्धिः वनक्रीतासम्बन्धेन अद्वन्तत्वाभावाच्च कोषित्यर्थः । एवं च
अत इत्यनुवृत्तेरेतत्प्रयोजनमित्युक्तं भवति । एतच्च ‘उपपदमतिक्’ इत्यत्र केयटे
स्पष्टम् । करणपूर्वात् किम् ? सुक्रीता । न चैवमपि वक्ष्येण क्रीतेति वाक्यात् कीप्ससङ्गा-
क्रीतेति प्रातिपदिकस्य करणपूर्वत्वात् अद्वन्तत्वाच्चेति वाच्यम् । करणपूर्वादिति हि
क्रीतान्तस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणम्, न तु क्रीतसम्बन्धस्य । करणं पूर्वं परिमन्
इति बहुव्रीहिः । करणशब्दात्मकपूर्वोक्तत्वात् क्रीतान्तसमासप्रातिपदिकादित्यर्थः ।
एतत् ‘मेव पूर्वप्रहणम् । अन्यथा क्रीतास्करणादित्येवावयवपदित्यलम् ।

कावृषपाख्यायाम् करणादेरिति । करणपूर्वादित्यनुवृत्तेरिति भावः । कान्तादिति ।
कान्तादित्यर्थः, प्रथमप्रहणपरिभाषाकथ्यकाम्येन प्रातिपदिकस्य विशेषणात् ।
अदन्तादिति । अत इत्यनुवृत्तेरिति भावः । अल्पत्वे योत्ये इति । अल्पाख्यायामिति
समुदायोपाधिः । अल्पत्वं करणगतं क्रियागतं वा । अत्रक्षिप्ती योरिति । अत्रैरप्यैरा-
वक्ष्येत्यर्थः । बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् इति वा । बहुव्रीहेश्च । कादिति अत इति चानुवृत्तेः ।
तदाह—बहुव्रीहेश्च । कान्तादिति कान्तादित्यर्थः । तेनेति । जातिपूर्वादिति वि-
शेषणेन बहुव्रीहेश्च कीचित्यर्थः । ‘सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाश्च’ इत्यत्र सुखादिगणः

ऊसुकाळसुखादिपूर्वाज-ऊरभिन्नी । नेह— बहुक्रीता । 'जातान्ताज' (वा २४७६) ।
दन्तजाता । 'पाणिगृहीती भार्यायाम्' (वा २४८०) । पाणिगृहीता अन्या ।
५०९ अस्याङ्गपूर्वपदाद्या ५ । १ । ५३ ॥ पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् ।
सुरापीती-सुरापीता । 'अन्तोदात्तात् किम् ? वञ्छञा । 'अनाच्छादनात्' इत्यु-

पठितः । 'जातिकाळसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् कोऽकृतमितप्रतिपत्ताः' इति 'नञ्मु-
भ्याम्' इति 'बहुर्नञ्वक्तुसप्तपञ्चभूमि' इति च कान्तबहुव्रीहावन्तोदात्तविधायकानि ।
अत्र जातिपूर्वादिभ्युक्तेर्वह्निपूर्वस्यान्तोदात्तात्तेऽस्यर्थात् पर्युदास इति भावः । ऊर-
भिन्नीति । ऊरु भिन्नो अस्म्युक्तौ अस्या इति विग्रहः । 'निष्ठा' इति मित्रशब्दस्य पूर्वं
निपातस्तु न भवति, 'जातिकाळसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाक्या' इति वार्तिकात् ।
'जातिकाळसुखादिभ्यः' इत्यादिसूत्रेणावन्तोदात्तमित्यम् । जानिकवृणं तु 'जातेरङ्गी-
विधयात्' इत्यत्र वक्ष्यते । बहुक्रीतेति । बहुवः क्रीताः यथेति विग्रहः । अकृता,
सुकृता, मासयाता, सुखयाता, दुःखयाता इति च भाव्ये प्रत्युदाहृतम् । जातान्ताज ।
इति वार्तिकम् । 'बहुव्रीहेश्च' इत्युक्तौ ङीष् नेत्यर्थः । दन्तजातेति । दन्ताः जाताः अस्या
इति विग्रहः । ऊरुभिन्नीतिवत् परनिपातः । पाणिगृहीती भार्यायामिति । इदमपि
वार्तिकम् । विधिवद्वा भावौ तस्यां विद्यमानादेव पाणिगृहीतशब्दात् ङीवित्यर्थः ।
विवाहकाले विधिवत् पाणिः गृहीतो अस्या इति विग्रहः । पाणिगृहीताऽन्तेति

अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा । स्वाङ्गकवृणमुत्तरसूत्रे वक्ष्यते । अस्वाङ्गं यत् पूर्वपदं तस्मात्
परं यत् कान्तं तदन्तात् बहुव्रीहेर्ङीप् वा स्यादिति सूत्रार्थः । यद्यपि अस्वाङ्गं पूर्वपदं
अस्य तस्मात् कान्तबहुव्रीहेरित्यपि व्याख्यातुं शक्यम्, तथापि उत्तरसूत्रे अस्वाङ्ग
पूर्वपदादित्यनुक्तस्य कर्मधारयसमासाश्रयणादिहापि तथा व्याख्यानमुचितम् ।
ननु बहुकृता, अकृता इत्यादावपि अस्वाङ्गपूर्वपदकान्तबहुव्रीहेरित्यात् कोविदकव-
स्यादिवाक्यान्त्याह—पूर्वेणिति । 'बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात्' इति पूर्वसूत्रेण नित्ये ङीप्
प्राप्ते तद्विकल्पोऽत्र विधीयत इत्यर्थः । एव च जातिपूर्वादिभ्यस्य अन्तोदात्तादिरित्यस्य
च इहापि सम्बन्धात् बहुकृता इत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भावः । सुरापीतो सुरा
पीतेति । सुरा पीता यथेति विग्रहः । ऊरभिन्नीतिवत् पूर्वनिपातः । अन्तोदात्तात्
किमिति । 'बहुव्रीहेश्च' इत्यत्र अन्तम् 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्या' इत्यत्रानुवृत्तमपि अन्तो-
दात्तादित्येतत् किमर्थमिति प्रश्नः । वञ्छञेति । ऊरभिन्नीतिवत् पूर्वनिपातः ।
अथ अस्वाङ्गान्तेत्यत्र 'जातिकाळसुखादिभ्यः' इत्यादिसूत्रेणावन्तोदात्तत्वमाह्वय निर-
स्यति—अनाच्छादनादिति । तथा च बहुव्रीहेरित्यात् पूर्वपदप्रकृतित्वस्यैव शेषनिघातेन

दात्तनिषेधः । अत एव पूर्वेषां न ङीष् । ५१० स्वाङ्गाद्व्योपसर्जनादसंयो-
गोपवात् ४ । १ । ५४ ॥ असंयोगोपधमुपसर्जनं यत्स्वाङ्गं तदन्तादन्तात्प्राति-
पदिकाद्वा ङीष् । केशानतिक्रान्ता अतिकेशी-अतिकेशा । चन्द्रमुखी-चन्द्रमुखा ।
संयोगोपवात् सुगुल्फा । उपसर्जनात् किम् ? शिखा । स्वाङ्गं त्रिधा ।

‘अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणित्यमविकारजम् ।’

अञ्जुदात्ताभ्यस्तस्येति भावः । अत एवेति । ‘अस्वाङ्गपूर्वपवात्’ इत्यनेन ‘बहुव्रीहेभ्य’
इति पूर्वसूत्रेण च वल्लवृज्जनेत्यत्र ङीष्पिको नित्यञ्च ङीष् नेत्यर्थः । अन्योदात्ताभ्य
एवोभयोः प्रवृत्तेरिति भावः ।

स्वाङ्गाच्च । उपसर्जनादिति असंयोगोपवादिति च स्वाङ्गादित्यत्राग्नेति । स्वाङ्गा
दित्येतत् अत इत्यनुबुध्यं च प्रातिपदिकादित्यनुबुध्यस्य विशेषणम्, तद्वन्तविधिः ।
तदाह—असंयोगोपधमित्यादिना । वा ङीषिति । ‘अस्वाङ्गपूर्वपवाद्वा’ इत्यतो वेति ‘अन्य
तो ङीष्’ इत्यतः ङीषित्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः । बहुव्रीहेरित्यनुवृत्तमाने उपसर्जन-
प्रहणं किमर्थमित्याशङ्क्य परिहरति—केशानतिक्रान्तेति । ‘अस्वाङ्गः क्रान्ताद्यर्थे’ इति
समासस्तत्पुरुषः । अत्र बहुव्रीहेः आभावेऽपि प्राप्त्यर्थमुपसर्जनप्रहणमिति भावः ।
‘एकविभाके चापूर्वनिपाते’ इति केशस्तदस्य उपसर्जनत्वम् । चन्द्रमुखी-चन्द्रमुखेति ।
चन्द्र इव मुखं यस्या इति विग्रहः । सुगुल्फेति । सु कोमलौ गुर्वौ परस्या इति विग्रहः ।
पद्मत्रिज्वरगोऽस्त्रिधात् । ‘तद्ग्रन्थी बुद्धिके गुर्वौ’ इत्यमरः । उपसर्जनात् क्रिमिति ।
केवलकेशादिकाद्विज्ञानानाम् अनुपसर्जनानां स्त्रीत्वविरहादेवाप्राप्तेः प्रसङ्गः । शिखेति । अत्र
स्वाङ्गाभ्यस्तत्वात् केवलशिखाशब्दात् ङीष्निवृत्त्यर्थमुपसर्जनप्रहणमित्युक्तम् । अन्यथा
टापं बाधित्वा पञ्चे ङीष् स्वादिति भावः । सोभना शिखा सुशिक्षेति कथित् पुस्तकेषु
दृष्टम् तत् प्रसिद्धं वेदितव्यम् । टाबन्तेन समासे अनन्तरत्वादेव प्राप्तिविरहात् ।

अनु स्वस्य अवयवीभूतस्य अङ्गं स्वाङ्गम् । तथा च सुमुखा बाह्येभावावतिभ्या-
सि, अत्र मुखशब्दार्थस्य प्रथमभागास्य अवयवीभूतशाकाङ्गत्वात् । किञ्च सुकेसी
रन्ध्रस्यप्राप्त्यासि, तत्र केशानां रन्ध्राङ्गत्वाभावादित्यत आह—स्वाङ्गं विधेति । ‘अद्रवं
मूर्तिमत् स्वाङ्गं प्राणित्यमविकारजम् । अतस्तस्य तत्र इष्टं च, तेन वेत्तव्यापुत्रम् ।’
इति भाष्ये त्रिधा निष्कर्षं पारिभाषिकं स्वाङ्गमिह विविक्षितमित्यर्थः । तत्र प्रथमार्थं
प्रथमं स्वाङ्गलक्षणमित्यभिप्रेत्य विच्छिद्य पठति—अद्रवमिति । न विद्यते प्रवः सप्त्य
तत् अद्रवम् । मूर्तिः अवयवसंयोगः अन्यस्तीति मूर्तिमत्, अवयवसंयोगसमवायि-
कारणं द्रव्यमिति यावत् । प्राणिनि प्राणवति जन्तो विद्यमानं प्राणित्यम् । अविका-
रजं रोगादिविकाराजन्म्यं च यत् तत् प्रथमं स्वाङ्गमित्यर्थः । अद्रवमित्यस्य प्रयोजनं

सुस्वेदः, द्रवत्वात् । सुप्तानां, अमूर्तत्वात् । सुमुखा शाखा, अप्रतिस्थत्वात् । सुशोफा, विकारजत्वात् । अतस्त्वं तत्र दृष्टं च—सुकेशी-सुकेशी वा रथ्या । अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् । 'तेन चेतत्तया युतम् ।' मुस्तनी--सुस्तना वा प्रतिभा । प्रणिबप्राणिसहो स्थितत्वात् ५११ नासिकोद्गरोष्ठजङ्गदन्त-

माह—सुस्वेदेति । सु शोभनः स्वेदः घर्मजः त्वकप्रत्ययः यस्या इति विग्रहः । स्वेदस्य शोभनत्वं तु दुर्गन्धाभावात् । द्रवत्वादिति । न स्वाङ्गत्वमिति शेषः । अतो न ङीवि-
त्यर्थः । मूर्तिमदित्यस्य प्रयोजनमाह—सुप्तानेति । सु शोभनं ज्ञानं यस्या इति विग्रहः । अमूर्तत्वादिति । न स्वाङ्गत्वमिति शेषः । प्राणिस्थमित्यस्य प्रयोजनमाह—सुमुखा
शानेति । सु शोभनं मुखं प्रथमभागाः यस्या इति विग्रहः । अप्राणिस्थत्वादिति । न
स्वाङ्गत्वमिति शेषः । अविकारश्चित्यस्य प्रयोजनमाह—सुशोफेति । सु अधिकः शोफः
श्वयधुः यस्या इति विग्रहः । 'शोफस्तु श्वयधुः' इत्यमरः । विकारजत्वादिति । रोगज-
त्वादित्यर्थः । न स्वाङ्गत्वमिति शेषः ।

अतस्त्वं तत्र दृष्टं चेति । द्वितीयं स्वाङ्गलक्षणम् । तच्चङ्गत्वेन प्राणी परास्वरयते ।
अतस्त्वं अप्राणिस्थं तत्र प्राणिनि दृष्टं यत् तदपि स्वाङ्गमित्यर्थः । रथ्येति । रथ्या-
स्थानां केसानां प्राणिस्थत्वाभावात् पूर्वलक्षणेन स्वाङ्गत्वासिद्धेर्लक्षणात्तरमिति ।
भावाः । चकललक्षणमुदाहरणे योजयति—अप्राणिस्थस्यापीति । इदानीं प्राणिस्थत्वाभा-
वेऽपि कदाचिद् प्राणिस्थत्वादपि स्वाङ्गत्वमित्यर्थः ।

तेन चेतत्तया युतमिति । तृतीयं स्वाङ्गलक्षणम् । अत्र आप्ते 'स्वाङ्गमप्राणिनोऽपि'
इति शेषः पूरितः । चेदिति पद्यर्थः । तेषां प्राणिस्थेन स्तनाद्यङ्गाकृतिकान्नवचिशेषेण
तत् अप्राणिद्वयं प्रतिमावि तया प्राणिद्वयवत् युतं सम्बन्धं यद्वि, तदा तत् स्तना-
द्याङ्गसिकम् अप्राणिनोऽपि स्वाङ्गमित्यर्थः । सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमेति । सु शोभनी
स्तनी स्तनाकृतो अवयवो यस्या इति विग्रहः । प्रतिमागतयोः स्तनाकृतिकावयवयोः
कदाचिदपि प्राणिस्थत्वाभावात् प्राप्यन्तरे अदृष्टत्वाच्च पूर्वलक्षणद्वयस्याप्यप्रवृत्तेर्ल-
क्षणात्तरमिदम् । अथोदाहरणे लक्षणं योजयति—प्राणिविति । ससम्बन्धाद्विति ।
प्राणिवत् प्राणिसहो प्रतिमाद्विद्वन्ने स्थितत्वात् स्वाङ्गमित्यर्थः । न च कवचाणां पा-
णिपादेति बहुव्रीह्यावपि ङीव स्वादिति वाच्यम्, अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा' इत्यनुवृत्तेः ।
अत्र हि पाणिपादेति समुदायो न स्वाङ्गम्, किन्तु स्वाङ्गसमुदाय एव । यत्
स्वाङ्गं पादेति न तु तत् अस्वाङ्गात् पूर्वपदात् परम्, पाणिपदेन व्यवधानात् । तथा
च स्वाङ्गस्य पादस्य अस्वाङ्गात् पूर्वपदात् कवचाणस्तदात् परत्वाभावाच्च ङीविति
आप्ये स्पष्टम् ।

नासिकोद्गरोष्ठजङ्गदन्तकणभ्रजाश्च । 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा' इत्यतो चेति 'अन्यतो

कर्णशृङ्गादयः ४ । १ । ५५ ॥ एभ्यो वा ङिप्, आद्ययोर्बहुजलक्षणो निषेधो
बाध्यते, पुरस्तादपवादस्यायात् । ओष्ठादीनां पदानां तु 'असंयोगोपधात्' इति
पर्युदासे प्राप्ते वचनं मध्येऽपवादस्यायात् । सहनजलक्षणस्तु प्रतिषेधः परत्वा-
दस्य बाधकः । तुङ्गनासिकी-तुङ्गनासिकेत्यादि । नेह-सहनासिका । अनासिका ।
अत्र वृत्तिः—'अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्' । स्वङ्गी-स्वङ्ग्येत्यादि । एतच्चातुक्तसमु-

कीव' इत्यतो ङीषिति चातुवर्त्तते तदाह-एभ्य इति । उपसर्जनभूतनासिकाविशङ्का-
न्तेभ्य इत्यर्थः, पूर्वसूत्रादुपसर्जनादित्यनुवृत्तेः । ननु 'स्वाङ्गावच' इति पूर्वसूत्रेणैव
सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह-भाषयोरिति । नासिकोद्वरशब्दयोर्विषये 'न क्रोडादि-
बहुच' इति निषेधः प्राप्तः, सः अनेन ङीष्णिकव्यपविधिना बाध्यत इत्यर्थः । बहुजल-
क्षणनिषेधस्तु सुजघनेत्यादौ सावकाश इति भावः । ननु सहनासिका, अनासिका,
सहोदरा, अनुदरा इत्यत्र 'सहनञ्चिद्यमानपूर्वोच' इति निषेधोऽप्यनेन बाध्यताम् ।
'सहनञ्' इत्यस्य सकेसा, अकेसा इत्यादौ सावकाशात्वादित्यत आह-पुरस्तादिति ।
'पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते मोक्षरान्' इति न्यायादित्यर्थः । ततश्च
'सहनञ्' इति निषेधो 'न क्रोडादि'सूत्रेण व्यपहितत्वात् 'नासिकोद्वर' इत्यनेन बाधं
नार्हतीत्यर्थः । ओष्ठादिपञ्चकस्य प्रयोजनमाह—ओष्ठादीनामिति । सुगुणकेत्यादौ असं-
योगोपधादित्यस्य सावकाशात्वादिति भावः । ननु सहोष्ठा अमोष्ठा इत्यादौ 'सहनञ्'
इति निषेधोऽप्यनेन बाध्यतामित्यत आह-मध्येऽपवादिति । 'मध्येऽपवादापूर्वान् विधीन्
बाधन्ते मोक्षरान्' इति न्यायादित्यर्थः । ननु 'नासिकोद्वर' इति ङीष्णिकव्यपस्तुङ्गना-
सिकी इत्यादौ सावकाशः । 'सहनञ्' इति निषेधस्तु सहकेशेत्यादौ सावकाशः, सह-
नासिकेत्यादौ तु उभयप्राप्तौ कतरस्य बाध इत्यत आह-सहनजलक्षणस्त्विति । अत्येति ।
नासिकोद्वर' इति ङीष्णिकव्यपविधेरित्यर्थः । तुङ्गनासिकि । तुङ्गनासिकेति । 'न क्रोडा-
दिबहुच' इति बहुजलक्षणङीष्णिवेधं बाधित्वा 'नासिकोद्वर' इति विरुद्धः ।
इत्यादौति । कुम्भोद्वरी-कुम्भोद्वरा । अत्र बहुजलक्षणङीष्णिवेधं बाधित्वा ङीष्ण-
कव्यपः । विरमोष्ठी-विरमोष्ठा । सुजङ्घी-सुजङ्घा । शुभ्रदन्ती-शुभ्रदन्ता । सुकर्णी-
सुकर्णा । सुशङ्खी-सुशङ्खा । ओष्ठादिषु संयोगोपधत्वेऽपि ङीष्णिकव्यपः । नेह-सरना-
तिकेत् । सहकावदो विद्यमानवचनः, सह नासिका यस्याः इति विग्रहः । अविद्यमाना
नासिका यस्या इति स विग्रहः । इह-उभयप्रापि 'सहनञ्चिद्यमान' इति ङीष्णिवेधः
न तु 'नासिकोद्वर' इति ङीष्णिकव्यप इत्यर्थः ।

वक्तव्यमिति । वा ङीषिति इति शेषः संयोगोपधत्वाद्बचनम् । स्वङ्गीति । सु शोभ-
नानि अङ्गानि यस्या इति निग्रहः । सुगात्री-सुगात्रा । सुकण्ठी-सुकण्ठा । वृत्तिः

चकारेण सकृन्प्राह्यमिति केचित् । 'भाष्याद्यनुक्तत्वादप्रमाणम्' इति प्रामा-
णिकाः । अत्र वार्तिकानि । 'पुच्छाच्च' (वा २४८९) । सुपुच्छी-सुपुच्छ । 'क-
रमणिविषयशरेभ्यो नित्यम्' (वा २४९०) । कवरं चित्रं पुच्छं यस्याः सा कवर-
पुच्छी मधूरीत्यादि । 'उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च' (वा २४९१) । नित्यमित्येव ।
नलूकपक्षी शाला । वलूकपुच्छो सेना । ५१२ न क्रोडादिष्वङ्गः ४ । १ । ५६ ॥
क्रोडादैनङ्गश्च स्वाज्ञाज कोष् । कस्याणक्रोडा । अश्वानासुरः क्रोडा । आकृति-
गणोऽयम् । सृजधना । ५१३ सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च ४ । १ । ५७ ॥ सहे-
त्यदित्रिकपूर्वाच्च ङीप् । सकेशा । अकेशा । विद्यमाननामिका । ५१४

अन्यस्य मूलं दर्शयति-पठच्चेति । प्रामाणिका इति । एवं च सत्पङ्को, सुगात्रा, कलकंठी
हृत्पञ्चसा एवेति भावः । पुच्छाच्चेति । संयोगोपपत्तयेऽपि पुच्छशब्दान्तात् ङीप्वेनि
षक्तस्यमित्यर्थः । कवरमणीति । कवरादित्यः परो या पुच्छशब्दः सत्पङ्कात् नित्यं ङीप्-
ति षक्तस्यमित्यर्थः, पुच्छाच्चेत्युक्तविकल्पापवादः । कवरमित्यस्य व्याख्यानं चित्र-
मिति । इत्यादीति । मणिपुच्छी । वृक्षिकी विषपुच्छी । सरपुच्छी पञ्चजातिनिषेधः ।
उपमानादिति । उपमाणात् परौ नौ पञ्चपुच्छशब्दौ सत्पङ्कादपि ङीवित्यर्थः । नित्य-
मित्येवेति । नित्यमित्यनुवर्तते एवेत्यर्थः । विकल्पापवादः वलूकपक्षी शालेति । वलूकः
पञ्चविधेषः, वलूकपक्षादिव पक्षौ पार्श्वे यस्या इति विग्रहः । 'सप्तम्युपमानपूर्व-
पत्त्यस्य बहुव्रीहिसौष्य वसरपङ्कोपम्' इति समासः । संयोगोपपत्त्यादप्राप्ते विधिः ।
वलूकपुच्छा सेनेति । वलूकपुच्छमिव पुच्छं पश्चिमाग्तो यस्या इति विग्रहः । पूर्ववदेव
बहुव्रीहिः । 'पुच्छाच्च' इति विकल्पस्यापवादः ।

न क्रोडादिवहवा । क्रोडा आदिष्वेत्येति, बहवः अथ । यस्येति च विग्रहः । क्रोडा-
दिष्व षङ्गश्च इति समाहारद्वन्द्वः क्रोडादिरिति । क्रोडादिर्गणः, वङ्गश्च यत् स्वाङ्गं
तदन्तात् ङीप् नेत्यर्थः । कस्याणक्रोडेति । कस्याणी क्रोडा यस्या इति विग्रहः ।
'श्रियाः पुंश्च' इति कस्याणशब्दस्य पुंश्चरम् । अश्वानामिति । हरदत्तादिभ्यो क्रोडा
शब्दो नित्यश्चाङ्गः । उपमर्जनहृत्वात्वे अदन्ततया 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्' इति
प्राप्तो ङीप् निविध्यते । अमरस्तु 'न ना क्रोडं मुञ्जान्तरम्' इति क्रोडं नपुंसकत्वं
त्याह । कश्चित् कोशो पुंस्त्वमपि हरयते । क्रोडादिगणे क्रोडेति प्रातिपदिकं पठ्यते ।
एवं च लिङ्गत्रयेऽपि उदाहरणं निर्वाच्य । आकृतिगणोऽयमिति । क्रोडादिरिति शेषः ।
सृजधनेति । सृज्ज् वङ्गादणम् । सु शोभनं जघनं यस्या इति विग्रहः । सहनम् । त्रिक-
पूर्वादिर्ग । स्वाङ्गादिति शेषः । सकेशेति । सह केशा यस्या इति बहुव्रीहिः । सहशब्दो
विद्यमानवचनः । 'वोपसर्जनस्य' इति सभावविकल्पा । 'स्वाङ्गाच्च' इति प्राप्तस्य

मल्लमुखात्संज्ञायाम् ४ । १ । ५८ ॥ कोष्ण स्यात् । शूर्पणखा । गौरमुखा । संज्ञा-
याम् किम् ? ताजमुखी कन्या । ५१५ विकर्षपूर्वपदान्छोप् ४ । १ । ६० ॥ दि-
क्पूर्वपदात्स्वाङ्गान्तात्प्रातिपदिकात्परस्य ङीषो ङीषादेशः स्यात् । प्राक्मुखी । आमु-
दासं पदम् । ५१६ बाहः ४ । १ । ६१ ॥ बाह्वन्तात्प्रातिपदिकान्ङीभ्यात् । ङवे-
वाजुवर्तते न ङोप् । 'दित्योद्वाट् च मे दित्योद्वाही च मे' । ५१७ सङ्ख्यशिश्वी-

निषेधः । 'नासिकोद्' इति ङीषिक्कृत्पोऽप्यनेन बाध्यत इत्युक्तं स्मारयितुमुदाह-
रति—विद्यमाननासिकेति । विद्यमाना नासिका यस्या इति बहुव्रीहिः । नखमुखात्
संज्ञायाम् । मल्लमुखादिति समाहाश्चङ्गः । ङवपूरणेन सूत्रं ङमाचष्टे—छोप् नेति ।
'स्वाङ्गाच्च' इति प्राप्तस्य निषेधोऽयम् । शूर्पण्णेत्येति । राजसीविशेषस्य नाम । शूर्पा-
णीव करुणा यस्या इत्यस्वपदविग्रहः, सम्ज्ञास्येन नियतमाप्तत्वात् । 'पूर्वपदात्
सम्ज्ञायाम्' इति णत्वम् । केवलयौगिकत्वे तु ङीष् भवत्येव । णत्वं तु न । गौरमु-
खेति । कस्याञ्चिन्नाम । श्वेतं मुखं यस्या इत्यस्वपदविग्रहः । ताजमुखेति । यौगिको-
यम् । ताजं मुखं यस्या इति विग्रहः ।

विकर्षपूर्वपदान्छोप् । दिक् पूर्वपदं यस्येति विग्रहः । स्वाङ्गादित्यनुवर्तते । प्रातिपदि-
कादिति च । 'अभ्यतो ङीष्' इत्यतो ङीषित्यनुवृत्तं चक्ष्या -विपरिणम्यते । तदाह—
दिक्पूर्वपदादिना । प्राक्मुखीति । प्राक् मुखं यस्या इति विग्रहः । ङीषो ङीषविधेः फल-
माह—आमुदासं पदमिति । छोप् । पिशवावजुवात्तत्वे बहुव्रीहिकृतिस्वरिणाद्युदास-
त्वम्, ङीषि तु प्रत्ययस्वरिणास्तोदासत्वं स्यादित्यर्थः । न च स्वतन्त्रो ङीषेव विधी-
यतामिति वाच्यम्, तथा सति प्रागुक्ते'बादावपि 'असंयोगोपधात्' इति निषेधं
वाचित्वा ङीषाप्रसङ्गात् । ङीषो ङीषादेशविधौ तु 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोप-
धात्' इति विहितङीषो ङीषविधानाच्च दोषः । 'असंयोगोपधात्' इत्यस्यानुवृत्त्य-
ङ्गोकारे तु प्रतिपत्तिर्गौरवमिति भावः । बाहः । बाह इति पञ्चम्यन्तं प्रातिपदिकादि-
त्यनुवृत्तस्य विशेषणम्, तद्वन्तविधिः । तदाह—बाह्वन्तादिति । ङीषेवानुवर्तते इति ।
'अभ्यतो ङीष्' इत्यस्य इति शेषः । न ङीषेति । 'विकर्षपूर्वपदात्' इति पूर्वसूत्रे साङ्खि-
तमपि ङोऽग्रहणमिह नानुवर्तते, अस्वरितरत्नादित्यर्थः । स्वरे विशेषः । दित्योद्वाति ।
गर्वा तावत् षण्मासात्मकमेकैकं वयः । गर्भाश्रमे, वत्साश्रमे' इत्यनुवाके अनुक्रान्ता-
नि वयासि । तत्र तुनीयां वयो दित्यग्राह्येनोच्यते इति यजुर्वेदभाष्ये भवस्वामिधृतं
स्वाभ्यादिकृतकण्ठभाष्येषु च स्पष्टम् दित्यं बहुव्रीहिति विग्रहः 'कङ्कन्दति सह' 'वहश्च'
इति णिवा, उपधावृद्धिः, उपपदसमासः । दित्यवाद्ङाङ्गात् ङीष्, 'बाह कट्' 'पाये-
वत्पूठसु' इति वृद्धिः, दित्योद्वाहीति रूपम् । णिप्रत्ययस्य छन्दोमात्रविषयत्वाद्देववा

ति भाषायाम् ४ । १ । ६२ ॥ इति शब्दः प्रकारे भाषायाम् इत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यम् ।
तेन छन्दस्यपि क्वचित् । सखी । अशिरवी । 'आ वेनवो धुनयन्तामशिरवीः ।'
५१८ आतेरखीविषयावयोपवात् ४ । १ । ६३ ॥ आतिवाचि यन्न च
क्षियां नियतमयोपधं ततः क्षियां क्षीप्वात् । 'आकृतिग्रहणा जातिः'

क्यमुदाहृतम् । लोके तु वाहयतेः किपि वाह्वात्वात् क्षीचि द्विर्यौहीति रूपमस्ति ।
वैदिकप्रक्रियायामुपपन्नसनीचमप्येतत् सूत्रमेतदर्थमिदोपपन्नमस्ति ।

सत्यशिवी । सखिषब्दात् अक्षिष्टाशब्दात् क्षियां क्षीप् निपात्यते भाषायाम् ।
लौकिकप्रयोगो भाषा । तर्हि वेदे नैव स्थाविर्यत आह—इति शब्द इति । प्रकारे
इत्यनन्तरं वस्तुते इति शेषः । प्रकारः सञ्जातीयता । भाषायामित्यस्येति । स च इति
शब्दः भाषायामित्यस्यानन्तरं सन्निवेश्यते इत्यर्थः । ततश्च भाषायां वेदे चेति
फलितम् । नन्वेव सति भाषायामिति वयमिति आह—तेनेति । भाषाग्रहणेन
भाषायां सर्वत्र भवति, वेदे तु क्वचिदिति उच्यते इत्यर्थः । सखीति । सखिषब्दात्
क्षीचि 'यस्येति च' इति लकारादिकारस्य लोपः । भाषायां किम् ! 'सखा सप्तपथा
भव' । अक्षिणीति । न विद्यते सिद्ध्यर्थम् इति विग्रहः । अक्षिष्टाशब्दात् क्षीचि
लकारस्य यण् । अक्षिणी क्षिष्टुना विना' इत्यमरः । छन्दस्यपि क्वचिदित्यस्योदा-
हरणमाह—आ वेनवो धुनयन्तामशिरवीरिति । अक्षिणीशब्दात् अति 'दोवांउजति च'
इति पूर्वस्वर्णक्षीर्धनिषेधामावरणमुदाहरति ।

आतेरखी । अर्थे कार्यासम्भवाच्छब्दे कार्यं विज्ञायत इत्याह—आतिवाचीति न च
क्षियां नियतमिति । क्षी विधयः नियमेन वाच्या यस्याः इति बहुव्रीहिणा स्त्रीविष-
यशब्दो नियतस्त्रीलिङ्गपरः । तथा च अस्त्रीविषयादित्यनेन अनित्यस्त्रीलिङ्गादिति
विशङ्कितम्, नैवत्यस्याभावेन विषयग्रहणम् । अन्यथा अक्षिया इत्येवावश्यमिति
भावः । ननु यद्वि 'नित्यमेकमेकाजुगतं सामान्यम्' इति तात्त्विकोक्ता जातिः, तर्हि
शुक्लादिवृणस्य नित्यत्वेकत्वपक्षे शुक्लत्वादावतिग्याप्तिः, औपगवी कटी इत्यावा-
चन्याप्तिश्च । 'सर्वजन्मैः सर्वपांस्तु जायन्ते हि सजातयः ।' इत्यादिस्मृत्या जननेन
यत् प्राप्नोते ब्राह्मणत्वादि सा जातिश्चेत्यस्यादावप्याप्तिः । तथा च युवतितरेत्यत्र
'जातेष्व' इति पुंवरनविषयो न स्यात् इति चेत् ? न, आकृतिग्रहणा जातिः, लिङ्गाणां
च न सर्वभाक् । 'सकृदाव्यातमिग्राह्या, गोत्रं च चरणैः सह ॥' इति भाष्योक्तमिति-
चकारेविशङ्कितत्वात् इत्यभिप्रेत्य भाष्योक्तमैविवचनं प्रपञ्चयति—आकृतिग्रहणा जाति-
रिति प्रथमेति शेषः । आकृतिः अवयवसंज्ञिवेशविशेषः । गुह्यते अनेनेति ग्रहणं
व्यञ्जकम्, करणे बहुवृत्, सामान्ये अपुंसकम्, आकृतिःग्रहणं यस्या इति विग्रहः । उप-

अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः । तदी ।

—लिङ्गानां च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्माणा—

> 'असर्वलिङ्गत्वे सत्येकस्या व्यक्तौ कथनाद् व्यक्त्यन्तरे कथनं विनापि सुप्रहा जातिः' इति लक्षणान्तरम् । वृषली । सत्यन्तम् किम् ? शुक्ला । सकृत् = इत्यादि किम् ? देवदत्ता ।—गोत्रं च चरणैः सह ।' अपत्यप्रत्ययान्तः शास्त्राप्येतृवाची च

सर्जनत्वाद् 'दिङ्ढान्' इति ङीष् । फलितमाह—अनुगतेति । सर्वासु घटादितत्त्व-
द्वयफिषु एकरूपतत्त्वाकारव्यङ्ग्येति यावत् । गृह्यत इति कर्मणि क्युट्, आकृष्ट्या
ग्रहणा आकृतिग्रहणेति तु न व्याख्येयम्, 'दिङ्ढान्' इति ङीप्सङ्गात् । तदीति ।
'तदं त्रिषु' इत्यमरः । अलसमीपप्रवेशः आकृतिविशेषविशिष्टस्तदः, अतस्तद्वत्त्वाङ्क-
तिव्यङ्ग्यत्वाज्जातिः, अतस्तदवस्थाव्यङ्ग्यत्वाज्जातिरित्येव । अनेन प्रथमलक्षणजेन
अनुगताकारप्रत्ययसिद्धा तदवस्थाव्यङ्ग्यत्वाङ्कतिरुक्ता ।

नन्वेवं सति वृषलत्वादीनां जातिरित् न स्यात्, तद्वयवसन्निवेशस्य ब्राह्मणादि-
साधारणत्वेन वृषलत्वादीनां तद्व्यङ्ग्यत्वाभावादित्याशङ्क्याह—लिङ्गानां च न सर्व-
भाक् । सकृदाख्यातनिर्माणेति । अन्यथा जातिरिति शेषः । लिङ्गानामिति कर्मणि षष्ठी ।
सर्वाणि लिङ्गानि न भजते इत्यर्थः । असमर्थसमासार्थः । सकृदित्यतः पूर्वञ्च एकस्यां
व्यक्ताविति शेषः । आख्यातेति भावे क्तः, उपदेश इत्यर्थः । निर्माद्येत्यस्य व्यक्त्य-
न्तरे उपदेशं विनापि सुगमेत्यर्थः, निरस्युपसर्गवशात् । निर्माद्येत्यनन्तरमन्या जाति-
रिति शेषः । फलितमाह—असर्वेति । एकस्यामिति । एकस्यां व्यक्तौ वृषल इत्युपदे-
शात् व्यक्त्यन्तरे तदुपदेशं विनापि सुगमेति यावत् । लक्षणान्तरमिति । जात्यन्तर
मित्यर्थः । अन्यथा उक्ततदवस्थाव्यङ्ग्यत्वाज्जातिरेव 'आकृतिग्रहणा जातिः' इत्युक्तलक्षणाव्यङ्ग्य-
दिवं लक्षणमिति स्यात्, नहीदं युज्यते, तदस्य सर्वलिङ्गत्वात् । वृषलीति । वृषलत्वं
ह्यसर्वलिङ्गं नपुंसकत्वाभावात्, एकस्यां व्यक्तौ वृषलत्वे उपदिष्टं सति तद्वत्त्व-
सहोदरादिषु तदुपदेशं विना तस्य सुप्रहत्वात् सकृदाख्यातनिर्माणां चेति भावः ।
ब्राह्मणत्वं तु पुत्रपौत्रादौ यद्यपि न सुगमम्, ब्राह्मणात् क्षत्रियाद्यामुत्पन्नस्य ब्राह्म-
णत्वाभावात्, तथापि पित्रादौ सुगममेव । एवं क्षत्रियत्वं वैश्यत्वं च तपित्रादा-
देव सुप्रहम् । सत्यन्तं किमिति । असर्वलिङ्गत्वे सतीति किमर्थमित्यर्थः । शुक्लेति ।
वक्ताकेति शेषः । 'गुणे शुक्लाद्यः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति ।' इति कोशात् विशेष-
धनिन्नतया त्रिलिङ्गत्वात्सर्वलिङ्गत्वाभावात् शुक्लत्वं न जातिः । अवयवसंस्था-
नव्यङ्ग्यत्वाभावाच्च पूर्वलक्षणमपि । देवदत्तेति । संज्ञात्वेन नपुंसकलिङ्गदीनतया

शब्दो जातिकार्यं लभत इत्यर्थः । औपगवो । कठी । कलापी । बह्वृची । आक्र-
णीत्यत्र तु शाङ्करवादिपाठान्नीना ङीष्वाभ्यते । जातेः किम् ? मुण्डा । अक्षीविष-

असर्वलिङ्गत्वेऽपि न सकृदाख्यातनिर्ग्राह्यत्वमिति भावः । अनेन द्वितीयलक्षणेन जन-
ननिमित्तकब्राह्मणत्वादिजातिसङ्ग्रहः ।

नन्वेवमपि औपगवी कठीत्याद्यसङ्ग्रहः, औपगवत्वादेरनुगतसंस्थानव्यङ्ग्यत्वा-
भावात्, सर्वलिङ्गत्वाभ्येत्यत आह—गोत्रं च चरणैः सहेति । जातिरित्यनुषज्यते ।
गोत्रशाब्देन अपत्यं विवक्षितम्, न तु पौत्रप्रभृतीति पारिभाषिकम्, व्याख्यानात् ।
अत एवानन्तरापत्यप्रत्ययान्ते अवन्तीत्यत्र जातिप्रयुक्तो ङीषिति 'अनुपसर्जनाद्'
इति सूत्रस्थभाष्यं सङ्गच्छते । ङावेन्दुसोखरे तु पारिभाषिकमेव गोत्रमिह विवक्षित-
मिति प्रपञ्चितम् । चरणाशब्दस्तु शास्त्राभ्येत्यरि प्रसिद्धः चरणैः सह गोत्रं जातिरिति
लज्यते । गोत्रं चरणाच्च जातिरिति भावः । यद्यपि अनुगताकारप्रत्ययवेद्या जननवि-
शेषप्रयुक्ता चेति द्विविधैव जातिकोर्के प्रसिद्धा । तत्र गोत्रचरमा नामतर्भवन्ति ।
तथापि 'अतस्मिन् तच्छब्दस्तद्वाचिषु शब्दैषु तत्कार्याथ' इत्यभिप्रेत्य ङ्याचष्टे—
अपत्यप्रत्ययान्त इत्यादिना । गोत्रमुदाहरति—औपगवीति । उपगोरपत्यं ङी इत्यर्थे
'तस्यापत्यम्' इत्यणि 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप् बाधित्वा परत्वावनेन ङीष् । स्वरे
भेदः । चरणमुदाहरति—कठीति । कठेन प्रोक्तमधीयानेत्यर्थः । कलापीति । वैद्यम्पा-
यनाम्तेवासित्वनिश्चयनो णिभिः । 'कठचरकावलुक्' इति तस्य लुक् । ततः 'तदधीते'
इत्यणः 'प्रोक्तावलुक्' इति लुक्, ततो ङीष् । चरणविषये उदाहरणान्तरमाह—
बह्वृचीति । बहवः ऋचः अभ्येयाः यस्या इति विग्रहः । 'ऋक्पूरुषः पथामानचे' अनु-
चबह्वृचावभ्येत्येव इत्यकारः समासान्तः, ततो ङीष् । 'पुरा कल्पे तु नारीणां मौक्षी-
खन्धनमिष्यते । अध्यापनं च वेदानां सावित्रीध्वजनं तथा ।' इति यमादिस्मृतिः ।
ननु 'लिङ्गानां च न सर्वभाक्' इति 'गोत्रं च चरणैः सह' इति च जातिलक्षणे ब्राह्म-
णीति परित्यज्य वृषली औपगवी इत्येवं कुत उदाहृतमित्यत आह—ब्राह्मणीत्यत्रेति ।
ब्राह्मणः अपत्यमित्यर्थे 'तस्यापत्यम्' इत्यणि 'प्राहोऽजातौ' इति टिकोपाभावे
आदिवृद्धौ ब्राह्मणशब्दः । द्विधा तु जातिलक्षणं ङीष् बाधित्वा 'शाङ्करवाद्यनो ङीष्'
इति ङीन्, शाङ्करवादिगणे तत्पाठस्य निरवकाशत्वादिति भावः ।

तदेवं जानिस्वरूपमुक्त्वा ङीध्विधौ तद्वग्रहस्य प्रयोजनं पृच्छति—जातेः
किमिति । मुण्डेति । मुण्डत्वं नाम विलुप्तसर्वकेशत्वम्, तत् नाकृतिव्यङ्ग्यम्, केशव-
शायामपि तदाकृतेः सत्वात् । नापि 'लिङ्गानां च' इति लक्षणलक्षितम्, सर्वलिङ्ग-
त्वात् । नापि गोत्रचरणान्तर्भूतम् अतो न जातिरिति भावः । अक्षीविषयाय किमिति ।

यात् किम् ? बलाका । अथोपधात् किम् ? क्षत्रिया । 'योपधप्रतिषेधे हयगवयसु-
क्यमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः' (वा २४९५) । हयी । गवयी । मुकयी । 'हृलस्त-
द्वितस्य' (सू ४७२) इति यलोपः 'मनोजातावज्यतौ शुक्च' (सू ११८५) ।
मनुपी । 'मत्स्यस्य कथाम्' (वा ४१९८) मत्सी । ५१९ पाककर्णपर्णपुष्प-
फलमूलबालोत्तरपदाब्ज ४ । १ । ६४ ॥ पाकाद्युत्तरपदाब्जातिवाचिनः क्षीविष-
यादपि जीव्यात् । श्रोवणपाकी । शङ्कुकर्णी । शालपर्णी । शङ्कुपुष्पी । दासीफली ।
वर्ममूली । गोवाली । श्रोषधिविशेषे रुढा एते । ५२० इतो मनुष्यजातेः ।
४ । १ । ६५ ॥ क्षीष् स्यात् । दाक्षी । योपधादपि-उदमेयस्यापत्यं क्षी औदमेयो ।

विषयग्रहणलभ्यं नियतत्वं प्रवेश्य अनियतस्त्रीलिङ्गाविति किमर्थमित्यर्थः । बलाकेति ।
पश्चिमर्गं 'बलाका बिसकण्ठिका' इत्यमरः । बलाकात्वस्य आकृतिव्यङ्ग्यतया जाति-
त्वेऽपि नियतस्त्रीलिङ्गत्वाच्च क्षीवित्यर्थः । यद्यपि बलां कायतीति योगिकत्वे त्रिलि-
त्वमस्ति, तथापि प्रवृत्तिनिमित्तक्ये स्त्रीलिङ्गान्यलिङ्गरहितमिच्छावित्यर्थो विव-
क्षित इति न दोषः, जातिविशेषे नियतस्त्रीलिङ्गत्वात् । आप्ये तु अनियतस्त्रीलिङ्ग-
त्वमङ्गीकृत्य अजादित्वाद्वाविति समाहितम् । क्षत्रियेति । 'लिङ्गानां च न सर्वभाक्'
इति जातिलक्षणसत्त्वेऽपि योपधत्वाच्च क्षीविति भावः ।

योपधप्रतिषेधे हयगवयेति । वार्तिकमिदम् । हयादीनां योपधत्वेऽपि क्षीप् वाच्य
इत्यर्थः । हयीति । अश्वा प्रसिद्धा । गवयीति । गोसदृशस्य तुष्पाब्जातिविशेषः । मुक-
यीति । चतुष्पाब्जातिविशेषः । इह इति । मनुष्यशब्दात् स्त्रियां क्षीवि मनुष्य ई इति
स्थिते 'हृलस्तद्वितस्य' इति यकारस्य लोपे 'यस्येति च' इत्यकारलोपे मनुषीति
रूपमित्यर्थः । 'हृलस्तद्वितस्य' इति कोपप्रवृत्तये यकारस्य तद्धितावयवत्वं दर्शयितु-
माह—मनोजाताविति । तद्धिताधिकारे अपत्याधिकारस्यमिदं सूत्रम् । मनुषाब्बावपत्ये
अज्यतौ प्रथयौ स्तः प्रकृतेः शुक्च, प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन जातौ गम्याणामिति तद्-
र्थः । मत्स्यशब्दाद् क्षीवि यकारस्य तद्धितावयवत्वाभावावप्राप्ते कोपे आह—मत्स्यस्य
कथामिति । 'सूर्यतिष्य' इति सूत्रे वार्तिकमिदम् । मत्स्यस्यावयवस्य यकारस्य लोपः
स्यात् कथामेवेति नियमार्थमिदम् । मत्सीति । क्षीवि यकारलोपे 'यस्येति च' इति
कोप इति भावः । कथां किम् ? मात्स्योऽवतारः ।

पाककर्णं । 'जातेरस्त्रीविषयात्' इति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमित्यस्येत्यत आह—
क्षीविषयादपीति । नियतस्त्रीलिङ्गादपीत्यर्थः । नियतस्त्रीलिङ्गत्वात् पूर्वणाप्राप्तिरिति
भावः । जातिवाचित्वं दर्शयितुमाह—क्षीविविशेष रुढा इति । अवयवव्युत्पत्ति-
रहिता इत्यर्थः । इतो मनुष्यजातैः । दोषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—क्षीप् स्यादिति । इदमन्ता-

मनुष्य-इति किम् ? तित्तिरि । ५२१ ऊङुतः ४ । १ । ६६ ॥ उकारान्तादयोप-
धांमनुष्यजातिवाचिनः क्षियामूङ् स्यात् । कुरुः । 'कुरुनादिभ्यो ण्यः' (सू
११९०) तस्य 'क्षियामवन्ति—' (सू ११९५) इत्यादिना लुक् । अयोपधात्
किम् ? अण्वर्थः । 'अप्राणिजातेष्वारज्ज्वादीनामुपसङ्ख्यानम्' (वा २५०२) रज्ज्वा-
दिपर्युदासादुवर्णान्तेभ्य एव । अलाब्वा । कर्कन्वा । अनयोर्दीर्घान्तत्वेऽपि 'नोह-

मनुष्यजातिवाचिनः क्षियां स्त्रीभ्यश्चिदर्थः । स्त्रीप्रथमविधिषु अत इत्यनुवृत्तेरि-
दन्तात् जातेरस्त्रीविधयात् इत्यप्राप्तौ वचनम् । दाक्षीति । दृक्स्यापत्यं स्त्री इत्यर्थे
अत इति अहोपः, आदिवृद्धिः, स्त्रीष्व, 'यस्येति च' इति इकारलोपः । 'गोत्रं च
चरणैः सह' इति जातिवाचित्वम् । दृक् प्रज्ञापतिविशेषः । गोपभावपीति । अयं
स्त्रीषिति शेषः । पुनर्जातिग्रहणेन गोपधग्रहणेन अनुवृत्त्यभावबोधनाविति भावः ।
औदमेयोति । उदमेयो नाम कश्चित्, तस्यापत्यं स्त्री इत्यर्थे अत इत्, 'यस्येति च'
इत्यहोपः, आदिवृद्धिः औदमेयिसङ्घात् स्त्रीष्व 'यस्येति च' इति इकारलोपः ।
तित्तिरिति । तित्तिरिः पञ्चजातिविशेषः । क्षियां स्त्रीष्व न, अमनुष्यजातिवाचिरवा-
दिति भावः । 'स्त्रीपुंसयोरेपस्यान्तद्विचतुष्वट्पदोरगाः' इत्यमरकोशादर्थं क्षियामपि
भवति द्विपारत्वात् ।

ऊङुतः । 'अयोपधा' विति 'मनुष्यजाते'रिति चानुवर्तते, उत इति तद्विशेषणम्,
तदन्तविधिः । तदाह—उकारान्तादित्यादिना । कुरुरिति । कुरुचेत्यस्य राजा कुरुः, तस्या-
पत्यं स्त्रीत्यर्थः । 'गोत्रं च चरणैः सह' इति जातित्वम् । कुरुशब्दात् ऊङि सवर्णदीर्घः ।
ऊङि दीर्घाच्चारणस्य प्रयोजनं भाष्ये स्पष्टम् । 'तस्मापत्यम्' इत्यणमासङ्गदाह—
कुरुनादिभ्यो ण्य इति । अपत्याधिकारस्थमिह सूत्रम् । अनेन सूत्रेण अणपवाधो ण्यप्र-
त्यय इत्यर्थः । तर्हि स अयेतेत्यत आह—तस्येति । अण्वणुरिति । अण्वर्थुंशास्त्राध्यायि-
नीत्यर्थः । चरणत्वात् जातित्वम् । 'पुरा युगेषु नारीणां मौञ्जीवन्धनमिष्यते । अस्या-
पनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथा ।' इति यमादिस्मृतिः । अप्राणिजातेऽपि । वाच-
कानामिति शेषः । रज्ज्वादिभिन्नानामप्राणिजातिवाचकानामपि ऊङ् उपसङ्ख्यान-
मित्यर्थः । नन्वत्र उत इति सम्बध्यते वा न वा ? नाद्यः, अलाङ्कुरिति भाष्योदाहरण-
विरोधात् अलाङ्कृशब्दस्य ऊङ्वन्तत्वात् । न द्वितीयः, अदन्तादपि अप्राणिजातिवाचिनः ।
ऊङापत्तेरित्यत आह—रज्ज्वादिपर्युदासादिति । उत इति न सम्बध्यते । अदन्तेषु
जातिप्रसङ्गः । 'मज्जियुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा धर्षणसिः' इति न्यायेन रज्ज्वा-
दिसदृशानामुवर्णान्तानामेव ग्रहणादिति भावः । अलाभ्येति । अलाङ्कृशब्दादुक्
सवर्णदीर्घे अलाङ्कृशब्दात् ऊङन्तात् सुषुप्तिः । टायां णादेशो अलाभ्या इति रूपम् ।
युष्मं कर्कन्वाशब्दादुङन्तात् टायां कर्कन्वा इति रूपम् । 'कर्कन्वर्द्धरी' इत्यमरः,

यत्प्रातिपदिकं तस्मादूहं स्यात् । करभोरुः । ५२५ संहितशफलक्षणवा-
मादेश्च ४ । १ । ७० ॥ अनौपम्यार्थं सूत्रम् । संहितोरुः । सैव शफोरुः । शफौ
सुरौ ताविव संसिद्धत्वादुपचारात् । लक्षणशब्दादर्शनाद्यच् । लक्षणोरुः ।
वामोरुः । 'सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम्' (वा २५०३) । हितेन सह सहितौ

पदेत्यनेन पूर्वपदमाचितम्, औपम्ये इति तन्नाम्नेति उपमीयते मनयेत्युपमा उप-
मानम्, उपमैव औपम्यं स्वार्थं व्यञ् । तदाह—उपमानवाचीति । करभोरुरिति । कर-
भाविष ऊरु यस्या इति विग्रहः । 'भणिषन्धावाकनिष्ठं करस्य करभो वहिः ।' इत्य-
मरः । करभोरुत्वस्याजातित्वावप्राप्तौ वचनम्, ऊर्वाकृतेः करभसदृशपुरुषोरुसाधा-
रणत्वेन करभसादृश्यवदितकरभोरुत्वस्य आकृतिग्राह्यत्वाभावात् असर्वकिङ्गत्वाच्-
भावाच्च । उपमानवाचीति किम् ? वृत्तोरुः करभोपभोरुरित्यादौ नोक्, करभसदृशस्य
करभसदृशो अक्षस्या उपमानवाचित्वाभावात् । संहितशफ । संहित शफ लक्षण
वाम पुतत्पूर्वपदादप्यूरुत्तत्पूर्वपदादूहं स्यादित्यर्थः । पूर्वैर्नैव सिद्धे किमर्थमित्यत
आह—अनौपम्यार्थमिति । संहितोरुरिति । संहितौ संसिद्धौ ऊरु यस्या इति विग्रहः ।
सैव शफोरुरिति । संहितोरुत्वे शफोरुरित्यनेनोक्त्यत इत्यर्थः । शफशब्दं विवृणोति—
शफौ सुराविति । यद्यपि 'शफं ह्रीवे सुरः पुमान्' इत्यमरः । तथापि 'शफः खरे गावा-
दीनाम्' इति ऋग्वकोशात् पुंस्त्वमिति भावः । ननु शफत्वमूर्ध्वः प्रत्यच्चविकृतमि-
त्यत आह—ताविवेति । यत्ता शफाविव, अत ऊरु शब्देनोच्येते इत्यर्थः । कुतस्त-
त्सादृश्यमित्यत आह—संसिद्धत्वादिति । तर्ह्युपमानवाचिपूर्वपदत्वादेव सिद्धमित्यत
अह—उपचारादिति । शफवत् वास्तवं संसिद्धत्वमवलम्ब्य शफत्वस्य धारोपादि-
त्यर्थः । एवं च शफशब्दात् तत्सादृश्याप्रतीतेर्नोक्तवोष इति भावः । लक्षणोरुरिति ।
लक्षणौ ऊरु यस्या इति विग्रहः । ननु मार्दवादिगुणपर्यायस्य लक्षणशब्दस्य कथ-
मूरुशब्दसामानाधिकरण्यमित्यत आह—लक्षणशब्दादिति । लक्षणमनयोरस्तीति विग्रहे
लक्षणशब्दात् 'अश्रमादिभ्योऽच्' इत्यप्रत्यय इत्यर्थः । तथा च लक्षणयुक्तौ इत्यर्थ-
कामाविह भोक्तवोष इति भावः । वामोरुरिति । वामौ सुन्दरौ ऊरु यस्या इति
विग्रहः । 'वामौ ववगुप्रतीपौ द्वौ' इत्यमरः ।

सहितेति । सहित सह आभ्यां परः यः ऊरुशब्दः तस्मादपि ऊरु स्यादिति वक्त-
व्यमित्यर्थः । ननु संहितग्रहणेनैव एकदेशविकृतम्यायेन सिद्धे पुनः सहितग्रहणं व्यर्थ-
मित्यत आह—हितेनेति । हितेन सहिते विग्रहे 'तेन सह' इति बहुव्रीहौ 'वोपसर्ज-
नत्वं' इति समावे सहितशब्द इत्यर्थः । ननु सहशब्दस्य विद्यमानवचनत्वे सहोरु-

ऊरू यस्याः सा सहितोरूः । सहेते इति सही ऊरू यस्याः सा सहोरूः । यद्वा
विद्यमानवचनस्य सहशब्दस्य ऊर्ध्वतिशयप्रतिपादनाय प्रयोगः । ५२६ संज्ञायाम्
४ । १ । ७२ ॥ कङ्कमण्डल्वोः संज्ञायां स्त्रियामूत् स्यात् । कङ्कः । कमण्डलूः ।
संज्ञायाम् किम् ? कङ्कः । कमण्डलुः । अचछन्दोऽर्थं वचनम् । ५२७ शाङ्गरवाद्यञो
ङीन् ४ । १ । ७३ ॥ शाङ्गरवादेरङी योऽकारस्तदन्ताच्च जातिवाचिनो
नीन्स्यात् । शाङ्गरवी । वैदी । 'जातेः' इत्यनुवृत्तेः पुंयोगे ङीवेव । 'नृनरयोर्द्विविध'
(ग ५४) इति गणसूत्रम् । नारी । ५२८ यङ्ङाप् ४ । १ । ७४ ॥

रित्यत्र सहशब्दप्रयोगो व्यर्थ इत्यत आह—सहेते इति । रतिकाक्षिकमर्दनमिति
शेषः । विद्यमानवचनत्वेऽपि सहशब्दस्य न वैयर्थ्यमित्याह—यदेति । अतिज्ञत्वेन विद्य-
मानत्वं विवक्षितमिति न वैयर्थ्यमिति भावः । सम्ज्ञायाम् । 'कङ्कमण्डल्वोः' इति,
ऊङिनि चानुवर्तते, स्त्रियामित्यधिकृतम् । तद्वाह—कङ्कमण्डल्वोः सम्ज्ञायां स्त्रियामूत्
स्यादिति । अचछन्दोऽर्थमिति । पूर्वसूत्रे ङङ्ङसीत्युक्तत्वात् कोके सम्ज्ञायामप्राप्तौ
अवमारम्भः । कङ्कुरिति नागानां मातुः सम्ज्ञा । पुत्रश्च महाभारतादौ स्पष्टम् ।
कमण्डलुरिति कस्यचिन्मुद्रास्य सम्ज्ञा । अत एव 'चतुष्पाङ्गो ङङ्' इत्यत्र कामण्ड-
लेय इत्युदाहरिष्यते । प्राप्तरपयोस्तु नोदाहरणम्, तस्य ङीकिङ्ङत्वाभावात् ।

शाङ्गरवाद्यञो ङीन् । शाङ्गरवादीति छुसपञ्चमीकम् । अत्र इति षष्ठी अत
इत्यनुवृत्ते पञ्चम्यप्ते अभ्येति । जातेरित्यनुवृत्तमता विशेष्यते । तद्वन्तविधिः ।
तद्वाह—शाङ्गरवादेरित्यादिना । शाङ्गरवीति । शृङ्गरोरपत्यं ङीत्यर्थे अण्, आदिबुद्धिः
रपरत्वम्, ओर्णुणः 'गोत्रं च चरणौः सह' इति जातिस्त्वात् ङीवि प्राप्ते ङीन् । स्वरे
विशेषः । वैदीति । विद्यस्यापत्यं ङीत्यर्थः । 'अनुप्यागमत्यं विवादिभ्योऽङ्' । गोत्र-
त्वेन जातिस्त्वात् ङीवि प्राप्ते ङीन् । अन्ना अकारस्य विशेषणाच्चेह—शृरसेनी ।
'अनपञ्चवाच्चात्' इत्यपत्ये अङ् । 'अतश्च' इति तस्य छुक् । अत्र जातिछण्णङीवेव
न तु ङीन् । अञो छुसत्वेन नकारावकारस्य अञोऽवयवत्वाभावात् । नृनरयोर्द्वि-
धेति । चकारात् ङीन् । नारीति । नृनरवाच्योऽनुवृत्तम् । तत्र नृञ्-त्वात् 'नृञोभ्या'
इति ङीपि प्राप्ते ङीन्, शृङ्गारस्य बुद्धिः, रपरत्वम् । जातिछण्णङीवस्तु नृत्वात्
प्रसक्तिः, तत्र अत इत्यनुवृत्ते । नरवाच्चात् ङीणि नकारावकारस्य बुद्धिः । ननु पर-
मपि 'यस्येति च' इति कोपं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वाच्चोऽभ्यपरिभाषया रेकावकार-
स्य बुद्धिः स्यात् । न च छुतायामपि बृहौ 'यस्येति च' इत्यकारकोपः स्यादिति
वाच्यम्, बुद्धिविधिसामर्थ्यादेव तस्य कोपाभावात्तिद्वेति चेद्वृत्त्ये—नृनरयो-
रित्यत्र नर् इति रेकावकारस्यानुवृत्तम् । नरः नः नरः, ना च नरश्च नृनरी,

अन्तात्क्रियां चाप्यात् । अङिति व्यङ्ग्येऽङो. सामान्यग्रहणम् । आम्भवात् ।
 कारीषगन्ध्या । 'वायमन्वावाच्यः' (वा २५०५) शार्कराच्या । पौतिमाभ्या ।
 ५२९ आवट्याच्च ४ । १ । ७५ ॥ अस्माच्चाप्यात् । 'यमश्च' (सू ४७१) इति
 कीपोऽपवादः । अवटशब्दो गगादिः । आवटया । ५३० तद्धिताः ४ । १ । ७६ ॥
 आपञ्चमसमाप्तेरधिकारोऽयम् । ५३१ यूनस्तिः ४ । १ । ७७ ॥ युवन्शब्दानि-

तयोरिति विग्रहः । न चैवमपि वानरीशब्दे अतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, अर्थवत् एव
 ग्रहणाय । न च नृशब्दात् क्षीमि वृद्धौ नारीति सिद्धेर्नरग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्,
 नरत्वजातिवाचिनः नरशब्दात् स्त्रियां आतिलङ्घनक्षीपि नरीति व्यावृत्त्यर्थत्वात् ।
 वस्तुतस्तु 'नृनरयोर्बुद्धिश्च' इति गणसूत्रं नारब्धव्यमेव । 'तदस्य अर्थम्'
 इत्यनुवृत्तौ 'अतोऽङ्' इति सूत्रेण 'नरस्य चेति वक्तव्यम्' इति वातिकेन च
 बुद्धेरर्थं नरस्य अर्थेत्यर्थे नृमन्वावरशब्दाच्च अणि, ततः 'टिबुडाणञ्' इति क्षीपि
 नारीति सिद्धेः । 'अनित्यादिर्मित्यम्' इति प्रकृतेरावृत्तत्वे क्षीपः पिरवावृत्तवाच-
 त्वम् । क्षीन्यपि मिस्त्वरेण प्रकृतेरवृत्तत्वमिति स्वरे विशेषाभावात् । न चैवं सति
 मनुष्यधर्म्यत्वेनैव बोधः स्यात्, न तु नरत्वेनेति वाच्यम्, योग्यतया हि तद्व्या-
 नरत्वजातिविशिष्टैव बुध्यते । अत एव वास्तुनि भवो वास्तव्य इति रूपस्य
 'विगाधिभ्यो षच्' इति भावार्थकतया सिद्धत्वात् 'वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्' इति
 वचनं कर्तव्यमिति भाष्यं सङ्गच्छते । रूढानां यथाकथंचिद्व्याख्यानमिति कैयट
 इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् ।

यवश्चाप् । पकारो 'हृत्पञ्चभ्यः' इत्यत्र ग्रहणार्थः । चकारः 'चितः' इत्यन्तोदा-
 सार्थः । सामान्येति । यक् रूपस्य उभयत्रापि सत्त्वाविति भावः । व्यङ्मुदाहरति—
 आम्भवेति । अम्भुत्स्यापत्यं क्षीत्यर्थः । 'वृद्धेऽकोसल' इति व्यङ् । आम्भुत्स्याच्चा-
 षाप् । व्यङ्मुदाहरति—कारीषगन्धेति । करीषं गवाविपशुपरीषं, तस्येव गन्धो
 यस्य स. करीषगन्धिः । 'उपमानाच्च' इति गन्धस्य इकारोऽन्तादेशः । करीषगन्धेः
 गोत्रापत्यं क्षी इत्यर्थे अग्रप्रत्ययः । 'अणिजोरनार्षयोः' इति तस्य व्यङ्कादेशः । वाच्य
 इति । चकारात् परो यो यञ् तदन्तादपि चाक्षित्यर्थः । शार्कराच्येति । शार्कराच्यस्यापत्यं
 क्षीत्यर्थः । पौतिमान्येति । पौतिमाच्यस्यापत्यं क्षीत्यर्थः । 'गगाधिभ्यो यञ्' इत्युभयत्र
 यञ् । आवट्याच्च । ननु कथमवटशब्दस्यापत्यमित्यर्थे यन्तत्वमित्यत आह—अवट-
 शब्द इति । आवट्येति । अवटस्यापत्यं क्षीत्यर्थः । गगाधिषणि 'वस्येति च' इत्यका-
 रलोपे आदिवृद्धौ अवव्यशब्दात् चाप् ।

तद्धिताः । वचयमाणाः प्रत्ययाः तद्धितसंज्ञकाः प्रत्येतन्त्या इत्यर्थः । अधिकारसूत्र-
 मेतत् । उत्तराध्यायमाह—आपञ्चमेति । यूनस्तिः । तद्धिता इत्यनुवृत्तमेकवचनेन विपरि-

प्रत्ययः स्यात् स च तद्धितः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धे तद्धिताधिकार उत्तरार्थः । युवतिः । अनुपसर्जनावित्येव । बहवो युवानो यस्यां सा बहुयुवा । युवतीति तु यौतेः शत्रन्तान्तापि बोध्यम् ।

इति श्रीप्रत्ययप्रकरणम् ॥

अथ कारकप्रकरणम् ॥ १६ ॥

५३२ प्रातिपदिकार्थेलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा २ । ३ । ४६ ॥

णम्यते । तद्वाह—युवन्वाह—तिप्रत्ययः स्यात् स च तद्धित इति । स्त्रियामिति शेषः । 'समर्थानाम्' इत्यतः प्राक् तदधिकारस्योक्तत्वादिति भावः । नान्तलक्षणस्त्रीपोऽपवाहः । मन्वन् तद्धितग्रहणानुवृत्तिर्न्यायः । न च 'कृतञ्जित' इति प्रातिपदिकत्वाय तदनुवृत्तिरिति वाच्यम्, प्रातिपदिकत्वाभावेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तिप्रत्ययान्तात् सुष्ठुपत्तिसिद्धेरित्यत आह—लिङ्गविशिष्टस्येति । युवतिरिति । स्वादिष्विति पदत्वात् 'नलोप' इति नकारलोपः । अनुपसर्जनावित्येवेति । अनुवर्तते एवेत्यर्थः । बहुयुवेति । उपसर्जनत्वात्तिप्रत्ययाभावे नान्तलक्षणस्त्रीपः 'अनो बहुव्रीहिः' इति निषेधे 'डाहु-भाभ्याम्' इति ङापि च रूपम् । ननु 'युवमीभिः परिवृत' इत्यादौ कथं युवतीशब्द ईकारान्त इत्यत आह—युवतीति स्थितिः । 'यु मिभ्यो' इत्यस्माद्भटः शतरि. ङापो लुकि, उवळि, उगिस्वाङ्कीपि युवतीशब्दो व्युत्पन्नो बोध्य इत्यर्थः । पतिं सुखेन मिश्रयन्ती योषितुष्यते । अन्ये तु युवातोरौणादिके बाहुलकात् कतिप्रत्यये क्त्वात् गुणाभावे उवळिर्दागत्वात् छीपि युवतीशब्दः सिध्यतीत्याहुः ।

इति श्रीमद्वासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यां
बालमनोरमाख्यायां श्रीप्रत्ययनिरूपणं समाप्तम् ॥

अथ कारकप्रकरणप्रारम्भः । तदेवम् 'क्याप्रातिपदिकात्' इत्यधिकृत्य विहितः स्वादिप्रत्ययाः सप्रपञ्चं निरूपिताः । तत्र प्रथमादिसप्तम्यन्तमसविभक्तीनामर्थविशेषव्यवस्थां दर्शयितुमुपक्रमते—प्रातिपदिकार्थः । ननु प्रवृत्तिनिमित्तं व्यक्तिश्चेति द्विकं प्रातिपदिकार्थः, प्रवृत्तिनिमित्तं व्यक्तिः लिङ्गं चेति त्रिकं प्रातिपदिकार्थः, प्रवृत्तिनिमित्तं व्यक्तिः लिङ्गं संख्या चेति चतुष्कं प्रातिपदिकार्थः, प्रवृत्तिनिमित्तं व्यक्तिः लिङ्गं संख्या कारकं चेति पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः, इत्येते पञ्चाः 'सरूपाणामेकशेष एक-

नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः । मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः । प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्रायाधिक्ये सङ्ख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् । उच्चैः । नीचैः । कृष्णः । श्रीः । ज्ञानम् । अलिङ्गा नियतलिङ्गाच्च प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरणम् ।

विभक्तौ 'स्त्रियाम्' इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्थिताः, मञ्जुषार्था प्रपञ्चिताश्च । तत्र त्रिकादिपदेषु लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वात् पृथग्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—नियतेति । नियता उपस्थितिर्यस्येति विग्रहः । यस्मिन् प्रातिपदिके उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेनोपस्थितिः स तदर्थ इत्यर्थः । एवञ्च तटः तटी तटम् इत्याद्यनियतलिङ्गेषु नियमेन कस्यापि लिङ्गस्योपस्थित्यभावात् प्रातिपदिकार्थसङ्केताग्रहणात् पृथक् लिङ्गग्रहणमावश्यकमिति भावः । मात्रशब्दस्य मचनशब्देनैवान्वयजनं वारयति—मात्रशब्दस्येति । प्रातिपदिकार्थस्य लिङ्गं च परिमाणं च वचनं चेति द्वन्द्वः । प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनान्येव प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रमित्यस्वपद-विग्रहः । मात्रशब्दोऽवधारणे । 'मात्रं कास्त्व्येऽवधारणे' इत्यमरः । 'मधुरत्वंसका-द्व्यञ्ज' इति नित्यसमासः । मात्रशब्दस्य द्वन्द्वागते अयमाणात्वात् प्रातिपदिकार्थे, लिङ्गे, परिमाणे वचने च प्रत्येकमन्वय इत्यर्थः । वचनं संवयेति वचयति ।

ननु प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्रे परिमाणमात्रे सङ्ख्यामात्रे च प्रथमेत्यनुपपन्नम् । लिङ्गादीनां केवलाणां प्रातिपदिकार्थं विना क्वाप्यनुपस्थितेरित्याशङ्क्य अत एव बाध-कात् लिङ्गमात्रे अधिके इति विवक्षितमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—लिङ्गमात्राधिक्ये इति । लिङ्गमात्राधिक्ये परिमाणमात्राधिक्ये चेत्यर्थः । प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरण-उचैरित्वादि । नन्वव्ययेषु 'सामान्ये नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वस्य च कृष्णशब्दे पुंस्त्वस्य च श्रीशब्दे स्त्रीत्वस्य च भ्रान्तशब्दे नपुंसकत्वस्य च भावात् कथं प्रातिपदिका-र्थस्योदाहरणान्येतानीत्यत आह—अलिङ्गा इत्यादि । 'अव्ययादाप्सुपः' इति सूत्रे 'आद्यग्रहणं व्यर्थमलिङ्गत्वात्' इति भाष्योक्तोत्था अन्वये कस्यापि लिङ्गस्यानुप-स्थितिरिति प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्यस्य भवत्यव्ययमुदाहरणम् । कृष्णशब्दे पुंस्त्वस्य श्रीशब्दे स्त्रीत्वस्य भ्रान्तशब्दे नपुंसकत्वस्य च नियमेन भावमस्ति, तेषां नियतलि-ङ्गत्वात् । अतस्तेषु लिङ्गानामपि प्रातिपदिकार्थान्तर्भावात् तेषामपि प्रातिपदिकार्थ-मात्रे इत्युदाहरणत्वं निर्बाधमिति भावः । यद्यपि कृष्णः पटः, कृष्णा पटी, कृष्णं वस्त्रम् इत्यादौ कृष्णशब्दखिलिङ्गः, तथापि भगवत्पर एवात्र कृष्णशब्दो विवक्षित इति भावः । न च प्रातिपदिकोक्तार्थे किं प्रथमयेति वाच्यम्, एकत्वादिसङ्ख्याबोधार्थ-त्वात् । न चावयवात् प्रथमोरपत्तेः फलाभावः 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुकोऽवश्यं प्रवृ-त्तेरिति वाच्यम्, पदत्वाच्च सुबुत्पत्तेरावश्यकत्वात् । तेन उचैरित्यादौ क्वचित्सौ

अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमात्राधिक्यस्य । तटः-तटी-तटम् । परिमाणमात्रे द्रोणो ब्रीहिः । द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्नो ब्रीहिरित्यर्थः । प्रत्ययार्थे परिमाणौ प्रकृत्यर्थोऽभेदेन संसर्गेण विशेषणम्, प्रत्ययार्थस्तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन ब्रीहौ

‘उच्चैस्ते सन्धगुञ्जारणम्’ इत्यादौ तेमयादिसिद्धिश्च भवति । अनियतेति । अनियत-लिङ्गास्तु तदाविशब्दः । लिङ्गमात्राधिक्यस्योदाहरणम् । तत्र लिङ्गानामनियतोपस्थितिकतया प्रातिपदिकार्थानन्तर्भावादित्यर्थः । तटः तटी तटमिति । ‘तटं भिजु’ इत्यमरः । परिमाणमात्रे इति । उदाहरणं वच्यते इत्यर्थः । द्रोणो ब्रीहिरिति । द्रोणः परिमाणविशेषः ।

‘जाकसूर्यमरीचिस्थं ब्रह्मरेणुरिति स्मृतम् ।
तेऽहौ लिङ्गा तु तास्तिष्ठो राजसर्षप उच्यते ॥
गौरस्तु ते ब्रह्मवद् ते यवो मध्यस्तु ते त्रयाः ।
कृष्णलः पञ्च ते मायः ते सुवर्णस्तु षोडश ॥
पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तितम् ।
पलद्वयं तु प्रसृतं द्विगुणं कुडवं मतम् ॥
चतुभिः कुडवैः प्रस्थं प्रस्थाश्चत्वार आढकः ।
आढकैस्तेऽष्टगुभिस्तु द्रोण इत्यभिधीयते ॥
कुम्भो द्रोणद्वयं शूर्पः खारी द्रोणास्तु षोडश ॥’ इति स्मरणात् ॥

ब्रीहिरिति । जातावेकवचनम् ‘आत्थाक्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्धतरस्याम्’ इति वचनात् । ब्रीहिराशिरिति यावत् । न ह्येकस्याः ब्रीहिस्यक्तेः द्रोणपरिमाणं सम्भवति । ननु द्रोणाक्षयपरिमाणविशेषस्य ब्रीहिस्यक्तेः कथमभेदान्वयः, धर्मधर्मिणोर्भेदादित्यत आह—द्रोणरूपमिति । तथा चाभेदान्वयस्य बाधादेव द्रोणपरिमाणस्य ब्रीहिस्यक्तेः परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेनान्वयाभ्युपगमाच्चेदोष इति भावः । ननु द्रोणशब्दस्य परिमाणविशेषवाचिनो नियतपुंलिङ्गत्वे प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्येव सिद्धम् । यदि तु ‘अस्त्रियामाढकद्रोणौ’ इति द्विलिङ्गता, तर्हि लिङ्गमात्राधिक्ये इत्येव सिद्धम् । तत् किं परिमाणग्रहणेनेति चेत्तत्राह—प्रत्ययार्थे परिमाणे इति । न हि द्रोणत्वेन रूपेण परिमाणविशेषवाचिद्रोणशब्दात् स्वार्थे प्रथमाविभक्तिरित्यते, येन प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्यनेन गतार्थता स्यात् । किं तु द्रोणत्वेन परिमाणवाचिनो द्रोणशब्दात् परिमाणत्वसामान्यरूपेण द्रोणपरिमाणे विधत्ते प्रथमा विभक्तिर्विधीयते । ततश्च प्रत्ययार्थे परिमाणसामान्ये द्रोणशब्दादर्थमकप्रकृत्यर्थः परिमाणविशेषः सामान्यविशेषात्मकमेव संसर्गोऽप्येति । परिमाणसामान्यात्मकप्रत्ययार्थस्तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन ब्रीहावप्येति । तथा च द्रोणाक्षयपरिमाणविशेषात्मकं यत्

विशेषणमिति विवेकः । वचनं सङ्ख्या । एकः । द्वौ । बहवः । इहोकार्यत्वादिभक्तेः-
प्राप्तौ वचनम् । ५३३ सम्बोधने च २ । ३ । ४७ ॥ इह प्रथमा स्यात् । हे राम ।
५३४ कारके १ । ४ । २३ ॥ इत्यधिकृत्य । ५३५ कर्तुरीप्सिततमं

सामान्यपरिमाणं तत्परिच्छिन्नो ग्रीहिरिति बोधः कळति । अन्यथा ग्रीणाव्यपरि-
माणविशेषपरिच्छिन्नो ग्रीहिरिति बोधः स्यात् । परिमाणसामान्यं न प्रतीयेत ।
तदर्थमिह परिमाणग्रहणमित्यर्थः ।

वचनं संख्येति । पूर्वाचार्यैस्तथा संज्ञाकरणादिति भावः । तथा च सङ्ख्यामात्रे
प्रथमेति लभ्यते । न च लिङ्गमात्राधिक्ये परिमाणमात्राधिक्ये इतिवत् सङ्ख्यामात्रा-
धिक्ये इति कृतो न व्याख्यातमिति वाच्यम्, केवललिङ्गपरिमाणयोः क्वाप्तुपत्तित्य-
भावेन तथा व्याख्यानेऽपि एकद्वित्र्यसङ्ख्याधिक्यद्वित्र्यवस्तुत्वानां केवलानां नियतो-
पत्तितिसत्त्वेन सङ्ख्यामात्रे इत्येव व्याख्यातुमुचितत्वात् । अत एव भाष्ये वचन-
ग्रहणांशो एकः द्वौ बहवः इत्युदाहृतम् । ननु एकः द्वौ बहवः इत्यत्र एकत्वद्वित्वबहु-
त्वानां नियमेनोपस्थित्या 'प्रातिपदिकार्ये' इत्येव सिद्धे वचनग्रहणं व्यर्थमित्यत
आह—इहेति । प्रकृतिभिरैकत्वादीनामुक्तत्वात् 'उक्तादीनामप्रयोगा' इति न्यायेन
प्रथमाभिभक्तेरप्राप्तौ तदर्थं वचनग्रहणमित्यर्थः । तथा च विभक्तिरिहातुवाविका
शब्दासाधुत्वार्थं प्रयोक्तव्या, न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या, नापि प्रत्ययः' इति अन-
भिहितसूत्रभाष्यसिद्ध्यन्यापादिति भावः । इदमेवामिमेत्योक्तं भाष्ये—उक्तेष्वप्येक-
त्वादितु प्रथमा' इति । मात्रग्रहणात् कारकाद्याधिक्ये प्रथमा न भवति । अत्र 'अर्थे
प्रथमा' इत्येव सूत्रयितुमुचितमिति प्रौढमनोरमादौ प्रपञ्चितम् ।

सम्बोधने च । इहेति । सम्बोधने अधिक्ये राग्येऽपि प्रथमा स्यादित्यर्थः । सम्बोध-
नमभिमुखीकृत्य ज्ञापनम् । हे रामेति । मां पाहीति शेषः । इह रामं प्रति मन्त्रकणं
ज्ञाप्यम् । न च 'हे राजन् सार्वभौमो भव' इत्यत्र सार्वभौमशब्दादपि सम्बोधनप्रथमा
स्यादिति वाच्यम् । सम्यक् बोधनमेव हि सम्बोधनम् समिन्त्युपसर्गबलात् । श्रोतरि
विशिष्य राजत्वादिना ज्ञाते सत्येव तं प्रति कश्चिदर्थो ज्ञापयितुं शक्यः, नान्यथा ।
ततश्च सम्बोधनविभक्तिरिष्टमनुवाद्यविधयेति लभ्यते, न तु विधेयविषया । तथा च
सार्वभौमत्वस्य विधेयस्य इदानीमसिद्धत्वेन अनुवाद्यत्वाभावात् सार्वभौमशब्दात्
सम्बोधनविभक्तिरिति मन्त्रवाचा विस्तरः । इति प्रथमा विभक्तिः ।

अथ द्वितीया विभक्तिः । कारके । इत्यधिकृत्येति । संज्ञावचनन्ते इति शेषः । क्रिया-
जनकं कारकम्, करोति—क्रियो निर्वर्तयतीति भाष्ये व्युत्पत्तिदर्शनात् । ब्राह्मणस्य
पुत्रं पश्यतीत्यत्र ब्राह्मणस्यान्यथासिद्धत्वाच्च कारकत्वम् । कर्तुरीप्सित । कारके इत्य-
मुक्तं प्रथमया विपरिणम्यते । आप्तुमिष्यमाणमीप्सितम् । आप्तुं व्याप्नोति, अस्मात्

कर्म १ । ४ । ४९ ॥ कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसङ्गं स्यात् । कर्तुः किम् ? मावेष्ट्वर्थं वक्ष्यति । कर्मण ईप्सिता मावाः, न तु कर्तुः । तमग्रहणं किम् ? पयसा ओदनं भुङ्क्ते । 'कर्म' इत्यनुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम् । अन्य-

सङ्गतात् 'मतिबुद्धिपूजायैभ्यश्च' इति वर्तमाने क्तः । मतिरिच्छा, बुद्धेः पृथग्रहणात् । 'क्तस्य च वर्तमाने' इति कर्तरि षष्ठी । अतिशयेनेप्सितमीप्सिततमम् । धातूपसत्त्वापराधयः कर्ता । केनाप्तुमित्याकाङ्क्षायां कर्तुर्विशेषणीभूतव्यापारोमेत्यर्थाङ्गस्येते, तस्य फलितमाह—कर्तुः निययेत्यादिना । क्तप्रत्ययोपासवर्तमानत्वं तु न विवक्षितम् । तेन कटं करोति, कृतवान् इत्यादौ नाव्याप्तिः । अस्तिः सम्बन्धः । एवं च कर्त्रा स्वनिष्ठव्यापारप्रयोज्यफलेन सम्बन्धुमिच्छमाणमित्यर्थः । यथा तण्डुलान् पचति इत्यत्र विक्षिप्तानुकूलव्यापारः पचैत्यर्थः । तसोवृक्तप्रवैवर्तकृतप्रसिधिलावयवकत्वात्मकं श्रुद्विषयत्वं विक्षितिः, तदनुकूलव्यापारः अधिश्रयणोदकासेचनैषोपकर्षणप्रञ्चलनादिरूप इति 'कारके' इत्यादिसूत्रभाष्ये स्पष्टम् । अत एव 'फलव्यापारयोर्धातुः' इति सिद्धान्तः । तथा च तण्डुलानाधिश्रयणादिव्यापारेण विक्षेपयतीत्यर्थः । अधिश्रयणादिरूपकर्तृव्यापारप्रयोज्यविक्षितिरूपफलान्नयत्वात् तण्डुलानां कर्मत्वम् । ननु कर्तृग्रहणं व्यर्थम् । न च व्यापारलाभाय तदिति वाच्यम्, केनाप्तुमित्याकाङ्क्षायां कारकाधिकारादेव तस्याभाषिति पृच्छति—कर्तुः किमिति । मावेष्ट्वर्थं वक्ष्णाताति । मापेषु भक्षणाय प्रवृत्त्यनुमुखमुत्तरययाभयात्तद्वक्षणाद्विषयतयितुमन्यत्र वक्ष्णातीत्यर्थः । अत्र मापाणां कर्मत्वनिवृत्त्यर्थं कर्तृग्रहणमिति भावः । कर्तृग्रहणे कृते तु नोक्तदोष इत्याहुः—कमेण ईप्सिता मावाः, न तु कर्तुरिति । बन्धनकर्मभूतस्याश्वन्यद्वात्र मापा ईप्सिताः, न तु बन्धनकर्तुः, अश्वरक्षणस्यैव तत्प्रेक्षितत्वादित्यर्थः ।

पमग्रतः किमिति । तमग्रन्तमीप्सिततममित्येतत् किमर्थं 'कर्तुर्द्वैत्यं कर्म' इत्येवास्तिवति प्रश्नः । पयसा ओदनं भुङ्क्ते इति । पयसा मिश्रमित्यर्थः । यद्यप्यत्र अं क्तु रोदन एव पयसा मिश्रः उद्देश्यः, न तु केवलं पयः, नापि केवलं ओदनः । न ह्यसौ केवलपयःपानेन तुष्यति, नापि केवलौदनेन । तथापि यथा भुक्तवानेव पयोल्पिनया पुनरोदगभोजने प्रवर्तते तद्वत् प्रयुदाहरणम् । तत्र यद्यपि पय एव उद्देश्यं भुजिक्रियां प्रति, तथापि भुजिक्रियाकर्मभूतपोदनं प्रति मिश्रणसाधनतया गुणत्वेनैव तदुद्देश्यं न तु भोज्यत्वेन । अतस्तत्र पयसो गुणत्वेन ओदनस्य तत्संस्कार्यतया उद्देश्यत्वावोदनस्यैव ईप्सिततमत्वम्, न तु पयसोऽपि । तस्याप्योदन एव ईप्सिततमम्, गुणेष्वस्य नातुरोष इति भावः । न च तमग्रहणं किमर्थम् ? कर्तुरीप्सितं कर्म इत्येवास्तिवति वाच्यम्, 'अग्नेर्माणवकं वारयति' इत्यत्र माणवकस्य 'वारणाग्नीनामीप्सितः' इत्य-

या गेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात् । ५३६ अनभिहिते २ । ३ । १ ॥ इत्यधिकृत्य ।
५३७ कर्मणि द्वितीया २ । ३ । २ ॥ अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् । हरिं
भजति । अभिहिते तु कर्मणि 'प्रातिपदिकार्यमात्रे' इति प्रथमैव । अभिधानं च
प्रायेण तिङ्कृतद्वितसमासैः । तिङ्-हरिः सेव्यते । कृत-लक्ष्म्या सेवितः ।

पावानत्वनिश्चयस्यादिति प्रकृतसूत्रभाष्ये स्थितम् । तदेवद्वारणार्थानामिति सूत्र-
न्याक्यावसरे स्फुटीभविष्यति । प्राचीनैस्तु कैश्चिद् 'तमग्रहणं किम् ? यस्य ओदनं
मुकुटं' इति ग्रन्थः केवलतमग्रहणप्रयोजनपरतया व्याख्यातः । ते भाष्यविशद्वत्वा-
दुपेक्षयाः । ननु 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इत्यतोऽनुवृत्तेरिह कर्मग्रहणं स्वार्थमित्यत
आह—कर्मग्रहणमाधारेति । अधिशीङ्स्थित्यत्र हि आधारः इत्यनुवर्तते । इहापि तदनु-
वृत्तिर्माभूदिति कर्मग्रहणमिष्यर्थः । ननु हरिं भजतीत्यादावसम्भवादेव तदनुवृत्तिर्न
भविष्यतीत्यत आह—अन्यथा गेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यादिति । हरिं भजतीत्यादौ न
स्यादित्येवकारार्थः ।

अनभिहिते इत्यधिकृत्येति । द्वितीयादि वचयत इत्यर्थः । कर्मणि द्वितीया । 'अनभि-
हिते' इत्यनुवृत्तं व्याख्याते—अनुक्ते इति । हरिं भजतीति । तुष्टयनुकूलपरिचरणारम्भ-
व्यापारो भजेत्यर्थः, पूजादिव्यापारेण हरिं तोषयतीत्यर्थः । कर्तृनिष्ठपूजनादिव्यापार-
प्रयोज्यतुष्टिरूपफलाश्रयत्वाद्धरिः कर्म । हरिनिष्ठतुष्टयनुकूल एकदेवदत्तनिष्ठो वर्तमानो
व्यापार इति बोधः, 'आद्यप्रधानमाध्यातम्' इति निरुक्तकारयास्कवचनात् । क्रिया-
प्रधानं तिङन्तमिति तदर्थः । एवं च हरिनिष्ठतुष्टयनुकूलव्यापाराश्रयो देवदत्त इति
प्रथमान्तविशेष्यकबोधस्तात्किंसम्मतो नावर्तस्य इति मञ्जूषादौ प्रपञ्चितम् । अभि-
हिते स्थितिः । हरिः सेव्यते इत्यादाविति शेषः । प्रथमैवेति । तद्विधावनभिहिताधिकारा-
भावात् 'अभिहिते प्रथमा' इति वार्तिकाच्चेति यावः । अत्र भाष्ये कटं करोति मी-
नमुवारं वर्षानीयं शोभनमित्यत्र कटशब्दादुत्पाद्यमानया द्वितीयाया कर्मणोऽभिहि-
तत्वात् भोषमादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य 'तिङ्कृतद्वितसमासैरभिधानम्'
इति परिगणितम् । तत्र प्रायेणेत्यभ्याहृत्याह—अभिधानं चेति । समासैरित्यनन्तरं
विधत्तमिति शेषः । तिङिति । अविभक्तिकनिर्देशोऽयं तिङ्अभिधानप्रदर्शनाय । हरिः
सेव्यत इति । 'छा कर्मणि' इति कर्मणि लकारः । 'भावकर्मणो' इत्यात्मनेपदम् ।
तिङन्तेन अगिहितत्वाद्धरेः कर्मणो न द्वितीयेति भावः । हरिं भजतीति वाक्यार्थः ।
कर्तृकर्मलकारयोरेकरूप एव वाक्यार्थबोध इति वैयाकरणसमयः । कुदिति । तिङिनिष-
दयमप्यविभक्तिकनिर्देशस्तुदाहरणसूचनाय । लक्ष्म्या सेवित इति । हरिरिति शेषः ।
भूते कर्मणि क्, कर्तरि वृतीया । लक्ष्मीनिष्ठपरिचरणजनिततुष्टयाश्रयो हरिरिति बो-

तद्धित-शतेन क्रीतः शत्यः । समास-प्राप्तः ज्ञानन्दो यं स प्राप्तानन्दः । कचि-
न्निपातेनाभिधानम्, यथा-विषवृक्षोऽपि संवर्ष्य स्वयं क्षेत्रुमसाम्प्रतम् । साम्प्रत-
मित्यस्य हि युज्यत इत्यर्थः । ५३८ तथायुक्तं चानीप्सितम् १ । ४ । ५० ॥

धः । 'सत्त्वप्रधानानि नामानि' इति पास्कृष्टमिदमनुबध्य प्रातिपदिकेषु प्रथमान्तो-
पात्तविशेष्यकबोधस्यैव सर्वसम्मतत्वात् । अत्र सेवितहरोः कर्मणः कृता अभिहित-
त्वाच्च द्वितीया । तद्धितेति । अयमप्यविभक्तिकमिर्वैशास्तबुधाहरणसूचनाय । शतेन
क्रीतः शत्य इति । पठादिरिति शेषः । 'शताच्च ठम्यतावशाते' इति यत्प्रत्ययस्तद्धितः ।
अत्र कर्मणस्तद्धितेनोक्तत्वाच्च द्वितीया । समासेति । अयमप्यविभक्तिकमिर्वैशास्तबुधा-
हरणसूचनाय । प्राप्तानन्द इति । देवदत्तादिरिति शेषः । 'गत्वर्थकर्मक' इत्यादिना
प्राप्तेति कर्तरि क्तः । अन्यपदार्थकर्मणे बहुव्रीहिसमासेनाभिहितत्वाच्च द्वितीयेति
भावः । आनन्दकर्तृप्राप्तिकर्मभूत इति बोधः ।

प्राप्तेनेत्यस्य फलं दशोच्यते—कचिदिति । विषवृक्षोऽपीति असांमप्रतमित्यत्रा-
न्वेति । संवर्ष्येत्यत्र क्षेत्रुमित्यत्र चाम्बवे द्वितीयापत्तेः । तत्र त्वर्थोद्विषवृक्षमिति
गम्यते । न साम्प्रतमिति विग्रहे नष्टस्तुल्यः । युज्यत इत्यर्थ इति । युज्योर्गो कर्मणि
ककारः । औचित्या न युज्यते । औचित्ययुक्तो न भवतीति यावत् । 'युक्ते द्वे सा-
म्प्रतं स्थाने' इत्यमरः । अत्र वृक्षस्य कर्मणो निपातेनाभिहितत्वाच्च द्वितीयेति
भावः । वस्तुतस्तु क्षेत्रुमिति तुमुश्च तुल्यः । कृष्णं द्रष्टुं यातोत्यत्रैव क्रियार्थक्रियो-
पपदत्वाभावेन 'तुमुन्वुलौ क्रियार्था क्रियार्थायाम्' इत्यस्याप्रवृत्तेः । 'शकृदृष'
इत्यादिनापि तुमुश्च, शकावियोगाभावात् । किन्तु 'हृष्यार्थं' इत्यनुवृत्तौ 'समान-
कर्तृकेषु तुमुन्' इति तुमुन् । अक्रियार्थोपपदत्वेऽपि तस्य प्रवृत्तेः । यथा हृष्यति
भोक्तुमित्यादि । एवं च तुमुनः साधुत्वाच्च इत्यत इत्यभ्याहार्यम् । विषवृक्षोऽपि
संवर्ष्य क्षेत्रमित्यत इति यत् तदसाम्प्रतम्—अयुक्तमित्यर्थः । एवं चात्रापि तिङ्मा-
भिहितत्वादेव द्वितीयानिवारणात् तिङ्कृतसहितसमासैरभिधानम् इति परिगणन-
वार्तिके प्राप्तेनेत्यभ्याहारो विफल इति शब्देभ्युशेखरे स्थितम् । एकमोक्षं भुङ्क्तु
इत्यत्र तु पचिभुजिक्रियानिरूपिते द्वे कर्मत्वशक्ती । तत्र गुणभूतपचिन्निरूपितशर्म-
त्वशक्तेः कप्रत्ययाभिहितत्वेऽपि प्रधानभूतभुजिक्रियानिरूपितात्मनभिहिता कर्मत्व-
शक्तिमादाय द्वितीया निर्वाधेति भाष्ये स्पष्टम् ।

ननु यथा बहुपदुरित्यादौ तद्धितेन बहुप्रत्ययेन उक्तत्वात् कदप्यणवयो न भवे-
न्ति, तथा क्रियते कटः इत्यादावपि तिङ्मादिभिरुक्तत्वाच्च द्वितीयादयो न भवि-
ष्यन्ति, 'उक्ताधीनामप्रयोगः' इति न्यायात् । किंच कटं करोतीत्यादौ सावकाशा
द्वितीया कृताः कटा इत्यादौ न भवत्येव, अनवकाशाया प्रथमया बाधात् । न च बृ-
-

ईप्सिततमवक्रियया युक्तमनीप्सितमपि कारकं कर्मसञ्ज्ञं स्यात् । प्रारम्भं गच्छंस्तुणं स्पृशति । विषं भुङ्क्ते ।

पक्षः इत्यादिः प्रथमाया अवकाश इति वाच्यम्, तत्र गम्यामस्ति क्रिया प्रति-
कर्तृत्वेन तुनीयाप्रसङ्गात् । अस्तु ना तत्र प्रथमाया अवकाशः । तथाप्युभयोः साव-
काशावे परत्वात् प्रथमैव स्यात् । एवं चानभिहितोऽधिकारो व्यर्थ इति चेत् ? मैवम्,
'कर्मणि द्वितीया' इत्यादीनां 'द्वयेकयोर्द्विवचनैकवचने' 'बहुषु बहुवचनम्' इत्यनयोश्च
एकवाक्यतया कर्मणि यदेकत्वं द्विषं बहुत्वं वा तत्र एकद्विवचनामीति लभ्यते ।
तत्र 'अनभिहिते' इत्यारम्भे अनभिहिते कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयेत्येवमर्थः स्यात् ।
'अनभिहिते' इत्यभावे तु कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयेकवचनमित्येव पर्यवस्येत् ।
तथा सति कृतः कट इत्यादौ स्तेन कर्ममात्रोक्तावपि तदेकत्वस्यानुक्ततया द्वितीये-
कवचनं दुर्वारं स्यात् । न प्रथमाया निरवकाशात्वं शङ्क्यम्, नीलमिव न तु रक्त-
मित्यादौ विशेषणान्तरनिवृत्तितात्पर्यके अस्तिक्रियाया अनावश्यकत्वेन तत्र
प्रथमायाः सावकाशात्वात् । नापि तत्र परत्वात् प्रथमैव भविष्यतीति वाच्यम्,
कर्तव्यः कट इत्यादौ ततोऽपि परत्वेन कृद्योगलक्षणबन्धीप्रसङ्गात् । एवं च सङ्ख्या-
विभक्त्यर्थ इति पक्षे 'अनभिहिते' इत्यारब्धम्यम् । यवि तु पक्षकं प्रातिपदिकाः
इत्यनाश्रित्य कारकविभक्त्यर्थ इत्याश्रीयते तदा कारकस्य क्तप्रत्ययादिनोक्तत्वाच्च
द्वितीयाविविभक्तिप्रसक्तिः । एकरवाविष्णुबाधोपक्षः प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रवृत्तया
प्रथमैव सम्भवति । अतः 'अनभिहिते' इति नारब्धम्यमिति भाष्यकैयटकौस्तु-
भादिषु स्पष्टम् । अतिविस्तरस्तु मन्जूषाध्यामनुसन्धेयः ।

तथायुक्तं चानोप्सितम् । तथाशब्दस्य सादृश्यवाचकस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वाद्वाह-
र्होप्सिततमवदिति । पूर्वसूत्रे सन्निहितत्वादीप्सिततममेव सादृश्यप्रतियोगीति भावः ।
क्रियमेति । क्रियाजन्यफलयुक्तमित्यर्थः । पूर्वसूत्रे ईप्सिततमस्य कर्मत्वमुक्तम् । द्वेष्यो-
पेक्षयसङ्ग्रहार्थमिदं वचनम् । तत्र उपेक्ष्यमुदाहरति—ग्रामं गच्छंस्तुणं स्पृशति ।
संयोगानुकूलव्यापारः स्पृशोर्धः । अत्र स्पृश्यमानस्य तुणस्य ईप्सिततमत्वाभावेऽपि
गङ्गां स्पृशतीत्यादौ स्पृश्यमानस्योप्सिततमस्य गङ्गादेरिव क्रियाजन्यसंयोगात्मकफ-
लाश्रयत्वात्कर्मत्वमिति भावः । द्वेष्यमुदाहरति—विषं भुङ्क्ते इति । यदा कश्चिच्छलवता
वैरिणा निगृह्यमाणः त्वं भुङ्क्ते तदेवमुदाहरणम् । भुजं हि सुखे प्रक्षितस्य गलाव-
चरप्रवेशानुकूलः हनुश्चलनाविव्यापारोऽर्थः । विषयस्य द्वेष्यतया ईप्सिततमत्वाभावेऽपि
भोदनं भुङ्क्ते इत्यादौ भुज्यमानस्य ईप्सिततमस्य भोदनादेरिव क्रियाजन्यगल-
विवरप्रवेशात्मकफलाश्रयत्वात् कर्मत्वमिति भावः । न च 'घातूपस्थाप्यफलाश्रि-
कर्म' इत्येवास्तु, किमोप्सितानीप्सितयोः । पृथग्रहणेनेति वाच्यम्, आरम्भेर्मात्रवचं

५३९ अकथितं च १ । ४ । ५१ ॥ अपादानादिविशेषैरविचक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ।

बुद्ध्यात्पचदण्डधिमिच्छिन्नश्रासुजिमयमुषाम् ।

कर्मयुक्स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥

‘दुहादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यद्युच्यते तदेवाकथितं कर्म’ इति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । गां दोषिणं पयः । बलिं याचते वसुधाम् ।

धारयतीत्यत्र हि ‘वारणार्थानामीप्सितः’ इति माणवकस्यापादानत्वं प्राप्तं तन्निवृ-
त्यर्थं ‘कर्तुरीप्सिततमम्’ इति वक्तव्यमेव । एवं च द्वेभ्योदासीनसङ्ग्रहार्थं ‘तथायुक्तं
च’ इति सूत्रमाधरयकमित्यास्तां तावत् ।

अकथितं च । अकथितशब्दं व्याचष्टे—अपादानादिविशेषैरेति । अपादानं सम्प्र-
दानम् अधिकरणं कर्म करणं कर्ता हेतुः इति कारकसप्तकम् । तदेतत्तदा अपादानत्वा-
दिविशेषात्मना न विवक्षितं, किन्तु सम्बन्धसामान्यात्मनैव तदा तत्कर्मसंज्ञकमि-
त्यर्थः । ननु नटस्य शृणोति इत्यत्र नटसम्बन्धि अवधनमित्यर्थके नटस्यापि कर्मत्वं
स्यात्, तस्य क्रियाव्यवस्थेन कारकत्वात्, वस्तुतः अपादानस्य सम्बन्धित्वेन विव-
क्षितत्वाच्चेत्याशङ्क्य परिगणयति—दुष्टानिति । वार्तिकार्थसङ्ग्रहश्चोक्तोऽयम् । अतो
व्याचष्टे—दुहादीनामिति । ‘दुह प्रपूरणे’ ‘दुधाच्च घास्नायाम्’ ‘क्षुपचष पाके’ ‘वण्ड-
वण्डनिपातने’ ‘सुरादिः’, निग्रह इत्यर्थः, ब्रह्म ग्रहणार्थका, ‘रुधिर् आवरणे’ ‘प्रच्छ-
ज्जीप्सायाम्’ श्लोके प्रच्छीत्यत्रेकार उच्चारणार्थः, इका निर्देशे तु ‘ग्रहिज्या’ इति
सम्प्रसारणप्रसङ्गात् ‘चिञ् चयने’ ‘ब्रञ् व्यक्तायां वाचि’ ‘मासु अनुशिष्टौ’ ‘जि अभि-
भवे’ ‘मन्थ विक्रीडने’ ‘मुष स्तेपे’ इति द्वादशानामित्यर्थः । चतुर्णामिति । ‘जीञ् प्रापणे’
‘हृञ् हरणे’ ‘कृञ् विक्रीडने’ ‘वह प्रापणे’ इति चतुर्णामित्यर्थः । कर्मणा यद्युच्यते इति ।
कर्मयुगित्यस्य व्याख्यानामिदम् । करणे उपपदे कर्मणि घाञ्ये ‘सस्तुद्विष’ इत्यादिना
किञ्चित् भावः । यद्यपि—

‘दुहियाच्चिरुधिप्रक्षिभिषिचिनामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

ब्रुविशासिगुणेन च यस्तप्सते तदकीर्तितमावरितं कविना ॥’

इति प्रकृतसूत्रस्थश्लोकवार्तिके पश्चिमथिसुब्ध्यादयो न पठिताः, तथापि चकारेण
तेऽपि सकृद्ग्राह्या इति कैपटः ।

गां दोषिणं पय इति । चरणानुकूलव्यापारः । चरणपर्यायो दुहेरर्थः । चारणात्मक-
व्यापारप्रयोज्यचरणात्मकफलाश्रयत्वात्पयः कर्म । गौस्तु चरणे अपादानम् । तद्व-
पादानवस्तुपेयस्य सम्बन्धित्वात्मना गोर्विषयायां कर्मत्वमनेन भवति । तत्तत्र शेष-

अविनीतं विनयं याचते । तण्डुलानोदनं पचति । गगाच्छतं दण्डयति । ब्रजमव

वहीनिरासे द्वितीया भवति । तद्विद्यमुक्तं गौडमनोरमायाम्—गोसम्बन्ध पयःकर्मकं दोहनमर्थं इति । तथा च न माषाणामभीयादित्यत्रैव शेषत्वविवक्षायां प्राप्तां वहीं बाधितुमिदं सूत्रम् । गोसपादानत्वविवक्षायां तु पञ्चम्येव—गोः पयो दोहवीति । गोसकाशात् पयः चारयतीत्यर्थः । यदि तु गौः पयोविशेषणं तदा वृथयेव । गोसम्बन्धित्वेन यत्पयः तत् चारयतीत्यर्थः । एवमग्रेऽप्युक्तमिति प्राचीनमतानुसारी पन्थाः । वस्तुतस्तु अपादानत्वादिविशेषरूपेणाविवक्षितं किन्तु कर्मत्वेनैव विवक्षितम् अकथितम् । तादृशमपादानादि कर्मसंज्ञकं स्यादित्यर्थः, कारकत्वव्याप्यसंज्ञानां स्वबोधये कर्मत्वाद्विशक्तिमरवबोधकत्वात् बोधोऽपि तथैव । एवं च गां दोमिष पयः इत्यत्र गोकर्मकं पयःकर्मकं च दोहनमित्येव बोधः । अथचेः सकाशाद् इवब्रह्मविभागो हि चरणम् । तच्च गोपनिष्ठव्यापारप्रबोध्यम् । एवञ्च कर्तुंव्यापारप्रबोध्यचरणारम्भकविभागविशेषाश्रयत्वात् गोः पयसश्च पूर्वसूत्रार्था कर्मत्वमस्त्येव । अतः उभयकर्मकबोध एव युक्तः, न तु सम्बन्धित्वेन गोर्बोधः । अत एव प्रकृतसूत्रभाष्ये ‘अकथितम्’ इत्यनेनैव सिद्धत्वात् पूर्वसूत्रद्वयस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य ईप्सितमात्रस्याप्यनेनकर्मसंज्ञायां ‘वारणार्थानाम्’ इत्यस्यानवकाशतया अग्रेमाणवकं वारयतीत्यत्र माणवकस्याप्यपादानसंज्ञायां प्राप्तायां ‘कर्तुरीप्सिततमं कर्म’ इत्यारब्धव्यम् । ततश्च द्वेषोपेक्ष्यसङ्ग्रहात् ‘तथायुक्तं जानीप्सितम्’ इत्यारब्धव्यमिति समाहितम्—

‘एतेन कर्मसंज्ञा सर्वा सिद्धा भवत्यकथितेन ।

तत्रेप्सितस्य किं स्यात् प्रयोजनं कर्मसंज्ञायाः ॥

यत् कथितं पुरस्तादीप्सितयुक्तं च तस्य सिद्धार्थम् ।

ईप्सितमेव तु यस्याप्तस्य भविष्यत्यकथितेन’ ॥

इति श्लोकद्वयेनेति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । ‘एतेन कर्म’ त्यादिभाष्यार्थस्तु कैचटे भाष्यप्रवृत्तिपोद्घोते च स्पष्ट इत्यास्तां तावत् ।

बलि याचते वस्तुमिति । हरिरिति शेषः । बलिर्नामासुरविशेषः । मर्द्दं देहीति प्रार्थना याचेरर्थः । दानानुकूलो मर्द्दं देहीति शब्दप्रयोगरूपव्यापार इति यावत् । बलिकर्तृकं वस्तुधाकर्मकं दानं प्रार्थयत इत्यर्थः । कर्तुः कर्मत्वविवक्षायां द्वितीयेति नञ्भाः । प्रार्थनारूपव्यापारअभ्यदाने जनकतया आश्रयत्वात् । बलिसम्बन्धि यद्-सुधाकर्मकं दानं तत् प्रार्थयत इत्यर्थं इति तु प्राचीनाः । अविनीतं विनयं याचत इति । अभ्युपगमप्रार्थना याचेरर्थः । यदा कश्चिद् बलवान् अविनीतः दुर्बलं कश्चिद् बाधते तदा दुर्बलमधिकृत्येव वाच्यं प्रवृत्तम् । अविनीतकर्तृकं विनयकर्मकमभ्युपगमं प्रार्थयत इत्यर्थः । कर्तुः कर्मत्वविवक्षायां द्वितीयेति नञ्भाः । अविनीतसम्बन्धिनमभ्यु-

५५६ गाम् । माणवकं पन्थानं पृच्छति । वृक्षमवचिनोति फलानि । माणवकं

। गममिति तु प्राचीनाः । तण्डुलानोदनं पचतीति । विक्षित्यनुकूलव्यापारः पक्षेऽर्थः । ततोदकप्रस्थेऽनजनितप्रशिक्षिलावयवकरधार्मकं मृदुविशद्वर्धं विक्षितिः । तथा मोदनाख्यद्रव्यान्तरं प्रकृतिभूतेषु तण्डुलेषु समवेतं निष्पद्यत इति स्थितिः । तत्र शेषिलावयवसंयोगविशेषात्मिका विक्षितिः समवायसम्बन्धेन तण्डुलेषु वर्तते । ओदने तु जग्यजनकभावेन वर्तते । तण्डुलैः प्रकृतिभूतैः ओदनं करोतीत्यर्थः । तण्डुल-समवायिकारणिकां तत्समवेतामोदनजनिकां विक्षितिं निर्वर्तयतीत्यर्थः । तत्र व्यापारफलं विक्षितिं प्रति जग्यतया आश्रयत्वात् ओदनः प्रधानं कर्म । ताद-शोदनजनिकां विक्षितिं प्रति समवायित्वेनाधारत्वात् । तण्डुलानां गुणकर्मत्व-मिति तद्विशङ्कायां द्वितीया । तण्डुलसम्बन्धिनोमोदनजनिकां विक्षितिं निर्वर्तय-तीति तु प्राचीनाः ।

गार्ग्यं शतं वण्डयतीति । वण्डधातुः ग्रहणानुकूलव्यापारार्थकः । तादनादिना गार्ग-स्यः सुकर्णशतं गृह्णानीत्यर्थः । तादनादिव्यापारप्रयोज्य ग्रहणावधारत्वात् शतं प्रधानं कर्म । गार्गाणाम् तु तद्ग्रहणावधारत्वात् गुणकर्मत्वम् । ग्रहणं हि परकीयद्रव्यस्य पर-स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं स्वीकरणम् । तत्र स्वत्वनिश्चये गार्गाणामवधारत्वापादत्वम्, ग्रहणघटकताद्वारित्वेन प्रतेयोगिभूतस्वत्वाश्रयत्वात् कर्मत्वं च । तत्रापादानत्वम्-नादस्य कर्मत्वविशङ्कायां द्वितीया । गार्ग्यसम्बन्धिकमिति तु प्राज्ञः । ब्रजभवदण्डि गामिति । निर्गमप्रतिबन्धपूर्वकयत्किञ्चिदधिकरणकचिरस्थित्यनुकूलबन्धनद्वारकपिधा-नादिव्यापारो रुधेरर्थः । गां निर्गमप्रतिबन्धपूर्वकं ब्रजे चिरस्थितिकां करोतीत्यर्थः । अत्र चिरस्थितिं प्रति ब्रजस्याधिकरणत्वमुपेक्ष्य गोद्वारा तत्स्थित्याश्रयतया कर्मत्व-विशङ्कायां द्वितीया । ब्रजसम्बन्धिनं गोकर्मकं चिरस्थित्यनुकूलव्यापारं करोतीत्यर्थः । इति प्राचीनाः । माणवकं पन्थानं पृच्छतीति । जिज्ञासितव्यार्थज्ञानानुकूलः केन पथा गम्यस्यमित्यभिधावाविरूपव्यापारः पृच्छेरर्थः । तत्र विषयतया ज्ञानरूपफलाश्रयत्वात् पन्थाः प्रधानकर्म । तज्ज्ञानं प्रति जनकतया आश्रयत्वात् माणवको गुणकर्म । माणव-केन पन्थानं ज्ञानुमिच्छनीत्यर्थः । अत्र माणवके करणत्वमुपेक्ष्य कर्मत्वविशङ्कायां द्वितीया । पथिविषयकमाणवकसम्बन्धि ज्ञानमिच्छतीत्यर्थः इति प्राज्ञः । वृक्षमवचिनोति फलानीति । वृक्षात् प्रव्याप्य फलान्धावत् इत्यर्थः । प्रव्याप्यादानानुकूलव्यापारो लो-पप्रहारादिरूपः अवपूर्वकविध्वान्तोत्तरार्थः । तत्र प्रव्याप्यादानविषयत्वात् फलानि । प्रजा-नकर्म । प्रव्यवाधिरवाद् वृक्षोऽपादानम् । तस्यापादानत्वमुपेक्ष्य कर्मत्वविशङ्कायां द्वितीया, वृक्षस्य फलप्रव्यवाधयत्वेन कर्मत्वात् प्रव्यवस्य विभागास्य द्विनिष्ठत्वात् । वृक्षसम्बन्धि यत् प्रव्युत्पन्नफलादानं तत् करोतीत्यर्थः इति प्राचीनाः । माणवकं कर्म

धर्मं श्रुते-शास्ति वा । शतं जयति देवदत्तम् । सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति । देवदत्तं शतं मुष्णाति । ग्राममजां नयति-हरति-कर्षति-वहति वा । अर्थनिबन्धनेयं

श्रुते शास्ति वेति । बोधनानुकूलव्यापारः 'बोधनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इत्यादिशब्दप्रयोगा-
त्मको ग्रन्थोऽर्थः । माणवकाय धर्मं बोधयतीत्यर्थः । व्यापारप्रयोज्यबोधविषयात्वा-
द्धर्मः प्रधानकर्म । बोधविषयेण कर्मणाऽभिप्रेयमाणत्वाभ्यामाणवकः सम्प्रदानम् । तस्य
सम्प्रदानत्वमुपेक्ष्य धर्मद्वारा बोधाश्रयत्वात् कर्मत्वविवक्षायां द्वितीया । अध्वविषयकं
माणवकसम्बन्धिनं बोधं जनयतीत्यर्थं इति तु प्राञ्जः । वासेस्तु धर्मं कुर्वित्यादिविविध-
घटितशब्दप्रयोगरूपो बोधनानुकूलव्यापारोऽर्थः इतरत्वात् प्राग्वत् ।

शतं जयति देवदत्तमिति । जि अभिभवे । ग्रहणानुकूलताद्वानादिव्यापारो जयते-
रर्थः । गगान् शतं दण्डयतीतिवद् व्याख्येयम् । सुधां क्षीरनिधिं मथ्नातीति । 'मन्य वि-
छोदने' । प्रवद्वगगतसरोज्जवनानुकूलः मन्यनदण्डभ्रमजनितसङ्कोभारमक आस्फा-
लनपर्यायो व्यापारो मन्येरर्थः । क्षीरोदधेः सकाशात् सुधां मन्यनदण्डभ्रमणेनोद्भा-
वयतीत्यर्थः । व्यापारप्रयोज्योद्भवाश्रयत्वात् सुधा प्रधानकर्म । क्षीरोदधिस्तु उद्भवं
प्रत्यपादानम् । तस्यापादानत्वमुपेक्ष्य सुधाद्वारा उद्भवाश्रयत्वात् कर्मत्वविवक्षायां द्वि-
तीया । सुधाश्रयं क्षीरोदधिसम्बन्धिनं उद्भवं करोतीत्यर्थं इति तु प्राञ्चीनाः । देवदत्तं
शतं मुष्णातीति । अपश्यति देवदत्ते तदीयं सुवर्णशतं तस्मादपनीयादत्त इत्यर्थः । पर-
स्वामिकद्रव्यस्य स्वामिनः सकाशादपनीयावानानुकूलः स्वाम्यज्ञातो निशासञ्चार-
भित्तिच्छिद्रकरणादिरूपव्यापारो मुषेरर्थः । व्यापारप्रयोज्यापनयनपूर्वकादानाश्रय-
त्वाच्चतुर्थं प्रधानकर्म अपनयनावधित्वाद् देवदत्तोऽपादानम् । अपादानत्वमना-
द्व्यापनीयादेयद्रव्यस्वामितया देवदत्तस्यापनीयावानाश्रयत्वात् कर्मत्वविवक्षायां द्वि-
तीया । शतकर्मकं देवदत्तसम्बन्ध्यपनीयाधानं करोतीत्यर्थः इति तु प्राञ्जः । ग्राममजां
नयतीति । ग्रामे अजां प्रापयतीत्यर्थः । गीञ् प्रापणे । देशान्तरसंयोगानुकूलक्षलनगम-
नपर्यायो व्यापारः प्राप्तिः, न तु देशान्तरसंयोगमात्रम् । ग्रामं प्रति चलनवशात्प्राप्तमेव
प्राप्नोति गच्छतीति प्रयोगदर्शनात् । चलनेन संयोग जाते ग्रामं गता प्राप्ते-
त्येव दर्शनात् । तादृशप्राप्त्यनुकूलो दण्डोद्यमनमार्गान्तरगतिप्रतिबन्धपूर्वकथोद्य-
मार्गसंबोद्धनविरूपव्यापारो नांथातीत्यर्थः । एतादृशव्यापारप्रयोज्यग्रामसंयोगात्तदनु-
कूलगमनोपयाश्रयत्वाद्वा प्रधानकर्म । तादृशाजाधारत्वाद्ग्रामोऽधिकरणम् । अधि-
करणत्वमनादृत्य ग्रामस्थापि तथाविधसंयोगाश्रयत्वात् कर्मत्वविवक्षायां द्वितीया ।
अजाकर्मकं ग्रामसम्बन्धि नयनमित्यर्थं इति तु प्राञ्चीनाः । पृथमेव ग्रामम् अजां हरति
कर्षति वहतीत्यपि व्याख्येयम्, तत्र देशान्तरसंयोगानुकूलम् अजाचलनं बाहक-
द्वारकं, तादृशचलनानुकूलव्यापारः स्कन्धग्रहणादिरूपो हरतेत्यर्थः । रज्जुबन्धनाविना

संज्ञा । बलिं भित्तेते वपुषाम् । माणस्कं धर्मं भाषते-अभिज्ञाते-वक्तव्यादि । कारकं किम् ? माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति । 'अकर्मकथातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽप्यथा च कर्मसङ्ग इति वाच्यम्' (वा ११०३-११०५) । कुरुन् स्वपिति । मासमास्ते । गोदोहमास्ते । क्रोशमास्ते ।

बलाच्चालनं कृषेरर्थः । सकटाद्यारोपणादिरूपदेशान्तरसंयोगानुकूलप्राप्त्यनुकूलः बह्वे-
रर्थ इति विशेषः ।

अर्थनिबन्धनेय संज्ञेति । कैयदादिभिस्त्वया इत्यादिवातत्वादिति भावः । तथा च
एतदर्थकथात्वन्तरसंबोधेऽपि द्विकर्मकत्वं लभ्यते । वस्तुनस्तु भाष्ये याचिकधीत्याद्यु-
दाहतरलोकद्वयपरिगणिताः दुष्टियाचिरुधिप्रच्छिभिरिचिन्मन्त्रासंघ इत्यष्टावेव चा-
स्यो द्विकर्मकाः, न तु पश्चिदणिहजिप्रभृतवस्तद्वहिर्भूता अपि । अर्थनिबन्धनेयं
सम्ज्ञेत्स्यपि न युक्तम्, भाष्ये अदर्शनात्, भाष्ये याचिप्रहणेनैव सिद्धे भिचिप्रहणवै-
यर्थ्याच्च । नन्वेवं सति अहमपीदमबोधं बोधे इति 'तद्राजस्य बहुषु' इति सूत्रस्थ-
भाष्यविरोधः । तत्र हि सुब्रह्मन्तुः चौराधिकः प्रच्छिपयाथा, कर्मणि लट्, उत्तम-
पुरुषैकवचनम् । अग्रहणमहं पृच्छये इत्यर्थः । अत्र सुदेद्विकर्मकत्वदर्शनात् अर्थनिब-
न्धनेयं सम्ज्ञेति । निज्ञायत इति चेत् ? न, तावता सुब्रह्मन्तोरपि द्विकर्मकत्वकामेऽपि
तद्वन्त्येषां द्विकर्मत्वे मानाभावात् । अत एव 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति सूत्रभाष्ये,
'द्वयर्थः पश्चिः तण्डुलानोवनं पचतीति तण्डुलान्विकलेव्यकोदनं निर्वर्तयतीति गम्यते ।
तण्डुलानोवनं पचतीति तण्डुलविकारमोदनं निर्वर्तयतीति गम्यते' । ओदनं पच-
तीति ओदनार्थान् तण्डुलान् विकलेव्यतीति गम्यत इत्युदाहृतम् । कर्तुरीप्सित
तममित्येव तण्डुलानामपि कर्मत्वमिति पचरेतदुदाहरणत्वमनुपपन्नमेव । तस्माद्भा-
ष्यपरिगमितवहिर्भूतधातूनामन्तर्भावितव्यर्थकत्व एव द्विकर्मकत्वमिति शब्देभ्यु-
त्पन्ने स्थितम् ।

ननु कुरुन्स्वपिति देववचः, मासमास्ते इत्यादी कुर्वादेरनुदेरयत्वात् 'कर्तुरीप्सि-
ततमम्' इति कर्मत्वं न सम्भवति, कर्तुरेव स्वापाविक्रियाश्रयत्वात् 'तथायुक्तम्'
इत्यपि न कर्मत्वमित्यत आह—अकर्मकथातुभिरिति । ग्रामसमूहात्मककुरुपञ्चालाऽव-
न्त्यादिपरोऽग्र देशशब्दः, न तु ग्रामादिरपि । तेन ग्रामे स्वपितृत्वग्र न द्वितीया ।
अत्र च 'अधिशीकृत्स्यात्सं कर्म' इति लिङ्गम् । अन्यथा 'अधिरोते अविस्तिष्ठति अश्वास्ते
वा वैकुण्ठं हरिः' इत्यन्नाप्यनेनैव कर्मत्वसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यभिप्रेत्योदाहरति—
कुरुन् स्वपिति । देववच इति शेषः । कुरुषु निम्नां करोतीत्यर्थः । देवदत्तात् न
पृतीया, लिङ्गं अविहितत्वादिति भावः । कुर्वादिषाब्दाः जनपदविशेषेषु स्वभावा-
द्विशेषबहुवचनान्ताः । मासमास्ते इति । मासस्याधिकरणसंज्ञां याचित्वा कर्मत्वम् ।

शत्रूनगमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्थानवेदयत् ।

आशयच्चासृतं देवान्वेदमभ्यापयद्विधम् ॥

आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः ।

गति—इत्यादि किम् ? पाचयत्योदनं देवदत्तेन । अन्यन्तानां किम् ? गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तं, तमपरः प्रयुङ्क्तं, गमयति देवदत्तं यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः ।

‘क्रमेणोदाहरति—शत्रूनि । शत्रूनगमयत् स्वर्गम्’ इति गत्यर्थकस्योदाहरणम् । शत्रवो युद्धे मृताः स्वर्गमगच्छन्, तान् यः शस्त्रघातेन गमयत् स्वर्गं स श्रीहरिर्मे गतिरित्यन्वयः । अत्र गमेरप्यन्तावस्थायां शत्रवो गमनक्रियां प्रति कर्तारः, स्वर्गस्तु कर्म । प्यन्तावस्थायां तु गिउवाच्यां प्रयोजकव्यापारारम्भिकां शस्त्रघातक्रियां प्रति घातयित्वा हरिः कर्ता । शेषवस्तु कर्म, शस्त्रघातजन्या या क्रिया स्वर्गप्राप्तिस्तद्वाभ्यस्वात् । एवञ्च हरिः प्रयोजककर्ता, शत्रवस्तु प्रयोज्यकर्तारः । प्रयोजककर्तुर्हरेः शब्दं प्राधान्यम् अन्यानधीनत्वलक्षणं चार्थप्राधान्यमस्ति । शत्रूणां तु अन्यानधीनत्वप्राप्तिकर्तृत्वं प्रयोजकाधीनत्वात् गुणभूतमेव । शेषत्वलक्षणमार्थप्राधान्यं तु प्रयोज्यशत्रुगतकर्तृत्वस्यैव, प्रयोजकव्यापारस्य प्रयोज्यस्वर्गप्राप्त्यर्थत्वादिनि स्थितिः । तन्नान्यानधीनत्वलक्षणस्यार्थप्राधान्यस्य शब्दप्राधान्यस्य च प्रयोजकव्यापारे सत्त्वात् तदुक्तोचि शत्रुगतं कर्मत्वं ‘कर्तुरीप्सिततमम्’ इत्येव सिद्धम् । अतो नियमार्थमिव सूत्रम् । गिउवाच्याप्यमानस्य प्रयोज्यकर्तुर्यदि कर्मत्वं भवति, तर्हि गत्यर्थादीनामेवेति । तेन पाचयति देवदत्तेन इत्यादौ प्रयोज्यकर्तृत्वं कर्मत्वञ्च, किन्तु कर्तृत्वमेव । नदेतत् ‘हेतुमति च’ इति सूत्रे भाष्यकैषदयोः स्पष्टम् । उक्तं च हरिणा—‘गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात् प्रेषणे कर्मतां गतः । नियमात् कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणामिधीयते’ इति । स्वधर्मणेति तृतीययेत्यर्थः । एवं च स्वर्गकर्मकं शत्रुनिष्ठं यद्रमनं तदुक्तुल्लो यच्छिष्टो व्यापारः स श्रीहरिर्मे गतिरिति वाक्यार्थः । एवमप्रेष्युक्ताम् । वेदार्थं स्थानवेदयदिति । जुद्धयर्थं घातोक्ताहरणम् स्पष्टशब्दः आत्मीयपरः, स्वे स्पर्द्धायाः विधिप्रमुखाः नेदार्थमविहुः, तान् हरिः वेदार्थमवेदयदित्यर्थः । अत्र स्वेषां प्रयोज्यकर्तृणां कर्मत्वं । आशयच्चासृतं देवानिति । प्रत्ययसानार्थस्य उदाहरणम् । वेदा अमृतमाश्नन्, तान् हरिराशयदित्यर्थः । वेदमभ्यापयद्विधिमिति । शब्दकर्मणां उदाहरणमेतत् । विधिः प्रज्ञा वेदमधीतवान्, तं हरिः अभ्यापयदित्यर्थः । अत्र प्रयोज्यकर्तृविधेः कर्मत्वम् । आसयत्सलिले पृथ्वीमिति । अकर्मकस्योदाहरणम् । सलिले पृथ्वी आस्ते, तां हरिरासयदित्यर्थः । अत्र पृथिव्याः प्रयोज्यकर्त्याः कर्मत्वम् । यः स मे श्रीहरिर्गतिरिति प्रतिवाक्यमन्वयः ।

‘नीवद्योर्न’ (वा ११०९) । नाययति, बाहयति वा भारं मृत्येन । ‘नियन्तृकर्तृकस्य वहेरनिषेधः’ (वा १११०) । बाहयति रथं बाहान्सूतः । ‘आदिस्त्रायोर्न’ (वा ११०९) । आदयति, खादयति वा अन्नं बटुना । ‘भक्षोरहिंसार्थस्स न’ (वा ११११) भक्षयत्यन्नं बटुना । अहिंसार्थस्य किम् ? भक्षयति बलीवर्दा-
न्सस्यम् । ‘अल्पतिप्रभृतोनामुपसङ्गधानम्’ (वा ११०७) । जल्पयति भाषयति

नीवद्योर्नेति । णीञ् प्रापणे, वह प्रापणे, हृत्पनयोः ण्यन्तयोः प्रयोज्यकर्तुः ‘गति-
बुद्धि’ इत्युक्तं नेति वक्तव्यमित्यर्थः । नाययति बाहयति वेति । भृत्यो भारं नयति
वहति वा, तं प्रेरयतीत्यर्थः अत्र प्रयोज्यकर्तुर्भृत्यस्य णिष्प्रकृत्यर्थं नयनं वहनं च
प्रति कर्तुः प्रयोजकव्यापारं प्रति कर्मत्वे निवृत्ते णिष्प्रकृत्यर्थं प्रति कर्तृत्वस्यैव निरप-
वाद्व्येनावस्थानात् तृतीया बोध्या । यद्यपि नीवद्योः प्रापणमर्थः, तथापि गत्यनुष्-
कव्यापारार्थके प्रापणे गतेर्विशेषणत्वेन प्रविष्टतया गत्यर्थत्वात् प्राप्तिरिति भावः ।
नियन्तृकर्तृकस्य वहेरनिषेध इति । एवञ्च तत्र प्रयोज्यकर्तुर्दृक्त्वस्य ‘नीवद्योर्न’ इति प्रति-
षेधस्याभावे सति प्रयोज्यस्य कर्मत्वं वक्तव्यमिति फलितम् । बाहयतीति । बाहा
अन्ना वहन्ति, तान् सूतः प्रेरयतीत्यर्थः । ‘नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षता च
सारथिः’ इत्यमरः । ‘वहन्ति बलीवर्दाः यवान्, बाहयति बलीवर्दान् वेधदत्तः’ इति
भाष्योदाहरणात् नियन्ता पशुप्रेरक एव विवक्षितः । आदिस्त्रायोर्नेति । अद भक्षणे,
खाद भक्षणे, अनयोः प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वं नेति वक्तव्यमित्यर्थः । प्रत्ययसानार्थक-
त्वात् प्राप्तिः । आदयति खादयति वेति । अस्ति खादति वा अन्नं बटुः, तं प्रेरयती-
त्यर्थः । भक्षेरिति । अहिंसार्थकस्य भक्षधातोः प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वं नेति वक्तव्यमि-
त्यर्थः । ननु ‘गतिबुद्धि’ इति सूत्रे अणौ कर्तुः णौ कर्मत्वमुक्तम् । भक्षधातुस्तु चुरा-
दिस्त्रात् नित्यं स्वार्थिकण्यन्तः । तस्यागिकर्ता नास्त्येव । अतस्तस्य कर्मत्वनिषे-
धोऽनुपपन्नः, अप्रसक्तत्वादिति चेत् ? न, अत एव निषेधाच्छिक्त्वात् ‘गतिबुद्धि’ इति
सूत्रे णिग्रहणेन हेतुमत एव विवक्षितत्वात् । एवञ्च हेतुमण्णिषि अनुत्पक्षे सति अणय,
न्तभक्षिधातुवाच्या क्रियां प्रति कर्तुः हेतुमण्यन्तवाच्यां क्रियां प्रति कर्मत्वमित्यर्थः
पर्यवस्यतीति न दोषः । भक्षयत्यन्नं बटुनेति । चुरादिण्यन्तात् भक्षधातोर्हेतुमण्णिषि
पूर्वगोष्ठौ हेतुमण्यन्तासिवाद्यौ सति भक्षयतीति रूपम् । एवञ्च भक्षयत्यन्नं बटुः,
खादन्तीत्यर्थः । तं प्रेरयतीति ण्यन्तस्यार्थः । भक्षयति बलीवर्दान् सत्यभििति । चेत्त्रे
प्ररूढमल्लं सस्यमिह विवक्षितम् । तस्य तदानीमन्तःप्रज्ञलीवत्त्वात् तन्नक्षणं हिंसै-
वेति भावः ।

जल्पतिप्रभृतीनामिति । पृतेषामणौ यःकर्ता स णौ कर्म स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः ।
जल्पयति भाषयति वेति । धर्ममिति बोधः । पुत्रो धर्मं जल्पति, भाषते वा, तं देवदत्तः

वा धर्मं पुत्रं देवदत्तः । दृष्टोश्च' (वा ११०८) । दर्शयति हरिं भक्तान् । सूत्रे
ज्ञानसामान्यार्थानामेव ग्रहणं, न तु तद्विशेषार्थानामित्यनेन ज्ञाप्यते । तेन स्मरति
जिघ्रसि इत्यादीनां न । स्मारयति प्रापयति वा देवदत्तेन । 'शब्दायतेन' (वा
११०५) । शब्दाययति देवदत्तेन । आत्वर्थसङ्गृहीतकर्मत्वेनाकर्मकत्वात्प्राप्तिः ।

प्रेरयतीत्यर्थः । गत्यर्थविष्वनन्तर्भावाच्चनम् । न च शब्दनक्रियार्थत्वादेव सिद्धे
वचनमिदं व्यर्थमिति वाच्यम्, अत एव 'शब्दकर्मकर्मकाणां' मित्यस्य शब्दः कर्म-
कारकं येषामित्यर्थात् । अन्यथा वेदमध्यापयद्विधिमित्यसिद्धेः । वार्तिके आदिना
व्याहरतिवत्स्थादीनां संग्रहः । आभ्ये तु 'के पुनर्जेषति प्रभृतयाः, जषपति विष्पति
आभाषते' इत्येवोक्तम् । परिगणनमित्येके । उदाहरणमात्रप्रवृत्तानमित्यन्ये । दृष्टोश्चेति ।
'हृदि प्रेक्षणे' अस्याप्यणौ या कर्ता स णौ कर्म स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । दर्शय-
तीति । हरिं भक्ताः परयन्ति, तान् गुरुः प्रेरयतीत्यर्थः । अनु दृष्टोर्बुद्धिविशेषात्मकत्वा-
देव सिद्धे किमर्थमिवं वचनमित्यत आह—सूत्रे इति । 'गतिबुद्धि' इति सूत्रे बुद्धिप्र-
हणेन ज्ञानसामान्यवाचिनां 'विद् ज्ञाने, ज्ञा अवबोधने' इत्यादीनामेव ग्रहणम्, न तु
ज्ञानविशेषवाचिनामित्येतत् 'दृष्टोश्च' इत्यनेन विज्ञायते । अन्यथा 'दृष्टोश्च' इत्यस्य
वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तेनेति । ज्ञापनेनेत्यर्थः । स्मरति जिघ्रसीत्यादीनामिति । आदिना प्रेक्षते
इत्यादीनां संग्रहः । स्मारयतीति । स्मरति प्रियां देवदत्तः, जिघ्रसि चन्दनं देवदत्तः,
तं यज्ञदत्तः प्रेरयतीत्यर्थः ।

शब्दायनेनेति । शब्दं करोतीत्यर्थे 'शब्दचैर' इत्यादिना क्यङि, 'अङ्कसावंधातु-
कयोः' इति दीर्घं, 'सनाद्यन्ताः' इति धातुस्थे शितपा भिर्देशोऽयम् । शब्दायेति
क्यङ्स्तथातोः अणौ कर्ता णौ कर्म नेति वक्तव्यमित्यर्थः । शब्दाययति देवदत्ते-
नेति । शब्दायते देवदत्तः, तं यज्ञदत्तः प्रेरयतीत्यर्थः । देवदत्तस्य कर्मत्वाभावात्
प्रयोज्यकर्तृत्वमावाय तृतीयैव । अत्र शब्दकर्मकत्वात् प्राप्तिरिति भ्रमं निरस्यति—
धात्वर्थेति । शब्दकर्मकमुत्पादनं शब्दायेति क्यङ्स्तथातुरकर्मकं, 'आत्वर्थविधिर्यत-
कर्म आत्वर्थे अन्तर्भूतम् । अतः शब्दायेति क्यङ्स्तथातुरकर्मकं, 'आत्वर्थविधिर्यत-
कर्मकत्वेमेव सकर्मकत्वम्' इति 'सुप्र आत्मनः' इति सूत्रे आभ्ये प्रपञ्चितत्वात् ।
तस्मादकर्मकत्वादेवात्र प्राप्तिरित्यर्थः । एवं च 'शब्दाययति सैनिके रिपून्' इति कर्म
प्रयुज्जानाः परास्ताः । अनु मासमास्ते देवदत्तः, तं प्रेरयति मासमासयति देवदत्तं
यज्ञदत्त इत्यत्र देवदत्तस्य प्रयोज्यकर्तृः कर्मत्वं न स्यात् । आसथातोर्गत्याविष्वनन्त-
र्भावात् । न चाकर्मकत्वात्त्वन्तर्भाव इति वाच्यम्, अकर्मकत्वात्प्रतिषेधि' इति
मासस्य कर्मतया आसेरकर्मकत्वासम्भवात् । किं च ओव्नादिकर्मणः अविबन्धानां

येषां देशकालादिभिर्धं कर्म न सम्भवति तेऽत्राकर्मकाः, न त्वविषयितकर्माणोऽपि ।
तेन 'मासमासयति देवदत्तम्' इत्यादौ कर्मत्वं भवति । 'देवदत्तेन पाचयति' इत्यादौ तु न ।

५४१ हृकोरन्यतरस्याम् १ । ४ । ५३ ॥ हृकोरणौ यः कर्ता स णौ वा
कर्मसंज्ञः स्यात् । हारयति कारयति वा मृत्यं-मृत्येन वा कटम् । 'अभिवादिदृशो-
रात्मनेपदे वेति वाच्यम्' (वा १११४) । अभिवाद्यते दर्शयते देवं भक्तं भक्तेन
वा । ५४२ अधिशोक्स्थाऽऽसां कर्म १ । ४ । ४६ ॥ अधिपूर्वाणामेवामाधारः
कर्म स्यात् । अधिशेते-अधितिष्ठति-अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः । ५४३ अभि-
निविशश्च १ । ४ । ४७ ॥ अभिनीत्येतत्सङ्घातपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म स्यात् ।
अभिनविशते सन्मार्गम् । 'परिक्वयथौ सम्प्रदानम्—' (सू ५८०) इति मृगादिद्व

देवदत्तः पचति, पाचयति देवदत्तेन यज्ञदत्त इत्यत्र प्रयोज्यकर्तृदेवदत्तस्य कर्मत्वं
स्यात्, तदानीं पचेरकर्मकत्वेन गत्याविषयन्तर्भावादित्यत आह—येषामिति । इदं च
प्रकृतसूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् ।

हृको । हा च का च हृकोरौ तयोरिति विग्रहः । हारयति कारयति वेति । हरति
करोति वा कटे मृत्युः, तं प्रेरयतीत्यर्थः । अत्र प्रयोज्यकर्तृत्वस्य कर्मत्वविकल्पः ।
हृकोर्गोत्यर्थाविषयन्तर्भावाद्प्राप्ते विभाषेयम् । हृकोर्यान्तरे तु प्राप्तविभाषा ।
अभ्यवहारयति सन्धवान् सैन्धवैर्वा, विकारयति सैन्धवान् सैन्धवैर्वा । अत्र अभ्यवह-
रतेर्भण्यार्थत्वाच्च विकारयतेरकर्मकत्वाच्च प्राप्तः । अभिवादीति । हेतुमण्यन्तस्या-
भिपूर्वकवदधातोर्हनिप्रकृतिकण्यन्तस्य चारम्भनेपदिनोऽणौ कर्ता णौ कर्म वेत्यर्थः ।
अभिवाद्यते इति । अभिवदति नमस्करोति देवं भक्तः, तं गुरुः प्रेरयतीत्यर्थः । कर्तृ-
गामिनि फले 'णिचश्च' इत्यात्मनेपदम् । अत्र भक्तस्य प्रयोज्यकर्तृत्वः कर्मत्वविकल्पः ।
अप्राप्तविभाषेयम् । परस्मैपदे तु अभिवाद्यति देवं भक्तेनेत्येव । परयति देवं भक्तः,
तं गुरुः प्रेरयति । दर्शयते देवं भक्त भक्तेन वा । 'गतिबुद्धि' इत्यत्र बुद्धिप्रहणेन ज्ञान-
सामान्यवाचिन एव प्रहणमित्युक्तम् । तथापि 'दोश्च' इति निरर्थं प्राप्ते विकल्पः ।

अविशोक्स्थाऽऽसां कर्म । शीङ्, स्था, आस् पृष्ठां हृन्धः । अधिपूर्वाः शोक्स्थासः
इति विग्रहे शाकपाथिबाधित्वाबुत्तरपञ्चलोपः । तदाह—अधिपूर्वाणामिति । अधिकरण-
संज्ञापवाद्योऽयम् । अधिशेते इति । अधिशेते वैकुण्ठं हरिः, अधितिष्ठति वैकुण्ठं हरिः,
अध्यास्ते वैकुण्ठं हरिरित्यन्वयः । अधिस्तु सप्तम्यर्थस्याधारस्य श्रोतकः । वैकुण्ठे
शेते तिष्ठत्यास्ते वेत्यर्थः । अभिनिविशश्च । आधार इति कर्मेति चानुवर्तते । अभि-
नीति संघातप्रहणम् । तदाह—अभिनीत्येतत्सङ्घातपूर्वस्येति । अभिनिविशते सन्मार्गमिति ।
आप्रहृवानित्यर्थः । अप्रतिहतप्रवृत्तिमामिति यावत् । नन्वेवं सति पापेऽभिनवेकाः

मण्डूकस्तुत्या अन्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्कचिन्न-पापेऽभि-
निवेशः । ५४४ उपान्वध्याङ्गवसः १ । ४ । ४८ ॥ उपादिपूर्वस्य वसतेरा-
धारः कर्म स्यात् । उपवसति-अनुवसति-अधिवसति आसति वा वैकुण्ठं हरिः ।
'अभुक्त्यर्थस्य न' (वा १०८७) । वने उपवसति ।

‘उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।

द्वितीयाऽऽन्नेभितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥’ (वा १४४४)

उभयतः कृष्णं गोपाः । सर्वतः कृष्णम् । धिक् कृष्णाभक्तम् । उपर्युपरि

इत्यत्रापि कर्मत्वात् द्वितीया स्मादित्यत आह—परिक्रमेणे इति
सूत्रादन्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् कचिन्नोपान्वधः । तर्हि
अभिनिविशते सम्भारमित्यत्रापि विकल्पः स्मादित्यत आह—व्यवस्थेति । अनु
‘परिक्रमेणे’ सम्प्रदानमन्यतरस्यात्, आधारेऽधिकरणम्, अधिवीकृत्वासां कर्म;
अभिनिविशश्च इति सूत्रक्रमः । ‘तत्र अभिनिविशश्च’ इत्यत्र कथमन्यतरस्यां ग्रह-
णासृष्टिः, ‘आधारेऽधिकरणम्’ ‘अधिवीकृत्वासां कर्म’ इत्यत्र च तदनुवृत्तेरभावा-
दित्यत आह—मण्डूकस्तुत्येति । सुष्यमिति शेषः । मण्डूकाः कथा मध्ये पदानि सन्त-
समप्रणिपन्त एव उत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदनुवर्त्यर्थः । ‘एवमेव अभिनिविश्रानाम्
इति समर्थसूत्रे भाष्यप्रयोगोऽत्र मानम् । उपान्वध्याङ्गवसः । उप अनु अधि आ
इत्येतेषां द्वन्द्वः । उपान्वध्याङ्गपूर्वो वस् इति विग्रहे शाकपार्थिवादिवात् समासः ।
तदाह—उपादिपूर्वस्येति । उपवसतीत्यादि । वैकुण्ठे वसतीत्यर्थः । उपसर्गाः आधारत्वा-
द्योतकाः । अत्र ‘वसेरर्थस्य प्रतिषेधः’ इति वार्तिकम् । तद्वार्थशब्दो निवृत्तश्च
चनः । ‘अर्थोऽभिधेयैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु ।’ इत्यमरः । भोजनशब्दार्थः निवृत्तिर्य-
स्मात् प्रतीयते सः अर्थः, भोजननिवृत्तिवाचकस्य भोराधारस्य कर्मत्वप्रतिषेध-
इति यावत् । तदेतवर्थतः सङ्गृह्णाति—अमुक्त्यर्थस्य नेति ।

अथोपपन्नविभक्तयः । उभसर्वतसोरिति । वार्तिकम् । उभयशब्दसर्वशब्दप्रकृतिकत-
सन्तयोः प्रयोगे सति द्वितीया कार्यत्वर्थः । धिगिति । धिग्वसदस्य प्रयोगे सति द्वितीया
कार्या । ‘प्रकृतिवदनुकरणम्’ इत्यव्ययत्वात्सुपो लुक् । उपर्यादित्यत्यनेन ‘उपर्यध्या-
सस्तामीप्ये’ इति सूत्रोपासाम्यशब्दानि गृह्णाते । आन्नेभितान्तेष्विति । द्विदस्य पर-
मान्नेभितम् । तदन्तेषु कृतद्विर्वचनेष्विति यावत् । तथा च कृतद्विर्वचनेषु उपर्यादिषु
त्रिषु प्रयुज्यमानेषु द्वितीयेत्यर्थः । तत इति । उक्तप्रवेशेभ्योऽन्यत्रापि द्वितीया दृश्यत-
इत्यर्थः । उभयतः कृष्णं गोपा इति । कृष्णस्य पार्श्वद्वयेऽपीत्यर्थः । आधादित्वात्
तसिः । ‘उभयोऽन्यत्र’ इत्यव्ययम् । चतुर्थं द्वितीया । सर्वतः कृष्णमिति । कृष्णस्य सर्वेषु

लोकं हरिः । अभ्यधि लोकम् । अधोऽधो लोकम् । 'अमितःपरितः समयानिकषा-
हाप्रतियोगेऽपि' (वा १४२—१४४३) । अमितः कृष्णम् । परितः कृष्णम् ।
ग्रामं समया । निकषा लङ्काम् । हा कृष्णामक्तम् । तस्य शोच्यते इत्यर्थः । 'बुभु-
क्षितं न प्रतिभाति किञ्चित्' । ५४५ अन्तराऽन्तरेण युक्ते २ । ३ । ४ ॥ आभ्यां
योगे द्वितीया । अन्तरा त्वां मां हरिः । अन्तरेण हरिं न सुखम् ।

पार्श्वेषु गोपा इत्यर्थः । भिक् कृष्णामकमिति । भिक् निन्दायाम् । कृष्णामक्तस्य
निन्दात्यर्थः । केचित्सु कृष्णामक्तो निन्दा इत्यर्थः, प्रथमार्थे द्वितीयेत्याहुः । भिक्-
क्षेत्यत्र तु निषिद्धावरणमित्यध्याहार्यम् । उपर्युपरीति । 'उपपद्ध्यधसस्तामीप्ये' इति
द्विर्वचनम् । लोकस्य समीपे उपरि हरिरस्तीत्यर्थः । अभ्यधीति । लोकस्य समीपदेशे
हरिरस्तीत्यर्थः । अधोऽध इति । लोकस्य समीपे अधो हरिरस्तीत्यर्थः । अमितः परितः
इति । 'ततोऽभ्यध्यापि इत्यते' इत्यस्य प्रपञ्चोऽयम् । योगेऽपीत्यनन्तरं द्वितीयेति
शेषः । अमितः कृष्णमिति । गोपा इति शेषः । कृष्णस्य पार्श्वद्वयेऽपीत्यर्थः । परितः
कृष्णमिति । कृष्णस्य सर्वेषु पार्श्वेषु गोपा इत्यर्थः । 'पर्युभिर्ग्यां च' इति तसिष् ।
ग्राम समया निकषेति । समया निकषा इति च आकारान्ते अभ्यये ग्राममित्यस्य
प्रत्येकमन्वयः । ग्रामस्य समीपे इत्यर्थः । 'निकषाम्तिके' 'समयान्तिकमध्ययोः'
इति चामरः 'विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति' इति माघः । हा कृष्णामक्तमिति ।
हा इत्याकारान्तमभ्ययं क्षेदे । 'हा विषादशुगातिषु' इत्यमरः । तदाह—तस्य
शोच्यत इत्यर्थः इति । कृष्णामक्तः शोच्य इत्यर्थ इत्यन्ये । प्रतियोगमुदाहरति—
बुभुक्षितमिति । बुधार्तस्य किञ्चिदपि न स्फुरतीत्यर्थः । 'मा दीतौ' इह तु उपसर्ग-
बलात् स्फुरणे वर्तते । ततो लक्षणावावृत्तेः प्रतेर्न कर्मप्रवचनीयत्वम् । एवं च
'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इत्यनेन गतार्थत्वं न भवति ।

अन्तरान्तरेण युक्ते । अन्तरा इत्याकारान्तमभ्ययं न तु टावन्तम् । अन्तरेणेत्य-
प्यभ्ययमेव, न तु तृतीयान्तम् इति भाष्ये स्थितम् । अन्तरा त्वां मां हरिरिति । तत्र
च मम च मध्ये हरिरित्यर्थः । 'अन्तरा मध्ये' इत्यमरः । अन्तरेण हरिमिति । हरेर्वर्जने
सुखं नास्तीत्यर्थः । 'पृथिविद्वानन्तरेणर्ते हि रुद्रानां च वर्जने' । इत्यमरः । किमन-
योः अन्तरेण गतेनेत्यत्र तु अन्तरशब्दो विशेषवाची । अनयोर्विशेषेण ज्ञातेनेत्यर्थः ।
अत्र अन्तरेणेत्यस्य तृतीयान्तयोऽव्ययत्वाभावात् तद्योगे द्वितीया । न चैवं सति
'हलोऽनन्तराः संयोगः' इत्यत्र 'द्वयोर्ब्रह्मन्तरा कश्चित्' इति आप्यप्रयोगा कथमिति
शङ्क्यम्, मध्यस्थनिमित्तमवधित्वं हि ययोर्निर्णीतं तत्र द्वितीया । ययोस्तु न तन्नि-
र्णयस्तत्र सम्बन्धसामान्ये बहुशेष भवति, युक्तग्रहणादिनिर्णयः ।

५४६ कर्मप्रवचनीयाः १ । ४ । ८३ ॥ इत्यधिकृत्य । ५४७ अनुलं-
क्षणे १ । ४ । ८४ ॥ लक्षणे द्योत्येऽनुरक्तसङ्गाः स्यात् । गत्युपसर्गसङ्गापवादः ।
५४८ कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया २ । ३ । ८ ॥ एतेन योगे द्वितीया स्यात् ।
पर्जन्यो जपमनुप्रावर्षत् । हेतुभूतजपोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः । परापि हेतौ तृतीया
अनेन बाध्यते । 'लक्षणेऽप्यम्भूत—' (सू ५५२) इत्यादिना सिद्धे पुनः संज्ञावि-

कर्मप्रवचनीयाः । इत्यधिकृत्येति । 'प्राप्तीश्वराक्षिपाताः' इति पर्यन्तमिति बोध्यम् ।
अनुलंक्षणे । लक्षणे द्योत्ये इति । लक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धे द्योत्ये इत्यर्थः । उक्तसङ्ग इति ।
कर्मप्रवचनीयसङ्ग इत्यर्थः । लक्षयते ज्ञायतेऽनेनेति लक्षणम्, तच्च हेतुभूतं विवचि-
तम्, न तु वृत्तं प्रति विद्योतते विद्युदिति वच् चिह्नमात्रम्, तथा सति 'लक्षणेऽप्यम्' इत्येव सिद्धेति वच्यते । गत्युपसर्गसङ्गापवाद इति । अनेन क्रियायोगे एव कर्मप्रव-
चनीयसङ्गेति सूचितम् । 'कर्मप्रवचनीयाः' इति महासङ्गाकरणसामर्थ्यादुक्तव्य-
त्वम् । कर्मेति क्रियोच्यते; तां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः, भूते कर्तरि बाहुलकाद्-
नीपरप्रत्यया, ततश्च क्रियामेव न द्योतयन्ति किं तु क्रियामिरूपितसम्बन्धविशेषं
द्योतयन्ति । एवं च अनुप्रावर्षादिषु क्रियानिरूपितसम्बन्धस्य द्योत्यत्वेन अन्वयात्
तत्र गत्युपसर्गः सङ्गयोः प्राप्तिर्बोद्धव्या ।

कर्मप्रवचनीय । युक्ते इति भावे क्तः । तदाह—एतेन योगे इति । पर्जन्यो जपम-
न्विति । कदा पर्जन्योऽवर्षदिति प्रश्ने उत्तरमिदम् । अत्र वृष्टिकाल उपदेशः, स च
दुर्गान्त्वात् शास्त्राग्रं प्रति द्विकलश्वम् इति वत् प्रज्ञानं किञ्चिद्वलम्ब्यैव ज्ञाप्यः ।
जपोऽत्र प्रज्ञानम्, तत्र जपकाले वर्ज्यः प्रावर्षदिति सम्भवति । हेतुभूतजपो ह्यत्र
लक्षणम् । हेतुत्वं च पूर्वकालवृत्तित्ववदितम् । एवं च वर्षहेतुभूतवर्षणजपोत्तरकाले
पर्जन्यः प्रावर्षदित्युचरं पर्यवस्यति । तत्र लक्षणत्वं हेतुत्वं चेति द्वयं द्वितीयायाः ।
तदुभयमनुना द्योत्यते । लक्षणत्वं च ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वम् । जपज्ञानेन तदुत्तर-
कालविशिष्टा वृष्टिर्जायते । ततश्च जपात्मकहेतुज्ञानजन्यज्ञानविषयो वर्षणमिति
बोधः । तदाह—हेतुभूतेति । अनभिहिताभिकाराच्च पर्यन्यात् तृतीया, तस्य सिद्ध
अभिहितत्वात् । ननु हेतुत्वात्तस्य कथमिह लाभः, 'अनुलंक्षणे' इत्यत्र तदनुपवा-
नात् । एवं च हेतुत्वाविषयायां वृत्तमनु विद्योतते विद्युदित्यत्र 'अनुलंक्षणे' इति
सावकाशात् । 'हेतौ' इति तृतीया तु धनेन कुलमिरपादौ सावकाशा । पर्जन्यो जप-
मनुप्रावर्षदित्यत्र तु तदुभयमपि प्रसक्तम् । तत्र परत्वात् हेतुतृतीयायैव स्यादित्यत
आह—परपीति । 'अनुलंक्षणे' इति कर्मप्रवचनीयत्वप्रयुक्तद्वितीयाविधिनेत्यर्थः ।
पुनः सङ्गेति । वृत्तमनु विद्योतते विद्युत् इत्यत्र 'अनुलंक्षणे' इत्यस्य न प्रयोजनम्,

धानसामर्थ्यात् । ५४९ तृतीयार्थे १ । ४ । ८१ ॥ अस्मिन्द्योत्येऽनुक्तसङ्गः
स्यात् । नदीमन्ववसिता सेना । नद्या सह सम्प्रत्ययेत्यर्थः । पिबन् वन्धने कः ।
'५५० हीने १ । ४ । ८६ ॥ हीने द्योत्येऽनुः प्राग्वत् । अनु हरिं सुराः । हरेर्हीना
इत्यर्थः । '५५१ उपोऽधिके च १ । ४ । ८७ ॥ अधिके हीने च द्योत्ये उपेत्य-
व्ययं प्राक्सङ्गं स्यात् । अधिके सप्तमी वक्ष्यते । हीने-उप हरिं सुराः । ५५२

'लक्षणेत्यम्' इत्येव सिद्धेः । ततश्च 'अनुलक्षणे' इत्यारम्भसामर्थ्यात् हेतुभूते लक्षणे
अमोः कर्मप्रवचनीयत्वलक्षणा द्वितीयया द्वेत्तौ तृतीया आभ्यस्त इति विज्ञायते ।
इत्यर्थः । ततश्च हेतुत्वमपि शाब्दबोधे विषय इति फलति ।

तृतीयार्थे । अनुस्तिथ्यनुवर्तते । कर्मप्रवचनीयाः इत्यधिकृतम् । अस्मिन् द्योत्ये इति ।
'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति तृतीयार्थे साहित्ये द्योत्ये इत्यर्थः । अत्र 'तृतीयार्थे' इत्यनेन
कर्तृकरणे न गृह्यते, रामेण पारेणानुहतो वालीत्यत्र 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वा-
लीयसी' इति न्यायेन तृतीयया एव प्रवृत्त्या अस्याः संज्ञायाः फलभावात् । नापि
'येनाङ्गविकारः' इति तृतीयार्थोऽत्र विवक्षितः, 'अनन्तरस्य' इति न्यायेन 'कर्मप्रवच-
नीययुक्ते द्वितीया' इत्यस्य 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इत्यस्यैव बाधकत्वात् । तच्चाह—
नद्या सह सम्प्रत्येति । साहित्यं द्वितीयार्थः, अनुस्तथ्योक्त इति भावः । ननु अवसि-
तशाब्दस्य अवपूर्वात् 'पो अन्तकर्मणि' इति आतोरुपसङ्गात्कथमुक्तार्थलभ इत्यत
आह—विभ वन्धने क इति । उपसर्गबलेन सम्बन्धवृत्तेरस्मात् कप्रत्यय इत्यर्थः । अत्र
सङ्घर्षश्च पुनः पुनर्लक्ष्यस्य ज्ञापकं तर्कं न लक्षणम्, किन्तु सकृच्च ज्ञापकमपि ।
यथायं कमण्डलुना भवान् अद्राक्षीत्, स छात्र इति सकृदेव हि कमण्डलुपाणिर्दृष्टः,
तस्य कमण्डलुलक्षणमिति 'अनुलक्षणे' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । तेन व्याख्यात्मकलि-
ङ्गमेवात्र लक्षणमिति न अस्मितव्ययम् । हीने । हीने द्योत्ये इति । निकर्षे द्योत्ये इत्यर्थः ।
हीन इति भावे क्तः । 'ओहाक त्यागे' इति आतोरोदिरवात् 'ओदितश्च' इति निष्ठा-
नत्वम् । अनुः प्राग्वदिति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञ इत्यर्थः । अनुहरिं सुरा इति । अत्र निकृ-
ष्टभावोऽनुद्योत्यो द्वितीयार्थः । तच्चाह—हरेर्हीना इत्यर्थः इति । हरेरिति षष्ठी प्रतियो-
गिताभ्याम्, हरिप्रतियोगिकनिकर्षवन्त इत्यर्थः । उपोऽधिके च । चकारात् हीने इति
समुच्चिद्यते तच्चाह—अधिके हीने चेति । अधिक्ये निकर्षे चेत्यर्थः । प्राक्सङ्गमिति ।
प्रागुक्तकर्मप्रवचनीयसंज्ञकमित्यर्थः । अधिके संज्ञाविधानं न द्वितीयार्थमित्याह—
अधिके सप्तमी वक्ष्यत इति । 'यस्मादधिकम्' इत्यनेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञाकार्यं सप्तमी
वक्ष्यत इत्यर्थः । हीने इति । तच्चाहरणं वक्ष्यत इति शेषः । उप हरिं सुरा इति ।
हरेर्हीना इत्यर्थः ।

लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यन्तवः १ । ४ । २० ॥ एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्तसङ्गाः स्युः । लक्षणे—वृक्षं प्रति—परि—अनु वा विद्योतते विद्युत् । इत्थम्भूताख्याने—भक्तो विष्णुं प्रति—परि—अनु वा । भागे—लक्ष्मीर्हरिं प्रति—परि—अनु वा । हरेर्भाग इत्यर्थः । वीप्सायाम्—वृक्षं वृक्षं प्रति—परि—अनु वा सिद्ध्यति । अत्रोपसर्गात्वाभावात् षत्वम् । एषु किम् ? परिधिष्यति । ५५३ अभि-

लक्षणेत्थम्भूत । लक्षणं ज्ञापकम् । अयं प्रकारः इत्थं, तं, प्राप्तः इत्थम्भूतः, तस्या-
ख्यानमुपपादकमित्थम्भूताख्यानम् । भागः स्वीकार्योऽन्तः तत्स्वामी विवक्षितः ।
व्याप्तुं कार्त्स्न्येन सम्बन्धुमिच्छा । वीप्सा । लक्षणं च इत्थम्भूताख्यानं च भागश्च
वीप्सा चेति द्वन्द्वद्विषयसप्तमी । तदाह—एष्विति । एष्वर्थेषु द्योत्येति विद्युत् तु नाग्नि-
तम्, व्याप्तुमिच्छायास्तद्द्योत्यार्थेवाभावाद्धिति भावः । लक्षणे इति । उदाहरणं
वक्ष्यते इति शेषः । वृक्षं प्रतीति । लक्ष्यलक्षणभाषसम्बन्धो द्वितीयार्थः । स च प्रत्य-
याविद्योत्यः । वृक्षेण लक्ष्यमाणा विद्युत् विद्योतते इत्यर्थः । उत्पन्नविनष्टा विद्युत्,
तदुत्पादितो वृक्षप्रकाशोऽपि उत्पन्नविनष्ट एव । तथा च वृक्षप्रकाशोत्तरं विद्युतोऽस-
त्त्वेन प्रत्यक्षाभावाद्यनुमेया सा । ततश्च प्रकाशितेन वृक्षेण विद्युज्ज्ञानात् वृक्षो लक्ष-
णम् । इत्थम्भूताख्यान इति । उदाहरणं वक्ष्यत इति शेषः । भक्तो विष्णुं प्रतीति । भज
सेवायाम् । भक्तिरस्यस्येति भक्तः, मत्स्वार्थोऽर्क्षभाष्यच्, विषयतासम्बन्धः प्रत्या-
विद्योत्यो द्वितीयार्थः, तस्य भक्तावेकदेशेऽन्वयः विष्णुविषयकभक्तिमानित्यर्थः । अथ
भक्तः भक्तिरूपं प्रकारविशेषं प्राप्तत्वात् इत्थंभूतः तस्य विष्णुविषयकतया उपपाद्य-
त्वाद्विषयतासम्बन्धस्तदुपपादकः प्रतिद्योत्य इति ज्ञेयम् । भागे इति । उदाहरणं
वक्ष्यत इति शेषः । लक्ष्मीर्हरिं प्रतीति । स्वामित्वं द्वितीयार्थः प्रत्याविद्यात्यः । तदाह—
हरेर्भाग इत्यर्थः इति । हरेः स्वभूतेति यावत् ।

वीप्सायामिति । उदाहरणं वक्ष्यत इति शेषः । वृक्षं वृक्षं प्रतीति । 'नित्यवीप्सयोः'
इति द्विवचनम् । अथ सम्वाच्या इच्छा स्वरूपवती व्याप्तिरेव तु विवक्षिता, सा
च कार्त्स्न्येन सम्बन्धारिमिका । तथा च प्रकृत्यर्थगतकार्त्स्न्यमेव व्याप्तिः सा यद्यपि
द्विवचनद्योत्या, तथापि प्रतिपर्यनुयोगे तद्द्योत्यत्वमपि । तथा च कृत्स्नं वृक्षं सिद्ध-
तीत्यर्थः । व्यक्तिकार्त्स्न्यमिह विवक्षितम्, न त्वचयवकार्त्स्न्यमिति 'नित्यवीप्सयोः'
इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । ननु सेवने वृक्षस्य कर्मत्वादेव द्वितीयासिद्धेः किमिह कर्मप्रव-
चनीयसंज्ञेत्येतत् आह—अत्रेति । गत्युपसर्गसंज्ञापवादाः कर्मप्रवचनीयसंज्ञेत्युक्तम् ।
अतोऽत्र प्रतेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया उपसर्गसंज्ञाया बाधात् 'उपसर्गात् सुनोति' इति
षत्वं न भवति । कर्मप्रवचनीयत्वाभावे तु प्रतेरुपसर्गात्वात्ततः परस्य सिद्धतेः सस्य
षत्वं स्यादित्यर्थः । भाष्ये तु 'किमयमिदमुच्यते, कर्मत्वादेव द्वितीया सिध्यति,

रमागे १ । ४९१ ॥ भागवजं लक्षणादावभिरुक्तसङ्गा स्यात् । हरिमभि वर्तते ।
भक्तो हरिमभि । देवं देवमभि सिद्धति । अभागे किम् ? यत्र ममाभिध्यात्तदी-
यताम् । ५५४ अधिपरी अनर्थकौ १ । ४ । ९३ ॥ उक्तसङ्गौ स्तः कुतोऽ-
ध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति । गतिसङ्गाभावात् 'गतिर्गतौ' (सू ३९७७)

उपसर्गसंज्ञानिबृत्तिस्तु न प्रयोजनम् । क्रियायोगाभावे तदप्रसङ्गेति याचिष्य द्विती-
यार्थमेवैतत् कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानम् इत्युक्तम् । वृक्षस्य सेचने कर्मत्वेऽपि तद्-
विषयत्वायां सम्बन्धविषयत्वायां षष्ठीं बाधितुमिदं कर्मप्रवचनीयत्वविधानम् । किं च
वृक्षस्य सेचने कर्मत्वेऽपि प्रथमतः प्रतिषेधोत्पन्नसम्बन्धे अवयवेन अन्तरङ्गत्वात्प्रतिषेध-
षष्ठीबाधनार्थमिवम् । वृक्षं वृक्षं प्रति पश्चिण आसते इत्यादौ अकर्मकभातुयोगे अधि-
करणादिसंज्ञानिरासार्थं चेवमिति भाष्याक्षय इति शब्देन्दुशेखरे मञ्जुषायां च स्प-
ष्टम् । एषु किमिति । 'लक्षणेत्थंभूताख्यानाभागवीप्सासु' इति किमर्थमित्यर्थः । परिधि-
श्रुतीति । अग्निमित्यादि शेषः । अत्र लक्षणाद्यभावात् कर्मप्रवचनीयत्वाभावे 'उपसर्गा-
स्तुनोति' इति चत्वमिति भावः । अधिरभागे । लक्षणादाविति । आदिना ह्यथभूता-
ख्यानावीप्सयोः सङ्ग्रहः । लक्षणे उदाहरति—हरिमभि वर्तते इति । जयः क्वेति प्रश्ने
इवमुत्तरम् । लक्ष्यभावाः अभिषोक्त्यो द्वितीयायः । हरिलक्ष्यो जय इत्यर्थः । भक्तो-
हरिमभीति । इत्थंभूताख्याने उदाहरणमिवम् । विषयतासम्बन्धः अभिषोक्त्यो द्विती-
यार्थः । हरिविषयकभक्तिमानित्यर्थः । वीप्सायामुदाहरति—देवं देवमभिसिद्धतीति ।
कारस्म्यसम्बन्धात्मिका ध्यातिसिद्धितीयायै, अभिषोक्त्यश्च । कृत्स्नं देवमभिसिद्ध-
तीत्यर्थः । चत्वाभावादिपूर्ववत् । यदत्रेति । बहूनां द्रव्यं तण्डुलादि यत्र संसृष्टं तत्रेवं
वाक्यम् । स्वस्वामिभावः षण्ठ्यर्थः । अभिस्तद्भूतकः । अत्र संसृष्ट द्रव्ये यत् वस्तु
मम स्वभूतं स्यात्, तत् ममं वीयतामित्यर्थः । श्यादित्यस्तोत्रिंश्रि रूपम् । अत्र मम
भागे ह्यर्थ्यतः पर्यवसानावभागे इति कर्मप्रवचनीयत्वपर्युदासात् उपसर्गत्वस्य
निर्वाधत्वात् 'उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यपरः' इति चत्वम् ।

अधिपरी अनर्थकौ । उक्तसङ्गौ स्त इति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञाकारित्यर्थः । कुतोऽध्या-
गच्छति, कुतः पर्यागच्छतीति । अत्र कुत इत्युपादानपञ्चम्यास्तसिद्धिः । कस्मात् प्रवेशा-
दागच्छतीत्यर्थः । नन्वत्र अधिपर्योरनर्थकतया सम्बन्धस्य तद्व्योत्यत्वाभावेन व्योत्य-
सम्बन्धप्रतियोगिरूपकर्मप्रवचनीययुक्तत्वस्याभावाच्च द्वितीयाप्रसक्तिरित्यस आह-
गतिसंज्ञाभावादिने । अत्र 'गतिर्गतौ' इत्यत्र पदादित्यधिकारात् पदापरत्वसम्पत्तये
कुत इत्युपाचमिति भावः । अत्र प्रभवति पराभवति अनुभवतीत्यादौ प्रादेरित्यर्थ-
न्तरद्योतकत्वाभावेऽपि जात्यर्थद्योतकत्वमस्त्येव । अर्थान्तरद्योतकत्वाभावेन अनर्थ-

इति निषातो न । ५५५ सुः पूजायाम् १ । ४ । ९४ ॥ सुत्तिकम् । सुस्तुतम् ।
अनुपसर्गत्वात् षः । पूजायाम् किम् ? सुत्तिकं किं तत्रात्र । क्षेपोऽयम् ।
५५६ अतिरतिक्रमणे च १ । ४ । ९५ ॥ अतिक्रमणे पूजायां च अतिः कर्मः
प्रवचनीयसङ्गः स्यात् । अति देवान्कृणः । ५५७ अपिः पदार्थसम्भावना-
म्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु १ । ४ । ९६ ॥ एषु द्योत्येष्वपिरुक्तसङ्गः स्यात् । सर्पि-
षोऽपि स्यात् । अनुपसर्गत्वात् षः । सम्भावनायां लिङ् । तस्या एव विषयभूते

कत्वम्यवहारः । उक्तं च भाष्ये—‘अनर्थान्तरवाचिनो धातुनोक्तक्रियामेवाहत्तु’
इति । एवं च क्रियायोगाभावाद् गतित्वस्यापि न प्रसफिरिति शङ्का, निरस्ता । सः
पूजायाम् । कर्मप्रवचनीय इति शेषः । सुत्तिकं सुस्तुतमिति । अत्र सोः कर्मप्रवचनीयत्वे
प्रयोजनमाह—अनुपसर्गत्वात् ष इति । ‘उपसर्गात् सुनोति’ इत्यनेनेति शेषः । पूजायां
किमिति । सुना पूजायाः निरर्थं प्रतीतेः प्रश्नः । सुत्तिकं किं तत्रात्रेति । त्वया सम्यक्
सिक्तं, किन्तु अत्रास्मिन् सुसेके कृते सति सेकस्तुतश्च किं, न किञ्चिदपीत्यर्थः ।
क्षेपोऽयमिति । सिन्धाञ्च गम्यत इत्यर्थः । सेकक्रियाकर्तुः पूजयत्वे गम्य एवात्र कर्म-
प्रवचनीयत्वम् । तद्भावाद् ‘उपसर्गात् सुनोति’ इति चत्वमिति भावः । अतिरतिक्र-
मणे च । चकाराद् पूजायामिति समुच्चिन्न इत्याह—पूजायां चेति । अतिक्रमणमुचि-
त्तादायिकत्वम् । अति देवान् कृणः इति । प्रपञ्चसंरक्षणविषये देवेभ्योऽधिकः कृण्य
इत्यर्थः देवानां पूज्य इति वा । आद्येऽयं ‘कुगतिप्राप्त्या’ इति समासो न ‘स्वती
पूजायाम्’ इति नियमात् । द्वितीये त्वमभिधानाच्चेत्याहुः ।

अपिः पदार्थः । पदार्थश्च सम्भावनञ्च अम्ववसर्गश्च गर्हा च समुच्चयश्चेति द्वन्द्वः ।
एषु द्योतकतया विद्यमानः अपिः कर्मप्रवचनीय इत्यर्थः । तदाह—एवमिति । अप्रयु-
ज्यमानस्य पदान्तरस्यार्थः पदार्थः, तद्यद्योतकमपिमुदाहरति—सर्पिषोऽपि स्यादिति ।
यत्रातिदीर्घावस्थपमप्यङ्गं भुञ्जानेभ्यो दीयते तदनुपसर्गस्यार्थमिदं वाक्यम् ।
अत्रापिः कर्मप्रवचनीयत्वे प्रयोजनमाह—अनुपसर्गत्वात् ष इति । ‘उपसर्गप्राप्त्यर्थ्य’
इत्यनेनेति शेषः । अपिद्योत्यं पदार्थं विधादयितुमाह—सम्भावनायां किञ्चित् । ‘उप-
संवादाशङ्कयोश्च’ इति सूत्रे ‘उपसंवादाशङ्कयोर्लिङ्’ इति पठितवचनेनेति शेषः । तत्र
आशङ्का—उत्कटान्तरकोटिका शङ्का, सम्भावनेवेति भावः । सा च प्रकृत्यर्थगता
भवति, प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकरव्युत्पत्तेः । असंज्ञातोश्च भवनमर्थः,
‘असु सुवि’ इत्युक्तेः । भवनं च सत्ता, ‘सु सत्तायाम्’ इत्युक्तेः । ततश्च सम्भावना-
विषयोभूतभवनार्थकादसंज्ञातोः कर्तरि लिङि असोरक्षोपे वासुडागमादौ स्यादिति
रूपम् । तेन च सम्भावनाविषयभवनान्नयः कर्ता अवगता, स च कर्ता इत्याकाङ्क्षायां

भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तं दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दः स्यादित्यनेन सम्बध्यते । सर्पिषः इति षष्ठी त्वपिशब्दबलेन गम्यमानस्य बिन्दोरवयवावयविभावसम्बन्धे । इयमेव अपिसम्बन्धस्य पदार्थद्योतकता नाम । द्वितीया तु नेह प्रवर्तते । सर्पिषो बिन्दुनां योगो न त्वपिनेत्युक्तत्वात् । अपि स्तुयाद्विष्णुम्—सम्भावनं शक्युत्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्तिः । अपि स्तुहि-अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा । धिरदेवदत्तम् । अपि स्तुयाद् वृषलम्

प्रकरणात् औचित्यात् सर्पिष इत्यवयवषष्ठीबलाच्च बिन्दुरिति गम्यते, तमेवापिशब्दो द्योतयति स च बिन्दुरपिशब्दद्योत्यः कर्ता प्रकृत्यर्थे सम्भावनाविषये भवने स्वस्य विम्बोदौर्लभ्यात् तदेव दौर्लभ्यं पुरस्कृत्यान्वेति, सम्भावनाविषयत्वबोधे दौर्लभ्यस्यापि सम्भावनाविषयतया अनुभवसिद्धत्वात् । तदिदं दौर्लभ्यमपि अपिशब्दो द्योतयति । एवं च बिन्दोः कर्तृविशेषरूपेण द्योत्योक्तदौर्लभ्यसम्बन्धेन च स्यादित्यत्रान्वयः । तद्वाह—तस्या एवेति । सम्भावनाया एवेत्यर्थः । कर्तृबिन्दोदौर्लभ्यात् भवनक्रियायां यद् दौर्लभ्यं तद् द्योतयन् अपिशब्दः स्यादित्यनेन सम्बध्यत इत्यर्थः । ननु सर्पिरेव कर्तृत्वेनान्वेसु इत्यत आह—सर्पिषः इति । सम्बन्ध इत्यनन्तरं वर्तत इति शेषः । एवं च सर्पिरवयवविन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यवती बिन्दुकर्तृका सम्भावनाविषयीभूता ससेति बोधः । इयमेवेति । बिन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यद्योतकतत्वेत्यर्थः । ननु कर्मप्रवचनीयेनापिना अन्वयसखात् सर्पिषो द्वितीया स्यादित्यत आह—द्वितीया तु नेति । कुत इत्यत आह—सर्पिष इति । सर्पिषः बिन्दुनैव योगा, न त्वपिनेत्येव सर्पिष इति षष्ठी रित्वाविसन्द्भेन उक्तत्वादित्यर्थः । कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वमेव कर्मप्रवचनीययुक्तम्, प्रकृते च अपिद्योत्यस्य उक्तसम्बन्धस्य बिन्दुरेव प्रतियोगी न तु सर्पिरिति भावः । तदेवं पदार्थद्योतकमपिमुदाहरत्य सम्भावनद्योतकमपिमुदाहरति—अपि स्तुयाद्विष्णुमिति । अवाङ्मनसगोचरं विष्णुमपि स्तुयोने इति ङिक् ।

सम्भावनपदं व्याचष्टे—सम्भावनमित्यादिना । अवाङ्मनसगोचरं विष्णुमपि स्तुयात् । स्तोतुं शक्त इत्यर्थः । अयुक्तिरियम्, अवाङ्मनसगोचरस्य विष्णोः केनापि स्तोतुमशक्यत्वात् । तत्र कर्मप्रवचनीयत्वे उपसर्गत्वबाधात् ‘उपसर्गात् सुनोति’ इति शब्दं न । अन्ववसर्गद्योतकमपिमुदाहरति—अपि स्तुहीति । स्तुहि वा, न वा, यथेष्टं कुर्वित्यर्थः । अन्ववसर्गपदं व्याचष्टे—अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञेति । ‘प्रैषातिसर्ग’ इति लोट् । गार्हाद्योतकमपिमुदाहरति—अपि स्तुयाद् वृषलमिति । ‘गार्हायां वृषपिजावोः’ इति लट् बाधित्वा परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च सम्भावनायां लिङ् । अत्र वृषलस्य निन्दत्वात् तत्स्तुतेर्निन्द्यार्थं गम्यमानमपिशब्दो द्योतयति । धिरदेवदत्त-

गर्हा । अपि सिद्ध, अपि स्तुहि-समुच्चये । ५५८ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे
२ । ३ । ५ ॥ इह द्वितीया स्यात् । मासं कल्याणी । मासमधीते । मासं गुह-
धानाः । क्रोशं कुटिला नदी । क्रोशमधीते । क्रोशं गिरिः । अत्यन्तसंयोगे किम् ?
मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः ।

५५९ स्वतन्त्रः कर्ता १ । ४ । ५४ ॥ क्रियाया स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः
कर्ता स्यात् । ५६० साधकतमं करणम् १ । ४ । ४२ ॥ क्रियासिद्धौ

मिति तदनुवादः । समुच्चयद्योतकमपिमुदाहरति—अपि सिद्ध अपि स्तुहोति । अपि-
ह्येन मिळितेन समुच्चयद्योतनात् प्रत्येकं कर्मप्रवचनीयत्वाद्बुभयन्नापि पत्वाभावः ।
सिद्ध, स्तुहि चेत्यर्थः ।

कालाध्वनोः । इति । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इत्यर्थः । निरन्तरसंयोगः अत्य-
न्तसंयोगः । अन्तः विच्छेदः तमतिक्रान्तः अत्यन्तः स चासौ संयोगश्चेति विग्रहः ।
गुणक्रियाद्रव्यैरित्यौचित्यात् गम्यते । गुणक्रियाद्रव्यैः कालाध्वनोरविच्छिन्नसंयोगे
गम्ये द्वितीया स्यादित्यर्थः । सा च कालाध्वन्यामेव भवति, क्षुत्तत्वात् । तत्र गुणात्य-
न्तसंयोगे उदाहरति—मासं कल्याणीति । भवतीति शेषः । त्रिंशद्दिनात्मको मासः ।
तस्मिन्विच्छिन्नमङ्गलानित्यर्थः । क्रियात्यन्तसंयोगे उदाहरति—मासमधीते इति ।
त्रिंशद्दिनात्मके (मासे) प्रतिदिनमुचितकाले निरन्तरमधीत इत्यर्थः । द्रव्यात्यन्तसंयोगे
उदाहरति—मासं गुहधाना इति । मासे प्रतिदिनं निरन्तरं गुहधानाः सन्तीत्यर्थः ।
कालात्यन्तसंयोगमुदाहृत्य अर्थात्यन्तसंयोगे उदाहरति—क्रोशं कुटिला नवास्यादि ।
मासस्य द्विरिति । मासे त्रिंशद्दिनात्मके द्वयोर्विनधोः प्रतिदिनमेकवारमित्येवं द्विरधीत
इत्यर्थः । 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुप्' इति द्विशब्दात् कृत्वोऽर्थं सुप् 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽ-
धिकरणे' इति पठ्यते । शेषपठ्यति केचित् । 'शिवरात्रौ जाग्रुवात्' इत्यत्र तु अधिकर-
णत्वस्य विवक्षितत्वात् सप्तमीत्याहुः उपपदविभक्तीनां शेषत्वविवक्षायामेव प्रवृत्ते-
रिति तदाशयः । इति द्वितीया विभक्तिः ।

अथ तृतीया विभक्तिः । स्वतन्त्रः कर्ता । कारकाधिकारात् क्रियाजनने स्वातन्त्र्य-
मिह विवक्षितमित्याहुः—निर्यायामिति । स्वातन्त्र्यमिह प्राधान्यमिति भाष्ये स्पष्टम् ।
ननु स्याली पक्षतीत्यादौ कथं स्थावरादीनां कर्तृत्वं, स्वातन्त्र्याभावाद्बल्यत आह—
विवक्षितोऽर्थ इति । 'विवक्षातः कारकाणि भवन्ति' इति भाष्यादिति भावः । स्वातन्त्र्यं
च धात्वर्थव्यापाराश्रयस्वम् । फलानुकूलव्यापारो धात्वर्थः । तत्र पञ्चतीत्यत्र
विकृतिरूपफलश्रये तण्डुलेऽतिव्याप्तिवारणाय व्यापारेति । उक्तं च हरिणा—
'धातुनोक्तक्रिये निरर्थं कारके कर्तृतेष्यते ।' इति । धातुपास्तव्यापारवर्तीत्यर्थः । साध-

प्रकृष्टोपकारकं कारकं कारणसङ्गं स्यात् । तमग्रहणं किम् ? यज्ञायां घोषः । ५६१
कर्तृकरणयोस्तृतीया २।३।१८ ॥ अनभिहिते कर्तारं करणे च तृतीया स्यात् ।
रामेण वागेन हतो बाळी । 'प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' (वा १४६६) । प्रकृत्या-
न्वाहः । प्रायेण याज्ञिकः । गोत्रेण गार्ग्यः । समेनैति । विषमेणैति । द्विद्वेगेन धान्यं क्री-

कतमं करणम् । क्रियासिद्धाविति । क्रियोत्पत्तावित्यर्थः । कारकाधिकारकम्यमिदम् ।
प्रकृष्टोपकारकमिति । कर्त्रा क्रियायां अवधितव्यायां यत् सहायभूतं तदुपकारकमित्यु-
च्यते । साधकतममित्यस्य व्याख्यानमेतत् । साधकशब्दात् 'अतिश्रान्ते तमप' इति
तमप । अतिश्रान्तं साधकं साधकतममिति भावः । यज्ञापारान्तरे क्रियानिष्पत्तिः
तत् प्रकृष्टम् । कर्तृव्यापाराधीनयज्ञापाराम्यवहिसा क्रियानिष्पत्तिः तत्तस्यां करण-
मिति यावत् । तमग्रहणं किमिति । साधकमित्येषोच्यताम् । कारकाधिकारादेव सिद्धे
पुनः साधकग्रहणादेव प्रकृष्टं साधकमिति विज्ञात इति प्रश्नः । गज्ञायां घोष इति ।
अयमाश्रयः-कारकप्रकरणे गौणमुख्यत्वात्वाः एतत्प्रादाव्यग्रं न ग्रहयते इति ज्ञाप-
यार्थं तमग्रहणम् । अन्वया 'आधारोऽधिकरणम्' इत्यत्र अन्वयसङ्ग्राहसंज्ञावकाश-
धारण्ये पुनस्तदग्रहणसामर्थ्यात् सर्वावयव व्यापत्वा य आधारः सोऽधिकरणमि-
त्यर्थः स्यात् । एवं च तिष्ठेत् तैलं, दधि सपिरित्वादावेव स्यात्, जज्ञायां घोषः,
कूपे गार्ग्यकर्मिणाद्यौ न स्यात् अतस्तमग्रहणमिति भाष्ये स्पष्टम् । अत्र बहुवचनं
तत् 'आधारोऽधिकरणम्' 'सङ्गम्यधिकरणे च' इत्यत्र वच्यते ।

कर्तृकरणयोस्तृतीया । 'अनभिहिते' इत्यधिकारादाह-अनभिहित इति । रामेणैति ।
रामकर्तृकवागकरणकर्तृक्रियाविषयो बाळीत्यर्थः । प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानमिति ।
तृतीयायाः इति शेषः । उपपदविभक्तिरियम् । यथायोगं सर्वविभक्त्यपवादः । प्रकृत्या
वावरिति । सङ्गम्यत्वमृतीयार्थः । प्रकृतिः स्वभावाः, तत्सम्बन्धितत्वास्त्वेषामित्यर्थः ।
यदा तु स्वभावेनैवाथमभिरूपः न त्वलङ्कारादिनेति करणान्तरव्युत्पासाव प्रकृतेः
कारणत्वं विविच्यते, तदा 'कर्तृकरणयोः' इत्येष सिद्धमिति भाष्यम् । प्रायेण याज्ञिक
इति । प्रायशब्दे बहुवचनी बहुलान्तरसम्बन्धियाज्ञिकत्वधानित्यर्थः । सङ्गम्यश्च
ज्ञाप्यज्ञापकभावः । बहुलेन आचारेण हेतुना ज्ञाप्ययाज्ञिकत्ववानित्यर्थे तु 'इत्यभभूत-
लक्षणे' इत्येव सिद्धम् । बहुलेन आचारेण सम्पन्नयाज्ञिकत्ववानित्यर्थे तु 'करणत्वादेव
सिद्धमिति भाष्यम् । गोत्रेण गार्ग्य इति । गोत्रमस्य गार्ग्य इत्यर्थः । अत्र प्रथमा
प्राप्ता । गोत्रेण हेतुना ज्ञाप्यगार्ग्यत्वधानित्यर्थे तु 'इत्यभभूतलक्षणे' इत्येव सिद्धम्
इति भाष्यम् । समेनैति विषमेणैतीति । क्रियाविशेषणमेतत् । समं विषमं च गमनं
करोतीत्यर्थः । कर्मणि द्वितीया प्राप्ता । समेन विषमेण वा पथा पृतीत्यर्थे तु करण-
त्वमेव सिद्धम् इति भाष्यम् । द्विद्वेगेन धान्यं क्रीणातीति । द्वयोर्द्वेगयोः समाहारः

सुःखेन वा यातीत्यादि । ५६२ दिवः कर्म च १ । ४ । ४३ ॥
 १म् कारकं कर्मसङ्गं स्यात्, आस्करणसङ्गम् । अक्षरसा-
 । ५६३ अपवर्गे तृतीया २ । ३ । १ ॥ अपवर्गः कलप्राप्तिः
 ३ कालाभनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात् । अहा क्रोधेन वा
 : । अपवर्गे किम् ? मासमधीतो नायातः । ५६४ सहयुक्ते-
 ३ । १९ ॥ सहार्थेन युक्तेऽप्रधाने तृतीया स्यात् । पुत्रेण सहागतः
 साकसाधैसमंयोगेऽपि । विनापि तद्योगं तृतीया 'इदो यूना'
 इत्यादिनिर्देशात् । ५६५ येनाङ्गधिकारः २ । ३ । २० ॥ येनाङ्गेन

आदिस्वाद्य औत्थम् । द्विजोणसम्बन्धि धान्यमित्यर्थे षष्ठी प्राप्ता ।
 आध्यात्म्यमूल्यं हिरण्यं द्विजोणं, तेन क्रीणासीत्यर्थे तु करणत्वादेव सिद्धम्
 सुखेनेति । सुखजनकं धानं करोतीत्यर्थः । क्रियाविशेषणम् । द्वितीया
 ते । नाम्ना तृतीयणः । नामसम्बन्धिस्तृतीयधत्वानित्यर्थः । नामञ्चा-
 १ इत्यर्थे तु 'इत्थन्मूतकण्ठे' इत्येव सिद्धम् । धाम्येन धनवानित्यत्र
 ष्ठार्थः । धाम्याभिप्रेतधनवानित्यर्थः । वल्लित्वेव वल्लि धानामीत्यत्र तु
 १र्थः । वल्लिप्रकारकवल्लिज्ञानधनस्मीत्यर्थे इत्याद्यङ्गम् ।

३ । साधकतममित्यनुवर्तते । नदाह-दिवः साधकतममिति । विदुषात्वर्थं
 इमित्यर्थः । आदिति । चकारात् करणसंज्ञकमित्यपि लभ्यत इत्यर्थः ।

अपवर्गः समाप्तिः, 'कर्मापवर्गे लौकिका अग्रया' इत्यादौ पूर्व-
 कलप्राप्तिर्विचक्षिता । फलप्राप्तिपर्यन्तत्वात् प्राप्तेन क्रियायाः । तदाह-
 सिरिति । कालाभनोरिति । अनेन 'कालाभनोः' इति द्वितीयाया
 त्वेव सूचितम् । अहेति । अहि क्रोधे वा निरन्तरम् अनुवाकोऽभ्यसनेन
 : इ नायात इति । न गृहीत इत्यर्थः । सहयुक्ते । 'पुत्रविनामानि'
 येव सिद्धे युक्तग्रहणं सहार्थकशब्दानां साकमित्यादीनामपि प्रहणार्थ-
 नेति । पुत्रेणेति । पितुरन्नागमनक्रियासम्बन्धाः शाब्दः । पुत्रस्य तु
 १ आर्थिक इति तस्याप्राधान्यम् । यस्यत्यागमनक्रियाकर्तृत्वादेव
 इति, तथापि पुत्रेण सह स्थूल इत्याद्येवास्त्य मुख्योदाहरणम् इति
 अर्थग्रहणस्य प्रयोजनमाह—एवं साकमिति । ननु 'पुत्रेणागतः पिता'
 शब्दमाभावात् कथं तृतीयेत्यत आह—विनापीति । 'इदो यूना' तच्च-
 । सहादिशब्दामावेऽपि तदर्थोदाहरणेऽपि तृतीयानिर्देशवशादित्यर्थः ।
 आङ्गाम्यस्य सन्तीत्यङ्गं शरीरम् । अर्षा आद्यम् । तस्य विकार इति

विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततः तृतीया स्यात् । अच्चा काणः । अक्षिसम्बन्धिकाणत्वविशिष्ट इत्यर्थः । अङ्गविकारः किम् ? अक्षि काणमस्य । ५६६ इत्थं भूतल्लक्षणे २।३।२१॥ कश्चित्प्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात् । जटाभिस्तापसः । जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्ट इत्यर्थः ५६७ सम्बन्धोऽन्यतरस्यां कर्मणि २।३।२२॥ सम्पूर्वस्य जानाते कर्मणि तृतीया वा स्यात् । पित्रा पितरं वा सज्जानीते । ५६८ हेतौ २ । ३ । २३॥ हेत्वर्थे तृतीया स्यात् । द्रव्यादिसाधारणं निर्व्यापारसाधारणं च हेतुत्वम् । करणत्वं तु क्रियामात्रविषयं व्यापारनियतं च ।

विग्रहः । येनेत्यनेन प्रकृत्यर्थभूतमङ्गं परास्तरयते । न विकृतेन अङ्गेन अङ्गिनो विकारः सम्भवति । तदाह—येनाङ्गेनेत्यादिना । अच्चा काण इति । काणशब्दः काणत्ववति वर्तते । सम्बन्धस्तृतीयायः । न च काणत्वेऽन्वेति । तदाह—अक्षिसम्बन्धीति । सम्बन्धश्च विकारप्रयुक्तत्वरूपा । अक्षिविकारप्रयुक्तकाणत्ववानिति यावत् । यद्यपि एकमक्षि विकर्त्तुं काणमित्युच्यते । तथाऽन्यवयवधर्मस्य क्षरीरे तदन्वित्यङ्गात्मनि व्यवहारो निरुद्धः । द्वौ विभ्रावितिवत् अक्षणेति पदस्य प्रयोगः सामर्थ्याः । इत्थंभूतलक्षणे । अयं प्रकारः इत्थं, तं भूतः प्राप्तः इत्थंभूतः 'भू प्राप्तौ' इति चौरादिकात् 'आह्वयाह्वा' इति णिजभावे 'गत्यर्थाकर्मक' इत्यादिना कर्तरि क्तः । लक्षणं ज्ञापकम् । प्रकारविशेषं प्राप्तस्य ज्ञापके (सम्बन्धे चोत्पत्ते) इत्यर्थः । तदाह—कश्चित्प्रकारमिति । नटाभिस्तापस इति । तपः अस्वास्तीति तापसः । 'तपस्तप्तृस्त्राभ्यां विनीनी' 'अणञ्' इति मत्वर्थीयः अणप्रत्ययः तापसत्ववति वर्तते । लक्ष्यलक्षणसावस्तृतीयायः । तदाह—जटाज्ञाप्येति । न च ज्ञाने करणत्वादेव तृतीया सिद्धेति वाच्यम्, करणत्वाविषयायां लक्ष्यलक्षणभावमात्रविवक्षायां तृतीयायैवात् । संकोऽन्यतरस्यां कर्मणि । सम्पूर्वस्य ज्ञाघातोऽनुकरणत्वं चोक्तवचनं 'संज्ञ' इति । तदाह—सम्पूर्वस्य जानातेरिति । द्वितीयापवादोऽर्थे तृतीयाधिकरणः । सज्जानीते इति । सम्यक् जानीते इत्यर्थः । 'सम्प्रतिभ्यामावाधाने' इत्यात्मनेपदम् ।

हेतौ । हेत्वर्थे इति । हेतुरिहकारणपर्यायोलौकिक एव विवक्षितः, न तु 'सप्रयोजको हेतुश्च' इति कृत्रिमः, तस्य चकारेण कर्तृसंज्ञाया अपि सत्वेन कर्तृत्वतीत्यर्थे सिद्धेः । ननु हेतोरपि करणत्वादेव तृतीया सिद्धेत्याशङ्क्य हेतुत्वकरणत्वयोर्भेदमाह—द्रव्यादिनाधारणमिति । आदिना गुणक्रियासङ्ग्रहः । द्रव्यं गुणं क्रियां च प्रति यजनकं तत्र स्वयं विद्यमानमित्यर्थः । निर्व्यापारसाधारणं चेति । द्वारीभूतव्यापारवति तद्वहिते च विद्यमानं हेत्वर्थः । एवं च द्रव्यगुणक्रियात्मकार्थत्रयमिहपितं निर्व्यापारसम्यापारवृत्ति च यत् तद्धेतुत्वमिति फलति । करणत्वं स्थिति । क्रियाजनकमात्रवृत्ति व्यापारव-

दण्डेन घटः । पुण्येन दृष्टो हरिः । फलमपीह हेतुः । अध्ययनेन वसति । 'गम्य-
मानाऽपि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका' । अलं भ्रमेण । भ्रमेण साध्यं नास्ती-
त्यर्थः । इह साधनक्रियां प्रति श्रमः करणम् । शतेन शतेन वस्तान् पाययति

वृत्ति च यत् तदेव करणत्वमित्यर्थः । एवं च हेतुत्वकरणत्वयोः भेदादन्वयतरेण अन्य-
तरस्य नाम्नायासिद्धिरिति भावः । तत्र ब्रह्मं प्रति हेतुमुदाहरति—दण्डेन घट इति ।
दण्डहेतुको घट इत्यर्थः । दण्डे व्यापारसत्त्वेऽपि क्रियाजनकत्वाभावाच्च करणत्वमिति
भावः । क्रियां प्रति हेतुमुदाहरति—पुण्येन दृष्टो हरिरिति । यागादिना स्वर्गाधिकले
जननीये यद्व्यापारस्यापारभूतमपूर्वं तत् पुण्यमित्युच्यते । तस्य हरिदर्शनजनकत्वेऽपि
निव्यापारत्वाच्च करणत्वमिति भावः । गुणं प्रति हेतुत्वे तु पुण्येन ब्रह्मवर्चसमित्या-
द्युदाहार्यम् । ननु अध्ययनेन वसतीत्यत्र कथं तृतीया । अध्ययनस्य गुरुकुलवास प्रति
हेतुत्वाभावात् प्रत्युत अध्ययनस्य वाससाध्यत्वावित्यत आह—फलमपीह हेतुरिति ।
अध्ययनं यद्यपि वासफलं तथापि वासं प्रति हेतुरपि भवति । इष्टसाधनताज्ञानस्य
प्रवृत्तिहेतुतया अध्ययनस्य फलस्य स्वप्नानुसारा वासजनकत्वात् । यदा स्वध्ययने
फले पुनाहसं हेतुत्वमविचक्षित्वा अध्ययनार्थमेव वासो विवचयते, तदा क्लृप्त्यर्थं
भवति—अध्ययनाय वसतीति । एतच्च प्रकृतसूत्रे कैवटे स्पष्टम् ।

ननु अलं भ्रमेण इत्यत्र कार्यस्य कस्यचिद्व्यग्रभावात् करणत्वहेतुत्वयोरसम्भवात्
कथं तृतीयेत्यत आह—गम्यमानाऽपीति । न केवलं गम्यमाणैव क्रिया विभक्तौ प्रयोजि-
का किं तु गम्यमानाऽपीत्यर्थः । करणतृतीयेवेवमित्यभिप्रेत्याह—अलं भ्रमेणेति-
ऊपरश्रेष्ठं परिष्कुर्वाणं प्रति इदं वाक्यं प्रवृत्तम् । अत्र अलमिति मञ्जर्ये निवेद्ये
वर्तते । 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणत्वाच्चकम्' इत्यमरः । साध्यमित्यव्याहार-
कस्यम् । तदाह—भ्रमेण साध्यं नास्तीत्यर्थ इति । तथाः श्लेधाभावात्साधने
व्यापृतिरेव श्रम इत्युपचर्यते । नन्वेवमपि साधनीयस्य व्रीह्याधिक्यस्य क्रियारूप-
त्वाभावात् कथं श्रमस्य तत्र करणत्वमित्यत आह—इति । साध्यमित्यत्र प्रकृति-
भूतो यो धातुस्तदर्थः साधनक्रिया उत्पत्त्यात्मिका तां प्रतीत्यर्थः । एतेन श्रमस्य
साधनक्रियायाश्चाभेद इति निरस्तम्, श्रमज्ञानेन व्रीह्याद्युत्पत्त्यनुकूलकर्षणादि-
व्यापारस्य साधनक्रियां प्रतीत्यनेन व्रीह्याद्युत्पत्तेः विवक्षितत्वात् । 'गम्यमानाऽपि
क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका' इत्यत्र उदाहरणात्तरमाह—श्रमेणेति । व्रीह्यायां
द्विवर्चनम् । एकैकेन शतेन सङ्ख्यया वस्तान् पाययतीति प्रतीयमानार्थः । तत्र
वस्त्वनिष्ठतसङ्ख्यायाः पायने करणत्वाभावात् परिच्छिद्येति गम्यते । एकैकश-
तसङ्ख्यया वस्तान् परिच्छिद्य तदधिकवस्तेभ्यो व्यावर्त्य पाययतीत्यर्थः । तथा च

पयः । शतेन परिच्छिद्येत्यर्थः । 'अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया' (वा० ५०४०) । दास्या संयच्छते कामुकः । धर्म्ये तु भार्यायै संयच्छति ।

५६९ कर्मणा यममिप्रैति स सम्प्रदानम् १ । ४ । ३२ ॥ दानस्य कर्मणा यममिप्रैति स सम्प्रदानसङ्गः स्यात् । ५७० चतुर्थी सम्प्रदाने २ । ३ । १३ ॥ विप्राय गां ददाति । अनभिहित इत्येव । दानीयो विप्रः । 'क्रियया यममिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम्' (वा १०८५) । पत्ये शोते । 'यजेः कर्मणः करणसङ्गा

स्तसङ्ख्यायाः परिच्छेदं प्रति करणत्वमिति भावः । अक्षिरेति । इवञ्च 'दाणश्च सा चैवचतुर्थ्यर्थे, हृष्यनेन ज्ञाप्यत इति पदव्यवस्थायां वक्ष्यते । वैदिकमार्गादुपायिनाः शिक्षाः, वेदमार्गादुपेताः अशिक्षाः, तेषां व्यवहारः आचारः तस्मिन् विषये दान्वातोः प्रयोगो सति चतुर्थ्यर्थे सम्प्रदाने तृतीया वाच्येत्यर्थः । दास्या संयच्छते कामुक इति । दाम्ये कामुकः प्रयच्छतीत्यर्थः । कामुका इत्यनेन रत्वर्थमिति गम्यते । दास्या रतिः धर्मसास्त्रनिषिद्धत्वावशिष्टव्यवहार इति भावः । अशिष्टपदप्रयोजनमाह—धर्म्ये रिवति । धर्मादानपेक्ष इत्यर्थः । न तृतीयेति शेषः । 'धर्मपक्ष्यर्थाप्यादावपेक्षे' इति यदिति रत्नाकरः । धर्मं रिवति पाठस्य सुगम एव । इति तृतीया विभक्तिः ।

अथ चतुर्थी विभक्तिः । कर्मणा यममिप्रैति । कर्मसंज्ञकेन गवाविद्व्रज्येण यममिप्रैति शेषित्वेनाभ्यवक्ष्यति स सम्प्रदानमित्यर्थः । शेषित्वं भोक्तृत्वं । सम्प्रदीयते यस्यै तत् सम्प्रदानमित्यन्वयसंज्ञौघः । ततश्च कस्याः क्रियायाः कर्मणेत्याकाङ्क्षायां दानस्येति गम्यते । तदाह—दानस्येत्यादिना । वैद्यव्रज्योद्देशं सम्प्रदानमिति फलितम् । दानस्येति किम् ? पयो वचति वैवदत्तस्य । अत्र वैवदत्तस्य पयोमययोद्देशस्येऽपि न सम्प्रदानत्वम्, पयसो दानकर्मत्वाभावात् । चतुर्थी सम्प्रदाने । विप्रायेति । विप्रमुद्दिश्य गां ददातीत्यर्थः । अनभिहित इत्येवेति । अनुवर्तत एवेत्यर्थः । दानीयो विप्र इति । दानोद्देश इत्यर्थः । 'हृष्यत्युद्यो बहुलम्' इति बहुवचनहणात् सम्प्रदाने अभीष्टम् । तेन कृता सम्प्रदानस्य विप्रस्याभिहितत्वाच्च चतुर्थीति भावः । ननु दानक्रियाकर्मोद्देशस्यैव सम्प्रदानस्येति पत्ये शोते इत्यत्र अकर्मकशब्दक्रियाद्देशस्य पत्युः कथं सम्प्रदानत्वमित्यत्राह—'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति वार्तिकं प्रवृत्तम् । तदेतदर्थतः सङ्गृहाति-क्रियया यमिति । क्रियोद्देशमपि सम्प्रदानमिति यावत् । पत्ये शोते इति । पविमुद्दिश्य शोते इत्यर्थः । नन्वेवमपि ओषधं पचतीत्यादावपि सम्प्रदानत्वप्रसङ्गः । न च कर्मसंज्ञा-विधिवैधर्म्यं सङ्गमम्, अत एव तत्र कर्मत्वसम्प्रदानत्वयोर्विकल्पोपपत्तेरिति चेत् ? न, पत्ये शोते इत्यकर्मकस्यैव सावकाशायाः सम्प्रदानसंज्ञायाः सकर्मकस्यैव कर्मसंज्ञाया आभावात् । तथा च अकर्मकक्रियोद्देशमपि सम्प्रदानमिति फलतीति भावः । कर्मणः

सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा' (वा १०८६) । पशुदा रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय वदानी-
त्यर्थः । ५७१-रुच्यर्थानां प्रीयमाणः १ । ४ । ३३ ॥ रुच्यर्थानां धातूनां
प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः सम्प्रदानं स्यात् । हरये रोचते भक्तिः । अन्यकर्तृकोऽभि-
लाषो रुचिः । हरिनिष्ठप्रीतिर्भक्तिः कर्त्री । प्रीयमाणः किम् ? देवदत्ताय रोचते मोक्षः
पथि । ५७२ श्लाघाद्बहुस्थाशपां शीप्यमानः १ । ४ । ३४ ॥ एषां प्रयोगे

करणमज्ञा सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञेति । वार्तिकमिदम् । एकस्मिन् वाक्ये कर्मणः
सम्प्रदानस्य च समवाये सतीति बोधः । यजधातुविषयमेवेदमित्यभिप्रेत्योदाहरति—
पशुना रुद्रं यजति इति । अत्र यजधातुर्दानार्थक इत्यभिप्रेत्याह—पशुं रुद्राय वदानीत्यर्थ
इति । इदं वार्तिकं छान्दसमेवेति कैयटः ।

रुच्यर्थानाम् । रुच्यर्थानां धातूनामिति । 'रुच्य हीत्याद्यभिधीतौ च' । हीतिरिह न
रुच्यर्थः प्रीयमाण इति विरोधात् । तथा च प्रीतिजननार्थानामित्यर्थः । प्रीयमाण इति ।
समवायेन प्रीत्याश्रय इत्यर्थः । हरये रोचते भक्तिरिति । भक्तिः स्वविषयां प्रीतिं
हरौ जनयतीत्यर्थः । भक्तिगतव्यापारप्रयोज्यप्रीत्याश्रयत्वाद्धरेः । कर्मत्वं प्राप्तम्,
तद्वपवावोऽयम् । नन्वेवं सति हरिर्भक्तिमभिलषतीत्यत्रापि भक्तेः प्रीतिविषयत्वात्
सम्प्रदानत्वं स्यादित्यत आह—अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिरिति । समवायेन प्रीत्याश्र-
यापेक्षया यद्वन्मत् तत्कर्तृकाभिलाषः रुच्यर्थः । प्रीत्याश्रयकर्तृकः किञ्चिद्वि-
षयक इच्छाविशेषोऽभिलाषः । तथा च अभिलषतेः रुच्यर्थकत्वाभावाच्च तयोरो
सम्प्रदानत्वम् । प्रकृते च प्रीत्याश्रयो हरिः, तदपेक्षया यत् अभ्यत् भक्तिः, तत्कर्तृ-
कैव प्रीतिरिति रुच्यर्थयोगः । नन्विह भक्तेः सम्प्रदानत्वं कुतो न स्यात्, विषयता-
सम्बन्धेन भक्तेरपि प्रीत्याश्रयत्वादित्यत आह—हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्राति । हररेव
समवायसम्बन्धेन प्रीत्याश्रयतया प्रीयमाणत्वात् भक्तेः कर्त्रां वक्ष्यतीत्या प्रीयमाण-
त्वाभावाच्च न सम्प्रदानत्वमिति भावः । भक्तिर्हि प्रीणाति प्रीणयतीत्यादौ तु न
भक्तेः सम्प्रदानत्वप्रसक्तिः, तिष्ठा अभिहितत्वात् समवायेन प्रीत्याश्रयत्वाभावाच्च ।
नापि हरौ, प्रीयमाण इति कर्मणि ज्ञानप्रयोगाबलेन प्रीधातुयोगे रुच्यर्थानामित्य-
स्याप्रसक्तेर्विज्ञानात् अभ्यत्वा प्रीधातुकर्मणः सम्प्रदानत्वे कर्मणि ज्ञानयोर्दौर्लभ्यात् ।
मोक्षः पथीतिः । अत्र पथः प्रीयमाणत्वाभावाच्च सम्प्रदानत्वमिति भावः । श्लाघुक् ।
'श्लाघु कथ्यते' 'बहु अपनयते' 'छा गतिनिवृत्तौ' 'ज्ञाप उपाळम्मे' एषां वृत्तः ।
ज्ञापामित्यनन्तरं प्रयोगे इत्यस्याहार्थम् । श्लाघाधीनां स्तुत्यादिना बोधनमर्था,
शीप्यमान इति लिङ्गात् । ज्ञापनधात्विनो ज्ञापेः सङ्गत्वात् कर्मणि ज्ञानच्, तदाह—

बोधयितुमिष्टः सम्प्रदानं स्यात् । गोपीस्मरात् कृष्णाय ऋषते हुते तिष्ठते शपते वा ।
ज्ञीप्स्यमानः किम् ? देवदत्ताय ऋषते पथि । ५७३ धारेरुत्तमर्गः १ । ४ ।
३५ ॥ धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्गं उक्तसङ्गः स्यात् । भक्ताय धारयति मोक्ष हरिः ।
उत्तमर्गः किम् ? देवदत्ताय शतं धारयति प्रामे । ५७४ स्पृह्येरोप्सितः ।
१ । ४ । ३६ ॥ स्पृहयतेः प्रयोगे इष्टः सम्प्रदानं स्यात् । पुण्येभ्यः स्पृहयति । ईप्सितः
किम् ? पुण्येभ्यो वने स्पृहयति । ईप्सितमात्रे इयं सङ्गा । प्रकर्षविवक्षायां तु पर-

एषां प्रयोगे इत्यादिना । गोपी स्मरादिति । मन्मथपीडावशात् गोपी आत्मस्तुत्या विर-
हवेवनां कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । कृष्णस्यैव स्तुत्यत्वे तु द्वितीयैवेत्याहुः । हुते इति ।
सपत्न्यपनयनेन स्वाक्षयं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । तिष्ठते इति । गन्तव्यमित्युक्तेऽपि
स्थित्या स्वाक्षयं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । 'प्रकाशयत्येवाक्षययोश्च' इत्यात्मनेपदम् ।
शपते इति । उपालम्बेन स्वाक्षयं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः ।

धारेरुत्तमर्गः । धारेरित्यनन्तरं प्रयोगे इत्यध्याहार्यम् । 'युक् अवस्थाने' इत्यस्य
हेतुमण्यनन्तरस्य धारेरिति निर्देशः । तदाह—धारयतेरित्यादिना । अन्यस्वामिकं व्रथं
नियतकाके पुनरपणकुञ्जया गृहीतम् ऋणमित्युच्यते । तत्र ऋणस्य ग्रहीता अधमर्गः,
ऋणस्यापयिता धनस्वामी उत्तमर्गः । प्रतिमासमशीतिभागादिवृद्धया उत्तमम्
अधिकतां प्राप्तम् ऋणं यत्येति विग्रहः । भक्तायेति । भक्तसम्बन्धी यो मासः अपरि-
मितनित्यसुखविशेषः तं धारयतीत्यर्थः । धरते मोक्षः, अवतिष्ठते इत्यर्थः । तं प्रेर-
यति, धारयति, अवस्थापयतीति यावत् । पूजयन् हि भक्तः मुलसीबलादिप्रथ्वं प्रप-
ञ्चति, तच्च गृह्णन् मुष्टौ हरिः तत्प्रदत्तप्रथ्वं मोक्षदानेन निष्क्रीणाति ।

तदाहुः पौराणिकाः—

'सौम्यं वा पत्रं वा यद्वा किञ्चित् समर्पितं भक्त्या । तदणं मत्वा देवो निःश्रेयसमेव
निष्कृत्यं मनुते ।' इत्यादि ।

तथा चात्र भक्तस्य ऋणदातृत्वेन उत्तमर्गत्वात् सम्प्रदानत्वम् । सम्बन्धवृद्धयपवादः ।
स्पृह्येरोप्सितः । 'स्पृह ईप्सायाम्' शुरादावदन्तः । ततः स्वार्थे णिच् अङ्गोपस्य
स्थानिवशात् लङ्पृषगुणाभावे स्पृहिशब्दात् षष्ठ्येकवचनम् । प्रयोग इत्यध्याहा-
र्यम् । तदाह—स्पृहयतेरित्यादिना । ननु पुण्येभ्यः स्पृहयतीत्येव स्यात्, न तु पुण्याणि
स्पृहयतीत्यपि । उभयं त्विष्यते । तत्राह—ईप्सितमात्र इति । यदा स्वीप्सितत्वस्यापि
न विवक्षा किं तु विषयतामात्रविवक्षा, तदा पुण्याणां स्पृहयतीति साधुः, 'कुमार्य'
इव कान्तस्य प्रत्यगित स्पृहयन्ति च' इत्यादिदर्शनात् । वाच्यपक्षीये तु—स्पृहयति-
योगे कर्मसंज्ञायाः शेषवृद्ध्याभावायमपवाद इति स्थितम् । हेळरजोऽप्येवम् । तन्मते
पुण्याणि स्पृहयति पुण्याणां स्पृहयतीत्याद्यसाध्वेवेत्यन्वयविस्तरः ।

त्वात्कर्मसङ्गहा-पुष्पाणि स्पृहयति । ५७५ क्रुधद्रुहोर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः
१ । ४ । ३७ ॥ क्रुधावर्थाणां प्रयोगे यं प्रति कोपः स उत्तसङ्गः स्यात् । हरये
क्रुयति, द्रुयति, ईर्ष्यति, असूयति वा । यं प्रति कोपः किम् ? आर्यामीर्ष्यति ।
मैनामन्योऽद्राक्षीदिति । कोषोऽमर्षः । द्रोहोऽपकारः । ईर्ष्या अक्षमा । असूया
गुणेषु दोषाविष्करणम् । दोहादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते । अतो विशेषणं
सामान्येन 'यं प्रति कोपः' इति । ५७६ क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म १ । ४ । ३८ ॥
सोपसर्गयोरनयोर्योगं यं प्रति कोपः तत्कारक कर्मसङ्गं स्यात् । क्रूरमभिकु-
प्यति-अभिमृष्टति । ५७७ राधोक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः १ । ४ । ३९ ॥ एतयोः
कारवं सम्प्रदानं स्यात्, यदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते । कृष्णाय राध्यति-ईक्षते
वा । पृष्ठो गर्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः । ५७८ प्रत्याख्यां श्रुवः

क्रुधद्रुह । क्रुधावर्थाणामिति । 'क्रुध क्रोधे, द्रुह द्रोहे' इत्यन्विकरणौ । 'हर्ष ईर्ष्याय' शब्दविकरणः । 'असूम् उपतापे' कण्ठवादिः । एवामर्था एवार्था दोषाभिमिति विग्रहः ।
हरये क्रुयतीति । रावणादिरिति शेषः । हरिविषयकं कोपं करोतीत्यर्थः । चातेच्छा-
समनियतश्चित्तवृत्तिविशेषः कोपः । अकर्मकत्वात् षष्ठी प्राप्ता । द्रुयतीति । कोपात्
हरिविषयकमपकारं करोतीत्यर्थः । अकर्मकत्वात् षष्ठी प्राप्ता । अपकारो दुःखजनिका
क्रिया । धात्वर्थोपसङ्गप्रहादकर्मकः । ईर्ष्यतीति । ईर्ष्या असहनम् । हरिं कोपात् सहस्र
इत्यर्थः । कर्मणि द्वितीया प्राप्ता । अनूयति वेति । असूया गुणेषु दोषारोपः । यथावि-
हितकर्माचारे वृम्भादिकृतत्वारोपणम् । इह कोपात् हरिं दुर्गुणं मन्यत इत्यर्थः ।
मैनामिति । एनां आर्यामन्यो न पश्येत् इत्येतदर्थं आर्यागुणेषु दोषारोपणं करोती-
त्यर्थः । नात्र आर्या प्रति कोपः, किन्तु परेण हर्यमानां तां न सहत इत्येव विवक्षित
मिति बोध्यम् । एवञ्च क्रोधद्रोहोर्ष्यासूयानां कोपमूलकत्वं एवेदमिति भाष्ये स्थितम् ।
तथा च क्रुप्यति कस्मैचिदित्याशयाच्चेद, कोपस्य कोपमूलकत्वाभावात् क्रुधार्थकत्वा-
भावाच्च । प्ररुढकोप एव हि क्रोधः, 'नष्टाकुपितः क्रुध्यति' इति भाष्यात् ।

क्रुधद्रुहोः । उपसृष्टयोरित्येतत् व्याचष्टे—सोपसर्गयोरिति । पूर्वसूत्रापवादोऽयम् ।
हरेः क्रोधद्रोहोहेश्यत्वाभावात् 'क्रियया यममिप्रैति' इति सम्प्रदानत्वस्य न प्रसक्तिः ।
नापि तादृश्यं चतुर्थाः क्रुधद्रुहोरकर्मकत्वात् न हरेः कर्मत्वम् । अतः शेषचष्ट्यां
प्राप्तायां धात्वधिकं कर्मत्वम् । राधोक्ष्योः । यदीय इति । यद्विषयक इत्यर्थः ।
विप्रश्न इत्येतद्व्याचष्टे—विविधः प्रश्न इति । कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा । पृष्ठो गर्ग इति ।
गर्गो नाम ज्योतिरशाकवित् शब्दिविशेषः, स कृष्णाय राध्यति ईक्षते वेत्यन्वयः ।
'राध संसिद्धौ' 'ई च दक्षिणे' । इह तु प्रश्नविषयशुभाशुभपर्यालोचनमर्थः, यस्य विप्रश्न

पूर्वस्य कर्ता १ । ४ । ४० ॥ आभ्यां परस्य शृणोतेयौगे पूर्वस्य प्रवर्तनारूपस्य
व्यापारस्य कर्ता सम्प्रदानं स्यात् । विप्राय गां प्रतिशृणोति आशृणोति वा ।
विप्रेण मर्ह्यं देहीति प्रवर्तितस्तत्प्रतिजानीते इत्यर्थः । ५७९ अनुप्रतिगृह्य ४
१ । ४ । ४१ ॥ आभ्यां गृणातेः कारकं पूर्वव्यापारस्य कर्तृभूतमुक्तसंज्ञं स्यात् ।
होत्रेऽनुगृणाति प्रतिगृणाति वा । होता प्रथमं शंसति, तमन्वयुः प्रोत्साहयतीत्यर्थः ।

इति छिन्नात् । तदाह—शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थे इति । अत्र शुभस्याशुभस्य च
प्रकलिवचस्य धात्वर्थोपसङ्गप्रहावकर्मकावेती । अत एव राश्वतीति रयन्नुपपद्यते ।
अन्यथा 'राशोऽकर्मकात्' इति मिथमात् रयन् न स्यात् । एवञ्च किं कृष्णस्य शुभम-
शुभं वेति पृष्टो र्णाः कृष्णविषयकं शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः । कृष्णस्य सम्प्र-
दानत्वं चक्ष्यपवादाः ।

प्रत्याह्म्याम् । प्रत्याह्म्यामिति विग्रहोऽपेक्षितः । परस्वेत्यप्याहार्यं भुव इत्यस्य
विशेषणम् । 'भु अवणे' इह तु प्रेरणापूर्वकान्युपगमे वर्तते । पूर्वसङ्घः प्रेरणात्मक
व्यापारं पराशृणोति । तदाह—आभ्यामित्वाविना । पूर्वस्येत्यस्य व्याख्यानम्—प्रवर्त-
नारूपस्येति । प्रेरणारूपस्येत्यर्थः । प्रत्याह्म्यामित्यनेन समुचित्वाभ्यां परस्वेति नाथो
विवक्षितः, किन्तु प्रत्येकमेव तयोर्निमित्तत्वम्, अन्यथा 'अमिनिविषयः' इतिषत्
'प्रत्याह्म्यश्रुतः' इत्येष प्रत्यादिष्यमिप्रेत्योदाहरति—विप्राय गां प्रतिशृणोति आशृणोति
वेति । अत्र प्रतिपूर्वकं साकपूर्वकञ्च भुञ्जानु । प्रेरणापूर्वकान्युपगमे वर्तते, ततश्च प्रव-
र्तितः प्रतिजानीते इति कथ्यते । केन प्रवर्तित इत्याकाङ्क्षायां विप्रः कर्तृत्वेनान्वेति ।
तत्र विप्रस्य प्रेरणाकर्तृत्वात् सम्प्रदानत्वं कर्तृपुतीयापवादा इत्यभिप्रेत्याह—विप्रेणिति ।
प्रज्ञं तवाविग्रहं देहीति विप्रेण गृह्य सन् वेष्टवत्तः तुभ्यं दवामीत्यन्युपगच्छतीति
भोजना । अनुप्रतिगृणम् । पूर्वस्य कर्तृत्वावर्तते । 'ग कश्चै' इत्यस्य आन्तस्य अनु-
करणसाध्यात् गृण इति षष्ठी । अत्र गृह्यातुः शंसितुर्कर्मके शंसनविषयकप्रोत्साहने
वर्तते । तत्र पूर्वव्यापारस्य शंसनस्य कर्ता सम्प्रदानमित्यर्थः । तदाह—आभ्यामिति ।
पूर्वसूत्रे प्रत्याह्म्यामिति द्विवचननिर्देशावकात् प्रत्येकमेव धातुसम्बन्धावधारणात्
तत्साहचर्यात् इहापि प्रत्येकमेव धातुसम्बन्ध इत्यभिप्रेत्योदाहरति—होत्रे अनुगृणाति
प्रतिगृणाति वेति । होता प्रथममिति । शंसितारं होतारम् वसरोत्तरशंसनविषये प्रोत्सा-
हयतीति यावत् । 'ओऽथ मोदै व' इति प्रतिगरमन्त्रः । 'ओ' इति सम्बोधने, मोदै
इति लोभुक्तमपुरुषैकवचनम् । व इत्येवकारार्थः । हे होता अथ एवदीयशंसनान्तरं
तुभ्याम्वेवेति तदर्थः । प्रोत्साहने होतुः कर्मत्वं प्राप्तम्, पूर्वव्यापारं शंसनं प्रति कर्तृ-
त्वाद्धोतुः सम्प्रदानत्वम् ।

५८० परिक्वये सम्प्रदानमन्यतरस्याम् १ । ४ । ४४ ॥ नियतकालं भूत्वा स्वीकरणं परिक्वयणम् , तस्मिन्साधकतमं कारकं सम्प्रदानसम्बन्धं वा स्यात् । शतेन शताय वा परिक्वीतः । 'तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या' (वा १४५८) । मुक्तये हरिं भजति । 'बलुपि सम्पद्यमाने च' (वा १४५९) । भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते-सम्पद्यते-जायते इत्यादि । 'उत्पातेन ज्ञापिते च' (वा १४६०) वाताय कपिला विद्युत् । 'हितयोगे च' (वा १४६१) । ब्राह्मणाय हितम् । ५८१ क्रियार्थोपपदस्य च

परिक्वये । नियतकालमिति । तुम्भमेतावद्देतनं दीयते, तत् गुह्यं एतावन्तं कालं एवं मम कर्मकरो भव इत्येवं परिमितकालं भूत्वा स्वीकरणं परिक्वयणमित्यर्थः । साधकतममित्यनुवर्तते तद्वाह—तस्मिन् साधकतममिति । सम्प्रदानत्वाभावे करण-संज्ञा । शतेनेति । सुवर्णादियत्किञ्चिद्ब्रह्मज्ञातेनेत्यर्थः । तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्येति । 'चतुर्थी सम्प्रदाने' इति सूत्रभाष्ये पठितमेतत् । तस्मै इदं तदर्थम् । अथन मित्यस-मासः । तदर्थस्य भावः तादर्थ्यम् । ब्राह्मणादित्वात् प्यञ् । तेन च उपकार्योपकार-कभावसम्बन्धो विवक्षितः । तत्र उपकार्योदेव चतुर्थी, भाष्ये यूपाय वाह, कुण्डलाय हिरण्यम्, इत्युदाहृतत्वावित्यभिप्रेत्योदाहरति—मुक्तये इति । मुक्तयेत्यर्थः । उपकार्येण च बहुविधं अन्यत्वादि । यथा मुक्तये हरिं भजतीति, मुक्तिर्जन्येति गम्यते प्राप्यत्वं वा, ब्राह्मणाय दधीति ब्राह्मणस्योपकार्यत्वं गम्यते इत्यादि । न चैवमपि अने-नैव सिद्धे 'चतुर्थी सम्प्रदाने' इति सूत्रं सम्प्रदानसंज्ञाविधानं च व्यर्थमिति वाच्यम्, 'हरये रोचते भक्तिः' इत्याद्यौ 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' इत्याद्यर्थं तद्वावश्यकत्वाविति भाष्ये स्पष्टम् । क्लृपि सम्पद्यमाने चेति । क्लृपीति सप्तमी, सम्पत्तिः विकारात्मना उत्पत्तिः, परिणाम इति यावत् , क्लृपिभातो प्रयुज्यमाने सति सम्पद्यमानेऽर्थे वर्तमानात् चतुर्थी वाच्येत्यर्थः । भक्तिरिति । ज्ञानात्मना परिणमते इत्यर्थः । क्लृपीत्यर्थग्रहणमित्य-भिप्रेत्योदाहरति—सम्पद्यते, जायते इत्यादीति । आविष्ठा परिणमते इत्याविसंप्रग्रहः । परिणामत्वप्रकारकबोधार्थमिदं वचनम् । अन्यथा तादर्थ्यचतुर्थ्यैव सिद्धमित्याहुः । उत्पातेन ज्ञापिते चेति । अष्टाभसूचकः आकस्मिकः भूतविकारः उत्पातः, तेन सूचितेऽर्थे विद्यमानात् चतुर्थी वाच्येत्यर्थः । वातायेति । महावातस्य सूचिकेत्यर्थः । हितयोगे चेति । चतुर्थी वाच्येति शेषः । ब्राह्मणाय हितमिति । ब्राह्मणस्य सुखकृदित्यर्थः । बाज-नाधीति शेषः ।

क्रियार्थः । क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा क्रियार्था । क्रियेति विवेच्य-मन्याहार्यम् । क्रियाफलकक्रियावाचकमिति यावत् क्रियार्था । क्रिया उपपदं पदयेति विग्रहः । तुमुनो विशेषणमेतत् । उपोद्धरितं पदम् उपपदम् । स्थानिन इत्यपि तद्धि-

कर्मणि स्थानिनः २।३।१४॥ क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्थानिनोऽप्र
युज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी स्यात् । फलेभ्यो याति । फलान्प्राहृतुं याती-
त्यर्थः । नमस्कृतौ नृसिंहाय । नृसिंहमनुकूलयितुमित्यर्थः । एवं 'स्वयम्भुवे नमस्कृ-
त्य' इत्यादावपि । ५८२ तुमर्थान् भाववचनात् २।३।१५ ॥ 'भाववचनात्'
(सू० ३।१८०) इति सूत्रेण यो विहितस्तदन्ताच्चतुर्थी स्यात् । यागाय याति
यष्टुं यातीत्यर्थः ।

शेषणम् । स्थानं प्रसक्तिरस्यास्तीति स्थानी तस्येति विग्रहः । अप्रयुज्यमानस्येति
यावत् । तादृशस्य तुमुन्नतस्य कर्मणि चतुर्थीति फलितम् । 'तुमुन्नतुलौ क्रियायां
क्रियार्थायाम्' इति तुमुन्मिथिमहिम्ना क्रियाफलकमुपपदं क्रियावाच्येव लभ्यते ।
तत्राह—क्रियार्था क्रियेति । स्थानिन इत्यस्य व्याख्यानम्—अप्रयुज्यमानस्येति । फलेभ्यो-
यातीत्यत्र कस्य तुमुन्नतस्य प्रसक्तिरित्यत आह—फलान्प्राहृतुमिति । इह फलाहर-
णक्रियार्था यानक्रिया, तद्व्याचके उपपदे आहृतुमिष्यध्याहारलभ्यतुमुन्नतार्थाहरण-
क्रिया प्रति फलानां कर्मत्वात् चतुर्थी द्वितीयापवादः । न च तादृशचक्ष्मां गतार्थता
शङ्कया, नहि यानक्रिया फलार्था, किन्तु फलकर्मकाहरणक्रियार्थेव, असौ न फलेभ्य-
स्तादर्थ्यचतुर्थीप्रसक्तिः । एवं च फलकर्मकाहरणक्रियार्था यानक्रियेति शेषः । उदा-
हरणान्तरमाह—नमस्कृतं इति । तुमुन्नतार्थाध्याहारं दर्शयति—नृसिंहमनुकूलयितु-
मिति । न चान्न 'नमःस्वस्ति' इत्येव चतुर्थी सिद्धेति वाच्यम्, 'उपपदविभक्तेः कार-
कविभक्तिर्बलीयसी' इति द्वितीयापत्तिः एतत्सूचनार्थमेवेदमुदाहरणान्तरं दर्शितम् ।

तुमर्थाच्च । 'तुमुन्नतुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इति सूत्रम् । क्रियार्थायां क्रिया-
यामुपपदभूतायां भविष्यति काके तुमुन्नतुलौ स्तः । भोक्तुं व्रजति, भोजको व्रज-
ति, भविष्यन्नुक्तिक्रियार्थो व्रजतिरुपोपपदम् । अस्य तुमुनः अर्थ इवार्थो यस्य
तस्मादिति विग्रहः । भावा क्रिया, उच्यते अनेनेति वचनः, भावस्य वचनः भाव-
वचनः, तस्मादिति विग्रहः । क्रियावाचिन इति यावत् । प्रत्ययादिति शेषः । तत्र
'अव्ययकृतो भावे' इति तुमुनो भाव एव विहितत्वेन तुमर्थकस्य प्रत्ययस्य भावव-
चनत्वे सिद्धे पुनर्भाववचनग्रहणं सूत्रविशेषपरिग्रहणार्थमित्याह—भाववचनाच्चेति ।
भावे इत्यधिकृत्य ये वञ्चाविप्रत्यया विहिताः ते क्रियार्थक्रियायामुपपदभूतायां
भविष्यति द्युरिति तदर्थः । यागाय यातीत्याद्युदाहरणम् । एवं च क्रियार्थक्रियो-
पपदत्वलाभाय तुमर्थादिति विशेषणम् । अत्र तादर्थ्यस्य तुमुनेव वञ्चा द्योतितत्वात्
'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायेन तादर्थ्यचतुर्थ्यां अप्राप्ता प्रथमायाः प्राप्ताविदं
वचनम् । तुमर्थादिति किम् ? पांका त्यागाः इत्यादौ वञ्चो भावे इत्यधिकारस्थत्वेऽपि

५८३ नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंघ्ययोगाच्च २ । ३ । १६ ॥ एमि
योगे चतुर्थी स्यात् । हरये नमः । 'उपपदविभक्तिः कारकविभक्तिर्बलीयसी' (प
१०३) । नमस्करोति देवान् । प्रजाभ्यः स्वस्ति । अग्रनये स्वाहा । पितृभ्यः
स्वधा । 'अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम्' (वा १४६२) । तेन दैत्येभ्यो हरिरलं—
प्रभुः—समर्थः—शक्त इत्यादि । प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपि साधुः । 'तस्मै प्रभवति—'

न चतुर्थी, क्रियार्थक्रियोपपत्त्वाभावेन तुमर्थकत्वाभावात् । भाववचनादिति किम् ?
पाचको व्रजति । पक्तुं व्रजतीत्यर्थः । 'तुमुष्ण्युलौ' इति ण्युल् । तस्य तुमर्थकत्वेऽपि
'भावे' इत्यधिकारे विध्यभावाच्च चतुर्थी । तादर्थ्यस्य ण्युल्लेखोक्तत्वाच्च तादर्थ्यचतुर्थी,
किन्तु प्रथमैव ।

नमः स्वस्ति । युज्यत इति योगः, कर्मणि णच् । नमस् इत्यादिभिर्युक्तादित्यर्थः ।
फलितमाह—पमियोगे इति । न च तादर्थ्यचतुर्थ्या गतार्थत्वं शङ्क्यम्, तादर्थ्यस्य
शेषत्वविवक्षायां षष्ठीनिवारणार्थत्वात् । तादर्थ्यं हि उपकारोपकारकभावः, तस्य
यथा सम्बन्धत्वेन भानं तदा षष्ठी यथा 'गुरोरिवं गुर्वर्थम्' इति भाष्ये स्पष्टम् । एवं
न नमःस्वस्त्यादियोगे तादर्थ्यस्य शेषत्वविवक्षायामपि चतुर्थ्येवेत्येतद्वर्थमिवं सूत्रम् ।
ननु नमस्करोति देवानित्यत्रापि चतुर्थी स्यादित्यत आह—उपपदविभक्तेरिति । पदान्त-
रयोगनिमित्तिका विभक्तिः उपपदविभक्तिः, तदपेक्षया कारकविभक्तिर्बलीयसीत्यर्थः ।
'अन्तरान्तरेण' इति सूत्रे भाष्ये पठितमिवं वचनम् । तच्च न्यायसिद्धम् । क्रिया-
कारकयोर्हि सम्बन्धः अन्तरङ्गः । उपपदार्थेन तु यत्किञ्चित्क्रियाकारकभावमूलकः
सम्बन्ध इति तच्चिमित्त । विभक्तिर्बहिरङ्गेति कैयटः । अन्ये तु उपपदविभक्त्या सम्ब-
न्धसामान्यमवगम्यते, विशेषावगमस्तु प्रकरणादिपर्यालोचनया लभ्यः । कारकवि-
भक्त्या तु कर्मत्वादिसम्बन्धविशेषो भट्टित्येवावगम्यत इति सा बलीयसीत्याहुः । नम-
स्करोति देवानिति । करशिरस्संयोगादिना तोषयसीत्यर्थः । करशिरस्संयोगादिमा-
त्रार्थत्वे अकर्मकत्वापातात् । प्रजाभ्यः स्वस्तंति । प्रजासम्बन्धि कुशलमित्यर्थः । अग्रये
स्वाहेति । अग्र्युद्देश्यकं द्रव्यदानमित्यर्थः । पितृभ्यः स्वधेति । पितृद्देश्यकं द्रव्यदान-
मित्यर्थः । 'स्वं रूपं शब्दस्य' इति अलंशब्दस्यैव ग्रहणे कुमारीणामलङ्कार इत्यत्रा-
तिव्याप्तिः । किञ्च दैत्येभ्यो हरिरलमित्यत्र स्यात्, दैत्येभ्यो हरिः प्रभुरित्यादौ
न स्यादित्यत आह—अलमिति । धात्विकमेतत् । अलमित्यनेन पर्याप्त्यर्थकशब्दानां
ग्रहणमित्यर्थः । तेनेति । पर्याप्त्यर्थग्रहणेनेत्यर्थः । इत्यादीति । आदिना कुमारीणाम-
लङ्कार इत्यत्रातिव्याप्तिरालस्यग्रहः । ननु 'प्रभुर्बुध्बुध्बुध्वनत्रयस्य' इत्यादौ कथं

(सू १७६५) 'स एषां ग्रामणीः' (सू १८७८) इति निर्देशात् । तेन 'प्रभुर्बुभु-
धुर्बुधनप्रयस्य' इति सिद्धम् । षषडिन्द्राय । चकारः पुनर्विधानार्थः । तेनाशीविष-
कार्था परामपि 'चतुर्थी चाशिषि—' (सू ६३१) इति षष्ठी बाधित्वा चतुर्थ्यैव
भवति । स्वस्ति गोभ्यो भूयात् ।

५८४ मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु २ । ३ । १७ ॥ प्राणिकर्जे
मन्यतेः कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे । न त्वां तृणं मन्ये, तृणाय वा । श्यना
निर्देशात्तानादिकयोगे न । न त्वा तृणं मन्ये । अप्राणिष्वित्यपनीय 'नौकाकाजशुक्र-
शृगालवर्जेष्विति वाच्यम्' (वा १५१४) । तेन 'न त्वा नावमर्षं वा मन्ये' इत्यत्रा-

षष्ठीत्यत आह—प्रन्वावियोगे षष्ठ्यपि साधुरिति । कृत इत्यत आह—स एषां ग्रामणीरिति
निर्देशादिति । नन्वेवं सति द्वैत्येभ्यः प्रभुरिति चतुर्थी न स्यात् । अलंकारस्य पर्याप्ति-
स्यार्थक एव भविष्यतीत्यत आह—यस्मै प्रमवतीति । षषडिन्द्रायेति । इन्द्रोद्देश्यं
हविर्दानमित्यर्थः । ननु स्वस्ति गोभ्यो भूयात् इत्याशीविषे चतुर्थ्येवेत्यत । तत्र
'चतुर्थी चाशिष्यायुष्म' इत्यादिना परत्वात् पक्षे षष्ठीप्रसङ्ग इत्यत आह—चकारः पुन-
र्विधानार्थ इति । तेनेति । पुनर्विधानसामर्थ्येनेत्यर्थः ।

मन्यकर्मणि । अप्राणिष्विति षष्ठेः । 'मन ज्ञाने' द्विवाचि, श्यत्विकरणः, 'मनु-
अवबोधने' तत्वाविविधिकरणः । तत्र मन्येति श्यना निर्देशात् द्वैवाविकस्य ग्रहण-
मित्याह—मन्यतेरिति । कर्मणीति । असौ द्वितीया बाधित्वा पक्षे चतुर्थीति सूचितम् ।
तिरस्कारे इति । अनादरे इत्यस्य व्याप्तिमानमेतत् । अनादरेः परिभयः परीभावस्तिर-
स्किन्ना' इत्यमरः । न त्वां तृणमिति । हे देवदत्त त्वां तृणत्वेनापि न मन्ये इत्यर्थः ।
नञ्पादानादप्यमर्थो लभ्यते । तृणादप्यधर्मत्वप्रतीतेस्तिरस्कारातिशयः फलितः । तृणं
त्वां मन्ये तृणाय वेत्युक्तौ तृणसाम्यमेव प्रतीयेत । न तु ततोऽप्यपक्वत्वम् । एत
देवाभिप्रेत्य आभ्येऽपि नञ्पादाः । न च मन्यकर्मत्वाविशेषात् त्वामिति युष्मच्चत्वा-
दपि चतुर्थी शङ्क्या, अनादरेत्येतके कर्मणि इत्यर्थस्य विवक्षितत्वात् । तृणमेव
ह्यप्राणादप्यमर्थकम्, न तु युष्मदर्थः । इत्यनेति । तानादिकमन्त्रभातुकर्मणि द्वितीयैव,
न तु पक्षे चतुर्थीति भावः । न त्वां तृणं मन्ये इति । मनुभातोऽविविकरणस्य लङ्प्रत्ययपुरु-
षैकवचनम् । ननु 'न त्वां नावमर्षं मन्ये' इत्यत्रापि चतुर्थीविकल्पः स्यादित्यतिव्या-
प्तिः । न त्वां श्रुते मन्ये इत्यादौ तु प्राणित्वात् चतुर्थीविकल्पो न स्यादित्यव्या-
प्तिः कर्मणः प्राणित्वादित्यत आह—अप्राणिष्वित्यपनीयेति । न त्वां नावं मन्ये इति ।
जीर्णां नावं प्रति वाक्यमेतत् । न त्वामर्षं मन्ये इत्यनुयादाहार्यम् । कुत्सितमर्षं
प्रति वाक्यमेतत् । उभयप्राण्यप्राणित्वेऽपि न चतुर्थीविकल्पः, किन्तु द्वितीयैवेति

ऽप्राणित्वेऽपि चतुर्थी न । 'न त्वां शुने मन्ये' इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्येव ।

५८५ गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाश्चतुर्थ्यौ चेष्टायां मनश्च नि २ । ३ । १२ ॥

अन्यमन्ये गत्यर्थानां कर्मण्येते स्तरचेष्टायाम् । प्रामं प्रामाय वा गच्छति । चेष्टा-
याम् किम् ? मनसा हरिं ब्रजति । अन्यमन्ये इति किम् ? पन्थानं गच्छति । गन्त्रा-
ऽधिष्ठितेऽन्येवार्यं निषेधः । यदा तत्पथात्पन्था एवाक्रमितुमिष्यते तदा चतुर्थी
भवत्येव । तत्पथेन पथे गच्छति ।

५८६ भ्रुवमपायेऽपादानम् १ । ४ । २४ ॥ अपाथो विश्लेषः तस्मिन्प्राप्ये
भ्रुवमवधिभूतं कारकमपादानं स्यात् । ५८७ अपादाने पञ्चमी २ । ३ । २८ ॥
ग्रामादायाति जावतोऽश्वात्पतति । कारकम् किम् ? वृक्षस्य पर्णं पतति । 'शुगु-

भावः । न त्वां शुने मन्ये इति । हे देवदत्त त्वां क्त्वेनापि न मन्ये इत्यर्थः । न त्वां
काकं मन्ये, न त्वां शुक्रं मन्ये, त्वां गृह्णाकं मन्ये इत्यप्युदाहार्यम् । एषु प्राणित्वे-
ऽपि न चतुर्थी विकल्प इति भावः ।

गत्यर्थः । सारीरपरिस्पन्दश्चेष्टा । मनसेति । अत्र सारीरचेष्टायाः अभावाच्च द्विती-
चतुर्थ्यौ, किन्तु द्वितीयेवेति भावः । 'आस्थितप्रतिषेधो वक्तव्यः' इति वार्ति-
कमर्थतः संयुक्ताति—गन्त्राऽधिष्ठिते इति । गन्त्राकांक्षे अप्यन्येव अन्यमन्येतित्यर्थं निषेध
इत्यर्थः । यथा—पन्थानं गच्छतीति । पन्थानं प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्र पथः प्राप्या-
अयत्वेन गन्त्राधिष्ठितत्वाधिषेधः । अस्य वार्तिकस्य प्रयोजनमाह—यदा स्थिति ।
तत्पथादिति । अमागादित्यर्थः । इत्युक्ते पञ्चमी । उज्जयिनीं प्राप्तुं प्रस्थितः
मोहात्तन्मार्गात् प्रयुता मार्गान्तरं प्रविष्टः, तं परित्यज्य पुनरुज्जयिनीमार्गः आक-
मितुमिष्यते, तदा अनन्यमन्येति निषेधाभावाच्चतुर्थ्यपि अवलोक्येत्यर्थः । तादृशं लक्ष्यं
वर्णयति—तत्पथेन पथे गच्छतीति । तत्पथेनेत्यनन्तरं गन्तुमशक्ता इति बोधः । तत्प-
थेन उज्जयिनीं प्राप्तुमशक्ताः तत्पथं परित्यज्य उज्जयिनीमार्गं प्रवेष्टुं तत्पथमार्ग-
मुसरतीत्यर्थः । अत्र उज्जयिनीमार्गस्य गन्त्राधिष्ठितत्वाभावात् अनन्यमन्येति निषेधो
व भवति । अतश्चतुर्थी भवति, पथे द्वितीया चेति भावः । इति चतुर्थीविमर्कः ।

अथ पञ्चमी विमर्कः । भ्रुवमपाये । अपात्यपदं व्याचष्टे—अपाथो विश्लेष इति । विशेषा
इत्यर्थः । भ्रुवपदं व्याचष्टे—अवधिभूतमिति । वयोः संयुक्तयोरन्यतरस्य च लनाद्विश्लेष
इति स्थितिः । तत्र तादृशचलनाऽनाश्रयभूतं भ्रुवम् । तत्चेष्टार्थावधिभूतं विवक्षित
मिति भावः । अपादाने इति । स्पष्टत्वाच्च व्याख्यातम् । ग्रामादायातीति । आगच्छ-
तीत्यर्थः । कस्मादित्याकाङ्क्षाविषयत्वात् ग्रामोऽवधिरिति अपादानत्वात् पञ्चमी ।
माथुराः पावलिपुत्रकेभ्य आक्यतराः इत्यादौ बुद्धिकविपतविशेषावधित्वमावाह

प्राविशामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्' (वा० १०७९) । पापाञ्जुगुप्सते, विरमति ।
 धर्माप्रमादयति । ५८८ भीत्रार्थानां भयहेतुः १ । ४ । २५ ॥ भयार्थानां त्राणा-
 र्थानां च प्रयोगे हेतुरपादानं स्यात् । चोराद्विभेति । चोरात्प्रायते । भयहेतुः किम् ?
 अरण्ये विभेति, प्रायते वा । ५८९ पराजेरसौढः १ । ४ । २६ ॥ पराजेः प्रयो-
 नेऽसह्योऽर्थोपादानं स्यात् । अभयनात्पराजयते । गायतीत्यर्थः । असौढः-
 किम् ? शत्रून्पराजयते । अभिमवतीत्यर्थः । ५९० वारणार्थानामीप्सितः ।
 १ । ४ । २७ ॥ प्रवृत्तिविधानो वारणम् , वारणार्थानां वातूनां प्रयोगे ईप्सितोऽर्थो-
 ऽपादानं स्यात् । यदेभ्यो गां वारयति । ईप्सितः किम् ? यदेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे ।

अपादानत्वमिति भाष्ये स्पष्टम् । ननु विश्लेषाबुद्धकचलनानाश्रयभूतं यत् तदेव
 भ्रुवमिति व्याख्यायताम् , किमत्रचित्तविवक्षयेत्यत आह—भावतोऽप्यत्र पततीति ।
 अश्वस्य चलनाश्रयत्वेऽपि पतनक्रियां प्रति कस्माद्विश्याकङ्क्षाविषयत्वलक्षणमवतिष्ठं
 न विक्रममिति भावः । जुगुप्सति । जुगुप्साप्रार्थक्यवातुभिर्योगे जुगुप्सादिविषयस्यापादा-
 नत्वमिच्छार्थः । पापाञ्जुगुप्सत इति । पापविषये न प्रवर्तते इत्यर्थः । विरमतीति ।
 पापाद्विषयुपचयते । पापविषये न प्रवर्तन इत्यर्थः । धर्मात् प्रमादतीति । धर्मविषये
 मुह्यतीत्यर्थः । वास्तव्ययोगविश्लेषयोरभावात् वचनमिदम् । यदा तु जुगुप्सते
 इत्याद्येर्जुगुप्सादिभिनिवर्तत इत्यर्थ आश्रीयते, तदा, बुद्धिकृतविरलेषावधित्वमादाय-
 अपादानत्वादेव सिद्धमिति वार्तिकमिदं भाष्ये प्रस्थाप्यतम् ।

भीत्रा । चोरात् विभेतीति । चोरेण हेतुनेत्यर्थः । हेतुगुतीया प्राप्ता । चोरात्प्रायत इति ।
 चोरेण हेतुना आत्मानं तत्कृतवचनध्वनादिनिवृत्त्यै रक्षतीत्यर्थः । यदा तु चोरात्
 विभेति भीत्या निवर्तते, चोरात्प्रायते आत्मानं प्राप्तुं निवर्तयतीत्यर्थः आश्रीयते,
 तदा बुद्धिकल्पितविरलेषावधित्वमादायापादानत्वं सिद्धमिति इदं सूत्रं भाष्ये प्रस्था-
 प्यताम् । पराजेरसौढः । सहघातोः कप्रत्यये अत्यन्तसह्यत्वलोपेण कृतेषु 'सहिवहो-
 रोद्वर्णस्य' इत्योश्वे स्तौढ इति रूपम् । तत्र कार्यो भूतकाको न विवक्षितः । तदाह
 असह्योऽर्थे इति । सोढुमन्वक्ष्य इत्यर्थः । हेतुगुतीयाऽपवातोऽर्थः । गायतीत्यर्थ इति ।
 असहनाविति शेषः । यदा तु असहनाशिवर्तत इत्यर्थ आश्रीयते, तदा, भ्रुवमित्यपादा-
 नत्वादेव सिद्धमिति भाष्यस । अभिमवतीति । तिरस्करोतीत्यर्थः । अत्र कान्ठानामभि-
 मवनीयतया असह्यत्वाच्चापादानता ।

वारणार्थानामीप्सितः । प्रवृत्तिविमुक्तीकरणं वारणम् । यदेभ्य इति । यवषु प्रवर्तितु-
 कामां गां प्रवृत्तिविमुक्तीकरोतीत्यर्थः । संयोगपूर्वकविश्लेषाभावात् 'भ्रुवमपाये' इत्य-
 प्राप्ताविदं वचनम् । तत्र यवानां स्वकीयतया संरक्षणीयत्वेन ईप्सितत्वाच्चापादानत्वं,

न तु गोः, तस्याः परिकीयत्वेनानीप्सितत्वात्, चारणीयतया ईप्सितत्वव्याघाताच्च । तथा च 'तथायुक्तं च' इति गोः कर्मत्वात् द्वितीया । यदा तु यथाः परकीयाः, गोस्तु स्वकीया, तथा चारणमसम्भावितमेव । अस्तुतस्तु यवानी परकीयत्वेऽपि तद्विनाशा-
द्वर्त्तनं स्यात् । यवस्वामी गामपक्ष्य वस्नीयात् । गोस्वामिनं च यवस्वामी वृणु-
येत् । अतो यवानां रक्षितुमिष्टत्वात् ईप्सितत्वाद्वापादानत्वमस्येव । गोस्तु स्वकीय-
त्वेऽपि बाधकनिवृत्त्यै चारयितुमिष्टतमत्वात् कर्मत्वम् । न च गोरीप्सिततमत्वेऽपि
ईप्सितत्वस्यापि सत्त्वाद्वापादानत्वं किं न स्यादिति वाच्यम् । ईप्सिततमत्वे 'चारणा-
र्थानाम्' ह्यपवादानत्वं बाधित्वा 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति कर्मत्वस्यैव परत्वात् प्राप्तेः ।

न च 'चारणार्थानामीप्सितः' ह्यपवादानत्वस्य 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति कर्मत्वा-
पवादत्वं शङ्क्यम्, 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति कर्मत्वं हि ईप्सिततममाश्रयिष्यम् ।
चारणार्थानामिष्टपादानत्वं तु ईप्सितविषयम् । तस्य प्रकृते ईप्सितेषु यवेषु परकीयेषु
सावकाशात्वात् न 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति कर्मत्वापवादत्वम् । अतः परत्वात् गोः
स्वकीयायाः परकी- रापेक्षया ईप्सिततमत्वात् कर्मत्वमेव । न च अन्तेर्माणवकं
चारयतीत्यत्र अन्तेरीप्सितत्वाभावात् कथमपादानत्वमिति वाच्यम्, दृष्टव्यमादौ
विषये स्पर्शानलकप्रवृत्त्यभिमुखं माणवकं प्रवृत्तिविमुखीकरोतीति हि तदर्थः ।
तन्नाशिरपक्षे माणवकस्य दाहप्रसङ्गात् तद्विषयप्रवृत्तिविमुखीकरणामकवारणक्रियया
आप्तुमिष्टतमत्वेन चारयितुरीप्सिततमत्वात् माणवकस्य कर्मत्वम् । अन्तेस्तु चार-
णक्रियेप्सिततममाणवकीयस्पर्शक्रियया आप्तुमिष्टतमत्वेऽपि चारयितुरीप्सितत्वात्
अपादानत्वम् ।

एतेन कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयः कर्मत्वेवास्तु, 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' 'तथायुक्तं
चामीप्सितम्' इति किमीप्सिततमानीप्सितयोः पृथग्ग्रहणेन । एतावदेव हरिं भग्नपि,
प्राप्तं गच्छन् तृणं स्पृशति, विषं मुकुंते हस्यादिसर्वलक्ष्यसङ्ग्रहादिति भिरस्तम् ।
कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयः कर्म इत्युक्तौ हि 'चारणार्थानाम्' इति सूत्रमस्यापवादः
स्यात्, विशेषविहितत्वात् । तथा च माणवकस्य कर्मत्वं न स्यात् । न चाप्राप्तौ चारणा-
र्थानाम्' इति सावकाशमिति वाच्यम्, चारयतेऽत्र स्पर्शानलकप्रवृत्तिविवटनमर्थः ।
तच्चान्यतो नयनादिरूपम् । तादृशव्यापारप्रयोजकत्वं माणवककर्तृकस्पर्शानलकप्रवृ-
त्तिविरहः । तत्र स्पर्शाशोऽविनिमित्तः माणवकनिष्ठश्च, संयोगरूपस्य स्पर्शस्य द्विनिष्ठ-
त्वात् । प्रवृत्तिविरहश्च विषयतया अभिनिष्ठः आश्रयतया माणवकनिष्ठश्च । तथा
च कर्तृव्यापारप्रयोजकफलाश्रयत्वलक्षणकर्मत्वस्य परत्वात् नयत्रापि प्राप्तौ चारणार्था-
नाम्' ह्यपवादानत्वं निरवकाशत्वाद्वापवादः स्यादिति माणवकादपि पञ्चमी स्यात्,
नन्वाद्यनार्थं 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' ह्यारब्धत्वम् । पञ्चम ईप्सिततमात्रे अग्नौ साव-
काशस्यापादानत्वस्य परत्वादीप्सिततमे माणवके बाधः सिध्यति । कर्तुरीप्सितत-

५९१ अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति १ । ४ । २८ ॥ व्यवधाने छति कारकत्वं-
स्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति तदपादानं स्यात् । मातुर्निष्ठीयते कृष्णः ।
अन्तर्धौ किम् ? शौरान् न दिव्यते । इच्छतिप्रहणं किम् ? अदर्शनेच्छायां सत्यां
सत्यपि दर्शने यथा स्यात् । (देवदत्ताद्यह्नवतो निष्ठीयते) । ५९२ आख्यातो-
पयोगे १ । ४ । २९ ॥ नियमपूर्वकनिशास्वीकारे वक्ता प्राक्संहः स्यात् । उपाध्या-
यादधीते । उपयोगे किम् ? नदस्य गाथा शृणोति । ५९३ अनिकर्तुः प्रकृतिः ।

ममित्यारब्धे च द्वेष्योदासीनसङ्ग्रहाय 'तथायुक्तम्' इत्यन्वयारब्धमिति यावत् ।

आप्ये तु बुद्धिकल्पितसंयोगविरलेषकृतमपादानत्वमाश्रित्य प्रत्याख्यातमिवं
सूत्रम् ।

अन्तर्धौ । अन्तर्धाविद्येतत् व्याचष्टे—व्यवधाने सतीति । व्यवधानेनेति यावत् ।
यत्कर्तृकत्वेति । येनेति कर्तृवृत्तीयेति भावः । आत्मनो दर्शनस्येति । आत्मन इति दर्शन-
सद्व्ययोगे कर्मणि षष्ठी । आत्मन इत्यन्वयाहारकम्यम् । अत एव येनेति कर्तरि वृत्तीया
सङ्गच्छते । अन्यथा कृत्योगषष्ठीप्रसङ्गात् । आत्मन इत्यन्वयाहारे तु उभयप्राप्तौ
कर्मण्येवेति नियमाच्च कृत्योगषष्ठी । आत्मसम्बदेन इच्छतिकर्ता दिव्यतिः । व्यवधा-
नेन स्वविषये यत्कर्तृकदर्शनस्य अभावमिच्छतीति यावत् । मातुर्निष्ठीयते कृष्ण इति ।
'छीक रछेणो'रथम्विकरणः । इह उपसर्गवशात् व्यवधानेन परकर्तृकस्वविषयदर्शन-
विरहायुक्तकृत्यापारे वर्तते । ततश्च कृष्णाः मातृकर्तृकस्वविषयकदर्शनविरहाच्च कृत्या-
दिना प्रच्छन्नो भवतीत्यर्थः । अत्र व्यवधानमाश्रित्य मातृकर्तृकस्वविषयदर्शनविर-
हस्य कृष्णेनेष्यमाणतया मातुरपादानत्वात् पञ्चमी । कर्तृवृत्तीयापवाद्योऽर्थः षष्ठ्यपवा-
द्यो वा । आप्ये तु बुद्धिकृतमपादानत्वमाश्रित्य इदमपि प्रत्याख्यातम् । आख्यातोप-
योगे । आख्याता उपयोगे इति ज्ञेयः । आख्यातेति तुजस्तात् प्रथमैकवचनम् ।
उपयोगापत्वं व्याचष्टे—नियमपूर्वकैति । आप्ये तथोक्तेरिति भावः । आख्यातेति तुज-
स्तं व्याचष्टे—वर्त्तेति । अप्यापयितेत्यर्थः । उपाध्यायादधीते इति । नियमविशेषपूर्वकम्
उपाध्यायस्योच्चारणम् अनुच्चारयतीत्यर्थः । षष्ठ्यपवाद्योऽयम् । आप्ये तु उपाध्या-
यादधीतं वेत्तुं गृह्णातीत्यर्थमाश्रित्य प्रत्याख्यातमिवम् ।

अनिकर्तुः प्रकृतिः । अनिर्जनमनुत्पत्तिः । 'अनी प्रादुर्भावे' दैवादिकोऽकर्मकः ।
'हणआदिभ्यः' इति आगे हण् । 'अनियस्योऽ' इति निषेवाद्योपधाबुद्धिः । जनेः कर्त्त-
ेति विग्रहः । शेषषष्ठ्या समासः । 'तुजकाभ्यां कर्तरि' इति निषेवस्तु कारकषष्ठ्या

१ । ४ । ३० ॥ जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात् । ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते' । ५९४
 भुवः प्रभवः १ । ४ । ३१ ॥ भवनं भू । भूकर्तुः प्रभवस्तथा । हिमवतो गङ्गा प्रम-
 वति । तत्र प्रकाशते इत्यर्थः ।

'व्यञ्जोपे कर्मण्यधिकरणे च' (वा १४७४-१४७५) । प्राप्तादात्मोक्तने,
 आसनात्प्रेक्षते । प्राप्तादमाह्वय आसने उपविश्य प्रेक्षते इत्यर्थः । श्वश्रुवाञ्जि
 हेति । श्वश्रुं वीक्ष्येत्यर्थः । 'गम्यमानाऽपि क्रिया, कारकविभक्तीनां निमित्तम्'
 (वा ५०४१) । कस्मात्प्रभवः ? नद्याः । 'यत्तस्याश्वकान्निमानं ततः पञ्चमी' (वा

एवेति वक्ष्यते । जायमानस्येति । जनजातोः कर्तरि लट्प्रकानच्, रयन्, 'ज्जाञ्जोर्जा'
 'आने भूक्' उपपत्त्याश्रयस्येत्यर्थः । प्रकृतिशब्द उपाचष्टे—हेतुरिति । ब्रह्मण इति ।
 हिरण्यगर्भादित्यर्थः । चडादिषु कुलालादिवत् तस्य प्रजोत्पत्तौ निमित्तकारणत्वमिति
 भावः । वृत्तिक्लृप्तमेतत्पुनश्च, संयोगविरलेषसत्त्वेन 'भ्रुवमपाये' इत्येव सिद्धत्वात् ।
 अतोऽत्र मूले हेतुशब्दः उपादानकारणपर एव । अत एव भाष्यकैयटयोः 'गोमयात्
 वृक्षिका जायन्ते' 'गोळोमाविलोमस्यो क्वां जायन्ते' इत्युक्ताद्वय परिणामेषु प्रकृति-
 द्रव्यावयवानुस्यूतिसत्त्वेऽपि वृद्धिकृतविरलेषसत्त्वात् 'भ्रुवमपाये' इत्येव सिद्धमिति
 प्रत्याख्यानं सङ्गच्छते । एवञ्च 'ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते' इत्यत्र ब्रह्मणश्च न मायोप-
 हितमीश्वरचैतन्यमेव विधत्तम् । तद्धि सर्वकार्योपादानमिति वेदान्तसिद्धान्तः ।
 भुवः प्रभवः । पूर्वसूत्रे सप्तमिनिर्विष्टमपि कर्तृप्रहणमेकदेशे स्वरितस्वप्रतिज्ञाबलादिहानु-
 वर्तते । तत्राह—भूकर्तुरिति । भवनं भूः सप्तवादिवात् क्प् । भुवः कर्ता भूकर्ता, तस्ये-
 त्यर्थः । प्रमव इति । प्रभवति प्रथमं प्रकाशतेऽस्मिन्निति प्रभवः, प्रथमप्रकाशस्थानमि-
 त्यर्थः । प्रभवतीत्यस्य उपपद्यते इत्यर्थे तु असङ्गतिः, गङ्गापास्तत्रानुपपत्तः । तत्राह—
 प्रकाशते इत्यर्थ इति । प्रथम प्रकाशते इति वाच्यम् । अत एव 'हिमवति प्रकाशते' इत्यत्र
 न भवति । एतेन त्रिकर्तुरित्यनेन 'भ्रुवमपाये' इत्यनेन च गतार्थत्वं निरस्तम् ।
 भाष्ये तु अपक्रामतीत्यर्थमाश्रित्य 'भ्रुवमपाये' इत्यनेनैव सिद्धमिति स्थितम् ।

व्यञ्जोपे इति । व्यञ्जयन्तस्य लोपे अदर्शने अप्रयोगे मति गम्यमानत्वार्थं प्रति
 कर्मणि अधिकरणे च पञ्चमी वाच्येत्यर्थः । विहेति । लज्जते इत्यर्थः । नन्वत्र स्यञ्च-
 न्तस्य प्रयोगात्मात् कथं तदर्थं प्रति कर्माश्रयगमिरित्यत आह—गम्यमानाऽपीति ।
 प्रकरणादिनेत्यर्थः । गम्यमानाऽपीत्यस्य प्रयोजनान्तरमाह—कस्मात्प्रभवमिति । आगतोऽ-
 सीति गम्यमानक्रियापेक्षमपादानत्वमिति भावः । नद्या इत्युत्तरम् । आगतोऽसीति
 गम्यमानक्रियापेक्षमपादानत्वमिति भावः । यतश्चेति । यत इति तृतीयार्थं तसिः ।
 येनावधिना अश्वनः कालस्य वा निमानं परिच्छेदः इत्यत्रा गम्यते, ततः पञ्चमी वा-

१४७७) । 'तद्युक्तादध्वनाः प्रथमाससम्भो' (वा १४७९) । 'कालात्सप्तमी च वक्तव्या' (वा १४७८) । वनाद् ग्रामो योजनं-योजने वा । कार्तिक्या आग्रहायणी मासे । ५९५ २२/३/८५

५९५ अन्यारादितरतैदिकशब्दाश्चूत्तरपदाजाहियुक्ते २ । ३ । २९ ॥
एतैर्योगे पठ्यन्ती स्यात् । अन्येत्यर्थग्रहणम् । इतरग्रहणं प्रपञ्चार्यम् । अन्यो भिन्न इतरो वा कृष्णात् । आराद्वनात् । ऋते कृष्णात् । पूर्वो ग्रामात् । दिशि दृष्टः

अन्वयेकं वाक्यम् । तत्र पञ्चमीति पाठेऽप्ययमेवार्थः तद्युक्तादिति । तेन पञ्चम्यन्तेन युक्ताद्विज्ञात् अवधिवाचिनः प्रथमाससम्भो वाक्ये इति द्वितीयं वाक्यम् । 'कालात्सप्तमी च वक्तव्या' इति वाक्यान्तरम् । तद्युक्तादित्यनुवच्यते । तेन पञ्चम्यन्तेन अन्वितात् कालवाचिनः सप्तमी वक्तव्येत्यर्थः । वनादिति । अत्र योजनात्मकमध्यपरिमाणं वनेन पूर्वावधिना परिच्छिद्यते, कस्मादारभ्य योजनमित्याकाङ्क्षोत्थानात् । योजने योजनमिति प्रथमाससम्भोरपि एवोत्तराध्यवहितवेदावृत्तित्वमर्थः । वनात्मकः पूर्वावधिकयोजनोत्तरवेगो ग्राम इत्यर्थः । अवधिरावस्येऽपि विश्लेषाप्रतीतेर्ध्रुवमित्य-
पादान्वाभावाद्भवन्म् । कार्तिक्या इति । कार्तिक्याः मासे आग्रहायणीत्यन्वयः । अत्र मासात्मकं कालपरिमाणं कार्तिक्या पूर्वावधिना परिच्छिद्यते, कस्मादारभ्य मास इत्याकाङ्क्षोत्थानात् । मास इति सप्तम्यास्तु एवोत्तराध्यवहितकालवृत्तित्वमर्थः । कार्तिक्यौर्मासात्मकपूर्वावधिकमासोत्तरकाले मार्गशीर्षपौर्णमासीत्यर्थः ।

अन्यारात् । युक्त इति न वै क इत्याह—प्रयोगे इति । अन्य, आरात्, इतर, ऋते, दिक्शब्द, अचूत्तरपद, आक्, आहि एतैरहमिर्योगे सतीत्यर्थः । मित्रादिसद्व्ययोगे पञ्चमीं साधयितुमाह—अन्येत्यर्थग्रहणमिति । व्याख्यानाविति भावः । अन्यार्थकसद्व्ययोगे पञ्चमीति कलितम् । तर्हीतरग्रहणं व्यर्थमन्यार्थकत्वादेव सिद्धेरित्यत आह—इतरग्रहणं प्रपञ्चार्यमिति । 'पवि विस्तारे' । अन्यशब्दस्य अन्यार्थक-
शब्दग्रहणोपलक्षणार्थत्वकथनस्य प्रयोजनकथनार्थमिति यावत् । अन्यो भिन्न इतरो वेति । भेदवान् विलक्षण इत्याद्युपलक्षणमिदम् । कृष्णप्रतियोगिकमेवत्वानित्यर्थः । षष्ठ्यववादोऽयम् । अन्यादिशब्दानामवधिनिश्चयसत्त्वेऽपि संयोगविश्लेषाभावात्-
पादान्त्वस्य न प्रसक्तिः । एवमग्रेऽपि । आराद्वनादिति । वनस्य दूरं समीपं वेत्यर्थः । 'आराद् दूरसमीपयोः' इत्यमरः । ऋते कृष्णादिति । ऋते इत्येकाराग्नसमव्ययम् । 'ऋते वर्जने' इत्यमरः । कृष्णस्य वर्जने सुखं नास्तीत्यर्थः । 'क कर्मप्रपञ्चः फलति पुद्बाराधनश्रुते' इति विश्वरहस्यान्तर्गतस्तुतिगतः प्रयोगस्त्वार्थः । 'सतोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति वा द्वितीया । 'ऋते द्वितीया च' इति चान्नं सूत्रम् । अयं विश्वशब्द-
योगो उदाहरति—पूर्वो ग्रामादिति । ग्रामावधिकपूर्वविश्वतीं ग्राम इत्यर्थः । अहु

शब्दो दिक्शब्दः । तेन सम्प्रति देशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति । चैत्रात्पूर्वः
कारुणः । अथयववाचियोगे तु न । 'तस्य परमाज्ञेदितम्' (सू ८१) इति
निर्देशात् । पूर्वं कायस्य । अञ्चूत्तरपदस्य तु दिक्शब्दत्वेऽपि 'षष्ठयत्तस्य'— (सू
६०९) इति षष्ठीं वाचितुं पृथग्ग्रहणम् । प्राक्-प्रत्यग्वा प्राप्तात् । आच्-दक्षिणा
प्राप्तात् । आहि—दक्षिणाहि प्राप्तात् । 'अपादाने पञ्चमी' (सू ५८७) इति सूत्रे
'कार्तिक्याः प्रवृत्ति' इति भाष्यप्रयोगात्प्रवृत्त्ययोगे पठ्यमी । भवात्प्रवृत्ति—आरभ्य

चैत्रात् पूर्वं कारुण इत्यत्र पूर्वशब्दस्य काळवाचकतया विग्राहकत्वाभावात् कथं
तद्योगे पञ्चमीत्यत आह—दिशि दृष्ट इति । रूढ्या विविशेषवाचकाः पूर्वाद्य एव
गृह्यन्ते । न त्वैन्द्रिककुवाद्यः । सम्प्रतीतिः । कदाचिद्विम्बाचकानामिदानीं कालवाच-
कानामपि योगे पञ्चमी भवतीत्यर्थः । नन्वेवं सति पूर्वं कारस्येत्प्रापि स्यादि-
त्यत आह—अथयववाचीति । तस्य परमिति । तस्येति हि प्रकृतं हिरुक्तं परास्मृति ।
हिरुक्तस्य परं परावयवभूतमाज्ञेदितमिति तद्वयः । पूर्वं कायस्येति । क्षीरस्य पूर्वा-
वयव इत्यर्थः ।

अञ्चुचातुः उत्तरपदं यस्य सः अञ्चूत्तरपदः प्रागादिविक्शब्दः, न तु सभयश्च
इत्यादिविक्शब्दोऽपि, विक्शब्दसाहचर्यात् । तेन सभयश्च वेवदत्तेनेत्यत्र न पञ्चमी । ननु
विक्शब्दत्वादेव सिद्धे अञ्चूत्तरपदग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—अञ्चूत्तरपदस्येति । षष्ठ्य-
तस्येत्यनन्तरं परत्वात् प्राप्तामिति शेषः । प्राक् प्रत्यग्वा प्राप्तादिति । प्राप्तावधिक
इत्यर्थः । आधिति । आचप्रत्ययान्तयोगे उदाहरणं वचयत इति सूचनमिदम् । दक्षिणा
प्राप्तादिति । प्राप्तावधिकायां दक्षिणस्यां दिक्षीत्यर्थः । आहीति । आहिप्रत्ययान्तयोगे
उदाहरणसूचनमिदम् । दक्षिणाहि प्राप्तादिति । प्राप्तावधिकायां दक्षिणस्यां दिशि दूर
इत्यर्थः । 'आहि च दूरे' इत्यादिप्रत्ययः । आजाहिप्रत्ययान्तयोगोऽपि दिक्शब्दत्वेऽपि
'षष्ठयत्तस्य' इति षष्ठीं वाचितुं पृथग् ग्रहणम् । नन्वेवमपि 'अवात्प्रवृत्त्यारभ्य वा
सेव्यो हरिः' इत्यादौ कथं पञ्चमी ? अन्यादिविक्शब्दयोगाभावादित्यत आह—अपादाने
इति । प्रवृत्तियोग इति । प्रवृत्त्यर्थकशब्दयोगे इत्यर्थः । तथा हि—'अपादाने पञ्चमी'
इति सूत्रे भाष्ये 'यत्तन्माध्वकाळनिर्माणम्' इति चार्तिकं पठित्वा कार्तिक्याः आप्र-
हावणी मासे ह्युदाहरणं 'इदं न वक्तव्यम्' इति तद्वार्तिकप्रत्याख्यानमुपशिष्य इव
मत्र प्रयोक्तव्यं सप्त प्रयुज्यते—'कार्तिक्याः प्रवृत्त्याप्रहावणी मासे' इत्युक्तम् । प्रवृ-
त्तिसाधनाभावेऽपि तदर्थसत्तया पञ्चमी सिद्धेत्यर्थः । एवं वक्षता भाष्यकृता 'प्रवृत्त्य-
र्थकशब्दयोगे पञ्चमी' ति वचनं श्लाघ्यते । अन्यथा पञ्चम्यर्थे चार्तिकस्यावरणकत्वात्
दुसङ्गतिः स्पष्टैव । एवञ्च प्रवृत्तिशब्दपर्यायशब्दयोगेऽपि पञ्चमी भवति । अत एव

वा सेम्नो हरिः । 'अपपरिचहिः—' (सू ६६६) इति समासविधानात् ज्ञाप-
काद् बहिर्योगे पठ्यमी । प्राप्ताद् बहिः । ५९६ अपपरी वर्जने १।४।८८॥ एतो
वर्जने कर्मप्रवचनीयो स्तः । ५९७ आहर्म्यादावचने १ । ४ । ८९ ॥ आह-
र्म्यादायामुक्तसङ्गः स्यात् । वचनग्रहणावभिधिव्यपि । ५९८ पञ्चम्यपाङ्-
परिमिः २ । ३ । १० ॥ एतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पठ्यमी स्यात् । अप हरेः, परि

व 'कार्तिक्याः प्रभृति' इति आप्यव्याख्यावसरे तत् आरभ्येत्यर्थ इति कैश्चिद् आह ।
नत्र हि तत् इति पञ्चम्यास्तसिः । एतत् सर्वमभिप्रेत्योदाहरति—मवात् प्रभृति आर-
भ्य वेति । अथः उत्पत्तिः, आरभ्येत्यस्यायधि परिगुह्येत्यर्थः । प्रभृतीत्यवयवस्येत्यर्थ-
कमेव । अथमवधि परिगुह्य हरिः सेष्य इत्यर्थः । उत्पत्तिगणारम्भपूर्वादिष्विक्तसर-
काले सर्वदा आमरण हरिः सेष्य इति भावत् । अत्रारभ्येति क्रियापेक्षया कर्मत्ववि-
वक्षायां द्वितीयेव, 'उपपद्विभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' इत्युक्तेः । यथा 'सू-
र्यमारभ्य आस्तमवाद् अपति' इत्यादौ । शेषवदिवक्षायां तु चर्षीं बाधित्वा भव-
जडत पञ्चमी । प्रभृतिशब्दयोगे तु आरभ्येत्यर्थे कदापि च द्वितीया, प्रभृतिशब्दा-
र्यस्यावधि परिगुह्येत्यस्यावयवाविधितस्तथैव क्रियात्वाभावात् । अपपरोति । बहिः
शब्दयोगे पञ्चमी सिद्धवत्कृत्य 'अपपरिचहिरञ्जवः पञ्चम्या' इति समासविधा-
नाद् बहिरशब्दयोगे पञ्चमी विज्ञायते इत्यर्थः । इच्छ 'अपपरि' इति सूत्रे आप्ये
रपष्टम् । 'करस्य करभो बहिः' इति स्वसाध्वेव । 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इति वा
कथञ्चित्समाधेयम् ।

अपपरी वर्जने । कर्मप्रवचनीयो स्त इति । कर्मप्रवचनीयाः इत्यधिकृतस्य द्वित्वचनेन
विपरिणाम इति भावः । वर्जने किञ्च ? परिषिञ्चती । सर्वतः सिद्धतीत्यर्थः । अत्रो-
पसर्गात्वात् 'उपसर्गात्पुनोति' इति शलम् । आहर्म्यादावचने । वक्तव्य इति । कर्मप्र-
वचनीयसंज्ञक इत्यर्थः । ननु 'आहर्म्यादायाम्' इत्येव सिद्धे वचनग्रहणं व्यर्थमित्यत
आह—वचनग्रहणादिति । तेन विनेति मर्यादा तेन सहेत्यभिधिविधिः । मर्यादाशब्दो
यत्रोच्यते तन्मर्यादावचनम् 'आहर्म्यादामिधिव्यो' इति सूत्रम् । तत्र य आह दृष्टः
स कर्मप्रवचनीयसंज्ञकः स्यादित्यर्थः । तथा च मर्यादामिधिव्योराह कर्मप्रवचनीय
इति फलसीति भावः । पञ्चम्यपाङ् परिमिः । एतेरिति । अप आह चरि इत्येतेरित्यर्थः ।
कर्मप्रवचनीयैरिति । कर्मप्रवचनीययुक्ते इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । अप हरेः परि
हरेः संसार इति । अपहरेः संसारः परिहरेः संसार इत्यन्वयः । हरिं वर्जयित्वा जनि-
भृतिष्कारम्भकं संसरणमित्यर्थः । ननु 'वृक्षं प्रति विद्योतते, अको हरि मति' इत्यादौ
'ऊचयेत्यभूत्' इति कर्मप्रवचनीयात्वात् 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इति द्वितीया
परत्वात् अपवादत्वाच्च बाधित्वा 'पञ्चम्यपाङ्परिमिः' इति पञ्चमा स्यादित्यत

बुद्ध्या मुक्तः । 'विभाषा' इति योगविभागादगुणे क्रिया व कचिवि । धूमाद-
गिनमान । नास्ति घटोऽनुपलब्धेः । ६०३ पृथग्विनानानामिद्वितीयाऽभ्य-
तरस्याम् २ । ३ । ३२ ॥ एभिर्भोगे तृतीया स्यात् पञ्चमीद्वितीये च । अन्यतरस्या
ग्रहणे समुच्चयार्थम् , पञ्चमीद्वितीये चानुवर्तते । पृथग्भोगेण—रामं वा । एवं
विना, नाना । ६०४ करणे च स्तोकादपक्ककृकृकृतिपयस्यासत्त्ववचनस्य
२ । ३ । ३३ ॥ एभ्योऽप्रत्ययवचनेभ्यः करणे तृतीयापञ्चमी स्तः । स्तोकेन स्तो-

इति १५४ । ननु धूमादग्निमानित्वाद्यौ कथं पञ्चमी, धूमादेरगुणत्वादित्यस आह—
योगविभागादिति । 'विभाषा' इति योगो विभज्यते । हेतानित्यनुवर्तते, पञ्चमीति च ।
हेतौ पञ्चमी वा स्यादित्यर्थः । ततश्च धूमादग्निमानित्वादि सिद्धम् । ततः गुणेऽस्मि-
यामिति । तत्र विभाषेत्यनुवर्तते पञ्चमीति च । गुणे हेतावच्छादिके पञ्चमी वा स्यादि-
त्युक्तोऽर्थः । ततश्च जाड्याद् षष्ठ इत्यादि सिद्धम् । ननु विभाषेत्येव सिद्धे गुणेऽस्मिया-
मिति व्यर्थमित्यत आह—अगुणे क्रिया व कचिविति । योगविभागस्य इष्टसिद्धयर्थत्वा-
दिति भावः । अत्रागुणे उदाहरति—धूमादिति । अग्निमानित्यनन्तरं ज्ञायत इति
शेषः । धूमस्य अग्निज्ञानहेतुत्वात् अत्र धूमस्य अगुणत्वेऽपि हेतुत्वात् ततः पञ्चमीति
भावः । क्रियास्तुवाहरति—नास्ति वट इति । घट इत्यनन्तरम् इति ज्ञायत इति शेषः ।
अनुपलब्धेरिति । उपलब्धेः ज्ञानम् , तस्या अभावः अनुपलब्धिः । नस्तत्पुरुषः । न
चार्थभावेऽप्यर्थीभावः ज्ञातव्यः, अर्थभावे तथोपलक्ष्यस्य वचनमाणात्थात् ।

पृथग्विना । पञ्चमीद्वितीये चेति । तृतीयाभावपक्षे इति शेषः । 'अपादाने पञ्चमी'
'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन' 'एनपा द्वितीया' 'पृथग्विना' इति सूत्रक्रमः । तत्र षष्ठीत्यस्व-
रितत्वाच्चानुवर्तते, पञ्चमी द्वितीयेति चानुवर्तते । तथा च तृतीयाभावपक्षे पञ्चमी
द्वितीया चेति भावः । ननु तृतीयाभावपक्षे द्वितीयेव सन्निहितत्वात् स्यात्, न तु
पञ्चम्यपि, षष्ठ्यतसर्थेत्यत्र तदनुवृत्तेरभावात् । अतोऽत्र पञ्चम्याः समावेशोऽनुपपन्न
इत्यत आह—अन्यतरस्यादग्रहणमिति । तृतीया चेत्येतावतैव सन्निहितद्वितीयासमुच्च-
यसिद्धेरन्यतरस्यामिति मुख्यतत्करणं व्यग्रहिताया अपि पञ्चम्याः समुच्चयार्थम् ,
अन्यथानामनेकाग्र्यत्वाद्धिति भावः । ननु पञ्चम्याः 'षष्ठ्यतसर्थ' इत्यत्राननुवृत्ताया
इहानुवृत्तेरसम्भवात् कथमिह तदुपस्थितिरित्यत आह—पञ्चमीद्वितीये चानुवर्तते ।
मण्डकपुस्त्येति शेषः । पृथग्भोगेति । रामप्रतियोगिकमेदवानित्यर्थः । एवं विना ना-
नेति । विना रामेण, रामात्, रामम् । नाना रामेण, रामात्, रामं वा । पृथग्विना-
नानास्त्वयोऽपि मेवार्थका इति केचित् । 'पृथग्विनान्तरेणैतं हिदृक्त्वाना च वर्जने ।
इत्यमरः । रामस्य वर्जने सुखं नास्तीत्यर्थः । करेण च । अभ्य इति । स्तोके अल्प

कादा मुक्तः । द्रव्ये तु स्तोकेन विषेण इतः । ६०५ दूराग्निकार्थेभ्यो द्विती-
या च २।३।३५॥ एभ्यो द्वितीया स्याच्चात्पञ्चमीतृतीये च । प्रातिपदिकार्थमात्रे
विधिरयम् । प्रामस्य दूरम्—दूरात्—दूरेण वा, अग्निकम्—अग्निकात् अग्निकेन वा ।
असत्त्ववचनस्य इत्यनुवृत्तेर्नह-दूरः पन्थाः । ६०६ षष्ठी शेषे २ । ३ । ५० ॥
कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिसम्बन्धः शेषः । तत्र षष्ठो स्यात् ।

कृच्छ्र कतिपय एभ्यश्चतुर्भ्यं इत्यर्थः । असत्त्वपदं व्याचष्टे—अद्वयेति । अग्नित-
रस्यामित्यनुवर्तते, पञ्चमीति च । तत्तत्र करणे पञ्चमी वेति छन्दते । तदभावे तु
तृतीया सिद्धेव । तदाह—तृतीयापञ्चमाविति । स्तोकेन स्तोकादा मुक्त इति । छद्गुना
आघासेन मुक्त इत्यर्थः । आघासो न द्रव्यमिति भावः । द्रव्ये रिपति । द्रव्ये कृत्तौ
स्तोकेन विषेण इत इति तृतीयैवेत्यर्थः । अल्पेनावपाद्वा मुक्तः । कृच्छ्रेण कृच्छ्राद्वा
मुक्तः । कष्टेनेत्यर्थः । कतिपयेन कतिपयाद्वा मुक्तः । अकृत्स्नेन साधनेनेत्यर्थः ।

दूरान्तिक इत्येति । दूरार्थकेभ्यः, अग्निकार्थकेभ्यश्चेत्यर्थः । चकारः व्यवहित-
योरपि पञ्चमीतृतीयायोः समुच्चयार्थः । न तु 'दूराग्निकार्थे' वृद्धयन्ततत्त्वात् इति
सङ्ग्रहितपष्ठवा अपि, व्याख्यानान् । तदाह—चात्पञ्चमीतृतीये चेति । प्रातिपदिकार्थ-
मात्रे विधिरयमिति । व्याख्यानाविति भावः । तथा च प्रथमापवाद इति फलितम् ।
'दूरादावसाम्यामूर्त्तं दूरात्पादावनेजनम् ।' इति भाष्यप्रयोगात् सम्बन्धेऽधिकरणेऽ-
प्यर्थं विधिः । ननु दूरः पन्था इत्यत्र कथं न पञ्चमीरन्त आह—असत्त्ववचनस्येति ।
दूरः पन्था इत्यत्र पन्थाः द्रव्यम् । तद्विशेषणं दूरमाकृतुः सत्त्ववचन इति भावः ॥
इति पञ्चमी विभक्तिः ॥

अथ षष्ठो विभक्तिः । षष्ठी शेषे । दत्ताद्यन्यः शेषः । 'कर्मणि द्वितीया' इत्यादिसुत्रेषु
द्वितीयापि विधिषु हि कर्मकर्तृकरणसम्प्रदानापादानाधिकरणकारकाण्यमुक्ताण्यनि ।
प्रथमाविधौ प्रातिपदिकार्थोऽमुक्तास्तः । पसेभ्यः अन्त्यः स्वस्वामिभावादिसम्बन्धः
शेषपदार्थ इत्यर्थः । तत्रासति बाधके सम्बन्धोविशेषरूपेण सामान्यरूपेण च भासते
'न हि निर्विशेषं सामान्यम्' इति न्यायात् । सति तु बाधके मातुः स्मरतीत्यादौ
सम्बन्धत्वेनैव भासम् । कर्मत्वादिविशेषरूपेणापि भाते द्वितीयादिप्रसङ्गादिति स्थि-
तिः । राज्ञः पुरुष इत्यत्र स्वस्वामिभावरूपविशेषात्मना सम्बन्धत्वरूपसामान्या-
त्मना च सम्बन्धः वृद्धयर्थः । राजाभित्तस्वामित्वनिरूपितस्वस्वामिकसम्बन्धाश्रयः
पुरुष इति बोधः । आश्रयाद्यादि तु संसर्गमर्थाद्वया भासते । तत्र पुरुषो मुख्यं विशेष-
यम् । सम्बन्धस्त्वाधेयतया पुरुषविशेषणम् । राजा तु आश्रयतया सम्बन्धविशेष-
णम् । सम्बन्धस्त्वाधेयतया राजानं प्रति विशेषणम् , 'प्रधानप्रत्ययार्थवचनम्' इति

राज्ञः- पुरुषः । कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविषयायां षष्ठयेव । सतां गतम् ।
 सपिणो जानीते । मातुः स्मरति । एवोदकस्योपस्फुरते । भजे शम्भोश्चरणयोः ।
 फलानां तृप्तः । ६०७ षष्ठी हेतुप्रयोगे २।३।२६। हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ बोधो

व्यक्तेन प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति प्राधान्यादगमात् । अत एव पुरुषशब्दादपि न
 षष्ठी राजनिरूपितसम्बन्धाक्षणः पुरुष इति बोधे सम्बन्धस्य प्रकृत्यर्थपुरुष प्रति
 विशेषणत्वेन द्विषोःत्वत्वेन च भानानुपपत्तेः । यद्वा तु पुरुषगतस्त्वमित्युपपत्तित्वा-
 मित्यरूपसम्बन्धाक्षरौ राजेति बोधः, तदा पुरुषस्य राजेति पुरुषशब्दात् षष्ठी भव-
 स्येवेत्यन्यत्र विस्तरः ।

सतां गतमित्यादी कर्तृतृतीयादिकमाशङ्क्याह—कर्मादीनामपीति । कर्मत्वकर्तृत्वा-
 दीनामपि सम्बन्धस्वसामान्यात्मना विषयायां षष्ठयेव, नतु कारकविभक्तय इत्यर्थः ।
 तथा च 'कस्य च वर्तमाने' इति सूत्रे आख्यम्—'कर्मादीनामविषया बोधः' इति ।
 सतां गतमिति । भावे ऋः । तात्पर्यम्विगमनमित्यर्थः । कर्तृत्वविषयायां तु सन्नित-
 मिति सुभीता भवत्येव । कृपोगलक्षणा षष्ठी तु न भवति, 'न लोक' इति निषेधात् ।
 सपिणो जानीते इति । कृष्णत्वविषयायां सर्पिणादपायेन प्रवर्तते इत्यर्थः । कर्णावस्थ
 सम्बन्धत्वविषयायां तु षष्ठी, कर्माश्रिता सपिंससम्बन्धिनी प्रवृत्तिरिति बोधः । मातुः
 स्मरतीति । कर्मत्वविषयायां स्मरतस्मरतीत्यर्थः । कर्मत्वस्य बोधत्वविषयायां तु द्वेक-
 युक्तकर्तृकं स्मृत्यस्यविधि स्मरणमित्यर्थः । एवोदकस्योपस्फुरते इति । एवशब्दः अका-
 गन्तः पुंलिङ्गः, 'कारके' इति सूत्रे 'एषाः पवस्यते' इति आख्यप्रयोगात् । एवाश्च
 तद्वक्तानि चेति दृष्ट्वात् षष्ठी । 'जातिरध्यागिनाम्' इत्येकवचनम् । कर्मत्वविषयायात्
 एवोदकं क्षोपणगन्धद्रव्याद्यानादिया परिष्कुरते इत्यर्थः । कर्मत्वस्य शोणत्वविषयायां
 तु एवोदकत्वस्यम्विधिपरिष्करणमिति बोधः । एवशब्दइत्येककारान्तोऽप्यस्ति नपुंसक-
 लिङ्गः 'काष्ठं द्वाविज्जनं त्वेव इवमस्यः समित् स्त्रियाम् ।' इति कोशात् 'यथेयौलि
 समिद्धोऽग्निः' इत्यादिदर्शनात् । तथा सति एवः इकस्येति शेषः, तद्वक्तव्यत्वमा-
 वेशे एव तद्वक्तव्यत्वात्तेः । उदकशब्दपर्यायो दकशब्दोऽप्यस्ति, 'भुवनममृतं जीवन्
 श्याद् दकं च' इति उल्लासुधकोशात् । तथा च एवः कर्तृ त्वकं परिष्कुरते इत्यर्थः ।
 कर्मत्वस्य शोणत्वविषयायां तु षष्ठी, निश्चकरश्चादिकाष्टविशेषप्रवृत्तिरिति तत्सोद-
 कस्य गुणविशेषो वैद्यकादिप्रसिद्धः । भजे शम्भोश्चरणयोरिति । अत्र चरणयोः कर्मत्व-
 स्य शोणत्वविषयायां षष्ठी । शम्भुचरणसम्बन्धि भजनमित्यर्थः । फलानां तृप्त इति ।
 अत्रापि करणावस्थ शोणत्वविषयायां षष्ठी । फलसम्बन्धिनी तृप्तिरिति बोधः ।

षष्ठी हेतुप्रयोगे । हेताविषयभुवर्तते । तदाह—हेतौ बोधो इति । हेतुत्वे बोधो इत्यर्थः ।
 हेतुवाचकात् षष्ठाति फलितम् । 'हेतौ' इति तृतीयां बाधित्वा षष्ठी । हेतुप्रयोगे

षष्ठी स्यात् । अक्षस्य हेतोर्बसति । ६०८ सर्वनाम्नस्तृतीया च २ । ३ । २७ ॥
 सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य च प्रयोगे हेतौ शोभ्ये तृतीया स्यात् षष्ठी च । केन हेतुना
 बधति । कस्य हेतोः । 'निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम्' (बा १४७३) ।
 किं निमित्तं बधति, केन निमित्तेन, कस्मै निमित्ताय इत्यादि । एवं किं कारणम्,
 को हेतुः, किं प्रयोजनम् इत्यादि । प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रयत्नाद्वितीये न स्तः ।
 ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः । ज्ञानाय निमित्ताय इत्यादि । ६०९ पञ्चमस्य-
 सार्थप्रत्ययेन २ । ३ । ३० ॥ एतद्योगे षष्ठी स्यात् । -'द्विशब्दः' (सू ५१५)
 इति पञ्चम्या अपवादः । प्रामस्य दक्षिणतः, पुरः पुरस्तात्, उपरि, वरिष्ठतः ।

किम् । अन्नेन वसति । हेतौ शोभ्ये इति किम् ? अक्षस्य हेतोस्तुभ्यं वज्रः । अन्त्य
 युष्मच्छब्दात् अवति । सर्वनाम्नस्तृतीया च । सर्वनाम्न इति षष्ठी । तत्राह—नार्वनाम्नो
 हेतुशब्दस्य चेति । कस्मात्त्वमीर्यपेक्षाणां सकिहित्वात् सर्वनाम्नस्तृतीयायिनि ७३० इति
 इत्यमिमेद्योषाहरति—केन हेतुवेति । सर्वनाम्न इति यदि पञ्चमी स्यात्, तस्य हेतु-
 शब्दात् षष्ठी न स्यादिति शोभ्येत् । निमित्तपर्यायेति । निमित्तपर्यायाणां प्रयोगे हेतौ न
 स्तस्मान्मात्राधिकरणेभ्यश्च सर्वासां विभक्तीनां प्रायेण प्रयोगो भवतीत्यर्थः । किं निमित्तं
 वसतीति । प्रथमास्तं द्वितीयास्तं च ज्ञेयम् । इत्यादिति । अत्राण निमित्ताय, अत्र
 निमित्तस्य, कश्चिच्चिमिते । पर्यायग्रहणस्य प्रयोगश्चमाह—एवं किं कारणमित्यादि ।
 प्रायग्रहणस्य प्रयोजनमाह—प्रायग्रहणादिति । एवं च 'षष्ठी हेतुशब्दयोगे' 'सर्वनाम्नस्तृ-
 तीया च' इति सूत्रग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति आद्यः । पञ्चमस्यार्थः । एतद्योगे षष्ठी । 'द्विशब्दः'
 इत्येवमसमीपस्थमाश्रित्य द्विशब्दोक्त्यालेख्यताति । इत्यादिभ्यः 'आदि' च 'उपरि'
 'उत्तरात्' इत्यन्तैः सूत्रैर्द्विशब्दोक्त्यानुस्तिष्ठः तादृशेभ्यः पूर्वार्थे प्रत्यया विहितः ।
 तत्र दक्षिणोत्तराभ्यामनुस्तिष्ठः इति विहितः यः असत्पुत्रस्य तदपार्थक्यं विना
 कालरूपः स एवार्थो यस्य सः अतश्च पूर्वार्थः तद्योगे ह्यर्थः । अत्रार्थसमर्थमात्रं
 अस्मात्तरेषु प्रथमः तथापि तावदाहृत्यैर्युक्तम्, न त्वेतावत्यर्थः, ननु काल-
 रूपात्वेन गौरवात् । द्विशब्दतीति । 'अत्राणात्' इति सूत्रे विप्रत्ययेभ्यः
 पञ्चम्या विहिता नदपवाद इत्यर्थः । दक्षिणा इति । अस्मीपञ्चमीप्रथमाभ्यामनु-
 स्तिष्ठेदकालवृत्तः दक्षिणशब्दात् अतस्तु च । दक्षिणस्यां, दक्षिणरथाः, दक्षिणः ।
 द्विशब्दार्थः । एवं तत्राह कालः । पुरः इति । पूर्वशब्दादस्तास्यार्थः 'पूर्वशब्दादस्तास्य'
 सति पुरश्चवर्षास्य' इत्यमिमेद्यः प्रकृतेः पुरादेशश्च । पूर्वस्याः, पूर्वस्याः, पूर्व-
 वेभ्यः । पुरस्तादिति । 'पुरादेशादस्तास्य' इति सति 'अस्ताति च' इति प्रकृतेः पुरा-
 देशः । पुरादेशश्चमानार्थकमिव । वगीति । 'उपर्युपरिष्ठत्' इति सूत्रेण कर्त्तव्यशब्दात् ।

६१० एनपा द्वितीया २ । ३ । ३१ ॥ एनवन्तेन योगे द्वितीया स्यात् । 'एनपा' इति योगविभागात्पष्ठपाप । दक्षिणेन ग्राम-ग्रामस्य वा एवम् उत्तरेण । ६११ दूरा-
न्तिकार्थः । पष्ठ-अन्यतरस्याम् २।३।३४ ॥ एतौयोगे षष्ठी स्यात्पञ्चमी च । पूर्वं
निकट ग्रामस्य-ग्रामाद्वा । ॥ ७/१०/८ ॥

६१२ शोऽधिवर्धस्य करणे २ । ३ । ५१ ॥ जानातेरज्ञानार्थस्य करणे
शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात् । सर्पिषो ज्ञानम् । ६१३ अधीगर्थव्येष्टां कर्मणि
२ । ३ । ५२ ॥ एषां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । मातुः स्मरणम् । सर्पिषो दय-

विद्वानित्यप्रत्ययः प्रकृतेरुपादेशश्च निपातितः । ऊर्ध्वायां विक्षि, ऊर्ध्वायां विनाः, ऊर्ध्वा
विगिति वा अर्थः । एवं शेषे काळेऽपि ।

एनपा द्वितीया । 'पष्ठवतसर्थ' इति पष्ठपाः निश्चयं बाधे प्राप्ते आह—योगविभागा-
दिति । एनपेति योगो विभज्यते । 'पष्ठवतसर्थ' इति पूर्वसूत्रात् पष्ठोऽप्यनुवर्तते । एन-
वन्तेन योगे षष्ठी स्यादित्यर्थः । द्वितीयेति योगान्तरम् । एनपेत्यनुवर्तते । एनवन्तेन
योगे द्वितीया स्यादित्युक्तोऽर्थः । दक्षिणेनेति । 'एनवन्त्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः' इत्ये-
वम् । एवमुत्तरेणिति । उत्तरेण ग्रामं ग्रामस्य वेत्युदाहरणमित्यर्थः । पूर्वेण ग्रामं ग्रामस्य
वेत्याद्यपि बोध्यम् । दिक्शब्देभ्य एनविधेः । भाष्ये तु 'पष्ठवतसर्थ' इति सूत्रात्
प्राक् 'एनपा' द्वितीया' इत्यस्य पाठ इति 'पृथग्विना' इति सूत्रे वक्तव्यम् । अतोऽत्र
सत्यपि योगविभागे षष्ठीग्रहणानुवृत्तेरसम्भवादेनपायोगे पष्ठवतादुरिवेति युक्तम् ।
दूरान्तिकाः । एतैरिति । दूरार्थकैरन्तिकार्थकैश्च शब्दैर्बोधे इत्यर्थः । पञ्चमी चेति ।
पष्ठवभावे 'अपादाने पञ्चमी' इत्यतः अनुवृत्ता पञ्चमीति भावः । 'एनपा द्वितीया'
इति 'पृथग्विनानामानिस्त्वृतीया' इति द्वितीयात्वं सन्निहिते अपि न समुच्चीयेते
व्याख्यानात् ।

शोऽधिवर्धस्य । शः अविवर्धस्येति षष्ठेऽपि । श इति ज्ञाघातोऽनुकरणत्वात् पष्ठवक-
वचनम् । विद् ज्ञानम् अर्थः यस्य विवर्धः, स न अवर्धति अविवर्धः । ज्ञानार्थकमिच्छ
स्येति यावत् । तदाह—जानातेरज्ञानार्थस्येति । शेषत्वेनेति । सप्तवन्त्यन्तेनेत्यर्थः । शेष
इत्यनुवृत्तेरिति भावः । सर्पिषो ज्ञानमिति । वस्तुतः करणीभूतं यत्सर्पिः तत्सप्तवन्धिनी
प्रवृत्तिरित्यर्थः । अविवर्धस्येति छिन्नादेव 'ज्ञा अवबोधने' इति घातोः प्रवृत्तौ वृत्तिः ।
'षष्ठी शेषे' इति सिद्धेऽपि 'प्रतिपक्षविधाना षष्ठी न समस्यते' इत्येतत्पर्यं वचनम् ।
अधीगर्थः । एवमिति । 'इक स्मरणे' इत्यममभिपूर्वः, तस्यार्थः इवार्थो यस्य सः अर्थागर्थः ।
स्मरणार्थक इति यावत् । शेष इति । 'षष्ठी शेषे' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । मातुः
स्मरणमिति । वस्तुतः कर्मीभूतसर्पिस्तद्वन्धिस्मरणमित्यर्थः । सर्पिषोदयनमिति । वस्तुतः

नम्, ईशानं वा । ६१४ कृञः प्रतियरत्ने २ । ३ । ५३ ॥ प्रतियरत्ना गुणाधानम् ।
 कृञः कर्मणि शेषे षष्ठी स्याद् गुणाधाने । एषोदकस्योपस्करणम् । ६१५ कञा-
 र्थानां भाववचनानामुच्चरेः २ । ३ । ५४ ॥ भावकर्तृकाणां उपरिवर्जितानां कजा-
 र्थानां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । चौरस्य रोगस्य कजा । 'अज्वरिसन्ताप्योरिति
 वाच्यम्' (बा १५०७) रोगस्य चौरज्वरः, चौरसन्तापो वा । रोगकर्तृकं चौर-

कर्मभूतसर्पिस्सम्बन्धि दूषनमित्यर्थः । 'इयं ज्ञानगतिरखणहिंसादानेषु' । दोनान् दूषते
 इत्यत्र दुष्प्राद्विद्योक्तयितुमिच्छतीत्यर्थः । परदुष्कापहरणेकदा दूषा । ईशान वेति ।
 सर्पिष इत्यनुपपद्यते । वस्तुतः कर्मभूतसर्पिस्सम्बन्धी यथेष्टत्रिनियोग इत्यर्थः ।
 इदमपि समासमनिवेशार्थमेव । लोकार्नाष्टे इत्यत्र तु यथास्वेच्छमाज्ञापयतीत्यर्थः ।
 कृञः प्रति । कर्मणीति, शेष इति चानुवर्तते । प्रतियरत्नो गुणाधानम् । तदाह—
 कृञः कर्मणीति । एषोदकस्योपस्करणमिति । एषश्चन्द्रस्सकारास्यो नपुंसकलिङ्गः । वृक-
 -शब्द उक्तवाची । 'एषश्च वृकं चेति बृन्दः । यद्वा एवमशब्दः अकारान्तः पुंलिङ्गः ।
 एषश्च वृकं चेति बृन्द इत्यनुपपदमेवोक्तम् । वस्तुतः कर्मभूतैषोदकसम्बन्धि
 परिष्करणमित्यर्थः ।

रुजार्थानाम् । कजा पीडा रोग इत्यर्थो येषामिति विग्रहः । भाववचनानामित्येतद्व्या-
 ख्ये—भावकर्तृकाणामिति । वक्तोति वचनः, कर्तरि क्युट् । प्रकृत्यर्थो न विवक्षितः ।
 भावः धर्म्यः वचनः कर्ता येषामिति विग्रहः । भावकर्तृकाणामिति क्लृप्तमिति
 भाष्ये स्पष्टम् । शेष इति कर्मणीति चानुवर्तते । तदाह—कर्मणि शेष इति । इदमपि
 समासाभावार्थमेव । चौरस्य रोगस्य रुजेति । अत्र रुजेति व्याधिकृतसन्तापादिपीडोच्यते ।
 रोगश्चौरसन्तापादिना पीडयतीति पर्यवसक्तोऽर्थः । रोगकर्तृका वस्तुतः कर्मभूत-
 चौरगता सन्तापादिपीडेत्यर्थः । अत्र भाववचनेन रोगशब्देन शरीररक्षयादिविकार-
 विशेषो विवक्षितः । स च रुजायां कर्ता । तत्कर्मणश्चौरस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ।
 रोगस्य चौररुजेति समासो न भवताति बोध्यम् । अज्वरिसन्ताप्योरिति । 'रुजार्थानां
 भाववचनानां उपरिसन्तापिवर्जितानाम्' इति सूत्रं वक्तव्यमित्यर्थः । रोगस्य चौरज्वर
 इति । अत्र चौरज्वरशब्दे शेषवृथाः समासो भवत्येव, शेषवृथाः पुनर्विध्यभावात् ।
 एवं रोगस्य चौरसन्ताप इत्यत्रापि बोध्यम् । अत्राज्वरिसन्ताप्योरित्यनुक्तौ तु
 रुजार्थानां भाववचनानां कर्मणि शेषे चौरशब्दाच्च षष्ठी स्यादित्यतिव्याप्तिं दर्शयितु-
 माह—रोगकर्तृकमिति । रोगकर्तृकः वस्तुतः कर्मभूतचौरसम्बन्धी उवरः सन्तापो वेति
 यावत् । एवञ्च उवरिसन्ताप्योः रुजार्थकत्वात् रोगात्मकभावकर्तृकत्वाच्च तत्कर्मण-
 श्चौरस्य शेषत्वविवक्षायां नानेन षष्ठी, किन्तु कृद्योगे षष्ठी, 'षष्ठी शेषे' इत्येव षष्ठी

सम्बन्धि उपरादिकमित्यर्थः । ६१६ आशिषि नाथा २।३।५५॥ आशीरर्षस्य नाथतेः शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । सविषो नाथनम् । आशिषि इति किम् ? माण-
यकनाथनम् । तत्सम्बन्धिनी वाच्येत्यर्थः । ६१७ आशिनिप्रहणनातक्राथ-
पिषा हिंसायाम् २ । ३ । ५६ ॥ हिंसार्थानामेषां शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । वीर-
व्योजायनम् । निप्रौ संहती विपर्ययतौ व्यस्तौ वा । चौरस्य निप्रहणनम् अग्नि-
हननम्-निहननम्-प्रहणनं वा । 'नट अवस्कन्दने' घुरादिः । चौरस्योष्ठादनम् ।
चौरस्य क्राधनम् । दूषकस्य पेयणम् । हिंसायाम् किम् ? धानापेयणम् । ६१८
दृश्यदृष्टयोः समर्थयोः २ । ३ । ५७ ॥ शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । दृते कयविक-

दा । अतः चौरश्चरः चौरसन्तापः इति समासो अवशेषेति भावः ।

आशिषि नाथः । 'शेषे' कर्मणि इति शानुवर्तते । तदाह—आशीरर्षयेति । दृष्टस्य
नमासाभावात्समेव । सविषो नाथनमिति । इदं मे भूयादिति वृद्धा आशासकश्च । तदे-
वाधाः नाथतेत्यर्थः । वस्तुतः कर्माभूतसर्विसम्बन्धि आजासनमित्यर्थः । आशिनिप्र-
हणमिति शेषे दृश्यनुवर्तते । तदाह—हिंसार्थानामित्यादिना । तदस्य स्यात्साक्षात्ता-
र्थेण । चौरस्योष्ठादनमिति । 'अलु तापने' 'अलु हिंसायाम्' इति घुरादौ । वस्तुतः
कर्माभूतचौरस्यसम्बन्धि द्विषेत्यर्थः । 'अलु लोचने' इति देवादिपुंसस्य लु न गणस्य
द्विषार्थोक्त्याभावात् आशीति निर्देहात् । निप्रहणि । निप्रहणेति निप्रहणस्य
पातोः विगोचः । तस्य नि प्र हृष्येतौ समस्तौ गृह्येते, अर्वाथेव प्रहृष्येते च घृते
प्रेति पीति च प्रथमस्य 'गृह्येते' धात्वानादिरवयवः । अकारनामुदाहरणे-न्यासस्य चिह्न-
रूपमिति । वस्तुतः कर्माभूतचौरस्यसम्बन्धि दृष्टमस्ति । 'दृष्टेः कर्मणश्च' इति
भावः । विपर्ययतादृशेति-अग्निहननमिति । 'वर्गते' इति लस्यङ् । 'वर्गते' (६१७)
इति न परस्यङ् । 'अलु तापने' इति निप्रहण-नेर्लकारस्य तद्वन्जनसाधनम् । अथवा-
प्रहमि-निहनन-प्रहणन-वेति । निमित्ताभावादिह्यन-तन्मन्त्रस्य 'दृष्टेः कर्मणश्च' इति
कारणं न घुरादिरिति । 'नट घृसौ' इति न घृते, नाठति होषोच्चारणार्थेन
आठः । चौरस्योष्ठादनमिति । अपसर्गस्योष्ठादेहिंसाया इतिरिति भावः । वीरस्य
व्योजनि । 'अथ हिंसायाम्' इति अटादौ । 'वटावृद्धाग्निः' इति तस्य मत्वोऽपि 'वटा-
द्वयः' इति न भवति, इह वर्तमानपाननाथ । दूषकस्य पेयणमिति । दृष्टेः कर्मणश्च ।

दृश्यदृष्टयोः । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे-शेषे कर्मणि षष्ठी स्यादिति । समीं सुत्र-
मयोऽप्योरिति विग्रहः । वाक्येवादिवात् एतदस्य । एकाकारस्य एतदस्य पूर्वकादस्य
तोः पणधातोः कर्मणि शेषेन विदधिते षष्ठी स्यादित्यर्थः । अथानि समास-
वृत्त्यर्थमेव । ननु 'पणधयहारे स्तुतौ च' इति पणधातुः स्तुतः-तस्य वर्गस्य, न तु शेष-

व्यवहारे चानयोस्तुत्यार्थता । शतस्य व्यवहरणं, पणनं वा । समर्थयोः किम् । शलाकाव्यवहारः । गणनेत्यर्थः । ब्राह्मणपणनं स्तुतिरित्यर्थः । ६१९ विवस्तवर्थस्य २।३।५८॥ द्यूतार्थस्य क्रयविक्रयव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि षष्ठ्यात् । शतस्य दीव्यति । तदर्थस्य किम् ? ब्राह्मणं दीव्यति । स्तौतीत्यर्थः ६२० विभाषोपसर्गे २ । ३ । ५९ ॥ पूर्वयोगापवादः । शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति । ६२१ प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने २ । ३ । ६१ ॥ देवतासम्प्रदाने वर्तमानयोः प्रेष्यब्रुवोः कर्मणोर्हविषो वाचकाच्छब्दात् षष्ठी स्यात् । अग्नये छाग

हार एव, तत्कथमनयोरेकार्थकत्वमित्यत आह—ब्रूते इति । द्यूते अश्वैः क्रीडने क्रयविषयविषयकमूल्यसंवादे चानयोः व्यवहृपणोः पृकार्थकत्वमित्यर्थः । तथा च पृताह व्यवहारार्थकयोरिति फलतीति भावः । शतस्य व्यवहरणं पणनं वेति । द्यूतव्यवहारे क्रयविक्रयव्यवहारेण वा गृह्णातीत्यर्थः । केवलव्यवहारार्थकत्वे अकर्मकत्वापात्तात् तथा च वस्तुतः कर्माभूतशतसम्बन्धि अश्वक्रीडनेन ग्रहणं, क्रयविक्रयविषयकमूल्यसंवादेन ग्रहणं वेत्यर्थः । समर्थयोः किमिति । व्यवहारार्थकयोरिति किमर्थमित्यर्थः शलाकाव्यवहार इति । प्रत्युदाहरणे व्यवहरतेन व्यवहारार्थकत्वमित्याह—गणनेत्यर्थ इति वस्तुतः कर्माभूतशलाकासम्बन्धिरागनेति फलितम् । अत्र षष्ठ्याः पुनर्विविधभावास्त्येव समास इति भावः । ब्राह्मणपणनमिति । पणतेः प्रत्युदाहरणम् । अत्र पणि व्यवहारार्थं इत्याह—स्तुतिरित्यर्थ इति । वस्तुतः कर्माभूतब्राह्मणसम्बन्धिनी स्तुतिरित्यर्थः । अत्रापि अस्त्येव समास इति भावः ।

दिवस्तवर्थस्य । पूर्वसूत्रे निर्विष्टव्यवहृपणौ तच्छब्देन परामृश्येते । तयोः व्यवहृपणोः अर्थ एवार्थो यस्येति विग्रहः । तत्राह—द्यूतार्थस्येति । द्यूतमश्वक्रीडनेन ग्रहणार्थो यस्य दिव इति विग्रहः । क्रयेति । क्रयविक्रयविषयकमूल्यसंवादोऽर्थः यस्य दिव इति ब्रुवोर्हविषोः । कर्मणि षष्ठीति । इह शेष इति नानुवर्तते, व्याख्यानादिति भावः तथा च कर्मणः शेषविविधभावात् 'षष्ठी शेषे' इत्यप्राप्ती इयं वचनम्, न तु कृदन्त्ययोगे समासनिवृत्त्यर्थम् । तत् ध्वनयन्नुदाहरति—शतस्य दीव्यतीति । शतमश्वक्रीडने क्रयविक्रयविषयकमूल्यसंवादेन वा गृह्णातीत्यर्थः । अत्र शेष इत्यनुवृत्तेः कर्मणः प्रकारक एव बोधः । अत एव 'द्वितीया ब्राह्मणे' इत्युत्तरसूत्रे 'गामस्थ तदहः सभा एवैवेयुः' इत्यत्र मित्यषष्ठीप्राप्ती द्वितीयायामिश्रशुक्त भाष्यकैयटयोः सङ्गच्छत इत्यत्र विस्तरः । विभाषोपसर्गे । उपसर्गे सति व्यवहृपणार्थस्य दिवः कर्मणि षष्ठ्या स्यादित्यर्थः ।

प्रेष्यब्रुवोः देवतासम्प्रदानके इति । देवताः सम्प्रदानं यस्य तस्मिन्नित्यर्थः । प्रेष्यब्रुवोरिति । 'इष गतौ' दिवादिः श्यञ्श्रुतः, उपसर्गवशात् प्रेरणे वर्तते । प्रेष्यब्रुवोः तयोरिति विग्रहः । कर्मण इति । 'अधीणार्थ' इत्यतः कर्मणोऽन्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपर्य

स्य हविषो वपाया मेदसः प्रेष्य अनुग्रहि वा । ६२२ कृत्वोऽर्थप्रयोगे काले-
ऽधिकरणे २ । ३ । ६४ ॥ कृत्वोऽर्थानां प्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणे शेषे षष्ठी
स्यात् । पञ्चकृत्वोऽङ्को भोजनम् । द्विरङ्को भोजनम् । शेषे किम् ? द्विरहन्यव्ययनम् ।
६२३ कर्तृकर्मणोः कृति २ । ३ । ६५ ॥ कृद्योगे कर्तारि कर्मणि च षष्ठी
स्यात् । कृष्यस्य कृतिः । जगतः कर्ता कृष्णः । 'गुणकर्मणि वेष्ट्यते' (वा ५०४२) ।

गम्यत इति भावः । हविष इति । हविश्शब्दः न स्वरूपपरः किन्तु हविर्विशेषवाच-
कशब्दपरः, व्याख्यानात् । तथा च देवतासम्प्रदानकक्रियावाचिनोः प्रेष्यश्रुवोः कर्म-
भूतः यो हविर्विशेषः तद्वाचकाच्चकृत्वात् षष्ठीति फलितम् । अत्रापि शेष इति नानु-
वर्तते, व्याख्यानात्, तथा च द्वितीयापवादोऽयम् । अग्नये छागस्येति । मैत्रावरुणं
प्रति अग्न्युर्गुर्कृत्योऽयं सम्प्रैषः । हे मैत्रावरुण ! अग्न्युद्देशेन प्रदास्यमानं छागसम्पन्धि
यज्विः वपाख्यं मेदोरूपं तत् प्रेष्य । 'होता यज्वसि छागस्य वपाया मेदसो जुपतां
हविर्होतयंज' इति प्रैषेण प्रकाशयेत्यर्थः । अत्र यद्यपि 'अग्नये छागस्य वपाया मेवसः
प्रेष्य' इत्येव कस्यस्येषु दृश्यते न तु हविष इत्यपि, तथापि तथाविधः प्रैषो
भाष्योवाहरणात् कश्चिच्छाखायां ज्ञेयः । मेदश्शब्देन वस्त्रखण्डतुल्यो मांसविशेष
उच्यते । अनुग्रहि वेति । अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसोऽनुग्रहीत्युवाहरणम् ।
हे मैत्रावरुण ! अग्न्युद्देशेन प्रदास्यमानं छागसम्पन्धि यज्विः वपाख्यं मेदोरूपं
तत्पुरोऽनुवाक्यया प्रकाशयेत्यर्थः । प्रेष्यश्रुवोः किम् ? अग्नये छागस्य हविर्वपां मेदो
सुहुभि । हविषः किम् ? अग्नये गोमयानि प्रेष्य । देवतासम्प्रदाने किम् ? माणवकाय
पुरोडाशं प्रेष्य । 'हविषः प्रस्थितत्वविशेषणे प्रतिषेधो वक्तव्य' इन्द्राग्निभ्यां छागस्य
हविर्वपां मेदः प्रस्थितं प्रेष्य । प्रस्थितमिति अव्यक्तमित्यर्थः ।

कृत्वोऽर्थ । कृत्वोऽर्थानामिति । कृत्वसुप्तस्ययस्यार्थ एवार्थः येषां ते कृत्वोऽर्थाः,
तेषां प्रयोग इत्यर्थः । शेषे षष्ठीति । 'विषस्तत्त्वर्थस्य' इत्यादिपूर्वसूत्रे विशिष्टमपि
शेषप्रहणं मण्डूकप्लुत्या इहानुवर्तते, व्याख्यानात् । पञ्चकृत्वोऽङ्को भोजनमिति । पञ्च-
चारं वस्तुतः अधिकरणीभूतम् यद्वहः तत्सम्पन्धि भोजनमित्यर्थः । 'सकृत्स्थायाः क्रिया-
भ्यामृत्तिगणने कृत्वसुप्' । इह षष्ठ्याः शेषे पुनर्विधानान्न समासः । त्रिरहन्यव्ययन-
मिति । 'द्वित्रिचतुर्थ्यः सुच्' इति कृत्वाऽर्थं सुच् । अत्र अधिकरणस्य विवक्षितत्वा-
त्सप्तमेव, न तु षष्ठी ।

कर्तृकर्मणोः कृति । कृत्वस्यये प्रयुज्यमाने सतीत्यर्थः । फलितमाह—कृद्योग इति ।
तत्र कर्तयुवाहरति—कृष्णस्य कृतिरिति । भावे स्त्रियां क्तिन् । कृष्णकर्तृका सृष्टि-
त्यर्थः । कर्मण्युवाहरति—जगत इति । जगत्कर्मकसृष्ट्यनुकूलध्यापारवानित्यर्थः ।
गुणकर्मणोति । कृत्वस्तद्विकर्मधातुयोगे अप्रधानकर्मणि षष्ठीविकसप इष्यत इत्यर्थः ।
प्रधानकर्मणि तु नित्यैव षष्ठी 'अकथितं च' इत्यत्र भाष्ये स्थितमेतत् । नेता

नेता अश्वस्य सृष्टनस्य सृष्टनं वा । कृति किम् ? तद्धिते भा भूत् । कृतपूर्वी कटम् ।

अश्वस्येति । 'अकथितं च' इत्यत्र 'ग्राममजां नयति' इत्युदाहरणे अजा प्रधानं कर्म, ग्रामस्तु गुणकमेति प्रपञ्चितं प्राक् । तत्रोत्था अत्र अश्वः प्रधानकर्म, जुष्टस्तु गुणकमेति ज्ञेयम् ।

स्थादेतत्—कृतीति व्यर्थम् । न च तिङ्श्रुत्याद्यर्थं तद्धिति वाच्यम्, ओवनं पञ्चनीत्यादौ 'न लोके' इति लादेशयोगे षष्ठीनिषेधादेव षष्ठ्यभावसिद्धेः । शतेन क्रीतः शत्योऽश्वः इत्यादौ तु तद्धितयत्प्रत्ययाभिहितत्वादेव अश्वदेवः षष्ठी न भविष्यति । न च देवदत्तं हिरगिरायादौ हिरगाद्यव्ययबोधव्यवर्जनाविक्रियां प्रति कर्मत्वाद्भवेन षष्ठी शङ्क्या, 'न लोकाव्यय' इति तन्निषेधात् शेषत्वविषयत्वात् तु षष्ठ्यग्र इत्यत एव । एवञ्च परिशेषात् कृषोग एवेयं षष्ठी पूर्ववस्यतीति किं कृद्ग्रहणेनेति शृङ्खति—कृति किमिति । अक्षरमाह—तद्धिते इति । तद्धितयोगे षष्ठीनिवृत्त्यर्थमिति यावत् । कृतपूर्वी कटमिति । कटा पूर्वं कृतः अनेनेति लौकिकविग्रहः । तत्र पूर्वमिति क्रियाविशेषणम् । 'सुप्सुपा' इति समासः । अनेनेत्यद्युत्तौ कृतपूर्वशब्दात् 'पूर्वादिनि।' 'संपूर्वाच्च' इति ह्यनिप्रत्ययस्तद्धितः । तत्र करोतिक्रियापेक्षया कटस्य कर्मत्वाद्भवेन षष्ठीप्राप्तौ तद्धितयोगाच्च भवति । ननु कृतः कटाः पूर्वमनेनेति विग्रहे कृतशब्दस्य पूर्वशब्देन समासो न सम्भवति । कृतशब्दस्य कटशब्दापेक्षत्वेन सामर्थ्यविरहात् । अत एव तद्धितः ह्यनिप्रत्ययोऽपि दुर्लभः । किञ्च कृत इति कप्रत्ययेन कटस्य कर्मणोऽभिहितत्वेन ततः षष्ठ्याः प्राप्तिरेव नास्तीति किं तस्मिन्वृत्त्यर्थेन कृद्ग्रहणेन । कप्रत्ययेन कृता अभिहितत्वादेव कटात् द्वितीयापि दुर्लभेति चेत् ? मैवम्, कृत अस् पूर्व अस् इत्यलौकिकविग्रहवाक्ये कटस्यासिद्धितया कर्मत्वेनाप्ययासम्भवेन कृष्णातोस्तदानीमकर्मकतया कर्मणि कप्रत्ययस्यासम्भवे सति 'नपुसके भावे कः' इति भावे कप्रत्यये कृते सति कृतशब्दस्य कटशब्दसापेक्षत्वाभावात् समासतद्धितौ निर्बाधौ । ततश्च कृतपूर्वीति तद्धिताण्यस्य पूर्वं कृतवानित्यर्थः पर्यवस्यति । किं कृतवानिति कर्मजिज्ञासायां कटमित्यन्वेति, गुणभूतयापि क्रियया कारकसम्बन्धस्य कटं कृतवानित्यादौ दर्शनात् । तच्च कर्मत्वं न कप्रत्ययेनाभिहितम्, तस्य भावे विधानात् । नापीनिप्रत्ययेन, तस्य कर्तरि विधानात् । तथा च असति कृद्ग्रहणे षष्ठी स्यात्, तस्मिन्वृत्त्यर्थं कृद्ग्रहणमिति भाष्ये स्पष्टम् ।

न च निष्ठायोगे निषेधादेवात्र षष्ठी न भविष्यतीति वाच्यम्, 'नपुसके के भावे षष्ठ्या उपसङ्ख्यानम्' इति 'कस्य च वर्तमाने' इति सूत्रस्यवार्तिकेन निष्ठायोगे षष्ठीनिषेधस्याप्राप्त्युत्तेः । तथा च षष्ठ्यभावे उक्तरीत्या अनभिहितत्वात् । द्वितीया सुकमेव । न च कृतेऽपि कृद्ग्रहणे षष्ठी दुर्बारा, कृतेति कप्रत्ययात्मककृषोगस्य सत्त्वादिति वाच्यम्, कृद्ग्रहणसामर्थ्येन भाष्योदाहरणेन च घृणन्तर्भावापन्नकृषोगस्य

६२४ उभयप्राप्तौ कर्मणि २ । ३ । ६६ ॥ उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति तत्र कर्म-
ण्येव पट्टी स्यात् । आश्वर्थो गयां दोहोऽगोत्रे । 'क्षीप्रन्ययोरकाकारयोनौ' नि-

विवक्षितत्वात् । प्रकृते च कृतेत्यस्य तद्धितवृत्त्यन्तभूतत्वाच्च तद्योगः षष्ठीनिमित्तम् ।
न चैवं सति ओदनस्य पाचकतमः, ओदनस्य पाचकप्रहणम् इत्यादौ षष्ठी न स्यात्,
वृत्त्यनन्तभूतकृद्योगाभावात् । तथा च ओदनं पाचकतमः, ओदनं पोषकप्रहणम् इति
द्वितीयैव स्यादिति वाच्यम्, इष्टापत्तेः । अत एव मतुवधिकारे 'प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः
इत्यत्र 'प्राज्ञो व्याकरणम्' इत्युदाहरिष्यते मूलकृता । न चैवं घटा क्रियत इत्यत्रापि
कर्मणो विवक्षाभावमाश्रित्य भावककारे सति अनन्तरं घटस्य कर्मत्वेनान्वयसम्भ-
वात् अनभिहितत्वात् द्वितीया दुर्धारेति वाच्यम्, वेषम्यात् । कृतपूर्वस्यत्र हि अलौ-
किकविग्रहदशायां कटशब्दस्यासंज्ञिधात्वात् कर्मणो विवक्षा न सम्भवतीति भावे
क्षप्रत्यय इति युक्तमाश्रयितुम् । क्रियते इत्यत्र तु न सम्भवत्येवाविवक्षा, कृतद्वित-
समासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपवृत्तिपञ्चकानन्तभूतत्वेन वृत्तिशून्यतया विग्रहाभावात् ।
तथा च वृत्तिविषय एवायं व्युत्पत्तिप्रकार इति प्राचीनमतानुसारी पन्थाः । शब्देन्दु-
शेखरे तु ओदनं पाचकतम इत्यादौ द्वितीया असाधुरेव, षष्ठ्येष साधुरिति प्रपञ्चि-
तम् । विस्तरभयाच्चेह तल्लिख्यते । ननु भट्टिकाव्ये—

‘द्वैर्दुःखस्य मादृश्यो धादैरामोदमुत्तमम् ।

लिम्पैरिव तनोर्वीतश्चेतयः स्यात्तल्लो न कः ॥’

इति श्लोकोऽस्ति । श्रीरामस्य विरहार्तस्य वाक्यमेतत् । अत्र दुःखस्येति तनो-
रिति च कर्मणि षष्ठी । मादृश्यो दुःखं द्वैर्द्वज्जिः, पुष्पादीनाम् आमोदं परिमलं
धादैः पोषकैः तनोः तनुं शरीरं लिम्पैः लिम्पज्जिः कः चेतयः प्राणी उवलः उवलक्षिव
न स्यादित्यर्थः । अत्रामोदस्योत्तमस्येति कर्मणि पठ्या भाव्यम् । धायशब्दस्य
पोषणार्थकधाम्नातोः ‘द्वयानिदधात्योः’ इति णप्रत्ययामककृदन्तत्वादिनि चेत् ?
न, उत्तमामोदं पुष्पादीनां गृहीत्वा दुःखस्य पोषकैरित्वैव गृहीत्वेत्यथाहृत्य
तद्योगे द्वितीयाया उपपत्तेः ।

उभयप्राप्तौ कर्मणि । पूर्वसूत्रात् कृतीत्यनुवर्तते । उभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिः ।
अन्यपदार्थः कृत् । तदाह—उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन् कृतीति । एकस्मिन् कृति उभयोः
कर्तृकर्मणोः षष्ठीप्रसक्तौ कर्मण्येव षष्ठी स्यात्, न तु कर्तरिति यावत् । आश्वर्थ
इति । अगोपकर्तृकः गोकर्मकः यो दोहः स अनुवृत्त इत्यर्थः । उभयोः प्राप्ताविति
षष्ठीसमासाश्रयणे तु ओदनस्य पाको ग्राह्यगानां च प्राबुर्भाव इत्यत्रापि कर्मण्येव
षष्ठी स्यात् न तु कर्तरि । बहुव्रीह्याश्रयणे तु एकस्यैव कृतो निमित्तत्वाभावात् भिन्नक्रि-
यानिरूपितकर्तृकर्मणोः षष्ठीप्राप्तौ नायं नियम इति फलति । क्षीप्रत्यययोरिति ।
वार्तिकमेतत् । ‘क्षियां किन्’ इत्यधिकारविहितयोः अकाकारप्रत्यययोः कृतोः प्रयोगे

यमः' (वा १५१३) । मेदिका विभित्ता वा रुद्रस्य जगतः । 'शेषे विभाषा'
(वा १५१४) । स्त्रीप्रत्यये इत्येके । विचित्रा जगतः कृतिर्हरेः—हरिणा वा । केचिद-
विशेषेण विभाषामिच्छन्ति । शब्दानामनुशासनमाचार्येण—आचार्यस्य वा ।
६२५ क्तस्य च वर्तमाने २ । ३ । ६७ ॥ वर्तमानार्थस्य क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् ।
'न लोक'—(सू ६२७) इति निषेधस्यापवादः । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा ।
६२६ अधिकरणवाचिनश्च २ । ३ । ६८ ॥ क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् । इदमेषा-
मासितं शयितं गतं भुक्तं वा ।

६२७ न लोकाव्यनिष्ठास्त्वर्थतृणाम् २ । ३ । ६९ ॥ एषां प्रयोगे षष्ठी

कर्मण्येवेत्युक्तनियमो नास्तीत्यर्थः । कर्तव्येपि षष्ठी भवतीति फलितम् । मेदिकेति ।
आरव्यनिर्वैशेषिकम्, अकादेशः, टाप् 'प्रत्ययस्थात्' इतीश्वरम् । विभित्तेति । मित्रेः
सम्बन्धात् 'अ प्रत्ययात्' इत्यकारप्रत्ययः टाप् । रुद्रकर्तृकं अगर्कर्मकं मेव न मेदनेच्छा
वेत्यर्थः । शेषे विभाषेति । इवमपि वार्तिकम् । अकारप्रत्ययव्यतिरिक्तप्रत्यययोगे
'उभयप्राप्तौ' इति नियमो विकल्पयत इत्यर्थः । स्त्रीप्रत्यये इत्येके इति । उक्तो विकल्पः
स्त्रीप्रत्यययोगे सत्येव भवतीति केचित्प्रत्ययान्ते इत्यर्थः । विचित्रेति । हरिकर्तृका अग-
र्कर्मिका कृतिरित्यर्थः । केचिद्विशेषेणेति । अकारप्रत्ययस्त्रीप्रत्यये अस्त्रीप्रत्यये च
कृति प्रयुज्यमाने उक्तविकल्प इत्यर्थः । शब्दानामिति । आचार्यकर्तृकं शब्दकर्मकमनु-
शासनमित्यर्थः । अनुशासनमसाधुभ्यो विषेचनम् ।

क्तस्य च वर्तमाने । ननु 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह-
न लोकेति । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वेति । मनुष्यातोः बुध्वातोः पूजधातोश्च 'मतिबुद्धि-
पूजार्थेभ्यश्च' इति वर्तमाने कप्रत्ययः । तत्र मतिरिच्छा, बुद्धेः प्रयक् प्रहणात् । राज्ञा-
कर्तृकवर्तमानेच्छाविषयः राजकर्तृकवर्तमानज्ञानविषयः राजकर्तृकवर्तमानपूजाधय
इति क्रमेणार्थः । 'पूजितो यः सुरासुरैः' 'त्वया ज्ञातो घटः' इत्यत्र तु भूते कप्रत्ययो
शोध्यः । न च 'मतिबुद्धि' इत्यनेन मूतक्तस्य बाधः बाध्या, 'तेन' इत्यधिकारे उपज्ञाते
इति लिङ्गात् तद्वधाधज्ञापनादिस्थाद्वा । अधिकरणवाचिनश्च । शेषपूर्वेण सूत्रं व्याख्ये-
क्तस्य योगे षष्ठीति । शयितमिति । शोतेऽस्मिन्निति शयितम् । 'शीक् स्वम्' कोऽधिक-
रणे च ध्रौव्य' इति कप्रत्ययः । तत्र एवामिति कर्तरि षष्ठी । 'न लोक' इति निषे-
धापवादः । भुजेस्तु प्रत्ययसामानार्थकत्वात् अधिकरणे कप्रत्ययः । 'इदमेवां भुजयो-
दनस्य' इत्यत्र तु कर्तृकर्मणोर्ह्योरपि षष्ठी । 'उभयप्राप्तौ' इति नियमस्तु न प्रवर्तते,
मथ्येऽपवादव्यायेन 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति षष्ठ्या एव तत्त्वियमाश्रुपगमात् ।

न लोक । एवामिति । छ, उ, उक्, अव्यय, निष्ठा, स्त्वर्थ, तुन् एवामित्यर्थः ।
उ, उक् इत्यत्र सषर्णवीर्धे सति उकेति भवति । ततो छ उक्तेष्वत्र आद्यगुणे लोकेति

न स्यात् । लादेश-कुर्वन्-कुर्वाणो वा सृष्टि हरिः । उ-हरिं विदधुः—अलङ्कारिण्यु-
र्वा । उक्-दैत्यान्धागुको हरिः । 'कमेरनिषेधः' (वा १५१९) । लक्ष्म्याः
कामुको हरिः । अव्ययम्-जगत्सङ्गा । सुखं कर्तुम् । निष्ठा-विष्णुना हता दैत्याः ।
दैत्यान्हतवान्विष्णुः—खलपाः—ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा । तृन् इति प्रत्याहारः
'शतृशानचौ' इति तृशब्दादारभ्य आ तृनो नकारात् । शानन्-सोमं पवमानः ।

भवति । लादेशेति । अविभक्तिकनिर्वेशोऽयं लादेशोवाहरणसूचनार्थः । छ इति लङ्,
दीनां सामान्येन ग्रहणम् । तेषां च साक्षात्प्रयोगाभावात् तत्रादेशग्रहणमिति भावः ।
कुर्वन् कुर्वाणो वेति । लटः शतृशानचौ । इह कर्मणि षष्ठीनिषेधात् द्वितीया । उ इति ।
तत्रुवाहरणसूचनमिवम् । उ इत्यनेन कृतो विशेषणात्तदन्तविधिः । हरिं विदधुरिति ।
इहोस्तस्यन्तात् 'सनासंसभिश्च उः' इति उपस्थयः कृत् । व्यपदेशावस्थेन उकारान्तो-
ऽयं कृत् । हरिकर्मकदर्शनेच्छाधानित्यर्थः । अलङ्कारिण्युर्वेति । हरिमित्यनुषङ्गते 'अलं
कृन्' इत्यादिना तच्छ्रीत्यावाविष्णुच् । उवर्णस्यैव ग्रहणे त्वत्र निषेधो न स्यात् ।
एक इति । इदमपि तत्रुवाहरणसूचनार्थम् । दैत्यान् धागुको हरिरिति । 'आ क्वेस्तच्छ्री-
लतद्धर्मतत्साङ्गकारिषु' इत्यधिकारे 'लघपतपवस्थामूहृषहनकमगमभ्रभ्य उक्ञ्' इति
तच्छ्रीलादिषु हनधातोः कर्तरि उक्ञ्प्रत्ययः, उपधाबुद्धिः । 'हो हन्तेः' इति हस्य
त्वम् । 'हनस्तोऽविष्णोः' इति नकारस्य तकारः । घातनशीलो घातनधर्मा
घातनसाधुकारी वेत्यर्थः । कमेरिति । चार्तिकमिवम् । उकारान्तकमेयोर्गे षष्ठ्या निषेधो
नास्तीत्यर्थः । लक्ष्म्याः कामुक इति । 'लघपत' इत्यादिना उक्ञ् । अव्ययमिति ।
उवाहरणसूचनमिवम् । जगत्सङ्गेति । हरिरास्ते इति शेषः । 'सकानकर्तृकयोः' इति
नवाप्रत्ययः । 'क्वातोसुक्कमुनः' इति अव्ययत्वम् । सुखं कर्तुमिति । भक्तस्य हरिः
प्रभवतीति शेषः । 'तुमुष्युलौ क्रियायां क्रियायांयाम्' इति तुमुन् । 'कृन्मेजन्तः'
इत्यव्ययत्वम् । इह कृत्वव्ययमेव गृह्यत इति केचित् । वस्तुतस्तु अविशेषात्
अकृत्वन्तमपीति तत्रम् । देवदत्तं हिरक् । तत्कर्मकं वर्जनमित्यर्थः । निष्ठेति । उवा-
हरणसूचनमिवम् । 'कृत्वत् निष्ठा' । विष्णुना हता इति । अत्र भूते कर्मणि कः ।
कर्तरि षष्ठीनिषेधाच्चतीया । दैत्यान् हतवानिति । भूते कर्तरि क्वत्तुः । कर्मणि षष्ठी-
निषेधात् द्वितीया । खलपा इति । उवाहरणसूचनमिवम् । ईषत्कर इति । 'ईषद्वत्सुषु
कृष्णकृष्णार्थेषु खल्' इति कर्मणि खल् । अर्थग्रहणात् 'आतो युच्' इति खल्यर्थको
युञ्जि गृह्यते । ईषत्यानः सोमो भवता ।

ननु पुत्रित्वमेव यदि मुनेव गृह्येत, तर्हि सोमं पवमान इत्यादौ न स्यादित्यत
आह—युञ्जिति प्रत्याहार इति । कुत आरभ्य किमन्तानामित्यत आह—शतृशानचा-
विति तुल्यव्यपारभ्य आ तृनो नकारादिति । लटः शतृशानचावित्यत्र शत्रादेशस्य एक-

ज्ञानश-आत्मानं मण्डयमानः । शतृ-वेदमधीयन् । तुन्-कर्ता लोकान् । 'द्विषः शतृवा' (वा १५२९) । मुरस्य-मुरं वा द्विषन् । सर्वोऽयं कारकपष्ठपाः प्रतिषेधः । शेषे षष्ठी तु स्यादेव । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । नरकस्य जिष्णुः । ६२८ अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः २ । ३ । ७० ॥ भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनैव योगे षष्ठी न स्यात् । सतः पाळकोऽवतरति । ब्रजं गामी । शतं दायी । ६२९ कृत्यानां

शेषास्तुल्यत्वं तत आरभ्य 'तुन्' इति सूत्रस्थानकारपर्वतानामित्यर्थः । 'लटः शतृषा-नञ्वावप्रथमासमानाधिकरणे' 'सम्बोधने च' 'तौ सत्' 'पृथ्व्यक्षोरशानन्' 'ताच्छीक्ष्य-वयोवचनशक्तिषु चानञ्' 'इक्ष्वाधो'रशान्नकुच्छिणि' 'द्विषोऽमित्रे' 'सुयो यज्ञसंयोगे' 'अहं' प्रशंसायाम्' 'आ' क्रेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु' 'तुन्' इति सूत्रक्रमः । अत्र ज्ञानज्ञावितृष्णन्तानां ग्रहणम्, न तु 'लटः शतृ' इति तुल्यत्वापि ज्ञानादेवैकदेशस्य तस्य क्वपि पृथक् प्रयोगानर्हत्वात् । नापि ज्ञानञ्च, छादैस्तत्त्वादेव सिद्धेः, इति स्थितिः । ज्ञानश्रिति । उदाहरणसूचनमिवम् । सोमं पवमान इति । 'पृथ्व्यक्षोरशानन्' । आत्मानं मण्डयमान इति । 'मञ्जि मूषायाश्च' 'ताच्छीक्ष्यवयोवचन' इति ज्ञानश्च । शतृ इति । उदाहरणसूचनमिवम् । वेदमधीयति । 'इक्ष्वाधो' इति शतृप्रत्ययः । तक्षिति । उदाहरणसूचनमिवम् । कर्ता लोकानिति । तृक्षिति सूत्रेण तच्छीलाविषु तुन्प्रत्ययः । ज्ञानज्ञावितृष्णन्तानां छादैस्तत्त्वाभावात् प्रत्याहाराभयणमिति बोध्यम् । द्विरशतृ-वेति । शत्रुभक्तद्विष्यानुयोगे षष्ठीनिषेधो वा वक्तव्य इत्यर्थः । मुरस्य मुरं वा द्विषति । 'द्विषोऽमित्रे' इति शतृप्रत्ययः । तस्य तुन्प्रत्याहारप्रविष्टत्वाज्ज्ञापनिषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सर्वोऽयमिति । 'अनन्तरस्य' इति न्यायादिति भावः । शेषे षष्ठी श्रिति । शान्नबोधे प्रकारवैलक्षण्यं फलमिति भावः । ब्राह्मणस्य कुर्वति । हरिरिति शेषः । लटश्शत्रुदेशः । सुखलो ब्राह्मणसम्बन्धिषुष्टयतुकूलव्यापारवानित्यर्थः । कर्मत्वविषयायां तु द्वितीयेव । नरकस्य जिष्णुरिति । 'गलाजिस्मश्च रम्भुः' इति तच्छीलाविषु रम्भुप्रत्ययः । नरकसम्बन्धिजयवानित्यर्थः । कर्मत्वविषयायां तु द्वितीयेव ॥

अकेनोर्भविष्य । नेत्यनुवर्तते । अकश्च हन् च तयोरिति विग्रहः । भविष्यच्च आधमर्ण्यं च तयोरिति द्वन्द्वः । यथासङ्गं नेत्यतः, आप्यात् । भविष्यति आधमर्ण्यं च वर्तमानयोः अकेनोः योगे षष्ठी नेति फलितम् । तत्र आधमर्ण्याक्षः अनेकमाप्तेति 'आवश्यकमधमर्ण्योर्गिति' इत्युक्तेः । अतो भविष्यत्वं प्राक् अन्वेति ! इनेस्तु भविष्यदाधमर्ण्ययोरुभयोरप्यन्वयः, सम्भवात् । तदाह—भविष्यत्यकस्येति । भविष्य-दाधमर्ण्यार्थेननेति भविष्यदर्थकस्य आधमर्ण्यार्थकस्य चैव इत्यर्थः सतः पाळकः इति । सज्जनात् पाळयिष्यन् हरिः प्राप्नुर्भवेतीत्यर्थः । 'तुम्भुल्लौ क्रियायां क्रिया-यायाम्' इति भविष्यति ण्वुल, तत्र 'भविष्यति गभ्यादृषः' इत्यतो भविष्यतीत्य-

कर्तरि २ । ३ । ७१ ॥ षष्ठी वा स्यात् । मया-मम वा सेव्यो हरिः । कर्तरि इति किम् ? गेयो माणवकः साम्नाम् । 'मव्यगेय—' (सू २८९४) इति कर्तरि यद्विधा-
नादनभिहितं कर्म । अत्र योगे विभज्यते । कृत्यानाम् । उभयप्राप्तौ इति, न इति-
चानुवर्तते । तेन नेत्व्या प्रजं गावः कृष्णेन । ततः कर्तरि वा । उक्तोऽर्थः ।

६३० तुल्यार्थैरनुलोपमान्यां तृतीयास्तरस्याम् २ । ३ । ७२ ॥
तुल्यार्थैर्योगे तृतीया वा स्यात्पक्षे षष्ठी । तुल्यः सदृशः समो वा कृष्णस्य कृष्णेन

शुभ्रतेः । ओदमस्य पाचक इत्यन्नं तु न षष्ठीनिषेधः, 'गुह्यतृचौ' इत्यस्य भविष्यति वि-
धानाभावात् । व्रजं गमोति । 'गमेरितिः' इत्यौणविक इति । स च भविष्यति वि-
हितः, 'भविष्यति गम्याव्यः' इत्युक्तेः । गोष्ठं गमिष्यदित्यर्थः । शतं वायीति ।
ऋणत्वेन गृहीतं शतं प्रत्यर्पयतीत्यर्थः । 'आवश्चकाधमर्ण्योणिनिः' इत्याधमर्ण्य-
णिनिः । तस्य भविष्यति विधानाभावात् भविष्यदर्थकतया गतार्थत्वं न शङ्क्यम् ।

कृत्यानाम् । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—षष्ठी वा स्यादिति । कृत्या इत्यधिकृत्य
विहितः । कतिपयकृत्यप्रत्ययविशेषाः, तद्योगे कर्तरि षष्ठी वा स्यादित्यर्थः । 'कर्तृक-
र्मणोः' इति नित्यं प्राप्ते विकल्पोऽयम् । मया मम वा सेव्यो हरिरिति । वेत्तु सेवायाम्,
'ऋहृकोण्यत्' इति कर्मणि परप्रत्ययः । अस्मच्छब्दार्थस्य कर्तुः अनभिहितत्वात्
षष्ठीतृतीये । गेय इति । नन्विह साम्नः कर्मत्वस्य 'अचो यत्' इति परप्रत्ययाभिहित-
त्वात् कथं षष्ठीप्रसक्तिरित्यत आह—मव्येति । ननु 'नेत्व्या प्रजं गावः कृष्णेन'
इत्यन्नं कृत्यसम्बन्धकतयप्रत्यययोगात् 'उभयप्राप्तौ' इति बाधित्वा कृष्णात् षष्ठीवि-
कल्पा स्यात्, ब्रजानु 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति नित्यं षष्ठी स्यादित्यत आह—अत्र
योगो विभज्यते इति । विभागप्रकारं वर्णयति—कृत्यानामिति । अनुवर्तते इति । तथा
च कृत्ययोगे कर्तृकर्मणोः उभयोः प्रसक्ता षष्ठी नेत्यर्थः । फलति । नेत्व्या व्रजमिति ।
'गुणकर्मणि वेपथे' इति ब्राह्मिकल्पस्तु न भवति, नेता अश्वस्य सूत्रस्य चूर्त्तं वेति
उभयप्राप्तिरहिते कृत्यव्यतिरिक्ते चरितार्थस्य 'द्वेगव्या गावः पयः कृष्णेन'
इत्याद्यौ गौणकर्मण उक्तत्वेन प्रधानकर्मणि चरितार्थनानेन परत्वात् बाधात् ।
ततः कर्तरि वेति । 'कृत्यानाम्' इति सूत्रप्रणयनानन्तरं कर्तरि वेति पृथक् प्रणेतव्य-
मित्यर्थः । उक्तोऽर्थ इति । 'कृत्यानाम्' इत्यनुवर्त्य कृत्ययोगे कर्तरि षष्ठी वा स्यादिति
व्याख्येयमित्यर्थः । अनुभयप्राप्तिविषये मया मम वा सेव्यो हरिरित्यबावि-
धमवतिष्ठते ।

अथोपपदविभक्तयः । तुल्यार्थैः । शेषषष्ठ्यां नित्यं प्राप्तायां तृतीयाविकल्पोऽयम् ।
तुल्यैरिति बहुवचनादेव पर्यायग्रहणे सिद्धे अर्थग्रहणं पदान्तरनिरपेक्षेण तुल्यार्थस्तेषां
ग्रहणार्थम् । तेन गौरिव गवथ इत्याद्यौ नेत्याहुः । अनुलोपमान्यामिति पदुदासात्

वा । अतुलोपमाभ्यां किम् ? तुला उपमा वा कृष्णस्य नास्ति । ६३१ चतुर्थी
आशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थद्वितैः २ । ३ । ७३ ॥ एतदर्थयोगे
चतुर्थी वा स्यात्पक्षे षष्ठी आशिषि ? आयुष्यं चिरञ्जीवितं कृष्णाय-कृष्णस्य वा
भूयात् । एवं मद्रं भद्रं कुशलं निरामयं सुखं शम् अर्थः प्रयोजनं हितं पथ्यं वा
भूयात् । आशिषि किम् ? देवदत्तस्यायुष्यमस्ति । व्याख्यानात्सर्वत्रार्थग्रहणम् ।
मद्रमद्रयोः पर्यायत्वादन्यतरो न पठनीयः ।

६३२ आधारोऽधिकरणम् १ । ४ । ४५ ॥ कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया
आधारः कारकमधिकरणसङ्घः स्यात् । ६३३ सप्तम्यधिकरणे च २ । ३ । ३६ ॥
अधिकरणे सप्तमी स्यात्, चकाराद् दूरान्तिकार्येभ्यः । औपश्लेषिको वैषयि-
कोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा । कटे आस्ते । स्यात्स्या पचति । मोक्षे इच्छास्ति ।

अनञ्जययोग एवेदमित्यन्ये । चतुर्थी च । एतदर्थैरिति । आयुष्य, मद्र, भद्र, कुशल,
सुख, अर्थ, हित एतदर्थकैरित्यर्थः । पक्षे पद्योति । चकारेण तत्समुच्चयावगमादिति
भावः । आयुष्यपर्यायश्चिरञ्जीवितमिति । कुशलं निरामयमिति मद्रभद्रपर्यायौ ।
समिति सुखपर्यायः । प्रयोजनमित्यर्थपर्यायः । पथ्यमिति हितपर्यायः । 'हितयोगे
च' इति नित्यचतुर्थी तु नाशिषि ज्ञेया । ननु 'स्वं रूपम्' इति परिभाषया आयुष्या-
विशेषणानामेव ग्रहणमुचितमित्यत आह—व्याख्यानादिति । ननु मद्रमद्रयोः पृथग्ग्रह-
णादेतद्वधिरिति व्याख्यानमयुक्तमित्यत आह—मद्रमद्रयोरिति । इति षष्ठी विभक्तिः ।

अथ सप्तमीविभक्तिः । आधारोऽधिकरणम् । कारके इत्यधिकृतं प्रथमान्ततया विप-
रिणम्यते, तच्च आधारस्य विशेषणम्, आधारः कारकमधिकरणमिति उच्यते ।
क्रियाम्बवि कारकम् । एवञ्च कस्याधार इत्याकाङ्क्षायाश्च उपस्थितत्वात् क्रियाया
इति उच्यते । क्रिया च कर्तृकर्मगता विवक्षिता । तदाधारत्वं च न साक्षात्, किन्तु
कर्तृकर्मद्वारैव, व्याख्यानात् । तदाह—कर्तृकर्मद्वारेति । तच्छेति । कर्तृकर्मनिष्ठेत्यर्थः ।
सप्तम्यधिकरणे च । चकारात्पदरेति । 'दूरान्तिकार्येभ्यो द्वितीया च' इति पूर्वसूत्रात्
दूरान्तिकार्येभ्य इत्यस्य चकारेणानुकर्षणादिति भावः । औपश्लेषिक इति । उपश्लेषः
संयोगाविसम्बन्धः । तत्प्रयोज्य आधारः प्रथम इत्यर्थः । वैषयिक इति । विषयता-
सम्बन्धकृत आधारो द्वितीय इत्यर्थः । अभिव्यापक इति । सकलावयवव्याप्तिकृत
आधारस्तृतीय इत्यर्थः । तत्र औपश्लेषिकं कर्तृद्वारकमाधारमुदाहरति—कटे आस्ते
इति । देवदत्त इति शेषः । तत्र साक्षाद्देवदत्तात्मककर्तृगतामात्मक्रियां प्रति कटस्य
संयोगसम्बन्धं पुरस्कृत्य देवदत्तद्वारा तदाधारत्वाधिकरणत्वम् । अथ कर्मद्वारक-
मौपश्लेषिकमाधारमुदाहरति—स्यात्स्या पचतीति । तण्डुलानिति शेषः । साक्षात्तण्डु-
लात्मकर्मगता पाकक्रियां प्रति स्यात्स्याः संयोगसम्बन्धं पुरस्कृत्य तण्डुलद्वारा

सर्वस्मिन्नात्मास्ति । वनस्य दूरे अन्तिके वा । 'दूरान्तिकार्थेभ्यः—' (सू ६०५)
इति विभक्तित्रयेण सह चतस्रोऽत्र विभक्तयः फलिताः । 'कृत्येन्विषयस्य कर्मण्युप-
संख्यानम्' (वा १४८५) । अधीती व्याकरणे । अधीतमनेनेति विभक्ते—'इष्टा-

आधारत्वाद्धिकरणत्वम् । रूपे रूपत्वमस्ति, शरीरे शेषास्तीत्यादौ समवायेन औप-
श्लेषिकमाधारत्वमित्यादि ज्ञेयम् । अथ वैषयिकमाधारमुदाहरति—मांके इच्छास्तीति ।
अत्र कर्तृभूतेच्छागतं सत्ताक्रियां प्रति मोक्षस्य विषयतासम्बन्धपुरस्कारेण इच्छा-
द्वाराधारत्वाद्धिकरणत्वम् । अध्यामिष्यापकमाधारमुदाहरति—सर्वस्मिन्नात्मास्तीति ।
अथ आत्मरूपकर्तृगतं सत्ताक्रियां प्रति कृत्स्नत्वाप्तिं पुरस्कृत्य आत्मद्वारा सत्ताधार-
त्वात्सर्वस्याधिकरणत्वम् ।

अथ चकारानुकूलदूरान्तिकार्थेभ्य उदाहरति—वनस्य दूरे अन्तिके वेति । दूरमस्ति-
कमित्यर्थः । प्रातिपदिकार्थमात्रे विधिरत्वम् । विभक्तित्रयेणेति । द्वितीयापञ्चमीचतुर्थी-
भिरित्यर्थः । वस्तुतस्तु उप-समीपे, स्तेषः—सम्बन्धः, तत्कृतमौपश्लेषिकमिति व्युत्प-
त्त्या सामीपिकमेवाधारत्वमौपश्लेषिकम् । अत एव 'अधिकरणं नाम त्रिप्रकारम्—
व्यापकमौपश्लेषिकं वैषयिकमिति । शब्दस्य तु शब्दे कोऽप्योऽभिसम्बन्धो भवितु-
मर्हति अन्यद्वा । उपरलेवात् 'इको षणचि' 'अच्युपक्षिष्टस्य' इति 'संहिताधाम्'
इत्यत्र भाष्यं सङ्गच्छते । अच्युपक्षिष्टस्य अप्समीपोष्कारितस्येत्वर्थ इति कैयटः ।
अत एव मासेऽतिश्रान्ते दीयत इत्यत्र मास औपश्लेषिकमधिकरणमिति 'तत्र च
दीयते कार्यं भववत्' इत्यत्र भाष्यं सङ्गच्छते । अत एव च 'तदस्मिन्नाधिकमिति दशा-
न्ताङ्गः' इत्यत्र 'एकादश माषा अधिका अस्मिन् कार्षापणशते' इत्यत्राधिकानाम् एका-
दशानां कथं शतमधिकरणमित्यादिभ्य व्यापकवैषयिकाधिकरणासम्भवात् 'औपश्ले-
षिकमधिकरणं विज्ञायते' इति भाष्यं सङ्गच्छते । एवञ्च 'कटे आस्ते' इत्यादौ औप-
श्लेषिकाधारोदाहरणं मूलोक्तमनुपपन्नमेव, उक्तभाव्यविरोधात् । एवञ्च 'कटे आस्ते'
इत्यादौ एकवेषाभ्याख्या गौणमभिव्यापकाधारत्वम् । सर्वव्यवध्याप्तिकृताधिकरण-
त्वमेव मुख्यम्, वैषयिकमौपश्लेषिकं च गौणमित्यर्थस्य भाष्यसम्मतत्वात् । अत एव
'स्वरितेनाधिकारः' इति सूत्रे 'साधकतमं करणम्' इति सूत्रे च भाष्ये 'अधिकरणमा-
चार्यः किं मन्यते ? पत्रं कृत्स्नमाधारात्मा व्याप्तो भवति तर्हि इहैव सप्तमी
स्यात्—'तिलेषु तैलं, दग्निं सर्पिः' इति । गङ्गायां घोषः, कूपे गङ्गकुलम् इत्यत्र तु न
स्यात्, मुख्य एव कार्यसम्प्रत्ययात् इत्याशङ्क्य 'स्वरितेनाधिकं कार्यं भवतीति यच्च-
नात् तमग्रहणाच्च न दोषः' इति समाहितम् । एवञ्च 'कटे आस्ते' 'गङ्गायां घोषः'
इत्यादौ गौणमप्यधिकरणं सप्तम्यर्थ एव । यदि तु 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ सामीपि-
कमधिकरणत्वं न विषयते तदा लक्षणेति बोध्यम् । विस्तरस्तु शब्देभ्युपेक्षरे ब्रह्मण्यः ।
कृत्येन्विषयत्वेति । न च 'कृतपूर्वी कटम्' इत्यत्रापि सप्तमी शङ्क्या, इन्प्रत्ययान्तो

दिभ्यश्च' (सू १८८८) इति कर्तरीनिः । 'साधुसाधुप्रयोगे च' (१४८६) । साधुः कृष्णो मातरि, असाधुर्मातुले । 'निमित्तात्कर्मयोगे' (१४९०) । निमित्तमिह फलम् । योगः संयोगसमवायात्मकः ।

‘चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥’ इति भाष्यम्

हेतुतृतीयाऽत्र प्राप्ता । सीमा अण्डकोशः । पुष्कलको गन्धमृगः । योगविशेषे किम् ? वेतनेन वान्यं लुनाति । ६३४ यस्य च भावेन भावलक्षणम् २ ।

यः कृतप्रत्ययास्तस्तस्य कर्मणीत्ययमित्युपगमात् । कर्तरीनिरिति । भावस्तान्तात् अधी-
तशब्दात् कर्तरीनिप्रत्यये कृते अधीतीत्यस्याधीतवानित्यर्थः पर्यवस्यति । किम् अधी-
तवानिति कर्मविशेषजिज्ञासायां व्याकरणम् अभ्यषने कर्मत्वेनाभ्येति । तच्च व्याक-
रणकर्मत्वं न केनाप्यभिहितमिति कृतपूर्वी कटम् इतिवत् द्वितीयायां प्राप्तायामनेन
सप्तमीति भावः । साधुसाधुप्रयोगे चेति । सप्तमी वक्ष्येति शेषः । साधुरिति । हिसका-
रीत्यर्थः । असाधुरिति । अहितकारीत्यर्थः । उभयत्र शेषवक्ष्यपवाद् । ‘साधुनिपुणा-
भ्यामर्चायाश्च’ इत्येव सिद्ध इह साधुग्रहणमनर्थम् । यथा—साधुर्भृत्यो राजानि ।
इह तत्त्वकथने सारपरम् । साधुनिपुणाभ्यामित्यत्र साधुग्रहणस्य प्रयोजनं वक्ष्यते ।
निमित्तादिति । कर्मयोगे हेतुवाचकाण्येव सप्तमी वाच्येत्यर्थः । ननु ‘आण्येन वक्षः’
इत्यत्रापि सप्तमी स्यादित्यत आह—निमित्तमिह फलमिति । फलमेवेत्यर्थः । इहसाध-
नताज्ञानस्य प्रवर्तकतया फलस्यापि हेतुत्वं बोधव्यम् । ज्ञानजनकरत्वादिसम्बन्धं व्या-
वर्तयितुमाह—योगः संयोगसमवायात्मक इति । अयुतसिद्धयोः सम्बन्धः समवायः ।
अन्ययोस्तु संयोगः । चर्मणीति । चर्मार्थं व्याज्रं हन्तीत्यर्थः । अत्र द्वीपिना कर्मणा
चर्मणाः समवाय एव, अवयवावयविनोरयुतसिद्धत्वात् । दन्तयोरिति । दन्तार्थमि-
त्यर्थः । अत्र कुञ्जरेण कर्मणा दन्तयोः समवाय एव । केशेष्विति । केशार्थमित्यर्थः ।
चमरीं युगविशेषः । सीम्नोति । सीमार्थमित्यर्थः । हेतुतृतीयाऽत्र प्राप्तेति । तावद्धर्मचतु-
ष्टयपीति बोधयम् । सीमा अण्डकोश इति । ‘सीमा बहुस्थितिष्वेष्टेण्डकोशेषु च
स्त्रियाम् ।’ इति मेदिनी । पुष्कलको गन्धमृग इति । ‘अथ पुष्कलको गन्धमृगे
ष्वेपणकीलयोः’ इति मेदिनी । अत्रापि पुष्कलकेन कर्मणा सीम्नः समवाय एव ।
हरदत्तस्तु सीमा-प्राप्तादिसर्गाद्वा । तस्याः ज्ञानार्थं पुष्कलकः शङ्कूर्हतः निष्ठात इति
व्याचष्ट । अत्र पुष्कलकेन कर्मणा सीम्नः संयोगो बोध्यः । वेतनेनेति । अत्र वेतनं
चुतिवृत्त्यम्, तत्त्वमित्यर्थः । अत्र वेतनस्य लयमानस्य भाव्यस्य च तावद्धर्ममेव
सम्बन्धः, न तु संयोगः, नापि समवाय इति भावः ।

यस्य च । भावशब्दौ क्रियापर्यायावित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—यस्य क्रिययेति । क्रिया

३ । ३७ ॥ यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते, ततः सप्तमी स्यात् । गोषु दुग्धमा-
नासु गतः । 'अर्ह्याणां कर्तृत्वेऽनर्ह्याणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च' (वा १४८७-१४८८) ५
सत्सु तरत्सु असन्त आसते । असत्सु तिष्ठत्सु सन्तस्तरन्ति । सत्सु तिष्ठत्सु असन्त-
स्तरन्ति । असत्सु तरत्सु सन्तस्तिष्ठन्ति । ५३५ षष्ठी चानादरे २ । ३ । ३८ ॥
अनादराधिक्ये भावलक्षणे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । रुदति रुदतो वा प्रात्राजीत् । रुदन्तं
पुत्रादिकमनादृत्य सन्न्यस्तवानित्यर्थः । ६३६ स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षि-
प्रतिभूप्रसूतैश्च २ । ३ । ३९ ॥ एतैः सप्तभिर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । षष्ठ्यामेव
प्राप्तायां पाक्षिकसप्तम्यर्थं वचनम् । गवां-गोषु वा स्वामी । गवां-गोषु वा प्रसूतः ।

च कर्त्राश्रया कर्माश्रया च । तत्र कर्माश्रयामुदाहरति—योष्विति । देवदत्तः कदा गत
इति प्रश्ने उत्तरमिवम् । अत्र लक्षकत्वसम्बन्धे सप्तमी । शेषषष्ठ्यपवादः । वर्तमान-
बोहनविशिष्टाभिर्गोभिर्ज्ञाप्यगमनवानित्यर्थः । अत्र बोहनक्रियायाः साक्षात्लक्षकता ।
गवां तु तदाश्रयतया । ततश्च गोबोहनवशायां गत इत्युत्तरं पर्यवस्यति । दुग्धासु
गत इत्यत्र तु अतीतबोहनविशिष्टाभिः । गोभिर्ज्ञाप्यमानगमनवानित्यर्थः ।
गोबोदोत्तरकाळे गत इति फलितम् । कर्तृगतक्रियायास्तु ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गत
इत्युदाहार्यम् । अत्र पदवर्यं पुनः पुनर्लक्ष्यज्ञापकं तदेव न लक्षणम् । किन्तु सकृज्-
ज्ञापकमपि । यथा-यं कमण्डलुपाणिं भवानप्राचीत् स छात्र इति । यद्यपि सकृदसौ
कमण्डलुपाणिर्दृष्टः, तथापि तस्य कमण्डलुर्लक्षणं भवत्येवेति प्रकृतसुत्रे भाष्ये
स्पष्टम् । 'उदिते आदित्ये जुहोति' इत्यत्र तु सामीपिकमधिकरणत्वं सप्तम्यर्थः ।
उदित्तादित्यसमीपकाळ इत्यर्थः । आवित्योदयोत्तरसमीपकाळ इति पर्यवसन्नोऽर्थः ।
'उपरागे आषात्' इत्यत्र तु उपरागपदेन उपरागाश्रयकाळो लक्षयत इत्यधिकरणस-
प्तम्येवेत्यन्यत्र विस्तरः ।

षष्ठी चानादरे । चात्सप्तमीत्यनुकृत्यते । अनादरे इति विषयसप्तमी । यस्य चेति
पूर्वसुत्रमनुवर्तते । अनादरे गम्यमाने सति यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः
षष्ठी सप्तमी चेत्यर्थः । फलितमाह—अनादराधिक्ये इति । अनादरः अधिको यस्माद्विति
विग्रहः । रुदति रुदत इति । कदा सन्न्यस्तवानिति प्रश्ने उत्तरमिवम् । अत्र लक्षकत्वं
षष्ठीसप्तम्योरर्थः । अनादरविशिष्टं प्रव्रजनं धात्वर्थः । षष्ठीसप्तम्यौ तात्पर्यप्राप्तिके ।
अनादरश्च लक्षकक्रियाश्रयपुत्रादिविषयः । वर्तमानरोदनक्रियाविशिष्टपुत्रादिज्ञाप्यम्,
अनादरविशिष्टं प्रव्रजनमित्यर्थः । फलितमाह—रुदन्तं पुत्रादिकमिति । स्वामीश्वर ।
षष्ठीसप्तम्याविति । चकारेण तदुभयाजुर्कर्षणादिति भावः । ननु शेषषष्ठ्यैव सिद्धे किम-
र्थमिह षष्ठीविधानमित्यत आह—षष्ठ्यामेवेति । गवां गोषु वेति । गोसप्तम्यधीत्यर्थः ।
गवां गोषु वा ईश्वरः । गवां गोषु वा अधिपतिः । गवां गोषु वा दायादः । पुत्रादि-

गा एवानुभवितुं जात इत्यर्थः । ६३७ आयुक्तकुशलाभ्यां आसेवायाम्
'२ । ३ । ४० ॥ आभ्यां योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तस्तात्पर्येऽर्थे । आयुक्तो व्यापारितः ।
आयुक्तः कुशलो वा हरिपूजने-हरिपूजनस्य वा । आसेवायाम् किम् ? आयुक्तो गौः
शक्ते । ईषद्युक्त इत्यर्थः ।

६३८ यतश्च निर्धारणम् २ । ३ । ४१ ॥ जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदा-
यादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणं यतस्ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । नृणां-नृषु वा द्विज-
श्रेष्ठः । गवां-गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा । गच्छतां-गच्छत्सु वा घाषच्छीघ्रः ।
छात्राणां-छात्रेषु वा मैत्रः पटुः । ६३९ पञ्चमी विभक्ते २ । ३ । ४२ ॥ विभागो

भिर्प्रहीतुं योग्याः । पित्राद्यर्जितधनाशो दायः । तमावृत्त इति दाय्यादः । 'आतोऽनुप-
सर्गे' इति कविषौ अनुपसर्गग्रहणे सत्यपि अत एव निपातनात् कः । गोसम्बन्धि-
दायाद् इत्यर्थः । गवां च दाये अन्वयः । नित्यसाकाङ्क्षत्वाद् वृत्तिः । गवात्मकस्या-
शस्य आदातेति फलितोऽर्थः । 'यस्मादधिकम्' इति सूत्रभाष्ये तु दाय्यादशब्द-
स्वामिपर्याय इति स्थितम् । गवां गोषु वा प्रसूत इति । गोसम्बन्धीत्यर्थः । सम्बन्धश्च
भोक्तृस्वरूपः । तदाह—गा एवेति । पृथक्त्वाद् भक्षिषाविभ्यावृत्तिः । आयुक्तः आसे-
वापदं व्याचष्टे—रात्पर्ये इति । औत्सुक्ये इत्यर्थः । 'तत्परे प्रसितासक्तविद्यार्थेषुक्त
उत्सुकः' इत्यमरः । आयुक्तपदं व्याचष्टे—व्यापारित इति । प्रवर्तित इत्यर्थः । आयुक्तः
कुशलो वेति । हरिपूजनविषये आयुक्तः प्रवर्तित इत्यर्थः । अत्र वैषयिकाधिकरणत्व-
विवक्षायां सप्तम्यामेव प्राप्तायां, सम्बन्धमात्रविवक्षायां तु षष्ठ्यामेव प्राप्तायां
वचनम् । आयुक्तो गौरिति । आङ्गीकर्तव्ये । 'युज्योनि' । तदाह—ईषद्युक्त इत्यर्थः इति ।

यतश्च निर्धारणम् । जातिगुणेति । यत इति सत इति च पञ्चमर्थे तसिः । यस्मा-
त्समुदायात् एकदेशस्य जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः पृथक्करणं स्वेतरव्यावृत्तधर्मविशे-
षव्यवशोधनं निर्धारणशब्दवाच्यं गम्यते, तस्मात् षष्ठीसप्तम्यावित्यर्थः । अत्र स्वश-
ब्देन एकदेश उच्यते । तत्र जात्या पृथक्करणमुदाहरति—नृणां नृषु वेति । नृशब्दो
मनुष्यसमुदाये वर्तते । उन्नतावयवमेदविवक्षायां बहुवचनम् । द्विज इति तु जात्य-
भिप्रायमेकवचनम् । षष्ठीसप्तम्योः अवयवावयवविभावः सम्बन्धोऽर्थः सदावृत्तनि-
र्धारणविषयस्वरूपश्च । ततश्च मनुष्यसमुदायैकदेशभूतो द्विजः स्वेतरव्यावृत्तश्रवधर्म-
धर्मक इत्यर्थः । गुणेन पृथक्करणमुदाहरति—गवां गोषु वेति । गोसमुदायैकदेशभूता
कृष्णा गौः स्वेतरव्यावृत्तबहुक्षीरस्वरूपधर्मिकेत्यर्थः । क्रियया पृथक्करणमुदाहरति—
गच्छतां गच्छत्सु वेति । गच्छत्समुदायैकदेशभूतो धावन् स्वेतरव्यावृत्तशौचधर्मक
इत्यर्थः । संज्ञया पृथक्करणमुदाहरति—छात्राणामिति । छात्रसमुदायैकदेशभूतो मैत्र-
नामा स्वेतरव्यावृत्तपटुधर्मक इत्यर्थः ।

पञ्चमी विभक्ते । विभागो विभक्तमिति । भावे कप्रत्ययाश्रयणादिति भावः । 'यतश्च

विभक्तम् । निर्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव तत्र पञ्चमी स्यात् । माधुराः पाटलिपुत्र-
केभ्य आढ्यतराः । ६४० साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः २ । ३ । ४३ ॥
आभ्यां योगे सप्तमी स्यादर्चायाम्, न तु प्रतेः प्रयोगे । मातरि साधुनिपुणे वा ।
अर्चायाम् किम् ? निपुणे राज्ञो मृत्यः । इह तत्त्वकथने तात्पर्यम् । 'अप्रत्यादिभि-
रिति वक्तव्यम्' (वा १४९३) । साधुनिपुणे वा मातरं प्रति परि अनु वा । ६४१
प्रसितोत्सुकाम्यां तृतीया च २ । ३ । ४४ ॥ आभ्यां योगे तृतीया स्यात्
'चात्सप्तमी । प्रसित उत्सुको वा हरिणा-हरौ वा । ६४२ नक्षत्रे च लुपि २ । ३ ।
'४५ ॥ नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे यो लुप्संज्ञया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र वर्तमाना-
तृतीयासप्तम्यौ स्तोऽधिकरणे । 'मूलेनावाहयेद्द्वीं श्रवणेन विसर्जयेत् ।' मूले श्रवणे

निर्धारणम्' इत्यनुवर्तते । निर्धारणावधिभूतानां मनुष्यादीनां निर्धार्यमाणानां द्विजा-
नां च सामान्यात्मना अमेदो विशेषात्मना भेदश्च स्थितः । एवञ्च निर्धारणे सर्वत्र
कथञ्चिन्नेदस्य सत्त्वात् विभक्त इत्यनेन भेद एवेत्यर्थो विवक्षितः । ततश्च यत्र निर्धा-
रणावधेर्निर्धार्यमाणस्य च भेद एव, न तु केनाप्युपात्तरूपेण अमेदः सन्नेदास्य प्रवृत्ति-
रित्यभिप्रेत्याह—निर्धार्यमाणस्येति । निर्धारणावधेरिति शेषः, 'यतश्च विधारणम्' इत्य-
नुवृत्तेः, अप्रावधिष्यादुत्तमरस्त्वबोधनमेव न तु समुदायादेकदेशस्येत्स्यस्यो विव-
क्षितः, असम्भवादित्यभिप्रेत्योवाहरति—माधुरा इति । अवधित्वं पञ्चम्यर्थः । मधुरा-
देशीयाः पाटलिपुत्रदेशीयापेक्षया अतिशयेनाढ्या इत्यर्थः । अत्र मधुरादेशीयत्वपाट-
लिपुत्रदेशीयत्वयोः गोत्वाश्रयवद्विरोधात् कथञ्चिदपि तद्रूपेण नामेव इति निर्धा-
रणावधेः पञ्चमीति भावः । साधुनिपुणाम्याम् । शेषचट्ट्यापवादः । मातरि साधुरिति ।
हितकारीत्यर्थः । निपुणे वेति । मातरि कुशल इत्यर्थः । शुभवायामिति शेषः ।
निपुणे राज्ञ इति । साधुशब्दप्रयोगे तु अर्चां विनापि सप्तमी भवत्येव, साध्वसाधुप्र-
योगे च' इत्युक्तेः । इह साधुग्रहणं तु आर्चायां प्रत्यादियोगे सप्तमीनिवृत्त्यर्थम् ।
अप्रत्यादिभिरिति । प्रति, परि, अनु एतैर्योगे सति साधुनिपुणाम्यां योगेऽपि न सप्त-
मीति भावः । प्रसितोत्सुकाम्याम् । 'तत्परे प्रसितासक्तविद्यार्थोत्सुक उत्सुकः' इत्य-
मरः । वैषयिकाधिकरणत्वे सप्तम्यामेव प्राप्तयामिव वचनम् ।

नक्षत्रे च लुपि । नक्षत्र इत्यनन्तरं प्रकृत्यर्थे सतीति शेषः । लुप्संज्ञया
लुप्तप्रत्ययार्थो विवक्षितः । तदाह—नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे इति । अधिकरण इति । 'सप्तम्य-
धिकरणे च' इत्यतः मण्डूकमल्लस्या तदनुवृत्तेरिति भावः । मूलेनेति । मूलनक्षत्रयुक्त
काल इत्यर्थः । 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यण् । 'लुब्धिशेषे' इति तस्य लुप् । अधि-
करणे किम् ? मूलं प्रतीयते । नक्षत्र इति किम् ? पञ्चाख्ये तिष्ठति । इह 'जनपदे'
इति लुप् । सप्तमीपञ्चम्यौ । कारकशब्दः कर्तृवादिशक्तिपरः, न तु कर्त्राविपरः, इया-

इति वा । लुपि किम् ? पुष्ये शनिः । ६४३ सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये २ ।
 ३ । ७ ॥ शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वानौ ताभ्यामेते स्तः । अथ भुक्त्वाऽयं द्वयहे
 द्वयहाद्वा भोक्ता । कर्तृशक्तयोर्मध्येऽयं कालः । इहस्योऽयं क्रोरो-क्रोशाद्वा लक्ष्यं
 विष्येत् कर्तृकर्मशक्त्योर्मध्येऽयं देशः । अधिकशब्देन योगे सप्तमीपञ्चम्याविष्येते ।
 'तदस्मिन्नधिकम्—' (सू. १८४६) इति 'यस्मादधिकम्—' (सू. ६४५) इति च
 सूत्रनिर्देशात् । लोके-लोकाद्वा अधिको हरिः ।

६४४ अधिरीश्वरे १ । ४ । ९७ ॥ स्वस्वामिसम्बन्धे अधिः कर्मप्रवचनीय-
 संज्ञः स्यात् । ६४५ यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी २ । ३ ।
 ९ ॥ अत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी स्यात् । उप परार्थे हरेर्गुणाः परार्थादधिका

ख्यानात् । मध्यस्यावधिद्वयसापेक्षत्वात् कारकयोर्मध्यमिति विग्रहः । तदाह—शक्ति-
 द्वयमध्ये इति । 'काळाध्वानोः' इत्यनुष्टुप् पञ्चम्यन्ततया विपरिणम्यत इत्याह—यौ
 कालाध्वानाविति । अथ मुक्त्वेति । सामीपिकाधिकरणत्वे सप्तम्यामेव प्राप्तायां वच-
 नम् । अथ भुक्त्वा द्वयहे अतीते सप्तमीपे तृतीयेऽङ्घ्रि भोक्तेत्यर्थः । भविष्यति
 छुद् । कर्तृशक्त्योरिति । अद्यतनभुजिक्रियानिरूपितकर्तृत्वस्य द्वयहोत्तरदिनगतभुजि-
 क्रियानिरूपितकर्तृत्वस्य स्येत्यर्थः । कारकशब्दस्य कर्त्राविपरित्ये स्थिह न स्यात्,
 क्त्वापत्यस्य कर्त्रेकत्वे विधानात् । कर्तृशक्तिस्तु भुजिक्रियामेवादात् मिथ्यत एव ।
 कारकद्वयमध्येऽप्युदाहरति । इहस्योऽयमिति । इहापि देशतः सामीपिकमधिकरणत्वं
 पञ्चमीसप्तम्योरर्थः । इह तिष्ठन्नयमिष्वास इषुणा क्रोकोत्तरसप्तमीपदेशे लक्ष्यं विध्ये-
 वित्यर्थः । कर्तृकर्मशक्त्योरिति । कर्तृकर्मत्वरूपशक्त्योर्मध्य इत्यर्थः । कारकशब्दस्य
 कर्त्राविपरित्ये स्थिहैव स्यात् । अथ भुक्त्वाऽयमिरथन्न न स्यादिति । सूचयितुमिदम-
 प्युदाहृतम् । ननु लोके लोकाद्वा अधिको हरिरित्यत्र अवधिरसम्बन्धे शेषवन्त्येवो-
 चितेत्यावाङ्मयाह—अधिकशब्देनेति । लोके लोकादेति । अवधिरसम्बन्धः सप्तमीपञ्च-
 म्योरर्थः । लोकापेक्षया श्रेष्ठ इत्यर्थः ।

अधेः कर्मप्रवचनीयकार्यं वचयन् कर्मप्रवचनीयसम्बन्धमाह—अधिरीश्वरे । ईश्वर
 शब्देन ईश्वरत्वं स्वस्वामिभावसम्बन्धमात्मकं विवक्षितम् । 'कर्मप्रवचनीयाः' इत्यधि-
 कृतमेकवचनान्ततया विपरिणम्यते । तदाह—त्वस्वामीति । यस्मादधिकम् । कर्मप्रवच-
 नीययुक्ते इत्यनुवर्तते । तदाह—अत्र कर्मप्रवचनीयेति । शेषवन्त्यपवादः । उप परार्थे
 इति । अवधिरत्वं सप्तम्यर्थः तदाह—परार्थादधिका इत्यर्थे इति । यस्मादधिकं सङ्ख्या-
 न्तरं न विद्यते तत्परार्थम् । तदपेक्षेत्यर्थः । 'उपोऽधिके च' इति उपेत्यस्य कर्मप्रव-
 चनीयत्वस्येवं फलम् । यत्येश्वरवचनमित्यस्य यत्सम्बन्धी ईश्वर उच्यते ततः सप्त-
 मीत्येकोऽर्थः । इह यच्छब्देन स्वसूच्यते । एवञ्च स्ववाचकात्सप्तमीति लभ्यते ।

इत्यर्थः । ऐश्वर्ये तु स्वत्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमी । अधि भुवि रामः । अधि रां
भूः 'सप्तमी शौण्डैः' (सू ७१७) इति समासपक्षे तु रामाधीना । 'अषडङ्ग—
(सू २०७९) इत्यादिना खः । ३४६ विमाषा कृञि १ । ४ । ९८ ॥ अधि
करोता प्राक्संज्ञो वा स्यादीश्वरेऽर्थे । यदत्र मामधिकरिष्यति । विनियोक्ष्यत इत्यर्थः
इह विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते । अगतिस्त्वात् 'तिङि चोदात्तवति' (सू ३९७८
इति निघातो न ॥ इति सप्तमी विभक्तिः ॥

॥ इति कारकप्रकरणम् ॥

ईश्वरशब्दो भावप्रधानः यस्येश्वरत्वमुच्यते सतः सप्तमीत्यन्योऽर्थः । पश्चिद्धमीश्वर
त्वमुच्यते सतः सप्तमीति यावत् । एवञ्च स्वामिवाचकास्सप्तमीति लभ्यते । तदा
ह—ऐश्वर्ये तु स्वत्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमीति । अधि भुवि राम इति । अधिरीश्वरपर्यायः,
सम्बन्धः सप्तम्यर्थः भुवः स्वामी राम इत्यर्थः । अत्र स्ववाचकास्सप्तमी । अधि
रामे भूरिति । अत्र अधिः स्वशब्दपर्यायः । सम्बन्धः सप्तम्यर्थः । रामस्य स्वभूता
भूरित्यर्थः । अत्र स्वामिवाचकास्सप्तमी । समासपक्षे रिति । शौण्डादिगणे अधिवा-
च्यस्य पठितत्वेन तेनाधिवाच्येन रामे इति सप्तम्यन्तस्य समासे सति 'सुपो धातु'
इति सुष्ठुकि रामाधिवाच्यत्वात् 'अषडङ्गाक्षितकवल्कलमालम्बपुरुषाध्व्युत्तरपदात् खः'
इति खप्रत्यये 'आयनेषीनीधिया' इति तस्य ईनादेशो रामाधीना भूरिति सिष्यति ।
रामस्वामिकेत्यर्थः । विभक्त्यर्थे अभ्ययीभावे तु अधिरामं भूः । रामाधिकरणिका
भूरित्यर्थः । खप्रत्ययस्तु न, अद्युत्तरपदत्वाभावात् । विमाषा कृञि । 'अधिरीश्वरे'
इत्यनुवर्तते । कर्मप्रवचनीया इत्यधिकृतम् । तदाह—अधिः करोताविति । कृष्वात्तौ
परे अधिः कर्मप्रवचनीयो वा स्वाधीश्वरे इति यावत् । यदत्र मामधिकरिष्यतीति ।
अस्मिन् विषये मामधिकरिष्यतीति यस्मिन्कमित्यर्थः । अत्र कर्मप्रवचनीययोगे
मामिति द्वितीया । अधिकरिष्यतीत्येतद् व्याचष्टे—विनियोक्ष्यत इत्यर्थ इति । तर्हि
कर्मत्वादेव द्वितीयासिद्धेः किं कर्मप्रवचनीयत्वेनेत्यत आह—अगतिस्त्वादिति । तिङि
चेति । उदात्तवति तिङि परे गतिर्निहन्यत इति तदर्थः । अत्र करिष्यतीति तिङन्त-
मुदात्तवत्, 'तिङ्कृतिक' इति निघातस्य 'निघातैर्यत्' इत्यादिना निषेधात् । ततश्च
अधेरत्र गतिस्त्वादिवात इह प्राप्तः । कर्मप्रवचनीयत्वे तु स न भवति, तेन गतित्वस्य
बाधात् । अतः अधेर्निघाताभावायैमिदं सूत्रमिति सिद्धम् ।

इति श्रीमद्वासुदेवकीर्तिविक्रपा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

बालमनोरमाख्यायां विभक्त्यर्थनिरूपणं समाप्तम् ।

॥ श्रीः ॥

कारकान्तान्तर्गत-सूत्रसूची

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
	अ				
१४ अ अ		२९२ अत्वसम्पत्तस्य चा		१४३ अन्तरं बहिर्योगोप	
६७ अकः सवर्णे		४५ अदर्शनं लोपः		४२४ अन्तरान्तरेण शुके	
४१३ अकथितं च		३०६ अवस औ सु		४४८ अन्तर्धौ येनादर्श	
४५३ अकर्तृयुगे पञ्चमी		७७ अवसो मात्		३७३ अन्तर्वरपतिवसो	
४६७ अकेनोभविष्य		२८७ अवसोऽसेर्वाद्		३७९ अभ्यतो ङीष्	
१२९ अङ्गस्य		२३ अदेङ्गणः		४५० अभ्यारादितरतै	
२८६ अचः		२१६ अदङ्गतरादिभ्यः		१३३ अपदान्तस्य	
४१ अचः परस्मिन्पू		१०५ अचः शिरसी पदे		३६७ अपरिमाणि	
३० अचश्च		१६५ अभिक्करणवाचि		४३३ अपवर्गे	
२०२ अधि र ऋतः		४२८ अधिपरी अनर्थकौ		४४५ अपादाने पञ्चमी	
१७५ अधि इनुवातुश्च		४७६ आधरीश्वरे		४२९ अपिः पदार्थसं	
१६५ अचो ङिति		४२२ अधिशीङ्स्थानां		१६३ अपृक्त एकाल्प्र	
६५ अचोऽन्त्यादिदि		४५८ अधीगर्थव्येक्षां		३१२ अपो भि	
४८ अचो रहाम्यां द्वे		३४८ अन उपघालो		१८२ अप्यन्तृस्वसु	
१६२ अच धेः		१६२ अनङ् सौ		७६ अप्ठुत्तवदुप	
३३९ अजाद्यतष्टाप्		३९ अनचि च		३५८ अभाषितपुंस्काश्च	
१२६ अटकुप्वाङ्नुम्व्य		४१० अनमिहिते		४२२ अमिमिविशश्च	
८१ अणोऽप्रगृह्यस्या		२३८ अनाप्यकः		४२७ अभिरभागे	
१९ अणुद्विस्वर्णस्य		२८५ अनिवितां हल्		१२५ अमि पूर्वः	
१०५ अतः कृकर्मिकस		२७९ अनुवात् सर्व		१७६ अम्बाधनद्योर्ह	
४२९ अतिरतिक्रमणे च		९३ अनुनासिकारपरोऽनु		२३३ अम् सङ्ख्यौ	
१२३ अतो गुणे		३५९ अनुपसर्जनात्		११६ अर्धवदधातुरप्र	
१२९ अतो भिस पेस्		४४० अनुप्रतिगुणश्च		२५६ अर्धणस्त्रसाव	
२१४ अतोऽम्		४२५ अनुर्लङ्गणे		३४ अलोऽन्त्यस्य	
१०६ अतो रोरप्ठुता		८८ अनुस्वारस्य ययि		१६२ अलोऽन्त्यात्पूर्व	
९२ अत्रानुनासिकः पू		३५ अनेकाक्षिण् सवर्षस्य		१५४ अङ्गोपोऽनः	
		३४७ अनो बहुव्रीहेः		७० अवङ् स्फोटायन	

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
६६ अव्यक्तानुकरणस्या।		४०४ आत्रक्याच्च		८० उमः	
३३६ अव्ययावाप्सुपः		४६० आशिधि नाथः		११० उभि च पदे	
३३६ अव्ययीभावश्च		२९६ आ सर्वनाम्नः		२९० उव ईत्	
४८ अव्ययीभावे च		इ		८५ उवः स्थास्तम्भोः	
२५७ अष्टम आ		२९ ह्रको गुणवृद्धी		३५३ उर्वीचामातः	
२५७ अष्टाभ्य औष्		२२१ ह्रकोऽधि विभक्तौ		६ उपदेशेऽजनुनासिक	
२२३ अस्थिवधिसकथ्य		३८ ह्रको यणधि		२५ उपसर्गाः क्रिया	
३९० अस्वाङ्गपूर्व		७१ ह्रकोऽसवर्णे शाक		६१ उपसर्गादिति	
३१७ अहन्		२३० ह्रन्त्यणः संप्रसारण		४२३ उपाम्बध्याङ्वसः	
आ		६७ ह्रजः प्राचाम्		४२६ उपोऽधिके च	
१५३ आकङ्कारावेका		१०१ ह्रणः घः		४६४ उभयप्राती	
४४८ आख्यातोपयोगे		१३३ ह्रणकोः		२९४ उभे अभ्यस्तम्	
१९३ आधि चापः		२५४ ह्रतोऽस्तर्वाणाम्		५५ उरणपरः	
१६१ आङो नास्ति		३९९ ह्रतो मनुष्यजातेः		ऊ	
४५२ आङ्गार्थाद्वा		४३४ ह्रत्स्थभूतलक्षणे		८० ऊँ	
९८ आङ्गार्थोश्च		२४० ह्रवमोऽम्बादेशे		८ ऊफालोऽङ्गस्व	
३२७ आङ्गीनद्यो		२३८ ह्रवमो मः		४०० ऊङुतः	
१७४ आटश्च		१०१ ह्रवुवुपधस्य चाप्र		३७० ऊधसोऽनङ्	
१७४ आप्नद्याः		२०२ ह्रवुवुभ्याम्		४०१ ऊरुत्तरपदादौ	
१५८ आतो धातोः		२३ ह्रवोऽय् पुंसि		ऋ	
३५६ आद्याचार्याणां		३८६ ह्रव्वरुणभवशर्ष		१८३ ऋत उत्	
५ आदिरम्येन		७० ह्रव्ने च		१८५ ऋतो ह्रित्व	
३५ आवेः परस्य		२४६ ह्रव्वम्पृथार्चणां		७२ ऋत्यकः	
१३३ आवेशप्रत्यययोः		१०३ ह्रसुलोः सामर्थ्ये		२६१ ऋविग्वधृक्च	
५५ आवृणुणः		ई		१८२ ऋदुशानस्पृह	
२३९ आद्यन्तवदेक		८० ईवृत्तौ च सप्तम्यर्थे		२११ ऋद्वन्म्यो ङीप्	
३० आद्यन्तो टकितौ		७७ ईवृदेद्विवचनं प्रगृह्य		ए	
४६९ आधरोऽधि		७६ ई३ आक्रवर्मणस्य		५५ एकः पूर्वपरयोः	
२८३ आमन्त्रितं		उ		१२४ एकवचनम्	
१३७ आमि सर्वनाम्नः		३४२ उगितश्च		२७४ एकवचनस्य च	
३६५ आयनेयीनीयियः		२४९ उगिवच्चां सर्वनाम		२२८ एकाचो वशो	
४७३ आयुक्तकुशला		९ उच्चैस्त्वातः		२१२ एकास्तत्तरपदे	

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
६९	एकः पदान्ता	९७	कानान्नेहिते	१९०	गोतो गित्
६४	एकि पररूपम्	४०८	कारके		घ
१२४	एकह्रस्वास्तम्बुदेः	४३१	कालाध्वनोरत्यन्त	१६१	वेर्हितेति
२२५	एव इत्यन्तवा	२३७	किम् कः		ङ
४९	एचोऽववायावः	९६	कुप्चोऽकऽपौ च	९२	कम्पो ह्रस्वावचि
६०७	एत ईद्वहुवचने	४५९	कृजः प्रतियत्ने	१६२	कसिक्तस्तोश्च
११५	एतस्तदोः	११७	कृतक्षितसमासाश्च	१६६	कसिक्तयोः स्मात्
५७	एत्यवत्यूट्सु	४६८	कृत्यानां कर्तरि वा	३४	किञ्च
४५८	एनपा द्वितीया	४६२	कृत्योर्थप्रयोगे का	२०१	किति ह्रस्वश्च
१७६	परनेकाचोऽसंयोगो	२६१	कृवतिङ्	२६७	कप्रथमयोरम्
	ओ	३३५	कृन्मेजन्तः	१७४	केराज्ञाघाज्ञीभ्यः
१८४	ओः सुपि	६७२	केवलमामकभागाधेष	१२९	केर्यः
७९	ओत्	३६६	कौरव्यमाण्डूका	९०	कण्योः कुक्कुत्सोरि
११०	ओतो गार्ग्यस्य	४६५	कस्य च वर्तमाने	११९	कणाप्यातिपदिकात्
६६	ओमाकेश्च	३८९	कादृस्पाख्यायाम्		च
१३२	ओसि च	३३५	कस्वातोऽसुम्कसुनः	२३१	चतुरनङ्ङोरासु
	औ	५३	कृत्यस्तदर्थे	४६९	चतुर्थी चाशिष्या
१९२	औङ आपः	४४१	क्रियार्थोपपदस्य	४३६	चतुर्थी सम्प्रदाने
१६५	ओत्	३८८	क्रीतात्करणपूर्वात्	२४	चाद्ययोऽसरेवे
१९०	औतोऽन्तसोः	४३९	क्रुधमुहेष्वांसुचार्था	१२३	चुद्
	क	४३९	क्रुधमुहोरुपसृष्टयोः	२६२	चोः कुः
४५४	करणे च	२६२	किन्प्रत्ययस्य कुः	२८६	चौ
४०८	कर्तुरीप्सिततमम्	५२	कृत्यज्ययौ शक्यार्थे		छ
४३१	कर्तृकरणयोस्तृती		ख	९८	छे च
५०४	कर्तृकरणे कृता	६२	खरवसानयोः		ज
४६२	कर्तृकर्मणोः कृति	८७	खरि च	२१५	जशसोः शिः
४३९	कर्मणा यममिप्रति	१६५	ख्यत्यात्परस्य	२९५	जक्षित्याद्यः
४१०	कर्मणि द्वितीया		ग	४४८	जनिकर्तुः प्रकृतिः
४३५	कर्मप्रवचनीयधुक्ते	४१८	गतिबुद्धिप्रत्यय	१४९	जरायां जरसन्य
४२५	कर्मप्रवचनीयाः	२५	गतिश्च	१३६	जसः णी
९७	कस्कावियु च	४४५	गत्यर्थकर्मणि	१६०	जसि च
३६९	काण्डान्तात्केत्रे	७५	गुरोरनृतो	३९६	जातेरस्त्रीविष

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
३८० जानपवकुण्ड		१०३ तिरसोऽन्यतरस्याम्		१५८ दीर्घाजसि च	
४६० जासिनिग्रहण		२७३ तुभ्यमहौ कथि		१९ दीर्घात्	
४५८ शोऽविद्वयस्य		४४२ तुमर्थाच्च भाव		४८ दीर्घादाचार्याणाम्	
८६ झयो होऽन्यतर		४६७ तुल्यायैरतुलोप		७५ वृरावधृते च	
५६ झरो झरि		११ तुल्यास्यप्रयत्नं स		४२५ वूरान्तिकार्थम्यो	
४५ झलां जश्झशि		१८१ तुञ्जकोष्टः		४५८ वूरान्तिकार्थं	
६७ झलां जशोऽन्ते		४२६ तुतीयार्थे		१४७ झन्त्रे च	
१२९ डाडसिक्कसामि		२२२ तुतीयाविषु भाषित		३६७ द्विगोः	
३४६ दाबुधि		१४६ तुतीयासमासे		२४१ द्वितीयादौस्त्वेनः	
३६० टिङ्गणञ्		२७९ तेमयावेकवचनस्य		२७२ द्वितीयायां च	
२१६ टेः		८४ तोः वि		१०३ द्विक्षिञ्चतुरिति	
	ड	८५ तोर्लि		१२१ द्व्येकयोर्विचचनैक	
११ डः सि धुट्		२५५ त्यदाविषु दशोऽना		ध	
१६८ डति च		१७० त्यदावीनामः		५१ धातोस्तन्निमित्त	
३४७ डाडुभाम्यामन्य		२०२ अचतुरोः क्षियां		४३८ धारेरुत्तमर्णः	
	ड	४७ अचिभृतिषु शाकटा		४४५ ध्रुवमपायेऽपावा	
११२ डलोपे पूर्वस्य		१७० ध्रेस्त्रयः		न	
त		२७२ स्वमाधेकवचने		३९४ न क्रोहाविव	
४११ तथायुक्तं		२७९ स्वामौ द्वितीयायाः		४७५ नक्षत्रे च लुपि	
२६६ तवोः सः सावन		२६७ स्वाहौ सौ		३९५ नक्षमुखात्सं	
३३४ तद्धितश्चासर्व		थ		२४२ न क्षिसम्बुद्धयोः	
४०४ तद्धिताः		२५४ थो न्थ		२८१ न चवाहादै	
२२ तपरस्तकालस्य		ड		२०२ न तिसृष्वतसु	
२७३ तवममौ डमि		२३८ वक्ष		४२ न पदान्तद्विर्वचन	
१२६ तस्माच्छ्रुतो		२२७ वादेर्धातोर्घः		८३ न पदान्ताद्वोरनाम्	
३४ तस्मादित्सुत्तरस्य		३७१ दामहायनान्ताच्च		९० नपरे नः	
३३ तस्मिन्निति		३९५ दिक्पूर्वपदान्कीप्		२१५ नपुंसकस्य झलचः	
६७ तस्य परमात्रे		२३४ दिव उल्		२१५ नपुंसकाच्च	
४९ तस्य लोपः		२३४ दिव औल्		१४४ न बहुव्रीहौ	
९ तस्यावित उदात्तम्		४३३ दिवः कर्म च		४४३ नमःस्वस्तिस्वाहा	
२९० तिरसस्तिर्चलोपे		४६१ दिवस्तदर्थस्य		१०१ नमस्तुरसो	
		२९ दीर्घ च		३०८ न सु ने	

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
३५० न यास्योः		२०८ नेयकुवद्वस्थाना		४५३ प्रतिः प्रतिनिधि	
— १६९ न छुमताङ्गस्थ		२५७ नोपभाषाः		४५३ प्रतिनिधिमति	
१५५ न लोपः प्राति		प		७३ प्रत्यभिवादेऽङ्ग्रे	
२४४ नलोषः मुप्स्वर		४०१ पङ्गोश्च		११८ प्रत्ययः	
१२३ न विभक्तौ		४७४ पञ्चमी विभक्ते		११९ प्रत्ययलोपे	
२५ न वेति विभाषा		३५२ पञ्चम्यपाङ्परि		३४८ प्रत्ययस्थात्कात्	
२९७ नशोर्वा		२७४ पञ्चम्या अत्		११८ प्रत्ययस्य लुक्श्रु	
९१ नञ्		१६७ पतिः समास एव		४३९ प्रत्याङ्भ्यां शुबः	
८८ नश्चापदान्तस्य		३७३ पर्युनीं यज्ञसं		१४८ प्रथमचरमतया	
९९ नश्चव्यप्रक्षान्		२५३ पथिमध्यृशुष्वा		१०६ प्रथमयोः पूर्वस	
२१३ न षट्स्वला		२७९ पचस्य		२६९ प्रथमायाश्च द्विव	
२४६ न संयोगाद्वम		२७९ पदात्		४७५ प्रसितोत्पुका	
— २५२ न सम्प्रसारणे		१२७ पदान्तस्य		२४ प्राप्तीश्वराक्षिपाताः	
३०९ महो धः		९९ पदान्ताद्वा		३६५ प्राचो ष्फ तद्धितः	
१८ नाञ्जलौ		१५१ पट्प्रोमास्त्विति		४०५ प्रातिपदिकार्थ	
२९० नाञ्जेः पूजायाम्		२८ परः सञ्चिकर्षः		२५ प्रादयः	
१०७ नादिधि		११९ परश्च		४६१ प्रेभ्यलुवोर्हविषो	
४६ नादिन्याक्रोशे		४४६ पराजेरसोऽः		७१ प्लुतप्रगृह्या	
२९४ नाभ्यस्ताङ्गुतुः		४४१ परिक्रयणे सम्प्रदा		व	
२८४ नामन्त्रिते समा		२८२ पर्यार्थश्चानालो		१६८ बहुगणवतुद्धति	
१३२ नामि		३९९ पाककर्णपणपुष्प		२७९ बहुवचनस्य	
६७ नाम्नेडित्तस्या		२८५ पादः पत्		१३० बहुवचने शस्येत्	
३९२ नासिकोदरोष्ठज		३४५ पादोऽन्यतरस्याम्		३७१ बहुव्रीहेरूपसो	
३७२ नित्यं संज्ञाङ्ग		३८५ पुंयोगादाख्या		३८९ बहुषु बहुवचनम्	
२७५ नित्यं सपत्न्या		३०४ पुंसोऽसुक्		१२१ बहुव्रीहेश्चान्तो	
१०४ नित्यं समासेऽनु		९५ पुमः स्वयम्परे		३८४ बहुविध्यश्च	
७९ निपात एकाज		३६६ पुरुषात्प्रमाणे		४०१ बाह्वन्तात्संज्ञा	
९ नीचैरनुदात्तः		३७६ पूतकतोरै च		भ	
२९९ नुनिवसर्जनीयश		१४ पूर्वत्रासिद्धम्		३५४ भस्त्रैवाजाशाद्वा	
१८७ नृ च		१४२ पूर्वपरावरवक्षिणो		१५३ भस्य	
९६ नृन्ये		१४३ पूर्वादिभ्यो नव		२५४ भस्य	
२४९ नेदमद्वसोरकोः		४५४ पृथग्विनानानाभि		४४६ भीत्र	

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
४४९ सुवः प्रभवः	२७३ युष्मदस्मदोरनावेशे	२२९ वा मुहुमुहप्युहणि		३२७ वा नपुंसकस्य	
२४ मृधावयो धातवः	२७४ युष्मदस्मद्वधां वसो	४९ वाम्तो यि प्रत्यये		८९ वा पवाम्तस्य	
१०८ भोभगोन्धोलपूर्व	४०४ यूनस्तिः				
२७३ म्यसो म्यम्	२७१ यूयवयी जसि				
म	१७३ यू स्याख्यौ नदी	२०९ वामि			
२४९ मघवा बहुलम्	२७ येन विधिस्तदन्तस्य	२०५ वाम्हासोः			
३४७ मनः	४३३ येनाङ्गविकारः	४४६ वारणार्थानामी			
३७६ मनोरौ वा	२७३ योऽचि	१३१ वाऽत्रसाले			
४४४ मन्वर्कर्मण्यनादरे	र	१०० वा ऋरि			
२६७ मपर्यन्तस्य	१५४ रषाभ्यां दो णः स	६३ वा सुप्यापिशलेः			
८० मय उजो यो वा	१८३ रात्सस्य	२३० वाह जट्			
३० भिवचोऽण्त्वात्परः	४३९ राधीक्योर्यस्य वि	२९५ वाहः			
११ मुखनासिकावचनो	१९१ रायो हलि	११४ विप्रतिपेधं परं			
८८ मोऽनुस्वारः	४३७ रुच्यर्थानां प्रीयमा	१२० धिभक्तिश्च			
२३७ मो नो धातोः	४५९ रुजार्थानां भाव	४७७ विभाषा कृञि			
८९ मो राजि समः कौ	२३५ रोः सुपि	४५३ विभाषा गुणेऽङ्गि			
य	११२ रो रि	१५६ विभाषा क्तिर्योः			
३१० यः सौ	१११ रोऽसुपि	१४८ विभाषा जसि			
४०३ यङ्श्चाप्	२५९ वोरुपधाया दीर्घ	१८३ विभाषा तृतीया			
१५२ यचि भम्	ल	१९४ विभाषा विक्रममा			
३६३ यजश्च	४२७ लङ्गणेत्यम्भूताख्या	१९५ विभाषा द्वितीया			
४७४ यतश्च निर्धारणम्	१२५ लशक्तद्धिते	३७४ विभाषा सपूर्वस्य			
८९ यथामङ्गयमनुदे	७१ लाङ्गारोचनाट्टक्	४६१ विभाषापोपसर्गे			
८४ यरोऽनुनासिकेऽनु	५३ लोपः शाकत्यस्य	२८ विरामोऽवसा			
१२७ यस्मात्प्रत्ययविधि	व	२६४ विश्वस्य घसु			
४७६ यस्माद्विक्रं यस्य	३४४ वनो र च	२८७ विष्वक्त्रेवयोश्च			
४७२ यस्य च भावेन भा	३६६ ययमि प्रथमे	९३ विसर्जनीयस्य			
२१५ यस्येति च	३७७ वर्णादनुदात्तात्तोप	२३ वृद्धिरादैच्			
१९३ यडापः	१८५ वर्षाभ्यश्च	५७ वृद्धिरेचि			
२६२ युजेरसमासे	२३३ वसुस्तेसुध्वस्वनद्ध	३७६ वृपाकप्यमिकुसि			
२६९ युवाथौ द्विवचने	३०२ वसोः सम्प्रसारणं	२६१ वरपृक्तस्य			
२७९ युष्मदस्मदोः षष्ठी	७३ वाक्यस्य टेः प्लुत	३८३ वोतो गुणवच			

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
४६० व्यवहृणोः सम		४०२ संहितशफलत्		४३१ साधकतम करणम्	
१०९ व्योर्लघुप्रयत्नरः		९८ संहितायाम्		४७४ साधुनिपुणाभ्यां	
१९९ मञ्जुप्रसज्ज		३९५ सख्यशिखीति भा		२१७ सान्तमहतः संयोग	
३२८ शाप्यनोर्नित्यम्		१६४ सख्युरसम्बुद्धौ		२७४ साम आकम्	
२३६ शरोऽञ्चि		१५७ मन्थ्याविस्त्रायपूर्व		२८३ सामन्त्रितम्	
९९ शर्परे विसर्जनीयः		३७१ सख्याभ्ययादे		२३१ सावनङ्गुहः	
८७ शरङ्गोऽटि		४०३ संज्ञायाम्		४२९ सुः पूजायाम्	
२४२ शम्भो न		४३४ संज्ञोऽन्यतरस्यां		१५२ सुहनर्पसकस्य	
८३ शाल		२८२ सपूर्वायाः प्रथमा		२२१ सुपः	
४०३ शार्ङ्गरवाद्यत्रो		४७५ सप्तमीपञ्चम्यौ		१२९ सुपि च	
९१ शि तुक्		४६९ संसम्बन्धिकरणे		२८ सुसिद्धन्तं पदम्	
२१५ शि सर्वनामस्था		२९० सम्मः समि		३७९ सूर्यतिथ्यागस्य	
७८ शे		९२ समः सुटि		११६ सोऽञ्चि लोपे	
२६७ शेपे लोपः		९ समाहारः स्वरितः		१०० सोऽपदादौ	
१६० शेपो बहुव्रीहिः		२३० सम्प्रसारणाच्च		२४७ सौ च	
४३७ श्लाघहनुक्स्थाय		१९३ सम्बुद्धौ च		२६५ स्कोः संयोगाशोर	
२५१ श्वयुवमघो		७९ सम्बुद्धौ शाकस्य		८२ स्तोः श्रुता श्रुः	
प		४०८ सम्बोधने च		२०५ स्त्रियाः	
३६५ पः प्रत्ययस्य		१२२ रूपपाणामेकशेष		३३८ स्त्रियाम्	
२३५ पटचतुर्भ्यश्च		३६६ सर्वत्र णोहितादि		२११ स्त्रियाञ्च	
१६९ पट्भ्यो लृक्		६९ सर्वत्र विभाया		३९ स्थानिववादेशोऽन	
२०० पटोः कः मि		४७ सर्वत्र शाकस्यस्य		३२ स्थानेऽन्तरतमः	
४७३ पट्टी चानादरे		१६२ सर्वनामस्थाने चा		२९७ स्थुशोऽनुदके किन्	
४५५ पट्टी शेषे		१३६ सर्वनाम्नः स्मै		४३८ स्थुहेरीप्सितः	
३१ पट्टी स्थानेयोगा		१९४ सर्वनाम्नः स्या		२७ स्वं रूपं शब्दस्या	
४५६ पट्टी हेतुप्रयोगे		४५७ सर्वनामस्तुतीया		४३१ स्वतन्त्रः कर्ता	
४५७ पट्टयतसर्थग्रन्थ		१३४ सर्वादीनि सर्व		१४२ स्वमशतिधनाख्या	
८३ पट्टना पट्ट		१०६ ससञ्ज्ञपो रु		२२० स्वमोर्नपुंसकार	
२५६ पणान्ता पट्		३९४ सहनम्बिद्यमान		३३० स्वरविनिपात	
स		४३३ सहयुक्तेऽप्रधाने		३६ स्वरितेनाधिकार	
४५ संयोगान्तस्य		२९० सहस्य सधिः		३९१ स्वाङ्गाङ्गोपस	
२९ संयोगे गुरु		२३३ सहः साढः सः		१५२ स्वादिष्वसर्वनाम्	

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
४७३	स्वामीश्वराधिपति	१११	हलि सर्वेषाम्	८९	हे मपरे वा
१२०	स्वीजसमौडङ्गष्टाम्यां	२९	हलोऽनन्तराः	७५	हैहेप्रयोगे हैहयोः
	ह	४८	हलो यमां यमि	२२७	हो ठः
२४७	हन्तेरपूर्वस्य	१६३	हल्लयाभ्यो	२४७	हो हन्तेर्मिणोषु
५	हल्लभ्यम्	१०८	हशि च	२९	हस्त्वं लघु
३६४	हलस्तद्धितस्य	४२६	हीने	१३२	हस्वनद्यापो नुद्
२४६	हलि च	४२२	ह्रस्वरन्यतर	१६०	हस्वस्य गुणः
२३९	हलि लोपः	४३४	हेतौ	२२०	ह्रस्वो नपुंसके प्रा

कारकान्तान्तर्गत-वार्तिकसूची ।

वार्तिक	सूत्रांक	वार्तिक	सूत्रांक	वार्तिक	सूत्रांक
अ		अर्हाणां कर्तृत्वे	४३४	उत्तरपदलोपे न	४६४
अकर्मकधातुभिर्योगे	५३९	अष्टका पितृदेवस्ये	४६४	उत्पातेन ज्ञापिते च	५८०
अच्चावृहिभ्यामुपसं	७३	असंयुक्ता ये ङलका	२९३	उपमानात्पक्षाच्च पु	५११
अज्वरिसन्ताप्यो	६१५	असितपलितयो	४९६	उभयोऽन्यत्र	२१७
अध्वपरिमाणे च	६३	अस्य सम्बुद्धौ वा	४३६	उभसर्वतसोः कार्या	५४४
अनपत्याधिकारस्था	४७२	अहरादीनां पत्यादिषु	१७२	ऋ	
अनव्ययस्येति आचयं	१५२	आ		ऋलृवर्णयोर्मिथः	१२
अनाज्ञवतिनगरीणा	११४	आचार्यावृणत्वं च	५०५	ऋति सवर्णे ऋ वा	८५
अन्त्यापूर्वो वा नुम्	४४३	आदिवाद्योर्न	५४०	ऋते च तृतीया	७३
अन्त्यादेशे नपुंसके	४४२	आद्यग्रहणं व्यर्थमलि	४५२	लृ	
अपुरीति वक्तव्यम्	२१७	आमनङ्कुहः स्त्रियाम्	४९८	लृति सवर्णे लृ वा	७५
अप्रत्यादिभिरिति	६४०	आशिषि धुनश्च न	४६४	ए	
अप्राणिधित्यपनीय	५८४	आसुरेरुपसंख्यानम्	४७७	एकतरात्प्रतिषेधो	३१६
अभितः परितः	५४४	इ		एकतिङ् वाक्यम्	४०७
अभिवादिहोरा	५४१	इयं त्रिसूत्रि पुंयोगे	४९३	एकाचो न	८१
अमुक्त्यर्थस्य न	५४४	उ		एकदेशात्तानिमित्त	१५५
अयं च त्रियाम्ना	५०५	उगिद्वर्णग्रहण	२६	एते वांनावाव्य	४०७

वार्तिक	सूत्रांक	वार्तिक	सूत्रांक	वार्तिक	सूत्रांक
पुत्रे चानियोगे	७८	जाताम्ताश्च	५०८	पालकाम्ताश्च	५०४
ओ		जातिपूर्वादिनि वक्तु	५०८	पान्नाकल्पककाम्ये	१५२
ओतो णिविति वा	२८५	जुगुप्साधिराम	५८७	पिशाङ्गादुपसंख्यानम्	४९६
ओत्वोष्ठयोः समासे	७९	ङ		पुच्छाश्च	५११
औ		ङाचि बहुलं द्वे	८२	पूर्वत्रासिद्धे न	२३५, ४३४
औः रथां प्रतिषेधो	३११	तत्परे च	५५	प्रकृत्यादिभ्य उपसं	५६१
औस्वप्रतिषेधः सा	४३७	तद्युक्तावध्वनः	५९४	प्रत्यये भाषायां	१६६
क		तास्य दोषः सं	२३५, ४३४	प्रथमलिङ्गग्रहणं च	२६६
कवरमणिविषयशरेभ्यो	५११	तादर्थ्यं चतुर्था	५८०	प्रवत्सतरकम्बल	७३
कमेरनिषेधः	६९७	तारका ज्योतिषि	४६४	प्राणिनि च	५००
कर्मणः करणसंज्ञा	५७०	तिष्यपुष्ययोर्नञ्चाणि	४९९	प्रावृहोडोक्तेष्वेभ्यु	७३
काम्ये रोरेवेति	१५२	त्यकनश्च मिषेधः	४६४	व	
कस्येभ्यश्चयस्य	६३३	त्यक्त्यपोश्च	४६३	बहुव्रीहौ वा	४५६
क्रियया यमभिप्रैति	५७०	त्रिचतुर्भ्यां हायन	४८६	बहुर्जि नुम्प्रतिषेधः	४४३
कौ लुसं न स्थानिवत्	२७३	व		भ	
क्षिपकादीनां च न	४६४	ङन्करपुनःपूर्वस्य	२८२, ५०६	भञ्जेरहिंसार्थस्य न	५४०
क्ष		टोश्च	५४०	भोराजन्यविशां	९४
खलसंयोगोपधाश्च	५०२	द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः	२६५	म	
खपरं शरि वा	१५१	द्विषः सतुर्वा	६२७	मत्स्यस्यङ्कवात्	४९९, ५१८
यथाभावेनो न	१३९	धात्वन्तयकोस्तु	४६५	मातरि षिष्	४९९
ग		न		मामकनरकयोः	४६३
गतिकारकेतरपूर्व	२७२	नन्तश्रीकवययुंस्त	४७०	मासरङ्गन्दसिः	३१७
गुणकर्मणि वेप्यते	६२३	न समासे	९१	मुकुसः प्रतिषेधः	१५५
गोयूतौ छन्दद्युप	६३	नानर्थकेऽलोभ्य	३४७	मूलान्नभः	४५४
ङ		निमित्तपर्यायप्रयोगे	६०८	य	
ङाबुत्तरपदे प्रतिषेधो	३५२	निमित्तात्कर्मयोगे	६३३	यणो मयो द्वे वाच्ये	५४
च		नियन्तृकर्तृकस्य	५४०	यणः प्रतिषेधो	५४
चयो द्विं १३०, २९४, ४४३		नीलादोषधौ	५००	यतश्चाध्वकाल	५९४
छ		नीस्थ्या अन्व ५००, १२०३		यधनास्त्रिप्याम्	५०५
छत्वमसीति वाच्यम्	१२१	नुमचिर २८०, २९९, ३२०,		यवलपरं यवला	१२७
छन्दसि कमेके	४९६	३२२, ३२३		यवाद्दोषे	५०५
ज		प		र	
अल्पतिप्रभृतीनाम्	५४०	पाणिगृहीती भार्या	५०८	रज्ज्वादिपर्युवासाद्	

वार्तिक	सूत्रांक	वार्तिक	सूत्रांक	वार्तिक	सूत्रांक
रन्वात्पूर्वविप्रतिषेधेन	३००	श		समासप्रत्ययविधौ	२६
रुपराश्रित्यन्तर	१७२	शकन्ध्वादिषु पररूपम्	७९	सिति च	९१
लघ्वक्षरं पूर्वम्	९०५	शब्दायतेन	५४०	सीमन्तः केशवेशे	७९
त्यक्तोपे कर्मण्यधि	५९४	शरः खयः	१३८	सूतकापुत्रिका	४६४
व		शृङ्गा चामहत्पूर्वा	४५४	सूर्यागस्थयोश्छे	४९९
वनो न हृष्टा इति	४५६	शेषे विभाषा	६२४	सूर्यादेवतायां चा	५०४
वयस्यश्चरम इति	४७८	शशुरस्योकाराकार	५२३	स्त्रियां न	९४
वयोवाचकस्यैव	४८६	षाद्यजश्चाव्योच्यः	५२८	स्त्रियाम्	४८४
वर्णका तान्तवे	४६४	स		स्त्रीप्रत्यययोरकाका	६२४
वर्तका शकुनौ प्राचाम्	४६४	संज्ञायां वा	५००	स्वादीरेरिणोः	७६
वा हतजग्धयोः	५५	सम्पुङ्गाना सो	१३८, १३९	ह	
विभक्तौ लिङ्गविशिष्टा	३००	सम्बुद्धौ नपुंसकानां	३६८	ह्यगवयमुकयमनुष्य	५१८
विभाषाप्रकरणे	२२६	सम्भन्नाजिनशण	४५४	हितयोगे च	५८०
वृद्धयोर्यनुवन्नाव	३२०	सवच्छाण्डप्रान्त	४५४	हिमारण्ययोर्महत्वे	५०
		समानवाक्ये निघात	४०७		

कारकान्तान्तर्गत-परिभाषासूची ।

परिभाषा	सूत्राङ्क	परिभाषा	सूत्राङ्क	परिभाषा	सूत्राङ्क
अकृतव्युहाः	४६, ४१७, ४३५	उपपदविभक्तेः का	५८३	पुरस्तादपवादा	१९१
अङ्गकार्ये कृते	३८८	ताच्छ्रीलिके णेऽपि	४७०	प्रकृतिवदनुकरणम्	२८३
अनन्तरस्य विधिर्वा	३५९	नानर्थक्येऽलोन्य	३४७	प्रत्ययग्रहणे त	२१७, ४०६
अनिनस्मन्ग्रह	३४९	नानुबन्धकृतमनेका	२१४	प्रातिपदिकग्रहणे	१८२
अन्तर्गताभेदस्यसद्वे	४१९	निर्दिश्यमानस्या	२२७	यत्रानेकविधमान्तर्य	३९
गे नानर्थ	७३	पदाङ्गाधिकारे	२२७	लाभ्रयमनुबन्धकार्य	४७०
ङ्गमन्त	४६	परिन्यान्तरङ्गा	४६	संज्ञाविधौ प्रत्ययग्र	२१७
				सन्निपातलक्षणो	२०४

पण्डित गोपालशास्त्रिनेनेकृत

रूपलेखनप्रकार-पङ्क्तिलेखनप्रकाराख्यपरिशिष्टम्

अथ रूपलेखनप्रकारः

अयं परोक्षार्थिच्छात्राणां लेखसौष्ठवसम्पादनाय तत्तत्प्रकरणस्थानां कतिपयरूपाणां लेखन-
प्रकारः प्रदर्श्यते । अनेनैव प्रकारेणान्येषामपि रूपाणां तत्तद्विशेषकार्यप्रवर्तनपुरःसरं लेखन-
स्याभ्यासेन तत्र विद्यार्थिनः पट्वतां सम्पादयितुं प्रमत्तविध्यन्ति । तत्रादौ सूत्राणि तद्वेदासङ्ग-
क्षणानि चोच्यन्ते—सूत्राणि षड्विधानि—सङ्ख्या-परिभाषा-विधि-नियम-अतिदेश-अधिकार-
भेदात् । तथा चोक्तमभियुक्तैः—

सङ्ख्या च परिभाषा च विधिनियम एव च । अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम् ॥

तत्र सङ्ख्यासूत्राणि—‘द्विद्विरादैच’ ‘अदेक गुण’ इत्यादीनि । परिभाषासूत्राणि—‘इको
गुणद्वि’ ‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य’ इत्यादीनि । विधिसूत्राणि—‘इको यणचि’ ‘एवोऽय-
वायावः’ इत्यादीनि । नियमसूत्राणि—‘कृच्छ्रकृतसमासाश्च’ ‘नलोपः सुप्त्वरसङ्घातुग्विधिवु-
कृति’ इत्यादीनि । अतिदेशसूत्राणि—‘स्थानिवदादेशोऽनश्चिबौ’ ‘अन्तादिवच’ इत्या-
दीनि । अधिकारसूत्राणि—‘प्रायोश्चरात्रिपाताः’ ‘पूर्वत्रासिद्धम्’ इत्यादीनि । तत्र विधि-
सूत्राणि तावन्मुल्यानि तदुपकारकाणि चैतराणीति । तत्र सङ्ख्याशास्त्राणां विधिसूत्रघटकपद-
शक्तिग्रहे उपयोगः । यथा—‘द्विद्विरादैच’ इति विधिसूत्रघटकद्विद्विपदस्य आकार-पकार-औका-
रेषु शक्तिरिति ‘द्विद्विरादैच’ इति सङ्ख्यासूत्रेणाऽवगम्यते । एवञ्च सङ्ख्यासूत्रसाहाय्येन विधि-
सूत्रेण विधानं भवति ।

परिभाषासूत्राणां चानियमेन तत्र तत्र प्रसक्तस्य विभिन्नाख्यस्य प्रवृत्तिनियमकरणे उप-
योगः । यथा—‘इको यणचि’ इत्यस्य ‘युषी उपास्यः’ इति लक्ष्ये सकारोत्तरे उकारे प्रसक्तिः पका-
रोत्तर ईकारे परे, एवं भकारोत्तर ईकारे प्रसक्तिः उकारे परे, एवम् उपास्यघटक उकारे प्रसक्तिः
पकारोत्तर आकारे परे इति एकस्मिन् लक्ष्ये त्रयाणां स्थानेऽनियमेन प्रसक्तस्य यणोऽजव्यव-
हिते ईकारे एव ‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य’ इति परिभाषया निर्दिष्टे पूर्वस्य इति पदसम-
र्पणेन प्रवृत्तिर्नियम्यते । एवञ्च परिभाषासूत्राणां विधिसूत्रैरेकवाक्यता भवति ।

विधिसूत्रं तु अपूर्वार्थबोधकम् । यथा ‘उप-इन्द्र’ इत्यत्र अपूर्वो योऽर्थः एकारस्तस्य अकारे-
कारयोः निवृत्तिपूर्वकं विधानम् ‘आद्गुणः’ इति सूत्रेण क्रियते । तथा च ‘उपेन्द्रः’ इति सिध्यति

विषमसूत्रं च इतरनिवृत्तिफलकार्थबोधकम् । यथा ‘समासाश्च’ इति सूत्रं ‘गामानय’ इति
वाक्यस्य ‘राजपुरुषः’ इत्यादिसमासस्य चार्थबोधकत्वेनोभयत्र पूर्वसूत्रप्राप्तायाः प्रातिपदिक-
सङ्ख्यायाः ‘गामानय’ इत्यत्र निवृत्तिं करोति ।

अतिदेशसूत्रं च अन्यत्र अन्यधर्मारोपबोधकम् । यथा 'सुधुपात्यः' इत्यत्र यकारादेशे स्थानिकारवृत्तिमन्त्वधर्मारोपः 'स्थानिवदादेशोऽनविधौ' इति सूत्रेण क्रियते ।

अधिकारसूत्रं तु स्वदेशे वाक्यार्थाबोधकमुत्तरोत्तरसूत्रेषु स्वषट्कपदसमर्पकम् । यथा 'बाद-योऽसत्त्वे' 'प्रादय' इत्यादिसूत्रेषु 'प्राग्मीश्वरान्निपाताः' इति सूत्रेण 'प्राक्' निपाताः इति पदद्वयसमर्पणं क्रियते ।

निषेधसूत्राणामभावरूपापूर्वबोधकत्वेन विधिसूत्रं ध्वन्तर्भावः । यथा 'नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य' इति । तस्य 'पुत्रादिनी स्वमसि पापे' इत्यत्र पुत्रशब्दे तकारस्य स्थाने प्राप्तस्य 'अनचि च' इति द्वित्वस्वाभावबोधकत्वम् ।

रूपसिद्धौ प्रथमं सर्वाणि कार्याणि प्रदर्श्य तदनन्तरं क्रमेण मध्यवर्तिन्यः शङ्काः प्रदर्शनपूर्वकं निरसनीयाः ।

१—सुधुपात्यः । 'सुधी-उपात्यः' इति स्थिते 'इको यणचि' इति सूत्रेण 'अस्मिभिर्निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति परिभाषैकवाक्यतया उकाररूपाजभ्यवहितपूर्वस्य ईकारस्य स्थाने 'स्थानेऽन्तरतमः' इति परिभाषैकवाक्यतया तादृस्थानजभ्यवहितोत्तरतमे यकाररूपवर्णादेशे 'अनचि च' इति सूत्रेण सुत्स्वभ्युकाराभ्यवहितोत्तरस्य अज्जभिस्यकारपरकस्य यकारस्य द्वित्वे 'शळां मय् शशि' इति सूत्रेण पूर्वयकारस्य जभ्येन दकारे 'यणो मयो द्वे वाच्ये' इति वार्तिकेन मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठी इति पक्षे यकाररूपमयः परस्य यणो यकारस्य द्वित्वे सुधुपात्यः इत्येकं रूपं सिद्ध्यति । यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठी इति पक्षे—'यणो मयो द्वे वाच्ये' इति वार्तिकस्याप्राप्त्या अकारद्वित्वाभावे द्विभक्त्यर्थं 'सुधुपात्यः' इति । 'अनचि च' इत्यस्यापि विकल्पतया तदभावपक्षे 'यणो मयो द्वे वाच्ये' इत्यस्य च प्रवृत्ति-पक्षे एकत्वं द्विवं 'सुधुपात्यः' इति । 'अनचि च' 'यणो मयो द्वे वाच्ये' इत्युभयोरपि वैकल्पिकत्वादप्रवृत्तौ एकभक्त्यर्थं 'सुधुपात्यः' इति । एवञ्चात्र रूपचतुष्टयं भवति ।

नन्वत्र—'स्थानिवदादेशः' इति सूत्रेण यकारस्य स्थानिवत्त्वेऽङ्कारवृत्ति-अन्त्वधर्ममारोप्य 'अनचि' इति प्रतिषेधप्रवृत्तौ यकारस्य कथं द्वित्वमिति चेत् ? न, 'अनचिवधौ' इति अन्त्वस्य स्थानिवृत्तिवाचकमात्रवृत्तिवाच्यं तादृशधर्मनिमित्तके द्वित्वप्रतिषेधे कर्तव्ये स्थानिवद्भावनिषेधात् । न च 'अन्यः परस्मिन् पूर्वविधौ' इति पर 'उकार' निमित्तस्य ईकाररूपाच्स्थानिकादेशस्य यकारस्य स्थानिभूतेकारात्पूर्वत्वेन वृद्धस्य यकारस्य 'अनचि' इति द्वित्वनिषेधे कर्तव्ये पुनरपि स्थानिवद्भाव इति कथं द्वित्वमिति वाच्यम्, 'न पदान्तद्विवचन' इत्यादिना सूत्रेण द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिवद्भावनिषेधात् । नाप्यत्र 'संयोगान्तस्य छोपः' इति सूत्रेण सुधुधुवपात्यः इति स्थितौ पूर्वपदान्तात्वाद् यकारस्य छोपः शङ्क्यः, 'यणः प्रतिषेधो वाच्यः' इति वार्तिकेन तन्निषेधात् । २—हरये । 'हरे-य' इति स्थितौ 'एचोऽयबागावः' इति पञ्काराभ्यवहितपूर्व-स्वैकारस्य स्थाने अयादेशे 'अच्छीनं परेण संयोज्यम्' इति न्यायेन मेलने 'हरये' इति सिद्ध्यति नन्वत्रायादेशस्योपवेशतया 'इलन्त्यम्' इति इत्स्वशङ्का 'तस्य छोपः' इति छोपस्य कुतो नेति

चेत् ? न, उच्चारणसामर्थ्यात् नहि यकारस्याप्रोच्चारणं विनाऽप्यपि किमपि फलं विधत्ते इति ।
 ३—एहि कृष्ण ३ अत्र गौक्षरति । अत्र वाक्यद्वयम्—एहि कृष्ण ३ इत्येकम् ,
 अत्र गौक्षरति इत्यपरम् । अत्र पूर्ववाक्यान्तस्य 'कृष्ण' णकारोऽन्तराकारस्य 'दूराद्भूते च'
 इति सूत्रेण प्लुतविधानात्तस्य अश्रयवयवाकारेऽपि परे 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' इति
 सूत्रेण प्रकृतिभावेन सवर्णदीर्घविकारस्य निवृत्त्या रूपसिद्धिः । ४—हरी पत्तौ । अत्र वाक्ये
 हरी इति हरिशब्दप्रथमादिवचनरूपम् । तथा च दीर्घकारान्तविद्वचनतया तस्य 'हृद्देवद्विव-
 चनं प्रगृह्यम्' इति प्रगृह्यसम्भावायां 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' इति सूत्रेण प्रकृतिभावे 'हको
 यणचि' इति प्राप्तयणो निवृत्त्या रूपसिद्धिः । ५—हरिश्चोते । हरिस्—चोते इत्यवस्थायां
 'स्तोः ह्युना ह्युः' इति चोते-शकारयोगे पूर्वसकारस्य स्थाने 'यथासंख्यमनुदेशः समानाम्'
 इति सूत्रसाहाय्येन शकारादेशे रूपसिद्धिः । ६—सम्बन्धुः । 'सन्-सम्भुः' इत्यवस्थायां
 'शि तुक्' इति सूत्रेण 'आद्यन्तौ टकितौ' इत्येकवाक्यतया नकारान्तावयवे गुणागमे ककारस्य
 'ह्रस्वन्त्यम्' इति, उकारस्य 'उपदेशेऽननुनासिक इत्' इति ह्रस्वन्त्यायां 'तस्य लोपः' इति
 लोपे 'अश्छोऽदि' इति पदान्तककारात्परस्य शकारस्य छकारे 'स्तोः ह्युना ह्युः' इति
 ह्युत्वेन तकारस्य चकारे पुनः ह्युत्वेन नकारस्य छकारादेशे 'हरो ह्यरि सवर्णे' इति चकार-
 लोपे सम्बन्धुः, चकारलोपामावपक्षे सम्बन्धुः, चलोपश्चत्वाभावे सन्धुः, छत्वतुकोर-
 भावपक्षे सन्धुः इति रूपचतुष्टयं सिद्धमिति । ७—विष्णुः । 'विष्णुः-व्राता' इत्यव-
 स्थायां 'विसर्जनीयस्य सः' इति सूत्रेण विसर्गस्थाने सकारादेशे रूपसिद्धिः । ८—द्विष्-
 रोति । 'द्विः-करोति' इत्यवस्थायां 'द्विषिश्चतुरिति क्तबोऽर्थे' इति द्व्यन्तद्विस्-शब्दविस-
 र्गस्य वकारादेशे रूपसिद्धिः, अभावपक्षे 'कुप्बोः-क-पौ च' इति विसर्गस्य स्थाने सवर्ण-
 वावे विसर्गे 'द्विः करोति' इति रूपद्वयम् । ९—शिवोऽर्घ्यः । 'शिवस्-अर्घ्यः' इति स्थिते
 प्रथमैकवचनसुप्रत्ययान्तशिवस् इत्यस्य 'सुसिङ्गन्तं पदम्' इति पदसम्भावायां 'ससञ्जो रुः'
 इति सकारस्य रुत्वे उकारस्येत्सम्भावायां लोपे 'अतो रोरप्लुतादप्लुते' इति उरवे, आद् गुणः
 इति गुणे 'पठः पदान्तादति' इति पूर्वरूपे रूपसिद्धिः । नन्वत्र प्रथमैकवचनसुप्रत्ययस्थानि-
 कस्थानिकोकारस्य प्रथमासम्बन्धवत्त्वात् तस्य तस्मिन् परे पूर्वाकारस्याकश्चेत्युभयोः स्थाने
 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति पूर्वसवर्णदीर्घ आकारादेशः कुतो नेति चेत् ? उच्यते, 'नादिवि'
 इति तद्विषयात् । १०—हरी रम्यः । 'हरिर्-रम्यः' इति स्थिते 'रो रि' इति पूर्वरेकस्य
 लोपे 'ह्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति दीर्घे रूपसिद्धिः । ११—रामः । रामशब्दस्य 'अर्थव-
 षातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' इति प्रातिपदिकसम्भावायां ततः प्रथमैकवचनविबद्धायां 'त्वौजस-
 मौट्' इति सूत्रेण 'द्वयेकयोर्द्विवचनैकवचने' इति नियमेन सुप्रत्यये उकारस्येत्सम्भावायां लोपे
 च रुत्वे 'वरयसानयोर्विसर्जनीयः' इति विसर्गादेशे रूपसिद्धिः । १२—प्रथमः । प्रवीशब्द-
 स्य कृदन्ततया 'कृचक्षितसमासाश्च' इति सूत्रेण प्रातिपदिकसम्भावायां द्वितीयैकवचनविबद्धा-
 यामपि प्रत्यये 'परनेकाच्चोऽसंयोगपूर्वस्य' इति यणावेशेन यकारे 'प्रथमः' इति रूपं सिद्धम् ।

१३—रमा । रमाशब्दस्य आबन्तत्वेऽपि एकादेशस्य पूर्वान्तवद्भावेन प्रातिपदिकप्रकरणेन प्र-
णात् 'ङ्या'प्रातिपदिकात्' इत्यत्र आप्प्रहणात् ततः प्रथमैकवचनविवक्षायां सुप्रत्यये उकार-
स्येत्सञ्चालोपानन्तरम् 'अपृक्त एकाल् प्रत्ययः' इति सकारप्रत्ययस्य अपृक्तसञ्चालां
'हल्ङ्याभ्यो दीर्घात् सुप्रत्ययपृक्तं हल्' इति सूत्रेण सकारलोपे रूपसिद्धिः । १४—भिये ।
ओशब्दस्य 'अर्थवत्' इति प्रातिपदिकमंशायां चतुर्थ्यैकवचनविवक्षायां छेप्रत्यये 'लशक्त-
द्धिते' इति ङकारस्येत्सञ्चालां लोपे च 'ङिति ह्रस्वश्च' इति वैकल्पिकनदीसञ्चालां तत्पक्षे
'आणनद्याः' इति सूत्रेण आङागमे टिप्पादिसक्तेराभवयवे 'आटश्च' इति वृद्धौ 'अचि न्नुधातुभुवां
ज्वोरियङुवङौ' इति सूत्रेण 'ङिश्च' इत्येकवाक्यतयाऽन्त्येकारस्येयङादेशे अकारश्चकारयोः-
त्सञ्चालां लोपे च 'भिये' इति । नदीसञ्चालां अभावे इयङादेशे 'भिये' इति रूपद्वयम् ।
१५—ज्ञानश्च । ज्ञानशब्दस्य 'अर्थवत्' इति प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रथमैकवचनसुप्रत्यये
'अतोऽम्' इति सूत्रेण अमादेशे 'अमि पूर्व' इति रूपसिद्धिः । १६—सुखवा, सुखुना ।
सुष्ठु लुनाति तत् सुष्ठु तेनेति विग्रहः । सुष्ठुशब्दस्य 'कृतद्धित' इति प्रातिपदिकस-
ञ्चालां 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वे तत्तत्पृथग्यैकवचनविवक्षायां टाविभक्तौ टकारस्येत्सञ्चालो-
पयोः 'वृतीयादिषु माषितपुंसकम्' इति पुंवद्भावेन दीर्घान्तादेशे 'सुख-आ' इति स्थितौ
'ओः सुपि' इति यणादेशे झवत्, पुंवद्भावाभावपक्षे 'इकोऽचि विभक्तौ' इति नुमि सुलुना
इति । १७—छिट्-छिम् । छिद्शब्दस्य क्तिबन्तत्वेन 'कृतद्धित' इति प्रातिपदिकसञ्चालां
प्रथमैकवचनविवक्षायां सुप्रत्यये 'हल्ङ्याभ्यो दीर्घात्' इति सुलोपे 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्ष-
णम्' इति प्रत्ययलक्षणेन सुयन्तया 'सुसिङ्गं पदम्' इति पदसञ्चालां 'हो ङः' इति पदा-
न्तङ्कारस्य स्थाने ङकारादेशे अङ्गवे चत्वर्यविकल्पे चोत्तरूपसिद्धिः । १८—वृत्रहा । वृत्र इत-
वान् वृत्रहा इति विग्रहः । वृत्रहन्शब्दस्य क्तिबन्तत्वेन प्रातिपदिकसञ्चालां प्रथमैकवचनसुप्र-
त्यये 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति उपषादोर्ध्वस्य 'इन्इन्पूषार्थम्णां शौ' इति नियमेन निवृत्तौ
प्रासायां 'सौ च' इति प्रतिप्रसवेन दीर्घे हल्ङ्यादिलोपे नलोपे च तत्सिद्धिः । १९—युष्मत्
युष्मद्शब्दस्यान्युत्पन्नतया 'अर्थवत्' इति प्रातिपदिकत्वे पञ्चमीवहुवचनविवक्षायां भ्यस्-
विभक्तौ 'पञ्चम्या अव' इति सूत्रेण 'अत्' आदेशस्य अनेकाङ्गत्वात् 'अनेकाङ्गशित्सर्वस्य' इति
सहायेन सर्वादेशे 'शेषे लोपः' इति टिलोपे, अन्यलोपपक्षे तु 'अतो गुणे' इति पररूपे तत्सि-
द्धिः । २०—तिर्षङ् । तिरस्त्राब्दे उपपदे अङ्गधातोः 'ऋत्विग्दधृक्त्रज्' इत्यादि क्तिप्रत्यये
ककारेकारनकाराणामित्सञ्चालोपयोः 'कृदतिङ्' इति कृत्सञ्चालायामपृक्तसञ्चालां च 'वेरपृक्त-
स्य' इति यलोपे प्रत्ययलक्षणेन 'अनिदिताम्' इति नकारलोपे कृत्कृतसूत्रेण प्रातिपदिकत्वे
'उपपदभातिङ्' इति समासे ततः प्रातिपदिकत्वे समुदायात्सुप्रत्यये 'उगिदचाम्' इति नुमि
हल्ङ्यादिलोपे 'तिरसस्तिदिः' इत्यनेन 'अनेकाङ्' इति परिभाषकवाक्यतया सर्वस्य स्थाने
अपि सयोगान्तलोपे 'क्तिप्रत्ययस्य क्रुः' इति कुप्त्वेन छकारे तिर्यङ् इति । २१—
। अवस्त्राब्दस्य 'अर्थवत्' इति प्रातिपदिकत्वे पञ्चमीवहुवचनभ्यस्विभक्तौ

त्यदादीनामः' इति अकारान्तादेशे पररूपे 'बहुवचने श्रव्येत' इत्येव 'एत इद्वचने'
 इति इत्थं मत्वे एकारस्य ईकारे चादेशे सत्वविसर्गयोः अभावः इति । २२—उपानत् ।
 अथपूर्वकनङ्धातोः क्तिप् कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकसङ्गाया 'नङिश्चुतिवृत्तिव्यभिरचितितनिपु-
 क्तौ' इति पूर्वपदस्य दीर्घे प्रथमैकवचनसुप्रत्यये इच्छयादिछोपे प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वात्पद-
 सङ्गायां पदान्तात्वात् 'नङो धः' इति अकारेऽन्तादेशे जत्वचत्वंयोः 'उपानत्' इति सिध्यति ।
 २३—सुञ्जुः । सजुष्यश्च इत्थं प्रातिपदिकत्वे सप्तमी बहुवचनसुप्रत्यये 'स्वादिभ्यस्वनामस्थाने'
 इति पदसङ्गायां 'सत्सजुवो रुः' इति 'अलोऽन्त्यस्य' इत्येकवाक्यतया अकारस्य रुत्वे 'वोरप-
 थाया दीर्घे रुकः' इति दीर्घे 'स्वरवसानयोः' इति 'रोः सुप्' इति च प्राप्तविसर्गं बाधित्वा 'वा
 श्रि' इति वा विसर्गं 'नुम्विसर्जनौयशर्षभायेऽपि' इति वत्वे नत्सिद्धिः । विसर्गमावपक्षे विसर्ग-
 नीयस्य सः' इति सत्त्वे पूर्वसूत्रेण वत्त्वे तुल्ये 'मज्जु' इति रूपद्वयम् । २४—स्वनङ्गुत् ।
 स्वनङ्गुश्च इत्थं समासत्वेन प्रातिपदिकत्वात्सुप्रत्यये 'स्वमोर्नमुंसकात्' इति तस्य छकि प्रत्यय-
 लक्षणेन सुबन्ततया पदसङ्गायां पदान्तात्वेन 'वसुसंस्तुभ्यस्वनङ्गुहो दः' इति अकारान्तादेशे चर्व-
 वेकत्वे स्वनङ्गुत्-स्वनङ्गुत् इति रूपद्वयम् । २५—हृमे । हृम् शब्दात्प्रातिपदिकत्वेन प्रथमादि-
 वचने औभिमक्तौ त्यदाद्यत्वे पररूपे च 'नपुसकाश्च' इति शी आदेशे श्वस्य 'छक्षकतद्धिते' श्लोसं-
 गायां छोपे च 'दक्ष' इति अकारस्य मकारे मसङ्गायां 'वत्येति च' इति सूत्रेणाकारछोपे प्राप्ते
 चस्य 'ओछः' इयां प्रतिषेधो वाच्यः' इति निषेधे गुणे 'हमे' इति सिध्यति । २६—गोऽङ्गी ।
 गोशब्दे उपपदे पूजार्थक-अङ्गधातोः किन्ति नकारछोपे प्राप्ते 'नाङ्गेः पूजायाम्' इति तद्धिवेधे
 उपपदसमासे विशिष्टादौ विभक्तौ शीआदेशे अवच्छ्रुतिमावयोर्बैकल्पिकतया तदभावपक्षे
 'पछः पदान्तादिति' इति पूर्वरूपे गोऽङ्गी । आवच्छ्रुते गवाङ्गी । प्रकृतिमावपक्षे च गोऽङ्गी ।
 एय रूपत्रयम् । २७—अहङ्गुः । अत्र 'अहम्' इति प्रथमैकवचनान्तास्मद्शब्दरूपसादृश्येन
 विभक्तिप्रतिरूपकतयाऽध्ययसङ्गा निपातसङ्गा च । ततोऽमे 'अहङ्गुममोर्धुत्' इति सुप्रत्यये
 गृध्रप्रत्यये तत्सिद्धिः । अहं पदस्यास्मद्शब्दरूपाभ्युपगमे तु 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति मादेशा-
 पत्तिरिति । २८—सत्र । तत्र इति व्रतन्तस्य 'तद्धितश्वासर्वविभक्तिः' इति सूत्रेणाध्ययसङ्गायां
 ततः परस्याः सप्तम्याः 'अध्ययादाप्सुपः' इति छकि रूपसिद्धिः । २९—अञ्जा । अजशब्दस्व
 प्रातिपदिकसङ्गात्वात्ततः स्त्रीत्वविधायाम् 'अजायतष्टाप्' इति टाप्रत्यये टकारपकारयो-
 रित्सङ्गायां छोपे च सवर्णदीर्घे ततः सुप्रत्यये इच्छयादिछोपे तत्सिद्धिः । नन्वत्र अकारान्त-
 स्वादेव टाप्सिद्धिरिति किमर्थमजादिपक्षोपादानम् ? अत्रोच्यते, बाधकवाचनार्थमिति । तेन
 जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति सूत्रेणात्र जातिस्वेऽपि नञीषिति बोध्यम् । ३० पुत्रका ।
 पुत्रशब्दात् 'शास्त्रं वाविभ्यो ङीन्' इति ङीनि अकारनकारयोरित्सङ्गायां मसङ्गायां 'यत्येति
 च' इति अकारछोपे ततः स्वार्थं कनि 'केऽङ्गः' इति ह्रस्वे ततष्टापि पुत्रिका, तत्र 'सूतका-
 पुत्रिकावृन्दारकाणां येति वक्तव्यम्' इति वार्तिकेन कात्पूर्वस्येकारस्य अकारादेशे पुत्रका, तत्र
 भावे पुत्रिका इति रूपद्वयम् । ३१—अधः । अधुरशब्दात्तदङ्गत्वात्स्त्रीत्वविधायाम् 'अधुरस्यो-

काराकारलोपश्च' इति वार्तिकेन लङ्प्रत्यये अकारोकारलोपे च मध्य इति जाते 'प्रातिपदिक-
ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषेकवाक्यतया 'स्वौजस्' इति लुप्रत्यये कृत्ये
विसर्गे च तत्सिद्धिः । ३२—कृष्णः । कृष्णशब्दस्य प्रातिपदिकसङ्ख्याया ततः कृष्णस्वरकृष्ण-
पुंस्त्वाभेदयानां नियमनोपस्थित्या प्रातिपदिकार्थमूत्रे लिङ्गग्रहणेन नियतोपस्थितिरूपप्राप्ति-
परिकार्यग्रहणेऽपि तत्त्वाद्वातेस्तेषामेव प्रतिपाद्यत्वेन विवक्षायां 'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणव-
चनमात्रे प्रथमा' इति सूत्रेण 'द्व्येकयोद्विवचनैकवचने' इत्येकवाक्यतया प्रथमेकवचनेऽमुप्रत्यये
'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इत्युकारस्येऽसङ्ख्यायां 'तस्य लोपः' इति लोपे कृत्ये विसर्गे च 'कृष्णः'
इति सिद्धम् । ३३—हरिं भजति । अत्र हरिशब्दस्य 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इति सूत्रेण
मजनकर्तृवृत्तिक्रियाजन्यप्रीतिरूपफलाश्रयत्वेनेच्छोद्देश्यतायामसंज्ञायां 'कर्मणे द्वितीया' इत्य-
नेन 'द्व्येकयोः' इत्येकवाक्यतया द्वितीयेकवचनेऽपि प्रत्यये पूर्वरूपे 'हरिम्' इति सिद्धम् । ३४—
हरिः सेव्यते । अत्र हरिशब्दस्य सेवकवृत्तिसेवारूपक्रियाजन्यप्रीतिरूपफलाश्रयत्वेनेच्छोद्देश्य-
तया 'कर्तुरीप्सित' इति कर्मत्वेऽपि तस्य 'सेव्यते' इति कर्मनिष्ठाऽभिहितत्वेन 'अनभिहिते'
इत्यधिकारेण द्वितीयाया अग्रवृत्तौ हरिस्-हरि-पुंस्वरूपाणां अथयामेवायां प्रतिपादने
'प्रातिपदिकार्थ' इति सूत्रेण प्रथमेवेति 'हरिः सेव्यते' इति सिद्धम् । ३५—वृद्धिं याचते वसु-
धाम् । अत्र बुद्धिद्विधावशानां न्यादिचतुर्णाञ्च वानां कर्मणा युक्तमपादानादिविशेषैरविवक्षितं
क्रियान्वयिमात्रं कारकसंज्ञं सत् कर्मसंज्ञकं भवतीत्यर्थकेन 'अकथितं च' इति सूत्रेण याच्यताः
कर्मणा वसुधया स्वस्वामिमावसन्त्येन युक्तस्य बलेरपादानादिकारकविशेषैरविवक्षणेन क्रिया-
न्वयमात्रविवक्षायां कर्मसंज्ञाया वसुधायाश्च याचकवामनवृत्तियाचनक्रियाजन्य-परस्वत्वनि-
वृत्ति-स्वस्वत्वोत्पत्ति-रच्छारूपफलाश्रयत्वेनेच्छोद्देश्यतायां 'कर्तुरीप्सित' इति कर्मसंज्ञायां
'कर्मणे द्वितीया' इति द्वितीयाविमक्तौ तत्तावत् । ३६—आवृणोति स्वादृषति वाऽऽर्चयति ।
वृद्धः अन्नमपि स्वादति वा, तं वृद्धम् अन्नमर्चुं स्वावितुं वा पित्रादिः प्रेरयतीत्यर्थः । अत्र वयोः
प्रयोजकतुः भक्षणार्थकादस्वादवात्पोष्यन्तावस्थायां 'गतिबुद्धि' इति प्राप्तकर्मसंज्ञायां 'आदि-
खाद्योने' इत्यनेन वार्तिकेन निषेधे तिष्ठा प्रयोजककर्तुरभिधानेऽपि प्रयोज्यकर्तुरनभिहितत्वेन
कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति तृतीया । ३७—अनु हरिं सुराः । अत्र निरुद्धार्थं चोक्तकानोः 'हीने'
इति सूत्रेण कर्मप्रवचनीयसङ्ख्यायां 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इत्यनेन तथोपे हरिश्चब्दाद्
द्वितीयेति तत्सिद्धिः । ३८—रामेण बाणेन हतो बाली । अत्र बालिवशानुकुला वनुराकर्षणा
विरूपा क्रिया इत्यावर्त्यतस्तत्र स्वातन्त्र्येण विवक्षितत्वाद्वाक्यस्य 'स्वतन्त्रः कारता' इति कर्तृसंज्ञा
बाणनिष्ठा क्रिया लक्ष्यवेषन, तदव्यवधानेन बालिवधसिद्धेर्विवक्षिततया बाणस्य 'साधकतमं कर-
णम्' इत्यनेन करणसंज्ञा, ततश्च 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इत्यनेनोभयत्र तृतीयायां तत्सिद्धिः ।
३९—अध्ययनेन वसति । अत्राध्ययनस्य वासफलत्वेऽपि ज्ञानद्वारा क्रियाजनकत्वेन हेतु-
त्वाद् 'हेतौ' इत्यनेन तृतीयायां तत्सिद्धिः । अध्ययनहेतुको देवदत्तादिकतुको वास इत्यर्थः ।
०—भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः । अत्र भक्तस्य तुलसीदादादिब्रह्मदासत्वेनोत्तमवर्णात्वाद्

‘धारेणसमर्णः’ इति सूत्रेण सम्प्रदानसम्बन्धायां ‘चतुर्थी सम्प्रदाने’ इति चतुर्थी । ४१—चोराय प्रायते । अत्र प्राणार्थकत्राधातुप्रयोगे चोरस्य भयजनकत्वेन ‘भीत्रार्थानां भयहेतुः’ इत्यनेना-
पदानसम्बन्धायाम् ‘अपादाने पञ्चमी’ इति पञ्चमी । ४२—जाड्यात् जाड्येन वा बद्धः । अत्र बन्धने जाड्यस्य हेतुत्वाद् गुणत्वाच्च ‘विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्’ इत्यनेन जाड्यशब्दास्प-
ञ्चमी, तदभावे ‘द्विती’ इति तृतीया । ४३—सर्पिषो जानीते । अत्र शाधात्वर्थप्रवृत्तौ सर्पिषो वस्तुतः करणत्वेपि तदविवक्षायां सम्बन्धमात्रे ‘षष्ठी दोषे’ इति षष्ठी । ४४—सतः पालकोऽ-
वतरति । अत्र पालधातोः ‘भविष्यति गन्यादयः’ इत्यधिकारे ‘तुमुन्ण्डुलो’ इति सूत्रेण भविष्यत्यर्थे ण्डुलो विधानात्तद्योगे ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ इति प्राप्तकर्मषष्ठ्याः ‘अकेनोर्भविष्यदा-
धमण्ययोः’ इति निषेधे कर्मणि द्वितीयाबहुवचनम् । ४५—अधीति व्याकरणे । पूर्वं कर्मा-
विवक्षया भावे क्तप्रत्यये अधीतशब्दात् कर्तरि ‘इष्टादिभ्यश्च’ इतीनिप्रत्यये ततः कर्मविशेष-
जिज्ञासायां कर्मत्वेन सम्बन्धाद् व्याकरणाद् ‘क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसङ्ख्यानम्’ इति वार्तिकेन सप्तमी । ४६—प्रसित उरुको वा हरिणा हरौ वा । अत्र प्रसित-उरुकोऽश्वद्वयोरे
हरिशब्दात् ‘प्रसितोऽस्सुकाभ्यां तृतीया च’ इति सूत्रेण तृतीया सप्तमी च । एवमेवान्यान्यपि
रूपाणि प्रत्यङ् लेखनेनाभ्यसनीयानि ।

इति रूपलेखनप्रकारः ।

अथ पङ्क्तिरेखनप्रकारः ।

१—‘ह्रलन्त्यम्’ इति सूत्रस्य वारद्वयं लेखनमन्योन्याश्रयपरिहाराय । तथाहि—‘वाक्या-
र्थज्ञाने पदार्थज्ञान कारणम्’ इति नियमसत्त्वेन सपदेशे अन्त्यम् इव इति त्रयाणां पदानामनु-
वृत्तसंश्रुतानामर्थज्ञानेऽपि ह्रस्वपदार्थज्ञानस्याभावेन ‘ह्रलन्त्यम्’ सूत्रस्य वाक्यार्थबोधः, ५५म्
आदिः अन्त्येन सह इति त्रयाणां पदानामर्थज्ञानेऽपि इत्यपदार्थज्ञानस्याभावेन ‘आदिरन्त्येन
सहेता’ इत्यस्य वाक्यार्थबोधः प्रसक्तः, ह्रलन्त्यसूत्रार्थज्ञानाधीनं च इत्यपदार्थज्ञानम्, इत्यपदार्थ-
ज्ञानाधीनं च आदिरन्त्येनसूत्रार्थज्ञानं, तज्ज्ञानाधीनं च ह्रलपदार्थज्ञानं इत्यपदार्थज्ञानाधीनं च
ह्रलन्त्यसूत्रार्थज्ञानमिति ह्रलन्त्यमादिरन्त्येनसूत्रयोरन्योन्याश्रयप्रसङ्गः, तद्वारणाय ह्रलन्त्यसूत्रा-
वृत्तिः क्रियते । आवृत्तसूत्रस्य ह्रलसूत्रेऽन्त्यमित्सङ्गक भवति इत्यर्थकारणेन लकार इव इतीत्य-
पदार्थज्ञानेन आदिरन्त्येनसूत्रार्थबोधे जाते तेन अन्त्येन इत्ता लकारेण सहित आदिर्लकारो
मध्यगानां स्वस्य च बोधक इति ह्रलपव इत्यवरट्सूत्रस्यलकारमारस्य ह्रलसूत्रस्यलकारपर्यन्त-
वर्णानां बोधकमिति ह्रलपदार्थज्ञाने जाते ह्रलन्त्यसूत्रार्थज्ञानं जायते इति नोक्तदोष इति दिक् ।
अन्योन्याश्रयत्वं च स्वज्ञानाधीनज्ञानत्वम् । २—लणसूत्रस्यावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो
रल्लयोः सन्नाह । प्रत्याहारेष्विदं न ग्रहणम्, अनुनासिक इत्यादिभिर्वैशात् । न ह्यत्र

ककारे परेऽऽकार्यं दृश्यते इति । अयं भावः—लणसूत्रे लकारोत्तरवर्त्तिहस्वाकारस्यानुनासिकत्वप्रतिष्ठाया 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इति सूत्रेणेतस्सञ्ज्ञाया कृतायाम् 'आदिरन्त्येन सहेता' इत्यनेन अकारेण सहाङ्कार्यमाणरफस्य 'उरण् रप.' इत्येतस्सुत्रवदकस्य इत्यवरदम्बुस्थोऽयम् इति तत्त्वप्रत्यभिज्ञया मध्यपठितलकारस्वपदमाश्वरेफयोर्बाधक इति रप्रत्याहारसिद्धिः । तेन तत्र सूत्रे रपरत्वविधानवद लपरत्वविधान, तेन च 'तवत्कारः' इति रूपसिद्धिर्भवति । ननु रल्योरिति न्यूनं, टकारस्यापि मध्यगतत्वेन रप्रत्याहारे तवग्रहणस्यापि युक्तत्वाविति चेद् ? न, 'अनुनासिक.' इति ककारपरक-शकारघटितनिर्देशेन प्रत्याहारान्पु इत्सञ्ज्ञकवर्णाग्रहणपनाद । अन्यथा प्रत्याहारोभित्सञ्ज्ञकवर्णानामपि ग्रहणे अचप्रत्याहारश्चलृकसूत्रस्थककारस्यापि ग्रहणापत्त्या तत्परकेकारस्य 'इको यणचि' इत्यनेन यणि 'अनुनासिक' इति निर्देशानुपपत्तेः । ३—एवैतोरौदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम्, ऐऔच् इति सूत्रारम्भसामर्थ्यात् । तेनैवग्रन्थुर्विशतेः सञ्ज्ञाः स्युरिति नापादनीयम् । अयमाशयः—ययोर्वर्णयोः स्थानप्रयत्नसाम्यं तयोः परस्परं सवर्णसञ्ज्ञा 'तुल्यास्यप्रयत्न सवर्णम्' इत्यनेन विधीयते । तथा च एकारस्य ऐकारस्य चोभयोः कण्ठतालस्थानं विवृणप्रयत्नश्चेति तयोः, ओकारस्य औकारस्य च कण्ठोष्ठस्थानं विवृणप्रयत्नश्चेति तयोश्च परस्परं सवर्णसञ्ज्ञा प्राप्नोति । तथा च ऋकारेण स्वसवर्णानां त्रिशष्टकारलृकाराणां यथा ग्रहणं तथा पश्चिः स्वसवर्णचतुर्विंशतेर्ग्रहणमिति नापादनीयम्, तथा सति एकारेण ऐकारस्य, ओकारेण च औकारस्य ग्रहणसिद्धेः ऐऔच् इति सूत्रं व्यर्थमिति तयोः परस्परमतावर्थ्य-शापनात् । ४—नाञ्जलाविति निषेधो यद्यप्याक्षरसमाम्नायिकानामेव तथापि हकारस्थाकारो न सवर्णः । तत्राकारस्यापि प्रसिद्धत्वात् । तेन विश्वपाभिः' इत्यत्र 'होळः' इति छलं न भवति । अयं भावः—वाक्यार्थज्ञाने पदपदार्थज्ञानस्य कारणत्वात् 'अणुदिस्सवर्णस्य चाप्रत्यय.' इति सूत्रार्थज्ञाने सवर्णपद-अणुपदयोरर्थज्ञानार्थानाम्, अणुपदार्थज्ञानं च 'आदिरन्त्येन सहेता' इति प्रत्याहारज्ञानार्थेन प्रत्याहारज्ञानं च 'हलन्त्यम्' इतीत्सञ्ज्ञाज्ञानार्थीनं, तज्ज्ञानं च वर्णोपदेशज्ञानार्थीनमिति वर्णोपदेशज्ञानन्त्यसूत्र-आदिरन्त्येन-सूत्रार्थज्ञानोत्तरमणपदार्थज्ञान एव सवर्णपदार्थज्ञानं च 'तुल्यास्यप्रयत्न सवर्णम्' इति मुत्रार्थज्ञानार्थीनं, तुल्यार्थसूत्रार्थज्ञानञ्च 'नाञ्जलौ' इत्यर्थज्ञानार्थीनं, नतः पूर्वं बाधकसम्भावनां तुल्यास्यसूत्रस्य निष्कम्पप्रवृत्त्यभावात्, तज्ज्ञाने तु बाधकज्ञानसत्त्वेन तद्विपर्ययं परिहृत्य निष्कम्पप्रवृत्तेः, एवञ्च सवर्णपदार्थज्ञानं तुल्यास्यनाञ्जलौमूत्रार्थज्ञानार्थीनमिति 'नाञ्जलौ' इत्यर्थज्ञानकाले अणुदित्सूत्रस्याऽर्थविधाभावेन तस्याप्रवृत्त्या अचपदेन सवर्णग्रहणाभावादक्षरसमाम्नायपठितवर्णानामेव सवर्णसञ्ज्ञानिषेध इति हकारदीर्घाकारयोः कण्ठस्थानविवृणप्रयत्नसाम्येन सवर्णसञ्ज्ञायां 'विश्वपा-भिस्' इत्यत्र 'हो ङः' इति शकारेण दीर्घाकारस्य अणुदित्सूत्रसाम्नाय्येन ग्रहणे दीर्घाकारस्य दत्त्वापत्तिरिति न शङ्क्यम्, 'नाञ्जलौ' इत्यत्र सवर्णदीर्घेण दीर्घाकारस्य प्रक्षेपेण तस्यापि शकारेण साकं सवर्णसञ्ज्ञानिषेधादिति बाध्यम् । अष्टाभ्य औञ्ज्ञा हत्पावावादेः परस्येत्येतदपि परत्वाद्यनेन बाध्यते । अष्टन्शब्दाञ्जसि विभक्तौ 'अष्टाभ्य

औश्' इत्यनेन जायमान औश् आदेश 'आदेः परस्य' इत्यनेन अकारस्य स्थाने प्राप्नोऽपि 'अनेकाल् शित्सवन्स्य' इत्यनेन परत्वादादेः परस्य इति बाधित्वा सम्पूर्णत्वायैव स्थाने नियम्यते इति अष्टौ इति सिध्यति । ६—इति लोपपक्षे द्वित्वाभावपक्षे चैक्यं रूपं तुल्यम् । लोपारम्भफलं तु आदिस्थो वेवताऽस्येति आदिस्थं हविरिस्थ्यादौ । 'हरि—अनुभव' इति स्थिते 'श्को यणचि' इति हरिशब्दावयवकारस्य अनुभवशब्दावयवकारेऽपि परे 'स्थानेऽन्तर-तमः' इति परिभाषैकवाक्यतया यणि यकारादेशे 'अचो रद्धान्या दे' इति रेफात्परस्य यरो यकारस्य द्वित्वे 'हलो यमां यमि लोपः' इति यमो यकारस्य द्वितीये यकारे परे लोपे ह्यनुभवः, लोपामावपक्षे ह्यनुभवः इति । अत्र शङ्कने—लोपसाध्यभेदयकारवटित रूपं द्वित्वाभावपक्षेऽपि सिद्ध्यति, द्वित्वपक्षे च यकारद्वयवटितमिति रूपद्वयस्य लोपमन्तराऽपि सिद्धेः किमर्थं लोप-विधायक सूत्रमिति ? तत्र समाधानम् । अत्र फलामावेऽपि आदित्यशब्दादस्य देवता इत्यर्थे 'साऽस्य देवता' इति सूत्रेण 'दित्यदित्यादित्यपस्युत्तरपदान्य' इत्यधिकारात् ण्यप्रत्यये 'य-स्येति च' इत्यलोपे आदित्य इत्यत्रानेन सूत्रेण यकारलोपे सुमुत्पत्तौ आदित्य इत्येकयकारवटितं रूपं सिद्ध्यति नान्यथेति । ७—वान्त इत्यत्र वकाराद् गोयूतावित्यत्र छकाराद्वा पूर्व-भागे लोपो व्योरिति लोपेन वकारः प्रक्षिब्ध्यते । तेन अयमागवकाराभ्यन्त आदेशः स्यात् वकारो न लुप्यते इति यावत् । अस्यायमभिप्रायः—'गव-यूति' इत्यवस्थाया प्रत्य-यलक्षणेन सुबन्तत्वाद् गव इत्यस्य पदत्वे 'लोपः शाकल्यस्य' इति यकारस्य लोपः कथं नेति ? अत्रोच्यते, 'वान्तो यि प्रत्यये' इति सूत्रस्थयकारात्पूर्वमेकोऽन्यो वकारः, यस्य लोपो व्योर्वलि' इति लोपः, स च वकारो वान्त इत्यस्य विशेषण, तेन तदन्तविधिः । तथा च वकारान्तो वका-रान्त आदेशो भवति इत्यर्थः सिद्ध्यति । द्विवद्धं भवतीति न्यायेन द्विवकारान्तादेश-विधानेन आदेशस्य वकारान्तत्वमेव श्रूयते न तु वकारस्य लोप इति ज्ञायते । तेन प्रकृतेन वलोप इति बोध्यम् । ननु 'वान्तो यि प्रत्यये' इति सूत्रे वकारप्रक्षेपस्य न फलं तदुदाहरणेण 'गव्य नाभ्यम्' इत्यादिषु यकारादिप्रत्ययपराकत्वेन वान्ते भसञ्ज्ञया वलोपप्राप्तेः, किञ्च तत्र वकार-प्रक्षेपलोपेन सम्भवति 'लोपो व्योर्वलि' इत्यस्य वकाररूपे वलि परं वकारलोपार्थमप्रवृत्तेः । तत्र सूत्रे वत्ववल्त्वयोर्धर्मयोः व्याप्यव्यापकभावसत्त्वेन वकारातिरिक्ते वलि वकारस्य लोपो भवतीत्यर्थात् । अतः 'गोयूतौ छन्दस्युपसंख्यानम्' इति वातिके छकारात्पूर्वं वकारप्रक्षेप-कर्तव्यः । तत्र 'वान्तो यि' इत्यतोऽनुवृत्तं वान्तपदं विशेष्यमादाय नन्तविधिना पूर्ववदर्थः । तेन 'गव्यति' इत्यत्र न वलोप इति दिव । ८—कानि सन्ति कौ स्त इत्यभ्रास्तेरल्लो-पस्य स्थानिवत्त्वेन यणावादेशौ प्राप्नो न पदान्त इति सूत्रेण पदान्तविधौ तस्मिन्-प्राक्ष्ये स्तः । अयमभिप्रायः—वाक्यसंस्कारपक्षे वाक्यपर्यन्तं प्रकृतिप्रत्ययान् सस्थाप्य ततः श्रुतवर्णक्रमेण संस्कार इति सिद्धान्तात् 'किं जस् अस् अन्ति, किन् औ अम् तस्' इति प्रकृति-प्रत्ययसंस्थापनानन्तरं जस् शि आदेशे किमः कादेशे नुमि दीर्घे कानि अस् अन्ति इति स्थितौ एवमुत्तरत्र कादेशे वृद्धौ कौ अस् तस् इति स्थितौ च 'दनसोरल्लोपः' इत्यकारलोपे

‘अचः परस्मिन् पूर्वविधौ’ इति सूत्रेण छिप्रत्ययनिमित्तकस्य अल्लोपस्य स्थानिभूताकारात्पूर्वत्वेन वृद्धस्य इकारस्य यणि, औकारस्य आवादेशे वा कर्तव्ये स्थानिवद्भावेनाच्छवबुद्ध्या यणावादेशौ प्राप्तौ पदान्तिविधौ न स्थानिवदित्यर्थक ‘न पदान्त’सूत्रेण स्थानिवद्भावनिषेधाच्च भवत इति । ९—पुरस्तादपवादन्यायेनेयं वृद्धिरेछि पररूपमित्यस्यैव बाधिका न शोभाकोशेऽस्य । तेन अचैहि इति वृद्धिरसाधुरेष । अयमर्थः—‘पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्’ इति न्यायस्वरूपम् । पूर्वं पठिता अपवादा अव्यवहितोत्तरविधीनां बाधका भवन्ति न तु व्यवहितोत्तरविधीनामिति तदर्थः । तथा च ‘इत्येषत्पृष्ठसु’ इति सूत्रस्य यत्र यत्र अवगादेजादि—इणप्रथम्यतर—भात्ववयवाच्परत्वसत्त्वेन प्राप्तिविषयता तत्र तत्र उप—एति प्र—एधते इत्यादौ ‘एछि पररूपम्’ इत्यस्य प्राप्तिर्वर्तते क्वचित् ‘अव—एहि’ इत्यादौ ‘एछि पररूपम्’ ‘ओमाओश्च’ इत्युभयोः प्राप्तिर्वर्तते । अतः ‘इत्येषत्पृष्ठसु’ इत्यस्य निरवकाशत्वेनापवादत्वादुभयबाधकत्वं प्रसक्तं, तथापि सकललक्ष्यप्राप्तिविषयतया नाप्राप्त एछिपररूपवाधेन उप—एति प्र—एधते इत्यादौ वृद्धेश्चरितार्थ्येन ‘ओमाओश्च’ इत्यस्य बाधे निरवकाशत्वरूपबाधबीजस्याभावेन उभयोस्तुल्यबलत्वे ‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’ इति पररूपस्य परत्वाद् प्रबलतया अव—एहि इत्यत्र प्रवृत्तिरिति अचैहि इति पररूपपठितं साधु, वृद्धिपठितं चासाधु । यत्र निरवकाशशास्त्रं पूर्वं ततः सकललक्ष्यप्राप्ति—विषयशास्त्रं, ततः क्वचिल्लक्ष्यप्राप्ति—विषयशास्त्रं तत्र पुरस्तादपवादन्यायप्रसरः । निरवकाशशास्त्रं मध्ये सकललक्ष्यप्राप्तिविषयशास्त्रं पूर्वं क्वचिल्लक्ष्यप्राप्तिविषयशास्त्रं चोत्तरत्र, तत्र ‘मध्ये पठिता अपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्’ इति न्याय इति विवेकः । मध्ये पठितापवादन्यायश्च क्षीप्रत्ययप्रकरणे द्रष्टव्यः । १०—अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणम्, अस्वेति सूत्रे राज्ञे पृथग् आजिग्रहणाज्ञापकात् । तेनोद्यग्रहणे कान्तमेव गृह्यते न तु कवश्चन्तस्यैक—वेष्टाः । प्रौढवान् । अयं भावः—व्याकरणशास्त्रे ‘स्वं रूपम्’ इति शास्त्रेण शब्दस्वरूपस्यैव शब्देन ग्रहणाद् राजशब्देन केवलराजशब्दस्य आजुषट्कराजशब्दस्य चाविशेषाद् ग्रहणे उभयोरपि ‘ब्रश्चअस्जसृजमृजयजराजआजच्छा षः’ इत्यत्र केवलराजग्रहणेनैव षत्वसिद्धौ आजग्रहणं व्यर्थं सञ्जापयति—‘अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणम्’ इति । तथा चात्र शास्त्रे शब्दस्वरूपस्य ग्रहणेऽपि विशेषणतयोपस्थितत्प्राथम्यं यत्र ग्रहणसम्भवस्तत्र सार्थकस्यैव शब्दस्वरूपस्य ग्रहणं न तु निरर्थकस्येति । तेन प्रादुर्बोद्धव्ये—‘प्रेष्ये’ इति वार्तिकस्य ‘ऊढ’ पदेन सार्थकस्य तस्य ग्रहणात् ‘प्रौढः’ इत्यत्र वृद्धिर्भवति ‘प्रौढवान्’ इत्यत्र क्वत्तुप्रत्ययान्त ‘ऊढवत्’ शब्दघटक ‘ऊढ’ इत्यस्य अनर्थकत्वेन तस्या—णादस्य वार्तिकस्याप्रवृत्तौ ‘आद् गुणः’ इति गुण एवेति । ११—अन्तवद्भावेन अन्तवद्ग्रहणं न विसर्गः, उभयथर्तु कर्तरि चर्षिदेवतयोरित्यादिनिर्देशात् । ति स्थिते ‘उपसर्गादिति धातौ’ इति सूत्रेण ‘स्थानेऽन्तरतमः’ इति परिभाषक—यमेवैतयोरान्तर्गम् इत्यान्तरतम्यानुपसर्गावयवाकाराद् अकारादि—ऋच्छा-

स्वययवेऽपि परे पूर्वपरयोः स्थाने आकारैकादेशे 'उरण् रपरः' इति सूत्रेण रपरे कृते प्राच्छन्ति इति सिद्धयति । नन्वत्र 'अन्तादिवक्ष' इत्यनेन पूर्वस्थानिघटितसमुदाय 'प्र' वृत्तिपदत्वधर्मत्वात् पकादेशान्ते प्रार इत्यत्रारोपेण रेफस्य पदान्तत्वात् 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' इति विसर्गः कुतो नेति चेद् ? अत्रोच्यते, उभययुक्तं 'कर्त्तरि चर्षि' इत्यादिषु रेफस्य विसर्गाकरणपूर्वकं रेफ-विशिष्टनिर्वैशेन अन्तवद्भावेन पदान्तत्वमादाय रेफस्य विसर्गाभावश्चापभाट । ११—उपसर्गा-
णैव भातोराद्येवे सिद्धे धाताविति योगविभागेन पुनर्बुद्धिविधानार्थम् । तेन 'हृत्स्व-
का' इति पाक्षिकोऽपि प्रकृतिभावोऽत्र न भवति । उप-आच्छति इति स्थिते 'उपसर्गाद्
आति भातो' इति सूत्रेण 'स्थानेऽन्तरतमः' इति परिभाषैकवाक्यतयाऽनान्तर्गमेधैतवोरान्तर्गम्य
इत्यान्तरतम्यमादाय उपोपसर्गावयवाकाराद् आकारादिआच्छभाववयवेऽपि परे पूर्वाकार-पर-
आकारयोः स्थाने आकारवृद्धयैकादेशे 'उरण् रपरः' इति रपरे कृते उपाच्छन्ति इति सिद्धम् ।
नन्वत्र 'उपसर्गाद् आति भातो' इति वृत्तिः कथम् ? 'हृत्स्वका' इति ह्रस्वसमुच्चितप्रकृति-
भावप्रवृत्तेः, इति चेद् ? न, उपसर्गाद् आति भातो' इत्यत्र भातो इति योगविभागं कृत्वा
तत्र वाक्यमेवेन च उपसर्गाद् आति इत्यनुवर्त्य पूर्वसूत्रविध्यनुवादसूतपुनर्बुद्धिविधानसामर्थ्येन
प्रकृतिभावस्यापि बाधात् । न च पूर्वसूत्रे धातावित्त्वस्याभावे तस्याधातावपि प्रवृत्त्यापत्तिरिति
वाच्यम् । धातुयोगं विनोपसर्गत्वस्यानुपपत्तेरुपसर्गपदेन धातुपदव्याप्तिपाद, तथा च पूर्वसूत्रस्य
धातावित्त्वस्याभावेऽपि अवगणान्तादुपसर्गादकारादौ धातोर् पूर्वपरयोर्बुद्धिर्मतर्गत्यर्थस्य सिद्धतया
धाताविति योगविभागेन पुनर्बुद्धिविधानम् । तेन न प्रकृतिभाव इति विद्म् । १२—आच्छ-
काविति सावर्ण्यनिषेधस्तु न दीर्घसकारयोः, ग्रहणकक्षात्वात् सावर्ण्यविधिविधेयान्या
प्रागनिष्पत्तेः । अयमर्थः—'अकः सवर्णे दीर्घः' इति सूत्रे 'अधि' इत्यनुवृत्तिः किमर्था ? तदन-
नुवृत्तावपि अकां सावर्ण्यमस्मिन्नेवेति सवर्णपदेनैवाधितरङ्गां व्यावृत्तिसिद्धेरिति प्रस्ताव्यः ।
कुमारी शेटे इत्यत्र तत्सूत्रे 'अधि' पदानुवृत्त्यभावे दीर्घेकारणकारयोः विवृतप्रयत्नताङ्गस्थान-
सामर्थ्येन 'तुल्यात्यप्रयत्नं सवर्णम्' इति सवर्णसम्भावा दीर्घेकारात् झकारे सवर्णे परे पूर्वपरयो-
स्थाने दीर्घाप्रतिः । न च 'नाज्झलौ' इति सूत्रेण तयोः सावर्ण्यनिषेध इति बाध्यम्, तत्र
सूत्रेऽप्येन दीर्घादीनां ग्रहणमावेन दीर्घादीनां हलां च परस्परं निषेधत्व बहुमञ्जयरत्नात् ।
अचूपदेन दीर्घादीनां ग्रहणम् अणुदिस्सूत्रेण कर्तव्यम्, तच्च न सम्भवति वाक्यार्थज्ञाने पद-
पदार्थज्ञानस्य कारणतया 'नाज्झलौ' इत्येतदधीनतया सवर्णपदार्थविध्यवत्त्व 'नाज्झलौ' इति
सूत्रार्थबोधकाळे अणुदिस्सूत्रार्थबोधमाभावात् इत्युत्तराशयः । १३—नित्यमिति किम् ?
हरी एतावित्यादावद्यमेव प्रकृतिभावो यथा स्वाधिकोऽसवर्ण इति ह्रस्वसमुच्चितो
मा भूत् । ननु 'प्लुतप्रगुष्ठा अधि नित्यम्' इति सूत्रे नित्यग्रहणं किमर्थम् ? नित्यग्रहणा-
भावेऽपि विकल्पार्थकविभाषाविपक्षमावेनान्वविधीनामिवास्यापि नित्यत्वावगमाविति चेद् ?
सत्यम्, नित्यग्रहणमन्तराऽपि नित्यत्वसिद्धेः पुनर्नित्यग्रहणस्य प्लुतत्व प्रगुष्ठासम्बन्धत्वात् नाधि
परेऽयमेव प्रकृतिभावो नान्य इति बोधनार्थत्वात् । तेन 'हरी-पयो' इत्यत्र दिवचनान्तरस्य

ईकारान्तस्य 'ईदूदेव् दिवचनं प्रगृह्यम्' इति प्रगृह्यसम्बन्धायामयमेव प्रकृतिभावो भवति न तु 'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च' इति ह्रस्वसमुच्चितः । अन्यथा परत्वात्स पञ्च स्यादिति ।

१५—अत्र ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकर्षणार्थश्चकारो न कर्तव्य इति भाष्ये स्थितम् । चर्मी—अत्र इति स्थिते 'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च' इति सूत्रेण पदान्तको दीर्घकारस्य स्थाने सवर्णभिन्नेऽपि अकारे परे ह्रस्वादेशे प्रकृतिभावे च चक्रि अत्र इति । ह्रस्वादेशप्रकृतिभावयोर्विकल्पतया तदभावपक्षे 'इको यणचि' इति यणादेशे चक्रयत्र इति । नन्वत्र सूत्रे चकारेण प्रकृतिभावस्य अनुकर्षः करणीयः । स च नावश्यकः ह्रस्वादेशविधानसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावसिद्धेः । ह्रस्वे कृतेऽपि यदि यण् स्यात्तदा तद्विधानमेव व्यर्थं स्यादिति । एवञ्च प्रकृतिभावस्यान्यथासिद्धत्वात्तदनुकर्षणार्थश्चकारो न कर्तव्य इति भाष्ये स्थितम् ।

१६—वक्तृम् ? अप्ठुतं इत्युक्तेऽप्ठुत एव विधीयेत प्लुतञ्च निविष्येत । तथा च प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे सिद्धे प्लुतस्य श्रवणं न स्यात् । अग्नी २ इति । अग्नी—इति इत्यवस्थायां 'दूरादप्लुते च' इत्यनेन सम्बोधनद्विवचनान्त 'अग्नी' इत्यस्य ङे प्लुतादेशः । तस्यासिद्धत्वाद् 'ईदूदेव् दिवचनं प्रगृह्यम्' इत्यनेन प्रगृह्यसम्बन्धायां 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' इत्यनेन प्रकृतिभावे 'अग्नी २ इति' सिद्धयति । 'अप्लुतवपुषिष्ठे' इति सूत्रे प्लुतस्य अप्लुतादेशे अप्लुतवद्भावे वा सन्धिकार्यप्रवृत्तावशिष्टेषां वत्करणं बुधेति 'वक्तृम्' इति प्रदनाशयः । वदप्रवृत्तभावे उपकोदाहरणे प्रगृह्यसम्बन्धानिमित्तकप्रकृतिभावेन सन्धिकार्यप्रवृत्तेऽप्लुतादेशे तच्छ्रवणापत्तिरप्लुतवद्भावे च प्लुतस्याभ्रवणमिति विशेषसङ्गावात्सूत्रे वत्करणभावव्यक्तिमित्युत्तरम् ।

१७—मणीवोद्भवेति तु ह्यार्थं वक्ष्यते वाक्शब्दो वा बोध्यः । ननु 'ईदूदेव् दिवचनं प्रगृह्यम्' इति सूत्रेण ईकारान्तद्विवचनस्य प्रगृह्यसम्बन्धा, ततोऽपि परे प्रकृतिभावश्च यथा हरी-पत्तो इत्यत्र भवति तथैव 'मणी-इव' इत्यत्रापि, इति कथं 'मणीवोद्भूत्य' इति सवर्णदीर्घ इति चेत् ? न, नात्र इवशब्दः किन्तु इवार्थो वक्षब्दो वाक्शब्दो वा । तेनाऽत्र नैव सवर्णदीर्घ इति । १८—मास्किम् ? अमुकेऽत्र । असति माव्प्रवृत्ते एकारोऽप्यनुवर्तते । ननु 'अवसो माव्' इति सूत्रे मात्प्रवृत्तं किमर्थम्, माव्प्रवृत्तभावे 'अवसः' इति सूत्रसत्त्वे अवसशब्दावयवदीर्घकारो कारौ प्रगृह्यसम्बन्धवित्यर्थेन अमू-आसाते अमी-ईशाः इत्यादिसिद्धेः इति चेत् ? न, माव्प्रवृत्तभावे 'सन्धियोगशिष्टानां सव् वा प्रवृत्तिः सव् वा निवृत्तिः' इति न्यायेन 'ईदूदेव्' इति सकलस्यानुवृत्तौ अवसशब्दावयवैकारस्यापि प्रगृह्यसम्बन्धापत्तौ 'अमुकेऽत्र' इत्यत्रापि तदापत्तेः । सति तु माव्प्रवृत्ते अवसशब्दावयवैकारस्य अकाराव्यवहितोत्तरस्यासम्भवाच्च तदनुवृत्तिरिति ।

१९—अर्थप्रवृत्तं किम् ? वृत्तावयवन्तरोपसङ्क्रान्ते मा भूत्, वाच्यमाश्वौ वाच्यश्च । ननु 'ईदूती च सप्तम्यर्थे' इति सूत्रेऽर्थप्रवृत्तं किमर्थम् ? सप्तम्यर्थबोधकमीकारान्तभूकारान्तं वा प्रगृह्यसम्बन्धमित्यर्थेन सिद्धिं गच्छतां सोमो गौरी अधिभितः मामकी तनु इति इत्यादीनामुदाहरणानां तत्र सूत्रेऽर्थप्रवृत्तभावेऽपि सप्तम्यन्तमीकारान्तभूकारान्तं वा प्रगृह्यसम्बन्धकं भवतीत्यर्थेन प्रत्ययलक्षणेन सप्तम्यन्ततया प्रगृह्यसंज्ञाप्रवृत्त्या सिद्धत्वात् । न च 'संज्ञाविधौ प्रत्य-

यद्वाहणे तदन्तप्रहणं नास्ति' इति तदन्तविधिनियेधेनोक्तार्थासम्भवः किन्तु ईकाररूपा ऊकाररूपा या सप्तमी प्रगुह्यसम्बन्धकेत्यर्थ इति प्रकृतोदाहणे ईकारोकाररूपसप्तम्यभावात्तदसिद्धिरिति वाच्यम्, ययी पपी इत्यादावीकाररूपसप्तम्याः सम्भवेऽपि ऊकाररूपसप्तम्याः कुत्राप्यसम्भवेनात्र सामर्थ्यात् सन्धाविधिविति निषेधाप्रवृत्तिकरणेन पूर्वोक्तार्थेन तत्सिद्धेः इति चेत् ? अत्रोच्यते, अर्थग्रहणेन सप्तम्यर्थविशेष्यताकोपस्थितिजनकस्यैव ईकारान्तस्य ऊकारान्तस्य वा तत्सन्धाबोधनात् । तथा च समासादिद्वितौ विशिष्टशक्तिवादिनां विशिष्टार्थस्यैवोपस्थितेः पूर्वं पदार्थस्य तत्र विशेषणतयोपस्थितौ 'वाच्यम्' इति समासपट्यस्य बापीपदस्य प्रत्ययकक्षणेन सप्तम्यन्तत्वेऽपि सप्तम्यर्थविशेष्यताकोपस्थितिजनकत्वाभावेन न प्रगुह्यसन्धा, तेन यणप्रवृत्त्या वाच्यम् इति सिद्ध्यति । अन्यथा प्रगुह्यसन्धायां यण् न स्मार्येति । २०—स्थानप्रवर्तनाभ्यामन्तरतमे स्पर्शे चरितार्थो विधिरयं रेफे न प्रवर्तते । चतुर्मुखः । ननु चतुरस्र इति स्थिते 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' इति सूत्रेण पदान्तस्य यरो रेफस्य अनुनासिके मुखशब्दावयवमकारे परे अनुनासिको मूर्धस्थानजन्यत्वेन णकारः कुतो नेति चेत् ? अत्रोच्यते, 'स्थानेऽन्तरतमे' इति प्रथमान्तपाठे स्थानिनः स्थानेऽन्तरतमे एव आदेशो भवति नत्वेन इति यथा नियमः तथा भाष्यकृता 'स्थानेऽन्तरतमे' इति सप्तम्यन्तपाठं स्वीकृत्य आदेशोऽन्तरतमे स्थानिनि भवतीत्यर्थं व्याख्याय आदेशोऽपि अन्तरतमस्यैव स्थानिनः स्थाने भवतीति नियमः स्वीकृतः । तथा च णकारोऽनुनासिकादेशः स्थानिनां यरां मयि सूत्रप्रवृत्तस्येव ङङ्ढणानां स्थाने एव भवति नत्वेन स्थाने इति नियमेन चतुर्मुख इत्यत्र रेफस्य णकारो न भवतीति । यदि तु प्रथमान्तपाठपक्षे किमिति णकारो नेत्युच्यते तर्हि 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इति सूत्रादयसूत्रे सवर्णपदमपकुञ्च्य सवर्णोऽनुनासिकादेशो भवतीत्यर्थादत्र रेफस्य सवर्णानुनासिकामभावेन न णकारादेश इति बोध्यम् । २१—कुञ्च्यतीत्यत्र गत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वाच्चतुस्वारे परसवर्णं च कृते तस्यासिद्धत्वाच्च गत्वम् । ननु कुञ्च्यति इत्यत्र 'अङ्कुञ्चाङ्कुम्यवायेऽपि' इत्यनेन रेफादङ्गव्यवहितनकारस्य गत्वं कुतो नेति चेत् । उच्यते । तत्र गत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वात् 'नश्चापदान्तस्य झञि' इति नकारस्यानुस्वारा 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इति सूत्रेण तस्य परसवर्णेन नकारादेशे परस्य गत्वदृष्टाप्तिद्वयान्न गत्वप्रवृत्तिरिति । २२—येन नाप्राप्त इति न्यायेन 'विसर्जनीयस्य स' इत्यस्यापवाधोऽयं न तु 'शर्परे विसर्जनीय' इत्यस्य । तेन वासाञ्चौममित्थाद्यौ विसर्गो पूव । येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति' इति न्यायस्वरूपम् । यत्कर्तृकावयवप्राप्तौ यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवतीत्यर्थः । यथा यत्र यत्र 'कात्कादिषु च' इत्यस्य प्रवृत्तिस्तत्र तत्र कुञ्चोऽङ्कःपौ च' इत्यस्य प्राप्तिरिति 'कुञ्चोऽङ्कःपौ च' इति शाककर्तृकावयवप्राप्तौ 'कात्कादिषु च' इत्यस्यादम्भ इति । 'कात्कादिषु च' इतिऽङ्कःपयोर्बाधकं भवति । सकलकक्ष्यप्राप्तसूत्रस्यैवापवाधो भवतीत्यर्थः । एवम् 'विसर्जनीयस्य सः' इत्यस्य सकलकक्ष्येषु प्राप्तिस्तत्वेकुञ्चोरित्यस्य आरम्भो न तु शर्परे इत्यस्य सर्वत्र प्राप्तिरिति कुञ्चोरिति सूत्रं

सकलजन्मप्राप्तविसर्जनीयत्वेति सुप्रत्येव बाधकं न तु कचिद् प्राप्तिविषयशर्परे विसर्ज-
नीय इत्यस्य । किन्तु वासः—द्वौमम् इत्यादौ शर्परे इत्येव परत्वाद्वाधकमिति । २२—एका-
देशसाक्षानिमित्तकस्य न पत्वम् । कस्कादिषु आनुष्णशब्दस्य पाठः । तेनेह
न—मातुः कृपा । अयं भावः—‘आतुः—पुत्रः’ इत्यत्र ‘इदुपपत्त्यस्य चाप्रत्ययस्य’ इत्य-
नेन विसर्गस्योकारोपपत्तया पत्वसिद्धिस्तदर्थं क्रियमाणः कस्कादिगणे आनुष्णशब्द-
पाठो व्ययः सन् एकादेशसाक्षानिमित्तकस्य ‘इदुपपत्त्यस्य चाप्रत्ययस्य’ इत्यनेन पत्वं
न भवतीति ज्ञापयति । ततश्च कस्कादिगणे तत्पाठभावे ‘आतुः’ इति विसर्गस्य ‘ऋत्
त्त्वं’ इत्येकादेशसाक्षानिमित्तकत्वेन तस्य पत्वं न प्राप्नोतीति गणे तत्पाठस्य चारि-
ताम्बम् । फलं तु मातुः-कृपा इत्यतः विसर्गस्य न पत्वमिति । २४—कस्कादिषु
सर्पिष्कुण्डिकाशब्दपाठोऽसमासे व्यपेक्षाधिरुद्धेऽपि पत्वाधः, व्यपेक्षायां नित्यार्थश्च ।
ननु सर्पिः—कुण्डिका इति स्थिते ‘नित्यं समासेऽनुत्तरपदत्वस्य’ इति ‘इत्सुतोः सामर्थ्ये
इति वा विसर्गस्य पत्वसिद्धेः कस्कादिगणे सर्पिष्कुण्डिकाशब्दपाठः किमर्थं इति चेत् ?
अत्रोच्यते, ‘नित्यं समासे’ इत्यनेन हि समासे एव पत्वं विधीयते सर्पिषः कुण्डिका सर्पिष्कु-
ण्डिकेति, ‘इत्सुतोः सामर्थ्ये’ इत्यनेनापि व्यपेक्षारूपसामर्थ्ये एव पत्व विधीयते सर्पिष्कुण्डि-
कायां वर्तते इत्यादौ, यदा तिष्ठन् सर्पिः कुण्डिकामानय इति प्रयुज्यते तत्रापि ‘सर्पि-
‘कुण्डिकाम्’ इति पत्वघटितं यथा स्यादिति कस्कादिगणे पाठः । किन्तु व्यपेक्षायाम् ‘इत्सुतोः
सामर्थ्ये’ इति विकल्पेन पत्वं भवति कस्कादिगणे पाठेन व्यपेक्षायामपि सर्पिष्कुण्डिकायाम्
इत्येकमेव भवतीति कस्कादिगणे सर्पिष्कुण्डिकाशब्दस्य पाठ इति बोध्यम् । २५—उत्वं प्रति
स्त्वस्वासिद्धत्वं तु न भवति, स्वमनूय उस्वविधेः सामर्थ्यात् । अयं भावः—‘अतो
रोरप्ठुतादप्ठुते’ इत्यस्य सपादसप्ताध्यायीत्वत्वेन तदद्भुता ‘ससजुषो रुः’ इत्यादिहत्वविधा-
यकानां त्रैयादिकृतया ‘पूर्वत्रासिद्धम्’ इति असिद्धत्वे ‘अतो रोरप्ठुतादप्ठुते’ इत्यस्य वैयर्थ्यमेव
स्यादतो हत्वशुद्धित्वविधानसामर्थ्यादुत्पद्यते हत्वस्यासिद्धत्वं नेति कल्प्यते । तेन रोः
स्थाने उवं सिद्ध्यति । २६—अप्ठुतात् किम् ? एहि सुखोद इ अत्र स्नाहि । ‘प्ठुत’
स्वादिस्वावतः परोऽयम् । अप्ठुतादिति विशेषणे तु तत्सामर्थ्यात्त्रासिद्धत्वम् ।
तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यं दीर्घनिष्ठस्या चरितार्थत्वात् । ‘अतो रोरप्ठुतादप्ठुते’ इति
सूत्रे अप्ठुतात् । इति किमर्थम् ? तदभावे ‘एहि सुखोद इ—अत्र स्नाहि’ इति वाक्ये पूर्ववाक्य-
स्य टे ‘पूराद्भूते च’ इत्यनेन प्ठुतविधानात् पदान्ते रोः प्ठुतात्परत्वेन तत्रात्वं मा भूत्
इति सूत्रे अप्ठुतात् इति पदम् । नन्वत्र प्ठुतात्परत्वेन रोः हत्वाकारात्परत्वाभावेनैवोत्वं न
प्राप्नोति तत्किमप्ठुतात्करणेन ? अत्रोच्यते, यत्सुत्रवृत्त्याप्ठुतरयासिद्धत्वेनातः परत्वेनेवेति ।
न चैवमप्ठुताद्व्यङ्ग्यसत्त्वेऽपि प्ठुतस्यसिद्धत्वेनाप्ठुतादपि परत्वं सुवचनमिति बाध्यम्, अप्ठु-
तात्प्रत्ययसामर्थ्येन प्ठुतस्यासिद्धत्वाभावापत्त्या । अन्यथा तद् व्यर्थमेवेति । न चातः इति
तपरकरणेनैव तदसिद्धत्वाभावापत्तौ सम्भवतीति बाध्यम्, तपरकरणस्य ‘देवा अत्र’ इतिदीर्घः

म्बाहृत्या चरितार्थत्वात् । २७—अक्षि किम् ? देवाः सन्ति । पञ्चपीह पत्न्यस्यासिद्धत्वा-
द्विसर्गो लभ्यते तथापि विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन कृत्वात् पत्न्यस्य । न ह्ययम-
स्त्विविधः, रोरिति समुदायरूपाभ्यवगात् । 'मोमगोअवोअपूर्वस्य बोधश्चि' इति सूत्रे अक्षि-
ग्रहणं किमर्थम् ? तदभावेऽपि देवास् सन्ति इति स्थिते 'सत्सुबो रुः' इति हत्वे 'मोमगो'
इति यत्वे प्राप्ते तस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वेनासिद्धत्वात् 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' इति विसर्गे
'देवाः सन्ति' इति सिद्धेरिति प्रश्नः । तत्रोत्तरम्— विसर्गे जातेऽपि विसर्गस्य 'स्थानिवदादे-
शोऽनस्त्विवो' इति स्थानिवद्भावेन सत्तातिदेशे पुनरपि यत्वापत्तिः । कृते त्वश्चिग्रहणे सकार-
स्याऽन्त्याभावात् यत्त्वमिति । न च 'अनस्त्विवो' इति स्थानिवद्भावनिषेध इति वाच्यम्, हत्व-
स्य रेफोकारद्वयवृत्तिवेनाऽऽल्पावृत्तित्वाभावात् । २८—पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्य
दीर्घार्थम् । अजर्वाः । ननु 'दूळोपे पूर्वस्य दीर्घोऽन्' इति सूत्रे पूर्वस्य इति किमर्थम् । दूळोपे
इति सप्तमीश्रुत्या 'तस्मिन्नि' निर्दिष्टे पूर्वस्य इति परिभाषावलेन पूर्वस्य इति पदोपस्था-
पनात् इति चेत् ? न, तथा सति अस्य सूत्रस्य 'अच्छुत्तरपदे' इत्यधिकारस्थतया अत्र सूत्रे
'उत्तरपदे' इत्यस्यानुवृत्तौ तेन पूर्वपदस्थापनापूर्वत्वात् : पूर्वपदस्थस्यैव दीर्घः स्यात्, तथा
चैकपदे रेफलोपनिमित्तके रेफे परे दूळोपनिमित्तककारे वा परे पूर्वस्याणो दीर्घो न स्यात् ।
पूर्वस्य ग्रहणे कृते तत्सामर्थ्यादुत्तरपदे इति न सम्भवति । तेनैकपदेऽपि दीर्घः सिध्यति ।
यथा 'अजर्व'—र' इत्यत्र रेफे परे पूर्वस्याणो दीर्घे विसर्गे च 'अजर्वाः' इति । २९—पूर्वसूत्रेण
सिद्धे समासग्रहणं नियमार्थम्, यत्र सङ्घाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति तर्हि
समासस्यैव । तेन वाच्यस्य न । अयं भावः—रामशब्दस्य दक्षरथापत्यरूपाधेयबोधकत्वेन
यथा 'अर्थवत्' इति सूत्रेण प्रातिपदिकसङ्ख्या, तथा 'राजपुरुष' इत्यादिसमासानामपि राजस-
म्बन्धिपुरुषरूपाधेयबोधकतया 'अर्थवत्' इति पूर्वसूत्रेण प्रातिपदिकसङ्ख्यासिद्धौ 'कृत्तद्धितसमा-
साश्च' इति सूत्रे समासग्रहणं किमर्थम् ? न च कृत्तद्धितग्रहणमपि किमर्थं पाचक्राण्यपगवहत्या-
दीनामप्यथबोधकतया पूर्वसूत्रेणैव प्रातिपदिकसङ्ख्यासिद्धेरिति वाच्यम्, तत्र प्रत्ययान्तत्वेन
अप्रत्यय इति पदुदासात्पूर्वसूत्राप्रवृत्तेः । समासे तु प्रत्ययलक्षणैः सुवः सत्वेऽपि तदन्तदा-
दित्वाभावस्य सत्त्वेन अप्रत्यय इत्यस्याप्रवृत्तिः, 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य
ग्रहणम्' इति परिभाषया अप्रत्ययपदस्य प्रत्ययान्ततदादिभिन्नमित्यर्थात् । अत्रोच्यते—सिद्धे
सति आरभ्यमाणो विधिर्नियमाय भवति' इति सिद्धान्तानुसारेण समासग्रहणं नियमायम् ।
नियमस्यान्यनिवृत्तिफलकतया समासेतरस्य सर्वस्य निवृत्तौ नियम्यसूत्रवैध्यापत्त्या निया-
मकव्यापकं यद् नियम्यव्याप्यं तस्य निवृत्तिः यथा भवेत्तथा नियमः करणीय इति सिद्धान्ता-
दयं नियमाकार उपलभ्यते—यस्मिन् समुदाये पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति तर्हि समास-
स्यैवेति । पदसङ्घातपूर्वभागसमुदायस्य समासेतरस्य प्रातिपदिकसङ्ख्या नेति फलितोऽर्थः ।
तेन 'गाम् आनय' इति वाच्यस्य समासेतरतया पदसङ्घातपूर्वभागसमुदायतया च न प्राति-
पदिकसङ्ख्या 'अर्थवत्' इति सूत्रेणाऽर्थबोधकत्वेऽपि भवतीति । ३०—प्रातिपदिकग्रहणे कि-

ऋषिदिष्टस्यापि प्रवृणमित्येव सिद्धे ऋषावप्रवृणं ऋषावप्रवृणं ततोऽप्यतिर्यया स्वावृ
 ऋषावप्रवृणं प्राक्त्वा भूवित्येवमर्थम् । अयमर्थः, यथा कुरुशब्दात्पञ्चशब्दाच्च ऋक् प्रत्यये ऋक्-
 न्तस्य प्रातिपदिकत्वाभावेऽपि 'प्रातिपदिकप्रवृणं ऋक्विशिष्टस्यापि प्रवृणम्' इति परिभाषया-
 लिङ्गबोधकप्रत्ययान्ते प्रातिपदिकत्वस्य तद्व्याप्यधर्मस्य वाऽतिदेशो भवतीत्यधिकया तत्र प्राति-
 पदिकत्वमारोप्य ततः सुबुत्पत्तिर्भवति, तथैव 'रमा' 'गौरी' इत्याद्यावपि रमगौरवृत्तिप्रातिपदिक-
 त्वमुक्तपरिभाषया 'रमा' 'गौरी' इत्याद्यावन्ते ऋन्ते चारोप्य सुबुत्पत्तेस्ततः सिद्धौ तत्र सुबु-
 त्पत्त्यर्थं ऋषावप्रवृणस्यानावश्यकत्वेन 'ऋषावप्रातिपदिकात्' इति सूत्रे ऋषावप्रवृणं व्यर्थं
 सज्जापयति—ऋषावविशिष्टार्थबोधकप्रातिपदिकात् स्वार्थिकतद्धितप्रत्ययमन्तरङ्गमपि प्रभाष्य पूर्वं
 ऋषावप्रवृत्तिरिति । तेन 'आर्यका' 'आर्यिका' 'लोहितिका' 'लोहिनिका' इति प्रत्येकं रूपद्वय-
 सिद्धिः । तथा हि, आर्यशब्दात् ऋषावविशिष्टार्थबोधकाच्च 'अभाषतष्टाप्' इति टाप् स्वार्थद्वय-
 लिङ्गसङ्ख्याकारकाणां क्रमिकतया लिङ्गप्रयुक्तत्वापेक्षया स्वार्थिककार्याणामन्तरङ्गत्वादित्यन्त-
 स्वार्थिककप्रत्ययस्याऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं प्रवृत्तौ प्राप्तायामुक्तत्वापनेन कपः पूर्वं टापि पश्चात्कप्रत्यये
 'केऽणः' इति ह्रस्वे क्तापूर्वस्याकारस्य आतःस्थानिकतया 'उदीचाभातः स्थाने यकपूर्वायाः'
 इत्यनेन वैकल्पिकत्वेन 'आर्यिका' 'आर्यका' इति रूपद्वयं सिद्ध्यति । टापः प्राक्कप्रत्यये तत-
 टापि क्तापूर्वस्याकारस्याऽऽतःस्थानिकत्वाभावेन 'उदीचाभातः स्थाने' इत्यस्याप्रवृत्तौ 'प्रत्यय-
 स्वात्कापूर्वस्या' इति नित्यमेवेत्वप्रवृत्तेः 'आर्यिका' इत्येकमेव स्यात् । एवं रक्षवर्णकीवाचक-
 लोहितशब्दाच्च 'वर्णादिनुवात्तातोपभातो नः' इति ङीपः कन्प्रत्ययस्यान्तरङ्गस्य च प्राप्ता-
 तुक्तरीत्या प्रथमं ङीपि तत्संख्ययोगे नत्वे च ततः कनि ह्रस्वे 'लोहिनिका', ङीनत्वाभा-
 वपक्षे 'लोहितिका' इति, ङीपः प्राक्कप्रत्यये तु 'लोहिनिका' इति न स्यादिति । ३१—पर-
 रक्षापूर्वसवर्णदीर्घः । अतो गुणे इति हि 'पुरस्तादपवादा अतन्तराम् विधीन् बाधन्ते
 नोत्तरान्' इति न्यायेन 'अकः सवर्णे' इत्यस्यापवादो न तु 'प्रथमयोः' इत्यस्यापि ।
 अयं भावः—राम अस् इति स्थिते 'अकः सवर्णे दीर्घः' इत्यनेन सवर्णदीर्घः प्राप्तः 'प्रथमयोः
 पूर्वसवर्णे' इत्यनेन पूर्वसवर्णदीर्घः प्राप्तः 'अतो गुणे' इति पररूपं च प्राप्तमिति यत्र यत्राऽ-
 पवात्ताकारादग्रे ह्रस्वाकारस्तत्र सर्वत्र सवर्णदीर्घस्य कश्चिच्च प्रथमाद्वितीयास्थले पूर्वसवर्ण-
 दीर्घस्य प्राप्तिरिति पररूपस्य निरवकाशस्य सकललक्ष्यप्राप्तसवर्णदीर्घबाधकत्वम् । सवर्णदीर्घ-
 बाधेन चारितार्थ्यं पूर्वसवर्णदीर्घस्य बाधे निरवकाशत्वबीजस्याभावेन पूर्वसवर्णदीर्घबाधकत्वं
 किन्तु पूर्वसवर्णदीर्घस्यैव परत्वेन प्राबल्यात्प्रवृत्तिरिति । अत्र 'अतो गुणे' 'अकः सवर्णे दीर्घः'
 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णे' इति सूत्रक्रमां विधत्ते इति अपवादशाक्तस्य प्राथम्यं बाधशाक्तस्य चान-
 न्तरोत्तरत्वं ततः पूर्वसवर्णदीर्घशाक्तमिति पूर्वोक्तरीत्या 'पुरस्तादपवाद' न्यायप्रवृत्तिरिति ।
 ३२—सम्बुद्ध्याप्तिरस्याङ्गस्यैव ह्रस्वाभ्यां विशेषणान्मेह द्वे कतरश्च कुलेति । अयमर्थः—
 'पञ्च ह्रस्वास्तम्बुद्धेः' इति सूत्रे सम्बुद्धिपदस्य 'वेन विना यवनपुपन्नं तत्सेनाक्षिप्यते' इति सिद्धा-
 न्तात् सम्बुद्धेः प्रत्ययत्वेन तस्य च 'परश्च इति सूत्रेण प्रकृतिपरत्वनियमात् प्रकृत्यर्थं विना

सम्बुद्धेरनुपपन्नत्वेन प्रकृतेरक्षेपो भवति प्रकृतिरङ्ग च पर्यायाविति अङ्गस्याक्षेपो लभ्यते ।
 'यद् येनाक्षिप्यते तत्तेनैवान्वेति' इति नियमस्यानुसारेण सम्बुद्ध्याक्षिप्तपदस्य सम्बुद्धि-
 पदेनैव अन्वयस्योचितत्वेन अङ्गात्परीभूतायाः सम्बुद्धेरङ्गो लोपो भवति स इत् एङ् ह्रस्वा-
 भ्यां परीभूतत्वेद् इत्यर्थेलाभेन हे कतरत् इति न सिद्ध्यते । कतरशब्दात् । सम्बुद्धयेकवचने
 सुप्रत्यये 'अद्भुतरादिभ्यः पञ्चभ्यः' इति सूत्रेणाद्वादशे भसन्नायाम् 'देः' इति टिलोपे
 कतर अद् इति स्थिते कतर इत्यस्य अङ्गत्वात् ततः परत्वेन अद् इति सम्बुद्धेः' इल्लस्तकारस्य
 ह्रस्वात्परीभूतत्वेन तलोपापत्तेः । यदि तु ह्रस्वपदस्य सूत्रे नानुवृत्तिः तेन हे कतरत् इत्यत्र संबु-
 द्धेरदित्यस्य ह्रस्वात्परीभूतत्वाभावेन तकारस्य ह्रस्वात्परत्वेऽपि सम्बुद्धित्वाभावेन अङ्गात्परत्वा-
 भावेन च लोपाप्राप्त्या न दोष इत्युच्यते तर्हि हे कुल इत्यत्र दोषः कुलशब्दात् सम्बुद्धये-
 कवचने सुप्रत्यये 'अतोऽम्' इत्यनेन अमादेशे 'अणि पूर्वः' इति पूर्वरूपे कुलम् इति दशायात्
 अम् इत्यस्य कुल इत्यङ्गात् परीभूतत्वेऽपि ह्रस्वात्परीभूतत्वाभावेन पूर्वान्तवद्भावेन कुल इत्य-
 स्याङ्गत्वेऽपि ततः परस्य सम्बुद्धित्वाभावेन 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' इति निषेधेनामः
 सम्बुद्धेर्माहीतमशक्यतया मलोपानापत्तेः । अतो 'यद् येनाक्षिप्यते तत्तेनैवान्वेति' इति न्यायो
 नानुसर्तव्यः । तेन एकस्माद् ह्रस्वान्ताच्चात् सम्बुद्धयवयवो इत् लुप्यते इत्यर्थोऽङ्गीकरणीय
 इति । तेन कुत्रापि न दोष इति । ३३-एङ्ग्रहणं किम् ? हे हरे, विष्णो । अत्र हि पर-
 त्वात् नित्यत्वाच्च सम्बुद्धिगुणे कृते ह्रस्वात् परत्वं नास्ति । अयमर्थः-एङ्ग्रहत्वात् सम्बुद्धेः
 इति सूत्रे एङ्ग्रहणं व्यर्थम् । तदभावेऽपि हरिशब्दात् विष्णुशब्दाद् सम्बुद्धिसुप्रत्यये ह्रस्वात्
 परत्वेनैव सुलोपे ततः प्रत्ययलक्षणेन 'ह्रस्वस्य गुणः' इति गुणे हे हरे हे विष्णो इत्यादि
 तल्लक्ष्यसिद्धेरिति प्रश्नाशयः । उत्तराशयस्तु ह्रस्वात् परत्वेन सुलोपस्य प्राप्त्यापि परत्वेन
 नित्यतया च 'परानित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः' इति परिभाषानुसारेण 'ह्रस्वस्य
 गुणः' इति शास्त्रस्यैव प्राबल्येन पूर्वं प्रवृत्तौ पश्चात् ह्रस्वात्परत्वाभावेन सुलोपप्रवृत्त्यर्थं सूत्रे
 एङ्ग्रहणमावश्यकमिति । ३४-इह स्थानिबद्भावेन यादेशस्य सुप्त्वात् सुपि चेति
 दीर्घः । 'सक्षिपातलक्ष्णो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य' इति परिभाषा तु नेह प्रव-
 र्तते 'कष्टाय क्रमणे' इत्यादिनिर्देशेन तस्या अनित्यत्वज्ञापनात् । अयमर्थः-राम-
 शब्दात् 'देर्यः' इति सूत्रेणादन्तादङ्गात् राम इत्यस्मात् परत्वेन ङ इत्यस्य यादेशे 'स्थानिव-
 दादेशोऽनद्विधा' इति स्थानिवद्भावेन यादेशे 'ङ' वृत्तिसुप्त्वस्य अतिदेशेन 'दीर्घं च' इत्य-
 नेन दीर्घं रामाय इति सिद्ध्यति । नन्वत्रादन्ताङ्गं निमित्तौक्यस्य आयमानो यादेशोऽदन्ताङ्ग-
 विधातकदीर्घप्रवृत्तिं प्रति निमित्तं वेति 'सक्षिपातलक्ष्णो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य' इति
 परिभाषया निमित्तत्वनिषेधे कथं दीर्घप्रवृत्तिरिति ? अत्रोच्यते 'कष्टाय' इत्यत्र यादेशे परे
 सूत्रकारकृतदीर्घनिर्देशेन तदन्ययानुपपत्त्या सक्षिपातरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनेन तस्या
 यादेशुनिमित्तक 'सुपि च' इति दीर्घविषये अप्रवृत्तेरिति । ३५-बहुवचने किम् ? रामः-
 रामस्य । अयमर्थः-बहुवचने ह्रस्वेत्' इति सूत्रे बहुवचनप्रवृत्ताभावः शङ्कादौ सुपि अद-

न्ताङ्गस्थ एत्वं भवतीत्यर्थमात्रे राम स् इत्यत्र रामस्य इत्यत्र च एकवचनस्य सुप्त्वाद् शलादि
 स्वान्व राम इत्यदन्ताङ्गत्वैत्वं स्यात् । अतः सूत्रे बहुवचनग्रहणम् । ननु सर्वत्र एकमेव प्रत्यु-
 दाहरणं दृश्यते अत्र किमर्थं प्रत्युदाहरणद्वयम् ; इति चेन्न 'स्वौजसमीट्' इत्यत्र 'वौजसमीट्'
 न्यासकरणेन रामशब्दाद् इत्यस्यै तस्य शलादित्वामावेन राम- इत्यत्र दत्त्वाप्राप्त्या रामस्येति
 द्वितीयस्यावश्यकत्वमित्याशयात् । ३६-सुपि चेति दीर्घो यद्यपि परस्तथापीह न प्रवर्तते
 सञ्चिपातपरिभाषाविरोधात् । नामीत्यनेन स्वात्मसामर्थ्यात् परिभाषा बाध्यते ।
 अयं भावः—रामशब्दाद् षष्ठीबहुवचने आभि प्रत्यये 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' इति नुडागमे 'नामि'
 इति दीर्घे णत्वे 'रामाणास्' इति सिध्यति । नन्यत्र राम नाम् इति रिथे नामीत्यस्य 'हरीणास्'
 इत्यादौ चरितार्थस्य सुपि चेत्यनेन रामाय इत्यादौ चरितार्थेन तुल्यबलविरोधिनापरेण 'विप्र-
 तिषेधे परं कार्यम्' इति शास्त्रबलाद् बाधप्रसङ्गकथं 'नामि' इति दीर्घोऽप्येव इति चेन्न 'सञ्चिपा-
 तलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य' इति परिभाषया ह्रस्वान्ताङ्ग निमित्तीकृत्य जायमानस्य
 नुटो ह्रस्वान्ताङ्गविधातकदीर्घप्रवृत्तिं प्रति अनिमित्तत्वबोधनेन यथादित्वधर्मपुरस्कारेण प्रवर्तमा-
 नस्य 'सुपि च' इति शास्त्रस्याप्राप्तेः । न चैवं नाम्त्वस्य नुट्मूलकत्वाद् तस्मैपुरस्कारेण प्रव-
 र्तमानस्य 'नामि' इति शास्त्रस्य सञ्चिपातपरिभाषया नुट्येऽनिमित्तत्वबोधनेन कथं प्रवृत्तिरिति
 वान्वयम्, नामि इति सूत्रविषये सञ्चिपातपरिभाषाप्रवृत्तौ ह्रस्वान्ताङ्गनिमित्तकत्वं दृश्यमानस्य
 धर्ममादाय प्रवर्तमानस्य नामि इति सूत्रस्य वैयर्थ्यापातेन तत्सामर्थ्यात् सञ्चिपातपरिभाषया
 नामीत्यनेन बाधो जायते इति कल्पनात् । ३८—तद्वन्तस्यापीध सञ्ज्ञा, इन्द्रो चेति
 ज्ञापकात् । तेन परमसर्वत्रेति शब्द परमभवकानित्यन्नाकङ्क्ष सिध्यति । अयमर्थः—
 'सर्वादीनि' 'सर्वनामानि' इति सूत्रे सर्वादीनि इति पदस्य विशेषान्तरासत्त्वेन अविशेषण-
 त्वेऽपि शब्दस्वरूपं विशेष्यमादाय 'इन्द्रो च' इति सूत्रेण विशेषणत्वबोधनेन 'येन' विभिरु-
 दन्तस्य' इति सूत्रसाहाय्येन सर्वादीनां सर्वाधन्तशब्दस्वरूपाणाञ्च सर्वनामसंज्ञा भवतीति
 सूत्रार्थः । तेन सर्वशब्दस्य यथा सर्वनामसंज्ञा भवति, तथा परमसर्व इति सर्वशब्दान्तस्य
 सर्वनामसंज्ञया तत्कालसिद्धिः । एवं परमसर्व इति सर्वादिषट्कं 'भवत्' शब्दान्तस्य सर्वनाम-
 संज्ञायां तत्संबन्धो यद्यपि परमभवकात् इति सिध्यति । तदन्तविध्यभावे 'वर्णाश्रमेतर' इत्यस्य
 सर्वादिषट्कत्वामावेनैव सर्वनामसंज्ञाया अप्राप्तौ तन्निषेधकं इन्द्रे चेति सूत्रं व्यर्थं सवृत्तार्थं
 ज्ञापकं बोध्यम् । ३८-न चार्वाणस्तु ह्रस्वादाधिव नाहुबन्धकृतमनेकास्त्वमिति वाच्यम् ।
 सर्वादिशब्दात् प्रगु ह्रस्वसंज्ञाया द्वाभावात् । अयं भावः—सर्वशब्दात् असि 'सर्वादीनि
 सर्वनामानि' इति सर्वनामसंज्ञायां 'जसः शी' इत्यनेन जसः स्थाने विधीयमानः शीआदेशः
 शित्वाद् अनेकास्त्वाद्वा सर्वस्य स्थाने भवतु इत्याशङ्कायामुच्यते, अनेकास्त्वादेव सर्वादिशो न
 तु शित्वात् । न च 'अर्वाणस्तु' इत्यत्र तुआदेशस्य तकारश्चकारद्वयवटितत्वेऽपि श्चका-
 रस्येष्टसंज्ञकतायाऽनुबन्धत्वेन 'नाहुबन्धकृतमनेकास्त्वम्' इति परिभाषयाऽनुबन्धकृतानेकास्त्वस्य
 निषेधेन यथा न सर्वादिशब्दं तथा शीआदेशस्यापि ह्रस्वसंज्ञकशकारवटितत्वेनोक्तपरिभाषयाऽने-

कालत्रनिषेधेन न सर्वविशेषसम्भव इति वाच्यम्, आदेशोत्तरस्थानिवद्भावेन प्रत्ययवित्त्वाद् शकारस्य इत्संज्ञायामपि आदेशप्रवृत्तेः पूर्वं समकारं वा प्रत्ययत्वाभावेन इत्संज्ञाया अप्रवृत्त्या-ऽनुबन्धत्वाभावेनोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । एतेन शित्वाःसर्वविशेष इत्यपास्तम् । ३९—उभ-
शब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः । अतएव नित्यं द्विवचनान्तः । तस्येह पाठस्तुभका-
वित्यकजर्थः । न च कप्रत्ययेनेष्टसिद्धिः । द्विवचनपरत्वाभावेनोभयत उभयत्रेष्टाया-
विवायचप्रसङ्गात् । तदुक्तम्—उभयोऽन्यत्रेति । अन्यत्रेति द्विवचनपरत्वाभावे ।
उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयटः । अस्तीति हरदत्तः । अयमर्थः—उभशब्दस्य
द्वित्वसङ्ख्याविशिष्टार्थबोधकत्वम्, ततश्च तस्मात् द्वित्वसङ्ख्याया एव प्रतीत्या नीतं द्विवचनो-
त्पत्तिः । नन्वेव सर्वादिगणे उभशब्दपाठः किमर्थः सङ्गायाः कार्यार्थत्वात् सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्त-
शीभावादिकार्याणामेकवचनबहुवचनयोरेव सत्त्वेन तयोश्चोभशब्दस्य प्रयोगाभावेन सर्वनाम-
सङ्गानुपयोगात्; इति चेत् ? अत्रोच्यते, 'उभकौ' इत्यत्राकप्रत्ययो यथा स्यादिति सर्वादिगणे
उभशब्दस्य पाठ इति । न च उभशब्दात् कप्रत्ययेऽपि तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात् प्रथमा-
द्विवचनोत्पत्तौ 'उभकौ' इत्यस्यसिद्धेः पुनरपि तत्पाठो विफल इति वाच्यम्, कप्रत्ययस्य द्विव-
चनभिन्नत्वेन तस्मिन् परे 'उभादुदात्तो नित्यम्' इति सूत्रस्येन 'नित्यम्' इति योगविभागेन
'उभयोऽन्यत्र' इति वचनैकवाक्यतया उभशब्दादत्यन्तस्वार्थिकायचः प्रवृत्त्या उभकावित्य-
सिद्ध्यापत्तेः । उभशब्दात् पञ्चम्यन्तात् तसिक्प्रत्यये सप्तम्यन्तात् ऋक् प्रत्यये वा तत्र पूर्वोक्त-
रीत्याऽजाचः प्रवृत्त्या उभयतः उभयत्र इत्यादिवदुभयकावित्यापत्तेश्च । नचैकमकप्रत्यये तस्यापि
द्विवचनभिन्नत्वेन तस्मिन् परेऽयचः प्रवृत्त्यापत्तिरस्त्येवेति वाच्यम्, अकप्रत्ययस्य 'अन्यथ-
सर्वनाम्नामकच् प्राक् टे' इत्यनेन टे प्राग्विधानात्, उभशब्दमध्यपतितया 'तन्मध्ये पति-
तास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते' इति परिभाषयाऽकज्ज्विशिष्टस्योभग्रहणेन ग्रहणात्, ततो द्विवचनपर-
त्वस्यैव सत्त्वेनाऽयचप्रवृत्त्यभावादिति । तदेवमुभशब्दस्य द्विवचने प्रयोगो नास्ति इति फलि-
तम् । तदुक्तमुभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयट इति । हरदत्तस्तु उभशब्दादत्यन्तस्वार्थि-
कायचो द्विवचनपरत्वाभावे एव प्रवृत्तावपि 'सङ्ख्याया अवयवे तयप्' इति सूत्रेणोभशब्दात्
तयप्प्रत्यये तत्स्थाने 'उभादुदात्तो नित्यम्' इति सूत्रविहितायचो द्विवचने परे ततोऽन्यत्र वा
प्रवृत्ताबाधकाभावेनायजादेशे स्थानिवद्भावेन तद्धितान्ततया प्रातिपदिकत्वे एकवचनबहुवचन-
वद् द्विवचनोत्पत्तेः प्रतिबन्धकाभावादुभयशब्दस्य द्विवचनमस्ति इत्याहेति । ४१—इतर-
इतमी प्रत्ययौ । प्रत्ययग्रहणे तदन्ता प्राक्षाः । यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्त
ग्रहणं नास्ति सुसिद्ध्यन्तमिति ज्ञापकात्, तथापि ब्रह्म तदन्तग्रहणं केवल्योः संज्ञायाः
प्रयोजनभावात् । अयं भावः—सर्वादिगणे इतरइतम् इतिप्रत्यययोर्ग्रहणेन केवल्यस्य च प्रत्य-
यस्य प्रयोगाभावं प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमिति तदन्तविधौ इतरप्रत्ययान्तइतमप्रत्ययान्तयोः
कतरकतामादिशब्दयोरेव सर्वनामसंज्ञा न तु केवल्योस्तयोः । 'संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं
नास्ति' इति 'सुसिद्ध्यन्तम्' इति सूत्रस्थान्तग्रहणज्ञापितपरिभाषायास्तु नैव प्रवृत्तिः, केवल्योः

१ सहायां फलाभावापिति । ३१—स्वामिधेयापेक्षावधिनिचयो व्यवस्था । व्यवस्थायां किम् ? दक्षिणा गाथकाः कुशला इत्यर्थः । अस्यायमभिप्रायः—स्वस्य पूर्वादिशब्दस्यामिधेयेन येन वाच्यायेन नियमेनावधिरपेक्ष्यते तादृशोऽर्थो व्यवस्था, तद्विचिपूर्वादिशब्दानां सर्वनामसंज्ञा भवतीति सूत्रार्थः । पूर्वादिशब्दे उच्चारिते कस्मात्पूर्वः कस्मात्परः कस्माद् दक्षिणः कस्मादुत्तर इति नियमेनावधिसापेक्षोऽर्थ इति यावत् । सूत्रे व्यवस्थापदभावे कुशलवाचिदक्षिणशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा स्यादिति सूत्रे तद्वद्ग्रहणम् । कृते तु नस्मिन् कुशलार्थस्य कस्मात् कुशल इति कदाचिदवध्यपेक्षत्वेऽपि कुशलमात्रप्रतिपादनेच्छोर्च्चारितदक्षिणशब्दार्थस्यावध्यपेक्षत्वाभावेन नियमेनावधिसापेक्षार्थकत्वाभावात् सर्वनामसंज्ञा न भवतीति 'दक्षिणाः' इत्येकमेव रूपमिति बोध्यम् । ३२—इह समासात्प्रागेव प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निविध्यते । अन्यथा लौकिके विग्रहवाक्ये इव तन्प्राप्यकञ् प्रवर्तेत । स च समासेऽपि भूयेत । अतिक्रान्तो भवकन्तमतिभवकानिति वचः । भाष्यकारस्तु त्वकल्पितुको मकल्पितुक इति रूपे इष्टापत्तिं कृतवैतसूत्रं प्रत्यागच्छन्मौ । यथोत्तरं सुनीनां प्रामाण्यम् । अयमर्थः—'विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ' इति सूत्राद् 'बहुव्रीहौ' इत्यस्यानुवृत्त्या बहुव्रीहिग्रहणसम्भवेन पुनः सूत्रे बहुव्रीहिग्रहणं बहुव्रीह्यर्थकल्प्यमानालौकिकप्रक्रियावाक्यपरम् । तथा च बहुव्रीह्यर्थकल्प्यमानालौकिकप्रक्रियावाक्यषट्कसंज्ञादेः सर्वनामसंज्ञा न भवतीति 'न बहुव्रीहौ' इति सूत्रस्यार्थः । तेन 'त्वकल्पितुकः' 'मकल्पितुकः' इति बहुव्रीहिसमासस्यालौकिके प्रक्रियावाक्ये 'युष्मद् स् पितृ स्' 'अस्मद् स् पितृ स्' इत्यत्र सर्वनामसंज्ञानिवेधे युष्मदस्मदशब्दयोः कुत्सारविशिष्टार्थबोधकत्वविवक्षायां कप्रत्यय एव न त्वकजिति, ततः 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रेण स्वमादेशयोः कृतयोः 'त्वक् स् पितृ स्' 'मक् स् पितृ स्' इति जाते 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहिसमासे पश्चात्सुष्ठुकि 'नष्टृतश्च' इति कपि प्रत्यये 'त्वक्कल्पितुकः' 'मक्कल्पितुकः' इति च सिद्ध्यति । बहुव्रीहिपदस्य मुख्यार्थपरत्वे समासात्प्राक् प्रक्रियावाक्ये 'युष्मद् स् पितृ स्' 'अस्मद् स् पितृ स्' इत्यत्र निषेधाप्रवृत्त्या युष्मदस्मदशब्दयोः सर्वनामसंज्ञायां कुत्सारविषयविषयायां कप्रत्ययापवादे 'अन्यसर्वनाम्नामकञ् प्राक् टेः' इत्यनेनाकचि 'त्वक्क स् पितृ स्' 'मक्क स् पितृ स्' इति जाते पश्चाद् बहुव्रीहौ समासे सर्वनामसंज्ञानिवेधेऽपि जातकार्यानिवृत्तेः 'त्वकल्पितुकः' 'मकल्पितुकः' इति अकल्पप्रत्ययग्रहणं स्याद् यथा कुरित्तं भवन्तं भवकन्तमतिक्रान्त इति लौकिके विग्रहे 'भवत् अम् अस्ति' इत्यलौकिके च भवत् शब्दस्य सर्वनामत्वेन कुत्सारविषयविषयायां सुकरीत्याऽकचि 'भवकत् अम् अस्ति' इति जाते 'अत्यादयः क्रान्ताभर्थे द्वितीयया' इति समासे अतिक्रमणकर्तृत्वविशिष्टार्थं प्रति 'भवकत्' शब्दस्योपसर्जनतया 'सङ्क्षोपसर्वनानां प्रतिषेधः' इति सर्वनामसंज्ञानिवेधेऽपि जाताकचो निवृत्त्यभावेन 'अतिभवकान्' इत्यत्र अकञ् भूयते । भाष्यकारस्तु 'न बहुव्रीहौ' इति सूत्रसत्त्वे तेन प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञानिवेधेऽपि 'स्वार्थे परिपूर्णं पदमर्थान्तरेण भूयते' इति सिद्धान्तात् पितृशब्दार्थेन अन्यपदार्थेन च युष्मदस्मदशब्दयोरन्वयविवक्षायाः प्रागेव कुत्सारविशिष्टयुष्मदस्मदशब्दाभ्यां

स्वार्थिकत्वेनाकचप्रत्ययप्रवृत्तौ तदनन्तरमेव बहुव्रीहेश्विकीर्णिततयाऽकचप्रवृत्तिसमये कथमपि निषेधस्य प्रवृत्तिसम्भवामावेनाकाचः सर्वथा प्रतिबन्धाभावेन 'त्वक्तपितृकः' 'मक्तपितृकः' इत्येव रूपे भवत इति अकचप्रत्ययश्रवणमिष्टमेवेति सूत्रं न करणीयमिति प्रत्याख्यातवान् । नन्वेवं सूत्रमते 'त्वक्तपितृकः' 'मक्तपितृकः' इति, भाष्यकारमते 'त्वक्तपितृकः' 'मक्तपितृकः' इति भिन्ने रूपे, ततश्चास्माभिः किमनुसरणीयमिति चेत् ? अत्रोच्यते, पूर्वपूर्वमुन्यपेक्षयोस्तरोत्तरमुनेः प्रामाण्यमधिकमस्माभिरङ्गीकरणीयमिति 'त्वक्तपितृकः' 'मक्तपितृकः' इत्येवाऽस्माभिः प्रयोक्तव्यं, न तु 'त्वक्तपितृकः' 'मक्तपितृकः' इति । ४३—संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वाद्यः महा-संज्ञाकरणेन तद्वन्मुगुणानामेव गण्ये सन्निवेशात् । अतः संज्ञाकार्यमन्तर्गणकायांश्च तेषां न भवति । अयमर्थः 'सर्वादीनि सर्वनामानि' इति सूत्रे 'सर्वनाम' इति महासंज्ञाकरणेन तस्याश्चान्वयतया सर्वा न्वयमिति सर्वेषां नामानि इति वा विग्रहेण प्राधान्येन इतराविक्षेपण-त्वेन स्वीयसर्वाधीपस्थापक इत्यर्थकायात् तादृशसर्वादिगणपठितशब्दानामिव सर्वनामसंज्ञा । सर्वनामसंज्ञोददेश्यसर्वादीनां शब्दानां प्राधान्येन स्वीयसर्वाधीपस्थापकानामेव न गण्ये सन्नि-वेशेन त्यदादयः शब्दा अपि तादृशा एव पठयन्ते इति 'त्यदादीनामः' इत्यस्य 'तदोः सः साधनन्ययोः' इति सत्त्वम् 'अदबुद्धतरादिभ्यः पञ्चम्यः' इत्यदबुद्धदेश्य तादृशाधीपस्थापक-शब्दानामेवेति संज्ञायामुपसर्जनत्वे च सर्वादीनां सर्वनामसंज्ञा अस्मिन् सत्त्वमदबुद्धदेश्य न भवन्तीति क्रमेणोदाहरणानि सर्वो नामेत्यादीनि । ४४—समुदायस्याच निषेधो न एवम-वाच्यः । न चैव तद्वन्तविधिना सुदृप्तसङ्गः, सर्वनामो विहितस्यामः सुवृत्तिरित्या-ख्यातत्वात् । अयं भावः—वर्णाश्च आश्रमाश्च इतरे च वर्णाश्रमेतराः तेषां वर्णाश्रमेतराणाम् इत्यत्र 'वर्णाश्रमेतर' इति समुदायस्य तदन्तविधिना 'सर्वादीनि सर्वनामानि' इति सूत्रेण प्राप्ता सर्वनामसंज्ञा द्वन्द्वे च' इति सूत्रेण निषिध्यते, इतरशब्दस्य तेन सूत्रेण प्राप्ता तु न निषि-ध्यते तत्र संज्ञाया निषेधे फलाभावात् कप्रत्ययेऽकचप्रत्यये वा रूपे विशेषामावात् । न चैवं 'वर्णाश्रमेतर' समुदायस्याऽसर्वनामत्वेऽपि इतरस्य सर्वनामत्वे ततः परस्या आम् विभक्तेः 'असि सर्वनाम्नः सुट्' इत्यनेन तदन्तविधिना सर्वनामसंज्ञकेतरशब्दान्ताङ्गात्परत्वेन सुङागमापत्ति-रिति वाच्यम्, तत्र सूत्रे 'सर्वनाम्नः' इति पञ्चम्या विहितविशेषणत्वस्वीकारेण अवर्णान्तावका-त्परस्य सर्वनामसंज्ञकशब्दाद्विहितस्याऽऽमः सुङागमो भवतीत्यर्थकाभेनात्र इतरशब्दाद्विहित-त्वाभावेन तदप्रवृत्तेः । ४५—वृत्तिकृता तु पूर्वविप्रतिषेधेनातोः कृतयोः सन्निपातपरि-भाषाया अनित्यतामाश्रित्य जरसि कृते 'मिर्जरसिन्' 'मिर्जरासात्' इति रूपे न तु 'मिर्जरासा' 'मिर्जरसः' इति केचिद्विद्युक्तम् । तथा मिसि मिर्जरसैः इति रूपान्तर-मुक्तं तद्वन्नुसारमिदं चतुर्थेकवचने मिर्जरस्येत्येव रूपमिति स्वीकृतम् । एतच्चाभास्य-विद्वज्जम् । अयं भावः जरसादेशादिभक्त्यावेष्टाः पूर्वविप्रतिषेधेन भवन्तीति स्वीकृत्य सन्नि-पातपरिभाषायाश्च 'अतो मिस येस्' इति सूत्रेऽदन्तात्परस्य मिस येसादेशविधानेन वृद्धयेद-सिद्धावैस्करणसामर्थ्येन जरसादेशविषये अनित्यत्वमाश्रित्य मिर्जरशब्दात् तृतीयेकवचने

दाप्रत्यये पञ्चम्यकवचने ङसि प्रत्यये वा पूर्व'मिना'देशे 'आत्' आदेशे च कृते सन्निपातपरि-
भाषाया अनित्यत्वेनाप्रबृहत्या जरसादेशे 'निर्जरसिन्' 'निर्जरसात्' इति केषाञ्चिन्मतं वृत्तिका-
रणोक्तम् । तन्मते च छतीयाबहुवचने जरसादेशात्पूर्वं भिसः स्थाने ऐसादेशे सन्निपातपरिभा-
षाया अनित्यत्वेन जरसादेशे 'निर्जरसैः' इति रूपं भवतीत्युक्तम् । तदनुसारिभिश्च पूर्व ङसः स्या-
देशेऽजादित्वाभावे न जरसादेशप्रबृहत्या 'निर्जरस्य' इत्येव रूपं भवतीति स्वीकृतम् । परन्तु सर्व-
मेतद्भाष्यविरुद्धम् । भाष्यकृता हि इनादेशस्येकार 'आत्' आदेशेऽस्य च दीर्घकरण प्रत्याख्या-
तम् 'ओसि च' इत्येतत्सूत्रात्परत्र 'आङि चापः' इत्यत्र 'आङि' इति योगं विमर्शय आङि-
परेऽत एत्वं भवतीत्यर्थेन रामशब्दात् दाप्रत्ययस्य स्थाने 'न' आदेशे परत्वे कृते 'रामेण' इति,
रामशब्दात् ङसिप्रत्ययस्य अद् आदेशेऽकारोच्चारणसामर्थ्येन 'अतो गुणे' इति पररूपभावे
सर्वण्दीर्घेण च 'रामाद्' इति च रूपसिद्धेः । तथा च तन्मते 'निर्जरसिन्' इत्यादिरूपासिद्धेः
प्रत्याख्यानानसङ्गतिः स्यादतो जरसादेशः परत्वाद् विमर्शयदेशेभ्यः पूर्वं भवतीत्येव सिद्धान्त
इति । ४६—पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाष इति पक्षे स्वह्रस्ववाच इत्येवात्र गत्वम् ।
पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति त्विह नास्ति, तस्य दोषः संयोगादिछोपलत्वणत्वे त्विति
निषेधात् । अयं भावः—'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ इति सूत्रे 'पूर्वविधौ इति पदस्य पूर्वस्य
विधिः पूर्वविधिः, पूर्वस्माद् विधिः पूर्वविधिः इति षष्ठीसमासः पञ्चमीसमासो वा । तत्र षष्ठी-
समासे तत्र सूत्रे दृष्ट्युक्तोऽर्थ एव । पञ्चमीसमासपक्षे तु परनिमित्तोऽनादेशः । स्थानिवद्
स्थानिभूतावचः पूर्वत्वेन दृष्टाद्वर्णात्परस्य विधौ कर्तव्ये इत्यर्थः । तथा च 'यूप न् अत्' इति
अरलोपानन्तरभावि-या स्थितौ परः शुभ्रप्रत्ययस्तन्निमित्तालोपादेशस्य ततः पूर्वत्वेन दृष्टात्स्व-
कारात्परस्य नकारस्य गत्वे कर्तव्ये स्थानिवद्भावेऽकारव्यवधानबुद्ध्या 'रवाम्नां नो णः
समानपदे' इत्यस्य न प्रवृत्तिः, किन्तु 'अट्ठञ्ठ्वाङ्नुम्यवायेऽपि' इत्यस्य अकारव्यवधानेन
प्रवृत्त्या गत्वम् । न च त्रैप्राधिके कर्तव्ये स्थानिवद्भावो न भवतीत्यर्थक 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानि-
वद्' इति स्थानिवद्भाषनिषेध इति वाच्यम्, तस्य दोषः संयोगादिछोपलत्वणत्वेपु' इत्यनेन
णावे तत्प्रतिप्रसवात् । ४७—आत इति योगविभागावृत्तात्तोरस्याकारलोपो ङसि च ।
कश्चिः, जनः । अयमर्थः—'आतो' धातोः' इति सूत्रे आतः इति धातोः इति च सूत्रं विमर्शयते ।
तत्र 'आतः' इत्यस्य आकारान्तमसंज्ञकज्ञान्त्यस्य लोप इत्यर्थः । 'कत्वा इना' प्रत्ययानु-
करणकत्वाद्देशाशब्दान्यां ङसि असंज्ञायां पूर्वसूत्रेणाऽऽकारलोपः । ततो 'धातोः' इति । अस्य
तु मूलोक्तार्थः । 'विश्वप' इत्याद्युदाहरणम् । न चैवं 'द्वाद्वा' इत्यत्रापि पूर्वसूत्रेणाकारलोपा-
पत्तिरिति वाच्यम्, एवं सति सर्वत्रैव पूर्वसूत्रेणाकारलोपसिद्धेरुत्तरसूत्रस्य वैयर्थ्येन तत्सा-
मर्थ्यापूर्वसूत्रस्य काचित्कत्वबोधनेनानिष्टस्येऽप्रवृत्तेरिति । ४८—कथं तर्हि बुद्धिबो
बुद्धिकर्मियेत्यादि ? उच्यते, बुद्धिस्थिता चीर्षेणामिति विग्रहे बुद्धिरित्यस्य चीर्षब्दं प्रति
गतिस्त्वमेव नास्ति । यत्किंचाद्युक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः । बुद्धिकशब्दस्य
बुद्धि कृतमपादानार्थं नेह विवक्षितम् । बुद्धिकसम्बन्धिनी भीर्बुद्धिकभीरिर्युत्तरपद-

छोपो वा । ननु गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यणनिषेधेनात्र 'वुट्' इति शब्दस्य 'गतिश्च' इति गतिसंज्ञकतया तत्पूर्वकत्वेन तदितरपूर्वपदकत्वाभावात्कथं निषेधप्रवृत्तिः, एवं वृत्तिकशब्दस्य 'मीश्वार्थानां भयहेतुः' इति अपादानसंज्ञायाश्च विधानेन कारकपूर्वपदकत्वेन तदितरपूर्वपदकत्वाभावात्कथं यणोऽप्रवृत्तिरिति चेत् ? अत्रोच्यते, यदर्थक्रियागतयिषेधद्योतका प्रादयस्तेषां तद्गतयुगे गतिसंज्ञा भवतीति 'गतिश्च' इति सूत्रार्थस्वीकारेण 'दुट्' शब्देनात्र स्थितेर्दुष्टत्वबोधनस्य विवक्षिततया भीशब्दार्थध्यानक्रियानिरूपितगतित्वाभावेन गतीतरपूर्वपदकत्वेन निषेधप्रवृत्तिः । एव वृत्तिकस्य वस्तुतो भयहेतुत्वेऽपि तदविवक्षया सम्बन्धित्वमात्रविवक्षया वृत्तिकसम्बन्धिनो भीः वृत्तिकमोः इति मध्यमपदकोपिसमाते वा वृत्तिकशब्दस्य भीशब्दार्थान्वयाभावेन वा भयहेतुत्वाभावादुक्तसूत्रस्याप्रवृत्त्या कारकेतरपूर्वपदकत्वेन निषेधप्रवृत्तिः ।

४९—नन्प्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम्—उणादिनिष्पन्नानां वृत्तजन्मानां चेद्भवति तर्हि नन्प्रादीनामेव । तेन पितृभ्रातृप्रभृतीनां न । उद्गातृशब्दस्य तु भवत्येव समर्थसूत्रे उद्गातार इति भाष्यप्रयोगात् । अयं भावः—'अपुनृतृस्वसुनपुनृतृत्ववृक्षत्तद्गोतृप्रशास्तृणाम्' इति मूत्रे 'उणादयो व्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि' इति पक्षे नन्प्रादीनां शब्दानां तृप्तत्वात्तृप्तत्वाच्च पुनृतृग्रहणेनैव दीर्घसिद्ध्या नन्प्रादिग्रहणं सिद्धे सति आरभ्यमाणो विधिनियमाय भवतीति सिद्धान्तात् नियमार्थम् । नियमेन च स्वेतरस्वसजातीयव्यावृत्तिः कियते इति 'नन्प्रादीतरोगादिनिष्पन्नतृप्ततृप्ततृप्तशब्दानां न दीर्घ' इति फलिजम् । तथा च पितृशब्दस्य भ्रात्रादिशब्दस्य वा पुनृतृप्तत्वेऽपि न दीर्घः । न चैवमुद्गातृशब्दस्याप्युणादिनिष्पन्नतया तस्यापि दीर्घो न स्यादिति वाच्यम्, समर्थसूत्रे 'उद्गातारः' इति भाष्यप्रयोगदर्शनेन भाष्यप्रामाण्यात्तस्य नियमेन व्यावृत्त्यभावकल्पनात् । ५०—यद्यपि जरसादे शस्य स्थानिवद्भावेनाद्यन्ततामाश्रित्य 'अङ्ग आपः' 'आङ्गि आपः' 'याङ्ग आपः' 'ह्रस्वना आपः' 'छेनाम्' इति पञ्चापि विधयः प्राप्ताः, नस्तिश्रापुस्तु, तथाप्यनस्विधावित्युत्तेर्न भवन्ति, आ आविति प्रश्लिष्याकाररूपस्यैवाऽऽपः सर्वत्र प्रहणात् । एवं ह्रस्वधादिसूत्रेऽपि आप् ङी ई इति प्रश्लेषादितिष्ठत्वाः निष्कौशम्बिरित्यादिसिद्धेर्दीर्घग्रहणं प्रत्याख्येयम् । न चैवमप्यतिष्ठत्वायेत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं स्थानिवद्भावेनाप्यत्र चाश्रित्य याट् स्यादिति वाच्यम्, आवन्तं यदङ्गं ततः परस्य याङ्गविधानात् उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदाविनियमात् । अयं भावः—'जरसौ' 'जरसा' 'जरसे' 'जरसो' 'जरसाम्' 'जरसि' इत्यत्र विभक्त्यादेशेभ्यः परत्याज्जरसादेशेऽपि तस्य 'स्थानिवदादेशोऽनस्विधौ' इति स्थानिवद्भावेन आप्लवस्याऽल्लमात्रवृत्तित्वाभावादनस्विधाविति निषेधाप्रवृत्तेरावन्ततयोक्तपञ्चसूत्रे शी आधादेशापत्तिर्यद्यपि प्राप्नोति, एवं नासिकानिशापृतनाशब्दानां 'पद्म' इति 'मासः' 'तृतनासां' इति च नसायादेशेषु तत्र स्थानिवद्भावेनोक्तादेशापत्तिः; तथापि पूर्वोक्तसूत्रेषु आप्लवेऽपि तत्पूर्वं सर्वणदीर्घणाकारं प्रश्लिष्य आकाररूपो य आप्ल तदन्ताद्भादिति सर्वत्रावृत्तिः आप्लवेऽनस्विधावित्यस्याप्रवृत्तावपि आत्वस्य अस्मात्प्रवृत्तिर्मत्वेन 'अनस्वि-

धौ' इति निषेधात् स्थानिवद्भावेनानेतुमशक्यतयोक्तसूत्रपञ्चकाप्रवृत्त्या न शीघ्राणादेशापत्तिः । नन्वेव 'इदञ्चयाम्भ्यो दीर्घास्तुतिस्यपृक्तं इत्' इति सूत्रेऽपि आप्पदे पूर्वनाकारस्य ङीपदे चोत्तरत्र ईकारस्य सवर्णदीर्घेण प्रत्येवादाकाररूपावन्तात् ईकाररूपक्यन्ताच्च परमित्यर्थेन 'अतिखट्वा' 'निष्कोशाभिः' इत्यादौ 'अनस्विधौ' इति निषेधात् आत्वस्य ईत्वस्य च स्थानिवद्भावनाश्रयणासम्भवेन सूत्राप्ताप्त्यैव दोषवारणसम्भवेन तदर्थः सूत्रे क्रियमाणं दोषग्रहणं व्यर्थमिति चेद् ? इष्टापत्तेः, तस्येत्थं प्रत्याख्यानसम्भवात् । न चैवं सर्वत्राप्यदे आकारप्रत्येवेणाऽऽत्वस्यानस्विधावित्युक्तेः स्थानिवद्भावेनानयनासम्भवेऽपि आप्तस्य तत्सम्भवात् 'अतिखट्वाय' इत्यत्र 'सुपि च' इति दीर्घोत्तरं स्थानिवद्भावेनावन्तत्वमानीय स्वतः सिद्धाकारमादाय च आकाररूपावन्तात्परत्वेन छेप्रत्ययस्य 'याडापः' इत्यनेन याडागमापत्तिरिति वाच्यम्, अप इति पञ्चम्या 'अङ्गाधिकारे पञ्चम्या यदुच्यते विहितविभक्तेस्तद् भवति' इति सिद्धान्ताद्विहितविशेषणत्वमाश्रित्य आपः प्रत्ययग्रहणतया 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्' इति परिभाषैकवाच्यतया आष् यस्माद्विहितस्तदादितवन्तं यदङ्गं तस्माद्विहितस्य छेप्रत्ययस्य याडागमो भवतीति 'याडापः' इति सूत्रस्यार्थस्वीकारेण अतिखट्वा इत्यस्मात् छेप्रत्ययस्य विहितत्वेऽपि तस्यावन्ततदादित्याभावेन खट्वा इत्यस्यावन्ततदादित्वेऽपि ततो छेप्रत्ययभाविहितत्वामावेन 'याडापः' इत्यस्याप्राप्त्या तदापस्यभावात् । न चैवं 'परमखट्वायै' इत्यत्रापि अतिखट्वायेति वत् याट् न स्यादिति वाच्यम् । 'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेन' इति परिभाषयाऽनुपसर्जने तदादिग्रहणस्य निषेधेन अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्ते अतदादौ तदादित्वमारोप्यते इति तत्परिभाषार्थपक्षे 'परमखट्वा' इत्यत्र आवन्ततदादित्वस्यारोपेण वा याट्प्रवृत्तेः सुस्पत्वात् । 'अतिखट्वाय' इत्यत्र तु टापोऽतिपदार्थं प्रत्युपसर्जनतया तत्र निषेधस्य आरोपस्य वाऽभावेन पूर्वोक्ततदादिनियमस्य सत्त्वाच्च याट्प्रवृत्तिरिति । ५१—न आङ्गोपःस्थानिवत्, पूर्वप्रासिद्धेतद्विषेधात् । नापि बहिरङ्गस्याऽसिद्धेः यथोद्देशपक्षे षाड्ही परिभाषा प्रति श्रुत्वस्यासिद्धतयाऽन्तरङ्गाभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तेः । अयं भावः—राजन् अस् इति स्थिते 'आङ्गोपोऽनः' इति सूत्रेणाकारलोपे 'त्तोः ह्यनुना ह्युः' इति ह्यनुत्वेन अकारे 'राङ्गः' इति सिद्धयति । तत्र 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' इति शस्यत्यर्थं निमित्तीकृत्य भसंज्ञाद्वारा जायमानस्य अङ्गोपरूपाजादेशस्य स्थानिभूताकारापूर्वत्वेन दृष्टात् जकारात्परस्य नकारस्य ह्यनुत्वे कर्ताव्ये स्थानिवद्भावेन ह्यनुत्वप्रतिबन्धो न वाच्यः 'पूर्वप्रासिद्धे न स्थानिवत्' इत्यनेन तद्विषेधात् । न चाङ्गोपस्य बहिर्भूतशस्यप्रत्ययनिमित्तकतया बहिरङ्गत्वेनान्तभूतजकारयोगनिमित्तकतयाऽन्तरङ्गह्यनुत्वदृष्ट्या 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति परिभाषयाऽसिद्धत्वेन पुनरपि ह्यनुत्वं न स्यादिति वाच्यम्, तस्याः परिभाषाया 'वाह ऊट्' इति सूत्रस्थोऽङ्गग्रहणापिततया सापादिकत्वेन यथोद्देशपक्षे तदङ्गदृष्ट्या त्रैपादिकश्रुत्वस्यासिद्धतया तत्र तस्याः परिभाषायाः अप्रवृत्त्याऽङ्गोपस्यासिद्धत्वाभावात् । कार्यकारणपक्षे यद्यपि परिभाषाया विधिवेश्चतया पददृष्ट्या श्रुत्वस्यानसिद्धतया श्रुत्वं प्रत्यङ्गोपस्यासिद्धता बोधयितुं शक्यते इति पुनर्दोषतादवस्थं तथाप्येकपक्षेणैष्टिसिद्धौ पक्षान्तरेण दूषणदानस्यानुचित-

तत्त्वाच्च दोषः । वस्तुतस्तु तत्र पक्षेऽपि असिद्धपरिभाषायास्त्रिषाणां न प्रवृत्तिरित्यन्यत्रविस्तरः ।

५२—न चाखलोपस्य स्थानिवत्त्वम्, दीर्घविधौ तन्निषेधात् । बहिरङ्गपरिभाषातुच्छत्वा-
येन न प्रवर्तते । प्रतिदीप्तिः । अयं भावः—प्रतिदिवन्शब्दात् द्वितीयावहुवचने शसि प्रत्ययये
भसंज्ञायाम् ‘अलोपोऽनः’ इत्यनेनाकारस्य लोपे ‘हलि च’ इत्यनेन नकारे हलि परे वकारा-
न्तदिव्धातोरुपधाया इकारस्य दीर्घे रत्वे विसर्गे च ‘प्रतिदीप्तिः’ इत्यस्य सिद्धिः । अत्र शङ्कते-
अलोपस्य ‘अचः परस्मिन् पूर्वविधौ’ इत्यनेन स्थानिभूतादचो लुप्ताकारात्पूर्वत्वेन दृष्टस्य इकार-
स्य दीर्घे कर्तव्ये स्थानिवद्भावेन वकारान्ताधोर्हल्यवहितपूर्वत्वामावेन कथं दीर्घ इति ?
तत्रोत्तरं—दीर्घे कर्तव्ये स्थानिवद्भावस्य ‘न पदान्तद्विष्वचनवरेयलौ परस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घज-
विधिषु’ इति सूत्रेण निषेधात् दीर्घस्य प्रवृत्तिरिति । न च ‘असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गं’ इति परि-
भाषया बाह्यशस्यप्रत्ययनिमित्तकाखलोपस्य बहिरङ्गतयाऽन्तर्भूतनकारनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गदीर्घ-
विधायक ‘हलि च’ इति शास्त्रदृष्ट्याऽसिद्धत्वात्पुनरपि दीर्घप्रवृत्तिः कथमिति वाच्यम्, यथोद्देश-
पक्षे ‘असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गं’ इत्यस्याः परिभाषायाः ‘बाह् कट्’ इति सूत्रस्थोऽग्रहणश्चापित-
तया सापवादिकत्वेन तददृष्ट्या ‘हलि च’ इति शास्त्रस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धतया तद्विषये तत्परि-
भाषाया अप्रवृत्तेः कार्यफालपक्षेण तु दोषदानमनुचितं पक्षान्तरेणैष्टसिद्धेरित्युक्तम् । ५३—योग-
विभागसामर्थ्यात् ‘अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा’ इति न्यायं बाधित्वा
‘एकाजुत्तरपदे’ इति शास्त्रमपि निवर्त्यते । नकारे परे कुत्त्वविधिसामर्थ्यादखलोपो न
स्थानिवत् । वृत्तप्रश्नः । अयमर्थः—वृत्तद्वन्शब्दात् द्वितीयावहुवचने शसि भसंज्ञायाम् ‘अलो-
पोऽनः’ इत्यकारलोपे ‘हो हन्तेऽग्निन्नेषु’ इत्यनेन इकारस्य कृत्वेनान्तरन्याद् वकारादेशे
रत्वे विसर्गे च ‘वृत्तप्रश्नः’ इति सिद्धम् । नन्वत्र ‘एकाजुत्तरपदे णः’ इत्यनेन नकारस्य णत्वं कुतो
नेति चेत् ? न, ‘अत्पूर्वस्य’ इत्यनेन ह्रस्वाकारपूर्वकस्यैव हन्तेर्नकारस्य णत्वनियमनादत्र नका-
रस्याकारपूर्वकत्वाभावात् णत्वामप्रवृत्तेः । न च ‘अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा’ इति
न्यायेन ‘अत्पूर्वस्य’ इति सूत्रं ‘हन्ते’ इत्यस्यैव नियामकं न तु ‘एकाजुत्तरपदे ण’ इत्यस्येति
वाच्यम्, तथा सति ‘हन्तेरत्पूर्वस्य’ इत्येकयोगेनैव ‘हन्तेः’ इत्यस्यात्पूर्वतरत्र निवृत्तौ सिद्धायां
योगविभागस्य वैयर्थ्येन तत्सामर्थ्यादत्रोक्तन्यायापवृत्तेर्बोधनेन विप्रकृष्टस्यापि ‘एकाजुत्तरपदे णः’
इत्यादिस्तेन नियमात् । न चाखोपस्य ‘अचः परस्मिन्’ इति स्थादिवद्भावेन कथं कुत्त्वमिति वाच्यम्
एवं सति सर्वत्रैव नकारे परे हन्तेर्नकारस्याखोपेनैव संमवाप्तत्र च स्थानिवद्भावस्य नियमतप्राप्त्या
नकारे परे कुत्त्वविधानस्य वैयर्थ्येन तत्सामर्थ्यादत्र विषये स्थानिवद्भावाप्रवृत्तेः कल्पनेनादोषात्
५४—बहु दीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वं न भवति बहुलग्रहणात् । तथा च
श्वन्नुक्षिति निपातनान्मघशब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयसिद्धिमाश्रित्यैत-
त्सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे । ‘हविर्जकिति निःशङ्को मखेषु मघवानसौ’ इति भट्टिः । अयं
भावः—मघवन्शब्दात्प्रत्ययैकवचने सुप्रत्यये ‘मघवा बहुलम्’ इति सूत्रेण ‘अलोऽत्यस्य’ इत्येक-
वाक्यतया नकारस्य स्थाने ‘दृ’ आदेशे ऋकारस्यैतसंज्ञाया लोपे च ‘उगिदचां सर्वनामस्थाने-

ऽधातोः' इत्यनेन जुमागमे इच्छयादिलोपे संयोगान्तलोपे च 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इत्यनेनोपधादीर्घं संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाज्जलोपाभावे 'मघवान्' इति सिद्धम् । नन्वत्रसंयोगान्तलोपस्य नलोपदृष्टथाऽसिद्धत्वबहुपधादीर्घदृष्टथाऽप्यसिद्धत्वात्कथं दीर्घं इति चेत् ? अत्रोच्यते, भाष्यानुरोधेन बहुलग्रहणेन उपधादीर्घदृष्टथा संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाभावबोधनात् । तथा हि माष्यकृता 'श्वन्नुल्लन्पूषन्लौहन्मलेदन्नेहन्मूर्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्परिज्मन्मातरिश्वन्मघवञ्जिति' इत्युणादिसूत्रेण पूजार्थकसहधातोः कनि प्रत्यये इत्य वकारादेशयुगागमयोनिपातनेन मघवन्शब्दं तस्य रूपाणि च ससाध्य मघशब्दान्मत्तुप्रत्यये 'मादुपयायाश्च' इत्यादिना सूत्रेण मघवत् शब्दं तस्य रूपाणि च ससाध्य 'मघवा बहुलम्' इति सूत्र प्रत्याख्यातम् । प्रत्याख्यानपक्षे च 'अल्लसन्तस्य चाधातोः' इत्यनेनोपधादीर्घं 'मघवान्' इति, सूत्रसत्त्वे च संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वे, मघवन्' इति आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदप्रसङ्गे प्रत्याख्यानासङ्गतिः स्यादतस्तत्प्रत्याख्यानपरमाध्यानुरोधेन सूत्रारम्भपक्षेऽपि बहुलग्रहणेन संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वं न भवतीति कल्प्यते । तथा च मट्टिकविना प्रयुज्यते 'मघवान्' इति 'हविर्जक्षिति निःशङ्कः' इति पथे । ५५-अष्टम्य इति वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशो जरशसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति । वैकल्पिकं चेदमष्टन आत्वम् 'अष्टनो दीर्घात्' इति सूत्रे दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकात् । अयं भावः— 'अष्टन आ विमत्तो' इत्यनेन हलादौ विभक्तावष्टनशब्दस्य विकल्पेनाऽऽत्वविधानाच्छ्रवणानुरोधेन 'अष्टान्य औश' इति सूत्रे 'अष्टम्य' इत्येवं वक्तव्ये 'अष्टम्य' इति कृतात्वनिर्देशरूपप्रयत्नाधिक्येन आत्वस्य विवक्षया कृतात्वस्यैवाष्टनशब्दस्य सम्बन्धिनोर्जशसोरोशविधानेन जशसोश्वाजादिविमक्तित्वेन तत्राऽऽत्वस्याप्राप्तेः कृताकाराष्टनशब्दप्रकृतिकजशसादुद्दिश्य विहितौशविधेर्वैयर्थ्येन जशस्त्वियमे आत्वं कल्प्यते । न चेदमष्टन आत्वं न वैकल्पिकमिति वाच्यम् 'अष्टनो दीर्घात्' इति सूत्रेदीर्घग्रहणेन तस्य वैकल्पिकत्वज्ञापनात् । तथा हि 'अष्टनो दीर्घात्' इति सूत्रे दीर्घग्रहण दीर्घान्ताभिज्ञाष्टनशब्दात् सर्वनामस्थानभिन्नहलादिविभक्तीनामुदात्तत्वं मा भूदिति । तत्र हलादौ नित्यमात्वप्रवृत्तेस्तद्वहितरूपामावेन व्यावर्त्यालाभात्तद्व्यर्थं सदात्वस्य वैकल्पिकत्वं ज्ञापयति । फलं च 'अष्टमिः' इत्यादिरूपसिद्धिरिति । ५६-द्वह पूर्वस्मादपि विधावज्ञोपस्य स्थानिवज्जावाश् छुषम् , कार्यकालपथे बहिरङ्गस्वाल्लोपस्यासिद्धत्वाद्धा । प्रियाष्टन्शब्दात् द्वितीयावबहुवचने शप्तिप्रत्यये भसंज्ञायां 'अल्लोपोऽनः' इत्यनेनाकारलोपे रुववे विसर्गे च 'प्रियाष्टन्' इति सिद्धयति । न चात्र 'ष्टुना ष्टुः' इति सूत्रेण टकारयोगे नकारस्य ष्टुत्वेन णकारादेशापत्तिरिति वाच्यम् 'अचःपरस्मिन् पूर्वविधौ' इत्यनेनाल्लोपस्य स्थानिभूतल्लसाकारापेक्षया पूर्वत्वेन दृष्टा टकारात्परस्य णत्वे कार्ये कर्तव्ये स्थानिवज्जावेन टकारयोगाभावेन ष्टुत्वात्प्रवृत्तेः । न च 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति निषेध इति वाच्यम् । तस्य दोषः संयोगादिलोपलक्षणत्वेन 'इति णत्वे कर्तव्ये तन्निषेधात् । यदि तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया णत्वपदेन न द्वुत्वनिष्पन्नणत्वस्य ग्रहणमित्युच्यते तर्हि 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग' इति परिभाषया भसंज्ञाद्वारा बाह्यशस्त्रप्रत्ययनिमित्ताऽल्लोपस्य बहिरङ्गत्वेनान्तर्भूतटकारयोगनिमित्तात्वेनान्तरङ्गद्वुत्वदृष्टथा-

सिद्धत्वात् । यथोद्वेगपक्षेण 'राक्षः' इत्यादाविवासिद्धपरिभाषायास्तेपादिकेऽप्रवृत्तिरिति दूषणं तु न युष्मदक्षपक्षेऽसिद्धौ पक्षान्तरेण दूषणदान्त्यानुचितत्वात् । ५७ ननु त्वं क्वी अहं क्वी इत्यत्र त्वं अहं अहं अहं इति स्थिते अस्मि पूर्वरूपं परमपि याधित्वात्तरङ्गत्वाद्वाप्राप्नोति ? सत्यम् ; अलिङ्गे युष्मदस्मदी । तेन स्त्रीत्वाभावाच्च टाप् , यद्वा शेषे इति सप्तमी स्थानिनोऽधिकरणत्वविबुध्या तेन मपर्यन्ताच्छेषस्य अद् इत्यस्य लोपः । स च परोऽप्यन्तरङ्गे अतो गुणे कृते प्रवर्तते । अवन्तत्वाभावाच्च टाप् । क्रीत्वविशिष्टार्थ-वाचकाद् युष्मदशब्दाद् अस्मादशब्दाद्वा प्रथमेकवचनविवक्षाया सुप्रत्यये छेप्रथमयोरम् इत्यनेनामादेशे 'त्वाहौ सी' इत्यनेन मपर्यन्तभागस्य क्रमेण त्वअहोदेशयोः कृतयो 'त्व अद् अम् , अह अद् अम्' इति जाते शेषेलोपापेक्षयाऽन्तरङ्गतया पूर्वम् 'अतो गुणे' इति पररूपे ततः 'शेषे लोपः' इत्यनेनान्त्यदकारलोपे 'अस्मि पूर्वः' इतिपूर्वरूपे 'त्वम्' 'अहम्' इति सिद्धयतः । नन्वत्र परमपि 'अस्मि पूर्वः' इति पूर्वरूपम् 'अजाद्यतष्टाप्' इति टाप्प्रत्यययोस्तत्तरङ्गत्वात्प्रभाष्य कुतो नेति चेत् ? न, 'अलिङ्गे युष्मदस्मदी' इत्यभिप्रेत्युक्तोक्त्या तयोर्लिङ्गबोधकत्वाभावस्यावगनेन क्रीत्वलिङ्गाभावेन टापोऽप्राप्तेर्न टाप् । न च युष्मदस्मदोः क्रीत्वलिङ्गाभावबोधकं नेद वचनम् 'अलिङ्गे युष्मदस्मदी' इति, किन्तु युष्मदस्मच्छब्दयोः लिङ्गप्रयुक्तकार्येण रूपेषु वैषम्याभावस्यैव बोधक, यथाऽप्ययैषु, तेन तयोः क्रीत्वबोधकत्वेन पुनरपि टाप्प्रवृत्त्यापचित्तदवस्थैवेति वाच्यम्' एवं सति 'शेषे लोपः' इति सूत्रे स्थानिनोऽधिकरणत्वविबुध्या शेषे इति सप्तमी स्वीकृत्य तस्याः पञ्चमर्थत्वावगमात् मपर्यन्तात् शेषस्य भागस्य लोपः इत्यर्थस्वीकारेण मपर्यन्ताच्छेषस्य 'अद्' इत्यस्य लोपे न 'त्वम्' अहम् अहम् इति जाते प्रकृतेरदन्तत्वाभावेन टापोऽप्राप्तेः । ५८-मपर्यन्तस्य क्रिम् ? साकचकस्य मा भूत् । युवकाम् आवकाम् । एवञ्च अनेत्यत्र त्व्या भ्येति मा भूत् युवकाभ्याम् आवकाभ्याम् इति च न लिङ्गयोर् अयमर्थः—युष्मदस्मादंशप्रकरणे मपर्यन्तस्य इति किमर्थम् ? तदभावेऽपि सर्वस्य स्थानेत्वादादेशेषु 'त्वम्' 'अहम्' इत्यादिरूपसिद्धेरिति । अत्रोच्यते, यथा 'त्वम्' 'अहम्' इत्यादौ सर्वस्य त्वाने आदेशात्तत्रैव युष्मच्छब्दे अस्मच्छब्दे वा कुत्सादिविवक्षायामकचरत्यये तस्यैः प्राग्विधानेन मध्येपतित तया तन्मध्ये पतितास्तदग्रहणेन गृह्यन्ते' इति परिभाषया युष्मदग्रहणेन अस्मदग्रहणेन वाऽकचिजिशिष्टस्य द्रवणात्तद्विशिष्टस्य आदेशा मा भूवसिति मपर्यन्तस्य द्रवणम् । यथा युष्मदस्म अस्म अस्म इति प्रथमाद्विवचनेऽनादेशान्तरं 'युवावौ द्विवचने' इति सूत्रेण मपर्यन्तस्य युवावादेशयोः 'प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्' इत्यनेनानात्वे 'युवकाम्' 'आवकाम्' इति रूपे भवतः अकचिजिशिष्टस्यादेशयोस्तु 'युवाम्' 'आवाम्' इति रूपापत्तिरिति । नन्वकच्यकरणे 'ओकारसकारभकारादां सुपि सर्वनामन्त्रेः प्रागकच् अन्यञ्च सुवन्तस्य टः प्रागकच्' इत्युक्तत्वात्तत्र सुप ओकाराधादित्वाभावेनाऽकचः सुवन्तटे प्राक्प्रवृत्त्या युष्मदस्मच्छब्दमध्यपतितत्वाभावेन तदग्रहणेनाग्रहणात्सर्वस्यापि युवावादेशयोः 'युवाम्' 'आवाम्' इति जातेऽकचप्रवृत्तौ 'युवकाम्' 'आवकाम्' इति रूपसिद्धेः मपर्यन्तस्य इति व्यर्थमिति चेत् ? न, एवं सति युष्मद-अस्मदशब्दयोः

सम्पूर्णोत्पत्तौ यैकवचने परे 'त्वमावेकवचने' इति त्वमादेशयोः त्व आ म आ इत्यत्र 'योऽचि' इत्यनेनान्त्यस्य यकारादेशे त्वया मया इत्यस्यासिद्ध्यापत्तेः, त्व्या म्या इत्यापत्तेश्च । नन्वत्रापि 'योऽचि' इति सूत्रस्थाने 'अच्ये' इति न्यासकरणेन त्वमयोः सर्वआदेशत्वेऽपि तयोरन्त्यस्य एकां रादेशविधानात्तस्य चायादेशेन तत्सिद्धिरिति मपर्यन्तस्य इति पुनरपि व्यर्थमिति चेत् । न, युव-काभ्याम् आवाकाभ्याम् इत्यस्यासिद्ध्यापत्तेः । तथा हि भ्यामी भकारादित्वेन तत्र सर्वानाम् पवे डेः प्रागकचः प्रवृत्त्या मध्यपतितत्वात् 'तन्मध्ये' पतितास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते' इत्यनेन तद्विशिष्टस्य युष्मद्ग्रहणेन अस्मद्ग्रहणेन वा ग्रहणात्मन्यस्य स्थाने युवावादेशयोः प्रवृत्तौ 'युवाभ्याम्' 'आवाभ्याम्' इत्यापत्तेः । तस्मात् 'युवकाभ्याम्' 'आकाभ्याम्' इति सिद्ध्यर्थं 'मपर्यन्तस्य' इति । ५९-दृढ कोषे कोपोऽन्त्यलोप इति पक्षे जसः शी प्रासः 'अङ्गकार्ये' कृते पुनर्नाङ्गकार्यम् इति न भवति । छेप्रथमयोरित्यत्र मकारान्तरं प्रक्षिप्य अम् मान्त एवावशिष्यते न तु विक्रियते इति व्याख्यानाद्वा । अयं भावः—युष्मद्ग्रहणात् अस्मद्ग्रहणाद्वा जसि विभक्तौ 'छेप्रथमयोरम्' इत्यमादेशे 'युववयौ जसि' इत्यनेन युववयादेशयोः 'शेषे लोपः' इत्यनेनान्त्यलोपे 'अभि पूर्वः' इति पूर्वरूपे 'युयम्' 'वयम्' इति सिद्ध्यतः । नन्वत्र 'युय अम्' 'वय अम्' इति स्थितौ अमादेशस्य 'स्थानिवदादेशोऽनन्विधौ' इत्यनेन स्थानिवद्भावाज्जस्त्वा-रोपेणाज्जन्तसर्वानाम् परतया 'जसः शी' इत्यनेन शीआदेशः कुतो नेति चेत् । उच्यते, 'अङ्गवृत्ते' पुनर्नाङ्गकार्ये' अङ्गकार्ये कृते पुनः द्वितीयमङ्गकार्यं न भवतीत्यधिकया परिभाषा युयवयादेशयोरङ्गकार्ययोः प्रवृत्त्यनन्तरं शीआदेशप्रवृत्तिनिषेधात् । यदि त्वयं परिभाषा 'युष्मभ्यम्' 'अस्मभ्यम्' इत्यादौ एताप्रवृत्तिमात्रप्रयोजनिका तत्र 'अभ्यम्' इति आदेशस्वीकारेण तदन्त्या सिद्ध्या प्रत्याख्यायते तर्हि 'छेप्रथमयोरम्' इति सूत्रे संयोगान्तलोपेन मकारं प्रक्षिप्य मकारान्तामादेशस्य विधानेन विकारमात्रनिवृत्त्याख्याततया प्रकृतेः शीआदेशप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । ६०—अप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति—अन्यत्र बाहुप्रहणे तदादिविविधिरिति । तेनायस्कारः, अतः कृकमीति सः । अयमर्थः—'विष्मदेवयोश्च डेरद्वयञ्जतावप्रत्यये' इति सूत्रेऽप्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? तदभावे उत्तरपदाधिकारेण अञ्जुधातौ उत्तरपदे परे विष्मदेवयोः सर्वानाम्श्च डेरद्वयादेशा भवतीत्यर्थं यत्र लुप्तप्रत्ययान्तःकेवलोऽञ्जुधातु उत्तरपदं तत्रैव 'अवसुयङ्' इत्यादौ तत्प्रवृत्तेः 'विष्मदञ्जनम्' इत्यादौ न 'अञ्जनम्' इत्युत्तरपदस्य अञ्जुधातुरूपत्वाभावेनैवाप्रवृत्तेः कुनापि दोषाभावात् । अत्रोच्यते व्यर्थं सञ्ज्ञापयति—आतुग्रहणे तदादिविविधिरिति । तथा च अप्रत्ययग्रहणमावे अञ्जुधात्वादाहुत्तरपदे शयर्थापत्त्या 'विष्मदञ्जनम्' इत्यत्र अञ्जनमित्यस्य अञ्जुधात्वादि-त्वादद्वयादेशापत्तिरित्यस्तत्र अप्रत्यये इति क्रियते इति स्वांशे चारितार्थम् । अन्यत्र फलं तु 'अयस्कारः' इति । तत्र 'अतः कृकमि' इति सूत्रेण कृधात्वादाहुत्तरपदे इत्यर्थेन कार शब्दे परे विसर्गस्य सम्बन्धिरिति । ६१—उगिद्वामिति सूत्रेऽग्रहणं निषमार्थं—धातोश्चैवुगिक्तकार्यं तद्विज्ञेतेरेवेति । तेन खल् ध्वल् इत्यादौ न । अधातोरिति तु अधातुभूतपूर्वस्यापि लुमर्थम् । गोमन् । गोमल् शब्दात्स्यजन्तप्रकृतिकद्वियन्तादाचारत्रिजन्तप्रकृतिकवियन्तादा-

सुप्रत्यये 'अस्वसन्तस्य चाधातोः' इत्यनेन दीर्घे 'उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः' इत्यनेन नुमि हल्छयादिछोपे संयोगान्तछोपे 'गोमाप्' इति । नन्वत्र क्यजन्तस्य आचारकिञ्चन्तस्य वा 'सनाधन्ता धात्वः' इति धातुसंज्ञकत्वेन ततः कियपि किपा धातुत्वानपायात् 'उगिदचां सर्वनामस्थाने' इति सूत्रे 'अधातोः' इत्युक्तेः कथमत्र नुप्रवृत्तिरिति चेत् ? अत्रोच्यते, तत्र सूत्रेऽचग्रहणेन अन्तुधातोरेव ग्रहणात्तस्य चोकारेत्सम्बन्धकतया चगित्पदेनैव ग्रहणसिद्धेस्ताव-
 वैयर्थ्येन 'धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यत्रतेरेव' इत्यस्य अश्रधातुभिन्नधातोर्गुगित्कार्यं न भवति इत्यर्थकस्य ज्ञापिततया तैर्नैव तस्मिन्स्य धातौ निवृत्तिसिद्ध्या सूत्रे क्रियमाणाऽधातोरित्यस्य वैयर्थ्यापत्त्या तत्सामर्थ्येन भूतपूर्वस्य अधातोरेपि उगितो नुमिति ज्ञापनेन क्यञ्च आचार-
 किपो वा प्रवृत्तेः पूर्वं गोमतोऽधातुतया भूतपूर्वाधातुत्वेन नुमः प्रवृत्तेः सुवचत्वादिति । ६२—अमृतरङ्गोऽपीडागमः सम्प्रसारणविषये न प्रवर्तते अकृतव्यूहपरिभाषया । सेदु-
 षः । अयमर्थः -- पदान्ताख्यानपक्षे पदपर्यन्तं प्रकृतिप्रत्ययान् संस्थाप्य ततः संस्कार इति सि-
 द्धान्तात् सप् सस् अस् इति सद्भातुकप्रत्ययशस्विमत्तौः संस्थाप्य ततः वसोऽर्थाधातुकत्वेऽपि शस्प्रत्ययनिमित्तक 'वसोः सम्प्रसारणम्' इति शास्त्रप्रवृत्त्या वृद्धादित्तिनिमित्तविनाशसम्भाव-
 नायामन्तरङ्गस्यापीडागमस्यात्र 'अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः' इति परिभाषया 'यदि पूर्वमन्तरङ्ग-
 शास्त्रं न प्रवर्तते इति सम्भावनायां बहिरङ्गशास्त्रप्रवृत्तौ अन्तरङ्गशास्त्रनिमित्तविनाशसम्भावना
 तत्र पूर्वमन्तरङ्गशास्त्रं न प्रवर्तते' इत्यर्थिकया प्रवृत्तिप्रतिबन्धेन तिष्ठन्तप्रकरणे वक्ष्यमाणेषु द्वि-
 त्वादिकार्येषु जातेषु सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च णः परत्वात् 'आवेशप्रत्ययोः' इति पत्वे रुत्वे
 विसर्गे सेदुषः इति सिद्ध्यतीति । ६३—शावकलोपस्य स्थानिवत्त्वावृत्तलन्तरवाञ्छा नुम् ।
 अजन्तलक्षणस्तु नुम् न, स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावात् । वेभिवि द्राष्टाणकुलानि । अयं
 भावः—वेभिषधातोर्गुन्तात्किपि अतो लोपे यलोपे च कृदन्तत्वात्प्रातिपदकसंज्ञायां प्रथमाबहु-
 वचनविवक्षायां जसि 'जहशसोः शिः' इति शिआवेशे वेभिदि इति सिध्यति । नन्वत्र शिधा-
 देश्च 'शि सर्वनामस्थानम्' इत्यनेन सर्वनामस्थानसंज्ञायां 'नपुंसकस्य झलचः' इत्यनेन
 झलन्तलक्षणो नुम् कस्मान्नेति चेत् ? न, 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' इत्यनेन अल्लोपस्य
 स्थानिवद्भावेनाकारगुरुत्वा नुमोऽप्राप्तेः । न चाल्लोपस्य स्थानिवद्भावेनाजन्तलक्षण एव नुम्
 स्यादिति वाच्यम्, पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवद्भावस्यानेन सूत्रेण विधानात्स्वविधौ स्थानिव-
 द्भावाप्रसक्तेरिति । ६४—अमहत्पूर्वा किम् ? महाशूद्री । अयं भावः—'शूद्रा चामहत्पूर्वा-
 जातिः' इति वार्तिके महत्त्वपूर्वाग्रहणाभावे शूद्रशब्दात् टाप् भवति जातिस्वेद्व्याच्येति तदर्थं शूद्र-
 शब्दाद्वापि शूद्रा इति, महत्पूर्वकशूद्रशब्दस्य तदन्तविधिनैव शूद्रशब्देन ग्रहणसम्भवात्तस्य
 चात्र प्रत्ययविधायकतया 'समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः' इति निषेधेन महाशूद्रशब्दाद्वापोऽप्र-
 सक्त्यैव दोषाभावेन जातिलक्षणङीपूप्रत्यये 'महाशूद्री' इत्यस्य सिद्धौ तद्व्यावृत्त्यर्थं क्रियमाण
 तद्ग्रहण स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयति तेन नदशब्दात् ङीपि नदी इतिवत् परमनदशब्दा-
 दपि ङीपि परमनदी इति सिद्ध्यति इति दिक् । ६५—उगिदचामिति सूत्रेऽग्रहणेन धा-

तोश्चेदुगित्कार्यं तद्धृत्तेरेवेति नियम्यते । तेनेह न उल्लान्तम् । अयमर्थः—उल्लापवैकल्यं
 सुधत्तोरुगित' किपि अनिदितामिति न लोपे कृदन्तत्वाप्रातिपदिकसञ्ज्ञायां सुप्रत्यये हल्ङ्ग्या-
 दिलोपे सकारस्य पदान्तत्वाद् 'वसुधसुधस्वनडुहा वः' इति दकारे चत्वे च कृते 'उल्लान्तम्'
 इति । नन्वत्र उगित्वात् स्त्रीत्वविवक्षायां 'उगितश्च' इति ङीवापत्तिरिति चेत् ? न, 'उगि-
 द्यां सर्वनामस्थानं ऽधातोः' इति सूत्रे अभ्युदातोः रुगित्त्वेनैव नुमसिद्धेरज्जहणेन व्यर्थाभूतं न
 अश्रुधात्वतिरिक्तात्तुनामुगित्कार्याभावनापनेन रुसुधातावपि तदप्रवृत्तेरिति । ६६—पञ्चम्यत्र
 नलोपे कृतेऽपि 'ष्णान्ता षट्' इति षट्सञ्ज्ञां प्रति 'नलोपः सुप्त्वश्च' इति नलोप-
 स्यादित्युक्त्वात् 'न षट्सञ्ज्ञादिभ्यः' इति टाप् । अयमर्थः—पञ्चम्यत्रादित्यधुव-
 चनान्तात्स्नीत्वविशिष्टार्थवाचकात्प्रथमावबुधचने जमि शस्ति वा 'ष्णान्ता षट्' इति षट्सञ्ज्ञायां
 'षडस्यो लुक्' इति लुकि 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपे 'पञ्च' इति सिद्ध्यति ।
 नन्वत्र कार्यकालपक्षे प्रतिकार्यं सञ्ज्ञाप्रवृत्तेः सिद्ध्यन्ति तया जडशसुलुगर्थं प्रवृत्तया षट्सञ्ज्ञाया-
 ऽन्यकार्थसाधनासम्भवेन नलोपोत्तर 'पञ्च इत्यत्र' षट्सञ्ज्ञाया अप्राप्त्या 'न षट्सञ्ज्ञादिभ्यः'
 इत्यस्याप्रवृत्तेरदन्तत्वाद् 'अजाद्यतष्टाप्' इति टावापत्तिरिति चेत् ? न, नलोपे कृतेऽपि नलो-
 पस्य 'नलोपः सुप्त्वरसञ्ज्ञातुर्विधेषु कृति' इति नियमानुसारेण षट्सञ्ज्ञादृष्ट्याऽसिद्धत्वेन
 नान्तदुद्धया तत्संज्ञाप्रवृत्तौ 'न षट्' इति निषेधेन टापोऽभावात् । 'न षट्' इत्यनेन च षट्स-
 ञ्ज्ञकेभ्यः स्वल्पादिभ्यश्च स्त्रिया यद् यद् प्राप्नोति तस्य सर्वस्यापि निषेधः क्रियते इति टाव-
 पि निषिध्यते । जमः शसो वा प्रवृत्तिकाले 'अन्नेभ्यो ङीप्' इति सूत्रेण प्राप्तो ङीप् 'न षट्'
 इत्यनेनैव निषिध्यते इति तस्याप्यप्रवृत्तिरिति । ६७—पूर्वस्य किम् । परस्य मा भूत्, क-
 ङ्कुका । अस्यायमर्थः—'पत्ययस्थात् कात्पूर्वस्यात् इदप्यसुपः' इति सूत्रे पूर्वस्येति किमर्थम् ?
 तदभावेऽपि 'कात्' इति पञ्चम्या दिव्योगलक्षणत्वात् कदाचित्पूर्वस्य कदाचित्परस्येत्यध्याहारेण
 'सर्विका' 'कारिका' इत्यादिलक्ष्येषु परस्येत्यध्याहारेण सूत्रप्रवृत्तौ सर्वकृत्वा इत्यत्र 'अक. स-
 वर्णं दीर्घः' इति शास्त्रावप्रसङ्गे न लाघवाद्बाधेन प्रशक्तिप्रयोजकस्य पूर्वस्य इत्यस्यैवाध्याहारं
 प्रवृत्तिरिति 'सर्विका' 'कारिका' इत्यादिसिद्धेरिति प्रदनाशयः । न चात्र 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति
 परिभाषया परस्यैवाध्याहारो न पूर्वस्येति 'सर्विका' इत्यादिसिद्ध्यर्थं सूत्रे पूर्वस्य ब्रह्मणमावश्य-
 कमिति वाच्यम्, 'सूतकापुत्रिकाहृन्दारकाणां वेति वक्तव्यम्' इत्यत्र पुत्रिकाशब्दे पूर्वकारस्या-
 कारविधानार्थम् 'अ' इति ऋदस्यैव सति वैयर्थ्येन तत्सामर्थ्यात् 'प्रत्ययस्थाद्' इति सूत्रे
 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषया अप्रवृत्तिबोधनात् । उत्तराशयस्तु—अस्तु सर्वर्णदीर्घवाधा-
 भावानुरोधेन 'सर्विका' इत्यादिलक्ष्यसंस्काराद्योपप्लुतवाक्ये पूर्वस्य इत्यध्याहारः । परन्तु यत्र
 लक्ष्ये पूर्वोऽङ्कारो नास्त्येव तत्राङ्गास्या सर्वर्णदीर्घबाधमङ्गीकृत्य परस्येत्येवाध्याहृत्य सूत्रं प्रव-
 र्तनीयमिति 'कङ्कुका' इत्यत्र ककारोत्तराकारम्येत्वे यन्प्रवृत्त्या 'कङ्कुमया' इत्यापत्तिरिति । कृतं तु
 पूर्वप्रवृत्ते 'कङ्कुका' इत्यत्र पूर्वस्याकारस्याभावान्नेरवप्रवृत्तिरिति । ६८—चक्षुष्यमाणेत्यत्र टि-
 ष्ठादुगित्वाच्च ङीप्प्राप्तो यासुटो ङित्वेन लाश्रयमनुबन्धकार्यं नादेशानामिति ज्ञाप-

नास्त्य भवति । इनः शान्त्यः शिस्त्वेन कश्चिदनुबन्धकार्येऽप्यनस्विधाविति निषेधज्ञाप-
नाच्चा । अयमर्थः—मूञ्धातोर्वचातोर्वा कर्मणि लटि श्रृकारट्कारयोरिति स्तंभायां छोपे च लकार-
स्य स्थाने शान्त्यस्य प्रत्यये मूञ्धातुपक्षे वचादेशे च सुमागमे 'चोः कुः' इति कृत्वे पत्वे
कथयोः क्षे पत्वे वक्ष्यमाण इति जाते कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकसम्बन्धायां स्त्रीविवक्षायां 'अजा-
घतष्टाप्' इत्यनेन टाप्प्रत्यये सवर्णदीर्घं सुप्रत्यये हल्ङादिछोपे 'वक्ष्यमाणा' इति सिध्यति ।
अत्र शङ्कने—'स्थानिवदादेशोऽनस्विधौ' इत्यनेन शान्त्यदेशे स्थानिवद्भावेन लट्प्रति-
टित्वमुगित्त्वं वाऽतिदिक्ष्य टिङ्गन्तत्वात् 'टिङ्गान्तात्' इति सूत्रेण उगित्त्वंत्वात् 'उगित्त्व' इति
सूत्रेण वा छीप् प्राप्नोति । न च 'अनस्विधौ' इति निषेधः, 'न व्यपि' इत्यनेन अनुबन्ध-
कार्येऽनस्विधाविति निषेधस्याप्रवृत्तिज्ञापनात् । अन्यथा 'प्रदाय' 'प्रस्थाप' इत्यादौ क्त्वावृत्ति-
कित्स्य 'अनस्विधौ' इति निषेधेन स्थानिवत्त्वात्प्रातिपदिकसामान्येनैव 'ध्रुमास्था' इत्यस्य
प्रवृत्त्यभावसिद्ध्या 'न व्यपि' इतीत्यनिषेधो व्यर्थः स्यादिति । तत्रोत्तरम्—'वास्तु परस्मै-
पदेषुदात्तो लिङ्' इति सूत्रे क्त्वप्रवृत्तेन 'लाश्रयमनुबन्धकार्यमादेशानां न' इत्यस्य लकार-
वृत्ति अनुबन्धवदित्यर्थमिति भिन्नको कार्ये कर्तव्येऽनस्विधाविति निषेधः प्रवर्तते इत्यर्थकस्य
ज्ञापनात्तत्र लट्प्रतिटित्वस्य उगित्वस्य वाऽतिदेशार्थं स्थानिवद्भावस्य अनस्विधाविति निषेधेन
छीपोऽप्राप्तिरिति । तत्र सूत्रे हि व्यपीतिज्ञापितयाऽनस्विधाविति निषेधोऽनुबन्धकार्ये न प्रवर्तते
इति परिभाषया निषेधाप्रवृत्तौ लिङ्प्रतिटित्वस्य स्थानिवद्भावेन तिप्यतिदेशे यदागमपरिभा-
षया यादृष्टि कित्वाभावेन यादृष्टो कित्वार्थं सूत्रे क्रियमाणं किङ्प्रवृत्तं व्यर्थं सद्रुक् ज्ञापयतीति ।
यदि तु 'सार्वधातुकमपिङ्' इति सूत्रे 'किञ्च पित्त, पित्तं किञ्च' इति भाष्योक्त्या टिपः पित्त्वेन तत्र
स्थानिवत्त्वेन कित्वाभावात् तदागमस्य यादृष्टो कित्वार्थं सूत्रे क्त्वप्रवृत्तभावस्यकम् । तेन
'यूयाट्' इत्यत्र वृद्धिर्न, 'द्रूयाट्' इत्यत्र च गुणो नेति न तेन किङ्प्रवृत्तेनोक्तज्ञापनसम्भव इति
पुनरपि 'वक्ष्यमाणा' इत्यत्र 'छीप्प्राप्तिस्तदवस्थैवेत्युच्यते, तर्हि 'हलः इनः ज्ञानञ्चौ' इत्यत्र
मनावृत्तिशिखस्योक्तरीत्या शान्त्यचिन्ताभिसिद्धेः शान्त्यः शिस्त्वेन कश्चिदनुबन्धकार्येऽप्यनस्वि-
धाविति निषेधप्रवृत्तिरित्यस्य ज्ञापनेन टित्वप्रयुक्ते उगित्वप्रयुक्ते वा छीपि कार्ये तस्य निषे-
धस्य प्रवृत्त्या वक्ष्यमाणा इत्यत्र शान्त्यदेशे स्थानिवद्भावस्य निषेधेन टित्वस्योगित्वस्य वाऽला-
भेन छीपोऽपवृत्तिरिति दिक् । ६९—मातरि पिच्छेति विश्वादेव सिद्धे गौरादिषु माता-
महेशब्दपाठादित्यः चित्तां छोष् । दंष्ट्रा । अयमर्थः—'दंष्ट्र' इति प्रातिपदिकस्य पकारेत्-
संज्ञकपूत्रप्रत्ययान्ततया 'विद्गौरादिभ्यश्च' इति सूत्रेण प्राप्नोऽपि छीप् न प्रवर्तते, 'मातरि पिच्छ' इत्यनेन
मातामहशब्दे संज्ञितप्रत्ययस्य चित्त्वात्तेः चित्त्वेनैव तत्र छीप्प्रवृत्तेः सिद्धौ गौरादिगणे
मातामहशब्दपाठेन चित्त्वप्रयुक्तछीपोऽनित्यत्वज्ञापनात् । ज्ञापिते त्वऽनित्यत्वेऽनित्यत्वात् माता-
महशब्दे चित्त्वप्रयुक्तो छीप् कदाचिन् न स्यादिति गौरादिगणे मातामहशब्दपाठस्य नित्यं
छीप्प्रवृत्त्यर्थं स्वाशे चारितार्थम् । फलं तु 'दंष्ट्रा' इति लक्ष्ये छीप्प्रवृत्त्यभाव इति । ७०—
आश्रयोर्बहुल्लङ्गणो निषेधो आश्रयते पुरस्तादपवादन्यायात् । ओष्ठादीनां पञ्चानां तु

असंयोगोपपादिति पशुंदासे प्राप्ते वचनं मध्येऽपवादव्याप्यात्, सहनम् कश्चिदस्तु प्रसि-
 चेचः परत्वावस्थ बाधकः । अयमर्थः—येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति । ति-
 न्यायेन अपवादशास्त्रस्य त्वविषयसकललक्ष्यप्राप्तिविषयशास्त्रबाधकत्वं न तु कचित्प्राप्तिविषय-
 शास्त्रबाधकत्वमिति बोध्यते । यत्र निरवकाशं शास्त्रं पूर्वं ततः सकललक्ष्यप्राप्तिविषयशास्त्रं ततः
 कचिल्लक्ष्यप्राप्तिविषयशास्त्रं, तत्र पुरस्तादपवादव्याप्यायेन व्यवस्था, यत्र च निरवकाशं शास्त्रं मध्ये
 सकललक्ष्यप्राप्तिविषयशास्त्रं पूर्वं कचिल्लक्ष्यप्राप्तिविषयशास्त्रं चोत्तरत्र तत्र मध्येऽपवादव्या-
 येन व्यवस्थेति प्रकृते नासिकावदरशब्दान्तबहुव्रीहिभ्यां तुक्कनासिक कुशोदर इत्याभ्यां सभ-
 सिक सहोदर इत्याभ्यां वा 'नासिकोदर' सूत्रेण पूर्वपठितेन ङीष् 'न क्रोडादिबह्वच' इति
 सूत्रेण तपुत्तरपठितेन निषेधश्च प्राप्नोति 'सहनम् विद्यमानपूर्वाच्च' इति निषेधस्तु ततोऽप्युत्तर-
 पठितः केवलमुत्तरलक्ष्यशोरेष प्राप्नोति न पूर्वपठिते पुरस्तादपवादव्याप्यायेन सकललक्ष्यप्रा-
 विषय 'न क्रोडादिबह्वच' इति निषेधस्यैवापवादत्वात् नासिकोदरसूत्रेण बाधो न तु कचि-
 ल्लक्ष्यप्राप्तिविषय 'सहनम् विद्यमानपूर्वाच्च' इत्यस्येति 'तुक्कनासिकी, तुक्कनासिका' 'कुशोद-
 कुशोदरा' इत्यत्र वा ङीष्प्रवृत्तिः । 'सहनासिका' 'सहोदरा' इत्यत्र तु 'नासिकोदरोद्वा' इति की-
 विकल्पं परत्वात्प्रमाद्य 'सहनम्' इत्यनेन निषेध एव । एवम् ओष्ठविह्वदन्तकर्णगृहशब्दा-
 बहुव्रीहिषु 'स्वाङ्गाद्योपसर्जनादसंयोगोपपाद' इति सूत्रस्यासंयोगोपपादिति पशुंदासः सर्व-
 प्राप्तः सहनम् विद्यमानपूर्वकौष्ठाद्यन्तबहुव्रीहिषु 'सहनम्' इति निषेधः प्राप्तः 'नासिकोदर-
 इति च ङीष्विकल्पः प्राप्तस्तत्र 'नासिकोदर' इत्यस्य निरवकाशस्य मध्यपठितत्वेन सकल-
 लक्ष्यप्राप्तिविषयसंयोगोपपादिति पशुंदासस्य पूर्वपठितत्वेन कचिल्लक्ष्यप्राप्तिविषय 'सह नम्'
 इति निषेधस्य चोत्तरपठितत्वेन मध्येऽपवादव्याप्यायेन पशुंदासस्यैव ङीष्विकल्पो बाधको न तु स-
 नपिनि निषेधस्येति । सहादिपूर्वकौष्ठाद्यन्तबहुव्रीहिषु परत्यान्ङीष्विकल्पमाधेन निषेधस्यैव प्र-
 पिरिति । मध्येऽपवादव्याप्यस्य च 'मध्ये पठिता अपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ति नोत्तरान्'
 इति स्वरूपम् । ७१—परिमाणमात्रे द्रोणो ब्रीहिः । द्रोणरूपस्य परिमाणं सपरिच्छिन्न-
 ब्रीहिरित्यर्थः । प्रत्ययार्थं परिमाणे प्रकृत्यर्थोऽमेदेन संसर्गेण विशेषणम्, प्रत्ययार्थस्य
 परिच्छेदपरिच्छेदकभावेन ब्रीहौ विशेषणमिति विवेकः । अयमर्थः—परिमाणमात्रे प्रथम-
 इत्यस्योदाहरणं द्रोणो ब्रीहिरित्यत्र द्रोणः इति । तत्र द्रोणपदात् द्रोणत्वद्रोणपुंस्त्वार्थानां निवर्त-
 नोपस्थित्या प्रातिपदिकाथत्वेऽपि परिमाणत्वेन परिमाणस्य नियमेनानुपस्थितिः प्रातिपदिकस्य
 स्वामावेन परिमाणरूपेऽर्थे परिमाणग्रहणेन प्रथमा । तथा च द्रोणपदेन द्रोणत्वावच्छिन्नद्रोण-
 स्योपस्थित्या तस्य सुप्रत्ययोपस्थितपरिमाणार्थेन 'सामान्यविशेषयोरमेदेनान्वयः' इति व्युत्पत्त्य-
 ऽमेदेनान्वये सुप्रत्ययार्थपरिमाणस्य ब्रीहपदेनोपस्थितव्रीहार्थे 'राष्ट्र. पुरुषः' इत्यादाविवान्वाक्य-
 भास्यपरिच्छेदपरिच्छेदकभावसंन्येनान्वय इति द्रोणरूपस्य परिमाणं तस्य परिच्छिन्नो ब्रीहिरित्य-
 सिद्धमिति । द्रोणपदात्प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाप्रवृत्तौ तु 'नामार्थयोरमेदेनान्वयः' इति व्युत्प-
 त्यद्रोणव्रीहपदार्थयोरमेदेनैवान्वयः स्यादिति द्रोणाभिन्नो ब्रीहिरित्यनिष्टार्थोपपिरिति । ब्रीहि-